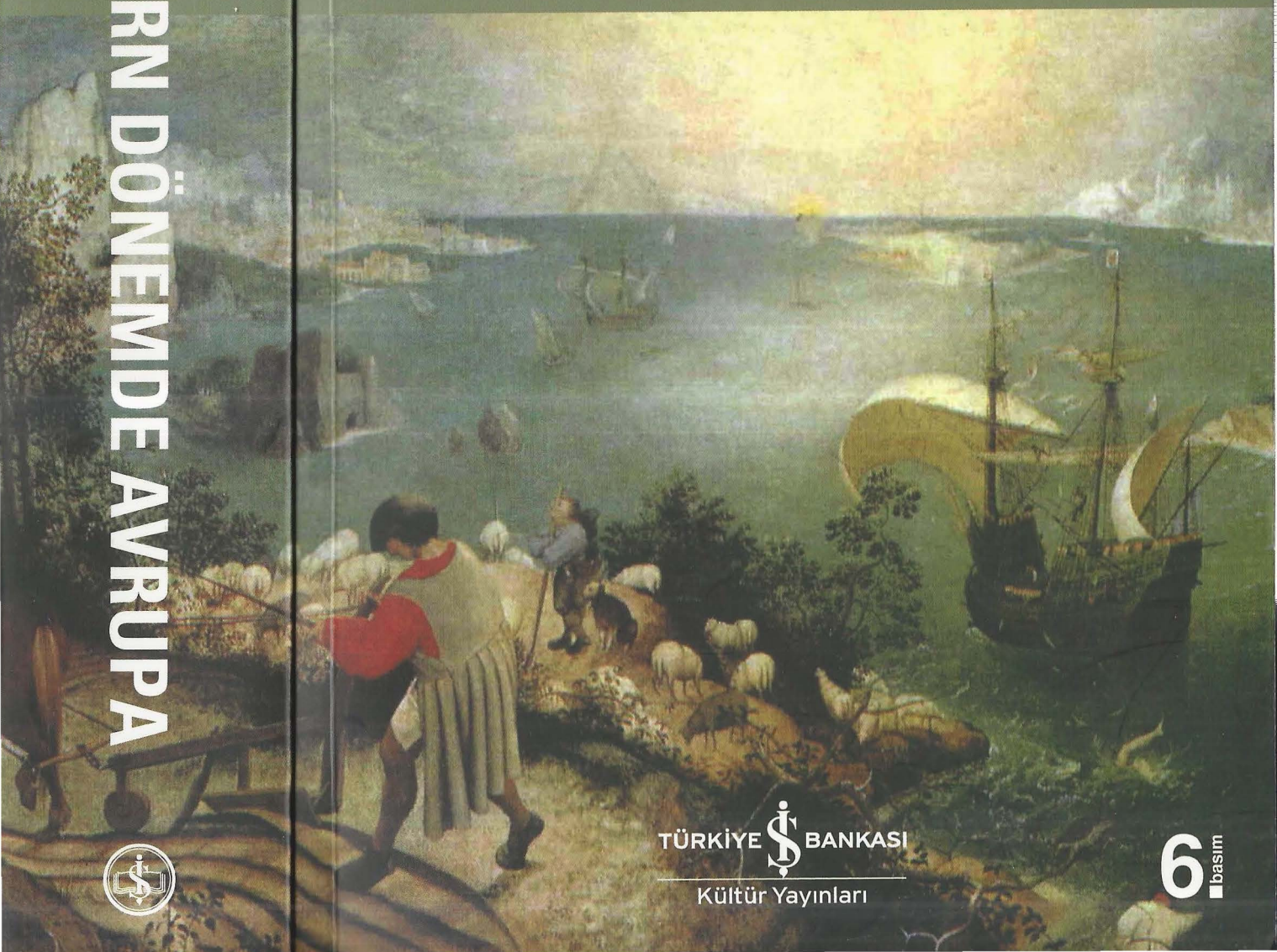
MERRY E. WIESNER-HANKS

ERKEN MODERN DÖNEMDE AVRUPA

1450-1789

Çeviren: Hamit Çalışkan

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

6. basım

MERRY E. WIESNER-HANKS
ERKEN MODERN DÖNEMDE AVRUPA

Genel Yayın: 1761

TARİH

MERRY E. WIESNER-HANKS
ERKEN MODERN DÖNEMDE AVRUPA, 1450-1789
GÖZDEN GEÇİRİLMİŞ VE GENİŞLETİLMİŞ YENİ BASIM

ÖZGÜN ADI
EARLY MODERN EUROPE 1450-1789
SECOND EDITION

COPYRIGHT © 2006, 2013 MERRY E. WIESNER-HANKS
CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS

İNGİLİZCE ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN
HAMİT ÇALIŞKAN

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2009, 2013
Sertifika No: 40077

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

REDAKSİYON
HÜLYA BALCI

DÜZELTİ-DİZİN
ERKAN IRMAK

KARŞILAŞTIRMALI OKUMA
YAĞMUR BAŞAK SELİMOĞLU

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

I. BASIM: TEMMUZ 2009, İSTANBUL
VI. BASIM: EKİM 2019, İSTANBUL

ISBN 978-9944-88-696-3

BASKI
AYHAN MATBAASI
MAHMUTBEY MAH. 2622. SOK. NO: 6/31
BAĞCILAR İSTANBUL
(0212) 445 32 38
Sertifika No: 44871

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme hiçbir yolla yayınevinden izin alınmadan çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Merry E. Wiesner-Hanks

Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789

Çeviren: Hamit Çalışkan

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İçindekiler

Şekil listesi vi
Harita listesi x
Kutu listesi xi
Teşekkür xiv

Giriş 1

KISIM I

1 1450'lerin dünyasında Avrupa 24
2 Toplumu oluşturan bireyler, 1450-1600 68
3 Siyaset ve iktidar, 1450-1600 120
4 Kültürel ve entelektüel yaşam, 1450-1600 176
5 Dinde reform ve birleşme, 1450-1600 226
6 Ekonomi ve teknoloji, 1450-1600 280
7 Dünyada Avrupa, 1450-1600 332

KISIM II

8 Toplumu oluşturan bireyler, 1600-1789 390
9 Siyaset ve iktidar, 1600-1789 440
10 Kültürel ve entelektüel yaşam, 1600-1789 508
11 Dini birleşme ve yenilenme, 1600-1789 572
12 Ekonomi ve teknoloji, 1600-1789 636
13 Dünyada Avrupa, 1600-1789 690

Dizin 763

Şekiller

1 Broşür; Protestan sanatçı Matthias Gerung, 1546. 13
© Abaris Books
2 15. yüzyılda Prag'ın gravürü; anonim. 40
© Snark / Art Resource, NY
3 Aziz Sebastian'ın mezarı başında şifa dilenen hacılar; yağlıboya tablo, ressam Josse Lieferinxe. 56
© Nimatallah / Art Resource, NY
4 Bir aile tablosu; ressam Lavinia Fontana. 83
© Scala / Art Resource, NY
5 Birbirlerine aşkla sarılmış yaşlı bir kadınla genç bir erkek. 101
© Abaris Books
6 İnebahtı Savaşı; yağlıboya tablo, ressam Giorgio Vasari. 134
© Scala / Art Resource, NY
7 16. yüzyılda Batı Avrupa'daki hanedan evlilikleri. 137
8 Batı Avrupa hükümdarları, 1450-1600. 147
9 Kuzey, Doğu ve Orta Avrupa hükümdarları, 1450-1600. 164
10 Basel'de bir öğretmenin verdiği hizmetleri tanıtan bir tabela; ressam Ambrosius Holbein. 183
© SEF / Art Resource, NY
11 İmparator Maximilian; Alman sanatçı Hans Burgkmair (Büyük) ahşap baskısı. 211
© Foto Marburg / Art Resource, NY
12 Ölü İsa'ya Yas; Andrea Mantegna. 213
© Erich Lessing / Art Resource, NY
13 Madonna, Çocuk ve küçük Vaftizci Yahya; yağlıboya tablo, ressam Rafaello. 216
© Erich Lessing / Art Resource, NY
14 Mimar Sinan'ın tasarladığı Süleymaniye Camii 217
15 Calvin ders verirken bir öğrencisi tarafından yapılan eskizi. 260
© Snark / Art Resource, NY

16 Katolik Birliği'nin bir Fransız şehrinde düzenlediği silahla tören alayı, 1590, yağlıboya tablo, ressam François Bunel 272
© Erich Lessing / Art Resource, NY
17 Ekim ayında tohum eken köylüler; *Playfair Book of Hours*'dan, 15. yüzyıl sonu Rouen, Fransa. 293
© Victoria & Albert Museum, Londra / Art Resource, NY
18 Hendrik met de Bles'in (1480-1550) bakır madeni tablosundan bir ayrıntı. 306
© Erich Lessing / Art Resource, NY
19 Martin Waldseemüller'in 1507 tarihli dünya haritası. 351
© Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz / Art Resource, NY
20 Pietro Longhi'nin (1702-1785) zengin bir şehirli aile tablosu. 398
© Réunion des Musées Nationaux / Art Resource, NY
21 İskelet ve sinirler; 17. yüzyıl Fransız gravürü. 414
© Snark / Art Resource, NY
22 Batı Avrupa hükümdarları, 1600-1789. 470
23 Şarap kadehini yudumlayan genç kadın; yağlıboya tablo, ressam Jan Vermeer (1632-75). 483
© Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz / Art Resource, NY
24 Kuzey, Doğu ve Orta Avrupa hükümdarları, 1600-1789. 490
25 Roma'daki San Pietro Bazilikası'nın avlusunu çevreleyen heykeller; heykeltıraş Gian Lorenzo Bernini (1598-1680). 552
© Scala / Art Resource, NY
26 Holofernes'in Kafasını Kesen Yudit (1620'ler); ressam Artemisia Gentileschi. 554
© Scala / Art Resource, NY
27 Rembrandt; Doğu kıyafetiyle otoportre (1631). 556
© Réunion des Musées Nationaux / Art Resource, NY
28 Kanatlı bir keçi üzerinde uçan cadı; F.-M. Guazzo. *Conpendium Maleficarum*, 1610. 612
29 Semadan Sonra Dergâhlarındaki Dervişler, Fransız sanatçı Gérard Jean-Baptiste Scotin tarafından 1720'lerde yapılan bir gravür. 629
© HIP / Art Resource, NY

30 1647 Napoli İsyanı'ndan dramatik bir sahne; Domenico Gargiulo. 649
© Scala / Art Resource, NY
31 Avrupa nüfusunun artışını gösteren grafik. 653
32 Hollanda'da iplik eğiren ve yün dokuyan işçiler; yağlıboya tablo, ressam Isaac Claesz van Swanenburgh, 1600'ler. 672
© Erich Lessing / Art Resource, NY
33 Etrafında birçok hizmetkârla, 1785'lerde bir Doğu Hindistan Şirketi yetkilisinin karısını gösteren bir Hint minyatürü. 710
© Werner Forman / Art Resource, NY

Bölümlerin birinci sayfalarındaki resimler

Giriş: Alman sanatçı Albrecht Dürer'in karakalem çizimleri. xvi
© Erich Lessing / Art Resource, NY

1. Bölüm: Pinturicchio'dan bir evlilik törenini gösteren bir fresk. 24
© Erich Lessing / Art Resource, NY

2. Bölüm: *Yüce Dünya Merdiveni veya Hayatın Evreleri*, gravür sanatçısı Jasparde Isaac (ölümü 1654). 68
© Erich Lessing / Art Resource, NY

3. Bölüm: Alman İmparatoru I. Maximilian'ın *Theuerdank* epik şiirinden renkli ahşap baskı. 120
© Erich Lessing / Art Resource, NY

4. Bölüm: Michelangelo'nun Calut'la (Golyat) savaşa hazırlanan genç kral Davut heykeli. 176
© Alinari / Art Resource, NY

5. Bölüm: Martin Luther'in risalesi *Hıristiyan Kilisesinde Reform Yapılması Konusunda Alman Ulusunun Hıristiyan Soylularına Mektup*'un (1520) ilk sayfası. 226
© Foto Marburg / Art Resource, NY

6. Bölüm: Hububat tartılışını gösteren ahşap baskı bir illüstrasyon; alındığı kaynak *Royal Orders Concerning the Jurisdiction of the Company of Merchants and Shrievalty in the City of Paris*, 1528. 280
© Image Select / Art Resource, NY

7. Bölüm: Kolomb'un seyahatini anlattığı birinci mektubunun 1494 Basel baskısının başlık sayfasındaki ahşap baskı. 332
© Snark / Art Resource, NY

8. Bölüm: Thomas Hobbes'un *Leviathan*'ının (1651) başlık sayfasına Fransız sanatçı Abraham Bosse tarafından yapılan gravür. 390
© HIP / Art Resource, NY

9. Bölüm: Fransa Kralı XIV. Louis 1672 yılında bir Hollanda haritasının önünde dururken, ressam Charles le Brun . 440
© Giraudon / Art Resource, NY

10. Bölüm: Isaac Newton'ın *Principia*'sının 1729 yılında yayımlanan İngilizce çevirisinin başlık sayfası ve kapaktaki temsili resim. 508
© HIP / Art Resource, NY

11. Bölüm: William Hogarth, *Hudibras and Ralpho in the Stocks* (1726) (Tomruğa Vurulmuş Hudibras ile Ralpho). 572
© Image Select / Art Resource, NY

12. Bölüm: 1730'larda bir kahve satıcısı; Martin Engelbrecht tarafından yayımlanan zanaatkârlar ve sanatçılar koleksiyonundan. 636
© Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz / Art Resource, NY

13. Bölüm: William Blake'in *Afrika ve Amerika Tarafından Desteklenen Avrupa* gravürü. 690

Haritalar

1	Avrupa fiziki haritası	4
2	15. yüzyılın sonlarında Atlas Okyanusu'nda Avrupalıların yerleştiği adalar	29
3	1450 yılında Avrupa'daki siyasi bölgeler	43
4	1526 yılında Şarlken'in (V. Karl) egemenliğindeki topraklar	156
5	1559 yılında Avrupa	158
6	16. yüzyılın sonlarında Avrupa'daki dini bölünmeler	256
7	Hint Okyanusu'ndaki ana ticaret yolları	339
8	Kolomb'un seferleri	347
9	Avrupa ülkelerinin önemli seferleri, 1480-1525	354
10	1648 Westphalia Barışı sonrasında Avrupa	453
11	1763 yılında Avrupa	457
12	1800'de Britanya'daki sanayinin gelişimi	676
13	Avrupalıların önemli seyahatleri, 1600-1789	697
14	Avrupa ülkelerinin 1648 yılındaki sömürgeleri	705
15	Avrupa ülkelerinin 1783 yılındaki sömürgeleri	732

Kutular

1 Belge 1 II. Pius'un Türklere karşı Haçlı Seferi çağrısı 31

2 Belge 2 İngiltere'de köy tüzükleri 45

3 Belge 3 Ferrara'da üniversite yaşamı 48

4 Yöntem ve Analiz 1: Dilbilimsel Dönemeç 73

5 Belge 4 Elizabeth döneminde harcamalarla ilgili yasalar 79

6 Belge 5 Evlilik dışı hamilelikle ilgili bir dava 90

7 Belge 6 Eşler arasındaki ilişkiyi düzenleyen bir Avusturya evlilik yasası 95

8 Yöntem ve Analiz 2 Cambridge Nüfus ve Toplumsal Yapı Tarihi Grubu 08

9 Belge 7 Yeni silahlar hakkında yorumlar 127

10 Belge 8 Edmund Spenser, *İrlanda'nın Mevcut Durumuna Bakış* (1596) 142

11 Belge 9 Yerel düzeyde Engizisyon 154

12 Belge 10 Öğrencilerin gece hayatıyla ilgili kraliyet fermanı 187

13 Yöntem ve Analiz 3 Machiavelli Makyavelist miydi? 190

14 Belge 11 Erasmus, *Deliliğe Övgü* (1511) 200

15 Yöntem ve Analiz 4 Elizabeth dönemi tiyatrosunda karşı cinsin kıyafetini giyinmek, karşı cins gibi davranmak 208

16 Belge 12 Martin Luther, *Bir Hıristiyanın Özgürlüğü* (1520) 238

17 Belge 13 Anabaptist ilahiler 246

18 Belge 14 Luise de Carvajal'ın İngiltere misyonu 267

19 Yöntem ve Analiz 5 Weber'in tezi 285

20 Belge 15 Tahıl ihracının yasaklanmasını talep eden dilekçe 296

21 Belge 16 Lonca uygulamalarını protesto eden dilekçe 320

22 Belge 17 Serserilerin ve dilencilerin cezalandırılmasına yönelik yasa 324

23 Yöntem ve Analiz 6 Post-Kolonyal, Ulusaşırı Tarih ve Atlas Okyanusu tarihi 337

24 Yöntem ve Analiz 7 Kolomb'a bakışın değişmesi 349

25 Belge 18 Matteo Ricci: Avrupalılarla Çinliler arasındaki farklılıklar üzerine 359

26 Belge 19 Kongo Kralı I. Afonso'nun Pertekiz Kralı III. João'ya mektubu 366

27 Belge 20 Theodor de Bry'dan Amerika manzaraları 379

28 Yöntem ve Analiz 8 Uygarlaşma Süreci 400

29 Belge 21 Pepys'in günlüğü 406

30 Yöntem ve Analiz 9 Hastalığın Anlamı 411

31 Belge 22 Lady Mary Wortley Montagu ve çiçek hastalığı 419

32 Belge 23 August Tissot, mastürbasyon (*onanism*) hakkında 428

33 Yöntem ve Analiz 10 "17. yüzyıl krizi" 448

34 Belge 24 *Cahiers de doléances*/Şikâyet Defterleri (1789) 465

35 Belge 25 Gerrard Winstanley ve Gerçek *Leveller*'lar 477

36 Belge 26 Jan Pasek'in anıları 496

37 Yöntem ve Analiz 11 Aydınlanma'nın değişen biçimi 518

38 Belge 27 Kepler ile Galileo arasındaki mektuplaşma, 1597 527

39 Belge 28 *Encyclopédie* 538

40 Belge 29 Françoise de Graffigny, Perulu Bir Kadının Mektupları 549

41 Belge 30 Madame Guyon ve dua 587

42 Belge 31 Metodist ilahiler 596

43 Belge 32 Haham Naphtali Ha-Kohen Katz'ın Etik Vasiyetnamesi 625

44 Belge 33 İngiltere'de bataklık arazilerin kurutulması üzerine düşünceler 646

45 Yöntem ve Analiz 12 Demografik değişim modeli 658

46 Belge 34 On bir yaşındaki bir çocuğun çıraklık sözleşmesi, Paris 1610 666

47 Belge 35 Patent başvurusu, Venedik 1568 679

48 Yöntem ve Analiz 13 Kaptan Cook'un mirası 701

49 Belge 36 Kara Kanun (*Code Noir*) 717

50 Belge 37 Çocukların nakledilmesi 724

Teşekkür

Maddi katkılar için teşekkür etmek daha kolaydır. Son yirmi yıl boyunca bana üç yıl izin veren Wisconsin System Üniversitesi Mütevelli Heyeti'ne teşekkür ederim. Bu izinler bana, fikirleri bu sayfalarda ortaya çıkan birkaç kitap yazma ve elinizdeki kitabı bitirme olanağı sağladı. John Simon Guggenheim Vakfı'nın verdiği burs ise, Avrupa'nın ötesine uzanan ilk kitabımı yazmamı sağladı ve bu çalışma, bu kitapta Avrupa tarihini ele alma yöntemimi de önemli bir biçimde belirledi.

Entelektüel anlamda borçlu olduğum kişilere ise yeterli bir şekilde teşekkür etmem çok daha zor. Bu kitabın içerdiği fikirleri ve konuları yıllardan beri tartıştığım onca kişiye teşekküre başlayamıyorum bile; çünkü bu, dünyanın birçok ülkesine dağılmış yüzlerce dost, öğretmen, meslektaş, öğrenci, tanıdık ve aile bireyi anlamına geliyor. Özellikle, bazılarını uzun yıllardır tanıdığım ve erken modern dönem üzerine çalışan meslektaşlarım Darlene Abreu-Ferreira, Barbara Andaya, Natalie Zemon Davis, Grethe Jacobsen, Deirdre Keenan, Gwynne Kennedy, Susan Karant-Nunn, Diana Robin, Lyndal Roper, Ulrike Strasser, Hilda Smith, Gerhild Scholz Williams ve Heide Wunder'a şükranlarımı sunmak istiyorum. Bana karmaşık konularda yardımcı olan, kitabın bölümlerini veya bazı kısımlarını okuyan meslektaşlarım ve dostlarım Patrick Bellegarde-Smith, Scott Hendrix, Alan Karras, Aims McGinniss, Sue Peabody, Jeffrey Watt ve David Whitford'a da özellikle teşekkür etmek istiyorum. Ve tabii kocam Neil'e ve oğullarım Kai ile Tyr'a; onların desteği olmasaydı, bu kitabı yazamazdım. Oğullarım beni hep yazarken gördüler; bu onları iyi birer okur yapmış olabilir.

Son olarak, biri bu projeyi bitirmeme yardım eden, diğeri de başlamamı sağlayan, iki kişiye özel olarak şükranlarımı sunmak istiyorum. Meslektaşım ve dostum Jeffrey Merrick kitabın ikinci yarısını satır satır okudu (bazen iki kez!) ve daha iyi olması için sayısız öneride bulundu. Senin 18. yüzyıla karşı duyduğun sınırsız coşkuyu asla paylaşamam, ama sayende bu döneme gerektiği gibi yaklaşabildim. Hocam ve dostum Philip Kinter ise Grinell College'da verdiği Rönesans dersiyle bu yolculuğa çıkmamı sağladı. Bu konu hakkında *en* yetkin kitabı yazmadım (gerçi yazmaya çalıştım), ama sonuçta *bir* kitap yazdım ve kendimi bir kitap yazarı olarak görebilmemi ilk sağlayan sendin. Bu kitabın birinci edisyonu ona ithaf edilmişti, ikinci edisyonu ise onun anısına ithaf edilmiştir.

Giriş

Alman sanatçı Albrecht Dürer'den (1471-1528) Rönesans kültürünün önemli temalarını gösteren karakalem çizimler. Dürer, sol tarafta Yunan mitolojisindeki Europa'ya tecavüz öyküsünün dramatik bir anını resmetmektedir; ancak bu olayın gerçekleştiği yer olarak arka plana 16. yüzyıl şehrini yerleştirmiştir. Sağ tarafta klasik kıyafetler içinde bir okçu; derin düşüncelerle elindeki kafatasına bakan bir bilge ve üç açıdan çizilmiş bir aslan kafası vardır. Böylelikle Dürer, tek bir sayfada klasik geçmişin önemini, eskilerin bilgeliğini, insan yaşamının geçiciliğini, doğal dünyanın harikalarını ve egzotik olanın çekiciliğini bir araya getirmektedir.

Bu kitabın adı *Erken Modern Dönemde Avrupa*; belki de bu kitabın okutulduğu dersinizin adı da öyle. Başlıktaki tarihler (1450-1789) size kitabın kapsadığı zaman dilimini gösteriyor; ancak bu tarihler "erken modern dönem" tanımını açıklamıyor. Bu terim, bu tarihlerin kapsadığı dönemde ortaya atılmış bir entelektüel modeli geliştirmeye çalışan tarihçiler tarafından bilim adamları Avrupa tarihini üçe ayırdığı zaman icat edilmiştir: antikçağ (5. yüzyılda Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar), ortaçağ (5. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar) ve modern çağ (15. yüzyıldan kendi zamanlarına kadar). Bu modelde ortaçağ ile modern dönem arasındaki geçişi Kolomb'un birinci seyahati (1492) ve Protestan Reformu'nun başlangıcı (1517) belirlemektedir; ancak bazı bilim adamları, özellikle de İtalya üzerine odaklananlar, bu geçişin biraz daha erken bir tarihte İtalyan Rönesansı'yla ortaya çıktığını söylemekteler. Dönemi üçe bölmek son derece etkili oldu ve modern dönem uzadıkça tarihçiler bu dönemi, "erken modern" –Rönesans veya Kolomb ile 1789 Fransız Devrimi arası– ve "gerçekten modern" diyebileceğimiz –Fransız Devrimi ile kendi yazdıkları zaman arası– iki döneme ayırmaya başladılar.

Her entelektüel modelde olacağı gibi, bu üçe bölme uygulaması da zaman içinde kullanıldıkça sorunlu görünmeye başladı. Kolomb'un seyahatleri Avrupalıların keşiflerinin ve sömürgeciliğinin başlangıcını oluşturabilirdi, ama Avrupalılarla diğer kültürler arasında daha eski tarihlerde de çok sayıda temas olmuştu ve Kolomb'un seyahate çıkmasına neden olan şey, bilinmeyeni keşfetmek gibi "modern" bir arzu değil, çoğunlukla bir "ortaçağ" özelliği olarak kabul edilen, dini bir coşkuydu. Protestan Reformu Batı Hıristiyanlığında önemli bir parçalanmaya yol açtı; oysa Martin Luther'in arzusu kiliseyi parçalamak değil, tıpkı çok sayıdaki ortaçağ

reformcusu gibi kilisede reform yapmaktı. Kapitalizmin yayılması, ulus-devletin önem kazanması veya bilim ve teknolojiye karşı duyulan ilginin artması gibi geleneksel şekilde modernite göstergesi olarak görünen gelişmeler de, bilim adamları bu tür değişikliklerin zaman içinde meydana geldiğinin örneklerini ve kanıtlarını keşfettikçe sorgulanmaya başladı. (Roma İmparatorluğu'nun sonunun eskiden görüldüğü kadar önemli olmadığını düşünen bilim adamları antikçağ/ortaçağ geçişi ile ilgili olarak da benzeri görüşler ileri sürmüşlerdir.) Bunun yanı sıra daha felsefi konular da ortaya çıktı: "Modernite" ile tam olarak ne kastediyoruz? Modernite bir gün sona erecek mi? Yoksa erdi mi? Ondan sonra ne gelecek? Kendilerini "modern" kabul eden düşünürler modernitenin olumlu, "ortaçağ"ın da olumsuz bir şey olduğunu düşünüyorlardı; peki ama modernite gerçekten de iyi bir şey miydi? Her iki versiyonda da Europa miti hem Yunanistan'ın Asya'ya borcunu, hem de Asya'dan ayrılışını vurgulamaktadır. Dolayısıyla, "Avrupa" fikri "modern" kavramına çok benzemektedir; yani, "Avrupa" insanlar tarafından kendilerini başkalarından ayırmak, "biz" ile "onlar" arasında bir sınır yaratmak için bilinçli olarak kullanılan bir terimdir.

Yunanlıların Avrupa hakkındaki fikirleri —Yunanlıların birçok şey hakkındaki fikirleri gibi—kuzeye ve batıya yayıldı, dolayısıyla da, Avrupa ile Asya'nın coğrafi açıdan birbirine tamamen bağlı olmasına karışın, daha sonraki yazarlar ve harita yapımcıları iki kıtayı birbirinden farklı görmeye devam ettiler.

Eğer "erken modern dönem" ifadesi göründüğü kadar açık değilse, başlığın diğer kısmındaki "Avrupa"ya ne demeli? "Avrupa" nedir? Çoğumuzun okulda öğrendiği yanıt –dünyadaki yedi kıtadan biri– yerküreye bakıldığında rahatlıkla reddedilebilir. Eğer bir kıta "etrafı su ile çevrili büyük bir kara parçası" ise (ki, bunu da okulda öğrendik), o zaman geleneksel olarak "Avrupa" denilen yerin doğru tarifi, Avrasya kıtasının batı kısmıdır. Aslında yerküreye dikkatle bakarsak, Avrupa'nın –coğrafyacıların ve dünya tarihçilerinin dünyanın en büyük kara parçasını tanımlamak için giderek daha fazla kullanmaya başladıkları bir terimle– büyük Afroavrasya kıtasının kuzeybatısındaki küçük kısmı oluşturduğunu görürüz.

"Avrupa" fikri coğrafyadan çok kültürden doğmuştur. "Avrupa" sözcüğü ilk olarak M.Ö. 7. yüzyılda Yunanlı yazarlar tarafından Akdeniz'in (*Mediterranean* "dünyanın ortası" anlamına gelen denizdir ki, antik Yunanlılar için gerçekten öyleydi) kendi taraflarında kalan kısmını, "Asya"dan (ki Yunanlılar buraya başlangıçta Afrika'yı da katıyorlardı) ayırmak için kullanıldı. Sözcüğü Fenike Kralı, Akdeniz'in doğu ucunda Güneybatı Asya'da bir alan (şimdi ki Lübnan), Agenor'un kızı Europa efsanesinden türettiler. Efsaneye göre, Europa rüyasında kadın kılığına girmiş olan iki kıtanın kendisine sahip olmak için tartıştıklarını görür: Asya onu doğurduğunu, bu nedenle onun sahibinin kendisi olduğunu söyler; ama henüz adı konulmamış olan diğer kıta, Zeus'un Europa'yı kendisine vermesi gerektiğini iddia eder. Zeus, güzel Europa'yı arkadaşlarıyla çiçek toplarken görünce ona âşık olur ve bir boğa şekline girip kaçırır. Onu Girit'e, bir Yunan adasına götürür; Europa burada Zeus'a birçok erkek evlat doğurur ve Zeus onun adını kıtaya verir. Bu efsanenin antik Yunan tarihçisi Herodotos tarafından anlatılan ve daha sonraları Hıristiyan yazarlar tarafından da tekrarlanan daha ılımlı versiyonunda ise, Giritli tüccarlar Europa'yı krallarıyla evlendirmek için boğa şeklindeki bir gemiyle kaçırırlar. Herodotos daha sonra (Asyalı) Truvalıların, kısmen Europa'nın kaçırılışının intikamını almak için, Yunan Kralı Menelaos'un karısı Helen'i kaçırdıklarını –Truva savaşına yol açan olay– söyler. Her iki versiyonda da Europa miti hem Yunanistan'ın Asya'ya borcunu, hem de Asya'dan ayrılışını vurgulamaktadır. Dolayısıyla, "Avrupa" fikri "modern" kavramına çok benzemektedir; yani, "Avrupa" insanlar tarafından kendilerini başkalarından ayırmak, "biz" ile "onlar" arasında bir sınır yaratmak için bilinçli olarak kullanılan bir terimdir.

Yunanlıların Avrupa hakkındaki fikirleri —Yunanlıların birçok şey hakkındaki fikirleri gibi—kuzeye ve batıya yayıldı, dolayısıyla da, Avrupa ile Asya'nın coğrafi açıdan birbirine tamamen bağlı olmasına karışın, daha sonraki yazarlar ve harita yapımcıları iki kıtayı birbirinden farklı görmeye devam ettiler. Coğrafi açıdan Avrupa'nın belirgin olmaması, sınırlarıyla ilgili tartışmaların çıkmasına ve sınırlarının zamanla değişmesine yol açmıştır. Batı sınırını

Harita 1 Avrupa fiziki haritası

belirlemek oldukça kolay, çünkü burada sınırı Atlas Okyanusu çiziyor. Ama gerçekten çiziyor mu? Britanya adaları Avrupa'nın bir parçası mı? (Bu sorunun yanıtı açık görünüyor olabilir; ama bir de genel olarak kullanılan "Britanya ve Avrupa" ifadesi var.) İzlanda Avrupa'nın bir parçası mı? İzlanda Vikingler oraya gidince mi Avrupa'nın bir parçası olmaya başlar? Ya Grönland? Doğudaki sınırlar daha da belirsizdir; sınır çizgisi olarak bazı ırmaklar önerilmiştir, ancak bu ırmakların hiçbiri Kuzey Buz Denizi'nden Ege Denizi'ne uzanmaz. 18. yüzyılda İsveçli ve Rus yetkililer sınırı en iyi Ural dağlarının ve Hazar Denizi'ne dökülen Ural ırmağının be-

lirlediğini söylediler. Bunun bir nedeni, Rusların büyük Rus şehirlerinin birer Avrupa şehri olduklarını vurgulamak istemeleriydi. Günümüzde Avrupa coğrafyası tartışılırken en yaygın olarak kullanılan sınır budur; ancak tarihsel tartışmalarda bu sınır genellikle çok doğuda kalmaktadır. Acaba Rusya tarihi her zaman Avrupa tarihinin bir parçası mı olmuştur? Ya Ukrayna tarihi? Antik Yunanlıların bildiği bölgenin hemen hemen tamamı ve Doğu Avrupa'nın büyük bir bölümü bu kitabın kapsadığı dönem içinde –hatta I. Dünya Savaşı'na kadar– Müslüman ve Türk hükümdarlara sahip Orta Asya kaynaklı bir halk olan Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları içindeydi. Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu coğrafi açıdan Avrupa'nın bir parçasıydı; ama acaba onun tarihi de "Avrupa" tarihi mi, yoksa değil mi?

Bu terminoloji tartışması, hem insanın elini kolunu bağlayan bir şey hem de aşırı detaycılık olarak görülebilir; temelde "modern" ve "Avrupa" sözcüklerinin ne anlama geldiğini hepimiz bilmiyor muyuz? Hatta bu terimlerin sorunlu olduğunu vurgulayan tarihçiler bile kolay ve anlamlı oldukları için onları kullanmaya devam etmiyorlar mı? Bu nedenle, kronolojisi ve coğrafyası biraz esnek olmakla birlikte, bu kitabın adı yine de *Erken Modern Dönemde Avrupa*. Ancak, terminoloji üzerinde durmak tarihin yeni yöntemlerle nasıl incelendiğini, araştırıldığını ve sunulduğunu anlamak açısından önemlidir. Tarihçiler binlerce yıldır sordukları, "geçmiş hakkında ne öğrenebiliriz?" sorusunu sormayı sürdürüyorlar; ancak yaptıklarımızı *niçin* öğrendiğimiz konusu ve geçmişte yaşayan insanların kendi durumlarını anlama ve belgeleme şekilleri üzerinde daha fazla duruyorlar. Neden bazı şeyler kaydedilip korunarak geçmişle ilgili düşüncelerimizin temelini oluşturan tarihsel kaynaklar halini aldılar? Bunları yazanlar kimlerdi ve bakış açıları neydi? İnsanlar anılarına nasıl ve niçin şekil vererek kendi tarihlerini yarattılar? Neler yazılmadı; bilerek veya bilmeyerek neler çarpıtıldı? Yaşanan deneyimler ve o deneyimlerle ilgili hikâyeler, erkeklerle kadınlar, fakirlerle zenginler, sıradan insanlarla seçkin insanlar, köylülerle şehirliler gibi farklı insan tiplerine göre nasıl farklılıklar gösteriyordu? Sanat, nesneler veya sözlü gelenek-

ler gibi yazılı olmayan kaynaklardaki bilgileri de katarsak geçmişle ilgili düşüncelerimiz nasıl değişiyor?

Tarihçiler, kaynaklarının bakış açısına daha fazla önem verdikleri gibi, bakış açılarının anlattıkları hikâyeyi nasıl şekillendirdiğine daha çok dikkat ettiler. II. Dünya Savaşı'ndan sonra köylülerin ve işçilerin tarihinin daha çok ilgi çekmesi bir rastlantı değildi; çünkü üniversitelerde okuyan öğrencilerin büyük bir kısmı, eskiden olduğundan daha fazla işçi sınıfına ait ailelerden geliyorlardı ve bu öğrencilerin bazıları tarih okudular ve tarihçi oldular. Daha fazla kadının üniversiteye gitmeye başladığı ve feminist hareketin kadınları kendi durumlarını analiz etmeye teşvik ettiği 1970'lerde, kadın tarihine olan ilginin artmış olması da şaşırtıcı değil. Yine aynı şekilde, 1990'larda yeni göç biçimleri ortaya çıkarken, ekonomik küreselleşme artarken ve entelektüel topluluk giderek uluslararası bir nitelik alırken kültürel çeşitliliğe, değişik gruplar arasındaki tarihsel karşılaşmalara ve dünya tarihine karşı bir ilginin gelişmesi de şaşırtıcı değildir. İnsanlar endüstrileşme, küreselleşme, para birimi olarak Avro'yu kabul etme, sömürgeleşme sonrası dünyada Avrupa'nın rolü ve bazı ülkelerin NATO ve Avrupa Birliği üyeliklerinin önemi gibi modern süreçlerin olumsuz sonuçlarını tartışırlarken, bu bölümün başında ele alınan konularla ilgili olarak "modern" ve "Avrupa" terimleri hakkında ortaya kuşkuların çıkması ise hiç şaşırtıcı değildir.

Her insan gibi her tarihçi de geçmişe kendi perspektifinden bakar. Bu perspektif kişinin ilginç bulduğu konuları, bilgiye ulaşmak için kullandığı yöntemleri ve bulduklarını anlatan dili biçimlendirir. Bazen bir bakış açısı "önyargı" olarak tanımlanır; ancak bu sözcük çok olumsuz bir anlamla yüklüdür ve sanki "önyargısız" tarih, yani geçmişte meydana gelen gerçekleri olduğu gibi anlatmak mümkünmüş hissini uyandırır. Ancak, bu gerçekler insanlar tarafından toplandığı ve bu gerçekleri ortaya çıkaran kaynaklar da büyük oranda insanlar tarafından oluşturulduğu için, her hikâye taraflıdır.

Tarihin sınırlamalarını kabul etmemiz, kafamızdaki hemen her bölgeye ve döneme ilişkin resme köylülerin, işçilerin, kadınların ve değişik tipte azınlık gruplarının eklendiği ve geçmişle ilgili bilgile-

rimizin dramatik bir biçimde arttığı bir dönemde oldu. Dolayısıyla tarihçiler, özellikle de uzun bir zaman diliminde geniş bir coğrafi bölgeyi incelemek isteyenler, iki zorlukla karşı karşıya bulunuyorlar: Bunlar, önemli gelişmeleri aktarırken insanların farklı deneyimlerini de sunmak ve geçmişten anlamlı bir hikâye anlatmaya çalışırken, hem ele aldıkları kişilere hem de kendilerine ait olan bireysel perspektiflere dikkat etmektir.

Kitabın yapısı

Bu kitap Avrupa tarihinin üç yüz yıldan daha uzun bir bölümünü kapsamaktadır ve Avrupa'yı genellikle düşünüldüğünden daha büyük ve dünyanın geri kalanına daha sıkı bağlarla bağlanmış olarak görmektedir. Dolayısıyla, hikâye en iyi nasıl yapılandırılır konusunda karar verirken ortaya çıkan ve yukarıda belirtilen zorluklarla karşı karşıyadır. Her türlü düzenleme, bazı olaylara, gelişmelere, bireylere ve gruplara yazar tarafından verilen entelektüel bir biçimdir. Bazı kitaplar, oldukça uzun bir dönemi kapsayan malzemeyi konusuna göre sıralar ve bu da okuyucuların süreklilik gösteren olgular ile uzun döneme yayılan değişiklikleri görebilmelerini ve toplumsal yapılar, ekonomik sistemler, aile biçimleri veya toplumsal cinsiyetle ilgili fikirler gibi hayatın oldukça yavaş değişim gösteren çeşitli yönlerini daha iyi anlamalarını sağlar. Bazı kitaplar ise, malzemeyi kronolojik olarak sıralar; bu düzenleme salgın hastalıklar, savaşlar ve devrimler gibi çarpıcı değişiklikleri anlatmak için daha uygundur.

Bu kitap ikisini de yapıyor. Kitap, birincisi kabaca 1450-1600 arasını, diğeri de kabaca 1600-1789 arasını kapsayan iki genel kısım olarak düzenlenmiştir. 1600'ün orta noktası, esnek ve bir dereceye kadar keyfi bir belirleme; ama o zamanlarda hayatın birçok alanında çok önemli dönüm noktaları vardı: Fransa'da din savaşları sona ermişti, İngiltere'de Tudor hanedanının yerine Stuart hanedanı geçmişti, Rusya'da serfler tamamıyla toprağa bağlanmışlardı, Hollanda Birleşik Doğu Hindistan Şirketi'ni kurmuş

ve Asya ile ticarete başlamıştı ve Galileo kısa süre önce icat edilmiş olan teleskobu kullanıp yıldızların hareketlerini gözlemleyerek astronomide yeni bir dönem başlatmıştı. İki kısımda da beşer adet, konuya dayalı bölüm bulunmaktadır: "toplumu oluşturan bireyler"; "siyaset ve iktidar"; "kültürel ve entelektüel yaşam"; "dini gelişmeler"; "ekonomi ve teknoloji." 1. Kısım'ın başında ve her kısmın sonunda "Dünyada Avrupa" başlıklı bir bölüm bulunuyor; bu bölümlerde 1450, 1600 ve 1789 yıllarında seferler, ticaret, keşifler, sömürgecilik ve diğer temas biçimleriyle Avrupa'nın dünyanın geri kalan kısmıyla kurduğu ilişkilere bakılıyor. 1. bölüm aynı zamanda, 1450 yılında Avrupa toplumunu, yukarıda belirtilen beş farklı alanda genel bir değerlendirmeye tabi tutarak kitabın geri kalanına hazırlık da yapıyor. 7. Bölüm, 1. Kısım'ın, 1450-1600 döneminde meydana gelen hayatın her alanındaki önemli değişiklikleri bir araya getiren bir özetiyle sona eriyor ve 13. Bölüm'den sonra, 1450-1789 dönemini kapsayan değişiklikleri ve devamlılıkları gösteren bir epilog bulunuyor.

Kitap çoktandır bu dönemle birlikte anılan temel olayları –Rönesans, Protestan Reformu, kapitalizmin yükselişi, keşif yolculukları, ulus-devletin gelişmesi, bilimsel devrim, Aydınlanma– kapsıyor; ama aynı zamanda tarihçilerin, "erken modern dönem" ve "Avrupa" terimlerini sorguladıkları gibi, bunları da neden sorunlu bulduğunu ön plana çıkarıyor. Her bölüm tarih yazımıyla ilgili bir iki tartışmayı da, yani, malzemeyi yorumlama, süreçleri analiz etme veya neden-sonuç ilişkisini kurma yolları konusunda akademisyenler arasındaki anlaşmazlıkları ele alıyor. Tarih alanında bu tür tartışmalar yeni değil ve burada yer alan tartışmalar hem kapitalizmin kaynakları konusu gibi tarih yazımında uzun zamandır yapılan tartışmaları, hem de cinsel kimliğin kaynakları gibi yakın zamanda ortaya çıkan tartışmaları içeriyor. Her bölüm ayrıca çok sayıda özgün belgeler sunuyor ve bu kitap için web sitelerinde bir çok ulaşılabilir kaynak bulunuyor.

"Erken modern dönem" kavramı ile ilgili sorular herhangi bir başlangıç tarihinin nispeten keyfi olacağını açıkça gösteriyor; çünkü modern olarak kabul edilen süreçlerden bazıları ortaçağda,

hatta antikçağda başlamıştı. Ancak son otuz-kırk yıl içinde tarih alanında meydana gelen değişiklikler 1450 tarihinin, daha yaygın olarak kabul edilen 1500 tarihinden daha iyi bir başlangıç noktası olduğunu gösteriyor. Niçin? Geçmişin kayıt altına alınma şekilleri üzerine odaklanmak, kültürel ve teknolojik bir olgu olarak kayıt mekanizmaları ile daha fazla ilgilenilmesine yol açtı. Johannes Gutenberg ve birkaç başka zanaatkâr 1450'li yıllarda Almanya'da metalürji, ahşap baskı, üzüm presleme, kumaş baskısı ve kâğıt yapımı tekniklerinden yararlanarak, dökülmüş metal harflerle baskı tekniğini icat ettiler. (Benzer bir teknoloji daha önce Koreli zanaatkârlar tarafından geliştirilmişti ancak bu teknolojinin Kore'den Almanya'ya geçtiği konusunda bir kanıt bulunmuyor.) Okuma ve yazma bilen ve dolayısıyla bu yeni teknolojiden hemen etkilenen insanların sayısının oldukça az olmasına karşın, matbaanın bir toplumsal değişim aracı olarak etkisi son derece büyük oldu. Yakın zamanlarda bir televizyon kanalı Gutenberg'i "bin yılın en etkili kişisi" ilan etti.

1450'lerde matbaanın icadına ek olarak, Portekiz gemileri de Batı Afrika'daki Verde burnuna düzenli olarak gidip geliyor, Mali İmparatorluğu'yla kurdukları temas sonucu oradan altın ve köle getiriyor ve Portekiz'in daha sonra kuracağı sömürge imparatorluğunun temellerini atıyorlardı. 1453 yılında II. Mehmed'in (Fatih) komutasındaki Osmanlılar Konstantinopolis'i fethederek Avrupa'nın önemli güçlerinden biri olma yolunda ilerlemeye başladılar. Bu iki gelişme, Avrupa'nın dünyadaki yeriyle daha fazla ilgilenen bir Avrupa tarihinde önemli yere sahiptir ve Portekizlilere ve Müslüman Türklere meydan okumak için alternatif bir Doğu rotası bulmaya çalışan Kolomb'u dramatik bir biçimde etkilemiştir.

1453, aynı zamanda İngiltere ile Fransa arasında süren Yüz Yıl Savaşları'nın bittiği yıldı; bu savaşın son muharebelerinde, Konstantinopolis kuşatmasında olduğu gibi top kullanılmıştı ki, askeri tarihçiler bunu modern savaşların başlangıcı olarak görüyorlar. Sadece askerlerin ve onların komutanlarının değil, her türden insanın yaşamında modern savaşlardan daha etkili olmuş bir başka gelişmeyi düşünebilmek çok zordur. Yani sorunlu "modernite"

kavramını tartışmaya devam edebilir ama yine de, 1450'lerde (kusurlu da olsa) bazı belirleyiciler bulabiliriz.

Aynı şey "erken modern"in "modern"e dönüştüğü nokta için de geçerlidir. Tarihçiler bu tarihi kullanmanın Batı Avrupa siyasi tarihine ayrıcalık kazandırdığını uzun zamandır kabul etseler de, 1789 yılında başlayan Fransız Devrimi geleneksel kırılma noktasıdır. Ancak, 18. yüzyılın sonlarında, yaşamın başka alanlarında da önemli değişiklikler gözlendi. 1780'lerde Edmund Cartwright buharla çalışan dokuma tezgâhını icat etti ve bu yeni makinelerin kullanıldığı ve yeni tür bir işyerini temsil eden bir iplik ve dokuma fabrikası açtı. 1787 yılında İngiltere'den Avustralya'ya gönderilen ilk mahkûm filosu denize yelken açtı; gemiler henüz kıta olarak kabul edilmemiş olan (bu yaklaşık yüz yıl sonra olacaktı) yeni sömürgeye bin civarında insan götürdü. 1792 yılında Mary Wollstonecraft, nüfusun yarısını oluşturan kadınlara siyasi haklarının verilmesi için yapılan ilk açık çağrı olan *The Vindication of the Rights of Women* (Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi) adlı kitabını yayımladı. 1790'ların başında Prusya, Avusturya ve Rusya, Polonya'yı paylaşmayı tamamladılar; bu durum Polonya'nın Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar haritadan silinmesine yol açtı. Yani, Fransız Devrimi önemli bir dönüm noktası olma rolünü yitirmemiş olmasına karşın, 1789'u çevreleyen yıllar da ekonomik yapılarda, sömürgeleşme sürecinde, siyaset kuramında ve uluslararası ilişkilerde birçok değişikliğin meydana geldiği yıllardı.

Erken modern dönem tarihinin kaynakları

Geçmiş hakkında öğrenebileceğimiz her şey eninde sonunda orijinal kaynaklara, yani incelediğimiz dönemden kalma belgelere ve nesnelere bağlıdır. Gerek kaynaklarımızın perspektifine, gerekse bizim bu kaynakları değerlendirirken kullandığımız perspektife daha fazla dikkat etmeye başlamamız bunu değiştirmedi. Peki, erken modern dönem Avrupa'sı için ne gibi kaynaklar mevcuttur? Ulaşması en kolay olan kaynaklar matbu malzemedir ve 1450'den

sonra matbaa teknolojisinin Almanya'dan başka ülkelere de yayılmasıyla bu malzeme giderek fazlalaşmıştır. 1500'lere gelindiğinde Avrupa'da 200'den fazla şehirde matbaa vardı; akademisyenler bu tarihte sekiz ilâ yirmi milyon arasında *incunable* bulunduğunu tahmin ediyorlar. (Matbaanın icadından sonraki ilk elli yıl içinde basılan kitaplara, matbaanın bebeklik döneminde basıldıkları için, Latince "beşikte" demek olan, *incunable* veya *incunabula* denmektedir.) Bu rakam tüm Batı tarihinde o zamana kadar yayımlanmış olan kitapların sayısından oldukça fazladır; hatta sayılar o kadar inanılmazdı ki, bazı insanlar matbaayı şeytan icadı olarak görmeye başladılar. Ancak bu görüş matbaanın yayılmasını durdurmadı ve 1600'lara gelindiğinde, her birinin baskı adedi ortalama 1.000 olan, 200.000 civarında değişik kitap veya edisyon basılmıştı. Dolayısıyla, kitap toptan üretilen ilk modern meta oldu.

Matbaacılar bu işi hayır için yapmıyorlardı; satılabilecek her şeyi basıyorlardı: Avukatlar için hepsi birbiriyle uyumlu şık deri ciltler halinde, aralarında Roma İmparatoru İustinianos'un kanunlarının da bulunduğu antik dönem hukuk kanunları, örf-âdet hukuku kitapları ve hukuk yorumları; doktorlar, cerrahlar, eczacılar ve ebeler için bitkiler üzerine kitaplar, ders kitapları ve klasik tıp kitapları; öğrenciler için, çoğunlukla karton ciltli ve okula kolay taşınabilmesi için küçük ebatta basılan dil kitapları, gramer kitapları, sözlükler ve klasiklerin ucuz baskıları; din adamları için kitaplar, ilahiler, Latince ayin kitapları, dua kitapları ve mezmurlar gibi matbu malzeme. Bu tür kitaplar, aynı tür metinlerin elyazmalarından çok daha fazla sayıda günümüze gelmiştir.

Yine de, "genel okuyucu" diyebileceğimiz insanlar için basılmış olan matbu malzeme daha çoktur; ama unutmamak gerekir ki, 1789 yılında bile Avrupa'da çoğu insan okuma bilmiyordu. Okuyabilenlerin büyük çoğunluğu şehirliydi, orta veya üst sınıftandı ve erkekti. Dolayısıyla tarihçilerin ellerindeki basılı kaynaklara onların okuma zevkleri biçim vermişti. Okur-yazarlar ne okumak istiyordu? 1700'lere kadar dini kitaplar okumak istiyorlardı; özellikle 1520'lerde Reform'dan sonra, kitapları en çok satan yazarlar dini konularda yazanlardı. Bunun nedeni *hem* insanların genelde di-

ne ve ruhlarının kurtuluşuna çok önem vermeleri *hem de* din kitaplarının ucuz, canlı, resimli ve kanlı olmalarıydı. Çok sayıda, son derece pahalı Kitab-ı Mukaddes nüshası vardı; ama Luther'in veya Siena'lı Bernard gibi popüler Katolik vaizlerin vaazları çoğu okuryazar alıcının satın alabileceği ucuzlukta bir, iki veya üç vaaz içeren çok küçük, karton kapaklı kitaplar şeklinde yayımlanıyordu. İçeriklerine gelince, bu kitaplar karmaşık dini incelemelerden çok, günümüzün –basında değil de televizyonlarda olan türden– siyasi tartışmalarına benziyorlardı. Özellikle Reform'dan sonra dini rakipler birbirlerine ağır saldırılarda bulunuyor, hakaretler ediyor ve birbirleri hakkında yalanlar söylüyorlardı. İşte Luther'den bir örnek: "İnsan daha sonra papayı, kardinalleri ve onun putperestliğine ve papalığına her kim hizmet ediyorsa onları almalı ve Tanrı'ya karşı küfür içinde olan bu insanların dillerini kökünden söküp darağacına çakmalı; yine de bu onların günahları ve putperestliği için çok küçük bir ceza olacaktır."[1] Dini risalelerdeki illüstrasyonlar, Luther'i Deccal, papayı Babil Fahişesi olarak gösteren ahşap baskılar veya gravürler de çoğunlukla aynı derecede çarpıcıydı. Yukarıdaki alıntının yapıldığı risalede, Lucas Cranach tarafından yapılmış, darağacında sallanan ve dilleri yanlarına çakılmış dört kardinali gösteren ahşap baskı illüstrasyon bulunmaktadır. Azizlerin yaşamları hakkındaki kitaplar, sadece onların yaptıkları iyilikleri ve övgüye değer davranışlarını değil, aynı zamanda kanlı ve trajik ölümlerini de anlatıyordu. Reform sayesinde her tarafta din şehitleri (martirler) ortaya çıktı; onların ölümlerini anlatan kitaplar çok popülerdi. John Foxe'un Mary Tudor zamanında öldürülen Protestanların ölümlerini ayrıntılı bir biçimde anlatan *Book of Martyrs* (Şehitler Kitabı) adlı kitabı uzun yıllar en çok satan İngilizce kitap unvanını korudu. Bu kitapların insanlara sadece dini telkinlerde bulunmadığı, aynı zamanda onlara dini heyecanlar yaşattığı açık.

Ancak, insanlar bütün zamanlarını dini materyal okuyarak geçirmiyorlardı ve matbaacılar başka tür kitaplar ve risaleler için de bir pazar olduğunu çok çabuk kavradılar. *Kral Arthur* ve *Tristan ile Isolde* gibi tarihi romansları bastılar, 17. yüzyıla gelindiğinde de çağdaşları olan kahramanların başarılarını ve trajedilerini anlatan

Şekil 1 Protestan sanatçı Matthias Gerung tarafından yapılmış olan bu tek sayfalık broşürde üstte İsa Mesih cennete kimin gireceğine karar verirken gösteriliyor; altta da birbirine kenetlenmiş ve biri Papalık tacı giyen, diğerinin kafasında da Türk stili bir sarık bulunan iki şeytan resmediliyor. Bu tür grafik imgeler Reform dönemindeki dini anlaşmazlıklarda taraf olan tüm kesimlerce üretilip basılıyordu.

romanları basmaya başladılar. Eskiden yaşamış veya çağdaşları olan insanların biyografilerini de bastılar. Bu kitaplarda ne kadar çok skandal olursa, o kadar iyi satıyordu. Ayrıca, şehirlerin veya bölgelerin tarihlerini bastılar. Bitkiler hakkında yazılmış veya baş ağrısından vebaya kadar her türlü hastalığın çaresinin anlatıldığı elkitapları çok popülerdi. Para ve ev idaresi hakkında veya aşk ve

iş mektupları nasıl yazılır türünden rehber kitaplar basılıyordu. İçinde illüstrasyonlar bulunan pornografik kitaplar ve yine çoğunlukla illüstrasyonlu yemek kitapları vardı. Seyyahlar için başka dillerde cümle kalıpları ve hava ile ilgili bilgiler içeren ve yabancı ülkelerdeki tuhaf âdetleri anlatan rehberler vardı.

Keşif seferlerinden sonra matbaacılar insanların maceracı seyyahların başlarından geçenleri okumaktan hoşlandıklarını keşfettiler; bunun üzerine Kolomb'un ve başka seyyahların mektupları ve defterleri sık sık basılmaya başlandı. Girişimci yayımcılar son derece tuhaf ve heyecanlı hikâyeleri *Yabancı Ülkelerden Hikâyeler* veya benzeri isimlerle tek bir ciltte topluyorlardı; ancak çoğunlukla bu hikâyelerin çok çeşitli kaynaklardan derlendiğini ve tamamıyla kurmaca olan hikâyelerin gerçek olaylarla karıştırıldığını söylemiyorlardı. Bu tür seyahat kitaplarının arasında "*bestiary*" denilen, tuhaf hayvanlarla ve yaratıklarla ilgili olanları özellikle popülerdi. Bu kitaplar kirpi veya oklukirpi gibi normal hayvanları (onların alışkanlıkları ve yetenekleri hakkında çok tuhaf hikâyeler anlatarak), hakkında bazı şeyler bilinen zürafa veya gergedan gibi gerçek hayvanları ve kentauroslar, denizkızları ve tepegözler gibi hayal ürünü varlıkları anlatıyordu. Bu hayvanlar alfabetik olarak sıralanıyor ve gerçek olanlarla olmayanlar arasında hiçbir ayrım yapılmıyordu.

Kitapların genellikle bez veya deri ciltleri olurdu ve bu kitaplar çoğunlukla bir kuşaktan öbür kuşağa geçerdi. En iyi kaynaklarımız arasında olan vasiyetlerde ve envanterlerde (bunlar basılmıyor, hâlâ elle yazılıyorlardı) kitaplardan söz ediliyor; bu kaynaklar insanların ne tür kitaplar *okuduklarını* veya mülkiyetlerinde ne gibi kitaplar bulunduğunu, yani birinin onlara bu kitapları bırakarak okumaları *gerektiğini* düşündüğünü gösterir. 15. yüzyılın sonlarında sıradan insanların vasiyetlerinde de basılı kitaplardan söz edilmeye başlandığı görülüyor; dolayısıyla ilk kitapların sadece bir manastırın veya bir soylunun kütüphanesinde bulunmadığını anlıyoruz. Tabii ki, modern dönemin başlarında üretilen bu kitapların çoğu artık yok, ama birçok kitap günümüze kadar gelmiştir; önemli kabul edilen kitaplar daha sonraki yüzyıllarda yeniden ba-

sılmıştır. Bu tür birçok kitabın modern edisyonları ya basılmıştır ya da internette dijital olarak mevcuttur. Son yirmi yılda bu modern edisyonlar arasına seçkin tabakadan olmayan kadınların ve erkeklerin kitapları da girmeye başladı, böylelikle onların fikirleri ve görüşleri de çok daha fazla sayıda öğrenciye ve bilim insanına ulaşır oldu. Bu kitabın her bölümünde, erken modern dönemde basılmış olan ve bazıları tanınmış yazarların, bazıları da pek tanınmayan insanların yazdığı kitaplardan seçilmiş alıntılar bulunmaktadır.

Kitapların yanı sıra matbaacılar aynı zamanda sekiz, on altı veya yirmi dört sayfadan oluşan ve adına "*chap-book*" denilen çok daha küçük ve ucuz kitapçıklar da üretiyordu. Bu kitaplar okuryazar olmayan veya çok az okuma yazma bilen insanlar bile bir şeyler anlasınlar diye çok basit bir dille ve çok dar bir kelime haznesiyle yazılıyorlardı ve çoğunlukla içlerinde illüstrasyonlar bulunuyordu. Bu tür kitaplar çoğunlukla broş, iğne, misket ve (matbu) oyun kâğıtları satan sokak satıcıları tarafından satılıyordu. Kapakları karton olduğu için ve çoğu uzun zaman önce yok olduğundan bu kitaplardan ne kadar üretildiğini veya içeriklerinin tam olarak ne olduğunu söylemek zor. Günümüze kadar gelmiş olanlardan ve onlardan söz edilen başka kaynaklardan anladığımız kadarıyla, bu kitapların çoğu, o dönemde yapılmış olan savaşlar, kahramanlar, yeni icatlar, aletler, tarım ve inşaat teknikleri, ünlü insanların başına gelenler veya acaip olaylar ve garip şeyler hakkındaydı. Benzer konular, tek tarafı basılı, genellikle illüstrasyonlu ve sokak köşelerinde satılan büyük boy broşürlerde de (*broadsheet*) işleniyordu. 16. yüzyılın sonuna doğru matbaacılar bu konuları, veciz sözler, düsturlar, espriler, yıldız falları, burçlar, uzun vadeli hava tahminleri ve çiftçilikle ilgili tavsiyeler içeren almanaklarda toplamaya başladılar. 17. yüzyılın başlarında bazı Avrupa şehirlerindeki matbaacılar haftalık tek sayfalık gazeteler basmaya başladılar; 18. yüzyılın başlarında ise, artık düzenli aralarla çıkan edebi ve bilimsel risaleler basıyorlardı.

Basılı malzeme, tarihle ilgili birçok soru için giderek artan sayıda kaynak sağlamaktadır. Ancak başka sorular için elyazması kaynaklar tek bilgi kaynaklarıdır. Matbaanın gelişmesinden sonra hü-

kümetler kanunları ve bazı resmi kararları veya duyuruları basmaya başladılar; ancak, toplantı veya yönetim organlarının, yani şehir meclislerinin, mahkemelerin, temsilciler meclislerinin görüşmelerinin tutanakları çoğunlukla elyazmasıdır. Evlilikler, vaftiz törenleri, doğumlar, ölümler gibi yaşamın çeşitli anlarına ilişkin kayıtlar kilise yetkilileri tarafından tutuluyordu; kilise yetkilileri aynı zamanda kilise mahkemesindeki davaların kayıtlarını da tutuyorlardı. Bu kayıtlardan bazıları, özellikle İngiltere'dekiler, sonradan yayımlanmıştır ama çoğu hâlâ elyazması şeklindedir. İş kayıtları –sözleşmeler, mektuplaşmalar, davalar, harcama raporları, defter-i kebirler, muhasebe kayıtları– çalışanlar veya noterler tarafından tutuluyordu; noterler aynı zamanda bireylerin evlilik sözleşmesi, evlat edinme veya çıraklık sözleşmesi, dilekçe, vasiyet, senet ve envanter gibi işlerini hallediyorlardı. Birçok Avrupa şehrindeki noter kayıtları günümüze kadar gelmiştir; ancak, bunların çok azı yayımlanmıştır. Yazı yazmasını bilen bireyler mektup, hatıra, günlük, aile tarihi biçiminde kendi kayıtlarını oluşturuyorlardı ve bunlardan da –bazıları dışında– çoğu yayımlanmamıştır. Elyazması kaynakları okumak için paleografi eğitimi almış olmak gerekir; çünkü zaman içinde ve bölgeden bölgeye belgelerin sadece dili değil el yazısı biçimi de değişmektedir. Bu kitaptaki bölümlerden birçoğunda eski el yazısı okumasını bilen ve modern Avrupa dillerinden çok farklı olabilen dilleri anlayabilen tarihçiler tarafından çevrilmiş elyazması materyallerden alınan orijinal kaynaklar bulunmaktadır.

Elyazması kaynaklar ulaşabildiğimiz bilgi miktarını önemli ölçüde artırıyor; çünkü elyazmaları başka türlü tarihi belgelere giremeyecek bireyler hakkında bilgiler içerebiliyor. Pek fazla geliri olmayan işçiler bile bir evlilik veya çıraklık sözleşmesi düzenlemek isteyebiliyorlardı; bir yetim şehir meclisinden veya soylu bir kişiden yardım talep edebiliyordu ve her kesimden insan, suçlu ya da tanık olarak mahkeme kayıtlarına girebiliyordu. Ancak elyazmaları geçmişi tam olarak temsil etmezler; çünkü sıradan bir günlük yaşamdan çok olağandışı durumlar hakkında ve toplumun alt kesimindeki insanlardan çok toplumun ve ekonominin tepesindeki insanlar hakkında bilgi içerirler. Örneğin, yukarıda sözü edilen du-

rumlara bakacak olursak, bazen işçilerin evlilik sözleşmesi hazırlaması söz konusu olabilse de, orta ve üst sınıftan insanlar çok daha düzenli olarak sözleşme hazırlıyorlardı; birçok yetime akrabaları bakıyordu ve durumları kayıtlara geçmiyordu; mahkemelerde ise, doğal olarak yasaları ihlal eden veya toplumun kurallarının dışına çıkan insanların davaları görülüyordu. Anlaşmazlıkların yaşanmadığı aileler, iyi komşular ve yasalara uyan bireyler tarihi belgelerde ender olarak yer alırlar; dolayısıyla tarihçiler buldukları şeylerden genellemeler çıkarma konusunda her zaman dikkatli olmalıdırlar.

Akademisyenler aynı zamanda bilginin ne şekilde süzgeçten geçirildiğine de dikkat etmelidirler. Örneğin, bazı durumlarda mahkeme kayıtları doğrudan tanıklık içerir ve insan bu tanıklıkları konuşmacının kendi sesiymiş gibi okumak ister; özellikle de geniş halk kitlelerinin okuma yazma öğrenmesinden önce, mahkeme kayıtları okuryazar olmayan bireylerin seslerinin duyulabileceği ender yerlerden biri olduğu için. Ancak bu tür belgeler okuma yazma bilen biri, genellikle de bir erkek tarafından yazılıyordu ve onların bakış açıları duyup yazdıkları şeyi şekillendiriyordu. Bu dönemden ve başka dönemlerden kalan yazılı belgelerden çoğunun betimleyici kaynaklar olmaktan çok, kanunlar, vaazlar ve tavsiye içerden elkitapları gibi insanlara nasıl davranmaları ve ne yapmaları gerektiğini söyleyen yol gösterici belgeler olması bir başka yorum sorununu oluşturuyor. Bu belgeler, belgeyi yazan kişilerin insanların nasıl davranmasını umduğu veya istediği konusunda çok fazla bilgi içerebilir ancak insanların gerçek ve yaşanmış deneyimleri hakkında doğru bir resim ortaya çıkmasını sağlayamazlar.

Tarihçiler yazılı kaynakların yanı sıra, görsel malzemeden de yararlanırlar; tablolardan, heykellerden, ahşap baskılardan, gravürlerden, mobilyalardan, madeni paralardan, binalardan, mutfak aletlerinden, mezar taşlarından, iğne işlerinden, mücevherattan, giysilerden, oyuncaklardan, aletlerden; kısacası, o dönemde üretilen ve kullanılan tüm nesnelerden yararlanırlar. Görsel kaynaklar genellikle yazılı metinleri destekler; örneğin, ortaçağdan

günümüze gelen sanat ürünlerinin hemen hemen tümü din konusundadır ve bu dönemde yaşayan insanların hayatlarında dinin önemi hakkında yazılan kitaplardan edinilen izlenimi güçlendirmektedir. Ancak bazen görsel kaynaklar yazılı belgelerin tersini söyler. Örneğin, 15. ve 16. yüzyıllarda yazılan madencilik hakkındaki kitaplar ve kanunlar çoğunlukla sadece erkek madencilerden söz eder; oysa madenlerin resmedildiği tablolar maden cevheri yıkamak veya taşımak gibi çeşitli işlerde çalışan kadınları da gösteriyor. Denis Diderot ve Jean d'Alembert tarafından 1751-1772 tarihleri arasında Fransa'da çıkarılan en ünlü erken modern dönem referans kitabı olan *Encyclopédie*'deki illüstrasyonlarda kadınların çeşitli işlerde çalıştıkları görülüyor; ancak, metin sadece erkek işçilerden söz ediyor. Dolayısıyla tarihçiler yazılı belgeye mi yoksa görsel belgeye mi inanacakları sorunuyla karşı karşıya bulunuyorlar. Yazılı metinler gibi görsel kanıtlar da, sanatçının hayatı olduğu gibi değil de olmasını istediği biçimde göstermesi nedeniyle, yol gösterici veya idealize edilmiş oldukları halde, salt betimliyor gibi görülebilirler. Tasvirler, kültürel değerleri aktarmanın ve insanlara nasıl davranmaları gerektiğini öğretmenin önemli bir yoludur; özellikle de, nüfusun büyük bir çoğunluğunun okuma yazma bilmediği ve dolayısıyla gerçek yaşamın bir aynası olarak görülemeyeceği bir dönemde...

Tarihçilerin, kaynakların sınırlamalarına ve perspektiflerine giderek daha fazla dikkat çekmesi ile daha geniş bir yelpazeden insanlara ve konulara ilgi duymaya başlamaları, onların sürekli olarak yeni bilgi edinme yolları buldukları anlamına geliyor. Geçmişten kalan nesneleri modern teknolojiyle inceliyor, hava fotoğrafları, uydu görüntüleri, DNA testleri, adli tıp ve toprak analizleri ve başka yöntemler kullanıyorlar. Sözlü tarihe birinci elden ulaşmak artık mümkün olmasa bile, halk hikâyelerini, popüler şarkıları, çocuk tekerlemelerini ve dilin kendisini inceleyerek sözlü gelenek hakkında bir fikir edinmeye çalışıyorlar. Bu nedenle, tarih ve sanat tarihinin yanı sıra, genellikle arkeolojinin, jeolojinin, antropolojinin, dilbilimin ve edebiyat eleştirisinin alanına giren malzemeleri ve analiz yöntemlerini kullanıyorlar. Yeni kaynaklar bulmak için

kütüphaneleri, arşivleri, müzeleri, özel koleksiyonları, tavan aralarını, çekmeceleri ve insanların hafızalarını tarıyor, aynı zamanda yüzyıllardır bilinen malzemeleri yeni şekillerde okuyor, onlara yeni şekillerde bakıyor ve yeni bakış açılarının her zaman orada olan ama daha önce hiç kimsenin farkına varmadığı bilgileri ortaya çıkarabildiğini gösteriyorlar.

*

Geçmiş üzerinde çalışanlar, kullandığımız kelimelerin anlayışımıza biçim verdiğini ve bu kelimelerin içerdiği varsayımların farkında olmanın önemini vurguluyor. Örneğin, tarihi —eski, orta ve modern olarak— üç döneme bölen entelektüel modelden ortaya çıkan "erken modern" terimi, bilim adamlarının yeni olanı vurgulamasına ve önceki dönemlerle olan devamlılıkları önemsiz kabul etmesine yol açtı. Aynı şekilde, Avrupa'nın Asya'nın batı parçası olarak tanımlanması yerine bir kıta olarak tanımlaması, genellikle Avrupa tarihinin diğer bölgelerden bağımsız olarak incelenmesi anlamına gelmiştir. Erken modern Avrupa ile ilgili yeni bakış açıları Avrupa tarihini dünyanın geri kalan kısmının tarihiyle çok daha bağlı görüyor ve değişikliklerin yanı sıra devamlılıklara daha fazla önem veriyor. Tarihçiler, daha önceleri resmin bir parçası olmayan kadınlar, köylüler, çocuklar ve dini azınlıklar gibi gruplar üzerine odaklandığı için bu dönemle ilgili bilgilerimiz son otuz yılda çok çarpıcı bir biçimde artmıştır. Bu tarihçiler araştırmalarını kısmen, bu dönemde matbaa teknolojisinin Almanya'dan yayılması sonucu sayıları artan okuma bilen insanlar için basılan kitapların yanı sıra, artan sayıda kitapçık, risale ve tek sayfalık broşürlerden oluşan basılı malzemeye dayandırıyorlar. Mevcut bilginin kapsamını genişletmek için aynı zamanda elyazması kaynaklar, sanat eserleri ve nesneler kullanıyor ve çeşitli bilim alanlarından alınmış yorum ve analiz yöntemleri uyguluyorlar.

Bu kitap erken modern dönem Avrupa'sını göstermek amacıyla, hikâyenin önemli aktörleri olan Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya'yı da içeren yeni bilimsel çalışmaların bulgularından yararlanıyor. Avrupa'yı dünyanın geri kalan kısmıyla birleştiriyor; çünkü bu birleşmenin dünya tarihine biçim vermesi bu dönemde başladı.

Bu kitap reformasyon veya devrim yaşayan yapıların ve kurumların yanı sıra, yaşamayanları da ele alıyor. Çeşitli kaynaklar, onların anlamları hakkında kuramlar ve yorum yöntemleri sunuyor ve aynı zamanda geçmişi anlama yollarının nasıl yaratıldığı ve yaratılmaya devam edildiği hakkında düşünmenizi istiyor. Bu özellikler erken modern dönem Avrupa'sının 21. yüzyıldaki dünyamız için önemi hakkında kendi görüşlerinizi geliştirmenizi sağlayabilir.

Stuart Hall, ve diğ., der., *Modernity: An Introduction to Modern Societies* (Londra: Blackwell, 1996); kitabın özellikle birinci bölümü "Formations of Modernities" hayatın entelektüel, siyasi, ekonomi, sosyal ve kültürel her alanında "modernite"nin kaynakları ve gelişimi hakkındaki fikirlerin mükemmel özetlerini vermektedir. "Modernite"nin geleneksel tanımı için *bkz.* Louis T. Milic, der., *The Modernity of the Eighteenth Century* (Cleveland: The Press of Case Western Reserve University, 1971). Toplumbilimciler ve toplum kuramcıları tarafından son zamanlarda yapılan çözümlemeler eleştireldir. Örneğin *bkz.* Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity* (Stanford: Stanford University Press, 1991) ve Arjun Appadurai, *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996). Tarihçilerin "modernite" konusu üzerindeki görüşleri için bakınız, "AHR Roundtable: Historians and the Question of 'Modernity'", *American Historical Review* 116/3 (Haziran 2011): 631-751.

Bir kavram olarak "Avrupa" konusu için *bkz.* Peter Burke, "Did Europe Exist before 1700?" *History of European Ideas* 1 (1980): 21-9 ve Robert Bartlett, *The Making of Europe* (Princeton: Princeton University Press, 1994) ortaçağda Avrupa düşüncesi hakkında kapsamlı tartışmaları içermektedir. Martin W. Lewis ve Kären E. Wigen, *The Myth of Continents: A Critique of Metageography* (Berkeley: University of California Press, 1997) kültürün tüm coğrafi kavramları nasıl biçimlendirdiği konusunda yeni bir çözümleme sunmaktadır.

Matbaanın etkisi hakkında en önemli çalışma hâlâ Elizabeth Eisenstein'ındır: *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980); bu kitap aynı zamanda kısaltılmış ve illüstrasyonlar eklenmiş olarak *The Printing Revolution in Early Modern Europe* 2. baskı (Cambridge: Cambridge University Press, 2005) adıyla da yayımlanmıştır. John Man, *Gutenberg: How One Man Remade the World with Words* aynı zamanda *Gutenberg Revolution: The Story of a Genius and an Invention that Changed the World* (New York: Wiley, 2002) Gutenberg'i idealize etmektedir ama Gutenberg'in çağı hakkında güzel tartışmalar da içermektedir ve muhteşem illüstrasyonları vardır. Bazı Fransız tarihçilerin de başarılı çalışmaları vardır ve İngilizceye çevrilmişlerdir: Lucien Febvre ve Henri-Jean Martin, *The Coming of the Book: The Impact of Printing 1450-1800,* çev. David Gerard, der. Geoffrey Nowell-Smith ve David Wootton (Londra: Verso, 1976); Roger Chartier, *The Cultural Uses of Print in Early Modern France,* çev. Lydia G. Cochrane (Princeton: Princeton University Press, 1987). Daha uzmanlaşmış çalışmalar arasında Arthur F. Marotti ve Michael D. Bristol, der., *Print, Manuscript, and Performance: The Changing Relations of the Media in Early Modern England* (Columbus: Ohio State University Press, 2000) ve Brendan Dooley ve Sabrina Baron, der.., *The Politics of Information in Early Modern Europe* (Londra: Routledge, 2001) bulunmaktadır.

Daha başka öneriler ve yönlendirmeler için bakınız
www.cambridge.org/wiesnerhanks

Not

1 Martin Luther, *Against the Papacy at Rome, Founded by the Devil* (Mart 1545); çeviren ve alıntı yapılan Mark Edwards, *Luther's Last Battles: Politics and Polemics, 1531-1546* (Ithaca, New York ve Londra: Cornell University Press, 1983), s. 163.

KISIM I

1 1450'lerin dünyasında Avrupa

1450'de Avrupalıların çoğu, ebeveynleri ve aileleri tarafından evlendiriliyor ve evlilikleri dini bir törenle kutlanıyordu. Pinturicchio'nun (1454-1513) yaptığı bu fresk, toplumun en üst katmanından Portekiz Prensesi Eleonore ile Kutsal Roma İmparatoru III. Friedrich'in Papa II. Pius tarafından tam da böyle bir törenle evlendirilmelerini romantize edilmiş bir şekilde göstermektedir; İtalya'da Siena katedralindeki Piccolomini Kütüphanesi'nde bulunan bir dizi freskten biridir.

Kronoloji

1450'ler	Çıkarılıp takılabilen madeni hurufatla birlikte matbaanın gelişmesi
1450'ler	Venedik'i Milano, Floransa ve Napoli ile karşı karşıya getiren savaş
1450'ler	Portekiz ile Batı Afrika'daki Mali İmparatorluğu'nun ilk teması
1450'ler	Lorenzo Valla sahte belgeleri saptamak için hümanist becerilerini kullanır
	Osmanlılar Konstantinopolis'i fetheder
	Yüz Yıl Savaşları sona erer
1458	II. Pius papa olur

İyi eğitimli bir İtalyan soylusu olan Aeneas Sylvius Piccolomini (1405-64) İsviçre, İskoçya ve İngiltere'de çeşitli yüksek kilise görevlilerinin yanında diplomat olarak çalıştıktan sonra 1440'larda Kutsal Roma İmparatoru III. Friedrich'in (hüküm sürdüğü dönem/hsd 1440-93) Viyana'daki sarayına girdi. Burada saray şairi oldu ve imparator için üst düzey diplomasi faaliyetlerini yürüttü. Friedrich ile Napolili Eleonore'nin evliliğini o ayarladı; bu evlilik sayesinde gelen büyük drahoma ile imparatorun para sorunu çözüldü ve papa ile arasındaki ilişki düzeldi. Piccolomini yorulmak bilmez bir mektup, rapor ve tarih yazarıydı; yazılarının tümü 15. yüzyıl ortalarındaki Avrupa'nın canlı bir portresini çizmektedir. Piccolomini Viyana'yı şöyle anlatır:

> Kalın ve yüksek surları, çok sayıda kulesi ve savaş için hazırlanmış bir savunma hattı var. İnsanların evleri büyük ve pahalı bir şekilde döşenmiş; binalar güçlü ve sağlam bir şekilde inşa edilmiş. Cam pencereler ışığın her taraftan içeri girmesine izin veriyor; evlerin kapıları genellikle demirden yapılmış. Bu kapılar üzerinde kuşlar ötüyor. Evlerde birçok zevkli mobilya var. Ahırlar atlarla dolu ... Kiliseler çok güzel süslenmiş, pahalı bir şekilde donatılmış. Rahipler dünyevi zenginlik içinde yüzüyorlar ... Her gün şehre inanılmaz miktarda ürün getiriliyor. Yumurta ve kerevit yüklü birçok araba geliyor. Un, ekmek, et, balık ve kümes hayvanları çok büyük miktarlarda getiriliyor; ama akşam olduğunda satın alınacak hiçbir şey kalmıyor. Tüketilmesi veya Tuna yoluyla başka yerlere gönderilmesi için Viyana'ya getirilen şarabın miktarı ise inanılmaz ... Şehirde yaşayan insanların çok azının ataları şehrin civarında yaşamış; çok az sayıda eski aile var; hemen hemen hepsi ya göçmen ya da yabancı.[1]

Aeneas'ın yetenekleri güzelce ödüllendirildi. İtalya'ya dönüşte önce piskopos, daha sonra da kardinal oldu, 1458 yılında ise papa seçildi ve II. Pius adını aldı.

Ancak kozmopolit II. Pius çağının hiç de tipik bir örneği değildi. 15. yüzyılın ortalarında Avrupa'da yaşayan çoğu insan köylerinden uzağa hiç seyahat etmemişlerdi. Ürünlerini satmak için yakınlardaki bir kasaba pazarına gitmiş olabilirlerdi ama o kasabaya aynı gün içinde yürüyerek gidip gelebiliyorlardı. Bazıları iş bulmak amacıyla daha uzaklardaki büyük kentlere veya Bakire Meryem'den veya azizlerden şefaat dilenmek için yakınlardaki türbelere gidiyorlardı. Bu durağanlık açısından, onların dünyanın diğer bölgelerinde tarımla uğraşan ve düzenli olarak bakım gerektiren tarlalarının ve hayvanlarının yanından uzaklaşamayan insanlardan farkları yoktu. Zihinsel dünyaları da aynı şekilde yereldi: Aile, hava, ürün, köy politikası, bölge azizleri ve topluluk ilişkileri. Dünya onlara ürün ve haber getiren satıcılar, yıkım ve felaket getiren askerler, hastalık ve ölüm getiren mikroplar şeklinde ulaşıyordu. Dolayısıyla, köylerinin dışındaki dünya onlar için bir merak kaynağı olduğu kadar kaygı, hatta felaket kaynağıydı da.

Ancak bazı insanlar evlerinde kapalı kalmadılar; Avrupa'da ve çevresinde yollarda, patikalarda ve –daha sıklıkla– denizlerde seyahat eden az sayıda insan Viyana gibi süratle gelişen kentler bir yana, en ücra köşedeki köylere bile eşyalar, fikirler ve sonunda da değişim getiren bir etkileşim ağı yarattılar. Bu gezginler değişik nedenlerle yollara düşüyorlardı; Avrupa dışındaki dünya ile olan ilişkileri de aynı şekilde askeri çarpışmalardan ticaretle ilgili temaslara ve evlilik içinde veya dışında kurulan cinsel ilişkilere kadar farklılık gösteriyordu.

Avrupa'nın ötesine seyahat

Zengin olma olasılığı, bazı gezginlerin, özellikle de liman şehirlerinde veya önemli kara ticareti yollarında bulunan şehirlerde yaşayanların motivasyonunu artırıyordu. Okuma-yazma bilen şehirliler, Çin'de Kubilay Han'ın sarayında on yedi yıl kalan Venedikli tüccar Marco Polo'nun (yaklaşık 1253-1324) hikâyelerini, onun bu seyahatinden yüzyıllar sonra bile zevkle okuyorlardı. Polo, seyahat öykülerini, Çin dönüşü savaş esiri olarak birlikte hapishaneye düştüğü bir romans hikâyeleri yazarına dikte ettirmişti. Bu öyküler, matbaanın gelişmesinden önce bile defalarca kopya edilmiş ve çevrilmişlerdi. Polo'nun gittiği yerler ve gördüğü harikalar hakkında anlattığı hikâyeler abartılıydı; ancak bunlar, denize yelken açtığında sandığında Polo'nun hikâyelerinin bir kopyası bulunan Kristof Kolomb da dahil olmak üzere birçok insana esin kaynağı olmuştu.

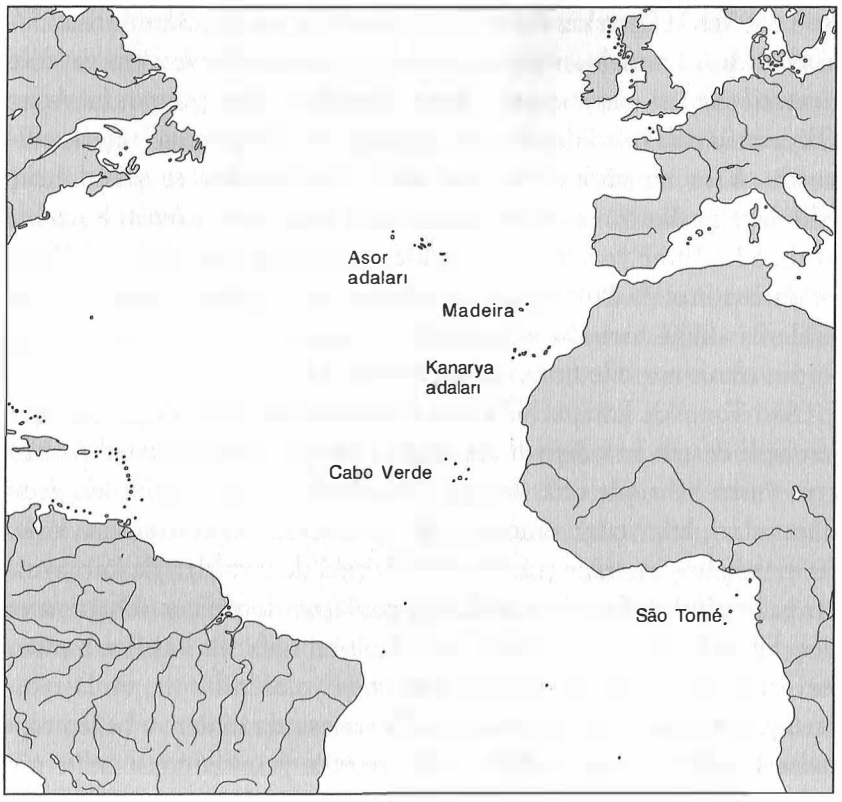
İtalya, Almanya ve "Alçak Ülkeler"* şehirlerinde tüccarlar yeni iş teknikleri geliştirdiler. Bunlar arasında, bazıları geçici ortaklıklar, bazıları da İtalyancada *compagnia* ("birlikte ekmek yemek" yani, ekmeğini paylaşmak anlamına gelir ve İngilizce "company" sözcüğünün kökünü oluşturur) denen ve daha kalıcı düzenlemeler olan

* Günümüzdeki Belçika, Lüksemburg ve Hollanda topraklarını kapsayan bölge. Bu bölgeye, rakımın deniz seviyesine yakınlığı nedeniyle çeşitli dillerde benzer isimler verilmiştir: Flamancada *Nederland*, İngilizcede *Low Countries*, Fransızcada *Pays-Bas*.

çeşitli sözleşme biçimleri bulunuyordu. Bu ticari şirketler daha iyi yollar, kaynaklar ve pazarlar bulmak amacıyla kara ve deniz seferleri düzenliyordu. Floransa, Venedik, Cenova ve bazı başka Kuzey İtalya kentlerindeki tüccarlar uzak bölgelerde ticaret kolonileri veya en azından daimi temsilcilikler kuruyorlardı. 14. yüzyıl boyunca Venedik, Cenova, Barcelona ve bazı başka Güney Avrupa şehirleri de Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın birçok limanında daimi ticaret merkezleri kurdular. Cenovalı tüccarlar Ege Denizi'nde ve Karadeniz'de egemendiler ve Hindistan, Orta Asya ve Çin'den eşya getiren kervanları karşılıyorlardı. Bu kervanlar aynı zamanda 1347 yılında Asya'dan Avrupa'ya veba mikrobunu da getirdiler. Venedikli tüccarlar ise Kızıldeniz'den 15. yüzyılda Memluk İmparatorluğu'nun başkenti olan Kahire'ye ulaştırılan Asya baharatlarıyla daha çok ilgileniyorlardı.

Avrupalı tüccarlar, bu Yakındoğu şehirlerinde yerel yöneticilerden sağladıkları ayrıcalıklarla genellikle yerel halktan ayrı, özel bölgelerde yaşıyorlardı. Aynı şey Kuzey Avrupa için de geçerliydi; bazı Hollanda ve Polonya şehirleri bir araya gelerek Hansa Birliği (ya da kısaca Hansa) isimli bir ticari birlik kurmuşlardı. Birliğin en güçlü üyeleri iki Alman şehri olan Lübeck ile Hamburg'du. Hansa, 13. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar Rusya ile yapılan kürk ticaretini, Norveç ve İsveç ile yapılan balık ticaretini ve Flandre ile yapılan yün ticaretini kontrol etti. Hansa tüccarları Brugge, Bergen ve Londra gibi şehirlerde özel ayrıcalıklar kazandılar; tüccarlar genellikle "fabrika" adı verilen özel ticaret merkezlerinde yaşıyorlardı. 1370 yılında Danimarka kralı birliğin gücünü kırmaya çalıştı, ama bir Hansa donanması Kopenhag'ı ele geçirdi ve barış imzalamak isteyen Danimarka'ya ağır koşullar dayattı.

İtalyan gemileri Akdeniz, Ege Denizi ve Karadeniz'de, Alman gemileri de Kuzey Denizi'nde ve Baltık Denizi'nde dolaşırken, Portekiz gemileri daha iyi ve daha dolaysız altın ve köle kaynakları bulabilmek için giderek Afrika'nın daha güneyine iniyorlardı. Atlas Okyanusu'nda esen rüzgârlar, gemiler güneye yol alırken karaya yakın seyretmelerini, ama Portekiz'e dönerken batıya doğru açılmalarını gerektiriyordu. Bu seyahat şekli Portekizlilerin 1300'lerin sonuna doğru üzerinde insan yaşamayan Asor adaları,

Harita 2 15. yüzyılın sonlarında Atlas Okyanusu'nda Avrupalıların yerleştiği adalar.

Cabo Verde, Madeira ve daha sonra da São Tomé adalarını keşfetmelerine yol açtı. Portekiz, Cenova ve İspanyol gemileri, üzerinde insan yaşayan Kanarya adalarına canlı hayvan ve insan götürdüler. Kanarya adalarında yaşayan Guancheler muhtemelen Kuzey Afrika Berberilerinden gelmekteydiler ve en azından M.Ö. 1. yüzyılda Roma İmparatoru olan Augustus zamanından beri adada yaşıyorlardı. Koyun ve keçi çobanlığı yapıyorlardı. Avrupalıların Kanarya adalarına ilk ayak bastıkları zaman nüfusları yaklaşık 100.000 olan Guancheler 1496 yılında İspanyol orduları tarafından mağlup edildiler; ancak bu yenilgilerinde, yapılan askeri harekâttan çok Avrupalıların getirdikleri hastalıklar belirleyici olmuştu.

1450'lerde Portekiz destekli Cenovalı bir tüccar, Batı Afrika'daki Mali İmparatorluğu'yla doğrudan temas kurdu ve altın ve köle ticareti çarpıcı bir biçimde arttı. Portekiz aynı zamanda Atlas Okyanusu'ndaki adalarda sömürgeleşmeyi ve çiftçiliği teşvik ediyordu. Kısa bir süre sonra bu adalardan buğday ve şeker ihraç edilmeye başlandı. Buralardaki nüfusun artmasını isteyen Portekiz kralı, São Tomé'ye yerleşen erkekler için Afrika'dan kadın köleler ve daha sonra da Portekiz'den kimsesiz kızlar getirtti. Kraliyet yetkilileri evliliği zorunlu kılmıyorlardı; hatta bir evde birden fazla kadın olmasına bile fazla karşı çıkmıyorlardı.

São Tomé'de karışık bir nüfus oluşturmaya kral tarafından verilen açık destek sıra dışıydı ama İtalya ve İber yarımadasındaki birçok liman şehrinde çok değişik kesimlerden gelen denizciler, gemi kaptanları, kılavuzlar, satıcılar, çamaşırcı kadınlar, köleler, eski köleler ve başıboş insanlar çok düzenli bir şekilde birbirleriyle karışıyorlardı. Pratik bilgilerini ve mallarını paylaşıyorlardı; çocukluğunu ve gençliğini bu tür kentlerde geçiren Kolomb gibi ilk kâşifler bunları heyecanla öğreniyorlardı. Aynı zamanda yataklarını da paylaşıyorlardı; bu hareketli ve marjinal insanlar arasında dinler ve bazen toplumsal sınıflar arası cinsel ilişkilerin resmen yasaklanması ender görülen bir şeydi. Ancak bu temaslar her zaman hoşgörü getirmiyordu. Kolomb Müslüman coğrafyasını öğrenmişti, ama kendi adının (Christo-fero veya "Mesih-taşıyıcı") İslamiyet'e karşı çıkmaya yazgılı olduğunu anlattığına inanıyordu. İnsanlar dünyanın dört bir yanından gelenlerle karışmış olsalar da, aynı zamanda ulusal tiplemeleri de kabul ediyorlardı: Almanlar sarhoştu, Mağribiler ve İtalyanlar eşcinseldi, Fransızlar hayvanlarla seks yaparlardı.

Ekonomik nedenler tüccarların, kaçan borçlular veya yasal otoriteler de denizcilerin ve seyyar satıcıların seyahate çıkmalarına yol açarken, bazı insanlar da kara veya deniz yolculuklarına dini amaçlar için çıkıyorlardı. Antik dönemlerden beri birçok din, inananları kutsal mekânları ziyaret etmeye teşvik ediyordu. Çinli Budistler belge ve kutsal emanetler bulmak için Hindistan'a gidiyorlardı; daha sonraları Japon Budistler aynı şeyleri Çin'de aradılar. Hıristiyan hacılar İngiltere'de Canterbury'ye, Avusturya'da

Maria Wörth'e, Polonya'da da Czestochowa'ya gidiyorlardı; bazı hacılar da Kudüs, Roma, Konstantinopolis veya Kuzey İspanya'daki Santiago de Compostela gibi uluslararası hac mekânlarına gidiyorlardı. Mekke'ye gitmek ise İslam dinine inananlar için bir ibadet olduğundan, 1200'lere gelindiğinde, Batı Hint Okyanusu'nda sürekli bir trafik vardı. Evliya türbeleri de Müslüman inananları çekiyordu.

Anayollar boyunca oteller, hanlar ve dükkânlar kuruluyordu ve buralarda hacılara kalacak yer, yiyecek ve alamet ile kutsal emanetler gibi hediyeler satılıyordu. Erkekler gibi kadınlar da hacca gidiyorlardı; güvenli bir doğum ve sağlıklı çocuklar vaat eden yerler Hıristiyan kadınlar arasında gözde ziyaret yerleriydi; Müslüman kadınlar da başları açık vaziyette erkeklerle birlikte Mekke'ye gidiyorlardı. En azından teoride, tarlaya bağlı bir köylünün efendisinin, köylü özel olarak bu isteği belirtirse onun hacca gitmesine izin vermesi gerekiyordu. Gerçek hacıların raporlarında az sayıda çok yoksul hacıdan söz ediliyor; yine de hacılar, tüccarlardan çok daha fazla çeşitlilik arz eden bir seyyah grubuydu. 15. yüzyılın ortalarında hacıların ziyaret edebilecekleri yerlerin sayısı giderek artmaya başlamıştı; bazen de kutsal nesneler, azizlerin kemiklerinden ve kutsal emanetlerden oluşan gezici koleksiyonlar halinde ayaklarına geliyordu.

Savaş veya anlaşmazlık dönemlerinde ve farklı hükümdarların topraklarından geçen hac yolları uzadıkça, hacılar daha korumasız durumda kalıyorlardı. Hacılara yapılan saldırıların bazen önemli sonuçları olabiliyordu. Örneğin, 10. yüzyılda Filistin'in siyasi bir karmaşa içinde olması ve Kudüs'ün 11. yüzyılda Selçuklular tarafından fethedilmesiyle, Kudüs'e giden Hıristiyan hacılara saldırılar oldu. Bu saldırılar Papa II. Urbanus'un Kudüs'ü fethetme amacıyla, Türklere karşı askeri bir sefer çağrısı yapmasına gerekçe –bazı tarihçiler bahane derler– sağladı. Urbanus, bu çağrıyı ilk kez 1095 yılında Clermont'da toplanan bir Fransız piskoposlar konsilinde yaptı; bundan yaklaşık iki yüzyıl sonra Batı Hıristiyanları Filistin ve Doğu Akdeniz'deki Müslümanlara (ve ara sıra da Doğu Hıristiyanlarına) karşı bir dizi sefere çıktılar. Haçlı Seferleri

–bu ad seferler sona erdikten çok sonra verilmiştir– bazen askerlerle birlikte onların ihtiyaçlarını karşılayan kadın ve erkeklerden oluşan kalabalık bir insan kitlesinin de yola düşmesini gerektiriyordu ve bu seferler o tarihten itibaren Müslüman-Hıristiyan ilişkilerine biçim verdi.

Ortaçağda meydana gelmiş en bilinen dini çatışma örneğinin Kutsal Topraklar'a yapılan Haçlı Seferleri olmasına karşın, Hıristiyanların kendi aralarında ve Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında çıkan başka çatışmalar da insanların evlerinden uzaklara gitmelerine yol açıyordu. 10. yüzyıldan başlayarak Hıristiyan kuvvetleri Müslümanlarla İspanya'da ve birçok Akdeniz adasında savaştılar; Papa VII. Gregorius (1073-85 yılları arasında papalık yapmıştır) Müslümanlardan alınan tüm toprakların Papalığa ait olduğunu ilan etti (ama genellikle bu iddiaya pek aldırış eden olmuyordu). 13. yüzyılda Papa III. Innocentius da (1198-1216 yılları arasında papalık yapmıştır) Güney Fransa'da sapkınlık olarak adlandırdığı şeyin ortadan kaldırılması için bir askeri sefer çağrısında bulundu; bunun üzerine kuzeyli Fransız soylular ve onların yandaşları güneye akın ettiler. 15. yüzyılın başlarında papanın ve Alman imparatorunun kuvvetleri, 1415 yılındaki Konstanz Konsili'nde yakılan din reformcusu Jan Hus taraftarlarına karşı Bohemya'ya askeri bir sefer düzenlediler. 1450'ye gelindiğinde Güney Fransa'daki sapkınlar yok edilmişti, çoğu Hus yandaşı (büyük oranda istedikleri gibi tapınmalarına izin verildiği için) yatıştırılmıştı ve İspanya'daki Müslüman toprakları küçülerek güneydeki Granada Krallığı'na kadar gerilemişti. En büyük Hıristiyan-Müslüman çatışması ise doğuya kaymıştı; Osmanlılar 1453 yılında Konstantinopolis'i fethetmeden önce Yunanistan'ın ve Balkanlar'ın büyük bir kısmını ele geçirmişlerdi. İster Hıristiyan şövalyeleri, ister Müslüman *gazileri* (savaşçıları) olsun, her iki taraf için de Tanrı adına savaşma fırsatı devam ediyordu.

Dindaş kazanmanın veya eldekileri kaybetmemenin bir yolu askeri seferlerdir; bir diğeri ise, bireylerin veya grupların çabası sonucu insanların din değiştirmesidir. Hıristiyan misyonerler Akdeniz'den her yöne gittiler; en geç 3. yüzyılda Etiyopya'ya, 5. yüzyıl-

Belge 1 II. Pius'un Türklere karşı Haçlı Seferi çağrısı

II. Pius, mektuplar, tarih kitapları ve şiirlerin yanı sıra, daha sonra bir araya getirilip kapsamlı bir anı kitabı oluşturulan otobiyografik yazılar da yazmıştı. Papalık yaptığı süre içinde (1458-64) Osmanlılara karşı sefer çağrısı yaptı, ancak Avrupalı krallar bu çağrıyı sıcak karşılamadılar. Sonunda kendisi bir sefere komuta etmeye karar verdi, ama birlikler Adriyatik kıyısındaki Ancona'da toplanırken öldü. Hatıralarının arasında planlarını anlatan bir konuşma bulunmaktadır; bu konuşmada heyecanlı bir silahlanma çağrısı yapmaktadır ve çağdaşları tarafından kiliseye yöneltilen bazı eleştirilerin özetini vermektedir. Plus'un Türklere karşı yaptığı savaş çağrısının içtenliği hakkında tarihçiler farklı görüşlere sahiptir; bazıları onun Hıristiyanlığın geleceği hakkında içten kaygılarla hareket ettiğini düşünmekte, diğerleri ise, papalığın gücünü ve prestijini artırma çabası içinde olduğunu söylemektedirler. Muhtemelen bu iki dürtü Pius'un kafasında bir arada bulunmaktaydı.

> Biz [papa kendisinden çoğul olarak söz ediyor] koyunları için canını vermekte tereddüt etmeyen kutsal ve saf çoban Tanrımız ve Efendimiz İsa Mesih'i taklit edeceğiz. Biz de canımızı sürümüz için vereceğiz; çünkü Türk güçleri tarafından ayaklar altına alınan Hıristiyan dinini başka türlü kurtaramayacağız. Kilisenin kaynaklarının elverdiği büyüklükte bir donanma oluşturacağız. Yaşlı ve hasta olmamıza rağmen biz de gemiye bineceğiz. Yelken açıp Yunanistan'a ve Asya'ya gideceğiz ...
>
> Fısıldadığınızı duyuyoruz. Şöyle diyorsunuz: "Savaşın bu kadar zor olacağını düşünüyorsan, yeterli güç sağlamadan nasıl gidebilirsin?" Bu konuya geliyoruz. Türklerle kaçınılmaz bir savaşa girmek üzereyiz. Silaha sarılıp düşmanla savaşmazsak, dinimiz adına her şeyin biteceğini düşünüyoruz. Biz Hıristiyanlar aşağılanan Yahudi ırkını nasıl görüyorsak, Türkler de bizi öyle görecekler. Bizim için iki seçenek var: Savaş veya şerefsizlik. "Ama" diyorsunuz, "para olmadan savaş olmaz." Biz de para için nerelere başvurabileceğimiz sorusunu soruyoruz ... Tüm yollar denenmiştir. İsteklerimize kimse cevap vermemiştir. Vilayetlere elçiler yolladık. Hakarete uğradılar, horlandılar. İnsanlar yaptığımız her şeye bir kulp takıyorlar. İnsanlar bizim lüks içinde yaşadığımızı, bir servet oluşturduğumuzu, ihtirasımızın kölesi olduğumuzu, en hızlı ve güçlü atlara bindiğimizi, sırmalı kaftanlar giydiğimizi, kırmızı şapka ve cüppe giyip şiş yanaklarla sokaklarda dolaştığımızı, av köpekleri beslediğimizi, aktörlere ve parazitlere para döktüğümüzü ve Dinimizi savunma adına hiçbir şey yapmadığımızı söylüyorlar. Tamamen haksız değiller. Kardinaller ve kilise yetkilileri arasında bu gibi şeyleri yapan birçok kişi bulunuyor ...
>
> Bu durumda ne yapmamız gerektiğini düşünüyorsunuz? Yok olan itibarımızı kazanmak için bir yol aramayalım mı? Uzun zamandır kullanılmayan yollara başvurmalıyız ... Perhiz, saflık, masumiyet ve Din aşkı, dinsel coşku, ölümden korkmamak Roma Kilisesi'ni her şeyin üstüne çıkarmıştır ... Kilisemiz şehitler ve dindarlar sayesinde yükselmiştir. Atalarımızı taklit etmezsek onu koruyamayız ...seçme şansımız yok. Gitmeliyiz.

(Editörlüğünü Leona C. Gabel'in, çevirisini Florence A. Cragg'in yaptığı *Memoirs of a Renaissance Pope: The Commentaries of Pius II: An Abridgement* [New York: Capricorn Boks, 1959], s. 356-9 başlıklı kitaptan alınmıştır.)

Ek kaynaklar için www.cambridge.org/wiesnerhanks sitesine bakınız.

da Güneybatı Hindistan'a ve İrlanda'ya, 6. yüzyılda Rusya'ya, 8. yüzyılda Çin'e ve 10. yüzyılda İzlanda'ya ulaştılar. Daha uzaklara giden misyonerler hakkında da hikâyeler var: İrlandalı bir keşiş olan Clonfertli Aziz Brendan'ın (486?-577) deriden yapılmış küçük kayığıyla Kuzey Amerika'ya gittiğine inanılıyor; bu yüzden de ona "Denizci" deniyor.

İslamiyet'in yayılmasıyla Asya ve Afrika'daki Hıristiyan topluluklar Avrupa Hıristiyanlığından koptular. İslamiyet, Arapların Ortadoğu, Kuzey Afrika ve İber yarımadasını fethiyle yayıldı ve arkasından Afrika'nın içlerine ve Güney ve Güneydoğu Asya'ya doğru genişledi. Müslüman din bilginleri, mutasavvıflar ve diğer dini önderler İslam öğretisinin, yöneticileri Müslüman olan topraklar dahilinde ve bunların ötesine kadar yayılmasını ve kök salmasını sağladılar. Hem Hıristiyanlıkta, hem de Müslümanlıkta etkili olan misyonerler, genellikle yerel âdetleri ve gelenekleri benimseyip onları değiştiriyorlardı; dolayısıyla, belli tanrılar için kutsal sayılan yerler Hıristiyanlıkta azizler ve havarilerle özdeşleşti, İslamiyet'te ise yerel tanrılar Allah'ın tezahürleri haline geldi. 1450'lere gelindiğinde her iki dinin de törenlerinde, uygulamalarında, kurumlarında ve hatta öğretilerinde, bazıları yetkililer tarafından onaylanan, bazıları ise onaylanmayan büyük farklılıklar ortaya çıkmıştı. Hıristiyan âleminde veya *darü'l-İslam*'da (İslam ülkesinde) bir yerden başka bir yere giden seyyahlar, o yerlerdeki din kardeşlerinin dini uygulamalarının ne kadar tuhaf –ve genellikle de kabul edilemez– olduğunu sıklıkla dile getiriyorlardı.

Tüccarlar ve misyonerler genellikle farklı insanlardı, ama büyük bir olasılıkla birlikte seyahat ediyorlardı. Avrupa'nın dünyanın geri kalanıyla kurduğu temasta dini ve ekonomik nedenler genellikle iç içeydi. İtalyan tüccarlar muhasebe defterlerinin birinci sayfasına genellikle "Tanrı ve kâr adına" yazarlardı. Bizanslı tarihçi Prokopios'a göre, ipek yapımcılığı bilgisi ve ipekböceği yumurtaları, Doğulu Hıristiyan keşişler tarafından Çin'den çalınmıştı; imparatorun bu bilgiyi çalanı öldüreceğini söylemiş olmasına rağmen keşişler uzun asalarına sakladıkları yumurtaları, Konstantinopolis'e getirmişlerdi. Bizans imparatorları da, bir tekel oluşma-

sını engellemek ve Bizans'ın Akdeniz'in ana ipek üreticisi olma statüsünü korumak amacıyla, tıpkı Çin imparatorları gibi, ipek üretimini yasalarla düzenlemeye ve korumaya çalıştılar. Onlar da aynı derecede başarısız oldu ve ipek teknolojisinin yayılmasında yine keşişlerin rolünün olup olmadığı kesin olmamakla birlikte, Lucca gibi İtalyan şehirlerinde de ipek endüstrisi gelişti.

Tanrı için ve kâr amacıyla yapılan bu girişimlerde işin içine genellikle diplomasi de karışıyordu. 1287 yılında Kubilay Han'ın İran'da *ilhan* (Moğol İmparatorluğu'nun en batı bölgesinin hükümdarı) olan yeğeni Argun, Türk asıllı bir Nesturi rahibi olan Rabban Savma'yı papaya ve Fransa ile İngiltere krallarına elçi olarak yolladı. Amacı Müslümanlara karşı bir koalisyon oluşturmaktı. (Nesturiler Hıristiyanlık içinde bir hizipti ve İsa Mesih'in ilahi ve beşeri özellikleri arasındaki ilişki konusunda diğer Hıristiyanlarla aynı görüşleri paylaşmıyorlardı. 5. yüzyılda ayrıldılar, Hindistan'da ve Çin'de misyonerlik yaptılar.) Birkaç yıl sonra papa bir Fransisken keşiş olan Montecorvino'lu Giovanni'yi (1247-1328) benzer bir görevle Hanbalık'a yolladı. Ancak papa da, ilhan da kendilerini bu ittifakın başı olarak görüyorlardı ve her iki görev de başarısızlıkla sonuçlandı. Rabban Sauma'nın günlüğü ile Montecorvino'lu Giovanni'nin mektupları Marco Polo'nun hikâyeleri kadar fazla çoğaltılmadı ve basılmadı ama anlattıkları olaylar Avrupa'da çok ünlü oldu.

Sonuç olarak, 1450'lerde çoğu Avrupalı şehirlerinden veya köylerinden pek uzaklara gitmemiş olmasına karşın, bazıları da çok uzak yerlere ulaşmışlardı. Karayoluyla, çok uzun zaman önce ipeğin Çin'den geldiği yollardan Asya'ya gitmişlerdi; Kızıldeniz'den aşağıya Aden'e inerek Asya'ya deniz yoluyla da gittiler; deniz yoluyla Afrika'nın kıyısından aşağı inerek Mali İmparatorluğu'na gidip Asorlar üzerinden geri döndüler. Ancak coğrafi ufukların genişlemesi tek taraflı bir süreç değildi; çünkü var olan yollar aynı zamanda yok olabiliyor veya daha tehlikeli hale gelebiliyordu. 1450 yılına gelindiğinde, Grönland'deki Viking kolonisi açlıktan yok olmuştu veya İnuitler tarafından öldürülmüştü; İzlanda'daki yerleşimler adaya 15. yüzyılın başlarında gelen veba nedeniyle mahvol-

muştu. Bu yüzden, Atlas Okyanusu'nun kuzeyinde artık eskisi kadar fazla seyahat yapılmıyordu ve Vikinglerin Kuzey Amerika'ya yaptıkları yolculuklar birer efsane haline gelmişti; bu yolculukların gerçek olduğu ancak 20. yüzyılın sonunda Newfoundland'de yapılan arkeolojik kazılar sonucu kanıtlandı. Çin'de Moğol İmparatorluğu parçalanmıştı; iktidara gelen Ming hanedanında âlim-bürokratlar egemendi ve onlar da giderek yabancılarla kurulan temaslardan rahatsızlık duymaya başladılar. Yabancı tüccarlar ancak dikkatle korunan Çuancou ve Guangcou (Kanton) limanlarında kalabiliyorlardı, başka yerlere gitmelerine izin verilmiyordu. Çin İmparatorluğu deniz seferlerini ve gemi yapımcılığını desteklemeye son verdi; oysa bu destek 15. yüzyılın başlarında Amiral Cıng Hi (Zheng He) komutasında Hint Okyanusu'na ve Basra Körfezi'ne yedi büyük sefer yapılmasına yol açmıştı. Ve Çinliler edindikleri denizcilik bilgisini kaybettiler. 1450 yılının, Avrupa'nın dünyanın diğer bölgeleriyle daha kapsamlı ilişki içine girdiği bir dönemin başlangıcını oluşturduğunu görüyoruz, ama o tarihte yaşayan insanların çoğunun bu gelişmeyi fark ettiği kuşku götürür.

Toplumu oluşturan bireyler

Büyük insan grupları hakkında genelleme yapmanın sakıncalarını görmek kolaydır; yine de bunu hemen her zaman yaparız. 15. yüzyılda yaşayan Avrupalılar da bizden farklı değillerdi. 10. ve 11. yüzyıllarda kilise yetkililerinin yaygınlaştırdığı bir modele göre toplumlarını üç gruba ayırıyorlardı: Savaşanlar (soylular), dua edenler (ruhban sınıfı) ve çalışanlar (köylüler). Tüm modeller gibi bu üçlü bölünme, durumu, özellikle de 15. yüzyıldaki durumu aşırı derecede basite indirgiyor. Evet, Avrupa'yı bir bütün olarak ele alırsak, toplumdaki en güçlü grup soylulardı; ancak soyluların arasında da çok geniş alanlarda siyasi otoriteye sahip zengin hükümdarlardan, paralı asker olarak başkalarının hizmetinde çalışan ve çok küçük bir toprağı olan veya hiç toprağı olmayan fakir şövalyelere kadar farklı insanlar bulunuyordu. Avrupa'da ruhban sı-

nıfı da aynı şekilde farklılık gösteriyordu; kendilerine çok geniş alanlar bağlı olan piskoposlar ile büyük manastırların başrahipleri ve rahibeleri genellikle soylu ailelerden geliyorlardı; onlar laik akrabaları gibi zenginlik içinde yaşarlarken, köy rahipleri ile küçük manastırlardaki rahibeler bir lokma ekmeği zor buluyor ve ruhani işlerle uğraştıkları gibi bedenen de çalışıyorlardı. Köylüler de hiçbir zorunlu çalışma yükümlülüğü bulunmayan ve kendilerine yardımcı olmaları için başkalarını çalıştıran zengin toprak sahiplerinden, başkalarının yanında gündelikçi veya haftalıkçı olarak çalışan topraksız göçmenlere kadar değişiklik gösteriyordu.

Bu geleneksel üçlü bölünme, Hıristiyan Batı Avrupa'yı tanımlamak için geliştirilmişti; bu nedenle Yahudileri ve Müslümanları kapsamaması da şaşırtıcı değildi. 15. yüzyılın ortalarında İtalya ve İspanya'nın birçok şehrinde ve Orta ve Doğu Avrupa'nın bazı şehirlerinde büyük Yahudi toplulukları bulunuyordu. Avrupa'nın bazı kısımlarında Yahudilerin toprak sahibi olmasına izin verilmiyordu; bu nedenle de Yahudiler hayatlarını genellikle şehirlerde kazanıyor ve sonradan hukuken gettolar olarak tanımlanan mahallelerde yaşıyorlardı. 13. ve 14. yüzyıllarda yükselen bir Yahudi düşmanlığı dalgası nedeniyle, İngiltere ve (geçici olarak) Fransa da dahil olmak üzere Avrupa'nın bazı ülkelerinden kovulmuşlardı. 15. yüzyılın sonlarına doğru kovmalar tekrar başladı; 1480'lerde Bavyera ve 1492 yılında Kastilya ve Aragon da Yahudileri kovan ülkeler arasına katıldı. 1450 yılında Osmanlılar, Yunanistan'ın büyük bir bölümünü ve Balkanlar'ı ellerinde bulunduruyorlardı; din, dil ve etnik yapı açısından karışık bir nüfusu yönetiyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslümanlar nüfusun yarısından daha azını oluşturuyordu; Yahudiler ve Hıristiyanlar dini ibadetlerini yerine getirmek, çocuklarını eğitmek ve evlilik gibi konularda büyük oranda özgürlerdi. Müslüman olmayanlar hükümete fazladan büyük oranda vergi ödüyorlardı; bu nedenle de din değiştirmek onların avantajınaydı. Ancak, Osmanlı yönetimi hazinesini düşündüğünden bu tür din değiştirmeleri hararetle teşvik etmiyordu.

Toplumun geleneksel bir şekilde kavramsallaştırılması kasaba ve kentlerde yaşayanları da göz ardı ediyordu. 1450 yılında Alçak Ül-

keler nüfusunun yaklaşık dörtte biri, İtalya nüfusunun beşte biri ve İspanya ve Portekiz nüfusunun altıda biri kentlerde yaşıyordu. Avrupa'daki kentler 11. yüzyılda, askeri kamplar, ticaret kavşakları, katedraller, limanlar gibi çeşitli merkezlerin etrafında gelişmeye başladı ve zaman içinde genellikle kent beratında belirtilen bazı hukuki ve siyasi haklar kazandılar. Özerk kurumlar geliştirdiler, ticaret ve üretimi düzen altına aldılar ve kırsal bölgelerden göçmen çektiler. Birinci ve daha sonraki veba salgınları kentlere ağır bir darbe indirdi; ama yine de bazıları (örneğin Almanya'da Nürnberg) katı karantina kuralları uygulayarak vebanın şehre girmesini engelledi.

Soylular, din adamları ve köylüler gibi, kentlerde yaşayanlar da çok büyük ticaret imparatorlukları yöneten ve zengin soylularla boy ölçüşebilecek kadar lüks içinde yaşayan tüccarlardan, yaşayabilmek için başkalarının, kilisenin ve 1450'lerde sadece birkaç kentte bulunan belediyelerin hayırseverliğine muhtaç olan fakir, dul ve yetimlere kadar geniş bir sosyo-ekonomik yelpaze oluşturuyorlardı. Bu yelpazenin ortasında zanaatkârlar, dükkân sahipleri, hukukçular, diğer profesyoneller, memurlar, kalfalar ile insanları kentlere çeken taverna sahipleri ile berber-cerrahlar ve sarraflar gibi hizmet alanlarında çalışanlar bulunuyordu.

Ortaçağdaki üçlü model 15. yüzyılın ortalarına gelindiğinde çok eski kalmış olmasına karşın, yine de toplumun nasıl bölündüğü konusunda önemli bir noktaya dikkat çekiyor: Toplum zümre (*estate*) veya tabaka (*order*) adı verilen toplumsal derecelere göre bölünüyordu. Devlet hizmetinde bulunmak, yetenek, akıllı evlilikler yapmak ve bazen de para, bireylerin –ve bazen vârislerinin– sınıf atlamasına yol açabilse de, bu bölünme büyük oranda aileye ve toplumdaki işleve göre yapılmaktaydı. Toplumdaki diğer bölünmeler hakkında konuşurken de "zümre" veya "tabaka" kavramı kullanılıyordu: Kadınlar bakire, evli ve dul "zümre"lerine ayrılıyordu; her iki cinsin eşleri evli "tabaka"nın bir parçası olarak tarif ediliyordu. Tabakaların hiyerarşisi zenginlik hiyerarşisi ile örtüşüyordu, ama tam olarak aynı değillerdi. İlk zümreye mensup olanların, üçüncü zümreye mensup olanlardan daha zengin olmaları daha büyük bir olasılıktı ama daha yoksul bile olsalar statüle-

ri daha yüksekti. Durum böyle olmasaydı, 15. yüzyılda zengin İtalyan tüccarları soyluluk unvanları ve taşrada villa satın almakla uğraşmazlardı; zengin İngiliz tüccarları kızlarını ve oğullarını genellikle fakir düşmüş eşraf ailelerinin çocuklarıyla evlendirmeye can atmazlardı. Statü aynı zamanda onur düşüncesine de bağlıydı. Örneğin, bazı silahlar ve muharebe taktikleri daha onurlu kabul edildiği için soylular tarafından yeğleniyordu; buna karşın, kentte yaşayanlar arasında kent cellatlığı veya belediye genelevi işletmeciliği gibi çok para getiren bazı meslekler "onursuz" olarak niteleniyor ve dolayısıyla düşük statülü kabul ediliyordu.

Zümre, varlıklılık ve onur bir dereceye kadar örtüşen hiyerarşiler oluştururken, cinsiyet farklı bir hiyerarşi oluşturuyordu. 15. yüzyılda Avrupalılar erkeklerin kadınlardan daha üstün olduklarını kabul ediyordu, ama hangi unvanın cinsiyetten daha önemli olması gerektiği veya olabileceği konusunda anlaşamıyorlardı. Örneğin, bir kadının kraliyet ailesinden olması cinsiyetinin normal sınırlamalarını aşmasını sağlar mıydı? Veya daha mütevazı bir seviyede, bir zanaatkâr ustasının karısı, onun yokluğunda, dükkânda ve evde olup bitenler hakkında mutlak bir söz sahibi olabilir miydi? Yoksa, bazı kararlar en yaşlı kalfaya mı bırakılmalıydı?

Dolayısıyla 15. yüzyılda, toplumsal ve ekonomik hiyerarşilerle cinsiyet hiyerarşisi karmaşık şekillerde kesişiyordu ve herhangi bir birey üzerindeki etkileri de aynı şekilde karmaşık oluyordu. Örneğin, yoksulluk, fırsatlar ve yaşam deneyimleri açısından erkek ile kadın arasındaki farkı azaltıyor ve köylerdeki ve şehirlerdeki yoksullar için "sefalette eşitlik" yaratıyordu. Ancak, yoksul kadınlar muhtemelen bu eşitliği olumlu bir şey olarak görmüyorlardı. Birçok kadın dul kaldıklarında gelen özgürlüğün farkındaydı ve evlenmemeyi yeğliyordu. Orta düzeydeki kadınlar yeniden evlenme kararı verirken, yüksek düzeyde oldukları için evlilikleri bir aile meselesi olan kadınlardan daha özgür olabiliyorlardı. Toplumsal ve cinsiyete dayalı hiyerarşilerin bireyler üzerindeki etkileri soyut değildi; bu etkiler kendilerini ikinci bölümde çok daha derinlemesine incelenecek olan aileler, loncalar, komşuluklar, arkadaşlık ağları, topluluklar ve köyler gibi birçok grup kanalıyla gösteriyorlardı.

Şekil 2 [Prag] Erken modern dönemde şehir manzaralarına ait gravürler kitap illüstrasyonları olarak çok yaygın bir şekilde kullanılıyordu. Yukarıdaki 15. yüzyıl anonim Prag gravüründe, çok sıkışık bir şekilde bir arada gösterilen kiliseler, evler ve diğer binalar, onları çevreleyen birkaç sıra sur ve şehrin ana kısmından ırmakla ayrılan banliyöler görülmektedir.

Siyaset ve iktidar

Tüm haritalar gibi, siyasi birimleri gösteren haritalarda da haritacıların öznel yargıları söz konusu olmaktadır ve 1450 yılında yapılmış tüm haritalar bu tür yargılarla doludur (*bkz.* Harita 3). Kıta Avrupası'nın batı kıyısından başlarsak: İngiltere ve Fransa Yüz Yıl Savaşları'nın son aşamasına girmişlerdi; Fransa'daki İngiliz hâkimiyeti Calais kentine kadar gerilemişti. Haritalar genellikle savaş boyunca "İngiliz" ve "Fransız" hâkimiyetinin değişen sınır çizgisini gösterir; ancak bu haritalar çok daha önemli olabilecek bazı değişiklikleri de maskeler. Muhtemelen savaşın başladığı 1337 yılında Fransa'yı gösteren bütün haritalarda soylulara ait topraklar –Normandiya, Burgonya ve Akitanya dukalıkları ve Anjou ve Provence kontlukları– kalın çizgilerle gösteriliyordu. Bu toprakların hükümdarları genellikle Fransa kralının vasalıydılar, ama İngiliz kralını destekleme veya kimseyi desteklememe veya Fransız krallarının merkezileşme girişimlerine karşı çıkma konularında kendilerini son derece özgür hissediyorlardı. 1453 yılında savaş sona erdiğinde bu çizgiler ya noktalı olarak gösteriliyordu veya tamamen ortadan kalkmışlardı. Yerel bağlılıklar ve gelenekler hâlâ çok büyük farklılıklar gösteriyordu ama "Akitanya" gibi bölgesel üniteler artık Fransa'nın komşusu olarak değil, Fransa'nın bir parçası olarak kabul ediliyorlardı.

14. yüzyılda İngiltere'deki iç siyasi bölünmeler, belki Fransa'daki bölünmeler kadar belirgin değildi; ancak 15. yüzyılın başlarındaki zayıf krallar ve savaşlar feodal soyluların gücünün artmasına yol açtı. İngiliz soylularının ellerindeki topraklar güçlü Fransız soylularınkiler kadar bağımsız değildi; ancak Galler ve İskoçya sınırları yakınlarındaki topraklar oldukça bağımsızdı ve İngiliz kralları hem buralardaki soylulardan korkuyorlardı hem de sınır güvenliği konusunda onlara güveniyorlardı. İrlanda'daki İngiliz soyluları –bazılarının aileleri yaklaşık üç yüz yıldır orada bulunuyordu– çok daha bağımsızdılar. İngilizler Anglo-İrlanda ile Galler bölgeleri arasında kesin bir çizgi çizerek iki nüfusun karışmasını en-

gellemek istiyorlardı, ama gerçekte sınır çok daha karışıktı ve kültürel asimilasyon çok yaygındı.

Avrupa'nın ortasında "Almanya" ile "İtalya" bulunuyordu; bu adlar o dönemde yaşayanlar (şimdi de bizler) tarafından yüzlerce değişik tipte yönetim birimine –krallıklar, kontluklar, dukalıklar, bağımsız şehirler, piskoposlar, rahipler, rahibeler veya papa tarafından yönetilen din devletleri ve daha önemsiz soylular tarafından yönetilen küçük topraklar– bölünmüş büyük bölgeleri tanımlamak için öylesine verilmişti. Büyük ölçekli haritaların bile bu birimlerin ne kadar çeşitli olduğunu göstermesi mümkün değildir; çünkü yetki alanları genellikle iç içe girmiş, üst üste geçmişti; dolayısıyla bölgeler veya bireyler aynı anda birkaç siyasi birimin yönetimi altında olabiliyor ve onlara vergi ödeyebiliyorlardı. Orta Avrupa'nın kuzey kısmında bu birimler Kutsal Roma İmparatorluğu adıyla anılan ve laik ve dini liderlerden oluşan bir grup tarafından seçilen bir imparatorun yönetiminde gevşek bir yapı içinde bulunuyorlardı. Bu grup 14. yüzyıl boyunca ve 15. yüzyılın başlarında farklı soylu ailelerden gelen bir dizi zayıf imparator seçmişti. Ancak 1438 yılında, imparatorluk, toprakları arasında Avusturya'nın büyük bir bölümü ve Güney Almanya'daki bazı bölgeler de bulunan Habsburg hanedanına mensup II. Albrecht'e geçti. 1450 yılında imparatorluk tacı üzerindeki egemenlikleri kesin olmamakla birlikte ve Kutsal Roma İmparatorluğu'ndaki devletler arasındaki sınır çizgilerinin Fransa'nın çeşitli bölgelerini ayıran çizgilerden çok daha sağlam olmasına karşın, Habsburglar 1438 yılından 1806 yılına kadar neredeyse kesintisiz olarak imparator seçildiler.

İtalyan yarımadası Almanya'dan da fazla bölünmüş bir durumdaydı. Daha önceleri Kutsal Roma İmparatorluğu'nun Kuzey İtalya üzerinde gevşek bir yönetimi söz konusu olmuştu; ancak 15. yüzyıla gelindiğinde, belli belirsiz bir birliktelik sağlayan bu güç bile artık yoktu. Kuzey İtalya her biri bir tüccar aristokrasisi veya bir birey tarafından yönetilen irili ufaklı şehir devletlerinden oluşuyordu. Genellikle çok zengin olan bu devletlerde bazen tek bir kişi bazen de birkaç yüz kişi gücü elinde bulunduruyordu; ama sayıları azalmış olmakla birlikte, Floransa gibi bazı şehirler 13. yüz-

Harita 3 1450 yılında Avrupa'daki siyasi bölgeler.

yılda kısa bir süre varlığını sürdüren cumhuriyet yönetimi görünümünü hâlâ koruyorlardı. Papalık Devletleri, Orta İtalya'da yer alıyordu; 15. yüzyılın ortalarında papalar aile hanedanları kurmak ve bu bölgedeki askeri ve siyasi nüfuzlarını güçlendirmekle meşguldüler. Napoli Krallığı, Güney İtalya'yı (ve çoğunlukla Sicilya'yı) kapsıyordu, ama taht üzerinde Fransa ve Aragon da hak iddia ediyordu. Bütün bu devletler birbirinin gücünü kıskanıyordu; bu nedenle birinin güç kazanmaya başladığını gördüklerinde değişen ittifaklar kuruyorlardı. Böylelikle her başkentte daimi temsilciler bulundurarak modern diplomasiyi icat ettiler.

İspanya da, Almanya ve İtalya gibi, 15. yüzyılda siyasi parçalanmışlığı maskeleyen coğrafi bir kavramdı. En büyük siyasi birimler Aragon ve Kastilya Krallıklarıydı; ancak Aragon'un kendisi bir grup prenslikten oluşuyordu. Navarra, Portekiz ve Müslüman Granada devleti tamamen bağımsızdı. Her krallığın kendi yasaları, mahkemeleri, parası, bürokrasisi ve siyasi kurumları vardı. Yüzyıllar süren ve Müslümanların ellerinde bulunan toprakları geri alma çabası olan *reconquista* bile kültürel veya siyasi bir bütünlük yaratamamıştı. Kuzey Avrupa'da, 1397 yılında Danimarka Kraliçesi Margrethe önderliğinde kurulan Kalmar Birliği, Danimarka, Norveç ve İsveç Krallıklarını tek bir kralın egemenliğinde bir araya getirmişti, ama İspanya'daki gibi, her ülke kendi yasalarını, kendi geleneklerini ve yönetim konseylerini koruyordu. Birlik, Baltık'ta Alman kuvvetlerine karşı ortak bir savunma sağlıyordu; ancak 15. yüzyılın ortalarında güçlü İsveç soyluları Danimarka yanlısı gördükleri krallara karşı ayaklanmalara başlamışlardı.

Baltık'ın doğu ve güney kıyılarındaki güçlü soylular aynı zamanda siyasi ve ekonomik açıdan en önemli gruptu. Bu bölgedeki Prusya dükleri, Litvanya arşidükleri, Polonya kralları ve Moskova prensleri gibi hükümdarlar, sınır anlaşmazlıkları ve taht kavgaları olduğunda soyluların desteğine güveniyorlardı. Hükümdarlığın memurlarının pek müdahale etmediği yerel beyler kendi topraklarının en büyük yasal yetkilisiydiler ve bu gücü köylülerin ve kentlilerin haklarını kısıtlamak için kullanıyorlardı. Buna karşın, 1400'lerde Osmanlı sultanları sürekli genişleyen topraklarında hüküm sürebilmek için merkezi imparatorluk kurumları geliştiriyor-

Belge 2 İngiltere'de köy tüzükleri

Çoğu İngiliz köyünde köylüler veya en azından köylülerin bazıları yılda birkaç kez toplanarak mahkemeler kuruyor ve burada hem toprak sahibinin hem de köyün hukuki ve mali meselelerini ele alıyorlardı. Mahkemeler genellikle yargılama faaliyetlerinin ötesine geçerek, toprak sahibi ile köy adına köyün içindeki, tarlalarındaki veya ormanlarındaki faaliyetleri düzenleyen yeni talimatnameler (günümüzde tarihçiler bunları tüzük diye adlandırmaktadır) çıkarıyorlardı. Aşağıdakiler Orta İngiltere'deki Great Horwood köyünde çıkarılan bu tüzüklerden birkaçıdır.

1433

Bütün kiracılar tarafından emredilmiştir ki, gelecek sonbaharın sonuna kadar hiç kimse hayvanlarını akşamları köy merasında otlatmayacaktır; uymamanın cezası hayvan başına 4 d.'dir [d.= denarius veya peni]. John Hayes ve Robert Baynard bekçi olarak seçilmişlerdir.

Ve tüm kiracılar gelecek pazartesi akşamı, suyolunu temizlemek için, aletleriyle birlikte Nether ırmağında hazır bekleyeceklerdir. Gelmemenin cezası 1 d.'dir.

1465

Tüm kiracıların onayıyla emredilmiştir ki, bundan böyle kimse bilerek ve isteyerek üç haftalıktan büyük tayların annelerine bağlı olmadan tek başlarına hububat tarlalarına girmelerine izin vermeyecektir; uymayanlardan her defasında her tay için 12 d. alınacaktır.

1480

Great Horwood kasabasına Aziz Vaftizci Yahya'nın doğum günü yortusundan önce [24 Haziran] talimgâhları [okçuluk taliminde hedeflerin konulduğu yer] yenilemeleri emredilmiştir; uymayan her kişiden, 4 d.'si kiliseye gitmek üzere, 8 d. alınacaktır.

Her kim nişangâha ok atarken ardından kapıyı kapatmazsa, her seferinde beye 4 d. verecektir.

1503

Oybirliğiyle emredilmiştir ki, yukarıda sözü edilen kasabanın doğu kısmında çiti bulunan bütün kiracılar çitlerini iyi ve sağlam bir şekilde tamir edeceklerdir; uymayan her kişiden 12 d. alınacaktır.

1534

Emredilmiştir ki, hiç kimse kötü şöhretli bir kadını veya kadınları bir geceden daha uzun süre evinde bulundurmayacaktır; uymayanlardan kişi başına 6 ş. 8 d. [ş.= şilin. Bir şilin = 12 d.] alınacaktır.

(Warren O. Ault, *Open-field Farming in Medieval England: A Study of Village By-Laws* [Londra: George Allen and Unwin, 1972], s. 125, 132, 134 ve 141.)

lardı. Eğitimli bir ordu ile idari ve mali devlet görevlilerinden oluşan bir bünye yaratmışlar; yerel ve dini yetkilileride saf dışı bırakmak yerine, çoğunlukla bu bünyenin içine katmışlardı. Böylece Osmanlı İmparatorluğu içinde kalan Bulgaristan, Sırbistan, Kosova ve Arnavutluk gibi ülkeler varlıklarını sürdürüyorlardı ama sultanın hükümetine bağımlılıkları giderek artıyordu.

Yani, tüm Avrupa'da 15. yüzyılın ortaları, siyasal sınırların değiştiği bir dönemdi; aynı şekilde farklı tipteki sınırların önemi de

değişiyordu. Haritadaki çizgilerin çoğu kalın veya bulanık şeritler olarak tarif edilebilir; çünkü sınır bölgeleri genellikle her iki taraftaki topraklardan daha farklı kültürlere ve geleneklere sahipti.

3 numaralı haritaya 15. yüzyıl ortalarında Avrupa'nın siyasi birimlerini gösteren bir harita olarak bakmak bir başka sorun daha içeriyor: Haritanın ölçeği. Savaş zamanları dışında insanların yaşamları üzerinde en etkili olan ve insanların seslerini duyurabilecekleri en önemli siyasi birimler, yerel olanlardı. Ortaçağ boyunca Avrupa'nın birçok bölgesinde köyler, köyde olup biteni denetleyen ve köy dışındaki yetkililerle ilişkileri sürdüren siyasi yapılar kurdular. Köyler çoğunlukla özerk kurumlara sahip "komün"ler haline geldiler. Bu kurumlar genellikle ailelerin yetişkin erkek reislerinden veya onların alt gruplarından oluşuyor, köyde hangi ürünlerin ekileceğine karar veriyor, hasadı denetliyor, köy değirmenini gözetim altında bulunduruyor ve benzeri görevleri yerine getiriyordu. Bazı yerlerde köy meclisleri ve köy mahkemeleri, bölgenin beyiyle birlikte veya tek başına genelgeler yayınlama, hukuki kararlar alma yetkisine sahipti.

12. ve 13. yüzyıllarda yerel beylerden bağımsızlıklarını kazanan kasaba ve kentlerdeki yönetim kurumları daha da güçlüydü. Kentler, belediye başkanı, levazım sorumlusu, bekçi, vergi memuru ve pazar denetçileri gibi yönetim ve denetim ofisleri oluşturan kararlar alıyor, vergi toplanması ve şehir surlarının ve sokaklarının bakımının yapılması konularında izlenecek yolu belirliyorlardı; milis kuvvetleri, yetimhaneler, çeşitli mahkemeler, belediye genelevleri ve hamamlar kuruyor, fakirlere yardım için fonlar oluşturuyorlardı. Köylerin ve kentlerin yetkilileri günlük işler bazında, hayatın birçok alanında herhangi bir hükümdardan çok daha etkiliydi.

Kültürel ve entelektüel yaşam

Birçok Avrupalı için 1450 yılında kültürel ve entelektüel yaşam hâlâ dinle çok yakından ilintiliydi (ama bu durum yavaş yavaş değişmeye başlamıştı). 10. yüzyıldan beri manastırlar, rahibe okulla-

rı ve katedral okulları, özel öğretmen tutabilen seçkinler dışında okuma-yazma öğrenmek isteyen tüm insanların önlerindeki ana seçeneklerdi. 12. yüzyıla gelindiğinde, bazı kentlerde zengin işadamları okuma ve aritmetik öğreten küçük okullar açmışlardı; ama bu okullarda bile temel okuma malzemesi olarak dini metinler kullanılıyordu. 12. yüzyıldan başlayarak bu katedral ve belediye okullarından bazıları gelişerek üniversitelere dönüştüler. Buralarda yaşça daha büyük erkek öğrencilere hukuk, tıp, ilahiyat ve felsefe öğretilirken, yaşça daha küçük olan erkek öğrencilerle yetişkin erkeklere daha genel bir müfredat –"beşeri bilimler"– öğretiliyordu. Bu üniversitelerdeki öğrenciler, hatta ilahiyat okumayan veya kilisede bir kariyer yapmayı düşünmeyenler bile, hukuken ve vergi meseleleri söz konusu olduğunda ruhban sınıfından sayılıyorlardı. Teknik terimle ifade edilecek olursa "ast ruhban tabakası" (*minor orders*) olarak adlandırılıyorlardı; ancak, düzenli olarak ayaklanmalara, sarhoş kavgalarına ve benzer taşkınlıklara karışmaları belediyeler için bu statünün çoğunlukla sorun haline gelmesine sebep oluyordu.

Üniversiteler, içinde yer aldıkları ve pansiyonları, yatakhaneleri (bunlara çoğunlukla "kolej" deniyordu), tavernaları, genelevleri, belli alanlarda uzmanlaşmış dükkânları ve diğer ihtiyaçlara cevap veren başka kuruluşlarıyla, karmaşık bir görünüm sergileyen Bologna, Oxford, Paris ve Salamanca gibi kentlerin kültürel ve ekonomik yaşamına biçim veriyorlardı. 12. yüzyıldan başlayarak üniversitelerin sayısı yavaşça arttı; 1300'de Avrupa'da 15-20 üniversite vardı; 1500'e gelindiğinde bu sayı 50'nin üzerindeydi.

Üniversite öğrenimi ile üniversite öğrenimine götüren hazırlık çalışması tümüyle Latince yapılıyordu; bu da Portekiz'in Coimbra şehrindeki bilim adamı ile Polonya'nın Kraków şehrindeki bilim adamının birbirleriyle iletişim kurabileceği, öğrencilerin bir üniversiteden diğerine seyahat edebileceği (ki, sıklıkla ediyorlardı) anlamına geliyordu. Latince öğrenmek, üniversite eğitimi gerektiren mesleklerde çalışmakta gözü olan şehirli çocuklar için bir çeşit ergenlikten çıkış töreniydi. Latince, öğrencileri bir araya getiriyor, onları nüfusun farklı yerel lehçeler konuşan çoğunluğundan ayırı-

Belge 3 Ferrara'da üniversite yaşamı

Yöneticiler ve kent meclisleri, üniversitelerin, dindarlıklarını ve entelektüel ilgilerini sergilemenin ve aynı zamanda ekonomiyi desteklemenin bir yolu olduğunun farkına vardılar. Aşağıdaki alıntı İtalya'daki Ferrara Üniversitesi'nin 1735 yılında yazılan tarihinden alınmıştır. Birinci bölümde yazar, bir grup vatandaşın 1442 yılında zengin bir soylu olan Este dükünden bir üniversite kurmak için destek talep ettikleri bir dilekçeden alıntı yapmaktadır. Üniversite kurulur; iki yıl sonra öğrenciler, alıntının ikinci bölümünde açıkça görülebileceği gibi, orijinal planın bir parçası olmayan müfredat dışı gelenekler geliştirmişlerdir bile.

Bilge insanlar [danışmanlar heyeti] ve vatandaşlar aynı fikirdeydi:

Şehirlerinde bir üniversite kurulmasını istiyorlardı; bu adım en büyük yararı, övgüyü ve onuru getirecekti.

Yararından başlamak gerekirse, uzak bölgelerden buraya yabancılar geleceklerdir; birçok bilim adamı burada yaşayacak, ekmeğimizi yiyip şarabımızı içecek, kıyafetlerini ve insanın yaşaması için gerekli olan şeyleri bizden satın alacak, paralarını kentte bırakacaklardır ve hepimiz bundan büyük yararlar sağlayacağız. Dahası, eğitim görmek için başka yerlere giden ve paralarını oralarda harcayan vatandaşlarımızın kendi şehirlerinde masraf yapmadan öğrenim görecekleri bir üniversite olacaktır ve paramız başka yerlere gitmeyecektir. Bunun yanı sıra, kentimizde ya babalarının umursamazlığından ya kendileri önemsemedikleri için ya da paraları olmadığı için geliştirilmeyen ve bu yüzden de yok olup giden birçok mükemmel beyin bulunmaktadır. Üniversitenin varlığı ve öğrenim görmenin kolaylığı bu insanları teşvik edecektir ve çok para harcamadan öğrenim görmeleri mümkün olacaktır. Şehrimizde içinde çeşitli disiplinleri ve sanatları barındıran bir üniversitenin bulunduğu haberinin tüm dünyaya yayılması şehrimiz için çok büyük bir övgü ve onur olacaktır.

9 Ocak 1444 tarihinde, yeni rektörün kep takması onuruna, sanat öğrencileri Niccolò Paselti'nin Santa Maria Novella caddesinde bulunan evinde güzel bir ziyafet verdiler ve danslar düzenlediler. Dahası, aynı caddeye, yerel dilde Bamboccio dediğimiz tahtadan bir insan figürü diktilerve bu figüre mızraklarla saldırma yarışması düzenlediler ve birinci gelene ziyafete katılanların ve seyredenlerin alkışları eşliğinde bir ödül verdiler ... Öğrenciler her yıl çalışmalarının yorgunluğunu biraz olsun üzerlerinden atabilmek için eğlenceler ve çocukça oyunlar düzenliyorlardı. Özellikle Bacchanalia [yeniden başlatılan, şarap tanrısı Bacchus onuruna düzenlenen Antik Roma eğlenceleri] zamanında veya rektörleri, saygınlıklarının nişanı olan kepi taktığında öğrenciler oyunlar oynuyor, şenlikler düzenliyorlardı. O zaman öğrenciler, her yıl hocalarının da katkılarıyla, danslarla veya mızrak yarışmalarıyla bir ödül için savaşarak, ziyafet veya benzeri eğlencelerle bu günü kutluyorlardı.

(Alıntı yapılan kitap: Borsetti, *Historia almi Ferrariae gymnasii*, I [1735], s. 48-9, 52-3. Çevirinin yer aldığı kitap Lynn Thorndike, *University Records and Life in the Middle Ages* [New York: Columbia University Press, 1944], s. 334, 338. Yeniden basım için izin alınmıştır.)

yordu. Bilim adamları 18. yüzyıla kadar Latince mektuplaştılar ve yayınlarını Latince yaptılar; 19. yüzyıla kadar üniversitelerdeki birçok ders de Latince yapıldı.

Latincenin bilim diline egemen olmasına karşın, 14. yüzyıldan başlayarak Avrupa'nın bazı bölgelerindeki yazarlar şiirlerinde ve

hikâyelerinde Latince yerine kendi yerel lehçelerini kullanmaya başladılar ve bu yerel lehçeler zaman içinde İtalyanca, Fransızca ve İngilizce gibi dillere dönüştü. Bu yeni tür edebiyat, Avrupa şehirlerinde anadilde okuma-yazma bilenlerin sayısının artmasının bir sonucuydu ve aynı zamanda bu gelişmeyi hızlandırıyordu. Erkek çocuklara Latince öğreten okulların yanı sıra, genellikle birinin evinin bir odasında veya bir köşesinde eğitim veren küçük okullarda erkek çocuklara –ve birkaç kız çocuğuna– temel okuma, yazma ve aritmetik dersleri veriliyordu.

Yerel diller zaman içinde resmi belgelerde ve iş belgelerinde Latincenin yerini almaya başladı ve üniversite eğitimi almamış erkeklere noterlik, sekreterlik veya kâtiplik gibi alanlarda iş olanakları sağladı. Bu süreç bir anlamda okuma-yazma bilen bireylerin ve kitap okurlarının sayısının artmasını sağladı, ama aynı zamanda o alandaki insanlarla diğer alanlardaki insanlar arasındaki ayrımı daha da keskinleştirdi. 12. yüzyılda Avrupa'da herkes yerel bir lehçe (kendi "anadili"ni) konuşuyordu; buna karşın çok az sayıda insan Latince konuşabiliyor, okuyabiliyor ve yazabiliyordu. 15. yüzyılın ortalarına gelindiğinde bu durum hâlâ geçerliydi; ama buna ek olarak bazı insanlar "Fransızca" veya "İtalyanca" gibi dillere dönüşecek olan lehçelerde konuşuyor, okuyor ve yazıyorlardı. Anadili daha sonraları edebi bir dile *dönüşmeyen* insanlar; örneğin, Sicilya'daki, Bretanya'daki, Bavyera'daki veya Galler'deki insanlar, okur-yazar olmak istiyorlarsa, kendi dillerinden kimi zaman az, kimi zaman çok farklılık gösteren bir başka dili öğrenmek zorundaydılar. Böylece, yerel edebiyatların gelişmesi, Avrupa'da ülkelere dönüşmekte olan sınırları ve aynı zamanda bir ülkedeki lehçeler hiyerarşisini belirginleştirdi.

Yerel dilde okur-yazarlık birçok Avrupa şehrinde yaygınlaşırken, İtalyan şehirlerinde yaşayan bazı kişiler yeni türde bir Latince eğitimi istemeye başladılar. İçerik ve üslup açısından antik Yunan ve Roma yapıtlarına hayranlık duyuyorlardı ve 1. yüzyılda yaşamış olan Romalı hatip Cicero'nun en yüksek standardı belirlediğini düşünüyorlardı. İtalyan saraylarında ve şehirlerinde klasik edebiyat ve tarih üzerine odaklanan okullar ve akademiler açtılar; yeni müfre-

datlarına "studia humanitatis" veya hümanizm adı verdiler. Hümanistler iş veya siyaset alanında bir mesleğe hazırlanmanın en iyi yolunun klasikler konusunda eğitim almak olduğunu düşünüyorlardı; çünkü bu tür eğitim insana ikna edici bir şekilde tartışmayı, etkili bir şekilde yazmayı ve belagatle konuşmayı öğretiyordu. Onlara göre, aktif bir yaşam tüm eğitimli insanların hedefi olmalı, eğitim sadece özel ve dini amaçlarla yapılmamalı, kamu yararına da olmalıydı. 15. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, İtalyan şehirlerinin yanı sıra Fransa ve Almanya'da da hümanist okullar açılmıştı ve hümanist eğitim yavaş yavaş orta ve üst sınıftan erkeklerin büyük bir çoğunluğunun orta ve ileri düzeydeki eğitimlerinin temeli oldu. Hümanistler eğitimli bireylerde belagati, eylemi ve kamusal rolü vurguladıkları için, kadınların eğitimi konusunda karışık görüşlere sahiplerdi ve çok yüksek toplumsal statüye sahip birkaç kadının özel öğretmenlerden hümanist eğitim almalarına karşın, kızlar için hiç okul açmadılar. Rahibe manastırları, kadınların okur-yazar olmasını sağlayan en önemli seçenek olmaya devam ediyordu ve hümanistler bile kızların ve kadınların eğitiminde pagan klasiklerin değil, Hıristiyan yazarların okunmasını şiddetle salık veriyordu.

Rönesans'ın bir yönünü oluşturan hümanizm, yakın geçmişten kopmak gerektiğini vurgulayan İtalyan entelektüeller, sanatçılar ve yazarlar tarafından başlatılan bilinçli bir kültürel harekettir. Rönesans düşünürleri ve sanatçıları, Hıristiyan öğretilerini reddetmemelerine veya kiliseden ayrılmamalarına karşın, laik ve maddi dünyayı daha fazla vurguluyorlardı. Sanatçılara, yazarlara, bestecilere ve kültürün diğer yaratıcılarına karşı, bu kişilerin yaratıcı dehalarını vurgulayan yeni bir tavır geliştiriliyordu. Belli sanat biçimleri –özellikle resim, heykel ve mimari– bir atölyenin ürünü olarak değil de kişisel bir ürün olarak, bir "beceri" olarak değil de bir "sanat" olarak görülüyordu.

Geçmişe bakınca, önemli kültürel değişimlerin başlangıcını oluşturdukları için hümanist eğitimin ve Rönesans sanatının son derece önemli oldukları görülüyor. Ancak unutmamak gerekir ki, hümanist eğitim ve Rönesans sanatının 15. yüzyılda yaşayan Avrupalıların büyük bir çoğunluğunun hayatında hiçbir etkisi olma-

mıştı. Bu insanların kültür dünyası, ocak başında anlatılan hikâyeler, gezgin keşişler tarafından verilen vaazlar ve köy kiliselerindeki vitraylar ve nesneler aracılığıyla sözlü ve görsel olarak aktarılan bir dünya olmaya devam etti. Bu sözlü ve görsel imgeler onlara, bu dünyada şan ve şöhret kazanmak yerine, yiyeceklerin bol ve güzel olduğu, çalışmanın az ve kolay olduğu, hastalıkların çok az olduğu veya hiç bilinmediği öteki dünyadaki cennete gitme umudunu aşılamaya devam etti.

Dini kurumlar, fikirler ve uygulamalar

Siyasi yapılar gibi dini kurumlar da bölgeler-üstü olandan yerel olana kadar çeşitlilik gösteriyordu. 1450 yılında Orta ve Batı Avrupa'da, Hıristiyan kilisesi, başkanı papa olan bir hiyerarşiydi. Papa, tüm Hıristiyanların ruhani lideri olduğu gibi, Papalık devletlerinde yaşayanların da siyasi lideriydi. Kuramsal olarak papanın otoritesi, ilk papa olarak kabul edilen Havari Petrus'a özel yetkiler verdiği kabul edilen İncil'deki ifadelere ve başlangıçtan beri bu gücü artıran kilise konsillerinin kararlarına dayanmaktaydı. Pratikte ise, papanın otoritesi aynı zamanda Roma İmparatorluğu'nun 5. yüzyılda yıkılmasından sonra özellikle Batı'da gelişen güçlü bir merkezi bürokrasiye dayanıyordu. Bu bürokrasi için en önemli şey, 15. yüzyıla gelindiğinde evlilik ve ölüm dahil yaşamın birçok alanına egemen olmaya başlamış olan kilise kanunu ve kilise mahkemeleriydi. Papanın otoritesi ortaçağın belli dönemlerinde laik yöneticilerin gücüyle çatışma içine girmişti ve kilisenin 1378 yılından 1415 yılına kadar devam eden –önce iki daha sonra da üç papanın ortaya çıktığı bir hizipleşme de dahil olmak üzere– kendi içindeki sorunlar ortaçağın sonlarına doğru bazı düşünürlerin papanın gücünü genel bir konsille paylaştığı bir yönetim biçimi fikrini desteklemelerine yol açmıştı. Bu konsil hareketi, Fransa kralının da içinde bulunduğu bazı krallar tarafından desteklendi; ancak hizipleşme bittikten sonra, papalar güçlerinin evrensel olduğu yolundaki dramatik ifadelerini yumuşatıp İtalya'daki sorunlarla ilgilenmeye başlayınca, bu hareket büyük ölçüde yenilgiye uğradı.

Bizans İmparatorluğu varlığını Batı'daki Roma İmparatorluğu sona erdikten sonra bin yıl daha sürdürdü; imparator çoğunlukla kilise konsillerine başkanlık ediyor ve Doğu Hıristiyan kilisesinde kimin lider (veya patrik) olacağı konusunda son sözü söylüyordu. Ortaçağın başlarında Batı ve Doğu Avrupa'daki Hıristiyan kiliseleri yapılarında, uygulamalarında ve bazı öğretilerinde giderek birbirlerinden farklılıklar göstermeye başladılar. 1054 yılında patrik ile papa birbirlerini aforoz ettiler; sonraları birkaç anlaşma girişimi olduysa da artık hizipleşme kesindi. Doğu kilisesi zaman içinde Ortodoks kilisesi olarak tanınmaya başladı (Ortodoks, Yunanca "doğru ve yerleşik inançta olmak" anlamına geliyor). Ortodoks piskoposlardan oluşan kilise konsilleri dogmayı ve genel politikayı belirliyordu; Bulgaristan, Sırbistan ve daha sonra da Rusya'daki Ortodoks kiliselerinin başları, karar verirken Konstantinopolis'teki patrikten bağımsız hareket ediyorlardı. Ortak bir kilise kanununun, tek bir yönetim yapısının ve hatta tek bir faaliyet dilinin (Yunanca, Süryanice, Slavca ve Rusça dillerinin hepsi kullanılıyordu) olmaması yerel bağımsızlığa ve Ortodoks uygulamalarda büyük çeşitliliğe yol açtı.

Batı ve Doğu Avrupa'da, kendilerine bağlı olan bölgeleri –bunlara piskoposluk veya piskoposluk bölgesi deniyordu ve merkezleri katedrallerdi– yüzölçümü açısından büyük farklılıklar gösteren piskoposların ellerinde büyük bir güç bulunuyordu. Kutsal Roma İmparatorluğu'nda bazı piskoposlar dini lider oldukları gibi aynı zamanda laik siyasi otoriteydiler de; Avrupa'nın birçok bölgesinde piskoposlar varlıklı ailelerden geliyorlardı ve iyi bir yaşam sürüyorlardı. Değişik şekillerde seçiliyorlardı ve idari ve ruhani görevlerinde kendilerine hukukçular, rahipler ve görevlilerden oluşan bir ekip yardımcı oluyordu. Her piskoposluk bölgesi Aşai Rabbani'yi Latince uygulayabilecek ve vaftiz, düğün ve cenaze gibi dini törenleri yönetebilecek kadar eğitim aldıkları düşünülen rahiplerin bulunduğu bölgelere (*parish*) bölünmüştü. Ancak 15. yüzyıla gelindiğinde, piskoposun ve rahibin makamı (ve geliri) bazen o bölgede yaşamayan bireylerin de elinde olabiliyordu. Papanın sarayındaki yetkililerin çoğunlukla birden fazla piskoposluk bölgesi

oluyordu ve piskoposluk görevlerini bir yardımcıya bırakıyorlardı; bazen bir rahiplik bölgesinden gelen gelir, üniversite öğrencilerine maddi destek olarak veriliyor ve rahibin görevini de daha düşük rütbeli bir görevli olan ve yaptığı iş karşılığında maaş alan bir papaz üstleniyordu. 12. yüzyılda toplanan konsiller Batı kilisesindeki rahiplerin evlenmelerini yasaklamıştı; buna karşın evli erkekler Doğu kilisesinde rahip olabiliyorlar ama piskopos olamıyorlardı. Rahipler ve piskoposlar, bu dünyada yaşayıp çalıştıkları için, seküler (ortaçağ Latincesinde "dünyevi" anlamına gelen *saeculum* sözcüğünden gelmektedir) din adamları (*secular clergy*) olarak adlandırılıyordu.

Piskopos veya rahip olmanın yanı sıra, erkekler için başka dini makamlar ve görevler de vardı. Bir keşiş olarak manastıra kapanabilir ve bir başrahibin liderliğinde dünyadan oldukça kopuk bir yaşam sürebilirlerdi. Dominiken, Fransisken veya Augustinusçu frerler olabilir ve kentten kente giderek vaaz verip, fakirlere din hizmeti götürebilir veya bir üniversitede öğretmenlik yapabilirlerdi. Keşişler ve frerlere nizami (*regular*) din adamları deniyordu; çünkü bunlar bütün ortaçağ boyunca oluşturulan manastır kurallarına (Latince *regulus*) göre yaşıyorlardı.

Kadınlar hiçbir zaman resmen ruhban sınıfına kabul edilmediler; ancak onlara açık olan dini tarikatlar da vardı. Bir başrahibenin liderliğinde bir manastırda rahibe olabilirlerdi; teknik olarak dünyadan uzak bir şekilde manastırda birer münzevi olarak yaşamaları gerekiyordu, ama gerçekte manastıra kapanmışlıklarının derecesi değişebiliyordu. Genellikle manastırlar rahibelerden manastır yaşamlarının masraflarını karşılamak için bir miktar para talep ediyordu; ancak, yoksul kadınlar da manastırlara çoğunlukla laik hemşireler olarak katılabiliyor ve rahibeler ruhani konularla ilgilenirken, onların fiziksel gereksinimlerini karşılıyorlardı. Avrupa'nın bazı bölgelerinde, frerler gibi yoksulluk, itaat ve yoksullar için çalışma yemini etmek isteyen kadınlar "üçüncü-derece" Fransisken olabiliyorlardı. Başka bölgelerde de başka dini tarikatlara bağlı benzer gruplar ortaya çıktı. Bu kadınların çoğu özel kıyafet giyiyor ve yemin ediyorlardı, ama sadece nihai yemini edip

bir manastırda yaşayanlara "rahibe" deniyordu; hepsini tanımlamak için kullanılan "dindar kadınlar" terimi biraz tuhaf olmakla birlikte doğrudur.

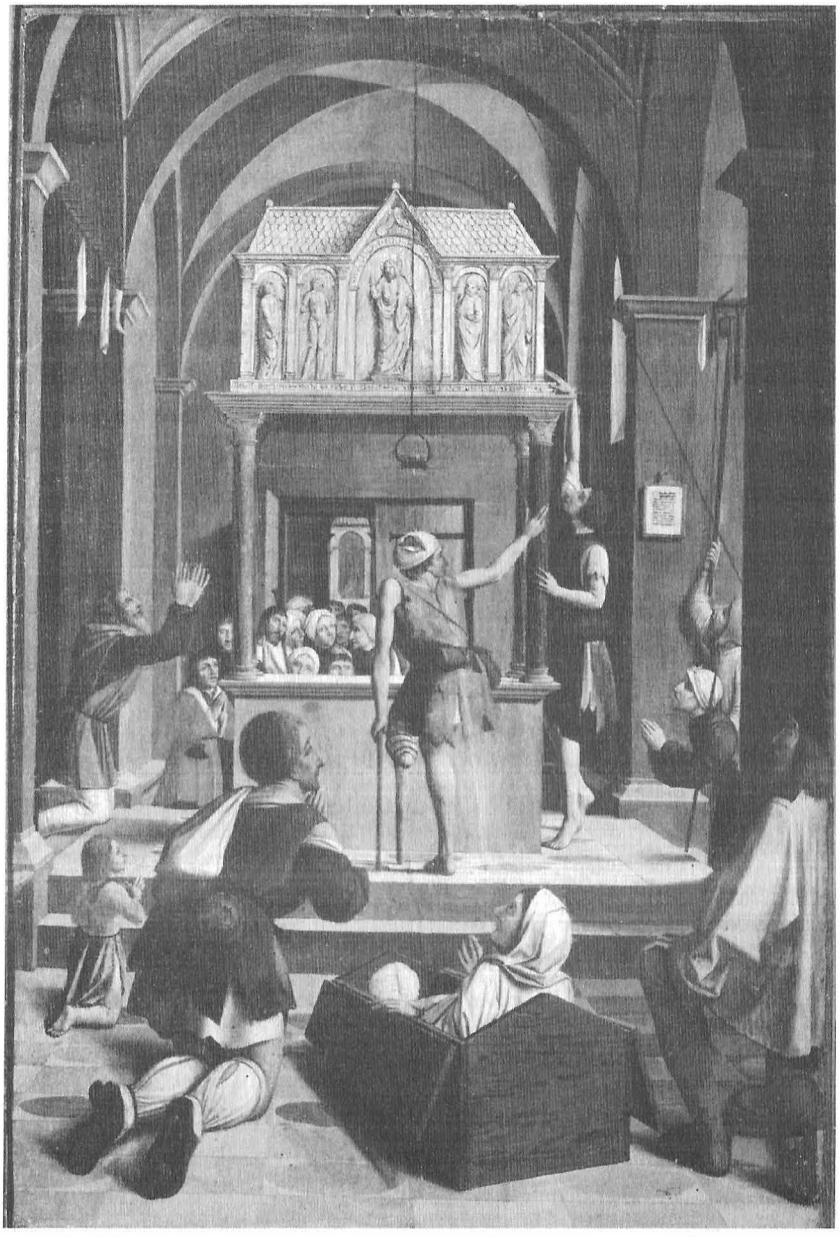
Avrupa'da kutsal olarak kabul edilen birbirinden çok değişik birey grupları vardı. Kabul edilmiş grupların yanı sıra, daha yoğun bir ruhani yaşam sürmek amacıyla kendileri için belli bir yaşam tarzı seçen erkekler ve kadınlar da vardı. Bu tür insanlar, kilise tarafından sapkınlıkla veya yanlış şeye inanmakla suçlanabiliyorlardı, ama çoğunlukla onların kutsallıklarına ilişkin şöhretleri, rahiplerin, keşişlerin veya rahibelerinkinden kat kat fazlaydı. Bunun yanı sıra, kabul edilmekle reddedilmek arasında gidip gelen gruplar vardı. Örneğin Beguinler, Hollanda ve Almanya'nın birçok şehrinde komün hayatı yaşayan ve kendilerini dua etmeye ve yoksullara hizmete adamış kadınlardı; üyeleri rahibelik yemini etmiyordu ve çalışarak ve çocuklara öğretmenlik yaparak para kazanıyorlardı. Papalık onlara kâh ağır bir dille saldırıyor, kâh gönülsüzce izin veriyordu, ama bu kişiler varlıklarını sürdürdüler. Bugün Belçika'da ve birkaç başka ülkede birkaç bin Beguin yaşamaktadır.

Ancak din sadece kurumlardan ibaret değildir; inançlar, ritüeller ve uygulamalar da önemlidir. Sıradan Hıristiyanların inançlarını doğrudan öğrenmek çok zordur; çünkü onların dini fikirleri tarih kayıtlarına ancak kurumsal kilisenin fikirleriyle çatıştığı zaman, sapkınlığa ilişkin yargılamalar gibi durumlarda girmiştir. Ancak inançlar, ritüellerle ve davranışlarla ifade ediliyordu ve bunlarla ilgili birçok tarihsel kanıt bulunuyor. İnsanlar bol hasat elde etmek veya şehirlerinin refahı için Bakire Meryem'e veya herhangi bir azize adanan ayin alaylarına katılıyorlardı. Hastalıkları tedavi etmeleri, yolculukta kendilerini korumaları ve salimen çocuk doğurabilmelerini sağlamaları için azizlerden yardım dileniyorlardı (Bakire Meryem'in annesi Azize Anne'e bu konuda çok başvurulurdu). Kilise vergileri ödüyor, kutsal kabul ettikleri dini yadigârları görmeye gittikleri kilise ve katedrallerin inşaatı veya tamiratı için bağışlarda bulunuyorlardı; eğer varlıklı iseler, evlerine veya özel koleksiyonlarına koymak için kutsal emanetler satın alıyorlardı. Ebeveynler azizlere dua ederek, dini imgelerle veya nesneler-

le veya kutsal yerlere hacca giderek evlatlarını korumaya çalışıyorlardı. İnsanlar yılda en az bir kez, bazen çok daha düzenli bir şekilde köy papazına günah çıkartıyorlardı; papaz da günahlarının affedilmesi için dua etmelerini veya perhiz yapmalarını salık veriyordu. Vasiyetlerinde, kilise binalarının tamiratı ile ruhları için dua edecek rahiplere yapılacak ödeme de dahil olmak üzere, dini amaçlar için para bağışlıyorlardı.

15. yüzyılda, Hıristiyanlar için yaşamın bütün önemli aşamaları dini ritüellerle belirleniyordu. Çocuklar doğumdan çok kısa bir süre sonra, tercihen bir rahip, acil durumlarda ise bir ebe tarafından vaftiz ediliyorlardı. Vaftiz edilmemiş bebekler cennete gidemeyeceği için teolojik olarak kabul edilmese bile, bazen ölü çocuklar da vaftiz ediliyorlardı. Kilisede evlenmek zorunlu değildi, ama Avrupa'da çoğu evliliği bir rahip gerçekleştiriyor ve aynı gün (bazen çift içindeyken) zifaf yatağını kutsuyordu. Doğum yapmış olan kadınlar doğumdan altmış gün sonra düzenlenen kiliseye dönme ritüelinde salimen doğum yaptıkları için Tanrı'ya şükrediyor ve cemaate geri kabul ediliyorlardı. Ölüm döşeğinde olanlar için de ritüeller vardı; bu ritüellere ölmekte olan kişi, yakınları, arkadaşları ve din adamları katılabiliyordu. Ölümden sonra cenaze ritüelleri, ruhu cennete göndermek için düzenlenen anma duaları ve ayinler vardı.

Dini törenler sadece bireylerin yaşamına ilişkin olaylara eşlik etmiyordu; takvim de dini dönemlere ve yortulara göre belirlenmişti. İsa Mesih'in yaşamı her yıl özel kutsal yortular dönemiyle ve aynı zamanda Bakire Meryem ile çeşitli azizlere adanan yortularla birlikte –Dünyaya Geliş (*Advent*), Noel (*Christmas*), Hamsin Yortusu (*Pentecost*), Lent (*Lent*), Aziz Yuhanna Yortusu (*St. John's Day*), Aziz Mikail Yortusu (*St. Michael's Day*), Meryem'in doğumu, Tüm Azizler Yortusu (*All Saints' Day*) vb.– yeniden canlandırılıyordu. Bu dönem ekin ve hasat dönemiyle örtüşüyordu. 1450'ye gelindiğinde, pazar günlerinin yanı sıra, yılda yaklaşık elli gün çalışmaya, cinselliğe ve başka etkinliklere kısıtlamalar getiren yortular olarak belirlenmişti. İnsanların bu günlerde ve mevsimlerde çalışmaya ve cinselliğe getirilen kısıtlamaları ciddiye alış-

Şekil 3 Josse Lieferinxe'in (1497-1508 yılları arasında resim yaptı) bu yağlıboya tablosunda hacılar Aziz Sebastian'ın mezarında şifa dileniyorlar. Bazı kiliseler, şapeller ve türbeler belli sorunlara çözümler bulan yerler olarak ün kazanmış ve özel hac bölgeleri haline gelmişlerdi; bu yerlerin popüler olanlarının etrafı hanlarla, pansiyonlarla, yiyecek satıcılarıyla ve hacı madalyonları ve başka ufak tefek şeyler satan hediyelik eşya tezgâhlarıyla çevriliydi.

ları kadar, ayinlere düzenli olarak katılmaları da kendi içinde farklılıklar gösteriyordu. Herkes her hafta ayinlere katılmıyordu ve kilise insanlara yılda en az bir kez bir rahibe günah çıkartmalarını emretse de çoğu insan günah çıkartmıyordu.

Tarihçiler arasında insanların Hıristiyanlık anlayışının derinliği hakkında anlaşmazlık bulunuyor; bazıları Hıristiyan inanışlarının zaten uzun zamandır süregelen geleneksel uygulamalar üzerinde ince bir zar oluşturduğunu ileri sürüyorlar. Köy papazı ile tüm köylülerin köy sınırlarını dolaşıp kutsal su serptikleri törenler veya papazların kayıp nesneleri bulmak amacıyla mıknatısları vaftiz etmeleri buna verilen örnekleri oluşturuyor. Ancak yine bu ritüeller başka tarihçiler tarafından Hıristiyanlığın insanların günlük yaşamına son derece derinden nüfuz ettiğini ileri sürmek için kullanılıyor. Bu farklı görüşlere karşın, hayatın kutsal olarak kabul edilen kısımları ile dünyevi olarak görülen kısımları arasında çok az ayrım olduğu bu tür ritüellerden açıkça görülüyor.

Avrupa'daki Yahudiler ile Müslümanlar da düzenli olarak bir dizi dini ritüel uyguluyorlardı. Yahudi ve Müslüman erkek çocuklar doğumdan kısa bir süre sonra sünnet ediliyorlardı ve her iki dinde de evliliklerde ve cenazelerde aile bireylerinin ve dostların yanı sıra, bir din adamı da hazır bulunuyordu. Yahudi erkeklerin dini yaşamının merkezinde İbranice öğrendikleri ve dini metinleri okudukları okullar, Yahudi kanunlarının öğrenildiği ve uygulandığı haham mahkemeleri ve ibadet ettikleri tapınaklar bulunuyordu. Kadınlar İbranice veya Yahudi hukuku öğrenemiyorlardı, ama tapınağa gitmeleri yasak değildi; bu nedenle dini yaşamlarının merkezini yemek pişirdikleri, mum yaktıkları, dini kurallara uygun şekillerde cinsel ilişkiden uzak kaldıkları evleri oluşturuyordu. Müslüman erkekler de dinin gereklerini halk içinde yerine getiriyorlardı: Camide namaz kılıyor veya medreselerde öğrenim görüyorlardı. Müslüman kadınlar dinin gereklerini daha çok evde yerine getiriyorlardı: Ramazan ayında oruç tutuyor, evde namaz kılıyor ve içinde Kuran'dan ayetler bulunan muskalar takıyorlardı. Ne Yahudilik ne de İslamiyet Hıristiyanlık kadar hiyerarşik dinlerdi; dolayısıyla, bu dinlerde papanın veya Konstantinopolis patriğinin otoritesine sahip

kimse yoktu. Her iki dinde de birçok konuda rehberlik yapan kanunlar vardı (Yahudilikte *halaha* ve İslamiyet'te *şeriat*); ancak bunlar çoğunlukla hukuk bilginleri ve yargıçlar (Osmanlı İmparatorluğu'nda bunlara *kadı* denirdi) tarafından, yerel durum göz önüne alınarak biraz farklı yorumlanıp uygulanabiliyordu.

Ekonomi ve teknoloji

Rönesans döneminin kültür ürünleri, Akdeniz'in her köşesine gemiler gönderen İtalyan tüccarları ve bankerleri tarafından sipariş ediliyor ve satın alınıyordu. Floransa'daki tüccar aileler, 13. yüzyılın sonuna doğru Papalığın vergi tahsildarları oldular ve daha sonra birçok Avrupa şehrinde bankalar açıp, yaptıkları yatırımlardan, verdikleri kredilerden ve bozdurdukları dövizlerden para kazandılar. İngiltere ve İspanya'dan yüksek kalite ham yün ithal ederek Floransa'da yün üretimine yatırım yaptılar. Yün üretiminin çeşitli aşamaları için aileler tutuyor, yeni teknikleri teşvik ediyorlardı. Floransa kumaşları Avrupa'nın en iyi kumaşları oldu ve bütün Akdeniz'e ihraç edildi. 14. yüzyılda Alçak Ülkeler'deki Brugge, İpres ve Gent şehirleri, 15. yüzyılda da İngiliz şehirleri önemli kumaş üretim merkezleri haline geldiler. İngiltere kralları ham yün ihracatına yüksek, kumaş ihracatına ise alçak gümrük tarifesi uygulayarak kumaş üretimini teşvik ettiler. 15. yüzyılın ortalarına doğru İngiltere, ihraç ettiği ham yünden çok daha fazla yünlü kumaş ihraç ediyordu.

Kumaş yapımı, Avrupa'da kapitalist yöntemlerle yapılan ilk üretim türlerinden biriydi; hammadde, ürün ve bazen üretim için gerekli olan aletlerin sahibi çalışan kişiler değil, başkalarıydı. Kumaş tüccarları ham yünü satın alıyor, üretimin her aşamasında ücretli işçi çalıştırıyor ve daha sonra da kumaşı satıyordu. Üretimin bazı aşamaları tüccarların evlerinde veya sahip oldukları binalarda gerçekleştiriliyordu; ancak üretim çoğunlukla ücretle tutulan kişilerin evlerinde yapılıyordu ve bu kişilere saat başı veya günlük değil, parça başı ücret veriliyordu. Birçok şehirdeki kumaş tüccar-

ları bazen başka ürünlerin tüccarlarıyla birleşip tüccarlar loncası kuruyorlardı. Loncaya üye olmayanların o şehirde ticaret yapmasına izin verilmiyordu.

Madencilik de kapitalist bir girişimdi. Almanya ve Bohemya'daki gümüş madenleri, Batı İngiltere'deki kurşun ve kalay madenleri, İspanya ve İsveç'teki bakır madenleri, İngiltere, Polonya ve Doğu Fransa'daki demir madenleri ile Alpler'deki tuz madenleri yatırım olanakları ve işçilere iş sağlıyordu. Bu yatırımlar sayesinde daha derin tüneller açılıyor, daha fazla makine kullanılıyor ve daha karmaşık maden arıtma işlemleri gerçekleştiriliyor, böylelikle üretilen her türlü madenin miktarı ve kalitesi artıyordu. Bu madenler daha fazla zırh, top güllesi ve kurşun gerektiren yeni savaş teknikleri için çok önemliydi.

Ancak çoğu mal, yatırımcıların tuttuğu ücretli işçilerce değil, esnaf loncaları tarafından üretiliyordu. Esnaf loncaları ilk olarak 12. ve 13. yüzyıllarda ortaya çıkmıştı. Bu loncalar belli bir ürünün üretimini ve satışını sağlıyor, çalışma saatlerini, bir atölyede çalışacak işçi sayısını ve atölyelerde bulunabilecek hammadde miktarını, bitmiş ürünün kalite standartlarını ve benzeri şeyleri belirliyordu. Koydukları yazılı kurallarla yönetim ve uygulama yöntemlerini belirliyorlardı. Loncalar ustalar tarafından yönetiliyordu. Bu kişiler hakem heyeti tarafından kabul edilebilir bulunan bir ürün –"usta işi" (*masterpiece*)– üreten erkek aile reisleriydi ve genellikle loncaya bir aidat ödüyorlardı. Her ustanın kendi atölyesi vardı; bu atölye, eğer yaptığı iş özel bir yer veya bina gerektirmiyorsa, ustanın evinde olurdu. Usta bir veya iki çırak tutardı (sayıyı lonca belirlerdi); bu erkek çocukların yaşları 10 dolaylarında olurdu ve çıraklık sözleşmesini ebeveynleri imzalardı. Bu çocuklar zanaatı çalışarak öğrenirlerdi; çıraklıkları sona erdiğinde (süre de kurallara bağlanmıştı) kalfa olurlardı ve aynı atölyede çalışmaya devam eder ya da başka ustalarla çalışmaya giderlerdi. Birkaç yıl sonra bir yere yerleşme, bir "usta işi" yapma, evlenme ve kendi atölyelerini açma fırsatı bulabilirlerdi. Kadınlar, özellikle de ustaların karıları, kız çocukları ve hizmetkârları, atölyelerde çalıştıkları halde, bu eğitim programından geçirilmezlerdi ve lonca yönetiminde söz

sahibi değillerdi. Loncalar ustaların karılarının evi/atölyeyi doyurmak ve giydirmek için vazgeçilmez olduklarını kabul ediyor ve sık sık bütün ustaları evlenmeye zorluyordu. Bir ustanın dul eşi, kocası öldükten sonra bir süre atölyeyi çalıştırmaya devam edebiliyor ve böylelikle o meslekteki bir kalfa için çekici bir evlilik ortağı haline gelebiliyordu.

Avrupa'daki büyük şehirlerde her biri törenler, kutlamalar, tören alayları ve bazen de özel kıyafetlerle güçlü bir çalışma kimliği ve bağlılığı geliştirmiş bulunan yüzlerce lonca olabiliyordu. Loncaların aynı zamanda koruyucu azize adanmış bir sunak yaptırmak, ustaların yetimleri için fon oluşturmak veya cenazenin taşınmasını sağlamak gibi ekonomi dışı faaliyetleri de vardı.

Tüccar ve esnaf loncaları şehirlerin iş yaşamına egemendiler, ama şehirlerde yaşayan çoğu insan bu loncaların üyesi değildi. Yaşamlarını loncaların üretmediği malları üreterek ve hizmetleri sağlayarak kazanıyorlardı: Bir yerden bir başka yere mal taşıyor, odun toplayıp satıyor, hizmetçi olarak çalışıyor, çamaşır yıkıyor, eski eşya satıyor, ev tamiratı yapıyor, bira üretiyor, hastalara bakıyor, basit yemekler yapıyorlardı. Bunlar işe yaramazsa hırsızlık veya dilencilik yapıyor, bodrum veya tavan arası, nereyi bulurlarsa orada uyuyorlardı. Nüfusun bu daha az varlıklı ve daha hareketli kesimi evli olabiliyordu; ancak en azından Kuzey Avrupa'da, evlenmeyebiliyorlardı da. Demograflar bu dönemde Kuzey Avrupa nüfusunun yüzde 10 ilâ 15'inin evlenmediğini ve çoğunun büyük şehirlerde yaşadığını tahmin ediyorlar.

Kıtlık veya savaş zamanında kırsal kesimdeki insanlar göç ettiği için, şehir nüfusu artıyordu. Şehirler bu durumu engellemek için, yiyecek dağıtımını buna "layık" bulunan, yani yoksulluğu kendi suçu olmayan kişilerle sınırlıyorlardı. Ancak, bu tür önlemler göçmen akışını durdurmuyordu. Bu, uzun vadede iyi bir şeydi, çünkü şehirler nüfus düzeylerini korumak için göçmenlere ihtiyaç duyuyorlardı. Şehirde doğanların oranı, şehirde ölenlerin oranını 19. yüzyıla kadar aşamadı; çünkü şehir duvarlarının içinde veya hemen dışında çok sıkışık bir alanda yaşayan şehir nüfusu her tür hastalık için ideal bir üreme ortamıydı.

Batı Avrupa'daki şehirlerin gelişmesi kırsal kesimdeki ekonomik ve siyasi gelişmelerle sağlandı. 13. yüzyılda, Batı Avrupa'nın birçok yerinde zorunlu işçiliğin yerini nakit parayla kiralama yöntemi alıyordu; vebanın kırsal kesimdeki nüfusu büyük oranda yok etmesinden sonra mal sahiplerinin bu eğilimi değiştirmeye çalışmaları, köylü isyanlarına yol açtı ve büyük oranda başarısız oldu. Yolların tamiratı ve malların pazara taşınması gibi bazı konularda zorunlu işçilik sürdüyse de, birçok bölgede köylüler toprak sahipleri için değil, kendileri ve pazar için hasat kaldırıyorlardı. Benzer bir süreç, daha eski bir dönemde Doğu Avrupa'da gerçekleşmişti; köylülere sağlanan daha fazla kişisel özgürlük ve daha iyi ekonomik koşullar şehirlerin ve ticaretin gelişmesine katkıda bulunmuştu. Ancak bu eğilim 14. ve 15. yüzyıllarda tersine döndü ve toprak sahipleri serf sistemini geri getirmek için siyasi güçlerini kullandılar. Şehir nüfusunun artışı durdu ve arkasından düşmeye başladı; bu, şehirlerin kaçan serfler için sığınılacak bir liman olduğunu fark eden toprak sahiplerinin hoşuna giden bir gelişmeydi.

Loncalardaki ustaların şehirlerdeki evleri gibi köylülerin evleri de evli bir çift etrafında örgütleniyordu. Tarım işçiliği tamamen olmasa bile büyük oranda cinsiyete özeldi; dolayısıyla, kırsal kesimdeki bir evin düzgün işleyebilmesi için en az bir yetişkin erkek ile bir yetişkin kadın gerekiyordu. Köylerde eşin ölmesinden sonra yeniden evlenme şehirlerde olduğundan daha süratli gerçekleşiyordu ve köylerde evlenmeyen insan sayısı şehirlerdekinden çok daha düşüktü. Avrupa'nın büyük bir kesiminde hububat yetiştiriciliği en önemli tarım üretimini oluşturuyordu; çünkü ekmek veya lapa olarak yenen veya bira olarak içilen hububat Avrupa'da temel gıda maddesiydi. Hıristiyan Avrupa'nın en önemli duası olan (Göklerdeki) Babamız'da dile getirilen onca istekten sadece "gündelik ekmeğimizi bugün de bize ver" isteğinde bir nesneye atıf yapılıyordu. Hububatın yanına böğürtlen, meyve, kabuklu yemiş, tereyağı, az miktarda et, bitki, sebze, peynir gibi bölgede ne yetişiyorsa o gıdalar da ekleniyordu.

15. yüzyılda bazı bölgelerde özel tarım ürünleri üretimi de gelişmişti ama bu bölgelerde hayatın sürebilmesi için hububat ithali ge-

rekiyordu: Güney İspanya, Sicilya ve Yunanistan'da zeytin; Güney Fransa ve Orta İtalya'da şarap; Kuzey İtalya'da ipek; Kuzey Fransa ve Almanya'da keten üretiliyordu. Litvanya'dan Norveç'e, Portekiz'den Girit'e kadar deniz kıyısında yaşayanlar balıkçılık yapıyor ve uzak bölgelere yollayabilmek için bunları kurutup tuzluyorlardı. Batı Avrupa tüccarları, Doğu Avrupa'daki serflerin ürettiği hububatı Batı'nın büyüyen şehirlerine ihraç etmek için Doğu Avrupalı soylu toprak sahipleriyle ilişki kurunca, yiyecek maddeleri uzaklardan gelen ticaret ürünleri arasında önemli bir yer tutmaya başladı.

Yiyecek nakliyatındaki artış ve ihtisaslaşmış bölgesel ekonomilerin gelişmesi deniz nakliyatına bağlıydı; aynı şekilde deniz nakliyatı da göreli olarak güvenilir gemilere ve en azından temel denizcilik seyrüsefer cihazlarına gereksinim duyuyordu. Vikingler ırmaklarda yol alabilecek ve Kuzey Denizi'nin ve Atlas Okyanusu'nun sert fırtınalarına (en azından bazen) dayanabilecek gemiler yapmasını öğrenmişlerdi. Avrupalı gemiciler 12. yüzyılda buna bir Çin icadı olan kıç dümenini ve çeşitli yelkenleri eklediler: Bunlar, rüzgârın arkadan esmesi durumunda hızlanmayı sağlayan kare yelkenler, seren yelkeni ve yandan esen rüzgârda kullanmak üzere üçgen yelkenler ile Latin yelkeni idi. Hemen hemen aynı zamanda basit manyetik pusulalar da kullanmaya başladılar. Bir tahtanın üzerine yerleştirilen manyetize edilmiş bir iğneden veya pusula kartı üzerindeki bir iğneden oluşan bu pusulalar bir başka Çin icadıydı ve Avrupalılar bunu muhtemelen Hint Okyanusu'nda öğrenmişlerdi. Aynı zamanda, güneşin veya kutup yıldızının ufukla arasındaki açıyı ölçerek boylamı tayin eden bir Arap icadı olan usturlabı kullanmaya başladılar; hızı ölçmek için de tahta parçalarının hızına bakmak veya parakete kullanmak gibi çeşitli yöntemler geliştirmişlerdi; ancak bu ölçümlerde yanılma payı çok yüksekti, çünkü saati doğru olarak söyleyemiyorlardı.

Böylece okyanus ticareti giderek hem daha hızlı hem de daha güvenilir olmaya başladı. Ancak, girişimci tüccarlar bu güvenilirliğin bir sınırı olduğunun farkına vardılar ve bunu telafi etmek amacıyla, kaybolan tekneler ve kargo için deniz sigortası yaptırmak, riski tüm yatırımcılarla bölüşmek için anonim şirketler kur-

mak gibi yollar icat ettiler. Gemilerin denize dayanıklılığının artmasıyla birlikte gemide yaşayanların konforu artmadı. Subaylar dışındakilerin uyuyabileceği bir kamara yoktu; bu nedenle tayfalar güvertede uyuyorlardı. (Gemilerde uyumayı daha katlanılabilir hale getiren hamak bir Kızılderili icadıydı.) Tuzlanmış sığır ve domuz eti, fasulye, nohut ve peksimetten oluşan gemi yemekleri çok yavandı ve hepsi fareler ve hamamböcekleriyle paylaşılıyordu. Bunlarla birlikte büyük miktarlarda –günde bir buçuk litre kadar– şarap içiliyordu; gemiyi dengede tutmak için safra olarak su ve şarap varilleri kullanılıyordu.

15. yüzyılda gemiler kargonun yanı sıra top taşımaya başladılar. Daha önceki yüzyıllarda deniz savaşları temel olarak mahmuzlamak ve bordalamaktan oluşuyordu; bu nedenle de gemilerde tayfaların yanı sıra içinde asker bulunan ve "kale" adı verilen ahşap yapılar bulunuyordu. Toplar ilk konulduklarında gemilerin güvertelerine yerleştiriliyorlardı; ancak gemi tasarımları ve savaş taktikleri bu yeni silahlardan daha etkili bir biçimde yararlanmak için yavaş yavaş değiştirilmeye başlandı.

Barut kullanılması kara savaşlarını da değiştirmeye başladı. Avrupa, çoğunlukla kara barut denilen barutla 13. yüzyılda tanıştı. Barut 10. ve 12. yüzyıllar arasında Çin'de geliştirilmiş ve önce kara ve denizde maden açmak, daha sonra da bambu içine konulan taşları atmak için kullanılmaya başlanmıştı. Moğollar bu teknolojiyi Batı'ya yaydılar; 14. yüzyılın sonunda top ve kara barut bütün Avrupa'da üretiliyor ve kullanılıyordu. Başlangıçta toplar tunçtan –bakır ve kalay alaşımı– yapılıyordu; iki yarım kilise çanı yapıp daha sonra bu yarımları birleştirmek için geliştirilen teknik kullanılıyordu. 15. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, toplar derebeylerinin kale surlarına karşı etkili olmuştu; ancak toplar ağır ve taşınması zor silahlardı ve bu nedenle meydan savaşlarından çok kuşatma silahı olarak kullanılıyorlardı.

Askeri teknolojideki bu değişiklikler, daha fazla maden ve tabii daha fazla barut gereksinimi doğurdu. Kara barut; odunkömürü, kükürt (madenlerde çıkarılıyordu) ve hayvan ve insan dışkısı gibi nitrojen açısından zengin maddelerin çürümesiyle doğal yoldan

oluşan potasyum nitratın (güherçile de denir) karışımıdır. Kara barut giderek önem kazanmaya başladıkça, güherçile toplayıcıları loncası kuruldu. Bu loncanın ahırlara, barakalara, helalara, boş binalara ve dışkıların ve hayvan kalıntılarının konulduğu her yere girme yetkisi vardı; hatta bu yetki savaş zamanında mezarlıkları bile içerebiliyordu. Daha sonraları hammaddesini güvercinlerin ve kumruların sağladığı güherçile "plantasyonları" kuruldu. 3. bölümde ayrıntılı bir şekilde ele alınacak olan tabanca ve tüfek gibi taşınabilir silahların kullanımı, maden ve barut gereksinimini daha da artırdı; hatta savaş sanatını toplardan daha fazla değiştirdi.

Giriş bölümünde gördüğünüz gibi, 15. yüzyılın ortalarının en önemli teknolojik gelişimi –baruttan da önemli olduğu söylenebilir– metal harflerin kullanıldığı matbaa makinesinin icadıydı. Teknolojiyi bir kenara bırakırsak, bizim gerçek anlamda bilimsel gelişme diyebileceğimiz şeyler 1450 yılında pek yoktu. Eğitimli ve eğitimsiz Avrupalılar, Aristoteles, Galenus ve İncil'den gelen beden ile evren görüşüne inanıyorlardı. Dört ana element –toprak, hava, ateş ve su– dört töze –sıcak, soğuk, yaş ve kuru– karşılık geliyordu. Tanrı ve Doğa insanları hareket etmeyen bir dünya üzerine koymuştu ve bu dünyanın çevresinde gezegenler, güneş ve ay dönüyordu. Onların ötesinde, dünya gibi değişmeyen ve sabit yıldızlar ve cennet bulunuyordu.

*

Tek bir bölümle, 1450'lerin Avrupa'sının, özellikle de coğrafi ve toplumsal açıdan çok geniş ve çeşitlilikler içeren bir "Avrupa"nın resmini çizmek çok zor. Bu çeşitlilik bu bölümde sarf edilen hemen hemen tüm cümlelerde söylenenlere zıt örneklerin Avrupa'da bir yerlerde bulunabileceği anlamına geliyor. Ancak bazı genellemeler yapabiliriz. İnsanlar çoğunlukla küçük köylerde, evli bir çiftin etrafında toplanmış hane halkı şeklinde yaşıyorlardı ve geçimlerini ve üstlerine olan yükümlülüklerini tarımsal üretimle karşılıyorlardı. Hiçbir zaman çok uzaklara seyahat etmiyorlardı, edenler ise genellikle, kara ve deniz yoluyla lüks eşya ticareti yapan tüccarlar veya kutsal yerleri ziyarete giden hacılardı. Ancak Avrupa'nın birçok bölgesinde, özellikle de Alçak Ülkeler'de ve İtalya'da şehirler büyüyordu ve şehirlerde yaşayanlar geniş bir sosyo-ekonomik yel-

paze oluşturuyordu. Soylular, hem İngiltere ve Fransa gibi ulus devletlerinin yavaş yavaş ortaya çıktığı, hem de Almanya ve İtalya gibi siyasal açıdan bölünmüş olarak kalmaya devam eden bölgelerde, Avrupa toplumunun egemen grubu olmayı sürdürdü. 1453 yılında Osmanlı İmparatorluğu Konstantinopolis'i fethetti ve Güneydoğu Avrupa'daki genişlemesini sürdürdü; İngiltere ile Fransa'nın birbirleriyle yaptıkları uzun savaşı sona erdirmesi sonucu İngiltere kıtadaki topraklarının neredeyse tamamını kaybetti. Nüfusun sadece küçük bir kısmı okuyabilirken, dökülmüş metal harflerle baskı tekniğinin icat edilmesi yerel dillerde okuryazarlığın yaygınlaşmasını teşvik etti. Latince yapılan ileri düzeyde eğitim ya hukuk, tıp ve ilahiyat alanlarında erkek öğrencilere eğitim veren üniversitelerde, ya da iş veya siyaset alanlarında genç erkekleri eğiten yeni hümanist akademilerde veriliyordu. Orta ve Batı Avrupa'daki Hıristiyan kilisesi, liderliğini papanın yaptığı, piskoposların ellerinde büyük bir güç bulundurdukları, zengin, hiyerarşik ve bürokratik bir kurumdu. Avrupa'da yaşayan insanların çoğu Hıristiyandı ve Yahudilerle Müslümanlar gibi onlar da, yıl içinde ve yaşamları boyunca çeşitli dini ritüellerde yer alıyorlardı. Birçok malın üretimi şehirdeki esnaf loncaları tarafından organize ediliyordu ama kumaş dokumacılığı ve madencilik giderek kapitalist bir organizasyon şeklini alıyordu; makinelerin, aletlerin ve ham maddenin finansmanını bir yatırımcı sağlıyor, işçiler de emekleri karşılığında ücret alıyordu. Matbaanın dışında en önemli teknolojik gelişme, deniz ve kara savaşlarında, Çin'de icat edilen ve Moğollar tarafından batıya yayılan barutun giderek daha fazla kullanılmasıydı. Kitabın geri kalan kısmı, bu bölümde değinilen konuları keşfetmenizi sağlarken toplumsal, siyasal, entelektüel, dini, ekonomik ve teknolojik değişiklikleri ve devamlılıkları daha ayrıntılı bir şekilde ele alacaktır. Diğer bölümlerde bu çeşitlilik, toplumsal, siyasal, entelektüel, dini, ekonomik ve teknolojik değişikliklerin veya devamlılıkların izlenmesiyle daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Devamlılıkları akılda tutmak, değişiklikleri araştırmaktan daha zor olabilir; çünkü devamlılıklar daha az açıklama gerektirir ve genellikle değişiklikler kadar heyecan verici veya fark edilebilir değildirler, özellikle de "modernitenin doğuşu"

olarak kabul edilen bir dönem incelenirken... Ancak bu dönemde yaşayan çoğu insan 1450 yılından 1789 yılına ışınlansalardı, çevrelerinde gördükleri şeylerden irkilmezlerdi. Kitabın son bölümü neyin gerçekten farklı olduğunu ve kim için farklı olduğunu değerlendirmenize yardımcı olacak.

Geç ortaçağ değerlendirmeleri için *bkz.* David Herlihy, *The Black Death and the Transformation of the West* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997); Maurice Keen, *English Society in the Later Middle Ages, 1348-1500* (New York: Penguin Books, 1990); John Aberth, *From the Brink of the Apocalypse: Confronting Famine, War, Plague, and Death in the Later Middle Ages* (Londra: Routledge, 2001). Birçok konu üzerine bölümleri olan iki önemli antoloji: Thomas A. Brady, Jr., Heiko A. Oberman ve James Tracy, der., *Handbook of European History in the Later Middle Ages, Renaissance and Reformation, 1400-1600,* 2 cilt (Leiden: E. J. Brill, 1994 ve 1996) ve Christopher Allmand, der., *New Cambridge Medieval History,* cilt VII: *c.1415-c.1500* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

Avrupalıların Kolomb öncesi başka topluluklarla karşılaşmalarına odaklanan kitaplar: Felipe Fernández-Armesto, *Before Columbus: Exploration and Colonization from the Mediterranean to the Atlantic, 1229-1492* (Londra: Macmillan Education, 1987); Janet Abu-Lughod, *Before European Hegemony: The World System, A. D. 1250-1350* (New York: Oxford University Press, 1989); Jerry Bentley, *Old World Encounters: Cros-Cultural Contacts and Exchanges in Pre-Modern Times* (New York: Oxford University Press, 1993).

Siyasi gelişmeler için *bkz.* Denys Hay, *Italy in the Age of the Renaissance, 1380-1530* (New York: Longman, 1989); C. A. J. Armstrong, *England, France, and Burgundy in the Fifteenth Century* (Londra: Hambledon, 2003); James Muldoon, *Empire and*

Order: The Concept of Empire, 800-1800 (Londra: Palgrave-Macmillan, 1999).

Geç ortaçağ kent yaşamı için *bkz.* Charles Phythian-Adams, *Desolation of a City: Coventry and the Urban Crisis of the Late Middle Ages* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); David Nicholas, *Urban Europe 1100-1700* (Londra: Palgrave-Macmillan, 2003); Katherine A. Lynch, *Individuals and Families, and Communities in Europe, 1200-1800: The Urban Foundations of Western Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).

Din için *bkz.* Eamon Duffy, *The Stripping of the Altars: Traditional Religion in England, 1400-1580* (New Haven: Yale University Press, 1992); Robert N. Swanson, *Religion and Devotion in Europe, c.1215-c.1515* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995); Norman Housley, *Religious Warfare in Europe, 1400-1536* (Oxford: Oxford University Press, 2002); Andrew D. Brown, *Church and Society in England, 1000-1500* (Londra: Palgrave-Macmillan, 2003).

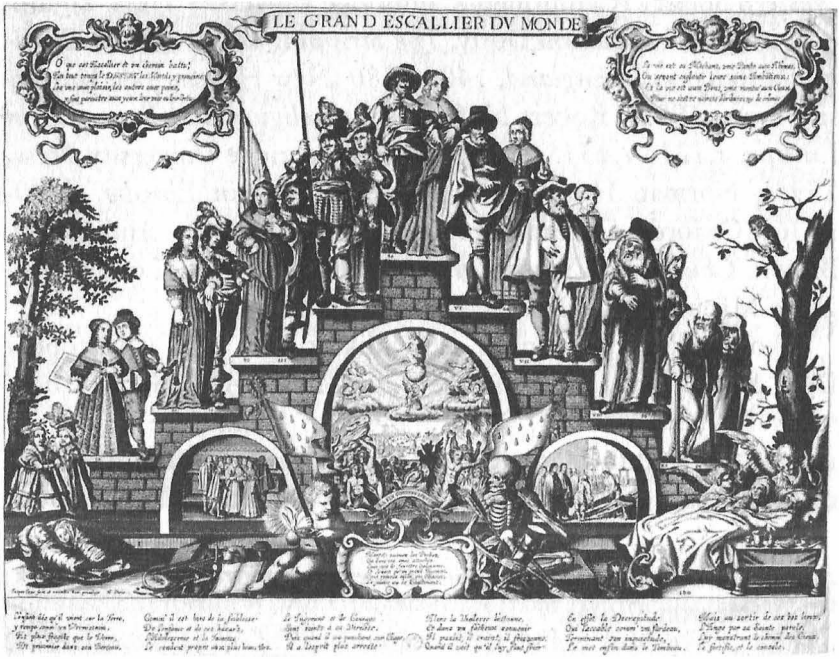
Ekonomik ve toplumsal değişiklikler için *bkz.* Christopher Dyer, *Standards of Living in the Later Middle Ages: Social Change in England c.1200-1520* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989); Ruth Mazo Karras, *From Boys to Men: Formations of Masculinity in Late Medieval Europe* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2002); Tim Parks, *Medici Money: Banking, Metaphysics, and Art in Fifteenth-Century Florence* (New York: W. W. Norton, 2005).

Daha başka öneriler ve yönlendirmeler için *bkz.* www.cambridge.org/wiesnerhanks

Not

1 Aeneas Sylvius Piccolomini, *Historia Frederici III imperatoris,* çeviren ve yeniden yayımlayan, James Bruce Ross ve Mary Martin McLaughlin, *The Portable Renaissance Reader* içinde (New York: Penguin/Viking, 1953), s. 208, 209, 211 ve 212.

2 Toplumu oluşturan bireyler, 1450-1600

Yüce Dünya Merdiveni veya *Hayatın Evreleri.* Jasparde Isaac (ö. 1654) bu gravürde bir erkekle kadının bebeklikten orta yaşa tırmanışlarını ve oradan da birlikte paylaştıkları ölüm yatağına girişlerini göstermektedir.

Tümüyle bir sahnedir yaşam;
Erkeklerle kadınlarsa, hepsi birer oyuncu;
Biri çıkar, öteki girer ve her biri,
Kendine düşen sürede pek çok rol oynar;
İnsanın yedi dönemi yedi perde eder.
İlk perdede bebektir; dadısının kollarında
Cıyak cıyak bağıran, her an kusan bir bebek.
Sonra, sızlanıp duran okul çocuğu gelir;
Elinde çantası, pırıl pırıl sabah suratıyla;
Salyangoz gibi sürüne sürüne,
Gönülsüzce okuluna yollanan çocuk.
Sonra sıra sevdalıda: Baca gibi iç çeker durur,
Ezgiler düzer sevdiğinin kaşlarına.
Arkadan panter bıyıklı, onur düşkünü asker gelir;
Desteksiz atmadan edemez; her an her şeye hırslanıp
Kavga çıkarmak için bahane arar;
Şan şöhret denen o sabun köpüğünü
Topun ağzında bile aramaktan çekinmez.
Sonra sıra yargıçtadır;
Semiz tavukla beslenmiş okkalı toparlak göbeğiyle,
Haşin bakışları, görevine uygun resmi sakalıyla;
Ardı ardına bilgece deyişler sıralayıp,
Beylik örnekler vermeye meraklı yargıç da
Rolünü oynar geçer. Sahne değişir;
Altıncı dönemde sıra
Sıska, terlikli, pimpirik ihtiyara gelir;
Gözlükleri burnunun üstüne düşmüş, yanakları sarkmış,

Gençliğinden kalma iyi korunmuş pantolonu,
Bir deri bir kemik bacaklarına çuval gibi bollaşmıştır;
O tok erkek sesi yeniden tiz çocuk sesine dönmüştür;
Islık gibi çıkar ağzından.
İlginç olaylarla dolu bir tarihsel oyunun son sahnesi
İkinci çocukluk ve sınırsız unutkanlıktır;
Ne diş kalmıştır artık, ne göz, ne tat,
Ne de başka bir şey.*

(1599, 2. Perde, 7. Sahne)

Batılı bilim insanları antik Yunanlılardan bu yana insan hayatının kaç evreden oluştuğunu tartışıyorlar. Bazılarına göre dört mevsime karşılık gelen dört evre; bazılarına göre aylara ve burçlara karşılık gelen on iki evre; bazılarına göre ise üç, beş, altı, sekiz veya on evre vardır. En yaygın rakam, bilinen yedi gezegene (Satürn'e kadar olan gezegenler ve ay) karşılık gelen yediydi; bu evreler 4. yüzyılda Aziz Ambrosius tarafından bebeklik, çocukluk, delikanlılık, genç erkeklik, olgun erkeklik, yaşlı erkeklik ve yaşlılık olarak adlandırılmıştı. "İnsanın evreleri" yazılı olarak felsefi tartışmalarda, denemelerde, şiirlerde, şarkılarda, tiyatro oyunlarında, vaazlarda; görsel olarak da elyazmalarındaki tezhiplerde, vitraylı pencerelerde, duvar tablolarında ve katedral tabanlarında bulunuyordu ve dolayısıyla herkes bu evrelere aşinaydı.

İnsanoğlunun evreleri fiziksel ve duygusal olgunlaşma aşamalarıyla başlıyordu ve daha sonra insanın iş dünyasına ve toplum hayatına karışma oranının artmasına veya azalmasına göre değişiklik gösteriyordu. Jacques'ın dediği gibi, bir erkek okul çocuğundan âşığa, askere ve memura doğru ilerliyordu, aşağı yukarı Isaac'ın gravüründe tüylü güzel bir şapka giyen sinekkaydı tıraşlı âşıktan uzun bir mızrak taşıyan bıyıklı askere ve sonra da şık bir pelerin giyen sakallı memura dönüştüğü gibi. Erkekler bir aşamadan diğerine geçtiklerinde, çoğunlukla değişen mesleklerini ve sorumluluk-

* William Shakespeare, *Size Nasıl Geliyorsa,* çev. Bülent Bozkurt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996.

larını simgeleyen farklı nesnelerle gösteriliyorlardı. Erkekler için cinsellik sadece gençlikte önemli bir etmendi; evlilik veya babalık neredeyse hiçbir zaman önemli bir dönüm noktası olarak görülmüyordu. Kadın yaşamının evreleri tarif edilirken ise, en çok önem verilen şey kadının cinsel statüsü ve erkekle olan ilişkisiydi: Kadın ya bir bakire, ya bir eş ya da bir duldu; veya bir kız evlat, eş ya da anneydi.

İnsanoğlunun evreleri motifi, insanları bireyler –veya arada sırada çiftler– olarak gösterir. Geleneksel olarak "modernite" ile ilişkilendirilen göstergelerden biri, kişilerin öneminin, toplumsal grupların üyeleri olarak değil de bireyler olarak artmasıdır. Rönesans'ın ne olduğu yolundaki modern görüşün esas yaratıcısı olan İsviçreli 19. yüzyıl tarihçisi Jacob Burckhardt, "bireyselliği" Rönesans'ın tanımlayıcı özelliklerinden biri olarak görmüştü: "Ortaçağda ... insan sadece bir ırkın, halkın, partinin, ailenin veya örgütün bir üyesi olarak –bir genel kategori aracılığıyla– varlığının bilincine varıyordu. İtalya'da –Rönesans İtalyası'nda– ... insan tinsel bir *birey* oldu."[1]

Burckhardt'ın bunları yazmasından bir buçuk yüzyıl sonra, onun Rönesans'ın bireyselliğine ilişkin görüşü reddedildi, yeni bir bakışla ele alındı ve değiştirildi. Ortaçağ tarihçileri en azından 10. yüzyıldan, hatta belki de daha eski bir tarihten beri bireyin felsefede, ilahiyatta, siyasal düşüncede, popüler şarkılarda, şiirlerde ve hikâyelerde önemli olduğunu söylüyorlar. Buna karşın Rönesans ve erken modern dönemle ilgilenen araştırmacılar her türlü grubun –ailelerin, klanların, komşuların, loncaların– 18. yüzyıla kadar, hatta çoğu insan için 21. yüzyıla kadar, son derece önemli olduklarını söylüyorlar. Bu, özellikle soylular ve halkın çoğunluğu için geçerliydi ama Burckhardt'ın çalışmasında ele aldığı insanlar –kentlerde yaşayan yüksek tabakadan İtalyan erkekleri– arasında bile, gruplar, bu kişilerin kendilerini ve dünyadaki yerlerini algılayışlarında önemli bir yer işgal ediyordu.

Ancak, Rönesans'ın "bireyselliği" ile ilgili bu kuşkularla birlikte, insanların bireyler olarak yaşamlarının, Burckhardt'ın ilgilenmediği çeşitli yönlerine de ilgi duyulmaya başlandı. Burckhardt en-

telektüel ve kültürel faktörler üzerinde durmuştu; oysa son zamanlarda tarihçiler insanların bedenleri, erkek ve kadın olarak kimlikleri, cinsellikleri ve yaşlanmayla ilgili deneyimleri üzerinde duruyor ve böylelikle çok uzun bir süre "insanın evreleri" tartışmalarının bir parçasını oluşturan birçok konuya yeniden dönüyorlar. Birey hakkındaki bu yeni tür bilimsel çalışmalar hem eski çalışmaların alanını genişletiyor, hem de onları sorunsallaştırıyor. Artık bugün her çeşit birey hakkında yirmi yıl önce bildiğimizden çok daha fazla şey biliyoruz. Ama aynı zamanda o bireylerin ne denli çeşitli toplumsal ilişki ve güç ağlarıyla sarılmış ve kendilerini ne ölçüde çeşitli grupların üyeleri olarak algılamış olduklarını da görüyoruz. Bir önceki bölümde kısaca yapılan toplumda birey tartışması tüm toplumsal düzenin kavramsallaştırılmasından içe doğru gidiyordu; bu bölüm bireyden onu saran ve giderek genişleyen toplumsal çevrelere, yani dışa doğru açılacaktır.

Beden

15. yüzyıla yakın yüzyıllardaki beden anlayışı Batı'daki modern beden anlayışından çok farklıydı; oysa bu anlayış daha önceki bin yıl içinde çok az değişmişti. Bilim adamları, hekimler ve diğer eğitimli bireylere göre, Yunanlı filozof Aristoteles (M.Ö. 384-322) ve Yunanlı hekimler Hippokrates (yak. M.Ö. 460-375) ve Galenus (M.S. 129-199) insan anatomisini ve fizyolojisini doyurucu bir şekilde açıklamışlardı ve bunu reddetmek için bir neden yoktu. Aslına bakılacak olursa, Galenus ile Hippokrates'in görüşleri 16. yüzyılda eskiden olduğundan daha fazla biliniyordu; çünkü çevrilen Yunanca tıp kitapları inanılmaz sayılarda basılıyordu: 1500-1600 yılları arasında Galenus'un yazıları neredeyse 600 kez basılmıştı.

Galenus'a göre, bedende beden sağlığını etkileyen ve "suyuk" adı verilen dört salgı –kan, balgam, kara safra ve sarı safra– vardı. Günümüzde bir insanı "pozitif görünümlü" veya "A Tipi" olarak tarif ettiğimiz gibi, her bireyin vücuttaki dört salgının dengesi

Yöntem ve Analiz 1 Dilbilimsel Dönemeç

Beden kültürel bir yaratı değil, doğal dünyanın bir parçası olarak görülebilir. Hepimiz acı ve zevk duyarak, sağlıklı veya hasta hissederek bedenlerimizi içten algılarız. Evrimsel değişim insan bedenine biçim verir, ama bu değişim çok yavaş olur; son beş yüzyıl içinde bedenin fiziksel yapısında büyük değişiklikler olmadığı kesin. Bütün bu ifadeler mantıklı ama insan bedeni üzerinde çalışan tarihçiler bu ifadelere karşı çıkıyor ve beden hakkındaki düşüncelerin kültürden kültüre farklılık gösterdiğine ve zaman içinde değiştiğine işaret ediyorlar. Hatta bazıları geçmişte insanlar kendi bedenlerini farklı olarak algıladıkları ve tanımladıkları için, o bedenlerin gerçekten farklı olduklarını bile ileri sürüyorlar veya en azından, bu bedenlerin tarihsel nesneler olarak geri getirilemeyeceklerini söylüyorlar; çünkü onlar hakkında bilebileceğimiz şeyler sadece sözcükler ve onlara atıfta bulunan görsel imgeler, yani söylemlerdir. Gerçek deneyimlerin geri getirilemeyeceğine yapılan bu vurguya ve söylemin önemine tarihte çoğunlukla "yapısökümcülük," "post-yapısalcılık" veya "dilbilimsel dönemeç" denmektedir. Bu akım birçok tarihçinin edebiyat ve dilbilim kuramlarından etkilenmesi nedeniyle 1980'lerde ve 1990'larda çok popüler oldu, ama aynı zamanda çok da tartışıldı. Bu bakış açısını destekleyenler, tarihçilerin "gerçeği" aramakla uğraşmamaları gerektiğini, çünkü böyle yapmanın saf bir "pozitivizm" (bilginin temel amacının olguları tarif etmek olduğunu savunan düşünce okulu) göstergesi olduğunu söylediler. Bu görüşe karşı çıkanlar, bunun tarihin temel amacına ters düştüğünü ve değişmez dilbilimsel yapılara yapılan vurgunun insanların tarihsel "aktörler" olarak kendi dünyalarına biçim verme yeteneğini reddettiğini ileri sürdüler. Onlara göre, tüm tarihçiler kaynaklarının sınırlamalarının olduğunu kabul ederdi; ancak, aynı zamanda bu kaynakların yaşayıp ölmüş bir insan, meydana gelmiş veya engellenmiş bir olay gibi kendilerinden öte bir şey anlattığını da bilirlerdi. Dilbilimsel dönemeç, sadece beden üzerine çalışmaları değil birçok tarihsel çalışmanın alanını etkilemiştir, ama çok keskin olmasa da bu konuda hâlâ sürmekte olan anlaşmazlık, en çok bedene ilişkin araştırmalarda ortaya çıkmaktadır. Bir yandan bedenler elle tutulabilir fiziksel nesneler olarak görülmektedir, ama öte yandan çeşitli kültürler bedenlerin yapılarını ve fonksiyonlarını öyle farklı tanımlamışlardır ki, hepsinin de aynı şeyden söz ettiğini düşünmek çok zordur.

ile belirlenen karakteristik bir yaratılışa, bir "mizaca" sahip olduğu düşünülüyordu. Organlar tek ve belli bir fonksiyona sahip olmaktan çok, temel olarak salgı kanalları olarak görülüyordu. Örneğin kan, yemeğin bedene girmesiyle karaciğerde oluşuyor ve daha sonra yoğun bir sıvı olarak toplardamarlarda dolaşarak bedeni besliyordu. Bir kısmı kalp duvarından kalbin içine sızıyor, burada ciğerlerden gelen havayla karışıyor, daha sonra neredeyse hava kadar ince bir sıvı olarak atardamarlarda akıyor ve kendi "yaşam gücüyle" bedene enerji veriyordu. Dolayısıyla, Galenus'un kuramında iki tür kan bulunuyordu; biri karaciğerde ve toplardamar-

larda, diğeri ise kalpte, akciğerlerde ve atardamarlarda dolaşıyordu. Bu iki tür kan, baskın olan salgıydı ve diğer salgıları bedende taşıyordu.

Hastalıklar bu salgılardaki dengesizlikten kaynaklanıyordu; bu nedenle de en yaygın tıbbi tedavi yöntemi kan aldırmaktı. Kan, akıtma miktarı kolayca ayarlanabilen tek salgıydı. (Kara safra ile sarı safra hiçbir zaman açıkça tanımlanmıyordu; bedenin ürettiği balgam miktarı ise sınırlıdır.) Diyet, egzersiz, uyku, cinsel faaliyet ve aile ve arkadaşlarla ilişkiler de salgıların dengesini etkileyebiliyor; sağlıklı bir yaşam sağlıyor veya hastalıklara yol açıyordu. Fazla miktarda alkol veya üzüntü, dumanlı odalar, kötü arkadaşlar veya çok fazla tartışma insanı ruhsal ve fiziksel olarak "dengesiz" yapabiliyordu; vücudunda kara safra –aynı zamanda *melankoli* de deniyordu– baskın olarak bulunan insanların depresyona girmeye hatta delirmeye özellikle eğilimli oldukları düşünülüyordu.

Salgılar çok farklı olmalarına karşın, belli koşullarda kendilerini başka bir salgıya veya bedenin ürettiği süt veya sperma gibi herhangi bir sıvıya dönüştürebiliyorlardı. Hamilelik sırasında kadının âdet kanı cenini besliyor, emzirme döneminde de süte dönüşerek bebeği beslemeye devam ediyordu. Kan cinsel ilişki sırasında erkeklerde ve belki kadınlarda da spermaya dönüşüyordu; ama uzman kişiler kadınların "tohum" üretip üretmedikleri veya sadece içinde tenasülün (biz "üreme" deriz) meydana geldiği bir kap olup olmadıkları konusunda anlaşamıyorlardı. Kanın spermaya dönüşmesi birçok hekimin erkeklere boşalma sayısını sınırlı tutmalarını salık vermesine yol açıyordu; şairler de bazen cinsel ilişkiyi küçük ölümler olarak betimliyorlardı, orgazmın standart metaforu "ah, ölüyorum, ölüyorum" idi.

Sıcaklık bu dönüşümlerin birçoğunda temel araçtı; sıcaklık aynı zamanda cinsiyetle de ilişkiliydi. Erkekler kadınlardan daha sıcak ve kuruydular; bu yüzden saçları dökülüyor (iç sıcaklıkları saçlarını yakıyordu) ve daha büyük beyinleri ve daha geniş omuzları oluyordu (sıcaklık nedeniyle genişliyorlardı). Sıcaklık aynı zamanda erkek cinsel organlarını dışa doğru itiyordu; oysa kadınlar-

da sıcaklık olmadığından, onların cinsel organları içeride kalıyordu. Kadınlar sıcaklıkları olmadığı için âdet görüyorlardı; çünkü erkekler gereksiz kanı içeride yakıyorlardı. Sıcaklığın doğru miktarda olmaması cinsiyet karışıklıklarına yol açıyordu: Normalden fazla bedensel sıcaklığa sahip olan "erkeksi" kadınların sperma üretebildikleri ve normal erkek sıcaklığına sahip olmayan kadınsı erkeklerin süt salgıladıkları düşünülüyordu. Âdet görme bile tamamıyla cinsiyete özgü bir şey değildi; çünkü âdet kanaması insanların kafasında diğer kanama türlerinden farklı değildi ve sık sık erkeklerin burunlarının kanamasına, hemoroite veya diğer kendiliğinden gerçekleşen kanama türlerine benzetiliyordu.

Tıp kuramında beden salgılarının çok önemli bir yerinin olması hekimlerin, her tür hastalığa tanı koymanın en iyi yolunun hastanın idrarına veya nabzına bakmak olduğunu düşünmelerine yol açtı. Hekimler uzun bir üniversite eğitiminden geçiyorlardı ve yüksek bir toplumsal statüye sahiptiler; bu nedenle hastaları dikkatli bir fiziksel muayeneden geçirmenin toplumsal açıdan kendileri için aşağılık bir şey, tıbbi açıdan da gereksiz olduğunu düşünüyorlardı. 16. yüzyılda tıp eğitimi daha fazla disseksiyon (teşrih) içermeye başladı; Hollandalı hekim Andreas Vesalius (1514-64) gibi anatomi uzmanları Galenus'un bedenin yapısı ve işleyişi hakkındaki görüşlerini gözden geçirdiler. Vesalius, Padova Üniversitesi'nde ders verirken yaptığı disseksiyonları temel alarak, ayrıntılı çizimler içeren *De humani corporis fabricia* (1543; İnsan Vücudunun Yapısı Üzerine) adlı önemli yapıtını yazdı. Bu ve diğer tıbbi keşifler bazı hekimlerin salgı kuramından kuşku duymalarına yol açtı; ancak salgıların psikolojik etkileri olduğu görüşü eğitimli Avrupalılar arasında 18. yüzyılın sonlarına kadar devam etti; tıbbi bir yöntem olarak kan aldırma ise ancak 19. yüzyılda tamamen uygulamadan kalktı.

Muhtemelen çoğu insan salgı kuramının bütün inceliklerini anlamıyordu; ancak düzenli olarak berber-cerrahlara kan aldırıyorlardı. Berber-cerrahlar aynı zamanda sakat veya hasta bedenler üzerinde kırık tedavisi veya çıban boşaltma gibi başka tıbbi işlemler de yapıyorlardı. İnsanlar bedenlerini fazla salgılardan veya "zehirlerden" kurtarmak için müshil de kullanıyor ve sağlıklarını ko-

rumak veya hastalıklarını tedavi etmek için salgı kuramına dayanmayan başka tedavi yöntemleri de deniyorlardı. Birçok yüzyılın deneyimiyle bitkilerden, tuzlardan, minerallerden ve başka karışımlardan belli hastalıklara karşı etkili veya insanın sağlığını koruyan ilaçlar yapılmıştı. Bunlar şehirlerde eczacılardan veya insanları tedavi etmekle ün yapan erkek veya kadın üfürükçülerden satın alınabiliyor veya insanlar bu ilaçların içindeki malzemeleri toplayıp ilaçları kendileri yapabiliyorlardı; çünkü kitaplarda evde ilaç yapımı için tıbbi kılavuzlar bulunuyordu ve yemek kitapları yemek tariflerinin yanı sıra ilaç tarifleri de içeriyordu. Bu malzemelerden bazılarının fiziksel veya kimyasal süreçler yoluyla işe yaradığı düşünülüyordu. Gerçekten de işe yarıyorlardı; çünkü bugün bile tıbbi tedavide kullanılıyorlar. Bazı ilaçların da "sempatik" özellikleri sayesinde yararlı oldukları, yani tedavi etmek için kullanıldıkları rahatsızlığı andırdıkları ve böylece onu ortadan kaldırabildikleri düşünülüyordu. Örneğin, değişik türlerdeki benekli bitkiler kızamık gibi hastalıklar için öneriliyordu. Bu tür sempatik tedavi biraz büyücülüğü anımsatıyordu, çünkü üfürükçüler ilaç alınırken bazı dualar veya ritüeller öneriyorlardı. Zaman zaman rahipler, azizlerin yadigârları veya kutsal suyla tedavi ayinleri düzenledikleri halde, bazen bu ritüellerin Hıristiyanlıkta yeri olmadığı veya Hıristiyanlığa karşı olduğu söyleniyordu ve bunları uygulayanlar büyücülükle suçlanıyordu. Hastalıkla boğuşan çoğu insan kan aldırmak, tedavi edici karışımlar, ayinler, dua gibi bir dizi tedavi yöntemini muhtemelen birbiri ardına veya aynı anda deniyordu.

Yemek, bedeni sağlıklı ve işler halde tutmak için ilaçtan daha önemliydi. Avrupalıların temel gıdası ekmekti; ancak ekmeğin kalitesi toplumsal statüye göre çok değişebiliyordu. Şehirde yaşayan varlıklı insanlar beyazlaşana kadar elenmiş buğday unundan yapılma taze ekmek yiyorlardı; buna karşın, şehirlerde yaşayan yoksullar ve kırsal kesim insanları seyrek olarak karıştırılmış tahıldan yapılmış kara ekmek veya tahıl veya baklagillerden yapılma lapa yiyorlardı. Buna mevsim sebzeleri eklenirdi; bu, Güney Avrupa'da yılın büyük bir kısmında yapraklı veya kök sebzeler, Kuzey Avrupa'da ise yaz ve sonbahar mevsimlerinde kök sebzeler; kış ve ba-

har mevsimlerinde ise hiçbir şey demekti. Sebzenin az olması C vitamini azlığının yol açtığı iskorbüt hastalığına neden oluyordu; Orta Avrupa'da geliştirilen *sauerkraut* –lahana turşusu– işe yarayan bir tedavi yöntemiydi ve 16. yüzyılda birçok kentte kadın sokak satıcıları tarafından satılıyordu.

Kentlerdeki yoksul insanlar yemeklerinin çoğunu satıcılardan hazır olarak satın alıyorlardı. Ekmek, sebze hatta lapa pişirmek bile mutfak araç ve gereçleri gerektiriyordu ve bodrumda veya tavan arasında yaşayan çok yoksul insanların bu olanağı yoktu. Et lükstü; kışı çıkaramayacak hayvanları sonbaharda kestiklerinden kırsal kesimdeki aileler eti ancak o dönemde yiyebiliyorlardı. Zenginler eti çok daha düzenli yiyorlardı; bazen o kadar çok yiyorlardı ki, ürik asit fazlalığıyla ortaya çıkan ve aşırı protein tüketimiyle kötüleşen ve çok acı veren bir eklem dokusu enflamasyonu olan gut hastalığına yakalanıyorlardı. Etin kadınlardan çok erkekler için önemli olduğuna inanılıyordu; Alman yasaları, erkek tarım işçilerine günde iki defa et ve başka yiyecekler, kadınlara ise sadece sebze, çorba ve ekmek verilmesini emrediyordu. Bu yasalar sadece erkeklere şarap verilmesine izin veriyordu; ancak kadınların da erkekler kadar şarap ve bira içtikleri kaynaklarda açıkça ifade ediliyor.

Yoksullarla zenginlerin, kadınlarla erkeklerin yedikleri yemeklerin farklı olması –ve bunun neden olduğu sorunlar– temelde ekonomik bir konuydu ama aynı zamanda doğal ve toplumsal hiyerarşi fikirleriyle de ilişkiydi. Kuşların domuzlardan daha soylu oldukları kabul ediliyordu; çünkü kuşlar gökyüzünde yaşıyorlardı (dolayısıyla Tanrı'ya yakındılar) domuzlar ise toprağı eşeliyordu. Bu nedenle kuşlar soylular için, domuz da yoksullar için uygun yiyeceklerdi. Bu tür yiyecekler bunları yiyenlerin sınıflarını simgelemekle kalmıyor, aynı zamanda onlara özellik de katıyordu. Tıpkı bir çocuğun sütannenin sütünden besinin yanı sıra ahlaki ve tinsel özellikler de alabileceği gibi, soylular da nadir kuşlar yiyerek onların duyarlılığını ve zekâsını kazanabileceklerini düşünüyorlardı. Dini öğretiler de yenilen yiyeceklerde değişikliklere yol açıyordu. Yahudiler ve Müslümanlar domuz yemiyorlardı; Katolikler ve Ortodokslar belli günlerde et yemiyorlardı; Müslümanlar yılın belli

dönemlerinde gün içinde yemek yemiyorlardı; Yahudiler kabuklu deniz hayvanı yemiyorlardı. Din değiştirdiğini söyleyen bireylerin doğru söyleyip söylemediklerini anlamanın yolu eski dinlerinin tabu olarak nitelediği şeyi yemelerini istemekti.

Bedeni örtmenin de anlamı vardı; çünkü giyim bireyin cinsiyetini, sınıfsal statüsünü ve dinini gösteriyordu. Kimin ne giyeceği bazen otoriteler tarafından belirleniyordu; şehir meclisleri ve diğer yönetim organları genelgeler çıkararak insanlardan belli şekillerde giyinmelerini istiyorlardı. Yahudiler, kolaylıkla tanınabilmeleri için kıyafetlerine bir simge takmak veya belli bir renkte (genellikle sarı) şapka giymek zorundaydılar. Fahişeler de giysilerine sarı veya kırmızı şeritler dikmek, belli bir tür veya renkte pelerin giymek veya saçlarını açık tutmak zorundaydılar. Soylu sınıfından olmayanların altın takması, kürk ve bazı kumaşlardan yapılmış veya belli renklerde elbise giymesi yasaktı; seçkin kentli sınıfından olmayanların belli bir fiyattan daha pahalı elbise giymeleri yasaktı. Bu yasalar aynı zamanda, düğün ve vaftiz gibi kutlamalarda yapılacak harcamaları toplumsal sınıflara göre belirliyordu ve yasaların gerekçeleri arasında lüks tüketim maddeleri için yapılacak aşırı harcamayı sınırlandırmak, yerel üretimi teşvik etmek (birçok yasa ithal giysi ve yiyecek satın almayı sınırlıyordu) ve toplumsal düzeni sağlamak sayılıyordu. Yasalara aldırış etmeyenleri eleştiren mahkeme kayıtlarından, vaazlardan ve risalelerden bu yasalara pek aldırış edilmediği anlaşılıyor; yine de yönetimler –Yahudiler ve fahişeler söz konusu olduğunda ayrıca kilise yetkilileri de– bu yasaları 18. yüzyılın ortalarına kadar çıkarmaya devam ettiler.

İnsanın ne yediği veya ne giydiği ahlaki olduğu kadar parasal bir konuydu ve bedenin de ahlaki ve dini anlamı vardı. Müslüman ve Yahudi erkeklerin bedenleri sünnetle işaretleniyordu; çoğu çocuk için bu uygulama dua ve eğlence ile kutlanıyordu; hatta Osmanlı sultanlarının oğulları için birkaç gün süren eğlenceler, geçit törenleri ve ziyafetler düzenleniyordu. Hıristiyanlıkta inananlara verilen ödüllerden birinin bedenin yeniden dirilmesi ve bu dünyada bedenin davranışlarının önemli olduğu öğretiliyordu; Katoliklik ve Ortodokslukta bedenin davranışları ruhun kurtul-

masına yardımcı oluyordu; birçok Protestan mezhebinde de iyi davranışlar dini korumanın göstergeleri olarak görülüyordu. 5. bölümde ayrıntılı olarak inceleneceği gibi, Batı Avrupa'daki Katolikler ve Protestanlar belli teolojik noktalarda anlaşamıyorlar-

Belge 4 Elizabeth döneminde harcamalarla ilgili yasalar

Harcamalarla ilgili yasalar VIII. Henry ve Mary'nin hüküm sürdükleri dönemlerde çıkarıldı; ancak sık sık ihlal edildiklerinden bu yasaların uygulanmaları neredeyse olanaksızdı. Elizabeth egemenliği sırasında birkaç kez mevcut yasalara uyulması için uyarılar yayınladı ve aynı zamanda maddeleri çok ayrıntılandırdı. Aşağıdaki alıntı 1574 yılında yayınlanan ve hem kanunun gerekçelerini açıklayan hem de yasaklanmış kıyafetlerin ince ayrıntılarını veren bir yasadan yapılmıştır.

> Göz yumulduğu için son yıllarda kıyafetlerdeki aşırılık ve gereksiz yabancı eşyaların fazlalığı o denli artmıştır ki, bunu bütün krallığın çürümesinin izlemesi olasıdır; (gereksiz yere ülkeye ipek, altın ve gümüş işlemeli kumaşlar ve son derece pahalı gösterişli şeyler ithal edilmektedir ki, aşırılıklar için gereken paranın her yıl ülke hazinesinden karşılanması gereği ortaya çıkmaktadır) ama aynı zamanda aslında ülkesine hizmetlerde bulunabilecek çok sayıda genç beyefendi ile gösterişli kıyafetler giyerek beyefendi olarak kabul edilmek isteyen, bu şeylerin gösterişine kapılmış ve sadece kendilerini, mallarını ve ebeveynlerinden kalan arazileri harcamakla kalmayıp aynı zamanda yasadışı işlere başvurmadan yasalardan kurtulamayacak kadar borç batağına düşmüş olan, aslında ülkesine hizmetlerde bulunabilecek halihazırda hiçbir yararı olmayan insanların mahvına yol açacaktır ...
>
> Majesteleri bu duyurunun yayınlanmasından sonraki 12 gün içinde her türlü yerdeki bütün insanların kıyafetlerine çekidüzen vermelerini istemekte ve emretmektedir ...
>
> Kral, Kraliçe, Kral'ın annesi, evlatları, kız ve erkek kardeşleri, amcaları, dayıları, halaları ve teyzeleri dışında hiç kimsenin kıyafetinde mor renkli ipek, altın işlemeli kumaş ve samur kürkü bulunmayacaktır; dükler, markiler ve beyler bunları yelek ve ceketlerinde, cüppelerinin astarlarında ve pantolonlarında kullanabilirler; Garter Şövalyeleri sadece pelerinlerinde mor renk kullanabilirler...
>
> Yukarıda sayılan insanların yanı sıra baronların oğulları, şövalyeler ve majestelerinin kişisel hizmetinde olan beyefendiler ve yabancı krallara elçi olarak gönderilenler cüppelerinde, paltolarında ve diğer elbise üstüne giyilen kıyafetlerinde kadife, leopar kürkü ve her türlü ipek süs kullanabilirler...
>
> Yukarıda sayılan insanların yanı sıra sadece şövalyelerin oğulları ve vârisleri şapkalarında, keplerinde, kuşaklarında, kılıç kınlarında, hançerlerinde, ayakkabı ve terliklerinde kadife kullanabilirler...
>
> Şu da not edilmelidir ki, Majesteleri nin bu emri hiç kimseyi ipek düğme kullanmaktan veya paltoların, pelerinlerin, şapkaların ve keplerin yüzlerini tafta, kadife veya ipekle kaplamaktan men etmemektedir.

(Kıyafet Yasalarını Uygulama'dan alınmıştır, Greenwich, 15 Haziran, 1574, 16 I. Elizabeth.)

Ek kaynaklar için ww.cambridge.org/wiesnerhanks sitesine bakınız.

dı, ama hem bireylerin bedenlerini hem de inananların oluşturdukları toplumsal bedeni, düzene ve disipline sokma çabasında birleşiyorlardı.

Yaşam döngüsü: Çocukluk ve gençlik

Tarihsel bir konu olarak bedene ilgi duyulması oldukça yeni bir gelişmedir. Oysa, erken modern tarih kaynaklarına girildiğinde, nasıl olup da bu kadar uzun bir süre görmezden gelindiğini anlamak zordur; çünkü erken modern dönem Avrupalıları bedenle çok ilgiliydiler ve geride beden hakkında sayısız tıbbi, yasal, dini ve entelektüel metin ve resim bıraktılar. Aynı şey yaşam döngüsü için de geçerlidir; "insanın evreleri" hakkındaki onca yazılı ve görsel kaynağa karşın, tarihçiler çocuklukla yaklaşık otuz yıl önce; yaşlanma süreci ve yaşlılıkla da son on yılda ilgilenmeye başladılar.

Erken modern dönemde çocuklukla ilgili ilk çalışmalar erkek ve kız çocuklar için oldukça karamsar bir tablo çiziyor. Çocukların yarısı on yaşına gelmeden öldüğünden ve çocuk yetiştirme elkitapları sert disiplin tavsiye ederek aşırı sevgi ve özen göstermenin sakıncalı olduğunu söylediğinden, tarihçiler çocukların sert veya ilgisiz bir şekilde yetiştirildikleri sonucuna varmıştır. Ebeveynlerin çocuklarına duygusal yatırım yapmaktan kendilerini engelledikleri çıkarsamasında bulunmaktadırlar. Son yıllarda bu kasvetli görüş, çocuklara gerçekte nasıl davranıldığını anlatan arşiv kaynaklarını kullanan bilim insanları tarafından bir ölçüde değiştirildi. Araştırmacılar, birçok ebeveynin çocuklarına büyük sevgi gösterdiklerini ve genç yaşta öldüklerinde çok üzüldüklerini keşfettiler. Ebeveynler çocuklarını muskalarla ve türbe ziyaretleriyle korumaya çalışıyor, onlara oyuncaklar yapıyor ve ninniler söylüyorlardı. Hatta bize zalimce gelen kundaklama gibi uygulamalar çocuğun güvenliği ve sağlığı için duyulan kaygılardan kaynaklanıyordu; çünkü bu dönemlerde çoğu evde ateş açıkta yanıyordu, evcil hayvanlar serbestçe dolaşıyordu ve anneler ile büyük çocuklar

çalıştıklarından kundaktaki veya emekleme dönemindeki bebekleri sürekli olarak gözlerinin önünde bulunduramıyorlardı.

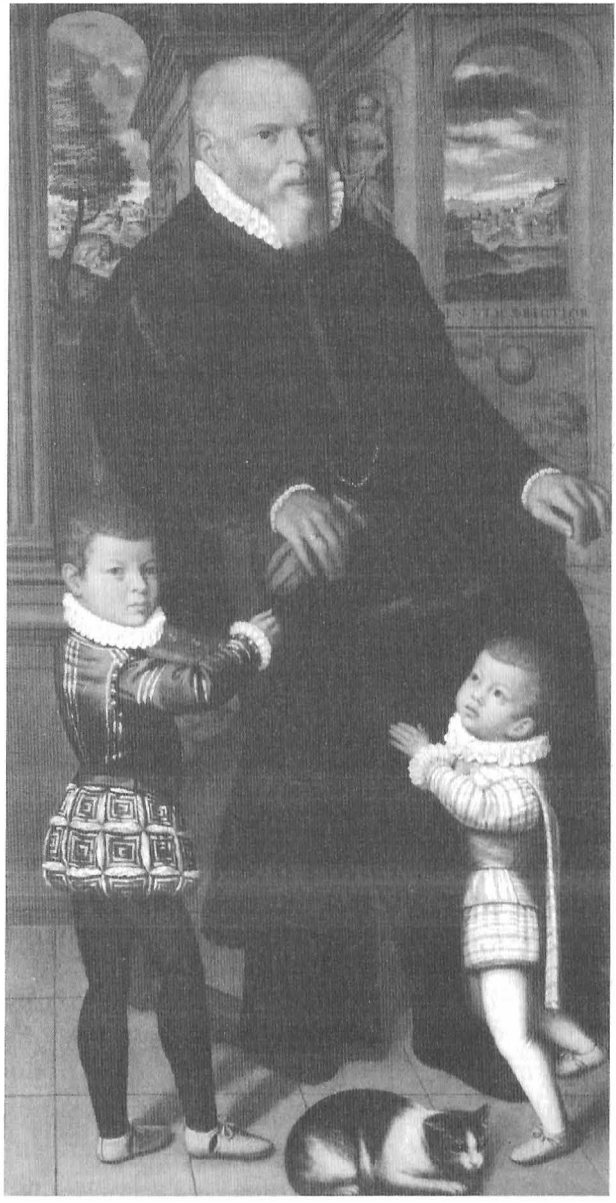
Çocukları yetişkin yaşamına hazırlama eğitimi dört-beş yaşlarında başlardı. Bütün Avrupa'daki kız çocuklarına ev idaresinde kullanabilecekleri beceriler –yün eğirme, dikiş dikme, yemek yapma, evcil hayvan yetiştirme– öğretiliyordu. Köylü kızlara bazı tarım işleri de öğretiliyordu; kentli kızlara ise babalarına iş konusunda yardımcı olabilecekleri şeyler öğretiliyordu. Erkek çocukları sosyal durumlarına uygun şeyler öğreniyorlardı; okuma öğrenme veya biraz da olsa okulda eğitim görme olanakları kız çocuklarınkinden daha fazlaydı. Her iki cinsi de gösteren insanın evreleri resimleri çoğunlukla kadınları ikinci evrede yün eğirirken, erkekleri de okurken göstermektedir.

Tarihçiler erken modern dönemde bir çocukluk kavramı olup olmadığında anlaşamadıkları gibi, bir gençlik kavramı olup olmadığı konusunda da anlaşamamaktadırlar. Bir kez daha, bir gençlik kavramı olduğuna dair giderek daha fazla kanıt ortaya çıkıyor; ancak bu kanıtlar zamana ve yere göre değişiklik gösteriyor. Bazı yazarlar *adolescentia*yı (ergenlik) –erkekler için– bastırılamayan şehvet düşkünlüğü ve çılgınca davranışlar dönemi olarak gördüklerinden, genç erkeklerin davranışlarını kontrol altına almayı öğrendikleri ve evlilik de dahil olmak üzere, yetişkin sorumluluklarını üstlenmenin son hazırlıklarını tamamladıkları bir dönem olarak gördükleri *juventus*tan (gençlik) ayırıyorlar. Erkeklerin fiziksel olarak olgunlaşmaları, hukuki ve siyasi olgunlaşmaları gibi aşamalı olarak gerçekleşiyordu; on dört yaşına gelen erkek çocuklar genellikle evlenebiliyor, kendileri adına çıraklık sözleşmeleri imzalayabiliyor, üniversiteye gidebiliyorlardı. Ancak bir ülkenin hükümdarı olmadıkları takdirde kendilerine miras olarak toprak kalamıyordu.

Yetişkinliğe giden bu aşamalar bir dizi değişik ritüelle belirleniyordu. Bir esnaf loncasında çıraklık ve kalfalık yapmış olan şehirli erkek çocuklar, bir "usta işi" yapmak için izin alıp usta olabiliyorlardı ve bir törenle loncaya girmeleri kutlanıyordu. Üniversiteye yeni giren öğrenciler (Latincede *beani*) için giriş törenleri düzenleniyor, kendilerine şakaların yapıldığı bir dönemden geçiyorlardı;

bu dönemde ayırt edilmelerini sağlayan şapkalar giymek ve kendilerinden büyük öğrencilere hizmet etmek zorundaydılar. Soyluların çocukları, şövalyeliğe kabul edilirken turnuvalara ve şövalyelik ritüellerine katılıyorlardı. Barut ve daha etkili yaylar savaşlarda atlı şövalyelerin önemini azaltıyordu, ama turnuvalar genç erkeklerin prestij kazanma ve aile şerefini koruma yollarından biri olmaya devam ediyordu. Şehirli ve köylü çocuklardan belli bir yaşa geldiklerinde genç erkeklerin oluşturduğu çetelere (Fransızca *abbeyes de jeunesse*) katılmaları isteniyordu. Bu çeteler onaylamadıkları davranışlar içinde olan kişileri, örneğin kendilerinden yaşlı kadınlarla evlenenleri veya karılarının evlilik dışı ilişki içinde olduğundan kuşkulanılan erkekleri utanç verici durumlara düşürüyor, onları alaya alma ve taciz etme gibi eylemler düzenliyorlardı. Birçok kentte genç erkek çeteleri akşamları sokaklarda dolaşıyor, birbirleriyle kavga ediyor, genç kadınları tehdit ediyor ve sızana kadar içiyorlardı; üniversite bulunan kentlerde bu çeteleri öğrencilerin oluşturduğu oluyordu. Çok aşırıya kaçıldığında bazen yetkililerin müdahale ettiği bu tür etkinlikler çoğunlukla hoşgörüyle karşılanıyor ve erkek olma sürecinin normal bir parçası olarak görülüyordu.

Kız çocukları için fiziksel olgunluğun işareti âdet döneminin başlamasıydı; bu döneme *menarş* (ilk âdet dönemi) denmektedir; 16. yüzyılda bu evreye "çiçek açmak" veya benzer isimler veriliyordu. *Menarş* yetersiz beslenme düzeyi yüzünden muhtemelen o dönemlerde bugün olduğundan daha geç başlıyordu. Âdet birçok dini ve popüler yasak içeriyordu; gerçi tüm bedensel salgılar birbiriyle ilişkili olarak kabul ediliyordu, ama yine de âdet kanının farklı ve tehlikeli olduğu düşünülüyordu. Tevrat, âdetin kadını dinen kirlettiğini, bu yüzden kadının dokunduğu her şeyin kirli olduğunu ve herkesin ondan uzak durmasını emrediyordu. Erken modern dönemde Yahudi topluluklarında bu yasak, kadının âdet gördüğü yedi gün ile bunu takip eden yedi gün boyunca cinsel ilişkiye girilmemesi ve karı-koca arasındaki diğer birkaç temasın yapılmamasıyla sınırlandırılmıştı. Bu dönemin sonunda, cinsel ilişkiye girmeye başlamadan önce kadının ritüel olarak bir banyo (*mikve*) yapması gerekiyordu. Doğu Avrupa'daki Ortodoks Slavlarda

Şekil 4 Lavinia Fontana'nın (1552-1614) bu aile tablosuna benzer tablolar, erken modern dönemde çocuklukla ilgili tartışmada her iki tarafa da kanıtlar sunmaktadır. Çocukluğu kasvetli bir dönem olarak görenler, erkek çocukların giydikleri yetişkin tarzındaki süslü kıyafetlere ve yaşlı adamın ciddi duruşuna işaret ediyorlar; çocukluğu hoş bir dönem olarak görenler ise, çocukların yanındaki kediye ve babalarıyla (belki de büyükbabaları) fiziksel temas halinde olduklarına işaret ediyorlar.

âdet gören kadınlar kiliseye giremiyor ve komünyona katılamıyorlardı. Bu konuda Batı Hıristiyan kiliseleri biraz daha yumuşaktı; ama kilise hukukçuları ve diğer Katolik ve Protestan yorumcular âdet dönemi sırasında cinsel ilişkiye girilmemesi gerektiğini söylüyorlardı. Bunun temelinde kadınların bu dönemde temiz olmadıkları yolundaki dini düşünce yatıyordu; ancak 16. yüzyılda âdet sırasında cinsel ilişkiye girmenin tıbbi açıdan doğru olmadığı, çünkü bunun sakat veya cüzamlı çocukların doğmasına neden olacağı fikri yayıldı. Âdet görme, kişinin karşı olduğu dini uygulamaları sembolize etmek için kullanılıyordu; örneğin İngiliz Protestanlar papanın ruhuna "âdet bezi" diyorlardı. Yaygın inanışa göre, âdet gören kadınlar dokunuşlarıyla, bakışlarıyla veya salt varlıklarıyla demiri paslandırır, şarabı ekşitir, eti kokutur veya bıçakları körletirlerdi; ancak, bu fikirlerin evlerdeki işler üzerinde ne denli etkili olduğunu söylemek zordur.

Yaşam döngüsü: Cinsellik

Beden ve çocukluk gibi cinsellik de giderek yaygın bir tarihsel araştırma konusu haline gelmiştir. Kadın hareketinin vurguladığı "kişisel olan siyasaldır" görüşü, toplumsal tarihin gelişmesiyle birleşince tarihçiler önce geçmişte yaşayan kadınların, sonra da erkeklerin cinsel hayatını incelemeye yöneldiler. Sosyal bilimciler aynı cinsten olanlar arasındaki ilişkilerin algılanma ve uygulanma şekillerindeki değişiklikleri ayrıntılı bir şekilde ortaya koydukça, tarih araştırmaları eşcinsel özgürlük hareketinden doğan kadın ve erkek eşcinsellik araştırmalarının önemli bir parçası oldu. Kadın cinselliği çalışmaları erkek cinselliği çalışmalarına yol açtığı gibi, aynı cinsten olanlar arasındaki ilişkileri incelemek de bazı araştırmacıların kadın-erkek ilişkilerini, sadece evlilik veya aile tarihinin değil, heteroseksüellik tarihinin bir parçası olarak değişik bir çerçeveye oturtmalarına yol açtı.

Bütün bu bilimsel araştırmalar cinsel kategorilerin ve anlamların zaman içinde ve kültürler arasında çarpıcı değişiklikler göster-

diğini açıkça ortaya koymuştur. Örneğin, daha önceki yüzyıllarda bazı şehirlerde ve saraylarda homoseksüel alt kültürler olmasına karşın, bir heteroseksüel veya homoseksüel olarak *herkesin* bir "cinsel kimliği" olduğu düşüncesi ilk olarak 19. yüzyılda gelişti. Antik Yunancada veya ortaçağ Latincesinde "cinsiyet" veya "cinsel" sözcükleri yoktu bile ve "cinsellik" sözcüğü İngilizcede ve çoğu Batı dilinde ancak 1800'lerde ortaya çıktı. Bu yüzden, bazı tarihçiler modern dönem öncesi herhangi bir dönemi tartışırken "cinsellik" sözcüğünü kullanmamayı yeğliyorlar. Ancak bazıları da, geçmişle ilgili araştırmalar her zaman güncel anlayışlarla ve kaygılarla yapıldığından, geçmişi araştırırken modern kategoriler kullanmanın kabul edilemeyecek bir uygulama olmadığına işaret ediyorlar; bu tarihçiler eski kültürlerin cinselliğin parçası olarak gördüğümüz konulara çok ilgi duyduklarını, ama onları farklı bir şekilde kavramsallaştırdıklarını söylüyorlar.

Erken modern Avrupa'da tıbbi ve bilimsel metinler cinsel konular için bir çerçeve sağlıyordu. Tıpta insan cinselliği için erkek cinselliği temel alınıyordu; kadın cinsel organları içe dönmüş veya dışa çıkmamış erkek cinsel organları olarak kabul ediliyordu. Vesalius vajinayı tıpkı içe dönmüş penis gibi çiziyordu; öğrencisi Baldasar Heseler şöyle diyordu: "Üreme organları erkekte ve kadında aynıdır ... Eğer skrotumu, hayaları ve penisi ters çevirirseniz kadınlarda bulunan tüm genital organları elde edersiniz."[2] Erkek ve kadın cinsel organlarının birbirine benzediği düşüncesi Rönesans'ın klitorisi keşfetmesinden sonra da sürdü; bilim insanları kadınlarda penise benzeyen iki organ bulunduğuna karar verdiler. Bu fikir, 18. yüzyıla kadar kadın anatomisindeki birçok bölgenin kesin bir terminolojisinin bulunmadığı anlamına geliyordu; çünkü bunların bir erkek organıyla uyuştuğu düşünülüyordu ve dolayısıyla onlara da aynı isimler veriliyordu. İkisi arasındaki paralellikler sıra dışı cinsiyet değişikliklerine yol açabiliyordu; Ambroise Paré de dahil olmak üzere Avrupa'da birçok hekim, ciddi ciddi, aşırı fiziksel aktivite sırasında genç kadınların cinsel organlarının birdenbire dışarı fırladığının ve onları erkeğe dönüştürdüğünün gözlendiği vakalar bildirdiler; ancak tersinin meydana geldiğini bildiren vaka yoktur.

Kadın cinsel organları saklı olduğu için, erken modern dönem hekimleri ve anatomi uzmanları için erkek organından çok daha gizemliydiler; anatomi kitapları kadınların alt bedenleri üzerine yapılan otopsilerin illüstrasyonlarını modern bilimin bilinmeyeni bilinir kılmasının simgeleri olarak kullanıyorlardı. Erken modern dönemde yayımlanan cinsellik elkitapları bu fikri daha geniş halk kitlelerine yaydı. Bunlar arasında en çok satan *Aristotle's Masterpiece* (Aristoteles'in Başyapıtı) idi; ilk olarak 1684 yılında yayımlanmış ve çoğunlukla "Üremenin Sırları Açıklanıyor" türünden bir alt başlıkla birçok farklı basımı yapılmıştı. Kitabı Aristoteles'e atfetmek, kitaba saygınlık, yetki ve tarihi bir şecere veriyordu. Gerçek Aristoteles, kitapla hiç ilgisi olmadığı halde muhtemelen kitapta söylenen birçok görüşe katılırdı. Bunlardan biri, döllemenin olabilmesi için hem kadının hem de erkeğin orgazm olmaları gerektiği düşüncesiydi; dişi "tohum" sadece orgazm yoluyla oluşurdu. Bu düşünce kadın deneyiminin erkeklerinkine dayandırılmasının bir başka örneğidir. Kadın orgazmı ile dölleme arasındaki bu sözde bağ, elkitaplarının mutlu evlilik yaşam rehberleri olduklarını ileri sürerken, cinsel zevki artırma yolları hakkında çok ayrıntıya girmesini sağlıyordu.

Cinsellik dini metinlerde de önemli bir konuydu. Doğu Avrupa'da Ortodoks Slav yazarlar tarafından yazılan metinler cinselliği Tanrı'nın yarattığı şeyin bir parçası olarak değil, şeytandan kaynaklanan kötü bir eğilim olarak görüyorlardı. Karı ile koca arasındaki cinselliğin bile günah olduğu, en iyi evliliğin cinsel temasın gerçekleşmediği evlilik olduğu kabul ediliyordu; bu düşünce Rus azizeler arasında çok fazla sayıda mucizevi bakire doğumlarına ve İsa Mesih'in doğum kanalından geçerek kendisini kirletmeyip, Meryem'in kulağından doğduğu yolundaki yaygın inanca yol açtı.

Batı Katolik görüşü bu kadar ileri gitmedi; ama cinselliğe karşı çelişkili bir tutum sergiledi. Seks, kirleten ve lekeleyen, bekâret ise en arzulanır durum olarak kabul ediliyordu. Kilise ve tarikat üyelerinin bakir olmaları isteniyordu; 5. bölümde göreceğimiz gibi, bu politika Katolik Reform'unun bir parçası olarak çok daha katı bir şekilde uygulanmıştı. Din adamlarının iffet ve bekâreti, onları evli

Hıristiyan halktan farklı ve üstün kılıyordu. Öte yandan, beden ve bedenin cinsel dürtüleri tamamen kötü olamazdı, çünkü onları Tanrı yaratmıştı; öyle olmadığını söylemek sapkınlıktı. Yazarlar bu iki görüş arasında gidip geliyorlardı veya ikisini de kabul ediyorlardı; ortaçağda çıkarılan ve cinsel davranışı düzenleyen yasalar bu iki görüşe birden dayanıyordu. Erken modern dönemdeki Katolik öğreti, genel olarak, evlilik içinde kaldığı, pazarları veya yortularda gerçekleşmediği, döllemeyi sağlayacak şekilde yapıldığı, normal cinsel düzeni bozmadığı sürece (bu, erkeğin üstte olması gerektiği anlamına geliyordu; o dönemden beri buna "misyoner pozisyonu" denmektedir) cinsel ilişkinin kabul edilebilir olduğunu söylüyordu. Eşlerin karşılıklı olarak cinsel ilişkiye hakları olduğu ("evlilik borcu") düşünülüyordu; bu, döllemenin mümkün olmadığı zamanda bile cinsel ilişkiye girilmesine mazeret oluşturuyordu. Örneğin, hamile olan veya âdet gören bir kadının kocasını reddederek onun bir fahişeye gitmesine neden olmasındansa, kendisiyle cinsel ilişkiye girmesine izin vermesi daha iyiydi. 16. ve 17. yüzyıl Katolik yazarları eşler arası cinsellikle ilgili olarak ortaçağ yazarlarından daha olumlu bir tavır takınıyor, cinsel zevki, hatta fantezilerin ve değişik pozisyonların üremeyi sağlayan ilişkiye bir öncül oluşturduğunu söyleyerek bunları kabul edilebilir buluyorlardı.

Protestan reformcular, evliliğin tinsel olarak bakir yaşamaktan daha iyi bir durum olduğunu söyleyerek ve eşler arası cinselliğin en önemli fonksiyonunun dölleme değil de karı-koca arasındaki sevgiyi artırmak olduğunu savunarak Katoliklikten açıkça ayrılıyorlardı. Martin Luther kendi deneyimlerine dayanarak kadınlardaki ve erkeklerdeki cinsel duyguların gücünü vurguluyor ve özellikle kadınların sağlıklı kalabilmeleri için cinsel ilişkiye ihtiyaçları olduğunu söylüyordu.

Dolayısıyla, Batılı Hıristiyan yazarlar ve yetkililer genel olarak eşler arasında kaldığı ve "doğal" olduğu sürece, cinsel ilişkinin izin verilebilir bir şey olduğunu kabul ediyorlardı; ancak "doğal" sözcüğünün yorumları farklılık gösteriyordu. Yahudi yetkililer, insanı dinen kirlettiği halde, döllemeyi Tanrı'nın bir emri olarak gördükleri için bu fikre katılıyorlardı. İslamiyet eşler arası cinselliği veya

tasvip edilen başka ilişkileri olumlu bir şey olarak kabul ediyordu. Cinsel ilişkiye sadece üreme amacıyla girmek gerekmiyordu; bu nedenle gebelikten korunma kabul ediliyordu, ama Müslümanlar için çocuk, özellikle de erkek çocuk sahibi olmak iyi bir yaşam için gerekli görülüyordu.

Cinsellik, popüler edebiyatın da önemli temalarından biriydi. Birçok tarihçi, Avrupa'daki geleneksel popüler kültürün müstehcen hikâyelerle, açık saçık şarkılarla ve matbaanın gelişmesinden sonra pornografik edebiyatla erkek cinselliğini özgürce göklere çıkardığını düşünüyor. Bu şarkılar ve hikâyeler, yükselen kadın cinselliğinden duyulan korkuyu dile getiriyor ve çoğunlukla, çok fazla bağımsız davranışlar içine giren kadınları dövmenin doğru bir tutum olduğunu ileri sürüyordu: Adı "insan kötü kadınları nasıl dövmeli" olan bir 16. yüzyıl Alman şarkısı şöyle başlar: "Şimdi neşeyle söyleyeceğim sana, vur kafasına karının, sopayla dayak at ona her gün."

Tıbbi, dini ve popüler metinler gibi, evlilik öncesi cinsel ilişki, zina, ırza tecavüz, ensest, homoseksüellik gibi bir dizi cinsel konuyu düzenleyen yasalar ve dini ve laik yetkililerin yayınladıkları emirler de cinselliği kuramsal olarak tartışıyordu. 14. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa'nın birçok bölgesindeki mahkemelerde görülen bu tür davalarla ilgili mahkeme kayıtları günümüze kadar kaybolmadan gelmiştir. Bu kayıtlar toplumların en çok hangi tür cinsel aktiviteleri kontrol etme gereğini hissettikleri hakkında bize bir fikir verebilir.

Genç erkeklerde bir miktar aşırı davranışa hoşgörü gösterilirken, kadınlarda gösterilmiyordu; evli olmayan kadınların cinsel ahlaksızlıkları cezalandırılıyordu; özellikle evlilik öncesi cinsel ilişkiye ve evlilik dışı hamileliğe verilen ceza çok şiddetli olabiliyordu. Evli olmayan kadınların cinsel ilişkiden kaçınmaları çoğunlukla çok zordu. Birçok kadın evlerde hizmetçilik yaptığından veya erkeklere çok yakın çalıştığından, işverenleri veya işverenlerinin oğulları veya erkek akrabaları onları kolaylıkla cinsel ilişkiye zorlayabiliyordu. Kadın hizmetkârlar tek başlarına veya erkeklerle birlikte bazı getir götür işlerine gönderiliyorlardı veya tarlalarda

tek başlarına başka insanlardan uzakta çalışıyorlardı. Özellikle Güney ve Doğu Avrupa'da kadın namusuyla ilgili görüşler yüksek tabaka kadınlarını evlerine hapsediyordu; ancak kadın hizmetkârları veya gündelikçi kadınları baştan çıkarılma veya ırzlarına tecavüz edilme tehlikesinden korumak için pek çaba harcanmıyordu. Avrupa'nın birçok bölgesinde tecavüzün cezası idamdı; ancak gerçekte verilen cezalar çoğunlukla para ve kısa süreli hapis cezalarıydı; cezanın oranı kurbanın ve suçu işleyenin toplumsal statüsüne bağlıydı. Kurban bağırarak yardım istediğini ve saldırganı engellemeye çalıştığını kanıtlamalıydı ve suçlamayı saldırı gerçekleştikten kısa bir süre sonra yapmalıydı. Irzlarına tecavüz edildiği suçlamasında bulunan kadınlar çoğunlukla saldırganın cezalandırılmasından çok şereflerini kurtarma çabasındaydılar, bu yüzden de bazen yargıcın tecavüzcüleriyle kendilerini evlendirmesini istiyorlardı.

Evlilik dışı anneliğin sonuçları bütün Avrupa'da farklılık gösteriyordu; en çok hoşgörü işçiye ihtiyacı olan kırsal kesimlerde gösteriliyordu. Evli olmayan bir kadının hamile kaldığını öğrenmesi durumunda birkaç seçeneği vardı. Avrupa'nın bazı bölgelerinde, eğer reşit değilse, babası mahkemeye başvurabiliyor ve bunu yapan adama karşı mülke "tecavüz ve tazminat" davası açabiliyordu. Adamın kendisiyle evlenmesini sağlamak için kadının kendisi de yerel mahkemeye başvurup, bir evlilik vaadi olduğunu kanıtlamaya çalışabilirdi. Resmi makamların tercih ettikleri çözüm evlilikti ve şaşırtıcı sayıdaki davada evliliğe karar verilmişti. Bu durum, muhtemelen gayri resmi bir mutabakat olduğuna veya en azından erkeğin davranışının sorumluluğunu almayı istediğine işaret ediyordu. Ancak birçok olayda evlilik olanaksız olabiliyordu ve genç kadınlar çoğunlukla düşük yapmayı umarak hamileliği mümkün olduğunca inkâr etmeye çalışıyordu.

Hamile bir kadın, eğer baş vurabileceği başka hiçbir yol yoksa, karnını çok sıkı bağlamak veya ağır bir şey kaldırmak gibi fiziksel yollarla veya kendi yaptığı veya "aybaşlarını başlatmayı" bilen (yani, tekrar âdet kanamalarını başlatabilen) biri tarafından hazırlanan bitkisel karışımlar içerek düşük yapmayı deneyebilirdi. Erken modern dönemde düşük yapmaya ve yaptırmaya giderek daha ağır cezalar veriliyordu; ancak bunu saptamak zordu. (Doğum

Belge 5 Evlilik dışı hamilelikle ilgili bir dava

Siyasi ve dini yetkililerin çabalarına rağmen kadınlar evlilik dışında hamile kalıyorlardı ve bazen bebeğin bakımı için resmi yasal düzenlemeler yapılıyordu. Bu düzenlemeler noterler tarafından kayda alınıyordu. 1547 Paris tarihli bu belgede bekâr bir kadınla bir erkek arasında, kadının erkek tarafından hamile bırakılması ve bunun sonucunda bir bebek doğurmasıyla ilgili olarak süren davayı sonuçlandırmak için bir düzenleme yapılmaktadır. Kadının ekonomik durumu, hayatını nasıl kazandığı belirtilmemiştir. Bir avukat olan ve "efendi" olarak atıf yapılan erkek, muhtemelen, zengin olmasa bile hali vakti yerinde biriydi. Bebeğe iki yıl maddi destek sağlamaya söz vermektedir; benzer sözleşmelerde genellikle bu süre çok daha uzundur, ama ender olarak yedi ya da sekiz yılı aşmaktadır; çünkü bu yaşa geldiğinde çocuğun bir hizmetçi veya işçi olarak kendi yaşamını kazanacağı düşünülmekteydi.

Bir tarafta hazır bulunan ve Paris'te Palais'de avukatlık yapan efendi Jherosme Honys ve öteki tarafta hazır bulunan ve Paris'te Alexandre Langloiz sokağında yaşayan Mathurine de Marville işbu antlaşmayı, uzlaşmayı ve düzenlemeyi yapmışlardır.

Adı geçen de Marville bu andan itibaren, adı geçen Honys'den olma ve kendisinin hayata getirdiği Claude isimli küçük kıza bakmaya ve onu yetiştirmeye söz vermektedir; buna karşılık olarak, adı geçen Honys, bundan sonraki iki tam yıl boyunca ona her ay bir écu soleil vermeyi taahhüt etmektedir; birinci ödeme gelecek Şubat'ın son günü yapılacaktır.

Buna ek olarak, [Honys] adı geçen çocuğun bakımı ve giyimi için nakit olarak dört altın écu vermiştir ve önümüzdeki Paskalya yortusunda altı écu soleil daha ödemeye önceden söz vermiştir ve şimdi de aynı sözü vermektedir; Honys, iyi niyetinden kendi isteği ile verecekleri hariç, bu andan itibaren, çocuğun bakımı için başka hiçbir şey vermekle yükümlü değildir.

Yukarıda belirtilenler ışığında adı geçen Marville, adı geçen Honys'i, geçmişten bugüne kadar her türlü yükümlülükten ve aynı şekilde sürmekte olan hukuki sürecin masraflarından ve diğer bütün her şeyden azat etmiştir ve etmektedir.

Böylece her iki taraf da haklarından vazgeçmeye söz vermekte ve mecbur kalmaktadırlar. 1547 yılının 25 Ocak Çarşamba günü iki nüsha olarak hazırlanmış ve imzalanmıştır.

(Paris, Ulusal Arşiv, Minutier central, Etude XI/27, 25 Ocak, 1547. Çeviri Carol Loats; alıntı yapılan kitap: Monica Chojnacka ve Merry Wiesner-Hanks, der., *Ages of Woman, Ages of Man: European Social History, 1400-1750* [Londra: Longman 2002], s. 56. Alıntı için izin alınmıştır.)

kontrolünü saptamak daha da zordu ve din görevlilerinin ve laik yetkililerin hepsi buna karşı olduğu halde, hemen hemen hiçbir zaman bu nedenle dava açılmamıştı.) Düşük yapma hukuken, ruhu oluşmuş olan bir bebeği rahimde öldürmek olarak tanımlanıyordu. Çoğu otorite bebeğin ruhunun, hamileliğin "canlanma" (*quickening*) denilen evresinde, yani anne bebeğin hareketlerini hissetmeye başladığı dördüncü veya beşinci aylarında oluştuğunu düşü-

nüyordu. Genellikle canlanma öncesinde âdet görmeye başlayabilmek için ilaç alan bir kadının düşük yapmaya çalıştığı düşünülmezdi. Ancak düşük ilaçlarının hiçbirisi çok etkili değildi ve bu yüzden kadınlar başkalarından gizleyebileceklerini umarak helalarda, ağıllarda, saman ve tezek yığınlarının üstünde doğum yapıyor ve bebeği 15. veya 16. yüzyıllarda birçok şehirde açılmış olan terk edilmiş bebek evlerinden birine götürüyorlardı. Bazıları bebeklerini öldürüyordu; bu suçun cezası idamdı ve çoğunlukla suda boğma biçiminde infaz ediliyordu.

Bu dönemde evlilik dışı hamileliğin yanı sıra, başka cinsel aktiviteler de kurala bağlandı ve cezalandırıldı. Ortaçağ boyunca birçok Avrupa şehri ruhsatlı genelevlerde fahişeliğe izin veriyordu; şehrin ileri gelenleri şerefli kadınları ve kızları erkeklerin saldırısından koruduğunu söyleyerek genelevleri savunuyorlardı. Floransa gibi bazı şehirlerde yetkililer genelevlerin aynı zamanda genç erkekleri çok daha kötü bir seçenek olduğunu düşündükleri homoseksüel ilişkiye girmekten alıkoyduğuna inanıyorlardı. 15. yüzyılda birçok şehir para karşılığı seks yapmaya izin verme konusunda giderek rahatsızlık duymaya başlamıştı ve yukarıda belirtildiği gibi, fahişelerden belli bir kıyafet giymelerini veya halk içine hiç çıkmamalarını istemeye başladılar. Protestan ve Katolik Reform ve Karşı-Reformlarından sonra, toplumsal denetim ve disipline önem veren yetkililer fahişeliğin yasaklanmasını istediler. Orta ve Kuzey Avrupa'daki şehirler ve ülkeler genelevleri kapatmaya başladılar ve fahişelik yapmayı suç kabul ettiler. Güney Avrupa'daki, özellikle İtalya'daki şehirlerde fahişelere vesika verildi ve hareketleri kısıtlandı.

Kilise ve devlet yetkilileri aynı cinsle seks yapmayı da yasaklamaya çalıştılar. 1250'lerden başlayarak bu tür davranışları "doğaya karşı işlenmiş suçlar" olarak nitelendirdiler; bunun Tanrı'nın yarattığı diğer mahluklar arasında gerçekleşmediğini düşündüklerinden bu tür cinselliği son derece iğrenç buluyorlardı. Genellikle *sodomi* olarak adlandırılan aynı cinsle seks ilişkisi, Avrupa'nın çoğu bölgesinde idamla cezalandırılan bir suç oldu; yetişkin suçlulara verilen ceza yakılarak idam edilmekti. Venedik, Floransa ve Lucca gibi İtalyan şehirlerinde eşcinsellik davalarına bakan özel

mahkemeler kuruldu. Bu mahkemelerde ve İber yarımadasında Engizisyon da dahil çeşitli mahkemelerde binlerce tahkikat yapıldı. Hemen hemen bütün davalarda davalılar yetişkin bir erkek ile genç bir çocuktu ve bu kişiler arasındaki ilişkiler para karşılığı seksten uzun süreli aşk ilişkisine kadar değişiyordu. Verilen idam cezalarının sayısı İtalya'da azdı, İber yarımadasında ise daha fazlaydı; burada eşcinsellikle suçlananlardan işkenceyle başka isimler alınıyordu ve dolayısıyla eşcinsellik suçlamaları çoğunlukla dalgalar halinde yapılıyordu. İdam edilenlerin çoğu ya manastır ve askeriye gibi sadece erkeklerin bulunduğu çevrelerdendi ya da İtalyan veya Müslümandı (İspanyollar bu iki grubun eşcinselliğe özellikle eğilimli olduklarını düşünüyordu). İdamlar genellikle *auto da fé** yapılıyordu; burada iki eşi olanlar, sapkınlar, eski dinine dönen Yahudi veya Müslüman mühtediler de idam ediliyor veya halkın aşağılaması için teşhir ediliyorlardı. 17. yüzyılın başlarında eşcinsellerin idam edilmesi uygulaması İspanya'da yavaş yavaş yok olmaya başlarken, Kuzey Avrupa'da fahişeliği ve aynı cinsten kişilerin cinsel ilişki içine girmelerini yasaklama çabaları artmaya başladı. Bu gelişmeyi 8. bölümde daha ayrıntılı olarak ele alacağız.

Genç insanların kuşku çekmeleri için yasaklanmış cinsel davranışlar içine girmeleri gerekmiyordu; çünkü siyasi ve dini yetkililer genellikle evlenmemiş genç insanları kargaşa kaynağı olarak görüyorlardı ve onların yetişkinlerle yaşamalarını gerektiren veya davranışlarını sınırlayan yasalar çıkarıyorlardı. (Bu tür yasalar New England sömürgesinde de çıkarıldı ve uygulandı.) Örneğin Danimarka krallığının ikinci büyük kenti Malmö'de 1549 yılında çıkarılan bir şehir meclisi kararı, tüm bekâr genç erkeklerin ve hizmetkârların her yıl belediyeye kayıt yaptırmalarını istiyor; tüm bekâr genç kadınların da tek başlarına yaşamalarını yasaklayarak hizmetkâr olarak bir evde yaşamalarını zorunlu kılıyordu. Hatta Strasbourg'da genç kadınların dul anneleriyle bile yaşamaları ya-

* *auto da fé*: Engizisyon döneminde sapkınları cezalandırmak için, Katolik ayini, dua ve geçit resminden sonra suçlu bulunan kişilere cezaları bildiriliyordu. Halk önünde, meydanlarda düzenlenen bu ritüellere dini ve sivil otoriteler katılırdı. Verilen işkence veya yakma cezaları daha sonra uygulanırdı. (ç.n.)

saktı; çünkü bu durum onlara "utanç, iffetsizlik, ahlaksızlık ve şehvet düşkünlüğünden başka hiçbir şeye yol açmayan avarelik etme, canları istediğinde oraya buraya gidebilme özgürlüğü sağlıyordu."[3]

Yaşam döngüsü: Evlilik

Evlilik dışı hamileliğin, bekâr gençlerin avareliklerinin veya çıkardıkları sarhoş kavgalarının en açık çözümü evlilikti; ancak evlilik hafife alınacak bir şey değildi. Eş seçimi çoğunlukla kişinin iyiliğini ve mutluluğunu olduğu kadar toplumsal ve mali durumunu da belirliyordu; dolayısıyla bu karar genç insanların kendilerine bırakılamayacak kadar önemliydi. Aileler, arkadaşlar ve komşular uygun eşi bulmada ve evliliği gerçekleştirmede önemli bir rol oynuyorlardı. Özellikle yüksek sınıftan insanlar arasında aile ittifaklarını pekiştirmek ve aile mülkünü çoğaltmak için çoğunlukla karmaşık evlilik stratejileri planlanıyordu. Diğer taraftan, Avrupa'nın bazı bölgelerindeki topluluklar ve şehirler yoksulların evlenmelerine izin vermiyorlardı. Yoksul ailelerin kamu desteğine muhtaç olacağından korkuyorlardı ve evliliği sadece maddi gücü yeterli olanlara özgü bir ayrıcalık olarak görüyorlardı. Evlilik izinlerinin yerel olarak kısıtlanması, 19. yüzyılın başlarında Orta Avrupa'nın birçok ülkesinde yasa haline geldi ve bu durum I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürdü.

Evlilik, kadınlar ve erkekler için toplumsal anlamda yetişkinliğe ulaşmış olmanın en açık göstergesiydi. Esnaf loncaları çoğunlukla ustaların evli olmasını zorunlu kılıyordu; köylerin veya kentlerin yönetim organlarına sadece evli erkekler dahil olabiliyordu. Dolayısıyla evlilik izni alamayan yoksul erkekler aynı zamanda loncada usta olamıyor ve köylerin karar alma mekanizmalarından dışlanıyorlardı. Evlilik birçok kadına aile üyeleri üzerinde otorite sağlıyordu; bu üyelerin içinde çocuklar dışında hizmetkârlar, köleler ve esnaf evlerindeki çıraklar ve kalfalar bulunuyordu. Bazı düşünürlerin bireye önem vermesine karşın, 15. ve 16. yüzyıl kuramcılarının çoğu toplumu hâlâ, merkezinde evli bir çiftin bulunduğu haneler toplamı olarak görüyordu.

Eş seçimi üzerine çocuklarla ebeveynler arasında çıkan çatışmalara birçok örnek vardır; ancak evliliklerin büyük çoğunluğunda evlenecek kişilerin, ebeveynlerinin, akrabalarının ve toplumun hedefleri aşağı yukarı aynıydı: En iyi koca güvenlik, onur ve statü sağlayabilen kocaydı; en iyi karı da ev idaresini bilen ve kocasına işinde yardımcı olabilen kadındı. Bu nedenle, dul kadınlar ve erkekler veya ebeveynleri ölmüş insanlar gibi eşlerini seçmede son derece özgür olanların bile verdikleri kararda, romantik bir aşktan çok pragmatik amaçlar rol oynuyordu. Bu, onların seçiminin duygu içermediği anlamına gelmez; ancak ekonomik güvence gereksinimi, toplumsal prestij ihtiyacı ve çocuk sahibi olma umudu cinsel arzu kadar önemli duygulardı. Bir kişinin muhtemel bir eşe duyduğu aşk ve ilginin temelinde bu nedenlerin herhangi biri olabilirdi; ama yoğun romantik arzuların evliliğe yardımcı olmaktan çok yıkıcı etkileri olduğu düşünülüyordu. 16. yüzyılda yaygın bir kitap türü haline gelen evlilik kılavuzları bu fikirleri pekiştiriyordu; Katolik, Protestan ve Yahudi yazarlar ideal kadının söz dinleyen, iffetli, neşeli, tutumlu, dindar ve pek konuşmayan bir kadın; ideal kocanın ise, sorumlu, sağlam ve şerefli biri olduğu üzerinde görüş birliği içindeydiler.

Doğal olarak, eşler her zaman beklenildiği gibi çıkmıyordu ve insanlar birçok hukuki ve mali düzenlemeyi bir evlilik sözleşmesiyle kayda bağlamak istiyorlardı. Evlilik sözleşmelerini sadece varlıklı insanlar düzenlemiyordu; 16. yüzyılda Avrupa'nın bazı bölgelerinde sıradan insanlar, hatta hizmetkârlar ve zanaatkârlar bile evlenmeden önce evlilik sözleşmesi imzalıyorlardı. Bir mirasın tüm çocuklar arasında nasıl paylaşılacağı karara bağlanacağı için, sözleşmeler özellikle ikinci ve üçüncü evliliklerde önemliydi. Tarafların tümü (eğer hayatta iseler, her iki eşin ebeveynleri de) sözleşmeyi imzaladıktan sonra evlilik töreni düzenlenebilirdi. Evlilikler Avrupa'nın bölgelerine göre değişiklik gösteriyordu; ama genellikle dini bir tören yapılıyor ve bunu ailenin gücünün yetebildiği kadar zengin bir ziyafet izliyordu.

Belge 6 Eşler arasındaki ilişkiyi düzenleyen bir Avusturya evlilik yasası

Evlilik sözleşmelerinin yanı sıra, yerel, bölgesel ve ulusal yasalar, mali konular ile eşler arası ilişkiler dahil evlilik yaşamının tüm yönlerini düzenliyorlardı. Aşağıdaki alıntı Avusturya'nın Salzburg bölgesinde 1526 yılında yasalaşmış Medeni Kanun'dan bir bölümdür.

Eşlerin, gerdeğe girdikleri andan itibaren, bedenleri ve mallarıyla, birbirleriyle evlendikleri kabul edilecektir ...

Koca, karısının çeyizini ve diğer mallarını gereksiz bir biçimde kumarda veya daha başka anlamsız şeylerde harcamayacak, israf etmeyecektir. Her kim bunu yaparsa karısını yoksulluğa mahkûm etmekten suçludur. Kişinin karısı, mirasını ve evliliğe getirdiği diğer malları korumak için kocanın bir miktar malının kendi emanetine verilmesi için karar çıkarttırabilir. Aynı şekilde, koca, birlikte yaşamalarının gerektirdiği diğer konularda karısına münasip bir şekilde muamele edecek ve ona iyi davranacaktır. Nedensiz bir şekilde veya karısı suçlu değilken ona sert bir biçimde vurmayacak, onu itmeyecek veya ona hakaretlerde bulunmayacaktır. Buna karşılık kadın da kocasına alçakgönüllülükle itaat edecek, ondan çekinecek, ona karşı dürüst ve itaatkâr olacaktır. Kadın sözle veya davranışla kocasının hoşuna gitmeyecek ve dolayısıyla, kocasını yakışıksız bir şekilde kendisine vurmaya veya kendisini cezalandırmaya yöneltecek şeyler yapmamalıdır. Ayrıca, kocasının bilgisi ve onayı dışında, kendisinin evliliğe getirdikleri hariç [herhangi bir ev eşyasıyla] ticaret yapamayacaktır; eğer yaparsa, hukuken bu ticaret bağlayıcı olmayacaktır ...

Birinci ve en baş mirasçılar ebeveynlerinden kendilerine miras intikal eden çocuklardır. Eğer bir baba ve anne geride kendilerinden doğma meşru çocuklar –bir veya daha fazla erkek veya kız çocuk– bırakmışsa, bu çocuklar anne ve babadan kalan bütün malları, taşınmazları ve taşınabilir malları eşit olarak kendi aralarında paylaşırlar ...

Kocaları olmayan kadınların, ister genç ister yaşlı olsunlar, taşınmaz malların satışı veya diğer hukuki konularla ilgili her türlü önemli konuda bir vasisi olacaktır. Yoksa bu işlemler geçerli sayılmayacaktır. Mahkeme kararı gerektirmeyen ve önem derecesi az olan konularda arzuları hilafında bir vasilerinin olması gerekmemektedir.

(Franz V. Spechtler ve Rudolf Uminsky, der., *Die Salzburger Landesordnung von 1526, Göppinger Arbeiten zur Germanistik*, Nr. 305 [Göppingen: Kümmerle, 1981], s. 119, 154, 197. Çev. Merry Wiesner-Hanks.)

Evlilik törenleri gibi evlilik tipleri de bölgeden bölgeye farklılık gösteriyordu. En çarpıcı fark, Britanya adaları, İskandinavya, Fransa, Almanya, İtalya ve İspanya'nın büyük bir bölümünü içeren Kuzey ve Batı Avrupa ile Doğu ve Güney Avrupa arasında idi. Tarihçiler Kuzeybatı Avrupa'nın büyük bir kısmında dünyanın başka hiçbir yerinde bulunmayan bir evlilik modeli saptadılar: Çiftler, cinsel olgunluk çağının çok ötesine, yirmili yaşlarının orta-

sına veya sonuna kadar evlenmeyip arkasından hemen bağımsız bir aile kuruyorlardı. (Demograflar buna *çekirdek* veya *neolokal* aile yapısı diyorlar.) Kocalar birinci evlilikte karılarından sadece iki ya da üç yaş daha büyük oluyorlardı; ailelerde çoğunlukla hizmetkârlar bulunuyordu, ama çekirdek ailenin bir parçası olmayan aile üyelerinin sayısı nadiren birden fazla oluyordu. Güney Avrupa, Doğu Avrupa'nın büyük bir kısmı ve Kuzeybatı Avrupa'nın İrlanda gibi birkaç bölgesi de dahil olmak üzere dünyanın geri kalan kısmında evlilik, evlendikten sonra içlerinden birinin ebeveynleriyle uzun süre birlikte yaşayan iki genç arasında veya yirmili yaşlarının sonlarında veya otuzlu yaşlarında olan bir erkekle ondan çok daha genç bir kadın arasında oluyordu ve evde birkaç kuşak bir arada yaşıyordu. (Demograflar bunu *karmaşık* aile diye adlandırıyorlar; bu tip ailelerin yanı sıra, bir karı-koca ve bir veya daha fazla akrabadan oluşan *geniş* aileler ve aralarında akrabalık ilişkisi bulunan birden fazla aile biriminin oluşturduğu *çoklu* aileler bulunmaktadır.) Bölgelere ve sınıflara göre bu evlilik tipleri farklılıklar gösteriyordu. İtalya ve İspanya'nın güneyinde çekirdek aileler karmaşık ailelerden daha yaygındı; bu durum Macaristan ve Romanya'nın tarım işçileri arasında da geçerliydi. Ancak demograf John Hajnal'ın kırk yıl önce bu iki aile tipini tanımlamasından bu yana yapılan çoğu araştırma onun bu sınıflamasını desteklemektedir.[4]

Tarihçiler tam olarak neden bu modelin geliştiği konusunda emin değiller ve bunun sonuçlarını saptamak, nedenlerini saptamaktan daha kolay: Hayatta kalan çocuk sayısı daha az olmasa bile kadın başına daha az sayıda toplam hamilelik olması; çoğunlukla başka ailelerin yanında uzun süre hizmetçilik veya işçilik yaparak para biriktiren ve beceriler edinen yeni evliler için çok daha yüksek bir ekonomik bağımsızlık düzeyi; daha fazla sayıda evlenmemiş insan. Güney ve Doğu Avrupa'da evlenmemiş nüfusun büyük bir çoğunluğu manastırlarda yaşıyordu; ancak bu grup, Kuzeybatı Avrupa'da, Protestan Reformu'nun çoğu manastırın kapatılmasına yol açmasından önce bile, manastırlarda yaşayamayacak kadar kalabalıktı. Demograflar Kuzeybatı Avrupa nüfusunun yüz-

de 10-15'inin erken modern dönemde hiç evlenmediklerini ve bazı dönemlerde bazı bölgelerde bu oranın yüzde 25'e kadar çıktığını hesaplıyorlar. Evlenmemiş insanları kısıtlayan çoğu kanunun Kuzey Avrupa'da çıkmış olmasının bir nedeni bu olabilir ve bu eğilimin sürmesi bu yasaların hiçbir zaman çok etkili olmadığını gösteriyor.

Protestan Reformu'nun anahtar fikirlerinden biri erkeklerin bakir kalmasının değerini reddetmek ve evliliğin tinsel olarak yeğlenecek bir durum olduğunun savunuculuğunu yapmaktı. Dolayısıyla, dinin evlilik modelleri üzerinde büyük bir etkisinin olmuş olması beklenebilir, ancak bunu belgelemek çok zordur; bunun nedeni kısmen Avrupa'nın Protestanlığı kabul eden bölgelerinin hepsinin Kuzeybatı Avrupa'da bulunmasıdır. Birkaç kuramsal farklılık vardır. Protestan evlilik düzenlemeleri, Katoliklerinkinden çok daha fazla ebeveyn rızasının önemini vurgulamakta, zina veya iktidarsızlık durumlarında boşanmaya ve yeniden evlenmeye izin vermekteydi; bazı bölgelerde cinsel ilişkiye girmeyi reddetme, çok şiddetli dayak, terk etme ve cüzam gibi tedavisi olmayan hastalıklar da boşanma sebebi sayılıyordu. Doğu Avrupa'da Ortodoks kanunlar zina veya tarikata girme durumunda boşanmaya izin veriyordu. Ancak, hangi Hıristiyan inancından olurlarsa olsunlar, tatsız bir evlilikten kurtulmak için mahkemeye başvuran insanların sayısı çok azdı; hatta tüm bölgelerde sadece ayrı yaşayarak gayri resmi bir şekilde boşanan çiftlerin sayısından da azdı. Avrupa'nın bu gelişmenin incelendiği bölgelerinde, kadınlar evlilik sonlandırmaktan çok, evlilik kurmak için (örneğin bir vaadin tutulmaması veya eşin terk etmesi durumunda evliliği yenilemek için) mahkemeye başvuruyorlardı. Katolik bölgelerde boşanmanın olanaksız olmasının etkileri evliliğin geçersiz sayılması olasılığıyla ve dövülen veya terk edilen kadınlara barınak sağlayan kurumlarla bir ölçüde hafifletiliyordu. Benzer kurumlar Protestan bölgelerde yoktu.

Yahudi yasaları, boşanmaya (*get*) çiftlerin uyuşamaması da dahil olmak üzere, birkaç durumda izin veriyordu. Teoride, her iki eşin de onayı gerekiyordu ve malların bölüşümü eşlerin davranışına göre belirleniyordu. Müslüman yasaları erkeğin karısını her an

boşamasına izin veriyordu, ama koca, karısına bakmaya devam etmek zorundaydı; boşanmak isteyen kadınlar (bu durum kuramsal hukuk yasalarından çok mahkeme kayıtlarında ortaya çıkmaktadır) bu haktan vazgeçmiş sayılıyorlardı. Müslüman yasaları bir erkeğin dört kadınla evlenmesine izin veriyordu; ancak çok eşlilik Osmanlı İmparatorluğu'nda pek yaygın değildi.

Yaşanılan yerin ve toplumsal sınıfın Avrupa'daki evlilik modelleri üzerinde dinden daha fazla etkisi oluyordu. Bütün Avrupa'da kırsal kesimde yaşayanlar kentlerde yaşayanlardan daha erken evleniyorlardı ve birkaç kuşağın birlikte yaşadığı karmaşık ailelerde veya evli erkek kardeşler ve onların aileleriyle birlikte yaşıyorlardı. Aynı zamanda çok çabuk ve çok daha sık yeniden evleniyorlardı. Yüksek tabakadan kadınlar alçak tabakadan kadınlardan daha erken evleniyorlardı ve eşler arasındaki yaş farkı yüksek tabaka kadınları için daha fazlaydı. İş bulmak amacıyla göç etmiş kadınlar evlerinden ayrılmayan kadınlardan daha geç ve kendi yaşlarına yakın biriyle evleniyorlardı.

Bütün Avrupa'da evlilik modelleri açısından önemli farklılıkların yanında, benzerlikler de bulunuyordu. Hangi sınıftan ve dinden olurlarsa olsunlar kadınların evliliğe çeyiz getirmeleri bekleniyordu; bu çeyiz, yoksul kadınlar için biraz giysi ve ev eşyası (buna genellikle zifaf yatağı ve yatak çarşafları da dahildi), varlıklı olanlar için ise çok büyük miktarlarda para, eşya veya mülk içeriyordu; Doğu Avrupa'da çeyiz, serf veya köle bile içerebiliyordu. Çeyizin büyüklüğü coğrafi bölgeye, zamana ve toplumsal sınıfa göre değişiklik gösteriyordu. Örneğin, 15. ve 16. yüzyıllar Floransa'sında orta veya yukarı sınıftan kadınların getirmek zorunda olduğu çeyiz miktarı inanılmaz ölçüde arttı ve aileler kızlarına koca bulmaya çalışmak yerine onları manastırlara yerleştirmeye başladılar, çünkü manastıra giriş bedeli çeyizden çok daha az tutuyordu. Avrupa'nın birçok bölgesinde çeyiz, kız evladın aile mirasından alacağı payın yerine geçiyordu ve giderek toprak parçası içermemeye başladı; bu durumda toprak ailenin erkek kanadında kalıyordu. Bir kadının çeyizi üzerindeki söz hakkı ile ilgili yasalar bütün Avrupa'da farklılık gösteriyordu; ama genelde koca, karısı hayattay-

ken mülkiyet hakkına değil, kullanım hakkına sahip olabiliyordu; ancak tabii çeyizi akılsızca değerlendirirse bunun pek bir önemi kalmıyordu. Ortaçağın sonlarına doğru kadınların çeyizlerini istediklerine miras olarak bırakma özgürlüğüne sahip oldukları görülüyor; ancak 16. yüzyılda Avrupa'nın birçok bölgesinde kadınların mülklerini erkek mirasçılardan başkalarına bırakmalarını önlemek için bu hak kısıtlanmıştı.

Yaşam döngüsü: Dulluk ve yaşlılık

Eşin kaybedilmesi Avrupa'da evlilik yaşamının bir başka yaygın özelliğiydi; insanlar her yaşta dul kalıyorlardı; hatta yaşamları süresince birkaç kez dul kalabiliyorlardı. Eşin ölmesi kadınların statüsünde erkeklerin statüsünde yarattığından daha önemli değişiklikler yaratıyordu. Kadınların iş dünyasıyla olan bağları genellikle kocanın mesleki kimliğine bağlıydı. Dolayısıyla kocanın ölmesi dul karısının hayatını kazanma olanaklarını etkiliyordu, ama kadının ölmesi kocanınkini etkilemiyordu. Bu ayrımı birçok Avrupa dilindeki, "*widower*" (dul erkek) sözcüğünün "*widow*" (dul kadın) sözcüğünden türetilmiş olmasında görebiliriz. Oysa, prensten prenses ve aktörden aktris gibi eril isimden dişil isim türetimi daha yaygın bir uygulamadır. Aslında "*widower*" sözcüğü insanların bir eşin kaybedilmesini ekonomik bir konu olmaktan çok duygusal bir konu olarak görmeye başladıkları 18. yüzyıla kadar kullanılmadı. Bu tarihten önceki kaynaklar kadınlar dul kaldıklarında bunu açıkça belirtir; oysa erkeğin karısını kaybetmesi ender olarak belirtilir.

Bu dönemde dul kadınlara bakış genellikle olumsuzdur; dul kadınlar, çirkin kocakarılar veya yeni bir koca arayışında olan açgözlü ve cinsel açıdan doymak bilmez kadınlar olarak (bazen de her ikisi birden) betimleniyorlardı. Gerçek ise daha karmaşıktı. Kocanın ölümü genellikle maddi sıkıntı getiriyordu ve dul kadınlar kamunun veya kilisenin yardımına evli kadınlardan daha fazla muhtaç oluyorlardı. Kasaba ve köylerdeki en yoksul evler yaşlı dul ka-

dınların aile reisi olduğu evlerdi; çünkü karısının ölümü bir erkeğin iş değiştirmesi gerektiği anlamına gelmiyordu. Erkekler dul kalınca önemli ölçüde yoksullaşmıyorlardı. Öte yandan, dulluk bazı kadınlara toplumsal ve maddi olanaklar da sağlıyordu. Kocalarından para veya mülk kalmış olan veya kocaları öldüğünde çeyizlerini geri alan dul kadınlar genellikle diledikleri yatırımı yapmakta veya onu istedikleri gibi kullanmakta özgürlerdi. Dul aristokrat kadınlar genellikle çok aktif bir şekilde aile işlerini idare ediyorlardı ve durumlarıyla ilgili hakları ve ayrıcalıkları, erkek çocuklarının vasisi olmaları nedeniyle kendilerine verilmiş haklar olarak değil, gerçekten *kendilerine ait* haklar olarak tanımlıyorlardı. Dulluk kadına çocukları üzerinde çok büyük güç de verebiliyordu; dul kadınlar kız evlatlarının çeyizinin miktarını belirliyorlar, erkek evlatlarının siyasi açıdan etkili konumlara gelebilmelerini sağlıyorlardı.

Yeniden evlenmenin en iyi çözüm olduğunu düşünen birçok yorumcu için bu toplumsal ve ekonomik bağımsızlık rahatsızlık vericiydi. Ancak yeniden evlenmek de sıkıntı yaratabiliyordu; çünkü kadının birinci kocasının ailesiyle olan bağlarını zayıflatıyor, birinci evlilikten olan çocuklarının ciddi ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmalarına neden olabiliyordu ve eğer kadın varlıklıysa, bu durum onun yeni eşi üzerinde uygun olmayan oranda güç sahibi olmasına yol açabiliyordu. Bu nedenle, hem kitaplar hem de dul kadınlarla ilgili kanunlar bu konudaki kararsızlığı yansıtıyor. Oysa gerçek yaşamda dul bir kadının yeniden evlenip evlenmeyeceğini kanunlar veya kuramsal kaygılar değil, onun ekonomik ve kişisel durumu belirliyordu. Genç yaşta dul kalan kadınlar yaşlı dullardan, az sayıda çocuğu olan dullar da fazla sayıda çocuğu olan dullardan daha çabuk yeniden evleniyorlardı. Dul erkekler için ise bunun tersi geçerliydi; çok sayıda çocuğu olanların yeniden ve hemen evlenme olasılıkları daha yüksekti. Genel olarak, dul erkeklerin yeniden evlenme olasılığı dul kadınlarınkinden daha fazlaydı; Fransa'daki istatistikler, 16. ve 17. yüzyıllarda dul erkeklerin yüzde 50'sinin, dul kadınların ise yüzde 20'sinin yeniden evlendiğini gösteriyor. Genelde, tüm evlilikle-

Şekil 5 1570 yılında Nürnberg'de yapılan bu tür tablolar ve ahşap baskılar genellikle yaşlı bir kadın ile genç bir erkeği birbirlerine aşkla sarılmış olarak betimliyordu; resimde kadının çok açık bir biçimde görülen para kesesi, onun çekiciliğinin kaynağı olarak gösteriliyor. 16. yüzyıl insanları para kesesinin, aynı zamanda, kadının cinsel organına bir gönderme olduğunu anlarlardı.

rin yaklaşık beşte birinde eşlerden en azından biri için yeniden evlenme söz konusuydu.

Dulluk çok açık bir yasal statüydü; ancak "yaşlılık" erken modern dönemde tanımlanması daha zor bir olgudur. Kadınlar için yaşlılığın en iyi göstergesi, genellikle kadının kırklı yaşlarında başlayan menopozdu; Kuzeydoğu Avrupa'da kadınların son çocuklarını doğurdukları ortalama yaş kırktı. Erkekler için belirleyici biyolojik bir gösterge yoktu. Ancak, ortalama ömür günümüzdekinden daha kısa olduğu için, insanlar kırklı yaşlarından önce çocuk sahibi olmaya son vermiş olsalar bile, yaşamlarının daha sonraki dönemlerinde evlerinde hâlâ çocuklar bulunuyordu. Doğu ve Güney Avrupa'da yaşlı insanlar genellikle üç kuşak barındıran çoklu ailelerde yaşıyor veya bir evli çocuktan diğerine gidip geliyorlardı. Ku-

zey ve Batı Avrupa'da, çocukları evden ayrılmış yaşlı kadınlar ve erkekler mümkün olduğunca uzun bir süre yalnız yaşamaya çalışıyorlardı. Kanıtlar İngiltere'de orta sınıf çocuklarının yaşlı ebeveynlerini kendi evlerine almaktansa, onlara hizmetkârlar tutarak evlerinde yaşamaya devam etmelerini sağlamaya çalıştıklarını göstermektedir; sadece yoksul yaşlılar evli çocuklarıyla birlikte yaşıyorlardı.

Eski dönemleri, çoğunlukla yaşlıların bilgeliklerinden ve deneyimlerinden yararlanıldığı zamanlar olarak romantik biçimde tasavvur etsek bile, durum öyle değildi. Avrupa'nın birçok bölgesinde ebeveynler çocuklarıyla resmi sözleşmeler imzalayarak (örneğin, "on iki kile çavdar ve ocak yanında bir yer") kendilerine belli düzeyde maddi destek sağlamaya çalışıyorlardı. Sosyal yardım kayıtlarında çocuklarıyla aynı bölgede yaşadıkları halde onlardan yardım görmeyen birçok yaşlı insan bulunuyordu. Kadınlara tavsiyelerde bulunduğu 1407 tarihli kitabında, Fransız yazar Christine de Pizan, genç kadınlara şunları hatırlatıyor: "Yaşlılara onurunuzu borçlusunuz; bu nedenle her ne pahasına olursa olsun onlarla alay etmekten, onları yaralamaktan, küçük görmekten, onlara çirkin veya herhangi kötü bir şey söylemekten ve yapmaktan kaçınmalısınız. Onlara 'yaşlı oğlan' veya 'yaşlı kocakarı' diyen ve bu yüzden ayıplanmaları gereken bazı acımasız genç insanların yaptıkları gibi, onların hoşuna gitmeyecek bir şey yapmayın veya onları eleştirmeyin."[5]

Genellikle yaşlı kadınlar yaşlı erkeklerden daha fazla kamu desteğine muhtaçtı; bunun nedeni kısmen eşlerinin onlara bakma veya bakabilme ihtimalinin, yaşlı erkeklere karılarının bakması ihtimalinden daha düşük olmasıydı; çünkü bu kadınlar genellikle kocalarından gençti veya hasta bir eşi terk etmeleri mümkün değildi. Genç akrabalar da evlerine yaşlı kadınları almaktansa yaşlı erkekleri almayı yeğliyorlardı; genellikle yaşlı kadınlar, erkekler arasında hemen hemen hiç görülmeyen bir uygulamayla, başka yaşlı kadın akrabalarıyla veya tanıdıklarıyla birlikte aynı evde yaşıyor ve gelirlerini birleştirip masraflarını paylaşıyorlardı. Sosyal yardım alan yaşlı kadınların yüzdesinin daha yüksek olmasının nedeni, kısmen yaşlı erkeklerden daha fazla sayıda yaşlı kadın olması ger-

çeğine de bağlı olabilir. Bütün bu dönem boyunca, çocuk doğurmanın içerdiği tehlikelere karşın kadınların ortalama ömrünün giderek erkeklerinkinden daha uzun olmaya başladığı görülüyor; 18. yüzyıla gelindiğinde Fransa'da kadınların ortalama ömrü 34, erkeklerinki ise 31 idi.

Yaşlanma hem fiziksel hem de ekonomik değişikliklere yol açıyordu; 15. yüzyılda bu değişikliklerin erkeklerden çok kadınlar için sorun olarak görüldüğüne dair kanıtlar bulunuyor. Menopoz sonrasında kadınların cinsel arzularının arttığına, hatta bunun kendilerini tatmin etmek isteyen kadınları şeytani sevgililer aramaya ittiğine inanılıyordu. Bu kadınların ağızlarından buhar çıktığına ve bu buharın süt emziren kadınların sütten kesilmesine veya hayvanların ve çocukların hastalanmasına yol açabileceğine inanılıyordu. Kadınların fiziksel çekiciliklerinin azalmasından özellikle kaygı duydukları düşünülürdü; bir İspanyol hekimin kırışıklıklarla savaşmak için önerdiği çarelerin tümü kadınlara yönelikti. Hayatın sonuna geldiklerinde hem kadınların hem de erkeklerin fiziksel ve zihinsel açıdan zayıfladıkları kabul ediliyordu. Hayatın evrelerini betimleyen birçok illüstrasyon, hayatlarının son evresindeki insanları beli bükülmüş ve bastonlu olarak gösterir; *As You Like It*'te (Size Nasıl Geliyorsa) Jacques bu evreyi "ikinci çocukluk ve sınırsız unutkanlık" olarak betimliyor.

Yaşam döngüsü: Ölüm

Doğal olarak hayatın son evresi ölümdü. Bu bölümün başında bulunan ve Isaac tarafından yapılan gravürün sonunda ölüm döşeği ve Ölüm bulunuyor; ön planda bir iskelet olarak gösterilen Ölüm bireylerin yaşamlarında inişe geçtiklerinin göstergesi olan merdivenin sağ yarısında hüküm sürüyor. Ancak eskiden Ölüm, yaşlılıkla bugün olduğundan daha az özdeşleştiriliyordu. Bebeklerin dörtte biri daha bir yaşına gelmeden, diğer dörtte biri de on yaşına gelmeden ölüyordu. Dolayısıyla, ölmeden yetişkinliğe gelmiş olan insanlar hayatın en ölümcül evrelerini atlatmış oluyorlardı.

Küçük yaşta ölümlerin sık olması insanları acıya alıştırmadı ama "iyi bir ölüm"ü her yaş için çok önemli bir şey haline getirdi. Dini metinler "ölme sanatı" (*ars moriendi*) öğretiyor, okurlara günahlarını nasıl affettireceklerini, Şeytan'ın tuzağından nasıl kaçınacaklarını ve Tanrı ile karşılaşmaya nasıl hazırlanacaklarını anlatıyorlardı. Çoğunlukla ölümün her toplumsal sınıftan insanla yaptığı "ölüm dansı"nın ahşap baskı illüstrasyonlarıyla süslenmiş olan bu metinler, insanlara dünya mallarıyla ilgili olarak bir vasiyet hazırlamalarını ve dualar veya cenaze törenleri için geride para bırakmalarını tavsiye ediyordu. Annelerin çocuklarına iyi bir ölümün nasıl olacağı konusunda ders vermeleri ve kendi ölümleriyle onlara örnek olmaları bekleniyordu. Cenaze törenlerindeki vaazların konusu iyi ölüm hikâyeleriydi; bu hikâyeler derleniyor ve eğitici kitaplar olarak yayımlanıyordu. Çok iyi bir ölüm, bir kitabın tamamına konu olabiliyordu. Örneğin, bir İngiliz Püriten olan Phillip Stubbes'ın, genç karısının kısa yaşamını ve erken ölümünü anlattığı *A Crystal Glass for Christian Women* (1591, Hıristiyan Kadınlar için Kristal Ayna) başlıklı kitabı basıldıktan sonraki 10 yıl içinde yirmi dört baskı yapmıştı.

Protestan Reformu'ndan önce Hıristiyanlar için iyi bir ölüm bir dizi dini ritüelden geçmek demekti. Ölüm saatinin yaklaştığını düşünen birey ya da bireyin ailesi bir rahip çağırırdı; rahip ölüm ve günah üzerinde etkili olduğu kabul edilen bazı nesneler ve maddeler getirirdi: Ölmekte olan kişinin üzerine ve etrafına serpilecek kutsal su ve kişiyi yağlamak için kutsal yağ; etrafta sallamak için, içinde tütsü bulunan bir buhurdanlık; ölmekte olan kişinin dokunması için rahip cüppesi; İsa Mesih'in çektiği acıları ve ölümü hatırlatması için üzerinde ölmekte olan İsa Mesih figürü bulunan bir haç; mecazi ve gerçek anlamda karanlığı yok etmek için son nefesini vermekte olan (veya halen kullanılan terimle "ruhunu teslim eden") kişinin eline tutuşturulan yanan mumlar; son kez yağ ile takdis etme ritüeli sırasında rahibin takdis ettiği ve ölmekte olan kişi tarafından yenilen komünyon ekmeği.

Kişi öldükten sonra (genellikle ailenin kadın üyeleri veya hayatlarını bu yolla kazanan kadınlar tarafından) bedeni yıkanır, özel

bir kıyafet giydirilir veya kefen bezine sarılır ve bir-iki gün sonra gömülürdü. Mum, kutsal su, tütsü ve haçın taşındığı cenaze merasimine ailesi ve dostları katılır, kilise çanları çalınırdı. Bazen ağlayanların çok olması için fazladan kadınlar tutulurdu. Tören alayı cenazeyi kiliseye götürür, burada ilahiler, dualar ve cenaze duası okunur ve arkasından defin için takdis edilmiş bir yere götürülürdü. Varlıklı kişiler bazen kilisenin içine –duvara, yere veya binanın içinde bir odaya– gömülürlerdi; ama genellikle cenazeler kilise bahçesine veya yakınlardaki bir mezarlığa gömülürdü. Kentler büyümeye başlayınca, daha fazla alan sağlamak amacıyla, mezarlıklar kent surları dışında kurulmaya başlandı. Mezarların yerini gösteren daimi bir işaret bulunmuyordu; kilise bahçeleri de yüzyıllar boyunca kullanıldıkları için iskelet kalıntılarıyla doluyordu. Mezar kazıcılar yeni bir mezar açarken çoğunlukla kazdıkları kemikleri özel olarak yapılmış ve kemiklik (*charnel house*) denilen ve halkın görebileceği bir şekilde sergilenen küçük bir mahzene götürüyorlardı. Mezarın başında duran rahip ölenin ruhu için Tanrı'dan rahmet diler ve aynı zamanda ruhunun "huzur içinde yatmasını" isterdi.

Bu son istek sadece ölüler adına değil hayatta olanlar adına da talep edilirdi. Ölülerin ruhlarının dünyaya geri döndüğü yaygın bir inançtı. Doğum sırasında ölen annelerin çocuklarını götürmek için geri gelebileceklerine inanılırdı. İdam edilen suçluların kendilerini cezalandıranlardan intikam almak isteyebilecekleri düşünüldüğünden bu kişiler darağacının altına veya kavşaklara gömülüyor ve böylelikle sonsuza kadar bir haçın altına konulmuş oluyorlardı. Gerçek anlamda "huzursuz ruhlar" ve en "kötü şekilde ölenler" olarak kabul edilen intihar etmiş kişiler de kavşaklara gömülürlerdi; bazen ölenin dolaşmamasını garantilemek için ceset bir kazıkla yere çakılırdı.

Ölen insanların ruhları, selametleri için hayattaki aile bireylerinden de yardım isteyebilirdi. Eğer birey bunu vasiyetinde belirtmemişse, aile bireyleri ölümünden sonraki belli dönemlerde, özellikle bir hafta, bir ay ve bir yıl sonra dua okuması için rahip tutardı; büyük kiliselerde birkaç mihrap olurdu; dolayısıyla aynı anda

birçok ayin düzenlenebilirdi. Bazı teologlar ruhun geri geldiğini kabul etmiyorlardı; 12. yüzyıldan itibaren ölümden sonra cennete gidecek ruhların, dünyada işledikleri günahların affedilmesi için Araf'a gittikleri fikrini vurgulamaya başladılar. (Cehenneme gidecekler doğruca oraya gidiyordu.) Araf, vaftiz edilmemiş bebeklerin ve soylu paganların ölümden sonra gittikleri yer olan *Limbo*'dan* farklıdır; bu kişiler burada daimi olarak ve kilisenin ifadesiyle "doğal mutluluk" halinde, ama tanrının "mutluluk verici görüntüsünden" (*beatific vision*) mahrum olarak yaşıyorlardı.

Salimen Araf'a giden ruhlar dünyada dolaşmazdı, ama yine de dünyevi etkinliklerden yararlanabilirlerdi; çünkü anma törenleri, dualar ve onlar adına yapılan bağışlar onların Araf'ta geçirecekleri süreyi kısaltabilir ve çabucak cennete gitmelerini sağlayabilirdi. İlk gündeme geldiğinde, Araf, sadece kişi orada Tanrı'dan uzak olacağı için tatsız, ama genelde nötr bir yer olarak tarif ediliyordu. Ancak, 15. yüzyılla birlikte Araf'a cehennem ateşi ve kükürt girdi. Araf'taki ruhların çektikleri acılar dualarla, ayinlerle ve dünyevi ceza gereksinimini azaltan veya Araf'ta geçirilecek süreyi kısaltan ve kiliseye yapılan hizmet veya bağış karşılığında satın alınan veya almaya hak kazanılan endüljanslarla (günahların affı) azaltılabiliyordu. Böylelikle, ister dünyada, ister Araf'ta olsunlar, ölüler hayatta olanlardan bazı şeyler talep ediyorlardı; çünkü ölüm aile sorumluluklarını ve bağlarını ortadan kaldırmıyordu.

Protestanlar endüljans satışına karşı çıkıyorlardı; İncil'de bulunmadığı için Araf'ı ve Limbo'yu reddediyor, ölülerin gidecekleri yeri Tanrı'nın belirlediğini ve yaşayan insanların ölülerin ruhlarına yardımcı olamayacaklarını ileri sürüyorlardı. Ölülerin ruhları için okunan dualar kaldırıldı, ölüm döşeği başında yapılan ayinler kısaltıldı ve basitleştirildi; ancak ölmekte olan kişinin ölümü tek başına karşılamaması için aile üyelerinin ölmekte olan kişinin yanında kalmaları teşvik edildi. Ancak Protestanlar da "iyi bir ölüm"e önem veriyorlardı ve bu yüzden uzun cenaze vaazlarıyla,

---

* *Limbo*: Hıristiyan inancına göre, vaftiz edilmeden ölmüş çocuklarla İsa'dan önce yaşamış olanların ruhlarının bulundukları yer. (ç.n.)

kitabelerle, güzel anıtlarla ve yoksullara yapılan cömert bağışlarla ölenleri anıyorlardı.

Müslümanlar ve Yahudilerde de, hayatta olan kişilerin ölenlere karşı yükümlülükleri vardı. Her iki dinde de, ölen kişiler ağlayıcılar ve aile üyeleri tarafından söylenen özel dualar eşliğinde çabucak gömülüyordu. Müslümanlarda cenaze uygulamaları bedenin yıkanmasını, kefene sarılmasını ve bir cenaze alayı eşliğinde yaya olarak mezar yerine götürülmeyi içeriyordu; cenaze alayını gören tüm Müslüman erkekler alaya katılıyordu. Müslümanlar, ölüleri için dualar okuyup oruç tutuyor, kısa bir süre de yas tutuyorlardı. Kuran "inananlara ve sevap işleyenlere" (Kuran, 4:57) içinde ırmaklar akan ebedi bir cennet, inanmayanlara ise cehennemde sonsuz azap vaat ediyordu. Yahudi cenazelerinde de dualar ve Tevrat'tan parçalar okunuyor, ölünün bedeni beze sarılıyordu. Bir ölünün ardından aile üyeleri belli bir süre yas tutuyor, günlük faaliyetler bir kenara bırakılıyordu. Ölümden sonra on bir ay boyunca her gün ve ondan sonra yılda bir kez, kişinin ölüm yıldönümünde, ölen kişinin erkek evlatlarından biri, Tanrı'yı öven ve yücelten bir dua olan Kadiş duasını okuyordu. Yahudilik bu dünyaya öteki dünyadan daha fazla önem veriyordu; bu nedenle ölümden sonra ruha ne olduğuyla ilgili inanışlar çok daha çeşitliydi: Dürüst ve erdemliler doğruca tinsel olarak ödüllendirilecekleri bir yere giderken, çoğu ruh önce Gehinnom denilen bir cezalandırma ve arındırma yerine gidiyorlardı. On iki ayı aşmayan bir süre sonunda ruh öteki dünyaya yükseliyordu; bu dünyadaki hayatlarında son derece kötü olanların varlıkları ortadan kalkabilir veya ebedi pişmanlık halinde yaşayabilirdi.

Aile, akraba ve topluluk ağları

Cenaze âdetleri, bireyler ile aileleri arasındaki bağları görünür kılıyordu; evlilik ise, bir koca ile karıyı birbirleriyle ve dünyaya getirdikleri çocuklarıyla bir ilişki içine sokmakla kalmayıp, daha geniş bir ağ olan aile ve akraba ilişkileri ağına sokuyordu. Tarihçiler

erken modern dönemi güçlü akraba ağları içinde yer alan "geleneksel" geniş ailelerin yerini "modern" bağımsız çekirdek ailelerin aldığı bir dönem olarak tanımlardı ama son dönemlerde yapılan araştırmalar düzenli bir değişim örüntüsünün olmadığını göstermiştir. 13. yüzyıl gibi erken bir dönemden beri Avrupa'nın birçok bölgesinde çekirdek aileler yaşayan bir düzenleme olarak egemenken, toprağın el değiştirmesi ve mülk sahipliği gibi birçok konuda, akrabalık ağları, akraba aynı hanede yaşamıyor olsa bile, 19. yüzyılın ortalarına kadar önemini korumaya devam etti. Avrupa'nın farklı bölgelerinde ekonomik değişikliklerin aile yapısı üzerinde çoğunlukla ters bir etki yaratıyordu. Örneğin, kıta Avrupa'sının batıdaki bazı kesimlerinde, kapitalist tekstil üretiminin kırsal bölgelerde yayılması akrabaların bir arada yaşadığı büyük hanelerin ortaya çıkmasına yol açarken, İngiltere ve İsviçre'de daha çok çekirdek ailelerin ve tek yaşayan çok sayıda bekâr ve dul kadının ortaya çıkmasına yol açtı.

Miras kanunları, gelenekleri ve modelleri de Avrupa çapında değişiklik gösteriyor ve aile yapısıyla da pek ilişkili görünmüyordu. Genel olarak, miras ya bölünebilir mirastı ki, bu durumda mirasın tamamı tüm evlatlar veya tüm erkek evlatlar arasında bölünüyordu; veya bölünemez mirastı ve bu durumda, tek bir evlat, genellikle de yaşça en büyük evlat miras yoluyla tüm toprağı ve soylular söz konusu olduğunda, soyluluk unvanını alıyordu. (Mirası yaşça en büyük erkek evladın almasına "büyük evlat hakkı" –*primogeniture*– denmektedir.) Mirasın bölünemez olduğu bölgelerde küçük erkek evlatlar ile kız evlatlar bir miktar para veya mal alıyorlardı; ancak bu miktar hiçbir zaman en büyük erkek evlada intikal eden mirasa eşdeğer olamıyordu. Bölünemez miras aile mülkünün kuşaklar boyu ailede kalması anlamına geliyordu; ama aynı zamanda en büyük erkek evladın hayatının ve başarı şansının küçük erkek ve kız kardeşlerininkinden çok daha farklı olduğu anlamına da geliyordu. Bölünebilir miras, ailenin elindeki toprakların giderek küçülmesine yol açabiliyordu. Bu nedenle, erken modern dönemde mirasın bölünebildiği bölgeler kanunlarını değiştirerek mirasın bölünemediği sistemlere geçtiler.

Ancak, bu geçiş sorunsuz veya tartışmasız olmadı; miras kanunlarındaki her değişiklik hukuk otoriteleri arasında çatışmalara ve bireylerin bu değişikliklere karşı çıkmalarına yol açtı. Bireylerin bağış yapma hakkı gibi mirasın belli yönlerini kilise yasaları düzenliyordu; dolayısıyla kilise mensupları ve laik yetkililer sık sık görüşleri ve itirazlarıyla tartışmalara katılıyorlardı. Miras, tek ve açık bir sistemin uygulandığı yerlerde bile sert tartışmalara yol açıyordu; çünkü yasaların birden fazla eş, üvey çocuklar, üvey kardeş ve kuzenler gibi her türlü durumu kapsaması veya bir bireyin yerel geleneklerin etrafından dolaşarak dilediği mirasçıları seçebilmesine dair sınırları belirlemesi nadiren mümkün oluyordu. Aile bireyleri arasında çıkan şiddetli kavgaların ele alındığı davaların kalın dosyaları, erken modern dönemde ailelerin soğuk ve sevgisiz olduğunu ileri süren tarihçilere kanıt sağlamaktadır ama mahkemeyle sonuçlanan para tartışmaları hiçbir dönemde aileleri güzel göstermez.

"Geleneksel" geniş aile modelinin "modern" çekirdek aile modeline dönüşmesiyle ilgili ikinci bir eleştiri, ailenin yapısından çok aile kavramında ve aile yaşamının anlamında meydana gelen değişiklikler ile ilgilenen sosyal bilimcilerden geldi. Bu araştırmacılar sadece tek bir değişim modeli olduğu fikrine değil, demografların yöntemleri ile sonuçlarına da itiraz etmekteler. Erken modern dönemde kayıtlar hane halkına göre tutuluyordu diye, 16. yüzyılda aile üyeleri için birlikte yaşamanın ifade ettiği anlamın, bugünkü ile aynı olduğunu nereden biliyoruz, diye sormaktalar. Bunların aynı anlama gelmediğinin bir göstergesi, aile reisi ile nüfus sayımı yapan kişinin, grubun tamamını "aile" olarak nitelendirmeye devam etmelerine karşın, birlikte yaşayan akrabalardan –kuzenlerden, yeğenlerden, hatta kız ve erkek kardeşlerden– genellikle "hizmetkârlar" olarak söz etmeleriydi. Hangi soy bağlarının önemli olduğunu veya başka tür ilişki ağlarının daha önemli olup olmadığını nasıl bilebileceğiz? Ve bu önem, çoğunlukla iki ailenin de bir parçası olarak kabul edilen kadınlar için erkekler için olduğundan veya en büyük erkek evlatlar için daha küçük olan erkek evlatlar için olduğundan daha farklı olabilir miydi? Bu tür sorularla ilgilenen araştırmacılar, insanların aileleriyle ilgili olarak ne düşündük-

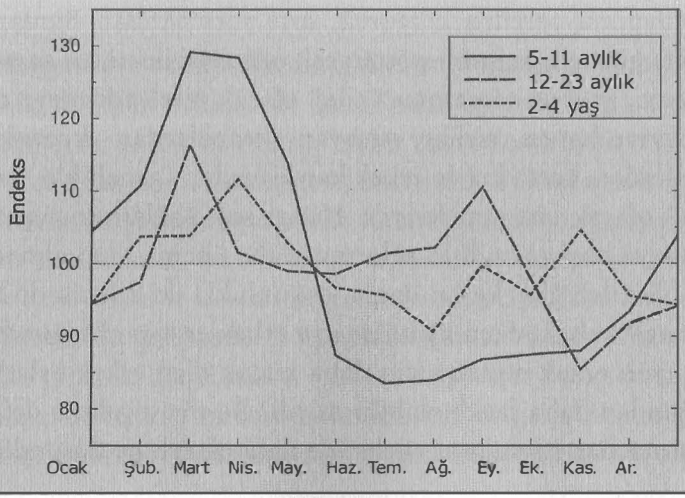
Yöntem ve Analiz 2 Cambridge Nüfus ve Toplumsal Yapı Tarihi Grubu

Cambridge Nüfus ve Toplumsal Yapı Tarihi Grubu 1964 yılında Cambridge Üniversitesi'nde, tarihçi müteveffa Peter Laslett ve coğrafyacı (artık Sir) Anthony Wrigley tarafından demografik değişiklikleri ve aile modellerini incelemek için kuruldu. Bireylerin yaşamında meydana gelen doğum, evlilik ve ölüm gibi olayların kayıtları Kıta Avrupası'nda yaygınlaşmadan önce İngiltere'de tutuluyordu. Cambridge Grubu da bu kayıtları yoğun bir şekilde kullanmıştır. Cambridge Grubu ile ilişkili olan bilim insanları uzun süreler boyunca aileyi yeniden yapılandırma diye bilinen ve göreli olarak küçük bir grup insanın, örneğin bir köyün veya bir geniş ailenin tüm kayıtlarını birbirine bağlamayı içeren bir teknik kullanarak aile yapılarını incelediler.

Eski dönemlerle ilgilenen demograflar, aileler üzerine yaptıkları araştırmalarla evlenme (evlilik oranları), evlilik yaşı, yeniden evlenme, doğurganlık, bebek ve çocuk ölümleri ve yaşam süresi gibi konular hakkında ayrıntılı istatistikler üretiyorlar. Bütün bu konularla ilgili olarak, uzun süreler içinde meydana gelen değişikliklerin analizlerini yapabiliyorlar. Cambridge Grubu'nun ve diğer Avrupa ülkelerindeki benzer çalışma gruplarının işi, daha kapsamlı kayıtlardan elde edilen bilgilerle bağlantı kuran bilgisayar destekli veri analizinin gelişmesi sayesinde çok kolaylaşmıştır. Günümüzde Cambridge Grubu'nda çalışan bilim insanları erken modern döneme ilişkin demografi verilerini bazı çok spesifik konulara açıklık getirmek için kullanıyorlar. Rahimde yaşanan şokların (örneğin, annenin gıdasız kalmasının) ömrün uzunluğunu, bebeğin ailedeki durumunun (en büyük, ortanca veya en küçük çocuk olmasının) bebek ölümlerini etkilemiş olabileceği bu konular arasındadır.

Cambridge Grubu'nun 1580-1837 yılları arasına ait verilerle gerçekleştirilen aile araştırmalarını temel alan aşağıdaki grafik, mevsimlere göre bebek ve çocuk ölümlerini göstermektedir. Bebekler ve yeni yürümeye başlayan çocuklar için yılın en ölümcül dönemi yiyeceğin en az olduğu bahar mevsiminin sonuydu. Yeni yürümeye başlayan çocuklar için bir başka tehlikeli dönem de sonbahar sonuydu; çocuklar genellikle iki yaşına geldiklerinde sütten kesilmiş oluyorlardı ve dolayısıyla yılın bu döneminde aktif olan böceklerin taşıdığı hastalıkların bulaşmış olduğu yiyecekleri yiyorlardı. Bu çocuklar aynı zamanda koruyucu anne sütünden de yoksundular.

(Grafik E. A. Wrigley ve diğ., *English Population History from Family Reconstitution, 1580-1837* [Cambridge: Cambridge University Press, 1997], s. 345.

lerini ve nasıl davrandıklarını araştırmak için özel aile kayıtlarından, vaaz veya öneriler içeren elkitapları gibi didaktik metinlerden, mektuplardan ve vasiyetlerden çok yararlanmışlardır.

Bu çalışmaların önemli buluşlarından biri, "aile" sözcüğünün, belki çok farklı anlamları olduğundan, 16. yüzyılda çok ender kullanıldığıdır. Örneğin Shakespeare, bu sözcüğü tüm yapıtlarında sadece dokuz kez kullanmıştır; *Romeo ve Juliet*'te bir kez bile kullanmamıştır. Kan davası güden Montagueler ve Capuletler aile değil, "hanedan" olarak tanımlanmıştır. Genellikle İngilizcede "klan" denilen grupların çıkardığı benzer kavgaları –ve bu kavgalara neden olan grup bağlılıklarını– Avrupa'nın birçok bölgesinde görmek mümkündür. İtalya'da *consortia*, Polonya'da *plemie*, Kuzey Almanya'da *slachte*, Arnavutluk'ta *fis*, İrlanda'da *cenél* adı verilen klanlar ortak bir atadan geldiklerine inanıyorlardı; ancak aralarında nasıl bir bağ olduğu onları pek ilgilendirmiyordu ve genellikle ekonomik ve siyasi nedenlerle akraba olmayanları da aralarına alma yöntemleri vardı. Klanlar üyelerine askeri destek, siyasi himaye ve ekonomik avantajlar sağlıyordu ve klan üyeliğini gösteren ritüelleri ve simgeleri vardı. 18. yüzyıla kadar, Balkanlar'ın bazı bölgelerinde *fis*, savaş birlikleri olarak görev gördü; *slachte* ise, Kuzey Almanya'da yangın ve kaza sigortası sağlıyordu. 1745-6 yıllarında İskoç klanları Britanya'nın Hannover hanedanından olan kralı II. George'a karşı başarısız bir ayaklanma girişiminde bulundular; amaçları Yakışıklı Prens Charlie diye de bilinen Charles Edward Stuart'ı (1720-88) Britanya tahtına çıkarmaktı. Klanla soylarının arasında nasıl bir bağ olduğundan tam emin olmasalar bile, geniş akrabalık bağları birçok insan için önemini koruyordu.

Erken modern dönemin sonlarına kadar, hatta belki o zamandan sonra bile bir insanın adı, akrabalık bağlarını veya aile üyeliğini açıkça göstermezdi. Batı dünyasındaki bireyin bir adının ve bir de aileden intikal eden bir soyadının olduğu modern adlandırma sistemi 12. ve 13. yüzyıllarda İtalyan şehirlerindeki varlıklı aileler arasında gelişmiş gibi görünmektedir, ama çok yavaş bir şekilde yayılmıştır. 16. yüzyıla gelindiğinde, Avrupa'daki çoğu soylunun bir soyadı vardı ve bu ad çoğunlukla topraklarının bulun-

duğu yerin adıydı. İskandinavya'da ise, soylular adlarını şövalye armalarındaki şekillerden alıyorlardı; örneğin, 17. yüzyılda İsveç'in en güçlü şansölyesinin adı Axel Oxenstierna ("Öküz Surat") idi. Yavaş yavaş sıradan insanlar, özellikle de toplumsal statülerini geliştirmek isteyenler, mesleklerini, fiziksel özelliklerini, babalarının adlarını, yaşadıkları yeri veya bir başka belirleyici özelliklerini kendilerine soyadı olarak almaya başladılar. Bu soyadları kuşaktan kuşağa değişmek yerine aileden intikal etmeye başladı. Böyle bir sistemin kayıt tutmayı ve veri toplamayı kolaylaştıracağını gören kilise ve ülke yetkilileri bu süreci hızlandırdılar. 1539 yılında Fransa Kralı I. François egemen olduğu topraklardaki bütün ailelerin daimi bir soyadı almalarını emretti; ancak benzeri bir emir Danimarka'da 1771, Avusturya'da ise 1776 yılına kadar çıkarılmadı. Daimi soyadını genel olarak en son köylüler alıyordu; İzlanda ve İskandinavya'nın bazı bölgelerinde soyadı hiçbir zaman aile içinde aktarılmadı. Yasal belgelerde Hıristiyan kadınlar "falancanın karısı", Yahudi kadınlar ise "falancanın kızı" olarak tanımlandıkları halde, Avrupa'nın birçok bölgesinde kadınlar, 18. hatta 19. yüzyıla kadar evlendikten sonra bile kendi soyadlarını taşıdılar. Yahudi erkekler de, Müslüman erkekler gibi, genellikle tanımlayıcı olarak babalarının adlarını kullanıyorlardı; bazı durumlarda üst tabakadan insanlar ilk adlarına büyükbabalarının ve bazen de daha başka erkek atalarının adlarını ekliyorlardı.

Soy ilişkileri akrabalık dışı bağlarla iç içe girmiş olan tek grup klan değildi. Antik dönemin sonlarında bebeklerin vaftiz edilmesi uygulaması benimsenmeye başlandıkça Hıristiyanlar, bebeğin vaftizi esnasında kendi ebeveynleri dışındaki yetişkinlerin vaftiz ebeveynliğini üstlendiği bir uygulamayı benimsediler. Bu durum, çocuk ile vaftiz ebeveynleri ve çocuğun kendi ebeveynleri ile vaftiz ebeveynleri arasında manevi bir bağ oluşturuyordu. Kilise kanunlarına göre, aralarında kan veya evlilik yolu ile akrabalık bağı olan kişilerin evlenmeleri yasaktır; 15. yüzyıla gelindiğinde bu yasak yedi göbek öteye kadar genişletilmişti; bu, aynı büyük-büyük ebeveynden olan kişilerin birbirleriyle evlenmelerinin resmen yasaklandığı anlamına geliyordu. Bu yasak manevi akrabaya kadar ge-

nişletildi; böylece vaftiz ebeveyni ile çocuğun evlenmesinin yanı sıra, vaftiz ebeveyni ile doğal ebeveynin, hatta aynı çocuğun birbirleriyle akrabalık bağı bulunmayan vaftiz ebeveynlerinin evlenmesi bile yasaklanmış oldu. Özellikle varlıklı ailelerde vaftiz ebeveyni sayısı 15. yüzyılda çok fazla arttığından, bu son yasak pek uygulanmıyordu. Avrupa'nın bazı bölgelerinde vaftiz ebeveynleri olarak genellikle aileyle kan bağı olan akrabalar seçiliyordu; bazen çocuklar da yaşları daha küçük olan akrabalarına vaftiz ebeveyni oluyorlardı. İngiltere, Fransa ve Almanya'da köylüler çoğunlukla bölgenin ileri gelenlerinden birini, yaşamının daha sonraki evrelerinde çocuğa hamilik veya koruma sağlar umuduyla vaftiz ebeveyni olarak seçiyorlardı. Protestanlar evlenmesi yasaklı akrabalık derecelerini, aralarında kan bağı olan akrabalarla ve evlilik yoluyla yakın akraba olanlarla sınırladılar, manevi akrabalığın evliliğin önünde herhangi bir engel oluşturması gerektiği fikrine de karşı çıktılar. Çoğu Protestan, vaftiz babası ve annesi uygulamasını koruyordu, ama bunların sayısını azalttılar ve bu kişilerin faydalarından ziyade, manevi önemlerini vurguladılar. Vaftiz ebeveynliği yoluyla aileler arasında meydana gelen bağlar (*compaternitas*, *compadrazgo*) Katolik Güney Avrupa'da kuzeyde olduğundan daha fazla önem kazandı.

Hıristiyanlar, vaftiz ebeveynliğinin yanı sıra, çoğunlukla kardeşlik cemiyetleriyle de birbirlerine bağlıydılar. Bunlar, meslekleri, inançları, komşuluk bağları veya birlikte yaptıkları bir hayır işi nedeniyle gönüllü olarak örgütlenen sıradan insanların oluşturdukları gruplardı. 13. yüzyılda Fransiskenler ve Dominikenler gibi dilenci tarikatlarının gelişmesiyle birlikte, kardeşlik cemiyetleri büyük şehirlerde ve birçok köyde hızla yayıldı. Bazı kardeşlik cemiyetleri, Araf'taki bireylerin veya tüm insanların ruhları için dua etmede uzmanlaşmışlardı. Bu cemiyetler İngiltere'de genellikle bir kilise bölgesiyle bağlantılıydılar ve bu yüzden onlara *kilise* loncaları, *kilise* kardeşlikleri veya "ışıklar" deniyordu. Kardeşlik cemiyetleri ortaçağın sonlarına doğru kilise binalarını temizletmek ve tamir ettirmek ve kiliselerin mum, mihrap örtüsü ve ayinlerde kullanılan diğer nesnelere olan gereksinimlerini karşılamak için para

toplamak amacıyla danslar, festivaller düzenliyorlar, bağış topluyorlardı.

Bir kardeşlik cemiyetine üye olmak, bireylere manevi ve toplumsal yararlar sağlıyordu; seçkin kişilerle sınırlı olan erkek kardeşlik cemiyetleri ise siyasi yararlar da sağlıyordu. Örneğin, Reform öncesi dönemde İngiliz kenti Coventry'de sadece Trinity loncasının üyesi olan erkekler şehir meclisinde bir göreve gelebiliyorlardı. 16. yüzyılda Portekiz'de, soylular ve diğer varlıklı erkekler, genellikle hayır işlerini tekellerinde bulunduran ve krallıktan destek gören Misericordia kardeşlik cemiyetlerinin üyeleriydi. Doğal olarak, kardeşlik cemiyetlerindeki çoğu erkek, seçkinler grubunun üyesi değildi; ancak yine de gruplar onlara düzenli olarak dini yaşamlarını güçlendirme, inançlarını açıkça ifade etme, başkalarına yardım etme ve dostlarıyla bir araya gelme olanağı sağlıyordu. Avrupa'nın tamamında kardeşlik cemiyetleri kurma, bu cemiyetlere katılma ve bunları yönetme konusunda kadınlar erkeklerden daha az olanak buluyorlardı. Kadınlar cemiyetlerin üyesi olmaktan çok, onların yardımlarından yararlanıyorlardı; bazı cemiyetler yoksul kızlara evlenmeleri için çeyiz, manastıra girebilmeleri için para veriyor, tövbekâr fahişeler (*convertite*) için kurumlar açıyor veya fahişe olma veya onurlarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya oldukları düşünülen yetim, yoksul ve evlenmemiş kadınlara ve dullara veya dayak yiyen kadınlara sığınma evleri açıyorlardı.

Esnaf loncaları ve kalfa loncaları gibi meslek grupları erkeklere –arada sırada da kadınlara– "kardeşleriyle" ilişki kurmak için ek olanaklar da sağlıyorlardı. Dolayısıyla, 16. yüzyılda, kent nüfusunun büyük bir bölümü mutlaka bir cemiyetin, hatta bazı durumlarda aynı anda birden fazla cemiyetin üyesi olabiliyordu. Bu gruplar, cenaze törenleri düzenlemek ve yetimlere bakmak gibi eskiden akraba grupları tarafından yerine getirilen görevlerden bazılarını devraldılar. Hem dini hem de mesleki gruplar bu tarz görevler yapıyorlardı; ama aynı zamanda festivallerde ve yortularda sosyalleşme ve günlük işlerin monotonluğunu kırma olanakları da sağlıyorlardı.

Bazı insanlar için dini veya mesleki gruplar akrabalık bağlarının güçlenmesine yol açıyordu; buna karşın bazıları için de, kan

bağına dayanan ilişkilere bel bağlamak dışında bir seçenek sunuyordu. Komşular ve arkadaşlar ise paylaşmak, yardımlaşmak ve ekonomik alışveriş için daha da fazla fırsatlar sunuyordu; buna rağmen bu ilişkiler kaynaklarda aile bağlarından veya resmi kurumlardan daha az iz bırakmışlardır. Aslında komşularla ilişkiler, ancak ilişki sona erdiğinde, anlaşmazlıkları çözümlemeleri için yetkililer çağrıldığında kayıtlara giriyordu.

Bütün bu gruplar yükümlülük, mütekabiliyet, duygusallık ve bağımlılık ağları oluşturuyordu ve yaşamın tüm aşamaları vasıtasıyla bireylerin dünyayı anlamalarını ve onunla tanışmalarını sağlıyordu.

*

Antik Yunan hekimleri ve bilim adamlarının fikirlerinden hareketle, erken modern dönem Avrupa'sında yaşayan insanlar bedenlerinde sağlığı etkileyen sıvılar bulunduğuna inanıyordu. Onlara göre, hastalıkların nedeni bu sıvılardaki dengesizlikti ve bunu tedavi etmenin en yaygın yöntemi kan aldırmaktı ama bunun yanı sıra başka ilaçlar da kullanılıyordu. Yiyecekler bedeni sağlıklı tutmada ilaçlardan daha önemliydi ve insanların ne yiyeceğini toplumsal sınıf ve dini öğretiler belirliyordu. Çocukların çoğu küçük yaşta ölüyordu, hayatta kalanlar yetişkinlik eğitimine küçük yaşta başlıyordu. Çocuklar ergenlik çağına geldiklerinde kızlarla erkek çocukların deneyimleri birbirinden giderek farklılaşıyordu. Genç erkeklerde içki içmek ve haylazlık hoşgörüyle karşılanırken, genç kızlardan onurlarını korumaları bekleniyordu ve zina yapmaları, özellikle de evlilik dışı hamilelik durumunda çok sert bir şekilde cezalandırılabiliyorlardı. İnsanların çoğu evleniyordu ama Doğu ve Güney Avrupa'da evlilikler, Kuzey ve Batı Avrupa'daki evliliklerden daha genç yaşta oluyordu. Boşanma, bazı Protestan bölgelerde serbest olmasına rağmen, ender olarak görülüyordu ama ölüm sonucu eşini kaybeden insanların çoğu yeniden evleniyordu. Kadınlar genellikle kendilerinden yaşça daha büyük erkeklerle evlendiklerinden dul kadınlar dul erkeklerden daha yaygındı ve yaşlı kadınlar yaşlı erkeklerden daha yoksuldu. Ölüm hayatın her çağında geliyordu ve yaşayanlar ölülerine önem veriyor ve onları

çeşitli ritüellerle anıyorlardı. Kadınlar ve erkekler "yüce hayat merdiveninde" bireyler olarak yukarı çıkıyor ve aşağı iniyorlardı; ancak her basamakta çoğu kendilerini çeşitli grupların parçası olarak görüyordu ve başkaları tarafından da öyle görülüyorlardı.

Aileler, loncalar ve dini örgütler insanlara bu aidiyet duygusunu vermenin yanı sıra, güç ilişkileriyle ilgili en özel deneyimlerin yaşanmasına da vesile oluyorlardı; çünkü bu örgütlerin keşiş ve rahibelerden oluşan dini topluluklar gibi daha eşitlikçi olanlarının bile, otorite ve liderlik yapıları hiyerarşikti. Bütün bu yerel grupların şehirler, bölgeler, ülkeler ve uluslar gibi daha geniş güç hiyerarşilerinin temelini oluşturması bundan sonraki bölümün konusudur.

Burckhardt'ın yanı sıra, bireysellik tartışmasının klasik kitabı: Alan Macfarlane, *The Origins of English Individualism: The Family, Property, and Social Transition* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979). Thomas C. Heller, der., *Reconstructing Individualism: Autonomy, Individuality, and the Self in Western Thought* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1986) Macfarlane'e karşı çıkan veya ondan bazı farklılıklar gösteren makaleler içermektedir.

Vücudun kültürel yorumunun güzel bir genel açıklamasını, Kate Fisher ve Sarah Toulalan, *Bodies, Sex and Desire from the Renaissance to the Present* (London: Palgrave –Macmillan, 2011) başlıklı yapıtta yapmaktadır; daha uzmanlaşmış makaleler Julia L. Hairston ve Walter Stephens'ın *The Body in Early Modern Italy* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2010) başlıklı yapıtında bulunabilir. Barbara Ketchum Wheaton, *Savoring the Past: The French Kitchen and Table from 1300 to 1789* (New York: Touchstone, 1989) ve A. Lynn Martin, *Alcohol, Sex and Gender in Late Medieval and Early Modern Europe* (New York: Palgrave-Macmillan, 2001) başlıklı kitaplarda yiyecek ve içeceği incelemiş-

lerdir. Lisa Jardine, *Worldly Goods: A New History of the Renaissance* (New York: Norton, 1996) ve Ann Rosalind Jones ve Peter Stallybrass, *Renaissance Clothing and the Materials of Memory* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000) giysileri ve tüketici mallarını incelemişlerdir. Ulinka Rublack, *Dressing Up: Cultural Identity in Renaissance Europe* (Oxford: Oxford University Press, 2012).

Cinsellik üzerine yapılan bilimsel araştırmalarda son yıllarda büyük bir artış olmuştur. Antik dönemden günümüze kadar genel bir bakış için *bkz.* Anna Clark, *Desire: A History of European Sexuality* (London: Routledge, 2008) ve erken modern dönem için *bkz.* Katherine Crawford, *European Sexualities 1400-1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007) ve Patricia Simons, *The Sex of Men in Premodern Europe: A Cultural History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011). Derlemeler için *bkz.* Jacqueline Murray ve Konrad Eisenbichler, der., *Desire and Discipline: Sex and Sexuality in the Premodern West* (Toronto: University of Toronto Press, 1996); Louise Fradenburg ve Carla Freccero, der., *Premodern Sexualities* (New York: Routledge, 1996). Avrupa'nın belli bölgeleri için *bkz.* Eve Levin, *Sex and Society in the World of the Orthodox Slavs 900-1700* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1989); ve Guido Ruggiero, *Machiavelli in Love: Sex, Self, and Society in the Italian Renaissance* (Johns Hopkins University Press, 2008).

Christiane Klapisch-Zuber, *Women, Family, and Ritual in Renaissance Italy* (Chicago: University of Chicago, 1985) başlıklı kitap aile yaşamının özellikle kadınlar için çok zor olduğunu söyler. Ancak daha olumlu bir tablo çizenler de vardır: Alan Macfarlane, *Marriage and Love in England, Modes of Reproduction 1300-1840* (Oxford: Basil Blackwell, 1986) ve Linda Pollock, *Forgotten Children: Parent-Child Relations from 1500 to 1900* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983). André Burguière ve diğ., der., *A History of the Family,* 2 cilt (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996) ve David I. Kertzer ve Marzio

Barbagli, der., *The History of the European Family,* I. cilt: *Family Life in Early Modern Times, 1500-1789* (New Haven: Yale University Press, 2001) bir dizi makale içermektedir. Buna karşın, Trevor Dean ve K. J. P. Lowe, der., *Marriage in Italy, 1300-1650* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998) ve Martha C. Howell, *The Marriage Exchange: Property, Social Place and Gender in the Cities of Low Countries, 1300-1500* (Chicago: University of Chicago Press, 1998) Avrupa'nın belirli bölümlerini incelemektedir. Tarihçilerin aile konusunda yaptıkları incelemelerin karşılaştırıldığı iyi bir çalışma için *bkz.* Michael Anderson, *Approaches to the History of the Western Family, 1500-1914,* 2. baskı (New York: Cambridge University Press, 1995). Çocukluk için *bkz.* Nicholas Orme, *Medieval Children* (New Haven: Yale University Press, 2003), 16. yüzyılla ilgili malzeme içermektedir. Aile yapıları ve modelleri üzerine yapılan bir demografik çalışma: E. A. Wrigley, *English Population History from Family Reconstitution 1580-1837* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).

Ölüm ve ölmekle ilgili ritüeller ve fikirlerin ele alındığı çalışmalar: Ralph Houlbrooke, *Death, Religion and the Family in England, 1480-1750* (Oxford: Oxford University Press, 1998), Bruce Gordon ve Peter Marshall, der., *The Place of the Dead: Death and Remembrance in Late Medieval and Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000) ve Craig Koslofsky, *The Reformation of the Dead: Death and Ritual in Early Modern Germany* (New York: Palgrave-Macmillan, 2000).

Daha başka öneriler ve yönlendirmeler için *bkz.*
www.cambridge.org/wiesnerhanks

Notlar

1 Jacob Burckhardt, *Civilization of the Renaissance in Italy* 2 cilt (New York: Harper and Row, 1958), s. 143. İlk kez Almanya'da 1860 tarihinde basılmıştır.

2 Baldasar Heseler, *Andreas Vesalius' First Public Anatomy at Bologna 1540: An Eyewitness Report,* der. Ruben Eriksson (Uppsala: Almqvist and Wiksells, 1959), s. 181.
3 Strasbourg Archives Municipales, Statuten, Cilt XXXIII, no. 61 (1665). Benim çevirim.
4 John Hajnal, "European Marriage Patterns in Perspective," D. V. Glass ve D. E. C. Eversley, der., *Population in History* içinde (Londra: Edward Arnold, 1965), s.101-43.
5 Christine de Pizan, *The Treasure of the City of Ladies: Or, the Book of Three Virtues* (Harmondsworth: Penguin, 1985), s. 157.

3 Siyaset ve İktidar, 1450-1600

Alman İmparatoru I. Maximilian'ın (1449-1519) epik şiiri *Theuerdank*'tan alınan bu renkli ahşap baskıda çakmaklı tüfek ve kılıç kuşanmış iki grup asker savaşmaktadır. Maximilian'ın Burgonya Kraliçesi Marie'ye kur yapışının hikâyesini anlatan şiir, onu bir şövalye gibi göstermektedir. Bu, insanlar üzerinde "son büyük şövalye" imajını yaratmaya çalışan Maximilian için önemliydi.

Kronoloji

1453	Yüz Yıl Savaşları'nın bitişi
1453	Osmanlıların Konstantinopolis'i fethi
1469	Kastilya Kraliçesi Isabel ile Aragon Kralı Fernando evlenir
1477	Habsburg Kralı Maximilian ile Burgonya Kraliçesi Marie evlenir
1492	Granada fethedilir ve Yahudiler İspanya'dan kovulur
1494	Fransa'nın İtalya'yı işgali
1519	V. Karl (Şarlken) Kutsal Roma İmparatoru seçilir
1523	İsveç'te Vasa hanedanının başa geçmesi
1526	Macarlar ile Osmanlılar arasındaki Mohaç Savaşı
1558	I. Elizabeth'in İngiltere tahtına çıkması
1559	Cateau-Cambrésis Barışı
1571	Osmanlılar, İtalyanlar ve İspanyollar arasındaki İnebahtı Savaşı
1590'lar	Tyrone'nun İrlanda'da ayaklanması

16. yüzyılın başlarında, rakip hizip başa geçtiğinde resmi görevinden kovulan Floransalı diplomat Niccolò Machiavelli (1469-1527) son derece haşır neşir olduğu siyaset üzerine düşünmeye zaman buldu. "Bu yüzden, bir prensin [bununla herhangi bir hükümdarı kastediyordu] savaş, savaş organizasyonu ve disiplini dışında hiçbir hedefi veya düşüncesi olmamalı veya başka şeyler üzerinde

çalışmamalıdır" diye yazdı. "Prensler silahtan çok lüksü düşünürlerse ülkelerini kaybederler."[1] Daha sonra İngiliz bilim insanı ve tarihçisi Polidoro Vergilio (1470?-1555) Machiavelli'nin düşüncesini paylaşarak servete çok önem vermenin hükümdarlar üzerinde yıkıcı bir etkisi olduğunu ileri sürdü. Vergilio, 1540'lı yıllarda yazdığı *Anglia historia* (İngiltere Tarihi) başlıklı yapıtında, dönemin kralının babası olan Kral VII. Henry'yi (hsd 1485-1509) "seçkin, bilge ve sağduyulu ... cesur ve kararlı" gibi çok parlak ifadelerle tarif ediyordu. Ancak tatsız bir sözle bitiriyordu: "Tüm bu erdemleri açgözlülük ile gölgeleniyordu ... [bunun] bir bireyde bulunması kuşkusuz kötü bir şeydir ve sonsuza kadar ıstırap çektirir; oysa [açgözlülük] bir hükümdarda bulunabilecek ahlaksızlıkların en kötüsüdür; çünkü herkese zarar verir ve bir ülkeyi yöneten kişide bulunması gereken güvenilirlik, adalet ve dürüstlük gibi özellikleri tahrif eder."[2]

Machiavelli ve Vergilio çok keskin siyaset gözlemcileriydi. Siyasi güç, her zaman toplumdan kaynak temin etme yeteneğiyle ilişkilidir ve 15. yüzyılda, savaşların artan maliyeti yüzünden, büyük ülkelerin etkili ve verimli bir şekilde kaynak sağlayabilen kralları avantajlı durumdaydı. Birkaç yüzyıldır yavaş yavaş gelişen vergi sisteminden ve bürokrasiden yararlanan İngiltere, Fransa ve İspanya hükümdarları, soyluların desteğine bel bağlamak yerine, gerektiğinde büyük orduları destekleyecek vergi politikaları geliştirerek güçlerini daha da artırdılar. Bu hükümdarlar ve yardımcıları, merkezi kurumların ve hükümetin faaliyet alanını genişlettiler ve kendilerinden önceki hükümdarlardan çok daha fazla kanun ve ferman çıkardılar. Akıllıca yaptıkları evlilikler yoluyla, ülkelerindeki soylular ve diğer ülkelerdeki kraliyet hanedanlarıyla ittifaklar oluşturarak güçlerini daha da artırdılar. Denizler ötesinde zenginlikler arayan kâşifleri ve korsanları destekleydiler ve ülke yönetimiyle ilgili yeni kuramlardan yararlandılar; kendilerinden sonra gelen krallar bunları daha da ileri götürdü. 16. yüzyılda hükümdarlar kilisenin bağımsız gücünü kısıtladılar; İngiltere ve İskoçya bunu ülkelerinin papaya olan bağlılığına son vererek, Fransa ve İspanya da kiliseye kralın gücünü kabul ettirerek başardılar. Bu Batı Avrupalı hükümdarlar o zamandan itibaren "ulus-devlet" adı

verilen olguyu yarattılar; daha sonra Kuzey ve Doğu Avrupa ülkelerinin hükümdarları da Danimarka/Norveç, İsveç ve Rusya gibi ulus-devletleri kurarken onları model aldılar.

Uzun zamandan beri, önce Batı Avrupa'da, daha sonra da başka yerlerde ulus-devletin ortaya çıkması bu dönemin en önemli siyasi gelişmesi olarak görülüyor. 19. yüzyıl tarihçisi Jacob Burckhardt, Rönesans'la ilgili çalışmasında, ülkeyi sadece miras olarak devralınarak yönetilen bir yer değil de, yaratılması, biçim verilmesi ve genişletilmesi gereken "bir sanat yapıtı ... düşünmenin ve hesap yapmanın meyvesi" olarak gören kralları ve adamlarını övüyordu.[3] Machiavelli ve Vergilio gibi Burckhardt da, hükümdarların yaptıklarını ve fikirlerini ulus-devletin ortaya çıkmasındaki en önemli faktörlerden biri olarak görüyor ve onların savaşları, maliyeyi ve ittifakları nasıl yönettiklerine özellikle dikkat ediyordu.

Burckhardt 1860 yılında, ayrı ayrı siyasi birimlerden oluşan Almanya ve İtalya'nın –yine hükümdarlar, yetkililer ve generaller tarafından– birer ulusa dönüştürüldüğü dönemde yazıyordu. O ve daha birçok kişi, siyasi gelişmenin kaçınılmaz nihai aşamasının ulus olduğunu düşünüyorlardı. 20. yüzyılda meydana gelen olaylar bu görüşü destekliyor gibi görünüyor. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa sömürgeciliğine karşı başlatılan ayaklanmalar Asya ve Afrika'da yeni ulusların kurulmasıyla sonuçlandı. 20. yüzyılın sonunda Sovyetler Birliği ve Yugoslavya'nın parçalanması Ukrayna, Azerbaycan ve Hırvatistan gibi daha küçük birimlerin kurulmasına yol açtı; ancak bunlar da ulus kabul ediliyorlar. Her biri Birleşmiş Milletler'e, adı dünya siyasetinin uluslar bazında düşünülmesini güçlendiren organa, temsilciler gönderiyor. Günümüzde, dünyanın çeşitli bölgelerindeki etnik gruplar ulusal hükümetleriyle şiddetle savaşıyorlar; onların da amacı yeni bağımsız uluslar kurmak.

Tarihteki ve günümüzdeki bu hareketler, farklı uluslardan oluşmuş bir dünyayı neredeyse doğal bir hale getirdi; ama aynı zamanda bilim adamlarını, eylemcileri ve devrimcileri "ulus" kavramı üzerinde daha dikkatle düşünmeye yöneltti. Bir "ulus"u ne oluşturur? İnsanlar, çok güçlü bağlarla bağlı oldukları şehirleri, takımları veya aile işleri uğruna ölmeye gönüllü olmazlarken, onları ulusları uğruna ölmeye (veya öldürmeye) iten şey nedir?

Bu soru üzerinde çalışan en etkili kuramcılardan biri, ulusu "tahayyül edilmiş siyasal bir cemaat"[4] olarak tarif eden Benedict Anderson'dur. Anderson bununla, sahte veya yapay demek istemiyor; entelektüel ve kültürel olarak yaratmayı veya oluşturmayı kastediyor. Dolayısıyla onun tanımı Burckhardt'ın devletin "bir sanat yapıtı ... düşünmenin ve hesap yapmanın meyvesi" olduğu yolundaki tanımına çok uyuyor ve her iki bilim adamı da bu tür siyasi oluşumların yaratılmasının bu bölümün kapsadığı dönemde başladığını düşünüyorlar. Ancak, çok farklı süreçlere ve aktörlere odaklanıyorlar. Burckhardt –ve o zamandan bu yana birçok siyasi tarih uzmanı– hükümdarlara odaklanırken, Anderson, yazarlarla bürokratların, birinci bölümde tartıştığımız gibi, yerel dilleri yazılı dillere dönüştürmek için yeni iletişim aracı olan matbaayı nasıl kullandıklarına bakıyor. Bu yazılı diller hem "ulusal" birliğin, hem de başkalarıyla olan farklılıkları belirlemenin göstergesi haline geldi; bu önce Avrupa'nın bazı bölgelerinde, sonra Kuzey ve Güney Amerika'da devrimciler ve daha sonra da bütün dünya tarafından kullanıldı. Makaleler, şiirler, müzik, gazeteler ve daha başka yapıtlar uluslara veya henüz siyasi gerçeklik haline gelmemiş ulus *fikirlerine* bağlılığa yol açtı ve insanın ülkesi için ölmesi Anderson'un deyimiyle "ahlaki yücelik" haline geldi.

Gerçi tarihçiler bazen birine bazen de diğerine odaklandılar ama ulus-devletlerin hükümdarlar tarafından savaşlar ve vergiler, yazarlar tarafından da şarkılar ve semboller yoluyla yaratılması arasında çok yakın bir ilişki vardır. Etkili hükümdarlar güçlerini artırmak ve bir hanedanlığı "ulusa" dönüştürmeye başlamak için hem savaşı hem de yeni bir iletişim aracı olan matbaayı kullandılar. Yeni matbaa teknolojisini ve yeni gelişmekte olan ulusal dilleri çabucak benimseyerek yeni kanunların ve buyrukların topraklarının her köşesine ulaşmasını ve anlaşılmasını sağladılar. Kraliyet gücü ile ulusal güç ve refah arasında bağ kuran yazarları ve sanatçıları desteklediler. Savaş, evlilik veya her ikisi yoluyla topraklarının yanındaki küçük krallıkları ele geçirdiler ve zaman içinde, bu sınırların her iki tarafındaki yazılı dillerin farklı olması nedeniyle sağlamlaşan çok daha belirgin "ulusal" sınırlar yarattılar.

Ancak bu süreç her zaman başarılı değildi ve Macaristan örneğinin açıkça gösterdiği gibi, her yerde gerçekleşmedi. 15. yüzyılın ortasında, Romen soyundan gelen bir Macar soylusu olan János Hunyadi (1387-1456) önderliğindeki Macarlar Osmanlıları yenilgiye uğrattı. Hunyadi'nin oğlu Mátyás Corvin (1443-90) 1458 yılında Macaristan kralı oldu. Batı Avrupa'daki hükümdarlar gibi Mátyás Corvin de krallığın gücünü artırdı, sanatçıların hamisi oldu ve mantıklı vergi politikaları geliştirdi. Önemli yapıtlar, çoğu Avrupa dilinden tamamen farklı bir dil grubuna ait olan Macarcaya çevrildi veya Macarca yazıldı. Ancak, Corvin'in 1490 yılında ölmesini bir karmaşa dönemi izledi ve soylular kendi güçlerini yeniden kabul ettirdiler. Fakat bu da bir köylü isyanına yol açtı. Dev bir ordu ve kuşatma toplarıyla gelen Osmanlı İmparatorluğu 1526 yılında Macarları Mohaç Savaşı'nda yendi ve Macaristan ikiye bölündü; doğudaki küçük Transilvanya (Erdel) prensliği Osmanlıların, ülkenin batısındaki ve kuzeyindeki topraklar ise, Avusturya Habsburglarının egemenliğine girdi.

Dolayısıyla Macaristan bir ulus, hatta birleşik bir siyasi oluşum bile olamadı. Her ikisi de hanedanlar tarafından yönetilen ve hiçbir zaman ulus-devlete dönüşemeyen, ama yine de 20. yüzyılın başlarına kadar siyasi oluşumlar olarak varlıklarını sürdüren Avrupa'nın en büyük iki gücü –Osmanlı İmparatorluğu ve Habsburglar– tarafından paylaşıldı. Bu ülkelerin içlerinde aynı dili kullanan veya aynı etnik kökenden gelen bazı gruplar –buna Macarlar da dahildi– bir ulus yaratmayı hayal ediyorlardı; ancak bunlar 19. veya 20. yüzyıla kadar kelimenin tam anlamıyla "hayali cemaatler" olarak kaldılar. Dolayısıyla, bu dönemde ulus-devletlerin ortaya çıkması önemli bir gelişmedir; ancak 1600 yılında çoğu Avrupalının bugün bizim anladığımız anlamda uluslar halinde yaşamadıklarını unutmamak gerekiyor. Buna ek olarak, 1600 yılında 1450 yılına oranla daha fazla Avrupalı okuma ve yazma bildiği halde, insanların büyük çoğunluğu hâlâ okumayı bilmiyordu ve bu nedenle gelişmekte olan ulusal yazılı dillerle etkileşim olanakları çok kısıtlıydı. Köylerinin ötesindeki bir şeye ait olma duyguları, dil veya siyasetle değil, dinle sağlanıyordu.

Askeri teknoloji ve organizasyon

Macaristan tarihi bir ulus-devletin ortaya çıkış tarihi değildir; ama yine de güç kazanma ve korumada savaşın ve savaşın finanse edilmesinin oynadığı önemli rolle ilgili olarak Machiavelli'nin görüşlerine mükemmel bir örnek oluşturmaktadır. Mohaç Savaşı zamanına gelindiğinde askeri teknolojideki ve askere alma ve askerlerin ihtiyaçlarının karşılanması yöntemlerindeki değişiklikler savaşların maliyetini çarpıcı bir şekilde artırmıştı. Osmanlı İmparatorluğu bu maliyetleri karşılayabilecek kadar büyüktü ve birleşmiş durumdaydı; Macaristan değildi.

15. yüzyılın en ölümcül ve en prestijli savaşçısı tam zırh giyip, mızrak ve kılıç kuşanan ağır süvariydi; zırhla korunan iri bir savaş atına binerdi. Bu tür savaşçıların hemen hepsi soyluydu ve muharebede en önemli görevleri ön safta olmaktı. Düşmanı şoke ederek bozguna uğratmak amacıyla mızraklarını doğrultular ve düzenli bir şekilde dörtnala düşmanın ön saflarına saldırırlardı; daha sonra mızraklarını bırakır ve kılıç veya topuzla göğüs göğüse çarpışmaya girerlerdi.

15. yüzyılda ağır süvari, ordunun en önemli kolu olarak kabul ediliyordu; ancak yenilmezlikleri giderek sarsılmaya başladı. 1453 yılında sona eren Yüz Yıl Savaşları'nın son dönemlerinde uzun yaylı İngiliz piyadesi zırhlı Fransız şövalyelerine karşı çok etkili olmuştu ve diğer 15. yüzyıl savaşlarında askerler üzengili çelik arbalet kullanmaya başladılar. Mızrak yaydan daha ölümcüldü; 3-5 metre uzunluğunda mızrak taşıyan, birbirlerine çok yakın ve mızraklarını ileri doğru uzatmış olarak duran piyadeler –bu pozisyona İsviçre *phalanx*ı denirdi– pozisyonlarını korudukları sürece süvari saldırısına karşı koyabiliyorlardı. Ne kadar mahmuzlanırlarsa mahmuzlansınlar atlar bir mızrak duvarına saldırmıyordu ve süvari hattı bozulunca atlar ve binicileri yaralanabiliyor veya öldürülebiliyordu.

Zamanla mızraklı askerleri ateşli silah taşıyan piyadeler desteklemeye başladı. İlk taşınabilir ateşli silah *arkebüs*tü (*harquebus* veya *arquebus*): Bu, tahtadan bir kabzaya tutturulmuş ve barut ve

yuvarlak bir kurşunla ağızdan doldurulan kısa bir metal boruydu. (Bu bölümün başında yer alan ahşap baskı, arkebüs kullanan bir askeri göstermektedir.) Barut, borudaki falya deliğinden (*touchhole*) giren, çakmak fitili (*match-cord*) denilen, yavaş yanan bir fitille yakılıyordu; bu ateşleme mekanizmasına çakmak kilidi (*match-*

Belge 7 Yeni silahlar hakkında yorumlar

Barut neredeyse Avrupa'da ilk ateşli silah ateşlenir ateşlenmez lanetlenmeye başlandı. 1366 yılında, İtalyan hümanisti Petrarca, *De remediis utriusque fortunae* (Alınyazılarına Çareler Üzerine) adlı yapıtında topun şeytan icadı olduğunu söylüyordu; onun bu görüşü daha sonra birçok yazar tarafından yinelendi. 1525 yılında Pavia Savaşı'nda esir düşen Fransız soylusu Blaise de Montluc şöyle demiştir:

> Keşke bu silah hiç icat edilmeseydi; o zaman onca yiğit ve yürekli erkek, yüzlerine bakmaya cesaret edemeyen ama o rezil kurşunlarıyla kendilerini yere seren insanlar tarafından öldürülmezlerdi. Bunlar, insanların birbirlerini daha kolay öldürebilmeleri için şeytan tarafından icat edilen aletlerdir.

İtalyan hümanisti Ludovico Ariosto epik şiiri *Orlando furioso*'da (Orlando'nun Çılgınlığı) buna katılır:

> Ah rezil ve adi icat, insan yüreğinde bir yer nasıl bulabildin? Sayende askerliğin şanı yok oldu; sayende savaşın onuru kalmadı; sayende yiğitlik ve cesaret yerle bir oldu, artık kötü adamlar iyilerden daha iyi görünüyor; sayende yiğitlik kalmadı; artık cesaret muharebe meydanında sınanamaz oldu (kanto ix, kıta 91).

İspanyol yazar Miguel de Cervantes'in şövalyesi Don Quijote de (Don Kişot) benzer bir şikâyeti dile getirir:

> Bu şeytani aletler, ateşli silahlar aşağılık ve korkak birinin yiğit bir şövalyenin canını almasını sağlıyor.

Bazı yazarlar barutun sosyal etkilerinden çok fiziksel etkilerinden korkuyorlardı. İtalya'da birçok muharebe meydanında asker tedavi eden Fransız cerrah Ambroise Paré kurşunların açtığı yaralar hakkında 1545 yılında yazdığı makalesinde şöyle der:

> Eskilerin kullandığı savaş aletlerine baktığımda ... hepsi bana çocuk oyuncağı gibi geliyor ... çünkü bu modern icatlar, öldürücülükleri ve çalışma biçimleri itibariyle akla gelebilecek en iyi ve en öldürücü silahları kolaylıkla aşıyorlar.

Bu eleştirilerin hiçbiri barutlu silahların yayılmasını yavaşlatmadı. Hükümdarlar ve soylular bu silahları hemen kullanmaya başladılar; top ve taşınabilir ateşli silah eğitimi aristokratların erkek çocuklarının yetiştirilişinin standart bir parçası haline geldi. Bir kolunu savaşta kaybeden Fransız General François de la Noue 1587'de şöyle yazmıştır:

> Bütün bu aletler şeytanidir; ülkeleri ve krallıkları mahvetmek ve toprağı ölü bedenlerle doldurmak için kötü niyetli bir atölyede icat edildiler. Bununla beraber, insanoğlunun kötülüğü onları öyle vazgeçilmez kıldı ki, onlarsız olmuyor.

De la Noue yazısının daha sonraki bölümlerinde, "değişik silahların biçimlerinden ve etkilerinden yararlanmanın yollarını ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır.

(Alıntıların yapıldığı makale: John Hale, "War and Public Opinion in the 15th and 16th Centuries," *Past and Present* 22 [Temmuz 1962]: 29, 30.)

Daha fazla kaynak için www.cambridge.org/wiesnerhanks sitesine bakınız.

lock) deniyordu. 1500'lere gelindiğinde, çarklı çakmak *(wheel-lock)* denilen, çakmaktaşının (*pirit*) metal bir çarka sürtülmesiyle kıvılcımlar çıkartan ateşleme mekanizmaları sayesinde kendiliğinden ateşlenen ilk silah geliştirildi. Açıkta bir alev gerektirmediği için çarklı çakmak, çakmak kilidinden daha güvenliydi; ancak arkebüs ağırdı ve doldurması çok uzun sürdüğünden bir arkebüsçünün her iki yanında, onu süvari saldırısından koruyan iki mızraklı asker dururdu.

1520'lerde geliştirilen misket tüfeği (*musket*) çok daha hafifti ve dolayısıyla doldurması arkebüsten daha kolaydı. Başlangıçta misket tüfeklerinde de, ateş etmek için, çakmak kilidi veya çarklı çakmak kullanılıyordu; ancak 17. yüzyılın başlarında bir Fransız saraylısı taşlı çakmak mekanizmasını icat etti. Bu mekanizmada çakmaktaşı çeliğe çarptığında kıvılcım çıkar ve tüfeğin yanına tutturulmuş olan metal çanaktaki (*flash-pan*) barutu yakar; yanan barut da (eğer her şey doğru çalışırsa) namludaki barut hakkını (*main charge*) parlatırdı. Taşlı çakmak mekanizmalı silahlar hızla diğer türlerin yerini aldı ve 19. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa ve sömürgelerinde en yaygın biçimde kullanılan ateşli silah oldu. (Bu silahlar aynı zamanda "çok fazla ses çıkaran ama kalıcı etkisi olmayan" anlamına gelen "*flash in the pan*" gibi bazı İngilizce deyimlerin ortaya çıkmasına yol açtı.) Misket kurşunları zırhı kolaylıkla delebiliyordu; zırhlar kalınlaşsa bile, bu kalınlaşma ağırlığın artmasıyla sonuçlanıyordu; bu da atların çok yavaş hareket etmelerine ve daha kolay saf dışı olmalarına yol açıyordu; bir soylu gittiği her savaşta atını kaybedebileceğini hesaba katmak zorundaydı. Komutanlar genellikle askerlerini iki misket tüfekli askere bir mızraklı asker şeklinde diziyorlardı. Daha sonraları icat edilen süngü –tüfeğin ucuna tutturulan kama– askeri hem tüfekli, hem de mızraklı bir asker haline soktu. Piyade –yani yaya askerler– erken modern dönem ordularının temel öğesi haline geldi.

Piyadeler geleneksel olarak soylulardan değil, halktan gelen insanlardan oluşuyordu; barutun gelişmesi, birinci bölümde tartışılan, toplumun üç tabakadan oluştuğunu savunan geleneksel ortaçağ görüşünü çok daha anakronik bir hale soktu. Soylular, kendi-

lerine mahsus savaşçı statülerini kaybettiklerini anlamakta gecikmediler. Tabanca ve çakmak kilidi veya çarklı çakmak kullanılan kısa namlulu ateşli silahlar, hem mecazi olarak hem de gerçek muharebede, onlara bu çelişkilerinden çıkmalarına yardımcı olacak bir yol –hem barut kullanmak hem de piyadeden üstün olmak– sunar gibiydi.

Tabanca 1510'larda icat edildi; 1550'lerde Habsburg-Valois Savaşı'nın bazı muharebelerinde, *Reiter* adı verilen Alman tabancalı süvarileri ağır zırhlar kuşanmış mızraklı Fransız süvarisini perişan etti. *Reiter*ler –at alacak paraları olması gerektiğinden– genellikle küçük unvanlı soylulardan oluşuyordu. *Reiter*lerin silahları zamanla başka yerlerde de soylular tarafından kullanılmaya başlandı; mızrağı bırakmış ve kılıçlarının yanı sıra üç-dört tabanca taşımaya başlamışlardı. (Tabancayı doldurmak çok zaman aldığından, tabancalı süvariler saldırırken birkaç tabanca bulunduruyorlardı.) Komutanlar tabancalı süvariyi, süvarilere karşı veya büyük piyade birliklerini dağıtmak amacıyla kullanıyorlardı.

Ancak, tabancalı süvariler hâlâ bireysel yeteneklerini sergileyebilecekleri taktiklerden hoşlanıyorlardı; ancak bunlar her zaman askeri açıdan en etkili taktikler olmuyordu. Yakın mesafeden ateş edildiğinde, tabancalar kolaylıkla zırhı delebiliyordu; bu nedenle tabancalı süvariler, tam beden zırhından vazgeçip vücudun önemli yerlerini koruyan kalın göğüslük zırhı ve miğfer kullanmaya başladılar. Bu, onların kol ve bacaklarıyla atlarını korumasız bıraktı; hem karşı tarafın tabancalı süvarileri hem de piyadeleri bu duruma uygun bir şekilde ateş ediyorlardı. Kurşun yarası ok yarasından daha kötüydü ve o dönemde yaşayanlar tabancayı son derece ölümcül bir silah olarak kabul ediyorlardı. Atlar söz konusu olduğunda durum kesinlikle böyleydi ve her türlü silahla yaralanan veya öldürülen atların yerine yeni at almak, savaşların artan maliyetinin önemli bir bölümünü oluşturuyordu.

Elde taşınan silahlar muharebelerin şeklini değiştirirken, toplar da askeri taktikleri değiştirdi. İlk toplarda değişik büyüklükte ve çarptığı zaman parçalanan taşlar fırlatılıyordu. 15. yüzyılın ortalarında ordular, dökme demirden yapılma gülleler ve daha ça-

buk hareket edebilmesi için çok daha pahalı ama çok daha etkili olan, sökülebilir toplar kullanmaya başlamışlardı. Top gülleleri yüksek kale veya şehir surlarında delikler açıyordu; dolayısıyla, savunma amaçlı istihkâmlar uygun değişiklikler göstererek topçu ateşine kolaylıkla dayanabilen topraktan yapılmış kalın ve alçak istihkâmlar halini aldılar. 16. yüzyılda şehirler giderek daha karmaşık istihkâmlar yapmaya başladılar; şehrin dışında inşa edilen ve içine toplar yerleştirilen tabyalar şehirlerin alınmasını çok zorlaştırdı. Dolayısıyla kuşatmaların süresi uzadı; şehrin yiyecek ikmali yapabileceği yolları keserek şehri açlığa mahkûm etmek orduların en önemli taktiği haline geldi. (II. Dünya Savaşı'nda bombardıman uçaklarının gelişmesiyle şehirlere doğrudan saldırı tekrar başlayacaktı.)

Daimi ordular ve donanmalar

Yeni askeri teknoloji daha uzun eğitim süresi ve daha büyük ordular gerektiriyordu; bu da ordu komutanlarının en azından daimi ordunun çekirdeğini bir savaştan diğerine kadar ellerinde tutma ihtiyacını hissetmelerine yol açtı. Daimi orduyu ilk kuran Avrupalı hükümdarlar Osmanlı sultanları olsa da, daimi ordular ulus-devletlerin ortaya çıkmasında anahtar rol oynadı. Osmanlı ordusunun çekirdeğini yeniçeri birlikleri oluşturuyordu; başlangıçta yeniçeriler, yeni fethedilmiş bölgelerden savaş esiri olarak alınan gayrimüslimler arasından seçilen profesyonel askerlerdi; daha sonraları ağırlıklı bir şekilde sultanın Yunanistan ve Balkanlar'daki Hıristiyan uyrukları arasından devşirilmeye başladılar. Yeniçeri olarak seçilen çocuklar küçük yaşta ailelerinden alınıyor, Türk evlerinde yetiştiriliyor ve askerlik ve başka şeyler öğrenmeleri için okula gönderiliyorlardı. Kanunen sultanın köleleriydiler, ama yaptıkları hizmetler karşılığında güç ve prestij kazanabiliyorlardı. Yetenekli olanları kapudan paşa veya paşa olmanın yanı sıra, devlette yüksek mevkilere yükseliyor, elçi oluyorlardı. En yüksek rütbeli kapıkulu genellikle, sultandan sonra en etkili kişi olan vezir-i

azamlık görevini elinde bulunduruyordu. Savaş zamanında yeniçeriler imparatorluğun her köşesinden toplanmış timarlı askerlerle destekleniyordu. Mohaç Savaşı'nın yapıldığı dönemde "Muhteşem" Kanuni Sultan Süleyman (hsd 1521-66) savaş alanına her yıl düzenli olarak, dev kuşatma toplarıyla donanmış, 150.000 askerlik bir ordu sürüyordu.

1500'lerde artık Batı Avrupa ülkelerinin de daimi orduları vardı; bunlara genellikle kraliyet ordusu veya kralın ordusu deniyordu. Ancak bu ordular sultanın ordusundan çok daha küçüktü; Mohaç Savaşı'nın yapıldığı dönemde birbirleriyle savaşan Fransız ve İspanyol ordularında sadece yirmi beşer bin asker vardı. Ancak, 16. yüzyıl boyunca ordulardaki asker sayısı giderek arttı; yüzyılın sonuna gelindiğinde İspanyol ordusunda 200.000 civarında asker bulunuyordu; Avrupa'nın diğer ülkelerinin de büyük askeri kuvvetleri vardı. Bunların bazıları doğrudan devletin kontrolü altındaydı; diğerleri de, askerleri tutan, teçhizatlandıran ve finanse eden özel profesyonel askerlerin oluşturdukları ağlar yoluyla örgütleniyordu. Yeni silahlar, yeni taktikler ve çok daha büyük ordular bazı tarihçilerin erken modern Avrupa'da bir "askeri devrim"in başladığı yorumunu yapmalarına yol açtı. Ancak bazı tarihçiler de bu değişikliklerin hayata geçmesinin yüzyıllar sürdüğünü, bu sürecin devrim sayılabilecek kadar süratli olmadığını söylüyorlar.

Krallar gibi sultanlar ile imparatorların da o büyüklükteki bir orduyu kolaylıkla savaş meydanına sürebilmelerine karşın bu, çoğu soylunun maddi olarak yapamayacağı bir şeydi. Bazı yerlerde çok zengin soylular ateşli silahları ve topları olan özel ordular besleyebiliyorlardı. 16. yüzyılın ortalarında, İngiltere'de Leicester Kontu Robert Dudley ve İspanya'da Grandía dükü yüzlerce süvari ve piyade donatabiliyorlardı; ancak onlar bile sayıları binleri bulan orduları besleyemiyorlardı. Kendi iktidarlarını kurma ve meşru şiddeti tekellerine alma çabasındaki hükümdarlar, bu tür özel birlikleri yasaklayan veya onların dağıtılmasını emreden kanunlar çıkardılar; ancak asıl etkili olan şey kralın baskısından çok maliyetti. Özel orduları olan soylular bu orduları yerel kan davaların-

da veya haydutlukta kullanmaya başladılar veya hükümdarlara kiraladılar ve zaman içinde kraliyet ordularında birlik komutanları oldular. Piyade birliklerindeki subaylık görevleri de genellikle soylulara ayrılıyordu ve bu soyluların zeki olanları yeni teknik ve taktikleri öğrendiler. Erken modern dönemdeki ordularda subaylık görevlerini çoğunlukla geleneksel seçkinler dolduruyordu ve Avrupa'nın birçok bölgesinde soyluların askerlik yapmaları bekleniyordu. Bu nedenle, eski askeri organizasyon biçimleri yeni savaş gerçeklerine uyarlandı.

Ancak hükümdarlar aynı zamanda soylu bir aileden olmayan profesyonel askerler de tutuyordu. 1450'lerde çok yüksek rütbeli soylular hariç bütün savaşanlara, ya doğrudan hükümdar tarafından ya da birlik komutanı (o da birliğin maaşını kraldan alıyordu) tarafından bir ücret ödeniyordu. Piyadeler genellikle toplumun yoksul kesimlerinden seçiliyorlar, ücret ve prim alma umudu taşıyorlardı; ancak askerlikte ödeme çoğunlukla düzenli değildi ve bazen askerlerin yıllarca ücret almadıkları oluyordu. Böyle bir durumda askerler ordudan firar ediyor, ayaklanıyor veya ihtiyaçlarını çevreden zorla temin ediyorlardı. Yağmalama uzun zamandan beri askeri yaşamın bir parçasıydı; çünkü düşmanın malını almak veya yok etmek düşmanın savaşa devam etme yeteneğini azaltmanın etkili bir yolu olarak kabul ediliyordu.

Askerler çoğunlukla karılarını, sevgililerini veya başka aile üyelerini erzak yağmalamaları, kendilerine yemek pişirmeleri ve çamaşırlarını yıkamaları için sefere götürüyorlardı; çünkü ordular bu tür hizmetleri sunmuyordu. Bu tür kişilerin sayısı asker sayısından çok fazla olabiliyordu ve zamanlarının çoğunu bölgede yiyecek ve başka şeyler arayarak geçiriyorlardı. Dolayısıyla, savaşa kıtlık ve orduların taşıdıkları hastalıklar eşlik ediyordu. Tifüs, dizanteri, zatürree gibi hastalıkların kötü beslenen topluluklar üzerindeki etkisi çok daha ölümcül oluyordu. 16. yüzyıl sanatçılarının sıklıkla işlediği konulardan birinin Kutsal Kitap'tan alınma Mahşerin Dört Atlısı (salgın hastalık, savaş, kıtlık ve ölüm) olması şaşırtıcı değildir.

Askeri seferler geleneksel olarak insanlar ve hayvanlar için yiyeceğin bol olduğu mart ayından ekim ayına kadar yapılır ve as-

kerler daha sonra kışı geçirmeleri için evlerine yollanırdı. Bu, daimi bir ordu için uygun bir durum değildi –askerlerin eve gitmesi büyük bir olasılıkla firar etmeleri demekti– ancak hükümetlerin askerlere kışla yaptıracak mali gücü yoktu. Bu yüzden askerler sivillerin evlerine yerleştiriliyordu; ailelerden belli sayıda asker için yatacak ve barınacak yer sağlamaları isteniyordu. Teoride askerler yedikleri yemeğin parasını ödemek zorundaydılar; ancak ücretleri çoğunlukla sözde kaldığı için, ihtiyaçlarını zor kullanarak karşılıyorlardı. Bu nedenle askerlerle siviller arasındaki ilişki çoğunlukla çok düşmancaydı ve her iki taraf da yeterince yiyecek bulamıyordu. 16. yüzyılın sonlarına doğru Flandre'da savaşan İspanyol ordusu, ordunun beslenmesi ve giyimi için yerel halkla doğrudan ilişki kuran ilk ordu oldu; askerlerin ihtiyaçlarının karşılanmasında meydana gelen gelişmeler, isyanları ve firarları azalttı ve bu uygulama daha sonra başka ordular tarafından taklit edildi.

Bu dönemde teknolojide ve organizasyonda meydana gelen değişiklikler karadakileri olduğu gibi denizdeki savaşları da değiştirdi. Deniz savaşlarının amaçlarından biri liman kentlerini veya karadaki diğer üsleri almak veya savunmaktır; ancak asıl amaç iletişim ve ulaşım hatlarını denetim altında tutmaktır. Bu hatlar ülkeler için olduğu kadar tüccarlar için de önemlidir ve 13. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar çoğu deniz savaşı (yağmacılık yapan korsanların yanı sıra) uygun ticaret yollarını ele geçirme ve koruma çabasında olan tüccarlar ve kentler tarafından finanse ediliyordu. Akdeniz kaptanları kürekli kadırgalar, Atlas Okyanusu'ndakiler ise yelkenli gemiler kullanıyordu; ancak her iki durumda da bu gemiler temelde askerin yanı sıra yük de taşıyan ticaret gemileriydi. 15. yüzyılda her iki tür gemiye de ağır toplar yerleştirilmeye başlandı; ancak pahalı olduklarından topların sayısı çok yavaş arttı. Çoğunlukla toplar öne dönük bir şekilde yerleştiriliyor ve böylelikle hem liman kentlerini bombardımana tutabilecek kuşatma topları olarak kullanılıyor hem de ticaret filolarına saldırmak veya onları korumak amacına hizmet ediyorlardı. 16. yüzyılda üzerine top yerleştirilmiş kadırgalar Akdeniz'de ve Baltık

Şekil 6 İtalyan ressamlar İnebahtı Savaşı'nı çoğunlukla kadırgalarla yapılan bir deniz muharebesi olduğu kadar, iyi ile kötü arasında bir çatışma olarak da resmediyorlardı. Giorgio Vasari'nin (1511-74) bu yağlıboya tablosunda İsa Mesih, Aziz Petrus ve diğer göksel güçler Hıristiyan filosuna yardım ederlerken, iblisler boş yere Türklere yardım etmeye çalışıyorlar; sol ön planda elinde bir haç ve kadeh tutan kadın Katolik dinini simgeliyor.

Denizi'ndeki en önemli savaş gemileriydi; 1571 yılında Osmanlı donanması ile İspanyol, Venedik, Cenova ve Papalık gemilerinden oluşan donanma arasında yapılan İnebahtı Savaşı'nda her iki tarafta da 200'den fazla kadırga bulunuyordu. Ancak kadırgalar fırtınalı Atlas Okyanusu'nda pek işe yaramıyorlardı. Bu nedenle gemi tasarımında, gövde yapısında ve gemi donanımında yapılan değişiklikler, zaman içinde gemilere onları etkili birer savaş aracı haline sokmak için gerekli olan hız ve denize dayanıklılık gibi özellikleri kazandırdı.

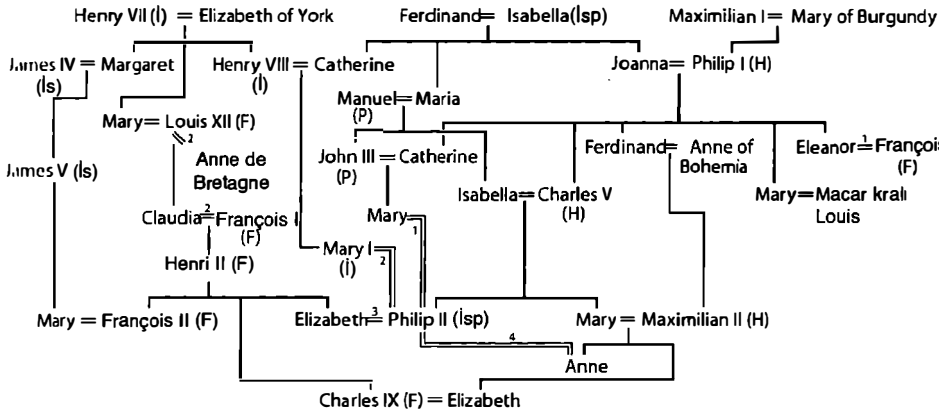
Kara savaşlarında olduğu gibi, deniz savaşlarındaki teknik ve taktik gelişmelere de asker toplamada, eğitmede ve subaylarla tayfaların örgütlenmesinde meydana gelen değişiklikler eşlik etti. Bir savaş ile diğer savaş arasında pek ihtiyaç duyulmayan daimi orduların tersine, deneyimli denizcilerin öyle yetenekleri oluyordu ki, ticari gemiciliğin olduğu her yerde onlara her zaman ihtiyaç duyuluyordu. 15. ve 16. yüzyıllarda ticaretin savunulmasında şiddet kullanmaya ve deniz yolculuğunun başka zorluklarına alışkın kaptanlar ve onların altında çalışmaya alışkın tayfalar her liman kentinde bulunuyorlardı. Avrupa'nın bazı bölgelerinde, özellikle de Akdeniz'de, gemi kaptanları arasında soylu veya varlıklı ailelerin küçük oğulları vardı, ama başka yerlerde gemi kullanmak ve topçuluk gibi teknik konular alçaltıcı kabul edildiğinden, kaptanlar genellikle sıradan insanlar oluyorlardı. 16. yüzyılda bu toplumsal önyargı değişmeye başladı ve zaman içinde Avrupa'nın birçok ülkesinde hem soylular hem de sıradan insanlardan oluşan, tayfaları idare etmek için gerekli sosyal statüye ve savaşları kazanmak için gerekli denizcilik bilgisine sahip daimi bir deniz subayları topluluğu ortaya çıkmaya başladı. Savaş zamanında ticaret gemilerinden alınan topçular, gabyerler (yelkenlerle ve donanımla ilgili işleri yapmak için direklere tırmanan tayfalar), marangozlar, yelken yapımcıları gibi uzman mürettebat oldukça yüksek ücret talep edebiliyordu. Herhangi bir becerisi olmayan insanlar da askerler gibi para karşılığı tayfalık yapıyorlardı; ancak zorla tayfa da yapılabiliyorlardı. Danimarka ve İngiliz donanmaları deniz kıyısındaki yerleşim merkezlerinden savaş zamanın-

da belli sayıda denizci sağlamalarını ve ücretlerini ödemelerini istiyordu. Büyük kadırga filoları olan Fransız, İspanyol ve Osmanlı İmparatorluğu donanmalarında mahkûmlar, esirler ve köleler pırangaya vurularak kürekçi (forsa) olarak kullanılırlardı.

Vergi, bürokrasi ve evlilik siyaseti

Daimi ordular kralın gücünün artmasında çok önemli bir rol oynuyor ve askeri harcamalar ülke bütçelerinin büyük bir kısmını oluşturuyordu. Bu orduların ihtiyaçlarını karşılamak toplumdan etkili ve verimli bir biçimde para toplamayı gerektiriyordu; bu da para talep etme iktidarına sahip olmaya dayanıyordu. Bu süreç 1450'den yüzyıllar önce başladı ve her yerde kanunların, mahkemelerin, bürokrasinin ve vergi sistemlerinin kurulmasına yol açtı; Avrupa'nın bazı ülkelerinde temsilciler meclislerinin gelişmesinde de rol oynadı. 1450'den sonra, Avrupa'nın birçok ülkesinde merkezi kurumların ve hükümet faaliyetlerinin büyüklüğü ve etki alanı çarpıcı bir biçimde arttı. Hükümdarlar daha sık yeni yasalar çıkarmaya başladılar ve bazı bölgelerde devlet kiliseyi, kilise yetkililerini, vergilerini ve mahkemelerini kendisine bağladı.

Hemen hemen Avrupa'nın tamamı hanedanlar tarafından yönetildiği için –bunun tek istisnası Papalık devletleri ve bazı şehirlerdi– para kaynakları üzerinde hak iddia etmek ve onları elde bulundurmak aynı zamanda akılcı evlilik stratejileri gerektiriyordu; çünkü toprağı miras yoluyla kazanmak savaş yoluyla kazanmaktan çok daha ucuzdu. Bu nedenle, tıpkı ordular ve bürokrasiler gibi, kralın ve soyluların oğulları ve kızları da devlet politikasının önemli araçlarıydı. Avantajlı bir evliliğin yararları, özellikle de eğer kadının erkek kardeşi yoksa ve dolayısıyla kendisine toprak miras kalmışsa, kuşaklar boyu sürüyordu. Bu süreç en dramatik olarak Habsburglarda görülebilir. Habsburg ve Avusturya'nın büyük bir kısmının kralı olan Kutsal Roma İmparatoru III. Friedrich'in eline, Portekiz Prensesi Eleanor ile evlenince çok küçük bir toprak parçası –ve çok fazla miktarda para– geçti. Oğlu Maximi-

İs = İskoçya
İ = İngiltere
F = Fransa
İsp = İspanya
P = Portekiz
H = Habsburg toprakları

= Evlilik
(sadece stratejik evlilik yapan çocuklar gösterilmiştir)

Şekil 7 16. yüzyılda Batı Avrupa'daki hanedan evlilikleri

lian'ı Avrupa'nın en önemli kadın mirasçısı (miras olarak Hollanda, Lüksemburg ve günümüzde Doğu Fransa'da bulunan Burgonya kontluğu kalmıştı) Burgonya Prensesi Marie ile evlendirdi. Maximilian romantize edilmiş otobiyografisi *Theuerdank*'ta –bu bölümün başındaki ahşap baskının alındığı yapıt– Marie'ye kur yapmak için gidişini bir dizi şövalyelik macerası olarak tanımlıyordu. Gerçekte ise, evlilik babaları tarafından ayarlanmıştı. Kendisi kabul etmek istememiş olabilir, ama Maximilian politik evlilik dersini iyi öğrenmişti; bu yüzden de oğlu ile kızını İspanya'nın, Güney İtalya'nın büyük bir bölümünün ve daha sonra da Yeni Dünya'daki İspanya İmparatorluğu'nun kral ve kraliçesi olan Fernando ile Isabel'in çocuklarıyla evlendirdi. (Maximilian, Şekil 7'de gösterildiği gibi, oğlu Philip'i Joanna ile evlendirmenin yanı sıra, kızı Margaret'i de Ferdinand ile Isabella'nın oğlu John ile evlendirdi; ancak John birkaç ay sonra öldü ve bu evlilikten bir çocuk doğmadı.) Torunu Karl, Avrupa'nın hemen hemen yarısına hükmedecekti. Habsburg hanedanının başarıları şu sözün çıkmasına yol açtı:

"Bırak başkaları savaşsın; mutlu Avusturya, sen evlen" (*Bella gerant alii, tu felix Austria nube*). Ancak Habsburgların çok sık savaşmaları bu veciz sözü biraz ironik kılmaktadır.

Papalar ve şehir yöneticileri bile sıklıkla bu tür evlilik stratejilerinin tarafı oluyorlardı; şehirli seçkinlerin varlıklı kızları kadar, papanın kız ve erkek yeğenleri ve bazen çocukları da çok arzulanan evlilik partnerleri oluyorlardı. Bu dönemde özellikle İtalya'daki varlıklı aileler kendilerini, darbeler veya ittifaklar yoluyla hanedanlara dönüştürdüler ve daha köklü ve önemli hanedanlarla evlilikler kurarak konumlarını pekiştirdiler.

Bu güç oluşturma süreçleri birçok ülkede benzer bir model izledi; ancak ülkelerde yerel varyasyonlar ve farklı kronolojiler söz konusu oluyordu. 15. ve 16. yüzyıl hükümdarları ve onların memurları yüzyıllarca geriye giden gelişmelerden yararlanıyorlardı; bu nedenle, onların yaptıklarını belli bir çerçeveye oturtabilmemiz için ortaçağa bir göz atmamız gerekiyor.

Britanya adaları

İngiltere'de merkezileşme, ülkeyi birleştiren ve şerif sistemi kuran Anglo-Sakson krallarla başladı. Şerifler, varlıklı ailelerden gelen ve vergi toplama, suçluları yakalayıp yargılama ve piyade toplamakla görevli, ücretsiz çalışan yetkililerdi. Normandiya Dükü William, 1066 yılında İngiltere'yi fethettikten sonra Normandiyalı krallar vergileri belirleyip topladılar; soylulardan bağlılık yemini içmelerini istediler ve ülke çapında yasal işlemlerin tek tip olması için gezici yargıçlar kullandılar. Bu yasa daha sonraları *common law* (içtihat hukuku) adını aldı. (İngiliz hukuku Birleşik Krallık, Birleşik Devletler, Kanada, Avustralya ve daha başka birçok ülkenin hukuk sisteminin temelini oluşturmaktadır.)

Haçlı Seferleri sırasında ve Fransa ile savaşırken talep edilen vergiler, 1215 yılında, yüksek soyluların kralın gücünü sınırlayan bir antlaşmayı krala zorla kabul ettirmelerine yol açtı. Magna Carta olarak bilinen bu antlaşma, anayasal yönetimin, birey hakları-

nın ve demokrasinin temeli olarak tarihte neredeyse efsanevi bir önem kazanmıştır. Gerçekte ise, antlaşmada sıradan halka hemen hemen hiç atıfta bulunulmamaktadır; sadece kralın baronları üzerindeki gücüne, özellikle de para talep etme gücüne bir sınır getirilmektedir. 13. yüzyılın sonlarına doğru kral, yüksek düzeyli soylulardan ve din adamlarından oluşan danışmanlar grubunu, daha alt rütbeli şövalyeleri ve bazı kentlerin temsilcilerini de kapsayacak şekilde genişletti. Bu temsilciler grubu yavaş yavaş parlamento adı verilen daimi temsilciler organına dönüştü. Zaman içinde bu temsilciler grubu, Magna Carta'ya dayanarak vergileri ve kanunları onaylama hakkına sahip olduğunu ileri sürdü. 1337-1453 yılları arasında İngiltere ile Fransa arasında yaşanan ve İngiltere'nin Fransa tahtı üzerindeki hak iddiaları nedeniyle çıkan Yüz Yıl Savaşları, parlamentonun gücünün artmasına yol açtı çünkü temsilciler, kral karşılığında bir şey vermedikçe vergi toplanmasına karşı çıkıyorlardı.

Yüz Yıl Savaşları'nın bitiminden hemen sonra İngiliz soyluları, iki düklük (Lancaster ile York) arasındaki taht kavgasına ve iç savaşa katıldılar. York taraftarlarının simgesi beyaz gül, Lancaster taraftarlarının simgesi de kırmızı gül olduğundan Güller Savaşı adı verilen bu savaşta, önce bir taraf, daha sonra da diğer taraf tahtı ele geçirdi. Düzeni yeniden kurma arzusu ağır bastı ve 1485 yılında Lancaster hanedanı ile uzaktan bağları olan Henry Tudor isimli Galli bir soylu York güçlerini alt etti ve Kral VII. Henry unvanıyla tahta çıktı. VII. Henry, ailesinin en önemli politik stratejisi haline gelecek olan akıllı evlilikler uygulamasını başlatarak York hanedanının tek popüler kralı IV. Edward'ın (hsd 1461-70 ve 1471-83) kızı ile evlendi.

VII. Henry kurnaz ve dikkatliydi; para harcamaya o kadar isteksizdi ki, Polidoro Vergilio gibi saraylılar onu cimrilikle ve açgözlülükle suçluyordu. Hükümdarlığının ilk yıllarında yasaları onaylaması için birkaç kez parlamentoyu topladı, ama genel olarak ülkeyi yüksek soylular, din adamları, şövalyeler ve profesyonel memurlardan oluşan kraliyet konseyi aracılığıyla yönetti. Konsey, yabancı ülkelerle diplomatik ilişkiler kurdu ve davaları

içtihat hukuku mahkemelerinden daha süratli bir şekilde sona erdirmek için adalet ve nasafet mahkemesi (*court of Chancery*), sulh mahkemesi (*court of Requests*) ve kraliyet mahkemesi (*Star Chamber*) gibi özel organlar oluşturdu. Dış ticaretin ve sağlıklı bir ekonominin önemini gören VII. Henry, kumaş üretimini teşvik etti ve gemiciliği korumak için bir ticaret filosu kurdu. Ardından kumaş ihracatından daimi gümrük vergisi alma hakkını elde etti; bu tarihten itibaren bu hak kraliyet gelirlerinin önemli bir parçasını oluşturdu.

VII. Henry en büyük kızı Margaret'i İskoçya Kralı IV. James (hsd 1488-1513) ile evlendirdi; daha sonra oğlu Arthur ile İspanya kral ve kraliçesi Fernando ile Isabel'in kızı Aragonlu Catherine arasında bir evlilik antlaşması yaptı. Arthur beklenmedik bir şekilde ölünce, ittifakın bozulmasını ve Catherine'in beraberinde getirdiği çeyizi kaybetmek istemeyen VII. Henry, Catherine'in ikinci oğlu Henry ile evlenebilmesi için papadan izin kopardı. Hıristiyan kilisesi kanunları bir insanın erkek kardeşinin dul karısıyla evlenmesine izin vermiyordu; ancak bu olayda papa, Arthur ile Catherine'in çocuk oldukları için gerdeğe girmemiş olmaları nedeniyle nikâhın gerçekleşmediği iddiasının yanı sıra, kralın büyük baskısı ve Papalığa büyük bağışlar yapma vaadiyle izin vermeye ikna edilmişti.

VII. Henry İngiltere'yi savaş dışında tutarak kraliyet hazinesini zenginleştirdi; oğlu VIII. Henry (hsd 1509-47) bundan kendine ders çıkarmadıysa da torunu I. Elizabeth (hsd 1558-1603) çıkardı. VIII. Henry'nin İrlanda ve Fransa'da savaşmak için gereksinim duyduğu para büyük oranda, İngiltere'nin Roma'daki Papalıktan kopması sonucu el konulan kilise topraklarının satılmasıyla karşılandı. Bu satış olmasaydı muhtemelen kral iflas ederdi. (Roma'dan kopuşla ilgili olarak daha fazla bilgi için 5. bölüme bakınız.) Elizabeth, egemenliğinin ilk yıllarında Kıta Avrupası'ndaki din ve hanedan savaşlarına müdahil olmadı; ancak İspanya'nın Hollanda'daki faaliyetleri nedeniyle, 1580'lerden sonra bu tutumu sürdürmek mümkün olmadı. Elizabeth'in kara birlikleri ve denizdeki gemileri için parlamentodan hem borç hem de vergi

toplama izni alması gerekiyordu. Parlamento sadece hükümdar istediği zaman toplanıyordu; Elizabeth kırk beş yıllık egemenliğinde parlamentoyu on üç kez toplantıya çağırdı. Ancak parlamento toplanınca vergi ve kanun onaylamanın ötesinde başka politik konuları da gündeme getiriyordu. Elizabeth parlamentonun rolünün bu yolla artırılmasına karşı çıkıyordu ve bu yüzden birkaç kez bazı Avam Kamarası üyelerini hıyanet olarak nitelediği sözlerinden dolayı hapse attırdı. Elizabeth, babası ve büyükbabasının yaptığı gibi, küçük bir danışmanlar grubuyla yönetmeyi yeğliyordu.

Elizabeth Kıta Avrupası'ndaki savaşlardan elinden geldiğince uzak durmaya çalıştı; ancak onun askeri önlem alma isteksizliği İrlanda için geçerli değildi. İngiliz kralları 12. yüzyıldan beri İrlanda üzerinde egemenlik hakları olduğunu ileri sürmüşlerdi ve İngiliz soylularına İrlanda'da toprak vererek ve huzursuzluk ve isyan dönemlerinde askeri müdahalelerde bulunarak iddialarını destekliyorlardı. 15. yüzyılın ortalarında İrlanda'nın tamamını İngiliz egemenliğine sokma çabaları çok masraflı olmaya başladı. İrlanda gayri resmi olarak ikiye bölündü: Dublin'in etrafındaki Pale adı verilen ve İngiliz bir vali tarafından yönetilen bölge ile Anglo-İrlandalı ve Kelt beyler tarafından yönetilen İrlanda'nın geri kalan kısmı. İngiliz egemenliğine karşı birçok isyan düzenlendi: 1530'larda onuncu Kildare beyi Thomas Fitzgerald isimli bir Anglo-İrlandalı soylunun önderliğini yaptığı isyan; 1560'larla 1580'ler arasında güneydeki Munster vilayetinde çıkan ve Desmond beyleri tarafından yönetilen isyanlar; 1590'larda üçüncü Tyrone beyi Hugh O'Neill'ın liderliğindeki isyan. Bu isyanlara Protestan Reformu'na karşı çıkan Anglo-İrlandalılar ile Kelt İrlandalıların silahlı muhalefeti de eklenince İngilizler üzerindeki baskı giderek artmaya başladı. İngiliz içtihat hukuku yavaş yavaş İrlanda'da uygulanmaya başladı ve en İngilizleşmiş ve en varlıklı bölge olarak ortaya Dublin çıktı.

İrlanda'daki İngiliz yetkililer, özellikle de barbar, pagan, "vahşi" ve "hayvansı" olarak niteledikleri Kelt İrlandalılara karşı sık sık şiddet kullanılmasını tavsiye ediyorlardı. İngiliz ordusu, Des-

Belge 8 Edmund Spenser, İrlanda'nın Mevcut Durumuna Bakış (1596)

İngilizlerin İrlandalılara karşı duyduğu düşmanlığı en belirgin biçimde, 1570'lerde toprak sahibi ve zengin olma umuduyla İrlanda'ya gelen şair ve saraylı Edmund Spenser (1552-99) dile getirdi. Spenser, İrlandalıların İngilizlere karşı giriştikleri birçok isyanın birinde İngiliz birliklerinde görev aldı ve toprakla ödüllendirildi. İrlanda'da kaldığı süre içinde yazdığı *İrlanda'nın Mevcut Durumuna Bakış* isimli risalede, kıtlığı bir taktik olarak kullanıp, Kelt dilinin ve İrlanda âdetlerinin tamamen ve şiddetle bastırılmasını öneriyordu. Bir diyalog olarak yazılan risale, Spenser öldükten çok sonra basıldı.

Eudoxus: Ama geldiğin İrlanda denilen bu ülke bu kadar güzelse ve toprakları söylediğin kadar genişse, orayı yararlı bir şekilde kullanmak ve o yabani ulusa daha iyi bir yönetim ve uygarlık getirmek için çalışılmamasını anlayamıyorum. [Buna neyin engel olduğunu sorar.]

Ireneus: O zaman, bu ülkenin halkına en çok zararı dokunan kötülükleri anlatmakla başlayayım ... onlar da üç çeşittir; birincisi kanunlarda, ikincisi âdetlerde, üçüncüsü de dindedir ... [Âdetlerden biri, sığırları serbestçe otlatmak ve onlara yakın olabilmek için bollies denilen yayla evlerinde diğer insanlardan kopuk bir şekilde yaşamaktı.] Yayla evlerinde böyle yaşayan insanlar barbarlaşıyor ve buralarda kentlerde yaşadıklarında olacaklarından daha ahlaksız oluyorlar; canlarının istediği her yolu kullanarak, hükümete ... veya düşman oldukları kişilere, mallarını çalmak veya onları öldürmek gibi canlarının istediği kötülüğü ve alçaklığı yapıyorlar. Çünkü hukuktan ve itaatten muaf olduklarını düşünüyorlar ve bir kez özgürlüğü tattılar mı, uzun süre boyunduruk takılmamış sığırlar gibi, bir daha yönetilmeyi reddediyorlar. [Eudoxus kanunları değiştirmeyi önerir.]

Ireneus: İyi ve mantıklı kanunların orada bozuk giden şeyleri düzelteceğini düşünüyorsan kesinlikle yanılıyorsun. Çünkü kimsenin kanunlara aldırış etmediği, kanunları ihlal etmekten çekinmediği bir yerde kanun koymak anlamsızdır. [İrlandalılar] çok inatçı ve yabanidirler; bir zamanlar ehlileştirilmiş olsalar bile, son zamanlarda boyunduruktan kurtuldukları ve artık itaat etmedikleri için ... bu ancak kılıçla olabilir [ehlileştirilebilirler]; çünkü, herhangi bir iyiliğin ekilebilmesi için önce bütün bu kötülükler güçlü bir elle kesilmeli, tıpkı bir ağacın iyi meyve verebilmesi için önce bozuk dalların ve sağlıksız yaprakların budanması ve zararlı bitkilerin temizlenmesi veya kazınması gerektiği gibi. [Daha sonra hasadın ve hayvanların yok edilmesini önerir.] Seni temin ederim ki, sonları çok çabuk gelir ... hiçbiri kılıçtan geçirilmeli veya asker tarafından öldürülmemeli; erzakları ellerinden alındığında, sığırlarının etrafta dolaşmaları engellendiğinde, kısa sürede birbirlerini yiyecek ve kendilerini yok edeceklerdir. Bunun kanıtını yakınlarda, Munster'daki [İrlanda'da bir vilayet] savaşlarda gördüm; burası hububat ve sığır zengini bereketli bir bölge olduğu için uzun süre karşı koyabileceklerini sanırdın; ama daha bir buçuk yıl dolmadan öyle perişan bir hale düştüler ki, taş yürekli insanlar bile üzülürdü. Dört bir taraftaki ormanlardan ve vadilerden sürünerek çıktılar; çünkü ayakları onları taşıyamıyordu; sanki ölü gibiydiler, mezarlarından seslenen hayaletler gibi konuşuyorlardı; bir leş bulduklarında sevinçle yiyorlardı ... ve bütün bu savaş sırasında kılıçtan geçirilenlerin sayısı fazla değildi; çoğu [isyan ederek] başlarına gelmesine neden oldukları kıtlık yüzünden öldü.

mond'un başlattığı isyanlar sırasında köyleri ve ürünleri yakmak gibi taktikler kullandı; 1580'lerde açlık ve hastalık yüzünden Munster vilayetinde nüfusun muhtemelen üçte biri öldü. İrlandalı Katoliklerin toprakları Protestan İngiliz ve İskoç toprak sahiplerine verilince İrlanda'da plantasyonlar ortaya çıktı. İngiltere'den, Galler'den ve İskoçya'dan yerleşimciler getirildi; ancak bunların sayıları hiçbir zaman İngiliz krallığının istediği kadar yüksek olmadı. Dahası bu kişiler etraflarındaki İrlandalılardan İngiltere'nin arzuladığı kadar ayrı yaşamıyorlardı. Tyrone'un isyanından sonra, İngiliz egemenliğine en şiddetli direnişin gerçekleştiği kuzeydeki Ulster vilayetinde çok büyük bir plantasyon kuruldu. 1640'a gelindiğinde Ulster'da, çoğu Protestan İskoçlardan oluşan yaklaşık 40.000 çiftçi yaşıyordu. İngiliz sömürgeciliği böylece Katoliklerle Protestanlar arasında günümüze kadar devam eden karşılıklı nefret ve şiddet tohumlarını ekti.

Bu dönemde İskoçya'nın siyasi tarihi İngiltere'ninkine çok benziyordu: İç savaş ve cinayetler içeren taht kavgaları, büyük soylularla krallar arasında iktidar kavgaları, savaş ilanında ve mali konularda söz sahibi olan bir parlamentonun ortaya çıkması ve artan vergi miktarı. 14. yüzyılın sonlarında Stuartlar taht üzerinde hak iddia eden birkaç aile arasından sıyrıldılar ve hemen tüm hükümdarlarının tahta çocuk yaşta çıkmalarına karşın, üç yüz yıl hüküm sürecek hanedanlarını kurdular. Stuart hanedanı, Fransa ile evliliklerle sağlamlaştırılan yakın bir ilişki içindeydi ve 15. yüzyıl boyunca zaman zaman İngiltere ile savaştı. IV. James, 1503 yılında Margaret Tudor ile evlenerek İngiltere ile barışmaya çalıştı. Ancak bu dostluk uzun sürmedi; çünkü James İngiltere ile savaşan Fransa'yı destekledi, İngilizler de 1513 yılında Flodden Savaşı'nda İskoçları yenip James'i öldürdüler. Ama sonuçta evliliğin savaştan daha önemli olduğu kanıtlandı; çünkü bu evlilik sayesinde Stuartlar daha sonra İngiltere'nin hâkimi oldular.

1542 yılında İskoçya ile İngiltere arasında yine savaş patlak verdi; aynı yıl İskoç Kralı V. James (hsd 1513-42) öldü ve geride bir haftalık kızı Mary'yi bıraktı. Mary derhal kraliçe ilan edildi, ülkeyi ise kraliyet konseyi yönetiyordu. Mary çocukluğunun bü-

yük bir bölümünü Fransa'da annesi Marie de Guise'in yanında geçirdi ve Fransa veliahdı ile evlendi. Veliaht genç yaşta ölünce Mary 1561 yılında İskoçya'ya döndü. Bu arada İskoçya Protestan olmuştu; Mary'nin İskoçyalı bir Katolik olan kuzeni Lord Darnley ile evlenmesi ve Katolik Fransa'yı desteklediğini düşünmeleri güçlü Protestan soyluların ona muhalefet etmesine yol açtı. İlk isyan bastırıldı; ama bu arada Mary, Darnley'den bir erkek evlat doğurmasına karşın, ondan nefret etmeye başladı. Bir suikaste kurban giden Darnley'nin öldürülmesinde Mary'nin parmağının olduğu ileri sürüldü (Mary suikastçilerin başıyla evlenmişti) ve 1567 yılında tahttan inmek zorunda kalarak tahtı henüz bir bebek olan oğlu James'e terk etti. Mary arkasından İngiltere'ye kaçtı ve burada Elizabeth tarafından hapse atıldı; çünkü Elizabeth'ten sonra İngiltere tahtının birinci vârisiydi ve Elizabeth haklı olarak, kendisini devirmeye yönelik Katolik planlarının merkezinde Mary'nin de olacağından kaygılanıyordu. (Elizabeth'in halası Margaret, Mary'nin büyükannesiydi.) Bir yaşındaki James, Protestan danışmanlar tarafından büyütüldü ve oğlunu bir daha hiç göremeyen Mary 1587 yılında ihanet suçlamasıyla idam edildi. Elizabeth'in 1603 yılında ölmesiyle James, İskoçya'nın yanı sıra, İngiltere ve İrlanda kralı oldu.

Fransa

Fransa'da Philippe Auguste (hsd 1180-1223) ve vârisleri savaş, evlilik ve miras yoluyla Fransa krallığının topraklarını genişlettiler; güneyde *sénéchal* kuzeyde de *baillis* denilen, soylu olmayan profesyonel kraliyet memurlar sistemiyle hüküm sürüyorlardı; bu kişilerin hukuki, mali ve askeri yetkileri vardı. Uzun süren savaşlar bazen olağanüstü vergiler gerektiriyordu ve 14. yüzyılın başlarında kral böyle talepleri onaylaması için bir ulusal meclise gerek olduğuna karar verdi. Bu vergiler arasında din adamlarından alınan bir vergide vardı. Bu durum kralların din adamları üzerinde yasal veya mali otoritesi olamayacağını söyleyen papayla kra-

lı karşı karşıya getirdi. Ulusal meclis üç sınıftan oluşuyordu. Bunlar hukuken tanımlanmış toplumsal zümrelerdi: Birinci Sınıf (din adamları), İkinci Sınıf (soylular) ve Üçüncü Sınıf (*bourg* denilen beratlı şehirlerde yaşayanlar). Sınıflar Meclisi de (*États-Généraux*) denilen ulusal meclis, kralın koyduğu vergileri ve kraliyetin Papalıkla ilgili politikalarını onaylıyordu ve Yüz Yıl Savaşları sırasında, krallar paraya ihtiyaç duyduklarında, États-Généraux'yu toplantıya çağırıyorlardı.

Bu toplantıların sonucunda États-Généraux krala, İngiliz parlamentolarının kendi hükümdarlarına bağladığı daimi vergilerden daha fazla vergi bağladı; bunlar arasında arazi vergisi *taille*, satış üzerinden alınan vergi *aide* ve tuz üzerinden alınan *gabelle* vardı. Fransa'daki bazı vilayetlerin bağımsız bölgesel meclisleri vardı ve bu meclisler daha kalıcı vergiler saldılar. Bu daimi vergiler sayesinde Fransa kralları meclis toplama gereği duymadan daha rahat bir şekilde savaşa girebiliyorlardı; oysa İngiliz kralları parlamentoyu toplamak zorundaydılar. Hem ulusal hem de bölgesel meclislerde her sınıf blok halinde oy kullanırdı ve zaman içinde Birinci ve İkinci Sınıflar kendilerinin vergiden muaf oldukları ilkesini yerleştirdiler; din adamlarının dua yoluyla, soyluların da savaşarak kralı desteklediklerini söylüyorlardı. Bu da, bu iki güçlü grubun, vergi oranları konusunda, İngiltere'deki din adamları ve soylulardan daha az kaygı duyduklarını anlamına geliyordu.

İngiltere'de olduğu gibi, Fransa'da da yüksek soylular Yüz Yıl Savaşları sırasında güç kazandılar; ancak Jeanne d'Arc'ın girişimleri sonucu Reims'de taç giyen Valois hanedanı krallarından VII. Charles (hsd 1422-61) kralın gücünü yeniden kabul ettirmeye çalıştı. Charles Batı Avrupa'daki ilk daimi kraliyet ordusunu kurdu, kraliyet konseyini yeniden düzenledi ve papayı, krala piskopos ve rahip atama ve bazı kilise vergilerini iptal etme hakkı veren Bourges Fermanı'nı (*Sanction Pragmatique de Bourges*) kabule zorladı. Oğlu XI. Louis de (hsd 1461-83) ticari antlaşmalar ve ipek dokumacılığı gibi ekonomik aktivitelere koyduğu vergiler yoluyla elde ettiği parayla orduyu büyüttü.

XI. Louis, Fransa krallığını daha da genişletmeye çalıştı ama bu konuda karşısında Burgonya dükünü buldu. Burgonya dükü tek-

nik olarak Fransa kralının vasalıydı ama Yüz Yıl Savaşları'nın sonlarına doğru İngiltere ile ittifak kurmuştu. 1467 yılına gelindiğinde Dük "İyi" Philippe (hsd 1419-67) savaşlar, antlaşmalar ve evlilikler yoluyla sadece Burgonya'yı değil, aynı zamanda Flandre'ı, Brabant'ı, Hainault'yu (hepsi günümüzde Belçika ve Fransa topraklarındadır) ve Lüksemburg'u elinde bulunduruyordu. Oğlu Cesur Charles (hsd 1467-77) Burgonya topraklarını daha da genişletmeye çalıştı ve İngiltere Kralı IV. Edward'ın kız kardeşiyle evlenerek İngilizlerle ittifak kurdu. Onun bu çabaları Fransa'nın doğusunda güçlü bir krallığın ortaya çıkmasına yol açabilirdi, ama Charles 1477 yılında bir savaşta öldü. XI. Louis, Charles'ın geniş topraklarının büyük bir kısmını ele geçirdi; ancak toprakların bir kısmı, daha önce imparatorun oğlu Habsburglu Maximilian ile Charles'ın öldüğü yıl evlendiğini gördüğümüz kızı Marie'ye gitti. Evlilikler Fransa'yı batıya ve doğuya doğru genişletti; 1489 yılında Bretagne dükü öldüğünde, dul karısı Anne peş peşe iki Fransa kralı ile evlendi. Ölene kadar Bretagne'ı bağımsız bir şekilde yönetti, ama sonunda düklük Fransa krallığına geçti.

Bu toprak genişlemesi ve bütünleşme dönemi sırasında kralın sarayı büyüdü ve daha kalıcı kurumlar kuruldu. Bunların en önemlisi hukuk davalarına bakan kraliyet mahkemesi olan Paris *parlamentosu*'ydu. Paris parlamentosu bölgenin, doğrudan kralın kontrolünde olan en yüksek mahkemesiydi. Bu bölge, 1450 yılında günümüz Fransa'sının yaklaşık üçte biri büyüklükteydi, ama daha sonra giderek büyüdü. Fransa'nın bazı bölgelerinin kendi parlamentoları vardı. Bu parlamentolar, İngiliz parlamentoları gibi yasalar çıkaramıyorlardı; ancak geleneksel olarak kralın fermanlarını inceleme ve yasalara uygun değilse, onların sicile geçmesini yasaklama hakları vardı. Ancak, kralların şahsen giderek (bu olaya *lit de justice* deniyordu) fermanını sicile geçirmesi için parlamentoyu zorlayabilmesi mümkün olduğundan parlamentoların bu gücü sınırlıydı.

Kuramsal olarak, parlamentoya üye olabilmek için hukuk eğitimi ve becerisi gerekliydi; ancak Valois kralları I. François (hsd 1515-47) ve II. Henri (hsd 1547-59), kraliyet bürokrasisindeki ve hatta ordudaki çoğu makam gibi bu makamların da satın alınabi-

lir olduğunu düşünüyorlardı. Makam satışı Fransa kralları için önemli bir gelir kaynağı haline geldi. Çoğu makam soylular tarafından satın alınıyordu; soylular daha sonra makamın gelirini ve diğer imtiyazları alıyor ve çok daha düşük bir ücretle gerekli işi yapacak birini tutuyorlardı. Bir kraliyet makamına sahip olmak buradan gelecek başka tür hamilikleri veya daha yüksek bir soyluluk unvanı elde etme olanağını sağlıyordu; dolayısıyla makam satın alanların çoğu küçük soylular, hatta soylu olmayan varlıklı kişilerdi. Makam sahibi oldukları için soyluluk unvanı alan bireylere

İngiltere ve İrlanda	İskoçya	Fransa	İspanya	Portekiz
1422-61 VI. Henry	1437-60 II. James	1422-61 VII. Charles	1454-74 IV. Enrique (Kastilya)	1438-81 V. Afonso
1461-83 IV. Edward	1460-88 III. James	1461-83 XI. Louis	1458-79 II. Juan (Aragon)	1481-95 II. João
1483-5 III. Richard		1483-98 VIII. Charles	1474-1504 Isabel (Kastilya)	
1485-1509 VII. Henry	1488-1513 IV. James	1498-1515 XII. Louis	1479-1516 Fernando (Aragon)	1495-1521 I. Manuel
1509-47 VIII. Henry	1513-42 V. James	1515-47 I. François		1521-57 III. João
1547-53 VI. Edward	1542-67 İskoç Kraliçesi Mary	1547-59 II. Henri		1557-78 I. Sebastião
1553-8 I. Mary		1560-74 IX. Charles	1556-98 II. Felipe	1578-80 Kardinal Henrique
1558-1603 I. Elizabeth	1567-1625 VI. James	1574-89 III. Henri	1598-1621 III. Felipe	1580-98 I. Felipe (İspanya kralı II. Felipe)
		IV. Henri		1598-1621 II. Felipe (İspanya kralı III. Felipe)

Şekil 8 Batı Avrupa hükümdarları, 1450-1600

noblesse de robe ("cüppe soyluları" – yargıçların ve devlet görevlilerinin giydikleri cüppeden gelen bir deyim) deniyordu; bu unvan –en azından kuramsal olarak– unvanlarını yerine getirdikleri askeri hizmetten alan ve *noblesse d'épée* (kılıç soyluları) denilen eski soylulara karşı oluşturulmuştu. Yüksek soylular toplum içinde böyle yükselmeyi aşağılık bir şey olarak görüyorlardı; ancak bu, kraliyet için toplumda nispeten aşağılarda olan ama giderek güçlü ve varlıklı bir grup haline gelen kişilerle ittifaklar oluşturmanın bir yoluydu.

16. yüzyılda makam fiyatları çarpıcı biçimde arttı; 1522 yılında Paris *parlamento*su üyeliğinin fiyatı 6.000 *livre* iken, bu rakam 1600 yılında 60.000 oldu. Kralın masrafları da giderek arttığından makam satışları kraliyet için vazgeçilmez bir gelir kaynağı haline geldi. Ancak, Fransa'da soylular birçok vergiden muaf olduklarından, uzun vadede, beraberinde soyluluk unvanı getiren makam satmanın etkileri, özellikle de bu makamların birçoğu miras yoluyla aktarıldığından çok zararlıydı.

İspanya ve Portekiz

İber yarımadasındaki siyasi gelişmeler kendine özgüydü; ama bazı açılardan da İngiltere ve Fransa'daki gelişmelere benziyordu. Normandiyalı William İngiltere'yi fethederken, yarımadanın kuzeyindeki birkaç Hıristiyan krallık da güneylerinde bulunan dağılmış Müslüman devletleri fethetmeye başladı. Yarımadanın kuzey bölgesinde bulunan Kastilya, büyüyen Hıristiyan krallıkların en güçlüsü haline geldi; kuzeydoğudaki Aragon ise, ikinci en güçlü devletti. 1100'lerde Kastilya, Aragon ve birkaç küçük devlet temsilciler meclisleri kurdular (Kastilya'da *Cortes*; Aragon'da *Corts*); bu meclislerde de Fransa'daki États-Généraux gibi din adamları, soylular ve şehirliler için ayrı meclisler bulunuyordu. 15. yüzyılda Kastilya *Cortes*'inin oldukça az bir gücü vardı; hatta o kadar azdı ki, din adamlarının ve soyluların temsilcileri artık toplantılara katılmayı bırakmıştı. Buna karşın, Aragon *Corts*'u vergileri onayla-

ma konusundaki yetkisini koruyordu. Bugün Portekiz'in kuzeyini oluşturan bölge 12. yüzyılda Kastilya'dan bağımsızlığını kazandı; 13. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Portekiz bugünkü sınırlarının tamamını kontrol ediyordu. Hıristiyan fetihleri devam etti ve 1200'lerin sonuna gelindiğinde, İspanya'da Müslümanların kontrolü altında bulunan bölge güneyde Granada krallığına kadar geriledi. Hıristiyan Aragon, Navarra ve Kastilya krallıkları bugünkü İspanya'nın geri kalanını kontrol ediyorlardı.

İspanya önce evlilik, daha sonra da fetih yoluyla bütünleşti. 1460'larda hem Aragon hem de Kastilya taht kavgalarından kaynaklanan iç savaşlar yaşadılar; Fransa ve Portekiz kendi çıkarlarına en uygun vâris hangisiyse onu destekliyordu. Her iki ülkenin kralı da Kastilya tahtı üzerinde hak iddia eden Isabel'e göz koymuştu. Ancak Isabel 1469 yılında, topraklarının içinde Napoli ve Akdeniz'deki Sicilya, Sardinya, Mallorca ve Menorca adaları bulunan Aragon Prensi Fernando ile evlendi. Onlar evlenince krallıkları birleşmedi; ancak vârisleri zamanında toprakları daha bütünlüklü bir ülke görünümü aldı; yine de İspanya'daki her iki devlet (ve yarımada dışındaki topraklar) kendi kanunlarını, mahkemelerini, vergi sistemini ve temsilciler meclisini yaklaşık 1700 yılına kadar korudular. Kral ve kraliçe, çocuklarının kendilerinin yaptığı gibi evlilikler yapmalarını sağladılar ve onları güçlü komşuları Fransa'ya karşı kendilerine yardım edecek ülkelerin hükümdarlarıyla evlendirdiler: En büyük kızları Isabel Portekiz kralı Afonso ile evlendi; çifte düğünle oğulları Juan ve ikinci kızları Juana, I. Maximilian ve Burgonyalı Marie'nin çocukları Margaret ve Habsburglu Felipe ile evlendiler; üçüncü kızları Catherine, İngiltere kralı VII. Henry'nin en büyük oğlu Arthur ile evlendi. Ancak ölüm bu evlilik stratejisini karmaşıklaştırdı. Hem Afonso hem de Juan düğünlerinden kısa süre sonra öldüler; daha doğrusu evlilik kutlamaları hâlâ sürerken Afonso attan düşerek öldü. Isabel (küçük) bunun üzerine Afonso'nun en büyük erkek kardeşi Manuel ile evlendirildi; ancak bir erkek evlat doğurduktan kısa bir süre sonra öldü; oğlu da bebekken öldü. (Isabel ve Fernando hemen dördüncü kızları Maria'yı Manuel ile evlendirerek Portekiz'le olan ittifakı yeniden güçlendirdiler. Maria yedi çocuk doğurdu ve bu çocukla-

rın birkaçı Habsburglu kuzenleriyle evlendiler.) Evliliğinin üzerinden daha bir yıl geçmemişti ki, İngiltere prensi Arthur da öldü. Bütün bunlar, sonunda Juana'nın Kastilya tahtının vârisi olmasına; Catherine'in de henüz yirmisine gelmeden dul kalmasına yol açtı. Juana daha sonra Kastilya tahtına çıktı; ancak akli dengesizliği nedeniyle egemenliği kısa sürdü ve adı "Deli Juana"ya çıktı. Anne ve babasının son derece kızmalarına karşın –onu bir başka ittifak için kullanmayı düşünüyorlardı– Catherine ve çeyizi İngiltere'de alıkonuldu ve karmaşık görüşmelerden sonra, yukarıda anlatıldığı gibi, Arthur'un küçük kardeşi Henry ile evlendirildi. Böylelikle Catherine peş peşe iki kardeşle evlenerek, kayınbiraderi Manuel ile evlenen kız kardeşi Isabel'in izlediği yoldan gitti.

Isabel ve Fernando evlilikler yoluyla Avrupa'nın diğer ülkeleriyle kendi ülkeleri arasında bağlar oluştururken askeri başarıları da topraklarını genişletti. Evlendikten hemen sonra yarımadadaki son Müslüman devlet olan Granada'ya karşı askeri harekâtlara başladılar ve 1492 yılında başarıya ulaştılar. Isabel'in ölümünden sonra Fernando 1512 yılında Navarra'yı fethetti ve İspanyol askerleri daha sonra da günümüzde Fransa'nın güneyini oluşturan toprakları, Kuzey Afrika'yı, Güney İtalya'yı ve Kanarya adalarını ele geçirdiler.

Isabel ile Fernando aynı zamanda, soyluların gücünü sürekli baskı altında tutarak hükümdar olarak konumlarını güçlendirdiler. Kraliyet konseyini daha büyük, daha güçlü ve daha profesyonel hale getirip ve küçük soylularla ve soylu olmayan ama eğitimli kişilerle doldurarak ona yeni bir biçim verdiler. Onların vârisleri, her biri bir bölgeden –Aragon, Napoli, Yeni İspanya ve başka bölgelerden– veya yönetimin bir alanından sorumlu olan, üyeleri ve görevlileri hükümdar tarafından atanan (soyluluk unvanı sayesinde miras olarak devralınamayan) çok fazla sayıda konsey kurdular. Isabel ile Fernando asi soylularla başa çıkabilmek için *hermandades*'i (polis gücü ve yargıç olarak görev yapan yerel kardeşlikler) kullandılar; bu kardeşlikler 1498 yılında feshedildi ve yerini daimi ordu aldı.

İber yarımadasındaki dini durum, Isabel ile Fernando'ya krallığın gücünü daha da genişletmek için eşsiz olanaklar sağladı. 1300

dolaylarında İngiltere ve Fransa'dan kovulan Yahudilerin büyük bir çoğunluğu İber yarımadasındaki Müslüman ve Hıristiyan bölgelerine yerleşmişti. Başlangıçta her iki dinden hükümdarlar onlara kucak açtı; ancak 14. yüzyılın sonlarına doğru Hıristiyan bölgelerindeki Yahudi topluluklarına saldırılar ve buralardaki isyanlar arttı ve birçok Yahudi dinini değiştirerek (veya dinini değiştirmeye zorlanarak) *converso* (dönme) veya "Yeni Hıristiyanlar" yapıldılar. Özellikle Kastilya'daki *converso*lar çoğunlukla iyi eğitimli kimselerdi; hukukçu, doktor, yerel yetkili, kraliyet görevlisi, hatta piskopos ve rahip olarak görev görüyorlardı. Onların başarıları "Eski Hıristiyanlar" arasında kırgınlığa yol açtı; Isabel tahta çıkınca bu kırgınlığa kulak verdi. Isabel çok dindar bir kadındı ve ona göre *converso*lar Hıristiyan toplumunda bir kanserdi. Isabel ile Fernando sahte dönmeleri gerçek dönmelerden ayırt edebilmek için Papa IV. Sixtus'tan Engizisyon kurma izni aldılar. Daha önceki engizisyonların tersine bu engizisyon Papalığın denetimi altında değildi, kraliyet hükümetinin bir birimiydi. Engizisyon 1480'de Kastilya'da ve 1481'de Aragon'da kuruldu ve böylece her iki ülkede de bulunan ilk kurum oldu. İspanya'yı örnek alan Portekiz de 1526 yılında Portekiz Engizisyonu'nu kurdu.

Converso tahkikatları, yargılamaları ve idamları hemen başladı; Engizisyon yetkilileri, domuz eti yememe, temiz kıyafetler giyme ve cumartesi günleri (Yahudi Şabat'ı) yemek pişirmeme gibi eksik din değiştirme işareti olabilecek en ufak şeyleri bile saptamakla görevlendirildiler. Bazı bireyler ve topluluklar sünnet, Şabat ayinleri gibi çok daha açık Yahudi uygulamalarını sürdürüyor ve sanki Yahudi ve Hıristiyan inançlarını ve uygulamalarını harmanlayarak çifte kimlikle yaşıyor gibiydiler. Bu uygulamalara ait kanıtları değerlendiren bazı bilim adamları çoğu *converso*nun "kripto-Yahudi" (gizli Yahudi) olduğunu ileri sürerken, bazıları onların tamamıyla asimile oldukları halde Engizisyon tarafından Yahudi inancına bağlı olmakla suçlandıklarını söylüyorlar. Engizisyon'un önüne çıkarıldıklarında çoğu *converso* kendilerinin kesinlikle Hıristiyan olduklarını ve bunun kuşaklar boyu böyle olduğunu savunuyordu. (Tabii, bu savunmanın gerçek mi yoksa Engizisyon'dan

kurtulmak için söylenen bir yalan mı olduğunu bilebilmemiz mümkün değil ve bu yüzden de bilim adamları arasında bu tür anlaşmazlıklar bulunuyor.) Bu sava karşılık, İspanyol yetkililer, çoğu tarihçinin yeni bir Yahudi karşıtlığı türü olarak gördükleri şeyi geliştirdiler.

Hıristiyanlar ortaçağ boyunca da Yahudilere düşmanca davranmışlardı; ancak o zamanlar Yahudiler temel olarak, İsa'nın Mesih olduğuna inanmadıkları için kabul edilemeyecek bir dini grup olarak tanımlanıyordu. Oysa, İspanyol Engizisyonu yetkililerine göre Yahudilik, din değiştirme yoluyla değiştirilebilecek bir dini inanç değildi; tersine, kişinin kanında bulunan ve evlatlarına aktarılan çok önemli (ve değiştirilemez) bir özellikti. Dolayısıyla, daha çok soyluluk statüsü gibiydi ki bu statü, Avrupa'nın her yerinde sık sık yeni ailelerin soyluluğa yükseltilmelerine karşın, "soylu bir kana sahip olmak" şeklinde kavramsallaştırılmıştı. Bu kana dayalı dini ve toplumsal hiyerarşi 16. yüzyılda İspanya'da birleşti ve insanın soylu olduğunu iddia edebilmesi için, "saf kan" sahibi olmasını, yani atalarının arasında Müslüman veya Yahudi bulunmamasını gerektiren kanunlar çıkarıldı. Bazı bölgelerde Eski ve Yeni Hıristiyanlar arasında evlilik yaygınlaşmıştı; bu yüzden aileler atalarını saklamaya çalışıyorlardı; çünkü kanlarının "kirli" olduğunun anlaşılması felaketleri anlamına gelebilirdi. (Bu fikirlerin İspanyol sömürgelerindeki etkileri için 7. bölüme bakınız.) Kralın gücünü inatçı veya siyasi açıdan tehlikeli soylular aleyhine artırmaya çalışan yetkililerin elinde Engizisyon tehdidi önemli bir araç haline geldi ve özellikle Isabel ile Fernando'nun torununun oğlu II. Felipe'nin (hsd 1556-1598) egemenliği sırasında kullanıldı.

Güney İberya'nın Müslüman bölgelerinde, yüzyıllardır orada yaşayanların yanı sıra, daha yakın tarihlerde oraya göç etmiş önemli sayıda Yahudi yaşıyordu. Granada'nın 1492 yılında fethedilmesiyle burası artık güvenli bir sığınak olmaktan çıktı; o yılın sonuna doğru Isabel ile Fernando bütün Yahudilere, yanlarına hiçbir şey almadan İspanya'yı terk etmelerini emrettiler. Tarihçiler 200.000 dolaylarında Yahudinin İspanya'yı terk ettiğini tahmin ediyorlar; yaklaşık yarısı Kuzey Afrika'ya gitti, geri kalanı da Av-

rupa'ya dağıldı. Bazıları da kralın Yahudilere ve *converso*lara yirmi yıl tahkikat muafiyeti sağladığı Portekiz'e gitti. Bu onlara Portekiz'de kalma izni verileceği anlamına gelmiyordu; çünkü aynı yıl Portekiz kralı yeni vaftiz edilmiş 2.000 Yahudiyi, orada yaşayan Portekizli Hıristiyanlarla evlenip adanın nüfusunu artırmaları için Afrika adalarındaki sömürgelerine gönderdi. 16. yüzyılın daha sonraki dönemlerinde İspanya gibi Portekiz'den de resmen kovulan Yahudiler yeteneklerini, becerilerini ve (kralların engellemek için çok çalışmalarına karşın) varlıklarının bir kısmını da alarak her iki ülkeden de ayrıldılar.

Granada'nın fethedilmesiyle Yahudiler gibi Müslümanlar da Hıristiyan İspanya'nın sınırları içinde yaşamaya başladılar. Başlangıçta Isabel ile Fernando Müslümanlara ibadetlerini yerine getirebileceklerine dair söz verdiler; ancak bu hoşgörü kısa ömürlü oldu ve zorunlu din değiştirmeler başladı. 1499 yılında Granada'daki Müslümanlar isyan etti ama bastırıldılar. Granada'da en az 50.000 Müslüman toplu olarak vaftiz edildi; Kastilya'daki tüm Müslümanlara ya Hıristiyan olmaları ya da gitmeleri emredildi ve İslamiyet'le ilgili Arapça eserler yakıldı. Yahudilerin yanı sıra birçok Müslüman, sultanın kendilerine kucak açtığı Osmanlı İmparatorluğu'na gitti. Diğerleri dinlerini değiştirdi ve Morisko oldu. Hıristiyan yetkililer bir başka "Yeni Hıristiyan" türü olan Moriskoların içten bir şekilde din değiştirdiklerinden çoğu zaman kuşku duyuyorlardı. Engizisyon'un Yahudi veya Müslüman yaşam tarzını sürdürdüklerinden şüphelenilenlere müdahale etme yetkisi vardı. Müslümanların kutsal ayı Ramazan boyunca oruç tutan, namaz kılan ve Müslümanlar gibi abdest alan, Müslüman tarzında giyinen, Arapça kitaplar okuyan, muskalar takan, ölülerini Müslüman âdetlerine göre gömen veya başka kuşku uyandırıcı şeyler yapan kadınlar ve erkekler tutuklanıyor, hapse atılıp sorgulanıyor, halkın önünde küçük düşürücü muameleye tabi tutuluyor ve bazen de *auto da fé*'lerde idam ediliyorlardı. Yetkililer çocukların, özellikle de erkek çocukların ebeveynlerinden alınıp Hıristiyan okullarda eğitilmelerini tavsiye ediyorlardı.

Belge 9 Yerel düzeyde Engizisyon

Katoliklikten farklı bir inanca veya ibadete bağlı olduğundan şüphelenilenleri saptamak ve aynı zamanda insanları komşularını veya akrabalarını ihbar etmeleri için teşvik etmek amacıyla, İber yarımadasındaki Engizisyonlar *familiares* denilen ve ücret almadan çalışan sivil kişilerden yararlanıyordu. İnsanlar fikirleri veya davranışları kendilerine tuhaf gelenleri –ki bunu, Yahudi ve Müslüman gelenekleriyle bir ilgisi olsun olmasın genellikle "Yeni Hıristiyan" olmaya bağlıyorlardı– ihbar ettikçe, bazı bölgelere bir kuşku ortamı egemen oldu. Portekizli bir engizisyoncunun aşağıdaki raporunda, bir kadının tanık olduğu, biri hakaret diğeri de ölü gömme uygulaması içeren iki olay anlatılmaktadır.

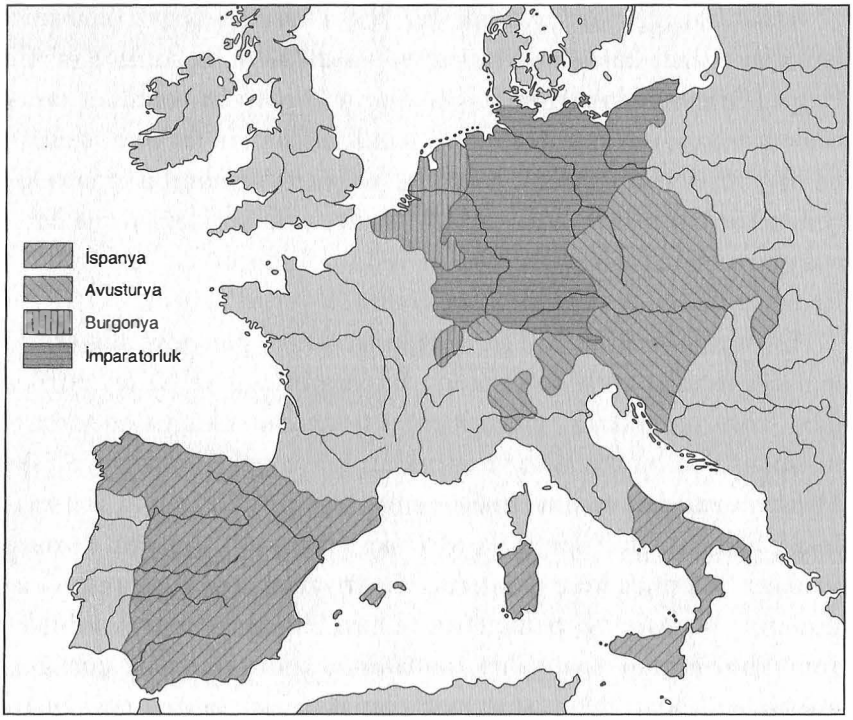
> Bunu takiben, 1542 yılının Haziran ayının beşinci gününde Lizbon'da.
>
> Şehrin Misericordia girişinde, piskoposluk bölgesinde, eski hububat deposunun arkasında yaşayan ve denizcilik haritaları çizen, Pero Reinel'in karısı Isabel Fernandez'e kutsal Katolik dinimiz hakkında bir şey söyleyen veya ona karşı bir hareket içinde olan birini veya birilerini bilip bilmediği soruldu ve o da Kutsal Kitap üzerine yemin ederek cevap verdi. Tek bildiği şeyin şu olduğunu söyledi: Geçen Lent yortusunda gümrük binasına giderken, açık artırmayla mal satılan Pelourinho Velho meydanından geçiyormuş. Meydanda *tavoleiros* –kurabiye yapmak için kullanılan özel bir tava– satılıyormuş ve bazı kadınlar da bu tavoleirostan satın alıyormuş. Kadınlar bir fiyat vermiş; açık artırmayı yapan Remedeo isimli adam da kadınlar görsün diye tavoleirosu onlara götürmüş. Kadınlar tavoleirosu ellerine alıp incelemişler, ama hoşlarına gitmediği için bırakmışlar. Bunun üzerine Remedeo onlara sert bir sesle, "İşte Tanrı'nın bekâretini alan kadınlar!" demiş. Arkasından –tanık– gitmiş ve sözü edilen bu adamın karşısına dikilip, bu sözleri söylediği için onu azarlamış. Adam şaka yaptığını söylemiş; –Tanık– sözü edilen Remedeo'nun Yeni Hıristiyan mı yoksa Eski Hıristiyan mı olduğunu bilmediğini, ama sanki Yeni Hıristiyanmış gibi davrandığını söyledi. –Tanık– oradaki insanlarla tavoleiros satın almak isteyen kadınları tanımadığını, sadece oradan geçerken yukarıda söylenenleri duyduğunu, başka bir şey duymadığını söyledi. –Engizisyon sekreteri– Antonio Roiz bunu kayda geçirdi ve noter olan benden kadın adına imzalamamı istedi; çünkü –kadın– okuma-yazma bilmiyor. Kadın –tanık– bunun yanı sıra, aşağı yukarı yedi-sekiz ay önce, Feraria'da zeytinyağı satan dul bir kadın olan Isabel Fernandez isimli bir Yeni Hıristiyanın bir gün evine geldiğini söyledi. Kadın konuşmaya başlamış ve –tanık– ona Yeni Hıristiyanların öldüklerinde neden yeni mezarlara konduklarını sormuş; çünkü eski Hıristiyanların analarını, babalarını, atalarını yutan toprağın kendilerini de yutacağından dolayı mutluluk duyduklarını söylemiş. –Bir başka deyişle, diğer aile fertlerinin bulunduğu mezara gömülecekleri için.– Isabel Fernandez isimli bu kadın, bunu bilmemesine çok şaşırdığını söylemiş ve Yeni Hıristiyanların böyle yapmasının nedeninin, başka ölülerin bulunduğu mezara konulmaları durumunda, oraya gömülmüş olan insanların hepsinin günahlarının kendilerine geçeceğine inanmaları olduğunu belirtmiş. –Tanık– işte siz böyle kör gibi yaşıyorsunuz demiş ve başka bir şey söylememiş.

(Francisco Sousa Viterbo, der., *Trabalhos nauticos dos portuguezes nos séculos XVI e XVII*, I. Kısım –Lizbon: Typographia da Academia Real das Sciencias, 1898 (tıpkıbasım, Lizbon: Imprensa Nacional-Casa Moeda, 1988), s. 377 (341)– Darlene Abreu-Ferreira tarafından çevrilmiştir; yer aldığı kitap: Monica Chojnacka ve Merry Wiesner-Hanks, der., *Ages of Woman, Ages of Man: Sources in European Social History, 1400-1750* –Londra: Longman, 2002–, s. 184-5. İzin alınarak basılmıştır.

Artan baskılar 1567 yılında bir başka isyanın daha çıkmasına yol açtı. Asileri bastırmak birkaç yıl sürdü ve daha sonra Kral II. Felipe, Granada'daki tüm Moriskoların Hıristiyan yetkililer tarafından daha kolay izlenebilmeleri için Kastilya'nın farklı bölgelerine dağıtılmalarını emretti. Kadınlar ve çocuklar dahil isyana doğrudan katılan herkes köle yapıldı. Bu zorunlu yer değiştirme Moriskolara büyük zorluklar yarattı ve birçok durumda eski kültürlerine ve dinlerine bağlılıklarını azaltmak yerine artırdı.

1609 yılında Kral III. Felipe Moriskoların İspanya'yı terk etmeleri için ferman çıkardı; Osmanlı İmparatorluğu ve Kuzey Afrika gibi "kâfir topraklara" gideceklere yedi yaşından küçük çocuklarını İspanya'da bırakmaları ve çocukları kilise yetkililerine veya Eski Hıristiyan ailelere teslim etmeleri emredildi. 1609 yılından 1614 yılına kadar 300.000'den fazla Morisko İspanya'yı terk etti. Hıristiyanların evlerinde köle olanların, Hıristiyanlarla evlenmiş olan kadınların, manastıra kapananların ve bazı Hıristiyan toprak sahiplerinin kiracılarının İspanya'da kalmalarına izin verildi. Kaç çocuğun ailesinden koparıldığını söylemek olanaksız; ancak onların yetiştirilişi ile ilgili olarak çok katı kuralların konulması, sayılarının oldukça fazla olduğunu düşündürüyor. Moriskoların çocukları köle yapılmayacak, onları alan aileler tarafından iyi Hıristiyanlar olarak yetiştirilecekler ve mümkünse Eski Hıristiyanlarla evlendirileceklerdi. Ancak erkek çocuklara okumalarını veya silah kullanmalarını gerektirecek bir meslek öğretilmeyecekti ve kız-erkek, tüm çocuklar Engizisyon önünde günah çıkartacaklardı. Kralın ve kilisenin politikaları hem İspanya'da kalan Moriskoların Hıristiyan toplumuna asimile edilmelerini, hem de lekeli geçmişleriyle farklı bir grup olarak varlıklarının sürmesini sağlamaya çalışıyordu.

Papa VI. Alexander İspanya'yı Yahudilerden ve Müslümanlardan temizlemeleri ve Papalık Devletleri'nin savunması için askeri yardım sağlamaları nedeniyle Fernando ile Isabel'e "En Katolik Majesteleri" unvanını verdi. Bundan da önemlisi, onlara piskopos atama ve kilisenin gelirinin büyük bir kısmını alma hakkı verdi. Böylelikle, "en Katolik" olmakla, Isabel, Fernando ve onların vâ-

Harita 4 1526 yılında Şarlken'in (V. Karl) egemenliğindeki topraklar.

risleri kilise üzerinde güç sahibi oldular; oysa diğer krallar bunu ancak Roma Kilisesi'nden ayrılmak suretiyle elde edebildiler.

Isabel ile Fernando'nun evlilik politikaları, kısa vadede ölüm sebebiyle kesintiye uğrasa da, bu politikaların en az bir tanesi uzun vadede son derece başarılı oldu. 1516'da Fernando'nun ölmesiyle, Kastilya ve Aragon tahtları, kızları Joanna ile Habsburglu Philip'in oğlu olan ve I. Carlos unvanıyla İspanya tacını giyen torunları Carlos'a kaldı. Böylelikle Carlos, zaten Alçak Ülkeler ve Habsburg topraklarında hüküm sürdüğü için, üç hanedanın mirasçısı oldu. 1519 yılında, on dokuz yaşındayken, Kutsal Roma İmparatoru seçildi. (Daha önce Karl isimli dört imparator olduğundan imparator olarak V. Karl unvanını kullanıyordu.) Karl kuzeni ve baldızı Portekiz Prensesi Isabel ile evlendi. Karl, imparatorluğunun

başka bir bölgesindeyken, ki bu çok sık oluyordu, Isabel onun İspanya'daki baş temsilcisi görevini görüyordu.

1556 yılında tahttan feragat edince, V. Karl'ın geniş toprakları parçalandı ve en büyük oğlu II. Felipe İspanya tahtına çıktı. Felipe büyük-büyükbabası ve annesinin genişleme politikalarını sürdürdü; 1565 yılında Filipinler diye bilinen adaları fethetti, 1580 yılında, bir taht kavgası sırasında (tahtta hak iddia edenlerden biriydi) Portekiz'i ele geçirdi. Felipe'ye aynı zamanda, büyük-büyükbabası ve annesinin tek bir dini egemen kılma arzuları da miras kalmıştı; bu yüzden Engizisyon *converso* ve Moriskoların yanı sıra, Protestan olduklarından kuşku duyulanları da yargılayıp idam etti. Daha önce gördüğümüz gibi, bu politikalar Granada'daki Moriskoların isyanının yanı sıra, 5. bölümde göreceğimiz gibi Hollanda'da da bir isyana yol açtı. Hem V. Karl, hem de II. Felipe, Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yanı sıra başka Avrupa ülkeleriyle de savaştılar. Felipe kırk iki yıllık egemenliği sırasında sadece altı ay savaşmadı. Savaşlar kraliyet hazinesini ve Amerika kıtasından akan altın ve gümüşü neredeyse tüketti. Amerika'dan gelen değerli madenler, yüksek vergiler, alınan borçlar ve makam satışları, ordunun ve İspanya'da giderek genişleyen bürokrasinin masraflarını karşılayamaz oldu. 1598 yılında öldüğünde, II. Felipe iflas etmişti.

Kutsal Roma İmparatorluğu

12. yüzyılda Orta Avrupa'da daha merkezi yönetim kurumları da ortaya çıktı. 1152 yılında Friedrich Barbarossa (hsd 1152-90) Kutsal Roma İmparatoru seçildi. Bu imparatorluk, Danimarka'dan Roma'ya ve Burgonya'dan Polonya'ya uzanan ve prenslikler, dukalıklar, şehirler, piskoposluklar ve başka tür bölgesel hükümetlerden ibaret bir konfederasyondu. Barbarossa, Schwaben dükalığı (bugünkü Güney Almanya) hükümdarlarının geldiği Hohenstaufen hanedanındandı. İngiltere ve Fransa'daki çağdaşları gibi Friedrich Barbarossa da imparatorluğu yönetmek için memurlar atadı, kraliyet mahkemeleri kurdu ve vasallarından bağlılık yemini içmelerini istedi.

Harita 5 1559 yılında Avrupa

Üç önemli ve birbiriyle ilintili sorun, daha sonraki kralların imparatorluğu merkezi bir devlet haline dönüştürmelerini engelledi. Birinci sorun, bölgedeki çeşitli devletlerin, özellikle de büyük ve güçlü olanların, imparatorluk makamının seçimle belirlenen bir makam olarak sürmesini sağlamayı başarmalarıydı. 15. yüzyılın ortalarına kadar, bölgenin güçlü hanedanları olan Lüksemburglardan, Wittelsbachlardan ve Habsburglardan erkekler, birbirlerinin ailesinden ve diğer kraliyet hanedanlarına mensup kadınlarla stratejik evlilikler yapıp, ailelerinin topraklarını genişletip, egemenliklerini sağlamlaştırarak imparatorluk makamını ele geçirmek için yarıştılar. İmparatorluk 1438 yılında Habsburg hanedanından II. Albrecht'e geçti ve kısa bir kesinti dışında, imparatorluğun parçalandığı 1804 yılına kadar Habsburglarda kaldı. Bu sürekliliğe rağmen 16. yüzyılın ortalarına kadar Habsburglar bu makamın kendilerinin olduğundan tam emin olamıyorlardı; V. Karl'ın 1519 yı-

lında imparator seçilmesi, hâlâ çok büyük miktarlarda para ve oldukça karmaşık siyasi manevralar gerektirmişti. Bu nedenle, imparator olsalar bile, Orta Avrupa ülkelerinin kralları orduyu geliştirerek, yöneticiler atayarak ve Diet (*Landtage*) denilen temsilciler meclisleri kurarak en çok çalışmayı kendilerine miras kalan aile topraklarında yapıyorlardı. Daha küçük olan birimler (bunların arasında elliden fazla imparatorluk şehri ve sadece birkaç kilometre kare toprağı olan binlerce özgür imparatorluk şövalyesi bulunuyordu) büyük komşuları tarafından yutulma korkusu yaşıyordu; ancak, buna karşı koymalarında kendilerine yardımcı olacak imparatorluk gücünün artması için verdikleri destek sürekli değildi.

İkinci sorun, ortaçağ döneminde papalarla laik hükümdarlar arasında tüm Orta ve Batı Avrupa'da süren güç kavgasının özellikle imparatorlukta çok büyük olmasıydı; papalar imparatorlara taç giydirme haklarının olduğunu söylerken, imparatorlar da Papalık topraklarında egemenliğin kendilerinin olduğunu söylüyordu. Zamanla bu iki iddia da yok oldu. İmparatorluk Dieti ve İmparator V. Karl (hsd 1355-78) tarafından 1356 yılında yayımlanan *Altın Ferman* ile Almanya'daki yedi önemli prens (bunların üçü başpiskopos, dördü de laik prensti) imparatoru seçen elektörler oldular ve papanın taç giydirmesine artık gerek kalmadı. İmparatorlar İtalya'daki daimi güçlerini kaybettiler ama papa ile olan anlaşmazlıklarında hâlâ çoğunlukla İtalyan şehirleri ile ittifak kurduklarından papalar Batı Avrupalı hükümdarlara verdikleri (veya vermeye zorlandıkları) vergi toplama veya kilise yetkililerini atama gücünü imparatorlara bırakmak istemiyorlardı.

16. yüzyılın başlarında, Papalığın vergi memurları Roma'daki San Pietro Katedrali'nin yapım masraflarını karşılamak için çırpınırken, imparatorluktaki faaliyetlerini çok büyük oranda artırdıklarında bu durum özellikle önem kazandı. 5. bölümde göreceğimiz gibi, Protestan Reformu'nu başlatan kıvılcımlardan biri Papalığın vergi toplamasıydı ve imparatorun Alman prensleri üzerindeki etkisinin fazla olmaması Reform'un yayılmasının önemli etmenlerindendi. Bunu takiben imparatorlukta meydana gelen dini bölünmeler imparatorluk kurumlarını daha da zayıflattı.

Üçüncü sorun, 16. yüzyılın büyük bir bölümünde Habsburglar Fransa'daki Valois hanedanı ile sık sık savaştı. Bu anlaşmazlığın başlangıcı İtalya'daki savaştı. Hem Aragon hem de Fransa, farklı soylardan gelen veraset iddialarıyla Güney İtalya'daki Napoli ve Sicilya Krallığı'nda hak iddia ediyorlardı. 1494 yılında kralın ölmesi onlara bu iddiaları gündeme getirme olanağı verdi. İtalya'daki değişen ittifaklar içinde Napoli de yer alıyordu ve 1494 yılında Milano topraklarını ele geçirmek için Floransa ile anlaştı; Milano, Fransa'dan yardım istedi; bunun üzerine Fransız orduları İtalya'yı işgal etti ve hızla Napoli'ye kadar ilerlediler. On yıl sonra İspanyol orduları Napoli'yi geri aldı ve İspanyol ve Alman birlikleri Fransız askerlerini İtalya'dan attılar. Bu arada anlaşmazlığa başka bölgeler de katıldı; bunların içinde Fransa ile İspanya arasındaki Navarra Krallığı, Fransa ile Kutsal Roma İmparatorluğu arasındaki birkaç ülke ve Milano şehri de vardı. Genç V. Karl İspanya kralı ve aynı zamanda Habsburg topraklarının hükümdarı ve Kutsal Roma imparatoru oldu; ihtiraslı I. François da Fransa kralı oldu ve anlaşmazlık tırmandı. Fransızlar 1521 yılında Navarra'yı, 1522 yılında da İtalya'yı tekrar işgal ettiler; Karl'ın buna karşılık olarak yolladığı imparatorluk güçleri 1527 yılında Roma'yı yağmaladı.

Dört Habsburg-Valois savaşı (1521-5, 1526-9, 1535-8, 1542-4) kısa süreli barış dönemleriyle kesildi; bu sürelerde imparator çoğunlukla Almanya'da Protestan birliklerle veya Doğu Avrupa'da Osmanlı ordularıyla savaşıyordu. Fransızlar Osmanlılarla, İskoçya'yla, İsveç'le, Danimarka'yla ve bazı Alman prensleriyle ittifaklar kurdular ve savaş hem karada hem de Akdeniz'de yaşandı. Karl, Fransa'nın birçok müttefikine verdiği toprak vaadini ustalıklı bir şekilde kullandı. Bu ve imparatorluk askerlerinin Paris önlerine kadar gelmesi François'yı bir barış antlaşması imzalamak zorunda bıraktı. Savaş 1551 yılında tekrar başladı ve sonunda, 1559 yılında imzalanan ve Fransa'nın İtalya üzerindeki hak iddialarından vazgeçtiği Cateau-Cambrésis Antlaşması'yla sona erdi. Ancak Charles bunu görecek kadar yaşamadı; 1556 yılında bütün unvanlarından feragat etmişti, 1558'de de öldü. Habsburg aile topraklarının büyük bir kısmını yöneten kardeşi Ferdinand

imparator unvanını aldı ama o ve ardılları kendi aile topraklarında, imparatorluğun yönetim yapılarını kurmak yerine, ayrı yönetim kurumları kurdular.

Osmanlı İmparatorluğu

Osmanlılar, bu dönemde Doğu Avrupa'daki en büyük ülkeyi ve en etkili kurumları kurdular. Osmanlı adı, 13. yüzyılda Kuzeybatı Anadolu'ya, Bizans İmparatorluğu ile Selçuklular arasındaki sınır bölgesine yerleşmiş olan bir Türk boyunun beyi olan Osman Bey'den geliyordu. Osmanlılar her iki taraf için paralı asker olarak savaştılar ve zamanla topraklarını genişlettiler. Osmanlı orduları 1345 yılında Avrupa'ya girdi ve 1396 yılında, Fransız, Burgon ve Macar ordularını Niğbolu'da dramatik bir yenilgiye uğrattılar. Osmanlıların ilerleyişi, doğuda Timur komutanlığındaki Moğol kuvvetleriyle savaşırken kısa bir süre için kesintiye uğradı; ama 15. yüzyılda yeniden başladı. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde Tuna'nın güneyini tamamen ele geçirmişlerdi. 1453 yılında Konstantinopolis'i (İstanbul) aldılar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti yaptılar. Osmanlı sultanları merkezi kurumlar geliştirdiler, uzmanlaşmış bürokrasiler yarattılar ve yukarıda da değinildiği gibi, ordularını ve donanmalarını büyütüp modernleştirdiler.

Başlangıçta Osmanlı bürokrasisini askere alınan ve askeri görevler için yetiştirilen yeniçeriler oluşturuyordu. Köyler, sultan adına vergi toplayan ve hukuki anlaşmazlıkları çözümleyen bir sipahinin yönetimi altında *tımar* denilen mıntıkalara ayrılmıştı. Bu mıntıkalar hiyerarşik olarak giderek büyüyen bir şekilde organize ediliyorlardı ve her biri eğitimli bir devlet görevlisine bağlıydı. Osmanlı İmparatorluğu genişledikçe zaman zaman bu tımarların kontrolü yerel beylere de verilmeye başlandı; Osmanlılar fethettikleri yerlerde yaşayan halktan vergi alıyorlardı, ama kendi kanunlarını uygulamalarına ve geleneklerini sürdürmelerine de izin veriyorlardı. Bu gelenekler içinde din de vardı; çünkü Osmanlılar için ülkedeki herkesin aynı dinden olması önemli değildi. Ayrıca,

Müslüman olmayanlardan daha yüksek oranda vergi topluyorlardı ve bu nedenle uyruklarının hepsinin Müslümanlığa geçmesi için istekli değillerdi. Osmanlıların Hıristiyan ve Yahudi topluluklarıyla olan ilişkileri (Müslümanlar onları İslamiyet'le aynı kutsal kitap geleneğini paylaştıkları için "ehl-i kitap" diye niteliyorlardı) *millet* sistemi üzerine kurulmuştu. Bu sistemde her dini topluluğun başı, sultanın hükümeti ile halk arasında arabulucu görevi görüyordu. Köyler gibi dini topluluklar da vergi veriyorlardı; ama kendi dinlerinin gereğini rahatça yerine getirebiliyor, kendi din hukuku sistemlerini sürdürebiliyor ve çocuklarını kendileri eğitebiliyorlardı. Hıristiyan ve Yahudi liderler genellikle hükümette yüksek makamlara getiriliyorlardı. Osmanlılar İspanya'dan kovulan Moriskolara ve Müslümanlara olduğu gibi *converso*lara ve Yahudilere de kucak açtılar.

Osmanlılar Avrupa'nın içlerine doğru yayıldıkları gibi, güneye, Akdeniz çevresine de yayıldılar. Başlangıçta Venedikliler ile Cenevizlilerle bir dizi deniz savaşı yaptılar; arkasından kendilerine rakip bir Türk devleti olan Safevilerden Suriye ve Irak'ı aldılar. Bu sırada kullandıkları yüksek eğitimli piyade ve ağır topçuları daha sonra Macarlara karşı da kullandılar. 1517 yılında Yavuz Sultan Selim (hsd 1512-20) Memluk İmparatorluğu'nu işgal etti ve birkaç ay içinde Doğu Akdeniz'in tamamını, Mısır'ı, Kuzey Afrika'yı ve Arap yarımadasını fethetti. Bu yerlerin arasında İslamiyet'in bütün kutsal bölgeleri de vardı; bu dini otoriteyi pekiştirmek için Kahire'de bulunan ve Sünni İslam'ın başı olan halifeyi İstanbul'a götürdüler.

Selim'den sonra tahta çıkan Süleyman dikkatini yeniden kuzeye çevirdi ve 1520'li yıllarda Bosna, Hırvatistan, Romanya, Ukrayna ve daha önce de gördüğümüz gibi Macaristan'ı fethetti. Bu ilerleme Viyana kapılarında durduruldu; ama Türk donanması İspanyolları Kuzey Afrika'daki limanlardan çıkardı ve İtalya'yı istila hazırlıklarına başladı. Ancak, İnebahtı Savaşı kaybedilip doğuda yeniden güç kazanmaya başlayan Safevi İmparatorluğu ile savaşmak zorunda kalınınca bu hazırlıklar durduruldu. Bunu o dönemde tahmin etmek olanaksızdı, ama Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa'nın geri kalan kısmı arasındaki sınır 1570'lerde son şeklini almıştı. Osman-

lılar takip eden üç yüz yıl boyunca Avrupa'nın üçte birinin ve Akdeniz kıyılarının yarısının hâkimi oldular.

Doğu ve Kuzey Avrupa

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzeyinde birkaç Hıristiyan hanedan güçlerini artırmıştı ve daha güçlü devletler yaratmaya çalışıyorlardı. Aragon ve Kastilya gibi Polonya ve Litvanya tahtları da 1386 yılında bir evlilikle birleşti. Ama bu birleşme aynı zamanda bir din değiştirme de içeriyordu. Polonya kraliçesi Jadwiga, Wladyslaw Jagiello adıyla vaftiz edilen ve halkını Hıristiyan yapacağına söz veren Litvanya Arşidükü Jogaila ile evlendi. İki ülke özerkliklerini büyük ölçüde sürdürmeye devam ettiler; Jagiello hanedanının egemenliğinde Polonya-Litvanya devleti ülke sınırlarını genişletti; Orta ve Doğu Avrupa'nın büyük bir kısmını, bugünkü Belarus ve Ukrayna da dahil olmak üzere içine aldı. Polonya'da ilk ulusal parlamento (*sejm*; Türkçe "seym" gibi telaffuz ediliyor) 1493 yılında kuruldu; 1569 yılında Polonya ve Litvanya tek bir parlamento çatısı altında birleştiler. Ancak parlamentoda soylular egemendi ve 1572 yılında son Jagiello kralı ölünce dış politika ve kral seçme konularında kendilerine danışılması hakkını elde ettiler. Ülkedeki soylu ailelerden birine mensup bir kral seçmektense, genellikle yerel güçlerle ilişkisi olmayan yabancıları seçiyorlardı. Polonya-Litvanya, askeri-dini tarikatlar olan ve birlikte Baltık bölgesinin büyük bir kısmını kontrol eden Töton Şövalyeleri ile müttefikleri Livonya Kılıç Kardeşliği'ni 15. yüzyılda birkaç kez yendi. Bu, Almanların Töton Şövalyeleri'nin koruması altında 14. yüzyılda başlattıkları doğuya doğru ilerleyişi durdurdu. Töton Şövalyeleri 1525 yılında, Hohenzollern hanedanına mensup son başkanları Brandenburglu Albrecht ile birlikte din değiştirerek Lutherci oldular. Albrecht bir din devleti olan ülkesini Polonya-Litvanya kralının himayesinde, laik Prusya dukalığına dönüştürdü.

Polonya-Litvanya'nın doğusundaki Moğol gücünün 14. yüzyılın sonlarına doğru etkisini yitirmesi, Moskova arşidüklerinin topraklarını genişletmelerine olanak sağladı. 15. yüzyılda arşidükler I.

Danimarka/ Norveç	İsveç	Polonya/ Litvanya	Rusya	Osmanlı İmp.	Kutsal Roma İmp.
1448-81	1448-81	1445-92	1425-62	1451-82	1440-93
I. Christian	I. Christian	IV. Kazimierz	II. Vasili	II. Mehmed	III. Friedrich
1481-1513	1481-1513	1492-1501	1462-1505	1481-1512	1493-1519
John	John	John Albert	III. İvan	II. Bayezid	I. Maximilian
1513-23	1513-23	1501-06	1505-33	1512-20	1519-56
II. Christian	II. Christian	Aleksander	IV. Vasili	I. Selim	V. Karl
1523-33	1523-60	1506-48	1533-84	1520-66	1558-64
I. Frederik	I. Gustaf	I. Zygmunt	IV. İvan	I. Süleyman	I. Ferdinand
1534-58	1560-8	1548-72		1566-74	1564-76
III. Christian	XIV. Erik	II. Zygmunt		II. Selim	II. Maximilian
1558-88	1568-92	1575-86	1584-98	1574-95	1576-1612
II. Frederik	III. Johan	Stefan Batory	Theodore	III. Murad	II. Rudolf
1588-1648	1592-1604	1587-1632	1598-1605	1595-1603	
IV. Christian	Zygmunt (Polonya kralı)	III. Zygmunt	Boris Godunov	III. Mehmed	

Şekil 9 Kuzey, Doğu ve Orta Avrupa hükümdarları, 1450-1600

Vasili (hsd 1398-1425) ve II. Vasili (hsd 1425-62) doğu Hıristiyan kilisesiyle olan bağlarını güçlendirdiler ve yüksek rütbeli toprak sahiplerini (*boyar*lar) subay ve devlet görevlisi yaparak ödüllendirdiler. III. İvan (hsd 1462-1505) son Bizans imparatorunun yeğeni ile evlenerek hem sembolik olarak hem de soy bağlamında Roma mirası ile arasında bağ kurdu. Kilise ve saray yetkilileri Moskova'dan "üçüncü Roma" olarak söz etmeye başladılar; İvan'ın torunu IV. İvan (hsd 1533-84; "Korkunç" lakabıyla anılırdı), bu bağı daha da güçlendirmek için, 1547 yılında Ceasar (Rusçada "Çar") unvanını aldı. IV. İvan yüksek soyluların bağımsız gücünü dizginlemek konusunda Fransa ve İspanya krallarından bile daha başarılıydı. Özel bir polis gücü kullanarak yüzlerce soyluyu tutuklatıp öldürttü ve kurbanlarının topraklarını ordusunda veya hükümetinde görev yapan toprak sahiplerine (genellikle küçük rütbeli

soylular) maaşları karşılığı verdi. Bu kişilere genellikle "hizmet soylusu" deniyordu ve bu açıdan Fransa'daki *noblesse de robe*'a benziyorlardı. III. İvan ile IV. İvan, birkaç kenti ve tüm nüfusunu katlettikleri Novgorod'u da topraklarına katarak Moskova'yı hem batıya hem de doğuya doğru genişlettiler. Livonia'ya saldırdılar ve Hazar Denizi'ne çıkışı kontrol altına alabilmek için Ural dağlarının doğusundaki Tatar devletlerini ele geçirdiler. Rus Ortodoks Kilisesi'nin başı olan patrik çarın kontrolü altına girdi.

13. ve 14. yüzyıllarda Kuzey Avrupa aynı zamanda, hükümdarlarla soylular arasında, kürk ve balık ticareti tekelini kontrol altına almak için birleşerek Hansa Birliği'ni kuran Alman şehirlerinin attıkları adımların yol açtığı bir dizi çatışmaya da sahne oldu. 1388 yılında İsveç soyluları, Norveç Kralı VI. Haakon'un dul karısı Danimarka Kraliçesi Margrete'ten Almanlara karşı kendilerine yardım etmesini istediler. Ortak çabaları başarılı oldu ve 1397 yılında bir antlaşmayla Kalmar Birliği'ni kurarak Danimarka, Norveç ve İsveç'i Margrete liderliğinde birleştirdiler. Antlaşmaya göre dış politikada ortak hareket edeceklerdi, ama her ülkenin kendi ulusal meclisi olacak, mevcut kanunları yürürlükte kalacaktı. Hem Danimarka-Norveç hem de İsveç (bugünkü Finlandiya'yı da içeriyordu) kanun yapma ve vergi toplama yetkisine sahip temsilciler meclisleri (*Riksdag*) kurdular. İsveç Riksdagı'nın eşi yoktu; çünkü burada ruhban, soylu ve burjuva meclislerinin yanı sıra, dördüncü bir meclis olan köylüler meclisi de bulunuyordu.

16. yüzyılın başlarında, İsveç soyluları Kalmar Birliği'nden giderek rahatsız olmaya başladılar; birkaç yıl süren savaştan sonra, 1523 yılında, İsveçliler Danimarkalıları yendiler ve İsveç'in önde gelen soylu ailelerinden birinin üyesi olan Gustaf Vasa hükümdarlığında kendi krallıklarını kurdular. Gustaf Vasa (hsd 1523-60) çağdaşları Fransa Kralı I. François ve İngiltere kralı VIII. Henry gibi yönetimini merkezileştirdi ve kraliyetin gücünü soylulara ve kiliseye kabul ettirdi. Son derece etkili bir ordu ve donanma kurdu; bu kuvvetler takip eden bir buçuk yüzyıl boyunca çok sık kullanıldı. Kuzey Avrupa ülkeleri arasındaki düşmanlıklar ve ittifaklar sürekli değişiyordu. Danimarka ile İsveç bazen –Alman şehri Lübeck'e ve daha sonra İmparator V. Karl'a karşı– birleşiyor, bazen de –özel sa-

vaş gemileriyle büyük donanma muharebelerinin yapıldığı ve Danimarka'nın mağlubiyetiyle sonuçlanan Kuzey Savaşı'nda (1563-70) olduğu gibi– birbirleriyle savaşıyorlardı. Danimarka ve İsveç kraliyet hanedanları diğer Avrupa ülkeleriyle sık sık evlilik bağı kuruyorlardı: Danimarka Kralı II. Christian İmparator V. Karl'ın kız kardeşiyle; İsveç kralının erkek kardeşi de Polonya-Litvanya kralının kızıyla evlendi. Bu yüzden de kuzeydeki savaşlarda ordular çoğunlukla başka yerlerden gelen para ve askerlerle destekleniyordu.

İtalya

Bu dönemde merkezileşmiş devletlerin ortaya çıkışını vurgulayan anlatıya karşı örnek Kutsal Roma İmparatorluğu'dur, bir diğeri ise İtalya'dır. Özellikle Orta ve Kuzey İtalya'da şehirler, siyasal açıdan soylu hanedanlar tarafından yönetilen prenslikler kadar, kültürel ve ekonomik açıdan ise, belki de onlardan daha önemliydiler. 12. yüzyıldan başlayarak, Hamburg'dan Siena'ya kadar büyümekte olan şehir toplulukları bağımsızlıklarını kazanmak için yerel soylularla savaşmış, bağımsızlıklarını satın almış veya vermeleri için onları ikna etmişlerdi. İtalya'da bu soyluların çoğu şehirlere yerleştiler, şehirli tüccar ailelerle evlilikler kurarak en güçlü toplumsal ve siyasi grup haline geldiler, kendi çıkarlarını koruyan yasalar çıkardılar, hükümet kurumları kurdular ve vergi politikaları oluşturdular. Her iki yerde de tüccarlar en güçlü toplumsal ve siyasi grup haline geldi, kendi çıkarlarını koruyan yasalar çıkardılar, hükümet kurumları kurdular ve vergi politikaları oluşturdular. 13. ve 14. yüzyıllarda toplumun alt katmanlarının birçok şehirde başlattıkları ayaklanmaları bastırabildiler. Artık Venedik, Floransa veya Nürnberg gibi kendi anayasaları veya hükümet beratları olan şehirler bile gerçekte birkaç yüz (hatta daha az sayıda) tüccar aile tarafından yönetiliyordu.

Şehirlerde seçkin aileler arasındaki güç kavgaları çok acımasız olabiliyordu; 14. ve 15. yüzyıllarda birçok İtalyan şehri, mevcut yönetim yapısını deviren veya görmezden gelen ve isteklerini gerçekleştirmek için paralı asker tutan güçlü bireyler (*signori*) tarafından

ele geçirilmişti. Milano'ya egemen olan Giangaleazzo Visconti (hsd 1378-1402) gibi birçok kişi meşruiyetlerini papadan veya imparatordan almaya çalıştılar ve yönetimi ele geçirdikten sonra iktidarı veraset yoluyla kendi hanedanlarında tuttular. İtalyan şehirleri kent surlarının (*contado*) dışındaki kırsal kesimin bir bölümünü ellerinde bulunduruyorlardı; birçoğu da topraklarını genişleterek şehir devleti olmaya çalışıyordu. Bu durum birbirleriyle çatışmalarına yol açtı ve *signori,* özellikle de paralı asker birliklerinin komutanları olanlar (bu kişilere *condottieri* deniyordu), güç kazandılar. 15. yüzyılda büyük İtalyan şehir devletleri Milano, Floransa ve Venedik, birbirleriyle savaşırken, ne zaman şehirlerden biri çok güçlü olmaya başlarsa, daha küçük komşularını kendi topraklarına katmaya, kendi aralarında veya dış güçlerle ittifaklar kurarak, bu ittifakları bozarak veya yeniden kurarak bir güç dengesi oluşturmaya çalışıyorlardı. 15. yüzyılın sonlarında İtalyan şehirleri yarımadanın dışındaki devletleri de bu güç dengesinin bir parçası olarak kullanmaya çalışıyorlardı; ancak bu politikanın, yarımadayı arzularını gerçekleştirmek isteyen birçok Avrupalı hükümdarın savaş alanı haline getirdiği için, İtalya üzerinde yıkıcı bir etkisi oldu; ancak 1494 yılında gerçekleşen Fransız istilası ve onu takiben on yıllar süren savaş nedeniyle, bu politikanın, yarımadayı arzularını gerçekleştirmek isteyen birçok Avrupalı hükümdarın savaş alanı haline getirdiği için, İtalya üzerinde yıkıcı bir etkisi oldu. İtalya'daki savaşlar yarımadaya bütün Avrupa'dan askerler gelmesine, birçok şehirde ekonominin ve bazen de fiziksel yapıların mahvolmasına yol açtı. Bu askerler evlerine döndüklerinde beraberlerinde frengi hastalığını götürdüler; Fransızlar bu hastalığa "İtalyan hastalığı", Avrupa'nın geri kalanı ise "frengi" diyordu. İtalyan şehir devletlerinin birbirlerine karşı dış güçlerle ittifak kurması aralarındaki düşmanlıkları artırdı ve İtalya 1879 yılına kadar bölünmüş olarak kaldı.

İtalya'daki değişen ittifaklar sistemi kimin dost kimin düşman olduğu hakkında doğru bilgi sahibi olmaya dayanıyordu. Başlangıçta İtalyan şehir devletleri bilgiyi başka şehirlere seyahatler yapan veya oralarda yaşayan tüccar ve bankerlerden sağlıyordu; ancak 15. yüzyılda görevleri sürekli haber akışı sağlamak ve önemli kişilerin güvenini kazanmak olan daimi temsilciler yollamaya başladılar. Bu tem-

silciler modern diplomasiyi yarattı: Daimi elçilikler açtılar ve buralar zaman içinde yabancı ülkelerin egemenlik alanları olarak kabul edilmeye başlandı; ayrıntılı kayıtlar tuttular, açık ve gizli ittifaklar kurdular. Büyük İtalyan şehir devletleri kısa bir süre içinde İtalya'nın bütün şehirlerinde elçilikler açtılar; 1490'lara gelindiğinde Batı Avrupa'nın büyük ülkelerine ait sarayların tamamında elçileri vardı. Burgonya, İngiltere ve papanın Roma'daki sarayında İtalyan stili elçilikler açan ilk hükümdar Aragonlu Fernando'ydu; 16. yüzyılın başlarına gelindiğinde diğer Batı Avrupalı hükümdarlar da aynısını yapmıştı ve çoğunlukla diplomat olarak İtalyanları çalıştırıyorlardı. Diplomatlarla ilgili resmi yazılarda diplomatların görevi, özellikle Hıristiyanlar arasında, barışı korumak olarak tanımlanıyordu. Ama gerçekte elçiler tek bir ülkenin çıkarları için çalışıyorlardı. Fransa sarayındaki İtalyan elçiler ile bütün Avrupa saraylarında bulunan İspanyol elçiler savaşı önlemeye yardım etmek yerine, Fransa'nın istila kararı almasında etkili oldular ve bunu takip eden uzun savaşlar dizisinde rol almaya devam ettiler.

Genellikle şehir devletlerinin İtalya'yı geri bıraktığı, ulusun ortaya çıkmasını engellediği kabul edilir; ama bu şehirler aynı zamanda geleceğin modelleri olarak da görülebilir. 19. yüzyıla gelindiğinde, çok devletli bir sistem içinde bir güç dengesi oluşturmak, bütün Avrupa'daki liderlerin en önemli siyasi hedefi haline gelmişti. Hem diplomatlar hem de askerler bu güç dengesini korumak ve kendi ülkelerinin emellerini gerçekleştirmekle yükümlüydüler.

Yerel düzeyde iktidar

İtalyan şehir devletleri ile Alman imparatorluk şehirleri, siyasetin çoğu insanın günlük yaşamı üzerinde, yani yerel düzeyde, son derece büyük etki yaptığının en gözle görünür örneğidir. Bu şehirlerin tarihi, bütün Avrupa'da, en tepede bulunan ve aralarında evlilik bağları kuran hanedanların altındaki şehirler, köyler, kilise bölgeleri, *tımar*lar ve daha başka birçok küçük yönetim biriminin de insanlar ve aileleri üzerinde otorite sahibi olduğunu bize hatırlatmaktadır. Tıpkı ulusal ve bölgesel hükümdarlar gibi, bu alt düzey

yönetimler de vergi talep ediyor, bürokrasiler oluşturuyor ve emirler yayımlıyordu. Vergilerini ödemeyen, yetkililerin dediklerini yapmayan veya emirlere uymayanları cezalandıran mahkemeler kuruyorlardı. Çoğu insan, ulusal veya bölgesel bir hükümdarın memuru olmayı aklından geçiremese bile, bir köy korucusu, park bekçisi, kilise zangocu veya pazaryeri görevlisi olabilirdi.

Bu yerel yönetim kurumlarının bazıları kilise tarafından idare ediliyordu. Bütün Avrupa'daki Hıristiyanlar yerel kiliselerine vergilerini ödüyorlardı ve evlilik, ahlak ve daha başka konularda kilise mahkemelerinin otoritesine bağlıydılar. Diğer kurumlar laikti. 1450 yılına gelindiğinde Avrupa'nın birçok bölgesindeki köyler, ekin ekmeyi ve hasat kaldırmayı düzene sokan ve köy dışındaki siyasi görevlilere karşı köyü temsil eden meclisler ve mahkemeler gibi özerk kurumlara sahip komünler halini almıştı. Bazı yerlerde bu gruplar, bölgenin beyi ile birlikte veya kendi başlarına emirler çıkarabiliyor ve yasal kararlar alabiliyordu.

Yerel beylerden bağımsızlıklarını kazanan kasabaların ve şehirlerin idari kurumları çok daha güçlüydü. Daha önce de gördüğümüz gibi, Almanya ve İtalya'da bu kurumlar sadece imparatora bağlı olabiliyor veya hiçbir yüksek siyasi otoriteye bağlı olmayabiliyordu. Ancak, ulusal krallıkların ortaya çıktığı bölgelerde bile şehirler vergi topluyor, emirler yayınlayıp uyguluyor, surlar ve kaleler inşa ediyor, mahkemeler, hastaneler, yetimhaneler ve sık sık da şehir genelevleri kuruyorlardı.

Büyük şehirlerde genellikle tüccar oligarşisi egemendi; küçük kasabalarda ve köylerde çoğunlukla en güçlü insanlar varlıklı ailelerin erkekleriydi. Ancak, birçok yerde bütün yetişkin erkekler her yıl kentlerini koruyup savunacaklarına yemin ediyorlardı ve böylelikle, en azından sembolik olarak, siyasi bir topluluğun parçası oluyorlardı. Onlar yurttaştı (*citizen*). Bu sözcük etimolojik ve kavramsal olarak birçok Avrupa dilinde "bir şehirde veya toplulukta yaşamak" anlamına geliyordu. Latincede *civitas* sözcüğü hem "yurttaşlık", hem de "topluluk" anlamına gelir; Fransızcada *bourg* şehir, şehirde yaşayanlar ise *bourgeois*'dır; Almancada *Burg* surla çevrilmiş bir şehir veya kale demektir ve orada yaşayanlar *Bürger*'dir. Bu

dönemde bir şehrin veya kasabanın yurttaşı olmak insanlara doğrudan oy kullanma hakkı vermiyordu; ancak hukuken ayrıcalıklı bir konum sağlıyordu; yurttaşlar çoğunlukla yurttaş olmayanlardan daha az vergi ödüyorlar ve başkasından izin almaksızın şehirde yaşama ve mülk satın alma hakkına, şehir dışında yaşayan herhangi bir kişinin taleplerine uymama hakkına ve hastalandıklarında veya elden ayaktan düştüklerinde şehir hastanesine yatmak veya kamudan mali destek almak gibi bazı hizmetleri talep etme hakkına sahip oluyorlardı. Kısacası, bu statü, bugün yurttaşlık denince aklımıza gelen ayrıcalıkların çoğunu, özellikle de belli bir yerde rahatsız edilmeden yaşama ve çalışma hakkını sağlıyordu. Dolayısıyla, yurttaşlık arzulanan bir metaydı ve mülk veya krallık gibi veraset yoluyla aktarılmaya başlandı.

Yurttaşlığın önemi ve veraset yoluyla (mülkte veya krallıkta olduğu gibi) aktarılabilmesi cinsiyet temelinde ayrım yapıldığı anlamına geliyordu. Kadınların yıllık yemin etme uygulamasında yer almamalarına karşın, 1500'e kadar mahkeme kayıtlarında onlardan düzenli olarak kadın yurttaş (*citizeness, Bürgerin, bourgeoise*) diye söz ediliyordu. Şehirler yurttaş sayısını kısıtlamanın yollarını aramaya ve kadınları zihinsel olarak zayıf kabul eden Roma hukuku Avrupa'da yayılmaya başlayınca, bu sıfat giderek daha az kullanılmaya başlandı. Çok ender olarak kadınlar şehirlerde ve kasabalarda kilise mütevellisi, pazaryeri görevlisi veya park bekçisi olarak, özellikle de bu görevi yapan bir erkeğin dul karısı iseler görev yapıyorlardı. Kadınlara çoğu yerde şehir ebeliği görevi veriliyordu. Bu görevlere getirildiklerinde tıpkı erkekler gibi yemin ediyorlardı. Ancak kadınlar kent veya köy yönetiminde asla yüksek görevlere getirilmiyorlardı. Tabii, kadınlara ülkeler ve bölgeler miras kalıyordu, buraları yönetiyorlardı, ama kadın hükümdarlar kadınlara erkek hükümdarların verdiğinden çok daha önemli siyasi bir rol vermiyorlardı. Hiçbir kadını bakan veya yargıç yapmadılar veya erkeklere satılan hükümet makamlarını kadınlara satmadılar.

*

1450 yılından sonra, Avrupa'nın her yerinde olmasa bile birçok bölgesinde, merkezileşmiş hükümet kurumlarının büyüklüğü ve

kapsamı arttı. Askeri teknolojideki değişiklikler, özellikle de barutla çalışan silahların kullanımı ve bunu yanı sıra orduların giderek büyüyen boyutları savaşları eskisinden çok daha pahalı hale getirdi. Osmanlı sultanlarıyla başlayarak, büyük devletlerin hükümdarları daimi ordular kurdular ve deniz kuvvetlerinin daha profesyonelleşmesini desteklediler. Artan askeri harcamaları karşılamak için yeni vergiler ve bürokrasiler geliştirdiler ve savaşların yanı sıra evlilikler yoluyla da topraklarını genişletmek için kurnaz evlilik stratejilerine başvurdular. Birleşme süreçleri de, yerel bağlamda değişiklikler göstererek, benzer modeller izledi: İngiltere'de Tudor hanedanı Katolik kilisesinden ayrıldı ve Parlamento'nun gücü arttı; Fransa'da Valois hanedanı hükümdarları bölgesel soylular üzerinde yeniden egemenlik kurdular ve kraliyet makamlarını satarak para topladılar; İber yarımadasında krallar, avantajlı evlilikler yaparak, Müslümanların elinde kalan toprakları fethederek ve Yahudilikten ve İslamiyetten Hıristiyanlığa geçenleri araştıran, Papalık denetiminden bağımsız ayrı bir Engizisyon kurarak güçlerini pekiştirdiler. Kutsal Roma İmparatorluğu'nda, Habsburg hanedanı imparatorları merkezi bir ulus-devlet kuramadılar çünkü güçlü bölgesel devletler imparatorluğun seçimle gelinen bir makam olmasını sağlıyordu ve hem dini bölünmeler, hem de Fransa ile yapılan savaş imparatorluk kurumlarını zayıflatmıştı. Doğuda Osmanlı sultanları, güneyde Akdeniz'in karşı kıyısına, kuzeyde Avrupa'ya uzanan çok büyük bir devlet yarattılar. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzeyinde, Polonya-Litvanya, Moskova, Danimarka-Norveç ve İsveç'te soyluların bağımsız gücü frenlendi ve güçlü devletler oluşturuldu. İtalya'da, tüccarların yönettiği zengin şehir devletleri, şehirlerinin etrafını çevreleyen kırsal bölgeyi ele geçirdi ve hiçbir şehrin çok güçlü olmasına izin vermeyen, değişen bir ittifaklar sistemi kurdu. Avrupa'nın her yerinde şehirler, köyler ve kilise bölgeleri gibi alt düzeydeki yönetimler de vergi topluyor, yasalar çıkarıyor ve mahkemeler kuruyordu.

Ulus-devletin gelişmesi soyluların gücünü azaltmış gibi görünüyor olabilir. Ulus-devlet onların kendi ordularına sahip olma ve vergi toplama uygulamalarını sona erdirdi; ancak geleneksel seçkinler

yeni koşullara çok iyi uyum sağladılar ve daimi orduda komutanlıklar, büyüyen bürokraside makamlar ve yeni vergilendirme sistemleri aracılığıyla zengin olma olanakları buldular. Bazı ülkelerde soyluların, ruhban sınıfının ve birkaç varlıklı şehirlinin temsilciler meclislerinde siyasi kararlar verme hakları bulunuyordu; ancak onların daha önemli iktidar kaynakları, miras yoluyla kendilerine intikal eden ve özenli evlilik stratejileriyle korunan ve geliştirilen aile statüleriydi. 1450'de olduğu gibi 1600'de de siyasi güç hükümdarların, soyluların ve bazen de kabiliyeti, çekiciliği veya yetenekleri sayesinde göze giren soylu olmayan birinin elinde bulunuyordu.

15. ve 16. yüzyıllarda hükümdarlar faaliyetlerini bizim politika olarak adlandırdığımız şeyle sınırlandırmadılar; çoğunlukla uyruklarının kültürel ve dini yaşamlarını da biçimlendirmeye çalıştılar; çünkü bu alanların iktidarı korumak için önemli olduğunu fark etmişlerdi. Jacob Burckhardt ile Benedict Anderson'un vurguladığı gibi, ulus-devletlerin ortaya çıkmasına askerler ve vergi toplayıcıları kadar yazarlar ve sanatçılar da katkıda bulunmuştu. Ancak ressamlar, besteciler, şairler ve deneme yazarları kendilerini siyasi konularla kısıtlamadılar veya yalnızca ve her zaman hamileri olan kraliyet mensupları için çalışmadılar. Avrupa'nın yaratıcı dehalarından bazıları yeni silahlar ve yeni kanunlar ortaya çıkarırken, bazıları da yeni sanatsal teknikler, yeni edebiyat biçimleri ve yeni müzik aletleri geliştiriyorlardı. Bundan sonraki bölümde göreceğimiz gibi, bu insanlardan bazıları güçlü yöneticilere hem ölümcül silahlar hem de mükemmel tablolar yaptılar.

Bu dönemdeki siyasi gelişmeler konusunda yapılan genel çalışmalar için *bkz.* Richard Bonney, *The European Dynastic States: 1494-1660* (Oxford: Oxford University Press, 1991); Thomas Ertman, *The Birth of Leviathan: Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).

Askeri gelişmeler için *bkz.* John R. Hale, *War and Society in Renaissance Europe, 1450-1620* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1985); Bert S. Hall, *Weapons and Warfare in Renaissance Europe: Gunpowder, Technology, and Tactics* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997); Jeremy Black, *European Warfare, 1494-1660* (Londra: Routledge, 2002); Jan Glete, *Warfare at Sea, 1500-1650: Maritime Conflicts and the Transformation of Early Modern Europe* (Londra: Routledge, 2002). John A. Lynn, *Women, Armies, and Warfare in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008); Fernando Gonzáles de León, *The Road to Rocroi: Class, Culture and Command in the Spanish Army of Flanders, 1567-1659* (Leiden, Brill, 2009). Erken modern dönemde "askeri bir devrim"in gerçekleştiğini ileri süren ilk makaleyi Michael Roberts yazmıştır. Bu makalenin bulunduğu kitap: Clifford J. Rogers, der., *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe* (Boulder, CO: Westview Press, 1995). Aynı zamanda *bkz.* Jeremy Black, *A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550-1800* (Basingstoke, UK: Macmillan, 1991) ve Geoffrey Parker, *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800,* 2. baskı (Cambridge: Cambridge University Press, 1996). David Parrott, *The Business of War: Military Enterprise and Military Revolution in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).

Merkezileşen devletler ile aristokrasi arasındaki ilişki için *bkz.* Samuel Clark, *State and Status: The Rise of the State and Aristocratic Power in Western Europe* (Toronto: McGill-Queen's University Press, 1995); Jonathan Dewald, *The European Nobility, 1400-1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996); John Adamson, der., *The Princely Courts of Europe: Ritual, Politics and Culture under the Ancien Régime, 1500-1750* (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1999); Hillay Zmora, *Monarchy, Aristocracy and the State in Europe, 1300-1800* (Londra: Routledge, 2001).

Bazı Batı Avrupa ülkelerinin bu dönemdeki siyasi tarihleri hakkında birçok tartışma vardır. *Bkz.* John Guy, *Tudor England* (Oxford: Oxford University Press, 1988); Steven Gunn, *Early Tudor*

Government, 1485-1558 (Basingstoke, UK: Macmillan, 1995); Susan Doran, *England and Europe in the Sixteenth Century* (Basingstoke, UK: Macmillan, 1998); Susan Brigden, *New Words, Lost Worlds: The Rule of the Tudors, 1485-1603* (Londra: Allen Lane, 2000). İrlanda için *bkz.* Steven G. Ellis, *Ireland in the Age of the Tudors, 1447-1603: English Expansion and the End of Gaelic Rule* (Londra: Longman, 1998). Fransa için *bkz.* James B. Collins, *The State in Early Modern France* 2. baskı (Cambridge: Cambridge University Press, 2009); Mack P. Holt, der., *Renaissance and Reformation France* (Oxford: Oxford University Press, 2002). İspanya için *bkz.* John H. Elliott, *Imperial Spain, 1469-1716* (Londra: Edward Arnold, 1963); John Lynch, *Spain under the Habsburgs,* 2 cilt. (Oxford: Oxford University Press, 1991, 1992).

İspanya'daki Hıristiyanlar, Yahudiler ve Müslümanlar arasındaki ilişkiler için *bkz.* Mark D. Meyerson ve Edward D. English, der., *Christians, Muslims, and Jews in Medieval and Early Modern Spain: Interaction and Cultural Change* (Notre Dame, IN: Notre Dame University Press, 1999) ve Mary Elizabeth Perry, *The Handless Maiden: Moriscos and the Politics of Religion in Early Modern Spain* (Princeton: Princeton University Press, 2005). Bu ilişkilerde ve İspanyol toplumunu biçimlendirmede İspanyol Engizisyonu'nun rolü için *bkz.* William Monter, *Frontiers of Heresy: The Spanish Inquisition from the Basque Lands to Sicily* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990); ve Joseph Pérez, *The Spanish Inquisition: A History* (New Haven: Yale University Press, 2006). Engizisyonun yaptıkları ve mirası konusunda iki yeni ve önemli çalışma: Francisco Bethencourt, *The Inquisition: A Global History 1478-1834* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009) ve Cullen Murphy, *God's Jury: The Inquisition and the Making of the Modern World* (Boston: Houghton-Mifflin, 2012).

Orta Avrupa'daki siyasi gelişmeler ve özellikle de Habsburgların buradaki rolü için *bkz.* Helmut G. Königsberger, *The Habsburgs and Europe, 1516-1660* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1971); Michael Hughes, *Early Modern Germany, 1477-1806* (Basingstoke, UK: Macmillan, 1992); Andrew Wheatcroft, *The Habsburgs: Embodying Empire* (Londra: Viking, 1995); Peter H. Wil-

son, *The Holy Roman Empire, 1495-1806* (Londra: St. Martin's, 1999). Daniel Stone'un, *The Polish-Lithuanian State, 1386-1795* (Seattle: University of Washington Press, 2001) başlıklı kitabı, Polonya üzerine son yıllarda çıkan İngilizce bir kitaptır. Osmanlı İmparatorluğu için *bkz.* Daniel Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power* (Basingstoke, UK: Macmillan, 2002).

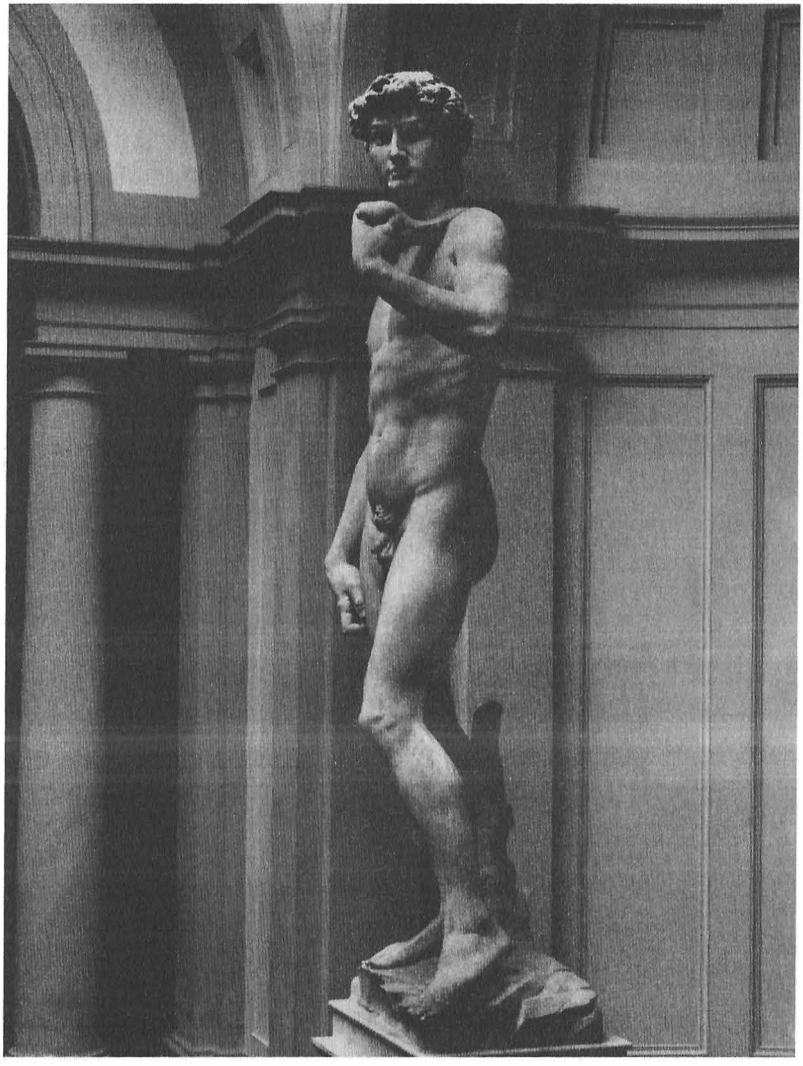
İtalyan şehir devletleri için *bkz.* Dennis Romano, *Patricians and Popolani: The Social Foundations of the Venetian Renaissance State* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1987); Richard Mackenney, *The City State, 1500-1700: Republican Liberty in an Age of Princely Power* (Basingstoke, UK: Macmillan Education, 1989); Philip Jones, *The Italian City-State: From Commune to Signoria* (Oxford: Clarendon Press, 1997); Thomas James Dandelet, *Spanish Rome, 1500-1700* (New Haven: Yale University Press, 2001). John M. Najemy, *A History of Florence 1200-1575* (London: Wiley-Blackwell, 2008). Garrett Mattingly, *Renaissance Diplomacy* (Boston: Houghton-Mifflin, 1955) başlıklı kitabı hâlâ diplomasinin başlangıcını anlatan en temel yapıttır.

Daha başka öneriler ve yönlendirmeler için *bkz.* www.cambridge.org/wiesnerhanks.

Notlar

1 Niccolò Machiavelli, *The Prince and the Discourses,* çev. Luigi Ricci, gözden geçiren E. R. P. Vincent (New York: Random House, 1950), s. 53.
2 Denys Hay, der. ve çev., *The Anglia Historia of Polydore Vergil, AD 1485-1537,* 74. kitap (Londra: Camden Society, 1950), s. 147.
3 Jacob Burckhardt, *The Civilization of the Renaissance in Italy,* 2 Cilt (New York: Harper and Row, 1958), s. 22.
4 Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism,* gözden geçirilmiş baskı. (Londra ve New York: Verso, 1991), s. 6.

4 Kültürel ve entelektüel yaşam, 1450-1600

Michelangelo'nun dev Calut (Golyat) ile savaşmaya hazırlanan genç kral Davut heykeli. Floransa şehri tarafından, cumhuriyetçi bir hükümetin Medici ailesini iktidardan uzaklaştırma vesilelerinden birini kutlamak için sipariş edilmişti. 1504 yılından 1873 yılına kadar şehrin ana meydanında açık havada durduktan sonra hava şartlarından korumak amacıyla kapalı mekâna alındı. Heykel, Rönesans'ın sanatsal mükemmeliyetinin simgesi haline gelmiştir.

Kronoloji

1350'ler	Petrarca Floransa'da öğretmenlik yapmaya başlar
1430'lar	Donatello Davut'un tunçtan desteksiz heykelini yapar
1450'ler	Johannes Gutenberg matbaa makinesini icat eder
1462	Marsilio Ficino Floransa'da Platon Akademisi'ni kurar
1503	Leonardo Mona Lisa tablosunu yapar
1508-12	Michelangelo Sistina Şapeli'nin duvar resimlerini yapar
1514-17	İspanyol bilim adamları *Polyglotta Complutensia*'yı* çıkarırlar
1513	Niccolò Machiavelli *Hükümdar*'ı yazar
1516	Thomas More *Ütopya*'yı yazar
1532	François Rabelais *Gargantua* ve *Pantagruel*'in ilk bölümünü yayımlar
1550	Giorgio Vasari, *Ünlü Ressamların, Heykeltıraşların ve Mimarların Hayatı* yayımlar
1576	Jean Bodin *Cumhuriyetin Altı Kitabı* yayımlar
1596	Shakespeare'in *Romeo ve Juliet*'i muhtemelen ilk kez oynanır
1605	Miguel de Cervantes *Don Kişot*'un ilk bölümünü yayımlar

* İlk İncillerde metin birkaç farklı dilde birden (*polyglot*) yan yana sütunlar halinde yayımlanırdı. Eski Ahit, sırasıyla Latince, İbranice ve Yunanca; Yeni Ahit ise, Latince ve Yunanca olurdu. (ç.n.)

"Cennetin yüce Kralı aşağı baktı" diye yazmıştı İtalyan sanatçı, mimar ve yazar Giorgio Vasari (1511-74), "ve insanların küstahça düşüncelerinin gerçeğe olan uzaklığının, aydınlığın karanlığa uzaklığından daha fazla olduğunu görünce, dünyaya her sanata hâkim bir deha yollamaya karar verdi ... böylece bütün dünya onun dünyevi değil de ilahi görünen hayatının, yapıtlarının ve bütün davranışlarının eşsiz yüceliğine hayran kalacaktı."[1] Vasari 1550 yılında yayımladığı ve sanatçıların biyografilerini içeren *Vite de'piu Eccelenti Pittori, Scultori et Architettori* (Ünlü Ressamların, Heykeltıraşların ve Mimarların Yaşamları) başlıklı yapıtında bu dehanın –Michelangelo Buonarotti (1475-1564)– ve ondan biraz daha az yetenekli olan diğer ressamların, heykeltıraşların ve mimarların yarattığı yeni sanat türlerini tanımlamak için bir sözcük icat eder: Rönesans ("yeniden doğuş" veya İtalyanca *rinascita*). 14. yüzyılda ve 15. yüzyılın başlarında yaşayan Petrarca (1304-74) ve Lorenzo Valla (1405-47) gibi yazarlar ve düşünürler zaten kendilerinin antik geçmişe yeniden can verdiklerini söylemişlerdi; ancak Vasari bu yeniden doğuşun orijinalini bile aştığını düşünüyordu. "Bugün birçok yapıt, geçmişin büyük ustalarının yapıtlarından daha iyi ve daha kusursuz"[2] diye yazıyordu. Vasari'nin gözünde bu yapıtları yaratanlar, sadece yetenekli ve son derece iyi eğitimli sanatçılar değil, yapıtlarına imzalarını atıp bütün övgüyü hak etmeleri gereken "ender bulunan dahiler" idi. Sanatçının yaratıcı bir deha olduğu görüşü bütün sanat dalları için geçerli değildi; sadece Vasari'nin kitabının başlığındaki dallar –resim, heykel ve mimari– için geçerliydi ve bunlara daha sonra "ana" (*majör*) sanatlar adı verilmişti. İğne oyası, porselen imalatı, kuyumculuk ve mobilyacılık gibi diğer sanat türleri "küçük" (*minör*) sanatlar, "süsleme sanatları" veya "zanaat" olarak adlandırılmıştı ve bunları üretenlerin adları önemli değildi.

Vasari Rönesans terimini icat etmenin yanı sıra, sanat ve kültürün diğer yönlerini anlama biçimlerimizi de etkiledi. Vasari çoğunlukla ilk sanat tarihçisi olarak kabul ediliyor ve oluşturduğu kategoriler sanat tarihinin öğretilme ve müzelerin düzenlenme şeklini belirlemeye devam ediyor. Vasari'nin "Rönesans" terimi bir dönemin sadece sanatını değil, tamamını tanımlamak için kullanılmaya

başlandı. Rönesans, özel olaylardan değil, geniş kültürel değişikliklerden meydana geldiğinden Avrupa'nın değişik bölgelerinde, değişik zamanlarda gerçekleşti. "Rönesans" 15. yüzyıl İtalyan resmini, 16. yüzyıl İngiliz edebiyatını ve 17. yüzyıl İskandinav mimarisini tanımlamak için kullanılıyor. Bu kitabın giriş bölümünde söylediğimiz gibi, bazı sosyal bilimciler Rönesans'ı "modern" dönemin başlangıcı olarak görüyorlar; bazıları ise, ortaçağ ile modern çağ arasında bir geçiş dönemi olarak görüyorlar. Bazıları da terimi sadece sanatla sınırlamayı tercih ediyor ve belli bir dönemi kapsamadığı için daha genel bir şekilde kullanımına karşı çıkıyorlar. Ancak, "Avrupa" gibi "Rönesans" da, sınırları hakkında anlaşmazlık bulunsa da, görmezden gelinemeyecek kadar yaygın bir şekilde kullanılan bir terimdir.

Vasari'nin ("ender bulunan dahiler" tarafından yapılan) "sanat" ve (diğer herkes tarafından yapılan) "zanaat" terimleri arasında yaptığı ayrım, erken modern dönem Avrupa'sında başka kültür alanlarını da kapsayacak şekilde genişletildi: Şiir, tarih ve destan gibi bazı türler "edebiyat" olarak tanımlanmaya başlandı; mektup ve hatıra gibi diğer yazı türleri bu kategorinin dışında bırakıldı; bazı müzik biçimleri "klasik" sayıldı, geri kalan her şey "popüler" veya "halka özgü" sayıldı; kurumsal ortamlarda gerçekleşen öğretime "eğitim", aile içinde veya atölyede gerçekleşene de "yetiştirme" veya "gelenek" dendi. Bilim insanları, profesyonel ile amatör arasında ve daha az ölçekte de eğitimliler ile alaylıların kültürü arasında giderek büyüyen bir uçurum gözlemlediler. Yüksek kültür ve ileri düzeyde entelektüel başarılar şehir kökenliydi, zengin seçkinler tarafından destekleniyordu ve temel bir eğitim veya öğrenim görmüş olan bireyler –çoğunlukla da erkekler– tarafından yaratılıyordu.

Ancak, son yıllarda kültürel yaşamın bütün yönleri üzerinde yapılan araştırmalar, sanat ile zanaat, eğitimli ile popüler, yüksek ile alçak arasındaki bölünmelerin o zamanlar, sonradan vurgulandığı kadar fazla olmadığına işaret ediyor. Vasari, resim, heykel ve mimariye çok önem vermiş olabilir; ancak hamiler resim ve heykel siparişlerinin yanı sıra, şamdan, gümüş ve altın çatal-bıçak takımları,

mine veya mücevherle bezenmiş tabaklar, süslü mihrap örtüleri, büyük duvar halıları, portre madalyonları sipariş ediyor ve bunlara inanılmaz miktarlarda paralar ödüyorlardı. Ressamlar gibi nakkaşlar da perspektif üzerinde çalışıyor, orantıya, gölgelemeye ve doğal bir şekilde temsil etmeye çok daha fazla önem veriyor ve konularını antik dönemden alıyorlardı. Yazarlar, şiir ve oyunlarında edebi geleneklere gösterdikleri özeni, hatta daha fazlasını, yazdıkları mektuplarda da gösteriyorlardı. Yüzyıllar boyu sözlü olarak anlatılan halk hikâyeleri, birçok ülkede edebi yapıtların bir parçası oldu ve hikâye anlatan insanlar, anlatılarına birinin bir kitapta okumuş olduğu hikâyeleri giderek daha fazla eklemeye başladılar. Çok iyi eğitim almış bireyler, kendi entelektüel ukalalıklarıyla dalga geçen ve başka iktidar ve statü hiyerarşilerini hicveden her türlü insanın bulunduğu eğlencelere katılıyorlardı. Eğitimli bireyler nüfusun büyük çoğunluğundan farklı düşüncelerle kendi aralarında topluluklar oluşturuyorlardı; ancak aynı zamanda, daha az eğitimli komşularıyla da birçok değeri ve geleneği paylaşıyorlardı.

Okullar ve eğitim

Sosyal konum, cinsiyet, coğrafi bölge, din ve başka faktörler, kişinin âlimler ve sanatçılar topluluğuna katılma şansını daha ilk adımda, yani okuma ve yazma öğrenmesiyle şekillendiriyordu. Çocuklar okuma bilen ebeveynleri veya komşuları tarafından eğitildikleri ve bu süreç hiçbir belgede yer almadığı için, temel eğitim hakkında bilgi bulabilmek çoğunlukla zordur. Birçok köyde ve kasabada yaşlı kadınlar, çocuk bakımını üstlenen ve aynı anda küçük çocuklara alfabeyi ve İncil'deki ilahileri bir arada öğreten küçük okullar (*cranny schools*) işletiyorlardı. Fransa ile İngiltere'nin bazı bölgelerindeki kilise kayıtlarında, okuma, yazma, ilahi söyleme ve biraz aritmetik öğreten köy okullarından bahsedilmektedir. İtalyan şehirlerinde erkekler *abbaco* okullarında, orta sınıftan ve işçi sınıfından erkek çocuklara okuma, yazma, hesap tutma ve muhasebe öğretiyorlardı. İspanya'nın bazı kesimlerinde, 15. yüzyılın

sonlarından kalan kilise yönetmelikleri rahiplere ve kilise görevlilerine okuma ve yazma öğretmeyi ve babalara da en az bir oğullarını bu okullara göndermeyi emrediyordu; ancak bu hedeflerin ne ölçüde gerçekleştiği konusunda çok az kayıt bulunuyor. Yahudi çocukları İbranice alfabeyi ve önemli duaları evde öğreniyorlardı; daha sonra sinagogun açtığı okula giderek Tevrat'ı ve diğer kutsal Yahudi metinlerini İbranice ve yerel dilde öğrenme olanakları vardı. Osmanlı İmparatorluğu şehirlerinde bireyler veya dini kurumlar tarafından açılan okullar, erkek çocuklara, bazen de kız çocuklarına okuma yazma ve yüksek sesle Kuran okumayı öğretiyordu.

16. yüzyılda, Protestan reformcular yerel dilde eğitim yapan ve doğru dini değerleri öğreten okullar açılmasını istediler; ancak bu süreç onların umduğundan daha yavaş ilerledi. 1600'lü yıllarda Alman devletlerinde ve şehirlerinde müfredatı, saatleri ve okulların yapısını belirleyen 100'ün üstünde genelge vardı; ancak genelgeler çoğunlukla okullar açılmadan çok önce çıkarılıyordu. 1580'lere gelindiğinde, Orta Almanya'da, Saksonya bölgesinde, kilise bölgelerinin sadece yüzde 50'sinde erkek çocuklar, yüzde 10'unda da kız çocuklar için Almanca öğretim yapan lisanslı ilkokul vardı; hemen hemen aynı dönemde İngiltere'de, bazı piskoposluk bölgelerindeki kilise bölgelerinin yaklaşık yarısının ilkokul düzeyinde İngilizce öğretim yapma lisansı bulunuyordu. 1675 yılında ise, Saksonya'da bu rakam erkek çocuklar için yüzde 94'e ve kız çocuklar için yüzde 40'a çıkmıştı. Bu rakamlar oldukça yüksek; ancak şurası unutulmamalıdır ki, çocuklar okula tam gün veya gün içinde uzun saatler gitmiyorlardı; erkek çocuklar okula çoğunlukla üç ya da dört yıl boyunca yarım gün, kızlar ise, bir ya da iki yıl boyunca gün içinde 1-2 saat gidiyorlardı. Dolayısıyla, ulaşılan okuma-yazma oranı pek yüksek değildi. Reformcular kız çocuklar ile erkek çocukların ayrı okullara gitmelerinin en iyi düzenleme olacağını söylese bile bu, küçük kentlerde pek mümkün değildi ve çocuklar kız-erkek karışık okullara gidiyorlardı. Büyük kasabalarda ve şehirlerde kızlarla erkekler ayrılmışlardı; kız çocukların öğretmenleri kadın, erkek çocuklarınki ise erkekti ve öğretmenlerin gelirlerini öğrenci ücretleri ile maaşları oluşturuyordu.

1576 yılında Anvers'te, lisanslı 70 kadın ve 84 erkek öğretmen vardı. Yerel dilde okuma öğrenen erkek çocuklar temel Latince eğitimi almaya başlayabilirlerdi; kızlar ise dikiş ve nakış öğrenirdi. Bütün çocuklar günlük müfredatlarının bir parçası olarak, dini metinlerin okunması, ilahi söylenmesi, ayinler ve dualardan oluşan çok ağır bir din öğretimi görüyorlardı.

Katolik reformcular da temel Hıristiyanlık akidesinin okullarda öğretilmesi gerektiğine işaret ediyorlardı ve İtalya ile İspanya'da da ezberin yanı sıra, okuma ve yazma öğreten, ama resmi olmayan din okulları açıldı. Erkek okullarında erkek, kız okullarında kadın öğretmenler görev yapıyordu. Bu okulların çoğunda sadece pazar günleri ve yortularda iki saat eğitim veriliyordu; ama yine de en azından bazı öğrencilere biraz olsun temel bilgileri aktarabiliyorlardı. 1550 yılında İspanya'nın Toledo ve Cuenca piskoposluk bölgelerinde, engizisyonda sorgulanan erkeklerin yaklaşık yarısı İspanyolca okuma biliyordu. İspanya'da "çocuklar için doktrin okulları" adı verilen bu okulların bazıları özel olarak dini ve ahlaki değerleri öğrenememe riski ile karşı karşıya bulundukları düşünülen yetim veya yoksul çocuklar için kurulmuştu.

Günümüzde okuma ve yazmayı aynı anda öğretiyoruz; ama erken modern dönemde çocuklar önce okuma öğreniyorlardı. Bunun nedeni kısmen maddiydi; çünkü okuma öğrenmek yazma öğrenmekten daha az araç-gereç gerektirmekteydi: Alfabeyi öğretmek için bir yazı tahtası veya boynuz kaplı levha şeklindeki alfabe (*horn-book*), sözcükleri ve cümleleri öğrenmek için birkaç mezmur veya azizlerin hayatı veya Kitab-ı Mukaddes'ten parçalar gerekirken, yazma öğrenmek için çok sayıda yazı tahtası, kâğıt, mürekkep ve kalem gerekiyordu. Bu aynı zamanda da felsefi bir konuydu; çünkü siyasi ve dini yetkililer eğitimin en önemli fonksiyonunun çocukların kendi fikirlerini ifade etmeleri değil, başkalarının fikirlerini öğrenmeleri olduğunu düşünüyorlardı.

İnsanların yazmayı öğrenmeden okumayı öğrenmiş olmaları okuryazarlık düzeylerini tam olarak ölçmeyi çok zorlaştırmaktadır; çünkü çoğunlukla okuryazarlık göstergesi olarak kabul edilen şey, kişinin adını yazabilmesidir. Örneğin 1580'lerde, Doğu İngiltere'de-

Şekil 10 Basel'de bir okul öğretmeninin sunduğu hizmetleri gösteren bir tabela; tablo Ambrosius Holbein (yak. 1494-1519) tarafından yapılmıştır. Ressamın her ikisinin de adı Hans olan babası ve erkek kardeşi tanınmış portre sanatçılarıydı. Bunun gibi küçük okullar Alman ve İsviçre şehirlerinde çok yaygındı. Tablonun üstündeki yazıda öğretmenin "genç erkeklere ve kadınlara makul bir ücret karşılığı iyi bir eğitim" vereceği yazıyor.

ki East Anglia'da erkek esnaf ve zanaatkârın yüzde 49'u ile kadınların yüzde 6'sı adını yazabiliyordu; 1680'lere gelindiğinde bu oranlar sadece yüzde 56'ya ve yüzde 16'ya yükselmişti. Oysa, vasiyet veya ölüm durumunda çıkartılan envanterler gibi başka kaynaklara bakıldığında, okuma bilen insanların oranının bundan çok daha yüksek olduğunu biliyoruz. Ancak kesin rakamlara ulaşmak mümkün değil. Okuryazarlık düzeyinin Kuzeybatı Avrupa'da üst tabakadaki şehirliler arasında en yüksek, Güney ve Doğu Avrupa'daki kırsal kesim insanları arasında da en düşük olduğunu ve 1450'den 1750'ye kadar yavaş yavaş arttığını söylemek en doğru genelleme olur. 1750'lere gelindiğinde, hemen hemen tüm üst sınıf erkekleri ve kadınları okuyabilirken, erkek ve kadın köylülerin ancak çok küçük bir azınlığı okuma biliyordu. Kadınların okuryazarlığıyla er-

keklerin okuryazarlığı arasındaki en büyük uçurum toplumun orta kesiminde bulunuyordu. 1750'lerde, Avrupa'nın birçok şehrinde erkek zanaatkârların çoğunluğu hem okuma hem de yazma biliyordu; ama karıları ve kız kardeşleri bilmiyordu. Erken modern dönemdeki kilise kayıtları, evlilik sözleşmeleri ve vasiyetler, genellikle benzer toplumsal sınıflarda, adlarını yazabilen erkeklerin oranının kadınlarınkinin iki misli olduğunu, aynı zamanda kadınların el yazılarının da erkeklerinkinden daha kötü olduğunu gösteriyor: Belki de bu kadınların hayatlarında yazdıkları tek şey adlarıydı.

Hıristiyan bir erkek çocuğu yerel dilde okuma ve yazmayı öğrendikten sonra, hatta ebeveynleri varlıklıysa ve şartlar da uygunsa, okuma yazma bile öğrenmeden önce, Latince öğrenim yapan bir okula (*grammar school*)* veya uzun yıllar sürecek bir eğitim sunan bir koleje veya akademiye gönderilebilirdi. Birinci bölümde işaret edildiği gibi, ortaçağda orta ve yüksek öğrenim büyük ölçüde kilisenin kontrolü altındaydı; ancak 1450'lere gelindiğinde, hükümdarlar ve şehir yönetimleri laik okulları ve akademileri desteklemeye başlamıştı. Bu süreç şehirlerin öğretmen tuttuğu, onlara lisans verdiği ve öğretilen konuları belirlediği 16. yüzyılda da devam etti. Erkek çocuklara Latince gramer, retorik ve diyalektiğin yanı sıra, Yunanca, doğal felsefe, modern yabancı diller ve aritmetik de öğretiliyordu. Bazı okullarda ortaçağ metinleri kullanılıyordu; bazıları ise Cicero, Quintilianus, Terence ve Julius Caesar'ın klasik Latince yapıtlarını temel alan daha hümanist bir müfredat benimsiyorlardı. Latince öğretim okulları ve kolejler, okuryazar noterler, sekreterler ve büyüyen ulusal ve yerel hükümetlerin ihtiyaç duyduğu görevlileri yetiştiriyordu. Bu okulların güçlü hamileri vardı ve bu hamiler okullardan oğullarına, retorik ve matematik gibi pratik becerilerin yanı sıra, ahlak değerleri ve yurttaşlara önderlik konularında da eğitim vermelerini bekliyorlardı.

Protestan reformcular bu Latince öğretim okullarını destekliyorlardı; bu sebeple bu okullar papaz ve diğer kilise görevlilerinin

* Eskiden, akademik konularda başarılı olan 11-18 yaşları arasındaki çocukların gittiği okul. (ç.n.)

yetiştirilme merkezleri haline geldiler. İngiltere'deki Latince öğretim okulları özel kişilerin ve kralın sağladığı kaynaklarla açılıyordu; tarihçiler 1500'lerde İngiltere'de 400 civarında Latince öğretim okulu olduğunu ve ondan sonraki yüzyılda 400 okulun daha açıldığını tahmin ediyorlar. Fransa ve İsviçre'nin Protestan bölgelerinde, reformcu Jean Calvin'in 1559 yılında Cenevre'de açtığı kolejini model alan okullarda Latince gramerin yanı sıra Cenevre kateşizmi öğretiliyordu. Katolik bölgelerde kilise çoğunlukla belediye okullarına karşı çıkıyor ve bazen de öğretmenleri sapkınlıkla suçluyordu; ancak 16. yüzyılın başlarında şehirler bu tür suçlamalara pek aldırış etmiyordu. 16. yüzyılın sonlarında Katolik Reform Hareketi'nin bir parçası olarak başlayan yeni dini tarikatların üyeleri, eğitime biçim vermenin en iyi yolunun belediye okullarına karşı çıkmak değil, onlara öğretmen sağlamak olduğuna karar verdiler. Fransa, İspanya, Polonya ve diğer Katolik bölgelerdeki ilk ve ortaokullara öğretmen olarak, giderek artan sayıda Cizvitler veya başka dini tarikatların üyeleri yerleştirilmeye başlandı; bu tarikatlar aynı zamanda kendi kolejlerini de açıyorlardı. 1556 yılına gelindiğinde, Cizvitler yedi Avrupa ülkesinde otuz üç kolej açmışlardı; 1600'lere gelindiğinde ise, İspanya'nın hemen hemen her şehir ve kasabasında bir Cizvit koleji vardı ve bunlar, ücretsiz olarak Latince gramer, felsefe, teoloji, coğrafya, dini akide ve tarih öğretiyordu. Bu okullarda sıradan insanların yanı sıra, din adamı olacaklar da eğitim görüyordu; çünkü Katolik reformcuların önemli hedeflerinden biri ruhban eğitiminin iyileştirilmesiydi. Birkaç kadın tarikatının, özellikle de Azize Angelica ile Azize Ursula adına kurulmuş olanların kız çocuklar için okulları vardı; ancak 16. yüzyılın ortalarında, Trento Konsili'nin tüm kadın ruhbanın manastıra kapanması koşulunu getirmesinden sonra bu okullar genellikle manastırların içinde bulunmaya başladı. Protestan bölgelerde, kızlar için yerel dilde temel okuryazarlıktan sonrası sadece özel öğretmenler yoluyla mümkündü.

Latince öğretim okulları ve kolejler genellikle sadece Hıristiyanlara açıktı; 1573 yılında İspanya'da din değiştirmiş Yahudilerin bile öğretmenlik yapması yasaktı. Bazı bölgelerde Yahudiler erkek

çocuklar için Latince, aritmetik, İbranice ve doktrin öğreten ortaokullar açmışlardı. Daha yoğun din eğitimi almak isteyen erkek çocuklar din okullarına (*yeşiva*) gidebilir ve burada Talmud'u ve diğer metinleri öğrenebilirlerdi. Tartışmalar ve münazaralar üzerine kurulu *yeşiva* eğitimi çoğunlukla uzun yıllar sürüyordu. Tüm Müslüman dünyasında olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da camilere bağlı okullar (*medrese*) hukuk konusunda uzman bilim adamları, müftüler (*fetva* veren hukukçular) ve İslam hukukunu uygulayan kadılar yetiştiriyorlardı. Fıkıh dili Arapçaydı, Farsça ise, bütün Müslüman dünyasında yüksek edebiyat diliydi; dolayısıyla, Hıristiyan Avrupa'da olduğu gibi, çok geniş bir coğrafyada tüm yüksek eğitim almış kişiler ortak bir dil kullanıyordu. Müderrislerin en yüksek maaşı aldığı en prestijli medreseler İstanbul'da II. Mehmed ve I. Süleyman tarafından kurulan Fatih ve Süleymaniye medreseleriydi; bu okulların mezunları sultanın maiyetine girmeyi veya kazasker olarak çalışmayı umarlardı.

Hıristiyan Avrupa'da en yüksek eğitim düzeyi sunan okullar üniversitelerdi ve 16. yüzyılın başlarında Avrupa'da ellinin üzerinde üniversite bulunuyordu. Hıristiyan krallar ve hükümdarlar, Osmanlı sultanları gibi, giderek memurların eğitilmeleri gerektiğini düşünmeye ve üniversite açmayı hükümdarın görevlerinden biri olarak görmeye başlayınca, izleyen yüzyılda daha başka üniversiteler de açıldı. Bologna ve Padova'dakiler gibi bazı İtalyan üniversiteleri hukuk ve tıp üzerinde yoğunlaştılar ve bütün Avrupa'dan öğrencileri kendilerine çektiler. En ünlü ilahiyat fakültesi Paris'teydi. İtalyan üniversitelerindeki öğrenciler genellikle bir akademi veya kolejde Latinceyi çok iyi öğrenmiş olan genç erkeklerdi. Paris ve Oxford gibi Kuzey Avrupa üniversitelerindeki öğrenciler arasında lisans öğrenimi gören genç erkekler de vardı; genellikle şahıslar tarafından kurulan ve yüksek lisans derecesi bulunan öğretmenlerinin gözetiminde olan yatakhanelerde kalıyorlardı. Binlerce öğrencinin okuduğu Paris ve Salamanca Üniversiteleri Avrupa'nın en büyük üniversiteleriydi; yakın çevreden gelen öğrencilerinin sayısı birkaç yüzü geçmeyen ve 30-40 profesörü bulunan çoğu üniversite ise çok daha küçüktü.

Belge 10 Öğrencilerin gece hayatıyla ilgili kraliyet fermanı

Üniversite kuran krallar ve hükümdarlar öğrencilerin bilimsel ve okul dışı etkinliklerine çok ilgi duyuyorlardı. Portekiz Kralı III. João 1539 yılında Coimbra Üniversitesi ile ilgili olarak, aynı zamanda bir piskopos olan üniversite rektörüne şu fermanı yollar:

> Piskopos Hazretleri, Rektör, Dostum: Kralınız olarak size selamlarımı yolluyorum. Bana bildirildiğine göre, üniversitenin öğrencilerinden bazıları Tanrı'ya ve bana hizmet etmeyi olduğu kadar kendi şereflerini de önemsemeyerek, akşamları silahlı olarak dışarıda dolaşıyor, sokaklarda çalgılar çalıyor ve başka ahlaksızca davranışlarda bulunuyorlarmış; onların bu davranışları orada yaşayanları rahatsız ettiği gibi, üniversitenin otoritesini sarsıyor, adını lekeliyor. Bu tür olaylar beni üzüyor; bu nedenle sizden bu durumdan haberdar olmanızı istiyor ve bu tür davranışlarda bulunan kişileri özelliklerine göre cezalandırmanızı istiyorum. Üniversite genel sekreterini çağırın ve benim adıma ona bu konuyla ilgilenmesini ve genelgelerime uyulmasını sağlamasını söyleyin. Bu konuyla ilgili genelgeler bunlardır ve eğer bu şekilde halledilmezse konuyla şahsen ilgilenip beni memnun edecek bir şekilde çözeceğim. Bu konuyla ilgili gelişmeleri iyi bir şekilde belgeleyerek bana yazmanızı istiyorum. –20 Haziran, 1539–

(Mário Brandão, der. *Documentos de D. João* III (Coimbra: Universidade de Coimbra, 1937), I. cilt s. 153, 153, çev. Darlene Abreu-Ferreira), yer aldığı kitap Monica Chojnacka ve Merry Wiesner-Hanks, der., *Ages of Woman, Ages of Man: Sources in European Social History 1400-1750* –Londra, Longman, 2002–, s. 48. Tekrar basım için izin alınmıştır.

Başka kaynaklar için bkz. www.cambridge.org/wiesnerhanks.

Yaşça büyük öğretim üyeleri çoğunlukla değişikliğe karşı koysalar bile, 16. yüzyılda çoğu üniversite sadece ortaçağda yapılan yorumları kullanmayı bırakıp yavaş yavaş Latince, Yunanca ve İbranice metinlerin aslının ağırlıklı olarak kullanıldığı hümanist müfredatı benimsedi. Hippokrates ve Galenus'un klasik metinlerinin okunduğu müfredata hümanist tıp hocalarının anatomi ve şifalı otlar derslerini de eklemeleri yavaş yavaş tıp mesleğini değiştirdi. En başta Andrea Alciato (1492-1550) olmak üzere hümanist hukuk hocaları Roma Hukuku yorumlarını, ortaçağ hukuk metinlerine dayandırmayı bırakarak Roma İmparatoru İustinianos'un 6. yüzyılda hazırlattığı kanun metni olan *Corpus juris civilis* (Medeni Hukuk) üzerine inşa etmeye başladılar. Yeniden canlanan Roma Hukuku zaman içinde Fransa ve Almanya'da belediye ve devlet kanunlarının temelini oluşturdu. Hümanist hukukçular daha

sistematik ve kapsamlı olduğu için Roma Hukuku'nu Frank ve Germen hukukuna yeğliyorlardı. Örneğin, İmparator V. Karl için 1527 yılında hazırlanan standartlaştırılmış ceza yasası usulü *Carolina constitutio criminalis* yavaş yavaş Kutsal Roma İmparatorluğu sınırları içindeki birçok bölgede kullanılmaya başlandı. İspanya'da bürokraside yüksek makamlara atanmak için en az on yıl hukuk öğrenimi görmüş olmak gerekiyordu; bu da bürokratların giderek daha fazla hümanist eğitim aldıkları anlamına geliyordu.

Protestan ve Katolik Reformları birçok Avrupa üniversitesini olumsuz şekilde etkiledi. Din savaşları bazı üniversitelerin yıllarca kapanmasına yol açtı; üniversiteler üzerinde söz sahibi olan laik yetkililer öğrencilerden ve hocalardan yerleşik inanç üzerine yemin içmelerini istemeye başladılar. 1564 yılında, Papa IV. Pius, Katolik ülkelerdeki üniversitelerde çalışmak veya okumak isteyen bütün öğretim elemanları ile öğrencilerin Katolikliğe bağlılık yemini içmelerini istedi. Aynı şekilde, I. Elizabeth, 1580'lerde İngiltere'deki üniversite hocalarıyla öğrencilerinin dinin şartlarına (*Elizabethan Articles of Religion*) bağlılık yemini içmelerini istedi. Katolik veya Püriten eğilimli olduklarından şüphelenilen hocaların işine son verdi; hatta Oxford'da, Katolik inançlarından vazgeçmeyi reddeden birkaç hocayı idam ettirdi. Böylece, 1600'lere gelindiğinde, kuramsal olarak bütün Avrupa'daki âlimler birbirleriyle iletişim kurabilsinler diye üniversitelerdeki öğretim dilinin hâlâ Latince olmasına karşın, din farklılıkları bilimsel temasları, hareketliliği ve karşılıklı değişimi zorlaştırmıştı.

Siyaset kuramı

16. yüzyılda, din farklılıkları sadece bilime ve bilimselliğe ilişkin yapılara değil, aynı zamanda, önceki iki bölümde incelediğimiz toplumsal ve siyasi değişikliklerden de etkilenen düşünce sistematiğinin içeriğine de biçim verdi. Bu en açık olarak, siyasi gelişmelere tepki olarak kavramsallaştırılan siyaset kuramında görülebilir. Dolayısıyla 14. yüzyılda, papalar ile bazı hükümdarlar arasındaki

bir dizi çatışmadan sonra, çoğu siyaset kuramı kilise ile devlet arasındaki ilişkiyle ilgili olmaya başlamıştı; denge yavaş yavaş laik yönetimin egemenliğinin daha meşru olduğunu düşünenlere doğru kayıyordu. Hükümdarlar yetkiyi Tanrı'dan alıyorlardı ve başlıca işlevleri aynen Tanrı'nınki gibiydi: Egemenlikleri altında olanları yargılamak ve korumak. 15. yüzyılın başlarında, çoğunlukla siyasi hiziplere bölünmüş olan, şehrin veya bölgenin despotları tarafından yönetilen ve yabancı orduların saldırılarına maruz kalan İtalyan şehirlerinde bilim adamları istikrar için örnek devlet olarak antik Roma'yı aldılar. Bazıları, özellikle de M.Ö. 1. yüzyılda yaşamış ve Iulius Caesar'a muhalefet etmiş Romalı hatip Cicero'nun yapıtlarından etkilenmiş olanları, en iyi yönetim biçiminin cumhuriyet olduğunu ileri sürüyorlardı. Bazıları ise, Platon'un *Devlet*'te ileri sürdüğü filozof-kral modelini kullanıyor ve aydın bir birey tarafından yönetilmenin en iyi yönetim biçimi olduğunu savunuyordu. Her iki taraf da eğitimli insanların şehrin siyasi hayatında etkin olmaları gerektiğini kabul ediyordu; tarihçiler buna "yurttaşlık hümanizmi" adını vermişlerdir.

En ünlü (veya kötü şöhretli) yurttaşlık hümanisti ve döneminin en tanınmış siyaset kuramcısı Niccolò Machiavelli'ydi. Floransa şehrinde, yönetim organlarının birinin sekreteri olan Machiavelli, diplomatik görevlerden ve bir yurttaş ordusu kurulmasından sorumluydu. Floransa'da hizipler arasındaki iktidar kavgası Medici ailesinin iktidara geri dönmesine yol açmış ve Machiavelli de aileye karşı bir hareket içinde olduğu düşüncesiyle yakalanmış, işkence görmüş ve hapse atılmıştı. Daha sonra serbest bırakılan ama kendisine bir görev verilmeyen Machiavelli, zamanını hayatının sonuna kadar siyaset kuramı, şiir, düzyazı, oyun ve birkaç ciltten oluşan bir Floransa tarihi yazarak geçirdi. Tamamladığı ilk yapıtı –ama ilk yayımlananı değildi– en ünlü yapıtı olan *Hükümdar*'dır. Machiavelli bu yapıtında hükümdarın görevinin düzeni ve güvenliği korumak olduğunu söylerken, çağdaş yöneticilerden, özellikle de Papalık Devletleri ordularının başkomutanı Cesare Borgia'dan (1475?-1507) örnekler verir. Zayıflık, bir iç savaşla veya bir yabancı ülkenin istilasıyla sonuçlanabilecek bir düzensizliğe yol açа-

caktır ve doğaldır ki, bu durum hiç kimsenin yararına değildir. Hükümdar, devleti korumak için zalimlik, bahane, dalavere gibi her türlü yolu denemelidir, ama halkını kendisine düşman edecek hiçbir şey yapmamalıdır. Hükümdarın kendisi için çalması veya kendi zevki için acımasız davranışlarda bulunması sadece halkın öfkelenmesine yol açar ve güçlü ve istikrarlı bir ülke için gerekli olan halk desteğini ortadan kaldırır. Machiavelli, "hükümdarın sevilmesindense ondan korkulması çok daha doğrudur, ama kendi-

Yöntem ve Analiz 3 Machiavelli Makyavelist miydi?

Machiavelli'nin ölümünün üstünden henüz kırk yıl geçmişken hedeflerine ulaşmak için hiçbir engel tanımayan bireyleri tanımlamak için "Makyavelist" terimi kullanılmaya başlandı ve 17. yüzyılda ilk adı, "yaşlı Nick" denilen Şeytan ile eşanlamlı kullanılıyordu. Machiavelli'ye neden bu kadar acımasızca saldırılmıştı?

Ortaçağ siyasi düşünürleri de kilise ile devlet arasındaki doğru ilişkinin ne olması gerektiği üzerinde tartışıyorlardı; ancak, bütün yönetimlerin değerlendirilmesi için gerekli ölçünün Tanrı'nın koyduğu ahlak ilkelerinden çıkarılabileceğini düşünüyorlardı. Oysa Machiavelli yönetimlerin halklarına güvenlik, düzen ve asayişi ne kadar iyi sağladıklarına bakılarak değerlendirilmeleri gerektiğini ileri sürdü. Bir yöneticinin bunları sağlamak için bağlı bulunduğu ahlak yasası bir bireyinkiyle aynı değildi; çünkü bir lider gerekli her yola başvurabilirdi ve başvurmalıydı. Yönetimlerin amaçlarının böyle pragmatik bir şekilde ele alınması ve Machiavelli'nin güç kullanmanın ve baskı kurmanın rolü hakkındaki görüşleri birçok kişi için kabul edilebilir şeyler değildi.

Machiavelli'nin İtalyan olması da bu yargılar üzerinde etkili oldu. Daha önce Yahudilere duyulan öfke, 16. yüzyılda ilkesiz ve açgözlü olarak nitelenen İtalyan tüccarlara karşı duyuluyordu. Diplomasi yeni bir İtalyan icadıydı ve birçok kişi diplomasinin, dalkavukluğu ve aldatmayı zekice kullanmak üzerine kurulu olduğunu düşünüyordu. İtalyanlar Avrupa'nın bütün krallarına diplomat veya danışman olarak hizmet ediyorlardı; ancak, sık sık gizli pazarlıklar yapmakla ve komplolar kurmakla suçlanıyorlardı ve bu suçlamalar zaman zaman şiddetli bir İtalyan karşıtı isteriye dönüşüyordu. Örneğin, İskoçya Kraliçesi Mary'nin İtalyan danışmanı 1566 yılında Protestan soylular tarafından hançerlenerek öldürülmüştü.

Bu olumsuz görüşü herkes paylaşmıyordu. İngiliz bilim adamı ve siyasetçisi Francis Bacon, Machiavelli'nin başkaları tarafından o kadar eleştirilen bu yönlerini övmüştü. *The Advancement of Learning*'de (1605, Bilimin İlerlemesi) "Machiavelli'ye ve onun gibi başkalarına, insanların ne yapmaları gerektiğini değil de, ne yaptıklarını yazdıkları için çok şey borçluyuz" (II. kitap, xxi, 9) der. Ama hemen arkasından ekler, "Bütün iyi ahlak felsefeleri sadece dinin hizmetindedir" (II. kitap, xxii, 14); ancak bu yorum gerçek bir duygudan çok "Makyavelist" bir kaygıyla yapılmış olabilir.

18. yüzyılda, Jean-Jacques Rousseau ile John Adams da dahil olmak üzere, filozoflar ve siyasi liderler Machiavelli'nin diğer yapıtlarında bulunan cumhuriyetçilik fikirlerini övdüler; 20. yüzyılda da değişik görüşlerde olan siyasi düşünürler onun fikirlerinden yararlandılar. Ancak, "Makyavelist", bir eleştiri terimi olmaya devam ediyor. Psikologlar aldatma içeren toplumsal becerileri ve koalisyonlar oluşturmak amacıyla kurnazlık yapma yeteneğini tanımlamak için "Makyavelist zekâ" deyimini kullanıyorlar; gazeteciler ve siyasi yorumcular bu sözcüğü kullandıklarında söz konusu kişiyi asla övmemektedirler.

sinden nefret edilmesine neden olacak şeyler yapmaktan kaçınmalıdır"[3] der. Güçlü hükümdarlar *virtù* sahibidir; bu, ahlaki iyilik anlamında erdem demek değil, hükümdarların çevrelerindeki dünyaya kendi iradelerine göre biçim verme yeteneği demektir.

Machiavelli'nin baş örneği Cesare Borgia, daha sonra Papa VI. Alexander olan (1492-1503 yılları arasında papalık yaptı) İspanyol soylusu Rodrigo Borgia'nın oğludur. Cesare Borgia babasının gücü ile kendi acımasızlığını birleştirip Orta İtalya'da bir devlet kurdu. Yeni askeri malzemeyi ve taktikleri iyi kullandı; Leonardo da Vinci'yi (1452-1519) askeri mühendis olarak tuttu, kız kardeşi Lucrezia'nın kocalarından biri de dahil olmak üzere siyasi düşmanlarını öldürttü. Bütün bu çabalara rağmen babasının ölümünden sonra devleti parçalandı. Machiavelli bunu herhangi bir zayıflığa değil, en hazırlıklı, *virtù* sahibi en acımasız yöneticilerin bile ne kadar çabalarsa çabalasın elinden kurtulamayacağı kaderin (İtalyancada *fortuna*) oyununa bağlıyordu.

Fortuna, Antik Roma'da ve Rönesans İtalyası'nda bir tanrıça olarak canlandırılıyor ve resmediliyordu. Machiavelli'nin kader hakkında söylediği son sözler de ona cinsiyet atfetmektedir: "Tedbirli olmaktansa aceleci olmak iyidir; çünkü kader bir kadındır ve eğer insan ona egemen olmak istiyorsa, onu yakalaması ve yere devirmesi gereklidir."[4] 16. yüzyılda kader, hem iktidardaki hanedanların hem de siyasi kuramcıların karşısına yeni –ve Machiavelli'nin sözlerine bakınca ironik bile denilebilecek– bir meydan okuma olarak çıktı. Gerçi Machiavelli sadece erkek yöneticilerin adlarını vermektedir ve *virtù* kavramsal ve dilbilimsel olarak *vir* (Latince erkek demektir) sözcüğünden gelmektedir ama birçok bölgede hanedan kazaları kadınların (Kastilya'da Isabel, İngiltere'de Mary ve Elizabeth Tudor, Bretagne'da Anne, İskoçya'da Mary Stuart, Fransa'da Marie de Guise, Catherine de Medici ve Avusturya prensesi Anne) çocuk krallara danışmanlık yapmalarına veya kendi adlarına ülkeyi yönetmelerine yol açmıştır. Kuramcılar çok ateşli bir biçimde ve zaman zaman da acımasızca bunun doğru olup olmadığını tartıştılar: Bir kadının kraliyet ailesinden gelmesi ve yönetmek için eğitilmiş olması, onun cinsiyetinin sınırlarından kurtulmasına ve başarılı bir yö-

netici olmasına yardımcı olabilir mi? Olmalı mı? Ya da başka bir şekilde söylemek gerekirse: Karakteri ve toplumsal rolü belirleyen (veya belirlemesi gereken) cinsiyet midir, yoksa unvan mıdır?

Kadınların yönetimine en çok karşı çıkanlar Mary Tudor'un egemenliği zamanında Avrupa'ya sürgüne giden Protestanlardı; en tanınmışları da İskoç reformcu John Knox'tı. *The First Blast of the Trumpet Against the Monstrous Regiment of Women* (1558, Kadınların Dehşetengiz Yönetimine Karşı İlk Borazan) adlı yapıtında Knox, Mary Tudor ile Mary Stuart'ı Jezebel'e* benzetiyor, kadınların yöneticiliğini doğaya, hukuka ve Kitab-ı Mukaddes'e aykırı buluyor ve böyle bir şeyin canavarca olduğunu söylüyordu. Kadın olmak asla üstesinden gelinemeyecek bir durumdu ve kadın hükümdarların uyruklarının hükümdarlarına karşı ayaklanmaları için onun cinsiyetinden başka gerekçeye ihtiyaçları yoktu. Knox'ın yapıtı Elizabeth tahta çıktığı sırada yayımlandı ve aralarında Thomas Smith ve John Aylmer gibi kişilerin de bulunduğu bazı saraylılar kadın yönetimini savunmanın kendilerini Elizabeth'in gözüne sokacağını fark ederek kadın olmanın hükümdarlığın önünde mutlak bir engel oluşturduğu fikrine karşı görüşler ileri sürdüler.

Fransız hukukçu ve siyaset kuramcısı Jean Bodin (1530?-96) *Six Livres de la République* (1576, Cumhuriyetin Altı Kitabı) başlıklı kitabında kadınların yönetimine karşı çıkarken Kitab-ı Mukaddes'ten ve doğa kanunlarından örnekler verdi, ama aynı zamanda 17. yüzyılda kadınların yönetimine karşı en çok atıfta bulunulan bir fikri de vurguladı: Devlet aileye benzer ve tıpkı bir ailede kocanın/babanın ailedeki herkes üzerinde otoritesi ve gücü olduğu gibi, bir ülkeyi de her zaman bir erkek hükümdar yönetmelidir. Robert Filmer *Patriarchia*'da bunu daha da ileri götürdü; yöneticilerin bütün yasal yetkiyi, tıpkı tüm babalar gibi, Âdem'in Tanrı tarafından onaylanmış babalık gücünden aldıklarını söylüyordu. Erkek hükümdarlar uyrukları üzerinde sahip oldukları otoritenin nedenini açıklarken baba ve koca imgelerini kullanıyorlar-

* İsrail Kralı Ahab'ın karısı. Sözcük aynı zamanda ahlaksız ve şirret kadın anlamına gelmektedir. (ç.n.)

dı. I. James parlamentoya şöyle sesleniyordu: "Ben Kocayım ve tüm ada benim yasal Karım ... doğa yasasına göre, kral, taç giyme töreninde tüm uyruklarının doğal babası olur ... Kral halkının siyasi babasıdır, *Parens patriae*'dir."[5]

Bodin'in erkeklerin yönetimini destekleyici görüşlerini, sadece kadın hükümdarların varlığı değil, aynı zamanda 1560'larda ve 1570'lerde Fransa'da çıkan din savaşları şekillendirmişti. (Bu savaşlarla ilgili daha fazla bilgi için 5. bölüme bakınız.) Katolikler ve Protestanlar (onlara Huguenot deniyordu) birbirleriyle çatışıyor, komplolar kurup, suikastlar düzenliyor ve bazen karşı dinden olanları toplu şekilde öldürüyorlardı. Bunların en acımasızı, 1572 yılının Aziz Bartolomeus Yortusu'nda (Saint-Barthélemy) kraliyet askerlerinin ve Katolik güruhların önce Paris'te, daha sonra da Fransa'nın diğer kentlerinde binlerce Protestanı öldürdüğü ve öldürdükleri insanların cesetlerini parçaladıkları katliamdı. Bu katliamı kimin planladığı konusunda tarihçiler arasında sert tartışmalar yapılıyor; ancak katliamdan sonra kral bazı cinayetleri kendisinin emrettiğini kabul etti; cinayetleri işleyenler de açıkça kralın arzusunu yerine getirdiklerini düşünüyorlardı. Buna karşılık olarak Protestan yazarlar, bir hükümdarın gücünün sınırlı olması gerektiğini ve bir hükümdar zorbaya dönüştüğünde halkın –veya en azından devlette makam sahibi olanların veya meclislerdeki grupların– isyan etmeye hakları olduğunu, hatta bunun onların görevi olduğunu ileri sürmeye başladılar. Bu yapıtların en etkilisi yazarı muhtemelen Huguenot soylusu Philippe Duplessis de Mornay olan anonim *Defense of Liberty Against Tyrants* (1579, Zorbalara Karşı Özgürlüğün Savunusu) idi.

Bodin'in eseri *Cumhuriyetin Altı Kitabı* bu direniş kuramına bir yanıttı. Bodin'e göre tüm siyasi güç Tanrı'dan kaynaklanıyordu ve krallar sadece Tanrı'ya karşı sorumluydular; kocalar/babalar kendi ailelerinde mutlak otoriteye sahiptiler, ama bu onlara asla Tanrı tarafından atanmış bir hükümdara karşı koyma, hatta onu sorgulama hakkı vermiyordu. Böyle yapmak anarşiye yol açardı ve bu da en kötü zorbalıktan daha kötüydü. Ancak Bodin'in fikirleri bütün Katolikler tarafından benimsenmiyordu. Da-

ha sonraları radikal Katolikler kendilerine günahkâr olduğu düşünülen kralı öldürme yetkisini veren direniş propagandalarını kaleme aldılar. Her iki taraf da direniş kuramını son derece ateşli bir dille kaleme alıyor ve çok kişi tarafından okunması için risale şeklinde yayımlıyordu.

Hümanizm

Siyaset kuramının yanı sıra, düşünceyi ve bilimselliği önemli şekillerde etkileyen bir başka şey de savaştı. 14. yüzyılın sonunda, Floransa cumhuriyeti şansölyesi Coluccio Salutati, şehri ünlü klasik Yunanca uzmanı Bizanslı Manuel Hrisoloras'ı istihdam etmeye ikna edince, Floransa'daki hümanistler Roma ve Yunan felsefesi ile edebiyatına da ilgi duymaya başlamışlardı. Konstantinopolis'in Türkler tarafından 1453 yılında fethedilmesi İoannes Argyropulos (1410-87) gibi Yunanca konuşan bilim adamlarının Batı'ya gelmesine yol açmıştı. En başta Marsilio Ficino (1433-99) olmak üzere Floransalı aydınlar Platon'un fikirlerine artan bir ilgi duymaya başladılar. Ficino, Floransa'nın en güçlü adamı olan Cosimo de Medici'nin (1389-1464) hamiliğinde Floransalı bir grup seçkine ders vermeye başladı –okul Platon Akademisi olarak tanındı, ama gerçek anlamda bir okul değildi– ve Platon'un diyaloglarını Latinceye çevirdi. Cosimo'nun torunu Lorenzo de Medici'nin (1449-92) sarayındaki öğretmenlerden biri olan Angelo Poliziano (1454-1494) Homeros'u Latinceye çevirdi ve en eski el yazmalarıyla (ki bunlar günümüzde hâlâ kullanılmaktadırlar) karşılaştırarak metin eleştirisi yöntemleri geliştirdi. Bu çeviriler yoluyla daha fazla sayıda Batı Avrupalı Yunan kültürüyle tanışma fırsatı buldu.

Daha sonraları rahip olan Ficino, Platon'u İsa'nın habercisi olan Tanrısal esin sahibi biri olarak görüyordu ve Hıristiyan öğretisi ile Platon felsefesinin sentezini yapmaya çalışıyordu. Platon'un tinsel ve sonsuz olanı maddesel ve geçici olana yeğlemesi, ruhun ölümsüzlüğüyle ilgili Hıristiyan öğretileriyle iyi uyuşuyordu. Pla-

ton'un bedensel arzularla kirlenmemiş, arı ve kusursuz güzelliğe duyulan tinsel arzunun, en yüce aşk olduğu yolundaki fikirleri Hıristiyanların Tanrı'nın kusursuzluğuna duydukları arzu olarak yorumlanabilirdi. Ficino ve en parlak öğrencisi Pico della Mirandola (1463-94), bu tür fikirleri sadece Hıristiyan ve Platoncu yazarlarda değil, aynı zamanda Yahudilerin Kabala denilen mistik metinleri, gizemli antik yazar Hermes Trismegistos'a atfedilen metafizik ve astroloji metinleri (bunlara Hermetika denmektedir) ve Platon öncesi dönem Yunan filozofu Pythagoras'ın rakam mistisizmiyle ilgili çalışmaları gibi daha eski yapıtlarda da gözlemlediler. Ficino ve Pico bütün bu metinlerin aynı gerçeği öğrettiğini düşünüyorlardı: Evrende Tanrı'dan tinsel varlıklara ve oradan da maddesel varlıklara doğru inen bir hiyerarşi bulunmaktadır. Ficino'ya göre insanlık tam ortadaki en önemli halkaydı; çünkü insanlık hem maddesel hem de tinseldi, beden ve ruhtan oluşuyordu; insanlar da karmaşık felsefeyi anlayacak kapasitesi olan akılcı ve tinsel seçkinlerden cahil kitlelere kadar hiyerarşik bir düzen içindeydi. Pico için insanlık daha da önemliydi. Bu önemi *De hominis dignitate oratio* (1496, İnsan Onuru Üzerine Söylev) başlıklı kısa incelemesinde şöyle açıklar: İnsan, yaratılmış dünyada sabit bir yeri olmayan tek varlıktır; isterse özgür iradesiyle melekler katına yükselebilir, isterse hayvanlar düzeyine inebilir. Pico'nun tezinde bu görüşün insanoğlunun kurtuluşunda İsa'nın önemi hakkındaki Hıristiyan öğretisine nasıl uyduğu açık değil (kadınların onun "insan" anlayışının neresinde durduğu da açık değil); ancak Ficino ve diğer Floransalı Platonculara göre, insan doğasının böyle yüceltilmesinin temelinde Kitab-ı Mukaddes vardı; çünkü Kitab-ı Mukaddes, Tanrı'nın son yaratma eyleminin insanlara biçim vermek olduğunu ve bunun da Tanrı'nın insanları kurtarılmaya layık olarak kabul ettiğini gösterdiğini öğretiyordu.

Ficino'nun Platonculaştırılmış Hıristiyanlığı, dünya işlerinde etkin bir şekilde rol almaktan çok tinsel tefekküre ve okuyup öğrenmeye önem vermekteydi. Birçok tarihçi bunu yurttaşlık hümanizmi ideallerinden uzaklaşma olarak kabul ediyor. Bu gelişmeler Fransa ve İspanya'nın 1494'te çıktıkları İtalya seferleri sırasında meydana

geldi. Bu, aynı zamanda güçlü soyluların saraylarının en önemli kültür merkezleri haline geldiği bir dönemdi. Platon düşüncesine duyulan ilgiyi bu askeri ve siyasi gelişmeler uyandırmadı; ancak, Ficino'nun seçkinlerin üstünlüğünü vurgulaması özellikle de Machiavelli'nin *virtù* kavramıyla bir araya gelince, yeni yöneticilerin kendileri hakkında düşüncelerine, çok iyi uyuyordu, hem de bu ikisinin insan doğası hakkındaki tamamıyla karşıt görüşler üzerine kurulmuş olmalarına rağmen. Soylu İtalyan hükümdarları hümanist bilim adamları, şairler, ressamlar ve müzisyenler tutarak kendilerini ve ailelerini yüceltmeye çalıştılar ve bilim ve sanatta hamiliği bir hükümdardan beklenen bir görev haline getirdiler; bu model daha sonraları ulus-devletlerin kralları tarafından taklit edildi.

İtalya yüzyıllardır hacıların, tüccarların ve üniversite öğrencilerinin gittiği bir yer olmuştu. Floransa Akademisi, diğer hümanist okullar ve soyluların sarayları bütün Avrupa'nın genç erkeklerini İtalya'ya çekiyordu; Fransız ve İspanyol savaşları gelen yabancı sayısını daha da artırdı. Aynı zamanda, hümanist olarak eğitilen İtalyanlar öğretmen, diplomat, din hukuku bilgini, tüccar ve yazar olarak Alpler'in ötesine gidiyorlardı. Örneğin Aeneas Sylvius Piccolomini, II. Pius unvanıyla papa olmadan önce (1458-64 yılları arasında papalık yaptı), papanın elçisi olarak Orta ve Doğu Avrupa'da çok seyahat etmişti. Tarihçi Polidoro Vergilio, bilim adamı ve ilahiyatçı Peter Martyr Vermigli (1499-1562) ve ressam ve mühendis Leonardo da Vinci Kuzey Avrupa'da bir süre yaşadılar. Bu çeşit bağlarla birlikte hümanist metinlerin basılması hümanist fikirleri ve eğitim kurumlarını İtalya'nın ötesine taşıdı.

Hümanist bilim adamları, Latince öğretim okullarında müdür veya birçok üniversitede Latince gramer, retorik ve diyalektik profesörü olarak nüfuz sahibi oldular; ama büyük şehirlerde ve kralın veya soyluların sarayındaki seçkinler arasında fikirlerine ve yazılarına karşı ilginin artmasıyla daha fazla nüfuz kazandılar. Örneğin, Fransa'da, Kutsal Roma İmparatorluğu'nda, İsviçre'de ve İtalya'da öğrenim gören Johann Reuchlin (1455-1519) birkaç Alman devletinin hukuk danışmanı ve yargıcı oldu. Conrad Celtis (1459-1508) Alman imparatoru tarafından ulusal şair ilan

edildi ve bu sayede imparator onun Viyana'da açtığı hümanist akademinin hamisi oldu; Celtis aynı zamanda, Heidelberg ve Ingolstadt gibi Alman şehirlerinde genç orta sınıf erkekleri için *sodalities* adı verilen hümanist tartışma grupları da düzenliyordu. Bu gruplar fikirlerin ve kültürel modellerin yayıldığı ağlar haline geldi. Fransa'da Jacques Lefèvre d'Etaples (1460-1536) Kral I. François'nın çocuklarına öğretmenlik yapıyordu ve yaşamının son yıllarını, bir grup öğrencisiyle birlikte François'nın kız kardeşi Marguerite d'Angoulême'nin sarayında geçirdi. İngiltere'de Thomas Linacre (1460-1524) Kral VIII. Henry'nin doktorluğunu ve çocuklarının öğretmenliğini yapıyordu ve 1518 yılında Kraliyet Tıp Fakültesi'ni kurdu. İspanya'da Antonio de Nebrija (1444-1522) kralın tarihçisi oldu ve yeni Alcalá Üniversitesi'nde başkanı olduğu ekiple ve İspanyol kilisesinin başında bulunan Kardinal Francisco Jiménez de Cisneros'un (1436-1517) hamiliğinde, çok dilli Kitab-ı Mukaddes'i (*Biblia Polyglotta Complutensiah*) yayımladı. Bütün bu insanlar, ya İtalyan üniversitelerinde öğrenci olarak ya da İtalyan bilim adamlarının davetlisi olarak İtalya'da okumuş veya İtalya'ya gitmişlerdi.

İtalya dışındaki bilim adamları ve düşünürler de çoğunlukla Ficino ve Pico gibi antik metinlerin bilgelik dolu olduğu fikrini paylaşıyorlardı. Reuchlin, Yahudi Kabala'sına duyduğu ilgi nedeniyle birkaç Yahudi bilim adamıyla çalışarak İbranicesini ilerletmişti; yaşamının son yıllarında imparator ve papanın da taraf olduğu bir ihtilafta İbranice kitaplar okunmasını ve onlara sahip olunmasını savundu. Lefèvre önce dikkatini Aristoteles'in daha iyi bir çevirisini yapmaya verdi; daha sonra da Ramon Lull, Bingenli Hildegard gibi ortaçağ mistiklerinin yapıtları ile Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında yaşadığını düşündüğü yazarların yapıtlarının yayımlanmasını sağladı. Cisneros *Polyglotta Complutensia* için bulabileceği en eski metinleri satın veya ödünç aldı; bu kitapların arasında Kitab-ı Mukaddes metinlerinin yanı sıra İbranice gramer kitabı ve sözlük de bulunuyordu.

16. yüzyılın başlarında İtalya dışındaki hümanizm o kadar gelişmişti ki, İtalya'da uzun bir öğrencilik dönemi geçirmeye ve seyahat etmeye artık gerek kalmamıştı. Avrupa'da çağının en ünlü bi-

lim adamı olan Hollandalı hümanist Desiderius Erasmus (1467?-1536) kırk yaşına kadar İtalya'ya gitmemişti. Daha sonra da zamanının büyük bir kısmını başka bilim adamlarının da çalıştığı Venedikli matbaacı/yayıncı Aldus Manutius'un (1449-1515) matbaasında *Adagiorum Chiliades* (Eski Sözler) başlıklı kitabı için Yunanca ve Latince deyişler derleyerek geçirdi. 3.000'in üzerinde antik deyişi açıklayan bu kitap, klasik eğitim için bir rehber niteliğindeydi ve yüzyıllar boyu alıntılara kaynak oldu. Ünlü İngiliz hümanisti Sir (daha sonra da Aziz) Thomas More (1478-1535) Yunanca ve Latinceyi İngiltere'de öğrendi; İtalya'ya hiç gitmedi. More 1529 yılında, sürpriz bir şekilde, ülkenin en yüksek hukuk kurumunun başına Adalet Bakanı (Lord Chancellor) olarak getirilmeden önce Londra şehrinde ve sarayda çeşitli görevlerde bulunan bir avukattı. Avrupa'nın önde gelen hümanistleriyle temas halindeydi ve birçok Latince metni ve çevirisi tüm kıtada okunuyordu. En ünlü yapıtı tartışmalara yol açan *Utopia*'dır (1516). Yunanca "hiçbir" ve "yer" sözcüklerinden türettiği bir kelime olan *Utopia*'da, Avrupa'dan uzaklarda bulunan ve More'un döneminde yaşayanların karşılaştıkları açlık ve yoksulluk gibi sorunların iyi bir yönetim tarafından çözüldüğü; ancak hizipçiliğin ve anlaşmazlığın hoşgörüyle karşılanmadığı bir ülke anlatılmaktadır. Bu yapıtın hümanist hiciv geleneğini mi takip ettiği, yoksa More'un kendi görüşlerini mi yansıttığı More'un çağdaşları için belli değildi; o zamandan beri de bilimsel tartışma konusu olmuştur.

More ve Erasmus 16. yüzyılın başlarında hümanizmin bir başka yönünü, giderek artan Hıristiyan kilisesini ıslah etme çabasını temsil etmektedirler. Ficino gibi İtalyan hümanistleri, Hıristiyan metinleri ve fikirleriyle ilgilenmiş olsalar bile, bir kurum olarak kiliseyle veya sıradan Hıristiyanların inançlarıyla ilgilenmiyorlardı. More, Erasmus, Fransız bilim adamı Lefèvre d'Etaples, İspanyol ilahiyatçı Juan de Valdés (1500-1541), İspanyol eğitimci Juan Luis Vives (1492-1540), Alman şövalye ve hicivci Ulrich von Hutten (1488-1523) ve daha birçokları ise bu konularla ilgileniyorlardı; çünkü hümanist öğretiyi kilisede reformu başlatmanın ve insanların ruh dünyalarını geliştirmenin bir yolu olarak görüyor ve her

ikisini de çok gerekli buluyorlardı. Hümanizmi kilisede başlamış olan reform hareketiyle bağlantılandırıyorlar, çağdaş kilisenin birçok uygulamasının eleştirisini yapmak için Kitab-ı Mukaddes ile Aziz Ambrosius, Aziz Hieronymus ve Aziz Augustinus gibi kilise babalarının metinlerini inceliyorlardı.

"Hıristiyan hümanizmi" adı verilen bu hareket akla en çok Erasmus'u getiriyor. Erasmus, Yeni Ahit'in yeni bir Latince çevirisinin yanı sıra 1516 yılında Yunanca Kitab-ı Mukaddes'i ve Aziz Hieronymus'un yapıtlarını altı cilt halinde yayımlamış; bunun dışında Kitab-ı Mukaddes'teki metinler üzerine birçok başka bilimsel çalışma yapmıştı. Erasmus aynı zamanda sayıları gitgide artan orta sınıf okuyucusu arasında popüler olan bir dizi yapıt da yazmıştı: İç dünya ve ruhani deneyim üzerine odaklanan Hıristiyan hayat tarzına rehber olarak yazdığı *Enchiridion* (1501); siyasal, toplumsal ve özellikle dini kurumları hicveden *Encomium moriae* (1511, Deliliğe Övgü) ve okullarda Latince konuşma kitabı olarak son derece yaygın bir şekilde kullanılan ve bir dizi diyalogdan oluşan *Colloquies* (1518). Erasmus, bilimsel ve popüler yazılarında ve tüm Avrupa'daki bilim adamlarına, dostlarına, hükümdarlara ve hayranlarına yazdığı yüzlerce mektubunda, kiliseyi açgözlülük, yozlaşma ve iktidar arzusuyla suçluyor ve klasik ilmin sürmekte olan yeniden doğuşuna (rönesans) kilisenin başlangıçtaki ideallerinin de yeniden doğuşunun eşlik etmesini talep ediyordu. Bu yenilenme, Erasmus'un "Mesih felsefesi" adını verdiği şey üzerine kurulu olacaktı. Mesih felsefesi, skolastik teolojiden, hacca gitmekten, kutsal emanetlere (azizlere ve diğer kutsal insanlara ait olan ve özel bir gücü olduğu düşünülen kemik veya giysi türü şeyler) tapınma gibi dindarlık gösterilerinde bulunmaktan çok, maneviyatı ve kişisel ahlakı vurguluyordu. Bu ikinci konuyla ilgili olarak Erasmus'un sadece on iki havari olmasının çok büyük bir kadersizlik olduğu; çünkü bunların on dört tanesinin Almanya'da gömülü olduğu yorumunu yaptığı söylenir.

Hıristiyan hümanizmi hareketi, Protestan Reformu'nun önemli temellerinden biridir. O dönemin ünlü deyişi "Erasmus bir yumurta yumurtladı, Luther de kuluçkaya yatıp ondan civciv çıkar-

Belge 11 Erasmus, Deliliğe Övgü (1511)

Erasmus hicvini yakın dostu Thomas More'a adamıştı; kitabın Latince adı *Moriae Encomium* aynı zamanda "More'a Övgü" anlamına da gelmektedir. Ana metin "deliliğin kendi ağzından dinlediğimiz bir hitabedir." Delilik, Adalet gibi bir yarı-tanrıçadır ve dünyadaki her şeyin kendisinden kaynaklandığını ileri sürer; konuşması hem saçma yorumlar hem de keskin eleştiriler içerir.

> Hayattan daha tatlı ve değerli ne var? Ve hayatın kaynağı benden başka kim olabilir? ... Akıllı insanların yapması gerektiği gibi, evliliğin uygun bir şey olup olmadığını doğru bir şekilde tartsa, hangi erkek boynunu nikâh yularına uzatmaya razı olurdu? Veya çocuk doğurmanın tehlikelerini veya çocuk yetiştirmenin sıkıntılarını ciddi bir şekilde düşünse, hangi kadın evlenmeyi kabul ederdi? ... Bütün ünlü girişimlerin temelinde savaş yok mudur? Peki, kazanacaklarından çok daha fazla şey kaybedecekleri kesinse, her iki tarafın da savaşa kalkışmasından daha saçma bir şey olabilir mi? ... Sanattan konuşacak olursak, şöhret açlığı dışında, insanların bunca şeyi yaratıp gelecek kuşaklara aktarmasını sağlayacak bir şey olabilir mi? Delilerin en delisi olan bu insanlar bunca uykusuzluk, acı ve yorgunluğa katlanarak şöhret –ki bundan daha saçma bir şey olamaz– kazanmaya çalışmışlardır ... Sırada kendilerine rahip veya keşiş diyenler var; bu insanların büyük çoğunluğunun dinle yakından uzaktan alakası olmadığı için bu iki unvan da onlara uygun değildir ... –Ve– kilisenin kötü piskoposlardan daha ölümcül bir düşmanı yoktur; bunlar Mesih'in adını ağızlarına almadıkları için onun unutulmasına yol açtıkları gibi, salt kendi çıkarları için uydurdukları çok sayıda kanunlarıyla onun dininin yayılmasını engelliyorlar, onun dinini saptırıyorlar ve ahlaksız yaşamlarıyla onu katlediyorlar.

(Erasmus, *The Praise of Folly*, çev. John Wilson ~1668– –Ann Arbor: University of Michigan Press, 1958–, s. 15, 16, 35, 41, 101-2 ve 119.)

dı" idi. Erasmus bunu inkâr ediyor ve Reform'un yol açtığı dini bölünmeye çok üzülüyordu; Luther'le önce özel olarak, daha sonra da açıkça görüş ayrılığına düştü. Birçok başka Hıristiyan hümanisti de Protestan olmayı reddetti. Reform (5. bölümde tartışılacaktır), geleneksel olarak hümanizmin sonu olarak görülmüştür; çünkü başlangıçta kilise hiyerarşisinin içinden gelen ılımlı reform programlarının yapılmasını güçleştirmiş ve âlimler arasındaki iletişim kanallarını sınırlamıştır. Ancak, hümanistler tarafından talep edilen reform adımlarından bazıları, daha sonraları Katolik Reform Hareketi'nin (Karşı-Reform) bir parçası olarak benimsendi; dolayısıyla, Hıristiyan hümanizmi hem Protestan hem de Katolik Reform Hareketi'nin kökü olarak görülebilir.

Hümanizmin diğer özellikleri de 16. yüzyılın sonlarına dek sürdü. İster Protestan ister Katolik olsun, Latince gramer okulların-

dan üniversitelere kadar bütün okullar klasik dillere önem vermeye devam ettiler ve ileri eğitimin standart bir parçası olarak Latincenin yanına Yunanca ve İbraniceyi eklediler. Devlet görevlilerinin, saraylıların ve soylu beyefendilerin en azından temel Latince bilgisine sahip olmaları bekleniyordu ve orta sınıf ebeveynleri hümanist eğitimin oğullarına yükselmenin kapılarını açabileceğini giderek daha fazla kabul etmeye başladılar. Klasik eğitim almamış olanların bile önemli Latince ve Yunanca yapıtlara ulaşabilmeleri yerel dillere yapılan çeviriler nedeniyle giderek daha mümkün olmaya başlamıştı. 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Aristoteles, Thukydides, Cicero, Livius, Ovidius ve daha birçok başka yazarın yapıtları İtalyanca, Fransızca, İspanyolca, İngilizce ve Almancaya çevrilmişti. Yerel edebiyat yapıtları, klasik dönem hikâyeleri ve temalarından yararlanıyor, bunları adapte ediyor ve basılı malzeme olarak yayımlamanın yanı sıra şarkılar ve oyunlar halinde sözel olarak da aktarıyordu. Aslında Petrarca'dan bu yana hümanistler klasik dönemle bilimsel olarak ilgilenmenin yanı sıra, her türlü popüler yerel edebiyat yapıtı yazmışlardı; hatta bunlar çoğunlukla, bazen yazarların buna üzülmesine rağmen, onların bilimsel çalışmalarından daha popüler olabiliyordu.

Yerel dilde edebiyat ve tiyatro

Hem eğitimin yaygınlaşması, hem de 16. yüzyıldaki din kavgaları yerel dilde yazılan yapıtlara açlık duyan geniş bir okur kitlesi yarattı ve girişimci yazarlar ve yayıncılar bu ihtiyaca karşılık verdi. Giriş bölümünde de tartışıldığı gibi, matbaa makinesinin icat edildiği dönem ile 1700 yılı arasında en çok satan kitaplar dini kitaplardı. 1518 ile 1525 yılları arasında Almanya'da basılan *tüm* kitapların üçte birinin yazarı Luther'di. Basılı dini yapıtlar, deri ciltli pahalı Kitab-ı Mukaddes'lerden sekiz sayfalık risalelere veya kâğıt kapaklı kitapçıklara (*chapbooks*), hatta tek sayfa, çoğunlukla illüstrasyonlu, rezil, küfürlü veya kanlı sahnelerle dolu resimli broşürlere kadar geniş bir yelpazeden oluşuyordu. Aynı özellikler seyahat edebiyatı, yakın dönem tarih kitapları veya biyografi tü-

ründen basılı diğer popüler yapıtlarda da bulunabiliyordu; adabı muaşeret kitapları ile çeşitli kılavuz kitaplar da çok iyi satıyordu. Baldassarre Castiglione'nin saraylı erkeklerle kadınların (veya bu görevlere yükselmeyi arzulayanların) nasıl davranmaları gerektiğini anlatan kitabı *Il libro del Cortegiano* (1508-16, Saraylının Elkitabı) orijinal dili İtalyancada çok iyi sattı ve bunun üzerine İspanyolca, Fransızca, İngilizce, Almanca ve Lehçeye çevrildi. Castiglione'nin övdüğü kişisel özellikler, –erkekler için ciddiyet, sağduyu, adap, metanet ve alçakgönüllü bir şekilde sergilenen eğitim; kadınlar için saflık, tevazu, güzellik, iyi huyluluk ve tatlılık– toplumsal statüleri onun okur kitlesinden çok daha aşağıdaki insanların da idealleri oldu.

Hem orta sınıftan insanlar hem de saraylılar, dini yapıtların ve elkitaplarının yanı sıra şiir ve roman okuyordu; hatta bazıları bu tür kitaplar yazmayı bile deniyordu. Latince hümanist çalışmaların yanı sıra, İtalyanca yapıtları da destekleyen Lorenzo de Medici'nin Floransa'daki sarayında bir şair grubu oluştu. Lorenzo da aşk şiirleri, soneler, pastoraller, kasideler ve doğa üzerine veya insan hayatının geçiciliği temasını işlediği karnaval şarkıları yazıyordu: "Güzeldir gençlik, uzaktır üzüntüden; / Ancak uçup gidiyor an be an. / Gençler, genç kızlar keyfini sürün bugünün; / Ne olacak bilinmez yarın." Bu grubun içinde genç sanatçı Michelangelo ve hümanist Poliziano da vardı ve hepsi de Platon'un güzellik ve aşk kavramlarından etkilenmişti. Diğer Avrupa şehirlerindeki hümanist dernekler veya benzer gruplar insanlara Latince ve yerel dilde yazılmış yapıtları tartışma ve paylaşma olanağı sunuyordu; bu grupların çoğu sadece erkeklerden oluşuyordu, ama üniversiteler veya akademiler gibi resmi nitelikte olmadıkları için bunlara bazen kadınlar da katılıyordu. Örneğin, Fransa'nın Poitiers kentinde adları Madeleine ve Catherine des Roches (1520-87 ve 1542-87) olan anne ve kızı şiirlerini hümanist bir grupla paylaşıyorlardı. Bu tür grupların üyeleri yapıtlarını yüksek sesle okuyor veya yapıtlarının elyazmalarını elden ele dolaştırıyor ve hemen hemen hiçbir zaman onları yayımlamıyorlardı. Dolayısıyla, bu seçkin toplum ve eğitim düzeyinde bile, kültürün eski biçimde aktarılması sürüyordu.

Edebi bir dile dönüştürülen ilk modern Avrupa dili İtalyancaydı; bu süreç Dante Alighieri'nin (1265-1321) *İlahi Komedya*'yı Latince yerine Kuzey İtalya'da konuşulan Toscana lehçesiyle yazma kararıyla başladı. Petrarca'nın soneleri ve Giovanni Boccaccio'nun (1313-75) romanı bu dilin "İtalyanca" olarak daha da perçinlemesine yol açtı ve İtalya'nın diğer kesimlerindeki yazarlar, örneğin Venedikli şair ve kilise görevlisi Pietro Bembo (1470-1547), bu dili benimsediler ve savundular.

Ortaçağ trubadurlarının destanları, romansları ve lirik şiirleri de modern Fransızcanın temellerini attı ve 16. yüzyıla gelindiğinde, Marguerite d'Angoulême gibi yazarlar şövalyelik temaları ile Platoncu idealleri ve Hıristiyan ideallerini birleştiriyorlardı. D'Angoulême'in her kesimden insanın anlatıldığı yetmiş üç canlı hikâyeden oluşan *Heptameron* adlı yapıtı ölümünden kısa bir süre sonra yayımlandı; kitap Fransa'da son derece popüler oldu ve hemen İngilizceye çevrildi. Fransız sarayında bulunan ve liderliğini Pierre de Ronsard'ın (1524?-85) yaptığı yedi şairden oluşan bir grup, edebiyat dili olarak Fransızcanın kullanılmasını savundular ve klasik formlarla İtalyan ve Fransız formlarını birleştiren yeni bir stilde yazmaya başladılar. Kendilerine isim olarak *Pléiade*'ı aldılar. Yedili grup anlamına gelen bu Yunanca sözcük, antik İskenderiye'nin yedi şairini ve aynı zamanda mitoloji kahramanı Atlas'ın daha sonra bir takımyıldıza dönüşen yedi kızını tanımlamak için kullanılır.

Yapıtları çok okunan başka yazarlar, klasik geleneklerin yanı sıra ortaçağ romansları ve destanlarından da yararlanıyorlardı. Gerçi Este ailesinin Ferrara'daki sarayında bulunan şairlerden Ludovico Ariosto (1474-1533) *Orlando furioso* (1515) adlı yapıtıyla destanları taklit etmekten çok alaya alıyordu ama, 16. yüzyıl İtalya'sında bazı yazarlar, Frank şövalyesi Roland'ın (İtalyanca Orlando) hikâyesini yeniden anlattılar. Elde etmeye çalıştığı genç kadın bir başkasına âşık olunca Orlando aklını kaçırır; Orlando'nun aya kaçan aklını bir başka şövalye aydan getirince Orlando tekrar normal bir insan olur. Fransa'da eski bir frer ve hekim olan François Rabelais de (1483-1553) yüzyıllardır sözlü olarak anlatılan ve ucuz kitapçıklar halinde basılan dev Gargantua ile oğ-

lu Pantagruel hakkındaki müstehcen hikâyeleri yeniden yazdı. Sonunda beş ciltlik bir eser haline gelen Rabelais'nin romanları, iki devin eğitim, içki içme, yemek yeme veya cinsellik gibi hayatın çeşitli yönlerini dolu dolu yaşamalarını anlatır; hiciv ve kaba mizahın yanı sıra bu romanlarda siyaset, felsefe, din ve eğitim üzerine ciddi tartışmalar bulunmaktadır. Bu karışım Rabelais'nin Paris Üniversitesi'ndeki ilahiyatçılarla çatışmaya girmesine neden oldu; ancak hamisi olan kilise yetkililerinin ve kraliyet ailesinin üyelerinin, özellikle de Marguerite d'Angoulême'in müdahalesi sonucu, başına ciddi işler açılmasına fırsat verilmedi.

Orlando furioso ile *Gargantua ile Pantagruel*'deki sahnelerin çoğu Miguel de Cervantes'in (1547-1616) en önemli yapıtı, İspanyol edebiyatının ise başyapıtı sayılan *Don Quijote*'de de yer alabilirdi (1605; II. Bölüm, 1615). Cervantes, İtalya'da eğitim görmüş, İnebahtı Savaşı'nda savaşmış ve yaralanmıştı; korsanlar tarafından esir alındıktan sonra köle olarak satılmış, sonunda ailesinin mahvına yol açacak kadar büyük bir fidyeyle kurtarılmıştı. Cervantes romanslar, sadece ikisi günümüze kadar gelmiş yirmiden fazla oyun ve hayatının son yıllarına doğru da *Don Quijote*'yi yazdı. Kitap taşrada yaşayan bir beyefendi olan Don Quijote ile onun sadık uşağı Sancho Panza'nın hikâyesini anlatır; ikilinin İspanyol toplumunda yaşayan türlü insanlarla kurdukları temaslara Don Quijote'nin çoğunlukla yanılsama içindeki idealizmi biçim verir. Cervantes Orta İspanya'da kullanılan ve edebi "İspanyolca"ya dönüşecek olan Kastilya dilinde yazdı. Onun yazdığı dönem, İspanyol edebiyatı araştırmacıları tarafından genellikle "Altın Çağ" olarak adlandırılır; bu kişiler bu yargılarını Cervantes'in yanı sıra birçok başka yazarın da yapıtlarına dayandırırlar; bu yazarların başında da, yazdığı yaklaşık 1.800 oyundan (bunlar arasında trajedi, tarihi oyun, romans, komedi ve bütün bu türleri içeren oyunlar bulunmaktadır) 500'ü günümüze kadar gelen üretken oyun yazarı Félix Lope de Vega da (1562-1635) vardır.

Lope de Vega'nın oyunları her türlü seyirci için sahneye konuyordu; sarayda sahneye konulan oyunlar çok şatafatlı, pahalı kostümler ve dekorlar içeren oyunlar olurken, halk için sahneye

konulanlar çok daha basit olabiliyordu. Aynı şey Avrupa'nın başka ülkelerindeki tiyatrolar için de geçerliydi; bu tiyatrolar okuma bilmeyen insanlara yerel edebiyatı yaşama ve yaratma olanağı sağlıyordu. Yerel gruplar veya gezici tiyatro kumpanyaları, yortuların veya şehir festivallerinin bir parçası olarak her türlü oyunu sahneye koyuyordu. *Mystery* (sır) oyunlarıyla Kitab-ı Mukaddes'ten hikâyeler, *Miracle* (mucize) oyunlarıyla azizlerin yaşamlarından öyküler ve *Morality* (mesel) oyunlarıyla da dini ve ahlaki alegoriler sahneleniyordu; bu ciddi oyunların perdeleri arasına komedi veya hiciv içeren ara oyunlar (*interlude*) serpiştiriliyordu. Şehirler veya şehirlerdeki gruplar esnaf loncaları veya *abbey* veya *chambers of rhetoric* denilen, özel olarak organize edilmiş tiyatro toplulukları en iyi oyunu yazmak ve sahnelemek için birbirleriyle yarışıyorlardı. Gezgin sanatçılar izleyici çekebilmek için kukla ve eğitilmiş hayvan kullanıyor, akrobasi numaraları yapıyorlardı; bazen bu gösterilerde, eğlencenin bir parçası olarak diş çekiliyor, ilaç satılıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda, esnaf loncaları ile sultan, içinde akrobatlar, havai fişek gösterileri, düzmece muharebeler ve atölye, kale ve cami sahneleri bulunan şenliklere hamilik ediyorlardı.

Hümanist bilim adamları Yunanlı ve Romalı oyun yazarlarının yapıtlarını yeniden keşfettiler ve yazdıkları Latince trajedilerle yerel dildeki komedileri bu oyunlar üzerine kurdular. Bu komedilerden en ünlüsü Machiavelli'nin *Mandragola* (1524) isimli oyunuydu. Machiavelli'nin kader ve doğa temasını kullandığı oyunda olaylar genç bir kadın, kadının genç sevgilisi, yaşlı kocası, dolaplar çeviren annesi, hilekâr bir papaz ve adamotu kökünden yapılmış bir aşk iksirinin etrafında döner. Ancak, çoğu klasik tiyatro taklitleri son derece sıkıcıydı ve insanlar gezgin Commedia dell'Arte kumpanyalarının gösterilerine gitmeyi tercih ediyorlardı; bu gösterilerde kadın ve erkek sanatçılar bazı tipleri (kurnaz hizmetkâr Arlecchino, kadın düşkünü yaşlı kambur Pulchinello, palavracı asker Scaramouche, akıllı ve üçkâğıtçı kadın hizmetkâr Colombina ve hasis tüccar Pantalone) canlandırıyorlardı. Commedia dell'Arte oyunlarında irticalen konuşuluyordu, mimikler

abartılıydı ve oyunlardaki komedi kaba komediydi (*slapstick* sözcüğü Arlecchino'nun elindeki sopa veya değnekten gelmektedir); bütün bu özellikler oyunların anlaşılmasını kolaylaştırıyor ve seyrini eğlenceli bir hale sokuyordu. Lope de Vega gibi oyun yazarları Commedia dell'Arte'deki tipler üzerine kurdukları ikincil karakterleriyle ana olay örgüsünü zenginleştiren alt olay örgüleri kurguluyorlardı.

İngiltere'de de her türden oyun çok popülerdi; Londra şehrinde ve yakınlardaki Westminster Kraliyet Sarayı'nda konuşulan lehçeden gelişen yerel dil yazın dili olmuştu. Yüz Yıl Savaşları'ndan önce, atalarının çoğu Norman ırkından olan krallar ve soylular Fransızca konuşuyorlardı; ancak savaş, İngilizce konuşmayı ulusal bir gurur haline getirdi. Bir diplomat ve saray görevlisi olan Geoffrey Chaucer'ın (1343-1400) yapıtları, özellikle de, klasik modelleri kullanmasına rağmen *Canterbury Hikâyeleri*, tıpkı Petrarca ve Boccaccio'nun yapıtlarının İtalyancayı pekiştirmesi gibi, İngilizcenin pekişmesini sağladı. Edmund Spenser (1552-99) ve Sir Philip Sidney (1554-86) gibi daha sonraki İngiliz ozanları İngilizce yazıyor, ama klasik yapıları, gelenekleri, felsefi fikirleri ve çoğunlukla da sone gibi İtalya'da kullanılan şiir türlerini harmanlayarak yapıtlarını bu temel üzerine kuruyorlardı. Christopher Marlowe (1564-93) oyunlarını ve şiirlerini yazarken kafiyesiz nazım şekli kullanmaya başladı. Marlowe oyunlarını çoğunlukla hırs veya ihtiras gibi, kişiliğindeki bir özellik yüzünden hayatı mahvolan bir kişi üzerine kuruyordu. Marlowe'un oyunlarında bolca bulunan şiddet, kan ve acımasızlık, sayıları giderek artan tiyatroları dolduran Londra seyircisi tarafından çok beğeniliyordu.

Bu tiyatrolarda aynı zamanda, "gelmiş geçmiş en büyük oyun yazarı" olarak nitelenen William Shakespeare'in de (1564-1616) oyunları sahneleniyordu. Shakespeare İngiliz edebiyatını –Dante ve 1.800 oyunuyla Lope de Vega dahil olmak üzere– başka hiçbir yazarın başka hiçbir Avrupa ülkesinin edebiyatını etkileyemediği kadar etkilemiştir. Shakespeare orta büyüklükte bir kentte yaşayan orta sınıf bir aileden geliyordu; muhtemelen Latince gramer okulunda okumuştu, ama başka eğitim almamıştı. Evlendi, üç çocuğu

oldu ve Londra'ya gitti; burada profesyonel tiyatro kumpanyası Lord Chamberlain's Men'in oyuncusu ve oyun yazarı oldu. Daha sonra Londra'da birkaç tiyatronun hissedarı oldu ve oyunlar yazarak ve bu oyunlarda küçük rollere çıkarak yaşamının büyük bir kısmını Londra'da geçirdi. Shakespeare'in yeteneği o kadar büyüktü ki, bazıları onun gibi orta sınıftan gelen bir kişinin bu oyunları yazmış olamayacağını düşündü. Ancak, onun klasik ve tarihi kaynakları ve dilin ortaçağdaki ve hümanist biçimlerini kullanışı, hümanist eğitimin ne denli yaygınlaştığını göstermektedir.

Edebiyat eleştirmenleri genellikle Shakespeare'in oyunlarına metin olarak yaklaşırlar; ama çağdaşları onları birer gösteri olarak seyrediyordu ve bu nedenle de oyunların etkisi Londra'nın azınlıktaki aydınlarının ötesine uzanıyordu. Shakespeare'in *Hamlet*'i 1607 yılında, Hindistan'a gitmek üzere yola çıkmış, Batı Afrika'da bugün Sierra Leone diye bilinen ülkede sahile yakın bir yerde demirlemiş olan bir İngiliz gemisinin tayfaları tarafından bile oynandı; izleyiciler arasında tayfaların dışında dört Afrikalı vardı ve bunlardan biri bölge kralının resmi çevirmeniydi; dolayısıyla, oyun oynanırken Shakespeare'in sözleri büyük bir olasılıkla Portekizceye ve belki yerel Afrika dili olan Temne'ye de çevriliyordu.

Oyunun Avrupalı tayfalar veya onların Afrikalı konukları üzerindeki etkisini değerlendirmek zor ama bu sözlü olarak paylaşılan bütün tiyatro oyunları ve edebi yapıtlar için geçerlidir. İnsanların çalışırken, akşamları bir tavernada veya evde ateşin etrafında otururken sık sık birbirlerine hikâyeler anlattıklarını çeşitli kaynaklardan biliyoruz. O günün olayları, tanıdıklar veya köydeki diğer şeyler hakkında konuşuyorlardı, ama aynı zamanda hikâyeler anlatıyor, şiirler okuyor, ünlü kişiler, mitolojik hayvanlar ve kahramanlar hakkında baladlar söylüyorlardı. Bu tür "peri masalları" ilk kez Fransız şair Charles Perrault (1628-1703), daha sonra da Grimm kardeşler tarafından kayda geçirildi, ama bunların yazılı olmalarından çok daha önceleri kulaktan kulağa aktarıldıkları açıktır.

Hıristiyan azizlerle Müslüman evliyalar veya Kral Arthur'un şövalyeleri hakkında anlatılan bazı sözlü hikâye gelenekleri çok çeşitli insan grupları tarafından paylaşılıyordu; ancak bazıları da

Yöntem ve Analiz 4 Elizabeth dönemi tiyatrosunda karşı cinsin kıyafetini giyinmek, karşı cins gibi davranmak

Shakespeare'in günümüze gelen otuz sekiz oyununun dokuzu da dahil olmak üzere erken modern dönem İngiliz tiyatrosunda yazılan çoğu oyunda, karşı cinsin kılığına giren karakterler bulunmaktadır. Ancak, her profesyonel yapım birçok açıdan karşı cinsin kıyafetini giymeyi içermekteydi; çünkü 1660 yılına kadar, profesyonel İngiliz tiyatrosunda kadın karakterleri erkek oyuncular canlandırıyordu. Bu oyuncuların bazıları yetişkin oyuncuların yanında çıraklık yapan ve sesleri henüz kartlaşmamış erkek çocuklardı; bazıları da kadın rollerinde uzmanlaşmış genç erkeklerdi ve otuzlu yaşlarına kadar bu rollere çıkıyorlardı.

İngiliz oyun yazarları kadın karakterlere erkek kıyafeti giydirerek, sonra da katmanlı ve müphem cinsiyetleri hakkında yorumlar yaptırarak karmaşıklığı daha da artırdılar. Shakespeare'in *Size Nasıl Geliyorsa* adlı oyununun sonunda, oyunun büyük bölümünde erkek gibi giyinmiş olan Rosalind kadın kıyafeti giyer ve "Leydiyi epilogda görmek alışıldık bir şey değil" der; ama birkaç dize sonra seyirciye şunları söyler: "Kadın olsaydım siz sakallılardan canımın istediği kadarını öperdim." Elizabeth dönemi seyircileri sakallarla, kılıçlarla ve erkekliğin başka yönleri hakkında çift anlamlarla dolu uzun diyaloglardan büyük keyif alıyorlardı.

Bu uygulama, özellikle Avrupa'nın başka yerlerinde kadınların tiyatroda ve hatta lonca ve köy oyunlarında, gezgin müzik ve tiyatro kumpanyalarında, pahalı kostümler ve özel efektlerle sahnelenen saray eğlenceleri olan "mask"larda oynamalarının olağan olması nedeniyle, tiyatroda ve sinemada gerçekçiliğe alışkın olan Shakespeare araştırmacılarını ve modern izleyicileri şaşırtmaktadır. Profesyonel İngiliz tiyatro kumpanyaları neden kadın oyuncu çalıştırmıyordu? İngiltere'de tiyatroya karşı güçlü bir önyargı olduğu, kadınların halka hitap etmesi konusunda kültürel tabular olduğu, yeni profesyonel kumpanyaların kendilerini amatör köy gösterilerinden ayırmak istedikleri ve sahneye aslında erkek çocuk olan çekici kadınlar çıkararak seyirciler arasındaki çeşitli cinsel eğilimlere hitap etme çabasının var olduğu son zamanlarda ileri sürülen nedenlerden bazılarıdır. İkinci açıklama, kültürün merkezinde cinselliğin bulunduğunu ileri süren ve çağdaş bir kuramsal bakış açısı olan queer kuramından yararlanmaktadır. Queer kuramcıları cinsiyete ve toplumsal cinsiyete bağlı farklılık kavramlarının yere ve zamana göre değiştiğini ve her zaman toplum tarafından yaratılmış olduğunu belirtmektedirler.

Nedenleri ne olursa olsun —ki, Shakespeare araştırmacıları bu nedenlere katılmamaktadır— Elizabeth dönemi tiyatro izleyicisinin bu uygulamayı kolaylıkla kabul ettiği anlaşılmaktadır. Seyirciler sanatçıların gerçekte olmadıkları kimseleri canlandırdıkları tiyatrodan gerçeklik beklemiyorlardı. "Sahte davranış" ahlakçıların tiyatroya karşı çıkmalarının ana nedenlerinden biriydi. Soylular gibi giyinen alt tabaka oyuncuları da kılık değiştiriyor, cinsel kimlikten daha doğal kabul edilen toplumsal statü farklılıklarını bulanıklaştırıyorlardı.

belli topluluklara özgüydü ve bu hikâyeler o alt-kültürün üyesi olmanın işaretiydi. Örneğin, denizciler gemileri takdis eden veya bir kişinin bir coğrafi noktadan ilk kez geçtiği anı kutlayan ritüeller veya demir almak gibi bazı işleri kolaylaştıran ritmik hareketler

geliştiriyorlardı. Madenciler kendi koruyucu azizlerine –örneğin, madencilerin kazdığı dünya gibi kendi içinde bir hazine saklayan Bakire Meryem'in annesi Aziz Anne'e adadıkları türden– kiliseler yapıyor, o azizlerin anıldığı günlerde oyunlar sahneliyor, saklı hazinelerin yerini söyleyebilecek maden cinleri hakkında öyküler anlatıyorlardı. Kent kent dolaşarak iş arayan kalfalar, beraberlerinde şarkılar ve şiirler götürdüler ve gruplarına katılacak yeni üyeler için vaftiz benzeri ad koyma ritüelleri geliştirdiler. Fransa'da *veillée*'lerde veya Almanya'da *Spinnstuben*'lerde köylü kadınlar toplanıp birlikte iplik eğirirken hikâyeler anlatıyorlardı; Sırbistan'daki, Galiçya'daki ve başka yerlerdeki kadınların da çalışırken söyledikleri şarkılar vardı. Dilenciler, hırsızlar ve suçlular kendi argo sözcüklerini ve ritüellerini geliştirerek çoğunlukla yazarların oyunlarında ve hikâyelerinde süslü ve romantize edilmiş bir biçimde yer verdikleri bir "karşı-kültür" yaratıyorlardı.

Müzik ve sanat

Sözlü kültür, sözün yanı sıra müzik de içeriyordu. Oyunlarda, özellikle de sahneler arasında yer alan ve *intermedi* denilen ara oyunlarında müzik vardı. Fuarlarda, pazaryerlerinde ve hanlarda müzik dinlenen ve çalınan bir yer olurdu. Çobanlar gayda ve flüt yapıp bunları sürülerine çobanlık yaparken çalarlardı. Sokak şarkıcıları şarkılarını laterna, keman, gitar veya harp eşliğinde söyleyip baladlarının kopyalarını satıyorlardı; saray müzisyenleri ziyafetler ve danslar için müzik yapıyorlardı; keşişler ve rahibeler günde sekiz vakit ilahi söylüyorlardı (buna Tanrısal Görev –*Divine Office*– deniyordu). Köylerde aileler çalışırken veya akşamları ateşin etrafında bir araya geldiklerinde şarkı söylüyorlardı; şehirli zengin ve soylu aileler birlikte şarkı söylüyor veya müzik aletleri çalıyorlardı; saraylılar şarkı söylüyor veya lavta ile şarkılara eşlik ediyorlardı. Bazen yazarlar, erkekleri kendilerine âşık etmek için müzikten yararlanan kadınlar hakkındaki endişelerini dile getiriyorlardı; ama 16. yüzyılın sonlarında şarkı söylemek ve bir müzik

aleti, özellikle de lavta veya klavsen çalmak orta veya yukarı sınıftan genç kadınlara yakışan bir "marifet" olarak kabul ediliyordu. 16. yüzyılın sonlarına doğru bazen amatör sanatçıların, köşelerine her ses veya çalgı için ayrı ayrı müzik notaları yazılmış olan özel masa örtüleri de dahil olmak üzere, basılı nota kullanmalarına rağmen, çoğu zaman müzik sözlü olarak aktarılıyor, çalgıcılar öğrendikleri parçaları irticalen çalıyorlardı.

Amatör müziğin yanı sıra, soylular ve kilise yetkilileri düğünler veya tören alayları gibi özel durumlar için profesyonel müzisyen ve besteci tutuyor veya daimi olarak istihdam ediyorlardı. Genellikle 16. yüzyılın başlarının en önemli bestecisi kabul edilen Josquin des Prez (yak. 1440-1521) kariyerine Papalık kilisesinde başlamıştı; Giovanni Pierluigi da Palestrina (yak. 1525-94) ise daha sonra Papalığın resmi bestecisi olmuştu. 16. yüzyılın başlarında matbaacılar müzik notalarına da talep olduğunun farkına vardılar; 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde artık önemli bestecilerin yapıtları çok çabuk bir şekilde basılıyor ve bütün Avrupa'ya gönderiliyordu, böylece Polonya'dan Portekiz'e kadar bütün müzisyenler aynı parçaları çalabiliyorlardı. Münih'teki Bavyera düklerinin koro şefi Orlando di Lasso (1532-94) gibi besteciler müzikleri her yerde çalınınca uluslararası üne kavuştular. Soyluların ve piskoposların, genellikle hepsi erkek olan ve aralarında çocukların, hadımların (*castrati*) ve tiz sesle şarkı (*falsetto*) söyleyen erkeklerin bulunduğu şarkıcı toplulukları oluyordu. Kadınlar manastırlarda şarkı söylüyor, müzik aletleri çalıyor ve beste yapıyorlardı; 1580'lere gelindiğinde, Este dükleri Ferrara'da ayrı bir kadınlar korosu (*concerto di donne*) kurdular ve bu uygulama kısa zamanda diğer saraylarda da moda oldu. 16. yüzyılın en önemli müzisyenleri ve bestecileri Alpler'in kuzeyinde, özellikle de Alçak Ülkeler'de yetişiyordu; bu sayede Alman imparatorunun sarayları ve Almanya'daki birçok prenslik müzik kültürü merkezleri haline geldiler.

Bestelenen müziğin merkezinde vokal müzik vardı; temel beste tekniği de kontrpuandı. Kontrpuanda genellikle dört dizeden oluşan bağımsız melodik müzik, polifonik (yani, çok sesli) armoni aracılığıyla birleşiyordu. Laik vokal müzik genellikle küçük gruplar tarafından seslendirilirken, dini vokal müzik giderek büyük ko-

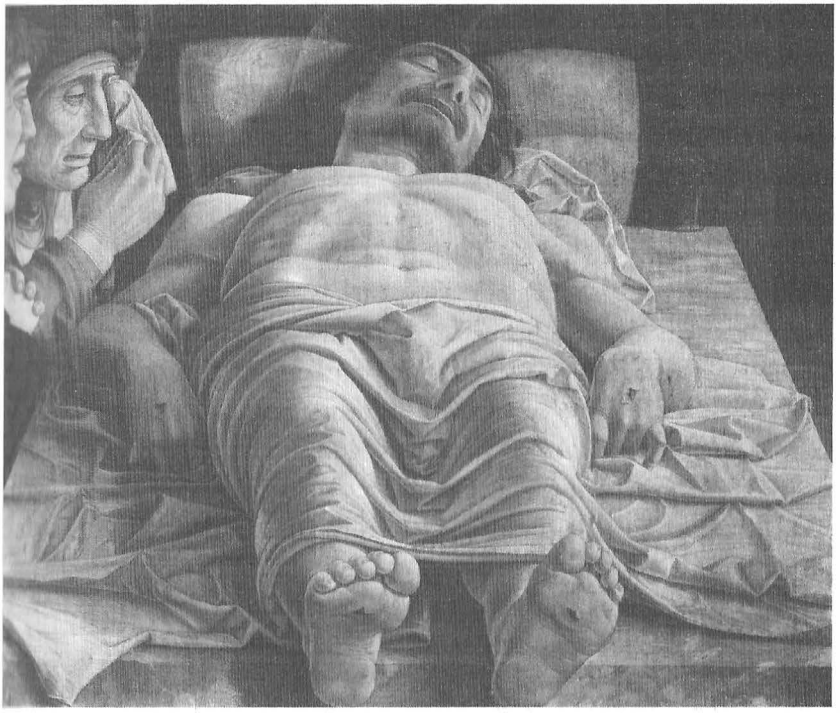
Şekil 11 Alman sanatçı Baba Hans Burgkmair (yak. 1473-yak. 1553) tarafından yapılan ahşap baskı İmparator Maximilian'ı, etrafı müzisyenler ve müzik aletleriyle –flüt, flavta, sackbut (trombonun akrabası), viyola, davul, lavta, harp ve küçük bir borulu org– çevrilmiş olarak gösteriyor. Kadınlarla erkeklerin çeşitli müzik aletleri çalmaları özel gösterilerde olağandı; ancak profesyonel saray müzisyenleri hemen hemen her zaman erkek oluyordu.

rolar tarafından seslendirilmeye başladı. Bir müzik aletinin –flavta, viyola, *shawm* (bir tür obua), *sackbut* (trombon)– farklı büyüklükteki türevleri de popüler olmaya başlayınca, dörtlü model (soprano/alto/tenor/bas) müzik aletlerinde de kullanılmaya baş-

landı. Klavyeli çalgılar, harp ve özellikle lavta gibi aynı anda birkaç nota birden çalabilen müzik aletleri solistlere veya şarkıcı gruplarına eşlik ediyorlardı; buna karşın trompet ve davul savaş meydanlarında ve törenlerde fanfar çalmak için kullanılıyordu. Küçük köy kiliselerinde ve büyük şehirlerdeki katedrallerde koroya ve cemaate eşlik eden orglar bulunuyordu; büyük bir kilisede orgcu olmak imrenilecek bir meslekti.

Roma ve Yunan edebiyatı ve sanatı, hümanist yazarlara ve Rönesans sanatçılarına model oluşturdu; ancak kimsenin Roma ve Yunan müziğinin kulağa nasıl geldiğini bilmesine olanak yoktu. Hümanist yazarlar Platon'un müzikteki armoni ile evrendeki diğer armoniler arasındaki ilişki hakkındaki görüşünü benimsediler ve Gioseffo Zarlino (1517-90) ve ünlü bilim adamının babası Vincenzo Galilei (1520-91) gibi müzik kuramcılarıyla birlikte müziğin duyguları ifade etmesi ve ruha armoni katması gerektiğini savundular. Fransız *motet*'leri ve İtalyan ve İngiliz *madrigal*'leri de dahil olmak üzere, vokal müzik bestecileri kelimeleri ve cümleleri göstermek için tempo, perde, ritim ve anahtardaki değişiklikleri kullanarak metinlerin anlamını ve ruhunu müzik diline çevirmeye çalıştılar.

Müzik, sırf duygulara hitap edebildiği için, Reform sırasında tartışma konusu oldu. Martin Luther müziği inancı güçlendiren önemli bir araç olarak görüyordu ve cemaatin seslendirmesi için ilahiler yazdı; bazen bu ilahileri popüler laik bestelere uyarladı. Başka Protestanlar müziğin tapınmada kullanılmasını uygun bulmuyor veya dini müziği, herhangi bir çalgı eşliği olmaksızın ilahilerin toplu olarak söylenmesiyle sınırlıyorlardı. (Ancak org müziği o kadar popülerdi ki, ayin sırasında org müziğini yasaklamış olan Protestan kiliselerinde pazar öğleden sonraları konserler veriliyordu.) Katolik reformcuların da çok sesli karmaşık armonilerin kiliseye uygun olup olmadığı konusunda kaygıları vardı ve dini müziğin "kelimelerin açıkça herkes tarafından anlaşılabilecek şekilde" bestelenip söylenmesi gerektiğini söylüyorlardı. 16. yüzyıldaki din çatışmaları sırasında söz yazarının kendi tarafındaki şehitlerin cesaretini övüp karşı tarafın fikirlerini ve liderlerini hicvettiği yüzlerce şarkı yazıldı; çoğunlukla broşür halinde basılıp satılan şarkı sözlerine melodi olabilecek popüler besteler de öneriliyordu.

Şekil 12 Andrea Mantegna'nın *Ölü İsa'ya Yas* tablosu Bakire Meryem, Aziz Yuhanna ve kimliği bilinmeyen dindar bir kadını İsa'nın cansız bedeni başında ağlarken resmetmektedir. Mantualı Gonzaga ailesinin saray ressamı olan Mantegna tablolarında, dramatik etki yaratmak için keskin heykelvari ayrıntılar çizmiş ve kısa gösterme (rakursi) sanatı kullanmıştır.

16. yüzyılda müzikte profesyonel ve amatör arasındaki farkın artmasına karşın, enstrüman türleri ile çalınan bestelerin karmaşıklığı açısından bakıldığında, her sınıftan insan hâlâ düzenli olarak şarkı söylüyor, bir müzik aleti çalıyor ve yaptığını "müzik" olarak kabul ediyordu. Aynı zamanda boya, ağaç, metal, kumaş ve iplik kullanarak çevrelerini ve kendilerini süslüyorlardı; ancak ürettikleri şeyi tarif ederken "sanat" sözcüğünü kullanıp kullanmadıkları pek açık değildir. Bu bölümün başında belirtildiği gibi, Vasari kullanmıyordu; onun "sanat" –yani, resim, heykel ve mimari– tanımı daha sonra ölçüt olarak yerleşti. Son zamanlarda akademisyenler, bu tanımı başka akımları ve biçimleri içine alacak şekilde genişlettiler; ancak, yeni tanım Vasari'nin bu sanatın yeni ve yenilikçi bir üslubu olduğu yönündeki görüşünü reddetmemiştir.

Vasari, resimde Giotto di Bondone (1266-1337) ve heykelde Donatello (1386-1466) ile başlayarak İtalyan sanatçıların katkılarını öne çıkarır: Bunlar uzamsal derinlik, dramatik sahneler, klasik temalar ve ortamlar, ağırlık ve güç ifadeleri ve (resimde) saf renklerdir. 15. yüzyılda Piero della Francesca (yak. 1412-92), Andrea Mantegna (1430/1-1506) ve Leon Battista Alberti (1404-72) gibi hem sanatçı hem de sanat kuramcısı olan bireyler, perspektif, tek bir birleşme noktası ile perspektif sistemleri oluşturmak ve rakurside (iki boyutlu bir düzeyde gözün gördüğü oranlara uyan üç boyutlu figürleri resmetmek) uzmanlaşmak gibi sorunlarla ilgileniyorlardı. Alberti bir ressam ve mimar olmanın yanı sıra, hümanist bir bilim adamı ve yazardı; resim, mimari ve saray ve kilise tasarımı üzerine yazarken Latince ve İtalyanca edebiyat, aşk, hukuk, aile, atlar, geometri, kriptoloji ve şöhret üzerine de yazılar ve şiirler yazıyordu.

Ressamlar ve hamileri sanatın amacının doğanın taklit edilmesi olduğu görüşündeydiler; bunun da doğayı kopyalamak değil, bir gerçeklik yanılsaması yaratmak anlamına geldiğini düşünüyorlardı. Örneğin Sandro Botticelli (1444/5-1510), *contraposto* (bedenin ağırlığının büyük bir kısmı tek bir ayak üzerindeyken vücudun şekli) ve kumaşın kıvrımlar oluşturması üzerinde çalışıyordu. Leonardo da Vinci tablolarında, heykellerinde ve binalarında ışığın değişik yüzeyler üzerindeki etkisi, insan bedenindeki orantı sistemleri ve geometrik biçimler (özellikle de üçgen) üzerinde deneyler yaptı ve kuramlar geliştirdi.

Mimaride Filippo Brunelleschi (1377-1446) kimsesiz çocuklar için yeni bir hastane tasarladı. Floransa'daki ipek işçileri loncası tarafından yaptırılan bu hastanede tüm orantılar –pencereler, yükseklik, binanın planı ve üstü yuvarlak kemerlerle kapatılmış geçit– bir denge ve armoni duygusu yaratmak için özenle tasarlanmıştı. Daha sonra Brunelleschi yeteneklerini, bir dereceye kadar Roma kubbeleri üzerine kurulu, ama daha yüksek ve daha zarif olan Floransa Katedrali'nin kubbesini tasarlamaya ve inşa etmeye yöneltti.

15. yüzyılda, İtalya'da yeni sanatın merkezi Floransa'ydı; ancak bu merkez 16. yüzyılda varlıklı kardinallerle papaların kilise-

nin ve kendi ailelerinin gücünün ve dindarlığının görsel olarak ifade edilmesini istedikleri Roma'ya kaydı. Bir Floransalı olan ve gençliğinde Lorenzo de Medici'nin sarayında yaşayan Michelangelo, 1500 dolaylarında Roma'ya gitti ve kendisine uluslararası bir ün kazandıran bir dizi heykel, resim ve mimari proje üzerinde çalışmaya başladı: *Pietà*, *Musa*, Roma'nın merkezindeki Capitolino Tepesi'nin yeniden tasarlanması ve en ünlüsü de, Sistina Şapeli'nin tavanı ve sunak duvarı. Sistina Şapeli'ni sipariş eden Papa II. Iulius, Michelangelo'nun çok süratli çalışmasını istiyor ve sık sık sanatçıyı çalışırken ziyaret ederek öneri ve eleştirilerde bulunuyordu. Michelangelo hem sözlü olarak hem de yazdığı mektuplarla papanın işine müdahale etmesinden yakınıyordu, ama onun "eşsiz dehası" bile papanın gücü karşısında etkisiz kalıyordu; bu yüzden de çalışmaya devam etti. Floransa belediye meclisi tarafından, şehrin sembolü olmak üzere sipariş edilen Davud heykeli ile Medici ailesi bireyleri için sipariş edilen mezarlar onun çeşitli dönemlerde Floransa'ya dönmesine neden oldu; ama 1546 yılında Papa III. Paulus onu yeni inşa edilecek San Pietro Bazilikası'nın baş mimarı olarak atadı. Bir başka Kuzey İtalyalı mimar olan Donato Bramante (yak. 1443/4-1514) tarafından tasarlanan bu yapının tamamlanması 150 yıldan uzun sürdü. Bramante'nin akrabası Raffaello Sanzio'ya (1483-1520) Papalık binalarının freskleri sipariş edildi; Sanzio da kısa sayılabilecek yaşamı süresince yüzlerce portre ve dini resim yaparak Avrupa'nın en aranan ressamı oldu. Raffaello da birçok ressam ile yardımcısının (tabloların kolay kısımlarını yapıyorlardı) çalıştığı büyük bir atölyenin başındaydı ve doğayı taklit etmenin önemini vurguladığı ve adına *buona maniera* (güzel üslup) dediği ve düzenli bir tasarım ve orantı serisi geliştirdiği sanat felsefesi üzerine yazılar yazıyordu.

16. yüzyılda sanat merkezi olan bir başka şehir de Venedik'ti. Tiziano (1490-1576) portreler, dini konular ve mitolojik sahneler işleyen tablolar yaptı; önceden çizmeden yağlıboya resim yapma teknikleri geliştirip resim yapma sürecini hızlandırarak tablolarını bir an önce sergilemek isteyen müşterileri memnun etti. Paolo Veronese (1528-88), Jacopo Tintoretto (yak. 1518-94) ve Girit

Şekil 13 Raffaello, küçük Vaftizci Yahya'nın da bulunduğu *Madonna ve Çocuk* isimli yağlıboya tablosunda bu sevgi dolu grubu doğup büyüdüğü Orta-Kuzey İtalya'nın huzur verici kırlarına çok benzeyen bir yerde resmeder. Raffaello bir dizi Madonna tablosu yapmıştır ve bu tablolarında Meryem'in huzur dolu güzelliği pagan güzellik fikirleriyle Hıristiyanların dindarlığını bir araya getirmektedir.

Şekil 14 Mimar Sinan tarafından matematiksel oranlara göre büyük bir merkezi kubbe ile çevrelenen küçük kubbeler ve minarelerle tasarlanmış İstanbul'daki Süleymaniye Camii. Sinan bu camiyi inşa ettikten sonra camiler, okullar ve saraylar da dahil olmak üzere yüzlerce diğer yapının tasarımına ve inşasına devam etti.

doğumlu olduğu için El Greco (1541-1614) lakabıyla ün yapan Doménikos Theotokópoulos; hepsi Tiziano'nun öğrencileriydi. Onlar ve diğer 16. yüzyıl ressamları, sanatçıların bazen figürleri çarpıttıkları, kas yapısını abarttıkları ve duyguları daha yoğun bir şekilde ifade etmek için çok canlı renkler kullandıkları bir sanat üslubu olan maniyerizmi (İtalyanca *maniera* veya "üslup") geliştirdiler. Eleştirmenler ve sanat tarihçileri Botticelli ile Raffaello'nun daha natüralist ve zarif stilini daha çok beğendiklerinden, 20. yüzyıla kadar maniyerizm olumsuz bir terim olarak kullanıldı. Ancak, modern eleştirmenler ve ressamlar üslupçuluğun hareket duygusunu, canlı renklerini ve ateşli ifadelerini beğeniyorlar.

Avrupa'da geniş çaplı ve yenilikçi sanatsal üretim yapılan tek yer İtalya değildi. Macaristan'da Kral Mátyás Corvin ve bazı vârisleri kraliyet saraylarını daha klasik bir üslupla inşa ettirmek için İtalyan sanatçılar tuttular; Fransa ve İspanya'da mimarlar İtalya kaynaklı klasik üslupları yerel geleneklerle ve inşaat malze-

meleriyle harmanlıyor, Floransa veya Roma'dakilerden genellikle daha dikey ve süslü binalar tasarlıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda, elli yıldan daha uzun bir süre (1538-89) sultanların baş mimarlığını yapan Mimar Sinan daha sonraları çok yaygınlaşan bir cami inşaatı tasarımı geliştirdi. Michelangelo gibi Sinan da çalışma hızından şikâyetçi olan buyurgan bir hamiyle uğraşmak zorundaydı. Sultan Muhteşem Süleyman 1550'lerde Sinan'ı, İstanbul'da Süleymaniye adı verilen çok büyük bir külliye tasarlaması ve inşa etmesi için görevlendirdi. İnşaatın tamamlanması gecikti; sultanın kulağına mimarın beceriksiz olduğu ve caminin ana kubbesinin çökmek üzere olduğu söylentileri gitti. Hiddete kapılan Süleyman inşaata gitti ve Sinan'ı zindana atmakla tehdit etti. Mimar Sinan inşaatı iki ay içinde bitireceğine söz verdi; sultanın sarayındaki herkes bu sözün çılgınlık olduğunu düşünüyordu. Sinan sözünde durdu ve cami iki ay sonra tamamlandı. Caminin devasa ana kubbesi bugün hâlâ sapasağlamdır.

Hollanda'da, Burgonya dükleri kuyumculara, zırhçılara, heykeltıraşlara, elyazması süslemecilerine ve özellikle de duvar halısı dokumacılarına hamilik ediyorlardı ve Hollanda malları Avrupa'nın her yanındaki iştahlı alıcılara gönderiliyordu. Jan van Eyck (1395'ten önce-1441), Rogier van der Weyden (yak. 1399-1464) ve Hans Memling (yak. 1433-94) gibi ressamlar yağlıboya resim tekniğini mükemmelleştirerek nesnelerin özelliklerini yansıtan ve yoğun duygular aktaran tablolar yaptılar. Hieronymus Bosch (1450-1516) ve Pieter Bruegel (Baba, yak. 1525-69), genellikle insanın zayıflıkları hakkında komik veya acı alegoriler olarak işlev gören ve günlük yaşamdan sahneler içeren tablolarını yaparken ünlü sözlerden ve Kitab-ı Mukaddes'teki hikâyelerden yararlanıyorlardı.

Almanya'da Köln, Augsburg ve Nürnberg gibi zengin şehirler çok sayıda ressam ve heykeltıraşa destek veriyordu. Nürnberg'de Albrecht Dürer (1471-1528) insanı ve doğal dünyayı inanılmaz bir ayrıntıyla veren ahşap baskılar, gravürler ve çizimler üretti ve Raffaello gibi orantı ve ölçü üzerine yazılar yazdı. Matthias Grünewald (yak. 1480-1528) dini temalar üzerine yoğunlaştı ve güçlü duygular uyandırmak için uzatılmış biçimler, canlı renkler ve

ifade biçimleri kullandı. Yaşlı Lucas Cranach (1472-1553) çok sayıda mihrap resmi ve portre yaptı, mitolojik sahne resmetti. Cranach, Martin Luther'in en yakın arkadaşlarından biriydi ve Protestan fikir ve temalarını yansıtan bir sanat üslubu yarattı. Diğer Alman sanatçılar o kadar şanslı değildi; Luther sanatı bir öğrenim yöntemi olarak görüyordu, ama başka reformcular kilisede her türlü tasvire karşı çıkıyorlardı; 1520'lerde ve 1530'larda birçok kentte çıkan ikonoklazm isyanlarında çok sayıda tablo ve heykel parçalandı. Bu düşmanca atmosfer Hans Holbein'ın (Çocuk, 1497-1543) Basel'den ayrılıp İngiltere'ye gitmesine ve VIII. Henry'nin saray ressamı olmasına yol açtı.

İster İtalya'da, ister Kuzey Avrupa'da olsun, çoğu Rönesans sanatçısı yaşlı sanatçıların atölyelerinde eğitim görüyordu; Botticelli, Raffaello, Tiziano ve zaman zaman Michelangelo büyük, iyi çalışan ve çok ürün ortaya çıkarılan atölyeleriyle ün yaptılar. "Deha sahibi insanlar" olsalar bile, sanatçılardan hâlâ belli sanatsal teknikleri ve üslup geleneklerini iyi bilmeleri bekleniyordu; çünkü sanatsal dehanın eğitim almamış veya "ilkel" bir sanatçının yapıtında bile görülebileceği görüşü 20. yüzyıla kadar ortaya çıkmadı. İşe yeni başlamış sanatçılar uzun yıllar çizimleri ve tabloları kopya ediyor, boyaların veya diğer sanatsal malzemenin nasıl hazırlanacağını öğreniyorlardı; 16. yüzyıla gelindiğinde tasarım ve kompozisyon hakkında kitaplar okumaya başladılar. Daha genç sanatçılar akşamları toplanıp biraz daha çizim çalışması yapıyorlardı; 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde bu gayri resmi gruplardan bazıları sanat "akademilerine" dönüşmüşlerdi. Bu akademilerin ilki Floransa'da Medicilerin hamiliğinde Vasari tarafından 1563 yılında kurulan Compagnia e Accademia del Disegno idi.

İster portre, ister devasa binalar olsun, sanat yapıtları genellikle bir hami –kişiler, loncalar veya dini kardeşlikler gibi gruplar, manastırlar, belediye meclisleri ve hükümdarlar– için yapılıyordu. Örneğin, 15. yüzyılda, çoğu İtalyan devletini yöneten askeri liderler doğal nesnelerle hakkedilmiş, savaş sahneleriyle bezenmiş zarif zırhlar sipariş ediyor, bu zırhları giyerek portrelerini veya at sırtında heykellerini yaptırıyorlardı. Sarayları ve mezarları Kral Arthur

hikâyelerinden çıkmış gibiydi. Burckhardt'ın 2. bölümde ele alınan, Rönesans'ta bireyin öneminin giderek arttığı yolundaki görüşü, kısmen varlıklı soylular ve tüccarlar tarafından sipariş edilen çok sayıda portreye dayanıyordu, ama onlar aynı zamanda kendilerinin ve aile bireylerinin dindar seyirciler olarak resmedildikleri dini resimler de sipariş ediyorlardı. Botticelli'nin tablosu *Adorazione dei Magi*, Medici ailesinin üç üyesini bebek İsa'ya hediyeler sunan üç kâhin olarak resmetmekte ve aynı zamanda Medicilerin entelektüel çevresinden Pico della Mirandola, Poliziano ve Botticelli'yi de göstermektedir. Sanat yapıtının yapımı ilerledikçe hamilerin müdahil olma düzeyi değişiyordu; bazıları sadece belli bir konu veya sahne sipariş ediyorlardı, bazıları ise sanatçının veya mimarın yapıtını çok dikkatle denetliyor, temalar ve üsluplar öneriyor ve eserin yapım aşaması sürerken değişiklikler talep ediyorlardı. Daha önce de gördüğümüz gibi, Sistina Şapeli'nin resimlerinin yapılması sırasında Michelangelo ile Papa II. Iulius arasındaki ilişki ile Süleymaniye Camii'nin yapımı sırasında Sinan ile Sultan Süleyman arasındaki ilişki son derece fırtınalıydı. Belli sanatçılar popüler oldukça ve tanındıkça kendi sanat üsluplarını kabul ettirebiliyor ve hamilerinin dileklerine daha az önem verebiliyorlardı; ama Raffaello veya Tiziano gibi önemli sanatçılar bile, genellikle haminin belirlediği kurallar çerçevesinde çalışıyorlardı.

Eğer Vasari'nin "ana sanatlar" tanımının ötesine, basılı imgelere ve dekoratif nesnelere bakarsak, hami/sanatçı ilişkisi önemini biraz yitirir. Basit ahşap baskılar esnafın bile rahatlıkla satın alabileceği kadar ucuzdu ve kentlerde kitapçılardan, kırsal kesimde ise seyyar satıcılardan sağlanabiliyordu. Girişimci matbaacılar popüler gravürlerin ve ahşap baskıların kopyalarını çıkararak Dürer gibi sanatçıların yapıtlarının, o yapıtların asıllarını görenlerden çok daha geniş bir kitleye ulaşmasını sağlıyorlardı. Hollanda'da ağaç oyma mihraplar toptan olarak üretiliyor ve Portekiz'den Polonya'ya kadar birçok yerdeki kiliseye satılıyordu; mihraplar sipariş üzerine yapılmıyordu, ölçüleri ve üzerilerine işlenen sahneler standart hale getirilmişti. Soylular ve orta sınıftan insan-

lar evlerini heykelciklerle, küçük tablolarla ve rölyeflerle, zarif sofra takımlarıyla, kakmalı mobilyalarla, işlemeli masa örtüleriyle, boyanmış seramik tabaklarla ve hazır yapılmış bir dizi başka nesneyle süslüyorlardı. İtalya'da, Hollanda'da ve başka yerlerde bu nesneleri üreten büyük atölyeler kurulmuştu ve üretim aşamaları işçiler arasında paylaştırılmıştı.

En ünlü ve en üretken Rönesans sanatçılarının hepsi erkekti; kadın mimar yoktur; adı bilinen tek kadın heykeltıraş Properzia de' Rossi'dir (1490-1530). Ressam olarak çok ün yapmış birkaç kadın vardı. Üslupları açısından yapıtları birbirlerinden çok farklıdır, ama kariyerleri birçok benzerlikler içermektedir. Kadın ressamların çoğu ressam kızıydı. Adı bilinen en eski kadın ressamlardan olan Caterina van Hemessen (1528-1587'den sonra öldü) tablolarına "Caterina, Jan van Hemessen'in kızı" diye imza atarak bu ilişkinin öneminin farkında olduğunu gösteriyordu. Ressam kızı olmayanlar çoğunlukla aydın insanların veya aydınlarla veya sanat çevreleriyle ilişkileri bulunan küçük soyluların kızlarıydı. Birçoğu, ya en büyük kız evlattı veya erkek evlat bulunmayan ailelerden geliyorlardı ve dolayısıyla babaları onların kariyerlerine olağanüstü bir ilgi gösteriyordu. Kadın ressamların önemli bir çoğunluğu aristokrat ailelere mensuptu; oysa erkek ressamların çoğu esnaf ailelerden geliyordu. Kadınların çoğu kariyerlerine daha yirmi yaşına gelmeden başlamışlardı ve evlendikten sonra çok az sayıda resim yapmış veya resim yapmayı tamamen bırakmışlardı. Evlenenlerin çoğu ressamla evlenmişti. Kadın ressamlar, çok az sayıda kadın ressam olduğu zamanlarda çok daha başarılı oluyorlardı; çünkü o zaman bir yenilik olarak değerlendiriliyorlardı. Bu durum sanatıyla uluslararası bir ün kazanan ilk kadın İtalyan olan Sofonisba Anguissola (1532/5-1625) için geçerliydi. Anguissola, on yıl İspanya Kralı II. Felipe'nin saray ressamı olarak çalıştı; bir portre ressamı olarak son derece ünlüydü. Lavinia Fontana (1552-1614) ve Fede Galizia (1578-1630) gibi onu model alan kadınlar hiçbir zaman onun kadar övülmediler ve sipariş aldıklarında insanlar onların bu başarılarına karşı öfkelerini açıkça dile getirdiler.

Kadınların çıplak erkek vücudu çalışmalarına izin verilmiyordu; oysa bu, içinde birçok figür bulunan büyük tarihi tablolar yapmak isteyen birisi için zorunlu sayılıyordu. Bu nedenle kadınlar genellikle portre ve az sayıda konu işleyen küçük tablolar veya 17. yüzyıla gelindiğinde, natürmort ve iç mekân sahneleri çiziyorlardı. Kadınlar, boyaların yaş sıva üzerine doğrudan uygulandığı duvar resmi yapma tekniğini de bilmiyorlardı çünkü bu tür çalışmalar açık alanlarda yapılıyor ve kadınlar için uygun kabul edilmiyordu. Edep ve ahlak kaygıları kadınların kullanabileceği yöntemleri ve konularını kısıtlıyordu.

16. yüzyıl ilerledikçe, ahlaki kaygılar kadın sanatçıların yapıtlarından çok daha fazlasını şekillendirdi. Katolik yazarlar dini tasvirlerin ortadan kaldırılmasını isteyen Protestanlara karşı, dini tasvirlere saygı gösterilmesini savunuyorlardı, ama onlar da insanın resmedilmesinde terbiyeye ve edebe uygunluk olması gerektiğini söylüyorlardı. Çıplaklık, hatta bebek İsa'nın veya martirlerin çıplaklığı bile onları özellikle rahatsız ediyordu, Michelangelo'nun *Son Akşam Yemeği* tablosundaki çıplak insanların bedenlerinin belli bölgelerinin boyayla kapatılmasını tartışıyorlardı. Bu tür ahlaki kaygılar genellikle, geleneksel olarak "Püriten ahlakı" veya dünyaya karşı "Püriten" tavır olarak adlandırılan bir tavrın takınılmasıyla doruk noktasına ulaşan Protestan Reformu'nun bir ürünü olarak görülmüştür. Aslında düzen ve ahlak hakkındaki kaygılar, Reform'dan önce, özellikle de kentlerde yaşayanlar arasında başladı ve daha sonra Katolikler arasında da Protestanlar arasında olduğu kadar güç kazandı.

*

Bu dönemde öğrenim görmüş bireyler ve profesyonel yazarlar, sanatçılar ve besteciler yeni ve belirgin özellikleri olan kültürel ürünler ürettiler ama daha az öğrenim görmüş komşularıyla birçok geleneği paylaşmaya devam ettiler. Nüfusun okur-yazar oranı, 1450'den 1750'ye kadar yavaş yavaş arttı; en yüksek artış oranı Kuzeybatı Avrupalı üst ve orta sınıf erkekler arasındaydı. Yüksek öğretimi sunan üniversiteler özgün metinleri vurgulayan hümanist müfredatı giderek daha fazla benimsiyordu. Hümanistler öğrenim

görmüş erkeklerin siyasi hayatta faal olmaları gerektiğini vurguluyordu; birkaç hümanist, hükümdarlar nasıl yönetmeli, kadınlar hükümdar olmalı mı ve adil olmayan bir hükümdara kulların ne zaman karşı koyma hakkı vardır gibi dönemin önemli konularına değinen siyasi kuram kitapları yazdı. İtalyan hümanistleri Yunan filozoflarıyla, özellikle de Platon ile ilgilenirken, Erasmus gibi kuzeyli hümanistler, hümanizmi Hıristiyan kilisesinin ihtiyaç duyduğu reformları gerçekleştirmenin bir yolu olarak görüyorlardı. Okuma-yazma oranının artması, yerel dilde her türlü basılı kitaba pazar sağladı; tiyatrolar da çok çeşitli bir izleyici kitlesi için oyun yazarlarının oyunlarını sahneledi. İnsanlar gündüz çalışırken veya akşamları birbirlerine hikâyeler anlatıyor, baladlar söylüyor, müzik aletleri çalıyorlardı. Profesyonel müzisyenler sarayda konserler veriyor, büyük kiliselerde çalıyor ve çoğunlukla çok sesli şarkılar söylüyorlardı.

"Rönesans" sözcüğü ilk kez, ressamları, heykeltıraşları ve mimarları sadece bir zanaatkâr olarak değil de, yaratıcı dehalar olarak gören, sanat üzerine yazan yazarlar tarafından 16. yüzyılda kullanıldı. Özellikle İtalya'da sanatçılar binalarında, insan vücudu tasvirlerinde ve doğal dünyayı resmettikleri resimlerinde denge, oran ve armoni duygusunu uyandırmaya çalışan yaratıcı bir tarz geliştirdiler. Sanatçılar sanatlarını mükemmelleştirmek için yıllarca çalışıyorlardı; ün yapan az sayıdaki kadın ressamın hemen hepsi ressamların kızlarıydı. Sanatsal yapıtlar genellikle portrede, heykelde veya bir binada ne istediklerini maddeler halinde belirten bireyler veya grup hamileri için yaratılıyordu.

İzleyen bölümde göreceğimiz gibi, 16. yüzyılda, din reformcularının Rönesans kültürünün neredeyse her yönü hakkında —eğitim, hümanizm, siyasi kuram, yerel edebiyat, sanat, ve müzik— çok katı fikirleri vardı. Bütün Avrupa'da dini ve laik otorite her alanda kamu düzenine ve adabına tehdit görüyordu ve insanların ahlaklı ve dürüst bir yaşam sürmedikleri şehirlere veya topluluklara Tanrı'nın hoş bakmayacağını düşünüyordu. Onların fikirleri, dini konularda giderek bölünen bir Avrupa'da kültürün her alanını biçimlendiriyordu.

Charles G. Nauert, Jr., *Humanism and the Culture of Renaissance Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995) ve Paul Oskar Kristeller, *Renaissance Thought and its Sources* (New York: Columbia University Press, 1979) konuya ayrıntılı bir giriş niteliği taşır. Jack Goody, *Renaissances: The One or the Many?* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010) Avrupa dışındaki kültürel filizlenme hikâyelerini Rönesans ile karşılaştırmaktadır.

Temel eğitimle ilgili kitaplar: R. A. Houston, *Literacy in Early Modern England: Culture and Education 1500-1800* (Londra: Longman, 1988; 2. baskı, 2001); George Huppert, *Public Schools in Renaissance France* (Urbana: University of Illinois Press, 1984); Paul Grendler, *Schooling in Renaissance Italy: Literacy and Learning 1300-1600* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1989). Daha ileri düzeyde eğitim için *bkz.* Anthony Grafton ve Lisa Jardine, *From Humanism to the Humanities: Education and the Liberal Arts in Fifteenth and Sixteenth-Century Europe* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1986).

Charles Trinkaus, *"In Our Image and Likeness": Humanity and Divinity in Italian Humanist Thought* (South Bend, IN: University of Notre Dame Press, 1995) insan doğası hakkındaki hümanist görüşleri incelemektedir. Hümanistleri ayrı ayrı inceleyen yapıtlar: Peter Ackroyd, *The Life of Thomas More* (New York ve Londra: Nan A. Talese, 1998); James Tracy, *Erasmus of the Low Countries* (Berkeley: University of California Press, 1996). Siyasi düşünce için *bkz.* Quentin Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought* (Cambridge: Cambridge University Press, 1978); ve Gordon Schochet, *Patriarchalism in Political Thought* (New York: Basic Books, 1975).

Stephen Greenblatt, *Will in the World: How Shakespeare became Shakespeare* (New York: Norton, 2004), yazarın hayatı hakkında bildiklerimiz ile Elizabeth dönemi kültürünün kapsamlı bir analizini birleştirmektedir. Jean Howard, *The Stage and Social Struggle in Early Modern England* (Londra: Routledge,

1994) ve Stephen Orgel, *Impersonations: The Performance of Gender in Shakespeare's England* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996) başlıklı kitaplar da İngiliz tiyatrosunu toplumsal konular bağlamında ele almaktadır.

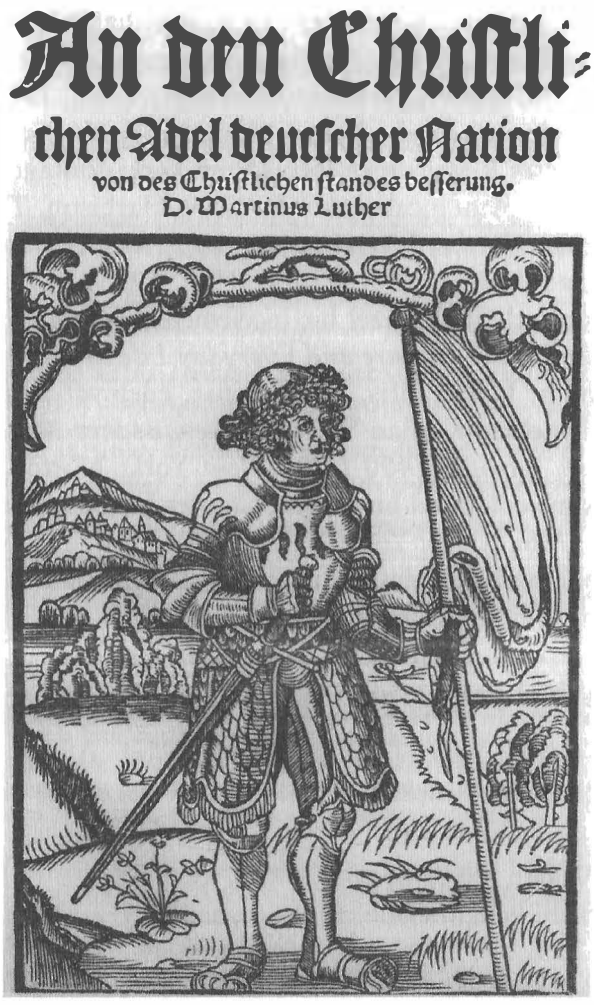
Richard A. Goldthwaite, *Wealth and the Demand for Art in Italy, 1300-1600* (Londra ve Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1993) Rönesans sanatının ekonomik bağlamını incelemektedir. Peter Burke, *The Italian Renaissance: Culture and Society in Europe* (Princeton: Princeton University Press, 1986) toplumsal ortamı ele almaktadır. Lauro Martines, *Power and Imagination: City-States Renaissance Italy* (New York: Vintage Books, 1980) siyasi arka planı incelemektedir. Craig Harbison, *The Mirror of the Artist: Northern Renaissance Art in its Historical Context* (Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall, 1995) Kuzey Avrupa'daki gelişmelerle ilgili güzel bir incelemedir. Suraiya Faroqhi, *Subjects of the Sultan: Culture and Everyday Life in the Ottoman Empire* (Londra: I. B. Tauris, 2000) sanat, edebiyat ve popüler kültürü incelemektedir. Allan W. Atlas, *Renaissance Music: Music in Western Europe, 1400-1600* (New York: Norton, 1998) müzik konusuna çok güzel bir giriştir. Charles Nicholl, *Leonardo: Flights of the Mind* (New York: Viking, 2004) Leonardo'nun yaşamını ve dönemini ele almaktadır.

Daha başka öneriler ve yönlendirmeler için bkz. www.cambridge.org/wiesnerhanks.

Notlar

1 Giorgio Vasari, *Lives of the Artists,* çev. George Bull (Harmondsworth: Penguin Books, 1965), s. 205.
2 *A.g.e.*, s. 253.
3 Niccolò Machiavelli, *The Prince,* çev. Leo Paul S. de Alvarez (Prospect Heights, IL: Waveland Press, 1980), s. 101.
4 *A.g.e.*, s. 149.
5 *The Political Works of James I,* der. Charles Howard McIlwain (New York: Russell and Russell, 1965), s. 272, 307.

5 Dinde reform ve birleşme, 1450-1600

Martin Luther'in seküler yetkililere kilisede reform yapmaları çağrısında bulunduğu *Hıristiyan Kilisesinde Reform Yapılması Konusunda Alman Ulusunun Hıristiyan Soylularına Mektup* (1520) adlı risalesinin başlık sayfası. Okuyucuların yazının konusundan ve Luther'in güçlü dilinden etkilenmesi nedeniyle binlerce adet basılan birinci baskı, birkaç hafta içinde tükenmişti.

Kronoloji

1415	Jan Hus, Konstanz Konsili'nde idama mahkûm edilir
1492	Yahudiler İspanya'dan kovulur
1521	Luther, Worms Diet'inde konuşur
1525	Alman Köylüler Savaşı
1531	Zwingli, Kappel Çarpışması'nda ölür
1533	VIII. Henry Roma kilisesinden ayrılır
1536	Calvin, Cenevre'ye gelir
1540	Papa, Cizvitleri resmen tanır
1545-63	Trento Konsili
1555	Augsburg Barışı
1572	Aziz Bartolomeus [Saint-Barthélemy] Yortusu Kıyımı
1579	Hollanda'nın kuzey eyaletleri İspanya'ya karşı birlik oluşturur
1598	Fransa Kralı IV. Henri Nantes Fermanı'nı yayımlar

Almanya'da Wittenberg Üniversitesi'nde ilahiyat profesörü olan Martin Luther (1483-1546) 1521 yılında, soyluların, kilisenin ve Kutsal Roma İmparatorluğu'ndaki şehirlerin temsilcilerinden oluşan Worms Dieti'nin huzuruna çıktı. İmparator V. Karl'ın da aralarında bulunduğu gruba yüksek sesle hitap eden Luther, fikirlerinden vazgeçmesini isteyenlerin taleplerini reddetti. "Kitab-ı Mukaddes ve akıl bana yanlış yaptığımı söylemedikçe hiçbir fikrimden vazgeçemem ve vazgeçmem; çünkü insanın vicdanının emrettiği şeyi yapmaması ne doğrudur ne de güvenli. Sözlerimin ar-

kasındayım ve geri adım atamam." 19. yüzyılda bu sözler modern dini bireyciliğin ve vicdan hürriyetinin başlangıcı olarak görülüyor, Rönesans sanatı ve Kolomb'un seyahatleri ile birlikte modern dünyanın kaynakları olarak kabul ediliyordu. "Sözlerimin arkasındayım" uzun bir süre Luther'in en ünlü biyografisi kabul edilen ve döneminin en önde gelen Reform uzmanı Roland Bainton'ın 1950 yılında yazdığı biyografinin başlığıydı. Bu sözler 21. yüzyılda da ön plana çıkarılmaya devam ediliyor; Luther'in doğduğu kentin hediyelik eşya dükkânlarında satılan çoraplara işleniyor, televizyon belgesellerinde ve filmlerde kullanılıyor. Bu filmlerden biri Luther'i "asi ... deha ... kurtarıcı" olarak tanımlıyor.

Luther'in kahraman bir devrimci olduğu yönündeki popüler görüşe karşın, bugün din alanında araştırma yapan çoğu bilim adamı, dinde değişimin kaynağı veya dini bireyciliği başlatan kişi olarak Luther'e daha az vurgu yapmaktadır. Çoğu ortaçağ insanının kiliseden memnun olmasına karşın, 12. yüzyıldan başlayarak bir dizi grubun ve bireyin giderek Batı Hıristiyanlığının birçok yönünü eleştirmeye başladığını ve kurumlarda reform yapılmasını, ruhban sınıfının eğitiminin ve davranışının iyileştirilmesini ve hatta temel öğretilerin değiştirilmesini önerdiğine işaret etmektedirler. Bu reform çabaları zaman zaman Roma kilisesini değiştirmede başarılı oldu ve Luther'den bir yüzyıl önce ve en az bir bölgede, Bohemya'da (günümüzde Çek Cumhuriyeti) Roma'dan bağımsız bir kilisenin ortaya çıkmasına yol açtı.

Luther'in yaşadığı dönemde bir dizi başka reformcu Luther'in etkisinden bağımsız olarak ve çoğunlukla ona ters düşerek, kendi fikirlerini geliştirdiler. Dolayısıyla, Reformasyon başından itibaren çeşitli fikirler içeren çoğul bir hareketti. Luther'in kendisiyle aynı görüşte olmayanları "zehirleyici, habis ve Şeytan" diye etiketleyerek onlara karşı gösterdiği aşırı tepki, onun vicdanın önemi ve bireysel yorumun mümkün olabilirliği hakkındaki görüşlerinin bir sınırı olduğunu gösteriyordu.

Ünlü, "Sözlerimin arkasındayım" ifadesi bile bilimsel inceleme karşısında tutunamadı. Luther, Worms'ta kurul önüne çıkıp kendini savundu ve orada bulunan birkaç kişi tarafından kayda geçiri-

len sözleri kabaca yukarıda aktarılan konuşmaya benziyordu; ancak, görgü tanıkları tarafından aktarılanlar, daha sonraları çok etkili bir retorik süsleme olarak eklenen "Sözlerimin arkasındayım" ifadesini içermiyor.

Ancak, tarihçilerin Luther'in önemi üzerinde daha az durmaları, erken modern dönemdeki dinin önemini daha az vurguladıkları anlamına gelmiyor: Tam tersi. Luther'in bir parçası olduğu reform hareketi, onun aktif olduğu süreden çok daha uzun sürdü ve günümüzde hayatın "din" alanı olarak kabul edilen kısmından çok ötelere giden siyasi, toplumsal, ekonomik ve entelektüel sonuçlar doğurdu. Luther'in ve diğer reformcuların fikirleri Papalıktan ve Roma kilisesinden kopan ve kendi yerel kiliselerini (İmparatorun dine getirdikleri yeniliklerden vazgeçmelerini emrettiği fermanına karşı çıkan Alman prenslerinin 1529 yılında ilan ettikleri bir belgeyle "Protestan" adı verilen kiliseler) kuran siyasi liderlere çekici geliyordu. Prenslerin gerekçeleri karışık ve değişikti; manevi hedefler ile prensliklerinde Papalığın ekonomik ve siyasi gücünü sona erdirme, kilise arazilerinin gelirine el koyma ve Katolikliği sürdüren komşu ülkelere meydan okuma arzuları birbirine karışıyordu. Reformasyon'un başlarındaki çoğulluk *confession*'lara (mezhep; kimlikleri uzun amentülerle belirlenen ve siyasi ve dini yetkililerin tutumlarıyla birbirlerinden ayrılan büyük gruplar) dönüştü. (Hıristiyanlık içindeki Baptist, Metodist, Presbiteryen veya Katolik gibi farklı gruplara günümüzde genellikle *confession* yerine *denomination* deniyor.) Tarihçiler bu sürece "*confessionalization*" (mezhepleşme) diyor ve farklı tipteki Protestanların yanı sıra, Katoliklerin de okullar açtıklarını, vaazlara gelmeyi zorunlu kıldıklarını, ruhban eğitimini iyileştirdiklerini ve bir dizi başka önlem aldıklarını söylüyorlar. Ayrıca, tarihçilerin "toplumsal disiplin" adı verdikleri süreçle, ülkelerini ve toplumlarını daha ahlaklı ve düzenli yapmaya çalıştılar. Küfrü, dansı ve ahlaksız olarak kabul edilen diğer eylemleri yasaklayan kanunlar çıkardılar, bireylerin durumunu daha iyi izleyebilmek için evlilik, doğum, vaftiz ve ölüm kaydı tutmaya başladılar ve mahkemelerin yetkilerini artırdılar; bu mahkemelerden birinin düsturu, "disiplin kilisenin teme-

lidir"[1] idi. Katolik ilahiyatçılar, iyi ameller olmaksızın, bireylerin Tanrı'nın kurtarıcı gücüne başvuramayacaklarına inanıyorlardı; buna karşın Protestan ilahiyatçılar iyi amelleri, Tanrı tarafından bahşedilen kurtarıcı inancın meyvesi olarak görüyorlardı. Dolayısıyla, hem Katolikler hem de Protestanlar için kişinin –ve komşularının– cinsel tutumu ile eğlence ve iş sırasındaki etkinlikleri Tanrı'nın gözünde önemli olmaya devam etti.

Bütün Avrupa'da siyasi ve toplumsal düzenin vurgulanması, Hıristiyanlık anlayışları iktidardakilerin anlayışından farklı olan Hıristiyanların katledilmesine yol açtı. Katolik liderler Protestanları hapse attılar ve idam ettiler; Protestanlar ise, hem Katolikleri hem de başka Protestan mezheplerinden olanları hapse atıp idam ettiler. Ortak mülkiyeti savunmak, bebek vaftizini reddetmek veya Teslis'e inanmamak gibi "radikal" kabul edilen öğretiler geliştiren bireyler ve gruplar tüm taraflarca taciz ediliyor ve baskı altına alınıyorlardı. Hem Protestanlar hem de Katolikler cadı olduğuna inanılan insanları avlıyor, tutukluyor ve şeytanla işbirliği yaptıklarını ve dolayısıyla din ve toplum düzenine muhalif olduklarını söyleyerek idam ediyorlardı. (Cadılık 11. bölümde ayrıntılı bir biçimde ele alınacaktır.)

1520'lerin ortalarından sonra, Avrupa'nın değişik bölgelerinde iç düşmanlardan kurtulma çabasına bir de din savaşları katıldı. Savaş ve din katliamları yüzünden çok sayıda insan oradan oraya göç ediyordu. Bazı yerlerde, özellikle Fransa ve Hollanda'da, toplumdaki başka dinlerin sembollerini ortadan kaldırmak için başlatılan ayaklanmalar, bazen malın yanı sıra cana da yönelebiliyordu. Dinen sapkın olduğu düşünülen fikirlerin bastırılması ve onları ortadan kaldırmak için şiddet kullanılması 16. yüzyıl öncesi Batı Avrupa'sına yabancı bir şey değildi –13. yüzyılda, Güney Fransa'da yaşayan bir grup olan *Albi* heretiklerine karşı bir haçlı seferi düzenlenmiş ve özel bir Papalık Engizisyonu gönderilmişti– ama her ikisinin de boyutları bu yüzyılda önemli ölçüde arttı.

Yunan, Rus ve Sırp kiliseleri de dahil olmak üzere değişik ulusal kiliselere bölünen Doğu Ortodoksluğu, 16. yüzyılda Batı kilisesinin bölündüğü gibi dramatik bir bölünme yaşamadı. Orto-

doksluk ahlak reformu hareketlerinin etkisi altındaydı ve bazı yerlerde laik hükümdarlar tıpkı Protestan hükümdarların yaptığı gibi kilise yaşamı üzerindeki otoritelerini artırdılar. 11. bölümde daha ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, Rus Patrikhanesi, Kiev'den Moskova'ya taşındı ve 1589 yılında doğrudan çarın kontrolüne girdi. Balkanlar'daki Türk topraklarının genişlemesiyle birçok Ortodoks Hıristiyan, Müslüman idaresinde yaşamaya başladı. Hıristiyanlara tanınan özgürlüğün sınırları, Müslüman uyruğu üzerinde hem dini hem de siyasi otoriteye sahip olan sultan tarafından belirleniyordu.

Bütün Avrupa'yı saran tek bir tip dini egemen kılma hareketlerinin Yahudiler üzerinde olumsuz etkileri oldu. 1492 yılında Yahudiler İspanya'dan kovuldular ve 16. yüzyılda, önce Venedik, sonra da diğer İtalyan şehirleri Yahudilerin Hıristiyanlardan uzak yerlerde yaşamalarını emrettiler. Venedik Senatosu ve diğer otoriteler bu yerlere "getto" diyordu; bu sözcük İtalyancada dökümhane anlamına gelen sözcükten türetilmişti; çünkü Venedikli Yahudiler eskiden bir dökümhanenin bulunduğu bir adaya gönderilmişlerdi. Luther, daha geç dönemdeki yazılarında Yahudilere "iğrenç mahluklar" diyor ve onların imparatorluktan kovulmasını tavsiye ediyordu; onun bu sözleri Braunschweig'da Yahudi karşıtı ayaklanmalara yol açtı.

Dolayısıyla, bu dönemin önemli dini gelişmeleri, Batı kilisesinde 1520'lerin ve 1530'ların teolojik kavgalarının ve tek bir bireyin fikirlerinin çok ötesine geçmektedir. Ancak, aralarında Martin Luther, İngiltere Kralı VIII. Henry ve Ignacio de Loyola'nın da bulunduğu bazı kişiler, tutumlarının dindeki değişikliğe biçim verme şekli ve kişisel tarihlerinin, din ile bu dönemdeki diğer gelişmelerin iç içe girmesini simgelemesi açısından hâlâ son derece önemlidir.

Erken Reform

15. yüzyılın ortalarında Batı Hıristiyanlığı, siyasi, entelektüel ve ekonomik açıdan güçlü bir kurumdu, ama aynı zamanda da ri-

tüellerden, uygulamalardan ve inançlardan oluşan bir yaşam biçimiydi. Çoğu insan kilisenin gücünü kabul ediyor ve dini faaliyetleri anlamlı buluyordu ama önemli bir azınlık bir kurum olarak ve ortak ruhani uygulamalar açısından kiliseden memnun değildi. İnsanlar, bölgesinde yaşamayan (*absentee*) veya birden fazla piskoposluk bölgesinden sorumlu olduğu için rahipleri gerektiği gibi denetleyemeyen piskoposlardan; keşişlerin ve frerlerin açgözlü ve ahlaksız olmasından, halktan para sızdırmalarından, metres tutmalarından ve lüks içinde yaşamalarından; rahiplerin hiçbir dilde doğru dürüst okuma-yazma bilmemelerinden ve Evkaristiya ayini sırasında Latince sözcüklerin ne anlama geldiğini bilmeden ağızlarında gevelemelerinden şikâyetçiydiler. Erasmus ve Lefèvre gibi eğitimli reformcular, ruhban sınıfına yöneltilen bu eleştirilere katılıyor ve birçok yaygın dini uygulamanın aptalca veya yanlış olduğunu düşünüyorlardı. İnsanların zamanlarını hacca giderek veya paralarını kutsal emanetler veya endüljans için harcayacaklarına, ihtiyacı olanlara yardım etmeleri veya dua etmeleri gerektiğini ileri sürüyorlardı.

14. yüzyılın sonlarında, İngiliz John Wyclif (yak. 1330-84) ve 15. yüzyılın başlarında Bohemyalı Jan Hus (yak. 1372-1415) –her ikisi de üniversitede ilahiyat öğretmeniydi– kilisenin yapısına ve uygulamasına yöneltilen bu eleştirilere ilahiyat konularını da eklediler. Her ikisi de papanın otoritesini reddediyor, Kitab-ı Mukaddes'in yerel dillere çevrilmesini istiyor ve bazı dini uygulamaların kabul edilmiş yorumlarını sorguluyordu. Wyclif, *transubstantiation* inancını –Evkaristiya ayini sırasında ekmeğin ve şarabın rahibin konuşmasıyla İsa'nın etine ve kanına dönüşmesi– reddediyordu; Hus da endüljansların faydasının olmadığını söylüyordu. Wyclif'in takipçileri (Lollardlar) 15. yüzyılda büyük zulüm gördüler; bazıları öldürüldü, bazıları görüşlerinden vazgeçti; bazıları da, İngilizceye çevrilmiş olan Kitab-ı Mukaddes'i ve başka dini metinleri okumak için gizlice evlerde, ahırlarda ve tarlalarda toplanmaya başladılar. Tarihçiler Protestan fikirlerin İngiltere'ye geldiği sırada Lollard inançlarının ne kadar yaygın olduğu konusunda görüş ayrılığı içindedir; çünkü bu inançlar bilinçli olarak gizleniyor-

du, dolayısıyla da saptanmaları zordu. Lollardların Kitab-ı Mukaddes'in bilinmesine verdikleri önemin Protestan görüşlere ve uygulamalara açık insan grupları yarattığı kesindir. Jan Hus, imparatorun Konsil'e gelmesi durumunda kendisine dokunulmazlık verileceği sözüne rağmen yargılanıp ölüm cezasına çarptırıldı ve 1415 yılında Konstanz Konsili'nde bir sapkın olarak idam edildi; ancak onun takipçileri papa ve imparatorun ortak ordularını birçok kez yenmeyi başardılar. Sonunda 1430'larda, imparator Bohemya ve Moravya'daki Husçu kiliseyi tanımayı kabul etti.

Wyclif ve Hus birçok açılardan Luther'in habercisidir; her üçü de üniversitede hocalık yapıyor, İncil'e dönmek gerektiğini söylüyor, kurumsal kiliseyi, popüler uygulamaları ve teolojik doktrinleri reddediyordu; yavaş yavaş bu suçlamalarında daha sertleştiler. Her üçünün de papanın uluslar-üstü gücüne, Hus ile Luther'in durumunda ise imparatorun da gücüne karşı çıkmayı hedefleyen hareketleri İngilizce, Çekçe, Almanca dillerinin yarattığı (yine Benedict Anderson'un deyimiyle) "hayali siyasi cemaatler"e dayanıyordu.

Luther, Orta Almanya'nın Saksonya bölgesinde yaşayan bir bakır madencisi ve maden sahibinin oğluydu; hukuk öğrenimi görmek için Erfurt Üniversitesi'ne yazıldı. 1505 yılında tutulduğu bir fırtına sırasında fırtınadan kurtulabilirse keşiş olacağına dair Azize Anne'e –geleneklere göre Bakire Meryem'in annesi– yemin etti. Babasının çok üzülmesine rağmen yeminine sadık kaldı; Erfurt'taki Augustinusçu frerlerin manastırına girdi ve hukuku bırakarak ilahiyat öğrenimine başladı. Vicdanının sesini dinleyen bir keşişti, lanetlenme korkusu ile kendi değeri ve günahkârlığı hakkındaki kuşkuları onu rahatsız ediyordu. Bu kuşkular nedeniyle sık sık oruç tutuyor ve keçeden yapılmış hırka giyiyordu; ancak kuşkuları onun ilahiyat doktoru unvanını almasını ve 1512 yılında yeni açılmış olan ve yaşamının sonuna kadar çalışacağı Wittenberg Üniversitesi'nde hoca olmayı kabul etmesini engellemedi. Derslerinde üniversitenin standart ders verme kurallarını takip etti; Kitab-ı Mukaddes'in bölümlerini satır satır okur ve yorumlardı.

Luther, Paulus'un mektupları üzerinde çalışırken temel Hıristiyan öğretilerinde kendisine öğretilenlerden farklı olan bir anlayışın

temelini buldu. Onun görüşü çoğunlukla "sadece ve yalnızca imanla aklanma, sadece ve yalnızca lütufla kurtuluş, sadece ve yalnızca Kitab-ı Mukaddes" (*sola fide, sola gratia, sola Scriptura*) olarak ifade edilir. Gerçek iman, sevmeye ve başkalarına yardım ederek inancın aktif bir şekilde ifade edilmesine yol açar, ama Hıristiyanlar için ruhun kurtuluşu ve günahlardan arınma iyi amellerle değil imanla mümkündür. İman, Tanrı'nın karşılık beklemeden verdiği bir armağandır, insanın çabasının sonucu değildir. Tanrı'nın kelamı kilisenin geleneklerinde değil, sadece Kitab-ı Mukaddes'te görünür. Luther, dini ayinleri (*sacrament*) Tanrı'nın günahların affedileceğine dair verdiği sözün işaretleri olarak görüyor ve sadece vaftiz ile Evkaristiya'yı gerçek ayinler olarak kabul ediyordu.

Luther tefekkür edip ders verirken, yetki alanı içine Wittenberg de giren Mainz Başpiskoposu Albert birkaç bölgenin daha piskoposu olmaya çalışıyordu ama bunun için de Papa X. Leo'dan özel bir izin gerekiyordu. Bu izni sağlayabilmesi için paraya ihtiyaç vardı ve bu parayı Augsburglu varlıklı bir Alman banker ailesi olan Fuggerlerden borç aldı. Medici ailesinin bir ferdi olan Papa Leo, aile kiliseleri ve mezarları yaptırıyor (bunun için Michelangelo'yu tutmuştu) ve Roma'daki San Pietro Bazilikası'nın inşasını sürdürüyordu. Belli bir ücret karşılığında hem yaşayanların hem de ölülerin günahlarının affedileceği sözünü veren özel bir Aziz Petrus endüljansı çıkardı ve Albrecht'in piskopos olarak kendisine bağlı olan bölgelerden toplanan gelirin bir kısmını alıkoymasına izin vererek Fuggerlere olan borcunu ödeyebilmesini sağladı. Albrecht, endüljans satışını düzenlemesi için bir Dominiken tarikatı freri olan Johann Tetzel'i tuttu. Tetzel son derece başarılı bir satıcıydı; insanlara ölmüş yakınlarının günahlarının tamamının affedileceği veya Araf'ta geçirmeleri gereken sürenin sona ereceği vaadiyle, yeni icat edilmiş olan matbaa makinesinde basılan endüljansları satıyordu. Halk endüljans satın almak için kilometrelerce uzaklardan geliyordu.

Luther hem kurumsal yozlaşmanın hem de yanlış yola sevk edilen yaygın inançların son derece kötü bir karışımı olduğunu düşündüğü bu olaydan çok rahatsız olmuştu. Tam bir üniversite pro-

fesörüne yakışan bir şekilde, Başpiskopos Albrecht'e, endüljanslara yönelttiği eleştirilerini *95* tez veya bilimsel tartışma konusu olarak sıraladığı bir mektup yazdı. Daha sonraki dönemlerde yayımlanan biyografilerinde, Luther'in bu tezleri 31 Ekim 1517 tarihinde, kiliseye gelen insanların sayısının çok olacağı bir günde, Tüm Azizler Yortusu'ndan bir gün önce, Wittenberg Kalesi Kilisesi'nin kapısına çaktığı belirtiliyor. Böyle bir davranış çok tuhaf olurdu; çünkü yazı Latinceydi ve normal kilise cemaati için değil, ilahiyat konusunda bilgili olanlar için yazılmıştı, ama bu da "Sözlerimin arkasındayım" gibi, Luther efsanesinin ayrılmaz bir parçası oldu. Tezler ister kapıya çakılmış olsun, ister çakılmamış, kısa süre içinde önce Latince, daha sonra da Almancaya çevrilerek basıldı. Luther'e Roma'ya gelmesi emredildi. İmparatorluktaki siyasi durum nedeniyle o bu emre uymadı; ama 1519 yılında Leipzig'de, kilisenin temsilcisi Johann Eck ile bilimsel bir tartışma yaptı. Sözlerini geri almayı reddetti ve reform fikirlerini geliştirmeyi sürdürdü; görüşlerini bir dizi risaleyle başkalarıyla paylaşırken Katolik teolojiden giderek uzaklaştı. Luther matbaanın gücünü çok iyi kavramıştı; bu yüzden yapıtlarının yayımlanmasına izin verdi ve bu da onun fikirlerini bir harekete dönüştürdü. Matbaacılar da Luther'in yapıtlarının satacağını hemen anladılar ve ellerinden geldiğince çabuk bir şekilde onun daha popüler yapıtlarını izin almadan basmaya başladılar.

Luther yazılarında, vaazlarında ve üniversitede verdiği derslerde papaların ve kilise konsillerinin de hata yapabileceğini; papa ve ruhban sınıfı kilisede reform yapmazsa bunu din adamı olmayan liderlerin yapmaları gerektiğini; ruhban sınıfı ile sıradan insanlar arasında hiçbir fark olmadığını (bu fikir genellikle "inananların ruhbanlığı" olarak tanımlanmaktadır); ruhban sınıfına konulan evlenme yasağının doğal insan dürtüsünü denetim altına alma yönünde nafile bir çaba olduğunu; evliliğin tinsel avantajlar sağladığını ve bu yüzden hemen hemen herkes için en ideal durum olduğunu söylüyordu. Wittenberg'deki öğretim üyeleri arasında kendisini destekleyenler etrafında toplandı; Latince ve Yunanca profesörü Philipp Melanchthon (1497-1560) bunların en önemlilerinden-

di; 1520'lerin başlarında Orta Almanya'nın diğer bölgelerinden de destekçi bulmaya başladı. Luther'in Worms Dieti'nin önüne çıkması sadece reform fikirlerinin daha geniş kitleler tarafından duyulmasına yaradı ve bütün Orta Avrupa'da başkaları da kilisenin mevcut doktrinleri ve uygulamaları aleyhinde vaazlar vermeye ve yayımlar yapmaya başladılar.

Zürih'te, şehrin ana kilisesinin rahibi olan Ulrich Zwingli, Luther'le aynı zamanda kendi reform fikirlerini geliştirdi. Zwingli, imanın ve Kitab-ı Mukaddes'in önceliği konusunda Luther ile aynı fikirdeydi; endüljansları, azizlerin yüceltilmesini, dinsel tasvirleri, ruhban sınıfının evlenmeme yeminini ve Meryem'e tapınmayı eleştiren vaazlar verdi ve Kitab-ı Mukaddes'i İsviçre Almancasına çevirmeye başladı. Zwingli, Luther'in önerdiğinden daha da basit bir ibadet öneriyor, komünyon (*liturgy*), kilise süslemeleri ve müziğin (ilahiler hariç) olmadığı bir töreni savunuyordu. Zwingli ve Luther, Evkaristiya'nın anlamı üzerinde çok büyük görüş ayrılığı içindeydiler; Son Akşam Yemeği'nde (Matta 26: 26-8; Markus 14: 22-5; Luka 22: 17-19) İsa'nın havarilerine ekmek ve şarap verirken söyledikleri üzerine dayandırılan, Hıristiyanlığın ana ritüeli Evkaristiya'nın ("Missa," "Komünyon," "Rabbin Sofrası," "Ekmeğin Bölünmesi" ve "Sunak Ayini" de denir) anlamı üzerinde Zwingli ile Luther çok büyük görüş ayrılığı içindeydiler.

Reform sırasında bu denli ateşli bir şekilde tartışılan başka bir konu yoktur. 1215 yılında toplanan Dördüncü Laterano Konsili'nde dogma kabul edilen ve Trento Konsili'nde de vurgulanan *transubstantiation* (özün dönüşmesi) doktrini, rahip İsa'nın "bu benim vücudum, bu benim kanım" sözlerini (ki, bunlara "temel sözler" denmektedir) söyler söylemez ekmek ve şarabın özünün Mesih'in etine ve kanına dönüştüğünü öğretiyordu. Kutsanmış ekmek ile şarabın "rastlantı" adı verilen fiziksel durumu değişmiyordu, ama töz diyebileceğimiz içsel öz Mesih'in kendisiydi. Mesih'in çarmıhta kurban edilmesinin canlandırılmasıyla Mesih'in gözle görülebilen bir kurban olarak sunulduğu bu ritüel, sadece bir pastör tarafından yönetilebiliyordu ve ona dini olmayan hiçbir otoritenin sahip olmadığı bir güç veriyordu. Ritüel, şarabı sa-

dece rahibin içeceği gerçeği ile rahibin kilit rolünü vurguluyordu. Evkaristiya'nın kendinden etkisi *(ex opere operatum)* rahibin veya alıcının ahlaki veya ruhi durumuna bağlı değildi.

Luther *transubstantiation* doktrinini reddediyordu, ama "temel sözleri" düz anlamıyla anlıyor ve Evkaristiya sırasında günahın affedildiğine ve Mesih'in kutsal Evkaristiya ekmeği ile şarabının içinde gerçekten beden aldığına inanıyordu. Ancak bu "gerçek mevcudiyet" rahibin davranışlarıyla değil, Tanrı'nın gizemi sonucu oluşuyordu ve bu ayini etkili kılabilmek için iman kesinlikle gerekiyordu. Evkaristiya, inananların birbirleriyle ve Mesih'le yoldaşlıklarının bir işaretidir ve Luther buna Mesih'in "ahdi" diyordu. Philipp Melanchthon gibi bazı Lutherciler, ritüel sırasında İsa'nın ekmek ve şaraptaki mevcudiyetini vurgulamayı yeğliyorlardı; sonunda bütün görüşleri uzlaştırmaya çalışan Uyum Formülü (1577) kalıcı Lutherci görüşü oluşturdu: Rabbin Sofrası'nda Mesih ekmek ile şarabın "içinde, –onlarla– birlikte ve –onların– altında" bulunmaktadır. (Daha sonra bu pozisyona *consubstantiation** adı verildi; ancak bu sözcük 16. yüzyılda kullanılmıyordu.) Luther ayine katılmak isteyen herkese hem ekmek hem de şarap verilmesi tezini savunduğundan Protestan ayinlerinde ekmek ve şarapla komünyon standart hale geldi.

Ulrich Zwingli, Evkaristiya'yı Luther'den farklı anlıyordu: Ona göre, tören sırasında Mesih ekmek ve şarapta beden almıyordu; bu, Mesih'in ruhunun inananların arasında mevcut olduğu bir anma töreniydi. "Bu benim etimdir" ifadesindeki "-dir" gerçekte "(etim)i simgelemektedir" anlamındaydı ve ayin Tanrı'nın lütfunu verme şekli değil, zaten vermiş olduğu lütfun bir göstergesiydi. Luther, hem Zwingli'ye hem de radikallere 1520'lerin ortalarında yazdığı yazılarla saldırdı ve reformcu Martin Bucer (1491-1551) ikisi arasında arabuluculuk yapma girişiminde bulundu. Luther, Zwingli ve diğer birçok reformcu, bir anlaşmaya varıp varamayacaklarını görebilmek için 1529 yılında Mar-

---

* *Consubstantiation:* Tanrı'nın komünyon sırasında bulunması, ama ekmek ve şarapta beden almaması. (ç.n.)

Belge 12 Martin Luther, Bir Hıristiyanın Özgürlüğü (1520)

Luther 1520'de, Leipzig tartışmalarından hemen sonra, Papalıkla arasındaki ayrılığı açıkça gösteren üç önemli risale yayımladı: Alman yöneticilerden kilisede reform başlatmalarını istediği *Alman Ulusunun Hıristiyan Soylularına Mektup*, dini ayinlerin anlamını çarpıtarak Hıristiyanları yüzyıllarca tutsak aldığı için Papalığı eleştirdiği *Kilise'nin Babil Tutsaklığı* ve kendi inançlarını özetlediği *Bir Hıristiyanın Özgürlüğü*. Papa için Latince olarak yazdığı, ama hemen arkasından Almancaya çevrilen ve çok sayıda basılan bu kısa risalede Luther, gerçek Hıristiyan yaşamının komşuya hizmet etmekten ibaret olmasına rağmen, Hıristiyanlar günahtan, ölümden ve şeytandan kendi davranışlarıyla değil, Mesih sayesinde kurtulurlar diyordu.

> Eğer beden sağlıklıysa, özgürse, aktifse, yiyorsa, içiyorsa ve dilediğini yapabiliyorsa bunun ruha ne yararı var? Çünkü Tanrı'ya inanmayan, kötülüğün esiri olan bir kişi bile bu açılardan iyi durumda olabilir. Peki, kötü sağlık, hapse atılmak veya açlık veya susuzluk veya herhangi bir başka harici talihsizlik ruha nasıl zarar verir? En dindar insanlar, temiz vicdanları nedeniyle özgür olanlar bile böyle şeylerden mustariptir. Bunların hiçbiri ruhun özgür veya esir olmasına yol açmaz ... Hıristiyanca yaşam için bir şey, sadece tek bir şey gereklidir: Dürüstlük ve özgürlük. Bu tek şey Tanrı'nın en kutsal Kelamı'dır, Mesih'in İncil'idir ... Nasıl ki ruh yaşayabilmek ve dürüstlük için sadece Tanrı'nın Kelamı'na ihtiyaç duyar, aynı şekilde günahlardan, sadece ve sadece inançla arınır, amellerle değil ... Bir Hıristiyan tamamen özgürdür ve her şeyin üstündedir; bu yüzden onu dürüst yapması ve kurtarması için herhangi bir amele ihtiyaç duymaz; çünkü iman onun ruhuna bütün bunları bol miktarda sağlar ... Ancak insan, bir beden içinde yaşadığı ve dünya üzerinde bu ölümlü bedende kaldığı sürece boş boş oturamaz; çünkü ona yön veren şey bedenidir; insan da bedenini denetim altında tutabilmek için –yani, güç, para, şöhret, yiyecek ve diğer benzeri dünyevi şeylere duyduğu arzunun yaşamına egemen olmaması için– birçok iyilik yapmak zorundadır. Yine de amelleri Tanrı katında günahlarını affettirmez; ona bu iyilikleri yaptıran şey Tanrı'ya duyduğu sevgi ve itaattir.

(*Luther's Works*, der. Harold Grimm –Philadelphia: Muhlenberg Press, 1957–, Cilt XXXI, s. 345, 346, 348, 359. İzin alınarak basılmıştır.)

Başka kaynaklar için bkz. www.cambridge.org/wiesnerhanks.

burg'da toplandılar ancak, Evkaristiya konusunda anlaşamayacaklarını gördüler; ama kullandıkları dili biraz daha yumuşatma konusunda anlaştılar. Bu noktadan itibaren, reform hareketi iki kanada bölündü: Luther'in takipçilerine *Evanjelik*, Zwingli'nin takipçilerine ise *Reformist* denildi. Genelde Zwingli'nin *reformist* fikirleri İsviçre ve Güney Almanya'da, Luther'in *evanjelik* fikirleri de Kuzey Almanya ve İskandinavya'da yayıldı.

Hem Luther hem de Zwingli, reformların kalıcı olması için siyasi otoritenin, din kaygısı duyan bireylerin ve dini liderlerin bu reformları benimsemeleri gerektiğini kabul ediyorlardı. Zwingli, Zürih belediye meclisi ile sıkı bir işbirliği içindeydi; belediye meclisi dini konularda sadece ve yalnızca Kitab-ı Mukaddes'in otoritesini kabul etti, kilise ayinlerinin yapısını resmi olarak değiştirdi, dini tasvirlerin kiliselerden çıkarılmasına ve daha önce piskoposluk mahkemesinin görev alanı içine giren evlilikle ve ahlakla ilgili davalar için yeni bir mahkeme kurulmasına karar verdi. İsviçre'nin ve Güney Almanya'nın diğer kent ve kasabalarının belediye meclisleri de inisiyatif alarak kiliselere Protestan fikirleri kabul ettiğini bildikleri papazları atadılar, onlardan meclise sadakat yemini içmelerini istediler, vaazlarını ve derslerini denetlediler. Bazı tarihçiler, dini ve siyasi topluluğun örtüştüğü kabul edilen şehirlerin reform fikirleri için özellikle bereketli bir toprak oluşturduğunu ileri sürmüşlerdir. Reform'dan önce bile, şehir yetkilileri şehirlerini daha ahlaklı yapmaya yönelik olan ve bütün etkinlikleri belediye meclisinin denetimine sokan yasalar çıkarıyor ve uyguluyorlardı; dolayısıyla, reformist fikirler onların zaten yapmakta oldukları şeye teolojik bir gerekçe sağladı, bu da birçok şehrin bu değişiklikleri nasıl bu kadar büyük bir hızla kabul ettiğini açıklamaktadır.

Luther bir belediye meclisinin değil, bir soylunun, Saksonya Elektörü'nün, egemen olduğu bir prenslikte yaşıyordu; ama aynı zamanda başka siyasi otoritelerle de sıkı bir işbirliği içindeydi ve onların, prensliklerindeki kilisenin kontrolünü ele geçirmeye çalışmakta kesinlikle haklı olduklarını düşünüyordu. 1520 yılında yazdığı *Alman Ulusunun Hıristiyan Soylularına Mektup*'ta Alman hükümdarlardan Papalıkta ve din kurumlarında reform yapmalarını istiyordu; *Laik Yönetim Üzerine*'de bütün Hıristiyanlara, düzeni sağlayabilmesi için laik hükümdarlarına itaat etmeleri gerektiğini söylüyordu; çünkü onların Tanrı tarafından atandığını kabul ediyordu. Reform süreci bağlamında, Luther'in umutları büyük ölçüde gerçekleşti. Bireyler, belki duydukları vaazlar, dinledikleri ilahiler ve okudukları risaleler yoluyla Protestan öğretilerinin doğruluğuna kanaat getiriyorlardı; ama ülkelerin Pro-

testan olması için (ister bir soylu, ister bir belediye meclisi olsun) yöneticilerin, ülkenin ruhban sınıfını yeniden bir eğitimden geçirmek için bir-iki reformcu getirmesi, halka verilen vaazlara sponsorluk yapması, kilise malına el koyması ve manastırları kapatması gerekiyordu. Bu 1520'lerde, imparatorluktaki birçok ülkede; 1530'larda da III. Christian'ın (hsd 1534-59) egemenliğindeki Danimarka-Norveç'te meydana geldi. İsveç'te ise, İsveç ile Danimarka arasındaki bir iç savaş sırasında tahta çıkan Gustaf Waza (hsd 1523-60) kilise personelinin ve gelirinin kontrolünü ele geçirdi ve Protestan fikirler yayılmaya başladı; ama İsveç kilisesi Lutherci teolojiyi ancak yüzyılın sonuna doğru resmen kabul etti. Protestanlığı kabul eden ülkelerde, popüler dini fikirlerle siyasi otoritelerin hedefleri arasındaki dengede biraz farklılıklar oluyordu. Bazı ülkelerde din adamları veya kalfalar gibi belli gruplar reform için bastırırken, bazılarında yönetici veya belediye meclisi ilgisiz veya düşmanca tavırlar içinde olan bir halka dini değişiklikleri dayatıyordu.

İngiltere'de Reform

Halktan gelen baskı ile yukarıdan gelen reform arasındaki ilişki tarihçiler arasında zaman zaman anlaşmazlık konusu oluyor; buna en iyi örnek İngiltere'deki Reform'dur. Kitaplar ve bireyler Lutherci fikirleri İngiltere'ye, özellikle de üniversitelere ve Londra şehrine çok erken bir zamanda getirdiler; ama Kral VIII. Henry ile aynı zamanda bir kardinal olan Adalet Bakanı Thomas Wolsey (1475?-1530) bu fikirlere şiddetle karşı çıkıyorlardı. Henry, genç yaşta ölen ağabeyi Arthur'un karısı –ve ünlü evlilik simsarları Fernando ile Isabel'in kızı olan– Aragonlu Catherine ile evliydi. Kardeşin dul karısı ile evlenmek kilise kanunlarına aykırı olduğundan, Catherine ile evlenebilmesi için Henry'nin papadan özel bir izin sağlaması gerekmişti. Kraliyet ailesi bireylerinin evliliği olarak bu evlilik sıradan bir evlilikti –çift ne birbirinden nefret ediyordu ne de birbirini seviyordu– ama bu evlilikten dünyaya, yaşayan bir vâ-

ris, Mary isimli bir kız çocuğu geldi. 1527 yılına gelindiğinde Henry, Tanrı'nın kendisine bir erkek evlat vermeyerek bu evlilikten hoşnut olmadığını gösterdiğine karar verdi ve evliliği hükümsüz sayması için papaya başvurdu. Henry aynı zamanda Anne Boleyn (1504-1536) isimli bir saray nedimesine âşıktı ve onun kendisine istediği erkek evladı vereceğini düşünüyordu. Normalde hükümsüzlük belgesini vermek sorun olmazdı, ama o sıralarda İmparator V. Karl'ın askerleri Roma'daydı ve Papa VII. Clemens resmen onların tutsağı durumundaydı. V. Karl, Aragonlu Catherine'in yeğeniydi ve bu yüzden evliliğin feshedilmesine şiddetle karşı çıkıyordu; çünkü böyle bir şey halasının zina yaptığını ve kuzeni Mary'nin de gayri meşru olduğunu ilan etmek anlamına geliyordu. (Evliliğin feshi asla bir evliliğin olmadığını bildirir ve böyle bir evlilikten doğan çocukları da gayri meşru yapar.)

Kardinal Wolsey'nin korkunç baskısına rağmen, Roma'daki askeri durum ve bunun üstüne evliliğin feshinin papanın Kitab-ı Mukaddes'te belirtilen bir şeyden istisna sağlama hakkının sorgulanmasına yol açabileceği gerçeği, papanın tereddüt etmesine neden oldu. Wolsey görevden alındı, tutuklandı ve ihanetle suçlandı, ama mahkemeye çıkmadan öldü. Ancak Henry, parlamento ile diğer yetkililer üzerinde etkili olarak sonunda İngiltere kilisesinin kontrolünü ele geçirdi. 1533 yılında Anne Boleyn ile evlendi ve kısa bir süre sonra da Cambridgeli bir bilim adamı olan Thomas Cranmer'i (1489-1556) Canterbury başpiskoposu olarak atadı. Cranmer, Henry'nin Catherine ile yapmış olduğu evliliğin hükümsüz, Anne ile yaptığı evliliğin ise geçerli olduğunu ilan ederek Anne'in kraliçe olmasını sağladı. Henry, Cranmer'in atanmasına izin vermesi için papayı tüm vergi ödemelerini durdurmakla tehdit etmişti; ama bu hareketiyle çok ileri gitmişti ve papa, Henry'yi aforoz etti. O yılın sonuna doğru Anne, Henry'yi üzüntüye boğan bir doğum yaparak bir kız çocuğu olan Elizabeth'i dünyaya getirdi.

Henry ile yeni başdanışmanı Thomas Cromwell (1485?-1540), İngiltere'deki tüm hükümet görevlilerine Henry'nin "İngiltere kilisesinin başı" olduğunu kabul etmelerini emrettiler ve manastırları feshedip bütün varlıklarını kraliyet hazinesine aktardılar; daha

sonra da bunları Henry'yi destekleyenlere dağıttılar. Henry egemenliğinin geri kalan kısmında Kitab-ı Mukaddes çevirilerini desteklemek gibi Protestan adımlar ile manastırlarını kapattığı keşişlerin ve rahibelerin evliliklerini yasaklamak gibi Katolik adımlar atmak arasında gidip geldi. Dini fikirleri kendisine özgüydü; en yürekten inandığı şey ise, hükümdarın otoritesinin, dünyevi ve ruhani, her şeyin üzerinde olduğuydu. Başpiskopos Cranmer kralın yüceliğini destekliyordu ama aynı zamanda Evkaristiya, azizlere tapınma ve diğer konularla ilgili Protestan öğretisinde reformlar da yaptı ve yeni bir İngilizce dua kitabı (*The Book of Common Prayer*) yazdı. Ne bu olaylar üzerinde ne de Henry'nin evliliğinin ve veraset sorunlarının İngiliz Reformu'nun doğrudan nedenleri olduğu konusunda bir fikir ayrılığı bulunmaktadır. Tartışılan şey, kralın tutumunun halk arasındaki teolojik inançla nasıl kesiştiğidir. Bazı tarihçiler, ruhban sınıfının ve devlet memurlarının çoğunun Henry'nin tutumunu kabul etmiş olmalarını (kabul etmeyen birkaç kişiden biri Thomas More'du ve bu nedenle idam edildi) ve kızı Mary'nin egemenliği sırasında Katolikliğe dönüşün Mary'nin ölümünden sonra sürmemiş olmasını, İngiliz halkının Katolik kilisesinden zaten eskiden beri hoşnut olmadığının kanıtı olarak görüyorlar. Bazıları ise, çoğu insanın geleneksel Katolikliğin toplu kutlamalarından ve kurallı törenlerinden çok memnun olduklarını ve Henry'nin değişikliklerine ellerinden geldiğince karşı koyduklarını ileri sürüyorlar. Örneğin 1536 yılında, Henry'nin manastırları kapatmasına muhalefet ile artan vergilere karşı memnuniyetsizlik İngiltere'nin kuzeyinde, önderliğini rahiplerle soyluların yaptığı bir isyanla sonuçlandı. "Pilgrimage of Grace" adı verilen bu isyan, taleplerin karşılanacağına dair söz verilince dağıldı, ama verilen sözler tutulmadı ve Henry isyanın elebaşlarının çoğunu daha sonra idam ettirdi. Son zamanlarda yapılan araştırmalar da insanların çok ender olarak bir gecede Katoliklikten Protestanlığa "döndüklerini" gösteriyor, özellikle de değişikliklerin çoğunlukla parça parça yapıldığı ve kraliyetin dini politikalarının çelişkiler gösterdiği İngiltere'deki gibi bir durumda... İnsanlar, krallığın kendi yaşadıkları yeri etkileyen manastırların kapatılması veya ölüler için ya-

pılan ayinlerin durdurulması gibi kararlarına karşı koyma, kabullenme ve işbirliği yapma karışımı tepkiler göstermişlerdir.

Bu kültürel rıza ve uzlaşı süreci I. Elizabeth zamanında da devam etti. Elizabeth devlet memurlarının, ruhban sınıfının ve soyluların kendisine "İngiltere kilisesinin en üst yöneticisi" olarak sadakat yemini içmelerini istedi. Elizabeth kilisenin "baş"ı yerine "yönetici"si sıfatını, İngiliz Katoliklerinin papanın ruhani lider olduğunu inkâr etmek durumunda kalmadan kendisine sadık kalmalarını sağlayacak bir açık kapı olarak kullanıyordu. Aynı zamanda "baş" sözcüğünün bir kadın için uygun görülmeyebileceğini fark etmişti; çünkü aile ve cinsiyetler arası ilişkiler hakkında yazılan risalelerin hepsi de erkeğe "baş" demekteydi. Elizabeth yönetimindeki İngiltere kilisesinin ileri gelenlerinin çoğu, görüşleri açısından, Luther'den çok Zwingli'ye yakın olan Kıta Avrupası'nın reformist kanadından etkilenmişlerdi; bu yüzden de Elizabeth dönemi İngiltere kilisesi, Protestanlığın reformist kanadındandır. Daha sonraları, İngiltere kilisesini tanımlamak için Anglikan terimi kullanılmaya başlandı; ancak bu terim Elizabeth döneminde kullanılmıyordu.

Gerçi Elizabeth "insanların ruhlarına pencere açmayacağını" yani insanların neye inandığıyla çok ilgilenmeyeceğini söylemişti, ama halkın İngiltere kilisesi üyesi olması ve kiliseye gitmesi bekleniyordu. Egemenliğinin sonlarına doğru, İspanya-Papalık ortak istilası olması durumunda uyruklarının kendisine sadık kalmayacağına dair yükselen kuşkular, kilise ayinlerine katılmayı reddeden Katoliklere (*recusant*) verilen para cezaları ile hapis cezalarının artmasına yol açtı. İster Katolik, isterse Evanjelik veya Reformist olsun, Hıristiyan Avrupa'nın bütün siyasi liderleri bu tek tip din politikasını ve resmi devlet kilisesi modelini benimsediler. (16. yüzyılda *magistrate* denilen siyasi otoritelerle aralarındaki bağlar nedeniyle Evanjelik ve Reformist düşünürlere ve kiliselere çoğunlukla *magisterial* deniyordu.)

Radikal Reform

Bazı bireyler ve gruplar kilise ile devletin birleşmesi gerektiği fikrine karşı çıkıyorlardı ve bu nedenle Yeni Ahit zamanlarında var olduğunu düşündükleri gönüllü bir inananlar cemaati oluşturmaya çalıştılar. Geçmişten çok daha geniş çaplı bir kopuş istediklerinden, kendilerine "radikal" denmesine karşın, bu bireyler ve gruplar teolojik ve ruhani uygulamalar açısından çok çeşitlilik gösteriyordu. Birçoğu bebek vaftizine karşı çıkıyordu, çünkü üye olarak bir yere ait olmayı bilinçli olarak seçmiş olanları istiyorlardı; bazıları inananların vaftizini uyguluyordu ve bu yüzden onlara "Anabaptist" deniyordu; düşmanları ise onlara "yeniden vaftiz edenler" diyordu. Bazıları ise, görünüşteki tüm ayinleri veya ritüelleri yanlış buluyor ve tinsel değişim üzerine odaklanıyordu. Bazı gruplar Mesih'in Yeni Ahit'teki emirlerini harfiyen yerine getirmeye çalışırken, diğerleri Mesih'in doğasını yeniden yorumluyordu. Radikaller genellikle barış yanlısıydı ve herhangi bir göreve getirilmeyi ve sadakat yemini içmeyi reddediyorlardı; çünkü herhangi bir yetkili makama atanacak olan bir kişiden (buna şehir ebeleri, vergi memurları ve mahkemelerde çalışan herkes dahildi) bir sadakat yemini içmesi bekleniyordu. Bazı gruplar mülkün ortak olmasını istiyor, çok basit bir yaşam sürüyor ve Kitab-ı Mukaddes'e uygun olmadığını düşündükleri her şeyi reddediyorlardı. Farklı gruplar bu uygulamaları farklı şekillerde harmanlıyorlardı; bundan sapan üyelerine gösterdikleri tepki çoğunlukla çok şiddetli oluyor, onları gruptan atıyor ve diğer grup üyelerinden (bazen eşlerden de), suç işleyen üyeden davranışlarını değiştirene ve özür dileyene kadar uzak durmalarını, hiçbir ilişki kurmamalarını istiyorlardı. Ancak bazıları da tam bir dini hoşgörü ve bireycilik istiyordu; bu görüş özellikle Teslis fikrini reddeden ve Mesih'in kesinlikle bir insan olduğunu savunan radikaller arasında yaygındı.

Daha radikal görüşleriyle tanınan bireyler arasında bulunanlar şunlardır: Luther ile Wittenberg Üniversitesi'nde ders veren ve Almanya'daki ilk komünyon ayinini orada [Wittenberg Üniversite-

si'nde] yöneten Andreas Bodenstein von Karlstadt (1486-1541); Zwingli'nin Zürih'teki arkadaşlarından ve 1525 yılında ilk yetişkin vaftiz törenini yöneten Konrad Grebel (yak. 1498-1526); Mesih'in doğrudan doğruya insan ruhunda etkili olduğunu ve bu nedenle törenlerin hiçbirinin önemli olmadığını ileri süren Alman soylusu Kaspar von Schwenkfeld (1489-1561); çok Mesih-merkezli bir teoloji geliştiren ve şiddet kullanımına karşı çıkan Hollandalı papaz Menno Simons (yak.1496-1561); şapkacılık yaparken vaiz olan ve takipçileri arasında ortak mülkiyet sistemini başlatan Avusturyalı Jakob Hutter (1500?-1536); Mesih'in öneminin onun tanrısal doğasında değil de, yeniden doğuşunda olduğunu düşünen ve gerçek dinin akla uygun olduğuna inanan Faustus Socinus (1539-1604). Ancak, radikal Reform'u incelerken belli bireylerin oynadıkları rolü ön plana çıkarmak, *magisterial* Reform'da sadece Luther üzerine odaklanmaktan bile daha yanıltıcı olabilir; çünkü radikal inanışları kabul edenlerin çoğunun eğitim seviyesi yüksek değildi. Bu insanlar kilise içindeki hiyerarşiye karşı çıkan, kilise ayinlerinde cemaatin daha aktif bir rol üstlenmesini isteyen ve Mesih'in ikinci gelişinin –Yuhanna'nın Vahiyi'nde haber verilmektedir– yakın olduğunu düşünen zanaatkârlar ve köylülerdi. Bu insanların çoğu kadındı; bu yüzden birçok Anabaptist grubun karşı karşıya bulunduğu önemli bir konu da "karışık evlilikler," yani farklı dini görüşlere sahip olan eşlerin boşanmalarına ve başkalarıyla yeniden evlenmelerine izin verilip verilmeyeceği, hatta bunun zorunlu olup olmadığı idi.

Bazı durumlarda dünyanın sonuyla ilgili eskatolojik fikirler siyasi başkaldırıyla ilintiliydi. Bazı radikal reformcular, 1525 yılındaki Alman Köylüler Savaşı'nda (aşağıya bakınız) köylüleri destekledi; bu kişilere Thomas Müntzer de (ö. 1525) dahildi ve bu nedenle idam edildi. Kuzeybatı Almanya'da bir şehir olan Münster'de birkaç karizmatik vaiz, şehrin Yeni Kudüs olacağını ve Kıyamet Günü'nde yok olmayacağını söyleyerek etraflarına giderek artan sayıda insan topladılar. 1534 yılında insanlar yeniden vaftiz edilmek için Münster'e akın akın gelmeye başladılar; bu görüşlere sempati besleyen bir belediye meclisi seçildi ve yeniden vaftiz edilmeyi reddedenler şehirden kovuldu. Mallar yeni-

Belge 13 Anabaptist ilahiler

İlahiler dini fikirleri aktarmanın ve kahramanlıkları anmanın çok önemli bir yoluydu. Aşağıdaki ilahi Anvers'te Anabaptist oldukları için idam edilen Jeroen Segersz ve Lijsken Dircks adlı karı-kocanın şehit oluşlarını anlatmakta ve övmektedir. Segersz 1551 yılında yakılarak idam edildi; Dircks ise, birkaç ay sonra Scheldt ırmağında boğularak öldürüldü; mahkemesi sırasında hamile olduğundan idamı ertelenmişti; mahkeme onu idam etmek için bebeğin doğmasını bekledi. Bu, idam edilen kadınlar için her zaman yerine getirilen bir uygulamaydı. İlahide Kitab-ı Mukaddes'teki belli dizelere atıflar bulunmaktadır; Kitab-ı Mukaddes, Anabaptistler için son derece önemliydi ve birçokları onun büyük bir bölümünü ezberlemişti.

1. Rabbimiz Tanrı çok sadıktır
   [2 Kor. 1: 4] İnananları sabah akşam rahatlatır.
   Jeroen Karısıyla birlikte
   Şeytandan dolayı büyük acı çekerken,
   Rabbimiz onları
   Acı ve umutsuz ıstıraplarında
   [Yeşu 1: 5, İbr. 13: 5] Yüzüstü bırakmamak için
   [Mezmur 91: 15] Ruhu aracılığıyla yardımlarına geldi.
2. Marki ve onun işbirlikçi Sofistleri
   Çok güzel bir oyun sahnelediler;
   Ama Jeroen konuştu ikiyüzlülük yapmadan,
   "Soytarı şimdi ayağa kalkıp da
   'Buradan gitmek senin elinde,
   Tek söylemen gereken şey: Pişmanım' Dese bile,
   Yolumdan ayrılmam
   Çünkü biliyorum, gerçek benimle."
3. Bunun üzerine Marki çılgın bir öfkeyle konuştu:
   "İnat etmeye devam edeceksen
   Canlı canlı ateşe attıracağım seni!"
   Jeroen güldü öfkeli konuşmaya,
   Konuştu yürekli bir şekilde: [Elçi 21: 13] "Hazırım
   İnancım yüzünden
   Bana yapacağın her şeye!"
   (Çünkü bu Şampiyon
   Çok iyi hazırlanmıştı savaşa.)
4. İki rahibe birden karşı koydu,
   Cezalandırdı onları Tanrı'nın sözleriyle,
   Utanmaları gerektiğini söyledi onlara;
   Çok kızdılar, kudurdular,
   Yanıp tutuşuyorlardı Jeroen'e duydukları öfkeyle,
   Yumrukluyorlardı masayı,
   Israrla söylüyorlardı Petrus'un
   Papalığı başlattığını, ilk ayini Andreas'ın yönettiğini.
5. Sonunda ayrıldılar savaş alanından
   Ama Jeroen bağlandı işkence aletine;
   Çok acı çekti, işkence gördü,
   Gileyn'in yardımcısı gerdirdi onu masada
   Ve orada sımsıkı bağlanmış yatarken
   Gileyn doldurdu onu suyla;
   Etrafındaki acımasız kurtlar bekliyordu,
   Dayanamayıp konuşacağı ânı.
6. Çektikten sonra bütün bunları
   Kapatıldı sağlam duvarlı hapishaneye;
   Öyle huzur doluydu ki,
   Bütün yükü terk etti onu,
   Uyuyamıyordu bile
   Sonsuz neşe ve mutlulukla,
   Rabbin ona verdiği
   İmparatorluk tahtında otururken.
7. İşte böyle Kuzu Kurt'tan kaçtı;
   Ama bu sefer Lijsken'e yöneltti ustalığını
   Kadını ikna edeceğini düşünerek;
   Ama onun direği Rabbin sözüydü
   Ve katlandı, kaldı
   [Matta 24: 13, Markos 13: 13] Sonuna kadar dayandı
   Acımasızca peşinden gelen
   Hatta kutsal kitaba bile saldıran
   Deccalın acımasız güruhuna.
   ...
11. Sofistler ve İkiyüzlüler
    Çok öfkeliydiler
    Yanlış öğretileriyle Rabbin evlatlarını
    Paramparça edemedikleri için.
    Bunun üzerine Konsil karar verdi
    O güzel kuzuları
    Ölüme göndermeye.
    İşte böyle bastırdılar acımasız kalplerinin öfkesini!
12. Kurban edilmeye götürülürken
    Jeroen ölmeye çoktan hazırdı;
    Koca Hendrik de orada duruyordu,
    Onunla birlikte sabırla bekliyordu ölümü.
    İkisi birlikte attı adımı
    Yanan ateşin içine, yoktu korkuları
    Çünkü kavuşmak istiyorlardı
    [Mezmur 31: 6, Luka 23: 46, Elçi 7: 59] Ruhlarını ellerine bıraktıkları Baba'larına.
13. Jeroen ayrılmak zorunda kaldı sevdiğinden
    Bu en büyük acıydı onun için;
    Çünkü bebeklerini taşıyordu karnında.
    Ve çocuğu doğurduğunda
    Acı içinde doğum sancıları çekerek,
    Attılar o küçük kuzuyu Scheldt'e.
    Bu ibretlik olayı anlatın Tanrı'yı övmek için
    Tüm işkence gören Kardeşlere.

(der. ve çev. Hermina Joldersma ve Louis Grijp, 'Elisabeth's manly courage': *Testimonials and Songs of Martyred Anabaptist Women of the Low Countries* [Milwaukee: Marquette University Press, 2001].)

den paylaşıldı, birden fazla kadınla evlenme âdeti kabul edildi (göçmenler arasında çok sayıda evlenmemiş kadın vardı) ve Münster'deki yetkililer şehirlerinin bağımsız bir krallık olduğunu ilan ettiler. Toplumu radikal dini ilkeler uyarınca değiştirmeye çalışmak hem Katolik hem de Lutherci yetkililer için kesinlikle kabul edilemez bir şeydi ve beraberce oluşturdukları ordularla şehri başarılı bir şekilde kuşatıp liderlerini idam ettiler.

Münster'deki başkaldırı ile radikallerin bir devlet kilisesini kabul etmedeki isteksizlikleri büyük çaplı idam cezalarının gerekçesi olarak kullanıldı. İmparator 1529 yılında, Anabaptizmi idamla cezalandırılacak bir suç olarak ilan etti ve hem Katolik hem de Protestan dini ve siyasi liderler bunu kabul etti. Takip eden yüzyıl boyunca, Avrupa'nın birçok bölgesinde binlerce radikal dinci işkence gördü ve idam edildi, çoğunlukla da korkunç şekillerde. Örneğin, Jakob Hutter yakılarak idam edildi; birçok kadın Anabaptist suda boğuldu. Bu kişilerin mahkeme belgeleri, elimizde bulunan ve okuryazar olmayan insanların dini fikirleri hakkında bilgi veren az sayıdaki kaynaktan biridir. Bu belgelerden birçok cahil erkek ve kadının Kitab-ı Mukaddes'in büyük kısmını ezberlediklerini ve karmaşık ilahiyat kavramları hakkında tartışabildiklerini öğreniyoruz. Anabaptistler de mahkeme ve idamlar hakkında anlatılanları, mektupları ve diğer başka belgeleri geniş kitlelerce okunan martir menkıbeleri halinde derleyip yayımladılar.

İdamlar aynı zamanda radikal liderlerin ve onların takipçilerinin Avrupa'nın daha hoşgörülü ülkelerine göç etmelerine yol açtı. İmparatorlukta bu görüşlere sempatiyle bakan soylular, Moravya'da (bugünkü Slovakya ve Çek Cumhuriyeti topraklarının bir kısmı), Silezya'da (bugünkü Polonya) ve Doğu Avrupa'nın başka bölgelerinde yaşayan soyluların yaptığı gibi bu kişilere kendi ülkelerine yerleşme izni verdiler. Sonunda bu grupların çoğu, daha da uzaklara gitmeye zorlandı. 17. yüzyılda Polonyalı Socinusçular –Socinus'un Teslis karşıtı takipçileri– Transilvanya'ya (bugünkü Macaristan'da), Mennonitler ve Hutterciler ise Güney Rusya'ya gittiler. 18. yüzyılda Schwenkfeldciler Pennsylvania'ya,

19. yüzyılda da Hutterciler Güney Dakota'ya göç ettiler ve burada günümüze kadar varlıklarını sürdürdüler. (Güney Dakota'daki Hutterciler, I. Dünya Savaşı'ndaki pasifist tutumları nedeniyle baskı gördüklerinden Kanada'ya göç edip savaştan sonra Birleşik Devletler'e geri döndüler ve hâlâ komün hayatı yaşamaktadırlar.) Baptistler, Üniteryenler ve Quakerlar gibi birçok başka dini grubun kökleri de radikal Reform'da bulunmaktadır. Radikallerin, dini bağlılığın gönüllü, kilise ile devletin de ayrı olması gerektiği yolundaki görüşleri daha sonra Amerika Birleşik Devletleri Anayasası'nın bir parçası haline geldi ve günümüzde Avrupa'da geniş kabul görmektedir.

Toplumsal değişim ve Reform

Radikaller, ilk reformcuların fikirlerinin daha ileriye götürülme biçimlerinden birini temsil etmektedirler. Daha önce de gördüğümüz gibi, bu fikirlerin çoğunun toplumsal, ekonomik ve siyasi sonuçları oldu ve kısmen de bu yüzden bu denli tehlikeli olarak kabul edildiler. Protestan fikirleri, doğrudan çeşitli siyasi ve toplumsal programlara bağlayan gruplar da tehlikeliydi. 1522-23 yıllarında, imparatorluk içindeki küçük prenslikleri kontrol altında tutan ve sayıları binler civarında olan bağımsız imparatorluk şövalyeleri daha büyük prenslikleri yöneten prenslere karşı ayaklandılar. Şikâyetleri temel olarak ekonomik ve askeriydi –üçüncü bölümde incelenen askeri değişiklikler nedeniyle şövalyeler önemlerini yitiriyorlardı ve enflasyon nedeniyle küçük toprakları geçimlerini sağlamaya yetmiyordu– ama hareketlerinin gerekçelerini savunmak için Lutherci fikirleri kullandılar. Prenslerin komutasındaki ordular isyanı çabucak bastırdı ve bazı şövalyelerin şatolarını yaktı; dolayısıyla, Şövalyelerin İsyanı, sadece bazı prenslerin yeni dini fikirlerin daha çok farkında olmalarını sağlama konusunda başarılı oldu.

1524-26 yıllarında yapılan Alman Köylüler Savaşı'nın sonuçları ise Şövalyelerin İsyanı'ndan daha geniş kapsamlı oldu. Alman-

ya'nın birçok bölgesindeki köylüler, avcılık ve balıkçılık haklarını kısıtlayan yeni kanunlara, yükselen vergi oranlarına ve zorunlu işçilik dayatmalarına karşı çıkıyordu; bir ırmakta balık avlamanın yasaklanmasını protesto olarak 1524 yılında başlayan bir isyan, kısa sürede yayılarak Fransız Devrimi öncesi Avrupa'daki en büyük ayaklanmaya dönüştü. Yerel köylü grupları önce Güneybatı Almanya'da, sonra Orta ve Güneydoğu Almanya'da bölgesel devrim örgütleri ve askeri ittifaklar kurdular. Mart 1525'te bu grupların oluşturduğu bir birlik On İki Memmingen Maddesi'ni ilan etti. Bu, serfliğin kaldırılmasını, avcılık ve balıkçılık hakları verilmesini, vergilerde ve zorunlu işçilikte indirime gidilmesini ve topluluklara "saf İncil" öğretilmesini garanti etmek için papaz seçme veya kovma hakkı verilmesini talep eden bir manifestoydu. Çarpıcı bir şekilde, On İki Madde, İncil'e uygun olmayan tüm tapınma yöntemlerinin reddedilmesi gerektiğini söyleyerek, çoğunlukla "tanrısal yasa" olarak nitelendirilen Tanrı kelamı ile sosyal adalet konularını birbirine bağlıyordu. Bütün bunlar açık bir dille ifade ediliyordu; maddeler küçük bir risale halinde yayımlandı ve kısa zamanda defalarca yeniden basımı yapıldı. On İki Madde'de yer alan talepler askeri harekâtla desteklendi ve köylü orduları şatoları, soyluların evlerini, manastırları ve birkaç şehri ele geçirdiler; başka şehirlerde de şehir halkı isyan ederek yurttaşlık hakları ve din reformu talep ettiler. Köylülerin ve şehirlilerin ordularında eski paralı askerler de vardı; yani tamamıyla deneyimsiz değildiler, ama hemen hemen hiç süvarileri ve topları yoktu, ateşli silahlarının sayısı da azdı. İmparatorluğun deneyimli paralı askerleri İtalya'dan dönünce ve prenslerin birlikleri isyancılarla savaşmak için organize edilince, köylü orduları şiddetle ve acımasızca bastırıldı.

Köylülerin şikâyetleri Reform'dan çok önce başlamıştı, ama Luther ve Zwingli'nin Hıristiyan özgürlüğüne ve Hıristiyan yaşamına yeniden şekil verilmesine ilişkin görüşleri, köylülerin değişim taleplerini dile getirme şeklini etkiledi. Ancak *magisterial* reformcuların tamamı buna karşıydı. Yukarıda da belirtildiği gibi, Luther, *Soyan ve Öldüren Köylü Güruhları Hakkında* (1525) başlıklı yazısında hükümdarların "insan kudurmuş bir köpeği nasıl yere

serip, boğup bıçaklarsa, Tanrı'nın yeryüzündeki kılıcı olarak isyancılara öyle davranmaları" gerektiğini söylüyordu. O ve diğer reformcular, kendi istekleri ile ekonomik, sosyal veya siyasi şikâyetler arasında bir bağ kurulmaması gerektiğini, hem köylülerin hem de fakir şehirlilerin üstlerine itaat etmeleri gerektiğini söylüyorlardı. Ruhani nedenler bireylere siyasi otoriteye güç kullanarak karşı çıkma hakkını kesinlikle vermiyordu; Zwingli bu görüşü *Her Kim İsyana Neden Olursa* (1526) başlıklı yazısında dile getirmişti. Köylüler ile şehirli asilerin toplumsal ve dini görüşleri, zaman zaman radikal grupların içinde yer bulmuş olsa da, *magisterial* Reform'un 1525 yılından sonra çekiciliğini büyük oranda yitirmesi şaşırtıcı değildi.

Luther ve Zwingli radikallere ve köylülere karşı böylesine sert bir şekilde tepki gösterdikleri sırada evlenmeye karar verdiler; Luther eski bir rahibe olan Katharina von Bora (1499-1552), Zwingli de Anna Reinhart (1491-1538) adlı Zürihli bir dulla evlendi. Her iki kadın da kısa sürede birkaç çocuk doğurdu. Onların yanı sıra birçok Protestan reformcu da evlendi; karıları kendilerine yeni ve saygıdeğer bir rol –papazın karısı rolü– yaratmak zorundaydılar; çünkü insanların kendilerini yeni tür bir rahip metresi olarak görmelerini engellemeleri gerekiyordu. Onlar, kocalarının evliliğin bekârlığa üstün olduğu inancının yaşayan örnekleriydi ve onlardan karıların kocalarına göstermeleri gereken itaatin ve Hıristiyan hayırseverliğinin timsali olmaları bekleniyordu.

Ayinsel doğasını kabul etmeseler bile, birçok Protestan reformcu yazdıkları yazılarda, Tekvin üzerine yaptıkları yorumlarda, aile rehberlerinde ve en önemlisi de evlilik vaazlarında evliliği övüyorlardı. Âdem'e Havva'yı vererek evliliği Tanrı'nın emrettiğini; evliliğin kaçınılması olanaksız şehvet günahına "çare" olduğunu; içinde Tanrı korkusu olan yeni bir Hıristiyan kuşağı dindar bir şekilde yetiştirmek için ortam sağladığını ve kocalara ve karılara yoldaşlık ve teselli sağladığını vurguluyorlardı. Doğru bir evlilik, hem erkekle kadının ruhani eşitliğini hem de kocanın otoritesi ile karının itaatini gösteren doğru toplumsal hiyerarşiyi yansıtan evlilikti. Protestanlar kadınların erkeklere itaat etmesi gerektiği görüşlerin-

de ortaçağ skolastik ilahiyatçılarından ayrı düşmüyorlardı; bu itaat kadınların doğasında vardı ve Âdem ile Havva'nın cennetten kovulmasından Havva'nın sorumlu olmasıyla daha da vurgulanmıştı. Kadınlara, itaat ederken isteksiz davranmamaları, bunu severek yapmaları tavsiye ediliyordu; çünkü böyle davranınca Tanrı'nın yolunu takip etmeye ne kadar istekli olduklarını göstermiş olacaklardı. Erkeklere, karılarına müşfik ve düşünceli davranmaları, ama aynı zamanda eğer gerekiyorsa, fiziksel zorlama yoluyla otoritelerini kabul ettirmeleri tavsiye ediliyordu. Kanunlarının kocanın karısını terbiye etme gücüne sınır getirmiş olmasına rağmen, hem Avrupa'da hem de İngiltere'de basılan evlilik kılavuzları kadına itaat etmeyi öğretmeyi vahşi bir atı ehlileştirme metaforuyla ifade ediyorlardı. Birkaç kadın Luther'in tüm inananların ruhban olduğu görüşüne gönülden katılıp dini risaleler ve ilahiler yazdılar; ancak I. Elizabeth ile Kutsal Roma İmparatorluğu devletlerinin kadın hükümdarlarının din politikaları oluşturmalarına karşın, 16. yüzyıl Protestanları kadınların dini otorite olmalarını sağlayacak makamlara gelmelerine resmi izin vermediler.

Protestanlar, evliliğin Tanrı tarafından insanın zayıflığına bir çare olarak yaratıldığına inandıklarından, eşlerin birbirlerini fiziksel, maddi veya duygusal olarak rahatlatmadığı veya desteklemediği evliliklerin, onların ruhlarını ve içinde yaşadıkları topluluğu tehlikeye attığını düşünüyorlardı. Tek çözüm boşanıp başkasıyla evlenme olabilirdi ve çoğu Protestan buna izin veriyordu. Almanya, İsviçre, İskandinavya ve daha sonraları İskoçya ve Fransa'daki evlilik mahkemeleri zinayı, iktidarsızlığı ve bazen de cinsel hastalık bulaştırmayı, "kötü niyetli" terki (kasıtlı terk anlamında; bunun karşısında kasıtlı olmayan terk de vardı; örneğin, uzun süreli askerlik), cinayet nedeniyle hapse atılmayı veya adam öldürmeye teşebbüsü boşanma nedeni olarak kabul ediyordu. Bazı mahkemeler her iki tarafın da yeniden evlenmesine, bazıları da sadece masum tarafın evlenmesine izin veriyordu.

Katolik kilisesinin kanunları sadece yeniden evlilik olmaksızın yatak ve yemeğin ayrılmasına izin verdiğinden bu, evlilik kanunlarında yapılan çok çarpıcı bir değişiklikti; ama etkisi o kadar büyük

olmamıştı. Evlilik, sosyal ve ekonomik açıdan toplumun temel taşı olduğundan, boşanma son çareydi ve Protestan kanunlarının geçerli olduğu birçok bölgede boşanma oranı yılda binde 2 ilâ 6 arasında değişiyordu. (Buna karşın, 2000 yılında ABD'deki yıllık boşanma oranı binde 41'di.) Ancak bu oran, İngiltere ve İrlanda'daki boşanma oranından yine de yüksekti; çünkü Anglikan ve Anglo-İrlanda kiliseleri boşanmayı reddediyor ve evliliğin bozulmazlığında ısrar etmeyi sürdürüyordu. Bu reddediş daha sonraları İngiltere'nin tamamıyla seküler bir boşanma sürecini benimsemesine yol açtı. 1670 yılından başlayarak, zina nedeniyle boşanmalar için parlamentodan bir yasa çıkması gerekiyordu; bu uygulama 1857 yılına kadar İngiltere'de boşanmanın tek yoluydu. Bu yasaların sayısı son derece azdı; 1670 ilâ 1857 yılları arasında sadece 325 yasa çıkmıştı, yasa çıkması için başvuranların ise yalnızca dördü kadındı.

Din savaşları

Şiddetle karşı karşıya kalanlar sadece radikaller ve köylüler değildi; çünkü Reform, beraberinde Avrupa'da yüz yıldan fazla süren din savaşları da getirdi. Bu savaşların ilk raundu olarak adlandırabileceğimiz 1529-1555 arası dönemde İsviçre ve Almanya'daki Zwingli ve Luther taraftarları ile Katolikler savaştı; 1560-1609 yılları arasını kapsayan ikinci rauntta Fransa ve Hollanda'daki Katoliklerle Calvin'ciler savaştı; üçüncü raunt olan 1618-1648 yılları arasındaki Otuz Yıl Savaşları'nda ise neredeyse tüm Avrupa savaştı. Dolayısıyla, Reform'un sonuçlarından biri, insanın kendisinin veya hükümdarının dini görüşleri nedeniyle veya rastlantısal olarak bir din savaşında öldürülme olasılığının artmış olmasıydı. Bütün bu savaşlar, dini sorunların yanı sıra siyasete ve hanedana ilişkin sorunları da içeriyordu. Gerçekten de bu ikisini ayırmak muhtemelen yanıltıcı olur; çünkü siyasi gücü ellerinde bulunduran hükümdarlar ile diğerlerinin bunları birbirinden ayırmadığı açıkça ortadaydı.

İsviçre, birbirinden oldukça bağımsız on üç kantondan oluşan gevşek bir konfederasyon olmasına rağmen, 16. yüzyılın başların-

da resmen Kutsal Roma İmparatorluğu'nun bir parçasıydı. Kantonlar çoğunlukla birbiriyle savaşıyordu ve İsviçre Konfederasyonu dışındaki güçler, özellikle de Papalık ve Fransa bu gerilimlerden yararlanabiliyordu. Papalar, Fransa kralları ve imparatorlar İsviçre'yi aynı zamanda bir paralı asker kaynağı olarak kullanıyor ve İsviçreli subaylara asker bulmaları ve komutanlık yapmaları için büyük paralar ödüyorlardı. Zwingli, din reformu talebinin yanı sıra, "altın karşılığında kan ticareti" adını verdiği paralı askerlik sisteminin de sona erdirilmesini istiyordu. Ancak bu, onun amaçlarına ulaşabilmek için askeri harekâtı kabul etmediği anlamına gelmiyordu. Zürih belediye meclis başkanı olarak, reformu kabul etmiş olan kantonlarla bir dizi antlaşma imzaladı. Reformu kabul etmeyenler de kendi aralarında birleştiler. Bu Katolik kantonlar Avusturya'nın Habsburg hükümdarı Ferdinand ile ittifak kurdular; Zwingli de Fransa, İngiltere ve Avrupa'nın diğer birçok ülkesini içeren büyük bir Habsburg karşıtı ittifak planlayarak bunu dengelemeye çalıştı. Bu ittifak hiçbir zaman gerçekleşmedi, ama iki tarafın orduları 1531 yılında, Zürih'in hemen güneyinde, Kappel'de karşı karşıya geldi ve Zwingli muharebede öldürüldü.

Her iki taraf da çabucak, daha fazla savaşmaktansa bir antlaşmanın daha iyi olacağına karar verdi; antlaşma her kantonun kendi dinini belirlemesine izin veriyor ve her iki tarafa da yabancı ittifaklardan çıkmalarını emrediyordu. Bu durum İsviçre Konfederasyonu'nun birliğini zayıflattı ve paralı asker toplanmasını sona erdirmedi; ama bugün hâlâ modern İsviçre'nin en önemli özelliği olan bir tarafsızlık politikasının oluşmasına yol açtı.

Protestanlarla Katoliklerin İsviçre'de askeri ittifaklar kurduğu sırada, Almanya'daki siyasi otoriteler de aynı şeyi yapıyorlardı. İmparator V. Karl (hsd 1519-1556), dini bölünmeyi sona erdirme umuduyla 1530 yılında Augsburg'da bir İmparatorluk Dieti topladı. Luther'in dostu Melanchthon, daha sonra adına Augsburg İtikatnamesi (Latince *Confessio Augustana*) denilen Lutherci inanca ilişkin bir metin hazırladı ve Protestan prensler bunu imparatora sundular. İmparator kabul etmedi ve tüm Protestanlara Katolik kilisesine geri dönmelerini ve el koydukları kilise mülkü-

nü iade etmelerini emretti. Bu tehdit geri tepti ve imparatorluktaki Protestan bölgeler –çoğunlukla Kuzey Alman prensleri ile Güney Alman şehirleri– Schmalkalden Birliği adı verilen askeri bir ittifak oluşturdular ve iman ifadesi olarak da Augsburg İtikatnamesi'ni kabul ettiler. Augsburg İtikatnamesi yüzyıllarca birçok Lutherci kilisenin, özellikle de Almanya dışındakilerin iman ifadesi olarak kaldı; 1577 yılında kaleme alınan İnanç Antlaşması da (*Formula of Concord*) Alman Luthercilerin çoğunluğu tarafından kabul edildi. (Amerika Birleşik Devletleri'ndeki bazı Lutherci üniversitelere bu ikrarların şerefine Augsburg, Augustana ve Concordia adları verilmiştir.) Luther direnme hakkı ile ilgili görüşlerini biraz değiştirdi; sıradan halkın hükümdarlara karşı çıkmalarına asla izin yoktu; ama siyasi otoriteye sahip olanlar, örneğin prensler, siyasi hiyerarşide kendilerinin üstünde olanlara, örneğin papaya ve imparatora, eğer bu kişiler Deccal'le açıkça ittifak halinde iseler, karşı çıkabilirlerdi.

İmparator, Schmalkalden Birliği'ne askeri bir karşılık veremedi; çünkü Fransa ile savaşıyordu –Habsburg-Valois savaşları İtalya'da ve Fransa'nın doğu ve güney sınırlarında yapılıyordu– ve Türkler, Kanuni Sultan Süleyman devrinde Macaristan'ın büyük bir kısmını fethetmiş ve Viyana'yı kuşatmışlardı. 1530'larda ve 1540'ların başlarında birçok Avrupa ülkesi arasında karmaşık siyasi manevralar oldu. İmparator, papa, Fransa, İngiltere, Almanya'daki Protestan ve Katolik prensler ve şehirler, İskoçya, İsveç, Danimarka ve hatta Türkler bile ittifaklar kurup bozdular ve Habsburg-Valois düşmanlığı askeri alanda sürdürülmeye devam edildi. Dini bölünmeye çare bulmak için bir kilise konsiliyle birkaç girişim yapıldı; ancak her iki tarafın da anlaşmaya yanaşmaması, bunun mümkün olamayacağını ve savaşın kaçınılmaz olduğunu giderek daha açıkça göstermeye başladı. V. Karl sadece dini birlik için savaşmadığını, aynı zamanda bağımsızlıklarını sürdürmek isteyen ülkelerin hükümdarlarına karşı daha birleşik bir devlet oluşturmak için de savaştığını fark etti. Dolayısıyla, hem kiliseyi hem de imparatorluğu savunuyordu.

Savaş 1546 yılında başladı; başlangıçta imparator çok başarılıydı, bazı Protestan liderleri esir aldı ve Güney Alman şehirlerini anlaşma yapmaya zorladı. Ancak bu başarı, V. Karl'ın Almanya'daki Papalık otoritesini kısıtlayacak kadar güçlenmesini istemeyen papayı tedirgin etti. Papalık, güçlerini geri çekti; bunun üzerine Karl savaşı sona erdirmek için İmparatorluk Dieti'ni topladı. Burada imzalanan antlaşma, savaşı sadece geçici bir süre durdurdu; Protestan yöneticiler Fransa ile ittifak kurarak yeniden gruplaştılar. Fransızlar Katolikti, ama o sıralarda imparatorluktaki ülkelerin hükümdarları için dini ideolojiden çok, imparatorun gücünü kısıtlamak önemliydi.

Kısa bir savaş döneminden sonra her iki taraf da daha kalıcı bir antlaşma için bir diet toplanmasını kabul etti. Ne imparator ne de Papalık temsilcileri diette hazır bulunuyordu; dolayısıyla, baş aktörler ülkelerin hükümdarlarıydı ve hazırladıkları antlaşma, Augsburg Barışı, onların kaygılarını yansıtıyordu. 1555 yılında imzalanan Augsburg Antlaşması'nın koşullarına göre, Lutherci prenslere, şövalyelere ve şehirlere güvenlikleri garanti ediliyordu; her iki tarafa "ebedi ve koşulsuz barışı" sürdürme emri verilmişti; her bölgeye Lutherci mi, yoksa Katolik mi olacağına karar verme hakkı verilmişti (bu ilke "bölge kimin, din onun" anlamına gelen *cuius regio, eius religio* ifadesiyle tanımlanıyordu); hükümdarlarının kararını kabul etmeyen halka ülkeyi terk etme izni verilmişti; 1552 yılından önce Lutherci hükümdarlar tarafından ele geçirilen tüm kilise arazileri onların elinde kalacaktı; hükümdarlar Lutherciliği benimserlerse, Katolik kilisesindeki görevleri nedeniyle sahip oldukları unvanlarından ve topraklarından feragat edeceklerdi. Antlaşma koşulları imparator tarafından değil, prenslerden oluşan bir heyet tarafından korunacaktı.

Augsburg Barışı imzacıların ümit ettiği şeyi başardı: Uzun bir süre için Almanya'daki din savaşlarını sona erdirdi ve siyasi, dini ve ekonomik yaşamı, giderek otoriter hale gelen ülke hükümdarlarının ellerine bıraktı. Hükümdarlar mezhepleşmeyi gerçekleştiren ve toplumsal disiplini sağlayan en önemli kişiler oldular: Kilise mahkemeleri gibi denetim kurumlarını geliştirip yaygınlaştırdı-

Harita 6 16. yüzyılın sonlarında Avrupa'daki dini bölünmeler

lar, dilencilikte düzenlemelere giderek, sosyal yardımlaşmada düzenlemeler yaparak yoksullara yapılan yardımlarda reformlar gerçekleştirdiler, öğrencilere doğru doktrinleri aşılayacak ve devlet kiliselerine sadık papazlar yetiştirecek okulları ve üniversiteleri desteklediler. Augsburg Barışı'nın sınırları ve içerdiği sorunlar 16. yüzyılın sonuna doğru açıkça ortaya çıktı; ama bu antlaşma ile, V. Karl'ın tek bir kilisesi olan birleşik bir imparatorluk yaratma umu-

dunun sona erdiği hemen belli olmuştu. V. Karl, 1556 yılında tahtından feragat etti; oğlu Felipe'ye İspanya ve Hollanda'daki topraklar üzerindeki hakkını, erkek kardeşi Fernando'ya da imparatorluk tacını devrederek bir manastıra kapandı.

Calvin'cilik

Augsburg Barışı'nın sınırlamalarından biri, meşru mezhepler olarak sadece Lutherci Protestanlığı ve Katolikliği tanımasıydı; oysa 1555 yılında Protestanlığın en dinamik biçimini Jean Calvin (1509-64) savunuyordu. Calvin, Fransa'da doğmuş ve hukuk öğrenimi görmüştü; 1553 yılı dolaylarında Protestan oldu ve Cenevre'ye kaçtı; burada hemen Protestan düşüncesinin mantıklı ve sistematik bir biçimde düzenlenmiş bir sentezi olan *Christianae religionis institutio* (Hıristiyan Dininin Bağlayıcı İlkeleri) adlı çalışmasını yayımladı. Calvin, *Institutio*'da temel doktrinlerini sıraladı: Tanrı'nın sonsuz gücü, hükümranlığı vardır; insanlar tamamıyla günahkârdır ve doğru yoldan çıkmıştır, onları sadece İsa Mesih'in affedici gücü kurtarabilir; kurtarıcı inayet ve Mesih ile bütünleşme olasılığı, Tanrı'nın karşılıksız armağanlarıdır; özgür irade diye bir şey yoktur, çünkü Tanrı, İsa Mesih'in affedici gücü yoluyla kimin kurtulacağını ve kimin kurtulmayacağını belirlemiştir. *Predestination* (kaderin önceden belirlenmiş olması) denilen bu son fikir 4. yüzyılda Aziz Augustinus'tan bu yana Hıristiyan düşünürler tarafından ileri sürülmekte, hatta daha eskiden beri tartışılmaktaydı; ama Calvin bu görüşü mutlak hale getirdi. Tanrı'nın kararı zamanın başladığı anda oluşmuştu ve bazı insanlara ebedi lanet, bazılarına da ebedi kurtuluş vermişti. Hatta Âdem ve Havva'nın bile özgür iradeleri yoktu; çünkü Tanrı onların cennetin bahçesindeki davranışlarının ne olacağına önceden karar vermişti. Calvin'in kendi sözleriyle, bu "korkunç buyruk" çok basit bir şekilde en yüksek yargıç olan Tanrı'nın iradesi üzerine kuruluydu.

Davranışları insanın kaderini asla değiştiremezdi; ancak birçok Calvin'ciye göre, çok çalışmak, tutumluluk ve ahlaklı davranmak

insanın kurtuluş için "seçilmiş" kişiler arasında olduğunu gösteren işaretler olabilirdi. Her türlü iş ve meslek, tanrısal bir "çağrı" olabilirdi ve bu yüzden dikkatle, şükranla ve gönülden yapılmalıydı. Kimin kurtulacağına önceden karar verilmişti; bu nedenle, insan enerjisi dünyada Tanrı'nın iradesini gerçekleştirmek için kullanılabilirdi. Calvin'cilik çok değişik kesimlerden insanlara hitap ediyordu; ancak özellikle Calvin'ciliğin enerjisini ve dinamizmini çekici bulan şehirli tüccarlar, meslek sahipleri ve zanaatkârlar arasında yaygındı.

Calvin'in yazıları, kısa bir süre önce piskoposlarını kovmuş ve şehir ve kilise yönetimlerini yeniden oluşturmaya çalışan Cenevre şehrinin önde gelen şahsiyetlerinin dikkatini çekti. Bu konuda Calvin'den yardım istediler ve Calvin yaşamının geri kalan kısmını –kısa bir ara dışında– Cenevre'de, şehri kendi dini ilkeleri üzerine kurulu bir topluma dönüştürmekle geçirdi. Calvin kilise liderlerinin nihai otoriteye sahip olmalarının ve kilise ile devletin birlikte hareket etmesinin gerektiği görüşünde ısrarlıydı. Kilise idare heyeti en güçlü kurum haline geldi. Kilise idare heyeti, doğru öğretiden ve davranıştan sapmalar gösterenleri araştırmak, disiplin altına almak ve şehrin selametini sağlamakla görevli bir grup papaz ile şehrin ileri gelen yaşlılarından (veya *presbyter*'lerden) oluşturulan bir örgüttü. İyi bir şekilde disiplin altına alınmış bir şehir, tıpkı iyi bir şekilde disiplin altına alınmış bir kişi gibi, Tanrı'nın seçiminin kanıtı olarak kabul edilebilir ve kesinlikle cennet yolunda olanlara uygun bir ortam sağlayabilirdi. Bu nedenle bu heyet, dini muhalifleri bulup ortaya çıkarıyordu ama aynı zamanda ayyaşlık, küfürbazlık, kumarbazlık, zina, karı-koca kavgaları, kiliseye devamsızlık, dans ve evlilik öncesi seks gibi suçları işleyenleri de saptıyordu. Azarlamaktan kırbaçlamaya gibi uzanan fiziksel cezalara hatta aforoz etmeye kadar giden cezalar veriliyordu. Aforoz, bir yurttaş olarak ölüm demekti; çünkü aforoz edilenler vasiyette bulunamaz, dava açamaz, miras edinemez veya hukuki bir kişilik olarak davranamazdı. Zina, cinayet, sapkınlık veya cadılık gibi ciddi suçlarla suçlananlar, ölüm cezası verebilecek bir sivil mahkeme tarafından yargılanıyorlardı. Tiyatro, dans, zar ve kâğıt oyunları, hatta içki içmek gibi çoğu eğlence, hem daha başka ahlak dışı davranışa yol açabileceğinden hem de Tanrı tarafından seçilmişler için

bir zaman kaybı olduğundan yasaklanmış veya kısıtlanmıştı. Dini tasvirler kiliseden çıkarılmıştı. Diyakozlar fakirlere yapılan yardımları ve dul ve yetimlerin bakımını denetlemekle görevlendirilmişti. Kilise idari heyeti üyeleri, insanları düzenli olarak mahallelerinde olup bitenler hakkında sorguluyor, ailenin büyük bireylerinin kuşkulu veya ahlak dışı hareketlerini kendilerine bildirmeleri konusunda çocukları teşvik ediyorlardı.

Calvin bu idari heyetin yanı sıra, ruhban sınıfına girmek isteyenler için bir akademi kurarak bu kişilere, onları tek başlarına çalışmaya göndermeden önce, vaizlik veya papaz yardımcılığı eğitimi verdi. Cenevre Akademisi'nde eğitim görmüş genç erkekler, Calvin'ci fikirleri Fransa, Hollanda, Almanya, İngiltere, İskoçya, Macaristan ve Polonya'ya yaydılar. Calvin'in, Evkaristiya da dahil olmak üzere birçok teolojik konu hakkındaki fikirleri Zwingli'ninkilerle uyum göstermektedir; bu yüzden de hem kendisinin, hem de Zwingli'nin yandaşları bazı ortak öğreti cümlelerini kabul ettiler ve "Reforme Edilmiş" Protestanlık zaman içinde hem Calvin'ci, hem de Zwingli yandaşı anlamına gelmeye başladı.

Calvin'cilik Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde değişik biçimlerde yayıldı. Augsburg Barışı'nda resmen kabul edilmemiş olsa bile, soyluların kendi topraklarının dini hakkında kararlar verme konusunda göreceli bir özgürlüğe sahip oldukları Almanya ve Polonya gibi bölgelerde Calvin'cilik devlet kilisesi oldu. İngiltere'de Calvin'ci reformcular devlet kilisesi içinde faaliyet göstererek kilisenin teolojisini ve disiplinini, daha sonra "Püritenlik" olarak adlandırılan Calvin'ci yöne çekmeye çalıştılar. İskoçya'da ise Cenevre'de Calvin'den eğitim alan John Knox (1505?-72), disiplini sağlayan ve *kirk* toplantıları veya *presbyter*'leri adı verilen kilise idare heyetleri bulunan Calvin'ci bir devlet kilisesi, (İskoç "*Kirk*"ü) kurmak için İskoçya parlamentosu ile işbirliği yaptı. Yüzyılın sonuna doğru, İskoç yerleşimciler, Calvin'ciliği, kilisesi İngiltere kilisesine benzeyen, ama halkın çoğunun Katolik olduğu İrlanda'ya götürdüler. Bütün bu yerlerde Calvin'ci kiliseler genellikle alenen kuruldu ama Fransa ve Hollanda gibi resmen Katolik olan bölgelerde başlangıçta gizli ama sonraları daha aleni bir şekilde örgütlendi.

Şekil 15 Calvin'i ders verirken gösteren ve onun mektuplarında da göze çarpan ciddiyetini yakalamayı başarmış bir öğrenci eskizi.

Cenevre dışındaki Calvin'ciler, tek bir kantondan daha geniş bölgelerde çalıştıkları için, kilise politikasının daha kapsamlı konuları hakkında kararlar verebilmek amacıyla bölgesel temsilci

meclisleri kurdular. Yerel idari heyetlerden bölgesel meclislere kadar bütün organlarda kilise politikasını belirleme konusunda şehrin ileri gelen yaşlıları görev yapıyordu; dolayısıyla, papazların günlük yaşamın her aşamasında çok büyük etkilerinin olması nedeniyle Calvin'cilik zaman zaman "teokrasi" olarak nitelendirilmiştir. 16. yüzyıl için çok daha yeni olan şey, sıradan insanların kilisenin işleyişinde çok etkili olmalarıydı. Bu, birçok grup için Calvin'ciliğin çekiciliğini artırıyordu; çünkü bu gruplar Calvin'ciliği yaşadıkları siyasi haksızlık duygusuyla birleştiriyorlardı. Fransa'daki soylular arasında Calvin'ciliği kabul etmiş olanlar, Calvin'ciliği hem Papalığın hem de monarşinin gücüyle savaşmanın bir yolu olarak görüyorlardı; Hollanda şehirlerinde yaşayanlar ise, Calvin'ciliği, Habsburg yöneticilerine, özellikle de kraliyet otoritesini artırmaya kararlı olan V. Karl'ın oğlu Felipe'ye karşı bağımsızlıklarını kabul ettirmenin bir yolu olarak görüyorlardı.

Katolik Reform Hareketi

Calvin'ciliğin başarısı, Katolik kilisesini, 1530'larda düzensiz bir şekilde başlayan Protestanlık hareketlerine daha canlı bir şekilde karşılık vermeye yöneltti. Birçok tarihçi Protestan Reformu'ndan sonra Katolik kilisesi içinde meydana gelen gelişmeleri birbiriyle alakalı iki hareket olarak görmektedir: Biri daha önceki reform çabalarıyla bağlantılı bir iç reform arzusu, diğeri de Protestanlara entelektüel, siyasi, askeri ve kurumsal bir karşı çıkış olan bir Karşı-Reform'dur. Papalık, yeni dini tarikatlar ve 1545'ten 1563 yılına kadar toplanan Trento Konsili bu iki harekette de etkiliydiler.

Papalık sarayı, Papa III. Paulus'la (1534-49 yılları arasında papalık yaptı) başlayarak reform hareketinin baş muhalifi olmak yerine, onun merkezi haline geldi. Paulus, ruhban sınıfının eğitiminde iyileştirmeler yapan reform yanlısı kardinaller, rahipler ve piskoposlar atadı; din adamlarına belli ahlak standartlarını kabul ettirmeye ve en çok göze çarpan suiistimalleri düzeltmeye çalıştı. Kilise

makamlarının alım ve satımı, piskoposların kendi bölgelerinde yaşamalarını zorunlu hale getirme, din adamlarının birden fazla makam sahibi olmalarını yasaklama, Papalık sarayında dünyeviliğe ve ahlaksızlığa son vermek, kilisenin vergi toplama sistemini ve yasal uygulamaları değiştirmek gibi ortaçağın sonlarından bu yana önerilen reform önlemleri 16. yüzyılda yavaş yavaş kabul edilmeye başlandı. III. Paulus ve halefleri halka vaazlar veren yeni dini tarikatların kurulmasına, rahipleri eğitmek için din okullarının açılmasına, dini makamların alım ve satımına son verilmesine ve ruhban sınıfının yaşam biçiminin daha katı bir şekilde denetlenmesine destek verdiler. VI. Alexander (1492-1503 yılları arasında papa), II. Iulius (1503-13 yılları arasında papa) ve VII. Clemens (1523-34 yılları arasında papa) gibi kendilerini kilise ve saray yaptırmaya ve süslemeye, ailelerinin gücünü artırmaya adamış olan 15. ve erken 16. yüzyıl papalarının yaşamlarının tersine, Paulus ve haleflerinin vakur yaşamları edep ve dindarlık örneğiydi. (Alexander İspanyol Borgia ailesindendi ve yapmak istediklerini kısmen oğlu Cesare'nin askeri girişimleri ve kızı Lucrezia'nın evlilikleri sayesinde başarmıştı.) 1600'e gelindiğinde, Papalık Avrupa'da ruhani bir güç olarak yeniden tesis edilmişti ve bu süreç içinde Orta İtalya'daki siyasi egemenliğinde hiçbir gerileme olmamıştı.

Reformcu papalar aynı zamanda Protestan öğretisinin yayılmasıyla savaşmak için tasarlanan önlemleri de desteklediler. III. Paulus, Kutsal Papalık Kongregasyonu'nu yeniden organize ederek onu Roma Engizisyonu'nun üstüne çıkardı ve yönetimini Roma'daki bir kardinaller komitesinin ellerine bıraktı. Engizisyona sapkın fikirleri olduğundan kuşkulanılanları veya teolojik açıdan kabul edilemeyecek davranışlarda bulunanları araştırma görevi verilmişti ve yerel otoriteler zaman zaman engizisyon yargıçlarının araştırmalarına sınırlamalar getirseler bile, bu engizisyon ilk olarak Papalık Devletleri'nde ve daha sonra İtalya'nın başka bölgelerinde Protestanlığı sona erdirmede çok başarılı olmuştu. III. Paulus'un halefleri IV. Paulus (1555-9 yılları arasında papa) ve IV. Pius (1559-65 yılları arasında papa) sapkın olduğuna karar verilen kitapların ve ya-

zarların basılmasını, dağıtılmasını ve okunmasını yasaklayan bir Yasak Kitaplar Listesi (*Index Librorum Prohibitorum*) yayınladılar. (Liste resmen 1966 yılında yürürlükten kaldırıldı ve Kutsal Papalık Kutsal Kongregasyonu'nun kayıtları 1998 yılında bilimsel araştırmalara açıldı. Belgelerin çoğu Napolyon zamanında Paris'e götürülmüş ve orada hurda kâğıt olarak satılmıştı.)

Reformlar Papalık kadar dini tarikatları da kapsıyordu. Benedikten, Augustinusçu ve Fransisken gibi eski tarikatlar disiplini yeniden kurarak başlangıçtaki amaçlarına geri dönebilmek için önlemler aldılar. Teatinus Tarikatı, Barnabasçılar (Aziz Paulus'un Rahipleri) ve Kapuçinler gibi yeni dini tarikatlar hastalarla ve yoksullarla ilgileniyor, hastaneler ve yetimhaneler açıyor, yoksul bölgelerde vaazlar veriyor ve ayinleri uyguluyorlardı.

Yeni dini tarikatlar arasında en önemlisi Ignacio de Loyola (1491?-1556) tarafından kurulan Cizvit tarikatıydı. Loyola, birinci Habsburg-Valois savaşında savaşırken birkaç yerden kırılan bacağının iyileşmesi sırasında dini yazarların ve mistiklerin yapıtlarıyla tanışan bir İspanyol şövalyesiydi. Luther gibi o da bir iç fırtına ve inanç krizi döneminden geçmiş, ama yeni bir teolojik yaklaşım benimsemek yerine çok yoğun bir meditasyon programıyla bunu çözümlemişti. Daha sonra, *Exercitia spiritualia* (Manevi Deneyler) adını verdiği kitabında (Latince bilmeyenler de okuyabilsin diye İspanyolca yazmıştı) tekniğini tarif etti. Kitap, tinsel disiplini ve kişinin iradesinin Tanrı'nın iradesinde erimesini sağlamak için bir meditasyon programı veriyordu. Loyola'nın programının nihai hedefi kişinin kendisini Tanrı'nın içinde mistik bir şekilde kaybetmesi değil, Tanrı adına hareket etmesiydi. Loyola hümanist eğitim almamıştı, ama bireyin iradesine vurgu yapması ve –Tanrı'nın yardımıyla– özdenetimin ve kutsallığın mümkün olduğu yolundaki fikirleri Ficino ve Pico'nun fikirleriyle kesinlikle uyuşuyordu.

Aslında Loyola, formel bir eğitim almamıştı ve bu eksiğin farkındaydı. İlk olarak Latincesini ilerletmek için hazırlık okuluna girdi ve daha sonra kısa bir süre birkaç İspanyol üniversitesinde oku-

du. 1528 yılında ilahiyat okumak için Paris'e gitti ve kısa sürede etrafına kendisi ile aynı görüşleri paylaşan genç erkekleri topladı. Bu grupta, daha sonra misyoner olarak Asya'ya giden, Francisco Xavier de (1506-52) bulunuyordu. Bu grubun üyelerinin çoğu rahip değildi, ama standart manastır yeminlerini (yoksulluk, bekâret ve itaat) içtiler ve aynı zamanda papaya özel bir itaat duygusuyla bağlı olduklarını belirttiler. Başlangıçta biraz kuşku duyan Papa III. Paulus, 1540 yılında grubu, ana amaçları eğitim ve insanların Katolik dinini seçmelerini sağlamak olan yeni bir dini tarikat, İsa Cemiyeti olarak tanıdığını ilan etti. Cizvitler okullar açtılar, üniversitelerde ders, halka vaazlar verdiler. Önemli insanlara günah çıkarttılar ve bu yolla birçok Avrupa sarayında etkili oldular. Tarikat son derece merkeziyetçiydi ve bir Başkomutana (*Superior General*) bağlı ve askeri hiyerarşi stilinde bir örgütlenmesi vardı; Cizvitler yerel piskoposların kontrolü altında değildi ve piskoposlar bu bağımsızlıktan hiç hoşnut değillerdi. Loyola'nın *Manevi Deneyler* kitabı özdisiplin sürecine başlayanlara dört haftalık kısa bir program sunuyordu, ama tarikata girmek için alınan eğitim yıllarca sürüyordu; bu süre içinde genç erkek, kendisini içten kontrol edilen ruhani bir askere dönüştürmek için tasarlanmış, askeri eğitime benzer bir eğitimden geçiyordu. Sadece zorlu sınavlardan başarıyla geçmiş olanların papaz olmalarına ve özel dördüncü yemini, papaya mutlak itaat yeminini içmelerine izin veriliyordu.

Eğitimleri ve disiplinleri Cizvitleri son derece etkili yaptı. Peter Canisius'un (1521-97) liderliğinde Viyana, Köln, Münih, Mainz ile Kutsal Roma İmparatorluğu'nun güney kısmındaki diğer şehirlerde okullar açtılar; resmen Protestanlığı kabul etmiş olan bazı bölgelerin yeniden Katolik olmasını sağladılar ve kararsızlığa düşmüş olan bölgelerin sadakatini pekiştirdiler. Canisius 1565 yılında, soyluların çoğunun çeşitli türlerde –Lutherci, Calvinist, Socinusçular– Protestan olduğu, resmi politikası da dini hoşgörü olan Polonya-Litvanya'ya on tarikat üyesi yolladı. Cizvitler soyluların erkek çocuklarını eğitmek için birkaç okul açtılar ve Polonya krallarının günah çıkardığı papazlar oldular; Katolikliğe bağlılık arttı ve 17. yüzyılın başlarında Kral III. Sigismund Waza (hsd 1587-1632) pek faz-

la direnmeyle karşılaşmadan hoşgörü politikasından vazgeçti. Cizvit misyonerler Brezilya'ya, Yeni Dünya'daki İspanyol sömürgelerine, Batı Afrika'ya, Hindistan'a, Doğu Hint adalarına, Japonya'ya ve Çin'e gittiler; buralarda yerel halkı Katolik yapmak için çalıştılar, Avrupalı askerlere, tüccarlara ve yerleşimcilere din hizmeti götürdüler. (Avrupa dışındaki misyonerlik faaliyetleri daha ayrıntılı olarak 7. ve 13. bölümlerde ele alınacaktır.)

1580 yılında Robert Parsons (1546-1610) ile Edmund Campion da (1540-81) Protestan İngiltere'de bir Cizvit misyonu başlattılar: Ruhani rehberlik yapıyor, İngiliz Katolikleri için dini ayinler düzenliyor ve onları Elizabeth'in dinde tek tiplilik politikalarına karşı direnmeye teşvik ediyorlardı. Campion tutuklandı ve bir hain olarak idam edildi; Parsons ise Katolik rahip olmak isteyen İngilizler için okullar açmak ve mevcut okulları büyütmek için Avrupa'ya döndü. Tutuklanma ve idam edilme tehlikesine karşın Cizvitler ve diğer rahipler İngiltere'de kaldılar. Çoğunlukla önemli Katolik ailelerin kadınları kendilerine barınacak yer veriyordu. İçtihat hukukuna göre evli kadınlar gayrimenkul üzerinde söz sahibi değillerdi ve bir kadını hapse atmak aile hayatını altüst ederdi. Dolayısıyla, Elizabeth döneminde yetkililer kiliseye gitmeyi reddeden Katolik erkekleri para cezasına çarptırdıkları ve hapse attıkları halde, yasayı kadınlara uygulamakta genellikle isteksiz davranıyorlardı; bu yüzden İngiliz Katolikliğinin merkezi giderek haneler olmaya başladı.

İngiltere'deki Katoliklerin sıra dışı durumları, kiliseye gitmeyen kadınların Katolikliğin sürdürülmesinde Avrupa'nın başka bölgelerindeki kadınlara göre daha önemli bir rol oynamalarını sağladı. Cizvitlerin Papalıkça tanınmalarından bir yıl sonra, Barcelona'da Loyola ile çalışmış olan Isabel Roser, hastalara ve yoksullara yardımın yanı sıra, eğitimi de içeren aktif bir misyonu olan bir kadın tarikatı kurmak için papadan onay istedi. Loyola rahibelerin halkla sürekli ilişki halinde olacağı düşüncesi karşısında dehşete kapıldı; Papa III. Paulus da izni vermedi. Buna rağmen, Roser'in grubu Roma'da ve Hollanda'da büyümeye devam etti. Bundan birkaç yıl önce de Angela Merici (1474-1540) bir grup bekâr ve dul laik kadınla birlikte yoksullara yardım amacıyla Azize Ursula Derneği'ni kur-

muştu. Bu dernek papadan onay aldı ve yüzyılın sonlarına doğru giderek kız çocuklarının eğitimine odaklanan bir dini tarikat haline geldi. Ancak, dini bir tarikat olduktan sonra Ursulacılar, manastıra kapanarak kendilerini dış dünyadan soyutlamaları için giderek artan bir baskıyla karşılaştılar. Birçok Ursulacı merkez bu isteğe karşı koydu, ama manastıra kapanmış bir rahibenin hayatının Tanrı'nın gözünde bir kadın için en değerli yol olduğu yolundaki kilise öğretisini kabul edenler severek kapandılar. Genellikle Ursulacı merkezlerine kız çocuklarını eğitmeye devam etmeleri için izin verildi; ama artık eğitim manastır duvarlarının ardında yapılıyordu; bu merkezler özellikle Fransa'da kız çocukları için en önemli eğitim kurumları haline geldiler.

Kadınların Protestanlığı durdurmaya çalışmak ve insanları Katolik yapmak gibi Katolik Reform'un en heyecanlı ve önemli kabul edilen kısımlarından dışlanmaları, 16. yüzyılda azize mertebesine yükseltilen kadınların oldukça az olan sayısına yansımaktadır. 16. yüzyılda aziz mertebesine yükseltilenlerden sadece yüzde 18,1'i kadındı; oysa 15. yüzyılda bu oran yüzde 27,7'ydi. 16. yüzyılda aziz mertebesine yükseltilen erkekler genellikle misyonerler, reformcu piskoposlar ile papalar veya Protestanlıkla savaşanlardı. Buna karşın, azizeler genellikle mistikler veya mevcut dini tarikatlarda reform yapanlardı. Bu azizelerden en tanınmışı –16. yüzyılın en önemli din kadını– Avilalı Teresa'ydı (1515-82). Mistik hayallerini tinsel otobiyografisinde anlatan bir Karmelit rahibesi olan Teresa, yeni manastırlar kurdu ve Karmelit tarikatında reform yaptı. Teresa kadınlara manastır dışında kurumsallaşmış roller verilmesi gerektiğini savunmuyordu; ama cinsiyeti yüzünden karşı karşıya kaldığı kısıtlamalardan rahatsızlık duyuyordu ve kurduğu yeni tarikat evlerinin Avrupa'nın başka bölgelerindeki Protestanların Katolik kiliselerini ele geçirmelerine bir cevap olduğunu düşünüyordu.

Trento Konsili'nin aldığı kararlardan biri, bütün din kadınlarının manastıra kapanmasının gerekli olduğuydu. Trento Konsili, III. Paulus tarafından 1545 yılında toplanan ekümenik bir konsildi ve

Belge 14 Luise de Carvajal'ın İngiltere misyonu

Kadınların misyoner olma isteği hemen hemen her zaman reddediliyordu; ama birkaç kadına İngiltere'deki Katoliklere din hizmeti sunmaları için izin verildi. Bu kadınlardan biri, Protestan İngilizleri Katolik yapmaya çalışmaktan dolayı birkaç kez hapse atılan İspanyol soylusu Luise de Carvajal y Mendoza (1566-1614) idi. Aşağıdaki alıntı, onun İspanya ve Portekiz'deki İngiliz Cizvitlerin yöneticisi Joseph Creswell'e yazdığı ve köşe başlarında yapılan din tartışmalarını canlı bir şekilde aktaran bir mektubundan yapılmıştır.

> Siz saygıdeğer beyefendiye orada kullanılan bir deyimle, haç ile kutsal su arasında yürüdüm diyebilirim; çünkü hapse atıldım ve bir halk hapishanesi olduğu için de bu konuda suskun kalmam anlamsız olur. Hapse atılmamın nedeni şuydu: Bir gün Cheapside'da –Londra'da bir bölge– bir dükkâna gitmiştim ve hep yaptığım gibi, kapının eşiğinde durmuşken, elime dükkânda çalışan gençlerden birine Katolik olup olmadığını sorma fırsatı geçti. "Hayır, Tanrı göstermesin!" diye cevap verdi. Ben de, "Dilerim Tanrı Katolik olmamana izin vermez, çünkü Katolik olman senin için çok önemli" dedim. Bunun üzerine dükkânın sahibi ile karısı, bir başka genç ve komşu tüccarlar geldi ve din üzerine derin bir sohbet başladı. Evkaristiya, rahipler ve günah çıkarma hakkında birçok soru sordular; ama en çok zamanı (iki saatten fazla) Katolik dininin tek gerçek din, papanın da kilisenin başı olup olmadığı ve Aziz Petrus'un anahtarlarının sonsuza kadar onlara –papalara– verilip verilmediği üzerinde konuşarak harcadık.
>
> Bazıları konuşmayı keyifle dinlerken bazıları öyle öfkelendi ki, işin tehlikeli olmaya başladığını, en azından tutuklanacağımı hissettim. Ama bu ışığın onların gözünde parlamasını sağlamak için elimden geleni yapıp bunu önemsemedim. Bu basit din konularında herkesin işine çok yarayacak belli yöntemler –ikna etme yöntemleri– vardır ve insan bunlar vasıtasıyla hatalarla savaşabilir. Ve baştan pek iyi karşılamasalar bile, sonunda bu gerçekler; daha sonra üzerinde düşünülmek üzere akıllarda kalır ve kutsal vahye açık olurlar ve Tanrı tarafından kurtarılmalarının veya cezalandırılmalarının nedeni büyük ölçüde anlaşılır. Papazların nerede olduğunu bile öğrenmeyi başaramayan birçok insan var; sıradan Katolikler arasında ise somut bir yarar garantisi yoksa bu riske –rahiplerle görüşme riski– girmeyi isteyen çok insan yok. Ve Cheapside'daki dükkân sahipleri papaya duydukları öfke, kızgınlık ve nefrette, tıpkı sayıca ve paraca olduğu gibi, şehrin geri kalanını yaya bırakıyorlar. Bunun bir kısmı, birçok defa aynı konuları konuştuğum başka insanların bana her zaman nazik davranmış olmaları gerçeğinde gözlemlenebilir.
>
> Dükkân sahibesi herkesi galeyana getirmeye çalıştı; oradaki bir başka genç adam, yaşı küçük öfkesi büyük bir erkekti, aynı şekilde davrandı. Kadın oradakilere bana hoşgörülü davrandıkları için utanmaları gerektiğini ve benim mutlaka insanların aklını çelip dinlerini değiştirmek için kadın kılığına girmiş bir Katolik rahip olduğumu söyledi. Tanrım, İngiltere'de kaldığım süre boyunca konuştuğum en iyi İngilizceyi o gün konuşmamı sağladı; onlar da konuşma şeklimden beni İskoç sandılar ...
>
> Hapisteyken din hakkında dışarıda konuştuğumdan daha da fazla konuştum; bütün gardiyanlar ve görevliler, aileleri ve arkadaşları benden izin alarak benimle konuşmaya geliyorlardı. Nezaketle dinliyorlardı. Ben de, Tanrı'nın kelamının engellenemeyeceğini söyleyen Kutsal Havari'yi hatırlayarak bu fırsatı kaçırmak istemiyordum.

Elizabeth Rhodes, *This Tight Embrace: Luisa de Carvajal y Mendoza (1566-1614)* –Milwaukee: Marquette University Press, 2000–, s. 265-79. İzin alınarak basılmıştır.)

birkaç kesintiye rağmen Katolik dogmaları tanımlamak ve suiistimalleri ortadan kaldırmak için takip eden on sekiz yıl boyunca toplanmıştı. Dogma açısından Trento Konsili, Protestan tezlerine cevap olarak geleneksel Katolik inançlarını savunuyordu: Kurtuluş için hem iman hem de iyi ameller gereklidir; temel Hıristiyan öğretileri Kutsal Kitap'ta ve geleneklerde bulunur; Evkaristiya'nın sırrının ve gücünün merkezinde, tözün değişmesi (*transubstantiation*) vardır ve bunu sadece yetkili bir rahip uygulayabilir; yedi ayin yararlıdır ve acil vaftizler dışında ayinleri sadece bir rahip uygulayabilir; Bakire Meryem ve azizler kutsaldır; rahipler ve keşişler evlenemezler ve metreslerini bırakmalıdırlar.

Trento Konsili aynı zamanda çok sayıda disiplin kuralı da ilan etti; ancak bunlar Avrupa'nın bütün Katolik bölgelerinde kabul edilen Trento dogmaları gibi kabul edilmedi. Bu kurallar piskoposların kendi bölgelerinde yaşamalarını zorunlu kılıyor, endüljans satışını tamamen yasaklıyor (ama papanın endüljans verme yetkisini ortadan kaldırmıyor), piskoposların nüfuz alanını güçlendiriyor ve her piskoposluk bölgesinin bir din okulu açmasını gerekli kılıyordu. Rahipler halka eğitim ve öğretim vermek için eğitileceklerdi ve cemaatlerinin ruhani yükümlülüklerini, özellikle de günah çıkarma ve Paskalya döneminde komünyona katılma yükümlülüklerini ne kadar iyi yerine getirdiklerine dair kayıt tutacaklardı.

Konsil son toplantısında Katolik evlilik doktrinini açıklayan *Tametsi* kararını ilan etti. Bundan böyle bir evliliğin geçerli olabilmesi için evlilik tanıklar önünde gerçekleştirilecekti ve bu tanıklardan biri kilisenin rahibi olacaktı; rahiplere bölgelerindeki tüm evliliklerin kaydını tutma emri verildi. Boşanıp başkasıyla evlenmek hiçbir şekilde mümkün değildi; ama birlikte yaşamaları kesinlikle mümkün olmayan eşler yatak ve yemeğin ayrılmasını talep edebilirlerdi; evliliğin hükümsüz sayılması iktidarsızlık gibi çok aşırı durumlarda mümkündü.

Trento kararları idealler belirledi, ama bunlar çok yavaş gerçekleşti; etkileri 17. hatta 18. yüzyıla kadar Katolik Avrupa'nın birçok

bölgesinde hissedilmedi. Ancak Konsil 1564 yılında dağıldığında, Katolik Kilisesi'nin değişmeye başladığı artık çok açıktı. Kilise geleneksel doktrine tekrar hayat vermişti, Engizisyon ve Yasak Kitaplar Listesi gibi önlemlerle teolojik birliği dayatacak araçları sağlamıştı ve disiplin ve eğitime önem veren yeni dini tarikatlar aracılığıyla kendi içinde reform hareketini başlatmıştı.

Bu canlanma sadece kilise hiyerarşisinde olmadı; yerel düzeyde, hayatın dini ilgilendiren kısımlarında da görüldü. Şehirlerdeki birçok mahallede ve hatta köylerde bile sıradan insanlar kardeşlik cemiyetleri (*confraternity*) kurdular veya kurulu olanları büyüttüler. 1500'lerde Venedik'te 120 kardeşlik cemiyeti varken bu sayı 1700'lerde neredeyse 400'e çıkmıştı. Bu cemiyetler tören alayları düzenliyor, yemekler veriyor, nedamet kırbaçlaması uyguluyor, yoksullara sadaka veriyor, üyelerinin cenaze törenlerini düzenliyor, kiliseler için mum, mobilya ve sanat eseri satın alıyor, hastaneler ve yetimhaneler yönetiyor, bölgelerindeki kutsal yerleri ve sunakları maddi olarak destekliyordu. Çoğu kardeşlik cemiyeti sadece erkeklere açıktı, ama sadece kadınların üye olduğu ve tespih çekip dua etmeye, Bakire Meryem'e, Azize Anne'e (Bakire Meryem'in annesi) veya bir başka azizeye adanmış bazı kardeşlik cemiyetleri de vardı. Cizvitler kendi hayır, eğitim ve misyonerlik faaliyetlerine maddi ve siyasi destek için kendi himayelerinde kurulmuş olan ve adına Marian kardeşlikleri (*sodality*) denilen cemiyetlere bel bağlamışlardı. Bunlardan Fransız Kutsal Sakrament Cemaati veya Portekiz Merhamet Cemiyeti gibi bazıları, din ve hayır işleriyle ilgilenmenin yanı sıra, krallığa destek sağlayan saraylıların ve devlet görevlilerinin kurdukları gizli örgütlerdi. Yeniden canlanmakta olan Katolik kilisesine bağlı hükümdarlar için bu tür destekler, kendilerinden çok daha militan olan Protestanlara karşı savaş alanına ordular sürerken çok önemli oluyordu.

Daha sonraki din savaşları

Din savaşlarının ikinci raundunda ilk çatışma Fransa'da yaşandı. 1559 yılında Fransa ve İspanya, İspanya'nın İtalya'daki egemenliğini kabul eden Cateau-Cambrésis Antlaşması ile Habsburg-Valois savaşlar dizisine son verdiler. Son derece masraflı olan bu savaşların Fransız monarşisi üzerinde yıkıcı bir etkisi olmuş ve 3. bölümde gördüğümüz gibi, krallık, gelir sağlamak için makam satmıştı. I. François (hsd 1515-47) aynı zamanda Papalıkla da bir antlaşma (Bologna Antlaşması) imzaladı ve tüm Fransız piskoposlarını ve rahiplerini atama hakkının kendisine verilmesine karşılık Papalığın tüm kilise konsillerinin üstünde olduğunu kabul etti. François böylelikle Fransız monarşisinin satabileceği veya ödül olarak verebileceği makamların sayısını çarpıcı bir biçimde artırmış oluyordu. Antlaşma, Fransız kralına Fransız kilisesindeki personeli denetleme yetkisi veriyor ve Katolikliği sürdürmesi için çıkar sağlıyordu.

Hıristiyan hümanist Lefèvre d'Etaples gibi Fransa'daki din reformcuları 1520'ler gibi eski bir tarihten beri Lutherci fikirleri tartışıyorlardı, ama Calvin'in fikirleri, özellikle de şehirliler ve soylular arasındaçok daha geniş kabul gördü. Calvin Fransızdı; yazılarını Fransızca yazıyor ve Cenevre Akademisi'nde eğitim gören pastörleri Fransız şehirlerine ve soyluların evlerine gönderiyordu. Fransız soyluları Calvin'ciliği kabul etmeyi monarşi ile savaşmanın bir yolu olarak görüyorlardı; şehirli zanaatkârlar ise, Calvin'ciliğin halka verdiği rolden, çalışma ve düzeni vurgulamasından etkileniyorlardı. Fransız Protestanları (onlara Huguenot deniyordu) ve onların karşısındaki Katolikler birbirlerinin aleyhinde verdikleri vaazların ve eğitimin yanı sıra, birbirlerine karşı şiddete de başvuruyorlardı; çünkü her iki taraf da diğerini, toplumda bulunan ve Tanrı'nın gazaba gelmesine neden olacak bir zehir olarak görmekteydi. Protestan öğretileri kutsal tasvirlerin gücünü sorguluyordu; halk birçok şehirde heykelleri, tasvir işlemeli camları ve tabloları parçalıyordu. Dini tasvirleri tuvaletlere atarak onlarla dalga geçiyor, onları test ediyorlardı; odun veya inşaat malzemesi olarak kullanıyor, oyuncak veya maske diye çocuklara veriyorlardı. Bu tepkilere ge-

nellikle Protestanların ateşli vaazlarının neden olmasına karşın bu tasvir kırma (*ikonoklazm*) furyası, halkın kilisenin anlam sistemini ve görünenle görünmeyen arasındaki ilişkiyi yeniden değerlendirerek Reform'u kendisinin gerçekleştirmesine bir örnektir. Katolik kitleler dini tasvirleri koruyarak karşılık veriyordu; her iki taraftan insanlar karşı taraftan insanları çoğunlukla çok korkunç şekillerde öldürüyordu. Bu cinayetler 1560'larda açık bir savaşa dönüştü; Fransız monarşisi bu savaşta genellikle Katolikleri destekliyordu, ama zaman zaman da daha yatıştırıcı bir politika benimseyerek ateşkesler sağlıyordu.

1572 yılında Fransa kralı ateşkesi daha kalıcı yapma niyetinde gibi görünüyordu: Kraliyet hükümeti her iki tarafın liderlerini, kralın kız kardeşi ile bir Protestan prensin (Navarre Prensi Henri) arasındaki muhteşem evlilik törenine katılmaları için Paris'e davet etti. Birkaç gün sonra, 24 Ağustos'ta (St. Barthélemy Yortusu), Protestan düğün misafirlerinin çoğu kraliyet meclisinin emri üzerine öldürüldü ve toplumun her kesiminden binlerce Protestan, kitleler tarafından katledildi. Şiddet diğer şehirlere de sıçradı ve buralarda da, kitlelerin anlık tepkileri sonucu değil, şehir yetkililerinin emri üzerine, binlerce kişi daha öldürüldü. St. Barthélemy Yortusu Kıyımı olarak adlandırılan bu planlı ve organize katliam yüzünden bazı Protestanlar yurtdışına gitti, ama bazıları da kalıp yeniden başlayan savaşa devam ettiler ve 4. bölümde gördüğümüz gibi, zorba bir krala karşı isyan etmenin haklılığını savunan siyasi kuramlar geliştirmeye koyuldular.

Savaş her iki tarafı da bitkin düşürerek ve sık sık yeni ayaklanmalara ve Kral III. Henri'nin (1574-89) hançerlenerek öldürülmesi dahil olmak üzere suikastlere yol açarak on beş yıl sürdü. Bu cinayet Protestan Henri de Navarre'ın –evliliği St. Barthélemy Yortusu Kıyımı'yla özdeşleşen talihsiz damat– Fransa kralı olmasını sağladı (Henri de Navarre, IV. Henri unvanıyla 1589-1610 yılları arasında krallık yaptı). Henri, kişisel deneyimlerine rağmen –belki de deneyimleri yüzünden– din konusunda kuramsal olmaktan çok pragmatikti. Onun bu tutumu "politik" olmak diye adlandırılıyordu. Fransız halkının çoğunluğunun Katolik olduğu gerçeğini kabul eden Henri, önce Katolikliği Fransa'nın resmi dini ilan etti ve bir-

Şekil 16 Katolik Birliği'nin bir Fransız şehrinde düzenlediği silahlı geçit alayı; 1590, yağlıboya tablo François Bunel (1522-1599) tarafından yapılmıştır. Fransa'daki din savaşlarında her iki tarafın düzenlediği yürüyüşler gerilimi artırıyor ve ayaklanmalara yol açıyordu.

kaç yıl sonra kendisi de Katolik oldu. Her iki tarafın radikalleri de dehşete kapılmışlardı; Katolikler Henri'nin din değiştirmesini takiye olarak nitelendiriyor, onun bir zamanlar, "Paris bir Evkaristiya'ya değer" demiş olduğunu ileri sürüyorlardı. Ama karşılıklı bıkkınlık ve karışıklık çıkacağına dair giderek artan bir korku –gerçekten de kısa bir süre sonra Güney Fransa'da, Croquant adı verilen büyük bir köylü ayaklanması başladı– her iki tarafın ılımlı kanadının Henri'yi kral olarak kabul etmelerine ve savaşı bırakmalarına yol açtı. Henri, bu ateşkesi 1598 yılında çıkardığı Nantes Fermanı ile onayladı. Ferman, Katolikliğin Fransa'nın resmi dini olduğunu açıkça belirtiyor, ama Huguenotlara bazı belirlenmiş yerlerde yaşama ve serbestçe tapınma hakkı ile yaklaşık 150 tahkim edilmiş kente sahip olma izni veriyordu. Dolayısıyla, Nantes Fermanı ile tanınan hoşgörü sınırlıydı. Ama yine de, 1685 yılında XIV. Louis (hsd 1643-1715) tarafından hükümsüz ilan edilecek olan bu ferman, uzun yıllar süren bir din barışı sağladı.

İkonoklast ayaklanmalar ve kralla çatışma Hollanda'daki din savaşlarının da bir parçasıydı. Büyükannesi Burgonyalı Marie'den V. Karl'a miras kalan bu ülke oldukça bağımsız on yedi vilayetten oluşuyordu; bu vilayetlerin çoğu Brugge, Gent, Amsterdam ve Anvers gibi zengin ticaret ve üretim merkezleriydi. Hollanda'da büyümüş olan Karl, Lutherci fikirlerin yayılmasını sınırlayabildi; ama İspanya'da büyümüş olan oğlu Felipe (Karl 1556 yılında tahttan feragat edince İspanya, İspanya'nın İtalya'daki ve Yeni Dünya'daki toprakları ve Hollanda ona miras kalmıştı) Calvin'cilik karşısında çok daha az etkiliydi. Calvin'cilik gelişmekte olan şehirlerde yaşayan tüccarlara ve zanaatkârlara çekici geliyordu; çünkü insanlara bir amaç duygusu veriyor ve çalışmayı teşvik ediyordu. Ne Felipe ne de Felipe İspanya'dayken naip olarak atadığı üvey kız kardeşi Parmalı Margarete (hsd 1559-67) buna hoşgörü göstermek niyetindeydi: Margarete Calvin'ciliği yasakladı, aynı zamanda vergileri de artırdı; bu iki karar 1566 yılında bir ikonoklast ayaklanmasını ateşledi. Felipe, ayaklanmaları durdurması ve dini tasvirleri parçalayanları cezalandırması için Alva dükünün komutasında bir ordu yollayarak karşılık verdi. Alva, yüzlerce erkeği "Kanlı Konsey" adıyla ünlenen özel bir mahkemede yargılayıp idam ederek görevini acımasızca yerine getirdi. Bu baskıcı önlemler etkisiz kaldığı gibi, İspanya'ya karşı açık bir isyana ve iç savaşa dönüştü.

İspanyol orduları başlangıçta başarısızdı; ama yavaş yavaş aralarında Brugge, Gent ve Anvers de bulunan güneydeki on vilayeti ele geçirdiler. Calvin'cilik yasaklandı ve bölge (günümüz Belçika'sı) İspanyol Habsburgların kontrolünde ve Katolik olarak kaldı. Aralarında Hollanda ve Utrecht de bulunan kuzeydeki yedi vilayet ise, 1579 yılında bir birlik oluşturdular. Bu birlik daha sonra Hollanda Birleşik Vilayetleri adını aldı. Felipe bunu kabul etmedi ve savaş sürdü; Hollanda askerleri, Sessiz Willem olarak tanınan yerel soylu, Orange Prensi ve Nassau Kontu Willem (1533-84) liderliğinde zaferler kazandılar. Willem, Felipe taraftarı bir Fransız suikastçi tarafından vurularak öldürüldü ve Birleşik Vilayetler'in liderleri İspanyollarla savaşmak için sınırlarının ötesindeki başka Protestan ülkelerden destek arayışına girdiler. Özellikle İngilte-

re'den yardım istediler; İspanya'nın Kuzey Hollanda'ya doğru ilerlemesini sürdürecekmiş gibi görünmesi üzerine, Elizabeth isteksiz de olsa para ve asker yolladı. Tam bu sırada, çocuksuz Elizabeth'in vârisi ve kuzeni İskoçya Kraliçesi Mary, Elizabeth'e karşı düzenlenecek bir suikast planına karıştı. Suikast İspanya kralı tarafından destekleniyordu; Mary bir hain olarak kafası kesilerek idam edildi. Felipe papanın onayını ve İngiltere'yi işgal etmesi durumunda büyük bir para ödülü sözü aldı; Papalık, Avrupa'da dinde tek tipliliği yeniden oluşturmanın tek çaresi olarak gördüğü bu işgali zaten düşünüyordu.

Felipe, Madrid yakınlarında yeni yaptırdığı Escorial Sarayı'na kapandı ve uzaktan işgali planladı. Doğrudan İngiltere sahillerine saldıracak ve bir kara işgali için Hollanda'dan İngiltere'ye İspanyol askerlerini taşıyacak olan çok büyük bir donanmanın Lizbon'da toplanmasını emretti. Resmi belgelerde adı "la felícissima armada" (en kutlu donanma) olarak geçen ve yaklaşık 130 gemiden oluşan donanma 1588 yılında Lizbon'dan ayrıldı. Orijinal plandaki tarihten bir yıl sonra harekete geçilmişti; çünkü İngiliz korsanları gemileri, gemilere yüklenmek üzere rıhtımda bekletilen erzakı ve stoklama varillerinin çoğunu yakmıştı ve yeni varillerin yapılması gerekiyordu. Bu, tam bir felaket olmuştu.

Felipe'nin bel bağladığı deneyimli general, bu bir yıllık gecikme sırasında öldü. Yeni variller fırınlanmamış ağaçtan yapılmıştı, bu yüzden su aldılar ve içlerindeki yiyecekler ve su bozuldu. Yapılan planlar İspanyol askerlerine tam olarak iletilmemişti ve gemilere binmek için hazır vaziyette beklemiyorlardı; aslında bu pek bir şey fark ettirmedi; çünkü İspanyol kılavuzlar ve kaptanlar zaten sahile yaklaşamıyorlardı. İspanyol gemilerinin manevra yeteneği İngiliz gemilerininkinden daha azdı ve bir kısmı İngilizlerin açtığı ateşle battı veya yanan "ateş-gemileri"nin kendilerine çarpması sonucu yandılar. Manş Denizi'ndeki rüzgârların yön değiştirmesiyle sürüklenen birçok İspanyol gemisi, Kuzey Denizi'nde veya (Katolik) halkın sevinçle gemileri yağmaladığı, kurtulanları öldürdüğü İrlanda kıyılarında battı.

Tek başına bir olay olarak, İspanyol Armadası bazen ileri sürüldüğü kadar önemli değildi; çünkü gemilerin hemen hemen yarısı İs-

panyol limanlarına geri döndü ve Hollanda'daki savaş Felipe'nin hükümranlığının sonuna kadar devam etti. Ancak, İspanya Hollanda'ya elinde bulundurduğu toprağın tamamını koruyacak sayıda asker gönderemiyordu; çünkü Hollanda çok iyi durumdaki ekonomisi sayesinde çok sayıda gemi, silah ve insan gücü sağlayabiliyordu. Hollandalı korsanlar İspanyol gemilerini avlayıp sömürgelerdeki limanlara saldırırken, Hollandalı tüccarlar daha barışçıl ama acımasız yöntemlerle dış ticareti geliştiriyorlardı. Sonunda, 1609 yılında, İspanya Kralı III. Felipe (hsd 1598-1621) ateşkesi kabul etti ve Birleşik Vilayetler'in bağımsızlığını resmen tanıdı.

17. yüzyılın başlarında Avrupa'nın büyük bir kısmının din haritası böylesi pamuk ipliğine bağlı ateşkeslerin ürünüydü. İtalya, İspanya ve Portekiz Katolik; İskandinavya, İngiltere ve İskoçya Protestan; Rusya Ortodokstu; ama Avrupa'nın ortası dini olarak bölünmüştü.

*

Ortaçağın sonlarında Avrupa'da çoğu insan Katolik kilisesinin öğretilerini kabul ediyor, dini faaliyetleri anlamlı buluyordu ama önemli bir azınlık reform istiyordu. 1520'lerde bu gruba Almanya'daki Wittenberg Üniversitesi'nde ilahiyat profesörü olan Martin Luther de dahil oldu. Luther kilise öğretileri aleyhinde yazdı ve konuştu ve fikirleri, kısmen yeni bir teknolojik ürün olan matbaa sayesinde bir harekete dönüştü. Luther ve diğer reformcular siyasi otoriteyle birlikte çalıştılar ve Orta Avrupa ve İskandinavya'nın büyük bölümü Katolik kilisesinden ayrıldı ve bağımsız Protestan kiliseler kuruldu. İngiltere'de kral VIII. Henry'nin erkek vâris arzusu Katolik kilisesinden ayrılmasına ve ayrı bir İngiliz kilisesi kurmasına yol açtı; bu gelişmeleri bazı insanlar kabul etti, bazıları ise reddetti. Protestan ve Katolik siyasi yetkililerin hepsi ülkelerinde sadece bir resmi devlet kilisesi olması gerektiğini düşünüyordu ama bazı bireyler ve gruplar bu düşünceyi reddediyor ve dini bağlılığın gönüllü olması gerektiğini savunuyordu. Bu gruplar aynı zamanda çeşitli Hıristiyan öğretiler hakkında köktenci kabul edilen fikirler geliştirdiler, bu yüzden de yoğun bir şekilde zulüm gördüler ve çoğunlukla bir yerden başka yere kaçmaya zorlandılar. Toplumsal adalet taleplerinin haklılığını göstermek için Luther'in fikirlerini kullanan köylüler de bastırıldı.

Reform İsviçre ve Almanya'da başlayıp, 16. yüzyılın sonlarına doğru Fransa ve Hollanda'ya sıçrayan ve yüz yıl süren bir savaşa yol açtı. 1530'ların sonlarına doğru Katolik kilisesi Protestanların meydan okumalarına daha canlı bir şekilde karşılık vermeye ve aynı zamanda dahili reformlar yapmaya başladı. Bu iki hareketi de Papalık ile Cizvitler gibi yeni dini tarikatlar yönetiyordu; bu girişimler geleneksel Katolik öğretiyi yeniden vurgulayan Trento Konsili'yle doruk noktasına ulaştı. Aynı zamanda Jean Calvin'in görüşleri, düzen, dindarlık ve disiplinin tanrısal lütfun göstergeleri olarak kabul edildiği ikinci bir Protestan reform dalgasına esin kaynağı oldu. Ahlak ve toplumsal disiplin üzerine yapılan bu vurgu Katolik bölgelerde de ortaya çıktı ve mezhepleşme sürecinde, bütün Avrupa'da yetkililer insanlara Hıristiyanlığın kendi özel yorumlarını öğretmeye çalıştı.

İnsanları eğitmek ve davranışlarını değiştirmeleri için onları teşvik etmek (veya zorlamak) Protestan ve Katolik reformcuların tahminlerinden daha fazla zaman aldığı için, bazı bilim adamlarının "uzun Reform" adını verdikleri bu mezhepleşme ve toplumsal disiplin süreci 16. yüzyıldan sonra da sürdü. 9. bölümde göreceğimiz gibi, 17. yüzyılda dini bölünmeler hanedan kavgalarıyla ve siyasi anlaşmazlıklarla birleşip, neredeyse tüm Avrupa ülkelerinin katıldığı Otuz Yıl Savaşları'na (1618-48) yol açtı. Savaşan ülkeler açıkça kabul etmeseler bile, Otuz Yıl Savaşları'nın nedenleri arasında ekonomik konular, özellikle de Reformlardaki dini değişiklikler kadar, erken modern dönemde Avrupa toplumuna biçim veren ve bir sonraki bölümde göreceğimiz ticaret ve ticaretin yarattığı zenginlik vardı.

[redacted]

John Bossy, *Christianity in the West, 1400-1700* (Oxford: Oxford University Press, 1985) bu dönemdeki önemli değişikliklerle ilgili canlı ve kısa bir incelemedir. Reformla ilgili sağlam incelemeler şunlardır: Euan Cameron, *The European Reformation* 2. baskı (Oxford: Clarendon Press, 2012) sadece Protestanlar üzerinde yo-

ğunlaşmaktadır; Hans Hillerbrand, *The Division of Christendom: Christianity in the Sixteenth Century* (Louisville: Westminster-John KNox, 2007) Katoliklikle ilgili konuları da içermektedir. R. Po-chia Hsia, *A Companion to the Reformation World* (Oxford: Blackwell, 2004) bir dizi konu üzerine, her birinde uzun bibliyografyalar bulunan makaleler içermektedir. Hsia'nın Cambridge History of Christianity (Cambridge: Cambridge University Press, 2006) serisinin VI. cildi *Re-formation and Expansion, c. 1500-c. 1660* da benzer bir kitaptır, sıradan erkek ve kadınların dini hayatları üzerine makaleler içermektedir.

Heiko Oberman, *Luther: Man Between God and the Devil* (New Haven: Yale University Press, 1989) Luther'in görüşlerini kapsamlı bir şekilde ele almaktadır. François Wendel, *Calvin: The Origins and Development of his Religious Thought* (New York: Harper and Row, 1963) aynısını Calvin için yapmaktadır. G. H. Williams, *The Radical Reformation,* 3. baskı (Kirksville, MO: Sixteenth Century Essays and Studies, 1992) önemli ve kapsamlı bir incelemedir. Calvin'ciliğin etkisi için bakınız; Philip Benedict, *Christ's Churches Purely Reformed: A Social History of Calvinism* (New Haven: Yale University Press, 2004).

Katolik Reformu üzerine iyi araştırmalar şunlardır: Michael A. Mullett, *The Catholic Reformation* (London: Routledge, 1999) ve R. Po-chia Hsia, *The World of Catholic Renewal, 1540-1770* 2. baskı (Cambridge: Cambridge University Press, 2005) sömürgelerdeki Katolikliği kapsamlı olarak ele almaktadır. Louis Chatellier, *The Europe of the Devout: The Catholic Reformation and the Formation of a New Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989) Fransa üzerine yoğunlaşmıştır. Sarah Nalle, *God in La Mancha: Religious Reform and the People of Cuenca, 1500-1650* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992) tek bir kent hakkında ayrıntılı bir şekilde belgelenmiş analizler sunmaktadır. John W. O'Malley, S.J., *The First Jesuits* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993) Cizvit tarikatının başlangıcını ele almaktadır. Dauril Alden, *The Making of an Enterprise: The Society of Jesus in Portugal, its Empire and Beyond, 1540-1750* (Stan-

ford: Stanford University Press, 1996) tarikatı dünya çapında incelemektedir.

Fransa'daki Reform'la ilgili incelemeler şunlardır: Barbara Diefendorf, *Beneath the Cross: Catholic and Huguenots in Sixteenth-Century Paris* (Oxford: Oxford University Press, 1991) ve Mack P. Holt, *The French Wars of Religion, 1562-1629* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998). İngiltere için *bkz.* Christopher Haigh, *English Reformations: Religion, Politics, and Society under the Tudors* (Oxford: Oxford University Press, 1993); Peter Marshall, der., *The Impact of the English Reformation 1500-1640* (Londra: Edward Arnold, 1997) ve Ethan Shagan, *Popular Politics and the English Reformation* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003). G. W. Bernard, *The Late Medieval English Church: Vitality and Vulnerability before the Break with Rome* (New Haven: Yale University Press, 2012). Almanya için *bkz.* Susan C. Karant-Nunn, *The Reformation of Ritual: An Interpretation of Early Modern Germany* (Londra: Routledge, 1997) ve Thomas A. Brady, *German Histories in the Age of Reformations, 1400-1650* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010). Alçak Ülkeler için *bkz.* Alastair Duke, der., *Reformation and Revolt in the Low Countries* (Londra: Hambledon, 1990). Doğu Avrupa için *bkz.* Karin Maag, der., *The Reformation in Eastern and Central Europe* (New York: Scholar Press, 1997).

Dini mesajların nasıl yollandığının analizi için *bkz.* Robert W. Scribner, *For the Sake of Simple Folk: Popular Propaganda for the German Reformation* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981) ve Mark U. Edwards, Jr., *Printing, Propaganda and Martin Luther* (Berkeley: University of California Press, 1994). Hoşgörü ve baskı için *bkz.* J. Coffey, *Persecution and Toleration in Protestant England: 1558-1689* (Londra: Longman, 2000) ve Brad Gregory, *Salvation at Stake: Christian Martyrdom in Early Modern Europe* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999). Benjamin J. Kaplan, *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007).

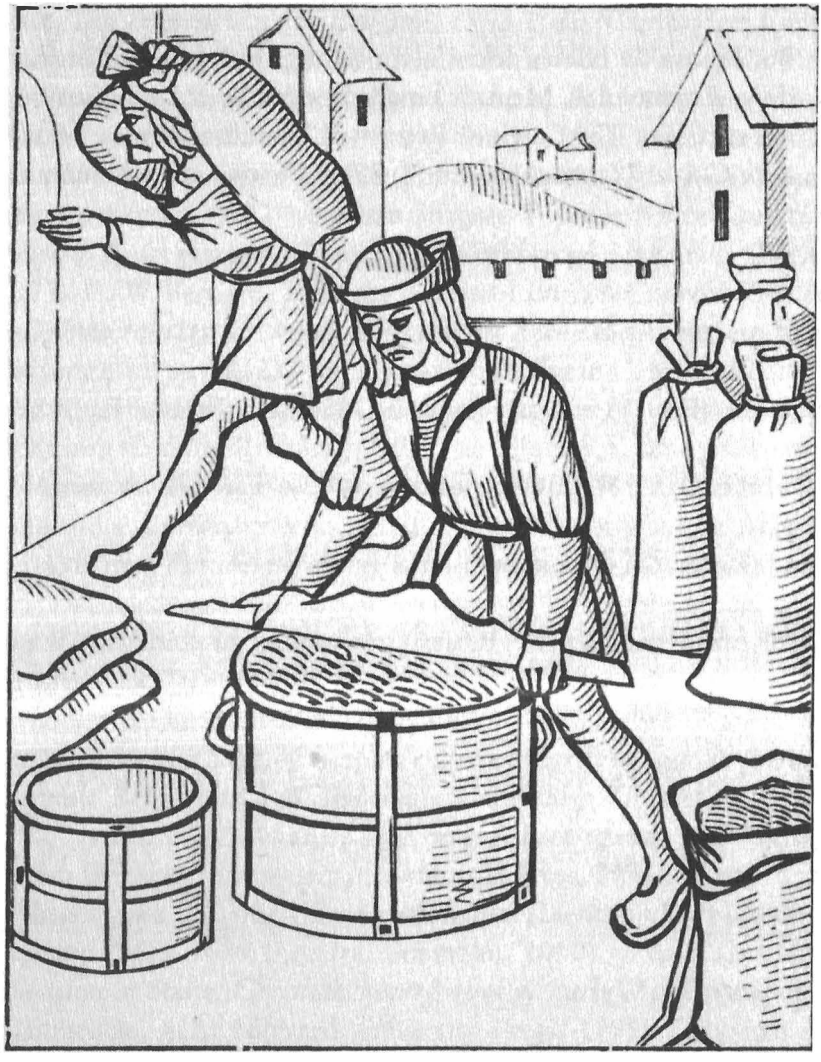

Daha başka öneriler ve yönlendirmeler için *bkz.* www.cambridge.org/wiesnerhanks.

Not

1 Bu, Fransa'da Nîmes'deki Calvin'ci yargı kurulunun düsturuydu ve Raymond A. Mentzer bu düsturu çevirip, "*Disciplina nervus ecclesiae:* The Calvinist Reform of Morals at Nîmes," *Sixteenth Century Journal* 18 (1987): 89-115'te ona atıfta bulunmuştur.

6 Ekonomi ve teknoloji, 1450-1600

Tahıl tartılışını gösteren ahşap baskı illüstrasyon; 1528 tarihli *Paris Şehri'nde Tüccarlar Birliği ve Zabıtanın Nüfuz Alanı ile İlgili Kraliyet Fermanı*'ndan alınmıştır. Birçok düzeydeki yönetimler hububat fiyatlarını ve dağıtımını düzenleyerek herkesin alabileceği seviyede tutmaya çalışıyordu; ancak 16. yüzyılda hiç düşmeyen enflasyon bunu çok zorlaştırıyordu.

Kronoloji

1401	Barcelona'da ilk kamu bankası açılır
1450'ler	Ortak arazilerin koyunların otlaması için çitlenmesi Orta İngiltere'de daha da yaygın bir hale gelir
1460	Anvers'de ilk borsa kurulur
1500	80 milyona çıkan Avrupa nüfusu veba salgını öncesi düzeyine ulaşır
1556	Georgius Agricola madencilik hakkında önemli bir kitap olan *De re metallica*'yı (Madenler Üzerine) yayımlar
1566	Londra Borsası kuruldu
1557	İspanya birinci iflasını ilan eder
1560	Polonya'nın hububat ihracatı bir önceki yüzyıla oranla 10 kat artar
1572	İngiltere'de kilise bölgeleri, bölge sakinlerinden "yoksul vergisi" almaya başlar
1580'ler	Hollandalı gemi yapımcıları *fluyt*'ı icat eder
1590'lar	Amsterdam'da "gücü kuvveti yerinde" yoksullar için bir işlik *(workhouse)* açılır
1600	Hububat fiyatı bir önceki yüzyıla oranla 4 ilâ 7 kat arası artar
1603	Rusya'daki serfler tamamıyla toprağa bağlanır

Don Quijote'deki ünlü bir sahnede şövalye Don Kişot ve sadık hizmetkârı Sancho Panza bir ırmakta "Don Kişot hariç başka herkesin yüreğine korku salacak, düzenli bir arayla birbiri ardına inen tokmak sesleri, demir ve zincir şakırtıları ve korkunç bir su sesi"

duyarlar. Don Kişot bu ses için, "ruhumu harekete geçiren bir uyarıcı" der; "çok çetin geçeceği belli olan bu maceraya girmek için can atan yüreğim çatlayacak gibi." Sancho Panza gizlice atının bacaklarını bağladıktan sonra Don Kişot'u sabaha kadar beklemeye ikna eder ve vakit geçsin diye ona uzun bir hikâye anlatır. Gün ağarınca ikili:

> Su ve tokmak seslerinin geldiği yöne doğru ilerlemeye başladılar ... Büyük bir çağlayanın aşağı döküldüğü bir kayalığın dibindeki küçük bir çayıra geldiler. Kayalığın dibinde evden çok harabeye benzeyen birkaç derme çatma ev vardı ve hâlâ durmadan devam eden tokmak seslerinin bu evlerden geldiğini anladılar. Rocinante –Don Kişot'un atı– su ve tokmak sesinden korktu ama Don Kişot onu sakinleştirdi ve adım adım evlere doğru ilerledi; bu arada bütün kalbiyle leydisinden bu korkunç girişimde kendisini desteklemesini istiyordu; yürürken aynı zamanda Tanrı'ya da yakarıyor kendisini unutmamasını istiyordu. Onun yanından bir an olsun ayrılmayan Sancho boynunu mümkün olabildiği kadar uzattı ve böyle korkmasına neden olan şeyi görebilmek için Rocinante'nin bacakları arasından baktı. Yüz adım kadar daha ilerlediler ve bir köşeyi döndüklerinde bütün gece kendilerini korku ve merak içinde bırakan o korkunç ve huşu uyandıran sesin nedeni, hiç kuşkuya yer bırakmayacak bir şekilde açıkça ortaya çıktı; bunca gürültüyü yapan (okuyucu, dilerim kızmaz ve düş kırıklığına uğramazsın), birbiri ardına vuran altı çırpıcı dibeğiydi.
>
> Sancho Panza derhal kahkaha atmaya başladı; "o kadar çok gülüyordu ki, çatlamamak için elleriyle iki yanını tutuyordu." Don Kişot bunun üzerine ona mızrağıyla vurdu ve bunu kimseye söylememesini emretti. Sancho Panza'ya, "Benim gibi bir beyefendi ... sesleri ayırt edip, çırpıcı dibeğinden gelip gelmediğini ne bilsin?" diye sordu. "Ben, senin gibi onların arasında doğup büyümüş kaba ve görgüsüz birinin gördüğü bu şeyleri hayatımda hiç görmedim ki."[1]

Miguel Cervantes bu sahnede sadece Don Kişot'un sık sık yersiz kalan cesaretini ve kahramanlık duygusunu değil, aynı zamanda 16.

yüzyıl Avrupa'sında meydana gelmekte olan bazı ekonomik değişiklikleri de göstermektedir. Şövalye ve yardımcısının dev düşmanlar sandıkları şey aslında su gücüyle çalışan bir çırpıcı dibeğidir. Dibeğin mekanik tokmakları dokunmuş kumaşı daha kalın, daha ağır ve rüzgâr geçirmez yapmak için suyla ve çırpıcı toprağı denilen özel bir kille dövmektedir. Çırpıcılık uzun zamandan beri elle yapılmaktaydı –daha doğrusu ayakla; çünkü çırpıcılar kumaşı özel fıçılarda çiğniyorlardı– ama 16. yüzyılda çırpıcı dibekleri rüzgâr ve su gücü ile çalıştırılmaya başlandı ve bu gelişme gereken işçi sayısını çarpıcı bir biçimde düşürdü. Mekanik çırpıcı aletleri çok pahalıydı; bu nedenle çırpıcı dibeklerinin sahipleri genellikle makineleri çalıştıranlar değil, yatırımcılar oluyordu. Islak kumaşı çırpıcı dibeklerinin dışına çıkarmak ve kuruması için sermek yine de Don Kişot gibi bir beyefendinin asla yapmayacağı türden, beden gücü gerektiren zor bir işti. Muhtemelen Don Kişot, mekanik çırpıcı dibeğinde işlem görmüş kumaş giyiyordu ama dediği gibi sadece "onların arasında doğup büyümüş" Sancho Panza gibi aşağı tabakadan bir insan bu gürültülü ve tatsız yerlerde bulunmuş olabilirdi. Tüccarların elindeki en önemli mal kumaştı ve kumaş yapımında meydana gelen değişiklikler gelişen erken modern Avrupa ekonomisinin merkezindeydi.

Yeni ve büyük ölçekli ticarete ve üretim süreçlerine yapılan yatırımlar yoluyla Avrupa ekonomisinin değişmesi –buna genellikle "kapitalizmin doğuşu" deniyor– uzun zamandan beri Rönesans, Reform ve ulus-devletin ortaya çıkışıyla birlikte modern dünyanın gelişmesine katkıda bulunan temel etmenlerden biri olarak kabul ediliyor.

Kapitalizm, iktisat kuramı ve nüfus artışı

18. yüzyılda iktisatçılar ve iktisat kuramcıları kapitalizmin güçlü rolünü vurgulamaya başladılar. Vasari'nin, kendi dönemindeki İtalyan sanatçılarının sanatı daha önce hiç çıkmadığı düzeylere çıkardığını düşünmesi gibi, İskoç iktisatçı Adam Smith de (1723-90) *Milletlerin Zenginliği* (1776) adlı yapıtında, meydana

gelen bu yeni gelişmelerin ekonomik büyümeye büyük olanaklar sağladığını düşünmekteydi. Smith'e göre, insanların içinde doğal bir ticaret yapma eğilimi bulunuyordu. Bu eğilim, önce bireyler, arkasından gruplar, arkasından bölgeler ve son olarak da ülkeler arasında işgücünde uzmanlaşmaya yol açtı ve onların komşularından daha iyi üretebilecekleri ürünler veya daha iyi başarabilecekleri işler üzerine yoğunlaşmalarını sağladı. En yüksek gelişmişlik, üretim ve yenilik düzeyi, "milletlerin zenginliğinin" en yüksek düzeyde olması, hem üründe hem de işgücünde serbest ticarete ve serbest rekabete izin veren ve daha sonraları adına kapitalizm denilen (Smith bu sözcüğü kullanmamıştı) bir ekonomik sistemle en iyi şekilde başarılabilirdi.

Smith'ten sonra gelen ekonomi kuramcıları da aynı şekilde, kapitalizmin erken modern dönemde Avrupa ekonomisinde giderek baskın olan güçlü bir sistem olduğunu düşünmüşlerdir. Alman felsefeci Karl Marx (1818-83), kapitalizmin ekonomik gelişmeyi teşvik ettiğini söyleyen Smith'le aynı fikirdeydi; ama bu büyümenin kaynağının serbest ticarette değil, işçiler ("proletarya") ile onlara iş veren ve hammadde ile makinelerin ("üretim araçlarının") sahibi olan girişimciler arasındaki eşit olmayan ilişkide bulunduğunu düşünüyordu. Marx'a göre, işçilere ödenen ücret ürettikleri malın değerinden her zaman düşüktür ve bu ikisi arasındaki fark kârı oluşturur. Bu kâr ise işçilere değil, üretimi örgütleyen ve satışını yapan girişimcilere akar. Soylu toprak sahiplerinin egemen olduğu bir ekonomide kâr genellikle tüketime, güzel evler, kıyafetler ve başka eşyalar için yapılan harcamalara gidiyordu; kapitalist ekonomide ise, kârın bir kısmı veya çoğu daha fazla kâr elde etmeye yönelik üretim girişimlerine yatırılıyordu.

Kapitalizmin gelişmesi yavaş, düzensiz ve karmaşıktı. Üretim yöntemlerindeki ve paranın yönetimindeki değişikliklerin yanı sıra, üretilen, satın alınan ve satılan malların miktarında da bir artış meydana geldi. Avrupa ekonomisindeki bu genişlemeye kısmen nüfus artışı yol açtı. Doğum, vaftiz, evlilik ve ölüm kayıtlarının düzenli olarak tutulmaya başlanmasından önce yapılan nüfus istatistikleri eksiktir; ancak çoğu demograf 1300 yılında Avrupa nüfusu-

Yöntem ve Analiz 5 Weber'in tezi

Neden yatırımcılar ve girişimciler iyi yaşamak için gereken paradan daha fazlasını kazanmak isterler? Luther ve diğer din yorumcuları bunu, yedi büyük günahtan birine, temel insan doğasının bir özelliği olan açgözlülüğe bağlıyordu. Kapitalist üretim biçimlerinin Protestan, özellikle de Kalvenci bölgelerde çok daha çabuk ve canlı bir biçimde geliştiğini gözleyen Alman sosyolog Max Weber (1864-1920), bu ikisi arasında bir neden-sonuç ilişkisi gördü. Weber, ilk olarak 1904-5 yılında yayımlanan *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*'nda alınyazısı kaygısının Kalvencileri kendilerinin kurtuluş için "seçilmiş" kişiler arasında olup olmadıklarını gösteren bir işaret aramaya yönelttiğini söylüyordu; insanın, kendi seçtiği mesleğinde (İngilizcede *vocation* [meslek], Latince "çağrı" manasına gelen sözcükten türemiştir ve Tanrı veya doğanın kişiyi bu belirli iş alanına çağırdığını ima eder) çok çalışması, ahlaklı davranması ve disiplinli ve dünya zevklerinden uzak bir yaşam biçimi sürdürmesi bu türden işaretler olabilirdi. Bu "Protestan ahlakı", iş faaliyetlerini ve kârın maksimizasyonunu ahlaki açıdan meşru kılıyor, Tanrı'yı onurlandırmanın bir yolu oluyordu –özellikle de bunlara ek olarak insan tüketimini kısıtlıyorsa.

15. yüzyılda her defter-i kebire "Tanrı ve kâr adına" diye başlayan İtalyan Katolik tüccarları ile tablolara, kitaplara ve lalelere büyük paralar harcayan Hollandalı Kalvencilere dikkat çeken tarihçiler, "Weber tezi" adı verilen bu tezi bir yüzyıldır tartışıyor. Bu tarihçiler, Kalvencilik ile iş alanındaki başarı arasında bir ilişki varsa, bunun Protestan bölgelerde eğitim alanında sunulan daha geniş olanaklarla veya bazı Kalvencilerin, iyi iş ilişkileri kurabilecek ağlar içinde bulunan göçmenler veya dini azınlıklar olması gerçeğiyle daha iyi açıklanabileceğine işaret etmektedirler. Ancak, günümüzde bazı iktisatçılar ekonomik büyümeyi açıklarken, "kültürel faktörler" dedikleri şeyin önemine de işaret ediyorlar. Bu faktörler "başarma arzusu", mülkiyet hakkına saygı ve kanunların etkili bir biçimde uygulanması gibi, tümü Kalvenciler ve onların İngiliz ve Amerikalı ardılları olan Püritenler tarafından yürekten desteklenen değerleri içermektedir.

Başka kaynaklar için bkz.
www.cambridge.org/wiesnerhanks.

nun yaklaşık 80 milyon olduğunu hesaplamaktadır. Bir sonraki yüzyılda kıtlık, veba ve diğer hastalıklar nüfusun en az yüzde 25'ini öldürdü; ama 1500'lere gelindiğinde nüfus veba öncesi düzeye tırmanmıştı ve takip eden yüzyılda yaklaşık 100 milyona çıktı. Krallar ve devlet görevlileri nüfus artışını iyi bir şey olarak kabul ediyorlardı; çünkü daha fazla insan demek daha büyük askeri ve ekonomik güç olma olasılığı demekti.

Ancak nüfus artışı fırsatlar kadar sorunlar da getiriyordu. Yiyeceğe olan talep arttı ve yiyecek fiyatlarında büyük bir yükselişe yol açtı; özellikle hububat fiyatları 1450-1620 arasındaki dönemde bütün Avrupa'da dört ilâ yedi kart arttı. İnsanlar yakmak veya tarla

açmak için ağaç kestikçe odun ve kömür fiyatları da yükseldi. Ormanlar hızla küçüldü, kanallar aracılığıyla kurutuldukça sahil bölgelerinden ve bataklıklardan yeni araziler elde edildi. Yükselen fiyatlardan en kötü etkilenenler, tükettikleri yiyeceğin tamamını veya çoğunu satın almak zorunda olanlar, özellikle de kırsal ve kentsel bölgelerdeki yoksullardı. Bu durum ekmek için ayaklanmalara ve başka şiddet hareketlerine yol açtı. 1497 yılında Floransa'da bir grup yoksul insan şehrin tahıl ambarına saldırdı; çıkan karmaşada bazıları ezilerek öldü. 1585 yılında Napoli belediye meclisi kıtlık zamanlarında şehirlerde sıkça uygulanan bir yönteme başvurdu ve somunların küçüleceğini, ama fiyatının değişmeyeceğini bildirdi. Halktan bir grup, bir meclis üyesini (adamın aynı zamanda tahıl fiyatları üzerinde spekülasyon yaptığından şüpheleniliyordu) yakaladı, öldürdü, cesedini parçalayıp evini yağmaladı. Halk resmi görevlilere sık sık saldırmıyordu, ama çok sık ayaklanıyor, el koydukları tahıl, un veya ekmeği "adil" olarak nitelendirdikleri bir fiyattan, yani daha düşük bir fiyattan satıyorlardı.

Hükümetler, loncalar ve ticari şirketler gibi özel gruplar ve hatta kilise sık sık tarifeler ve vergiler koyarak, ücret oranlarını belirleyerek, tekeller kurarak ve başka düzenlemelerde bulunarak ekonomik büyümeye şekil vermeye çalışıyordu. Ulusal hükümetler bir politikayla ithal ürünler üzerine yüksek tarifeler koyarak ve ihracatı teşvik ederek kendi sanayilerini kurmaya çalışıyorlardı. Ticaret dengesinin artıda olmasını sağlamaya yönelik hükümet girişimleri daha sonraları "merkantilizm" adı verilen ve 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Avrupa'da egemen olan bir iktisat öğretisine dayanıyordu. Merkantilistler ticaret ile üretim miktarının sabit olduğunu düşünüyorlardı; bu yüzden politikaları pastadan daha büyük bir pay kapmaya ve sonra da vergilendirmeye ve gerekiyorsa güç kullanarak savunmaya yönelikti.

Yükselen fiyatlara karşı hükümetin ve kişilerin verdikleri tepki genellikle işlerin daha da kötüye gitmesine yol açıyordu. Hükümet parayı tağşiş (devalüe) ediyordu; bu, metal değeri daha az olan sikke kestikleri anlamına geliyordu –bunu, ya daha küçük sikkeler keserek veya içine kurşun gibi değeri daha düşük olan madenler katarak yapıyorlardı– ama insanlar yaptıkları satış karşılığı tağşiş

edilen paradan daha fazla istedikleri için bu sadece fiyatların daha hızlı yükselmesine yol açıyordu. Tüccarlar ve değirmenciler ileride büyük kazanç sağlayacakları umuduyla hububat ve un stokluyorlardı, bu da fiyatların daha çok artmasına yol açıyordu; şehirler ve ülkeler gıda ihracatını yasaklıyordu, bu da gıdanın gerçekten ihtiyaç duyulan yerlere ulaşmasına engel oluyordu. Avrupa'daki birçok kıtlık oldukça dar kapsamlıydı: Bir vadiye az, diğerine daha fazla yağmur yağabiliyordu veya bir köy hasat zamanı yağan doludan korkunç bir şekilde etkilenirken, dolu diğer köyü pas geçebiliyordu.

Giderek artan nüfus, toprağı işleyen kiracı sıkıntısı olmadığı anlamına geliyordu ve toprak sahipleri toprak kullanım bedellerini, cezaları ve kiraları artırdılar. İngiltere'de toprak kiraları 1510-1640 yılları arası neredeyse dokuz kat artarken, tahıl fiyatları dört kat arttı. Alman Köylüler Savaşı (1524-5) veya İngiltere'deki Kett İsyanı (1529) gibi kırsal kesim isyanlarında, isyancılar, kullanım bedellerinin veya kiraların eski düzeylerine çekilmesi talebi ile dini taleplerini birleştirmişti. Hollanda şehirlerindeki tasvir kırma ayaklanmaları çoğunlukla hububat fiyatlarının ani yükseliş gösterdiği yıllarda meydana geliyordu. İşçi sıkıntısı, özellikle de vasıfsız işçi sıkıntısı çekilmiyordu. Bu yüzden ücretler yiyecek fiyatlarından veya kiralardan çok daha yavaş yükseliyor, reel ücret azalıyordu. Aşağıda daha ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, Doğu Avrupa'da mal sahipleri kiralarda ve zorunlu hizmetlerde artış yaptılar ve tahıl fiyatlarının yükselmesinden yararlanmanın yollarını ararken sonunda yeniden serf sistemine döndüler.

Ücretler mamul ürünlerin fiyatından daha yavaş artıyordu; girişimci yatırımcılar imalat sanayiinde daha fazla kâr sağlayabileceklerini gördüler. Mal üretmek için yeni kapitalist organizasyon biçimleri geliştirirken yeni işçi aileleri çalıştırıyor ve hammadde, alet ve mamul ürün sahipliğini ellerinde bulunduruyorlardı. Don Kişot'u o kadar korkutan çırpıcı dibeği bunun bir örneğiydi. Bu tüccar-girişimcilerin bazıları Amerika kıtalarından Avrupa'ya gelen çok büyük miktarlardaki altın ve gümüşten de kâr ediyorlardı. Bu değerli maden akışı, tıpkı herhangi bir malın arzında meydana

gelen artışın onun fiyatını düşürmesi gibi, altın ve gümüşten yapılan paranın değerini aşağı çekti. İktisat tarihçilerinin "fiyat devrimi" olarak adlandırdıkları fiyatlardaki bu uzun süreli artış, eskiden beri seçkin olarak kabul edilen Doğu Avrupalı soylu toprak sahipleri ile oldukça yeni ortaya çıkmış bir grup olan Batı Avrupalı tüccar-girişimcilerin zenginliğinde ve gücünde artışa yol açtı.

Ticaret, üretim ve nüfus artışı Avrupa'nın ekonomik açıdan gelişmesinde rol oynayan önemli etmenlerdir. Ancak, erken modern dönemde bu büyüme, Avrupalıların büyük bir çoğunluğunun köylerde yaşayıp, hem kendileri ve toprak sahipleri için hem de satmak amacıyla ürün ve hayvan yetiştirdiği gerçeğini değiştirmedi. 1450 yılında yaklaşık her 20 Avrupalıdan sadece 1'i nüfusu 10.000'den fazla olan bir şehirde yaşıyordu; 1800'lere gelindiğinde bu oran sadece 10'da 1'e yükselmişti. 1800'lerde 10 kişiden 3'ünün şehirlerde yaşadığı Hollanda gibi yerler de vardı; fakat buralar İskandinavya, Kuzey İspanya ve Doğu Avrupa gibi hemen hemen hiç şehri olmayan yerlerle dengeleniyordu. Bu yüzden Avrupa ekonomisi incelenecekse, bu inceleme kırsal kesimden başlamalıdır.

Ortaçağ sonlarında tarım

Yerel tarihçilerin açıkça belirttikleri gibi, Avrupa'da toprak sahipliği modeli bölgeden bölgeye, köyden köye, bazen de aynı köyde aileden aileye değişiyordu. *Allodium** olarak adlandırılan bazı topraklar, onu işleyen köylüye aitti; bu köylünün bazı hizmetler karşılığında bir ücret ödeme yükümlülüğü dışında başka hiçbir doğrudan yükümlülüğü bulunmuyordu. Ancak, toprağın çoğu, orada yaşamayan (*absentee*) bir toprak sahibine aitti. Bir birey veya manastır gibi bir kurum toprak sahibi olabilirdi. Bu toprağı işleyen köylüler, toprak sahibine kira, vergi ve toprak kullanım bedel ödüyorlardı. Daha önceleri toprak sahiplerine çalışarak veya

* *Allodium (ç. Allodial)*: Mutlak sahiplik. Serbestçe elde tutulan, böylece feodalizme özgü kademeli toprak hakları hiyerarşisinin dışında kalan toprak parçası. (ç.n.)

tarım ürünleri vererek (ayni) ödeme yapılırken 15. yüzyılın ortasından başlayarak Batı Avrupa'da ödemeler giderek para ile (nakdi) yapılmaya başlandı. Para ile ödeme yapmaya başlanılmasına serf sisteminin ortadan kalkması eşlik etmişti; artık köylüler yasal olarak toprağa bağlı değillerdi, toprak sahibinin kiracısı olmuşlardı. Hâlâ tahıl öğütmek ve üzüm preslemek gibi işler için, çoğunlukla eski feodal düzene dayalı bir ücret ödemeleri gerekiyordu; toprak satın almak, satmak veya miras yoluyla toprak edinmek veya mahkemede dava açmak içinse bazı bölgelerde toprak sahibinin ürününü pazara götürmek veya yol ve köprü tamiratı gibi işlerde çalışmak gibi yükümlülükleri de vardı (buna Fransızcada *corvée*, Türkçede angarya denmektedir). Köylüler çoğunlukla kiliseye de vergi ve tımar ödüyorlardı; bu paraları köy papazı topluyor ve daha sonra üstleriyle paylaşıyordu. Köyün papazı çoğunlukla yoksuldu ve köyün ekonomik yaşantısının bir parçasıydı; bu nedenle hafta içinde cemaatiyle birlikte tarlada çalışırdı.

Toprak sahipleri, genellikle topraklarının hukuki ve ticari işlerini halletmesi, vergi ve tımar toplaması ve anlaşmazlıkları çözümlemesi için köy dışından memurlar atıyorlardı. Toprak sahibi beyler veya adamları düzenli aralıklarla mahkemeler kuruyor ve bu mahkemelerde kavga, saldırı, hırsızlık, köylüler arasında anlaşmazlık ve tarlaların, yolların veya kamusal alanların kullanımıyla ilgili kanunların veya âdetlerin ihlal edilmesi gibi hukuki konulara bakıyorlardı. Bu mahkemeler yazılı kanunlardan çok kilise geleneklerine ve âdetlere, yani ortak hafızaya bel bağlıyordu; bu nedenle, çoğunlukla sorumluluk sahibi, yetişkin erkek gruplarından (bunlara İngiltere'de *juror* deniyordu) belli bir toprak parçası üzerinde kimin hakkı olduğu gibi bir konu üzerinde sadece kendi aralarında görüşerek veya bu konuyu bilebilecek başkalarına danışarak bir karara varmaları isteniyordu. Bu yüzden *juror*lar konuyla ilgili gerçekleri bilme ihtimali en yüksek kişiler arasından seçiliyordu; bu sistem günümüzdeki jüri seçim sisteminin tam tersi bir sistemdir.

Toprak sahipleri ile hükümet görevlileri kırsal bölgede doğrudan iktidara sahipti. Ancak, 15. yüzyılda Avrupa'nın birçok böl-

gesindeki köyler aynı zamanda ekin rotasyonu gibi konuları halletmek ve toprak sahibinin müdahalesi olmadan bekçi, kilise mütevellisi ve içki tadımcısı gibi görevlileri seçmek için özerk kurumlar geliştirmişlerdi. Bu kişiler yazılı kanunlardan çok sözlü gelenekler uyarınca atanıyor veya seçiliyorlardı; ama hem bu görevlileri seçenler hem de görevlilerin kendileri, hemen her zaman yetişkin erkekler ve genellikle aile reisleri oluyordu. Kadınların köy yönetiminde resmi olarak hiçbir söz söyleme hakları yoktu; ama kendi başlarına toprak satın alabiliyor, satabiliyor ve toprak sahibi olabiliyorlardı. (İngiltere'de, az sayıda kadın, köy kilisesinin bakımı ile kilise bölgesinin işlerinin halledilmesine yardımcı olmayı içeren önemsiz bir görev olan kilise mütevelliliğine atanmıştı, ama bu göreve seçilmiş kadın yoktu.) Özellikle dul kaldıklarında kadınlar ailenin başına geçiyor ve onlardan bütün kiraları ve vergileri ödemeleri bekleniyordu. Erkeklerin uzun dönemler için odun kesmeye ormana gittiği veya balığa çıktığı Portekiz veya İspanya'nın Bask bölgesi gibi yerlerde veya erkeklerin başka yerlerde çalışmak amacıyla sezonluk veya daha uzun süreler için köylerinden ayrılmaları durumunda, köy işlerinin nasıl yürütüleceğine kadınlar karar veriyorlardı, ama resmi kurumlar oluşturmuyorlardı.

Köylüler arasında cinsiyet bir tür hiyerarşi, zenginlik ise bir başka tür hiyerarşi oluşturuyordu. İngiltere'nin çoğu köyünde, pazar için mal üretmek amacıyla aile bireyleri dışında fazladan işçi tutabilecek parası olan ve adına *yeoman* (bu terim artık Avrupa'nın diğer bölgeleri için de kullanılıyor) denilen küçük bir grup hali vakti yerinde çiftçi vardı. Onlardan daha geniş bir orta grup, genellikle 10-30 dönüm arası, yani bir aileye ancak yetecek toprağa sahip olan köylülerdi. Çoğu ailenin ise ya hiç toprağı yoktu veya çok az vardı; bunlar ücret karşılığı çalışarak geçiniyorlardı. 14. yüzyıldaki ve 15. yüzyılın başlarındaki salgın hastalıklar ve savaşlar hayatta kalmayı başarmış her düzeydeki köylünün ekonomik durumunu düzeltmişti. 1450 yılında, tarım ürünlerinin fiyatlarıyla karşılaştırıldığında, ücretler ve kiralar düşüktü. Varlıklı köylüler terk edilmiş toprakları satın alarak veya kiralayarak Avrupa'nın birçok bölgesindeki soylu veya burjuva toprak sahip-

lerinin arasına katılıyor ve hububatın yanı sıra, hatta hububat yerine, özel ticari ürünler yetiştiriyor, ekmek ve bira yapmak için ihtiyaçları olan tahılı da yerel veya uzak yerlerdeki tüccarlardan satın alıyorlardı.

Avrupa'nın çoğu bölgesi tahıl ağırlıklı tarıma (Orta ve Güney Avrupa'da buğday, kuzeyde çavdar ve yulaf) bel bağlıyordu ve cinsiyetler arası işbölümü tahıl yetiştiren toplumlarınkine özgüydü. Bu cinsiyetler arası işbölümü kısmen fiziksel farklılıklardan kaynaklanıyordu; erkekler ve yetişkin erkek çocuklar genellikle çok fazla beden gücü gerektiren, orak biçmek veya tarla açmak gibi işler yapıyorlardı. Kadınlar, kızlar, yaşlılar ile kız ve erkek çocuklar demet bağlıyor, hayvan güdüyor, yere düşen tahıl tanelerini topluyorlardı (bu işleme *gleaning* deniyordu). Cinsiyetler arası işbölümü aynı zamanda kadınların çocuk bakımında daha fazla sorumluluk sahibi olmalarından kaynaklanıyordu; kadınlar bebeklere bakmak ve onları beslemek için eve yakın ve kesintiye uğrayabilecek işler yapıyorlardı. Bu işbölümü aynı zamanda kültürel inançlardan da kaynaklanıyordu: Örneğin, Norveç'in bazı kesimlerinde tohumları kadınlar ekiyordu; çünkü bunun daha fazla hasat sağlayacağına inanılıyordu. Ancak özellikle hasat zamanı, kötü havalarda veya salgın hastalıklar nedeniyle nüfusun azaldığı dönemlerde bu işbölümü ortadan kalkıyordu. İskandinavya'nın büyük bir bölümünde, Kuzeybatı Avrupa'da (İrlanda, İskoçya, Galler ve Bretagne) ve Avrupa'nın dağlık ve yaylalık bölgelerinde, toprağın büyük bir kısmı koyun, keçi ve sığırlar için otlak olarak ayrılmıştı. Sahil kesimlerinde insanlar yiyecek olarak büyük oranda balığa bel bağlamışlardı: Balığı yiyorlar veya iç bölgelerde yaşayanların ürettiği tahıl ve diğer tarım ürünleriyle takas ediyorlardı. Balıkçı topluluklarında küçük aile grupları ve küçük evler yaygındı; kocalar ve oğullar balığa çıktıklarında, karılar ve kızlar daha sonra yemek veya satmak için balık kurutuyor veya salamura yapıyorlardı.

Batı ve Orta Avrupa'da köyler genellikle tek bir ailenin yaşadığı küçük evlerden oluşuyordu; bu evlerde bir evli çift, çocukları (ve üvey çocukları) ile belki de bir veya iki akraba –bir büyü-

kanne, ebeveynleri ölmüş bir kuzen, eşlerden birinin evlenmemiş kız ya da erkek kardeşi– yaşıyordu. Nüfusun önemli bir azınlığı ileri yaşa kadar veya hiç evlenmiyordu; dolayısıyla bazı hanelerde sadece hiç evlenmemiş bir kişi veya bir dul veya evlenmemiş birkaç kişi yaşıyordu. Köyler de çekirdek haldeydiler. Yani, evler birbirine yakındı ve tarlalar evlerden sonra başlıyordu. Her evin tavuk ve ördek gibi küçük hayvanları beslemek ve sebze yetiştirmek için küçük bir bahçesi vardı. Ekin rotasyonu geleneklere ve ihtiyaca göre yapılıyordu; bazı tarlalar da toprağın kendini toparlaması için nadasa bırakılıyordu. Çoğu aileye tarlaların ötesinde, bütün köyün ortak olarak sahip olduğu ve bu yüzden *commons* adı verilen ormanda veya çayırda domuzlarını, öküzlerini, ineklerini ve koyunlarını otlatma, buralarda yakacak odun, yemiş, mantar ve başka yiyecekler toplama izni veriliyordu.

Çekirdek ailelerin ve tek kişinin yaşadığı evlere Güney Avrupa'da ve Doğu Avrupa'nın bazı bölgelerinde rastlansa da, buralarda, Kuzey Avrupa'ya oranla daha fazla sayıda geniş aile, aynı evde veya birbirlerine çok yakın evlerde yaşıyorlardı. Baba ve oğul veya iki evli erkek kardeş aileleriyle birlikte aynı evi paylaşabiliyorlardı. Demograflar buna *stem* (ana gövde) ya da karmaşık aile diyorlar. Akdeniz bölgesinin ılıman iklimi daha sık ekin ekmeye ve daha geniş bir ürün yelpazesine olanak sağlıyordu.

Ticari tarım en çok Avrupa'nın şehirleşmiş bölgelerinde gelişti. Buralardaki şehir nüfusları ürünler için daha büyük bir pazar sağlıyordu. Flandre'da köylü çiftçiler çok sayıda çapa yapan, çift süren ve ot ayıklayan insanla topraklarını işliyor, bezelye ve fasulye gibi baklagiller veya –toprağı nadasa bırakmak yerine– kendini toparlasın diye yonca ekiyorlardı. Hayvanlarını ortak arazide otlatmak yerine özel tarlalarda otlatıyorlardı ve bu hayvanların dışkıları, bir sonraki yılın tahıl ürünü için toprağı gübreliyordu. Kulağa kaba gelmesin diye "gece-toprağı" denilen ve civar şehirlerdeki caddelerden ve lazımlıklardan özel gece-toprağı toplayıcıları tarafından toplanan ve gübre olarak kullanılan insan ve hayvan dışkısı, üretilen ürün miktarının daha da artmasını sağladı. Kuzey ve Güney İtalya'da ve Güney İspanya'da soylular ve orta sınıf

Şekil 17 Ekim ayında tohum eken köylüler; 15. yüzyılın sonlarında Fransa'da Rouen'da basılan *Playfair Book of Hours*'dan alınmıştır. Toprağın çok bereketli, havanın da ılıman olduğu bölgelerde insanlar yaz başında hasat alabilmek için, genellikle sonbaharda tek bir ürün ekiyorlardı; yazın sonuna doğru da aynı tarlaya bir başka ürün ekiyorlardı.

toprak sahipleri arazilerini birleştirip *latifundia* adı verilen büyük araziler oluşturdular; kiracı çiftçiler buralarda tahıl ve sığırın yanı sıra, yoğun biçimde pirinç, üzüm, zeytin, kenevir (ip yapmak için), boya bitkileri ve meyve yetiştiriyorlardı. Yün İspanya'nın en önemli ticari ürünü haline geldi; çobanlar koyunları yazları yüzlerce kilometre kuzeye, kışları da yüzlerce kilometre güneye sürüyorlardı. Mevsimlere göre farklı bölgelere götürülmeleri sırasında, koyunlar tarlalardan ve ekili arazilerden geçiyorlardı; 13. yüzyılda bu göç sırasında meydana gelen kaçınılmaz anlaşmazlıkları çözümlemek için *Mesta* adı verilen özel bir örgüt kurulmuştu.

Batı Avrupa kırsalındaki gelişmeler

15. yüzyılda, hem özel tarım yapılan hem de geleneksel tahıl üretiminin egemen olduğu yerlerde, çoğu köylünün maddi açıdan nispeten iyi durumda olması, genellikle 16. yüzyılın sonunda büyük çoğunluğunun yoksullaşmasına yol açtı. Toprak sahipleri kiraları ve toprak kullanım bedellerini tarım ürünlerinin fiyatlarının artışından daha hızlı artırırken, her zaman paraya ihtiyacı olan merkezileşen devletler de vergileri artırıyordu. Zengin köylüler bazen fırsattan yararlanıp başka toprak satın alabiliyordu, ama bu topraklar orta halli ve yoksul köylülerden geliyordu ve bu köylülerin elinde ya hiç mal kalmıyordu veya sadece bir kulübe kalıyordu. 1620'lerde İngiltere'de kırsal kesimde yaşayanların yaklaşık yüzde 40'ının bahçeli bir kulübe dışında hiçbir şeyi yoktu; Güney İspanya'da da kırsal kesimde yaşayanların yaklaşık dörtte üçünün hiç toprağı bulunmuyordu.

Kırsal kesimdeki zenginliğin giderek belli ellerde toplanması süreci Avrupa'nın farklı yerlerinde farklı biçimlerde gerçekleşti. İspanya'da hükümet memurları *baldios* denilen ortak arazileri varlıklı soylulara veya kiliseye satarak, köylüleri hayvanlarını otlatacak veya yakacak odun toplayacak yerlerden yoksun bıraktılar. Yine bu soylu toprak sahipleri aynı zamanda vergi toplama makamlarını da satın aldılar ve böylelikle vergiden muaf olmayı garantilediler. Tarımda iyileştirmeler yapmakla ilgilenmiyorlardı; tek ilgilendikleri şey kiracılarından mümkün olduğunca fazla para sağabilmekti. Kiralar ve vergiler o kadar yükseldi ki, çoğu köylü ailesi bunları ödeyemiyordu; bu yüzden kiraladıkları toprakları kaybedince topraksız yoksulların sayısı arttı.

İtalya'da şehirlerde yaşayan varlıklı insanlar da Floransa, Pisa ve Venedik gibi önemli şehirlerin etrafındaki arazileri satın aldılar. Bu arazileri çiftçilere kiraladılar. Kiralamayı genellikle *mezzadria* adı verilen ortakçılık sözleşmesiyle yapıyorlardı. Sözleşmeye göre toprak sahibi, toprağın yanı sıra, tohumu, hayvanları ve aletleri sağlıyordu. Toprak sahipleri *mezzadria* sözleşmelerindeki ve diğer

kiralardaki faiz oranlarını artırdılar; bu arada kırsal kesimi denetleyen belediyeler enflasyonu durdurmak ve şehirde yaşayanların yiyecek bulabilmelerini sağlamak amacıyla fiyatları yapay olarak düşük bir düzeyde sabitlediler. Kiracılar iki ateş arasında kaldı ve maddi olarak iyi durumda olanların sayısı azaldı. Özerk köy örgütleri bu gidişi durdurmak için pek bir şey yapamadılar. Ne köylü kiracılar ne de varlıklı toprak sahipleri tarımda iyileştirmeler yapmanın bir yararı olacağını düşünüyorlardı; toprak sahipleri, edindikleri ilave gelirle giderek güzel kır evleri, pahalı dekorasyon malzemesi ve sanat eserleri almaya ve başka aşırı tüketim şekillerine yöneldiler.

Din savaşlarının, ürünü ve köyleri mahvettiği, hükümet politikalarının soyluların yanı sıra çoğunlukla şehirli burjuvanın da sahip olduğu topraklara vergi muafiyeti sağladığı Fransa'da durum daha iyi değildi. Bu durum, toprağı üst ve orta sınıf alıcılar için çekici hale getirdi; ancak bu kişiler giderek daha fazla toprak satın aldıklarından, vergi yükü giderek daha az insanın üzerine binmeye başladı. Sadece kırsal kesimdeki arazi üzerinden alınan vergilerin ve kiraların çok yükselmediği ve kira kontratlarının uzun olduğu Hollanda'da köylü nüfusun büyük çoğunluğunun refahı sürdü.

Bu dönemde İngiltere'de meydana gelen tarımsal gelişmeler, özellikle de tarlaların ve ortak arazilerin etrafının çitlerle ve engellerle çevrildiği çitleme süreci ve yeni arazi elde etmek için bataklıkların kurutulması çok yoğun bir biçimde incelenmiş ve tartışılmıştır. Ortaya çıkan büyük arazi parçası, bütün köy tarafından değil, tek bir kişi tarafından kullanılıyordu. 16. yüzyılın başlarında, yün fiyatları çok yüksekti ve tarlaları otlaklara dönüştürmek için araziler çitleniyordu. Thomas More'un ifadesiyle, koyunlar insanları yiyordu. Yüzyılın sonuna doğru çitlenen arazilere yonca ve şalgam gibi yeni ürünler de ekilmeye başlandı veya bu yerlerde dönüşümlü çiftçilik uygulanmaya başlandı; arazi her birkaç yılda bir tarladan otlağa dönüştürülüyor ve doğal gübre sayesinde ürün miktarının artması sağlanıyordu. Bu değişiklikler varlıklı ve yoksul köylüler arasındaki mevcut bölünmeyi daha da derinleştirdi. Şehirli ve soylu toprak sahiplerinin yanı sıra, küçük köylüler de

Belge 15 Tahıl ihracatının yasaklanmasını talep eden dilekçe

Nüfus artışı birçok bölgede yiyecek talebinin artması anlamına geliyordu; bunun sonucu olarak da fiyatlar yükseliyordu. Tüccarlar kârlarını ellerinden geldiğince artırmaya çalışıyorlardı; bu da zaman zaman yiyecek üretilen bölgelerde bile kıtlıklara neden oluyordu. 1591 yılında Portekiz'in Asor adalarından São Jorge'deki Velas şehir meclisi, üretilen tahılın ada dışına çıkarılacağından kaygı duyan bazı yurttaşların verdiği dilekçeyi görüştü.

Efendimiz İsa Mesih'in doğumunun bin beş yüz doksan birinci yılında São Jorge adasının Velas şehri: şehir meclisinde saygıdeğer yetkililer toplandı; yargıçlar João Teixeira ve Pero Gomez d'Avila, encümen üyeleri Amtonio Gonçalvez Tagalas ve Francisco Breves, mümessil Amtonio Gonçalvez ile meclis vekili Mateus Lopez ve ayakkabıcı Mellchior Garcia ve dokumacı Amtonio Gonçalvez ile ustaların temsilcileri toplandılar. Meclisin sözü edilen vekilleri ile ustaların temsilcileri şunları söylediler ve talep ettiler: Bu bölgede yaşayan bazı kişilere, kırsal kesimde kiraladıkları tarlalarla bu adada sahip oldukları toprakların hasadı olan buğdayın başka yerlere nakledilmek üzere getirildiğini öğrenmişlerdir. Tanrı ve efendimiz Kral adına halkın babası olan saygıdeğer üyelerin [yani, şehir yetkililerinin] bu bölgede var olan buğday sorunuyla acilen ilgilenmelerini istemişlerdir. Buğday işinde çalışan herkes bu yılki buğdayın geçen yılkinin üçte bir oranında daha az olduğunu ve bu oranın adadaki en iyi tarlanın oranı olduğunu söylemiştir. Geçen yıl çok daha fazla [yerel olarak üretilen] buğday varken, dışarıdan doksan veya yüz moio [1 moio = 828 litre] buğday ithal edildi ve hepsi de tüketildi. Her yıl dışarıdan seksen veya yüz moio buğday gelmektedir ve buradaki buğday hasadı az olduğundan hepsi de tüketilmektedir. Aynı zamanda kendilerine her yıl buğday gönderilen bölgelerde de buğday sıkıntısı olduğu ve bu yüzden o bölgelerin, bir buğday kaynağı olmadığı için çok büyük bir sıkıntı içinde oldukları ve mahvolmak üzere oldukları söylenmiştir. Ve bu yüzden saygıdeğer üyelerden, çok az bile olsa, topraktan elde edilen buğday konusuna el atmaları ve yüklenip bir başka bölgeye gönderilmemesi için çaba harcamaları ve limanlarda ve karada muhafızlar marifetiyle kontroller yapılmasını ve limanların kapatılmasını istemişlerdir. Eğer saygıdeğer üyeler bunu yapmazsa ve eğer buğday sıkıntısı nedeniyle herhangi bir kişi ölürse Tanrı katında bunun hesabını vereceklerini belirtmişlerdir. Yetkililer buğday sıkıntısıyla ilgili olarak, temsilcilerin bu isteği ve halktan gelen çığlık karşısında limanları kapattırmış ve hiçbir kaptanın veya taşımacının hiçbir şekilde buğday, çavdar, yulaf veya herhangi bir yiyecek maddesinin konşimento ve hukuki izin belgeleri gösterilmeden taşıyamayacağını, uymayanlara elli cruzado ceza kesileceğini ve mal sahiplerinin ellerindeki buğday, arpa veya yulafın alınacağını söylemişlerdir. Karar şehir tellalları Amtonio Mateos ve Bras Afonso tarafından duyurulmuştur. Yazan Mateus Dias.

(António dos Santos Pereira, *A Ilha de S. Jorge, séculos XV-XVII* [Ponta Delgada: Universidade dos Açores, 1987], ff. 74-75v [326-7], çev. Darlene Abreu-Ferreira. Monica Chojnacka ve Merry Wiesner-Hanks'in editörlüğünü yaptıkları, *Ages of Woman*, Ages of Man: *Sources in European Social History, 1400-1750* [Londra: Longman, 2002], s. 152 başlıklı kitaptan alınmıştır.)

(*yeoman*) arazi sahipliğindeki paylarını ve birim arazi başına gelirlerini artırdılar. Buna karşın, yoksul köylüler, özellikle ortak araziden faydalanma olanağını kaybettikten sonra, ellerindeki küçük toprak parçalarını genellikle satmak zorunda kalıyorlardı. Süreç yavaş ve düzensizdi –1650'lerde İngiltere'de ekilebilir tarım arazisinin sadece yüzde 10'u çitlenmişti– ama özellikle yün ve gıda için çok büyük bir pazar oluşturan Londra çevresindeki bölgeyi çok fazla etkilemişti.

Güney ve Batı Avrupa'nın büyük bir bölümünde enflasyon, yüksek kiralar ve hızla yükselen vergiler sadece bir evi olan veya hiçbir şeyi olmayan ve ancak aile bireylerinin emeğiyle ayakta durabilen yoksul aile sayısını artırdı. Bazen kocalar ve karıları bir ekip olarak iş buluyorlardı; erkek orakla ekin biçerken karısı demet yapıyordu. Genellikle tahıl demeti sayısına göre para alıyorlardı. Bu, parça başı iş yapmanın en eski örneklerindendir. 16. yüzyılda hükümetler tarafından enflasyonu durdurma çabasıyla çıkarılan azami ücret düzenlemelerinden, tek başlarına tutulan kadın tarım işçilerine erkeklere ödenen paranın sadece yarısının ödendiğini; aynı zamanda onlara, çoğunlukla bir tarım işçisinin gelirinin en önemli bölümünü oluşturan yemekten, erkeklere verilenden daha az miktarda ve daha düşük kalitede verildiğini görmekteyiz. Örneğin, 1550 yılında Güney Almanya'da yayınlanan bir genelgeye göre, erkek işçilere kahvaltıda çorba ve şarap, öğle yemeğinde bira, sebze ve et ve akşam sebze ve şarap verilirken kadınlara kahvaltıda sadece çorba ve sebze, öğlen süt ve ekmek veriliyor ve akşam hiçbir şey verilmiyordu. Dolayısıyla, kadınlar daha az yemek yiyor, kesinlikle daha az protein alıyor, hiç alkol tüketmiyorlardı. Erkeklerle kadınların aldıkları ücretler arasındaki fark nedeniyle, küçük bir tarlası olan ailelerde, kadınlar aile tarlasındaki tüm işleri yaparken erkekler para karşılığı başkasının tarlasında veya balıkçılık, ormancılık veya madencilik gibi sanayi kollarında çalışıyorlardı.

Kırsal kesimde yaşayan ve geçinmelerine yetmeyecek kadar az toprağı olan erkekler ve kadınlar aynı zamanda el işçiliğinin gelişmesine de katkıda bulunuyorlardı. Köylüler evlerinde uzun za-

mandan beri, kendileri için veya komşularıyla takas yapmak amacıyla kumaş, ip, sepet, fıçı, ev eşyaları ve tarım aletleri yapıyorlardı. Kadınlar hayvanlarının sütünden peynir ve tereyağı yapıyor ve ailenin bütün bireyleri kendi ürettikleri ketenden ve koyunların yününden keten ve yün kumaş dokuyorlardı. Bunları yakınlardaki kasaba pazarlarında veya bazen şehirden gelen tüccarlara satıyorlardı. Bazı bölgelerde bu tüccarlar kırsal kesimdeki bireylere veya evlere kendilerinin üretmediği hammaddeleri –İspanyol koyunlarının yününü, İtalyan ipekböceklerinin ipeğini, Mısır'dan gelen pamuğu– veriyor; bazen de evlere hammaddenin yanı sıra, çıkrık ve dokuma tezgâhı sağlıyorlardı. Bu kulübe veya ev sanayileri (kapitalist yatırımcılar tarafından evlere iş verildiğinden buna bazen *putting-out* [üretimin ev atölyelerine dağıtıldığı manüfaktür] sistemi de denmektedir) bazı bölgelerde kırsal nüfusun büyük çoğunluğunu istihdam ederek Avrupa'da dengesiz bir şekilde büyüdü. Bu durum genelde 1600'den sonra daha yaygınlaştı; bu nedenle bu süreç 12. bölümde daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Ancak, kaç aile bireyi çalışıyor olursa olsun ücretleri enflasyona ayak uyduramıyordu. İngiltere'de tarım işçileri ile kırsal kesimdeki zanaatkârların aldıkları reel ücret, 1500 yılından 1650 yılına kadar geçen süre içinde yarı yarıya düştü; Paris çevresinde yaşayanlar için bu düşüş üçte iki oranındaydı. Hatta çok daha düşük ücretlerle bile çok az iş vardı; bu yüzden, her sezon hasat sonrası göç eden işçilerin yanı sıra, çok sayıda topraksız tarım işçisi, iş bulmak veya daha iyi koşullarda çalışmak için sürekli dolaşıyorlardı. O dönemde yaşayan birçok kimseye göre yoksulluk ürkütücü bir hızla artıyordu; yoksulların büyük çoğunluğunu yoksul, yetim, güçsüz ve kuvvetsiz, yaşlı veya sakat gibi, yoksullukları kendi suçları olmayan yoksul insanlar değil, "güçlü-kuvvetli dilenci" diye adlandırılan ve isteseler çalışabilecek olan kadın ve erkekler oluşturmaya başladı. Avrupa'daki birçok şehir sağlıklı insanların dilenmesini yasaklayan yasalar çıkarmaya başladı; bu insanlara memleketlerine dönmeleri emrediliyor veya zorla ıslahevlerine konuyorlardı.

Doğu Avrupa'da yeni serflik ve kölelik

Doğu Avrupa'da ve Orta Avrupa'nın doğusunda yoksul göçmenler nadiren bir sorun olarak görülüyorlardı. Ancak bunun nedeni ekonomik koşulların daha iyi olması değil, insanları toprağa bağlayan, onların göç hatta seyahat etmesini bile yasaklayan serf sistemine yeniden dönülmesiydi. Ortaçağda serflik Doğu Avrupa'da Batı'da olduğundan daha çabuk gerilemişti. 15. yüzyılın ortalarında zorunlu işçilik (Çekçede buna *robot* deniyordu; İngilizcedeki "robot" sözcüğünün kaynağı) neredeyse ortadan kalkmıştı; kiralar düşük ve uzun vadeliydi ve köy örgütleri güçlüydü. Bu durum sonraki yüzyılda çarpıcı bir şekilde değişti. Doğu Avrupa'daki kraliyet hanedanları zayıftı ve sıklıkla değişiyordu; para, asker ve siyasi destek için soylu toprak sahiplerine (bunlara Almancada *Junker* deniyordu) ihtiyaçları vardı. Bu soylu toprak sahipleri çoğunlukla kontrolleri altında bulunan parlamentolarda (örneğin Polonya'daki *Sejm* veya Almanya ve Macaristan'daki Diet'ler) kiraları artıran, sürekli olarak zorunlu işçiliğin kapsamını genişleten yasalar çıkarıyorlardı; sonunda köylüler yasal olarak toprağa bağlı oldular. Soylular kendilerine vergi muafiyeti de getiriyor, ticarette tekeller oluşturuyor, Danzig gibi eski şehirleri zayıf düşürüyor ve yeni şehirlerin gelişmesini sınırlıyorlardı.

Bu önlemler giderek sertleşti. Örneğin, 1497 yılında çıkarılan Rus ceza yasası köylülerin seyahat etme hakkını iki hafta ile sınırlarken, 1603 yılında çıkarılan yasa bu hakkı tamamen ortadan kaldırdı; 1649 yılında çıkarılan yasa, toprak sahiplerinin otoritesine hiçbir kısıtlama getirmiyordu; toprak sahipleri köylüleri satın alabiliyor, satabiliyor veya takas edebiliyorlardı. Köylüler mülk kayıtlarında mal olarak gösteriliyordu ve alım satımlarından yasal sözleşmelerde, daha sonraları da gazete ilanlarında söz ediliyordu. Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nda yaklaşık 30.000 genç Alman erkeği İngilizlere asker olarak satıldı. Toprak sahiplerinin gücü üzerinde birkaç kısıtlama vardı; durup dururken serflerini öldüremiyorlardı ve bazı bölgelerde güçlerini korumayı başarmış köy ör-

gütleri zorunlu işçiliğe ve kiralara sınır getirilmesi görüşmelerinde bulunabiliyordu. Köylüler aynı zamanda iş yavaşlatıyor, düzenledikleri ritüellerde toprak sahibine veya kendilerini çalıştıran kişiye hakaretler ediyor veya onların temsili kuklalarını öldürüyor, hatta bazen silahlı isyanlar düzenliyor ve yetkilileri veya toprak sahiplerini katlediyorlardı.

Ancak, soylular kendi toprakları üzerindeki en yüksek adli ve polis yetkilileri oldukları için bu tür davranışlar çoğunlukla ters tepiyordu. Örneğin Macaristan'da, Diet'in köylülerin özgürlüğünü sınırlaması ve zorunlu işçiliği artırması 1514 yılında bir köylü isyanına yol açtı. Köylüler Türklere karşı savaşmış kıdemli asker György Dózsa (1470?-1514) liderliğinde çiftliklere saldırdılar; ancak soylular onlara karşı birleştiler ve Dózsa ve diğer liderler acımasızca öldürüldü. O yılın sonuna doğru Diet, serfliği çok daha katı bir şekilde yerleştirirken, soylulara kralı seçme yetkisi verdi, onları vergiden ve askerlik hizmetinden (ülke savunması hariç) muaf tuttu. *Tripartitum* adı verilen bu kanunlar 1848 devrimine kadar Macaristan ceza yasasının temelini oluşturdu.

Eski Avrupa serfliğinin özgürlüklere getirdiği kısıtlamalardan ve zorunlu çalışma yükümlülüğünden kaynaklanan sıkıntılar yeni serflikte de vardı; ancak geçinmek için değil de pazar için tasarlandığından, ekonomik açıdan çok farklıydı. Toprak sahipleri, mülklerinde üretilen tahıl ile bölgesel ve ulusal çapta, köylülerin arazilerinde üretilip vergi ve kira olarak alınan tahılı satıyorlardı. Örneğin Polonya'da, 1460 yılında Batı'ya yapılan çavdar ihracatı 6.000 ton iken, 1560 yılında 70.000 ve 1618 yılında 200.000 ton olmuştu. Soylular tahılı, sayıları gittikçe artan, kiralarını ödeyemeyince topraksız kalmış köylüye ve düzenli olarak hanedan/din savaşları veya Türklerle muharebeler yapan ordulara satıyorlardı. Bazı toprak sahipleri şaraplık üzüm, şerbetçiotu ve keten gibi başka ticari ürünler üzerinde uzmanlaşmışlardı; ama tahıl hâlâ ana ürünleriydi. 16. yüzyılda tahıl fiyatlarındaki artış, toprak sahiplerini kiraları artırmak, zorunlu işçiliği daha da yaygınlaştırmak, daha fazla toprak satın almak ve tahıl üretimine daha fazla toprak ayırmak konusunda cesaretlendirdi. Bütün bunlar kısa vadede el-

de edilen kârın daha da artmasıyla sonuçlandı; bu yol, yeni ürünler veya yeni üretim teknikleri denemekten daha güvenli ve daha kolaydı. Ancak uzun vadede bu tür uygulamalar üretimi ve verimi düşürdü ve sadece tarımdakini değil, her türlü ekonomik büyümeyi engelledi.

Serfler için durum o kadar korkunçtu ki, bazen kölelik bile daha iyi bir seçenek oluyordu. Kölelik, Moskova Prensliği'nde oldukça yaygındı, muhtemelen nüfusun yüzde 10'unu oluşturuyordu; çünkü burada, kölelik kölelerin çocuklarını, esir askerleri, zorunlu hizmet yükümlülüğü bulunan hizmetkârları ve borçlarını ödeyebilmek için kendilerini veya tüm aile bireylerini satanları da kapsıyordu. Kölelerin çoğu kırsal kesimde yaşıyor ve tarlalarda çalışıyordu; ama bazıları çiftliklerde kâhyalık yapıyor, evlerde çalışıyor veya asker oluyordu. Buna karşın, 17. yüzyılın başlarında meydana gelen bir dizi köle ayaklanması nedeniyle hükümet kölelerin askeri eğitimden geçirilmelerini yasakladı. 16. yüzyılın ortalarında Moskova'da, her türlü kölelikle ilgilenen ve kayıtları tutan merkezi bir kurum olan Köle Bakanlığı kuruldu. Kölelerin yaklaşık olarak yarısı kısıtlı sözleşmeli kölelerdi ve 1590'lardan sonra, sahiplerinin ölmesi üzerine azat edildiler. Köleler miras kalmadıkları ve vergi ödemedikleri için, özellikle de 1649 yılında yapılan yasal değişiklerle serflik daha sıkıntılı bir hale geldiğinden, köylüler kendilerini daha sık satmaya başladılar. Hükümet olayın farkına varınca bütün köleleri yeniden serf yaptı ve bu da köleliği sona erdirdi; ama bu noktada Rus serfliğinin de kölelikten pek farkı kalmamıştı.

Kırım Tatarları, Ukraynalıların, Lehlerin ve diğer Doğu Avrupalıların yanı sıra Rusları da esir alıyor ve Osmanlı İmparatorluğu'na köle olarak satıyordu. 1500-1700 yılları arasında Kırım'ın Kefe şehrinden yaklaşık 2,5 milyon köle gönderilmişti. Osmanlı devleti köleleri inşaat işlerinde, kadırgalarda forsa olarak ve orduda kullanıyordu; bireyler ise köleleri tarımda ve özellikle de evlerde hizmetkâr olarak çalıştırıyorlardı. İslami kurallar köle sahiplerini yanlarında uzun süre çalışan kölelerini serbest bırakmaya teşvik ediyordu; nüfus kayıtları kölelerin Osmanlı İmparatorlu-

ğu'nun nüfusunun yalnızca yüzde 5 kadarını oluşturduğunu gösteriyor. Ancak, kölelerin böyle düzenli olarak serbest bırakılması, yeni köleler için sürekli bir talep olduğu anlamına da geliyordu; dolayısıyla 16. yüzyıla gelindiğinde köleler arasında Tatarların sattığı Rusların yanı sıra, Mısır'dan ithal edilen siyahlar, Hindistan'dan getirilen Romanlar (Çingeneler) ve İtalyan tüccarlar tarafından satılan Slavlar da bulunuyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda çoğu tarım işi köleler tarafından değil, küçük aile topraklarını işleyen, tahılın yanı sıra meyve, zeytin ve sebze de eken köylüler tarafından yapılıyordu. Köylüler koyun ve keçi besliyor, bunların sütünden yararlanıyor, yününden ve kılından iplik eğirip kumaş dokuyorlardı. Bazı tarım ürünleri satılıyor ve sağlanan parayla vergiler ödeniyordu, ama vergiler aynı zamanda ürün olarak da ödenebiliyordu; bu uygulama Batı Avrupa'da olduğundan daha uzun bir süre devam etti. Bölgesel ve uluslararası pazarlar için üretim, Osmanlı İmparatorluğu'nda ancak çok büyük miktarda yeni arazinin tarıma açıldığı 18. yüzyılda başladı. O zamana kadar, oldukça küçük olan köylerin arasında bomboş uzanan geniş toprak parçaları bulunuyordu; bu durum da tarımsal yenilikler için pek fazla inisiyatif veya sermaye sağlamıyordu.

Osmanlılar bir bölgeyi fethettikten kısa bir süre sonra yetkililer geliyor ve vergilendirilebilir bütün kaynakları saptıyor, araziyi ölçüyor, verimliliğini belirliyor ve haneleri sayıyorlardı. Devlet, bundan sonra, toprağı belli bir vergi getirisi olan yönetim birimlerine, *tımarlara* bölüyordu. Zabitlere ve devlet görevlilerine doğrudan para ödemesi yapmak yerine, onlara bir veya daha fazla tımardan vergi toplama hakkı veriliyordu. 3. bölümde gördüğümüz gibi, tımarlar bazen fetihten önce toprağı elinde bulunduran beylere veya manastırlara veriliyordu –tımar sahibi olan Hıristiyanlar vardı, ama sayıları zamanla azaldı– ancak talep edilen vergiler Osmanlı fethinden önce konmuş vergilerden daha az oluyordu.

Madencilik ve metalürji

Avrupa'da bir bölge veya din uğruna savaşan ordular son derece büyük bir tahıl ve gıda maddesi tüketicileriydi ve aynı zamanda, özellikle de barutla çalışan silahların geliştirilmesinden sonra madenlere karşı doymak bilmez bir iştahları vardı. Bir hesap yapacak olursak, 16. yüzyılın sonlarında orta büyüklükte bir şehrin kuşatılmasında *günde* 10.000'den fazla top güllesi kullanılıyordu; bu gülleleri fırlatan toplar için gereken maden de cabasıydı. Savaşlarda çok büyük miktarlarda bakır, kurşun, kalay, demir ve bu madenlerin alaşımları kullanılıyordu; bunun yanı sıra, mimaride, ev inşaatında ve başka zanaatlarda da madenlere olan talep arttı.

Madenlerin tasfiyesi için büyük miktarlarda yakıt gerekir; bu da ortaçağda genel olarak odun veya odundan yapılan odunkömürü demekti. Dolayısıyla, odun fiyatları arttı ve birçok bölgede ormanlar yok oldu, bu toprak erozyonuna ve başka çevresel sorunlara yol açtı. Kömür giderek artan bir miktarda oduna alternatif olarak kullanılmaya başlandı ve belli bölgelerde kömür madenciliği önemli ölçüde arttı. 16. yüzyılın ilk yarısında Alçak Ülkeler'deki Liège şehri civarında kömür üretimi neredeyse dört kat, İngiltere'nin Northumberland ve Durham bölgelerinde ise 1500-1650 yılları arasında 10 kat arttı. Ancak kömür ve madenler çoğunlukla farklı yerlerde bulunuyordu ve bu iki hacimli ve ağır ürünü bir araya getirmek için göreli olarak ucuz taşımacılık ağları oluşturmak gerekiyordu. Bunu yapmanın en kolay yolu su taşımacılığı idi; bu da Almanya'da Ren, Neckar ve Main ırmaklarının birleştiği Rhineland-Palatinate bölgesinde Fransa'nın tümünde üretilen demir kadar demir üretilmesinin nedenini açıklamaktadır. Rhineland-Palatinate bölgesinde nüfusun yaklaşık dörtte biri demir üretiminde çalışıyordu. Ancak, kömür yüksek kalite demir veya çelik üretilebilmesini sağlayacak kadar temiz yanmıyordu. (Çelik yüzde 2'den daha az oranda karbon içeren bir demir alaşımıdır.) Bunun için hâlâ odunkömürü gerekiyordu; İsveç'in bakır

ve demir madenleriyle, daha da önemlisi odunkömürüne dönüştürülebilecek neredeyse sonsuz denecek kadar geniş ormanlarıyla, tek başına Avrupa'nın en büyük bakır ve demir üreticisi olmasının nedeni budur.

Ortaçağda madencilikte ve maden üretiminde de genellikle diğer zanaatlarda örgütlenildiği gibi örgütleniliyordu: Loncalardaki veya birliklerdeki zanaatkâr grupları maden cevheri bulunan araziyi kiralıyordu. Ancak, madenlere olan talep arttıkça, derin tüneller açmak ve üretim sürecini hızlandırmak için karmaşık makinelere ihtiyaç duyulmaya başlandı. Bu zanaatkârların yapamayacağı kadar pahalı bir işti; ama fiyatlar ve kâr etme olasılığı artınca başka oyuncular da madenlerle ilgilenmeye başladılar. Krallar, papalar ve Habsburg hanedanının bazı üyeleri madenler açtılar veya zaten açık olanları büyüttüler. Papalar kumaş boyalarını sabitlemek için kullanılan bir madde olan şap tekelini, Habsburglar da bakır ve gümüş madenleri tekelini ellerinde bulunduruyorlardı. Doğu Avrupa'da soylu toprak sahipleri, arazileri üzerinde yeni madenler ile demir dökümhaneleri açtılar; tahıl ticaretinden kazandıkları paranın bir kısmıyla maden eritme ocakları açıyor, maden kuyularındaki suyu boşaltmak için yerçekimi gücüyle veya hidrolikle çalışan pompalar, kuyuları havalandırmak için araçlar üretiyor veya başka makineler imal ediyorlardı. Bu arazilerdeki serfler, artan zorunlu çalışma yükümlülüklerinin bir parçası olarak ağaç kesiyor veya hammadde taşıyorlardı. Bireyler ve aile şirketleri de, büyük miktarlarda yatırım sermayesiyle ve makine kullanımını artırarak, madencilik operasyonlarını büyütüyorlardı.

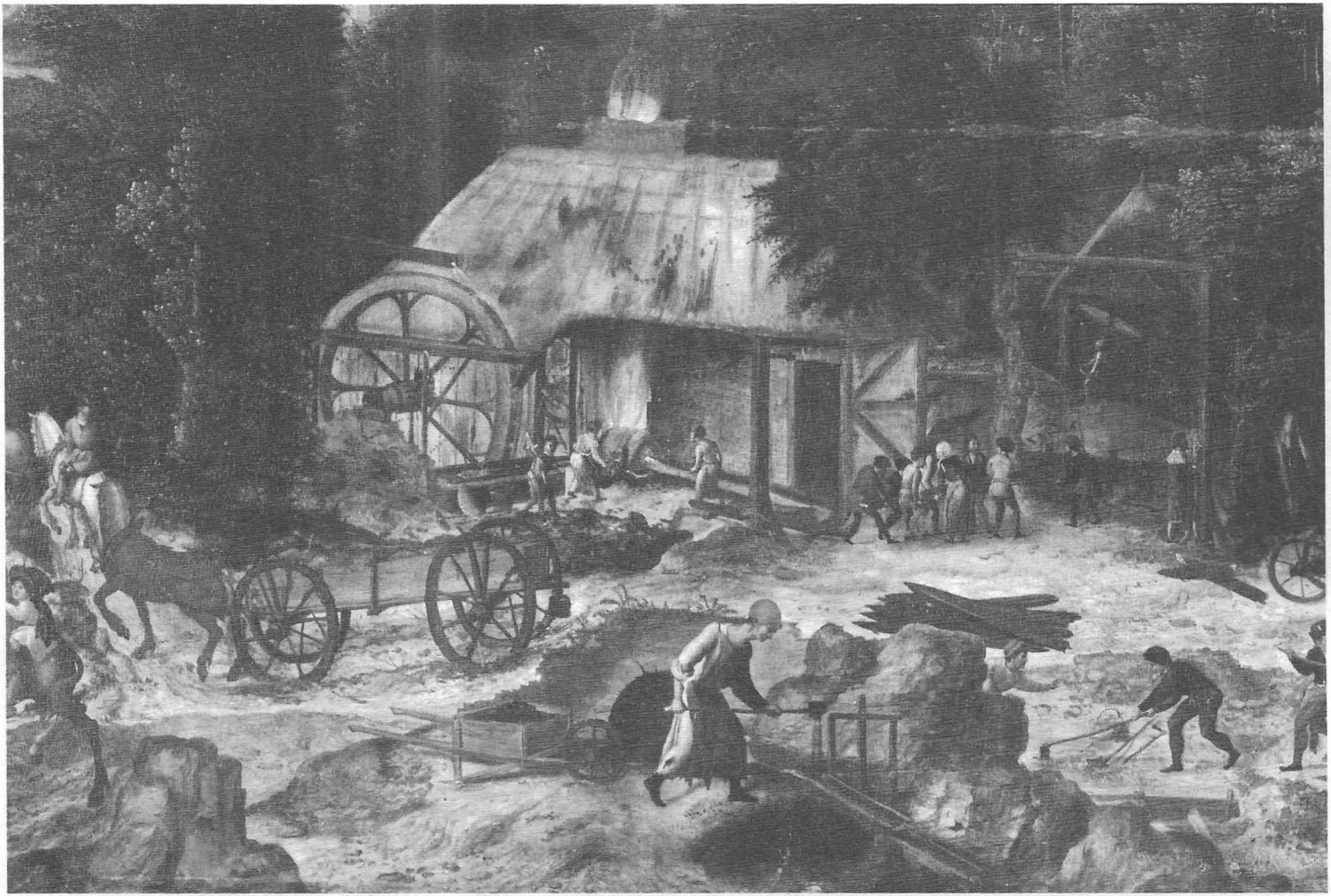
Madencilik ve maden üretimi, önemli bir sermaye yatırımının yanı sıra, karmaşık bir işbölümü de gerektirmeye başladı. Yeraltındaki işin çoğunu yetişkin erkekler yapıyor, maden cevherini büyük parçalara ayırıyorlardı. Yaşlı erkekler, yetişkin kadınlar ve çocuklar bu cevheri ayırıyor, yıkıyor, daha küçük parçalara bölüyor ve aynı zamanda tasfiye için odunkömürü briketleri hazırlıyorlardı. Kayıtlarda sadece yetişkin erkeklerin adının geçmesine karşın madenciler genellikle aile olarak tutuluyordu. Örneğin, erkeklere maden cevheri küfesi başına ödeme yapılıyordu, ama bu cevherin kü-

çük parçalara ayrılması ve yıkanması da isteniyor ve bu işi karıları, kız kardeşleri ve çocukları yapıyordu. Bu işbölümünü ve madenciliğin diğer yönlerini anlatan en iyi kaynaklardan biri, Alman hümanist Georgius Agricola'nın (1494-1555), içinde çok iyi illüstrasyonlar bulunan, madencilik ve metalürji üzerine yazılmış dev eseri *De re metallica*'dır (1556). Agricola, maden arama tekniklerini, makineleri, laboratuvarları ve operasyonların organizasyonunu anlatır ve madencilik operasyonlarının açıklanmasında standart bir dil oluşmasına katkıda bulunur. Kitabında 300 civarında illüstrasyon bulunmaktadır ve hem madenciliğin pratik yönleri hem de insanlarla doğal çevreleri arasındaki ilişki gibi daha kuramsal konularda ayrıntılı bilgi içermektedir.

Kumaş ve ticaret

Maden ürünleri, aynı zamanda birçok başka tür mal alıp satan Avrupalı tüccarların ticaretini yaptığı malların önemli bir bölümünü oluşturuyordu. Tüccarların en önemli malları ham yün ve kumaştı. Venedikli ve Cenovalı tüccarlar, Kuzey İtalya'da üretilen ipek, kadife ve kaliteli yünlü kumaşları doğuda İstanbul'a batıda ve kuzeyde ise, İspanya, Fransa ve Almanya'daki varlıklı soylulara satıyorlardı. 16. yüzyılda bu tüccarların arasına "yeni kumaş" denilen daha ucuz ve daha hafif yünlü, pamuklu, ipekli veya bunların karışımı kumaşlar satan Hollandalı, İngiliz ve Fransız tüccarlar da katıldı, hatta bazen onların pazarlarını kaptılar.

Modadaki değişiklikleri takip eden ve modayı yaratan tüccarlar, ticaretini yaptıkları kumaşlara yeni tekstil ürünlerini de eklediler. İslam dünyasından öğrenilen örgü, 13. yüzyılda İspanya üzerinden Avrupa'ya girmişti; ipekli ve yünlü örme pantolon ve çoraplar, zaman içinde yüksek tabakadan insanların giydiği çapraz dokuma (*bias-cut*) pantolon ve çorapların yerini aldı. Örülmüş giyecekler dokunmuş kumaştan yapılan giyeceklerden daha kolay esniyor, vücudu sarıyor, daha pratik ve daha hoş oluyordu. Uzun örgü çorapların yaygınlaşmasıyla erkeklerin ceketleri ve yelekleri

Şekil 18 Ressam Hendrik met de Bles (1480-1550) tarafından çizilen bir bakır madeni tablosundan detay. Arka planda su çarkı ile çalıştırılan bir körük ve tasfiye fırını, ön planda da bir savak görülüyor. İşçiler hem kadın hem de erkeklerden oluşuyor.

giderek kısaldı ve çoğunlukla parlak renkli olan pantolon bacağının büyük bir bölümü görünmeye başladı. Ceketler ve yelekler o kadar kısaldı ki, modayı takip eden erkekler edep yerlerini kapatmak için, genellikle içi doldurulmuş ve yaylarla ve nakışlarla bezenmiş süslü muhafazalar (*cod-piece*) kullanmaya başladılar.

Hemen hemen hiç sermaye yatırımı gerektirmediğinden, çorap örmek Avrupa'nın birçok bölgesinde yoksullar arasında yaygın bir iş haline geldi. Örgücüler kendi koyunlarının yününü veya tüccarların sağladıkları yünü kullanıyorlardı. Tüccarlar örgücülere emeklerinin karşılığını ödüyor ve daha sonra da çorapları yerel ve uluslararası pazarlarda satıyorlardı. Çorap örme, örgü makinesinin icadıyla hızlandı. Bu sistemde çift uçlu iğneler bir tezgâha yerleştiriliyor ve örgücüler iğneden iğneye geçerek örüyorlardı. Üretimi kontrol altına almak için bazı şehirlerde, diğer esnaf loncalarını model alan pantolon örücüleri loncaları kuruldu. Diğer loncalarda olduğu gibi, pantolon örücüleri ustalarının da hepsi erkekti; aynı şekilde, lonca bulunmayan kırsal bölgelerde pantolon örücülüğünü örgütleyen tüccarlar da erkekti. Ancak, tüccarlardan gelen baskılar, hammaddenin bol ve aletlerin basit olması Avrupa'nın birçok bölgesinde güçlü pantolon örücüleri loncalarının ortaya çıkmasını engelledi ve örgücülük hem üretim hem de ticaret açısından her isteyene açık, "özgür bir sanat" olarak kaldı.

Dantel işlemeciliği de "özgür bir sanat" olarak kaldı ve dantel, Güney ve Kuzey Hollanda'daki tüccarlar için çok önemli bir mal haline geldi. Hollanda'da 1560'lar ile 1580'ler arasında yapılan din savaşlarında, Anvers ve diğer şehirler ve kasabalar kuşatıldığı ve bazen de yerle bir edildiği için, buralardaki esnaf loncaları güçlerini yitirdiler. Savaştan sonra tüccar-girişimciler şehir yönetimlerini ellerine geçirdiler. Bu tüccarlar, vasıfsız işçileri daha az ücretle çalıştırmak için üretim aşamalarını alt bölümlere ayırarak basitleştirdiler ve köylülerle birlikte şehirlerde yaşayanları da kurdele, süsleme, hatta kumaş ve dantel yaptırmak için tuttular.

Tüccarlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda, İtalya'da ve Güney Fransa'da ipekböcekleri için dut ağaçları yetiştirerek ve kozalardaki ipeği çıkarmaları, ipek iplik eğirmeleri ve dokumaları için çok

sayıda genç kadın tutarak ipek üretimini de artırdılar. Türk ve İtalyan ipeği, Çin ipeği kadar güzel değildi ama çok daha ucuzdu; Avrupa'nın her yerindeki varlıklı kişiler de kadife, brokar ve saten gibi ipekten yapılmış lüks kumaş satın alacak durumdaydılar. 16. yüzyılda giyim stilleri çoğunlukla kat kat süslü ipek kumaşlardan oluşuyor ve alt katların canlı renkleri görünsün diye üstteki katlarda kesikler açılıyordu. İpek o kadar kârlıydı ki, yatırımcılar İngiltere'de ve Almanya'da bile ipek üretmeye çalıştılar, ama buralarda kış ayları ipekböceklerinin yaşamasına elvermeyecek derecede sert geçiyordu.

Özellikle daha sonra Hollanda Cumhuriyeti olan Kuzey Hollanda'da ortaya çıkan yeni teknoloji, üretimi artırmak için bir organizasyon değişikliği gerektirdi. Örneğin, "Hollanda" kurdele tezgâhında tek bir işçi bir defada yirmi dört kurdele dokuyabiliyordu. Kumaşı çırpmak için rüzgâr enerjisi kullanılıyordu ve Hollanda'nın çoğu kırsal bölgesinde Don Kişot'u korkutanlara benzer çırpıcı dibekleri kurulmuştu. Hollanda çok düz olduğundan yüksekten dökülen su ile enerji üretmek bir seçenek değildi; ama Hollandalılar tahıl öğütmek, tohumdan yağ çıkartmak, odun biçmek ve başka birçok işte kullanılan su değirmenleri için geliştirilmiş olan teknolojiyi rüzgâr değirmenlerine uyarladılar. Bu teknolojik yenilikler çok büyük sermaye gerektiriyordu; bu sermayenin büyük bölümü, ticari girişimlerdeki riski paylaşmak amacıyla kurulmuş ortaklıklar ve şirketler tarafından sağlanıyordu.

Hollandalılar gemi yapımcılığı ve tekstil üretiminde, üretim sürecini basitleştiren yeni teknoloji ile daha kesin bir işbölümünü bir araya getirdiler. 16. yüzyılın başlarında Hollanda tersanelerinde, küçük balıkçı teknelerinden dev kalyonlara kadar çok değişik türde gemiler imal ediliyordu; öyle ki, 17. yüzyılda Hollanda gücünün doruğundayken ticaret filosunda 15.000'den fazla gemi bulunuyordu. Yüzyılın sonuna doğru Hollandalı gemi yapımcıları, rüzgâr enerjisiyle çalışan hızarlarda kesilen yumuşak çam veya köknar gibi ağaçlardan yapılmış, *fluyt* adını verdikleri, uzun ve altı düz bir gemi inşa ettiler. Hollandalıların yoğun olarak ticaret yaptıkları Kuzey ve Baltık denizlerinde korsanlık pek olmadığın-

dan *fluyt*'lar top taşımıyordu, ama çok fazla miktarda tahıl, balık, kereste, şarap ve maden gibi hacimli kargolar yüklenebiliyordu. *Fluyt*'lar Amsterdam'ın hemen kuzeyindeki Zaanstreek denilen bölgede, kısa sürede toptan olarak ve çok ucuza üretiliyorlardı. Donanımları basit olduğundan aynı miktarda kargo için gereken mürettebatın yarısı kadar tayfa yetiyor ve bu da, bu gemilerin üretimini ve işletimini çok ucuzlatıyordu.

Hollanda gemileri Hollanda'ya Avrupa'nın her yanından, daha sonra da tüm dünyadan hammadde getirmeye başladılar. Tüccarlar yeniden ihraç amacıyla ürün işleme konusunda uzmanlaşan firmalara yatırım yapıyorlardı (Felemenkçe *trafieken*). Amsterdam'da ham şeker rafine edilerek beyaz sofralık şeker üretiliyor, ham elmas işlenerek pırlanta elde ediliyordu; Schiedam'da cin damıtılıyor, Rotterdam'da tütün işleniyor, Zaanstreek'te balina eti kaynatılarak balina yağı üretiliyor, Delft'te seramik ve birçok Hollanda şehrinde kâğıt, deri eşya ve cam üretiliyordu. Bu ürünler başka ülkelere gönderiliyor, aynı zamanda Hollanda'yı bir ağ gibi ören kanallar ve ırmaklar vasıtasıyla zengin çiftçilere ve şehirlilere satılıyordu.

Bankacılık ve borç para verme

Yeni tip finans örgütleri de bu ticari büyümede rol oynadı. 15. yüzyılda en önemli Avrupa bankaları, Floransa, Venedik ve Cenova'da bulunan ve İtalyan tüccarların işlettiği bankalardı. Bu bankalar, bireylere ve hükümetlere borç para veriyor, denizaşırı yolculukları sigortalıyor, döviz alım-satımı yapıyor ve mevduat kabul ediyordu. Benzer fonksiyonları olan mevduat bankaları büyük şehirlerde çok yaygınlaştı; ancak bu bankalar genellikle spekülatif borçlar veriyor ve sıklıkla da zarar ediyorlardı. Bu zararlar, hükümet yetkilileri tarafından denetlenen kamu bankalarının ortaya çıkmasına yol açtı. Bu bankaların ilki 1401 yılında Barcelona'da kurulan Taula de Canvi Bankası'dır. 16. yüzyılın ortalarında Napoli ve Palermo'da da kamu bankaları kuruldu ve kısa süre sonra

bunu Kuzey İtalya şehirleri takip etti. Cenova'daki bankalar özellikle İspanya'nın Yeni Dünya'daki sömürgelerinden gelen altın ve gümüş işlemleri için açılmıştı. 17. yüzyılın başlarında Amsterdam'da ve diğer Hollanda ve Kuzey Alman şehirlerinde kamu bankaları açıldı ve giderek özel ticari bankaların işlerini ellerinden almaya başladılar.

Özel bankalar ve kamu bankaları çeşitli biçimlerde kâğıt paralar ve mevduat senetleri çıkardılarsa da, 15. ve 16. yüzyıllarda ticaretin çoğu sikkeyle yapılıyordu – soyluların ve tüccarların büyük alışverişlerinde altın florin, *düka*, *ekü* veya *noble** kullanılıyordu; kiralar ve büyük alımlar için büyük gümüş *tournois*, *groat*,** *gulden* veya *taler* kullanılıyordu; küçük gümüş *denier*,*** bakır peni veya birkaç madenin alaşımından yapılan sikkelerle de (bunlara *billon* deniyordu) günlük alışveriş yapılıyordu. Sikkelerin kesildiği darphaneler, genellikle özel sektör tarafından işletiliyor, ama hükümet yetkilileri tarafından denetleniyor ve vergilendiriliyordu. Hükümetler paraya ihtiyaçları olduğunda, darphanelere daha küçük sikke kesmelerini veya değeri düşük maden kullanmalarını emrediyor, böylece aynı miktarda maden karşılığında hükümete akan verginin miktarını artırıyorlardı. Değeri azaltılan altın sikkeler küçülüyor ve saflıkları 24 ayardan 18 ayara, hatta bazen daha aşağıya düşüyordu; içerdikleri yüksek orandaki bakır nedeniyle, "gümüş" sikkelerin de rengi kararıyor veya o kadar inceliyorlardı ki, kıvrılıyor ve ufalanıyorlardı. Bu yüzden tüccarlar çoğunlukla parayı saymak yerine, tartıyor ve hangi sikkelerden uzak duracaklarını kurdukları bilgi ağlarından öğreniyorlardı, ama paranın değerini azaltmak hâlâ enflasyona yol açıyordu.

Belli sikkeler, özellikle de Venedik altın dükası ve altın florin gibi ilk olarak Floransa'da, daha sonra da başka yerlerde kesilmeye başlanan sikkeler çok yaygın bir şekilde kullanılıyorlardı ve 15. yüzyılda uluslararası alışverişlerde standart olarak kullanılmaya

---

* *noble*: Altı şilin, sekiz peni 6/8 değerinde bir İngiliz parası. (ç.n.)

** *groat*: Dört peni değerinde gümüş İngiliz sikkesi. (ç.n.)

*** *denier*: Şarlman tarafından çıkarılan bir Fransız sikkesi. (ç.n.)

başlandılar. 16. yüzyılda bu sikkelere, her ikisi de Yeni Dünya'dan gelen altın kullanılarak kesilen İspanyol *doubloon** ve İngiliz *sovereign*** katıldı. Orta Avrupa ve Yeni Dünya'da bulunan yeni gümüş kaynakları, İngiltere'de *crown,**** Fransa'da frank ve İspanya'da *sekizlik* (eski İspanyol gümüş sikkelerinin sekizde biri değerinde olduğu için bu ad verilmişti) gibi daha büyük gümüş sikkelerin kesilmesine yol açtı. Dolayısıyla, "altın *doubloon* ve *sekizlik*" gibi sikke adları geçen korsan şarkıları, Yeni Dünya'dan gelen madenlerden kesilen büyük altın ve gümüş İspanyol sikkelerinden söz etmektedir.

Çoğu insan –ve kuşkusuz birçok sözde korsan– hayatlarında hiç büyük altın veya gümüş sikke görmemişlerdi. Küçük gümüş veya bakır ya da alaşımlı sikkelerle vergilerini ve kiralarını ödüyor, yiyecek ve giyecek satın alıyorlardı. Eğer acil olarak paraya ihtiyaçları varsa, mahalledeki bir tefeciye gidiyorlardı; tefeci teminat olarak çoğunlukla elbise veya ev eşyası alıyor ve dolayısıyla rehincilik de yapıyordu. Tüm erken modern dönem şehirlerinin pazaryerlerini dolduran kadınlı erkekli birçok insan, tezgâhlarda loncalar tarafından denetlenmeyen ufak tefek şeylerin yanı sıra, sabun ve tahta tabak türü şeyler satıyorlardı. Malları paraya ihtiyacı olanlardan veya ölen insanların evlerinden alıyorlardı. Çoğu şehirde bu tür şahıslar kayıt yaptırmak, bir ücret ödemek, çalınmış mal kabul etmeyeceğine dair yemin etmek, başkalarıyla anlaşmalar yapıp fiyatları sabitlememek ve belli bir orandan fazla komisyon almamak zorundaydı. Veba salgını olduğu dönemlerde, hasta insanların elbiselerini ve yatak çarşaflarını satmaları yasaktı; savaş zamanlarında da askerlerin ganimetlerini satmaları özellikle yasaklanmıştı. Bu tür kuralların uygulanmasını takip etmek zordu. Zaman zaman "hırsız pazarları" açılıyor, kapatılıyor, şehirde başka bir yerde açılıyor ve tekrar kapatılıyordu. Pazar yetkilileri gelince satıcılar mallarını saklıyordu. Bu durumdan bıkan

---

* *doubloon*: Yedi gram ağırlığında altın sikke. (ç.n.)

** *sovereign*: 1489 yılında ilk kez kesilen ve 23 ayar altından yapılmış bu sikke 15,6 gram ağırlığındaydı. Daha sonra ayarı ve ağırlığı değişti. (ç.n.)

*** *crown*: Beş şilin değerinde bir sikke. (ç.n.)

Nürnberg belediye meclisi, uzun eteklerinin altında yasadışı mal saklayabilecekleri gerekçesiyle kadın rehincilerin oturarak satış yapmalarını yasaklamıştı. Kullanılmış mala talep çoktu ve nakit para ihtiyacı çok fazlaydı; küçük şehirlerde ve köylerde bile, çok düşük düzeyde bile olsa, para akışına yön veren ve ufak tefek şeyler satan bir-iki rehinci/tefeci vardı. Kadınlar ve erkekler komşularına ve aile bireylerine gayri resmi anlaşmalarla borç para vererek onların yiyecek veya alet edevat satın almalarını veya kumar borçlarını ödemelerini sağlıyorlardı. Bu kredi kültürü toplumsal hiyerarşinin en tepesine kadar uzanıyordu; insanlar dostlarından ve meslektaşlarından borç alırken çoğunlukla verilen borcun garantisi sadece borç alanın kişisel ünü veya ailesinin adıydı.

Köy rehincisinin iş hacmi farklı olabiliyordu, ama yaptığı iş Avrupa'nın varlıklı tüccar girişimcilerinden pek farklı değildi. Bunlardan Güney Augsburglu Jacob Fugger (1459-1525) belki de 16. yüzyıldaki en başarılı örnekti. Büyük babası da varlıklı bir dokumacı ve kumaş tüccarıydı. Jacob hem geleneksel ağır yünlü kumaş, hem de pamuklu ve dimi adı verilen pamuklu ve keten karışımı daha yeni ve hafif kumaş satmaya devam etti. İlk olarak Kuzey İtalya'daki şehirlerde geliştirilen ticaret yöntemlerini kullandı ve önce Avrupa'nın birçok yerinde, daha sonra da denizaşırı ülkelerde şubeler açtı. Adamları çok ayrıntılı kayıtlar tutuyorlardı; hesap defterleri, defter-i kebir, sicil ve çift kayıt sistemi kullanıyorlardı. Aynı zamanda rakipleri gözlüyor, düzenli olarak Augsburg'daki merkez büroya rapor yolluyorlardı.

Jacob Fugger soylulara, papalara, krallara borç para verip teminat olarak maden arazilerinin denetimini alıyordu. Zaman içinde Tirol, Macaristan ve Slovakya'daki gümüş ve bakır madenciliği tekellerini eline geçirdi ve buralardan 1,5 milyon florin kâr sağladı. Elde edilen bu kâr da borç vermeye aktarıldı ve Fugger inanılmaz bir servet kazandı; çağdaşları ona "Zengin Jacob" diyordu. 1519 yılında bir Habsburg olan V. Karl'ın imparator olarak seçilmesini finanse etti ve bunun karşılığında da İspanya'daki cıva ve gümüş madenlerinin kontrolünü eline geçirdi. Bunlardan Almadén cıva madeninde, 1600 yılında, binden fazla işçi çalışıyordu. Fugger

Protestan Reform'una şiddetle, köylülerin değişiklik taleplerine ise daha büyük bir şiddetle karşı çıkıyordu. Alman Köylüler Savaşı'nda Doğu Avrupa'daki madenlerinden top dökümünde kullanılmak üzere bol miktarda bakır getirtti. 1525 yılında Slovakya'da Fugger'e bağlı bir şirket tarafından işletilen madenlerde madenciler isyan edince, bu bakır yine aynı şekilde kullanıldı. Fiyatların yükseldiği bir dönemde ücretleri giderek azalan mutsuz madenciler, şirket yetkililerine saldırdılar ve aynı zamanda köylüler gibi isyanlarına bazı Lutherci görüşler kattılar. Madenciler yenildi, liderleri tutuklandı ve idam edildi.

Madencilik işletmelerinin kontrolü kendilerinde olduğu için ellerinde çok fazla miktarda maden olmasına rağmen Fuggerler banknot ve senet gibi kâğıttan yapılmış çeşitli paralar da kullandılar. Fuggerler sanatçılara da hamilik yapıyorlardı; tablolar sipariş ediyor, kitap satın alıyor, antik heykeller ve sikkeler topluyor, müzisyenleri ve bestecileri destekliyorlardı. Jacob aynı zamanda bir hayırseverdi; Augsburg'daki yoksul aileler için (bunların çoğu başarısız dokumacılardı) Fuggerei adı verilen bir yerleşim merkezi inşa ettirmişti. Fuggerei kiracılardan çok az kira alıyordu, ama kiracıların Katolik olması şarttı ve Jacob'ın ruhu için dua etmeleri bekleniyordu. Bu yerleşim merkezi günümüzde de faaldir ve hâlâ çok az kira almaktadır.

Jacob Fugger ve vârisleri dillere destan zenginliklerine krallara, papalara ve özellikle de Habsburg ailesine borç para vererek ulaştılar, ama düşüşleri de bu yüzden oldu. İspanya, 1557, 1575 ve 1607 yıllarında iflasını ilan etti. Bu, Fuggerlerin verdikleri borcu geri alamayacakları anlamına geliyordu. İspanya'ya ve İspanya'nın egemenliği altındaki Hollanda'ya verilen borçlar Fuggerlerin varlıklarının yarısından fazlasını oluşturuyordu ve 17. yüzyılın ortalarında bu paranın asla ödenmeyeceği açıkça ortaya çıktı; şirket 1650 yılında kapandı.

Başka tüccar aileleri de Fuggerlerinki kadar büyük servetler kazandılar. Zorla Hıristiyan yapılan Portekizli Yahudi Mendes ailesi (daha sonra Nasi ailesi olarak tanındılar) Hollanda'ya kaçtı ve Anvers'te büyük çaplı bir bankacılık faaliyeti başlattı. Şirketin

kurucusunun dul karısı Gracia Nasi (1510-68), aile şirketini sırasıyla Anvers, Venedik, Ferrara'dan, sonunda da, Kanuni Sultan Süleyman'dan ticari ve finansal ayrıcalıklar sağlayınca, İstanbul'dan yönetti. Gracia, Yahudiliğe döndü ve Yahudileri Portekiz ve İspanya'dan kaçırabilmek için gizli bir örgüt kurdu, Sultan Süleyman'ı da Yunanistan'da, bu göçmenlerin yerleşebileceği bir araziyi uzun vadeli olarak kendisine kiralamaya ikna etti. Jacob Fugger gibi Gracia Nasi de eğitime ve sanata hamilik etti, özellikle de İbranice kitapların yayımını destekledi; 16. yüzyılda Yahudiler tarafından yayımlanmış bir dizi bilimsel yayın ona ithaf edilmiştir. Yeğeni Joseph Nasi (1524-79) Sultan II. Selim'in (hsd 1566-74) danışmanı ve birkaç bölgenin valisi oldu. Ancak, Türklerle Fransızlar arasındaki ticari ilişkiler yeniden kurulunca Nasi gücünü yitirdi; Türk donanması 1571 yılında İnebahtı Savaşı'nda yenilince İstanbul'da bir ticaret imparatorluğu kurma umudu yok oldu.

16. yüzyılın ilk yarısında Anvers, Avrupa'nın en büyük finans merkezi ve dünyanın en zengin şehirlerinden biriydi. Portekizlilerin Doğu Hint seferleri sonucu önemli miktarlarda baharatın gelmeye başlamasından kısa bir süre sonra, Portekiz Anvers'i Avrupa'nın baharat dağıtım merkezi yaptı; Habsburg imparatorları da Anversli bankacıları ve tüccarları yeğliyordu. Çoğu Londralı tüccardan oluşan ve İngiliz kumaş ihracatını ellerinde bulunduran İngiliz Yatırımcı Tüccarlar Konfederasyonu (*Merchant Adventurers*) kıtadaki üslerini Anvers'te kurdu. İlk borsa (*Bourse*) 1460 yılında orada açıldı ve 1531 yılında, dünyada borsa olarak tasarlanmış ilk bina olan yeni ve güzel binasına taşındı. Anvers'te yaşayan bir İngiliz tüccar ve kraliyet görevlisi olan Sir Thomas Gresham (1519-79) bu binaya o kadar hayrandı ki, Kraliçe Elizabeth'i benzer bir borsa binasının Londra'da inşa edilmesi için ikna etti. Kraliyet Borsa Binası 1566-7 yıllarında inşa edildi ve Londra'daki ticaret ve bankacılık faaliyetlerinin merkezi haline geldi.

En kârlı iş alanı hükümetlere borç para vermekti; çünkü faiz oranları son derece yüksek olabiliyordu, ama aynı zamanda çok riskliydi. Fuggerlerin yanı sıra, Cenova, Anvers, Amsterdam ve

Londra'daki bankacılık şirketleri, enflasyon ve savaşların olduğu bir dönemde giderek yüksek vergiler toplamalarına karşın, parasal ihtiyaçlarını karşılayamayan hükümetlere çok büyük miktarlarda borç veriyordu. Bu paraların bir kısmı geri ödeniyor, ama bir kısmı da ödenmiyordu; çünkü hükümet iflasını ilan ettiğinde bankanın parasını geri alabilmesinin yolu yoktu.

Anvers 1560 yılında, Hollanda'da çıkan isyandan hemen önce zenginliğinin doruğuna ulaştı. 1576 yılında İspanya kralı iflasını ilan ettiği için Anvers'te bulunan ve hiç maaş almamış olan İspanyol askerleri ayaklandılar; maddi değeri olan her şeyi aldılar; birçok binayı yaktılar, kadınların ırzına geçtiler ve 6-7 bin kişiyi öldürdüler. Bu "İspanyol öfkesi"ni bir başka felaket, Fransız kralının kardeşi Anjou dükünün 1583 yılında İspanyollardan Anvers'i almaya çalışması sırasındaki "Fransız öfkesi" izledi. Bu girişim başarısız oldu; ancak, Hollanda askerleri daha sonra Anvers'in denize çıkışını kapatınca şehrin uluslararası ticaretteki rolünü azalttılar. Böylece, Avrupa'nın en önemli finans ve ticaret merkezi Amsterdam oldu; bu yükselişte, Anvers dahil Avrupa'nın her tarafından şehre gelen Protestan ve Yahudi tüccarların ve esnafın katkısı vardı.

Şehir yaşamı

Tüccarların zenginliği ve ticari başarısı, onların şehir siyasetindeki egemenliklerinin hem bir nedeni hem de sonucuydu. Gerçi Cosimo de Medici ve Jacob Fugger gibi tüccarlar şehir yönetimine resmi olmayan yollarla tesir etmeyi tercih ediyorlardı, ama çoğu şehirde tüccar aileler, tüccar loncalarına girerek ve şehri yöneten meclise veya meclislere üye olarak güçlerini artırıyorlardı. Meclis üyeleri genellikle yaşamları boyunca hizmet etmek üzere seçiliyor ve sık sık dönüşümlü olarak belediye başkanlığı koltuğuna oturuyorlardı. Bazı şehirlerde meclisteki belli koltuklar belli grupların seçilmiş temsilcilerine, özellikle esnaf loncalarına ayrılıyordu; ama daha sık olarak mevcut meclis üyeleri ölen üyelerin yerine yeni

üyeler seçiyorlardı. 16. yüzyılda çoğu şehir meclisi, meclis üyelerini sadece bir grup seçkin aileden seçmeye çalışıyordu; ancak yeni zengin olmuş ailelerin erkekleri parasal başarılarını şehrin siyasi ve toplumsal seçkinler grubuna üyeliğe dönüştürme başarısını hâlâ gösterebiliyorlardı. Şehrin ekonomik politikalarının ekonomik büyümeden orantısız bir biçimde yararlanan tüccar loncalarının ve üyelerinin yararına işlemesi şaşırtıcı değildir.

Bazı Alman ve İtalyan şehirleri, erken modern dönem boyunca bağımsız şehir devletleri olarak varlıklarını sürdürdüler; ancak diğer Avrupa ülkelerinde merkeziyetçi krallar şehirlere egemenliklerini kabul ettirdiler. Şehirlerin ileri gelenleri krallarla işbirliği yapmanın kendilerine avantajlar sağlayacağını, bu yolla hem ulusal hem de yerel boyutta finans ve ticaret politikalarına biçim verme fırsatını ellerine geçireceklerini ve diğer hükümet kararlarını etkileyeceklerini gördüler. Varlıklı tüccar ailelerinin erkekleri, özellikle de çoğunlukla avukat olarak yetiştirilen ikinci ve üçüncü erkek çocuklar kraliyet memurları oluyorlardı; zamanla Avrupa'nın birçok yerinde şehirli seçkinler ve kraliyet hizmeti birleşti ve aileleri birbirleriyle evlilik ilişkileri kuran zengin ve eğitimli erkekler oligarşisini oluşturdular. 3. bölümde gördüğümüz gibi, krala hizmet soyluluk unvanı kazandırabiliyordu ve bu durum Fransa'da *noblesse de robe*'da bir makam olarak vücut buluyordu. Başlangıçta *noblesse de robe* üyelerinin unvanları vârislerine intikal etmiyordu; ancak 16. yüzyılda bu unvanlar da babadan oğula geçmeye başladı. Aslında bu unvanlar sıklıkla soyluluk statüsünün sağladığı vergi avantajı için satın alınıyordu.

Londra ve Paris gibi, merkezileşen krallıklarda bulunan şehirlerin bile, kırsal kesimlerin sahip olmadığı oranda özerkliği vardı. Bütün şehirler, insan ve mal akışını denetlemek için sur inşa edebiliyor, vergi toplayabiliyor, pazar kurabiliyor ve milis kuvvetleri oluşturabiliyordu. Hukuki ve adli anlamda şehir, ortak bir topluluktu; bu topluluk, şehrin yurttaşı olan hane reisi yetişkin erkeklerde somutlaşıyordu; kadınlar ve yurttaş olmayan erkekler vergi ödemek ve şehrin milis kuvvetlerinin asker ihtiyacını karşılamak zorundaydı, ama siyasi olarak söz hakları yoktu.

Avrupa'da hemen hemen tüm şehirlerin etrafı, kapıları ve gözetleme kuleleri bulunan surlarla çevriliydi. Kırsal bölgelerden gelen insanlar şehir nüfusunu artırdıkça, evler arasındaki boş araziler yeni binalarla doldu ve mevcut evlerin üstüne ek katlar çıkıldı. Artık böyle yapmak olanaksızlaşınca da surların hemen dışına evler inşa edilmeye başlandı; daha sonra bu varoşlar ikinci veya üçüncü bir sur halkasıyla çevrilebiliyordu. Etkili kuşatma toplarının geliştirilmesiyle, şehir istihkâmları çoğunlukla daha kalın surlar, son derece büyük tabyalar ve daimi savunma topları ile güçlendirilmeye başlandı. Vatandaşlar bu surların inşası ve bakımı için özel vergiler ödüyorlardı ve surların inşası, şehrin yoksullarına ve şehre yeni göç etmiş olanlara iş olanağı sağlıyordu.

Çoğu şehrin fiziki yapısı, şehirlerin toplumsal, ekonomik ve siyasi yapıları için bir metafor olabilir. Günümüzün tersine, çoğu şehrin en cazip yeri merkeziydi; tüccarların, avukatların ve diğer varlıklı kişilerin büyük evleri şehrin tam kalbinde bulunan katedrale, kiliseye veya ana pazaryerine yakındı. Süslü belediye sarayları, mahkemeler ve tahıl ambarları gibi hükümet binaları da burada inşa ediliyordu. Merkezin biraz dışında esnaf loncaları ustalarının ve çeşitli mesleklerden insanların evleri bulunuyordu; evlerin birinci katında veya önlerinde mal üretiliyor veya hizmetler yerine getiriliyordu; bütün aile, hizmetkârlar, çıraklar, bazen de kalfalarla birlikte evin arkasında veya üst katlarında yaşıyordu.

1. bölümde anlatılan esnaf loncaları 18. yüzyılın ortalarına, hatta daha geç bir tarihe kadar, çoğu ürünün üretimini ve dağıtımını yapmayı sürdürdü. Teoride, tüm lonca ustaları eşitti; dükkânlarının büyüklüğü, çalışma saatleri ve hammaddeye erişimle ilgili olarak aynı kuralları izliyorlardı. Uygulamada ise, zengin ustalar üretimin daha az beceri gerektiren kısımlarını yapması için çoğunlukla işçi tutuyor veya dükkânda çalışacak kalfa sayısı üzerindeki kısıtlamaları zorluyorlardı. Bazen fakir ustalara iş verdikleri ve onların dükkânlarını bile tuttukları oluyor, böylelikle bu ustaları ücretli işçilere, kendilerini de kapitalist yatırımcılara dönüştürüyorlardı. Bu uygulamalar, zaman zaman lonca kurallarında yapılan resmi değişiklikleri beraberinde getiriyor; ama çoğunlukla mevcut kuralların uy-

gulanmaması anlamına geliyordu; çünkü bunları uygulamakla yükümlü lonca yetkilileri ile kurallar uygulanmadığında kazançlı çıkan varlıklı ustalar genellikle aynı kişilerdi.

Ustalar arasındaki anlaşmazlığa genellikle ustalar ile kalfalar arasında anlaşmazlık ekleniyordu. Ekonomik büyüme dönemlerinde çıraklar ve kalfalar kendilerinin de usta olacakları, evlenecekleri ve kendi dükkânlarını ve evlerini kuracakları günü heyecanla beklerlerdi. Ekonomik gerileme veya belirsizlik dönemlerinde ise, loncalar genellikle yeni dükkânların sayısında kısıtlamaya gider ve lonca üyeliğini ustaların oğullarıyla veya ustanın dul karısıyla veya kızıyla evlenenlerle sınırlandırırdı. Çoğu kalfa, bütün yaşamı boyunca ücretli bir işçi gibi ustasına çalışırdı. Kalfalar kendilerini ustalık eğitimi alan kişiler yerine, ustalardan tamamen farklı bir grup olarak görmeye başladılar ve özel kalfa loncalarını kurdular. Bu loncalara Fransızcada *compagnonnage*, Almancada ise *Gesellenverbände* deniyordu. Kendilerine yeni bir isim verilen ve gizli bir yemin öğretilen inisiyasyon ritüelleri düzenliyor, düzenli olarak tavernalarda veya özel içki odalarında toplanıyor ve ölen üyeler için cenaze merasimleri düzenliyorlardı.

Kalfaların mülk edinme veya para biriktirme olanağı pek yoktu; bu nedenle "sembolik sermaye" denilen onur ve beceriye özel önem vermeye başladılar ve loncanın onurunu lekeleyenlere karşı çok sert önlemler aldılar. Ama onların "onur" anlayışı, zanaat ustalarının ve tüccarların onur anlayışından çok farklıydı. Kalfalar arasında sık seyahat, kavgalarda ve yarışmalarda sergilenen fiziksel cesaret, insanın parasının tümünü dostlarına içki ısmarlayarak harcaması ve arkadaşlık bağları kişiye statü kazandıran şeylerdi. Oysa ustalar ve tüccarlar için onur, istikrar, dürüstlük, güvenilirlik ve insanın ailesi ve hizmetkârları üzerinde otorite sahibi olması demekti. Hem ustalar hem de kalfalar erkeklerin oluşturdukları gruplardı ve onurla ilgili olarak sahip oldukları bu farklı görüşler, birbirinden çok farklı erkeklik ideallerinin, daha sonraları işçi sınıfı ile orta sınıfın insanı gerçek bir erkek yapan şeyin ne olduğuna ilişkin görüşlerine biçim veren ideallerin özünü oluşturdu.

Siyasi otoriteler ve lonca ustaları, kalfa loncalarının toplumsal ve siyasi huzursuzluk yaratacaklarından korkuyor ve bu yüzden bunları sık sık yasaklıyorlardı. Kutsal Roma İmparatorluğu Dieti 1530, 1548, 1551, 1566, 1570 ve 1577 yıllarında değişik kalfa loncalarını yasakladı; ancak alınan yasaklama kararının tekrarlanma sıklığı, bu kararın etkili olmadığının iyi bir göstergesidir. Kalfalar bir ustayı veya bazen bütün şehri boykot ederek taleplerini dayatıyor ve haberi seyahat ettikçe yayıyorlardı. Avrupa'nın birçok bölgesinde kalfalar bir ustanın ailesiyle yaşamak yerine, kendi başlarına yaşama ve lonca dükkânlarında kimin çalışmasına izin verileceğini belirleme hakkını kazandılar. Onursuz olarak nitelendirdikleri kişilerle birlikte çalışmayı reddediyorlardı; çoğunlukla bu kişiler evli kalfalar ve karıları demek oluyordu. 18. yüzyılda işgücünün serbest dolaşımını teşvik etmeye çalışan devlet yetkilileri kalfalara evli meslektaşlarını kabul etmelerini emretti; ancak muhalefet güçlü bir şekilde sürmeye devam etti. Çoğu kalfaya göre evlenmek, erkekler arasındaki bağa çok fazla değer veren erkeklik idealinden ve rahatça hareket etme yeteneğinden açıkça uzaklaşmak anlamına geliyordu; dolayısıyla, evlenen bir erkek gerçek bir erkek değildi. Kalfa loncaları, bu zamanda baş gösteren çoğu ayaklanmayı destekledikleri 1848 yılına ve grevler yapmaya devam ettikleri 19. yüzyılın ortalarına kadar varlıklarını sürdürdü.

Tüccarların ve ustaların evlerinde, çoğu şehirde nüfusun yüzde 15-30'unu oluşturan hizmetkârlar çalışıyordu. Büyük ticaret ve üretim merkezlerinde yaşayan hizmetkârların oranı, ekonomileri daha çok tarıma dayalı olan küçük şehirlerde yaşayan hizmetkârların oranından daha yüksekti. Muhtemelen, erken modern dönemde Fransa'da yaşayan her 12 kişiden biri hizmetkârdı ve bunların üçte ikisi kadındı. Çocuklar yedi veya sekiz gibi küçük yaşlarda, köylerinin yakınındaki bir şehre gidip çalışmaya başlayabiliyorlardı. Çoğunlukla arkadaşlarının veya akrabalarının yardımıyla iş buluyorlardı. Şehrin belli noktalarında toplanırlardı ve işverenler de hizmetkâr aramak için bu yerlere giderlerdi. Hizmetkârlar bazı Alman ve Fransız şehirlerinde bir iş bulma servisinden

Belge 16 Lonca uygulamalarını protesto eden dilekçe

Lonca kuralları, bütün ustaların atölyelerinin ürünlerine bir pazar bulabilmesini sağlamak amacıyla, bazen her bir dükkâna tanınan üretim hakkını sınırladığından, zengin ustalar veya tüccar-girişimciler bazen, lonca kurallarının dışında üretim yapmaları için, civar köylerde yaşayan bireyleri veya aileleri tutuyorlardı. Loncalar, bazen zor kullanarak, bunu durdurmaya çalışıyordu. 16. yüzyılın sonlarında Frankfurt'ta verilen bu dilekçede bir dul kadın az miktarda ipliği için dokumacı bulma girişimini lonca üyelerinin engellediğini bildirmektedir. Şehir meclisine yazdığı dilekçesinde, siyasi ve toplumsal açıdan dokumacılar loncasının üstü olan kişilerden yardım istemektedir. Becerikli bir şekilde kullandığı belagatle, hem meclis üyelerine şehrin ekonomik politikasını belirleyecek olanların kendileri olması gerektiğini söylemekte, hem de onların acıma duygusuna hitap etmektedir.

Mümtaz ve muteber beyler, sizlere saygıyla belirtmek isterim ki, yoksul ve zavallı bir dul olan ben, bu yılın başlarında, kendi hanemde kullanmak üzere bir miktar, kesin konuşmak gerekirse 57 libre iplik eğirdim. İplikten kumaş dokutmak istiyordum ama en hızlı ve en çabuk bir şekilde kumaş elde edebilmek için ipliği kime vermem gerektiğini bilmiyordum.

Bu amaçla, Bornheim'dan gelmiş ve ayakkabıcılar loncası binasının önünde ürünlerini satan birkaç çiftçi kadınla konuştum; bana Bornheim'da bir dokumacı olduğunu, çok iyi ve çok çabuk kumaş dokuduğunu söylediler. Çiftçilerin karıları aracılığıyla kumaş dokutmak istediğimi dokumacıya bildirdim. İpliği hazırladım ve çocuklarımla ona yolladım; çocuklarım giderken şehirdeki dokumacılar ipliği zorla onlardan almış ve lonca binasına götürmüşler. İpliğin yabancı dokumacılara dokutulmasını yasaklayan talimatnameleri olduğunu ve ceza ödemezsem ipliği bana vermeyeceklerini söylemişler.

Bunun üzerine sayın belediye başkanına gittim ve herhangi bir uyarı olmaksızın sokakta insanların eşyalarına el konulmasına izin veren bir talimatname olup olmadığını sorum. Onlar da bana böyle bir talimatnameden haberleri olmadığını ve ipliğimin bana çoktan iade edilmiş olması gerektiğini söylediler. Bunun üzerine Eschenheimer kulesinde yaşayan lonca başına, usta Adlaff Zimmermann'a gittim; benimle sert ve kaba bir tonda konuşarak, hiçbir şekilde ipliğimi bana iade etmeyeceklerini, loncanın böyle bir talimatnamesi olduğunu söyledi.

Bu yüzden sizlerden saygıyla istirham ederim ki, eğer loncanın böyle bir talimatnamesi varsa, ben bu talimatnameden haberdar değildim; onun içindir ki, dokumacıların ipliğimi bana iade etmesini sağlamanızı sizlerden saygıyla ve Tanrı aşkına istirham ediyorum. Eğer bu talimatnameye göre bir ceza ödemem gerekiyorsa, cezayı iplik olarak alsınlar, gerisini de bana iade etsinler. Saygıdeğer baylar, dulların ve yetimlerin koruyucusu olan sizlerden bunu saygıyla istirham ediyorum ve bana yardım etmeniz için sizlere yalvarıyorum.

Hizmetkârınız Agatha, merhum Conrad Gaingen'in dul karısı.

(Yayımlanmamış dilekçe. Frankfurt Stadtarchiv, Zünfte, Ugb. C-5o, Ss, no. 4. Çeviren Merry Wiesner-Hanks)

de yararlanıyorlardı. Şehirlerde çalışan hizmetkârlardan bazıları köleydi; İtalyan evlerindeki köleler Doğu Avrupa'dan, İspanyol ve Portekiz evlerindeki köleler ise Kuzey ve Batı Afrika'dan satın alı-

nıyordu. Çoğu ev, çok çeşitli görevleri olan sadece bir kadın hizmetkâr çalıştırabiliyordu; bu kadın bütün ev işleriyle ilgileniyordu ve genellikle aileyle birlikte yiyor ve uyuyordu; çünkü evlerde hizmetkârlar için çok ender olarak ayrı bir yer oluyordu. Varlıklı insanlara ait çok odalı evlerde bile hizmetkârlar nadiren işverenlerinden ayrı yaşıyorlardı; tersine onlarla oldukça içlidışlı bir yaşam sürüyorlardı. Bu durum 19. yüzyılda değişti.

Yaşları ne olursa olsun hizmetkârlar yasal olarak işverenlerine bağlıydılar; işverenleri onları cezalandırabilir veya işlerine son verebilirdi ve bu durumda onların yapabileceği pek bir şey yoktu. Özellikle evin erkek reisinin her zaman hizmetkârlarının davranışlarını denetlemesi gerekiyordu. Örneğin, Frankfurt şehir meclisi, hizmetkârları hamile kalan işverenlerin doğum masraflarını karşılamasını ve baba kim olursa olsun anneye ve bebeğine üç ay bakmasını zorunlu kılıyordu. Efendileri hizmetkârlarını sıkı bir gözetim altında bulundursaydı hamilelik söz konusu olmazdı, diye düşünüyorlardı. Hizmetkârlar genellikle yoksul ailelerden geldiği halde, birçok açıdan işverenlerine öykünüyor ve ücretli olarak çalışan yoksul kişilerin giydiği kıyafetlerden daha gösterişli kıyafetler giyme eğilimi gösteriyorlardı. Bu, burjuva kesiminin toplumsal düzen kavramını altüst ediyordu ve birçok şehir özel hayatı düzenleyen kanunlarının çerçevesini genişletip hizmetkârların, işverenleri tarafından verilmiş olsa bile, pahalı şeyler giymelerini veya mücevher takmalarını yasakladı. Hizmetkârların davranışını düzenleyen genelgeler 16. yüzyılda daha da sertleşti. Hatta bazı kanunlar barınacak yer ve aşla yetinmeyip ücret talep etmeye başlayan hizmetkârları enflasyona neden olmakla suçluyordu.

Yoksulluk ve suç

Şehirli seçkinler için hizmetkârların ve kalfaların denetimi önemliydi; ama onlar asıl, sorumlu ve vergisini ödeyen vatandaşların yanında yaşamayan ve çalışmayan çok sayıda insandan kaygı duyuyorlardı. Erken modern dönemdeki vergi kayıtları, ailelerin

yarısının, hatta daha fazlasının hiç vergi ödeyemeyecek kadar yoksul olduğunu gösteriyor. Evli, bekâr veya dul olan bu insanlar, tavan aralarını, bodrum katlarını, odaları paylaşıyor veya şehir surlarının hemen içinde veya hemen dışında derme çatma evlerde yaşıyorlardı. Ne iş olursa yaparak hayatlarını sürdürüyorlardı. Erkekler ev ve sur tamiratı yapıyor, hendek kazıyor, gemilerden mal boşaltıyordu; kadınlar çamaşırcılık yapıyor, yün eğiriyor ve yatalak hastalara bakıyordu; çocuklar şehir içinde ve çevresinde postacılık yapıyor veya paket taşıyordu. Yoksullar şehir yetimhanelerinde, kliniklerinde ve hastanelerinde çalışıyordu; buralarda hastabakıcıların olduğu kadar, hastaların da çoğunluğunu yoksullar oluşturuyordu. Yoksullar loncalar tarafından tanzim edilmeyen tahta tabak, iğne veya sabun gibi küçük, basit nesneler yapıp satıyorlardı. Şehir surları dışında yemiş ve yakacak odun topluyor, bunları sırtlarında taşıyarak şehir kapılarından giriyor ve birkaç kuruşa satıyorlardı. Köylülerden yumurta satın alıyor, kömür mangalının üzerine koydukları küçük bir kapta pişiriyor ve hazır yemek olarak satıyorlardı. Kullanılmış giysi ve ev eşyaları alıp satıyor veya tavernalarda ve hanlarda çalışıyorlardı. Bazen yasadışı faaliyetlere karışıyor, evlerden veya arabalardan mal çalıp satıyor, para keselerinin veya cüzdanların iplerini kesiyorlardı. Veya bütün bunların hepsini birden yapıyor, ellerine geçen her fırsatı değerlendiriyorlardı.

Kadınlar ve bazen de erkekler para için kendilerini satarak –buna daha sonra fahişelik denmeye başlandı– geçimlerini sağlayabiliyor veya bunu bir yan iş olarak yapabiliyorlardı. 2. bölümde sözü edildiği gibi, 1450 yılında Avrupa'nın çoğu büyük ve küçük şehrinde resmi bir genelev veya seks ticaretine izin verilen bir bölge vardı; ancak, daha sonraki yüzyıllarda bu tür faaliyetlere kısıtlamalar getirildi. Çoğu şehir bu kadınlar ve müşterileri için katı kurallar koydu; 16. yüzyılda da Kuzey Avrupa'daki belediye genelevleri, önce Protestan, daha sonra da Katolik şehirlerde, sağladıkları yararın yol açtıkları ahlaki zararı karşılamadığı ileri sürülerek kapatıldı. Fahişeliğe ağır cezalar getirildi; bu cezalar arasında halk önünde kırbaçlama ve hapsetme veya frengi hastanesine kapatma cezaları bulunuyordu. Seks ticareti ekonomik terim-

lerle değil, ahlaki terimlerle ifade ediliyordu; bir tür "fahişelik" olarak görülüyordu. Bu terim, evlilik öncesi seksi, zinayı ve diğer kabul edilemez cinsel aktiviteleri içeriyordu. Luther gibi din reformcuları para karşılığı seks yapan kadınları çok olumsuz ifadelerle tanımlıyorlardı; aynı zamanda "fahişe" sözcüğünü teoloji alanındaki rakiplerinin aleyhine kullanabilecekleri en kötü sıfat olarak kabul ediyorlardı.

Tabii, resmi genelevleri kapatmak para karşılığı seks yapmayı sonlandırmadı, sadece ona yeni bir şekil verdi. Küçük ve yasadışı genelevler kuruldu veya kadınlar, Londra dışındaki Southwark ve Bankside gibi, şehir surlarının hemen dışındaki bölgelere gittiler. Bu tür aktiviteleri görmezden gelmeleri için polise ve diğer yetkililere baskı yapılıyor veya rüşvet veriliyordu. İtalyan şehir yetkilileri için bu çok daha kaygı verici bir durumdu ve baskı yapmak yerine bunun kurallara bağlanması gerektiğini savunuyorlardı. Aynı zamanda seks ticaretini belediyenin önemli bir gelir kaynağı olarak görüyorlardı. Örneğin, 1559 yılından 18. yüzyılın ortalarına kadar Floransa'da fahişe olarak fişlenen tüm kadınların, gelirleri üzerinden bir yıllık vergi ödemeleri gerekiyordu; bu vergi fahişeliği bırakmak isteyen kadınlar için açılan bir manastırın giderlerini karşılamakta kullanılıyordu. Fazladan vergi vermesi durumunda, bir kadın şehrin istediği bölgesinde yaşayabiliyor ve istediği kıyafeti giyebiliyordu.

Hamallık, gündelikçilik, seyyar satıcılık, hırsızlık, para karşılığı seks ve diğer kısa vadeli işler çoğunlukla bir bireyi veya bir aileyi geçindirmeye yetecek işler değildi, özellikle de yükselen fiyatların ekmeği ve diğer yiyecekleri giderek pahalı bir hale getirdiği bir dönemde... 16. yüzyılın sonlarında yoksul bir ailenin gelirinin üçte ikisi gıdaya ve bu paranın yarısı da çavdar ekmeğine gidiyordu; buğday ekmeği çok pahalıydı. Tek seçenek dilencilik ve hayırseverlerin yardımlarıydı; ancak yukarıda belirtildiği gibi, dilencilere ve yoksullara karşı tavır 16. yüzyılda sertleşti. Şehirler dilenciliği yasaklayan yasalar çıkardılar ve birçok şehirde güçlü kuvvetli yoksulların yün eğirmek veya kenevir dövmek gibi basit işlerde çalıştırıldığı işlikler açıldı. Londra'daki Bridewell işliği 1550'lerde,

Belge 17 Serserilerin ve dilencilerin cezalandırılmasına yönelik yasa

16. yüzyılda, yerel, bölgesel ve ulusal hükümetler yoksulluk sorununu çözmek amacıyla çeşitli "yoksulluk yasası" çıkardılar. Bu yasaların çoğu, köylerden ve şehirlerden, yetimler ve körler gibi kendi "yardıma layık olan yoksullar"ına bakmalarını istiyor ve gücü kuvveti yerinde olan yoksulların çalıştırılmasını emrediyordu. Aşağıda, 1536 yılında, VIII. Henry zamanında İngiltere'de çıkarılmış tipik bir yasa bulunmaktadır. Bu yasa "layık olan" ile "layık olmayan" yoksulları ayırt etmenin yanı sıra, yasa, yoksullara yardımı tek elde toplamakta ve insanların, yakın zaman önce "yoksullara yardım sahtekârlığı" olarak adlandırılan, hükümetin verdiği resmi "yardım" dışında yardım vermesini yasaklamaktadır. Bu tür yasalar yoksul sayısındaki artış ve yoksullara karşı takınılan tutumda meydana gelen değişiklikler nedeniyle çıkarılıyordu; çünkü önce Protestan yetkililer, daha sonra da birçok Katolik yetkili, dilencileri Hıristiyan yardımseverliğini gösterme fırsatı olarak değil de, kovulması veya hapsedilmesi gereken tehlikeli serseriler olarak görmeye başlamıştı.

> Güçlü kuvvetli serserileri ve dilencileri cezalandırmaya yönelik yasa... dolayısıyla, yasalaştırılıp yürürlüğe konulmuştur ki... şehirlerin, kırsal kesimlerin, kasabaların...köylerin, kilise bölgelerinin, belediye sınırları içinde kalan ve kalmayan bölgelerin yöneticileri ve yetkilileri, gönüllü olarak ve hayır amacıyla verilen bağışlar sayesinde, onlara yardım etmek, onları bulmak ve onları alıkoymakla kalmayacak... tek tek bütün fakir insanları bir daha ihtiyaçtan etrafta dolaşıp, şehirlerde, kırsal kesimlerde, kasabalarda ve kilise bölgelerinde alenen dilenmek zorunda kalmamalarını sağlayacak ve aynı zamanda sözü edilen bütün güçlü kuvvetli serserilerin ve dilencilerin sürekli çalışmalarını, her birinin kendi bedenleriyle çalışarak kendi geçimlerini kazanmalarını sağlayacaktır...
>
> Madde, yasallaştırılıp yürürlüğe konulmuştur ki... ülkenin bütün belediye başkanları, yöneticileri ve bütün şehirlerin, idari bölgelerin ve kasabaların sorumluları, kilise yetkilileri veya her kilise bölgesinden iki kişi, iyi ve hayırsever bir şekilde, özenli ve uygun bir biçimde, hayırsever Hıristiyan halkın her Pazar gününde, her kutsal günde veya diğer festival günlerinde verdikleri veya başka bir şekilde kendi aralarında temin ettikleri hayır amaçlı ve gönüllü sadakayı kutularda toplayacak ve özenli ve uygun bir biçimde fakir, iş göremez, sakat, zayıf, hasta ve illetli olup da çalışması mümkün olmayan insanlara, hiçbirisinin dilenmek zorunda kalmayacağı şekilde yardım edecek, gücü kuvveti yerinde ve iş görebilecek durumda olanları da her gün çalıştıracak ve bu insanların kendi bedenleriyle çalışarak kendi geçimlerini kazanmalarını sağlayacaklardır...
>
> Ve insanların kendi aralarında, alenen ve gelişigüzel yaptıkları yardımların yol açtığı ve her gün görülen olumsuzlukları, dilenciliğin alışkanlık haline gelmesini ve yardıma ihtiyacı olmayanların dilenciliğe yönelmesini engellemek amacıyla yasalaştırılmıştır ki... kişi veya kişiler hiçbir şekilde, ortak kutularda ortak olarak toplanan yardım dışında, gelişigüzel ve alenen yardım yapmayacak veya yaptırmayacak veya sadaka olarak para vermeyecektir... bu mevcut yasaya göre, bu yasaya uymayanlar sadaka olarak verilen paranın on misli ceza ödeyeceklerdir ve ülkede yıllık, aylık veya haftalık olarak para, ekmek, erzak veya başka tür yardım yapmak veya dağıtmakla yükümlü olan kişi veya kişiler, siyasi ve diğer kurumlar sözü edilen yoksul, ihtiyaç sahibi, hasta, iş göremez ve muhtaç insanlara yardım etmek ve sözü edilen güçlü kuvvetli insanlara ve işsiz serserilere ve dilencilere iş sağlamak amacıyla o kadar ekmek, erzak veya başka tür yardım değerindeki parayı ortak kutulara atacak veya onlar arasında paylaştıracaktır.
>
> (27 Henry VIII, c. 25)

Amsterdam'daki ise 1590'larda açıldı. Yetim erkek çocuklar, tembellik günahını işlememeleri ve bir meslek öğrenmeleri için çırak veriliyor, yetim kızlar ise hizmetçi oluyordu.

Yoksullara yardım, özel hayırseverlik örgütleri, manastırlar, gönüllü hayırsever gruplar, şehir ve köy kurumları, kilise (Katolik bölgelerde de piskoposluk) bölgesi meclisleri gibi çeşitli kurumlar tarafından organize ediliyordu. 1520'lerden başlayarak Batı Avrupa'daki Protestan ve Katolik şehirler hayır işlerini merkezileştirmek, tek elden sürdürmek, dilenciliği denetlemek ve çalışabilecek herkesi çalıştırmak için uğraştılar. Çoğunlukla "sandıklar" kurdular veya sadakaları ve bağışları tek merkezde topladılar ve yoksulları denetlemeleri, insanları evlerinde ziyaret etmeleri ve imarethaneleri yönetmeleri için kadınlar ve erkekler atadılar. Katolik bölgelerde, yaşamlarını dilenerek sürdüren Fransiskenler gibi tarikatlar, bu yeni yoksulluk yasalarına karşı çıktılar; yoksulların dilenmeye hakları olduğunu ve dilenmenin insanlara Hıristiyan yardımseverliğini gösterme fırsatı verdiğini ileri sürüyorlardı. Ancak, çoğu Katolik din adamı ve kralın bu tür kaygıları yoktu. Yoksullara yardım gibi iyilikler kesinlikle övgüye değer davranışlardı, ancak bunlar piskoposlar tarafından kurulan ve denetlenen yapılar aracılığıyla yönlendirilmeliydi. Fransiskenler ve diğer dilenci tarikatlarının dilenmelerine izin veriliyordu; ancak Katolik krallar bu insanların sokaklarda dilenmelerini istemiyor, kişilerden yardım istemelerini yeğliyorlardı.

Katolik ve Protestan ülkelerdeki yetkililer, gönüllü katkıların yoksullara yardım için yeterli parayı sağlayacağını düşünüyordu; ama aynı zamanda özellikle de kıtlık ve salgın hastalık dönemlerinde zorunlu katkıların gerekli olabileceğini de kabul ediyorlardı. Ancak, insanlar sadece kendi kilise bölgelerinde yardım toplayabiliyorlardı; çalışmak için gittikleri Londra'da veya başka bir şehirde bunu yapamıyorlardı. Birçok yerdeki yoksulluk kanunları "gerçek yoksullar" (yetimler, dullar, yaşlılar, çok çocuklu çalışan aileler, hastalık veya kaza sonucu çalışamayacak durumda olanlar, zor günler geçiren saygıdeğer kişiler) ile "gerçekten yoksul olmayanlar" (başka bir yerden gelen serseriler ve işsizler) arasında çok ke-

sin bir ayırım yapıyordu. Gerçek yoksullara kendi evlerinde veya belediye hastanelerinde bakılıyordu, gerçekten yoksul olmayanlar ise, çoğunlukla borçluların ve mahkûmiyetlerini bekleyen insanların bulunduğu işliklere gönderiliyordu.

İşliklerin ve hapishanelerin bütün yoksulları alması mümkün değildi; bu yüzden, özellikle de yoksulluk ve serseriliği suç kabul edilen diğer faaliyetlerle birleştirenler söz konusu olduğunda, başka tür cezalandırmalara da başvuruluyordu. Kırbaçlamak, dağlamak ve burun deliği, yanak, kulak veya burun kesmek, 18. yüzyıla kadar bütün Avrupa'da sıklıkla verilen cezalardı. Suçun tekrarlanması durumunda veya daha ciddi suçlarda ölüm cezası da verilebiliyordu. En yaygın ölüm cezası asarak idamdı, ama canlı canlı gömmek, kızgın yağa atmak, yakmak veya çarkta gerdirerek öldürmek gibi daha acımasız ölüm cezaları da verilebiliyordu.

İdamlar, suçluların silahlı muhafızlar ve din adamları eşliğinde, kalabalık pazar günlerinde şehir içinde daimi darağaçlarının bulunduğu yere yürütülerek halk önünde infaz edildiği törenlerdi. Özellikle kötü şöhretli veya namlı suçlular büyük kalabalıklar topluyordu; suçluların darağaçlarında pişmanlıklarını dile getirdikleri konuşmaları kaydediliyor, basılıyor ve ucuz broşürler halinde satılıyordu. Sıradan suçluların cezalarının infazları bile, iyi bir konuşma ve tüyler ürpertici bir gösteri sunma olasılığını taşıyordu. Dolayısıyla, idam cezaları popüler eğlencelerdi. Bu olayların merkezinde kırbaçlama ile diğer fiziki cezaları uygulayan cellat bulunuyordu. Cellat genellikle iyi bir ücret alırdı (ve güçlü kuvvetli bir adam olurdu) ama toplum tarafından onursuz sayılırdı. Cellatlardan çoğunlukla şehir surları dışında yaşamaları istenirdi; cellatların çocukları esnaf loncalarına giremezdi ve onurlu meslekleri olanlarla evlenemezdi.

Sürgün ve ağır hapis cezası serserilere ve suçlulara verilen diğer cezalardı. Dilenciler ve hırsızlar, kırbaç cezasına çarptırıldıktan sonra uzun yıllar boyunca şehirden uzaklaştırılabilirdi. 15. yüzyılın sonlarında ve 16. yüzyılda Fransa, İspanya ve İtalya'daki şehir devletleri erkeklere kürek cezası –büyük askeri gemilerde kürek çekme cezası– veriyorlardı. 17. yüzyılda Fransa'da erkek mah-

kûmlara verilen en yaygın ceza kürek cezasıydı. Kadırgalar, Atlas Okyanusu'nda o kadar önemli olmasalar bile, Akdeniz'de yapılan deniz savaşlarında çok önemliydiler. Gemi tasarımı ve denizcilik teknolojisi 18. yüzyılda büyük ölçüde değişti ve kadırgalar etkilerini yitirdiler; bu durum Fransa ve İspanya'nın 1748 yılında kürek mahkûmiyetini kaldırmasına yol açtı. Kürek cezası karada verilen cezaya model oluşturdu ve mahkûmlar, madenlerde, rıhtımlarda veya plantasyonlarda çalışma cezasına çarptırılmaya başlandılar. Sömürge imparatorlukları önce İspanya'ya, sonra da İngiltere'ye istenmeyen kişilerden kurtulma yolları sağladığından bu tür mahkûmiyetler, mahkûmları sadece memleketlerinden değil, aynı zamanda Avrupa'dan da uzaklaştırıyordu. Maden ve plantasyon sahipleri işçi başına yolculuk masrafından daha fazla para ödediğinden, mahkûmların başka yerlere gönderilmeleri hükümetlerin kâr etmesini de sağlıyordu.

*

Ekonomik değişimlere bazen "devrim" denir: Ticaret Devrimi, Fiyat Devrimi, Sanayi Devrimi; bunlar, herhangi bir siyasi devrim kadar dönüşüm yaratabilir. Ancak, çok daha yavaş gerçekleşen süreçlerdir ve çoğu zaman belirgin bir başlangıçları ve sonları yoktur. "Kapitalizmin yükselişi" bu uzun ve yavaş değişimlerden biridir. İktisat tarihçileri bazen, insan ne zaman ve nereye bakarsa baksın hep kapitalizmin yükseldiğini görür, diyerek şaka yaparlar: Roma İmparatorluğu'nda işçi çalıştıran işverenler, 12. yüzyılda Hint Okyanusu'nda çok çeşitli alanlarda uzak mesafelerde ticaret yapan işadamları, Ming hanedanı egemenliğindeki Çin'de de makinelere yatırım yapan girişimciler vardı. Buna karşın, 21. yüzyılda bile, ekonominin büyük bir bölümü büyük oranda pazar dışında yürütülmektedir –ebeveynler çocuklarına zaman ve para "yatırımı" yaparlar; aile bireyleri ücretsiz olarak evde veya aile işinde çalışırlar; arkadaşlar ve komşular mal ve hizmet paylaşır ve takas ederler.

Ancak, bu sürekliliklere karşın, 1450'den 1600'e kadar geçen dönemde Avrupa'nın birçok bölgesinde ekonomi çok belirgin bir şekilde değişmişti. Avrupalıların büyük çoğunluğu köylerde yaşa-

maya devam ediyordu ve hayatını tarımla kazanıyordu ama nüfusun artması ve temel malların fiyatının yükselmesi refahın giderek kutuplaşmasına yol açtı. İyi düşünülmüş ekonomik politikalarının olmamasına rağmen, her düzeyde yönetim ile loncalar ve ticaret şirketleri gibi özel gruplar çoğunlukla tarifeler ve vergiler koyarak, ücret oranları belirleyerek ve başka türde kurallar çıkararak ekonomik büyümeye biçim vermeye çalışıyordu. Batı Avrupa'da işgücü daha hareketliydi; buna karşın Doğu Avrupa'da serfler toprağa bağlanmıştı. Hem Batı hem de Doğu Avrupa'da kırsal kesimde yaşayanlar, ürettikleri şeyler konusunda daha uzmanlaşmışlardı ve mal ihracatı ve ithalatına bağımlıydılar. Kuzey İtalya, Hollanda, Londra, Paris ve bazı başka yerlerde servet çoğunlukla topraktan değil, ticaret ve üretimden sağlanıyordu. Maden ve kumaş gibi belli ürünleri üretmek için malzeme ve makineye yapılan yatırım büyük ölçüde artmıştı. Başarılı kapitalist tüccar-girişimciler bankacılık ve borç para verme yoluyla çok büyük servetler kazandılar. Esnaf loncaları, ortaçağda yaptıkları gibi, çoğu ürünün üretimini ve dağıtımını örgütlemeye devam etti ama zengin ustalar yoksul ustaları çalıştırmaya veya işleri kırsal kesime göndermeye başladı ve kalfaların usta zanaatkâr konumuna yükselmeleri daha zorlaştı. Fiyatların yükseldiği bu çağda, yoksullar mümkün olan her şekilde geçinmeye çalıştı, yoksulluk yasaları da "yardıma layık" ve "yardıma layık olmayan" yoksulları birbirinden ayırdı ve ikinci grup yoksulları yeni kurulan işliklere gönderdi ya da onları sürdü.

1600'de Avrupa ticaret ağları, işgücü akışı ve yoksul serserilerle ilgili sistemler Avrupa'nın sınırlarında kalmadı, bütün dünyaya ulaştı. İzleyen bölümde göreceğimiz gibi, Avrupa'da makinelerde çırpılan kumaşlar sadece Don Kişot ve Sancho Panza'yı giydirmekle kalmadı, aynı zamanda Filipinler'deki denizcilerle rahibeleri ve Karayipler'deki kölelerle plantasyon sahiplerini de giydirdi.

Robert S. Duplessis, *Transitions to Capitalism in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997) bu dönemdeki ekonomik gelişmelerle ilgili çok iyi bir başlangıç kitabıdır ve Peter Musgrave, *The Early Modern European Economy* (London: Palgrave-Macmillan, 1999). Kültürü ve ekonomiyi vurgulayan kapsamlı bir çalışma için, bakınız Joyce Appleby, *The Relentless Revolution: A History of Capitalism* (New York: W.W.Norton, 2010). Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century,* 3 cilt. (Londra: Collins, 1982-4). Maarten Prak, der., *Early Modern Capitalism: Economic and Social Change in Europe* (New York: Routledge, 2001) birkaç alanla ilgili bir çalışmadır. Weber tezi üzerindeki anlaşmazlık konusunda yakın zamanlarda çıkan bir antoloji: Hartmut Lehmann ve Guenther Roth, der., *Weber's Protestant Ethic: Origins, Evidence, Contexts* (Washington, DC: Germany Historical Institute, 1993). Ekonomiyi uzun vadede biçimlendirmek için hükümetlerin yaptığı faaliyetler hakkında *bkz.* Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States, A.D. 990-1990* (Oxford: Oxford University Press, 1990) ve Charles Tilly ve Wim P. Blockman, der., *Cities and the Rise of States in Europe, A.D. 1000-1800* (Boulder: University of Colorado Press, 1994). Uzun dönemli enflasyonun etkileri için *bkz.* David Hackett Fischer, *The Great Wave: Price Revolutions and the Rhythm of History* (Oxford: Oxford University Press, 1996).

Kırsal kesim ekonomisi için *bkz.* Jan de Vries, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500-1700* (New Haven: Yale University Press, 1974); Margaret Spufford, *Contrasting Communities: English Villagers in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Cambridge: Cambridge University Press, 1974); Peter Kriedte, *Peasants, Landlords and Merchant Capitalists* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983); Philip T. Hoffman, *Growth in a Traditional Society: The French Countryside, 1450-1815* (Prince-

ton: Princeton University Press, 1996). Doğu Avrupa için *bkz.* Vera Zimányi, *Economy and Society in Sixteenth and Seventeenth Century Hungary (1526-1650)*, çev. Mátyás Esterházy (Budapeşte: Akadémiai Kiadó, 1987); ve Antonie Maczak, Henryk Samsonowicz ve Peter Burke, der., *East-Central Europe in Transition from the Fourteenth to the Seventeenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985).

Ticaret ve üretim için *bkz.* D. C. Coleman, *Industry in Tudor and Stuart England* (Londra: Macmillan, 1975); ve John Munro, *Textiles, Towns and Trade: Essay in the Economic History of Late-Medieval England and the Low Countries* (Aldershot: Macmillan, 1994). Kumaş ve giysi ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için *bkz.* N. B. Harte ve Kenneth G. Ponting, der., *Cloth and Clothing in Medieval Europe: Essays in Memory of Professor E. M. Carus-Wilson* (Londra: Heinemann, 1983). Gemi yapımcılığı için *bkz.* R. W. Unger, *Dutch Shipbuilding before 1800: Ships and Guilds* (Assen: Van Gorcum, 1978). Bankacılık için eski ama hâlâ yararlı olan şu çalışmaya *bkz.* Raymond de Roover, *Business, Banking, and Economic Thought in Late Medieval and Early Modern Europe* (Chicago: University of Chicago Press, 1974). Ticaretin kültürel anlamını inceleyen yeni çalışmalar için *bkz*, Craig Muldrew, *The Economy of Obligation: The Culture of Credit and Social Relations in Early Modern England* (London: Palgrave-Macmillan, 1999) ve Martha Howell, *Commerce before Capitalism in Europe, 1300-1600* (New York: Cambridge University Press, 2010).

Kentsel gelişimle ilgili çalışmalar şunlardır: Paul M. Hohenberg ve Lynn Hollen Lees, *The Making of Urban Europe, 1000-1994* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995); Christopher R. Friedrichs, *The Early Modern City, 1450-1750* (London: Longman, 1995). Peter Clark ve Bernard Lepetit, *Capital Cities and their Hinterlands in Early Modern Europe* (Aldershot, UK: Macmillan, 1996); S. R. Epstein, der., *Town and Country in Europe, 1300-1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001). Richard A. Goldwaithe, *The Economy of Renaissance Florence* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2009). Loncalar için

bkz. Richard Mackenney, *The World of the Guilds in Venice and Europe, c. 1250-1650* (Totowa, NJ: Barnes and Noble, 1987); ve Steven Epstein, *Wage Labor and Guilds in Medieval Europe* (Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1991), özellikle de Sheilagh Ogilvie'nin yeni ve kapsamlı analizi, *Institutions and European Trade: Merchant Guilds, 1000-1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

Yoksullukla ilgili konular için *bkz.* Catharina Lis ve Hugh Soly, *Poverty and Capitalism in Early Modern Europe* (Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press, 1979); Maureen Flynn, *Sacred Charity: Confraternities and Social Welfare in Spain, 1400-1700* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1989); Brian Pullan, *Rich and Poor in Renaissance Venice: The Social Institutions of a Catholic State to 1620* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971); Robert Jütte, *Poverty and Deviance in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994). Patricia Fumerton, *Unsettled: The Culture of Mobility and the Working Poor in Early Modern England* (Chicago: University of Chicago Press, 2006).

Daha başka öneriler ve yönlendirmeler için *bkz.* www.cambridge.org/wiesnerhanks.

Not

1 Miguel de Cervantes, *Don Quijote*, çev. John Ormsby (New York: W. W. Norton, 1981), 20. bölüm.

7 Dünyada Avrupa, 1450-1600

Kolomb bir grup çıplak ve ürkek adalıya kadeh sunuyor; seferini anlattığı ilk mektubunun 1494 Basel edisyonunun ahşap baskı başlık sayfasından alınmıştır. Ön plandaki kadırga onun gemilerine hiç benzemiyor; ahşap baskının tamamı matbaacının elinde zaten mevcut olan bir başka ahşap baskıdan adapte edilmişti. Ancak, bu tür resimler yüzyıllar boyu Avrupalıların Yeni Dünya hakkındaki fikirlerine biçim veriyordu.

Kronoloji

1405-21	Cıng Hi komutasında Hint Okyanusu'na düzenlenen Çin seferleri
1492	Kolomb, Karayipler'de karaya çıkar
1494	Tordesillas Antlaşması dünyayı ikiye böler
1497	Vasco da Gama Hindistan'a ulaşır
1497	John Cabot Yeni Dünya'ya ilk İngiliz seferini düzenler
1515	Batı yarıkürede ilk şeker fabrikası kurulur
1521	Macellan daha sonra Filipinler adını alan adalarda öldürülür
1521	Cortés ve müttefikleri Aztekleri yener
1532	Pizarro, İnka İmparatorluğu'nu fetheder
1540'lar	Japon beyleri Portekizlilere Japonya'da ticaret yapma izni verir
1557	Portekiz Goa'sında başpiskoposluk kurulur
1560'lar	İspanyol gümüş filosu Filipinler'e düzenli seferlerine başlar

Kristof Kolomb, Asya kıyılarındaki adalara yaptığını sandığı seferinden dönerken, Aragon kraliyet hazinedarı ve kendisinin en önemli destekçilerinden olan Lord Luis de Santángel'e bir mektup yazdı. 1493 yılının Mart ayı başında çıkan bir fırtına gemisini Lizbon'a sürükledi; Kolomb da, kendinden önce oraya varması için, mektubunu Isabel ve Fernando'nun saraylarının bulunduğu Barcelona'ya karadan yolladı.

> Bu mektupla, seferimde meydana gelen bütün olaylar hakkında ve yapılan keşifler konusunda sizleri bilgilendirmek istiyorum. Cadiz'den ayrıldıktan –12 Ekim 1492– otuz üç gün sonra Hint Denizi'ne vardım ve çok sayıda insanın yaşadığı birçok ada keşfettim. Hiç dirençle karşılaşmadan, siz Asaletmeapların adına, buralara el koyduğumu ilan ettim. Hintlilerin Guanahani dediği bu adalardan ilkine, sayesinde bu ve diğer adalara ulaşabildiğim yüce Kurtarıcımızın –San Salvador– adını verdim.

Kolomb karanın fiziki özelliklerini anlattıktan sonra şöyle diyordu: "Bütün bu adalar çok güzel, hepsinin manzarası farklı; her yerde çok çeşitli ve son derece yüksek ağaçlar var ... Çok geniş tarlalar ve çayırlar, çeşitli kuşlar, birçok çeşit bal ve türlü madenler var, ama hiç demir yok." İnsanlar hakkında da şöyle diyordu:

> Ürkek ve korkak bir yapıları var. Ancak güvende olduklarını görür görmez çok açık ve dürüst davranıyorlar ve sahip oldukları her şeyi çok cömert bir şekilde paylaşıyorlar ... Kadınlar erkeklerden daha fazla çalışıyor. Bu insanların herhangi bir kişisel malları olup olmadığını tam olarak anlayamadım ... Bazılarımızın beklediğinin tersine, aralarında yamyamlarla karşılaşmadım, tersine hepsi çok saygılı ve nazik insanlardı.[1]

Kolomb'un mektubu derhal Barcelona'daki bir matbaacıya verildi; matbaacı mektubu yazıldığı dilde (İspanyolca) bastı. Kolomb İspanyol sarayına ulaştığında, mektubun bir kopyası Roma'ya yollanmıştı bile. Mektup burada Latinceye çevrildi ve birkaç baskı yaptı. 1493 yılının sonunda Basel, Paris ve Anvers'te de Latince baskıları çıkmıştı. Bu baskıların bazıları, bu bölümün başındaki illüstrasyon gibi daha önce basılmış olan kitaplarda bulunan ahşap baskı gemi ve seyahat resimleriyle süslüydü; ancak başlıklarda Kolomb'un "Hint Denizi'ne" çıktığı şeklinde manşetler bulunuyordu. İlk Latince çeviri, daha sonra kafiyeli olarak İtalyancaya çevrildi ve Kral Fernando'yu Kolomb'un bir adaya çıkışını izlerken gösteren ahşap baskı bir başlık sayfası ile Roma ve Floransa'da basıldı.

(Birçok baskıda, matbaacının eklediği giriş bölümlerinde ve metne eşlik eden görsel imgelerde Isabel bulunmamaktadır.) Yılın sonuna gelindiğinde, Avrupa'nın bütün öğrenim görmüş insanları Kolomb'un mektubunu okumuşlardı; mektup bu insanların kısa bir süre sonra "Yeni Dünya" olduğu anlaşılan yer hakkındaki ilk izlenimlerinin temelini oluşturuyordu.

Kolomb, Avrupalı denizcilerin hiç bilmediği sulara yelken açmış olabilir; ancak, mektubunun da gösterdiği gibi, oralarda ne bulacağına ilişkin kesin fikirleri vardı. Yamyamlarla karşılaşmayı bekliyordu, ama bazı kişilerin kendisine yakındaki bir adada yamyam olduğunu söylemelerine karşın hiç yamyam görmedi. Amazonlara benzer kadınlar göreceğini sanıyordu, onları da göremedi; ancak yine bir başka adada "yalnız yaşayan ... kendi cinslerine uygun bir işle uğraşmayıp ok ve mızrak kullanan" kadınların yaşadığını duymuştu. Altın bulmayı umuyordu ve bundan az miktarda buldu; ama ona yakınlarda "diğer adalardan çok daha fazla altın bulunan" bir başka ada olduğundan söz edilmişti. Güzel bir şekilde karşılanmayı umuyordu ve her yeni adada esir alıp gemisine getirdiği yerli erkeklerin "diğer yerlilere yüksek bir sesle, 'Gelin, gelin de göksel bir ırkın insanlarını görün' diye seslendiklerini" anlatıyordu. Yerlilerin gerçekten böyle söyleyip söylemediğini asla bilemeyeceğiz. Kolomb yerlileri "bizim lisanımızı öğrenmeleri ve bizimle iletişim kurmaları" için esir almıştı, ama kendisinin veya adamlarının yerel dili öğrendiklerinden söz etmiyor. Dolayısıyla, Kolomb'un yerlilerle teması, önyargılarının değişmesine pek yol açmadı; eğer görmeyi umduğu bir şeyi göremediyse, o şey mutlaka başka bir adada olmalıydı.

Meksikalı tarihçi ve felsefeci Edmundo O'Gorman, Kolomb'un kültürel kabullerinin, hem kendisinin hem de diğer Avrupalıların Yeni Dünya'ya verdikleri tepkiyi nasıl biçimlendirdiğini incelerken, "Amerika'nın icat edilmesi" terimini yarattı. Avrupalıların kafasında biçimlenen ve daha sonra da Avrupalıların yerli halklarla kurdukları ilişkileri etkileyen Amerika, beklentilerle gerçek temasların karışımından oluşuyordu. Bu beklentiler kültürel farklılık mefhumları üzerine kuruluydu ve bu mefhumlar yüzyıllardır

süren ticaret, savaş, misyonerlik faaliyetleri ve "Eski Dünya"nın büyük bir bölümündeki diğer temasların ürünüydü. Bu temaslarda insanlar, etnik kimliği, ırkı, dili ve dini farklı insanlarla karşı karşıya geliyorlardı ve bu farklılıkları anlama yolları geliştirmek zorundaydılar. Bazı sosyal bilimciler bu süreci "ötekini yaratmak," "ötekini tanımlamak," "ötekini yapılandırmak," hatta bazen "ötekileştirmek" olarak tanımlıyorlar. Gruplar "ötekini" yaratırken aynı zamanda kendilerini de tanımlıyorlardı. Bu nedenle, Avrupalılarla yerlilerin Yeni Dünya'da karşı karşıya gelmeleri uzun zaman önce başlamış bir sürecin devamıydı, ama aynı zamanda bütünüyle yeni ve şok edici bir şeydi; çünkü bu insanlar ve topraklar Rönesans Avrupası bilgeliğinin kaynağı olan eski Yunanlılar tarafından bilinmiyordu.

"Ötekini oluşturmak" çok yönlü bir süreçti; ama dünyanın birçok bölgesinde, Avrupalıların Avrupalı olmayanlara verdikleri tepkiler, karşı tarafın bıraktığından çok daha fazla yazılı ve görsel kaynak bıraktı. Kolomb'un mektubundan da gördüğümüz gibi, bu kaynaklar bazen bunları yazan Avrupalılar hakkında da, temas kurdukları Avrupalı olmayanlar hakkında olduğu kadar bilgi verebilmektedir. Bazı araştırmacılara göre, önyargılar bu tür kaynaklara öyle bir biçim vermektedir ki, kaynaklar anlatılan insanlar hakkında çok az veya hiç bilgi vermeyebilir, dolayısıyla bilimsel çalışmanın mümkün olan tek odağı metnin kendisidir. Bazıları ise, bu yaklaşımın sınırlayıcı ve yetersiz olduğunu düşünmekte ve Avrupalıların gözlemlerinin kusurlu ve önyargılı olmalarına rağmen, yine de diğer kültürleri inceleme konusunda yararlı olduklarını savunmaktadırlar. Ancak, onlar da son derece dikkatli olmamız ve mevcut kaynakları olduğu gibi kabul etmememiz gerektiğini söylemektedirler.

15. yüzyılda dünya ülkeleri daha önce hiç olmadığı şekilde birbirine bağlanmaya başlamıştı. Ancak bu birleşmenin modeli, mevcut temas yolları tarafından biçimlendirilmişti; dolayısıyla, Kolomb'u ve yaptığı seferlerin etkilerini bağlamı içinde gözlemleyebilmek için, öncelikle onun içinde bulunduğu rekabet ortamını anlamalıyız.

Yöntem ve Analiz 6 Post-Kolonyal, Ulusaşırı Tarih ve Atlas Okyanusu Tarihi

Avrupalıların dünyanın geri kalanıyla kurdukları ilişkiler, eskiden Avrupa'daki gelişmelerden ayrı olarak ve Avrupa'dan etkilenen, ama Avrupa'yı etkilemeyen "denizaşırı ülkeler tarihi" veya "sömürgecilik tarihi" diye tanımlanarak inceleniyordu. Tek tek sömürgelerin ve tek başına Avrupa'nın incelenmesi kuşkusuz devam etti; ama Avrupa ile Avrupa'nın sömürgelerinin tarihlerinin –yaygın terimler, sömürgeler ve "metropol" (anavatan) terimleridir– tamamıyla iç içe girdiği giderek açıklık kazandı. Avrupalılarla Avrupalı olmayanlar arasındaki ilişkiler (bu ikisini de içerdiği halde) sadece keşiflerden ve fetihlerden ibaret değildi. Bunlar aynı zamanda, insan, mal ve fikir alışverişini içeren kültürler arası temaslardı ve bunlar antikçağda hatta tarih öncesi zamanlarda başlamıştı. Küresel bağların varlığını kabul etmek çoğu eski Avrupa sömürgesinin bağımsız devletler oldukları bir dönemde gerçekleşti; bu yüzden bu bütünleyici yaklaşım çoğunlukla "post-kolonyal" (sömürgecilik sonrası) olarak adlandırılıyor. İtalyan siyaset kuramcısı Antonio Gramsci, post-kolonyal dönemle ilgili çalışmalara, özellikle "hegemonya" ve "maduniyet" (*subaltern*) kavramlarıyla büyük katkıda bulundu. Hegemonya bir kişi, bir grup veya bir ulus üzerinde kurulan denetim ve egemenlik demektir; ancak Gramsci bunun çoğunlukla, üzerinde egemenlik kurulan topluluklarda yaşayan bazı bireylere veya gruplara özel yetkiler ve ayrıcalıklar verilmesiyle veya onların yeni sistemin daha iyi veya tercih edilir olduğuna ikna edilmeleriyle başarıldığını söylemektedir. Küçük insan gruplarının sürekli isyan ve muhalefet olmaksızın çok daha kalabalık gruplar üzerinde nasıl egemen olabildiklerini bu açıklayabilir. Günümüzde "hegemonya" kavramı birçok hiyerarşik ilişki tipini tartışmak için kullanılmaktadır ama bazı bilim adamları aynı zamanda hegemonyayı vurgulamanın boyun eğdirilen halkların içinde bulundukları ve kaderlerine biçim veren iktidar gerçekliklerini kabullenme yeteneğini önemsizleştirdiğine işaret etmektedirler. "Madun," sömürgecilik ve emperyalizm sürecinin bir parçası olarak ırk, sınıf, kültür, cinsiyet veya dilleri yüzünden boyun eğdirilen insanlara verilen addır. Sömürgelerde birçok "madun" grup bulunur ama aynı şey sömürgeci ülkelerde de vardır ve "maduniyet" çalışmalarından edinilen bilgiler, günümüzde Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki ırk ve etnik azınlık gibi "madun" grupların incelenmesinde kullanılmaktadır.

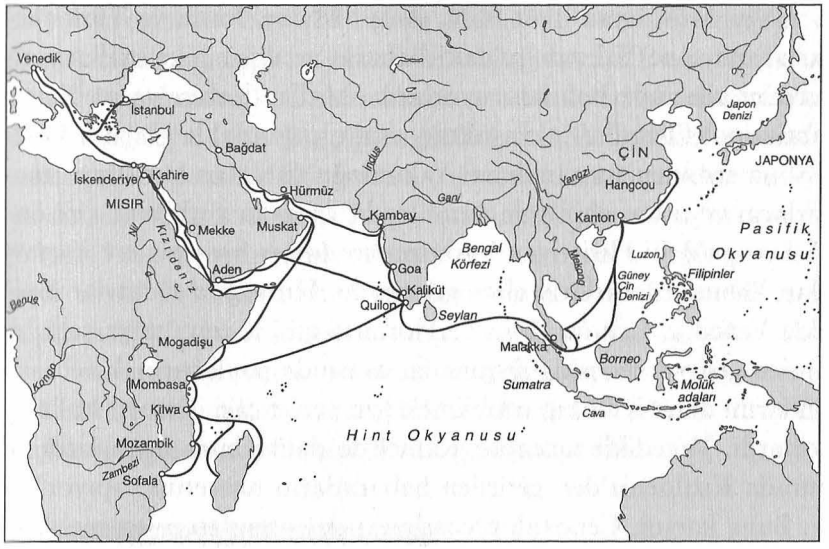
Tıpkı sömürgeler ile metropollerin incelenmesinin giderek birbirine bağlandığı gibi, Avrupa'daki bazı ülkeler ve bölgeler ile dünyanın hiçbir zaman sömürgeleşmemiş olan kısımları üzerine yapılan çalışmalar da birbirine bağlanmaktadır. Birçok tarihçi bir dizi siyasi, ekonomik ve toplumsal olayın sınırların ötesine taştığını ve hiçbir bölge ya da ülkenin tek başına ele alınmaması gerektiğini vurgulamaktadırlar. Daha iyi bir yaklaşımın bağlantılar, alışverişler, birbirine geçmeler, hareketler ve karışımlar üzerine odaklanan "ulusaşırı" yaklaşım olduğunu belirtmektedirler. Erken modern Avrupa'nın gelişmekte olan siyasi, dilsel ve dini sınırları giderek "ulusaşırı" sınırlar olarak incelenmektedir ama bazı bilim adamları, çoğu ulusal sınırın henüz

kesin bir biçimde sabitlenmediği bir zamanda "ulusaşırı" kavramının bu döneme uyarlanabilir olup olmadığını sorgulamaktadırlar.

"Ulusaşırı" terimini kullansın kullanmasın, son birkaç on yıl içinde bir dizi erken modern dönem tarihçisi coğrafi alanları tek bir ulus veya bölge olarak değil de, "Atlas Okyanusu dünyası" olarak tanımlamaya başlamıştır. Şampiyonluğunu Bernard Bailyn, Jack Greene ve diğerlerinin yaptığı bu Atlas Okyanusu tarihi, Kuzey Amerika'yı Avrupa'ya daha sıkı bir şekilde bağlayan II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan siyasi koşullar nedeniyle gelişti. (Aynı koşullar Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü'nün — NATO— kurulmasına yol açtı.) Ancak daha da önemlisi, bilim adamları Atlas Okyanusuyla sınırdaş olan ülkeler ile okyanustaki adaların hikâyesini ayrı ayrı anlatmanın onları birbirine bağlayan bir hikâye anlatmak kadar ilginç olmadığını düşünmeye başladılar. Atlas Okyanusu tarihi, bağlantıları ve karşılaştırmaları ele almaktadır ve gönüllü ve mecburi göçler, pan-Atlantik ticaret, fikirlerin yayılması ve melezleşmesi ve ırksal ve etnik ilişkiler de dahil olmak üzere belli konulara özellikle ilgi göstermektedir. Atlas Okyanusu tarihi başlangıçta daha çok Avrupalılar üzerinde odaklanıyordu ama giderek Afrikalıların ve Amerika kıtalarındaki yerli halkların rolünü vurgulamaya başlamıştır. Bazı Atlas Okyanusu tarihçileri dünya tarihi ve küresel tarihin yanı sıra, yarıküresel tarih, uluslaraşırı tarih veya kıta tarihi gibi diğer bölgesel yaklaşımları Atlas Okyanusu tarihi ile rekabet olarak kabul ederken bazıları da bütün bunları birbirini tamamlayıcı olarak görmektedir.

Hint Okyanusu bağlantıları

Kolomb'dan önceki yüzyıllarda en düzenli kültürler arası temas hatları, Akdeniz, Hint Okyanusu ve Güney Çin Denizi'nde gemilerin her türlü kargo taşıdıkları deniz yollarıydı. Alıcılar, satıcılar, bankerler, denizciler, kaptanlar, gemiciler ve para peşinde koşan insanlar, batıda Venedik'ten, doğuda Hangzhou'ya kadar kalabalık liman kentlerinde bir araya geliyorlardı. Bu kentlerin sokaklarında elliden fazla dil konuşuluyordu; çünkü ticaret, tüccarlara ve yatırımcılara inanılmaz derecede zengin olma olasılığı ve birçok insana da sürekli iş olanağı sunuyordu. Kara yoluyla taşımacılık zor ve pahalıydı ve erken modern dönem boyunca da öyle kaldı; ama deniz yolculuğu giderek ucuzladı ve gemi yapımı, seyrüsefer aletleri, liman hizmetleri ve ticaret yöntemlerindeki ilerlemelerle daha güvenli hale geldi.

Harita 7 Hint Okyanusu'ndaki ana ticaret yolları.

Gemiler her türlü malı taşıyordu, ama "Baharat adaları"ndan (günümüzde Endonezya'ya bağlı olan Molük adaları) ve Güney ve Güneydoğu Asya'nın diğer bölgelerinden gelen baharatlar, lüks ürünlerin en önemlileriydi. Baharatlar –biber, karanfil, hindistancevizi, muskat, kakule, tarçın ve zencefil– sadece yemekleri tatlandırmak için değil, aynı zamanda parfüm, aşk iksiri, ağrı kesici ve cenaze yağı yapımında kullanılıyordu. Yiyeceklerin soğutulmadığı bir dönemde baharatlar aynı zamanda etlerin bozulmadan saklanmasında ve biraz bozulmuş etin tadını maskelemekte kullanılıyordu. 15. yüzyılda baharat taşıyan gemiler, doğruca Hindistan'ın iki yanında bulunan Umman Denizi'ni ve Bengal Körfezi'ni aşıyordu; yolculuk sırasında pusula ve usturlap ile manevra yeteneklerini artırmak için çeşitli yelkenler kullanılıyordu. Bu gemilerin çoğu aynı zamanda Müslüman hacıları Mekke'ye ve Müslümanlar için kutsal olan diğer mekânlara götürüyordu. İslamiyet'in Yakındoğu'da, Doğu Afrika'da, Güney ve Güneydoğu Asya'da yayılması, ticareti başka yollardan da teşvik etmişti; çünkü tüccarlar nerede mal alıp satsalar aynı yasalara tabi olacaklarını biliyorlardı.

Çoğu Müslüman olan Hint, Arap, Malay, İranlı ve Türk tüccarlar, Asya ve Yakındoğu'daki baharat ve diğer lüks malların ticaretini ellerinde bulunduruyorlardı. Mallar Kahire'ye ve Konstantinopolis/İstanbul'a ulaştıktan sonra, çoğunlukla Haçlı Seferleri sona erdikten sonra aileleri Yakındoğu'da kalan Hıristiyan tüccarların veya bu şehirlerde yüzyıllardır yaşayan veya kısa süre önce Avrupa'daki Hıristiyan baskısından dolayı bu şehirlere kaçmış olan Yahudi tüccarların eline geçiyordu. Hıristiyan tüccarlar özellikle Venedik, Cenova, Pisa ve Floransa gibi Kuzey İtalya şehirlerinden geliyor ve riski yatırımcılar arasında paylaştırmak ve yatırımlarını daha iyi takip edebilmek için yeni ticari işlemler kullanıyorlardı. Venedikli tüccarlar Kahire'de daimi büro açmışlardı ve burada Kızıldeniz'den getirilen baharatların ticaretini yapıyorlardı. Buna karşın, Cenovalı tüccarlar, ipek yolundan gelen mal kervanlarını karşılamak için Konstantinopolis'e ve Karadeniz'e gidiyorlardı. (1347 yılında Avrupa'ya gelen ilk veba dalgasını bir Ceneviz gemisi taşımış olabilir.) Az sayıda İtalyan, Batı Hindistan'ın sahil kentlerine yerleşmişti. Bu kentler kazançlarını artırmaya çalışan Hindu, Budist, Müslüman, Yahudi ve Hıristiyanların birlikte yaşadıkları merkezler haline gelmişti.

Tüccarlar geldikleri ve gittikleri tüm yerlerde, malın yanı sıra köle de alıp satıyorlardı. İtalyan tüccarlar Rusya ve Kuzey Afrika'dan genç kadınlar satın alıyor, Venedik, Cenova ve diğer Akdeniz şehirlerindeki evlerde köle olarak çalıştırılmak üzere satıyorlardı. İspanyol ve Portekizli tüccarlar savaşlarda esir düşen Kuzey Afrikalı erkekleri satın alıyor ve ticaret ve savaş gemilerinde kürek çekildiği dönemlerde kalyonlarda forsa olarak kullanılmak üzere ordulara satıyorlardı. Kolomb, 1493 tarihli mektubunun son cümlesinde bu konuda yardım etmeyi önerir: "Yenilmez majestelerimizin bana verecekleri küçük bir destekle, onlara istedikleri kadar erkeği donanma hizmetinde kullanılmak üzere sağlamaya söz veririm."[3] Türk tüccarlar, Doğu Avrupa'da esir alınan Rusları, Ukraynalıları ve Polonyalıları satın alıyor ve onları hizmetkâr, asker, tekstil işçisi olarak veya sultanın sarayında çalışmak üzere satıyorlardı. Arap ve Afrikalı tüccarlar, yanlarında kölelerle her iki yönden Büyük Sah-

ra'yı aşıyorlardı – Batı Afrikalılar Akdeniz'e, Doğu Avrupalılar da Batı Afrika'ya gidiyordu. Hintli ve Arap tüccarlar, Doğu Afrika'nın sahil bölgelerinden köle satın alıyor ve bu köleleri Hindistan'ın batı sahiline veya daha da doğuya götürüyorlardı. Sıklıkla evlerinden uzak yerlere götürüldüklerinden, çoğu yerdeki köleler dışarılıklıydı ve din, dil ve fiziksel görünüm açısından sahiplerinden farklıydılar. "Öteki" olarak tanımlanıyorlardı ama bu, erkek sahiplerin kölelerriyle cinsel ilişki kurmasını engellemiyordu. Yasalar genellikle sahiplerin kölelerini öldürmesini yasaklıyordu ve dini öğretiler sahiplere kölelerine iyi davranmalarını veya (İslamiyet'te) vasiyetlerinde onları serbest bırakmalarını öğütlüyordu. Ancak kölelik dünyanın hiçbir yerinde yanlış bir şey olarak görülmüyordu.

Çin ve Portekiz seferleri

15. yüzyılda Hint Okyanusu/Akdeniz ticaret ağının çeperlerindeki insanlar daha aktif hale geldiler. Çin'deki Ming Hanedanı İmparatoru Ming Yongle (hsd 1403-1424), Güneybatı Çin'den Hint Okyanusu'na ve Basra Körfezi'ne, bir Müslüman olan Amiral Cıng Hi (1371-1433) komutasında yedi büyük deniz seferi düzenledi. Bu seferlerin amacı Çin'le yapılan dış ticaretin kontrolünü ele geçirmek ve insanlara Çin'in gücünü kabul ettirmekti. Bu seferlerde Filipinler'e, Afrika'nın doğu sahillerine ve Kızıldeniz'e ulaşıldı; ancak seferlerin masrafı Çin'e götürülen malların değerinden çok daha fazla tutuyordu. Cıng Hi ve imparator Yongle öldükten sonra, Çin imparatorları ve devlet görevlileri Çin'in gücünü denizaşırı ülkelere kanıtlamaktansa Moğolların karadan yaptıkları saldırılarla daha fazla ilgilenmeye başladılar ve bu yüzden başka seferler düzenlemediler.

İmparator Yongle'nin Cıng Hi'yi bu seferlere gönderdiği tarihle hemen hemen aynı zamanda, Akdeniz'in en batısındaki çok küçük bir ülkenin kralının küçük oğlu da ülkesinin etkisini artırmaya karar verdi. Daha sonraları Denizci Henrique unvanını alan Portekiz Prensi Henrique (1394-1460), Batı Afrika kıyısından aşağı doğru yapılan Portekiz keşiflerini ve Kuzey Afrika'daki Müslü-

man güçlerine karşı düzenlenen askeri seferleri destekledi. Müslüman bir Fas şehri olan Septe'yi (Ceuta) fethedip bu şehrin valisi olduğunda sadece yirmi bir yaşındaydı. Septe ile Orta Afrika arasındaki karayollarını öğrendi; ancak, denizyoluyla gitmesi durumunda altın ve köle kaynaklarına daha fazla ve daha dolaysız bir şekilde ulaşacağını düşündü. Henrique elliden fazla sefer planlayıp bu seferler için para sağladı. Aynı zamanda, haritalar ve hesaplamalar yaparak gemi kaptanlarına yardımcı olan haritacıları, astronomları ve matematikçileri destekledi.

Portekizli kaptanlar altın ve köle aramanın yanı sıra, Afrika'da bir yerlerde olduğu söylenen Hıristiyan "Rahip Johannes" krallığı ile ilişki kurmayı amaçlıyorlardı. Rahip Johannes, Avrupa kaynaklarında adından ilk kez 12. yüzyılda söz edilen efsanevi bir Hıristiyan kraldı ve İsa'nın doğumunda, Doğu'dan gelerek ona armağanlar sunan üç kraldan birinin torunlarından olduğuna inanılıyordu. 1165 dolaylarında onun tarafından Bizans imparatoruna yazıldığı varsayılan bir mektup, Avrupa'da dolaşmaya başladı. Bu mektubun değişik dillerde yüzlerce kopyası günümüzde hâlâ mevcuttur; dolayısıyla, birçok kişi bu mektubu kesinlikle okumuştu. Johannes mektupta kendini Orta Asya'da bulunan bir Hıristiyan krallığının inanılmaz derecede zengin ve güçlü kralı olarak tarif etmektedir. Krallığı, olağandışı hayvanların yanı sıra, "boynuzlu insanlarla, tek gözlü insanlarla, hem önde hem de arkada gözü olan insanlarla, insan başlı atlarla, yarı keçi yarı insanlarla, pigmelerle doludur ... ve tebaamız olan halklardan biri de insan eti yemektedir." Avrupalıların "the Indies" (Hint Adaları/Antiller) hakkındaki coğrafya bilgisi kesin değildi ve Johannes'in krallığının tam yeri bilinmiyordu. Sonraki birkaç yüzyıl boyunca krallığın Moğolistan, İran, Hindistan veya Ermenistan'da olabileceği düşünüldü. Aynı zamanda, başka kaynaklar da Etiyopya (veya Abyssinia) kralını Rahip Johannes olarak tanımlıyorlardı. Etiyopya 4. yüzyılda Hıristiyan olmuştu ve İslamiyet'in Afrika'da yayılmasından sonra bile burada yaşayan çoğu insan Hıristiyan kalmıştı; dolayısıyla aslında Etiyopya kralının Rahip Johannes'in vârisi olması olasılığı, Asya'daki herhangi bir krala oranla daha fazlaydı. Portekizli kâşif-

ler, Afrika sahilleri boyunca yaptıkları seferlerde yanlarında kendilerini Rahip Johannes'e tanıtan mektuplar götürüyor ve Afrika'nın çevresini dolaştıktan sonra Etiyopya'ya vardıklarında Rahip Johannes'in krallığına ulaştıklarını düşünüyorlardı. Ancak, Rahip Johannes hikâyesi Etiyopyalı veya Asyalı krallar hakkında tarihi kanıtlara değil, temenniye dayanıyordu. Bu krallığın yeri hakkında farklı fikirler olsa bile, her zaman en önemli özelliği, Hıristiyan Avrupalıları İslamiyet'e karşı birleştirme isteğini taşımasıydı.

Henry'nin, daha sonra da Portekiz krallarının desteğiyle Asor adaları, Kanarya adaları, Cabo Verde adaları, Madeira, ve São Tomé de dahil olmak üzere Atlas Okyanusu'ndaki birçok adada sömürgeler kurulmuştu. Portekizli ve İtalyan yatırımcılar, şekerkamışı yetiştirmek ve şeker işlemek için Portekiz kralından izin almışlardı. Portekizli kaptanlar giderek Afrika sahillerinin daha güneyine yelken açıyor, altın ve köle sağlamak için Mali ve Kongo krallarıyla ilişkiler kuruyorlardı. Karavela adı verilen ve birkaç değişik tip yelkenle ve pusula, usturlap ve parakete savlosu gibi yeni aletlerle donatılmış yeni tip gemiler kullanıyorlardı. Bu seyrüsefer aletleri pek doğru ölçüm vermiyordu; ancak deneyimli ellerde karadan çok uzaklarda seyrederken (Portekiz'e dönerken esen rüzgârların yönü nedeniyle karadan uzak seyretmek gerekiyordu) denizcilerin kendilerini güvende hissetmelerini sağlıyordu.

Portekizlilerin sefere çıkmalarının en önemli nedeni Afrika ile yapılan ticaretti; ama aynı zamanda kendilerini Hint Okyanusu'na götürecek ve Arap, Osmanlı ve İtalyan aracıları devre dışı bırakıp baharatı doğrudan satın almalarını sağlayacak bir denizyolu bulmaya çalışıyorlardı. 1488 yılında Bartolomeu Dias (1450?-1500), Afrika'nın güney burnunu dolaştı, ama yorgun tayfaları onu Portekiz'e geri dönmeye zorladılar. 1497 yılında Portekiz Kralı I. Manuel dört gemilik bir filo kurdu. Filo Vasco da Gama (1469?-1524) komutasındaydı; en yeni ve en iyi teknolojiyle ve Prens Henrique'nin bilim adamları tarafından çıkarılmış yıldız haritalarıyla donatılmıştı. Da Gama'nın gemileri Afrika'yı dolaşıp kıtanın doğu sahilinden yukarı doğru çıktı ve Hint Okyanusu'nu tanıyan denizcilerin bulunduğu şehirlere ulaştı. Da Gama rehber ola-

rak bir Hintli gemi kaptanı tuttu ve Umman Denizi'ni boydan boya geçerek Hindistan'ın batı sahilindeki Kalikut'a vardı. Oraya yerleşmiş olan Hintli ve Arap tüccarlar da Gama'ya karşı koydular ve da Gama umduğundan daha az baharatla Portekiz'e döndü. Yine de Kral I. Manuel ona büyük bir ödül ve "Hint Okyanusu Amirali" unvanını verdi. Manuel üç yıl sonra da Gama'yı Portekiz'in çıkarlarını dayatmak üzere bir kez daha, ama bu kez yirmi savaş gemisiyle gönderdi; da Gama Kalikut'u bombardımana tuttu, bir Hint filosunu mağlup etti ve şehri fethetti. Portekiz'e büyük miktarda baharat, altın, mücevher ve başka ganimetlerle döndü ve kont unvanıyla ödüllendirildi. Bu zenginlikler ve Portekiz'in Afrika'nın batı sahillerindeki girişimlerinden sağlanan kârlar, Portekizlilerin bu konudaki tecrübelerinin Cıng Hi'ninkilerden çok farklı olduğu anlamına geliyordu ve Portekiz krallarının başka seferler düzenleyip düzenlememek konusunda hiçbir kuşkuları yoktu.

Kolomb'un hayatı ve seferleri

Portekiz seferleriyle ilgili haberler, yaşam hikâyesi post-kolonyal çalışmalarla uğraşan sosyal bilimciler için önemli olan tüm temalardan örnekler taşıyan Kolomb da dahil olmak üzere, her türlü insanı Lizbon'a çekiyordu. Kolomb'un fikirleri "Amerika'nın icat edilmesinin" başlangıcını oluşturuyordu. Kolomb, bir İtalyan sahil kenti olan Cenova'da büyümüş ve zamanını, denizcilerle tüccarları dinleyerek ve ticaretin sağladığı zenginliği Cenova rıhtımlarında kutular ve sandıklar içinde görerek geçirmişti. Daha delikanlıyken bir ticaret gemisine tayfa yazılmıştı ve yirmili yaşlarına geldiğinde erkek kardeşiyle birlikte Lizbon'a yerleşmiş, geçimini sağlamak için harita çizmeye başlamıştı. Evlendiği kadının babası Denizci Henrique'nin kaptanlarındandı ve Portekiz sömürgesi Madeira'nın da valiliğini yapmıştı. Çift bir süre Madeira'da yaşadı ve Kolomb başka adaları ve Afrika'nın batı sahillerindeki Portekiz ticaret sömürgelerini ziyaret etti. Buralarda denizaşırı sömürgelerin sunabileceği zenginlik ve ticaret olasılıklarını gördü.

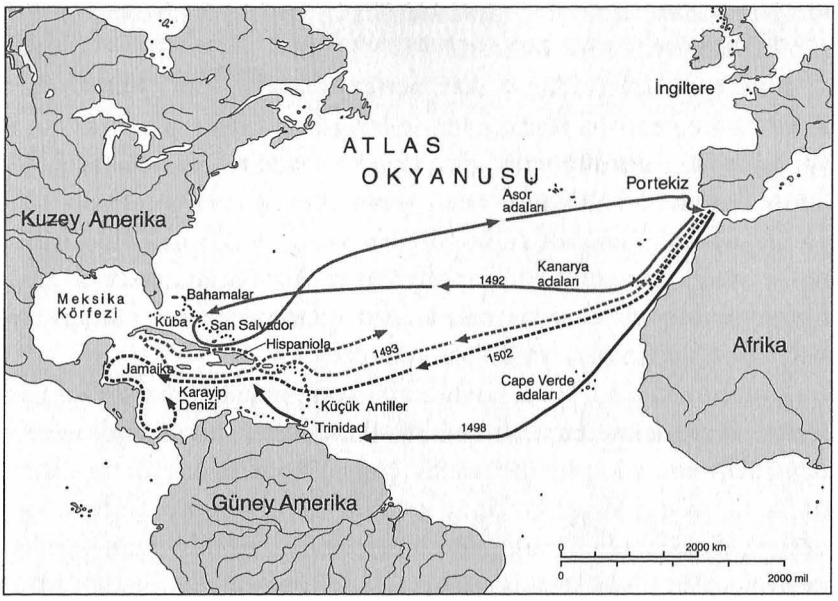
Kolomb Portekiz'de aynı zamanda, Denizci Henrique'nin bir araya getirdiği bir coğrafyacı ve astronom grubuyla tanıştı; ama anlaşılan onların söylediklerini pek iyi dinlemedi. Tersine, okuduklarına daha büyük önem verdi; okuduğu kitaplar arasında, antik dönem coğrafyacılarının ve ortaçağ seyyahlarının kimisi gerçeklere dayalı, kimisi hayali kitapları bulunuyordu. 1. yüzyılda yaşamış olan Romalı devlet adamı Plinius'un *Naturalis historia* (Doğa Tarihi) adlı yapıtını okudu. Afrika ve Batı Asya'daki insanları, hayvanları ve doğayı çok doğru bir şekilde betimleyen bu kitap aynı zamanda yamyamlardan, köpek suratlı oğlanlardan ve kocaman ayaklarını şemsiye gibi kullanan insanlardan da söz ediyordu. 2. yüzyılda yaşamış olan Yunanlı bilim adamı Ptolemaios'un *Coğrafya* adlı kitabını okudu. Ptolemaios kitapta dünyanın büyüklüğünü aslında olduğundan dörtte bir oranında daha küçük veriyordu ve dünyanın üçte biri büyüklüğünde olan Asya'yı dünyanın yarısı kadar gösteriyordu. 13. yüzyılda yaşamış Venedikli bir tüccar olan Marco Polo'nun Kubilay Han'ın sarayına gidişini ayrıntılarıyla anlattığı ve aynı zamanda Rahip Johannes'in hikâyesini yeniden ele aldığı *Seyahatler* isimli kitabını da okudu. Cambrai piskoposu ve Paris Üniversitesi Rektörü Pierre d'Ailly'nin 1420 yılında yazdığı ve dünyada yaşayan insanları ansiklopedik bir biçimde anlatan *Imago mundi* (Dünyanın Görünümü) adlı kitabı da okumuştu. Kolomb okuduğu bu kitaplardan edindiği bilgilerle Hint adaları hakkındaki fikirlerini geliştirdi: Altınla dolu, güzel bir doğası olan, ama aynı zamanda yamyam olabilecek erkeklerin ve Amazon olabilecek kadınların bulunduğu bir yer.

Erken modern dönemde yaşayan çoğu insanın kendi yazılarında atıfta bulundukları veya yaşadıkları yerlerde piyasada bulunabilecek kitapları hesaba katarak, onların okumuş olabileceği kitapların listesini çıkarmak tamamıyla farazi bir girişim olur. Kolomb'un durumunda ise tahminde bulunmak pek gerekmiyor; çünkü seferlere çıkarken yanında götürdüğü sandığın içindeki kitapların çoğunun gerçek kopyaları, kendi el yazısıyla üzerlerine düştüğü notlarla birlikte, günümüze kadar gelmiştir. Ondaki Plinius kopyasının İtalyanca olduğunu ve 1489 yılında Venedik'te ba-

sıldığını; Ptolemaios kopyasının 1478 yılında Roma'da basıldığını, Marco Polo ile Pierre d'Ailly'nin kitaplarının kopyalarının da 1480'lerde basıldığını biliyoruz. Dolayısıyla, Kolomb'un düşüncelerine nelerin biçim verdiği konusundaki bilgilerimiz, erken modern dönemde yaşamış herhangi bir kişi için söz konusu olandan daha fazladır. Protestan Reformu üzerine araştırma yapan bazı araştırmacılar, "Luther'in mesajı, onu yayacak matbaa olmasaydı, bu denli etkili olur muydu?" diye sormuştur; biz de benzer bir soruyu Kolomb için sorabiliriz: Matbaa onun bütün bu fikirlerle tanışmasını sağlamasaydı, Kolomb acaba Lizbon'u terk eder miydi?

Büyük bir olasılıkla terk ederdi; çünkü o aynı zamanda kendisi gibi düşünen ve doğrudan temas halinde olduğu birkaç çağdaşının da etkisi altındaydı. Bunlardan en önemlisi, çok iyi bağlantıları olan Floransalı hümanist, doktor, astronom ve matematikçi Paolo dal Pozzo Toscanelli (1397-1482) idi. Toscanelli, okuduğu kitaplardan ve yaptığı hesaplamalardan, gemi ile batıya gidildiğinde, Avrupa ile Asya arasındaki mesafenin yerkürenin sadece üçte biri olduğuna kanaat getirmişti. Bu konuda özellikle, 15. yüzyıldan önce kitabı Avrupa'da bilinmeyen ama Rönesans bilim adamlarının antik dünyaya karşı duydukları saygı nedeniyle hemen klasikler arasına giren Ptolemaios'tan etkilenmişti. Toscanelli, fikirleri ile fikirlerini temel alan bir haritayı, krala ulaştıracağı umuduyla, Lizbon'da din adamı olan bir arkadaşıyla paylaşmıştı. Kolomb bunu duydu ve haritanın bir kopyasını istedi; Toscanelli ölmeden kısa bir süre önce kopyayı ona yolladı. Harita kayboldu, ama mektubun bir bölümü, Kolomb'un kendi el yazısıyla yapılmış bir kopyası günümüze kadar geldi. Mektupta Toscanelli batıya yapılacak bir seferin baharat, altın ve gümüş ile "Hıristiyanlara karşı çok büyük dostluk duyguları besleyen" insanlarla tanışmayı vaat ettiğini büyük bir heyecanla söylemektedir.

Toscanelli'nin fikirlerinin Portekiz sarayında herhangi bir etkisi olmadı; Kolomb da bir batı seferi için destek sağlama girişimlerini onun fikirlerinin üzerine kurmuyordu; çünkü kralın danışmanları, hemen hemen tüm coğrafyacıların mesafelerin çok daha uzun olduğunu ve bu nedenle de batıya yapılacak bir seferin çok

Harita 8 Kolomb'un seferleri.

pahalıya çıkacağını düşündüklerini biliyorlardı. Kolomb daha sonra İspanyol sarayını denedi. Yıllardır aynı nedenlerden dolayı saraydan aynı yanıtı alıyordu: Hesaplamaları yanlıştı ve seyahat çok pahalıya çıkacaktı. Ancak, Kolomb seferden kazandığı serveti Kudüs'ü Müslümanlardan geri almak için kullanacağını söyleyince, "En Katolik Majesteleri" Isabel ve Fernando konuyla ilgilenmeye başladılar. Kolomb, Tanrı tarafından Hıristiyanlığı yaymak için görevlendirildiğini, Latince "Mesih taşıyıcısı" (Christofero) anlamına gelen ilk adının kaderini simgelediğini söylüyordu. (Kolomb imza atarken genellikle Yunancada Mesih anlamına gelen simgeleri kullanıyordu.) İspanyol orduları 1492 yılında Granada'yı fethettiler; bu yüzyıllar süren *reconquista*'nın son perdesiydi ve artık İspanyol askerlerinin İspanyol anakarasında bir misyonları kalmamıştı. Birkaç hafta sonra Kraliçe Isabel'den Kolomb'a destek geldi ve Kolomb aynı yıl üç gemi ve yaklaşık doksan denizci ile İspanya'dan ayrıldı. Sandıklarında birçok kitabın yanı sıra Çin ipeği bulunuyordu ve Çin sarayında birilerinin mutlaka Arapça bi-

leceğini düşündüğünden, yanında tercüman olarak Arapça konuşan bir İspanyol götürüyordu.

Kanarya adalarından yelken açtıktan yaklaşık beş hafta sonra Kolomb'un gemileri Karayipler'de bir adaya ulaştı. Kolomb buraya, daha önce gördüğümüz gibi, İspanyolcada Kutsal Kurtarıcı anlamına gelen San Salvador adını verdi. Asya yakınlarında bir adaya ulaştığından emindi ve bu yüzden adada yaşayan Taino halkına "Hintli" (*Indian*) dedi. Japonya'yı ve Asya anakarasını aradığı birkaç ay boyunca birçok ada keşfetti; daha sonra esir aldığı birkaç Taino ile İspanya'ya doğru yola çıktı.

Kolomb büyük bir coşkuyla karşılandı; ancak daha sonraki seferleri aynı ölçüde başarılı değildi. İkinci sefer çok büyüktü, binden fazla insan katılmıştı; ancak çoğu hazine avcısıydı ve birkaç hafta sonra düş kırıklığı içinde evlerine döndüler. Kolomb ve kardeşleri, değişik ada sömürgelerini pek de başarılı olmayan şekillerde yönettiler. 1498 yılında çıktığı üçüncü seferine katılmaya istekli o kadar az adam buldu ki, Fernando ile Isabel mahkûmları tayfa yapmak zorunda kaldılar. Bu seferinde Kolomb Venezuela kıyılarını keşfetti, büyük Orinoco ırmağının ağzını buldu ve bu yerin bir ada değil, büyük bir kara parçası olduğunu anladı. (Adalar büyük tatlısu ırmaklarının oluşacağı kadar yağmur almazlar.) Günlüğüne, "bugüne kadar bilinmeyen ... çok büyük bir kıta" keşfettiğini ve Tanrı'nın kendisini "yeni dünyanın habercisi" yaptığını yazdı. Bulduğu yerle ilgili olarak "yeni dünya" (*mondo novo*) sözcüklerini ilk kez kullanıyordu, ama hâlâ Asya kıtasının hemen yakında, biraz daha batıda olduğuna inanıyordu. Kardeşi ile çizdiği haritalar *mondo novo* olarak adlandırdıkları Orta ve Güney Amerika sahillerini belli belirsiz bir şekilde Asya ile birleşmiş olarak göstermektedir. Kolomb, dördüncü ve son seferinde Orta Amerika kıyısı boyunca ilerleyerek Çin'e gidebilmek için bir boğaz aradı; bir yıldan fazla bir süre Jamaika'da mahsur kaldı; çevredeki İspanyol sömürgelerinin valileri ona yardım etmeyi reddettiler. İspanya'ya son kez döndükten ve en büyük destekçisi Kraliçe Isabel'in ölümünden iki yıl sonra, 1506'da öldü.

Yöntem ve Analiz 7 Kolomb'a bakışın değişmesi

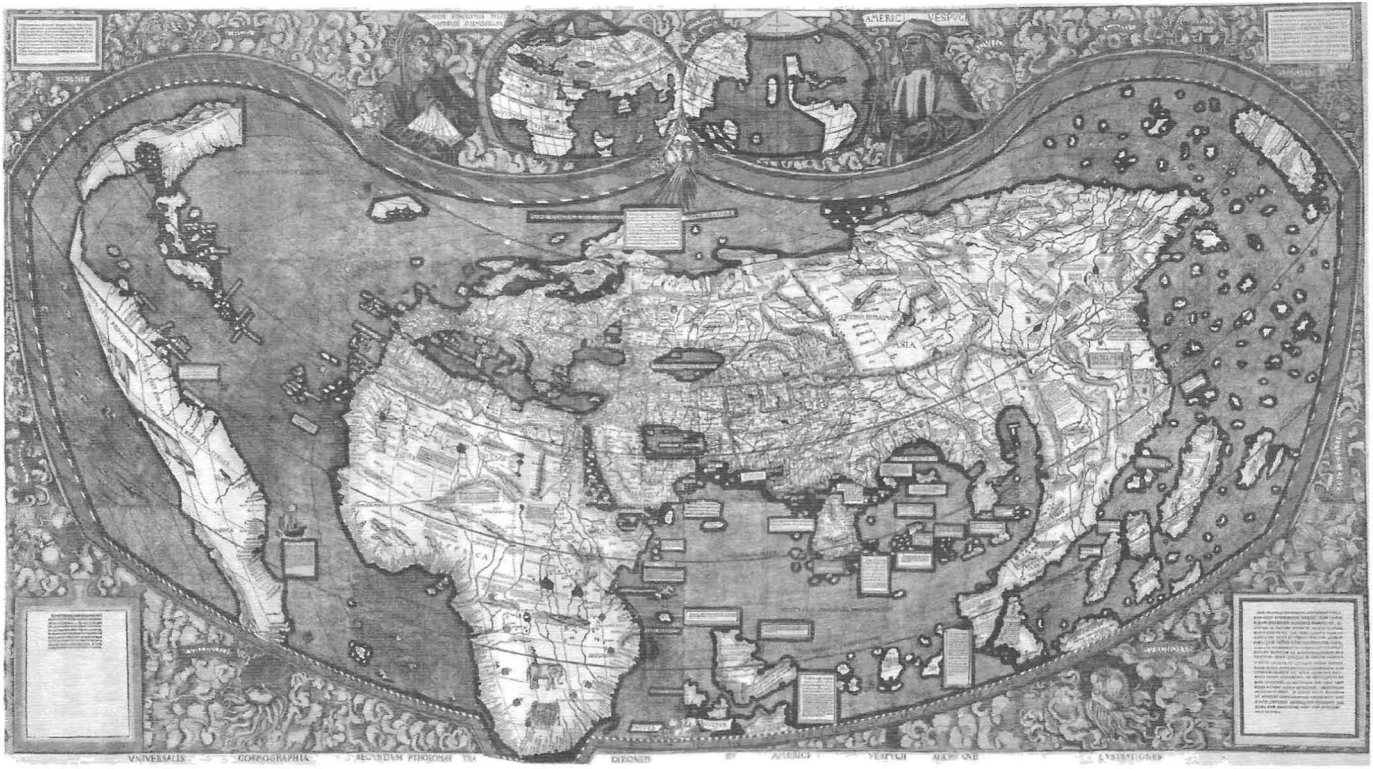
Kayıtlara geçen ilk Kolomb Günü kutlamaları 12 Ekim 1972 tarihinde New York'ta gerçekleşti; 19. yüzyılın sonlarında, İtalyan Amerikalılar arasında daha kapsamlı kutlamalar yapılmaya başlandı ve 1937'de Kolomb Günü federal tatil ilan edildi. Bu kutlamalarda Kolomb kahraman ve muzaffer kabul ediliyordu: Kolomb, orada ne olduğunu görmek için bilinmeyene giden, çağdaşlarının alaylarına ve küçümsemelerine karşın hayallerinden vazgeçmeyen ilk "modern insan"dı. 20. yüzyılın başlarında Latin Amerika'daki birkaç ülke, Avrupa kültürleri ile yerli kültürlerin harmanlanarak *mestizo* (melez) toplumu oluşturmasını anmak için 12 Ekim'i *Día de la Raza* ("ırk günü") olarak kutlamaya başladı. Son zamanlarda her iki bayrama da şiddetle karşı çıkılmaktadır. "Amerika'nın icat edilmesi" terimini yaratan Meksikalı tarihçi Edmondo O'Gorman, Avrupa'nın egemenliğini tartışmaktan kaçınan kültürel harmanlanma kutlamalarına karşı çıkarak 1987'de Meksika Tarih Akademisi başkanlığından istifa etti. Kolomb'un ilk seferinin 500. yıldönümünde, özel televizyon programlarından ve seferlerin yeniden canlandırılmasından, yerli halklar için düzenlenen cenaze törenlerine ve Avrupa'da ve Amerika kıtalarında Kolomb heykelleri önünde protestolara kadar çeşitli olaylar meydana geldi. ABD'deki bazı topluluklar ve eyaletler günün adını "Yerli Halklar Günü" olarak veya buna benzer bir isimle değiştirdi. 2002 yılında Venezuela, *Día de la Raza* adını *Día de la Raza Resistencia Indígena* (Yerli Halkların Direniş Günü) olarak değiştirdi. Günümüzde, tören alaylarına sponsorluk etmeye devam edenler bile Kolomb'un seferlerinin karışık etkileri ile Kolomb'un kişiliğinin çekici olmayan yönlerini kabul etmektedirler. Bu anlaşmazlıkta yer alan tarafların hiçbiri, Avrupalıların seferleriyle, kapsam açısından daha küreselleşen bağlantıların ve karşılaşmaların son derece önemli sonuçlarını inkâr etmemektedir.

Kolomb'dan sonraki ilk seferler

Kolomb ömrü boyunca her zaman parlak bir şöhrete sahip değildi; ama ilk seferiyle ilgili haberler Avrupa'ya hemen yayıldı ve diğer denizciler ve maceracılar kendi seferlerine destek buldular. Kolomb'un doğduğu şehir olan Cenova'da yaşayan bir başka genç adam, Giovanni Caboto da (1450?-1498?) Kolomb'un yolundan gitmişti. Akdeniz'de ticaret gemilerinde çalıştı, haritacı oldu ve batıya giderek daha uzun seferler için destek aradı. Sonunda İngiltere'ye gitti ve adını İngilizceleştirip John Cabot oldu. Cabot, kuzeyden Çin'e daha çabuk gidilebileceğini düşünüyordu. İngiltere Kralı VII. Henry ile kıyı şehri Bristol'daki tüccarların desteğini sağla-

yarak 1497 yılında Kuzey Amerika'ya ilk İngiliz seferini gerçekleştirdi. Cabot, Kanada'nın çıplak ve kayalık sahillerine, Newfoundland'de Viking sömürgesinin beş yüz yıl önce kurulmuş olduğu yerin yakınlarına çıktı. Kolomb gibi Cabot da, altın veya hazine bulamadı, ama daha sonraları Grand Banks adı verilecek olan dünyanın en zengin balıkçılık bölgesini buldu. (Bu bölge, 20. yüzyılda aşırı avlanmadan dolayı kapatılana kadar, yüzyıllar boyu dünyanın en önemli balıkçılık alanlarından biri olarak kaldı.) Cabot'un ikinci seferi sırasında kaybolmasına karşın, onun bu seferi İngiltere'ye Kuzey Amerika kıtası üzerinde hak iddia etme ve Amerika'daki İngiliz sömürgelerini kurma fırsatı verdi.

Amerigo Vespucci (1454-1512) Floransa'da doğdu, Medici ailesinin sahip olduğu bir bankacılık şirketinde çalıştı, denizaşırı ticarete girdi ve birkaç İspanyol ve Portekiz seferinde gemi kaptanlığı yaptı. Seferlerini çok canlı ve uzun bir biçimde kaleme aldı. Eski işverenleri Medicilere yazdığı bir mektupta, Venezuela sahillerindeki yolculuğunu ayrıntılarıyla anlatırken bu "yeni dünya"nın harikalarından övgüyle söz ediyor ve "bir kıta keşfettiğini" ileri sürüyordu. Tıpkı Kolomb'un ilk mektubu gibi, Vespucci'nin mektubu da birçok defa, birçok değişik dilde yayımlandı ve haritalarda günümüzde Güney Amerika denilen bölgenin üzerinde "Yeni Dünya" ifadesinin yanı sıra "Amerika" sözcüğü de görülmeye başlandı. İsmi ilk kullanan kişi, Alman harita yapımcısı Martin Waldseemüller (1470?-1522?) kararını şu yorumla savunuyordu: "Avrupa ve Asya'ya kadın ismi verildiğine göre, bu Amerika kıtasına, onu keşfeden akıllı ve dâhi adamın adının verilmemesi için hiçbir sebep ya da haklı gerekçe göremiyorum."[4] (Europa ile annesi Asia, Giriş bölümünde söz edilen Yunan yarı-tanrıçalarıydı.) Birkaç yıl sonra Waldseemüller dahil bütün harita yapımcıları ve diğerleri yanıldıklarını ve Kolomb'un aynı yere Vespucci'den önce ulaşmış olduğunu anladılar; haritalardan "Amerika" adını çıkarmak istediler, ama ad bir kere tutmuştu. Flaman kartograf, matematikçi ve yerküreyi düz bir zemin üzerinde göstermek için yaygın olarak kullanılan projeksiyon aletini icat etmiş olan alet yapımcısı Gerardus Mercator (1512-94), 1538 yılında çizdiği dünya harita-

Şekil 19 Martin Waldseemüller'in 1507 yılında on iki ayrı ahşap kalıp kullanarak yaptığı ve "Amerika" sözcüğünü ilk kez kullandığı dünya haritası. Waldseemüller Asya kıyılarının yakınlarına Marco Polo'nun sözünü ettiği "binlerce ada"yı dahil eder ve haritayı dört rüzgârın ve Ptolemaios ve Amerigo Vespucci'nin resimleriyle çerçeveler. Kurulduğu zaman 1,2 metreye 2,4 metre ebadında olan ve günümüze tek bir kopyası ulaşmış harita, 2003 yılında ABD Library of Congress tarafından 10 milyon dolara satın alındı ve şu an orada sergilenmektedir.

sında ilk kez her iki kara parçası için Amerika adını kullandı; "Kuzey" ve "Güney" daha sonra eklendi.

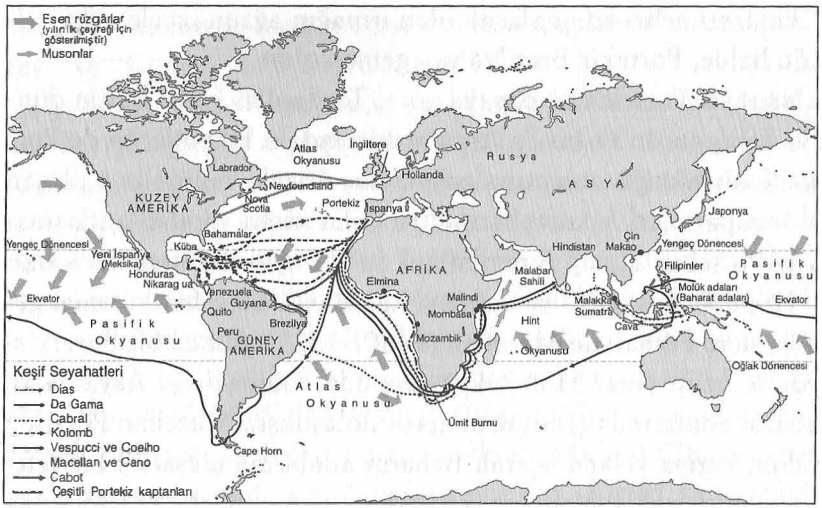
İspanyol ve İngiliz gemileri "yeni dünya"nın kıyılarını keşfederken Portekizliler de aynı şeyi yapıyordu. Grand Banks'e balıkçı filoları gönderdiler ve balık tuzlamak, kurutmak ve balina yağı işlemek için Kanada sahillerine küçük yerleşim merkezleri kurdular. Bazı Portekizli araştırmacılar, Portekiz gemilerinin Cabot ve Kolomb'dan önce Grand Banks'e varmış olduklarına inanmaktadırlar, ama şimdilik bu savı destekleyecek herhangi bir fiziksel veya yazılı kanıt bulunmamıştır. Afrika'nın güney ucunu ilk kez geçmiş olan Portekizli kâşif Bartolomeu Dias, 1500 yılında, bir başka Portekizli maceracı Pedro Alvares Cabral (1467?-1528?) komutasında çıkılan seferde gemilere komuta etti. Afrika sahillerinden aşağı Hindistan'a doğru gidiyorlardı, ama filo sürüklendi ve Güney Amerika'nın doğu sahillerine çıktılar. Burada kor renginde ağaçlar gördüler ve Portekizcede bu renge *brasa* dendiğinden hem ağaçlara hem de ülkeye *Brazil* (Brezilya) dediler. Dönüş yolculuğunda fırtınaya tutulan gemisi batınca Dias öldü; ama Portekiz, Brezilya üzerinde hak iddia etti.

Portekiz'in Güney Amerika'nın doğusu üzerinde hak iddia etmesi, Cabral'ın seferinden birkaç yıl önce, daha Avrupa'da kimse Güney Amerika'nın varlığından haberdar değilken, imzalanan uluslararası bir antlaşmayla destekleniyordu. Kolomb'un ilk seferinden dönmesinin hemen ardından, Portekiz ve İspanya kralları yapılacak seferlerin daha sonra hangi ülkenin hangi bölgeler üzerinde hak sahibi olacağı konusunda anlaşmazlıklara yol açabileceğini fark ettiler. Mevcut tek uluslararası otoriteye, Papa VI. Alexander'a başvurdular. Papa, Atlas Okyanusu'nun ortası olduğunu tahmin ettiği yerden aşağı doğru hayali bir hat çizdi ve Portekiz'e hattın doğusundaki, İspanya'ya da batısındaki her şeyi verdi. Ertesi yıl imzalanan Tordesillas Antlaşması'yla (1494) bu sınır hattı, 1.000 mil batıya taşındı ve böylece hat Güney Amerika'nın tam ortasından geçer hale geldi; ama bunu o zaman kimse bilmiyordu. Cabral'ın Brezilya'ya çıkması papanın daha önce ilan etmiş olduğu şeyi kesinleştirdi ve aynı yıl bir İspanyol keşif heyeti, daha son-

ra Amazon nehri adını alacak olan ırmağın ağzını incelemekte olduğu halde, Portekiz Brezilya'ya egemen oldu.

İspanya, Portekiz ve papaya göre, Tordesillas Hattı bütün dünyayı dolaşıyordu ve bu da Asya açıklarındaki Filipinler'in de Portekiz'e ait olduğu anlamına geliyordu. Ancak, Filipinler'e ulaşan ilk Avrupa seferi İspanyollarındı ve daha sonra yapılan antlaşmalarda Portekiz Güney Amerika'nın daha büyük bir kısmına karşılık Filipinler'i İspanya'ya vermeyi kabul etti. Bu seferi yöneten gemi kaptanı Fernao de Macellan (1480?-1521) aslında bir Portekizliydi ve uzun yıllar Hint Okyanusu'nda, Güneydoğu Asya'da ve Baharat adalarında (Molük adaları) dolaşmıştı. Macellan Portekiz kralını, batıya yelken açarak Baharat adalarına ulaşacak bir sefere maddi destek sağlamaya ikna edememişti; ancak, 1518 yılında genç İspanya kralı I. Carlos (ertesi yıl V. Karl unvanıyla Kutsal Roma İmparatoru olacaktı) ona destek sağlamayı kabul etti. Macellan beş gemi ile yola çıktı, önce Brezilya'ya, oradan da Güney Amerika kıyısı boyunca Antarktika'nın soğuk sularına yelken açtı; Antarktika'da gemilerinden biri battı, bir başka geminin mürettebatı isyan etti ve eve dönmek için yola çıktılar. Macellan sonunda Güney Amerika'nın, günümüzde Macellan Boğazı olarak bilinen güney ucundan dolaşmayı başardı ve çıktığı okyanusa, Atlas Okyanusu'ndan çok daha durgun göründüğü için, sakin anlamına gelen "Pasifik" adını verdi.

Ancak, Macellan'ın seferi sakin olmaktan çok uzaktı. Pasifik o kadar büyüktü ki, yiyecekleri bitti, tayfalar gemideki sıçanların yanı sıra deri çantalarını bile kaynatarak yediler. Meyve ve sebze olmadığından iskorbüt hastalığına yakalandılar; C vitamini eksikliğinden kaynaklanan bu hastalık, tayfaların eklemlerinde ağrı yapıyor, diş etlerinin kanamasına ve dişlerin dökülmesine yol açıyordu. Filipinler'e varınca, Macellan ve adamlarından bazıları yerel grupların arasındaki savaşlara katıldılar ve Macellan öldürüldü. 240 gemiciyle çıkılan seferden geriye kalan tek gemi ve on sekiz gemici, Baharat adalarından kendilerine katılan birkaç kişiyle birlikte İspanya'ya geri döndü. Geri dönen geminin kaptanı Juan Se-

Harita 9 Avrupalıların en önemli keşif seferleri, 1480-1525.

bastian del Cano'nun dünyanın çevresini dolaştığı kabul edildi. Ancak, bütün seferin ayrıntılı bir günlüğünü tutan Antonio Pigafetta isimli bir İtalyan, günlüğünde Macellan'ın cesaretini ve yeteneklerini övüyordu. Günlük yayımlandıktan sonra dünyayı ilk kez dolaşan insan unvanı Macellan'a verildi. Yani, Vespucci ve Macellan'ın ünlerinin anahtarı onların keşifleri değil, matbaaydı.

Papa, Tordesillas Hattı ile dünyayı Portekiz ile İspanya'yı tatmin edecek bir şekilde bölmüş olabilir, ama diğer Avrupa ülkeleri buna dahil edilmemişti. Macellan'ın Filipinler'de öldürülmesinden tam bir hafta önce Martin Luther, V. Karl'ın –Macellan'ı destekleyen kral– karşısına çıkmış, dinle ilgili konularda bağımsız olduğunu ilan ediyordu. Protestan Reformu Avrupa'nın yarısında papanın hâkimiyetini sona erdirdi. İngiltere ve Hollanda gibi Protestan ülkeler papanın dünyayı bölmesini kabul etmek için bir neden göremiyorlardı. Kendi seferlerinde keşfettikleri yerler üzerinde hak iddia ettiler; hatta Fransa gibi Katolik ülkeler bile sonunda Tordesillas Hattı'nı görmezden gelmeye başladılar. Avrupa ülkelerinin toprak üzerinde hak iddia etmesi papaların çizdiği hayali hatlardan çok seferlere, askeri güce ve sömürgeler kurulmasına dayanıyordu.

Kolomb'dan sonraki yüzyılda Avrupalıların çıktıkları seferler, genellikle birer bireysel kahramanlık girişimi olarak kaptanların adlarıyla anımsanıyor; ancak İspanya, Portekiz, İngiltere ve Fransa'nın kalabalık liman kentlerinde yaşayan insanlar için bu seyahatler muhtemelen birbirlerine çok benziyordu. Genellikle Akdeniz'de kaptanlık deneyimi olan bir İtalyan kaptan veya daha sonraları Atlas Okyanusu'nda dolaşmış olan İspanyol veya Portekizli bir denizci veya daha da sonraları bir İngiliz, Fransız veya Hollandalı maceracı rıhtımlarda veya tavernalarda servet kazanmayı bekleyen erkeklerle çocuklar arasından tayfa ve asker seçiyordu. Aynı zamanda, seferin masrafları için gerekli parayı, inanılmaz kârlar sağlayacağı umuduyla riske atmaya hazır tüccarlar veya zengin olma ve ülkesinde veya keşfedilecek olan bu yeni bölgede bir devlet görevine getirilme umuduyla para vermeye hazır bir soylu bulmak zorundaydı. Bu kişileri buldu mu, o ve kendisini destekleyenler, resmi onay ve daha fazla maddi destek almak için bir krala gidiyorlardı. Eğer bu kişiler Katolik ise, yanlarına birkaç misyoner, genellikle de gemideki zor koşullara dayanabilsinler diye, zorlu bir yaşama alışkın oldukları için keşiş veya frer alıyorlardı. Sefere sadece tek bir gemiyle çıkmak çok tehlikeliydi; bu nedenle sefere birkaç gemi birlikte çıkıyordu. Her gemide bir kaptan vardı, ama içlerinden biri hepsinin komutanı oluyordu. Yelken açıp gidiyorlardı ve birkaç yıl sonra birkaç gemi, eğer doğuya gitmişlerse, altın, inci, baharat ve köleyle, batıya gitmişlerse de kırmızı boya yapmak için papağan tüyleri veya kırmızböceğiyle dönüyorlardı. Birçok gemi ve insan ise hiçbir zaman geri gelmedi.

Bu gemilerdeki erkekler için –başlangıçta hepsi de gerçekten erkekti– muhtemelen bu seferler birbirine çok benziyordu. Denizciler, askerler ve gemide başka kim varsa, hepsi güvertede yatıyor, yavan bir yemek yiyor ve can sıkıntısı ile korku arasında gidip geliyorlardı. Tek ağrı kesici alkoldü, ama deniz tutmasına karşı hiçbir yararı yoktu. Ama alkol aynı zamanda tayfayı kavgacı da yapabiliyordu; bu nedenle kaptanların hem iyi birer denizci hem de kaba ve gaddar insanları disiplin altına alacak yetenekte olmaları gerekiyordu. Gemi batması, hastalık, kaza, kötü beslenme sonucu ve bıçak dö-

vüşlerinde ölen tayfa sayısı düşmanla yapılan muharebelerde ölenlerin sayısından çok daha fazlaydı.

Avrupalıların seferleri, Avrupa'nın liman şehirlerinin perspektifinden bakıldığında benzer olabilirlerdi, ancak dünyanın diğer bölgeleri üzerindeki etkileri açısından birbirlerinden çok farklıydılar. Hint Okyanusu ve Doğu Asya'nın büyük bir bölümündeki mevcut ticaret ağları ve güç yapıları, Avrupalıların gelip vergi toplamalarına ve bir miktar ticaret yapmalarına izin verecek şekilde biraz değişti. Güneybatı Hindistan, Doğu Afrika ve Güneydoğu Asya'da Avrupa silahları ve ticaretten kazanılan para, bazı hükümdarların kendi komşularına egemenliklerini kabul ettirmelerine yol açtı; bu da siyasi dengeyi değiştirdi. Bu, Afrika'nın batı sahilleri için de geçerliydi; ancak bu silahlar ve tarım kesiminde çalışacak çok sayıda işçi ihtiyacı Afrika'daki köle ticaretinin de sürekli olarak büyümesini sağladı. Karayipler'in ve Güney Amerika'nın birçok bölgesinde nüfusun çoğunluğunu Afrikalı köleler oluşturmaya başladı. Bu bölgelerde, Avrupalıların omuzlarında taşıdıkları silahlardan daha çok, elbiselerinde, derilerinde ve nefeslerinde taşıdıkları mikroplar yüzünden ölen yerli halkların yerini aldılar. Avrupalıların yaptıkları seferlerin Yeni Dünya üzerindeki etkisi, başlangıçta çok kötü, daha sonra ise, yepyeni toplum türlerinin ortaya çıkmasına yol açtığı için son derece çarpıcı oldu.

Asya'daki Avrupalılar: Tüccarlar ve misyonerler

Hint Okyanusu'nda ise Portekizli denizciler, yüzyıllardır süren altın, baharat ve ipek ticaretini ellerine geçirmeye çalışıyorlardı. Bunu yapmanın en iyi yolunun, gemilerin yakınından geçtiği sahillere veya iki deniz arasındaki dar su geçitlerine surlarla korunan ticaret sömürgeleri kurmak olduğuna karar verdiler. Amiral Afonso de Albuquerque (1453-1515) komutasındaki Portekiz gemileri, Hindistan'ın batı kıyısındaki Goa limanını, bugün Endonezya sınırları içinde kalan Malakka'yı ve Basra Körfezi'nin ağzındaki Hürmüz'ü ele geçirdiler. Hemen bu yerlerde kaleler inşa ettiler ve

tüm ticaret gemilerine lisans satın alma zorunluluğu getirdiler. Almazlarsa Portekiz savaş gemilerine yakalanmaları durumunda, geminin kaptanı idam edilecek ve kargosuna el konulacaktı.

Toplar ve sağlam gemiler bu Portekiz korumasını mümkün kılıyordu. Hint, Türk ve Arap savaş gemileri genellikle uzun, hafif, kürekle hareket eden kadırgalardı: Az sayıda topu olan bu tekneler sahile yakın yerlerde girilen hızlı muharebeler için inşa edilmişti. Portekiz gemileri ise daha büyüktü, denizlerdeki fırtınalara daha dayanıklıydı, topları daha ağır ve daha uzun menzilliydi, şehirleri bombalayabiliyor, diğer gemilerde delikler açabiliyordu. Genellikle çok hızlı saldırıyor, kadırgaların limanlardan çıkmasını engelliyor ve limanları ablukaya almak gibi yeni taktiklerle düşmanlarını şaşırtıyorlardı. Portekizliler vatanlarından uzaktaydı, muharebeyi kaybetmeleri durumunda destekleri yoktu; dolayısıyla merhametsizdiler ve genellikle kendilerinden her zaman çok daha büyük olan yerel güçlere delicesine bir cesaretle saldırıyorlardı. Yerel grupların arasındaki düşmanlıklardan da yararlanıyor, bir hükümdara komşularına saldırması için yardım edip karşılığında ondan üs veya liman alıyorlardı.

Osmanlılar 1517 yılında Mısır'ı fethederek kutsal Mekke ve Medine şehirlerinin resmi koruyucusu olduktan sonra, Hint Okyanusu'ndaki ticaret yollarının Portekizliler tarafından kontrol edilmesine karşı çıktılar. I. Sultan Selim (hsd. 1512-20) ve bir dizi baş vezir —Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en yüksek askeri ve siyasi memur— Kızıldeniz'de, İran Körfezi'nde, Doğu Afrika sahillerinde ve Hint Okyanusu'nun doğusundaki Sumatra'ya kadar olan bölgede deniz keşiflerini, haritacılık seferlerini, diplomatik misyonları, dini ve ticari girişimleri desteklediler. Osmanlı donanmasının üssü Akdeniz'di, bu yüzden Hint Okyanusu seferleri için Kızıl Deniz'de yeni bir donanma inşa ettiler. Portekizliler gibi Osmanlılar da çoğunlukla yerel siyasi liderlerle ve tüccarlarla ittifaklar kuruyorlardı ve Mombasa'dan Malacca'ya kadar kendilerine destek bulmuşlardı. 16. yüzyılın sonlarına doğru Moğol ve Safevi İmparatorlukları tehdit oluşturmaya başlayınca bu girişimlere sağlanan destek azaldı ve bazı önemli limanların kontrolü Osmanlılardan çıktı. Kısa bir süre sonra Osmanlıların en büyük

rakibi Portekiz de gücünü yitirdi ve Hint Okyanusu'nda egemenliği Hollanda ve İngiltere ele geçirdi.

Asya'nın daha doğusunda, Çin imparatorları Cıng Hi'nin seferlerinden sonra uzun mesafeli okyanus seferlerini desteklemediler, ama Çin yük gemileri bütün Güney Çin Denizi'nde dolaşıyor ve biber, baharat ve pamuk karşılığında ipek ve porselen veriyorlardı. Çin imparatorları Japonları barbar yağmacılar ve korsanlar olarak niteliklerinden, Japonya ile ticaret yapmak teknik olarak yasadışı olsa bile, sikke kesmek için Japonya'dan gümüş getirtiyorlardı. Çinli tüccarlar bugünkü Vietnam, Tayland, Endonezya ve Filipinler'in liman kentlerine yerleşiyor ve genellikle buraların yerel yöneticilerine Çin sanatını ve kültürünü tanıtıyorlardı. Bu zengin ticaret Portekizli tüccarların ilgisini çekti ve Afrika, Hindistan ve Güneydoğu Asya kıyılarındaki tahkim edilmiş ticaret sömürgelerinden çıkan Portekiz gemileri, 1520'lerde Çin'e ulaştılar. İlk temas kurdukları Çinliler, onları Japonlardan bile barbar buldu; bu yüzden Portekizlilerin ticaret izni alabilmeleri yıllar sürdü.

Çinli yetkililerin fikirlerini değiştirmelerini sağlayan şey, Portekizlilerin tavırlarında gördükleri bir düzelme değil, 1540'larda Portekizlilerin tesadüfen Japonya'ya çıkmalarıydı. Japon beyleri (*daimyo*) Portekizlilere ticaret izni verdiler; cam eşya, tütün, saat ve özellikle de ateşli silahlar gibi Avrupa malları Japonya'da çok tutuluyordu. Çok güçlü bir *daimyo* olan Oda Nobunaga (1534-82) Japonya'yı birleştirmek için savaştı, Avrupalılardan top ve silah satın alıp daha sonra bunları Japonya'da imal etmeye başladı; aynı zamanda Batı Avrupa sanat eserlerini ve eşyalarını topladı. Portekizliler, Japonya ile aralarındaki bu yeni ticaret için büyük ve iyi silahlanmış gemiler yolladılar ve Çin yetkilileri bu gemilerin aynı zamanda Japon gümüşünün güvenli bir şekilde Çin'e taşınmasını sağlayabileceğini gördüler. Portekizli tüccarların üzerindeki kısıtlamaları gevşettiler; tüccarlar da Avrupa ve Afrika'nın yanı sıra, bütün Doğu ve Güneydoğu Asya'ya mal taşıyarak zenginliklerini artırdılar. 16. yüzyılın sonlarında Portekiz gemileri, Japon gümüşünün yanı sıra, Pasifik Okyanusu'nu aşan İspanyol gemileri tarafından Filipinler'e getirilen Amerikan gümüşü, tatlı patates ve mısır gibi yeni Amerikan tarım ürünlerini de taşıyordu.

Belge 18 Matteo Ricci: Avrupalılarla Çinliler arasındaki farklılıklar üzerine

Matteo Ricci (1552-1610) 1583 yılındaki Çin seferine katılan çok iyi eğitim almış bir Cizvitti. Astronomi ve matematik eğitimi almıştı ve kendi teknik aletlerini yapabiliyordu. Çince öğrendi ve bilimsel eserlerle tarihi ve dini kitaplar yazdı ve çevirdi; 1601 yılında imparatorun Pekin'deki sarayına kabul edildi ve hayatının sonuna kadar burada yaşadı. Ricci, Çin'de kaldığı sürece günlük tuttu. Bu günlük Ricci'nin ölümünden sonra bir başka Cizvit tarafından derlendi ve yayımlandı. Ricci, aşağıdaki alıntıda Çin ve Avrupa siyasi sistemleri arasındaki farkı anlatıyor; özellikle Çin'de bilim adamlarına gösterilen saygıdan etkilenmişti.

Çinliler kesinlikle hiçbir yabancı ülkeye güvenmiyorlar ve dolayısıyla insanlara, vatanlarına asla dönmemeleri koşuluyla, Çin'e girme ve Çin'de yaşama izni veriyorlar ki, bizim durumumuz da budur. Vatanlarının yüce, diğer tüm ülkelerin de değersiz olduğunu düşünmeleri onları öyle gururlu yapmış ki, kendileriyle karşılaştırdıklarında, bütün dünya onlara vahşi ve barbar geliyor; bu düşünceye sahip olduklarından, onların yabancı hocaları önemsemelerini beklemek mümkün değildir ...

Yalnızca doktora unvanı veya lisans diploması alanlar, krallık hükümetinde görev yapabilirler ve yöneticilerin ve kralın ilgisi nedeniyle aday sıkıntısı hiç çekilmemektedir. Bu yüzden, kişi, ister ilk kez göreve gelmiş, ister sivil yönetimde deneyimli biri olsun, bütün kamu makamları, bu göreve getirilen kişinin bilgisi, sağduyusu ve diplomasisiyle güçlenmekte ve bu özelliklere dayanmaktadır ...

Sivil ve askeri hesaplar ve tüm bakanlıkların masrafları ulusal hazineden karşılanmaktadır; ulusal bütçe Avrupalıların tahmin edebileceğinden çok daha büyüktür. Kamu binaları, kralın ve akrabalarının sarayları, hapishanelerin ve kalelerin bakımı ve her türlü savaş malzemesinin yenilenmesi ulusal hazine tarafından karşılanmak zorundadır ve bu büyüklükteki bir krallıkta, inşaat ve restorasyon hiç durmadan devam etmektedir ...

Çin'de kamu idaresi bölümünü kapamadan önce, bu insanlarla Avrupalılar arasındaki birkaç farka daha işaret etmek doğru olacaktır. İlk olarak, durup düşününce, sınırsız bir büyüklüğe, inanılmaz kalabalıkta bir nüfusa ve her türlü mala inanılmaz miktarlarda sahip böyle bir krallık, iyi donanımlı bir orduya ve donanmaya sahip olduğu ve dolayısıyla komşu ülkeleri kolaylıkla fethedebilecek bir durumda olduğu halde, ne kralının ne de halkının bir başka ülkeye saldırmayı düşündüğünü görmek insana inanılmaz gelmektedir. Sahip olduklarıyla yetiniyorlar ve fetih gibi bir arzuları yok. Bu açıdan genellikle kendi yönetimlerinden şikâyetçi olan ve başkalarının elindekinde gözü bulunan Avrupalılardan çok farklılar. Batılı ülkeler mutlak egemenlik fikriyle yanıp tutuştuklarından, atalarından kendilerine kalanları bile koruyamazken, Çinliler binlerce yıldır bunu yapmaktadırlar ...

Batı'yla olan farkı göstermesi açısından dikkat edilmesi gereken bir başka önemli olgu da bütün krallığın Filozoflar olarak tanınan Bilgeler Sınıfı tarafından yönetilmesidir. Tüm ülkeyi düzenli bir şekilde yönetme sorumluluğu onların ellerine teslim edilmiştir. Ordunun subayları ve askerleri onlara çok büyük saygı göstermekte ve emirlerine derhal itaat etmektedirler; ordu sık sık, öğretmeni tarafından cezalandırılan bir okul çocuğu gibi, onlar tarafından disiplin altına sokulmaktadır. Savaş politikalarını biçimlendirenler ve askeri konulara karar verenler sadece Fi-

> lozoflardır; kral, askeri komutanlardan çok onların fikirlerine ve tavsiyelerine önem vermektedir. Aslında komutanların sadece çok az bir kısmı, o da çok ender olarak, savaş görüşmelerine kabul edilmektedir. Dolayısıyla, kültürlü olanlar savaşa değer vermiyorlar ve en düşük filozof unvanını en yüksek askeri unvana tercih ediyorlar; çünkü biliyorlar ki, halk sevgide ve saygıda Filozofları askeri liderlerden çok daha üstün tutmaktadır ve filozofların zengin olma olanakları çok daha yüksektir.
>
> (*China in the Sixteenth Century: The Journals of Matteo Ricci*, çev. Louis J. Gallagher, S. J. –New York: Random House, 1942–. İzin alınarak basılmıştır.)

Tüccarlarla birlikte çeşitli dini tarikatların üyeleri, özellikle de Cizvitler Japonya'daki bazı *daimyo*ların sarayları ile Çin imparatorunun sarayında kabul görüyorlardı. Çin'de Konfüçyüsçü bilim adamlarıyla dini konular, astronomi ve başka konuları konuşuyorlardı. Başka misyonerler de çok daha sıradan kişilerin din değiştirmelerini sağlıyorlardı. İmparatorlar genellikle Hıristiyanlığa hoşgörüyle yaklaşıyordu; çünkü Hıristiyanlık, insanlardan imparatora olan bağlılıklarından vazgeçmelerini istemiyordu. Bu nedenle Hıristiyanlık, Konfüçyanizm, Taoizm, Budizm ve İslamiyet gibi Çin'de bulunan diğer dinlerin ve felsefi akımların arasına girdi. Ancak, misyonerler ve tüccarlar hükümet tarafından çizilen sınırlar çerçevesinde hareket ediyor ve büyük şehirlerden fazla uzaklara gidemiyorlardı.

Misyonerler, Portekiz ticaret sömürgeleriyle birlikte başka bölgelere de gönderildiler. 16. yüzyılda yerel halkın din değiştirmesi yavaş işleyen bir süreçti; ayrıca Portekizli din adamları oldukça gevşek ve keyiflerine düşkündüler ve tıpkı askerler ve tüccarlar gibi yerel kadınlarla yaşıyorlardı. 1540'lardaki Katolik Reformu'ndan etkilenmiş din adamlarının gelişiyle ruhban sınıfına daha sıkı standartlar kondu ve Hıristiyanlığı kabul edenleri idare etme kuralları daha sertleşti. Birçok sömürgede piskoposluklar kuruldu; hatta Goa'da bir başpiskoposluk ve 1563 yılında Asya'daki ilk *auto da fé* uygulamasında bulunan ayrı bir engizisyon kuruldu. Hıristiyan olup vaftiz edilen herkes engizisyonun nüfuzu altına giriyordu; bu kişiler arasında eski Hindular, animistler, ataları yıllar önce Yahudilik'ten veya İslamiyet'ten Hıristiyanlığa geçmiş Porte-

kizli "Yeni Hıristiyanlar" bulunuyordu. *Auto da fé* uygulaması 18. yüzyıla kadar düzenli bir şekilde sürdü.

Goa, 5. yüzyılda, hatta daha erken bir tarihte, Suriye'den gelen misyonerlerin iyi örgütlenmiş Hıristiyan kiliseleri kurduğu Malabar vilayetinin hemen kuzeyindeydi; buradaki Hıristiyanlar Yeni Ahit havarisi Thomas'ı kiliselerinin gerçek kurucusu olarak kabul ediyorlardı; dolayısıyla onlara çoğunlukla Aziz Thomas Hıristiyanları denmektedir. Aziz Thomas Hıristiyanları bütün tarihleri boyunca doğu patrikleriyle gevşek bir ilişki içindeydiler, ama piskoposları yoktu. Her cemaat büyük ölçüde bağımsızdı ve başlarında, bekârlık yemini etmiş papazlar değil, görevleri veraset yoluyla intikal eden evli başdiyakozlar bulunuyordu. Doğal olarak papanın otoritesi altında değillerdi ve bu durum Portekizli yetkilileri rahatsız ediyordu. 1599 yılında Goa başpiskoposu, kilisenin bazı ileri gelenlerini Roma'ya bağlılık yemini içmeye, ruhban sınıfının evlenemeyeceği ilkesine uymaya ve Trento Konsili'nin kararlarını kabul etmeye ikna etti. Ancak bu, tüm cemaatler tarafından kabul edilmedi ve Hindistan'ın güneybatısında yavaş yavaş, biri Papalığa bağlı diğeri Papalıktan bağımsız iki farklı Hıristiyan topluluğu ortaya çıktı.

Portekiz'in sömürgeleştirme girişiminin ilk yıllarında, yerel halktan oluşan bir ruhban sınıfının ortaya çıkacağı beklentisi vardı ve Portekiz Goa'sında bir ilahiyat fakültesi açılmış ve çok geçmeden bu fakültenin yönetimini Cizvitler devralmıştı. Öğrencilerin çoğu yüksek kast gruplarındandı veya babaları Avrupalıydı. Bu durum Antonio Gramsci'nin hegemonya anlayışına güzel bir örnek oluşturmaktadır: Yerel seçkinler de Avrupalıların otoritesini kabul ettirme çabasında yer almışlardır. Ancak Portekiz sömürgelerinde Avrupalı olmayanlar, hiçbir zaman dini tarikatların asli üyesi olarak kabul edilmediler; ne kadar eğitim almış olurlarsa olsunlar bu, onların "madun" etnik statülerini değiştiremeyecekti.

Sonuç olarak, Asya'daki Portekiz "imparatorluğu" ticaret modelini bir ölçüde değiştirdi; ama Çin ve Japonya gibi güçlü devletler üzerinde pek önemli bir etkisi olmadı; sadece az sayıda kişi Hıristiyan oldu. Avrupalıların Asya'daki girişimleri insanların günlük yaşamını da belirgin bir biçimde değiştirmedi; hatta muhtemelen,

çoğu Asyalı bin yıldan fazla bir süredir kıyı kentlerinde faaliyet göstermekte olan uluslararası tüccar ve işadamlarının arasına artık Avrupalıların da katıldığının farkında bile değildi. Avrupalı tüccarlar bölgede uzun süre kalınca çoğunlukla yerel kadınlarla evleniyorlardı; karışık ırktan olan çocukları yerel dili konuşuyordu. Tüccarlar bazen İslamiyet'i kabul ediyor ve böylelikle birçok farklı etnik gruptan oluşan şehir nüfusuna daha da kolay karışabiliyorlardı.

Portekiz seferleri Avrupa'da tüccarlara ve bazı denizcilere zenginlik getirdi ve Portekiz kralları özellikle Çin'den yapılan gümüş ticareti sayesinde bir miktar vergi ve gelir sağladılar. Ancak, bu para akışı Portekiz'in 1580 yılında gerçekleşen İspanyol istilasına ve fethine karşı koymasını sağlayacak kadar fazla değildi; İspanyolların fethi, Avrupa gemileriyle Asya'ya giden ve Asya'dan çıkan gümüşün ve diğer malların akışını çok daha kolay bir hale getirdi.

Afrika'daki Avrupalılar: Köle tüccarları ve şeker yetiştiricileri

Başlangıçta Avrupalıların Afrika'nın batı kıyısı boyunca yaptıkları seferlerin etkisi Asya'da olduğundan daha fazla değildi. Sıtma, sarıhumma ve uyku hastalığı gibi tropik hastalıklar Avrupalıları çabucak öldürüyordu; bu yüzden Portekizli tüccarlar Afrika'da kısa bir süre ve kıyıya olabildiğince yakın kalıyorlardı. Tahkim edilmiş daimi ticaret sömürgeleri kurdular; ancak mal alıp satabilmek için mevcut ticaret ağlarını kullanıyorlardı. Portekiz kralları, Benin, Oyo ve Kongo gibi Batı Afrika devletlerinin krallarıyla antlaşmalar imzaladılar ve bu ülkelere altın, pamuklu kumaş, fildişi ve köle karşılığında, yünlü ve ipekli kumaş, çeşitli aletler ve silahlar sağladılar.

Birkaç misyoner, Rahip Johannes'in Hıristiyan krallığını aramak için kıtanın içerisine doğru gitti; ama onu bir türlü bulamayınca, orada karşılaştıkları insanları Hıristiyan yapmak için çalıştılar. En büyük başarıyı, bugünkü Kongo Cumhuriyeti, Zaire ve Angola'yı içine alan güçlü bir devlet olan Kongo Krallığı'nda ka-

zandılar. Cizvit ve Kapuçin misyonerler yerel dilde günah çıkartabilmek ve vaaz verebilmek için zaman içinde Kikongo dilini öğrendiler. Bantu dillerinden birinde yayımlanan ilk kitap, 1556 yılında yazılan ve 1624 yılında basılan Portekizce ve Kikongoca yazılmış bir kateşizm kitabıydı.

Manikongo denen Kongo kralı, ülkenin dini ve siyasi lideriydi ve ülkenin altı vilayetine valiler atıyordu. Hıristiyanlığı kabul edenler arasında, Portekiz kralının adı olan I. João'yı alan *manikongo* Nzinga Nkuwu da (1506 yılına kadar hüküm sürdü) bulunuyordu. Hıristiyan adı I. Afonso olan bir sonraki *manikongo* Nzinga Mbemba (hsd 1506-43) bir Hıristiyan olarak yetiştirildi ve halkını Hıristiyan yapmak için çalıştı. İlahi mekân, özel güçleri olan papazlar, suda yapılan ve yeniden doğuş anlamına gelen inisiyasyon ritüeli, melekler ve şeytanlar gibi Hıristiyanlıkta bulunan birçok inanç, Batı Afrika'daki mevcut dini inançlara benziyordu. Bu da, halkın Hıristiyan öğretisini kabul etmesinin zor olmayacağı anlamına geliyordu. Krallar ve Kongo kilisesinin ileri gelenleri, tıpkı Hıristiyanlık ilk kez Akdeniz'den kuzeye doğru yayılmaya başladığında Avrupalıların yaptığı gibi, Hıristiyan inanışlarını ve uygulamalarını kendi değerlerine uydurdular. Hıristiyanlık Kongo kültürünün önemli bir parçası haline geldi; Kongo'nun başkenti Mbanza'da o kadar çok kilise vardı ki, insanlar bu kente "Çanlı Kongo" diyordu.

Hıristiyanlığın Kongo'da yayıldığı sırada bir başka ithal ürünün –şekerin– çok yıkıcı bir etkisi olmaya başlamıştı. Şekerkamışı Güney Pasifik'e özgü bir bitkidir; bitki antik dönemde Hindistan'a götürülmüştü ve buradaki çiftçiler kamışın suyunu, kolaylıkla depolanabilecek ve taşınabilecek olan granüle dönüştürmeyi öğrenmişlerdi. Bitki daha sonra Çin'e ve şekerkamışı yetiştirmeye elverişli sıcak ve yağmurlu iklime sahip Girit, Sicilya ve Kıbrıs gibi adaların bulunduğu Akdeniz'e götürüldü. Atlas Okyanusu'nda, Afrika sahillerinin açıklarındaki adalarda da benzer bir iklim vardı ve bu adalar Avrupalılar tarafından keşfedildikten kısa bir süre sonra buralarda da şekerkamışı yetiştirilmeye ve işlenmeye başlandı. Şeker üretimi hem pahalı rafineri makineleri hem de şekerka-

mışını kesip taşımak, tarlaları yakmak ve şekerkamışının suyunun kaynatıldığı kazanların başında durmak için çok sayıda işçi gerektirir. Bu, küçük çaplı şekerkamışı yetiştiricilerinin şekeri ekonomik olarak üretmelerinin zor olduğu anlamına gelmektedir; bu yüzden ortaya uzaklarda yaşayan tüccarların veya yatırımcıların sahip oldukları büyük plantasyonlar çıktı. Avrupa ve Afrika'daki ilk şeker plantasyonlarında, birçok farklı etnik gruptan özgür ve köle işçiler çalışıyordu; ancak 1480'lere gelindiğinde, çoğu şeker plantasyonundaki işçiler, özellikle de Atlas Okyanusu'nda Afrika sahillerine yakın adalardaki işçilerin tümü, Afrikalı siyah kölelerdi.

Kolomb, Madeira adasında yaşarken şeker üretme olasılıklarını bizzat gördü ve Karayipler'e yaptığı ikinci seferinde, yanında şekerkamışı aşı kalemleri götürdü. Batı yarıküredeki ilk şeker fabrikası, 1515 yılında bugünkü Dominik Cumhuriyeti'nde kuruldu. Brezilya'nın da iklimi elverişliydi ve 16. yüzyılın ortalarında Avrupa'nın her tarafından giden yatırımcılar orada şeker plantasyonları kuruyordu. 1600 yılına gelindiğinde, Brezilya Avrupa'nın en büyük şeker sağlayıcısı olmuştu ve şeker çoğu insanın günlük yiyeceğinin bir parçası haline gelmişti. İngiltere'de kişi başına düşen şeker tüketimi yılda 1-2 kiloydu. Bu, günümüzdeki şeker tüketimiyle karşılaştırıldığında çok küçük bir miktardı (Amerika Birleşik Devletleri kişi başına düşen yıllık şeker tüketiminde, yılda yaklaşık 75 kg. ile, dünyada birincidir); ancak, üretimin azlığı nedeniyle lüks madde sayılan, insanların şekere bir yiyecek olarak değil de, bir ilaç olarak baktıkları ortaçağ ile karşılaştırıldığında ise çok yüksekti. Şeker fiziksel anlamda alışkanlık yapmayabilir; ama fiyatı düşük olduğu sürece insanların şeker talebinin doymak bilmediği görülüyor.

Kölelik ve nakliye, şeker fiyatının düşük kalmasını sağlıyordu. Karayipler ile Brezilya'daki şeker üreticileri başlangıçta şeker üretiminin gerektirdiği zahmetli işi yerli halka zorla yaptırmaya çalıştılar. Karayipler'de İspanyol yerleşimcilere (*encomenderos*) yerlileri *encomienda* sisteminde zorla çalıştırma hakkı verilmişti; ama yerliler ya ölüyor ya da kaçıyorlardı. Ne ücret verilirse verilsin, kızgın güneşin altında pala sallamaya ve arabalara şeker yüklemeye razı çok az Avrupalı vardı. Çözüm Atlas Okyanusu'ndaki adalarda ba-

şarılı olan sistemin aynısıydı: Köle yapılmış Afrikalılar ithal ederek, karmaşık şeker üretme makinelerini sürekli olarak çalıştırmak için çok sayıda işçinin şekerkamışı sağladığı büyük plantasyonlar kurmak. Köle tacirleri, daha fazla sayıda köle esir etmek, satın almak veya takas etmek için Batı Afrika sahillerinden giderek daha içerilere girmeye başladılar. Bazı hükümdarlar bölgelerindeki köle ticaretini sınırlamaya çalışıyorlardı, ama başka hükümdarlar bundan kâr sağlıyordu; zaten saldırganlar kurallara pek önem vermiyordu. İnsanları esir alıp köle yapmak için savaşı teşvik ediyor veya siyahları evlerinden ve tarlalarından kaçırıyorlardı. Köle ticareti sürekli büyüdü; başlangıçta yılda birkaç binken, daha sonra yılda on binleri buldu. Afrika'dan şeker plantasyonlarına çalışmaya götürülen bu insanların çoğu çocuk yaşta ya da yetişkin erkeklerdi. Kolomb'un seferini takip eden 350 yıl boyunca Atlas Okyanusu'nu aşan Afrikalıların sayısı Avrupalıların sayısından fazlaydı.

Köleler, Afrika'nın içlerinden kıyıya kadar yürütülüyor ve orada kilitli kafeslerde gemilere yüklenmeyi bekliyorlardı. Gemiye bindirildiklerinde güvertenin altındaki kirli ve berbat kokulu yere istif ediliyorlardı; tavan bazen oturamayacakları kadar alçak oluyordu. Yiyecek ve su gemideki herkes için sınırlıydı; kölelere ise daha az veriliyordu. Köleler aynı zamanda tayfaların dayağına ve kötü muamelesine maruz kalıyordu. İlk köle seferlerinde kölelerin yaklaşık olarak yarısı Atlas Okyanusu'nu –daha sonraları yolculuğun bu aşamasına "orta yolculuk" dendi– geçerken ölüyordu; ancak daha sonraları, gemi sahipleri kölelerin hayatta kalmalarını sağlamaları durumunda daha fazla kâr edeceklerini görünce ölüm oranı düştü. Köleler her aşamada çalışmayı reddederek, aletleri sabote ederek, kaçarak veya ayaklanarak esir alınmalarına karşı koydular. Karayipler'deki çoğu adada ve Güney Amerika kıtasında *maroon* adı verilen kaçak köle toplulukları, ormanlık veya bataklık alanlarda bir araya geliyor ve plantasyon sahiplerinin veya hükümet yetkililerinin denetiminden uzakta yaşıyorlardı.

1500'de kölelik dünyada birçok toplumda vardı; ancak Yeni Dünya'daki plantasyon köleliği daha önceki kölelikten iki açıdan farklıydı. Bunlardan birincisi, hemen hemen tüm kölelerin siyah ve

Belge 19 Kongo Kralı I. Afonso'nun Portekiz Kralı III. João'ya mektubu

1520'lerde Kongo'nun Hıristiyan kralı I. Afonso, Portekiz Kralı III. João'ya yazdığı bir dizi mektupta, ondan Avrupa mallarının ithalatını sınırlamasını ve halkının köle yapılmasını durdurmasını istiyor ve başka konulara değiniyordu. Bunlar Avrupalıların eylemlerinin etkilerini Afrika perspektifinden ele alan ve günümüze kadar gelmiş ilk kaynaklardır. João, Afonso'ya cevap verdi, ama köle ticareti konusunda hiçbir şey yapmadı.

Efendim, saygıdeğer Asaletmeap, krallığımız o kadar farklı şekillerde yok edilmektedir ki, gerekli çareyi sağlamak yerinde olacaktır; çünkü bu sorun temsilcileriniz ve yetkilileriniz tarafından bu krallığa gelmelerine izin verilen ve açtıkları mağazalarda tarafımızdan yasaklanan malları ve daha başka birçok şeyi satan tüccarlara tanınan aşırı özgürlükten kaynaklanmaktadır. Bu mallar krallığımızda ve topraklarımızda öyle yaygınlaşmıştır ki, eskiden bize itaat eden kullarımızın çoğu artık itaat etmemektedir; çünkü bizde olan her şeyin daha fazlası onlarda bulunuyor; biz bu şeylerle onların tatmin olmasını ve bize itaat etmelerini ve emrimizden çıkmamalarını sağlıyorduk; yani bu durum sadece Tanrı hizmetine değil, aynı zamanda krallığımızın ve devletimizin güvenliğine ve huzuruna da zarar vermektedir.

Verilen zararın büyüklüğünü hesaplayabilmek mümkün değildir; çünkü sözü edilen tüccarlar her gün halkımızı, vatanın evlatlarını, soylularımızın, kullarımızın ve akrabalarımızın evlatlarını almaktadırlar; çünkü bu krallığın zenginliklerini ele geçirmeye çalışan bu hırsızlar, bu vicdansız insanlar onları esir almakta ve satmaktadır. Kral hazretleri, bu kokuşmuşluk ve ahlaksızlık o kadar büyüktür ki, ülkemizin nüfusu tamamen yok olmaktadır ve siz buna izin vermemelisiniz. Bunu önlemek için krallığınızdan birkaç rahip ile okullarda öğretmenlik yapmak için birkaç kişi ve kutsal ayinler için şarap ve undan fazlasına ihtiyacımız yoktur. Siz Kral hazretlerine bize bu konuda yardım etmeniz, buraya tüccar veya mal gönderilmemesini emretmeniz için yalvarıyoruz; çünkü bu krallıkta köle ticareti yapılmaması veya kölelerin dışarı çıkarılmaması bizim isteğimizdir –vurgu özgün metinde vardır– ...

Halkımızın büyük çoğunluğu, krallığımıza insanlarınız tarafından getirilen ülkeniz mallarına ve diğer şeylere karşı çok büyük bir arzu duyuyor; insanlarınız doymak bilmez iştahlarını tatmin amacıyla birçok insanımızı, özgür insanları esir alıyor; çoğu zaman soyluları ve soyluların oğullarını, bizim akrabalarımızı esir alıyor ve onları krallığımızda bulunan beyaz insanlara satıyorlar ve bu amaçla onları saklıyorlar; başkalarını da tanınmasınlar diye akşamları getiriyorlar.

Bu insanlarımız beyaz insanlar tarafından alındıktan hemen sonra zincire vuruluyorlar, dağlanıyorlar; eğer beyazlar onları gemilere bindirmek üzere götürürken muhafızlarımız tarafından yakalanırlarsa, onları satın aldıklarını, ama kimden satın aldıklarını bilemediklerini söylüyorlar; bu yüzden adaleti sağlamak ve özgür insanlara özgürlüklerini geri vermek bizim görevimiz; ancak sizin uyruklarınız bundan rahatsız olurlarsa ki, olduklarını söylüyorlar bunu yapmak mümkün olmaz.

(Çevirinin bulunduğu kitap: Basil Davidson, der., *The African Past* –Boston: Curties Brown, 1964–, s. 67-8. İzin alınarak basılmıştır.)

hemen hemen tüm plantasyon sahiplerinin ve yöneticilerinin beyaz olmasıydı. Bu nedenle plantasyon köleliğinde, dünyanın diğer bölgelerindeki kölelikten farklı olarak, bir ırk öğesi vardı. Hıristiyan Avrupalılar ile Müslüman Araplar Siyah Afrikalıları kendilerinden aşağıda, barbar ve ilkel yaratıklar olarak görüyorlardı; bu tavır onların herhangi bir kaygı duymaksızın Afrikalı köleleri alıp satmalarına izin veriyordu. Plantasyon sistemi, beyazlığı özgürlük ile siyahlığı da kölelik ile bağlantılandırarak bu ırkçı fikirleri güçlendirdi; köleler gerçek "öteki" oldular; neredeyse insan bile sayılmıyorlardı. Daha doğrusu, plantasyon sahipleri kölelerini insan olarak değil de makine olarak görüyorlardı; makineler gibi köleler de eskirdi ve yerlerine yenilerinin konulması gerekirdi. Brezilyalı plantasyon sahipleri kölelerin en fazla yedi yıl yaşayacaklarını hesaplıyor ve yeni köleler satın alma maliyetini şeker fiyatına ekliyorlardı. Bazı Hıristiyan misyonerler, özellikle Hıristiyanlığa geçen köleler söz konusu olduğunda, bu muameleye itiraz ediyordu; ancak Katolik ve daha sonra ortaya çıkan Protestan kiliseleri köleliği resmen kabul ediyordu. Hatta bazen kilisenin ileri gelenleri köleliği övüyor, köleliğin bu dünyada insanların hayatını zorlaştırdığını, ama kölelerin Hıristiyan olmalarını sağlayarak onlara cennete gitme fırsatı verdiğini ve bu nedenle, uzun vadede onların lehine olduğunu söylüyorlardı.

Plantasyon köleliğinde yeni olan ikinci şey, bu tür köleliğin, Avrupalıların deniz seferlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan uluslararası ticaret ağına son derece bağımlı olmasıydı. Başlangıçta plantasyonlar, şekerin monokültür üretimi üzerine kurulmuştu; daha sonra kahve, çivit ve pamuk gibi başka ürünler de üretilmeye başlandı. Bu, plantasyonlarda ihtiyaç duyulan diğer her şeyin ithal edilmesi gerektiği anlamına geliyordu. Karayipler'e ve Brezilya'ya –daha sonra da daha az sayılarda Kuzey Amerika'ya ve Güney Amerika'nın diğer bölgelerine– köle getiren gemiler Avrupa'ya ham şeker ve melas götürüyordu. Ham şeker Hollanda'da rafine edilerek beyaz şeker üretiliyor ve Portekiz'de ve Portekiz egemenliğindeki Atlas Okyanusu adalarında tatlı şarap üretiminde kullanılıyordu. Bu türden bir tatlı şaraba hâlâ Madeira denmektedir. Madeira,

Kolomb ile ailesinin yaşamış olduğu ve Avrupa'nın ilk şeker plantasyonlarının kurulduğu adanın adıdır. Şeker ile şarap, kumaş, çeşitli mallar ve makineler karşılığında İngiltere'ye ve Avrupa'nın diğer bölgelerine gönderiliyordu. Gemiler Kuzey Amerika'dan tropikal plantasyonlara un ve kereste götürüyor, dönüşte melas getiriyor, melastan da rom yapılıyordu. Rom ve şarap, okyanusu geçen her Avrupa gemisinde bulunuyordu; çünkü hemen her yerde yüksek kârlarla satılabiliyordu ve tayfaların günlük kumanyasının bir parçasıydı. Batı Afrika, Avrupa ve Karayipler genellikle Atlas Okyanusu'nun "ticaret üçgeni" denilen ve 12. ve 13. bölümlerde çok daha ayrıntılı olarak incelenecek olan üç noktasını oluşturuyordu. Bu üçgenin bütün noktaları servet olanakları sunuyordu.

Modern endüstriyel fabrikalarla karşılaştırıldığında, kölelik genellikle çok geri bir sistem olarak nitelendirilir; ancak birçok açıdan plantasyonlar da birer fabrikaydı; olabildiğince fazla satılabilmesi için, tek bir üründen çok miktarlarda üretiyorlardı. Köle ticareti kendi başına olağanüstü kârlar sağlamıyordu; ama plantasyon sistemi Avrupalı tüccarlara ve yatırımcılara giderek artan bir servet kazandıran bir ticaret ağının çok önemli bir parçasıydı. Avrupa ülkeleri, 16. yüzyıl boyunca korsanları kontrol altına alabilmek için donanmalarını büyüttüler; daha fazla sayıda ve daha iyi limanlar inşa ederek ticareti bir nebze daha güvenli hale getirdiler. Kolomb'dan bir yüzyıl sonra kaptanlar, yatırımcılar ve hükümet görevlileri okyanusta sefere çıkarken hâlâ risk aldıklarını biliyorlardı; ama kâr olasılığı bu risklerden ağır basıyordu.

Savaşlara yol açan, aileleri ve akraba gruplarını yıkan köle ticaretinin Batı Afrika üzerinde dramatik etkileri oldu. Her beş Afrikalı-Amerikalıdan birinin atasının Kongo Krallığı'ndan getirilen insanlardan biri olması muhtemeldir. Köle ticareti zaman içinde *manikongo*nun otoritesini zayıflattı ve Kongo küçük devletlere bölündü. Ancak bu süreç bir yüzyıldan daha uzun sürdü, çünkü Kongo Krallığı'nın en büyük ve en güçlü olduğu dönem, II. Garcia'nın (hsd 1641-61) hükümdarlığı sırasındaydı.

Yeni Dünya'daki Avrupalılar: Fatihler ve madenciler

Karayipler'deki ve Orta ve Güney Amerika'daki İspanyol fetihleri birçok açıdan Hint Okyanusu'ndaki Portekiz fetihleri gibiydi. Bu fetihler çok süratli ve acımasızdı, askeri teknolojiye dayanıyordu ve değişik gruplardan oluşan yerli halklar arasındaki düşmanlıktan yararlanıyordu. Ancak, Amerika kıtalarındaki İspanyollar ile diğer Avrupalı grupların elinde Portekizlilerin Asya ve Afrika'da sahip olmadıkları bir silah vardı: Mikroplar. Tropik hastalıklar, bu hastalıklarla savaşacak ve onları önleyecek modern ilaçların geliştirilmesine kadar Avrupalıların, Afrika'nın Güney Sahra bölgesinin içlerine girmesine engel olmuştu; ancak Amerika'da bunun tersi söz konusuydu. Avrupalıların Amerika'ya yaptıkları seferlerin, bu kıtada yaşayıp tek bir gemi veya asker görmeyenlerin bile üzerinde yıkıcı bir etkisi oldu. Avrupalıların beraberlerinde Amerika'ya getirdikleri ve Avrasya'da yaygın olan kızamık, kabakulak, veba, grip ve çiçek gibi hastalıklara karşı Amerikan yerlilerinin hiçbir direnci yoktu. Bu hastalıklar Karayip adalarında yayıldı ve oradan Orta ve Güney Amerika'nın daha yoğun nüfuslu bölgelerine sıçrayarak bazı yerlerde yerel nüfusun neredeyse yüzde 90'ını öldürdü.

Avrupalılar 1490'ların sonlarında ve 1500'lerin başlarında Orta ve Güney Amerika'nın içlerine gittiklerinde, hastalıklar çoğunlukla kâşif ve asker gruplarından önce oralara ulaşmış oluyordu. Mikropların bulaşması için birkaç, hatta tek bir yerlinin bile kıyıya çıkan İspanyol grubuyla temas kurması, arkasından köyüne dönerek yemek yapmak, çocuk taşımak gibi normal işler yapması veya gördüklerini başkalarına anlatması yeterli oluyordu. İnsanlar hemen hastalanıp ölüyordu; öyle ki, Avrupalı askerler birkaç hafta veya birkaç ay sonra bir bölgeye gittiklerinde zayıf düşmüş ve sayıları azalmış insanlarla karşılaşıyorlardı. Nüfustaki bu çarpıcı düşüş, İspanyolların ve Portekizlilerin ve daha sonra da Fransızların, İngilizlerin ve Hollandalıların bir dizi ticaret sömürgesi yerine,

kara imparatorlukları kurmalarına da olanak sağladı. Askerlere ve kâşiflere, vali veya kraliyet görevlisi gibi makamlar verildi, kısa bir süre sonra da yerleşimciler geldi.

Toplar ve mikroplar iki en büyük Yeni Dünya imparatorluğunu, Orta Meksika'da Aztekleri ve And dağlarındaki İnkaları fethetmekte önemli rol oynadı. Bu imparatorlukların İspanyollar karaya çıkmadan önceki büyüme biçimleri küçük Avrupa kuvvetlerinin nasıl bu kadar kolay başarılı olduklarını açıklamaktadır. Aztekler ve İnkalar 15. yüzyılda ve 16. yüzyılın başlarında askeri fetihler yoluyla imparatorluklarını kurdular; komşuları onların gücüne ve kendilerinden vergi almalarına kızıyordu; bu yüzden çoğunlukla İspanyollara yardım ettiler ve onların müttefiki oldular.

Aztek İmparatorluğu, 1300 yıllarında kuzeyden Orta Meksika'ya göç ederek Orta Meksika vadisindeki Texcoco gölü adalarına ve kıyılarına yerleşen Meksikalılar tarafından kurulmuştu. Burada başkentleri Tenochtitlán'ı kurdular; 1500 yılında bu şehir muhtemelen İstanbul hariç, Avrupa'daki tüm şehirlerden büyüktü. Aztekler göç ederken birçok komşu kabileyi fethettiler ve savaş dini bir görev olarak kabul edilir oldu. Aztekler en güçlü tanrı olan güneş tanrısı Huitzilopochtli'nin enerjisini koruyabilmesi için esir alınan savaşçıların ve diğer genç insanların kendisine kurban edilmesini istediğine inanıyorlardı; böylelikle tarlalardaki ürünler büyüyebilecek, yaşam sürebilecekti. Bu nedenle Aztek savaşçıları düşman askerlerini öldürmek yerine, onları esir alıyor ve fethedilen kabilelerden vergi talep ediyor ve kurban ayini için daha başka insanlar istiyorlardı.

İnka İmparatorluğu ise ilk olarak And dağlarında Titikaka gölü etrafında kuruldu ve 15. yüzyılda sınırlarını genişletti; 1520 yılına gelindiğinde Güney Amerika'nın batı kıyısında 4.500 km. boyunca uzanıyordu. Aztekler gibi İnkalar da güneş tanrısına tapıyor ve ona İnti diyorlardı; ama İnti kendisine insan kurban edilmesini istemiyordu. İmparatorlarını, onun da adı İnka'ydı, yeryüzündeki insanlarla gökyüzündeki güneş arasındaki bağ olarak görüyorlardı. İnkalar fethettikleri topluluklardan savaş tazminatı ve vergi olarak tarım ürünleri ve işçi istiyorlardı (buna *m'ita* sistemi deniyordu). İnka İmparatorluğu'ndaki en önemli projelerden biri, bü-

yük bir yol ve köprü ağı inşa etmek ve bakımını yapmaktı. Yol boyunca sözlü mesaj taşıyan koşucular için özel kulübeler vardı. Koşucu bir sonraki kulübeye kadar koşup mesajı orada bekleyen koşucuya veriyordu; bir tür atlı posta sistemi gibiydi. Bu sistemle bir haber günde 250 km. uzağa iletilebiliyor; ama bu şekilde bulaşıcı hastalıklar da aynı hızla yayılıyordu.

Kolomb'un ilk seferini takip eden yıllarda Yeni Dünya'daki İspanyol yerleşimleri, kâşiflerin birkaç kez Amerika kıtasına gidip gelmiş olmalarına rağmen, Karayipler'deki adalarla sınırlıydı. İspanyol atları ve İspanyol askerleri zaman içinde tropik iklime alıştılar ve 1519 yılında Hernando Cortés (1485-1547) 600 kişilik bir grup ve birkaç yüz atla Meksika sahiline çıktı. Azteklere düşman olan Tlaxcalan halkıyla ve diğer yerli halklarla, özellikle kendisini desteklemeyen halkların köylerini topla bombardımana tuttuktan sonra, ittifaklar kurdu. Tenochtitlán'a vardığında askerlerinin sayısı birkaç bini bulmuştu. Aztek İmparatoru Moctezuma, Cortés ile adamlarını şehre kabul etti; ancak Portekizlilerin Çin'de yaptıkları gibi İspanyollar da ev sahiplerine kötü davrandılar ve kanlı bir savaştan sonra şehirden atıldılar. Ancak arkalarında çiçek hastalığı mikrobunu görünmez bir düşman olarak bıraktılar ve birçok insan hastalanıp öldü. Cortés, Azteklerin düşmanları arasından başka müttefikler buldu ve uzun bir savaştan sonra Tenochtitlán'ı zayıf düşmüş Aztek kuvvetlerinden aldı. Cortés ile müttefikleri daha sonra Aztek ordularıyla başka bölgelerde de savaştılar ve 1521 yılında Cortés tüm imparatorluğu ele geçirdi. Avrupa'ya Aztek sanatından örnekler gönderdi. Bu örnekler aralarında Albrecht Dürer'in de bulunduğu Rönesans sanatçıları tarafından incelendi ve çok beğenildi.

Yaklaşık on yıl sonra, İspanyol kâşif Francisco Pizarro (1478?-1541) İnka İmparatorluğu'nu fethetti. Pizarro, Panama City'ye yerleştikten sonra zengin olmuş ve burada güneylerde bir yerde çok zengin bir imparatorluk olduğu hakkında hikâyeler duymuştu. Bu imparatorluğu aramak için birkaç sefer düzenledi, 1532 yılında İnka liderlerinden Atahualpa'yı (1500?-1533) esir aldı ve binlerce İnkayı öldürdü. Pizarro'nun adamlarının sayısı Cortés'inkilerden de azdı, ama İspanyollar İnkaları gafil avlamışlardı. Güç-

lü imparator Huayna Capac (hsd 1493-1525) bir veba salgınında –mikrobu Amerika'ya muhtemelen İspanyollar taşımıştı– kısa zaman önce öldüğünden İnkalar kendi aralarında bölünmüştü ve İnkaların tümü Atahualpa'yı desteklemiyordu. Atahualpa serbest bırakılması için çok büyük bir fidye ödedi, ama İspanyollar yine de onu öldürdüler. Pizarro, Lima şehrini kurarak Peru'nun başkenti yaptı ve İspanyollar bu şehri Güney Amerika'nın büyük bir kısmının keşfi ve fethinde üs olarak kullandılar. İspanya Kralı I. Carlos, Pizarro'yu Peru valisi yaptı, ama Pizarro birkaç yıl sonra vali olmak isteyen bir başka İspanyol kâşif tarafından öldürüldü.

Kral I. Carlos –Alman İmparatoru olan, Luther'i dinleyen ve Macellan'ı yollayan Kral Carlos– adı değiştirilerek Yeni İspanya yapılan Meksika'ya vali olarak Cortés'i atadı. İspanyollar Peru ve Meksika'da yeni kentler kurdular, Hıristiyan kiliseleri inşa ettiler ve Karayipler'deki gibi tarım plantasyonları açtılar. İspanyol fatihlere ve yerleşimcilere büyük araziler ve yerli halkı işçi olarak çalıştırma hakkı verildi. Bunu ilk olarak Karayipler'de kurulmuş olan *encomienda* sistemi yoluyla yaptılar. İspanyol din adamları göçmenlere din hizmeti vermenin yanı sıra, yerel halka da vaazlar vermeye başladılar. Başlangıçta İspanyolca verilen bu vaazları çok az insan anlıyordu; ama misyonerler Amerika'da konuşulan dilleri öğrendikçe vaazlar o dillerde verilmeye başlandı. Misyonerler yeni İspanyol şehirlerinden ve mevcut Kızılderili köylerinden uzakta misyonlar kurdular, yerli halkı Hıristiyan yapmaya ve onlara Avrupa âdetlerini öğretmeye çalıştılar. Bu misyonlar halkı kültüründen kopardı, ama aynı zamanda onları köle yapmak isteyen plantasyon sahiplerinden de korudu.

Kuzey Meksika'da ve Peru'nun And dağlarında gümüş madenlerinin keşfedilmesi de fetihlerin hızını artırdı. 6. bölümde tartıştığımız gibi, Avrupalı ve Asyalı tüccarlar ve bankerler, karmaşık iş muamelelerinde bazen çeşitli türde kâğıt paralar kullanıyorlardı, ama alım ve satım genellikle sikkeyle yapılıyordu. Sikkelerin büyük bir kısmı gümüştü ve insanlar bunlarla aynı zamanda vergilerini de ödüyordu. Daha fazla gümüş daha fazla sikke anlamına geliyordu. Bu da, hem madenciliği hem de ticareti vergilendiren hükümet için daha fazla vergi demekti. İspanyol hükümeti gümüş

madenlerini büyük bir fırsat olarak görüyor ve gümüş çıkarma hakkını, çıkardıkları gümüşün yüzde yirmisini kendisine vermeleri koşuluyla, özel yatırımcılara veriyordu. Maden sahipleri, Avrupa'dan madencilik deneyimi olan kişiler ve gümüş cevherini saflaştırmak için malzeme ile tasfiye makineleri getirdiler. Ayrıca Avrupalı seçkinler gibi yaşayabilmek için mal ve eşya ithal ettiler; tıpkı Avrupa'dakiler gibi, madenleri kapitalist yatırımlar olarak organize ettiler. Hükümet bu gümüşün Avrupa'ya gitmesini garantilemek istiyordu; bu nedenle kaleler inşa ettiler, daha sağlam gemilerin ve daha iyi silahların yapımını teşvik ettiler ve paralı asker tuttular. And dağlarında İnkaların zorunlu işçilik sistemini taklit edip geliştirdiler ve Potosí'de bulunan inanılmaz derecedeki zengin gümüş madenlerini işletmek ve gümüşü taşımak için *encomienda* sistemi yoluyla Kızılderilileri kullandılar. Kızılderililere aynı zamanda zorla, gümüş cevherinden gümüşü ayırmak için gereken, ama çok zehirli bir madde olan cıva çıkarttırılıyordu. Misyon papazları bu zorlu taleplere bazen karşı çıkıyorlardı, ama hükümet onları emirleri uygulamaya daha istekli papazlarla değiştiriyordu.

Ancak İspanyol yönetimi mikropların yayılması konusunda hiçbir şey yapamıyordu. Madenlerdeki tehlikeli koşullar ve gümüş tasfiyesinde kullanılan cıvadan zehirlenme, hastalıklarla birleşince insanlar daha çabuk ölüyordu. Özellikle And dağlarında yaşayan insanlar madenlerde çalışmamak için uzak köylere kaçıyorlardı ve onları geri dönmeye zorlayacak kadar çok sayıda İspanyol askeri hiçbir zaman olmuyordu. İspanyollar da Karayipler'deki sömürgelerde yaşayan Afrikalı köleleri getirdiler. Kölelerin yerel aile bağları olmadığından kaçmaları zor olacaktı; ama onlar da büyük kayıp veriyorlardı. Maden sahipleri işçi bulma ve onları ellerinde tutma sorununa, yeni tip ve daha verimli makineler deneyerek; nihayetinde işçilere ücret ödemeye başlayarak ve çalışma koşullarını iyileştirerek çare buldular. Ancak, yerel halkın zorla çalıştırılması bazı bölgelerde 18. yüzyıla kadar; Afrikalıların köle olarak çalıştırılması ise çok daha uzun sürdü.

İspanyol yetkililer, Orta ve Güney Amerika'daki sömürgelerinde Avrupalılar ile Kızılderililerin farklı topluluklarda yaşayacakla-

rını düşünmüşlerdi ve fetihten yüz yıl sonra durum bir dereceye kadar öyleydi. 1600 yılına gelindiğinde, İspanyol ve Portekiz sömürgelerinde saf Avrupalı olan veya olduklarını iddia eden, yaklaşık 200.000 insan yaşıyordu. Bu insanlar şehirlerde yaşıyor, İngiliz yününden veya Çin ipeğinden yapılmış elbiseler giyiyor, Hollanda malı tabaklarda yemek yiyor, tatlı Portekiz şarabı içiyor ve İtalyan mimarlar tarafından tasarlanmış kiliselerde ibadet ediyorlardı. Bu Avrupalı azınlık, yönetimde, kilisede ve ticarette gücü ellerinde bulunduruyordu. Şehirlerden uzakta ise, milyonlarca saf Kızılderili köylerde yaşıyor, yüzyıllardır aynı hayvanları besliyor veya avlıyor, aynı ürünleri yetiştiriyorlardı. Bu, özellikle değerli madenlerin bulunmadığı ve şekerkamışının yetişmesinin mümkün olmadığı Amazon nehri havzası gibi bölgeler için geçerliydi. Avrupalıların getirdikleri hastalıklar, en uzak bölgelerdeki insanları bile öldürmüştü, ama yetkililer veya askerler çok ender olarak bu bölgelere gidiyordu, misyonerlerin sayısı bile çok azdı.

İspanyol ve Portekiz sömürgelerine göç eden Avrupalı kadın sayısı erkeklerin sayısından çok daha azdı. Dolayısıyla birbirlerinden ayrı yaşayan Amerikan yerlileri ile Avrupalılar arasındaki bu ayrılığı sürdürmek olanaksızdı. Avrupalı erkekler yerel halktan kadınlarla ilişkiler kurdular ve özellikle maden kasabalarının etrafında ve yeni şehirlerde, karma bir toplum ortaya çıktı. Afrikalı köleler ve çocukları da bu karışıma eklendi ve böylelikle Orta ve Güney Amerika'da *casta* veya *mestizo* denilen karışık ırktan insanların sayısı giderek arttı. İspanyol ve Portekizli yetkililer ile Katolik kilisesi tasarladıkları bir toplumdan çok farklı bir toplumu yönetmek için politikalar ve kurumlar geliştirmek zorunda kaldılar. Bu süreci 13. bölümde çok daha ayrıntılı bir şekilde ele alacağız.

Küresel bağlantılar ve Kolomb takası

Gümüş, Latin Amerika'daki *mestizo* toplumunun gelişmesini hızlandırdığı gibi, küresel ticaret bağlantılarının gelişmesini de hızlandırdı. Meksika ve Peru'da çıkartılan ve silahlı konvoylarla İs-

panya'ya götürülen gümüş ve altın, İspanyol krallığının toplam gelirinin dörtte birini oluşturuyordu. 1560'lardan başlayarak her yıl birkaç çok büyük gümüş gemisi Meksika'daki Acapulco'dan Filipinler'deki İspanyol sömürgesi Manila'ya gidiyordu. Burada gümüş karşılığında Çinli tüccarlardan ipek, porselen, baharat ve başka lüks tüketim maddeleri alınıyor ve daha sonra bu satın alınan maddeler, Latin Amerika'daki Avrupalı maden sahiplerine ve şehirlilere veya İspanya'daki varlıklı soylulara satılıyordu. Bu Çinli tüccarlar, aynı zamanda Japon gümüşünü de satın alıyor ve hepsini ekonomisi gelişmekte olan ve para basabilmek için giderek daha fazla gümüşe ihtiyaç duyan Çin'e götürüyorlardı. İspanya'ya götürülen gümüşle, sömürgelerdeki madenler ve şeker plantasyonları için alet ve ihtiyaç malzemesi ile ayrıca, kölelerle takas etmek için Batı Afrika'ya götürülen silahlar ve aletler satın alınıyordu. Amerikan gümüşü ve altını, enflasyonu körükleyen "fiyat devrimi"ne katkıda bulundu ve çoğunlukla imparator seçilmesini finanse etmek için V. Karl'a veya savaşlarını yürütebilmeleri için İspanyol krallarına borç para veren Alman bankerlerin eline geçti.

Ancak küresel bağlantılar sadece maden ve paradan ibaret değildi; aynı zamanda isteyerek veya istemeyerek birçok şeyi paylaşmak demekti; çünkü Avrupalıların seferleri dünyanın on binlerce yıldır kopuk bir şekilde var olan bölgelerini birbirine bağlıyordu. Bu bağlantıların bazıları, Amerika kıtalarında hiçbir bağışıklığı olmayan yerli halklara salgın hastalık bulaştırmak gibi felaketlere yol açıyordu. Ancak, tarihçilerin "Kolomb takası" (*Columbian Exchange*) adını verdiği bazı başka bağlantılar da çok yararlıydı. Tarım ürünleri ve hayvanlar, Atlas Okyanusu'nun her iki tarafına da götürüldü. Avrupalılar, Avrupa'dan Amerika'ya at, sığır, domuz, koyun ve tavuk götürdüler. Bu hayvanlar çoğunlukla yabanıl ortama kaçıyor ve orada çoğalıyorlardı; İspanyolların, bugün Arjantin sınırları içinde kalan çayırlık Rio de la Plata bölgesinde terk ettiği yüz baş sığırın sayısı çoğalarak 30-40 yıl içinde 100.000'i aşmıştı. Ayrıca Amerika'ya, buğday, üzüm ve zeytin de götürdüler; bu ürünler Kuzey ve Güney Amerika ovalarında iyi yetişiyordu. Afrika'dan da muz, kahve ve hindistancevizi götürdü-

ler. Avrupa'ya ise mısır ve patates götürdüler; bu ürünleri başta hayvan yemi olarak, daha sonraları insanlar için yiyecek olarak da yetiştirmeye başladılar. Güney Amerika'dan Afrika ve Asya'ya ananas ve avokadonun yanı sıra, domates, biber, tatlı patates, yerfıstığı ve manyok gitti. (Günümüzde dünyada yenen yiyeceğin yaklaşık yüzde 30'unun kaynağı Amerika kıtalarıdır.) Bu bitki ve hayvan takası dünyada beslenmenin gelişmesine yol açtı ve salgın hastalıklar yüzünden inanılmaz sayılarda can kaybına karşın, toplam global nüfusun yavaş yavaş artmasını sağladı.

Kolomb takası, besleyici olanların yanı sıra keyif veren maddeleri de içeriyordu. Daha önce şekerin Asya'dan Amerika'ya yolculuğunu incelemiştik; Azteklerin cennetten geldiğine inandıkları çikolata ise öteki yöne gitti. Aztekler ve Mayalar çikolatanın yapıldığı kakao bitkisinin tarımını yapıyorlardı. Cortés kakao bitkisini İspanya'ya götürdü. Aztekler gibi İspanyollar da kakao içme alışkanlığı edindiler ve kakaolarını ithal şekerle tatlandırdılar. (Aztekler ve Mayalar kakaolarını tatlandırmadan içiyorlardı; kakao sözcüğü Maya dilinde "acı su" anlamına gelmektedir.) Kakao içme alışkanlığı Fransa'ya ve İngiltere'ye sıçradı; bu ülkelerde 1600'lerde insanlar Arabistan ve Afrika'dan ithal edilen kahveyi, 1650'lerde de Hindistan ve Çin'den ithal edilen çayı içiyorlardı.

1600'lerin başlarında kakao, çay ve kahvede bulunan kafein maddesi gibi, alışkanlık yapıcı bir başka maddenin daha küresel ticareti yapılıyordu: Nikotin. Amerikan yerlileri Kolomb'dan çok önce tütün yetiştirip içiyorlardı. Kolomb dönüşte İspanya'ya tütün tohumu götürdü ve İspanyol çiftçiler tütünü insanların rahatlamasına yardımcı olan bir ilaç olarak kullanmak üzere yetiştirmeye başladılar. Fransa'nın Lizbon büyükelçisi Jean Nicot (1530-1600) –adı, nikotin sözcüğüne ve tütünün botanikteki adı olan *Nicotiana*'ya kaynak olmuştur– tütün kullanımını, ilk olarak enfiye biçiminde, Fransa'ya tanıttı. İngiliz tüccarlar, tütünü Osmanlı İmparatorluğu'na götürdüler; burada tütün dumanıyla göz gözü görmeyen kahvehaneler erkeklerin buluştuğu popüler yerler haline geldi. Osmanlı İmparatorluğu'nda ulema, kahvehanelerin insanları dini görevlerini yerine getirmekten alıkoyduğundan şikâyet etmeye

başladı; bunun üzerine Sultan IV. Murad (hsd 1623-40) kahveyi ve tütünü yasakladı, ama bu önlemleri etkili olamadı.

Ürünler, takas edilmek üzere dünyanın her yanına gönderiliyordu, ama bunlar genellikle Batı Avrupa gemilerinde taşınıyordu. Avrupalılar, Hint Okyanusu ve Güney Çin Denizi'ndeki birçok gruptan biriydi; ama başka yerlerde okyanus taşımacılığına egemen oldular. Bu onlara büyük kârlar sağladı ve sömürge imparatorluklarının bulunmadığı yerlerde bile, ticaret koşullarını dikte etmelerine olanak verdi. Avrupalılar giderek şeker, değerli madenler ve kereste gibi işlenmemiş veya yarı işlenmiş hammaddeler karşılığında işlenmiş mal ihraç etmeye başladığından, bu ticaret aynı zamanda, Avrupa'da gemi yapımcılığından tekstile birçok sanayi kolunun büyümesini sağladı.

Avrupa sömürgeciliğinin ilk yüz yılının aynı zamanda siyasi etkileri de oldu; çünkü ilk küresel imparatorlukların ortaya çıkması, çatışma alanlarının ve güç kaynaklarının artık Avrupa ile sınırlı olmadığı anlamına geliyordu. Amerika kıtalarının fethi başlangıçta İspanya krallığının (ve daha az bir ölçüde Portekiz krallığının) ve Katolik kilisesinin parlamasına yol açtı; her ikisi de devasa yeni topraklara ve yeni halklara hükmeder oldular. Denizaşırı sömürgelerinden gelen zenginlik, İspanya'yı 1600 yıllarında Avrupa'nın en güçlü krallığı haline getirdi. İngiliz ve Fransızların her zaman İspanya'nın Amerika kıtalarıyla yaptığı ticareti keserek onu zayıflatmayı amaçlamaları, bu bağlantının herkes tarafından kabul edildiğinin göstergesidir. Batı Avrupa ülkeleri, ticaret yapmaya, hazine ve sömürge elde etmeye teşvik eden denizaşırı varlıklarının, milliyetçilik duygusunu canlandırdığını ve askeri ve ekonomik güçlerinin vazgeçilmez bir parçası olduğunu düşünüyorlardı. İngiliz korsanları –ki, çoğunlukla *privateer** denilerek yüceltiliyorlardı– zengin olma arzusuyla İspanyol hazine gemilerine ve Güney Amerika'daki limanlara saldırıyorlardı. Ancak çoğunlukla İngiliz kralının onayını alıyorlardı ve kazandıklarının bir kısmını ulusal hazineye vermeleri bekleniyordu. Örneğin, bu "deniz kurtları"nın

---

* *Privateer*: Hükümetin izniyle düşman ülkelerin gemilerine saldıran. (ç.n.)

en ünlülerinden Sir Francis Drake (1543?-96) Kraliçe Elizabeth'ten para ve gemi aldı ve sonunda şövalye yapıldı. İspanyol gemilerini ele geçirdi, 1588 yılında İspanyol Armadası'na karşı İngiliz savaş gemilerine komuta etti, Karayipler'deki ve Güney Amerika'nın "Spanish Main" adı verilen kuzey sahilindeki İspanyol kentlerini yağmaladı. 1570'lerin sonunda dünya seferine çıktığında, Güney Amerika'nın batı sahillerinde bulunan ve hiçbir şekilde tahkim edilmemiş kentleri yağmaladı. Drake, kariyerine köle taciri olarak başladıysa da nihayetinde Avam Kamarası üyelerinden biri oldu.

İspanya'ya duyulan nefret, 16. yüzyılda ve 17. yüzyılın başlarında sözlü ve yazılı olarak dolaşan ve Yeni Dünya'daki İspanyol gaddarlığını anlatan hikâyelerle arttı. Bu "Kara Efsane" (İspanyolca *Leyenda Negra*) özellikle 1544 yılında Meksika'da Chiapas piskoposu olan bir İspanyol Dominiken misyonerin, Bartolome de Las Casas'ın (1474-1566) yazılarına dayanıyordu. Las Casas, Kızılderililere yapılan muamele ile ilgili olarak başlatılan kraliyet araştırmasına katıldı ve Kızılderililerin insandan daha aşağı varlıklar oldukları için onları köle yapmanın doğru olduğunu söyleyen bazı yetkililere cevap olarak, 1552-1553 yıllarında İspanyolların kötü muamelelerini ayrıntılandıran, eleştiren ve muhtemelen abartan bir dizi yazı yazdı. Las Casas'ın yazılarında, bütün Kızılderililer çocuk gibi masum, bütün İspanyollar da acımasız, kötü ve açgözlüydü. Yazıları kralın Kızılderililerin köle yapılmasını yasaklamasına yol açtı. Büyük ölçüde uyulmamasına rağmen bu yasak Amerika'ya getirilen Afrikalı kölelerin artmasında rol oynamış olabilir. Las Casas başlangıçta Afrikalı kölelerin getirilmesini onaylıyordu, ama daha sonra bundan pişmanlık duydu. Başka Avrupa dillerine çoğunlukla "Kızılderililerin Gözyaşları" gibi başlıklarla çevrilen yazıları, diğer Avrupa uluslarının Yeni Dünya'yı fetihlerine bir gerekçe sağladı ve Protestan propagandasının ana öğesini oluşturdu.

Las Casas'ın Amerika kıtalarının yerli halklarını barışsever ve zararsız olarak resmetmesi, Avrupalılar tarafından çıkarılan ve yaygınlaştırılan klişelerden sadece biriydi. Bazıları Yeni Dünya'ya gitmiş, bazıları ise gitmemiş kimi yazarlar, Kızılderilileri vahşi, yabani

Belge 20 Theodor de Bry'dan Amerika manzaraları

© Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz/Art Resource, NY

Avrupalılar Amerika kıtalarını kâşiflerin ve fatihlerin yazılarından ve sanatçılar tarafından üretilen görsel imgelerden öğrendi. 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılın başlarındaki en ünlü ve en fazla reprodüksiyonu yapılan Yeni Dünya tasvirleri, Flaman gravürcü Theodor de Bry'ınkilerdi (1527?-1598). Theodor de Bry, 1590'dan itibaren, Las Casas'ın illüstrasyonlu edisyonu da dahil olmak üzere, birçok kaynaktan yararlanarak çok sayıda ciltten oluşan bir dizi anlatı yayımladı. De Bry, Hollanda Din Savaşları sırasında ülkesinden kaçmış bir Protestandı ve gravürlerini Katolikliğin kötülüklerini ve Kızılderililerin soyluluğunu ve egzotikliğini göstermek için kullanıyordu. De Bry Amerika kıtalarına hiç gitmedi; yapıtlarını oralara gitmiş olanların yazıları ve illüstrasyonları üzerine kurdu. Onun 1595 yılında Frankfurt'ta basılan *Americae* serisinin beşinci cildinden alınan bu gravürde, İspanyol askerler Afrikalı kölelerin bir isyanını şiddetle bastırıyorlar. Bu cilt, 1540'larda ve 1550'lerde Karayipler'de seyahat eden İtalyan maceracı Girolamo Benzoni'nin metnini ve ahşap baskılarını temel almaktadır. Benzoni İspanyollardan nefret ediyordu ve kitabı İspanyolların yerlilere ve Afrikalılara kötü muamelelerini anlatan sayısız hikâyeyle doluydu; ama başka kaynaklar da İspanyolların, kölelerin isyanlarını gerçekten acımasız bir şekilde bastırdıklarına işaret etmektedir.

ve hayvansı olarak kabul ederken diğerleri onları mağrur, erdemli ve soylu olarak resmediyordu: Antik Yunan ve Roma'nın "soylu paganları"nı andıran "soylu vahşiler." Hem olumlu hem de olum-

suz anlatılarda, Kızılderililer çoğunlukla çıplak veya yarı giyinik veya sadece tüylerle örtülü olarak resmediliyor, açıkça egzotik olarak görülüyorlardı. Kâşiflerin hikâyeleri veya bu hikâyelere dayalı olarak yazılan kitaplar, başka dillere çevrildi ve birçok baskı yaptı. Vespucci'nin mektupları çoğunlukla bu algılamaları güçlendiren illüstrasyonlarla süslenerek altmış baskı yaptı. Okuma-yazma bilmeyenlerin bu görüşleri paylaşmaları için, illüstrasyonlar metinlerden ayrı olarak kopyalanıyor ve reprodüksiyonları yapılıyordu.

Yeni Dünya'daki keşifler, eğitimli Avrupalılar için entelektüel bir sorun oluşturuyordu; çünkü bu insanların Amerika kıtalarının halklarını, Hıristiyan öğretileri ile klasik modeller üzerine kurulu bir dünya görüşüne oturtmaları gerekiyordu. Eğer Eski Ahit'te anlatılan Tufan gerçekten bütün dünyayı kapladıysa, o zaman Kızılderililer Nuh'un çocukları olmalıydı. Ama oraya ne zaman ve nasıl gitmişlerdi? Hümanistlerin bu kadar saygı duyduğu Yunanlıların ve Romalıların nasıl olur da onlardan haberi olmazdı? Halklar arasındaki farklılıklar nasıl açıklanacaktı? Uygar ile barbar arasındaki gerçek fark neydi? Las Casas, *Apologética historia sumaria* başlıklı dev etnografya ve karşılaştırmalı tarih kitabında bu sorulara cevap olarak tüm halkların eşit derecede rasyonel olup, aynı uygarlık yolunda yürüdüklerini ve Yeni Dünya kültürlerinin aslında Yunan ve Roma kültürlerinden üstün olduğunu söylüyordu. İspanyol zalimliğini anlatan yazılarının tersine, bu kitabı 20. yüzyıla kadar yayımlanmadı; ancak bu konuları daha kısa bir şekilde ele alan başka yazılar yayımlandı.

Bunlardan biri olan *Historia natural y moral de las Indias* (Yerlilerin Doğal ve Ahlaki Tarihi) Peru ve Meksika'da yirmi yıldan fazla bir süre yaşayan İspanyol Cizvit ilahiyatçı José de Acosta (1540-1600) tarafından yazılmıştı. Acosta'nın 16. yüzyılın sonunda ve 17. yüzyılın başında birkaç dilde yayımlanan yapıtı, dünya kültürlerini, Avrupalıların, Çinlilerin ve Japonların en üstte, Azteklerin ve İnkaların ortada, Afrikalılar ile diğer "vahşiler"in ise en altta olduğu hiyerarşik bir düzen içinde gösterir. Acosta'nın sıralaması Cizvit politikasını hem şekillendiriyor hem de yansıtıyordu. Çin'deki Cizvitler, Çinli erkekleri başka yerlerdeki koyu renkli Hıristiyanlardan çok daha kolay bir şekilde Cizvit tarikatına üye ve

hatta papaz olarak kabul ediyorlar; onları çok gelişmiş kültürlerin bireyleri olarak görüyor, dolayısıyla liderlik makamlarına daha uygun olduklarını düşünüyorlardı. İlk Çinli papaz Luo Wanzao (vaftiz adı Gregorio Lopez) 1654 yılında papaz oldu ve daha sonra, kilise hiyerarşisinde birçok kişinin karşı çıkmasına rağmen piskoposluğa kadar yükseldi.

Çoğu Avrupalı, kültürel hiyerarşinin tepe noktasını başka bir grupla paylaşmaya Acosta kadar istekli değildi; Las Casas'ın tüm halkların rasyonel kapasitelerinin eşit olduğu yolundaki görüşlerini ise çok daha az sayıda insan kabul ediyordu. İspanyolların Karayipler'i, Orta Amerika'yı ve And bölgesini oldukça kolay bir biçimde fethetmesi, Avrupalıların bu "yeni" halklara Hıristiyanlığı ve uygarlığı kabul ettirmeye yazgılı oldukları duygusunu güçlü bir şekilde yarattı.

*

15. yüzyılda dünya ülkeleri eskisinden çok daha fazla birbirine bağlı bir hale gelmeye başladı ancak yeni bağlantı hatları mevcut ağlara dayalı olarak yaratılıyordu. Değerli kargolar taşıyan gemiler yüzyıllar boyunca Hint Okyanusu'nu aşmıştı; 15. yüzyılda Portekizliler Afrika'nın güney ucunu dolaşarak bu zengin ticaret ağıyla bağlantı kurdular. Portekizli kaptanlar ve tüccarlar aynı zamanda Batı Afrikalılarla ticaret yaparak da çok büyük kazançlar sağladılar. Portekizlilerin bu başarılarına karşılık olarak ve aynı zamanda Müslümanları durdurma arzusuyla İspanyol hükümdarlar Ferdinand ve Isabella, 1492 yılında sürekli batıya giderek Asya'ya ulaşması umuduyla, Kolomb'a maddi destek sağlamayı kabul ettiler.

Hepimizin bildiği gibi, Kolomb Karayip adalarına ulaştı ve seferiyle ilgili haberler Avrupa'ya ulaştığında, başka Avrupalı hükümdarlar tarafından desteklenen denizciler ve maceraperestler, hızla "Yeni Dünya" diye adlandırılan kara parçasının kıyılarını keşfetmeye başladılar. Papa VI. Alexander'ın 1494 yılında imzalanan Tordesillas Anlaşmasıyla dünyayı ikiye bölmesiyle Portekizlilerin Brezilya'da büyük bir sömürge kurmasına rağmen, İspanyollar batı yarıküredeki en büyük imparatorluğu kurdular. İngiltere, John Cabot'un seferleri nedeniyle Kuzey Amerika'nın

büyük bir kısmında hak iddia etti ama 17. yüzyıla kadar Amerika kıtalarında başarılı bir İngiliz sömürgesi kurulamadı.

Avrupalıların seferleri, ticari girişimler ve sömürgeleştirme 16. yüzyılda dünyanın değişik bölgelerinde çok değişik etkilere yol açtı. Hint Okyanusu'nun büyük bir kısmında, Doğu Afrika'da, Güneydoğu Asya'da ve Doğu Asya'da mevcut ticaret ağları, dini ve entelektüel gelenekler ve iktidar yapılar görece az değişti. Özellikle, savaşlara yol açan, üretken işçileri çeken ve akrabalık gruplarını yok eden köle ticareti genişlemeye başlayınca, Avrupalıların ürettikleri silahlar ve ticari mallar Afrika'nın batı sahillerinde güç dengesini değiştirdi. İspanyollar Amerika kıtalarında büyük ve zengin Aztek ve İnka imparatorluklarını üstün askeri teknolojileri ve diğer yerel halklarla kurdukları ittifaklar sayesinde çabucak fethetti; Avrupa'dan gelen hastalıkların hızla yayılması ve birçok yerde nüfusun büyük çoğunluğunu öldürmesi bu fethi kolaylaştırdı. İspanyollar Avrupalılardan, Afrikalılardan ve yerli halklardan oluşan karışık bir nüfusun yaşadığı bir imparatorlukta tarım plantasyonları kurdu, Hıristiyan kiliseleri inşa etti ve değerli madenler çıkardı. Amerika'da çıkarılan altın ve gümüş küresel ticaret bağlantılarının genişlemesine yol açtı. Tarım ürünleri ve hayvanlar her yere götürüldü ve Avrupalı tüccarlara çok büyük kazançlar sağladı. Avrupa ulusları arasındaki çatışma alanları artık Avrupa ile sınırlı değildi ve giderek deniz yollarını ve sömürgeleri de kapsamaya başladı. Denizaşırı fetihler Avrupa'ya yeni topraklar ve zenginlik kaynakları sağlarken, aynı zamanda Avrupa'nın teknik ve manevi alanlarda kendi üstünlüğüne dair inancını artırdı.

Genel değerlendirme, 1450-1600

Küresel ağın büyümesi, bu kitabın ilk yarısında ele alınan 150 yıl boyunca meydana gelen birçok dramatik değişiklikten sadece biriydi. Kısmen matbaanın 1450'lerde icat edilmesiyle özellikle Batı Avrupa'nın şehirli orta sınıf insanları arasında okur-yazarlık arttı. 1600'lere gelindiğinde artık bazı iş kollarındaki esnaf ile or-

ta sınıf kadınları da okuyabiliyordu. Basılı malzeme dini fikirlerin yayılmasına yardım ettikçe ve din konusundaki anlaşmazlıklar kitaplara ve risalelere susamış bir okur kitlesi yarattıkça, matbaa ve okuryazarlık Protestan ve Katolik Reformlarına şekil verdi ve onlar tarafından şekillendirildi. 1450 ile 1600 yılları arasındaki en önemli fark düşünüldüğünde, Hıristiyan Avrupa'nın bölünmesinin, keşifler ve sömürgecilik kadar önem taşıdığı kesinlikle söylenebilir. Bu bölünmeye eşlik eden ve bölünmenin oluşmasında rol oynayan şey, küçük devletlerin birleşmesi veya daha büyük komşuları tarafından yutulması sonucu, ulusal sınırların daha kesin bir şekilde ortaya çıkmasıydı. Dolayısıyla, 1600 yılına gelindiğinde Aragon ve Kastilya birleşik bir İspanya haline gelmişti (ve Granada'yı fethetmişti); Brötanya ile Burgonya'nın bir kısmı Fransa'nın bir parçası olmuşlardı. Bu siyasi değişiklikler, büyük orduların yeni silahlar, yetenekli hükümdarların da sınırlarını genişletmek için akılcı askeri stratejiler kullandıkları askeri seferlerin bir sonucuydu. Bu gelişmeler, büyüyen hükümet bürokrasileri ve vergi sistemleriyle destekleniyordu. Orta ve Doğu Avrupa'da güçlü merkezi ulus-devletler olmadığı halde bu gelişme oralarda da meydana geldi. Ticaret 1600 yılında, Doğu ve Batı Avrupa'yı 1450 yılında olduğundan çok daha sıkı bir şekilde bağlıyordu; batıya tahıl, doğuya ise mamul mal akıyordu ve aynı şey dünyanın birçok başka yeri için de geçerliydi. Ticaret ve üretimdeki bu büyüme belli bölgelerde, özellikle de Alçak Ülkeler'deki şehirlerin büyümesi ve Paris ve Londra gibi Batı Avrupa başkentlerinin büyük metropoller olarak İstanbul'un yanında yer almasıyla el ele gitti.

Ancak, hayatın diğer birçok yönü 1450'den beri pek az değişmişti. Çoğu insan küçük köylerde yaşamaya ve tarımla –en belli başlı ürünleri tahıldı– yaşamlarını kazanmaya devam ediyordu. İnsanlar ve mallar, denizyoluyla düzenli olarak dünya çevresinde dolaşırken, kara taşımacılığı hâlâ çok zahmetliydi. Yerel ve daha geniş çaplı kıtlıklar sürüyordu ve bu durum bebek ve çocuk ölümleri oranını daha da artırıyordu: Doğan çocukların sadece yarısı on yaşını görebiliyordu. Yaşamın bu denli belirsiz olması, dinin hem kişisel boyutta hem de güçlü kurumlar düzeyinde önemini sürdürmesinin nedenlerinden biriydi. Avrupa, 1600 yılında dinen bölünmüştü,

ama bu bölünmeleri keskinleştiren ve yıllar boyunca süren din savaşları, ruhani konuların çok önemli olduğu düşüncesini ve kurtuluş arzusunu zayıflatmamıştı. Rönesans hümanistlerinin bazı bireylerin dehasını ve katkılarını övmelerine karşın, insanların en önemli destek kaynakları ve kimliklerinin dayandığı esas hâlâ aileydi. Artan refah, bazı bireylerin ve bazı ailelerin toplumsal statülerini yükseltmelerini sağladı, ama soylu doğmanın güç ve zenginliğin en büyük garantisi olduğunu savunan hiyerarşiyi bozmadı. Zenginlik ile miras yoluyla intikal eden statü hiyerarşileri cinsiyet hiyerarşisiyle kesişmeye devam etti, çünkü kişinin erkek veya kadın olarak doğması tüm yaşam deneyimlerini ve hayatın her aşamasını etkiliyordu.

1. bölümde Viyana hakkında yazısını okuduğumuz Papa II. Pius, 1450'den 1600 yılına ışınlansaydı, hiç kuşkusuz papa olarak otoritesinin Avrupa'da kapsadığı coğrafi alanın küçüldüğünü, ama aynı zamanda, varlıklarından hiç haberdar olmadığı topraklara uzandığını hemen görürdü. Bunun dışında, değişiklikleri mi, yoksa sürmekte olan şeyleri mi daha çarpıcı bulacağını tahmin etmek zor. 1600 sonrası Avrupa'yı, bu "erken modern" dönemin ikinci yarısını incelemeye başladıkça, değişiklik ile süreklilik arasındaki dengeyi, yani bu terimdeki "erken" ile "modern" arasındaki dengeyi akılda tutmamız gerekecek.

[redacted]

Edmund O'Gorman'ın, Avrupa'nın Yeni Dünya hakkındaki düşünceleri üzerine yaptığı önemli çalışma ilk olarak İspanya'da basıldı; genişletilmiş ve değişiklikler yapılmış biçimiyle İngilizcede *The Invention of America: An Inquiry into the Historical Nature of the New World and the Meaning of its History* (Bloomington: Indiana University Press, 1961) olarak yayımlandı. Son yirmi-otuz yıl içinde başka kitaplar da çıktı: Tzvetan Todorov, *The Conquest of America: The Question of the Other*, çev. Richard Howard (New York: Harper and Row, 1984); Peter Hulme, *Colonial Encounters: Europe and the Native Caribbean, 1492-1797* (Londra: Methuen, 1986); Urs Bitterli, *Cultures in Conflict: En-*

counters Between European and Non-European Cultures, 1492-1800, çev. Ritchie Robertson (New York: Polity Press, 1989); John F. Moffitt ve Santiago Sebastián, *O Brave New People: The European Invention of the American Indian* (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1996). David Abulafia, *The Discovery of Mankind: Encounters in the Age of Columbus* (New Haven: Yale University Press, 2008). Dünyanın başka bölgelerinde gerçekleşen temaslarla ilgili olarak *bkz.* Stuart Schwarz, der., *Implicit Understandings: Observing, Reporting and Reflecting on the Encounters between Europeans and Other Peoples in the Early Modern Era* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994); O. R. Dathorne, *Imagining the World: Mythical Belief versus Reality in Global Encounters* (Westport, CT: Bergin and Garvey, 1994); ve *Asian Voyages: Two Thousand Years of Constructing the Other* (Westport, CT: Bergin and Garvey, 1996). Nancy Bisaha, *Creating East and West: Renaissance Humanists and the Ottoman Turks* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004). Afrikalılarla temaslar ve Afrikalılara dair tasvirler daha az sayıda çalışmanın konusu olmuştur. Avrupa perspektifinden bu konu hakkındaki en iyi başlangıç kitabı: Kim F. Hall, *Things of Darkness: Economies of Race and Gender in Early Modern England* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1995).

Post-kolonyal düşünceye iyi bir giriş, Bill Ashcroft, Gareth Griffiths ve Helen Tiffin'in çok uygun ad verdikleri şu yapıtlarında yer almaktadır: *Post Colonial Studies: The Key Concepts* (London: Routledge, 2008). Antonio Gramsci'nin hegemonya kavramı tartışılmaktadır. Joseph V. Femia, *Gramsci's Political Thought: Hegemony, Consciousness and the Revolutionary Process* (Oxford: Clarendon Press, 1981); veya Gramsci'nin kendi yapıtı, *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci* (New York: International Publishers, 1971). Uluslaraşırı tarih için bakınız "American Historical Review Conversation: On Transnational History," katkıda bulunanlar Chris Bayly, Sven Beckert, Matthew Connelly, Isabel Hofmeyr, Wendy Kozol ve Patricia Seed, *American Historical Review* 111/5 (2006): 141-64. Atlas Okyanusu tarihi

için *bkz.* Bernard Bailyn, *Atlantic History: Concept and Contours* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005) ve Jack P. Greene ve Philip D. Morgan, *Atlantic History: A Critical Appraisal* (New York: Oxford University Press, 2008).

Hint Okyanusu için *bkz.* K. N. Chaudhuri, *Trade and Civilization in the Indian Ocean: An Economic History from the Rise of Islam to 1750* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989); ve Sanjay Subrahmanyam, *The Portuguese Empire in Asia, 1500-1700: A Political and Economic History* (Londra: Longman, 1993). Subrahmanyam aynı zamanda Vasco da Gama hakkında da bir kitap yazmıştır: *The Career and Legend of Vasco da Gama* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998). Hint Okyanusu'ndaki Osmanlılar üzerine yeni ve güzel bir çalışma için bakınız, Giancarlo Casale, *The Ottoman Age of Exploration* (New York: Oxford University Press, 2010). Çok değerli iki eski çalışma: J. H. Parry, *The Spanish Seaborne Empire* (New York: Knopf, 1966); ve C. R. Boxer, *The Portuguese Empire, 1415-1825* (New York: Knopf, 1969). Kolomb'dan önce Avrupalıların yayılması ile ilgili klasik çalışmalar: J. H. Parry, *The Age of Reconnaissance* (Berkeley: University of California Press, 1963); ve Carlo Cipolla, *Guns, Sails, and Empires: Technological Innovation and the Early Phases of European Expansion* (New York: Minerva Press, 1965) ve daha yeni yayımlanan çalışmalar: Felipe Fernández-Armesto, *Before Columbus: Exploration and Colonization from the Mediterranean to the Atlantic, 1229-1492* (Londra: Macmillan Education, 1987); ve J. R. S. Phillips, *The Medieval Expansion of Europe* (Oxford: Oxford University Press, 1998). Fernández-Armesto aynı zamanda Kolomb'un mükemmel bir biyografisini yazmıştır: *Columbus* (Oxford: Oxford University Press, 1992). Avrupa sömürgeciliğinin kapsamlı bir incelemesi için *bkz.* Geoffrey Vaughn Scammell, *The First Imperial Age: European Overseas Expansion, c. 1400-1715* (London: Unwin Hyman, 1989). Köle ticareti ile ilgili güzel bir çalışma: Herbert S. Klein, *The Atlantic Slave Trade* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).

Avrupa'nın sömürge ağlarında Afrikalıların rolü için bakınız, Philip Curtin, ed., *The Rise and Fall of the Plantation Complex: Essays in Atlantic History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990); John Thornton, *Africa and Africans in the Making of the Atlantic World, 1400-1680* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992); Linda Heywood ve John Thornton, *Central Africans, Atlantic Creoles, and the Foundation of the Americas, 1585-1660* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).

Kolomb'dan sonraki küresel bağlantılar için bakınız, Charles Mann, *1493: Uncovering the New World Columbus Created* (New York: Knopf, 2011), genel okur için yazılmış ama tarihçilerin, arkeologların ve biyologların araştırmaları üzerine kurulmuş iyi bir çalışmadır. Alfred W. Crosby'nin *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492* (Westport, CT: Greenwood, 1972) başlıklı kitabındaki fikirlerinden yararlanmaktadır; Crosby'nin kapsamlı çalışmasının yeni baskısı çıkmıştır, *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004). Amerika kıtaları ile Asya arasındaki gümüş ticareti üzerine odaklanan bir antoloji için *bkz.* Dennis O. Flynn ve Arturo Riráldez, eds., *China and the Birth of Globalization in the 16th Century* (Aldershot: Ashgate, 2010).

Daha başka öneriler ve yönlendirmeler için *bkz.* www.cambridge.org/wiesnerhanks.

Notlar

1 R. H. Major, der. ve çev., *Select Letters of Christopher Columbus* (Londra: Hakluyt Society, 1847), s. 1, 4.
2 *A.g.e.*, s. 15.
3 Martin Waldseemüller, *Introduction to Cosmography* (1507), çevirinin yer aldığı kitap George Kish, *A Source Book in Geography* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978), s. 319.

KISIM
II

8 Toplumu oluşturan bireyler, 1600-1789

Thomas Hobbes'un *Leviathan* (1651) adlı yapıtının başlık sayfası; gravür Fransız sanatçı Abraham Bosse tarafından yapılmıştır. Sayfanın üst yarısında bir elinde kılıç, diğerinde piskopos asası tutan, taç giymiş devasa bir kral; köyler, etrafı surlarla çevrilmiş bir şehir ve bir kilisenin arkasından yükselmektedir. Sayfanın alt yarısında ise, çeşitli dini ve dünyevi güç sembolleri veya öğeleri görülmektedir.

İngiliz filozof Thomas Hobbes (1588-1679) tarafından yazılan ve otoriter ve karşı çıkılmayacak bir hükümdara ihtiyaç olduğunu savunan siyasi bir tez olan *Leviathan*'ın başlık sayfası, 17. yüzyıldan kalma en ünlü toplum imajlarından biridir. Gerçi kralın kafası tek bir kişinin kafasıdır, ama vücudu küçücük vücutlu birçok erkekten oluşmaktadır. Hobbes *Leviathan*'da, yönetimin gerçek temelinde, Tanrı tarafından verilen kutsal bir hakkın değil, bir anlaşmanın olduğunu söyler. Bu, ülkede yaşayanların, başında hem sivil hem de dini otorite olan mutlak bir hükümdarı bulunan bir toplum yaratmayı kabul ettikleri bir anlaşmadır; Hobbes'un kullandığı sözcük "sözleşme"dir. İnsanlar sözleşmeyi yaptıktan sonra –ki bunun tarihsel bellekte bulunması gerekmez– artık isyan etme hakları yoktur; sözleşme yapmazlarsa, siyaset öncesi dönemde (doğa durumunda) olduğu gibi korku ve ihtirasla hareket ederek yaşayacaklardır. Bu durumu Hobbes "yalnız, fakir, kötü, hayvansı ve kısa" (*Leviathan* 13. bölüm) olarak tarif eder. Başlık sayfasındaki gravür bu kuramı resmetmektedir; çoğu beyefendi olan ama aralarında az sayıda da zanaatkâr, köylü ve din adamı da bulunan erkeklerin, kendilerini hükümdarın bedeninin içine sokma sürecinde oldukları, onun biçimine girmeye çalıştıkları görülmektedir.

Bedeni toplum veya devlet için bir metafor olarak kullanmak, Hobbes'la başlamadı, onunla da son bulmadı. Bir bütün olarak faaliyet gösteren gruplardan söz ederken düzenli olarak kullandığımız sözcüklerin –örneğin, *corporate* (birleşik), *corporation* (şirket, kurum), *Marine Corps* (deniz piyadeleri)– çoğunun kaynağında bu beden imgesi bulunmaktadır. Ancak, bu metafor erken modern dönemde birçok farklı ve bazen çelişen fikri desteklemek için kullanılıyordu. Bosse'un gravüründe ve Hobbes'un kitabında, hükümdarın içine girmeye çalışanlar, "yapay bir insan" yaratan bir sözleşmeyi imzalayan *bireyler*dir. Başka yazarlar ve çizerler, siyasi

cemiyeti (*body politic*) insanların imzaladığı bir sözleşmenin değil, Tanrı'nın yarattığını ve devletin bireylerden değil, değişik toplumsal gruplardan oluştuğunu düşünüyorlardı. Baş her zaman hükümdardı; ama gözler ve kulaklar hükümdarın danışmanları veya ruhban sınıfıydı; eller şövalyeler, bacaklar tüccarlar, ayaklar köylüler ve ayak parmakları hizmetkârlardı. Beden bir hiyerarşiydi, ama her organın diğerlerine bağımlı olduğu bir hiyerarşi.

Siyaset ve oyun yazarları, Yunanlı yazar Ezop'a (Aisopos) atfedilen "mide fablı"nı tekrar tekrar anlatarak bu noktayı açıklıyorlardı. Fablda, bedenin organları hiçbir işe yaramıyor görünen mideye karşı isyan ederler. Onu doyurmayı reddederler ve doğal olarak tüm beden hastalanır. Ancak, bu hikâye aynı yapıttaki iki karakter vasıtasıyla çok farklı görüşleri ifade etmek için kullanılabilir. Shakespeare'in *Coriolanus* (1608) adlı oyununun birinci sahnesinde, Romalı soylu Menenius Agrippa, "isyankâr uzuvlar" olan pleblerin, "Roma'nın güzel midesi olan senatörlere" (*Coriolanus*, I.i.152, 153) isyanını eleştirir. Ancak, daha sonra yurttaşlar ile subaylar da "halkı sevmediği," onlara "köpekler," "alınıp satılacak köleler," "çıban ve veba" dediği, onları muhtaç olduğu eller ve ayaklar olarak görmediği için Coriolanus'u eleştirirler.

Uzuvların isyanı veya başın zorbalığı, toplumsal bedene, yani cemiyete zarar verecek sorunlardan sadece ikisiydi. İki başlı bedenler de olabilirdi ve bu onları canavar yapardı. İngiliz yazar John Milton (1608-74) 1641 yılında, boyunda çıkan ve "kocaman, son derece çirkin" ve "şişmiş bir tümör" haline geldiğini düşündüğü piskoposların gücünün, gerçek kafaya, krala meydan okuduğunu anlatırken bu benzetmeyi kullanıyordu.[1] Karı-koca arasındaki doğru ilişkiyi tartışan yazarlar hiçbir evde iki baş olmaması gerektiğine işaret ediyorlardı, ama bazıları kadınlara daha az ama yine de önemli olan "kalp" görevini veriyorlardı. "Baş" sözcüğü erkeklikle çok yakından ilintiliydi; bu nedenle I. Elizabeth, babası gibi İngiltere Kilisesi'nin "başı" olarak nitelendirilmektense, en yüksek "yöneticisi" olarak nitelendirilmeyi seçti. Halefi I. James, 1603 yılında parlamentoda yaptığı ilk konuşmasında, "Ben Kocayım, ve bütün Ada benim meşru Karım; ben

Başım ve Ada da benim Bedenim"[2] derken kocaları ve başları çok daha açık bir şekilde birbirine bağlıyordu.

Fiziksel beden gibi toplum da hastalanabilirdi (bu da uzun bir tarihi olan bir benzetmedir). Nasıl ki verem bedeni zayıf ve güçsüz düşürür, savaş da ülkenin zayıflamasına ve nüfusun azalmasına yol açar; nasıl ki felç bedeni işlevsiz bırakır, yeni modalar yaratmak veya ithal etmek de daha iyi amaçlar için kullanılabilecek paranın boşa harcanması anlamına gelir; nasıl ki enfeksiyon kapmış ve şişmiş bir dalak bedeni hasta eder, Londra'nın büyümesi de ülkeyi öyle tehdit ediyor, diyordu I. James. Kangrenin hastalıklı bir bedende yayılması gibi, bu hastalıkların herhangi biri de yayılabilirdi ve çaresi kangreninki ile aynıydı: Enfeksiyon kapmış organı kesmek. Bir karakterin Coriolanus için dediği gibi: "O kesilip atılması gereken bir hastalık." Beden ile toplum arasındaki benzerlik, sadece yapısal açıdan değil, işlev açısından da kuruluyordu; her ikisi de ancak tüm parçalar çalışmaları gerektiği gibi çalıştıklarında sağlıklı olabiliyorlardı ve bir parça hastalanınca ve işlevini yerine getiremeyince veya getirmeyince, her ikisinin de tedavi edilmesi gerekiyordu.

2. bölümde bireyin yaşam döngüsüne ve erken modern dönem insanlarının içinde yaşadığı toplumsal yapılara baktık. Yaşamın o yönleri 1600'den sonraki iki yüzyıl boyunca büyük değişikliklere uğramadı: Yaşamın yedi evresi yaşam döngüsünü tanımlamak için kullanılmaya, tasarruf yasaları para harcamayı düzenlemeye, kırsal kesimdeki hane halkı, kentlerdeki hane halkından kalabalık olmaya, dul kadınlar dul erkeklerden daha zor bir hayat yaşamaya, ölüm çok sayıda çocuğun canını almaya, dini ve mesleki gruplar akrabalık bağlarını güçlendirmeye devam etti. Bu bölüm daha çok bireylerin ve grupların işlevlerini nasıl yerine getirdiklerine ve hastalık veya toplumsal çatışma çıktığında neler olduğu üzerine odaklanacak. Toplumsal beden (cemiyet) ve fiziksel bedenle ilgili birkaç önemli kuramı tartışarak başlayacağız ve arkasından bireysel ve kamusal bedenlerin iç içe girdiği değişik alanları araştıracağız.

Toplumsal beden: Sınıflar ve tabakalar

Leviathan toplumu bireyler topluluğu olarak gösterir; ama toplum aynı zamanda bir gruplar topluluğu olarak düşünülüyor ve öyle işliyordu. Ortaçağda Avrupalılar toplumu üç ana grupta topluyorlardı: İbadet edenler (ruhban sınıfı), savaşanlar (soylular) ve çalışanlar (geri kalan herkes). Bu gruplara zümre veya tabaka deniyordu ve ortaçağda birçok temsilciler meclisi, (buna Fransa ve Alçak Ülkeler'dekiler de dahildir) bu tabakalara göre üç meclis halinde örgütlenmişti. İngiltere'de yüksek din adamları soylularla birlikte Lordlar Kamarası'nda yer alıyordu; Avam Kamarası ise, başka yerlerdeki üçüncü tabakaya benziyordu. Hem Avam Kamarası hem de üçüncü tabaka meclisleri, temelde, nüfusun çoğunluğunu oluşturan köylüleri değil, şehirlerin çıkarlarını temsil ediyordu. Sadece İsveç'te köylüler, ulusal mecliste dördüncü bir meclis olarak kendi temsilcileri tarafından temsil ediliyorlardı.

Zümrelerden oluşan toplum, en azından kuramsal olarak, toplumsal işlev üzerine kurulu bir toplumsal farklılık sistemiydi. Bu sistem, meclislere üyelik konusunda sosyal ve hukuksal kategoriler oluşturma açısından oldukça iyi işliyordu ve hem ortaçağ hem de erken modern Avrupa'daki en önemli toplumsal farkı, yani soylular ile sıradan halk arasındaki farkı vurguluyordu. Soyluluk statüsü genellikle kişiye dolaysız vergilerden muafiyet sağlıyor ve onu, bir toprak parçası ile o toprağın üzerinde yaşayan insanlar üzerinde egemen kılıyordu. Ancak, ortaçağda bile ve daha çarpıcı olarak 17. yüzyılda daha sabit şekilde veraset yoluyla intikal eden zümre hiyerarşisi, zenginlik üzerine kurulu ve daha değişken olan bir hiyerarşi ile iç içe girmişti. Daha sonraları buna toplumsal sınıf dendi.

Her zümrenin içinde inanılmaz statü, güç ve zenginlik farklılıkları vardı. Ruhban sınıfının içinde muhteşem saraylarda yaşayan prens-piskoposlar da vardı, kendi tarlalarını işleyen fakir papazlar da; soylular da, çok geniş arazileri olan varlıklı kontlardan, harap bir evi olan yoksul beyefendilere veya hiç toprağı olmayan şövalyelere kadar farklılık gösteriyordu. İngiltere'de, Lordlar Kamarası'nda

temsil edilen unvanları veraset yoluyla intikal eden gerçek soylular ile, vergi veren, belli bir ayrıcalıklar dizisine sahip olmayan ve Avam Kamarası'na temsilci gönderen eşraf (*gentry*) arasında fark olduğu kabul ediliyordu. Tüm Avrupa'da üçüncü tabakayı (*third estate*), zengin tüccar bankerlerden ve güçlü yargıçlardan yoksul zanaatkârlara kadar, birbirlerinden çok farklı bireyler oluşturuyordu.

Zenginlik sayesinde sıradan halktan bazı erkekler soyluluk unvanları satın alıyor veya kazanıyor, sıradan kadınlar ise soylu ailelerin bireyleriyle evleniyorlardı; dolayısıyla, bu kategoriler durağan değildi. Örneğin 1600-1642 yılları arasında, İngiltere'de Lancashire'da eşraf ailelerin üçte biri yok oldu, ama onların yerini toplumda yükselen varlıklı kişiler aldı. Krallar vergi tabanının erimemesi için, zaman zaman soyluluğa yükselmeyi sınırlamaya çalışıyorlardı; ancak unvan satarak çabuk nakit para kazanmanın çekiciliği, uzun vadeli gelir kaynağı sağlama kaygısından fazlasıyla ağır basıyordu. Hiçbir askeri işlevi olmayan bu yeni insanların sayılarının sürekli olarak artmaya devam etmesi, eski soyluluk statüsü temelinin giderek anakronik olmaya başladığı anlamına geliyordu; ancak, halktan insanların bir soyluluk unvanı için çekinmeden büyük miktarlarda paralar harcamaya istekli olması, soyluluk unvanının ayrıcalıklarının ve soyluluğun toplumsal çekiciliğinin sürdüğünü de göstermektedir. Soylular, rekabetçi toplumsal seçkinleri kabul ederek ve onlarla bütünleşerek, Avrupa'nın birçok bölgesinde statülerini korudular; ancak, Hollanda'nın Flamanca konuşulan vilayetinde olduğu gibi halk arasındaki varlıklı insanların soyluluk unvanları almak için uğraşmadıkları yerlerde, soylular toplumsal ve siyasi rollerini yitirdiler.

Zenginlik ve yetenek aynı zamanda küçük soyluların da yükselmesine izin veriyordu, özellikle de kralların abartılmış soyluluk unvanları satmanın mükemmel bir para kazanma yolu olduğunu keşfetmelerinden sonra. I. James 1611 yılında "baron" unvanını icat etti; İspanya'da ise, 1520 yılında elli beş soylu varken, bu rakam 1700 yılında neredeyse on katına çıktı. İngiltere'de soyluluk unvanı prestij ve belli yasal ayrıcalıklar sağlıyordu; buna karşın İspanya ve Fransa'da kişiyi birçok vergiden muaf tutuyordu. Dola-

yısıyla, bu tür satışların uzun vadeli parasal etkileri kraliyet hazinesi için çok önemliydi.

Bir soyluluk unvanını elde etmenin en yaygın yolu unvanı satın almaktı; ancak unvan, statü ve güç anlamında yukarılara tırmanmanın en hızlı yolu sarayda kralın ya da prensin gözüne girmekti. Saraylar, hükümdarların lütuf, makam, hediye ve ödül dağıttıkları kültürel, siyasi ve ekonomik merkezlerdi. XIV. Louis'nin 1660 yılında Paris yakınlarında inşa ettirdiği Versailles Sarayı'nda soylular kralın kahvaltısını getirmek, ona peçete uzatmak, lazımlığını boşaltmak gibi bedensel ihtiyaçları ile ilgili görevleri yapmak için birbirleriyle yarışıyorlardı. Bizler aşağılayıcı veya iğrenç olarak görsek bile, bu tür işler, krala kişisel olarak yaklaşabilmek için iskambil partilerinde, eğlencelerde ve ziyafetlerde yer almak kadar büyük fırsatlar sunuyordu. Bir makam elde etme umudu besleyen Fransız soyluları Versailles'a taşınıyor, burada küçücük odalarda yaşıyor, kendi malikânelerinde çok daha güzel yemekler yiyebilecekken, hazır satın aldıkları pahalı ve soğuk yemekleri yiyorlardı. İngiliz ve Avusturyalı soylular daha şanslıydı; çünkü onların kralları zamanlarının çoğunu Londra ve Viyana'da geçiriyorlardı. Gerçi soylular krallarına yakın olmak için bu şehirlere taşınmak zorunda kalıyorlardı, ama Londra ve Viyana yemek, barınak, eğlence ve diğer konforlar açısından Versailles'dan çok daha fazla seçenek sunuyordu.

Kralın ihtiyaçlarını soylular karşılıyordu; aynı zamanda yetişkin çocukları için, özellikle de bu genç erkekler ve kızlar fiziksel olarak çekici, akıllı ve müzik, sohbet ve dansta yetenekli iseler sarayda bir mevki bulma peşindeydiler. Onların görevi genellikle dekoratif nesneler olmak ve yüksek statülü hizmetkâr görevi görmek ve nedime veya hizmetli olarak hükümdarın maiyetinde onun emirlerini bekleyip ona hizmet etmekti. Bir yetişkinin veya gencin sarayda başarılı olabilmesi, saygılı olmasını, resmiyet ve protokolden anlamasını, akıllı, çekici, yetenekli ve şanslı olmasını gerektiriyordu. Cinsel çekiciliğin kadınlar için –ve bazı hükümdarlar söz konusu olduğunda erkekler için– güçlü bir araç olabildiğini gördük; kralın metresleri veya erkek gözdeleri zenginlik ve nüfuz elde ediyor, lütuf dağıtma gücüne sahip olabiliyorlardı.

Yasal olarak soylu olanlar, genellikle nüfusun yüzde bir veya ikisini oluşturuyorlardı; ama İspanya ve Polonya'da yaklaşık her on kişiden biri teknik olarak soyluydu. Batı Avrupa soyluları toprakların yarısı ilâ üçte ikisine sahipti; Doğu Avrupa'da ise neredeyse tamamına sahiptiler. Ancak, çoğu soylunun çok fazla toprağı yoktu; hatta İspanya'daki yoksul *hidalgo*lar gibilerinin hiçbir şeyi yoktu ve paralı askerlik yaparak yaşamlarını sürdürüyorlardı. Orta düzeydeki soylular rahat bir yaşam sürdürecek kadar toprağa sahiptiler ve genellikle kraliyet yargıcı, ordularda komutan veya küçük piskoposluklarda piskopos olarak görev yapıyorlardı. En tepede aristokrat aileler bulunuyordu ve geniş arazilerinin geliri, kırsal kesimde yaşayan bir beyefendinin gelirinin yüz mislinden fazla olabiliyordu. İspanya'daki Mendoza ailesinin sekiz yüzden fazla köyü vardı; Litvanya'daki Radziwills ailesinin sahip olduğu köy sayısı ise on binden fazlaydı.

Kuşaklar boyu soylu ailelerin kaderine biçim veren veraset sistemleri, Avrupa içinde değişiklik gösteriyordu. Fransa'nın bazı bölgelerinde ve imparatorlukta ve Doğu Avrupa gibi bölünebilir veraset sistemi (*partible inheritance*) uygulanan yerlerde, toprak ve diğer gayrimenkuller erkek evlatlar (bazen de tüm çocuklar) arasında paylaştırılıyor ve dolayısıyla, zaman içinde aile serveti küçülüyordu. Mirasın ve soyluluk unvanının en büyük erkek evlada intikal etmesi (*primogeniture*) geleneğinin olduğu İngiltere'de aile serveti tek elde bulunuyordu. *Primogeniture* sisteminin yararlarını gören Avrupa'nın diğer ülkelerindeki soylular da bu sistemi veya aile topraklarının satışını veya bölünmesini yasaklayan *strict settlement** veya *entail*** adı verilen başka tür veraset sistemlerinin kabul edilmesi için bastırdılar. Küçük erkek evlatlara genellikle bir miktar para veriliyordu, ama bu parayı, bir hükümet görevinin veya kilisede veya orduda bulacağı bir makamın geliri ile artırmala-

---

* Toprağı yaşadığı sürece babaya, baba öldükten sonra ise, en büyük erkek çocuğa ve sırasıyla diğer çocuklara veren, diğer malları ise, koruması için bir mutemede bırakan sistem. (ç.n.)

** Mirasın intikal sırasını önceden belirleyip herhangi bir mirasçının keyfi olarak kendisinden sonra mirasçı belirlemesini engelleyen sistem. (ç.n.)

Şekil 20 İtalyan ressam Pietro Longhi (1702-85) bu tabloda, şehirdeki lüks bir evde kadınların yanlarında hizmetkârlarıyla kendilerini takdim etmelerini resmetmektedir. Resmi kişisel ziyaretler, öğleden sonra kahveleri ve danslar, varlıklı kadınlar ve erkekler için "sezon"un önemli etkinlikleriydi.

rı bekleniyordu. Kız çocukları drahoma alıyorlardı ve drahomanın miktarı onun evlilik pazarındaki değerini belirliyordu. Büyük bir drahoma yüksek statülü talipleri çekiyordu; ama yukarılara tırmanmayı arzulayan küçük soylular veya varlıklı tüccarlar soylu bir aileden biriyle evlenmenin kendilerine kazandıracağı prestij ve

güç nedeniyle küçük bir drahomayı da kabul edebiliyorlardı. Tek mirasçı olan kız çocuklarına bazen aile arazileri ve soyluluk unvanı (unvan kocalarına geçiyordu) intikal ediyor, ama bazen de etmiyordu. Ancak kız çocuklarının, bu mirası elde etmek isteyen ve toprağa ve unvana sahip olmak için, cinsiyetin yakınlık derecesinden daha önemli olduğunu ileri süren amcalar veya erkek kuzenlerle uzun bir hukuk savaşına girmeleri söz konusu olabiliyordu.

16. yüzyılda Avrupa'nın çoğu ülkesinde soylular ve eşraf, kırsal kesimde yaşıyordu; oysa Kuzey ve Orta İtalya'da ve Güney Fransa ve İspanya'da bu insanlar genellikle şehirlerde büyük evlerde yaşıyor ve papanın, dükün veya kontun sarayında hazır bulunuyorlardı. 17. ve 18. yüzyıllarda parası olan soylular, ülke ve prenslik başkentlerinde büyük evler inşa ettirerek buralarda hükümdarın himayesine girmeye çalışıyor, saraydaki kültürel etkinliklere katılıyorlardı. Aynı zamanda, özellikle taşradaki malikânelerinde yaşamın rahatsız ve sıkıcı olacağı "sezon" boyunca (kış ayları süresince) sosyal etkinliklerini sürdürüyorlardı. 18. yüzyılda, Batı Avrupa'daki soylular, Doğu Avrupa'daki benzerleri kadar bağımsız bir güce veya büyük bir servete sahip değillerdi, ama ayrıcalıklı konumlarını sürdürüyorlardı.

Şehir yaşamı soyluları giderek çekmeye başlamıştı, ama şehirler aynı zamanda zümre hiyerarşisi ile zenginlik hiyerarşisinin son derece dramatik bir biçimde karşılaştığı yerlerdi. 1500 yılına gelindiğinde, hatta İtalyan ve Hollanda şehirlerinde çok daha önceden beri, bazı şehirli tüccarlar ve bankerler en yüksek kademedeki soylular hariç, tüm soylulardan daha zengindiler. Daha sonraki yüzyıllarda, bu insanlardan bazıları evlilik, hükümdara hizmet veya unvan satın alma yoluyla soyluluğa eriştiler. Çoğu da, şehirlerde toplumsal ve siyasi konumlarını yükselttiler. Bu süreci çoğunlukla, kendi denetimlerinde olan şehir meclislerine üyeliği az sayıda ailenin oluşturduğu bir çemberle sınırlayarak başlattılar. Evlilik yoluyla soyluluğa adım atmayı umabilirlerdi; ancak Almanya'daki Nürnberg kentinde olduğu gibi, meclis üyelerinin kızlarıyla evlenen erkeklerin meclise girmeleri yasaklanıyordu.

Şehirlerdeki en büyük ayrım, 3. bölümde tartıştığımız gibi, yurttaşlarla yurttaş olmayanlar arasındaydı. İngiltere'de bir şehrin

Yöntem ve Analiz 8 "Uygarlaşma Süreci"

Belirleyici bir kaynak olan adabımuaşeret kitaplarını incelemek Alman toplumbilimci Norbert Elias'ın 1939 yılında, erken modern dönemin Batı Avrupa'da bir "uygarlaştırma süreci"ne tanık olduğunu ileri sürmesine yol açmıştır. Adabımuaşeret kitapları, giderek artan bir ölçüde sümkürmek, yemek yemek, tuvalete çıkmak ve uyumak gibi temel bedensel fonksiyonların belli şekillerde yapılması gerektiğini öğretmeye çalışıyorlardı: Sümkürmek için masa örtüsü, el veya kol değil, özel olarak yapılmış bir nesne, mendil kullanılmalıydı; yemek elle veya bıçakla değil, çatalla yenmeliydi; insan büyük veya küçük tuvaletini sokakta veya başkalarıyla sohbet ederken değil, kimsenin göremeyeceği bir yerde yapmalıydı; uyurken çıplak olmamalı, özel bir kıyafet giyilmeliydi ve yatak yabancılarla paylaşılmamalıydı. Çocuklar daha adabımuaşeret kitabı okuma yaşına gelmeden, anne ve babalarından "doğru" davranışı öğreniyorlardı; dolayısıyla, birer yetişkin olduklarında, denetimli davranışı, dışarıdan, toplumsal kurallar tarafından dayatılan bir şey olarak değil, kendi içlerinden gelen "doğal" bir şey olarak kabul ediyorlardı.

Elias'a göre, "davranışların ıslahı" siyasal, toplumsal ve ekonomik değişikliklerle ilintiliydi. Güç merkezileştikçe, devlet meşru şiddet kullanımının kendi tekelinde olduğunu kabul ettirdi ve insanlar anlaşmazlıklarını şiddete başvurmadan çözümlemek zorunda kaldılar. Soylular üstünlüklerini askeri alandaki yiğitlikleriyle değil, "zarafet" veya "kibarlık" (adabımuaşereti tanımlamak için kullanılan yaygın terimler bunlardı) yoluyla göstermeye başladılar. Orta sınıf şehirliler düzelen ekonomik durumlarının ve artan siyasi etkilerinin kanıtı olarak saraylı tavırlarını öğrenmeye ve taklit etmeye çalıştılar ve Castiglione'nin *The Book of the Courtier* gibi adabımuaşeret kitapları için büyük bir pazar oluşturdular. Kişinin kendisine hâkim olması, bir statü göstergesi haline geldi; başkalarının yanında tükürmeye, kavga etmeye veya içki içmeye devam edenler "avam tabakası" olarak nitelendiriliyorlardı. Sınıf farklılıkları giderek daha gösterişli oldu. Kişilerin yemekte çatal ve tabak kullanması başlangıçta bir statü göstergesiydi ama sıradan halk çatal kullanmaya başladıkça seçkinler, yoksul insanların ne güçlerinin yetebileceği, ne de doğru dürüst kullanabilecekleri özel aletlerle ve yemeklerle karmaşık masa düzenleri geliştirdiler.

Elias'tan bu yana "uygarlaşma süreci" üzerine yapılan çalışmalar, adabımuaşeret kitaplarının yanı sıra kişisel belgeler, mahkeme kayıtları gibi kamu kaynakları ve görsel kanıtlar da dahil olmak üzere birçok kaynağı temel almıştır. Bu araştırmalar insanın kendisine hâkim olmasının, resmiyetin ve disiplinin yaygın ideal-ler haline gelmekte olduğunu ve bunların mahkemeler ve din adamları gibi dış öğeler ile utanç ve suçluluk duygusu gibi içselleştirilmiş duygular tarafından denetlendiğini söyleyen Elias'ın tezini desteklemektedir. Ancak, bu ideallerin ne ölçüde ve hangi hızda hayata geçirildiği ve bu değişikliklerin sonuçlarının olumlu mu, yoksa olumsuz mu olduğu konusunda anlaşmazlık vardır. Fransız filozof Michel Foucault "uygarlaşma süreci"nin Avrupa'nın kendi içindeki başka olumsuz etkilerini de vurgulamıştır. Yoksullar ve serseriler için işlikler açılmasına, deli veya normalden farklı olduğuna karar verilen insanlar için akıl hastaneleri kurulmasına ve böylelikle toplumsal düzeni altüst

edenlerin halkın gözünün önünden uzaklaştırılmasına "Büyük Kapatılma" adını verir. Bazı eleştirmenler de neyin uygar olduğu, neyin olmadığı konusundaki görüşlerin Avrupalıların toplumsal sınıf hakkında olduğu kadar, ırk hakkındaki görüşlerine de biçim verdiğine işaret etmişlerdir. Avrupalılar imparatorluklar kurdukça, sadece Hıristiyan oldukları için değil, aynı zamanda "asalet"leri ve daha kontrollü tavırları nedeniyle de, kendilerini, sömürgeleştirdikleri bölgelerdeki "vahşiler"den daha "uygar" ve daha üstün görmeye başladılar. Elias'ı sert bir biçimde eleştirenler, onu Avrupa'nın üstünlüğüne dair fikirler paylaşmakla suçladılar ve diğer birçok kültürün toplumsal davranış üzerindeki güçlü baskılarını tartıştılar.

"özgürlüğü"ne sahip olmak diye tanımlanan şehir yurttaşlığı, kişiyi hukuki ayrıcalıkları olan ve kamunun yardımından yararlanan bir grubun üyesi yapıyordu. Aynı zamanda, şehrin milis kuvvetlerine katılmak veya asker sağlamak ve yerel vergiler ödemek gibi sorumluluklar da getiriyordu. Soyluluk unvanları gibi, yurttaşlık statüsü de miras yoluyla intikal ediyordu.

Şehirler, demografik felaketlerden sonra kişilerin yurttaşlık satın almasına izin verebiliyordu; bazen de, şehir için özel hizmetlerde bulunan kişilerle, yurttaşlık için başvuran ve ebelik veya cerrahlık gibi önemli kabul edilen meslekleri icra edenlere parasız olarak yurttaşlık veriliyordu. 16. yüzyılın sonuna doğru, ülke başkentleri ekonomik açıdan büyüyüp zenginleşirken, birçok küçük şehir durağan bir evreye girmişti. Küçük şehirlerin bu duruma tepkisi, göç almayı kolaylaştırmak değil, daha fazla para sağlamak için standart yurttaşlık ücretini yükseltmek ve daha az parasız yurttaşlık vermek biçiminde oldu. Örneğin 1599 yılında, İsviçre'nin Basel kentinde yurttaşlığa giriş ücreti 10 guldenden 30 guldene yükseltildi; bu parayı çok zengin göçmenler dışında kimsenin ödemesi mümkün değildi. Şehirler, ihtiyaç duyulan bir el becerisine sahip yabancılara çoğunlukla toleranslı davranıyorlardı ve bazen şehirde daimi yaşayan, ama yurttaşlık satın alamayacak kadar yoksul olanlar için bir ara kategori geliştiriyorlardı; ancak şehrin yerlisi hâlâ çok önemli ayrıcalıklara sahipti.

Çoğu şehirde para harcamayla ilgili yasalar da sosyal gruplar arasında kolaylıkla fark edilebilecek ayrımlar yaratmaya çalışıyordu. Soylular ipek kıyafetlerinden, üniversite mezunu hekimler ve hukukçular kenarları kadife veya kürklü cüppelerinden, hizmet-

kârlar kaba, koyu renk kıyafetleri ve önlüklerinden ayırt ediliyorlardı. Bireyler bir üstteki grubun giyebileceği kıyafeti giyerek bu yasaları atlatmaya çalışıyorlardı; ama bu tür davranışlara para cezası veriliyordu. Kimliği gizleyen bir kıyafet giymek veya insanın kendisini bir başkası gibi tanıtmaya çalışması çok daha ciddiye alınıyor ve ölümle cezalandırılabiliyordu. Bunu başarılı bir biçimde yapmak zordu; çünkü bu sadece farklı kıyafetler temin etmeyi değil, aynı zamanda farklı konuşma şekli, davranış ve yemek yeme biçimi ve farklı bir üslup da gerektiriyordu.

Şehirli orta ve üst sınıf insanlar daha göz alıcı kıyafetler ve daha abartılı tavırlarla kendilerini alt tabaka insanlarından ayırdıkları gibi mekânsal olarak da ayırmaya çalıştılar. Tarihçiler, orta ve üst sınıf aileler arasında, hem bir birim olarak aile *için* hem de aile içinde bireylerin kendileri *için*, mahremiyet isteğinin arttığından söz etmişlerdir. Dolayısıyla, maddi durumu elverişli olan ailelerde hizmetkârlar yavaş yavaş ayrı yerlerde yaşamaya başladılar; ayrıca kapatılabilen kapılar sayesinde evlerdeki mekânlar giderek odalara bölünmeye başladı. Teoride ve pratikte mahremiyet aşağı tabakadaki ailelere uzanmıyordu. Yoksul insanlar şehirlerde çok kalabalık evlerde yaşıyorlardı; genellikle tüm bir aile için bir tavan arasında veya bodrum katında küçük bir oda kiralıyorlardı; yatağı ve yemek aletlerini paylaşmayı sürdürüyorlardı. Yerel yönetimler yoksul ailelerin kamu desteği talep edeceğinden çekindiği için, bazen yoksul insanların evlenmelerine izin vermiyordu. Evlenmelerin denetim altına alınması 19. yüzyılın başlarında Kutsal Roma İmparatorluğu'ndaki bazı ülkelerde yasalarla gerçekleşiyordu; siyasi otoriteler evliliği parasal sorunları olmayanlar için bir ayrıcalık olarak tanımlıyorlardı. Bu tür kısıtlamalar I. Dünya Savaşı sonrasına kadar kaldırılmadı.

İster Alman köylülerinin 1525 yılında toprak sahiplerine isyan etmeleri olsun, ister Fransız Etats-Généraux'sundaki soylu olmayan temsilcilerin 1789 yılında kralın huzurunda şapkalarını çıkarmamaları olsun, statü farkını kabul etmeyi reddetmek, erken modern toplumda bir isyan işaretiydi. Çoğu gözlemcinin gözünde bir ülkenin sağlıklı olması, her grubun kendisine verilen görevi İngiliz yazar Robert Burton'ın sözleriyle, "hoşnutsuzluk, doyumsuzluk,

şikâyet ... isyan, kışkırtma, ayaklanma, tembellik, kargaşa" olmaksızın yapmasına bağlıydı ve bu tür şeylerin meydana geldiği "krallık veya ülke, melankolikti, hasta bir bedene sahipti ve tedavi edilmesi gerekiyordu."[3] Birçok yazar için devletin sağlığını korumanın en iyi yolu doktorların hastalıkları tedavi etmek için kullandıkları yöntemlere benzer yöntemlerdi: Kangrenli bir uzvun kesilmesi, asi tebaayı idam etmek veya vebalı bir ailenin karantinaya alınması gibi, onları sürgüne göndermek gerekirdi.

Yazan beden: Mektuplar ve günlükler

Toplumsal bedenden bireysel bedeni incelemeye geçerken, bilgi edinmek için mektup, günlük ve hatıra defteri gibi kişisel belgelere başvuracağız. Kişisel kaynakları kullanmak onların üretildikleri, takas edildikleri veya okundukları bağlamı anlamayı gerektirir. Ortaçağda mektuplar türlü kanallarla yollanıyordu: Seyahate çıkan tanıdıklar, fuarlara giden tüccarlar, hacca giden insanlar ve (zengin ve güçlü insanlar söz konusu olduğunda) özel haberciler. 16. yüzyılın başlarında, papa ve diğer İtalyan hükümdarlarına kuryelik yapmış olan Taxis (veya Tassis) ailesinden, Habsburg egemenliği altındaki tüm topraklarda bir iletişim sistemi kurmaları istendi. Bu bölge İspanya'dan Bohemya'ya kadar uzanıyordu ve yavaş yavaş düzenli posta rotaları oluşturulmaya başlandı. Bu hizmet sadece belli mesleklerden insanlara veya hükümetle iş yapanlara değil, ücretini ödeyen herkese açıktı. Posta hizmeti, devlet tarafından sağlanmıyordu, özel girişimin elindeydi; Taxis şirketi Habsburglar dışında başka hükümdarlarla da antlaşmalar imzaladı. 17. yüzyılın ilk yarısında Fransa, İngiltere ve İskandinavya'da posta sistemi kuruldu ve postaneler açıldı; artan posta hacmi nedeniyle atlı postacılar yerine posta arabaları devreye girdi. 1700 yılında Avrupa'daki bütün yolları, köprüleri ve postaneleri gösteren posta haritaları bulunuyordu.

Bugünlerde, düzenli posta dağıtımı günlük yaşamın o kadar normal bir parçasıdır ki, bunu sadece kesintiye uğradığında fark

ederiz; ama posta hizmeti erken modern dönemde Avrupa'da çok büyük bir yenilikti. Yazı yazabilen insanlar, birbirleriyle doğrudan iletişim kurabilmek için artık özel bağlantılara veya seyahate çıkanların keyiflerine tabi olmak zorunda değillerdi; düzenli iletişim kurmak için postayı kullanmaya başladılar. Eski dönemlerde yazılan mektupların çoğunun çoktan yok olmuş olmasına ve dolayısıyla gerçek rakamlara ulaşmanın zorluğuna rağmen, düzenli posta servisiyle birlikte, yazılı kişisel iletişim hacmi çarpıcı biçimde arttı. Mektup yazanlar ve matbaacılar için kâğıt ucuz bir yazı yazma aracıydı ve mektup yazma çoğu insanın günlük faaliyetinin önemli bir parçası haline geldi.

İnsanların her gün mektup yazmak için zaman harcadıklarını sadece mektuplardan değil, aynı zamanda başka faaliyetlerinin yanı sıra bunu da yaptıklarını anlatan günlüklerden ve hatıra defterlerinden öğreniyoruz. Bütün erken modern dönem boyunca tutulan ve zaman içinde sayıları artan kişisel günlükler, günümüze ulaşmıştır. Bu günlükleri tutanlar genellikle toplumun üst tabakalarından insanlardı; ama Alman tüccar Mattheus Miller gibi birçok orta sınıf insanı ve az da olsa dantelci çırağı İngiliz Mary Hurll gibi işçi sınıfından insanlar da günlük tutuyordu. Kolomb, Vespucci ve Pigafetta gibi kâşifler, seferlerini anlatan açık mektuplar yazıyor, günlükler tutuyorlardı. Çeşitli mesleklerden erkekler ve az sayıda kadın, mesleki faaliyetlerinin günlük kayıtlarını tutuyorlardı. Örneğin, İngiliz bilim adamı Robert Boyle (1627-91) deneylerini ve gözlemlerini yazdığı bir günlük tutuyordu; Hollandalı ebe Catharina van Schrader (1656-1746) uzun meslek yaşamı boyunca yaptırdığı 3.000'den fazla doğumun her birini defterlere kaydetmişti. Bu tür günlükler, kısa ve ciddi günlüklerden, çok ayrıntılı ve duyguların da yazıldığı günlüklere kadar farklılık gösteriyor. Protestanlar, özellikle de Calvin'ciler ve Quakerlar düzenli bir şekilde iç dünyaları hakkında düşünmeye teşvik ediliyorlardı; okuryazarlık oranlarının yüksek olduğu İngiltere ve diğer yerlerde, birçok insan maneviyatıyla ilgili günlük tutuyordu. Katolikler iç dünyalarını genellikle papazlarıyla sözlü olarak konuşuyorlardı; ama bazı durumlarda onlar da iç dünyalarını yazmaya teşvik ediliyorlardı. İspanyol din kadınlarına (bu kadın-

lara *beata* deniyordu) günah çıkarttıran papazlar, onlara tapınırken yaptıklarını ve mistik rüyalarını dikte ettirmelerini veya yazmalarını emretmişlerdi. Bunlardan en ünlüsü olan Avilalı Teresa uzun yıllar boyunca yazdıklarını düzeltip geliştirdi ve ortaya eksiksiz bir ruhani otobiyografi çıkardı.

Bazı yazarlar iş, din ve aile konularını iç gözlemle öyle bir şekilde birleştiriyorlardı ki, bu, onların kişisel özellikleri ve yaşadıkları toplum hakkında çok fazla şey anlatıyordu. "Hamelnli Glückel" (1646?-1724) diye bilinen Glickl bas Judah Leib, Hamburg'da doğmuş bir Yahudi kadındı ve giderek büyüyen altın, inci, mücevher ve para işinde kocasına yardım ediyordu. Kırklı yaşlarının başında kocası bir kaza sonucu ölünce, işi o devraldı; sıkça seyahat etti. Üzüntüsünü unutmak için de anılarını yazmaya başladı. Anıları, aile ve iş hayatı hakkında çok fazla bilgi içermektedir, ama aynı zamanda, tarih ve geleneklerden alınan hikâyeler aracılığıyla yaşamında meydana gelen olayları anlamaya ve açıklamaya çalışmaktadır. "Büyük acım nedeniyle ve kalbimi rahatlatmak için bu kitaba ... iyi yürekli babanın ölümünden sonra, ruhumu dolduran büyük yükü azaltmak umuduyla başladım" diye yazıyordu. Kitabı uzun yıllar boyunca yazılan kapsamlı bir çabanın ürünüydü; birinci kocasından sonra ikinci kocasının da ölümünü anlatıyordu. Metin, basıldığı 19. yüzyıla ailenin elinde bulunan iki kopya halinde ulaştı; bunlardan biri yazıldığı dil olan Yiddiş dilindeydi, diğeri de çevirisiydi. Glickl'in metni bir grup olarak Orta Avrupa Yahudilerinin ekonomik ve sosyal hayatına ayrıntılı bir bakış sunmanın yanı sıra, bir 17. yüzyıl kadınının erkek evladına ve kendisini düş kırıklığına uğratan ikinci kocasına ve zaman zaman uzak gibi görünen Tanrı'ya karşı takındığı tavrı anlatmaktadır. Glickl'in anıları tarihsel bir bilgi kaynağı olduğu kadar bir esin kaynağı da olmuştur.

Samuel Pepys (1633-1703) hükümetin çeşitli bakanlıklarında çalışan bir İngiliz devlet memuruydu. Nihayetinde donanmanın en yüksek yöneticiliğine kadar tırmandı, Avam Kamarası'na seçildi ve Royal Society'nin (Kraliyet Bilimler Akademisi) başkanlığını yaptı. 1660-1669 yıllarında meydana gelen önemli siyasi olayları ve gittiği birçok tiyatro oyununu ve müzikal gösterileri de anlattığı

Belge 21 Pepys'in günlüğü

Pepys günlük faaliyetlerini yazarken aile yaşamı, hükümet işleri, önemli siyasi olaylar ve mahallesinde ve Londra'da olup bitenler hakkındaki yorumlarını da aktarmaktadır. Aşağıda, 1660 Şubat ayının iki günü için yazdıkları bulunmaktadır. Bu sırada Parlamento, İngiliz İç Savaşı sırasında tahttan indirilip idam edilen babasının yerine II. Charles'ın tahta çıkarılmasını tartışıyordu. Pepys bu sırada Hazine'de (the Exchequer) kâtiplik yapıyordu.

16 Şubat

Sabah lavta çaldım. Daha sonra Shaw [Pepys'in Hazine'deki meslektaşı] ve Hawly [bir başka meslektaş ve aynı zamanda Pepys'in komşusu] geldiler; sabah evimde onlara bira ikram ettim [sabahları besin maddesi olarak yaygın bir şekilde içilirdi]. Sonra işe gittim ve postacının yanında Lorduma [Sandwich Beyi, uzak bir akraba] mektup yazdım ve Will'in yerinde [bir taverna] mektubumu mühürledim ve postacıya götürmesi için ihtiyar East'e [muhtemelen bir hizmetkâr] verdim, ayrıca Kaptan Cuttance'ın Lorduma vermem için yolladığı bir kutu Çin portakalı ile iki küçük fıçı tarağı [deniz hayvanı] evden alıp götürmesini söyledim. Burada Osborne, Shaw ve Spicer [iki meslektaş] ile karşılaştım; yemek için Sun Tavern'a gittik ve iki tabak et sipariş ettik; keyifle yemeğimizi yedik, bu sırada içeri Mr. Wade ile (bize salt adı nedeniyle kendisine bir mülk verilmesini umduğunu söyleyen) arkadaşı Kaptan Moyse girdi ve orada akşam yediye kadar kaldık. Shaw'dan bir litre beyaz şarap kazandım; ben gelen et kuzu eti demiştim, Shaw ise dana demişti [Bir başka deyişle, tabaktaki etin ne eti olduğu üzerine bahse giriyorlar]. Cebimde sadece 3 d. [peni] olduğu için başka para harcamamaya karar verdim; oysa cebimde daha fazla para olsaydı, diğerleri gibi ben de daha fazla para harcardım; yani, insanın cebinde az para taşımasının bir avantaj olduğunu düşünüyorum. Eve gittim, yemekten sonra biraz lavta çaldım ve yattım.

17 Şubat

Sabah Lordumun hizmetlisi Tom geldi ve onun adına sakladığım parasından 10 s. [şilin] aldı. Bu durumda bende sadece 35 şilini kaldı. Daha sonra alet yapımcısı Bay Hills geldi; onunla lavtam ile kemanımda değişiklik yapmayı konuştum. Daha sonra odama gidip hesaplarımı kontrol ettim ve yaklaşık 40 l. [pound] ekstra param olduğunu gördüm; hepsi bu kadar. Sonra işe gittim ve eve yemeğe Bay Hawly'yi getirdim; yemekten sonra Bay Downing'e [Pepys'in Hazine'deki patronu] işiyle ilgili bir mektup yazdım ve mektubu Hawly'ye verdim. Arkasından Bay Gunning'e [önemli bir din adamı] gittim ve vaazdan sonra ... hava kararana kadar parkta dolaştık. Echo'da flavta çaldım ve daha sonra Jacob's'da bir bardak bira içtim. Daha sonra Westminster Hall'a gittim ve bazı Kamara üyelerini dinledim [Kral Charles'ın tahta çıkarılması hakkında] ... Daha sonra, başka haber duyabiliriz düşüncesiyle White Hall'a gittik; orada Bay Hunt [bir komşu] ile karşılaştım. Hunt bana neler olacağı konusunda hiçbir fikrimiz olmadığından ... bazı Kamara üyelerinin White Hall'daki evlerine yakacak odun stokladıklarını söyledi ... Oradan ... Harper's'a gittik ve Kral'ın ve geçen yaz yakalandığı çiçek hastalığından toparlanmaya başlayan güzel kız kardeşi Frances'in sağlığına bir iki kadeh içtik. Daha sonra eve gidip yattım. Bugün amcam Fenner'ın düğün ziyafeti vardı ama gitmedik, 27. yılıydı [yani, 27. evlilik yıldönümü].

(*The Diary of Samuel Pepys*, der. Henry B. Wheatley [Londra: G. Bell and Sons, 1924], I. Cilt, s. 55-7.)

çok kapsamlı bir günlük tuttu. Aynı zamanda çok ayrıntılı olarak kadınlarla yaşadığı –birinde karısı tarafından yakalanmıştı– beceriksiz cinsel ilişkilerini de anlattı. Bu konuda yazdıklarını, Fransızca, İtalyanca ve İspanyolca sözcüklerle şifreliyordu ve bunlar geri kalanını bir tür steno ile yazdığı günlüğünden çok daha gizemli oluyorlardı. Bu steno, transkripsiyonu zorlaştırdığı için, günlük 19. yüzyılda, ahlaka aykırı, hatta en ufak bir cinsellik kokan her şeyin çıkarıldığı ilk baskısına kadar yayımlanmadı. Günlüğün tamamı ancak 1970'lerde yayımlandı; günümüzde internet ortamında birkaç versiyonu bulunmaktadır. Günlük, müzik ve tiyatro tarihçilerine aktörler ve seyirciler hakkında; sosyal tarihçilere de, peruklardaki bit veya caddelerde ve mahzenlerde biriken insan dışkısı gibi, günlük yaşam hakkında bilgiler vermektedir. Pepys aynı zamanda yeteneklerini iç dünyasını gözlemlemeye yönlendirerek kişiliğinin güçlü ve zayıf yönlerini, düşüncelerini ve duygularını kaydetmiştir. Pepys'in son biyografilerinden birini yazan Claire Tomalin bu içe bakışı "eşi olmayan benlik" diye adlandırmıştır.

Glickl ve Pepys'in yapıtları kişisel bilgiler vermeleri açısından olduğu kadar, sadece özel olarak veya aile içinde okunmak amacıyla yazılmış oldukları için de sıra dışıdırlar. Günümüzde özel bir günlük veya mektup ile yayımlanmış bir anı kitabı arasında çok kesin bir çizgi çizmekteyiz; oysa erken modern dönemde bu çizgi o kadar belirgin değildi. Soylular ve eğitimli seçkinler, arkadaşlarına veya meslektaşlarına mektup yollarken bunların kopyalanacağını, elyazması olarak elden ele dolaştırılacağını ve daha sonra da yayımlanacağını biliyorlardı (ve tabii çoğunlukla umut ediyorlardı). Örneğin, Fransız soylusu Sévigné Markizi Marie de Rabutin-Chantal (1626-96) düzenli olarak dostlarına ve akrabalarına yazıyor, saraydan haberler ve Paris dedikoduları veriyor, esprili yorumlarda bulunuyordu. 1.100'den fazla mektubu günümüze kadar gelmiştir. Mektuplarının kopyalandığını ve çok sayıda kişi tarafından okunduğunu çabucak öğrendi ve yazarken bu durumu göz önünde bulundurdu; ama kişisel duygularını eklemeyi de sürdürdü. Önemli bağlantıları olan kişilerin günlükleri de genellikle aynı şekilde, eninde sonunda yayımlanacakları düşüncesiyle yazılıyordu. Ko-

lomb, Vespucci ve Pigafetta'nın günlüklerinin etkisini daha önce inceledik, ama maceracı olmayan kişilerin günlükleri bile insanlara ilginç geliyordu. Örneğin, İngiliz din adamı John Beadle'ın *The Journal or Diary of a Thankful Christian* (1656, Şükran Dolu bir Hıristiyanın Güncesi) çok tutuldu ve başkaları için model oldu.

Çoğu kişisel belgenin kısmen umumi olma özelliği, onları kişilerin düşüncelerine ve duygularına açılan bir pencere olarak kullanamayacağımız anlamına geliyor; çünkü bu belgelerin yazarları genellikle günlüklerini daha geniş bir okuyucu kitlesini göz önünde bulundurarak tutmaktaydılar ve şöhretlerini artıracak veya en azından kabul edilebilir bir hale getirecek bir *persona* (kimlik) yaratmaya özen gösteriyorlardı. Aslında bu tüm kişisel belgeler için geçerlidir. Mektuplar ve günlükler, hatta yazarın kimsenin okumayacağını düşündükleri bile, bazı duyguların, ideallerin ve hayallerin belli yaştan, cinsiyetten ve toplumsal sınıftan insanlar için uygun olduğunun kabul edildiği özel bir kültürel arka plan çerçevesinde yazılmışlardır. Örneğin erken modern dönemde, genellikle öfkenin erkekler için daha uygun olduğu ve dolayısıyla çok öfkelenen bir kadını erkekleştirdiği, buna karşın yoğun heteroseksüel duyguların erkeği kadınlaştırdığı düşünülürdü. Bu, kadınların hiç öfkelenmediği, erkeklerin de hiç yoğun duygular yaşamadığı anlamına gelmiyordu; ama bu tür düşünceler erkeklerle kadınların duygularını başkalarına, hatta kendilerine ifade etme biçimlerini bile etkilemiş olabilir. Dolayısıyla, kişisel belgelerin sadece *betimleyici* yani, gerçekleri anlatan kaynaklar olduğunu sanabiliriz; oysa aslında onlar bir ölçüde *belirleyici* kaynaklar, yazarlarının gerçek olmasını arzuladıkları şeyleri anlattıkları belgelerdir.

İçsel beden: Duygular ve tutkular

Erken modern dönemde yazılan mektuplar ve hatıra defterleri genellikle, kitapların da konusu olan duygulara atıfta bulunur. Örneğin Robert Burton, insan bedenindeki hastalıkları ele aldığı

The Anatomy of Melancholy (1621) başlıklı kitabında duyguların ve ruh durumlarının dört bedensel salgıdaki dengesizliğe bağlı olduğunu düşünüyordu: Çok fazla kan insanı cüretli, cesur ve coşkulu (*sanguine,* Latince kan demek olan *sanguis* sözcüğünden gelmektedir) yapardı; çok fazla balgam (*phlegm*) insanı tembel, duygusuz ve sakin (*phlegmatic*) yapardı; çok fazla sarı safra (*choler*) insanı sinirli, asabi ve öfkeli (*choleric*) yapardı; çok fazla kara safra insanı üzüntülü, kederli ve melankolik (*melancholy*) yapardı.

Bu ruh durumları arasında en kaygı verici olanı melankoliydi. Belli oranda melankoli, dehanın, ilham veren müziğin ve şiirin kaynağı olabilirdi, ama çok fazlası delilik ile fiziksel ve ruhsal rahatsızlığa yol açabilirdi. Hekimler, melankoli hastaları için diyette veya uyku düzeninde değişiklik, kusturma, kan akıtma, hava değişimi, seks, müzik, astroloji, muska takmak, büyü ve dua gibi bedensel ve ruhsal tedaviler öneriyorlardı. 17. yüzyılın başlarında –11. bölümde göreceğimiz gibi cadı avlarının en yoğun olduğu dönemde– birkaç tıp düşünürü akıl hastalıklarının şeytani kaynakları hakkında spekülasyonlarda bulunuyorlardı; ama hem eğitimli hem de eğitimsiz insanlar genellikle içlerine şeytan girmiş olanlar ile sorunları kendi bedenlerinden kaynaklananları ayrı ayrı sınıflandırıyorlardı. 16. yüzyıldan itibaren bazı yerlerde resmi hastaneler ve özel tımarhaneler bulunsa bile, akıl hastası olanlara genellikle kendi aileleri bakıyordu. Bazı hastalar kapatılıyordu; bazıları ise, eğer güçleri kuvvetleri yerindeyse, çevre kentlerde veya köylerde çalışarak geçimlerini sağlıyorlardı. Örneğin, Taxis ailesi haberci olarak güvenilir olacaklarını düşündüklerinden, posta şirketinde mektup ve paket teslimatında Orta Almanya'daki tımarhanelere kapatılmış hastaları çalıştırıyordu.

Melankoli akıl hastalığının yanı sıra aşkla da bağlantılıydı. Erken modern dönemin yazarları ile günümüz tarihçilerinin en hararetle tartıştıkları duygu aşk olmuştur. Romantik aşk, Avrupa edebiyatında edebi bir tema olarak 1450'den çok önce ortaya çıkmış ve 16. yüzyıl şiirinde ve tiyatrosunda ifadesini bulmuştur. 17. yüzyılın sonlarından itibaren güçlü romantik arzular yeni bir ede-

bi tür olan romanda olayların çoğuna esin kaynağı olmuştu; o kadar ki, ahlakçılar çok fazla heyecanlanmamaları için genç kadınların roman okumalarına izin verilmemesini öneriyorlardı. 18. yüzyılda bu romanların birçoğu mektup şeklinde yazılıyordu ve insanların okumaya alışkın oldukları gerçek mektuplaşmaları model alıyorlardı. Samuel Richardson'ın, erdemli bir hizmetçi kızın kendisini baştan çıkarmaya çalışan efendisine başarıyla karşı koyuşunu anlatan romanı *Pamela; or, Virtue Rewarded* (1740, Pamela; veya Ödüllendirilen Erdem) bunların en ünlülerinden biriydi. Erdemin kötülüğü, iffetli aşkın ise cinsel arzuları alt etmesini konu alan hikâyeler birçok 18. yüzyıl yazarı tarafından yayımlanmıştı. Bu dönemde aynı zamanda bunun karşıtı hikâyeler de vardı. Pierre Choderlos de Laclos'un *Les Liaisons Dangereuses* (1782, Tehlikeli İlişkiler) adlı ve yine mektuplardan oluşan romanı, gönül eğlendirmek için genç bir kadının duygularını başarılı bir şekilde yönlendiren iki ahlaksız insanı anlatıyordu.

Diğer tutkular gibi aşk da edebiyatın olduğu kadar felsefenin de konusuydu. Fransız filozof René Descartes (1596-1650), *Ruhun İhtirasları Üzerine İnceleme* (1649) başlıklı yapıtında, tutkuların ruhu bedenin arzularının esiri yaptığını; ancak aklın her zaman tutkuya üstün gelebileceğini ileri sürdü. Descartes bunda cinsiyet farklılıklarının rolü üzerinde durmuyordu, ama daha sonraki filozoflar erkeğin çok daha güçlü bir akıl kapasitesi bulunduğunu, buna karşın kadınlarda duyguların baskın olduğunu ileri sürdüler. Thomas Hobbes ve Adam Smith tutkularla ilgili olarak başka bir düşünce geliştirerek, bütün tutkuların insanların bencilliğinin ve kendilerini sevmelerinin yansıması olduğunu savundular. Bencillik olumsuz bir güç olabilir, ama aynı zamanda örneğin, (Hobbes'a göre) başarılı yönetimleri desteklemek veya (Smith'e göre) ticaret veya sanayi alanında faaliyet göstermek gibi toplumsal olarak yararlı eylemlere yönlendirilebilirdi.

Erken modern dönemdeki düşünürler genel olarak bireydeki melankolinin iyi yönlerini veya tutkunun sınırlarını tartıştılar; yakın zamanlardaki tarihçiler de aile yaşamında duyguların rolüyle ilgilenmektedirler. Bazı tarihçiler, çiftlerin eşlerini, ebeveynlerinin veya toplumun tercihlerine göre değil de romantik duygularla seç-

Yöntem ve Analiz 9 Hastalığın anlamı

Tıp tarihi genellikle hekimlerin ve bilim adamlarının cehaleti ve boş inançları alt ederek keşfettikleri yeni hastalık tedavi yöntemlerinin muzaffer bir şekilde anlatılmasından ibaretti. Dolayısıyla, ilk tıp tarihçilerinin çoğunun hekim olması şaşırtıcı değildir. Günümüzde tıp, tarihin geri kalanından ayrı bir şeymiş gibi değil de, entelektüel, toplumsal ve kültürel gelişmelerle bağlantılı olarak inceleniyor. Tıp tarihçileri geçmişte hastalıkların tedavi edilme yöntemlerini incelemeye devam ediyorlar ama aynı zamanda, hastalıkların nasıl anlaşıldığını da inceliyorlar. Tıp tarihçileri toplumsal ve kültürel etmenlerin belirtilerin yorumlanışına biçim verdiğini, dolayısıyla da, aynı belirtilerin farklı dönemlerde farklı bir anlamı olduğuna ve çok farklı hastalıklara işaret ettiğini söylüyorlar.

Bunun güzel bir örneği, erken modern dönem insanının "yeşil hastalık" adını verdiği, cildin rengini soluklaştıran veya yeşile dönüştüren bir hastalıktır. Özellikle genç ve bekâr kadınların yeşil hastalığa yakalandıkları düşünülüyordu —bu hastalığa bazen "bakire hastalığı" denirdi. Hastalık hastaların âdetten kesilmesine yol açıyordu. Hekimler yeşil hastalığın kadının aşk duygularını bastırdığında veya evlenmeyi reddettiğinde ortaya çıktığına inanıyordu. *Romeo ve Juliet*'te, Juliet babasının seçtiği adamla evlenmeyi reddedince, babası ona, "defol seni yeşil hastalıklı leş" diye bağırır. Hekimler yeşil hastalığı, beden ısısını artırıp yoğunlaşmış kanın yeniden akmasını sağlayacak çarelerle tedavi ederlerdi; bu çarelerin en iyisi cinsel ilişkiydi (tabii evlilikte). Cinsel ilişki, genç kadının kanını ve kapalı kalmış cinsel arzusunu serbest bırakırdı.

19. yüzyılda aynı belirtilere *chlorosis* (yeşil hastalığın Latincesi) dendi; demir eksikliğiyle meydana gelen kansızlık olduğuna inanılıyordu ve bu, kandaki demir düzeyini ölçen "hemoglobinometre" denilen yeni bir aletle saptanabiliyordu. Önerilen tedavi hâlâ evlilik oluyordu; ama bu kez evliliğin kırılgan ve zayıf kadını, kloroza yol açtığı kabul edilen sanayileşmenin acımasızlığından koruduğu düşünülüyordu. Demir eksikliği anemisi hâlâ tıbbi bir sorun olarak kabul edilmektedir; ancak bu hastalığa özellikle genç ve bekâr kadınların yakalandığı düşüncesi 1930'lardan sonra terk edilmiştir. Artık evlilik değil de, demir hapları veya bedenin demiri özümseme yeteneğini artırıcı ilaçlar yeğlenen tedavi yöntemidir.

melerini sağlayan ve ebeveynle çocuklar arasında güçlü duygusal bağların söz konusu olduğu "modern" ailenin 18. yüzyılda ortaya çıktığını ileri sürüyorlar. Bu tarihten önce aile ilişkileri soğuktu; anneler bebeklerine karşı kayıtsızdı; kardeşler en büyük ağabeyin gücünü kıskanıyordu; ebeveynler çocuklarının isteklerine karşı duyarsızdı ve eşlerin birbirleriyle olan ilişkisi resmi ve sevgiden uzaktı. Bu görüşe bazı bilim adamları karşı çıkarak çocukları ölen anne ve babaların bazen çıldırma veya intihar etme derecesinde üzüldüklerini ve toplumun tüm katmanlarında eşlerin birbirlerini sevdiklerini, birbirlerine destek olduklarını söylemekte-

dirler. Bu tartışmada her iki tarafı da destekleyecek bol miktarda kanıt bulunmaktadır; ayrıca bu ölçülebilecek bir şey de değildir; çünkü kaynaklar çoğunlukla yukarıda ele alınan kişisel belgelerdir, sınırlı sayıdadırlar, daha çok üst sınıflardan insanlara aittirler ve kişilerin gerçek duygularını yansıtmıyor olabilirler.

Ailelerle ilgili elimizde bulunan kanıtlar aynı zamanda çok değişik yorumlara açıktır. Örneğin, Batı Avrupa kentlerinde yaşayan kadınlar için, özellikle de yoksul sınıflar arasında, evlenme yaşının 18. yüzyılda düştüğü görülüyor. Acaba bu, iş bulma amacıyla köylerini terk edip büyük kentlere giden genç kadınların, ebeveynlerinin arzularına boyun eğerek değil de, âşık oldukları bir erkeği koca olarak seçme gücünün keyfine vardıkları anlamına mı geliyordu? Yoksa para kazanma olanaklarını erkeklerinkiyle duygusallıktan uzak bir şekilde değerlendirip, kendi başlarına kendilerini geçindirecek kadar parayı asla kazanamayacaklarını görüp, karşılarına çıkan ilk koca adayına mı sarılıyorlardı? Aynı şekilde, yetimhanelere ve sığınma evlerine terk edilen çocukların sayısının yüksekliği, yoksul annelerin sevgisiz olduğu anlamına mı geliyordu, yoksa çocukların hayatta kalma şansına kendi duygularından daha mı fazla önem veriyorlardı? Bu tartışmalar, çoğu sosyal bilimciyi, araştırmalarından edindikleri bilgilerden çıkarak bütün Avrupa'yı, hatta tek bir ülkedeki tüm toplumsal sınıfları kapsayan genellemelerde bulunma konusunda dikkatli olmaya yöneltmiştir. Ancak, araştırmacılar arasında ibre genel olarak, aile ile ebeveyn sevgi ve şefkatinin çarpıcı bir değişiklik göstermekten çok, süreklilik gösterdiği yönüne dönmüştür.

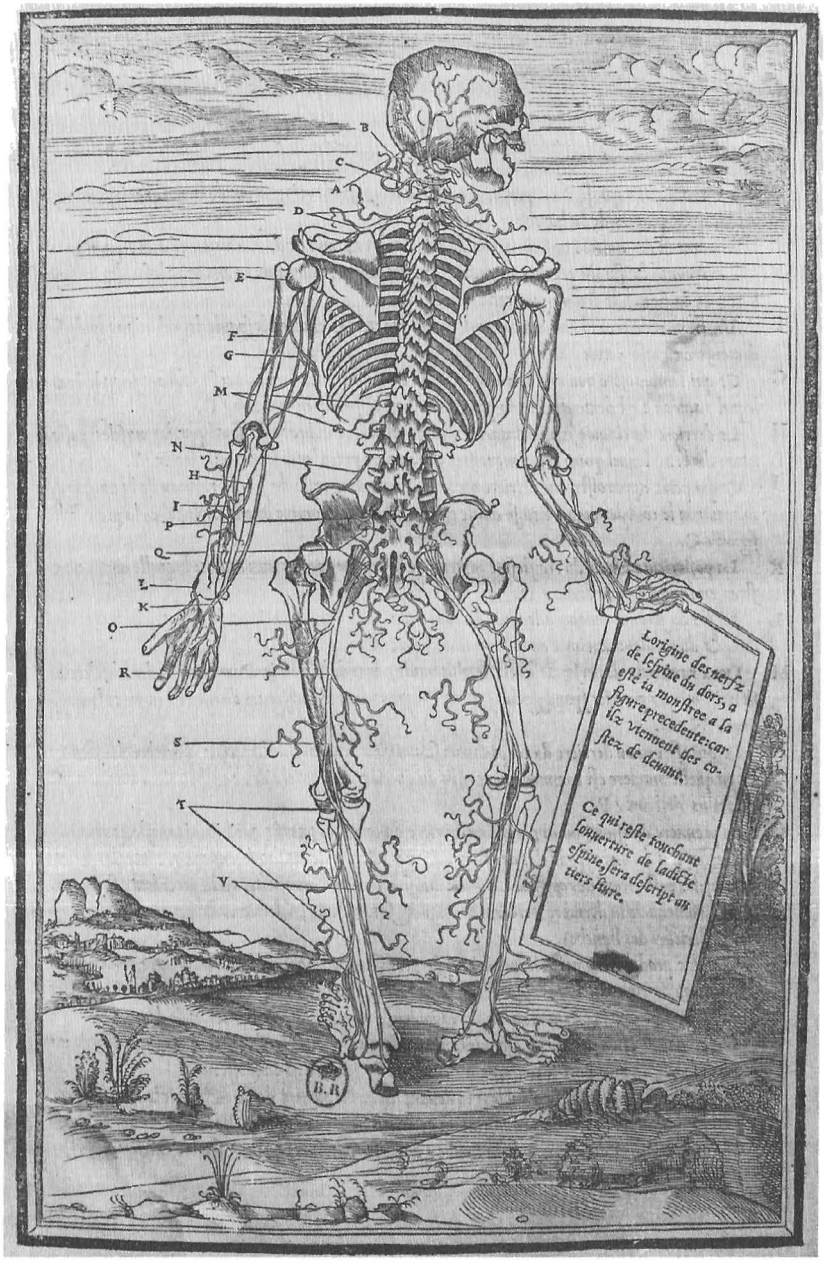
İncelenen beden: Anatomi ve tıp kuramları

Dış görünüşlerinin ruhsal durumlarını ele verdiği kişiler, sadece melankolikler ve yeşil hastalığa yakalanmış genç kadınlar değildi; salgı (*humor, suyuk*) kuramı insanın fiziksel sağlığını ve hastalıkları olduğu kadar akli durumunu da açıklıyordu. 17. yüzyılda anatomi ile ilgili geliştirilen yeni fikirler de akıl ile bedeni birbirine bağlıyordu.

Önce Andreas Vesalius ve daha sonra birçok başka eğitimli yazar, Galenus'un anatomi ve fizyoloji ile ilgili yaygın kabul gören fikirlerini eleştirdiler. İngiliz anatomi bilgini ve kraliyet hekimi William Harvey (1578-1657) çeşitli yapıtlarında atar ve toplardamarların tek bir sistem olduğunu ve aynı kanın kalp tarafından bütün bedene pompalandığını gösterdi. Harvey, diseksiyon, deneysel kanıt ve mantıksal tartışma yöntemleriyle kalp kaslarının çalışmasını, toplardamarlardaki kapakçıkların fonksiyonunu ve kanın kalpte takip ettiği yolu açıkladı. Harvey kanın Galenus sisteminde olduğundan daha önemli olduğunu fark etti ve kanı, canlı bir şey olarak tanımlayarak ruhla bağlantılandırdı. Harvey aynı zamanda spermanın da güçlü bir şey olduğunu ve mıknatısların havada enerjilerini yaymaları gibi, dişide bulunan bir yumurtanın, fiziksel temas olmaksızın uzaktan döllenebileceğini ileri sürdü.

Galileo Galilei (1564-1642) ve Pierre Gassendi (1592-1655) gözeneklerin nasıl salgılama yaptığı, ağız ve midenin nasıl sindirdiği, kanın damarlarda nasıl aktığı gibi bedensel işleyişlerin fiziksel ilkelerini incelediler. Bu iki bilim adamı ve başkaları bedeni bir makine gibi düşündüler; Galileo'nun deyimiyle, küçük makinelerin birleşiminden oluşan bir makine. Nasıl ki iyi çalışmaları için makinelerin sürtünmeyi engelleyici yağa, pompaların da suyun serbestçe akmasına ihtiyaçları varsa, bedenin de sağlığını koruyabilmesi için çeşitli salgıların serbestçe akmasına ihtiyacı olduğunu ileri sürdüler. Ancak, bunlar Galenus'un dört salgısı değil, kan, sindirim salgıları ve bezlerden salgılanan gözle görünür salgılardı ve hastalıklar salgıların dengesizliği olarak değil, salgıların tıkanması, engellenmesi, durdurulması olarak tanımlanıyordu. Daha sonraki tıp yazarları nefes almayı incelediler. Joseph Priestley (1733-1804) ve Antoine-Laurent Lavoisier (1743-94) kanda bulunan "yaşamsal havayı" yaşam ve yanma için gerekli oksijen olarak tanımladılar.

Anatomi bilginlerinin ve tıp yazarlarının çalışmaları Hollandalı mercek yapımcıları, özellikle de Anton von Leeuwenhoeck (1632-1723) tarafından geliştirilen mikroskop sayesinde kolaylaştı. Leeuwenhoeck mikroskobu sayesinde kılcal damarlarda dolaşan kan

Şekil 21 İskeleti ve sinirleri gösteren bu 17. yüzyıl Fransız gravürü gibi anatomi illüstrasyonları, 16. yüzyıldan başlayarak tıp kitaplarında ve tıp eğitiminde önemli bir yer tutmaya başlamıştı. Sanatçılar figürleri genellikle doğada, sanki canlıymış gibi bir nesne tutarken gösteriyorlardı.

hücrelerini (Harvey bu hareketi açıklayamamıştı) ve spermadaki spermatozoayı (*animalcule* adını vermişti) gördü ve döllenmeyi fiziksel bir şeyin gerçekleştirdiğini gösterdi. Bu ikinci keşif, Leeuwenhoeck'in her bir spermin bir bireyin tohumu olduğunu ve spermin, embriyonun cinsiyeti de dahil olmak üzere tüm formatif yapısını içinde bulundurduğunu ileri sürmesine yol açtı. Embriyolojinin bu "spermatik" görüşüne, embriyonun minyatür bir halde, kadın yumurtasında önceden şekillenmiş olarak bulunduğunu düşünen İsviçreli fizyolog Albrecht von Haller (1708-77) gibi "ovist"ler karşı çıktılar. Ancak "ovist"ler genellikle bilim adamları tarafından alaya alınıyordu; aynı zamanda memelilerde yumurtanın kesin olarak tanımlanmamış olması onları kısıtlıyordu. Bu iki "preformasyonist" görüşün de embriyonun gelecekteki çocuklarının kendi içinde nasıl bulunabileceğini ve sonra da içindeki *o* embriyonun çocuklarının içinde *ad infinitum* nasıl bulunabileceğini açıklaması gerekiyordu. Bu bulmaca, hem ciddi hem de hicveden yazılarla Havva'nın yumurtalarına kadar gidiyordu. Bu bilinmezlik ebeveynlerin her ikisinin de bir şekilde bu olaya katkıda bulunmuş olması gerektiği görüşünün kabul edilmesine yol açtı. Yumurtanın 1827 yılında –sperma ile karşılaştırıldığında ve yumurtanın büyüklüğü düşünülürse oldukça geç bir tarihte– tanımlanmasıyla gebe kalma ile ilgili modern görüş ortaya çıkmaya başladı.

Bedeni hidrolik ve basınç ile çalışan bir makineler sistemi olarak kabul eden mekanik beden görüşüne 18. yüzyılda dirimselciler (*vitalist*) karşı çıktılar; bazıları bir "yaşam gücü" veya "yaşam ilkesi" olarak ruhun önemini vurgularken, bazıları da bu yaşam gücünü bedenin içine koyuyorlardı. Bu gruplardan ikincisi, genellikle tezlerini sinir sistemi üzerine yapılan araştırma ile bitkilerin ve bazı hayvanların (denizyıldızı gibi) bedenlerinin kesilen kısımlarını yeniden oluşturma yeteneğine dayandırıyorlardı. Bu dirimselcilere göre sağlık, sinir sistemini uyarmak veya "tahrik" etmek ve kasların özgürce kasılıp esnemesine izin vermekti.

Bazı anatomi araştırmaları üniversitelerin tıp fakültelerinde kürsü sahibi olan kişiler tarafından sürdürülüyordu; ama genelde Galenus sisteminin eleştirisi bir anda tıp eğitiminde veya hekimlik-

te salgı kavramını reddetmeye dönüşmedi. Bedenin fizyolojisi ile ilgili bu eski salgı görüşü, anatomi kuramcılarının bedenin nasıl işlediğini göstermeye çalışırken makine, dirimselcilik ve diğer kuramları karıştırıp dengelemeleri gibi yeni fikirlerle eklektik olarak birleştirilebiliyordu.

Tedavi edilen beden: Tıp ve halk sağlığı

Hem tıp alanında çalışanların yaklaşımları hem de bu kişilerin kendi içlerindeki farklılık açısından, tıptaki uygulamalar tıp kuramlarından çok daha çeşitliydi; tıp alanında çalışan bütün insanlar yaptıkları işin bireyler ve toplum için önemli olduğunu düşünüyorlardı. En yüksek statülü ve en yüksek ücret alan tıp uzmanları üniversite mezunu hekimlerdi; 18. yüzyıla kadar bu kişilerin çalışmaları büyük ölçüde kuramsaldı ve Latinceydi; bu yüzyılda birkaç cesur profesör yerel dilde ders vermeye başladı. Hekimler iç bedenden sorumluydular; bu nedenle ateş gibi içeriden geldiği düşünülen hastalıklarda onlara danışılıyordu.

1348 yılında çıkan veba salgınından veya diğer salgın hastalıklardan sonra, başlangıçta Kuzey İtalya'daki, daha sonra da başka yerlerdeki şehirler ve kasabalar resmi kent hekimleri veya yetkili tıbbi heyetler atadılar. Bu kişiler hastalığın yayılışını sınırlayacak ve hastalığın bulaştığı evleri veya caddeleri karantinaya almak, cesetleri gömmek, ölülerin eşyalarını yok etmek, insanların toplanmasını yasaklamak ve hastalık görülmeyen bölgelerin etrafında "sağlık kuşakları" (*cordons sanitaires*) oluşturmak gibi önlemleri geliştirmekle ve uygulamakla sorumlu olacaklardı. Başlangıçta bu komisyonlar salgın hastalık tehlikesi geçtikten sonra dağılıyordu, ama 16. yüzyılda Kuzey İtalyan ve Alman şehirleri bu görevleri daimi hale getirdiler ve hekimleri halk sağlığını düzenli olarak denetlemekle görevlendirdiler. Şehir hekimleri ve komisyonlar, çöplerin atılması konusunda sağlık kuralları geliştiriyor, uygulamaya çalışıyor, diğer tıp uzmanlarını denetliyor ve bildirilen yeni hastalık haberlerini araştırıyorlardı. 17. yüzyılda bazı şehirler, prenslikler ve

devletler genellikle *collegium medicum* denilen bu heyetlerin görev alanını genişleterek görevlerinin arasına bölgede faaliyet göstermek isteyen hekimlere izin vermek için sınav hazırlama ve sınav yapmayı da dahil ettiler. Merkezileşmekte olan devletlerin yetkilileri, gitgide büyük ve sağlıklı bir nüfusun devletin iyiliği ve refahı için çok önemli olduğunu kabul etmeye başladılar ve sağlık politikalarına temel olmak üzere doğum, ölüm ve hastalık oranlarını gösteren istatistikleri daha iyi tutmak ve incelemek için çalışmalar başlattılar.

Hastaneler, halk sağlığını koruma konusunda giderek önemli kurumlar olarak kabul edilmeye başlandı. 1450'den önceki yüzyıllarda hastaneler genellikle hayır kurumlarıydı ve temel görevleri hasta, yatalak, akıl hastası veya yaşlı yoksulların ruhani ve bedeni gereksinimlerini karşılamaktı. Bu tür insanlara yatak, yiyecek ve ölmek için nispeten temiz bir yer sağlıyorlardı. Aynı zamanda birçok şehirde bulaşıcı hastalığa yakalanmış olanlar için cüzam veya bulaşıcı hastalık hastaneleri bulunuyordu; 1490'larda frenginin ortaya çıkmasıyla, Alman ve İtalyan şehirlerinde, bu yeni hastalığa yakalanmış kişiler için özel frengi hastaneleri kuruldu. Ortaçağ hastaneleri ile bulaşıcı hastalık hastaneleri genellikle çok verimsiz bir şekilde çalıştırılan küçük ve özel vakıf kurumlarıydı. Önce İtalya'da, daha sonra da başka yerlerde, şehir yönetimleri yavaş yavaş bu yerleri birleştirerek, buraları daha ciddi bir şekilde denetlenen büyük genel hastanelere dönüştürdüler. Genelde yoksullara yapıldığı gibi, bu hastanelerde kalanlar da çoğunlukla "layık" ve "layık olmayanlar" diye ayrılıyorlardı. İkinci gruptaki insanların –bunların arasında kendi arzuları dışında sokaklardan toplanan serseriler ve dilenciler de bulunuyordu– bakımı zorunlu çalışma ve sıkı ahlaki disiplin içeriyordu. Ancak, dul kadınlar ve yetimler gibi bakıma "layık" yoksulların bile, hastanede oldukları süre içinde ellerinden geldiğince çalışmaları istenebiliyordu, çünkü çalışmanın ruhsal açıdan doyurucu olduğu ve dolayısıyla iyileşme sürecine katkıda bulunduğu düşünülüyordu.

Tedavi her zaman hastane bakımının bir parçasıydı ve 17. yüzyılda artan ve üretken bir nüfusun önemi hakkındaki merkantilist fikirler hastanelerde sadece tıbbi konularla ilgilenilmesine yol açtı.

Hastanedeki hastalara düzenli olarak bakmak ve onları tedavi etmek, yavaş yavaş tıp eğitiminin bir parçası haline geldi, hekimler klinik deneyimlerini tıp kitaplarına yazmaya başladılar. Tıp alanındaki reformcular hastanelerin işçiler ile askerlerin rehabilitasyonunda oynayabilecekleri rolü vurguluyorlardı. 18. yüzyılda İngiltere'de hayırsever "sefalete karşı ittifak" dernekleri, gönüllü hastaneler açmaya başladı; hastanelerin görevleri halk sağlığını korumak ve bireysel hastalıkları tedavi etmek olarak tanımlanıyordu.

Ancak, halk sağlığıyla ilgili olarak alınan önlemlerin ve hastanelerde yapılan düzenlemelerin etkisi sınırlıydı. Londra, Cenova ve başka şehirlerde 17. yüzyılın ortalarında şiddetli veba salgınları görüldü; bu salgınlar Batı Avrupa'da şiddeti azalarak 18. yüzyılın başlarına, Doğu Avrupa'da da 18. yüzyılın sonlarına kadar sürdü. Veba ortadan kalktıktan sonra bile –bunun nedenleri tam olarak açık değildir– kolera gibi bulaşıcı hastalıklar, özellikle kalabalık şehirlerde çok büyük sayılarda insanın ölümüne yol açıyordu. 20. yüzyılın başlarına kadar genelde yoksul olmayanlar hastaneye yatmıyordu; çünkü hastaneler, buralara giren insanların çoğunun cansız olarak çıktığı yerlerdi.

Üniversite eğitimli hekimler pahalı, hastaneler tehlikeliydi; bu yüzden insanlar değişik türdeki hastalıklar için cerrahlara daha sık danışıyorlardı. Teoride, cerrahlar bedenin dışını, hekimler ise içini tedavi ediyorlardı; ama pratikte cerrahlar çoğunlukla gözle görülebilen sorunlar kadar frengi ve kanserli tümörler gibi hastalıkları da tedavi ediyorlardı. 1700'den önce cerrahlar üniversitede değil, bir lonca sistemi aracılığıyla eğitiliyorlardı; dolayısıyla tıp doktoru diplomaları yoktu ve onlara "hekim" denmiyordu. Mesleklerinde bıçak ve başka aletleri kullanma –bunu üniversite eğitimi olan hekimler nadiren yapıyordu– konusunda eğitiliyorlardı ve bu yüzden de genellikle, saç kesmenin yanı sıra, sık sık kan alma işi de yapan berberler loncasına dahil ediliyorlardı. Üniversitedeki tıp öğrencilerinin eğitimlerinin bir parçası olarak zaman zaman izledikleri diseksiyonun bir cerrah tarafından yapılmasına karşın (cerrah beden parçalarını göstermek için kesme işini yaparken profesör ders veriyordu), cerrahların eğitimi düzenli olarak diseksiyon içermiyordu.

Belge 22 Lady Mary Wortley Montagu ve çiçek hastalığı

Hastalık tedavisinde yenilikler çoğunlukla muntazam eğitim almış olanlar tarafından değil, gözlem yoluyla öğrenen bireyler tarafından yapılıyordu. Dünyanın Osmanlı İmparatorluğu, Batı Afrika ve Çin gibi bazı bölgelerinde tıpla ilgilenen kişiler çiçek hastalığından kurtulanların bir daha çiçek hastalığına yakalanmadıklarını gördüler. Bu yüzden, hastalığa yakalanmış birinin yarasından aldıkları cerahati sağlıklı insana, derisini çizerek aşılamaya başladılar. Bu işleme *variolation* (Latince çiçek hastalığı anlamına gelen varioladan gelmektedir) veya *inoculation* (aşılamak) deniyordu. Bu kişi hastalığa hafifçe yakalanacak şekilde enfeksiyon kapıyor ve böylelikle hastalığa karşı korunacağı ümit ediliyordu. Ancak yeterli dozu belirlemek zordu ve bazen aşılanan kişiler ölüyordu. The Royal Society of London 18. yüzyılın başlarında bu uygulamadan haberdar oldu; ama bu uygulamanın en büyük savunucusu, kocası 1717 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na İngiliz elçisi olarak yollanan aristokrat bir İngiliz kadını, Lady Mary Wortley Montagu (1689-1762) olmuştu. Genç bir kadınken çiçek hastalığına yakalanan Lady Montagu'nün vücudunda yara izi kalmıştı; Türk kadınlarının çocuklarını aşıladıklarını görünce çok ilgilendi ve arkadaşına bunu anlatan bir mektup yazdı:

> Sana öyle bir şey anlatacağım ki, sen de burada olmayı arzu edeceksin. Ülkemizde son derece yaygın ve ölümcül olan çiçek hastalığı burada aşı olarak adlandırdıkları bir buluş sayesinde tamamıyla zararsız bir hastalık haline gelmiş. Her sonbahar, Eylül ayında, sıcaklar geçtikten sonra bu işlemi yapan yaşlı kadınlar var. İnsanlar ailelerinde çiçek aşısı yaptırmak isteyen olup olmadığını öğrenmek için birbirlerine soruyor; bu amaçla partiler düzenleniyor ve bir araya geldiklerinde (genellikle on beş veya on altı kişi) yaşlı kadın içi çiçek cerahati dolu bir ceviz kabuğuyla geliyor ve hangi damarın açılmasını istediklerini soruyor. Hemen elindeki büyük bir iğne ile istenilen damarı açıyor (bu işlem küçük bir çizikten daha fazla acı vermiyor) ve damarın içine, iğnenin başının alabileceği kadar cerahati koyuyor, sonra da küçük yaranın üstüne ceviz kabuğu bağlıyor, bu şekilde dört beş damar açıyor. Rumlar genellikle bir tane alnın ortasından, birer tane her iki koldan, bir de göğüsten damar açtırıyor ve böylece haç işareti oluşturuyorlar ama bunun çok kötü bir sonucu oluyor çünkü yaralar küçük izler bırakıyor ama batıl inançlı olmayan insanlar işlemi bacaklarına veya kolun görünmeyen kısmına yaptırıyor. Çocuklar veya genç hastalar aşıdan sonra bütün gün oynuyorlar ve sekizinci güne kadar son derece sağlıklı oluyorlar. Daha sonra ateşlenmeye başlıyorlar ve iki gün, çok ender olarak da üç gün yatağa düşüyorlar. Yüzlerinde yirmi ya da otuzdan fazla çiçek yarası ender olarak çıkıyor ve hiçbir zaman [kalıcı] bir iz bırakmıyor ve sekiz gün sonra eskisi kadar sağlıklı oluyorlar. Hastalık süresince damarın açıldığı yerden cerahat akıyor, bunun hastayı çok rahatlattığından şüphem yok. Her yıl binlerce kişi üzerinde bu işlem uygulanıyor; Fransız elçisinin esprili ifadesiyle, başka ülkelerde kaplıcaya gitmek, burada ise çiçek aşısı yaptırmak eğlence olarak kabul ediliyor. Bu işlemden birinin öldüğü vaki değil; sevgili küçük oğluma da yaptıracağımı söylersem bu işlemin güvenli olduğuna emin olduğuma inanabilirsin. Vatansever biri olarak bu yararlı buluşun İngiltere'de yaygınlaşması için her türlü sıkıntıya katlanmaya hazırım; içlerinden herhangi birinin, servetinin büyük bir kısmını oluşturan bu sorunu insanlığın iyiliği için ortadan kaldırmaya istekli olacak kadar erdemli olduğunu bil-

sem, hekimlerimize bu konuyu anlatan mektuplar yazardım. Onlar için büyük kazanç kapısı olan bu hastalığı sona erdirecek bir kahraman hepsinin hışmını üstüne çekebilir. Ülkeme dönecek kadar yaşayabilirsem onlarla savaşma cesareti gösterebilirim.

Montagu, her iki çocuğunu da aşılattı ve İngiltere'ye dönünce bu uygulamanın benimsenmesi için popüler dergilerde makaleler ve önemli mevkilerdeki bireylere mektuplar yazdı. Ancak çoğu din ve tıp otoriteleri aşılamaya karşı çıkıyor ve halkın büyük çoğunluğu aşıya kuşkuyla yaklaşıyordu. 18. yüzyılın sonunda İngiliz cerrah (tıbbi unvanı onursaldı ve 64 yaşındayken verilmişti) Edward Jenner (1749-1823), yerel çiftçilerden inek çiçeği hastalığına (*vaccinia*) yakalananların çiçek hastalığına karşı bağışıklık geliştirdiklerini öğrendi. Jenner inek çiçeği aşısıyla -bunlara *vaccination* diyordu- deneyler yaptı ve büyük ölçüde başarılı oldu. Ne var ki, uygulama ancak Jenner'ın ölümünden sonra genel kabul gördü.

Lady Mary Wortley Montagu, *Letters of the Right Honourable Lady M—y W— y M—e: Written During Her Travels in Europe, Asia and Africa...*, c. I (Aix: Anthony Henricy, 1796), s. 167-9; mektup 36, Edirne'den Bayan S. C.'ye yazılmıştır.

Ancak 18. yüzyılda pratik deneyim ile deney yapmanın etkili öğretme araçları olduğu görüşünün yaygınlaşmasıyla birlikte cerrahlığın statüsü düzeldi. Bazen hastanelerde ve bazen de özel cerrahlık akademilerinde cerrahlara daha fazla eğitim verilmeye başlandı ve cerrahlık bazı tıp fakültelerinin müfredatına bir ders olarak eklendi.

Doktorların ve cerrahların yanı sıra, eczacılar da bitkilerden, minerallerden, madenlerden, tuzlardan ve daha birçok başka şeyden ilaç yapıyor ve düzenli olarak tıbbi tavsiyelerde bulunuyorlardı. Eczacılar çıraklık eğitimi alıyorlardı ve sadece hekimin tavsiyesi üzerine ilaç vermeleri gerekiyordu; ama pratikte çoğunlukla kendi başlarına hareket ediyorlardı. Verdikleri ilaçlar arasında, çoğunlukla karışım halinde, farklı yollarla tedavi ettiği düşünülen maddeler bulunuyordu. Bu maddelerden bazıları, kızamığın tedavisinde kullanılan benekli bitkiler gibi, hastalığı "sempatik" olarak taklit ediyordu; bazıları astrolojik olarak etki ediyor ve yıldızların ve gezegenlerin belli bir şekilde dizilmesiyle oluşan gücü çekiyorlardı; cıva ve sülfür solüsyonları veya gizli "yaşam iksiri"ni içeren içilebilir altın (*aurum potabile*) gibi bazıları da simya süreçleri yoluyla etkilerini gösteriyordu; bazıları ise, sadece içilirken belli sözlerin veya dualaların söylenmesiyle etki ediyordu. Çoğu karışım, özellikle de yoksul insanların alabileceği türden olanlar, et-

kileri deneme yanılma yoluyla yüzyıllar önce keşfedilmiş doğal bitki ve minerallerden yapılan ürünlerdi.

Bu tür tedavilerle ilgili bilgi, babadan oğluna veya anneden kızına geçebildiği gibi, lonca eğitimiyle de verilebiliyordu. Dolayısıyla, uygulanan tıbbi tedavinin büyük bölümü okul eğitimi olmayan, ama başarılı oldukları bilinen insanlar tarafından yapılıyordu. Hekimler, cerrahlar ve eczacılar bazen "sahtekâr ve şarlatan" olarak adlandırdıkları bu kişilere karşı çıkıyorlardı. Bu karşı çıkışlar çalışma izni verme koşulları kabul edildikten ve şehir meclisleri ile diğer yetkili organların lisanssız kişilerin ilaç dağıtmamalarını, dağıtıyorlarsa para almamalarını emretmesinden sonra çok daha etkili olmaya başladı. Doğal olarak, profesyonellerin şikâyetleri insanların hastalıkları evlerinde tedavi etmelerini durdurmadı. Yemek kitaplarında, şifalı bitkiler kitaplarında, evle ilgili elkitaplarında soğuk algınlığından vebaya kadar her şeyin tedavisi için çok sayıda reçete bulunuyordu ve evlerde yapılan ilaçlar hastalıkları tedavi etmenin en yaygın yoluydu.

Doğuran beden: Doğurma ve doğum kontrolü

Doğumlar da insanların evlerinde gerçekleşiyordu. Birçok yoksul kadın ve uzak köylerde yaşayanlar için doğum kadın akrabalar ve belki de çocuk doğurtma konusunda uzman olduğu bilinen bir kadın tarafından halledilen bir süreçti. 16. yüzyılın başlarında Avrupa'nın birçok bölgesinde, şehirlerde yaşayan kadınlar, çıraklık sistemiyle eğitilmiş, çoğunlukla şehir veya kilise yetkililerinden çalışma izni almış ve onlar tarafından denetlenen profesyonel bir ebeden yardım alabiliyordu. Ebe genellikle okuma-yazma bilirdi ve muhtemelen çoğu Avrupa dilinde yayımlanmış olan birçok ebe elkitabından birini okumuş olurdu; ama bilgisinin büyük bölümünü çocuk doğurtmaya yardım ederek kazanırdı. Bir kadın, ebenin yardımına ilk olarak, gebe olup olmadığını öğrenmek istediğinde başvururdu. Hamilelik testleri ve ultrason taraması olmadan âdet kanamasının kesilmesinin, mide bulantısının, meme büyümesinin

ve karnın şişmesinin gebeliğe mi yoksa bir hastalığa mı bağlı olduğunu saptamak zordu. Bir kadın sadece bebeğin karnındaki hareketlerini hissettiği zaman hamile olarak kabul edilirdi.

Hekimler gibi ebelerin de teknikleri farklılıklar gösterirdi. Bazı ebeler ve anneler, anneyi biraz arkaya doğru yatıran, tutacak yerleri olan, yastıklı özel bir doğum iskemlesini tercih ediyorlardı; bazı anneler ise yatakta yatmayı, diz çökmeyi, ayakta durmayı veya bir başka kadının kucağına oturmayı tercih edebiliyorlardı. Ebeler sadece yanlış giden bir şey olduğunda, genellikle de bebeğin anormal gelmesi durumunda müdahale ediyorlardı. Eğer önce bebeğin ayakları veya dizleri geliyorsa çoğunlukla doğum gerçekleşebiliyordu; ama eğer önce kolu veya kafası geliyorsa genellikle bebeğin çevrilmesi gerekiyordu. Forsepsin icadına kadar, bunu yapmanın en iyi yolu, kolu rahmin içine sokarak bebeğin ayaklarını yakalayıp onu ayakları önce gelecek şekilde çevirerek doğumu gerçekleştirmekti. 16. yüzyılda basılan ebe elkitapları bunu öneriyordu ve erken modern dönem boyunca profesyonel ebeler tarafından tutulan doğum kayıtları ebelerin bu tekniği başarılı bir şekilde uyguladıklarını göstermektedir.

Çoğu kadın için çocuk doğurmak 17. yüzyılın ortalarına kadar, hatta Avrupa'nın birçok bölgesinde 20. yüzyıla kadar, yalnızca kadınları ilgilendiren bir işti. Koca ancak karısı ölüyorsa hazır bulunuyordu ve erkek tıp uzmanları çocuk doğurtmaya fazla ilgi göstermiyorlardı. Ancak bebek veya anne veya her ikisi birden ölmüşse veya ölüyorsa erkek hekimler çağırılıyordu; dolayısıyla onların mevcudiyetinden çok korkulurdu. Bu durum, Fransa'da bazı erkek berber-cerrahların hizmetlerinin arasına bebek doğurtmayı da katmaları sonucu 17. yüzyılın ortalarında değişmeye başladı ve "erkek-ebe" zenginler arasında moda oldu. Başlangıçta bu insanların teknikleri şehirlerde faaliyet gösteren eğitimli ebelerinkinden pek farklı değildi; çünkü her iki gruptaki insanlar da aynı kitapları okumuş oluyorlardı ve aynı anatomi ve doğum süreci kavramlarına sahiptiler. Ancak, erkekler diseksiyon ve anatomi dersleri aldıklarından ve kadınların bu derslere girmesine izin verilmediğinden, zaman içinde erkek ebelerin eğitimleri ilerleme kaydetti.

Erkek ebelik İngiltere'ye de sıçradı; 17. yüzyılda Chamberlen biraderler forsepsi icat etti. Biraderler forsepsin tasarımını bir aile sırrı olarak yaklaşık bir yüzyıl sakladıktan sonra sırrı erkek ebelere öğrettiler. Forseps ebeye doğum kanalına girmiş olan bebeği kafasından tutup dışarı çekme imkânı veriyordu; bu işlemi elle yapmak genellikle mümkün olmuyordu, daha önceleri sadece ölmüş olan bebeklerin gözlerine veya ağızlarına kancalar takılarak başarılmıştı. Erkek ebeler, daha yüksek eğitim düzeyleri sayesinde ve daha fazla alet kullandıkları için orta ve üst sınıf İngiliz ve Fransız kadınlarına daha bilimsel ve "modern" görünüyorlardı. Kırsal kesimde yaşayanlar ile şehirlerde yaşayan aşağı tabakadan insanlar, erkek uzmanların doğum yapan bir kadına dokunmasının uygun olmadığını düşünüyorlardı; zaten erkek ebelerin talep ettikleri ücretleri ödeyecek paraları da yoktu. Erken modern dönemde Orta Avrupa'da erkek ebeler pek yaygın değildi; Güney ve Doğu Avrupa'da ise hiç erkek ebe yoktu. Dolayısıyla, Avrupa'nın bu kesimlerinde şehirli kadın ebelerin kadın anatomisi ve fizyolojisi eğitimi alma olasılığı, Fransa veya İngiltere'de olduğundan çok daha yüksekti. 18. yüzyılın ortalarında, özellikle Kuzey İtalya'da, kadınlara anatomi öğreten ebe okulları açıldı; yine de çoğu ebe hâlâ çıraklık eğitimi alıyordu.

Doğum birçok anlamı olan bir olaydı: Aynı anda hem bir mutluluk, hem de derin bir kaygı nedeniydi. Çoğu kadın başarılı bir biçimde birden fazla doğum yaşıyordu; ama hepsi de doğum sırasında ölen birini tanıyordu ve çoğu bu ölüme şahit olmuştu. İngiltere'deki istatistiklerden 17. yüzyılda anne ölüm oranının her doğum için yüzde 1 olduğu hesaplanmaktadır; bu durumda yaşam boyu risk yüzde 5-7 dolaylarına çıkıyordu. Kadınlar bu riski biliyorlardı ve bu yüzden de bir ebeden veya çok yetenekli olarak kabul edilen bir başka kadından yardım almaya çalışıyorlardı.

Çoğu kadın aynı zamanda, doğumların arasının birbirine çok yakın olması durumunda doğumun içerdiği tehlikelerin daha fazla olabileceğinin farkındaydı ve çeşitli yollarla doğumların arasını açmaya çalışıyorlardı. Birçok kadın bebeğini iki yaşını aştıktan sonra bile emziriyordu; emzirmek, süt üretimini fazlalaştıran ve

yumurtaların fonksiyonunu engelleyen prolaktin hormonunun salgılanmasını artırdığından bu bir tür doğum kontrolü görevi görüyordu. Kadınlar aynı zamanda ay içinde en doğurgan oldukları dönemlerinde cinsel ilişkiye girmekten kaçınmaya çalışıyorlardı; ancak âdet dönemi hakkında sahip olunan yanlış bilgi üzerine kurulan bu "takvim yöntemi" 20. yüzyılda uygulanan yöntemden bile daha az etkiliydi. Çiftler *coitus interruptus* uyguluyor veya cinsel ilişki sırasında büyülü muskalar kullanıyorlardı. 16. yüzyılın ortalarında parası olanlar için hayvan bağırsağı veya mesanesinden yapılan prezervatifler vardı; ancak bu prezervatifler erkekleri fahişelerin taşıdığı cinsel hastalıklardan korumak amacıyla tasarlanıyordu ve evli çiftlerin üretkenliğini kontrol altına almanın olası bir yöntemi olarak görülmeye başlanması yavaş gerçekleşti. 2. bölümde belirtildiği gibi, bazı kadınlar, özellikle gebeliği önlemek veya rahmin içindekilerin dışarı atılmasını sağlamak (buna aybaşını başlatmak veya âdet başlatmak deniyordu) için, etkili oldukları kabul edilen karaardıç, sedef otu ve yarpuz gibi bitki karışımları kullanıyorlardı. Tıbbi metinlerde ve ebe elkitaplarında genellikle bu tür "âdet düzenleme" reçeteleri bulunuyordu. Bu tür ilaçlardaki etken maddenin miktarını saptamak zor olsa bile, reçetelerdeki dozlar muhtemelen günümüzde hamile bir kadında erken kürtaj olarak kabul edilebilecek bir gelişmeye yol açabilecek kadar güçlüydü.

Tarihçiler doğum kontrol veya kürtaj yöntemlerinin ne denli etkili oldukları veya ne kadar yaygın bir biçimde kullanıldıkları konusunda farklı görüşlere sahiptirler. Kuramsal olarak doğumları sınırlamak, nüfusu artırmaya çalışan hükümetlerin hedefleriyle çelişiyor ve zaman zaman çocuk düşürmeye yardımcı olan karışımları kullananlar veya bunları sağlayanlar mahkemeye çıkarılıyor, ancak resmi tepki seyrek olarak ortaya konuyordu. 19. yüzyılın sonlarına doğru Papa IX. Pius'un fetüsün ruhunun, rahimde hareket etmeye başladıktan sonra değil, ana rahmine düştüğünde oluştuğunu söylemesi üzerine doğum kontrolü hakkında bilgi verilmesini ve doğum kontrol aletlerinin kullanılmasını yasaklayan yasalar çıkarıldı.

Sapkın beden: Bebek öldürmek, fahişelik ve eşcinsellik

Erken modern dönem Avrupa'sında doğum kontrolü, büyük ölçüde kişisel bir konu olarak kaldı; hükümetlerin ilgi alanına girmedi. Ancak, başka cinsel uygulamalar açıkça kamuyu ilgilendiriyordu ve suç oluşturabiliyordu. 2. bölümde gördüğümüz gibi, hamile kalan evlenmemiş kadınlar zina suçu işlemiş ve dolayısıyla cezalandırılmayı hak etmiş sayılıyorlardı; eğer düşük yaparlarsa veya bebekleri ölürse, bebeklerini öldürdükleri suçlamasıyla karşı karşıya kalabiliyorlardı. Hukukçular, hekimlerin doğal nedenler sonucu ölü doğan bir bebek ile öldürülmüş olan bir bebek arasındaki farkı kesin olarak belirleyemeyeceklerini kabul ettiklerinden, 16. yüzyıldan önce kilise mahkemesi ile seküler mahkemelerde çok az bebek öldürme vakasına bakıldı. Teşhis tekniklerinde bir ilerleme olmamasına karşın, 16. yüzyılda bu yumuşak tutum değişti ve Avrupa'nın birçok bölgesinde bebek öldürmek, yasal olarak cinayetle eş sayıldı ve ölümle cezalandırılmaya başlandı. Genellikle verilen ölüm cezası suda boğmak oluyordu.

1556 yılında çıkarılan bir Fransız kraliyet fermanı bunu daha da ileri götürerek hamile kalan tüm evlenmemiş kadınların hamileliklerini resmen bildirmelerini ve gizlenmiş bir hamilelik veya doğum sonrası, bebekleri vaftiz edilmeden ölen kadınların bebeğin gerçekten öldürüldüğüne dair bir kanıt olmasa bile, ölüm cezasına çarptırılmalarını emrediyordu. 1624 yılında İngiltere'de ve 1690 yılında İskoçya'da ve 17. yüzyıl boyunca çeşitli Alman devletlerinde benzer yasalar çıkarıldı. Bazen evlenmemiş kadınların gözetim altında bulundurulması pornografiye yaklaşıyordu; örneğin, bir 18. yüzyıl Alman hekimi yaşları on dört ilâ kırk sekiz arasında olan tüm evlenmemiş kadınların, bedenlerinde herhangi bir hamilelik belirtisi olup olmadığını saptamak amacıyla, her ay bir halk hamamında incelenmesini öneriyordu.

Bu katı yasalar 16. ve 17. yüzyıllarda çok sert bir biçimde uygulandı; erken modern dönem Avrupa'sında bebek öldürme su-

çundan idam edilen kadınların sayısı, cadılık hariç, başka herhangi bir suçtan idam edilen kadınların sayısından daha fazlaydı. İspanyol egemenliği altındaki Hollanda'da bebek öldürmekten suçlu bulunan kadınlar genellikle cadılıkla da suçlanıyor –bunun arkasındaki mantık, ancak şeytanın bir anneyi bebeğini öldürmeye yöneltebileceği düşüncesiydi– ve acımasız şekillerde idam ediliyorlardı: Bazıları kazığa oturtuluyor ve arkasından diri diri yakılıyordu veya kadın boğulmadan önce, suçu işleyen eli kesiliyordu. 1680 yılından sonra İngiltere'de mahkûm edilme oranı düştü; çünkü buradaki kadınlar artık bebeklerini bilerek ve isteyerek öldürmediklerini; çünkü bebeğe bez hazırladıklarını veya bebeği kaza sonucu veya cehaletten öldürdüklerini etkili bir biçimde ileri sürmeye başlamışlardı. Bebek öldürdüğü için veya bebek öldürdüğü varsayıldığı için idam edilen kadınların sayısı 18. yüzyılda Avrupa'nın diğer bölgelerinde de düştü; ancak yasalar kanun kitaplarında bulunmaya devam etti. Çocuklar için açılan yetimhanelerin sayısında da bir artış olmasına karşın, bunun öldürülen bebeklerin sayısındaki bir düşüşü mü, yoksa sadece uygulamadaki bir değişikliği mi gösterdiğini söylemek zor. Ancak, bu tür yerlerde de ölüm oranı son derece yüksekti ve çocuğu böyle bir yere yerleştirmek onun yaşam beklentisini çok fazla artırmıyordu.

Para karşılığı seks de giderek suç kapsamına alınmaya başlandı. 6. bölümde gördüğümüz gibi, 16. yüzyılda ve 17. yüzyılın başlarında birçok şehirde bulunan çalışma izinli genelevler kapatıldı ve ülkelerin kanunları fahişeliği yasadışı ilan etti. Ancak, hükümdarların bu yasaları uygulama gücü bulunmuyordu; dolayısıyla limanlarda, gelişmekte olan şehirlerde ve büyük profesyonel orduların bulunduğu her yerde yasadışı fahişelik özellikle arttı. Çoğu kadın arada sırada yaptığı fahişeliği çamaşırcılık, tavernalarda garsonluk veya pazarda satış yapmak gibi ücret getiren işlere ek olarak yapıyordu ve giderek tüm evlenmemiş yoksul kadınların fahişelik yaptıklarından şüphelenilmeye başlandı. Dini ve sivil otoriteler fahişeleri diğer suçlulardan daha kötü olarak kabul ediyorlardı; çünkü fahişeler yurttaşları baştan çıkarıp onları, dindar bir toplum için gerekli olan ahlaken düzenli ve disiplinli bir yaşam sür-

mekten alıkoyuyorlardı. Para karşılığı seks yapan kadınlar ile evlilik dışı cinsel ilişki kuran kadınlar "fahişe" idi ve vaazlarda, popüler oyunlarda, illüstrasyonlarda ve baladlarda son derece olumsuz bir şekilde resmediliyorlardı. Namus kadınların toplumsal kimliğinde çok önemliydi; dolayısıyla, birine veya bir şeye "fahişe" demek çok büyük bir hakaretti. "Fahişe" sözcüğünün karşı dinden olanları tanımlamak için kullanılması da sürüyordu. 1680'lerde basılan Katoliklik karşıtı bir İngiliz risalesine göre, Katolik kilisesi "iğrenç, murdar, yaşlı ve buruşuk bir kaltak ... Sürtüklerin en büyüğü, Fahişeliğin Anası"[4] idi.

17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılın başlarında, Paris ve Amsterdam gibi büyük şehirler polis gücü oluşturarak tavernaları ve caddeleri denetlemeye ve para karşılığı seks yaptıklarından kuşkulanılan kadınları tutuklamaya başladılar. Fahişelikle suçlanan kadınlar genellikle o kadar yoksuldu ki, onları para cezasına çarptırmak olanaksızdı; bu nedenle hapse atılıyor, dayak cezasına çarptırılıyor ve arkasından bölgeden sürülüyorlardı. İngiltere'de bu sürgün zaman zaman sömürgelere gönderilmeyi içeriyordu. Suç tekrarlanırsa suçlular bazen; özellikle de aynı zamanda başka suçlara da karışmışlarsa veya daha önce bir sürgün cezasına çarptırıldıkları halde bölgeye dönmeme konusunda verdikleri yemini bozmuşlarsa idam ediliyordu.

Fahişelerin kapatıldığı hapishanelere başka şekillerde "düşmüş" kadınlar da kapatılabiliyordu. Birçok Güney Avrupa şehrinde, zina ile veya yakışıksız flörtleşmelerle suçlanan kadınlar hapse atılabiliyor, çoğunlukla da, Yeni Ahit'te tövbekâr bir fahişe olduğu kabul edilen Mecdelli Meryem'e ithaf edilen kurumlara kapatılıyorlardı. Bu tür kurumlar, fahişe olma tehlikesiyle karşı karşıya bulundukları düşünülen, kocaları tarafından tehdit edilen, genç ve yoksul veya namuslarını kaybetme tehlikesi içinde olan kadınları kabul etmeye de başladı. Genelgeler açıkça, kabul edilen kadınların güzel veya en azından yüzlerine bakılabilir olmaları gerektiğini belirtiyordu; çünkü çirkin kadınların namusları hakkında kaygıya kapılmalarına gerek yoktu. Bu sığınakların birçoğu, aynı zamanda yetimhanelerin ve öksüzler yurdunun

Belge 23 August Tissot, mastürbasyon (onanism) hakkında

Evlilik dışı cinsel ilişki, fahişelik ve eşcinselliğin yanı sıra, mastürbasyon da (erkek kardeşinin dul karısıyla cinsel ilişkiye girmektense "tohumunu yere akıtan" Onan'ın İncil'deki hikâyesinden dolayı "Onan'ın günahı" olarak adlandırılmıştır) 16. ve 17. yüzyıl Avrupa'sında bir günah olarak kabul ediliyordu. Ancak, bunun cezası Tanrı'ya bırakılmıştı ve hiçbir zaman fiziksel zarar verdiği düşünülmemişti. Bu durum 18. yüzyılda değişti. 1715 yılında Londra'da anonim bir risale yayımlandı. Bu risalenin uzun ve içeriğini açıklayıcı bir başlığı vardı: *Onania, or the heinous sin of self-pollution, and all its frightful consequences in both sexes considered, with spiritual and physical advice to those who have already injured themselves by this abominable practice* (Onania, veya insanın kendi kendini iğrenç bir şekilde kirletme günahı ve bu günahın her iki cinste de görülen ürkütücü sonuçları ve bu korkunç şeyle kendilerini kirletmiş olan insanlara ruhsal ve fiziksel tavsiyeler). Risalenin genişletilmiş haliyle yirmiden çok baskısı yapıldı ve geniş kesimlerce okundu. Bu risalenin en heyecanlı okurlarından biri de İsviçreli bir hekim olan Samuel-August Tissot idi. Tissot, Latince ve Fransızca bir dizi tıbbi risale yayımlamıştı ve bunların birkaçı "onanism" olarak adlandırılan konu hakkındaydı. Onun *Onanism, veya mastürbasyonun yol açtığı rahatsızlıkların fiziksel olarak incelenmesi* başlıklı yapıtı 1758 yılında önce Latince, arkasından da 1760 yılında, genişletilmiş olarak Fransızca yayımlandı ve üçüncü ve çok daha genişletilmiş bir baskısı 1764 yılında çıktı. İngilizce, Almanca, İtalyanca ve Hollandacaya çevrildi. Tissot mastürbasyonu ahlaki bir tehlike, ama çok daha çarpıcı olarak da, fiziksel bir tehlike olarak görmektedir:

> –Erkeklerde– makinede genel bir harabiyete; tüm bedensel duyuların ve ruhun bütün yeteneklerinin zayıflamasına; düş gücü ve hafıza yitimine; aptallığa; hor görmeye; utanca; onu izleyen kepazeliğe; fonksiyonların bozulmasına, durmasına, acılı olmasına; uzun, iğrenç, acaip ve nefretlik hastalıklara; keskin ve sürekli tekrarlanan acılara ... belirgin bir güç, hafıza ve hatta akıl kaybına; görmenin bulanıklaşmasına; sinirsel bozukluklara; her türlü gut ve romatizmal hastalıklara; üreme organlarının zayıflamasına; idrarda kanlanmaya; iştahın kaçmasına; baş ağrısına ve daha başka birçok bozukluğa yol açocaktır... [Mastürbasyon yapanların] zihinleri sürekli baskı altındadır ve her zaman aynı konuyla ilgilidir; [dolayısıyla] beynin faal olan kısmı çok sert ve çok uzamış bir kasınkiyle karşılaştırılabilecek bir çaba sarf eder. Sürekli yorgunlukla tükenmiş olan bu hastalar bütün beyin hastalıklarından, melankoliden, katalepsi, ahmaklık, muhakeme kaybı, sinir sisteminin zayıflaması ve benzeri birçok rahatsızlıktan mustariptir. Peşlerini bırakmayan utanç, ıstıraplarını son derece artırır ve sinir dokularının gevşemesine, kan dolaşımının yavaşlamasına, hazımsızlığa, beslenme sorunlarına, bağırsakların tıkanmasına...spazma, katılmaya, felce, ağrıya ve sınırsız üzüntüye [yol açar]

Erkeklerin çektiği sıkıntılar gibi kadınlarınki de sıralanabilir. Onların kaybettikleri salgı daha az değerli olduğundan, erkek spermi kadar kusursuz olmadığından, salgı kaybı belki kadınları o kadar çabuk zayıflatmaz, ama bunu –mastürbasyonu– aşırı bir şekilde yaparlarsa, sinir sistemleri daha zayıf ve doğal olarak spazmlara daha yatkın olduğundan, kadınların yaşadıkları sorunlar çok daha şiddetli olmaktadır (*Onanisme*, 1764 baskısı).

Tissot, mastürbasyon yapmaya başlayana kadar sağlığı yerinde olan bir saat yapımcısını tedavi etmeye çağrılır:

> Saman üzerinde yatan bir kadavradan daha cansız, zayıf, sararmış, iğrenç bir koku yayan, neredeyse hareket edecek gücü olmayan birini gördüm. Burnundan açık renkli, sulu kan damlıyordu, ağzından salyalar akıyordu; sık sık ishal nöbeti geliyordu ve yattığı yerde, farkında olmadan büyük abdestini yapıyordu...Akli bozukluk da aynı derecede belirgindi; kafasını toparlayamıyordu, belleksizdi, iki cümleyi bir araya getiremiyordu, düşünemiyordu, kendisini bekleyen kadere karşı içinde korku yoktu...Böyle bir hayvandan daha aşağılık bir durumdaydı; inanılmaz derecede dehşetengiz bir manzaraydı; onun bir zamanlar insan ırkından olduğuna inanmak zordu. Birkaç hafta sonra öldü.

Bu tehlikeyle savaşmak için, Tissot süt, egzersiz, temiz hava ve soğuk banyo, ama en başta da [mastürbasyondan] imtina öneriyordu. Tissot'nun yapıtı son derece etkiliydi; basıldıktan sonraki bir yüzyıl boyunca Avrupa'daki bütün doktorlar ona atıfta bulundular ve kendi hastaları üzerinde yaptıkları gözlemleri eklediler. Tissot'nun yapıtı 1781 tarihli *Encyclopedia Britannica*'da bulunan mastürbasyon maddesinin temelini oluşturuyordu; hekimler hastaları bu "tek kişilik günah"tan kurtarmak için metal halkalar, elektrikli alarmlar ve özel kıyafetler tasarlıyorlardı; cerrahlar zaman zaman penis ve vajinada ameliyatlar yapıyorlardı. Çocuk bakımı üzerine yazılan elkitapları annelere çocuklarının ellerini bağlamalarını salık veriyordu. 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında mastürbasyon emperyalizmle bağlantılandırıldı: İzciliğin kurucusu Lord Baden-Powell genç erkeklere, "ırkın devamını sağlamak gibi kutsal bir görev verildiğini" yazıyor ve onları şöyle uyarıyordu: "Size emanet edilen tohumu saklamak ve daha sonra size bir erkek evlat vermesi için olgunlaştırmak yerine boşa harcıyorsunuz" (*Scouting for Boys*, 1930, Erkek Çocuklar İçin İzcilik). Mastürbasyon karşıtı kampanya zaman zaman bir "panik" veya "isteri" olarak adlandırılmıştır; ancak, kampanyanın cahil köylüler tarafından değil, son derece eğitimli hekimler ve bilim adamları tarafından teşvik edildiğini unutmamak gerekir. Mastürbasyonun tehlikeleri hakkındaki uyarılar, yeni tıbbi keşiflere duydukları ilgi modernliklerinin bir işareti olan kültürlü şehirlilere yapılıyor ve onlar tarafından kabul ediliyordu.

(Alıntılar Jean Stengers ve Anne van Neck'in *Masturbation: The History of a Great Terror*, adlı kitabından yapılmıştır. Çev. Kathryn Hoffman –New York: Palgrave, 2001–, s. 65, 66, 70, 74 ve 146.)

(İtalyanca *ospizi*) kurulmasını destekleyen reformcu piskoposlar tarafından kurulmuştu. Evli olmayan anneler çocuklarını bu yetimhanelere teslim etmek zorundaydı ve kendi bebeklerini emzirirken başka bebeklere de sütannelik etmeleri istenebiliyordu.

Bu tür sığınaklarda kadınlar rahibelik yemini içmiyorlardı, evlenmek için buralardan ayrılabiliyorlardı; ancak, kadınlar her gün çalışıp dua ettiklerinden bu yerler manastırlara çok benziyordu. Bu yerlerden bazıları nedamet getirmeyi ve ahlaki reformu vurgu-

larken, bazılarının ise çok daha cezalandırıcı özellikleri vardı ve manastırdan çok hapishaneye benziyorlardı. Ceza ve nedametin bir araya gelişi, Paris kadın hapishanesi Salpêtrière'de çok açıkça görülebilir. XIV. Louis 1658 yılında, fahişelikten, zinadan ve evlilik dışı ilişkiden suçlu bulunan tüm kadınların oraya hapsedilmesini emretti. Bu kadınların serbest bırakılmaları ancak görevli rahip ve rahibelerin mahkûmun gerçekten pişman olduğuna ve yaşam biçimini değiştirdiğine karar vermesiyle mümkün olabiliyordu. Kadınları cinsel suçları nedeniyle hapsetmek Avrupa'da ilk kez hapishanelerin bir cezalandırma yeri olarak kullanılmaya başlandığının göstergesidir; hapishaneler insanların mahkemeye çıkarılacakları veya sınır dışı edilecekleri zamana kadar tutuldukları bir yer olmaktan çıkmaya başladı. Bu tür hapishaneler daha sonraları erkekler ve gençler için açılan benzer kurumlara model oldu. Bu yerlere çoğunlukla "ıslahevi" deniyordu ve hapsedilen kişinin pişmanlık düzeyi onun içeride tutulma sürecini büyük ölçüde belirliyordu. (Tabii bu, günümüzde hapishaneler ve "ıslah okulları" için hâlâ geçerlidir.) Dolayısıyla "Büyük Kapatılma" açıkça bir cinse yönelikti ve ahlaki açıdan sapkın olduklarına karar verilen kadınlar da akıl hastaları ve serseriler ile hapse konuluyorlardı.

Çoğu din adamına veya hukukçuya göre, fahişelikten çok daha sapkın olan bir şey vardı, o da eşcinsellik (*sodomy*) veya oğlancılık (*buggery*) olarak adlandırılan aynı cinsle ilişkiydi; çünkü bu tür ilişkiler üremeye yol açmıyor ve böylelikle Tanrı'nın "üretken olun ve çoğalın" emri yerine getirilmemiş oluyordu. Dolayısıyla bu tür ilişkiler sapkınlıkla ilintilendiriliyordu ve bir Alman hukukçusunun söylediği gibi, "böyle bir canavara *–Unmensch–* sapkın denir ve çoğunlukla bir sapkın gibi ateşte yakılarak cezalandırılır."[5] Bu tür düşünceler Protestan ve Katolik otoriteler tarafından paylaşılıyor, ama eşcinsellikle ilgili yasalar seyrek olarak uygulanıyor ve birçok yasanın uygulanmasında olduğu gibi seçici davranılıyordu. Eşcinsellik bazı yetkilileri başka tür cinsel ahlaksızlıklardan daha az kaygılandırıyordu; çünkü aynı cinsle ilişkiye girmek halk arasında bir skandala yol açacak veya kamu yardımını gerektirecek bir çocuğun doğmasına yol açmıyordu. Erkek-

ler arasındaki eşcinsel ilişkilerin çoğu yaşlı bir erkek ile genç bir erkek veya efendi ile uşağı arasında, yani bir üst ile ast arasında gerçekleşiyordu. Baskın birey genellikle evli oluyordu ve heteroseksüel olarak da faaldi; dolayısıyla eşcinselliği toplum düzenini bozucu bir şey olarak görülmüyordu.

17. yüzyılın sonlarına doğru Londra, Paris ve Amsterdam gibi birkaç büyük şehirde, bu yaş temelli eşcinselliğin yanı sıra, özel giyim stilleri, davranış biçimleri, argo konuşma ve toplantı yerleriyle eşcinsel alt-kültürler ortaya çıkmaya başladı. Bu ağlar farklı toplumsal sınıflardan ve geçmişlerden erkekleri bir araya getiriyordu, ama biri baskın diğeri de baskın olmayan iki kişinin ilişkisini içermiyordu. Bu yeni tür bir eşcinsel ilişkiydi ve sadece başka erkeklere ilgi duyan erkekleri içeriyordu, burada baskın erkeğin heteroseksüel olarak da aktif olduğu geleneksel yapılar söz konusu değildi. Bazı erkekler de özel mekânlarda kadın gibi giyinip, kadın gibi davranmaya başlamışlardı; çoğu varlıklı erkeğin giydiği kıyafetten daha süslü kıyafetler giyiyor, peruklar takıyor ve abartılı davranışlarda bulunuyorlardı. Cinsel ilişki kurmak ve buluşmak için özel evlerde bir araya geliyorlardı. İngiltere'de bu tür erkeklere *molly* deniyordu; bu sözcük ilk çıktığında fahişeler için kullanılıyordu; bu tür erkeklerin kentte toplandığı bölgelere kadın fahişeler ve onların müşterileri de geliyordu. 18. yüzyılın sonlarına doğru bu efemine erkekler kendilerini, diğer erkeklerden farklı bir "durum"a veya "var olma biçimi"ne, bir "eşcinsel kimliğe" sahip olan insanlar olarak tanımlamaya başladılar.

Eşcinsel faaliyetlerin denetim altına alınması özellikle de büyük şehirlerde zorlayıcı önlemler içerebiliyordu. 1690 yılında Londra'da özel bir grup tarafından kurulan ve ücretli eleman çalıştıran Davranışları Düzeltme Derneği (*Society for the Reformation of Manners*) sarhoşluk, küfür, fahişelik ve başka ahlaki suçlarla ilgili şikâyetleri yetkililerin dikkatine getiriyor ve fuhuş evlerine baskınlar düzenliyordu. Paris polisi, casuslar, ihbarcılar ve hatta din adamlarını gözetleyen din adamları kullanarak, eşcinsel olduğundan kuşkulanılan erkekleri izliyor ve haklarında kayıt tutuyordu. Tipik ceza, kişinin uyumasına izin verilmeden birkaç

gün nezarethanede tutulması oluyordu; ama zaman zaman daha katı önlemler de alınıyordu. Eşcinsellere en şiddetli zulmün yapıldığı yer Hollanda Cumhuriyeti'ydi, 1730'larda bu ülkede geniş çaplı tutuklama dalgaları gerçekleşti ve bu tutuklamalar işkenceli sorgulamalara, gizli ifşaatlara, müebbet hapis cezalarına ve yaklaşık 200 idam cezasına yol açtı.

Erken modern dönemde, bütün Avrupa'da sayıları az olmakla beraber, kadınlar da eşcinsellik suçlamalarıyla karşı karşıya kalıyor ve mahkemeye çıkarılıyorlardı. Bunun nedeni, kısmen çoğu erkek yetkilinin kafasındaki, gerçek bir cinsel ilişki için penisle penetrasyon olması gerektiği düşüncesiydi; dolayısıyla kadınla kadın arasındaki cinsel ilişki gerçek bir cinsel ilişki sayılmıyordu. Mahkeme konusu olan davalarda genellikle erkek kıyafeti giyen ve penetrasyonu gerçekleştirmek için yapay bir penis veya başka bir alet kullanan veya başka kadınlarla evlenen kadınlar söz konusu oluyordu. Bu kadınların davranışlarından dehşete düşülmesinin nedeni onların bir başka kadına ilgi duymalarından çok, erkeğin toplumsal rolünü gasp etmiş oldukları gerçeğinden kaynaklanıyordu. Ancak, kadının kadına duyduğu arzu bazen tutkulu bir dostluk, bazen de kuşku uyandırıcı bir cinsel sapkınlık olarak giderek artan bir biçimde şiir, tiyatro, pornografi, tıp literatürü ve görsel sanatlarda betimlenmeye başlamıştı. Kadınlar mektuplarında ve şiirlerinde güçlü eşcinsel duygularını ifade ediyorlardı; ancak kadınların "fuhuş" evine eşdeğer bir yere gittiklerine dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır.

Cinsellikle ilgili çok sayıda yasaya pek kimse uymuyordu, bu yasalar üst sınıflara ise ender olarak uygulanıyordu. Üst sınıflar genellikle toplumun onayı olmaksızın her türlü evlilik dışı ilişki içinde olmaya devam ediyorlardı. İspanya'da soyluların meşru olduğu kadar gayrimeşru çocuk sahibi olmaları beklenirdi çünkü çok çocuk babası olmak erkeklik göstergesiydi. Ancak "davranışların ıslahı" bu insanların evlilik dışı ilişkilerine biçim veriyordu. Seçkin erkekler sokak kadınlarıyla değil, iyi eğitimli kadınlarla birlikte olmak istiyorlardı; bu tür kadınlar için genellikle Reform öncesi Papalık sarayında icat edilen "saraylı metres" (*courtesan*) terimi kullanılıyordu. Veronica Franco (1546-91) gibi saraylı

metresler şiirleriyle tanınıyorlardı; Ninon de Lenclos (1615-1705) gibileri ise şöhretli yazarlarla olan ilişkileriyle ünlüydüler. Kralların ve yüksek unvanlı soyluların çoğunlukla bir ya da iki resmi metresi oluyor ve bu metreslerin saraydaki konumları ve ailelerinin önemi, kralla aralarındaki cinsel ilişki nedeniyle, azalmak yerine artıyordu. Madame de Pompadour (1721-64) olarak tanınan Jeanne-Antoinette Poisson, Fransa kralı XV. Louis'nin resmi metresiydi (*maîtresse en titre*) ve bu unvana sahip üçüncü kadındı. Madame de Pompadour cinsel partner olmanın yanı sıra, önemli bir sanat hamisi ve yetenekli bir saraylıydı ve daha sonraları görevlerinin arasına krala genç cinsel partnerler seçmek de girmişti. Bu tür saraylı metresler çoğunlukla tiyatro oyunlarında ve şiirlerde yüceltiliyordu; bunlardan Madame de Maintenon (1635-1719) adıyla anılan Françoise d'Aubigné Fransa Kralı XIV. Louis'nin son resmi metresiydi, hatta kralla evlenmişti ama hiçbir zaman kraliçe unvanını alamadı.

Seçkinler arasındaki evlilik dışı ilişkiler zaman zaman eşcinsel ilişkileri de içeriyordu; bu durum en iyi olarak Fransız sarayında incelenmiştir. Kral III. Henri (hsd 1574-89) Venedik'e gittiğinde saraylı metresleri ziyaret ederdi; ama aynı zamanda balolara ve partilere kadın kıyafeti giyerek giderdi ve etrafı *mignon* diye adlandırılan erkek gözdelerle sarılı olurdu. XIV. Louis'nin erkek kardeşi Philippe d'Orléans (1640-1701) iki kez evlenmesine ve her iki karısından çocuk sahibi olmasına karşın, düzenli olarak karşı cinsin elbiselerini giyerdi ve eşcinsel ilişkileri olurdu.

Sarayda olup bitenler, kaba bir şekilde kaleme alınan risalelerde veya el ilanlarında heyecanla anlatılıyordu; ancak anlatılan hikâyelerin birçoğu kesinlikle yalandı. Bir dizi risalede XVI. Louis'nin karısı Marie-Antoinette doymak bilmez cinsel arzulara sahip olmakla, ensest ve lezbiyen ilişkilerde bulunmakla ve çocuk öldürmekle suçlanmıştı. Paris polisi saraya casus göndermedi veya sarayda tutuklamalar yapmadı; ancak Marie-Antoinette'in cinsel açıdan bir şeytan gibi gösterilmesi ve bunun yanı sıra büyük miktarlarda para harcadığına, kumar oynadığına ve Fransız halkını umursamadığına dair raporlar 1780'lerde kraliyet düşmanlığının artmasına katkıda bulundu.

Erken modern dönem Avrupa'sında sadece Marie-Antoinette'in değil bütün kraliçelerin bedeni, kamunun çok önem verdiği bir konuydu; çünkü ancak bu beden veya bir başka kadın akrabanın bedeni aracılığıyla iktidardaki hanedanın sürmesi mümkün olabilirdi. On sekiz kez hamile kalmasına karşın hiçbir çocuğu yetişkinliğe erişmeyen Kraliçe Anne'in (hsd 1702-14) hükümdarlığı sırasında İngiliz yazarları –genellikle anonim olarak yayımlanan risalelerde– siyasi süreklilik için kadınların bedenlerine bel bağlamanın yarattığı sorunlara değiniyorlardı. Kralın bedeni de, hem ulusu simgelediğinden, hem de bir vârise babalık etmesi beklendiğinden, kamusal bir bedendi. Aslında siyaset kuramcıları zaman zaman "kralın iki bedeni"nden söz ediyorlardı; bunlardan biri kralın yaşayan ve ölen fiziksel bedeniydi, diğeri ise ülkenin bedeniydi ve o sürmeye devam ediyordu. Günümüzde bu kamusal ve özel yaşam ayrımını, krallık ile kral arasındaki fark olarak adlandırabiliriz. Kraliçelerin de iki bedeni vardı. Cinselliği Marie-Antoinette'inki kadar dedikodu konusu olan Rus Çariçesi Katerina'nın (hsd 1762-96) çok sayıda aşığından üç çocuğu olmuştu. Ancak, bu çocuklardan sadece çariçenin kocası hayattayken doğanı resmen evlat, kocası da çocuğun babası olarak kabul edilmişti. Toplumun en tepesinde olanlar için bile meşru mu yoksa gayrimeşru mu oldukları son derece önemliydi.

*

"Bireyin yükselişi" çoğunlukla Avrupa tarihinin Rönesans'la —hatta daha önce— başlayan önemli temalarından biri olarak görülür ama araştırmalar aynı zamanda soyluluk statüsünün ve aile bağlarının öneminin 18. yüzyıla, hatta daha sonrasına kadar devam ettiğini de göstermiştir. Birçok ülkede orta sınıftan varlıklı erkekler çoğunlukla kendilerine vergi muafiyeti gibi ayrıcalıklar sağlayan soyluluk unvanları satın alıyorlardı veya kızlarını varlıklı ailelere gelin veriyorlardı. Dolayısıyla, toplumsal yapı katı değildi ama hem orta sınıf, hem de üst sınıf insanları, kılık kıyafeti düzenleyen harcamalarla ilgili yasalarla ve daha karmaşık davranış ve âdetlerle toplumsal gruplar arasındaki farkları daha pekiştirmeye çalışıyordu.

Okur-yazar olan insanlar çoğunlukla her gün, özel ve kamusal posta hizmetleriyle teslimatı yapılan mektuplar yazarak vakit

geçiriyorlardı ve eğer mektubun yazarı yeterince kıvrak zekâlı veya önemliyse, mektup kopyalanıyor ve birçok kişi tarafından okunuyordu. Bu mektuplar ve onlarla birlikte, günlük veya hatıra defteri gibi başka tür kişisel kaynaklar, her zaman daha geniş bir kitle göz önünde bulundurularak yazıldıkları için çok özel olmamalarına rağmen, yine de insanların düşüncelerini ve duygularını anlamamızı sağlamaktadır. Sevgi ve şefkate dair çok fazla kanıt içeren kişisel kaynaklar, 30-40 yıl önce tarihçilerin ortaya attığı, bu dönemde aile hayatının soğuk ve sevgiden uzak olduğu fikrinin tamamıyla doğru olmadığını göstermektedir. Erken modern dönem hekimleri ve anatomistleri, fiziksel süreçleri ve bunların akıl ve ruh arasındaki bağlantılarını incelemek için insan vücudunu çalıştı. Bazı yerlerde, karantina veya çöplerin atılması gibi konularda alınan kamu sağlığına yönelik önlemler bu tür hastalıkların yayılmasını yavaşlattı ama etkileri sınırlıydı ve bu tür hastalıklar çok yıkıcı salgınlar halinde çıkmaya devam etti. Doğumların çoğu büyük şehirlerde profesyonel eğitim almış olan kadın ebeler tarafından gerçekleştiriliyordu ve doğum yaptırma teknikleri farklılıklar gösteriyordu. Cinsellikle ilgili yasaların zaman zaman uygulanmasına ve şahsın toplumsal sınıfına ve cinsiyetine bağlı olmasına karşın, evlilik dışı hamilelik, fahişelik, aynı cinsle ilişkiye girmek de dahil olmak üzere bazı cinsel davranış biçimleri giderek suç kapsamına alınmaya başlandı.

Robert Burton'ın *Melancholy* başlıklı yapıtında hasta krallıkların tedavisi hastalıklı kısımları kesip atan, ama kafaya dokunmayan reformlarla mümkün olabiliyordu. Ancak Burton bunları 1621 yılında yazıyordu. 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, yeni anatomi fikirlerinin siyaset alanında eşdeğerleri çıkmıştı. Artık bazı düşünürler için kafanın siyasi bedende kalıp kalmayacağına karar vermenin en iyi yolu, fiziksel bedenin tedavisinde olduğu gibi, Tanrı iradesi veya gelenekler değil, gözle görünür kanıtlar ve mantıki tezler olmuştu. Hobbes için yönetenlerle yönetilenler arasındaki orijinal sözleşme bozulamaz veya değiştirilemezdi; ancak onun döneminde ve ülkesinde, aynı zamanda biraz daha geç bir tarihte, Avrupa'nın başka yerlerindeki başka insanlar bundan o kadar emin değillerdi. Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, 17.

ve 18. yüzyıllarda kralların mutlak gücü sıkça ve yüksek sesle vurgulanıyordu; ancak *Leviathan*'ın bedenindeki ulusu oluşturan o küçük adamlar kendilerine verilen rolü yerine getirmeye her zaman istekli değillerdi.

[redacted]

David George Hale, *The Body Politic: A Political Metaphor in Renaissance English Literature* (Lahey: Mouton, 1971) konuya sağlam ve kısa bir başlangıç oluşturmaktadır. Tabakalar ve zümreler için *bkz.* Susan Amussen, *An Ordered Society: Gender and Class in Early Modern England* (Oxford: Oxford University Press, 1988); James B. Collins, *Classes, Estates and Order in Early Modern Brittany* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994); Steven Rappaport, *Worlds within Worlds: Structures of Life in Sixteenth-Century London* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989). Soylular ve eşraf için *bkz.* Felicity Heal ve Clive Holmes, *The Gentry in England and Wales 1500-1700* (Basingstoke, UK: Blackwell, 1994); Jonathan Dewald, *The European Nobility, 1400-1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996); Ronald G. Asch, *Nobility in Transition: Courtiers and Rebels in Britain and Europe, 1550-1700* (London: Arnold, 2003). Jerzy Lukowski, *The European Nobility in the Eighteenth Century* (London: Palgrave-Macmillan, 2003). Yurttaşlık için *bkz.* Charlotte C. Wells, *Law and Citizenship in Early Modern France* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1995). Kent toplumunda ailenin rolü için *bkz.* Katherine A. Lynch, *Individuals, Families and Communities in Europe, 1200-1800: The Urban Foundations of Western Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).

Rebecca Earle, der., *Epistolary Selves: Letters and Letter-Writers, 1600-1945* (Aldershot: Ashgate, 1999) mektup yazma kültürünü incelemektedir. Claire Tomalin, Pepys'in yeni ve mükemmel bir biyografisini yazmıştır; Claire Tomalin'in yapıtı *Samuel Pepys: The Unequalled Self* (London: Knopf, 2002) harika bir

biyografidir. Roy Porter, *Flesh in the Age of Reason: The Modern Foundations of Body and Soul* (New York: W.W. Norton, 2004) başlıklı yapıtında ahlaki, fiziksel ve toplumsal benlikle ilgili gelişen yeni fikirleri incelemektedir. Jerrold Seigel, *The Idea of the Self: Thought and Experience in Western Europe since the Seventeenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005) başlıklı yapıtında, geçtiğimiz dört yüzyıl boyunca benlikle ilgili fikirlerde çok kesin devamlılıklar olduğunu ileri sürmektedir. Dror Wahrman, *The Making of the Modern Self: Identity and Culture in Eighteenth-Century England* (New Haven: Yale University Press, 2006), başlıklı yapıtında, 18. yüzyılın sonunda köklü bir değişiklik olduğunu ileri sürmektedir. Erken modern dönemde hükümetlerin, kimlik tespiti uygulamaları ve belgeler yoluyla insanların kendilerini takdim edişlerini düzenleme ve kontrol etme şekillerini inceleyen harika bir çalışma Valentin Groebner'in *Who Are You? Identification, Deception, and Surveillance in Early Modern Europe* (London: Zone Books, 2007) başlıklı yapıtıdır.

Norbert Elias, *The Civilizing Process,* çev. Edmund Jeohcott (Oxford: Oxford University Press, 2000) yeni ve mükemmel bir İngilizce çeviri ve edisyondur. Bu bölümde tartışılan nezaketi ve diğer konuları çok güzel bir şekilde anlatan ve 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar malzeme içeren bir eser için *bkz.* Roger Chartier, der., *A History of Private Life,* III. cilt: *Passions of the Renaissance,* çev. Arthur Goldhammer (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989). Özel hayatla ilgili daha fazla tartışma için *bkz.* Annik Pardailhé-Galabrun, *The Birth of Intimacy: Privacy and Domestic Life in Early Modern Paris* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1991). Michel Foucault'nun "Büyük Kapatılma" fikri özellikle *Discipline and Punish: The Birth of the Prison,* çev. Alan Sheridan (New York: Vintage, 1979) başlıklı yapıtında geliştirilmiştir.

Anatomi için *bkz.* Roger French ve Andrew Wear, der., *The Medical Revolution of the Seventeenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989). Daha kültürel bir yaklaşım için

bkz. Jonathan Sawday'in *The Body Emblazoned: Dissection and the Human Body in Renaissance Culture* (Londra: Routledge, 1995). Clara Pinto-Correia, *The Ovary of Eve: Egg and Sperm and Preformation* (Chicago: University of Chicago Press, 1997) erken modern dönemdeki bilim adamlarını son derece meşgul eden bir konuya hayranlık uyandırıcı ve genellikle komik bir bakışla bakmaktadır. Mary Lindenmann, *Medicine and Society in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999). Tıbbi tedaviler için *bkz.* Margaret Pelling, *The Common Lot: Sickness, Medical Occupations and the Urban Poor in Early Modern England* (Londra: Longman, 1988); Carlo Cipolla, *Miasmas and Disease: Public Health and the Environment in the Pre-Industrial Age* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995); Colin Jones, *The Charitable Imperative: Hospitals and Nursing in Ancien Régime and Revolutionary France* (Londra: Routledge, 1989).

Doğum için *bkz.* Jacques Gélis, *History of Childbirth: Fertility, Pregnancy, and Birth in Early Modern Europe,* çev. Rosemary Morris (Londra: Polity Press, 1991) ve Hilary Marland, der., *The Art of Midwifery: Early Modern Midwives in Europe* (Londra: Routledge, 1993).

Kadınların kapatılmasıyla ilgili mükemmel bir çalışma için *bkz.* Sherrill Cohen, *The Evolution of Women's Asylums since 1500: From Refuges for Ex-Prostitutes to Shelters for Battered Women* (New York: Oxford University Press, 1992). Kadınların namusu hakkında daha genel bilgi için *bkz.* Laura Gowing, *Domestic Dangers: Women, Words, and Sex in Early Modern London* (Oxford: Clarendon Press, 1996). Bebek öldürmekle ilgili olarak *bkz.* Peter C. Hoffer ve N. E. H. Hull, *Murdering Mothers: Infanticide in England and New England, 1558-1803* (New York: New York University Press, 1981). Louis Crompton'ın dev eseri *Homosexuality and Civilization* (Cambridge, MA: Belknap Press, 2003) erken modern dönemin kapsamlı bir tartışmasını içermektedir; Randolph Trumbach'ın, *Sex and the Gender Revolution,* I. cilt: *Heterosexuality and the Third Gender in Enlightenment London* (Chicago: University of Chicago Press, 1998) adlı kitabı yeni eşcinsel ilişki biçimleri üzerine odaklanmaktadır. Valerie Traub, *The Renaissance*

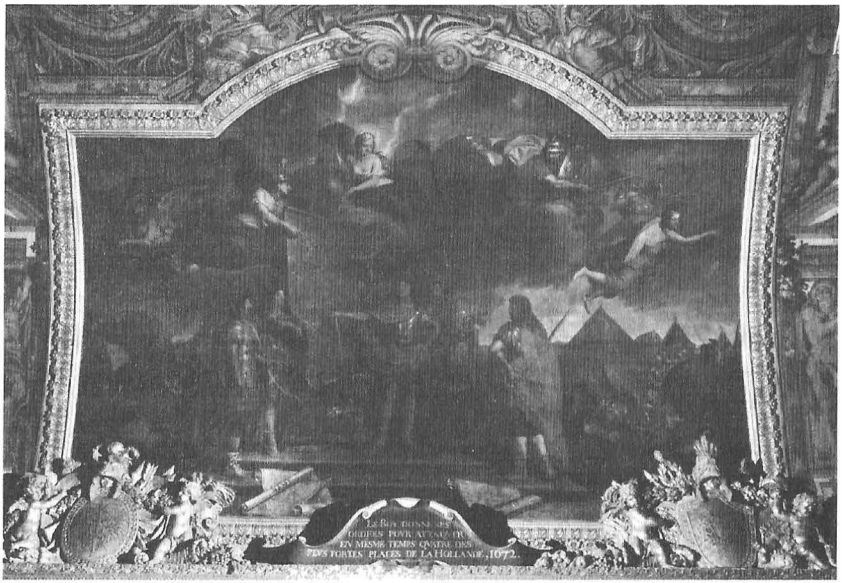
of Lesbianism in Early Modern England (Cambridge: Cambridge University Press, 2002) birçok değişik türdeki metinde kadınlarda eşcinsel arzunun betimlenmesini incelemektedir. Robert Jütte, *Poverty and Deviance in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994) birçok toplumsal denetim türünü incelemektedir; Isabel V. Hull, *Sexuality, State, and Civil Society in Germany, 1700-1815* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1996) modern devletin gelişmesinde cinselliğin denetim altına alınma yollarını tartışan geniş kapsamlı ve önemli bir yapıttır. Sarah Maza, *Private Lives and Public Affairs: The Causes Célèbres of Prerevolutionary France* (Berkeley: University of California Press, 1993) kralların ve soyluların karıştıkları skandalların Fransız halkını siyasallaştırmasını incelemektedir.

Daha başka öneriler ve yönlendirmeler için *bkz.* www.cambridge.org/wiesnerhanks.

Notlar

1 John Milton, "Of Reformation Touching Church-Discipline in England", *The Works of John Milton* içinde, der. Frank A. Patterson (New York: Columbia University Press, 1931-8), III. cilt, bölüm 1, s. 47-8.
2 James I, "Speech of 1603," *The Political Works of James I* içinde, der. Charles H. McIlwain (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1918), s. 272.
3 Robert Burton, *The Anatomy of Melancholy,* der. A. R. Shilleto, 3 cilt. (Londra, 1896), I. cilt, s. 87.
4 Alıntının yapıldığı yapıt: Patricia Crawford, *Women and Religion in England, 1500-1720* (Londra: Routledge, 1993), s. 16.
5 Alıntının yapıldığı ve çevrildiği yapıt, E. William Monter, *Ritual, Myth and Magic in Early Modern Europe* (Athens, Ohio: Ohio University Press, 1983), s. 118.

9 Siyaset ve iktidar, 1600-1789

Versailles Sarayı'nda Aynalı Galeri'de bulunan bu tabloda Fransa Kralı XIV. Louis Hollanda haritası önünde durmakta ve yaptığı çok sayıda savaştan birinde, 1672 yılında dört müstahkem noktaya saldırı emri vermektedir. "Kralın baş ressamı" olan ve uzunca bir süre Versailles'daki tüm sanatsal üretimleri gerçekleştiren veya denetleyen Charles le Brun (1619-90) Louis ile generallerini Romalı kıyafetiyle resmetmiş ve Louis'yi Roma İmparatoru Augustus'a çok benzetmiştir. Bu tür klasik hava verilmiş görkemli sahneler, Louis'nin zevkine uygundu ve kendi saraylarını dekore ettiren başka hükümdarlar tarafından da büyük ölçüde taklit ediliyordu.

Kronoloji

1609	Müslümanlar ve Müslüman dönmeler İspanya'dan sürülür
1618-48	Otuz Yıl Savaşları
1648	Westphalia Antlaşması
1642	İngiltere'de İç Savaş çıkar
1660	II. Charles tahta çıkar
1652-4, 1665-7, 1672-8	İngiltere-Hollanda Deniz Savaşları
1683	Osmanlılar Viyana'yı kuşatır
1685	XIV. Louis Nantes Fermanı'nı iptal eder
1688	William ile Mary İngiltere tahtına çıkarlar
1700-15	İspanya Veraset Savaşı
1700-21	Büyük Kuzey Savaşı
1701	Brandenburg-Prusya hükümdarları ilk kez kral ilan edilir
1703	Macaristan'da Habsburg egemenliğine karşı isyan
1740-8	Avusturya Veraset Savaşı
1755-63	Yedi Yıl Savaşı
1772, 1793, 1795	Polonya'nın Rusya, Prusya ve Avusturya arasında paylaşılması
1783	Paris Antlaşması

1678 yılında, XIV. Louis'nin (hsd 1643-1715) saray vaizi, ilahiyatçısı ve kralın en büyük oğlu ve veliahdın (Fransızcada *dauphin*) öğretmeni, Meaux kenti piskoposu Jacques Bénigne Bossuet (1627-1704) bir ders kitabı yazdı. *Kutsal Kitabın Kelamındaki Si-*

yaset adını taşıyan bu kitap, kralın otoritesinin doğasını tartışıyor ve pratik tavsiyelerde bulunuyordu: "Kralın otoritesi Tanrı'dan kaynaklanır" diyordu Bossuet. "Kralın otoritesi kutsaldır ... din ve vicdan bizden hükümdara itaat etmemizi talep eder. Kraliyet otoritesi mutlaktır ... hükümdar, emirleriyle ilgili olarak kimseye hesap vermek zorunda değildir ... Krallar görevlerini, yükümlülüklerini ve işlevlerini yerine getirmeseler bile onlara saygı gösterilmelidir ... Hükümdarlar Tanrı'dır."[1] Bossuet küçük bir çocuğun bile anlayabileceği bir dille kralların kutsal hakkı diye bilinen ve XIV. Louis'nin bütün gücü elinde toplamasına entelektüel bir dayanak sağlayan siyasi kuramı açıklıyordu. Küçük veliaht Louis'nin kitabı çok dikkatle okuması gerekmiyordu; çünkü etrafı kraliyet gücünü simgeleyen işaretlerle çevriliydi. Babasının Versailles'da inşa ettirdiği devasa saray, kralı destansı sahneler içinde gösteren tablolarla XIV. Louis'nin "hükümdarın en göz kamaştırıcı ve en güzel imgesi"[2] diye betimlediği kişisel amblemi olan güneşle süslenmiş aynalarla, duvar süsleriyle ve kabartmalarla donatılmıştı. Versailles aynı zamanda hepsi de kralın gözüne girmek için mücadele eden soylular, kilisenin ileri gelenleri, yazarlar ve sanatçılarla doluydu; onlar Güneş Kral'ın gücünün canlı kanıtlarıydı.

Ne yazık ki, küçük Louis hiçbir zaman dersini ne kadar iyi öğrendiğini kanıtlama olanağı bulamadı; çünkü babası büyük otorite sahibi olmakla kalmayıp uzun da bir ömür sürdü. XIV. Louis yetmiş iki yıl tahtta kaldı ve sadece oğlundan değil, torunundan da uzun yaşadı. 1715 yılında öldüğünde yerine, o da kendisi gibi tahta çıktığında beş yaşında olan torununun oğlu geçti.

Veliaht Louis, Versailles'dan veya Bossuet'den ders alan tek kişi değildi. Bossuet'nin veliahda yazdığı kitaptan beş yıl sonra, Avrupa'da bir erkek çocuk babasının ölümü üzerine tahta çıktı; başlangıçta bir süre için tahtı üvey erkek kardeşi ve üvey kız kardeşi ile paylaşmak zorunda kalmıştı. XIV. Louis gibi bu genç hükümdar da yeni bir başkent inşa ettirdi; soylulardan belli davranış kurallarına uymalarını istedi, "bize veya devlete yararlı bir hizmette bulunana kadar kimseye herhangi bir unvan verilmeyecek"[3] dedi. Bu hükümdarın Bossuet'nin kitabını okuyup okumadığını bilmi-

yoruz, ama Bossuet'nin başka yapıtlarını, özellikle de tarih kitaplarını okumuş olabilir. Bu hükümdarın genç bir erkekken, XIV. Louis'nin hükümranlığı sırasında Batı Avrupa'ya seyahat ettiğini ve Versailles'da çok iyi bilinen mühendislik, mimarlık tekniklerini ve askeri teknolojiyi ülkesine götürmesinde yardımcı olacak fikirler ve bireylerle tanıştığını biliyoruz. Bu hükümdarın attığı bütün adımlara –ki bunların çoğu halka zorla dayatılmıştı– şiddetli bir muhalefet vardı; ama bu hükümdar oldukça genç bir yaşta öldükten kısa bir süre sonra bile, bugün bizim hâlâ kullandığımız unvanla tanınıyordu: Rus Çarı Büyük Petro (1672-1725).

Bossuet kralların kutsal hakkı kuramını kendi yaratmadı, kendinden önceki düşünürlerin fikirleri üzerine kurdu. 1609 yılında İngiltere Kralı I. James parlamentoda yaptığı bir konuşmada şöyle diyordu: "Yeryüzündeki en yüce şey *Monarşi*'dir. Çünkü krallar sadece Tanrı'nın yeryüzündeki Vekilleri olarak Tanrı'nın tahtında oturmamaktadırlar; Tanrı bile onları Tanrı olarak adlandırmaktadır."[4] Bu bölümde göreceğimiz gibi, İngiltere'deki iç savaş ve devrim James'in vârislerinin onun sözlerini gerçekleştirmelerini engelledi. Ancak, Avrupa'nın diğer birçok ulus-devletinde hükümdarlar, merkezileşme, askeri büyüme, finansal olarak yeniden yapılanma ve 16. yüzyıldan itibaren dinen yeniden örgütlenme yoluyla, kralın mutlak otoritesini gerçek kılmaya çalıştılar. Küçük İtalyan devletlerinde ve Kutsal Roma İmparatorluğu'nda bile, dükler, kontlar ve prensler fermanlar çıkararak ve Versailles'ı model alan saraylar yaptırarak Fransız modelini taklit etmeye çalıştılar. Avusturya-Macaristan'ın Habsburg hanedanı hükümdarları, Viyana'nın dışına Schönbrunn Sarayı'nı inşa ettirdiler (inşaata 1694 yılında başlandı); Brandenburg-Prusya'daki Hohenzollern hanedanının kısa bir süre sonra kendilerine Prusya kralı demeye başlayan hükümdarları, Berlin'deki Kraliyet Sarayı'nı yaptırdılar (inşaata 1698 yılında başlandı); Güneybatı Almanya'daki Württemberg dükleri Ludwigsburg'u yaptırdılar (inşaata 1704 yılında başlandı) ve Savoy dükleri İtalya'da Torino yakınlarındaki Stupinigi'yi yaptırdılar (inşaata 1729 yılında başlandı). Kutsal Roma İmparatorluğu'ndaki bağımsız piskoposlar tarafından yönetilen

yirmi altı bölgeden biri olan Würzburg kentinin prens-piskoposu bile Versailles'a benzeyen bir köşke ve bahçelere ihtiyacı olduğuna karar verdi. Bütün bu yerlerde sanatçılar, mimarlar, heykeltıraşlar, duvar halısı ustaları, besteciler ve şairler maaşlarını veren hükümdarları öven yapıtlar ürettiler.

Teoride ve pratikte mutlakıyet

Avrupa'da çoğu erkeğin oy verme hakkını kazanmış olduğu bir zamanda yazan 19. yüzyıl tarihçileri, 17. ve 18. yüzyıllarda meydana gelen siyasi gelişmelere baktıklarında, Güneş Kral XIV. Louis'den, kralın çağdaşları kadar etkilenmişlerdi. Bu tarihçiler, önce Batı Avrupa (özellikle de Fransa), daha sonra da Doğu Avrupa hükümdarlarının kendi kişisel güçlerini artırıp, tamamıyla hukukun üstüne çıkarak "tiran" veya "despot" oldukları bu döneme "mutlakıyet çağı" adını verdiler. Mutlakıyetin yükselişini incelerken hem hükümdarlar tarafından dayatılan siyasi kuramları hem de alınan önlemleri vurguladılar ve Fransa ve Rusya gibi mutlakıyetçi devletleri, monarşinin gücünün daha sınırlı olduğu İngiltere veya Hollanda Cumhuriyeti gibi "meşruti" devletlerle karşılaştırdılar. Mutlakıyetin yaygın bir şekilde yükseldiğini, meşruti krallığın daha sınırlı bir şekilde geliştiğini ileri süren bu entelektüel model 17. ve 18. yüzyıllardaki siyaset tartışmalarında önemli bir rol oynadı; bu modeli destekleyen kanıtların bulunduğuna şüphe yoktur.

Araştırmacılar, siyasi kuram açısından bakıldığında 16. yüzyıla kadar, farklı düzeydeki yönetimlerin yasa çıkarma, vergi salma ve krizlerle başa çıkma erkini paylaştıklarına işaret etmektedirler. Krala kendi çıkarları için değil, "ortak çıkar" için, ülkeyi (*commonwealth* – büyük bir siyasi bütünü tanımlayan standart terim) idare etme görevi veriliyordu. Bunu yapma yetkisi Tanrı'dan kaynaklanıyor, ama hükümdarın bu otoriteyi diğer hükümet organlarıyla paylaşacağı kabul ediliyordu; bu kurumların otoritesi de Tanrı tarafından verilmişti. Reform bu düzenlemeyi paramparça etti. Pratikte farklı düzeyde yönetimleri birbirine karşı –Katolik kralla-

ra karşı Protestan şehir meclisleri, Protestan prenslere karşı Katolik piskoposlar, Katolik imparatora karşı Protestan mahkemeler– getirmekle kalmayıp, otoritenin yumuşak bir şekilde uygulanması ve "ortak çıkar" fikrini de yerle bir etti. Katolik bir kralın, Tanrı'nın iradesi ve kutsal yasa ile Protestan uyrukları arasında aracı olması nasıl mümkün olabilirdi? Kralların kutsal hakkı kuramını savunan Bossuet ile onun gibi düşünenlerin bir cevabı vardı: Egemen güç Tanrı'dan geliyordu; ama bu egemenlik sadece gücü "mutlak" ve bölünmez olan ve onu başka hiçbir otorite ile paylaşmayan tek bir hükümdara veriliyordu. XIV. Louis'ye atfedilen, ama muhtemelen hiç söylemediği sözcüklerle ifade etmek gerekirse, "Devlet benim" (*L'Etat, c'est moi*).

Yapılanlar açısından bakılacak olursa, tarihçiler, İspanya'dan Rusya'ya kadar hükümdarların yeni yönetim kurumları oluşturma, ayrıcalıklı toplumsal grupların güçlerini sınırlama, eğitim ve yoksullara yardım gibi yaşamın birçok alanında devletin faaliyetlerini artırma ve ilgilerini sağlık, ulaşım ve iletişim dahil olmak üzere yeni alanlara genişletme şekillerine dikkati çekmişlerdi. XIV. Louis Fransa'nın en yüksek mahkemeleri olan *parlement*ların "yüce mahkeme" sıfatını iptal etti ve vergiden muaf olan soyluların ve din adamlarının ödemek zorunda olduğu yeni bir vergi –*capitation*– koydu. Almanca konuşulan ülkelerde hem büyük hem de küçük devletlerin hükümdarları günlük yaşamın küçük ayrıntılarını düzenleyen "polis kuralları" (*Polizeiordnungen*) koydular. Büyük Petro da aynısını yaptı ve köylü sınıfının üstündeki tüm erkek, kadın ve çocukların "şapka, ceket ve iç çamaşırı" dahil olmak üzere Batılı kıyafetleri benimsemelerini emretti.[5] Rus erkekler sakallarını ve bıyıklarını keseceklerdi; buna uymayanlar toplumsal statülerine göre para cezasına çarptırılacaklardı: "Bir şehre her girdiklerinde veya şehri her terk ettiklerinde şehir kapılarında toplanmak üzere" toptancı tüccarlardan 100 ruble, köylülerden 1 kopek (rublenin yüzde biri) alınacaktı. Almanya'daki hukuk fakültelerindeki öğretim üyeleri de *kameralizm* fikrini geliştirdiler. Buna göre, devletin vatandaşların refahını ve vergi ödeme kapasitesini artırıcı politikalar geliştirme hakkı veya daha doğrusu, görevi vardı. Ka-

meralist ilkelerle eğitilen bürokratlar, yaşamın her alanında hükümdarlara yardımcı oluyorlardı; patates gibi yeni ürünleri teşvik ediyor, yaşam ve sağlıkla ilgili istatistikler topluyor ve ipek yapımcılığı gibi sanayi kollarını geliştirmeye çalışıyorlardı. 18. yüzyılda hükümdarlar ve danışmanları, daha önceleri kilisenin, ailenin veya loncalar gibi yerel örgütlerin ilgi alanında bulunan yaşam alanlarını aktif bir biçimde değiştiriyor veya değiştirmeye çalışıyor, bu süreç sırasında kendi otoritelerini de artırıyorlardı.

Son zamanlarda yapılan bilimsel çalışmalar, kuramın ve uygulamanın gerçekten de bu biçimde değiştiğine işaret ediyor; ancak bu değişiklikler daha önceki dönemlerde yazan tarihçilerin düşündüğünden çok daha sınırlıydı. Siyasi kuram açısından, kralların kutsal hakkı kuramının en ateşli savunucuları bile kralın otoritesinin "doğal yasa" adını verdikleri Tanrı yasalarına tabi olduğunu kabul ediyorlardı. Bossuet, kralın otoritesinin kutsal ve mutlak olduğunu söylüyordu; ama aynı yapıtta bu otoritenin ne Tanrısız ne de kanunsuz olmadığını, aynı zamanda "pederşahi" ve "akla tabi" olduğunu vurguluyordu. Kralın otoritesinin pederşahi niteliği, genellikle bu otoriteyi olduğundan daha sağlam ve daha doğal göstermek üzere kullanılıyordu. I. James parlamentoya, "doğa yasasına göre kral, taç giyme töreni sırasında bütün tebaasının doğal babası olur"[6] diyordu. Ancak hükümdarlara yöneltilen eleştiriler de pederşahi bir dille ifade edilebiliyordu. Örneğin, 17. yüzyılda Fransa'da çıkan ve Fronde olarak adlandırılan isyan sırasında kraliyete cephe alan risaleler, kralın bir baba olarak görevlerini tam olarak yapmadığını söyleyerek muhalefetlerini gerekçelendiriyorlardı. Ancak, kralın gücünde herhangi bir indirime gidilmesini talep etmiyorlardı; sadece onun daha sorumlu bir baba gibi davranmasını istiyorlardı. Dolayısıyla, kraliyet erkine kısıtlamalar getirilmesine taraftar olanlar sadece sınırlı monarşiyi savunanlar değildi.

Mevcut siyasi yapılar, fiili denetime en "mutlak" hükümdarın bile koyabileceğinden daha fazla sınırlama getiriyordu. Çoğu devletler, vilayetlerin yavaş yavaş bir araya gelmesiyle kurulmuştu ve her vilayetin çoğunlukla farklı medeni hukuk ve ceza hukuku sistemi, yerel temsilciler meclisi, vergilendirme şekli, hatta farklı ağır-

lık ve ölçü birimleri vardı. Amaç bunları tek tip yapmaktı, ama pratikte bunu gerçekleştirmek çok zordu. Miras ve mal takası gibi konularda bireyler arasındaki özel ilişkileri düzenleyen medeni hukuk, yazılı yasalar kadar gelenekler üzerine de kuruluydu ve dolayısıyla hükümdarların bunları değiştirmesi neredeyse olanaksızdı. Ellerinde hâlâ önemli oranda askeri ve maddi güç bulunan soylular, Avrupa'nın birçok bölgesinde, isteklerini dile getirebilecekleri temsil organlarında düzenli olarak toplanıyorlardı. Soylular ile ruhban sınıfı veya şehirlerin yurttaşlık hakkına sahip sakinleri gibi diğer grupların ayrıcalıkları da, özel hukuk gibi "gelenek" olarak kabul ediliyordu ve dolayısıyla değiştirilmesi son derece zordu. XIV. Louis herkesin ödediği *capitation* vergisini çıkarabilir, diğer hükümdarlar da benzer yeni vergiler icat edebilirlerdi; ancak çok büyük çeşitlilik gösteren gelenekselleşmiş ayrıcalıkları ortadan kaldıramazlardı. En başarılı hükümdarlar, hem kralın hem de seçkinlerin prestijini artıran projeler üzerinde aristokratlarla ve diğer ayrıcalıklı gruplarla işbirliği yapanlardı. "Mutlakıyet" ortak bir girişimdi ve en etkili hükümdarlar genellikle geleneksel seçkinleri ezmektense onlarla işbirliğine gidenlerdi. Bu seçkinler, İngiltere ve Hollanda gibi daha "meşruti" devletlerde de egemen gruplardı ve varlıkları sınırlı ve mutlak monarşi arasında keskin bir bölünmeye işaret etmek yerine Avrupa çapında benzerlikler oluşturdu.

Yasaların gösterdiği farklılıklar ve geleneksel ayrıcalıklar, mutlakıyete önemli kısıtlamalar getirirken, coğrafi ve kültürel gerçekler daha büyük kısıtlamalar getiriyordu. 1600 yılında Fransa gibi büyük bir ülkeyi bir ucundan diğer ucuna geçmek bir yolcunun üç haftasını alıyordu; dolayısıyla kralın emirlerini iletmek zaman alıyordu ve çoğu ülkede kralın emirlerinin, anlaşılabilmeleri için yerel lehçelere, hatta farklı dillere çevrilmeleri gerekiyordu. Kralın emirlerini uygulamak aynı zamanda zordu. Orta Avrupa'daki Habsburg topraklarının hükümdarı Maria Theresia (hsd 1740-80) 1774 yılında her kilise bölgesinde bir okul açılmasını emretti; ancak Macaristan'da ebeveynler çocuklarını okula göndermeyi reddettiler ve Maria Theresia'nın onlara bunu zorla yaptırması mümkün değildi. Petro erkeklerin sakallarını kesmelerini ve Batılı kıya-

Yöntem ve Analiz 10 "17. yüzyıl krizi"

17. yüzyılın ortalarında İngiltere, Fransa, Katalonya (Kuzey İspanya), Portekiz ve Napoli'deki mevcut yönetimlere karşı şiddetli isyanlar çıkmıştı. Mevcut yönetimlere karşı hemen hemen aynı tarihlerde çıkan bu isyanlar, 20. yüzyılın ortalarında tarihçilerin, Avrupa'nın büyük bölümünü kapsayan bir "17. yüzyıl krizi"nin olduğunu ileri sürmelerine yol açtı. Bu "kriz"in kavramsallaştırılması, bazı çarpıcı ekonomik, entelektüel ve toplumsal gelişmelerin yanı sıra, daha siyasi nitelikte çalkantıları içerecek kadar genişletildi. Aralarında İngiliz tarihçileri Eric Hobsbawm ve H. R. Trevor-Roper'ın da bulunduğu bazı sosyal bilimciler bunun, 16. yüzyılda başlamış olması muhtemel, kıta çapında değişimler içeren "genel bir kriz" olduğunu ileri sürdüler. Diğer tarihçiler, bu kadar uzun süren bir şeyi, genel olarak bir tür çözümle sonuçlanan kısa süreli aşırı sıkıntı dönemi anlamına gelen "kriz" olarak adlandırmanın mantıklı olmadığını söylediler. ("Kriz" sözcüğü ilk olarak tıpta kullanılmıştı ve bir hastalıkta, hastanın aniden belirgin bir şekilde daha kötüye veya daha iyiye gitmeye başladığı bir dönem anlamına geliyordu.) 1980'lerde Amerikalı tarihçi Theodore K. Rabb "istikrar mücadelesi"nin daha iyi bir terim olduğunu ileri sürdü; ama başkaları bu ifadenin, sadece 17. yüzyıl Avrupa'sında değil, birçok başka yerde belli tarihsel dönemleri tanımlamak için kullanılabileceğini ileri sürdüler. Ancak, eleştirilere karşın, hem "17. yüzyıl krizi" hem de "istikrar mücadelesi" görüşleri hâlâ bazı bilim adamlarının bu dönemle ilgili düşüncelerine biçim vermektedir. Örneğin, ekonomi tarihçisi Jan de Vries, 17. yüzyıldaki daralmaların Avrupa'nın ekonomi hayatındaki temel modellerde bir değişime yol açtığını söylüyor. Demografi tarihçileri 17. yüzyıldaki kıtlıkların ve salgın hastalıkların Avrupa nüfusunun artmasının önündeki son büyük engel olduğuna ve o tarihten itibaren dik bir şekilde yukarı tırmanmaya başladığına işaret ediyorlar. (Bakınız şekil 31'deki grafik)

Bölümle ilgili ek kaynaklar için bkz. www.cambridge.org/wiesnerhanks

fetler giymelerini emretti; ancak devasa Rus topraklarında bunu yaptırmak olanaksızdı. Başkentten yapılan duyurular ve gönderilen emirler ile gerçekte olanlar arasında böylesine farklılıklar bulunması her Avrupa ülkesi için geçerliydi. Bu ülkelerin birçoğunda merkezileşmeye çalışan hükümdarların buyrukları aşırı tepkilere yol açıyor, halk şiddete başvuruyor, şehirlerde ve kırsal kesimde isyanlar baş gösteriyor, bölgesel ayaklanmalar meydana geliyor, hatta bazı durumlarda iç savaş çıkıyordu.

17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'daki hükümdarların hedefleri gerçekte yapabileceklerini çok aşıyordu ve aynı zamanda bunlar birbirlerinin aleyhine işleyebiliyordu. Okul açmak veya okulları kiliseden devralmak, hükümdara uyruklarının eğitimini daha etkili bir biçimde denetleme olanağı sağlıyordu, ama masraflı da olu-

yordu; bürokrasinin diğer kraliyet projelerini denetlemesi için de aynı şekilde para gerekiyordu. Muhteşem saraylar veya daha iyi yollar yaptırmak kralın prestijini artırıyordu, ama bunlar da son derece pahalıya çıkabiliyordu. Ülke topraklarını savunmak veya genişletmek, kişisel ve ulusal yükseliş için çok büyük olanaklar sağlıyordu, ama aynı zamanda acı düş kırıklıkları veya mali yıkım da getirebiliyordu. Ancak savaşın sunduğu olanaklar göz ardı edilemeyecek kadar fazlaydı; bu yüzden, bu yüzyıllardaki tüm siyasi gelişmelerin arka planında neredeyse kesintisiz bir savaş durumu söz konusuydu.

Savaşlar ve ittifaklar

17. ve 18. yüzyıl Avrupa tarihi çoğunlukla bir dizi savaşla anlatılır. Bu savaşların bazılarının belli adları var, bazılarının ise yok; bazıları da zaman zaman parlayarak savaşa dönüşen, ama sürekli olarak kaynayan uzun süreli ticaret ve toprak anlaşmazlıklarından kaynaklanıyordu. Bazıları, 1618-48 yılları arasında yapılmış olan Otuz Yıl Savaşları gibi, Avrupa çapında meydana gelen savaşlardı. Bölgesel savaşlar, iç savaşlar, deniz savaşları ile hükümdarlar çocuk veya erkek bir vâris bırakmadan öldüklerinde tahta kimin çıkacağına dair yapılan savaşlar vardı. Özellikle 1640'larda ve 1660'larda hükümdarlara karşı başlatılan isyanlar söz konusuydu ve bu durum tarihçilerin bu dönemi ilk kez bir "kriz" dönemi olarak adlandırmalarına yol açtı. Yeni Dünya'da başlayan savaşlara Avrupa da müdahil oldu; Amerikan Bağımsızlık Savaşı'na (1775-83) zaman içinde İngiltere, Fransa, İspanya ve Hollanda da katıldı. Avrupa'daki savaşlar da dışa doğru genişledi; Yedi Yıl Savaşı (1755-63) Avrupa'nın yanı sıra, Kuzey Amerika (bu kıtada bu savaşa Fransız ve Kızılderili Savaşı deniyordu) ve Hindistan'a sıçradı.

Savaşların çoğunda, bazıları açık, bazıları da gizli bir şekilde sık sık değişen ittifaklar söz konusu oluyordu. Bu savaşlar çoğun-

lukla savaşanların sadece bir kısmının katıldığı antlaşmalarla sona eriyordu; dolayısıyla savaş bir cephede sona ererken, bir başka cephede sürüyordu ve hükümdarlar ordularını ve donanmalarını kaydırıyorlardı. Örneğin 1678 ve 1679 yıllarında imzalanan ve Fransa ile müttefiklerinin Hollanda ile müttefikleriyle yaptıkları birçok savaştan birini sona erdiren Nijmegen Antlaşmaları aslında, hepsi ayrı ayrı müzakere edilen altı ayrı barış antlaşmasıydı.

Bu değişen ittifaklar ve karmaşık antlaşmalar modeli, birçok tarihçinin taktik, organizasyon ve yol açtığı yıkımın boyutları açısından ilk "modern" savaş olarak kabul ettiği Otuz Yıl Savaşları tarafından oluşturuldu. 5. bölümde belirtildiği gibi, Otuz Yıl Savaşları, hiç olmazsa ilk aşamalarında, Reform'dan kaynaklanan din savaşları serisinin üçüncü raundu olarak görülebilir. Birinci raunt 1555 yılında Augsburg Barışı'yla, ikinci raunt da Fransa Kralı IV. Henri'nin Fransız Protestanlarına sınırlı ibadet özgürlüğü vermesiyle ve 1609 yılında Hollanda ile İspanya arasında imzalanan bir ateşkes ile sona erdi.

Augsburg Barışı elli yıldan uzun bir süre için Orta Avrupa'daki din savaşlarına son verdi, ama bu pamuk ipliğine bağlı bir barıştı. Antlaşma, izin verilebilecek mezhepler olarak sadece Lutherciliği ve Katolikliği kabul ediyordu; ama 16. yüzyılın ikinci yarısında Calvin'cilik çok daha dinamikti. Bazı devletler antlaşma maddelerine aldırmayarak Calvin'ci oldular. Bazı piskoposlar Katolik kilisesini çok büyük üzüntüye boğarak Katoliklikten Lutherciliğe geçerken prensliklerini de beraberlerinde götürdüler. Cizvit vaizler ve âlimler Lutherci prenslerin tekrar Katolikliğe geçmesini sağladılar; bazen prenslikler, her kuşakta mezhep değiştiriyor, hükümdarlar, babaları hangi dine karşı çıkmışsa onu destekliyorlardı. 1608 yılında Lutherci hükümdarlar Protestan Birliği adı verilen bir askeri ittifak kurdular ve izleyen yıllarda Katolikler buna Katolik Birliği'ni kurarak karşılık verdiler.

Hanedan kaygıları dinle birleşerek bu gergin durumu açık bir savaşa dönüştürdü. Dini birlik oluşturma çabalarının başarısızlığa uğramasıyla üzüntüye boğulan İmparator V. Karl, 1556 yılında

tahttan feragat etmiş ve geniş topraklarını oğlu II. Felipe (payına İspanya, Hollanda ve İspanyol İmparatorluğu düşmüştü) ile erkek kardeşi I. Ferdinand (payına Avusturya ve diğer Orta Avrupa toprakları ile imparator unvanı düşmüştü) arasında paylaştırmıştı. Böylece Habsburg hanedanı İspanyol ve Avusturya kolu olarak bölündü; ancak her iki kol da birbirini destekliyordu ve ikisi de katı bir biçimde Katolikti. 1617 yılında Habsburglu bir kuzen olan II. Ferdinand, Bohemya (bugünkü Çek Cumhuriyeti) kralı seçildi. Bu bölge Luther'den bir yüzyıl önce Katolik kilisesini reddetmişti ve burada yaşayanların büyük çoğunluğu Protestandı. Ferdinand, Protestan kiliselerini kapatmaya başlayınca Bohemya yetkilileri karşı çıktılar ve kralın iki temsilcisini Prag'da pencereden attılar. Temsilciler ölmedi –bakış açınıza bağlı olarak, ya melekler tarafından ya da bir gübre yığını tarafından kurtarıldılar– ama olay Bohemya'da bir iç savaşın çıkmasına yol açtı.

Katolik Birliği orduları ile Protestan Birliği orduları da savaşa dahil oldu; savaşın ilk yıllarında Katolikler son derece başarılıydı. Bu sırada Ferdinand, II. Ferdinand (hsd 1619-37) unvanıyla Kutsal Roma İmparatoru oldu ve zor kullanarak din değiştirtme yoluyla Protestanlığı Bohemya'dan sildi. İmparatorluk ordularına general olarak, Protestanlara karşı zaferler kazanmaya devam eden, sadece Alman askerlerini değil, Danimarka kralının yolladığı orduları da yenen Albrecht von Wallenstein'ı (1583-1634) atadı. Wallenstein başarılı bir lider ve acımasız bir girişimciydi. Hem maaş vaadiyle, hem de zorla asker toplayarak sayısı 100.000'i aşan bir ordu oluşturdu; askerlerin ihtiyaçlarını zorbalık yoluyla ve el koyarak sağlıyordu. Ferdinand büyük amcası V. Karl'ın yapamadığını, Orta Avrupa'da Habsburg yönetimi altında büyük ve güçlü bir Katolik devleti kurmayı başarabilecek gibi görünüyordu. 1629 yılında Eskiye Dönüş Fermanı'nı (Edict of Restitution) çıkararak, Calvin'ciliği yasakladı ve 1552 yılından sonra Protestanlığı kabul etmiş olan tüm toprakların Katolikliğe geri dönmesini emretti.

Habsburg egemenliğinde güçlü bir imparatorluk olasılığı sadece Avrupa'daki Protestanları değil, aynı zamanda Habsburgların

Katolik rakiplerini, özellikle de Fransa'yı korkutuyordu. 1630'ların başında Kral Gustaf Adolf (hsd 1611-1632) komutasında ve Fransa'dan parasal destek alan iyi disiplinli ve iyi silahlanmış İsveç askerleri Katolik güçleri birkaç kez başarılı bir biçimde yenilgiye uğrattılar; ancak Gustaf Adolf, Lützen Muharebesi'nde öldü. Wallenstein, Fransa ile işbirliği yapmakla suçlandı ve imparatorun emriyle öldürüldü. II. Ferdinand, Katolik Birliği'ni dağıtmaya ve Alman Protestan prenslerle barış imzalamaya karar verdi; ancak imzalanan Prag Barışı (1635) ne İsveçlileri ne de Fransızları tatmin etti. Fransa, imparatorun ve onun İspanya'daki Habsburglu kuzenlerinin üzerine asker gönderdi; İspanyol birlikleri, Hollandalılar ile 1640 yılında İspanyol idaresine karşı ayaklanan ve tekrar bağımsızlıklarını ilan eden Portekizliler tarafından deniz savaşlarında mağlup edildiler. Savaş bütün Avrupa'yı kapsamıştı ve artık toprak kazanma çabaları dini ittifaklardan daha önemliydi.

Her iki taraf da muharebeler kazanıyor, ancak zaferleri değerlendiremiyorlardı ve savaş yıkıcı etkilerle devam ediyordu. Askerler çoğunlukla bağımsız askeri simsarlar tarafından toplanıyordu. Maaş ve yağma vaadinin yanı sıra, biraz eğitim ve disiplin veren Wallenstein bu simsarların en başarılısıydı. Muharebelerde sınırlar açık bir şekilde belli değildi; bu nedenle, bu paralı ordular ayrım gözetmeksizin hasadı ve köyleri yakıyor, hayvanları ve insanları öldürüyordu. Açlık ve hastalık, özellikle de dizanteri, veba ve frengi, askerleri ve sürekli bir yerden bir yere kaçan insanları takip ediyordu. Bazı tarihçiler, yıkımın belli bölgelerle sınırlı olmasına karşın, imparatorluk nüfusunun en az dörtte birinin, belki de üçte birinin savaş sırasında öldüğünü hesaplıyorlar. 20. yüzyıl savaşlarına kadar bir daha bu denli çok sivil kayıp yaşanmayacaktı. Sonunda 1645 yılında, Almanya'nın Westphalia vilayetinin iki şehrinde müzakereler başladı; ancak koşulları üzerinde anlaşılacak bir barış antlaşmasının kabul edilmesi üç yıl sürdü; bu arada ordular zaman zaman savaşıyor ve bu zaman içinde Almanya'nın kırsal kesiminde tüketilmemiş ne kalmışsa tüketiyordu.

Savaş sonunda imzalanan Westphalia Barışı Avrupa'daki belli siyasi gerçekleri onayladı; ancak kalıcı bir barışa yol açmadı. Bir-

Harita 10 1648 yılında imzalanan Westphalia Barışı'ndan sonraki Avrupa

leşik Hollanda Vilayetleri'nin ve İsviçre'nin bağımsızlığını tanıdı ve Kutsal Roma İmparatorluğu varlığını sürdürmeye devam ettiği halde imparatorluktaki büyük prensliklere özerklik verdi. Fransa doğu sınırını genişletti ve İsveç, Almanya'nın Kuzey Denizi sahillerinin büyük kısmını ele geçirdi; bu durum her iki ülkedeki kralların prestijini artırdı. İmparatorluktaki prenslere ülkelerinin dinini belirleme hakkı verildi. Kabul edilebilir seçenekler olan Katoliklik ve Lutherciliğe Calvin'cilik de eklendi. Barışın yüzden fazla maddesi vardı ve bu maddeler büyük oranda çeşitli prenslerin belli ülkeler üzerindeki haklarını kabul ediyor, ama zaman zaman toprak transferi veya yeni unvanlar şart koşuyordu. Orta Avrupa'da dini bölünme büyük ölçüde gerçekleşmişti: Kuzey Almanya'nın büyük kısmı Protestan, Güney Almanya'nın büyük kısmı ise Katolikti. Habsburglar imparatorluk unvanını ve aile topraklarını ellerinde tutuyorlardı. Avrupa'daki temel çatışma, Fransa ile

Habsburgları 16. yüzyılda olduğu gibi, karşı karşıya getirmeye devam etti; çünkü Westphalia Barışı sürmekte olan Fransa-İspanya Savaşı ile ilgili herhangi bir madde içermiyordu.

Otuz Yıl Savaşları, birçok açıdan daha sonraki savaşlara örnek oldu; ama aynı zamanda akıllı komutanlara ve siyasi liderlere nelerin yapılmaması gerektiği hakkında dersler de verdi. En büyük sorun taktik değil lojistikti; çünkü levazım birlikleri askerlere yetişemiyordu. Yollar ilkeldi veya hiç yoktu ve her yerde ırmak bulmak mümkün olmuyordu. Ordular her üç ya da dört günde bir durup, askerlere eşlik eden değirmencilerin ve fırıncıların onlara yetişmesi ve askerlerin standart kumanyası olan ekmeği pişirmelerini beklemek zorunda kalıyordu; bu arada çadırları taşıyan arabaları ve diğer malzemeyi de bekliyorlardı. Erzak için çevreyi yağmalamak sadece kısa bir süre için işe yarıyordu; çünkü Avrupa'nın birçok bölgesinde çiftçiler kendilerini ancak geçindirebiliyorlardı ve fazla yiyecekleri yoktu. Osmanlı ordularının –Otuz Yıl Savaşları'na katılmamışlardı ama başka 17. yüzyıl savaşlarında yer almışlardı– en etkileyici özelliği kalabalık olmaları değil, ihtiyaçlarının etkili bir biçimde karşılanmasıydı. Ancak, Osmanlılar bile büyük orduları aylarca savaş meydanında tutamıyorlardı; sınırlı hedefleri olan kısa savaşlar, yıllar süren savaşlardan daha kesin sonuçlar sağlıyordu.

Ancak, bu kısa savaşlarda bile (Westphalia Barışı'nı takip eden 150 yıl boyunca bu savaşlardan çok sayıda yapıldı) sayıca daha kalabalık ve çok daha ölümcül daimi ordularla savaşılıyordu. 18. yüzyılın ortalarında, Almanya'daki büyük devletlerden Brandenburg-Prusya yaklaşık 3,5 milyon olan nüfusuna rağmen 80.000 askerlik daimi bir ordu beslemeye çalışıyordu; Yedi Yıl Savaşı sırasında ordudaki asker sayısı 150.000'e, yetişkin erkeklerin yaklaşık dörtte birine çıktı. Çoğu 18. yüzyıl ordusu, ateş etmek için ayrı bir fitil gerektirmeyen güvenilir çakmaklı tüfekle, bu tüfeklerin ucunda bulunan süngüyle ve çok daha isabetli atış yapabilen ve kolay taşınabilen toplarla donanmıştı. En donanımlı askerlerde saçma ile barutu doldurulmuş fişekler bulunuyordu ve disiplinli askerler uzun süreler eğitim ve talim yapmış oluyorlardı. Bu teknik gelişmeler savaş meydanında ölenlerin sayısını büyük ölçüde

artırdı; kayıplar bazen muharebe alanındaki tüm askerlerin dörtte biri kadar olabiliyordu. Daha iyi silahlar, daha büyük ordular, daha uzun eğitim ve daha kusursuz levazım sistemleri savaşların maliyetini büyük ölçüde artırdı. Savaş finansmanı baskıları, Brandenburg-Prusya kralı dahil olmak üzere bazı hükümdarların gücünü artırırken, başka yerlerde ve aşağıda göreceğimiz gibi, en çarpıcı şekilde İngiltere'de, kralın gücünü zayıflattı.

Gelişmiş eğitim ve artan uzmanlaşma, kara savaşlarını olduğu gibi deniz savaşlarını da etkiledi. 16. yüzyılda çoğu devlet, üzerine deniz muharebeleri için geçici olarak birkaç top konulmuş ticaret gemileri kullanıyordu; ama özel olarak topla donanmış savaş gemilerinin ve çok sayıda top taşımak için yapılmış ticaret gemilerinin daha etkili oldukları giderek kabul edilmeye başlandı. 1652 ve 1678 yılları arasında İngilizler ve Hollandalılar, Manş Denizi ile Kuzey Denizi'ni kontrol altına almak için bir dizi savaş yaptılar. Bu savaşlarda daha ağır toplarla donanmış, belli bir savaş düzeni içinde dizilmiş, sürekli ateş eden ve giderek daha büyükleri yapılan yelkenli gemiler kullanılmaya başlandı. Bu tür taktikler için profesyonel eğitim almış subaylar, iyi talim yapmış top mürettebatı ve savaş düzenini koruyabilecek disiplinli tayfalar gerekiyordu.

18. yüzyılda Hollandalılar tarafsız olmayı yeğleyerek dünya çapındaki ticaret ağlarını savunmaya odaklandılar. İngilizler donanmalarını büyütmeye devam ederek dünyanın egemen deniz gücü haline geldiler. 1790 yılındaki İngiliz donanmasının toplam ağırlığı 1650 yılındakinden neredeyse on kat daha fazlaydı; bu rakam hem gemilerin sayısındaki hem de büyüklüklerindeki artışı yansıtmaktadır. Fransızlar ve İspanyollar da, İngiltere'ye Atlas Okyanusu'nda meydan okumak için savaş donanmalarının gücünü artırdılar; bu arada Baltık'ta Danimarka, İsveç ve Rusya donanmalarını büyütüyorlardı. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Rus donanması, İngiltere ve Fransa'nın ardından, Avrupa'daki üçüncü büyük donanmaydı ve Akdeniz ile Karadeniz'de Osmanlı İmparatorluğu'na, Baltık'ta da İskandinav ülkelerine meydan okuyordu.

Sömürge imparatorluklarının gelişmesi ve uluslararası ticaret, 17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılda Avrupa ülkeleri arasında

çıkan savaşların genellikle Avrupa'nın ötesine yayılması anlamına geliyordu. (Bazı açılardan Otuz Yıl Savaşları hem son "modern dönem öncesi" savaş hem de ilk "modern" savaş olarak görülebilir; çünkü çıkış nedeni dindi ve Avrupa ile sınırlıydı.) İngiltere-Hollanda savaşlarında, İngiliz gemileri Hollanda'nın Afrika, Batı Hint adaları ve Kuzey Amerika'daki topraklarına saldırdılar; New Amsterdam'ı ele geçirip adını New York olarak değiştirdiler. 1630'larda Hollandalılar Brezilya'da Portekiz'le savaştılar; İngilizler Fransız Kanadası'nın bir bölümünü ele geçirdiler, ama daha sonra geri verdiler. Augsburg Birliği Savaşı (1689-1697) sırasında Kuzey Amerika'daki Fransız ve İngiliz sömürgeciler birbirlerini katlettiler; İspanyol Veraset Savaşı'nda (1701-1713) İngilizler Florida'daki İspanyol kalelerine, Fransızlar ise Portekiz'in Brezilya'daki limanlarına saldırdılar. Jenkins'in Kulağı Savaşı (1739-1748) gibi renkli bir adı olan İspanya ile İngiltere arasındaki savaş, bir İngiliz gemi kaptanının elinde kulağıyla parlamentoya gelip, kulağının Karayipler'de gemisine çıkan İspanyol yetkililer tarafından kesildiğini ileri sürmesi üzerine başlamıştı. Avusturya Veraset Savaşı (1740-1748) sırasında Fransız gemileri, İngilizlerin elinde bulunan Hindistan'daki Madras'ı ele geçirdiler; buna karşı İngiliz sömürgeciler Fransızların elinden Kanada'daki Louisburg'u aldılar.

Kuzey Amerika, Karayipler, Pasifik, Hindistan ve Avrupa'da savaşılan Yedi Yıl Savaşı (1755-1763) kapsadığı coğrafya açısından o kadar küreselди ki, ilk "dünya savaşı" olarak adlandırılabilir. Diğer erken modern dönem savaşlarında olduğu gibi nihai sonucu belirlemede lojistik sorunların muharebe alanındaki kayıplar kadar önemli olduğu ortaya çıktı.

Yedi Yıl Savaşı aynı zamanda güce ilişkin değişen gerçekleri yansıtan yeni ittifakların ve düşmanlıkların ortaya çıkmasına yol açtı. 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'daki en büyük düşmanlık Fransa ile Habsburglar arasındaydı. 3. bölümde gördüğümüz gibi, bu düşmanlık İtalya, İsviçre, İspanya ve başka yerlerde savaşların çıkmasına, Fransa'nın da Otuz Yıl Savaşları'nda Protestanların yanında yer almasına yol açmıştı. Ancak 17. yüzyılda ve 18.

Harita 11 1763 yılında Avrupa

yüzyılın başlarında İngiliz donanması ve İngiltere'nin sömürge toprakları büyüdükçe, Fransa İngiltere'nin artan gücünden giderek kaygı duymaya başladı; bu arada İngiltere de 17. yüzyılda Avrupa'nın en güçlü ve zengin ülkesi olan Fransa'nın gücünden kaygı duyuyordu. Aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde göreceğimiz gibi, 1688 yılından sonra İngiliz kralları Hollanda ile Almanya'da bulunan orta büyüklükteki iki ülkenin hanedanlarından geliyorlardı; bu yüzden de Avrupa'da korumaları gereken toprakları bulunuyordu. Avusturya Habsburgları Orta Avrupa'nın en büyük gücü olmaya devam ediyordu; ama 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Habsburglar giderek Prusya'dan kaygı duymaya başlamışlardı. Prusya, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun içinde ve doğusunda dağınık prensliklerden oluşan bir devletti ve hükümdarları çok büyük ve disiplinli bir ordu kuruyordu. 16. ve 17. yüzyıllardaki din ve hanedan çatışmalarında hiç rol almamış olan Rusya

da Prusya'dan kaygı duyuyordu ve aynı zamanda kendisinin de genişleme planları bulunuyordu.

Bu karmaşık senaryo 1756 yılında Büyük Britanya'yı Prusya ile ittifak kurmaya itti; Fransa, Rusya ve Avusturya Habsburgları üçlü ittifak kurarak buna karşılık verdiler. Fransa ile İngiltere arasında, kısmen her iki ülkenin göçmenlerinin Ohio vadisinde hak iddia etmeleri sebebiyle Kuzey Amerika'da ve tüm müttefikler arasında da Avrupa'da savaş çıktı. Ekonomik güç ve asker sayısı bakımından üçlü ittifak Prusya'dan çok güçlüydü; ancak, Prusya Kralı II. Friedrich (hsd 1740-86; Büyük Friedrich olarak bilinir) mükemmel bir askeri stratejistti ve değişik askeri sınıfları –piyade, süvari ve topçu– çok etkili bir şekilde kullanmayı biliyordu. Avusturya'ya saldırdı; rakipleri karşılık vermekte geç kaldılar ve birbirleriyle işbirliği yapmadılar. İngiltere'nin Fransız limanlarını ablukaya alması ve deniz muharebelerinde Fransız donanmasına karşı zaferler kazanması, Fransa'nın ne Kuzey Amerika'daki ne de Doğu Almanya'daki birliklerini takviye edebileceği anlamına geliyordu; 1760 yılında da Fransız vali tüm Quebec'i İngilizlere teslim etti. İspanya, Fransa'nın safında savaşa katıldı ve İngilizler Küba ve Filipinler de dahil olmak üzere İspanyol ve Fransız sömürgelerini ve Afrika ile Hindistan'daki Fransız limanlarını ele geçirdiler. Sonunda imzalanan iki ayrı barış antlaşması ile savaş 1763 yılında sona erdi ve Fransa denizaşırı sömürgelerinin çoğunu kaybetti; İspanya Florida'yı İngiltere'ye bıraktı, ama Küba ve Filipinler'i geri aldı; Prusya'nın Avusturya'dan kazandığı Silezya bölgesini elinde tutması kabul edildi.

Otuz Yıl Savaşları'nın tersine Yedi Yıl Savaşı gerçek anlamda "modern"di: Profesyonel olarak eğitilmiş ve göreli olarak iyi donanımlı askerler tarafından toprak ve ticaret için deniz harekâtları yapılarak ve yeni askeri teknoloji etkili bir biçimde kullanılarak savaşılmıştı. Ancak 1763 antlaşmaları düşmanlıkları uzun süre için sona erdirme konusunda Westphalia Barışı'ndan daha başarılı değildi. Prusya ve Avusturya 1778 yılında, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun güney kısmında bulunan ve Avusturya ile sınır paylaşan ve büyük bir devlet olan Bavyera tahtına kimin çıkaca-

ğı konusu ile ilgili olarak tekrar savaşmaya başladılar. Aynı yıl Fransa sömürgelerin yanında Amerikan Bağımsızlık Savaşı'na katıldı; daha sonra İspanya ve Hollanda Fransa'yı izlediler. 1783 yılında imzalanan ve Britanya'nın Kuzey Amerika'daki on üç sömürgesinin bağımsızlığını tanıyan Paris Antlaşması, Britanya'nın bazı sömürgelerini –Tobago ve Senegal– Fransa'ya veriyor ve Florida'nın İspanya'ya ait olduğunu kabul ediyordu. (İspanya Florida'yı Birleşik Devletler'e 1819 yılında terk etti.) Ancak, sadece birkaç yıl sonra patlak veren Fransız Devrimi ve sonrasında olanlar birçok Avrupa devletini bir kez daha karşı karşıya getirecekti.

Devletler arasında dış ilişkiler kurulması savaşların doğasında vardır. Bu ilişkiler ile savaşta başarı veya başarısızlık, Avrupa ülkeleri ve imparatorluklarındaki iç siyasetle biçimleniyordu. Her devletin iç siyasi tarihi birbirinden farklıdır; bu nedenle, bu bölümün geri kalan kısmı ülkeleri ayrı ayrı ele almaktadır. Hepsinde, veya en azından çoğunda, gözlemleyebileceğimiz belli temalar bulunmaktadır: İster bir kralın elinde bulunuyor olsun, ister bir temsilciler meclisiyle paylaşılıyor olsun, merkezi otorite güçlenmekteydi; hükümet bürokrasisi genişlemeye devam ediyordu ve bölgesel bir güç olma ve zengin sömürgeler kazanma çabası sürüyordu.

Fransa

17. ve 18. yüzyıllarda savaş dışında Avrupa siyasetinde hiç değişmeyen diğer şey Fransa'nın büyük gücüydü. Fransa coğrafi açıdan, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra Avrupa'daki en büyük devletti ve nüfus açısından Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra en kalabalık ülkeydi. Nüfusu 1620 yılında yaklaşık yirmi milyondu; bu, İngiltere nüfusunun dört, İspanya veya Rusya nüfusunun ise iki katıydı. 16. yüzyılda Avrupa'nın en büyük orduları Osmanlı ve İspanyol ordularıydı; ancak 17. yüzyılda en büyük ordu Fransa'nınkiydi.

Bossuet, kralın otoritesinin en belagatli savunucusu, XIV. Louis de en ünlü örneğiydi, ama Fransa kralları, Louis'nin tahta çıkma-

sından önce merkezi gücü genişletmeye başlamışlardı bile. 1598 yılında IV. Henri, Nantes Fermanı'nı çıkardı; Henri fermanda Fransa'nın Katolik bir ülke olduğunu resmen ilan ediyordu, ama Calvin'ci Protestanlara (Huguenot) kendi dinlerinin gereğini yerine getirme hakkı verdiğini ve 150 kentte askeri garnizon bulundurabileceklerini bildiriyordu. IV. Henri, Protestan başdanışmanı Sully Dükü Maximilian de Béthune'ün (1559-1641) yardımıyla, kamu düzenini kurmak, hükümetin harcamalarını denetlemek, köylülerin üzerindeki vergileri bir miktar düşürmek ve ticareti teşvik eden önlemleri desteklemek gibi diğer sorunlarla da uğraştı. Kendinden öncekiler tarafından başlatılan makam satışlarını artırdı ve kraliyet memurlarına makamlarının miras yoluyla intikal etmesini istiyorlarsa, ödemeleri gereken *paulette* adı verilen yıllık bir vergi koydu.

Bazıları için Henri'nin Protestanlara gösterdiği hoşgörü çok fazlaydı; bu yüzden kral 1610 yılında fanatik bir Katolik suikastçi tarafından Paris caddelerinde yürürken hançerlendi. Krallık henüz sekiz yaşında olan oğlu XIII. Louis'ye (hsd 1610-1643) geçti. Fiili güç IV. Henri'nin ikinci karısı ana-kraliçe Marie de Médicis (1573-1642) ile bazı yüksek unvanlı soyluların elinde bulunuyordu. Çeşitli hizipler göze girip etkili oluyor veya gözden düşüp etkisini yitiriyordu; ama 1620'lerdeki en güçlü sima, bir soylu ve piskopos olan ve sonra Kardinal Richelieu (1585-1642) adını alacak Armand-Jean du Plessis idi. Kurnaz ve son derece yetenekli biri olan Richelieu başbakan oldu ve krallığın gücünü tehdit eden güçleri dengede tutma konusunda başarı kazandı. Her zaman kral adına hareket ediyordu; yüksek soyluların bağımsız güçlerini daha da kısıtladı ve kendisini destekleyenleri yüksek makamlarla, askeri görevlerle ve avantajlı evlilik ittifaklarıyla ödüllendirdi, kendisine muhalefet edenleri ise sürgüne gönderdi, hatta idam ettirdi. Sonunda sürgüne gönderilen soylular listesine, oğlundan Richelieu'yü azletmesini isteyen, ama onun yerine yaşamının geri kalan kısmını Fransa dışında geçirmek zorunda kalan ana-kraliçe de girdi. Richelieu kültürel hamilik yoluyla kralın gücünü artırmak için dergilerde, gazetelerde ve tarih kitaplarında kraliyet po-

litikalarını savunacak yazarlar tuttu. 1635 yılında Fransızcayı standartlaştırmayı amaçlayan yazar ve filologlardan oluşan bir dernek olan ve merkezileşme yolunda alınan siyasi önlemlere kültürel açıdan katkıda bulunacak Académie Française'in kurulmasına resmi destek verdi.

Richelieu *intendant* adı verilen, doğrudan kral tarafından atanan, bu yüzden makamlarını satın almayan ve çoğunlukla *noblesse de robe* üyesi olan kraliyet memurlarının gücünü artırdı. Her *intendant* belli bir bölgede vergi toplamaktan, orduya asker bulmaktan, askerler için ailelerin yanında konaklama tezkeresi çıkarmaktan, ekonomik aktiviteleri düzenlemekten, yerel mahkemeleri yönetmekten ve kralın fermanlarını uygulamaktan sorumluydu. *Intendant*'lar faaliyet gösterdikleri bölgenin halkından olamazlardı; dolayısıyla bağımsız bir güç temelleri yoktu; çalışmaları merkezi devletin gücünü artırmaya ve bölgesel soyluların gücünü daha da zayıflatmaya yönelikti. İşin çoğunu yapan ve yerel güç ilişkilerini anlayan yardımcıları vardı; ama onlar da kraliyetin çıkarlarına yönelik olarak kullanılabiliyordu. Louis ile Richelieu aynı zamanda, Huguenotlar üzerinde de daha sıkı bir denetim kurdular, onlara ibadet özgürlüğü tanımaya devam ettiler, ama şehirlerini tahkim etmelerini yasakladılar. Atlas Okyanusu'nda bir liman şehri ve bir Protestan kalesi olan La Rochelle'de yaşayanlar bunu kabul etmeyince şehri kuşattılar ve surları yıkıp şehir yönetimini azlettiler.

Louis ile Richelieu yönetimindeki Fransız dış politikasına damgasını vuran şey, Habsburglara muhalefetti; bu, Fransa'nın İtalya ve İspanya ile savaşmasına ve önce İsveç'i destekleyerek, daha sonra da taraf olarak Otuz Yıl Savaşları'na müdahil olmasına yol açtı. Bu savaşların maliyeti son derece fazlaydı; yükselen vergiler ve tahıl sıkıntısı halk arasında isyanlara ve şehirlerde ve kırsal bölgelerde toplu şiddete yol açtı.

Krallığa ve politikalarına karşı başlatılan isyanlar, 1642 yılında Richelieu'nün, ertesi yıl da XIII. Louis'nin ölümünden sonra 1640'larda arttı. Durum bir kuşak önceki duruma çok benziyordu: Yeni Kral XIV. Louis bir bebekti ve gerçek güç ana-kraliçe

Avusturya Prensesi Anne (1601-1666) ile kardinal ve başbakan olan Jules Mazarin'in (1602-1661) elinde bulunuyordu. 1648 yılında Anne ve Mazarin, Fransa'nın en prestijli ve etkili mercii olan Paris parlamentosuna yeni vergileri kabul etmesi için baskı yaptı. Üyeler bu isteği reddetti, kraliçe parlamentonun bazı liderlerini tutuklattı ve Paris halkı buna şiddetle karşılık verdi. Asayiş tamamıyla bozuldu ve halk zorla saraya girerek kraliyet ailesini şehirden kaçmaya zorladı. Birkaç ay sonra kraliçe Parisli asilerle anlaştı ve böylelikle şehir bir süreliğine sükûnete kavuştu; ancak birçok vilayette durum çok istikrarsızdı. Yerel parlamentolar başkente vergi yollamayı reddettiler ve 1648 yılından 1653 yılına kadar bir dizi isyan ve iç savaş çıktı. Bu isyanlara *Fronde* adı verildi. İsim, yoksul çocukların zenginlerin arabalarına çamur atmak için kullandıkları sapan anlamına gelmektedir.

Frondeur'ler arasında yüksek vergileri protesto eden şehirli yoksul işçilerle köylüler vardı, ama aynı zamanda sapan ve çamurdan çok daha fazlasıyla silahlanmış birçok başka grup da bulunuyordu. Kraliyet memurlarına karşı vilayetlerde çıkarılan isyanların çoğunu, iktidar yapılarını Richlieu'nun reformlarından önceki haline geri dönüştürmeye çalıştıklarını söyleyen yüksek soylular yönlendiriyordu. Mutlakıyeti uygulamaları gereken kraliyet intendantları da, kraliyetten çıkarlarını daha çok göz önünde bulundurmalarını isteyerek direnişin bir parçası oldular. Köylüler tarafından değil, iyi eğitimli siyaset yazarları tarafından yazılan binlerce risale, bir İtalyan olan Mazarin'i ihanetle suçluyordu; bazıları da şeytan olarak nitelendirdikleri yabancıların etkisini eleştirirken buna, İspanya'nın Habsburg kralının kızı olan anakraliçeyi de dahil ediyordu.

Ancak, çok geniş bir kesime yayılmış olması ve asilerin planlarını veya hedeflerini hiçbir şekilde bir bütün haline getirememeleri, *Fronde*'un başarısızlığının nedenlerinden biriydi. Mazarin hizipleri birbirleriyle çatıştırdı ve genç krala sadakati, asilere karşı bir araç olarak kullandı. Ancak, *Fronde*'un dramatik ve korkutucu olayları, isyanlardan ve Paris'ten nefret eden ve düzeni koruyan ve kral olarak kendi gücünü artıran her şeyi seven Louis'yi derin-

den etkilemişti. Mazarin'in ölümünden sonra ülkeyi başbakansız idare etmeye karar verdi ve Avrupa tarihinin en uzun hükümranlığı boyunca hükümetin günlük çalışmalarını kendisi yönetti.

Louis çalışkan, kuşkucu ve dikkatliydi; hukukta ve pratikte çok daha fazla tek tiplilik olmasını sağlayan önlemler alıyordu. Elçilerin, memurların ve casusların yolladıkları bilgileri okuyor, askeriyenin her yönüyle ilgileniyor, albaylığa ve daha üst rütbelere atanacak bütün subayları kendisi belirliyordu. Soylulara ve diğer güçlü bireylere kendisi yokken bir araya gelme fırsatı vermemeye özen gösteriyor ve États-Généraux'yu hiç toplantıya çağırmıyordu. Ancak, kanal yapımı gibi kraliyet ile soyluların çıkarlarının kesiştiği projeleri destekliyordu. Fransa'nın parasal sorunlarının en mantıklı çözümünün –soyluları vergilendirmenin– siyasi bakımdan olanaksız olduğunu görmüştü; bu nedenle ülkeye para getirecek ticari faaliyetleri destekliyordu. Mali kontrolörü Jean-Baptiste Colbert (1619-1683) ile birlikte kumaş, çelik ve ateşli silah üretimini sübvanse ediyor, gemi yapımcılarına prim veriyor, ticaret filosunu genişletiyor, birçok sanayi kolunda loncalar kuruyor, ticari şirketler açıyor ve göç, ithalat ve ihracatla ilgili öncelikli politikalar oluşturuyordu. Colbert, Kuzey Amerika'daki New France'a göçmen olarak köylüler yolladı ve Amerika'nın içlerine düzenlenen keşif gezilerini destekledi. Robert la Salle (1643-87) bu gezilerden birinde, 1684 yılında, Mississippi ırmağı deltasına Fransa adına sahip çıktı ve bölgeye "Louisiana" adını verdi.

Louis'nin ülkesinde arzuladığı birlik ve beraberlik dini konuları da kapsıyordu. Huguenotlar giderek siyasi haklarından yoksun bırakıldılar, birçok mesleği icra etmekten men edildiler, evlerinde daha fazla asker barındırmak zorunda bırakıldılar, bazen de Katolik inanışına göre vaftiz edilmeye zorlandılar. Huguenotların New France'a göç etmeleri resmen yasaklanmıştı, ama buna rağmen bazıları göç ediyordu. Bu politika, Püritenler ve Quakerlar gibi, dini nedenlerden dolayı mutsuz olan insanların ülkeden gitmelerine izin veren İngiliz krallarının politikasıyla çelişiyordu. Louis 1685 yılında Nantes Fermanı'nı resmen iptal ederek Protestan kiliselerinin ve okullarının kapatılmasını ve Protestan din adamlarının ül-

keyi terk etmesini emretti. Protestan halktan dinlerini değiştirmeleri istendi ve göç etmeleri yasaklandı ancak on binlercesi göç ederek Kuzey Avrupa'da Louis'ye duyulan nefreti körüklediler. Ancak Louis bu tutumundan dolayı Fransa içinde, özellikle de soylular arasında, çok büyük övgüler aldı. Fransa'nın bazı bölgelerinde Huguenotların göç etmesi, çok sayıda vasıflı insanın (ve onların vereceği verginin) kaybedilmesi anlamına geliyordu, ancak genelde bu durum, ekonomik gelişmeyi fazla etkilemedi.

Fransız ekonomisi Huguenotların bilgi ve becerilerinin yok olmasına göğüs gerebilirdi, ama XIV. Louis'nin savaşlarının sürekli olarak artan maliyetleriyle baş edemezdi. Louis, kuzeydoğuya doğru ilerleyerek İspanyol Hollandası'nı ve Birleşik Vilayetler'i işgal ederek bazı Flaman kentlerini ve Franche-Comté bölgesini ele geçirdi. 1680'lerde Strasbourg şehrini aldı ve ordularını Lorraine vilayetine gönderdi. Ordusunun devasa ve iyi eğitimli olmasına karşın, muhaliflerinin çabaları ve kendisinin de vergilendirilebilir Fransız nüfusundan daha fazla para sızdıramaması, ülkesine başka topraklar katmasını imkânsız kıldı. Üst üste birkaç kötü hasat mevsimi Fransa'da açlık ve hastalığa yol açtı, birçok bölgenin boşalmasına neden oldu ve 1690'larda köylü isyanları yeniden çıktı. Bu sorunlar Louis'nin askeri maceralarını sadece kısa bir süre durdurdu; çünkü çocuksuz Habsburg kralı İspanya Veraset Savaşı diye bilinen savaşta ölünce, Louis hükümranlığının son yıllarını torunu Felipe'yi İspanya tahtına çıkarmaya çalışmakla geçirdi. (XIV. Louis'nin annesi ve dolayısıyla Felipe'nin büyük-büyükannesi İspanya'nın Habsburglu kralının kızıydı; Felipe'nin büyükannesi olan XIV. Louis'nin karısı da bir başka Habsburg kralının kızıydı.) Louis bu girişiminde başarılı oldu ve uzun bir savaştan sonra ve Fransa ile İspanya taçlarını aynı anda, Bourbon hanedanına mensup tek bir kişinin giyemeyeceğini belirleyen bir barış antlaşması sonunda, Felipe İspanya'nın ilk Bourbon kralı oldu. Bu antlaşma aynı zamanda Avusturyalı Habsburglara Fransa'ya olduğundan daha fazla toprak veriyordu. Louis'nin askeri çabaları görece az toprak kazandırmış ve ülkeyi parasal olarak tüketmişti; tebaası ölümünü sevinçle karşıladı.

Belge 24 Cahiers de doléances/Şikâyet Defterleri (1789)

Kral XVI. Louis 1788 yılında États-Généraux için temsilci seçileceğini açıklayınca bütün Fransa'da insanlar şikâyetlerini dile getirmek için toplandılar. Yanlış olduğunu düşündükleri şeyleri *Cahiers de doléances* ("şikayet defterleri") adı verilen listelerde numaralanmış olarak topladılar. États-Généraux geleneksel yapısını koruyacağı için, üç sınıf —din adamları, soylular ve şehirlerde yaşayanlar— ayrı ayrı toplandı ve şikâyet listeleri bu gruplar tarafından ayrı ayrı oluşturuldu. Bazı şeyler üzerinde — vergilerin çok yüksek, hukuk sisteminin de çok karmaşık olduğu konusunda— üç grup da fikir birliği içindeydi ama Üçüncü Sınıfın temsilcileri aynı zamanda, daha fazla toplumsal eşitlik için daha fazla siyasi ve hukuki değişiklikler istiyorlardı. Aşağıda, Üçüncü Sınıfın Versailles'a sunduğu taleplerden bazılarını görüyorsunuz. Bu taleplerin birçoğu ulusal hükümetle ve soylular ile din adamlarının ayrıcalıkları ve davranışları ile doğrudan ilgiliydi ve yıllar süren tartışmalardan sonra oluşturulmuştu.

Anayasa

Madde 1. Kanun çıkarma yetkisi krala ve ulusa aittir.

Madde 2. Ulus bu hakkı kullanmak için çok kalabalık olduğundan, bu hakkı bütün vatandaş sınıflarından özgürce seçilmiş temsilcilere bırakmıştır. Bu temsilciler ulusal meclisi oluşturmaktadır.

Madde 3. Fransızlar sadece ulusal meclis tarafından çıkarılan ve kral tarafından onaylanan kanunları ülkenin kanunları olarak kabul etmelidir.

Madde 4. Verasetin erkek soya geçmesi ve sadece en büyük evladın miras hakkına sahip olması monarşi kadar eski uygulamalardır ve değiştirilemez yasalarla korunmalıdır.

Madde 5. États-Généraux tarafından çıkarılan ve kral tarafından onaylanan yasalar bütün sınıfları ve kraliyetin tüm vilayetlerini bağlayıcı olacaktır. Bu yasalar kelimesi kelimesine ve doğru bir şekilde bütün mahkemelerde uygulanacaktır. Bu yasalar bütün belediye ve komün yönetimlerinin her katında açıkça görüşülecektir ve bütün kiliselerde vaazlarda okunacaktır...

Madde 10. Üçüncü Sınıfın temsilcileri veya başkanı veya sözcüsü krala hitap ederken diğer iki üst sınıfın temsilcilerinin davrandıkları gibi davranacaktır. Sınıfların hep birlikte yaptıkları toplantılardaki törenlerde sınıflar arasında farklı uygulamalar olmayacaktır...

Madde 12. Ve Fransız halkının kişisel ve mülkiyet haklarının zarar görme olasılığını ebediyen ortadan kaldırmak için ülkenin bütün mahkemelerindeki bütün ceza ve hukuk davalarında jüri sistemi uygulanacaktır...

Madde 15. Basına, şu koşulla daha fazla özgürlük verilecek: Matbaaya yollanan bütün metinler yazar tarafından imzalanacak ve yazar kimliğini açıklamak zorunda olacak ve eserinin sorumluluğunu üstlenecektir; ve yargıçların ve diğer yetkililerin otoritelerinden yararlanmalarını engellemek için, bu konuyla ilgili olarak çıkarılacak bir kanunla hukuka uygun bir şekilde seçilen on iki jüri üyesi tarafından hakaret kabul edilmedikçe, hiçbir yazı öyle nitelendirilmeyecektir.

Madde 16. Mektuplar teslimata götürülürken asla açılmayacaktır ve bu güvenin ihlal edilmemesi amacıyla etkili önlemler alınacaktır.

Madde 17. Cezalardaki farklılıklar kaldırılacaktır ve değişik zümrelerden insanların işlediği suçlar ayrım gözetmeksizin, yasalarda emredildiği gibi ve aynı şekilde cezalandırılacaktır. États-Généraux işlenen suçun sonuçlarının sadece suçu işleyen bireyi kapsamasını, suçlunun suça katılmamış masum akrabalarına yansıtılmamasını sağlayacaktır.

Madde 18. Bütün davalarda cezalar ölçülü ve işlenen suçla orantılı olacaktır. Her türlü işkence, germe ve kazığa

çakma kaldırılacaktır. Ölüm cezası sadece kanunlarla belirlenen çok korkunç suçlarda ve ender olarak verilecektir.

Madde 19. Medeni hukuk ile ceza hukukunda reform yapılacaktır.

Madde 20. Bütün kraliyetteki askeri personel, diğer vatandaşlar gibi yürürlükteki kanunlara ve sivil otoriteye bağlı olacaktır.

Madde 21. Halkın temsilcileri tarafında kabul edilmemiş ve kral tarafından onaylanmamış hiçbir vergi geçerli olmayacaktır.

Madde 22. Bütün Fransızlar yönetimden aynı yararı sağladığı ve yönetimin sürdürülmesi herkesin çıkarına olduğu için, vergilendirme konusunda herkes eşit muamele görmelidir...

Madde 42. États-Généraux'nun onayı olmaksızın paralarda değişiklik yapılamaz ve banka kurulamaz...

Madde 45. Kentlerde ve köylerde belediye meclislerinin bütün üyeleri seçimle belirlenecektir. Üyeler bütün sınıflardan seçilebilir. Belediyelerde mevcut bütün makamlar kaldırılacaktır ve bunun parası États-Généraux tarafından karşılanacaktır.

Madde 46. Sivil, dini ve askeri bütün makam ve mevkiler bütün sınıflara açık olacaktır ve rekabete zarar verici ve devletin çıkarlarına aykırı hiçbir aşağılayıcı ve adaletsiz istisna (Üçüncü Sınıfa yönelik) sürdürülmeyecektir...

Madde 49. Bazı bölgelerde tarımda veya kişiler arasında hâlâ süren kölelik kaldırılacaktır.

Madde 50. Sömürgelerimizdeki zencilerin yararına yeni kanunlar çıkarılacaktır ve États-Généraux köleliğin kaldırılması yönünde önlemler alacaktır. Bu arada, sömürgelerimizdeki zenciler arasında özgürlüklerini satın almak isteyenler ile efendilerinin özgürlüklerini vermek istediği kölelerin artık vergi ödemeye mecbur edilmeyeceklerine dair bir yasa çıkarılsın...

Madde 68. Kamunun bölgelerde, bölge meclislerinin denetiminde tahıl ambarları açmasını istiyoruz; böylece, bolluk yıllarında tahıl rezervi oluşturarak kıtlıkların ve geçmişte yaşadığımız gibi tahılın aşırı derecede pahalı olmasının önüne geçilebilecektir.

Madde 69. Ayrıca, ülkedeki bütün kilise bölgelerinde bağımsız okulların kurulmasını istiyoruz.

Madde 81. Sivil ve askeri görevler aynı anda tek bir kişi tarafından yürütülemesin, her vatandaş sadece bir görevde çalışabilsin.

Madde 82. Soylular onursal haklarını koruyacaklardır; ama vasallarının veya kiracılarının avlanmalarına izin verilmeyecektir, onlar sadece kendi arazilerinde avlanabileceklerdir...

Madde 93. Genelde din adamlarının dünyevi işlerle meşgul olmaması gerektiği için piskoposlara, başpiskoposlara ve tüm dini makam sahiplerine konumlarına uygun, makul bir gelir bağlanmalıdır; dolayısıyla, bölgelerdeki bütün kilise malları bölgedeki sınıfların denetimi altında satılmalıdır ve makam sahiplerine États-Généraux tarafından belirlenen miktarda para ödenmelidir...

Madde 95. Bütün boş keşişlikler, fonksiyonsuz dini makamlar ve işlevsiz bütün manastırlar kaldırılacaktır, mal varlıkları geliri devlete ait olmak üzere satılacaktır ve bu şekilde oluşturulan fon ile bir vakıf kurulacaktır ve bu vakfın geliri kırsal kesimdeki papazların yararına ve bağımsız okulların, hastanelerin ve diğer hayır kurumlarının kurulmasına harcanacaktır.

Madde 96. Başpiskoposlardan ve piskoposlardan kendi piskoposluk bölgelerinde, diğer dini görevlerdekilerin de kendi görev bölgelerinde yaşamaları istenecektir ve istifa etmelerine izin verilmeyecektir...

Madde 99. Her türlü adaylık, ferman ve görevlendirme için Roma Curia'sına gitmek yasaktır; her piskopos kendi piskoposluk bölgesinde bu konularda tam yetkili olacaktır.

Madde 100. Papanın Fransa'da arpalık dağıtma hakkı kaldırılacaktır.

Çeşitli konular

Madde 1. Temsilcilere askerlerin ücretlerinin artırılmasını talep etmeleri talimatı verilecektir.

Madde 2. Kentlerde ve kırsal kesimde yaşayan ve asker barındırma zorunda bırakılan insanlara askerlerin ulaşımı ve ordu ağırlığı için ödeme yapılacaktır...

Madde 4. Yabancı ülkelerin yasalarından alınan ve yeni askeri nizamnameye dahil edilen barbar cezalar kaldırılacaktır ve yerine ulusun özelliklerine daha uygun kurallar getirilecektir...

Madde 10. Kraliyetin bütün bölgelerinde, yararlı olacakları her yerde kanallar inşa edilecektir.

Madde 11. Madenlerin işletilmesi teşvik edilecektir.

Madde 12. Cenaze, evlenme ve diğer kilise masrafları için yeni bir tarife belirlenecektir.

Madde 13. Mezarlıklar şehirlerin, kasabaların ve köylerin dışında olacaktır; aynı şey atıklar için de geçerlidir...

Madde 15. Kraliyet yasaları Fransız sömürgelerinin de yasası olacaktır.

Kaynak: *Cahiers de doléances from 1789*, ed. ve çev. Merrick Whitcombe, yer aldığı yapıt, *Translations and Reprints from the Original Sources of European History*, 6 cilt (Philadelphia ve New York; University of Pennsylvania, 1894) Cilt 4, No. 5.

Louis'nin vârisleri, torununun oğlu XV. Louis ile torununun torunu XVI. Louis, XIV. Louis'den biraz daha az savaştılar, ama bu savaşlar da mali yıkım getirecek kadar masraflıydı. Soylular, kralın sürekli olarak paraya ihtiyaç duymasını, yıllarca Güneş Kral'a boyun eğdikten sonra egemenliklerini yeniden ortaya koymalarını sağlayacak bir fırsat olarak görüyorlardı. Paris *parlement*osu ve diğer bölgesel *parlement*olar, krallığın tüm acil veya düzenli vergi koyma çabalarına karşı çıkıyor, geleneksel ayrıcalıklarını kullanarak, vergi onaylama ve monarşinin gücünü sınırlama hakkını elde etmeye çalışıyorlardı. *Parlement*olar kralın fermanlarını yasalaşmadan görüşme hakkını tekrar elde ettiler. XV. Louis (hsd 1715-1774) muhaliflerini ezmek için tüm Fransız ulusunu temsil ettiklerini söyleyen *parlement*oları dağıttı. Anonim risalelerde yoz despotlar oldukları söylenerek Louis ve bakanlarına saldırılıyordu. Louis'nin hukuk sisteminin yeniden düzenlenmesi de dahil olmak üzere reform ve modernleşme girişimleri, genellikle kısa ömürlü ve tereddütlü oluyordu.

XVI. Louis (hsd 1774-1792) kamuoyunun büyük bir kesiminden destek alan bir kararla *parlement*oları yeniden oluşturdu ve ticaret ve sanayiyi teşvik etti. 1787 yılında, Katolik olmayanlara —

Yahudiler de dahil— yasal statü ile özgür bir şekilde ibadet etme hakkını veren Versailles Fermanı'nı imzaladı. Birkaç maliye bakanı, vergi sistemini yeniden yapılandırmaya ve devlet borcu sorununu çözmeye yönelik köklü mali reform önerdi ama parlamentolar tarafından engellendi. 1614 yılından beri toplanmayan genel meclis États-Généraux'yu toplayarak krize bir çözüm bulması için Louis'ye baskı yapıldı. Louis, 1788 yılında bu öneriyi kabul etti ve toplantılara başlama tarihini 1 Mayıs 1789 olarak belirledi. Bu toplantının sonucunun ne olacağını ne kendisi, ne de başkaları önceden görmüştü.

İspanya ve Portekiz

Büyük bir ordu beslemenin bedeli ve yayılmacı dış politika, Fransa'da olduğu gibi İspanya'da da isyanlara ve siyasi krizlere yol açtı. İspanya 16. yüzyılda Avrupa'nın en zengin ve en güçlü ülkesiydi; 1580 yılında Portekiz'i fethetmişti ve dünyanın her yanına uzanan bir imparatorluğa sahip olmuştu. Yeni Dünya'daki madenlerden İspanya'ya altın ve gümüş akıyordu; İspanyol yağı, şarabı ve yünü sömürgelere ihraç ediliyordu. Ancak, yüzyılın sonuna doğru ciddi sorunlar çıkmaya başlamıştı bile. İspanyol orduları Hollanda'da çıkan isyanı bastırmayı başaramamıştı; III. Felipe (hsd 1598-1622) 1609 yılında Birleşik Vilayetler adını alan Hollanda'nın kuzey kısmının bağımsızlığını tanıdı. Hollanda ve İngiliz gemileri, İspanyol sömürgelerindeki ticareti büyük oranda ele geçirdiler; İspanya'nın bunu engelleme çabaları sonuçsuz kaldı. Orta ve Güney Amerika'daki madenlerin verimi giderek düşmeye başladı; bu madenlerde çalışmaya zorlanan Kızılderililer ve Afrikalılar hastalıktan ve kötü beslenmeden dolayı ölüyorlardı. Kraliyet giderleri artmaya devam etti; o kadar ki, kraliyet 1590 ile 1680 yılları arasında beş kez iflasını ilan etti. İflasını ilan etmek kısa vadede borçların sıfırlanmasını sağlıyor, ama sadece krizi derinleştiriyordu; çünkü hükümetin faaliyetlerini sürdürmesini sağlayacak yeni borçlar sürekli olarak artan faiz oranlarıyla sağlanabiliyor ve

böylelikle, hükümete borç para verme riskini göze almaya hazır bankerlere ve tüccarlara (ki bunların çoğu İspanya dışındaydı) çok daha fazla servet transfer ediliyordu.

Eski Fransız soyluları gibi İspanyol aristokratları da bayağı buldukları için ticari girişimleri küçümsüyor, topraklarının kira gelirleriyle yaşıyorlardı. Değişime karşı düşmanlıkları ve eski askeri zaferlere bağlılıkları başka ülkelerdeki soylularınkinden daha güçlüydü ve bu nedenle yeni ailelerin yargıçlık veya devlet memurluğu gibi hizmetler kanalıyla soyluluk kazanmalarını büyük oranda engelliyorlardı. Sıradan halk arasındaki varlıklı kişiler soyluluk unvanları satın alabiliyorlardı, ama aldıktan sonra da, gerçekten çalışma gerektirecek bir hukuk veya hükümet makamında bulunmaktansa, kira gelirleriyle yaşamlarını sürdürmek istiyorlardı. Soyluluğun başkalarını dışlayıcı özelliği "saf kan" saplantısıyla –Müslüman veya Yahudi atadan gelmeme koşulu– daha da artırılıyordu; çünkü din değiştirenler arasında çok iyi eğitim almış şehirli profesyoneller bulunuyordu ve bu kişiler Avrupa'nın diğer ülkelerinde devlet bürokratı ve kraliyet idarecisi makamlarına getiriliyorlardı. 1609 yılından 1611 yılına kadar, 200.000'den fazla Müslüman veya Müslümanlığa geçmiş olan insan Kuzey Afrika'ya sürüldü ve bu durum, zaten kıtlık ve salgın hastalıklar nedeniyle belirgin bir biçimde azalmış olan nüfusu daha da azalttı. İspanyol soylular gelirlerini artırmak ve lüks ithal maddeleri satın alabilmek için kiraları artırmaktan başka yol görmüyorlardı; ancak bu durum hükümetin vergileri artırdığı döneme denk geldi. Köylüler, satacak bir şeyleri olmadığından çoğunlukla kirayı ödeyemediler ve topraklarını terk ederek şehirlere gittiler veya serseri oldular. Orta sınıf çok küçüktü ve sanayiyi geliştirecek veya tarımda verimliliği artıracak programlar çok az destek buluyordu.

İspanyol soyluları kralın askeri girişimlerini desteklediler ama bu, borçların daha da artmasına yol açtı. İspanya, Habsburglu kuzenlerinin yanında Otuz Yıl Savaşları'na girdi; bu da 1640 yılında Portekiz'in İspanyol egemenliğine karşı ayaklanmasına ve bağımsızlığını kazanmasına yol açtı. Aynı yıl, İspanya'nın kuzey vilayeti Katalonya da isyan etti; savaş on beş yıl devam etti, ama sonunda

İspanya bölgeyi elinde tutmayı başardı. İspanya ile Fransa, Westphalia Barışı'ndan sonra da savaşmaya devam ettiler ve savaşın sonunda İspanya Fransa'ya büyük toprak parçaları vermek zorunda kaldı.

Son yıllarda tarihçiler, İspanya'nın 16. yüzyılda gücünün doruğundayken gerilemeye başlamasının daha önceki tarihçilerin söylediği kadar sürekli bir şekilde gerçekleşmediğini vurgulamaktadırlar. III. Felipe uzun zamandır ülkeyi gözdeleri ve memurlar ara-

Britanya Adaları	Fransa	İspanya	Portekiz
1603-25 VI./I. James	1589-1610 IV. Henri	1598-1621 III. Felipe	1598-1621 II. Felipe
1625-49 I. Charles	1610-43 XIII. Louis	1621-65 IV. Felipe	1621-40 III. Felipe
1649-60 Ara Dönem	1643-1715 XIV. Louis		1640-56 IV. João
1660-85 II. Charles		1665-1700 II. Carlos	1656-67 (1683) VI. Afonso
1685-8 II. James			
William ve Mary			(1667) 1683-1706 II. Pedro
1702-14 Anne		1700-46 V. Felipe	1706-50 V. João
1714-27 I. George	1715-74 XV. Louis	1746-59 I. Fernando	
1727-60 II. George		1759-88 III. Carlos	1750-77 I. José
1760-1820 III. George	1774-92 XVI. Louis	1788-1808 IV. Carlos	1777-1816 I. Maria

Şekil 22 Batı Avrupa hükümdarları, 1600-1789

cılığıyla yönetmekle suçlanıyordu; ancak bu, kralın zayıflığının ve yeteneksizliğinin bir göstergesi olmaktan çok, fazla büyük ve dağınık bir imparatorluğu yönetmenin zorluklarının farkında olduğunu gösteriyor olabilir. V. Felipe (hsd 1700-1746) ile birlikte Bourbon hanedanının kurulması, İspanya'yı, başkenti Madrid olan tam anlamıyla bütünleşmiş bir ülkeye dönüştürdü. III. Carlos (hsd 1759-1788) 18. yüzyılın ortalarında ekonomiye istikrar getiren ve hükümetin borçlarını azaltan birkaç reform programı başlattı. Özellikle başkentten uzaktaki kırsal bölgelerde nüfus arttı, sanayi gelişti. Ancak, soylular ve kilise bu gelişmelere karşı çıkıyordu; bu muhalefet ile ülke dışındaki savaşların sürdürülmesi, devletin maliyesindeki düzensizliğin devamı anlamına geliyordu.

1580'de İspanyol Habsburgların egemenliği altına giren Portekiz, 1640 yılında IV. João'nun (hsd 1640-1656) egemenliğinde bağımsızlığını ilan etti. João ölünce ardında iki oğul bıraktı; oğullarından genç olanı on dokuz yaşındayken bir darbe yaparak ağabeyini devirdi; ağabeyi hapiste ölene kadar naip olarak ülkeyi yönettikten sonra II. Pedro (hsd 1683-1706) unvanıyla resmen krallığı devraldı. Pedro oldukça şaibeli bir şekilde tahta çıktığı için, gücünü desteklerine ihtiyaç duyduğu yüksek soylularla paylaştı. Aynı zamanda Avrupa'nın birçok hanedanıyla evlilik yoluyla stratejik ittifaklar kurdu. Daha sonra Portekiz, İspanya Veraset Savaşı'nda taraf oldu ve bu savaş sırasında ülkenin bazı bölgeleri harabeye döndü; bunun dışında Portekiz büyük ölçüde uluslararası anlaşmazlıkların dışında kaldı. Portekiz'e, V. João'nun (hsd 1706-1750) ve I. José'nin (hsd 1750-1777) uzun egemenlikleri sırasında Brezilya'dan altın aktı. Krallar XIV. Louis'yi taklit ederek kiliseler ve saraylar yaptırdılar ve bir dizi reformcu bakan atadılar. Lizbon şehrinin 1755 yılında bir depremle yerle bir olması üzerine en dinamik bakanlardan olan ve genellikle Pombal markisi olarak tanınan Sebastião José de Carvalho e Melo (1699-1782) kendisini merkezi denetimi sağlamaya ve daha sağlıklı ekonomi politikaları uygulamaya adadı. Soyluların bağımsız gücünü sınırladı ve kilisenin hem Portekiz'deki hem de imparatorluktaki gücünü büyük ölçüde azalttı. Engizisyonu büyük ölçüde küçülttü; Portekiz ile sö-

mürgeleri, 1759 yılında da Pombal'ın emriyle Cizvitleri siyasi komplolar kurmakla itham ederek sürdü.

Britanya Adaları

Kraliçe Elizabeth yaklaşık elli yıl hüküm sürdükten sonra 1603 yılında öldü ve İngiltere tahtı, otuz beş yıl boyunca İskoçya kraliçeliği yapmış olan İskoç Kraliçesi Mary'nin oğlu ve I. Elizabeth'in kuzeni James Stuart'a (1566-1625) miras kaldı. James daha bebekken İskoç tahtına çıkmıştı; Calvin'ci teolojiyi benimsemiş ve İskoç Presbiteryen kilise yapısını (bu yapıda güç, atanmış piskoposların değil, seçilmiş konsillerin elindeydi) destekleyen danışmanlar tarafından eğitilmişti. James, çok mükemmel bir eğitim aldı, ama aynı zamanda kralların kutsal hakkı konusunda güçlü bir inanca sahipti; yukarıda gördüğümüz gibi, tahta çıktıktan kısa bir süre sonra İngiliz parlamentosuna yaptığı konuşmada, kendisini onların "doğal babası" olarak tanımladı; o sadece Tanrı'ya karşı sorumluydu. Parlamentodaki dinleyiciler, özellikle de Avam Kamarası aynı görüşte değildi. Elizabeth'in hükümranlığı boyunca vergileri tartışıp onaylamanın ötesine, başka siyaset konularını tartışmaya geçmişlerdi ve rollerinde herhangi bir azalmayı kabul etmeye kesinlikle razı değillerdi.

James, Elizabeth'in sorunlarını devralmıştı, ama onun taktik siyasi becerilerinin hiçbiri kendisinde yoktu. Diğer tüm erken modern dönem hükümdarları gibi Elizabeth de hamiliği çok şaşaalı bir şekilde kullanmış, gözdelerini hizmetleri karşılığında unvanlara ve makamlara ve çoğunlukla makamların gelirlerine boğmuştu. Yükselmek isteyenler, daha sonraları Fransız aristokratların Versailles'a akın ettikleri gibi, akın akın Londra'ya ve saraya geliyordu. Hükümdarın hamiliğinden yararlanmak isteyenler arasında Lordlar Kamarası üyesi önemli soylular bulunuyordu; ama aynı zamanda, genellikle eşraf (*gentry*) adı verilen küçük unvanlı soylular, zengin tüccarlar ve profesyoneller de vardı ve hepsi Avam Kamarası'nda temsil ediliyordu. Fransa ve İspanya'nın tersine, İngiliz

soyluları ve eşrafı ticareti küçümsemiyorlardı ve vergiden muaf değillerdi. Hem eşraf hem de şehirli tüccarlar İngiltere'nin denizaşırı ticaretinden ekonomik çıkar sağlıyor ve ülkede yeni ticari girişimlerde bulunuyorlardı. Sonunda yüksek soylulardan çok daha fazla toprağa ve servete sahip oldular. 17. yüzyıla gelindiğinde, Avam Kamarası üyeleri hem daha eğitimli hem de daha varlıklıydı ve ödemek zorunda oldukları vergileri ve diğer kamu politikalarını belirlemede söz sahibi olmaya kararlıydılar.

Bir kısım eşraf ve şehirli, özellikle de Londra'da yaşayanlar, VIII. Henry'nin kurduğu ve Elizabeth'in sağlamlaştırdığı İngiltere kilisesinden memnun değildi. Piskoposlardan oluşan hiyerarşik yapısı ve süslü törenleri ile kilisenin hâlâ Katolik kilisesine çok yakın olduğunu düşünüyor ve İngiltere kilisesini Katolikliğin kalıntılarından "arındırmak" istiyorlardı. Püriten adıyla tanınan bu kişiler, Elizabeth'in hükümranlığının sonuna doğru seslerini gitgide yükseltmeye başlamışlardı ve Presbiteryen İskoçya'da yetişmiş olan James'in kendilerini desteklemelerini istiyorlardı. Oysa James, piskoposlar hiyerarşisini kraliyetin gücünün ana desteği olarak görüyor ve açıkça "piskopos yoksa, kral da yoktur" diyordu.

İspanya savaşı İngiltere'yi çok büyük borç içine sokmuştu ve James'in tahta çıktığında devraldığı bu borçları ödeme çabası, Avam Kamarası'na gücünü artırmak için gerekli fırsatı sağladı. 17. yüzyılın ilk otuz yılı boyunca Avam Kamarası ile kral arasında sürekli bir kavga yaşandı. Avam Kamarası yavaş yavaş vergilendirmenin yanı sıra dış politika konularını tartışma hakkını kazandı ve İskoçya ile İngiltere'nin birleşmesini onaylamayı reddetti. Bu anlaşmazlıklar James'in oğlu I. Charles (hsd 1625-1649) döneminde de sürdü ve Charles ülkeyi tek başına yönetmeye karar vererek 1629 yılında parlamentoyu dağıttı. Hükümetin finansmanını mevcut vergileri çoğu kişinin yasadışı olarak nitelendirdiği şekillerde (örneğin, liman şehirlerinin yanı sıra, kıyıda olmayan bölgelerden de "gemi parası" denilen bir savunma vergisi alıyordu) artırarak sağladı. Canterbury Başpiskoposu William Laud (1573-1645) bütün İngiliz kiliselerini daha şatafatlı törenler yapmaya ve din hizmetleri sunmaya zorluyor, uymayanı yeni kurulan "Yüksek Komiserlik Mahkemesi" aracılığıyla cezalandırıyordu.

İngiltere'nin birçok bölgesinde Laud'un önlemlerine karşı büyük tepki vardı; ama Laud'un yetmiş beş yıldan daha fazla bir süredir Calvin'ci teolojiyi benimsemiş olan İskoçya kilisesine yeni bir dua kitabı kabul ettirmeye çalışması daha büyük bir tepkiye yol açtı. İskoçlar ayaklanıp İngiltere'yi işgal ettiler; Charles 1640 yılında İskoçlarla savaşacak bir ordu oluşturmak amacıyla para temin etmek için parlamentoyu toplamak zorunda kaldı. On üç yıl boyunca toplandığı için "Uzun Parlamento" denilen bu parlamentoda ağırlığı olanlar, kraldan uzun zamandır şikâyetçi olanlardı ve bu insanlar, kralın orduyu kullanma gücüne çok büyük ölçüde sınırlama getirmeden, onun bir ordu oluşturmasına izin vermiyorlardı. Parlamento kralın en az üç yılda bir parlamentoyu toplamasını zorunlu kılan ve parlamentonun onayı olmaksızın kralların parlamentoyu dağıtmasını yasaklayan bir yasayı kabul etti. Parlamento, Yüksek Komiserlik Mahkemesi ile diğer kraliyet mahkemelerini de feshetti ve Başpiskopos Laud'u görevden aldı; Lordlar Kamarası'nda oy kullanma haklarını piskoposların elinden almayı ve hatta piskoposluk sistemini tamamen ortadan kaldırmayı görüştü. Charles bu talepleri kabul etti; çünkü hem İskoç istilasıyla hem de İrlanda'da başlayan bir isyanla (İrlanda'daki isyanda İngiliz Katolikler, Galli dindaşları ile, Protestan İskoçlara ve yeni gelen İngiliz göçmenlere karşı birleşiyorlardı) karşı karşıyaydı. Ancak bazı Avam Kamarası üyeleri daha da ileri giderek ordunun, kilisenin ve tüm yargıçların ve memurların kontrolünü parlamentoya vermek istediler. Charles bunu reddetti ve aynı zamanda daha önce kabul etmiş olduğu bazı uygulamalardan geriye dönmek için manevralara başladı. Kendisine sadık soylularla eşraf arasından yeni bir ordu toplamaya başladı ve ülke yavaş yavaş iki kampa bölündü: Parlamento taraftarları ile kral taraftarları; arada da ılımlılar bulunuyordu. İngiltere 17. yüzyılda Avrupa'daki tek büyük çaplı devrimi getirecek iç savaşa doğru sürükleniyordu.

İngiltere tarihindeki bu dramatik dönemi inceleyen tarihçiler, insanların hangi tarafı seçeceklerine nasıl karar verdiklerini belirlemeye çalıştılar. Çizgiler genellikle kafa karıştırıcıydı, ama bazı kesin eğilimler var. Din önemli bir etmendi; monarşiyi destekle-

yen bazı Püritenlerin bulunmasına karşın, İngiltere kilisesinde daha fazla reform yapmak isteyen Püritenler genelde parlamento taraftarıydı. Çoğu insan kralın ülkeyi yeniden Roma'ya bağlamayı planladığından kaygılanıyordu. Bölge de önemli bir rol oynuyordu; Londra şehri dahil olmak üzere, İngiltere'nin güneyi ve doğusu parlamentoyu desteklerken, kuzey ve batı krala destek veriyordu. Bu, ülkenin daha kozmopolit, daha zengin ve daha yoğun bir nüfusa sahip olan bölgelerinin krala muhalif olduğu anlamına geliyordu. Aynı zamanda parlamento taraftarları yaşça daha büyüktü; "İyi Kraliçe Bess" yönetimindeki hayatı özlemle hatırlıyorlardı (veya düşlüyorlardı) ve "yabancı" Stuart'ların "İngiliz" kraliyet geleneklerinden uzaklaştığını düşünüyorlardı. Bazen ayrımlar, yerel ve kişisel çatışmaları da yansıtıyordu; Reform'da olduğu gibi, çeşitli bölgelerdeki rakipler karşıt taraflarda yer alıyor ve her iki taraf da karşı taraf kaybettiğinde toprak ve güç kazanmayı umuyordu. Yine Reform'da –ve dünyada daha sonra gerçekleşen devrimlerde– olduğu gibi, broşürlerle taraftar toplanıyor ve taraflar birbirlerini budala veya şeytan olarak gösteriyordu. 1640'ların karmaşa ortamında yayınlar üzerinde sansür ve benzeri kısıtlamalar uygulanmıyordu ve çok sayıda yazar başka zaman yasaklanabilecek olan siyasi ve dini yapıtları yayımlama fırsatını kaçırmıyordu.

Bu yapıtların arasında, birçoğu aynı zamanda işyerlerinde, evlerde ve diğer toplantı mekânlarında tartışılan köklü değişiklik planları bulunuyordu. Kendilerine *Leveller*'lar (Eşitlikçiler) diyen ve çoğunluğu asker olan bir grup, Lordlar Kamarası'nın feshedilmesini ve oy kullanma hakkının sadece belli büyüklükte mülkü olanlara değil, tüm yetişkin erkeklere verilmesini savunuyordu. Bu siyasi eşitlik parlamento üyelerinin çoğunu rahatsız ediyordu. *Ranter*'lar gibi radikal dini gruplar Tanrı'nın herkesin içinde olduğunu, bu yüzden insanların kilise binalarındaki papazları dinlemektense kendi içlerindeki İsa Mesih'i dinlemeleri gerektiğini vaaz ediyorlardı. George Fox (1624-1694) ile karısı Margaret Fell Fox'un (1614-1702) liderliğindeki Dostlar Derneği de –"ruh içlerine girdiği" zaman sallandıklarından, karşıtları onlara "*Quaker*-

lar" (Sallananlar) diyordu– Hıristiyanlar arasında eşitliği vurguluyor ve eğer içlerinde ruh varsa, kadınların da başkalarına vaaz etme ve din hizmeti verme hakkına sahip olmaları gerektiğini söylüyorlardı. Bu fikirler, Quakerların vaizleri ve Levellerların hatipleri kavşaklarda ve şehir meydanlarında konuştukça ve aynı zamanda posterler, risaleler ve ucuz kitaplar aracılığıyla iletildikçe ağızdan ağza yayılıyordu.

Savaş 1642 yazında başladı ve ilk birkaç yıl kesin bir sonuç elde edilemedi. 1645 yılında eşraf sınıfından biri ve Avam Kamarası liderlerinden olan Oliver Cromwell (1599-1658), parlamentoyu baştan aşağı yeniden düzenlenmiş bir ordu (New Model Army) kurmaya ve komutasını da kendisine vermeye ikna etti. Cromwell askerlere vaazlarla ve ilahilerle şevk verdi, iyi ücret ödedi ve onları korkunç bir savaş makinesine dönüştürdü. Charles teslim olmak zorunda kaldı; ancak Avam Kamarası bundan sonra ne yapacağı konusunda anlaşmazlığa düştü. Cromwell kralı esir aldı ve kendisine karşı çıkan parlamento üyelerini görevden uzaklaştırdı. Parlamentonun (bazen buna Rump Parlamentosu denir) geri kalan üyeleri Lordlar Kamarası'nı feshetti, Charles'ı vatana ihanetten yargıladı ve idam etti. Avrupa ve İngiltere'de halkın çoğu bu durum karşısında dehşete düştü.

Bu gelişme Oliver Cromwell'i İngiltere'nin efendisi, orduyu da en güçlü siyasi kurum yaptı. Yönetim Belgesi (1653, *Instrument of Government*) adıyla çıkarılan anayasa, parlamentoyu en yüksek kurum olarak kabul ediyordu. Ama Cromwell'e *Lord Protector* (Kral Vekili) makamı ile yürütme erki veriyordu. Cromwell durumun acil olması nedeniyle daha fazla güç sahibi olması gerektiğini söyledi; parlamentoyu feshetti, kısmi sıkıyönetim ilan etti ve tam bir askeri diktatör gibi davranarak ülkeyi generaller tarafından yönetilen on iki bölgeye ayırdı. İrlanda'daki isyanı çok acımasız bir şekilde bastırarak İrlandalıların İngilizlere duyduğu nefreti daha da artırdı. 1659 yılına gelindiğinde Katoliklerin İrlanda'da sahip olduğu toprakların oranı yüzde 10'un altına düşmüştü. Cromwell, resmi olarak din konusunda hoşgörü gösterdi; bütün Protestan Hıristiyanlara serbestçe ibadet etme hakkı verdi ve yüzyıllar süren

Belge 25 Gerrard Winstanley ve Gerçek Leveller'lar

Bir işçi ve giysi imalatçısı olan Gerrard Winstanley (1609-1676) 1649 yılında dini hayaller görmeye başladı. Bunlarda ona dünyadaki her şeyin ortak olması gerektiği söyleniyordu. Winstanley görüşlerini açıkladığı bir dizi yazı yazdı ve kendisi gibi özel mülkiyetin sona erdirilmesini isteyen insanların oluşturduğu bir topluluğun lideri oldu. Onlar kendilerine Gerçek Leveller'lar (*True Levellers*) diyorlardı, ama kendilerine karşı olanlar onlara Digger'lar (Kazıcılar) diyorlardı; çünkü eskiden köylerin ortak kullanımına açık olan, ama artık eşrafın sahip olduğu tarlaları kazıp çitleri yıkarak amaçlarını bir çeşit sokak tiyatrosu şeklinde gösteriyorlardı. Gerçek Leveller'lar mülk sahibi Avam Kamarası üyelerinin kabul edebileceğinden çok daha köktenci bir toplumsal eleştiri yapıyorlardı; bu yüzden faaliyetlerine son vermeye zorlandılar. Winstanley görüşlerini belirtirken din, ahlak ve siyasetten yararlanıyordu:

> Zamanın başlangıcında yüce Yaratıcı dünyayı hayvanların, kuşların, balıkların ve bütün bu yaratılışın efendisi olan insanın yaşayacağı bir ortak hazine olarak yarattı ... Başlangıçta insan ırkının bir kısmının diğerleri üzerinde egemen olacağına dair tek bir söz söylenmedi ... Ancak bencilce hayaller insana diğerine öğretmenlik yapmayı ve onun üzerinde egemen olmayı öğretti. Böylelikle insan boyunduruk altına alındı ve tarladaki hayvanlarının kendisine köle olmalarından çok daha ağır bir biçimde kendi türüne köle oldu. Ve bundan sonra dünya öğretmenler ve hükümdarlar tarafından çitlerle çevrildi ve diğerleri köle yapıldı. Ve herkesin ortak ambarı olan dünya birkaç kişi tarafından alınıp satılıyor oldu ve böylelikle Yaratıcı'ya büyük saygısızlıkta bulunuldu; sanki Tanrı insan kayırırmış, bazılarının rahat yaşamlarından mutluluk duyar, bazılarının da sefaletinden keyif alırmış gibi. Bu başlangıçta böyle değildi ... En yoksul insanın toprak üzerinde en varlıklı insan kadar hakkı vardı ... Gerçek özgürlük dünyadan özgürce yararlanmakta yatar ... Eğer İngiltere'nin sıradan halkının sahip oldukları tek özgürlük ağabeylerinin yanında yaşamak ve onlar için ücret karşılığı çalışmaksa, o zaman bu insanlar Türkiye veya Fransa'daki özgürlükten daha fazlasına sahip olabilirler mi? ... Eşitlik ve akıl üzerine kurulmamış olan ve insanların tümüne özgürlük vermeyen yasalar ... kralın kafasıyla birlikte kesilip atılmalıdır ... Her nerede bir bütün halinde ve ortak bir şekilde yaşayan bir halk varsa, o ülke dünyanın en güçlü ülkesi olacaktır; çünkü o zaman miraslarını savunmak için tek vücut olacaklardır ... Oysa mülkiyet ve kişisel çıkar peşinde koşmak bir ülkenin insanlarını böler, tüm dünyayı gruplara ayırır; savaşların, kan dökülmesinin ve anlaşmazlıkların nedeni olur ... Ama dünya yeniden ortak hazine olunca, ki olmalıdır, o zaman bu ülkeler arasındaki düşmanlık sona erecektir.

(G. H. Sabine, *The Works of Gerrard Winstanley* [Ithaca, NY: Cornell University Press, 1941], s. 251-4, 288.)

bir sürgünden sonra Yahudilerin İngiltere'ye dönmelerine izin verdi. Ancak pratikte tiyatroları kapatmak ve her türlü sporu yasaklamak gibi Püritenler tarafından desteklenen önlemler aldı.

Radikal gruplar arasındaki değişim tartışmaları ve başka toplumsal çalkantılar Cromwell'i düzeni koruma ve kontrolü kaybet-

meme konusunda daha kararlı yaptı. Gazeteleri yasakladı, hancıları muhbir yaptı ve posta idaresinden tüm mektupları açıp okumalarını istedi. Bu tür önlemler onun egemenliğine karşı muhalefetin artmasına yol açtı ve I. Charles'ın Fransa'da güvenli bir şekilde yaşayan oğlu genç Charles'ın etrafında komplocular toplandı. Cromwell oğlu Richard'ı –halk ona "Tumbledown Dick" (Titrek Dick) adını takmıştı– vârisi ilan etti. Ancak, 1658 yılında Cromwell'in ölmesiyle ne yapılması gerektiği konusunda hizipleşmeler oldu ve parlamento Stuart monarşisinin yeniden kurulması düşüncesini destekledi. Çoğu insan yıllar süren karışıklıktan bıkmıştı ve Charles, 1660 yılında Fransa'dan II. Charles olarak döndü. Monarşinin yanı sıra, Lordlar Kamarası, piskoposlar hiyerarşisiyle Anglikan kilisesi ve mahkemeler yeniden kuruldu. Dini muhalefet bastırıldı ve İngiltere kilisesinde komünyona katılmayı reddedenler, oy kullanamaz, devlet memuru olamaz, üniversiteye gidemez veya vaizlik yapamaz oldular. Charles, doğal olarak dönmesini sağlayan parlamento ile iyi ilişkiler içindeydi; düzenli olarak toplanmasını kabul ederek parlamentoyu toplama hakkını yeniden eline geçirdi. Ülkeyi bir grup parlamento üyesi danışmanla yönetiyordu. Adlarının ilk harflerinden dolayı "Cabal" olarak adlandırılan bu grup, daha sonra bakanlar kurulu adını alacak bir başdanışmanlar grubu oluşturdu.

Parlamento, vergileri onaylama hakkına karşılık, Charles'a krallığı yönetebilecek kadar gelir sağlamayı gayri resmi olarak kabul etti, ama bu geliri vermedi; Charles da aradaki farkı karşılamak için Avrupa'nın en zengin ülkesi Fransa'dan yardım istedi. Charles, XIV. Louis ile gizli bir antlaşma yaparak Hollandalılara karşı Fransa'yı destekleme ve İngiltere'yi yavaş yavaş Katolikliğe geri döndürme sözü verdi ve karşılığında her yıl çok büyük miktarda parasal destek almaya başladı. Anlaşma çok uzun süre gizli kalmadı ve İngiltere'yi Katoliklik karşıtı bir isteri kapladı. Bu isteri Charles'ın yasal vârisi olmaması ve bu yüzden de o öldükten sonra tahtın koyu bir Katolik olan kardeşi James'e geçeceği gerçeği nedeniyle daha da arttı. Parlamento tahtın bir Katolike geçmesini engelleyecek bir tasarı hazırladı, ama bu tasarı hiçbir zaman yasalaşmadı.

James kardeşinden sonra tahta çıktı, Katolikleri önemli makamlara atadı ve farklı dinden olanlara dini hoşgörü tanıdı. Kral ile parlamento arasındaki erk belirleme savaşı yeniden başladı. James'in ikinci karısı bir erkek çocuk doğurunca ve böylelikle Katolik bir hanedan kesinleşince, Avam Kamarası'nın ileri gelenlerinden bazıları tahtı James'in Protestan kızı Mary ile kocası William'a teklif ettiler. William, Orange-Nassau hanedanından Hollandalı bir prensti ve aynı zamanda I. Charles'ın torunuydu. William, 1688 yılında İngiltere'yi küçük bir kuvvetle işgal etti; II. James, karısı ve küçük oğluyla Fransa'ya kaçtı ve Mary ile William, parlamento tarafından ortak hükümdar ilan edildiler. Mary ile William egemenliğin hükümdar ve parlamento tarafından paylaşıldığını açıkça kabul ettiler; aynı zamanda bir İnsan Hakları Beyannamesi'ni de onayladılar. Beyanname, başka koşulların yanı sıra, yasaların yapılmasına veya uygulanmasına kralın müdahale etmesini ve kralın barış zamanında bir daimi ordu oluşturmasını yasaklıyordu. Mary ile William sınırlı dini hoşgörü sağladılar; ama gelecekteki tüm hükümdarların İngiliz Protestan kilisesinin üyesi olmalarını zorunlu kılan ve sadece Protestanların ateşli silah sahibi olmalarına izin veren yasalarda, Katolik düşmanlığı açıkça bulunuyordu.

İngiltere'de kansız ama İskoçya ve İrlanda'da kanlı bir şekilde gerçekleşen bu darbeye, daha sonraları "Şanlı Devrim" (*Glorious Revolution*) adı verildi. Devrim çok az sayıdaki yüksek soylu ile toplumun geri kalanı arasında bulunan ve nüfusun yüzde 2'sini oluşturan eşrafın (*gentry*) siyasi gücünü perçinledi. Lordlar Kamarası'nın yeniden kurulmasına karşın, artık Avam Kamarası parlamentonun en güçlü grubuydu. Avam Kamarası'nda çoğunluğu, eşraftan kimseler, eşraf aileleriyle evlilikler kuran tüccarlar, avukatlar ve profesyoneller oluşturuyordu. Bu küçük elit sınıf, 20. yüzyıla kadar İngiltere siyasetini ve kurumlarını elinde tuttu. William, İngiltere'yi XIV. Louis'ye karşı çeşitli ittifaklar içine soktu; 1694 yılında kurulmuş olan İngiltere Bankası (*Bank of England*) tarafından finanse edilen savaş harcamaları, ulusal borcu ödemek için düzenli bir programın oluşturulmasına yol açtı. Yapılan savaşlar

arasında İrlanda'ya yapılan birkaç sefer de bulunuyordu. Bu seferler sonunda, II. James'in destekçileri yenildiler ve Katoliklere karşı bir dizi sert ceza yasası çıkarıldı. Bu yasalar toprak sahibi olan Katoliklerin sayısını daha da azalttı. William aynı zamanda İskoç klanlarından birinin reislerinin öldürülmesini de onayladı ve İskoçya'da İngiliz hâkimiyetine karşı muhalefet giderek şiddetlenmeye başladı. Ancak iki ülke, Parlamentoların Birleşmesi yasası ile 1707 yılında resmen birleşti. Yasa İskoç Parlamentosu'nu ortadan kaldırdı; artık İskoçya Londra'daki Lordlar Kamarası ile Avam Kamarası'na üye yollayacaktı. (İskoçya 2000 yılında yeniden ayrı bir temsilciler meclisi kurdu.) İskoçya, İngiltere ve İrlanda "Büyük Britanya Birleşik Krallığı" adını aldı.

Çocuklarının hiçbiri hayatta kalmayan William ile Mary'den sonra, Mary'nin, on sekiz kez hamile kalmasına rağmen hayatta kalan bir çocuğu olmayan kız kardeşi Anne (hsd 1702-1714) tahta çıktı. Anne ölünce taç, parlamentonun onayıyla, Anne'nin kuzenlerinden, küçük Alman prensliği Hannover'in hükümdarı George'a geçti. II. James'in Fransa'da büyüyen, genç bir adam olan oğlu James'i destekleyen gruplar İskoçya'da isyan ettiler. Stuart yandaşlarının bu isyanı (James'in adının Latincesinden dolayı "Jacobite" adı verilmişti) bastırıldı; aynı şekilde James'in oğlu Charles'ı, "Yakışıklı Prens Charlie"yi tahta çıkarmak için 1745 yılında başlatılan benzer bir isyan da bastırıldı.

Hepsinin adı George olan Hannover kralları İngiltere'yi 19. yüzyıla kadar yönettiler; ama bu sırada yürütme erki giderek başdanışmanların eline geçti ve bu kişilere başbakan denmeye başlandı. Bu modeli oluşturan kişi, hem I. George hem de II. George'un başbakanlığını yapan ve son derece parlak bir devlet adamı olan Robert Walpole'du (1676-1745). I. George (hsd 1714-1727) ile oğlu II. George (hsd 1727-1760) İngiltere'den çok Hannover'in çıkarları ile ilgileniyorlardı ve zamanlarının çoğunu kıtadaki askeri seferlerde geçiriyorlardı. Walpole ile aralarında zor bir ilişki vardı, ama her ikisi de yetenekli ve pragmatikti; bu gelişmeler iki rakip siyasi parti (Whig ve Tory) de dahil olmak üzere çeşitli siyasi yapıların kurulmasına yol açtı. II. George'un egemenliğinin sonuna doğru, milli

politika Yedi Yıl Savaşı'ndan İngiltere'nin zaferle çıkmasını sağlayan Baba William Pitt tarafından (1708-1778) yönlendiriliyordu. İngiltere, Pitt'in liderliğinde Kuzey Amerika ve Güney Asya'da egemen Avrupa ülkesi haline geldi. İngiltere, Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nda, Kuzey Amerika'daki topraklarının bir kısmını kaybetti, ama İngiliz deniz gücü karşı konulmazlığını hâlâ sürdürüyordu.

Hollanda Cumhuriyeti

İngiltere'nin sınırlı monarşiye geçişinin gürültülü olması, Manş Denizi'nin karşısındaki komşusu –ve çoğunlukla da rakibi– Birleşik Hollanda Vilayetleri Cumhuriyeti'ne yaradı. Bu cumhuriyet, 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılın başlarında Hollanda'nın kuzeyinde bulunan ve İspanyol Habsburglardan bağımsızlıklarını kazanmış olan yedi vilayetten oluşuyordu. (Bu uzun resmi isim birkaç şekilde kısaltılıyor: Birleşik Vilayetler, the Netherlands [bu isim "alçak ülkeler" anlamına gelmektedir] ve Dutch Cumhuriyeti. Hepsi de aynı siyasi oluşuma verilen addır. "Dutch" Alman anlamına gelen "Deutsch" sözcüğünün bir varyantıdır. Bu bölgeye bazen "Hollanda" da denmektedir. Hollanda, başkenti Lahey olan en batıdaki vilayetin adıdır ve bu şehir aynı zamanda ülkenin de başkentidir.) Avrupa'nın diğer bölgelerindeki dini veya siyasi baskıdan kaçanlar gibi, Stuart veya Cromwell yönetimine muhalif olan bireyler ve gruplar da hoşgörülü Hollanda'ya sığınabiliyorlardı. Fransız filozof René Descartes yaşamının büyük bölümünü Hollanda'da geçirdi; burada, yazmak ve eserlerini yayımlamak konusunda kendisini Fransa'da olduğundan çok daha özgür hissediyordu. İngiliz filozof John Locke birçok önemli yapıtını 1680'lerde Hollanda'da yaşarken yayımladı; Locke, XIV. Louis 1685 yılında Nantes Fermanı'nı iptal ettikten sonra Fransa'yı terk eden Fransız Protestanlarla Hollanda şehirlerinin sokaklarını paylaştı. Binlerce Yahudi, İber yarımadasından, özellikle de Portekiz'den Amsterdam'a göç etti. Burada, bugün hâlâ kullanılan, İsrail'dekiler hariç, dünyadaki en büyük sinagogu inşa ettiler. Bütün bu göçler Hollanda şehirlerinin nüfusu-

nu büyük ölçüde artırdı –Amsterdam'ın 1570 yılında 30.000 olan nüfusu 1700 yılında 200.000'e çıktı– ve bütün dünyanın kıskandığı bir ekonomik refahın temelini oluşturdu.

İspanya ile yapılan başarılı savaş, Birleşik Vilayetleri siyasi açıdan ülkeyi kral adayının kesin olmadığı bir durumda bıraktı ve yedi vilayetin hepsinde bulunan temsilciler meclisleri bu durumdan hoşnut oldular. Lahey'de toplanan ve dış siyaset ve savaş konularında kararlar alan merkezi bir meclise (*Estates General*) temsilciler yolladılar; ancak Genel Meclis'in kararlarının her vilayet meclisinde onaylanması gerekiyordu. Genel Meclis her vilayet için *stadholder* (vali) denilen bir yönetici atadı. 17. ve 18. yüzyıllarda genellikle aynı kişi yedi vilayetin hepsine vali olarak atanıyordu ve tümü İspanyollara karşı Hollanda ordularına komuta eden ve 1584 yılında bir suikasta kurban giden Orange-Nassau hanedanından Sessiz Willem'in torunlarıydı. Bu durum merkezi bir monarşinin kurulmasına yol açabilirdi ama açmadı; çünkü hem Genel Meclis'te hem de vilayetlerdeki meclislerde gerçek güç *regent* denilen varlıklı tüccarların ve finansörlerin elindeydi. Bu *regent*'lar konfederasyonlarını birleşik bir devlete veya valilik makamını krallık makamına dönüştürecek her girişime karşı çıkıyorlardı. Bu valilerden III. William (bu görevi 1672-1702 yılları arasında sürdürdü) karısı Mary ile İngiliz tahtına çıkmaya davet edilen kişiydi; ancak bu durum Hollanda siyasi sisteminde önemli değişikliklere yol açmadı. William, İngiltere ile Hollanda'yı Fransa'ya karşı birleştirmektense, Hollanda ile İngiltere arasındaki ticari savaşlara son verdi; ama ölümünden sonra (vârisi olmadığından) Hollanda, yaklaşık elli yıl boyunca bir vali olmaksızın yönetildi ve tüm siyasi kararları Genel Meclis aldı.

Muazzam bir ticari zenginlik, siyasal bağımsızlığa olanak tanıyordu. Otuz Yıl Savaşları sırasında bile Hollandalılar ticarette, özellikle de Baltık'tan gelen tahıl, maden ve kereste ile Atlas Okyanusu ve İskandinavya'dan gelen balıkta aracılık yapıyorlardı. 6. bölümde gördüğümüz gibi, Hollanda ticari mal taşımak için yeni tekneler icat etmiş ve daha sonra toptan üretimlerine başlamış, hammaddeyi mamul mal haline getirecek yeni yöntemler geliştirmiş

Şekil 23 Jan Vermeer'in (1632-1675) şarap kadehini yudumlayan genç kadın tablosu; goblen masa örtüsü, yaldızlı bir çerçeve içinde bir manzara resmi, oymalı bir sandalye üzerinde bir kitara ve basılmış notalarla zengin Hollandalıların evlerindeki zarafeti yakalamaktadır. Sanatçı vitray pencereye ölçülülüğün simgesi alegorik *Temperence** figürünü ekleyerek tabloya biraz toplumsal eleştiri katıyor olabilir.

ve ülkeye akan paranın kullanılması için yeni finans kurumları yaratmıştı. Bütün bu girişimler tüccarlar için son derece kârlı olabiliyor ve Hollanda'daki köylüler ve zanaatkârlara, Avrupa'nın diğer ülkelerinden daha yüksek bir yaşam standardı yaratıyordu. Dünyanın diğer bölgelerindeki tüccarlar Hollanda'nın başarısını kıskanılası bir gizem olarak görüyorlardı. 17. yüzyılın ortalarında birçok Avrupa ülkesi, kısıtlayıcı gümrük tarifeleri, sübvansiyon koyarak, yasaklamalar getirerek ve kendi gemilerini ve tüccarlarını kayıran politikalar uygulayarak Hollandalı tüccarları dışlamaya çalışıyor,

* *Temperence*: Ölçülülük. (ç.n)

hatta bazen açıkça bir ticari savaş başlatıyorlardı. Başlangıçta bu tür önlemler başarılı olmadı; ancak zaman içinde ve özellikle de 18. yüzyılın başındaki İspanya Veraset Savaşı sırasındaki insan ve para kaybı nedeniyle Hollanda'nın zenginliği azaldı.

Hollanda'nın başarıları Avrupa'nın diğer bölgelerindeki insanlar için bir sırdı, ama tarihçiler bu başarıya farklı açıklamalar getirmektedirler. Önde gelen *regent* ailelerin büyük çoğunluğu Calvin'ci olduğundan, başlangıçta yapılan açıklamalar Hollanda'nın başarısı ile Calvin'ci teoloji ve tutumluluk ilkeleri arasında bağ kuruyordu. Ama sorun şu ki, Hollandalılar hiç de tutumlu değildi; pahalı yemeklere, ithal halılara, pirinç şamdanlara, aile üyelerinin ve evlerinin yağlıboya tablolarına ve (en fazla bilineni) egzotik lalelere büyük paralar harcıyorlardı. Ancak, bu lüksü çok çalışarak elde ediyorlardı ve aynı zamanda toplumsal sorumluluk duygusu taşıyorlardı. Hollandalılar, yetimhaneler, hastaneler, yaşlılar için yurtlar, yoksullar için evler açtılar; bunların hepsi de *regent* ailelerin erkeklerinden ve kadınlarından oluşan heyetler tarafından yönetiliyordu. Hollanda'da üretilen veya Hollanda gemileriyle ithal edilen lükse para harcamak, parayı ekonomiye geri sokuyordu; dolayısıyla Hollandalıların para harcama arzusu Hollanda'nın zenginliğini kısmen açıklamaktadır. 17. yüzyıl Avrupa'sı için başka yerde görülmedik bir şey olan ve Hollanda şehirlerine insan ve para çeken dini hoşgörü de bu zenginliğin açıklanmasına yardımcı olmaktadır. "Toplumsal hoşgörü" diye adlandırabileceğimiz şey de ülkenin zenginliğinde rol oynuyordu; çünkü başarılı ve zeki zanaatkârların veya küçük tüccarların toplumda yükselebilmeleri, yerel makamlara, hatta vilayet makamlarına getirilmeleri ve *regent* ailelere evlilik yoluyla girmeleri, aristokratların baskın oldukları Avrupa ülkelerinde sıradan halkın yüksek güç çevrelerine girebilmelerinden çok daha kolay oluyordu.

Osmanlı İmparatorluğu

Hollanda'nın başarıları bazı insanlara lüks ve çoğu insana da doğru dürüst yiyecek, giyecek ve ev sağlarken, Doğu Avrupa'da sa-

dece seçkinlerin durumu iyileşiyordu. Doğu Avrupa'daki çoğu devlet, ülkeyi sadece sömürülecek ve genişletilecek büyük bir mülk olarak gören, para ve asker için yüksek soylulara bağımlı olan hanedanlar tarafından yönetiliyordu. 6. bölümde gördüğümüz gibi, 16. ve 17. yüzyıllarda, soylu toprak sahipleri Doğu Avrupa'nın çoğu yerinde serf sistemini geri getirdiler, şehirlerin büyümesini veya yeni üretim biçimlerinin gelişmesini engelleyen yasalar çıkardılar ve sahip oldukları vergi muafiyetini ve diğer ayrıcalıkları korudular. Soylu toprak sahiplerinin sahip oldukları ekonomik ve yasal ayrıcalıklar, genellikle 17. ve 18. yüzyıllarda, büyüyen ordularında subay, genişleyen bürokrasilerinde yönetici olacak soylulara ihtiyacı olan hükümdarlar tarafından artırılmıştı. Bu hükümdarlar soyluların gücünü kısıtlayarak değil, yönetime onları da katarak mutlakıyetçi devletler oluşturdular ve bu devletlerin çoğu I. Dünya Savaşı'na kadar sürdü.

1600 yılında Doğu Avrupa'daki en büyük devlet Osmanlı İmparatorluğu'ydu; İstanbul da Avrupa'nın en kalabalık şehriydi. (Tarihteki nüfus hareketlerini inceleyen bilim adamları 1600 ve 1700 yıllarında dünyanın en büyük iki şehrinin yaklaşık 700.000 dolaylarında olan nüfuslarıyla Pekin ve İstanbul olduğunu hesaplıyorlar.) Osmanlı toprakları Doğu Akdeniz çevresinden dolaşarak Kuzey Afrika'ya ve Fırat ve Dicle ırmaklarından Basra Körfezi'ne kadar uzanıyordu; Karadeniz'i çevreleyen bütün topraklar doğrudan Osmanlılar tarafından veya sultana vergi ödeyen devletler tarafından kontrol ediliyordu. Teoride, Osmanlı sultanları mutlak hükümdarlardı; yerel yöneticileri atıyor, siyasi kararlar alıyor, orduya ve donanmaya komuta ediyorlardı. Pratikte ise, imparatorluk büyüdükçe, yönetimde giderek bir vezir-i azam (veya sadrazam; zaman zaman babadan oğula geçebilen bir makam) liderliğindeki devlet memurları etkin olmaya başladı. Sultanlar eşleri, odalıkları, iç oğlanları ve memurları tarafından çevrelendikleri büyük saraylarından ender olarak çıkıyorlardı. Bu kişiler sultanın huzuruna çıktıklarında çok ayrıntılı ritüeller takip ediliyordu. Karmaşık protokol XIV. Louis'nin Versailles'daki sarayının da bir özelliğiydi; ancak Louis siyasi ve askeri konularla kişisel olarak ilgileniyordu; oysa çoğu sul-

tan bunu yapmıyordu ve dolayısıyla uyruklarının yaşamlarının gerçeklerinden giderek uzaklaşmaya başladılar.

Osmanlı İmparatorluğu askeri fetihler yoluyla oluşturulmuştu; yeniçeriler savaş meydanında olduğu kadar siyasi olarak da giderek önem kazanmaya başladılar. İslami hukuk, vârislerin sırasını açıkça belirtmediğinden, sultanın oğulları, yeğenleri veya başka erkek akrabaları taht üzerinde hak iddia edebiliyordu. Başlangıçta çoğu şehzadeye yönetimde veya orduda gerçek görevler içeren makamlar veriliyordu. Ancak, 17. yüzyıla gelindiğinde şehzadelerin çoğu sarayda neredeyse bir hapis hayatı sürmeye başlamışlardı; bu nedenle yönetimin getireceği zorluklara hazırlıklı olmuyorlardı. Her sultanın ölümünü, entrikalar ve çoğunlukla taht üzerinde hak iddia edenlerin birbiriyle savaşması izliyordu; güçlü yeniçeriler ve devlet ricali ile sultanların anneleri hizipleri destekliyordu. Padişahın annesi Valide Sultan olarak resmi bir unvan taşıyordu ve Osmanlı sarayında çok güçlü bir figürdü. Tahta çıkan sultanların yaşı küçük olduğunda bazen anneleri naiplik yapıyor ve siyasi, mali ve askeri kararları onlar alıyorlardı. Bu konuda onlara, sultan çocuk veya etkisiz ise, kendileri de İmparatorluktaki kararları veren kişiler olan sadrazamlar yardımcı oluyordu. 17. yüzyılın sonlarında, Köprülü ailesinden bir dizi yetenekli sadrazam mali ve askeri reformlar yaptılar ve Osmanlı toprakları genişledi.

Osmanlı İmparatorluğu, 15. ve 16. yüzyıllarda Akdeniz'i kontrol eden silahlı kadırgalardan oluşan büyük bir donanmayla ve Hint Okyanusu'nda Portekiz'i zorlayan küçük bir filoyla birlikte hem silah hem de levazım sistemleri açısından Avrupa'nın en etkili ordusunu yarattı. 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılda başka Avrupa ülkeleri de Osmanlıları örnek alarak küçük ve daha hareketli sahra topları ve kürekli kadırgalardan çok daha hızlı ve sağlam olan yelkenli gemiler geliştirdiler. 1571 yılında yapılan İnebahtı Savaşı'nda Avrupa devletlerinin koalisyon donanması Osmanlı donanmasının büyük bir kısmını yok etti. Gerçi donanma bir yıl içinde yeniden oluşturuldu ve Osmanlılar 1574 yılında İspanyollardan Kuzey Afrika'daki Tunus'u geri aldılar, ama artık

Akdeniz ticaretine egemen değillerdi; Akdeniz ticaretini Venedik'le, daha sonra da Hollandalı ve İngiliz tüccarlar ile paylaşmaya başladılar.

Osmanlı orduları karada, İran'daki Safevi İmparatorluğu'yla yapılan savaşlar ile Avrupa'daki topraklarını korumak arasında bölünüyordu. 17. yüzyılda Safevi İmparatorluğu'nun yıkılması Osmanlıların bütün dikkatini Avrupa'ya çevirmelerini sağladı ve Osmanlı İmparatorluğu Habsburglara düşman olan Macaristan'daki Protestan soylular ve XIV. Louis ile ittifak kurarak Sadrazam Köprülü Kara Mustafa Paşa komutasında Habsburglara karşı çok büyük bir sefer başlattı. Osmanlılar 1683 yılında Viyana'yı kuşattı, ama Alman ve Leh orduları şehri kurtardılar, daha sonra da Osmanlıları Macaristan'ın büyük bir bölümünden ve Erdel'den (bugünkü Romanya'nın bir bölümü) çıkardılar. Bu kayıplara rağmen yeniçeriler ve Osmanlı sarayında ağırlığı olan devletin diğer ileri gelenleri siyasi, askeri ve ekonomik reformları engellediler; vergi gelirleri düştü, tarımda ve teknolojide başka ülkelerde geliştirilmiş yenilikler benimsenmedi ve Osmanlı toplumu bir duraklama içine girdi. Dev imparatorluğu yönetmek için gerekli geniş bürokrasi giderek yozlaştı; yerel yetkililer kendi denetimleri altındaki vilayetleri bir bütünün parçası olarak değerlendirmekten çok, sömürülecek topraklar olarak görüyorlardı. 18. yüzyılda yayılmacı Rusya ile girilen çatışmalar bir dizi askeri yenilgi ve Osmanlı topraklarının giderek küçülmesiyle sonuçlandı. Gerçi aralarında subaylar için bir teknik okulun açılması ve Müslümanların ilk kez kitap basmaları gibi şeyler bulunan bazı eğitim reformları yapılmıştı ama çok daha kapsamlı değişimler 19. yüzyıla kadar yapılmadı.

Habsburg toprakları

Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasından en fazla Avusturya Habsburg hanedanı yararlandı. Habsburglar Orta ve Doğu Avrupa'da karmaşık bir ülkeler grubuna egemendi. Bunlardan bazıları Kutsal Roma İmparatorluğu'nun içinde, bazıları da dışın-

daydı: Avusturya'nın Almanca konuşulan vilayetleri Tirol, Steiermark ve birkaç daha küçük prenslik, Çekçe konuşulan Bohemya, Moravya ve Macarca konuşulan Macaristan. Genellikle Habsburg topraklarında geçen Otuz Yıl Savaşları bu toprakları insansız ve fakir bıraktı ve imparatorluğun tek bir din çatısı altında birleşemeyeceği veya güçlü bir devlete dönüşemeyeceği açıkça ortaya çıktı. Aynı zamanda, Habsburgların topraklarının büyük bir kısmı üzerinde daha sağlam bir egemenlik kurmalarını sağladı ve düzenli olarak Kutsal Roma imparatorları olarak seçilmeye devam ettikleri halde, dikkatlerini kendi aile toprakları üzerine yoğunlaştırdılar. Yeni vergiler salarak, daimi ordular oluşturarak ve yerel soyluların veya temsilciler meclislerinin gücünü azaltarak kendi güçlerini artırdılar. Örneğin Bohemya'da, çoğu Protestan olan soylular Otuz Yıl Savaşları'nda yenilgiye uğratıldılar ve muzaffer Habsburg hükümdarları bu soyluların topraklarının çoğunu az sayıdaki Katolik soyluya veya paralı askerlerin yabancı komutanlarına verdi. Bu yeni soylular, Habsburgların egemenliklerini merkezileştirmelerine, köylüler üzerinde daha katı denetim kurmalarına ve Protestanlığı ortadan kaldırmalarına (bu sonuncu gelişme okul açmalarına izin verilen Cizvitlerin yardımıyla gerçekleşti) yardımcı oldular. Habsburglar Almanca konuşulan topraklarında da benzeri önlemler aldılar ve arkasından en büyük toprakları olan Macaristan'a yöneldiler.

Macaristan 1526 yılında yapılan Mohaç Savaşı'ndan sonra Osmanlılar ile Habsburglar arasında bölünmüştü; ama bundan önce birkaç yüzyıl bağımsız bir devlet olarak varlığını sürdürmüştü. Macaristan, yabancı egemenliği dönemi boyunca farklı dili nedeniyle ulusal kimliğini büyük ölçüde korudu. Görece hoşgörülü olan Osmanlıların egemenliğinde yaşayan Macarların çoğu Protestan hatta Üniteryen oldu veya daha radikal dini gruplara katıldı. 17. yüzyılın sonlarına doğru Habsburg orduları Osmanlıları Macaristan'ın büyük bir kısmından çıkardı ve bütün ülkeyi yeniden Katolik yapmaya ve egemenliklerini pekiştirmeye çalıştı. Macar soyluları birkaç kez ayaklandı ve 1703 yılında, Habsburglar İspanya Veraset Savaşı'yla uğraşırken, soylular Prens II. Ferenc

Rákóczi (1676-1735) liderliğinde büyük bir ayaklanma başlattılar. Ayaklanma bastırıldı, ancak Habsburglar Macar soylularının geleneksel ayrıcalıklarını ellerinde tutmalarına izin vermek zorunda kaldılar ve Macaristan birleşik Habsburg devletinin bir parçası haline gelmedi. Bunun dışında, İspanya Veraset Savaşı, Hollanda'nın güneyi ile İspanyol Habsburglarının İtalya'daki topraklarını elde eden (bu kazanım kısa süreli oldu) Habsburgların çok işine yaradı.

Ancak, Avusturya Habsburglarının kendi veraset sorunları da vardı. Habsburg İmparatoru VI. Karl'ın (hsd 1711-1740) oğlu yoktu ve imparatorluk yasası imparatorluğun bir kadına geçmesini yasaklıyordu. (Bu yasa, kadınların Fransa tahtına çıkmasına izin vermeyen *Lex Salica*'yı temel alıyordu; 18. yüzyılda *Lex Salica*'nın 7. yüzyıldan kalan eski bir Frank yasası olduğuna inanılıyordu. Yakın zamanlarda tarihçiler, bu yasanın çok daha geç bir tarihte, bir veraset anlaşmazlığı sırasında, kadın soyundan intikal eden bir mirastan kadınları ve mirasçıları dışlamaya çalışan Fransız hukukçular tarafından oluşturulduğunu gösterdiler.) VI. Karl mirasın en büyük kızına kalmasına izin veren Veraset Yasası'nı çıkardı ve imparatorluktaki bazı devletlerle birçok Avrupa ülkesinin bunu kabul etmesini sağladı. Ancak Karl'ın ölümünden sonra, bu ülkelerden bazıları verdikleri sözden döndüler ve Avusturya'ya saldırarak VI. Karl'ın en büyük kızı Maria Theresia'ya (hsd 1740-1780) intikal eden bazı topraklarda hak iddia ettiler. Böylelikle Avusturya Veraset Savaşı diye bilinen savaş ortaya çıktı. Maria Theresia, Silezya vilayetini sahneye yeni çıkmış bir güç olan Prusya'ya vermek zorunda kaldı; ama Avusturya, Bohemya ve Macaristan'ın meşru hükümdarı olarak kabul edildi. Kocası Lorraine Prensi I. Franz imparator oldu; imparatorluk daha sonra II. Joseph (hsd 1765-1790) unvanını alan oğullarına geçti. Maria Theresia ve II. Joseph merkezi bürokrasiyi daha da güçlendirdiler, vergi sisteminde reform yaparak soyluların bile bir miktar vergi vermesini sağladılar ve Papalığın Avusturya'daki bağımsız gücünü sınırladılar.

İsveç	Danimarka/ Norveç	Polonya	Avusturya Habsburgları	Rusya İmp.	Osmanlı
1604-11 IX. Karl	1588-1648 IV. Christian	1587-1632 III. Zygmunt	1576-1612 II. Rudolf	1598-1605 Boris Godunov	1595-1603 III. Mehmed
1611-32 Gustaf Adolf		1632-48 VII. Wladyslaw	1612-19 Matthias	1605-13 Karışıklık Dönemi	1603-17 I. Ahmed
1632-54 Kristina			1619-37 II. Ferdinand	1613-45 Mihai Romanov	1617-18 l1622-23 I. Mustafa
1654-60 X. Karl	1648-70 III. Frederik	1648-68 II. Jan Kazimierz	1637-57 III. Ferdinand	1645-76 I. Aleksey	1618-22 II. Osman 1623-40 IV. Murad
1660-97 XI. Karl	1670-99 V. Christian	1669-76 Michal Wisniowiecki	1658-1705 I. Leopold	1676-82 III. Theodore	1640-8 I. İbrahim 1648-87 IV. Mehmed
1697-1718 XII. Karl		1674-96 III. Jan Sobieski		1682-9 V. İvan	1687-91 I. Süleyman 1691-5 II. Ahmed
1718-20 Ulrika	1699-1730 IV. Frederik	1697-1733 II. August	1705-11 I. Joseph	1689-1725 I. Petro	1695-1703 II. Mustafa
1720-51 Frederik			1711-49 VI. Karl	1725-27 I. Katerina 1730-54 II. Petro	1703-30 III. Ahmed I. Mahmud
	1730-46 VI. Christian	1734-63 III. August		1730-40 Anna	1754-57 III. Osman
1751-71 Frederik Adolf	1746-66 V. Frederik		1740-80 Maria Theresia	1741-62 Yelizaveta	1757-74 III. Mustafa
1771-92 III. Gustaf	1766-1808 VII. Christian	1764-95 Stanislaw Poniatowski	1765-90 II. Joseph	1762-96 II. Katerina	1774-89 I. Abdülhamid

Şekil 24 Kuzey, Doğu ve Orta Avrupa hükümdarları 1600-1789.

Brandenburg-Prusya

Avusturya Veraset Savaşı'nda ve bunu izleyen ve Avusturya'nın başarısız bir şekilde Silezya'yı geri almaya çalıştığı Yedi Yıl Savaşı'nda, yüzyıllardır Avrupa'nın büyük güçleri arasında bulunan ülkeler savaştı; ama aralarında bir de yeni bir ülke olan Brandenburg-Prusya vardı. 15. yüzyılda Hohenzollern hanedanının iki kolu, Orta ve Doğu Avrupa'nın kuzey kısmına dağılmış çeşitli prensliklerde hüküm sürüyordu. Bunlardan en büyükleri Brandenburg (Brandenburg'a elektörlük deniyordu; çünkü bu ülkenin hükümdarı Kutsal Roma İmparatorunu seçen yedi kişiden biriydi) ile Baltık kıyısında bulunan ve daha önceleri Töton Şövalyeleri tarafından yönetilen bir düklük olan Prusya'ydı. Bu iki devlet birbirlerinden bir kısım Polonya toprağı ile ayrılıyorlardı, diğer Hohenzollern toprakları ise çok daha uzaktaydı. Brandenburg yoksuldu ve nüfusu Otuz Yıl Savaşları'nda çok azalmıştı. Savaş sırasında, ailenin bir kolu sona erince, Prusya ve diğer Hohenzollern toprakları Brandenburg elektörüne miras kaldı ve savaşın sonuna doğru bu makam çok yetenekli bir kişi olan Friedrich Wilhelm'e (hsd 1640-1688) geçti.

Lakabı "Yüce Elektör" olan Friedrich Wilhelm ile vârisleri, 1701 yılından itibaren Prusya kralı olarak taç giymeye başladılar ve mutlakıyetçi bir ulus-devlet kurmak için çok özel bir yol izlediler. Friedrich Wilhelm çeşitli prensliklerinin meclislerini kendisine daimi vergilendirme hakkı vermeye zorladı; bunun karşılığında meclisleri yöneten soyluların kendi köylülerine istedikleri gibi davranmakta özgür olacakları ve daha az vergi verecekleri sözünü verdi. (İkinci söz vârisleri tarafından tutulmadı.) Bu parayı çok büyük bir ordu kurmak için kullandı; bu orduda askerler aynı zamanda vergi memuru ve polis olarak da görev yapıyorlardı ve böylelikle kralın önlemlerine karşı gösterilen herhangi bir muhalefet kolayca bastırılıyordu. Friedrich orduyu finanse etmek için sürekli olarak vergileri artırıyor ve sanayiyi teşvik etmek gibi vergi tabanını genişletecek önlemleri destekliyordu. Prusya Hollanda'nın dinde hoşgörü politikasının sağladığı ekonomik yararları görmüştü; bu nedenle Fransız

Huguenotlarını ve diğer göçmenleri kabul etti; gelenlerin çoğu Prusya ordusunda asker oldu.

Friedrich Wilhelm'in büyükbabası gibi adı Friedrich Wilhelm (hsd 1713-1740) olan torunu, orduya duyduğu bağlılığı göstermekte daha da ileri gitti. Sürekli olarak askeri üniforma giyiyor ve etrafında her zaman bir müfreze çok uzun boylu asker bulunduruyordu. Bu askerler adamları tarafından tüm Prusya'dan ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerinden, hatta bazen zor kullanarak seçiliyorlardı. Askerlere askeri eğitimi kendisi veriyordu ve fanatiklik ölçüsünde disiplin saplantısı vardı; standartlarını karşılamayan askerleri dövüyordu. Onun askerleri başka ülkelerin korkulu rüyası oldular ve örnek alınmaya başladılar; askerlerinin yeteneklerinden öyle korkuluyordu ki, Friedrich Wilhelm onları ender olarak kullanmak durumunda kaldı; hedeflerinin çoğunu güç kullanarak değil, diplomasi yoluyla elde etti. Friedrich Wilhelm askeri değerlerin sadece orduya değil, tüm Prusya toplumuna biçim vermesini istiyordu. Halkından "ölmek ve sakat kalmak, evlerini ve servetlerini kaybetmek pahasına ve şeref ve vicdanları için" itaat istiyordu. Daha iyi askerlerin yetişmesini sağlayacağını düşündüğü için zorunlu ilköğretimi destekledi, teknik eğitimin kapsamını genişletti ve sıradan halk çocukları bile olsalar başarılı memurları yüksek makamlarla ödüllendirdi. *Junker* denilen soyluları da ihmal etmedi ve kendisini destekleyenlere orduda subaylık verdi. Bu soylular mülkleri üzerinde yaşayan köylüler üzerinde nasıl mutlak bir otoriteye sahiplerse, askerleri üzerinde de aynı otoriteye sahip oluyorlardı. Ordu içindeki ve dışındaki Prusya toplumu son derece disiplinli bir hale geldi; itaat ve düzen en değerli erdemler olarak kabul ediliyordu.

Friedrich Wilhelm'in oğlu II. Friedrich (Büyük) birçok açıdan babasının yolundan gitti; eğitimi daha da yaygınlaştırdı, memurlarından dürüst olmalarını ve çok çalışmalarını istedi; tarım ve sanayideki yenilikleri teşvik etti ve askerlerine kendisi komuta etti. Devasa Prusya ordusunu babasından daha fazla kullandı; Avusturya'dan Silezya'yı alarak ülkesinin nüfusunu ikiye katladı ve Yedi Yıl Savaşı sırasında Fransa, Avusturya ve Rusya'nın ortak ordularını püskürttü.

İsveç ve Polonya

Prusya'nın güçlü bir devlet yaratma konusundaki başarısı bir dizi asker-kral sayesinde oldu. İsveç aynı zamanda Finlandiya'yı da yöneten Vasa (Lehçe Waza) hanedanı tarafından yönetilirken kısa bir dönem bu modeli takip etti. İsveç; Danimarka, Polonya ve Rusya ile savaşırken, bu hanedanın krallarından en dinamiği olan Gustaf Adolf genç yaşta tahta çıktı. Bu savaşlarda büyük ölçüde başarılı oldu ve bazı Leh ve Rus limanlarını aldı, Baltık ticaretini ele geçirdi. Daha sistemli bir bürokrasi yarattı, devlet tarafından desteklenen ilk ve ortaokullar açtı, ticaret ve gemiciliği teşvik etti. İmparatorun ordularının zaferler kazanması üzerine, Gustaf Adolf Protestanların yanında Otuz Yıl Savaşları'na katıldı ve Güney Almanya'ya kadar ilerledi; askerlerin bir kısmı Avrupa'da ilk kez yapılan ülke çapında askere alma uygulamasıyla zorla toplanmıştı. Gustaf savaş alanında öldü; ancak yetenekli şansölyesi Axel Oxenstierna (1583-1654) ordunun komutasını aldı ve İsveç, Fransa'nın yirmi milyonluk nüfusuyla karşılaştırıldığında bir milyonluk küçük bir ülke olmasına karşın çok geniş topraklar kazanarak Kuzey Avrupa'nın en güçlü devleti haline geldi.

Gustaf Adolf, savaşlarının finansmanını kraliyet arazilerini zengin soylulara satarak sağladı. Ancak bu basiretsiz bir çözümdü; çünkü satılan bu topraklar vergiden muaf oluyordu. Soylular subay olarak orduda görev yaptıklarından aynı zamanda maaş da alıyorlardı ve kralın ölümünden sonra güçlerini ve ayrıcalıklarını kabul ettirdiler. Bundan sonraki iki yüzyıl boyunca İsveç'in siyasi tarihi, dönüşümlü olarak birkaç kez soyluların ülkeyi yönetme girişimleri ile kralların Fransa ve Prusya modellerinde olduğu gibi mutlak egemenlik kurma çabalarına tanık oldu. İsveç'in durumunu farklı kılan şey, bu çatışmada köylülerin de aktif oyuncular olarak yer almalarıydı. 17. yüzyılın sonlarına doğru İsveç kralları yüksek soyluları satın almış oldukları toprakların yaklaşık yarısını geri vermeye zorladılar ve daha sonra da köylülere ve küçük soylulara satarak bu toprakları vergilendirilebilir hale getirdiler. Bu gruplar daha sonra kra-

lın daha fazla merkezi denetim sağlama girişimlerine destek verdiler. Bu destek, Kral XII. Karl'ın (hsd 1697-1718) Büyük Kuzey Savaşı'nda Danimarka, Polonya ve Rusya'ya karşı bir orduya komuta etmesine kadar sürdü. Daha sonraları Napolyon ve Hitler'in de başına geleceği gibi, savaşın kendisi kadar Rus kışı tarafından da alt edilen İsveç, Baltık'taki tüm topraklarını kaybetti. Karl İstanbul'a kaçtı ve burada birkaç yıl boyunca Osmanlılarla anlaşmaya çalışıp başarısız oldu. Sonunda İsveç'e döndüğünde başından vurularak öldürüldü; suikastçi muhtemelen kendi askerlerinden biriydi.

XII. Karl'ın suikasta kurban gitmesi İsveç tarihçilerinin "Özgürlük Çağı" adını verdikleri elli yıllık bir dönem başlattı. Bu dönemde ülkeyi İsveç ulusal meclisi *Riksdag* yönetti ve seçilmiş kralların gücü büyük ölçüde kısıtlandı. *Riksdag* köylülerin temsil edildikleri bir kamarası olan tek Avrupa meclisiydi; ancak diğer üç kamarayı oluşturan soylular, ruhban sınıfı ve şehirliler köylülere güvenmiyor ve sık sık köylüleri dahil etmedikleri gizli toplantılar düzenliyorlardı. Bu dönem, ekonomik açıdan İsveç için bir refah dönemiydi. *Riksdag* bilim ve üretimi teşvik etti; 1731 yılında, Çin ve Güneydoğu Asya ile ticaretin gelişmesi için İsveç Doğu Hindistan Şirketi'nin kurulmasına izin verdi. Ancak, önce Rusya, daha sonra da Prusya ile yapılan yeni savaşlardaki büyük kayıplar kralın kontrolü eline geçirmesi için bir fırsat oldu. III. Gustaf (hsd 1771-1792) 1772 yılında *Riksdag*'ın önde gelenlerini hapse attığı bir *coup d'état* (darbe) ile mutlakıyetçi hükümeti tekrar kurdu. Gustaf da bir suikast sonucu öldürüldü; vârisi, askeri yenilgilerden sonra tahttan inmeye zorlandı ve İsveç soyluları, İngiliz eşrafının 17. yüzyıl zarfında birkaç kez yaptığı şekilde, daha sonra başa geçen birkaç kralı seçtiler. Bu sırada İsveç, Finlandiya'yı ve Baltık'taki bütün topraklarını Rusya'ya vermek zorunda kalmış ve artık önemli bir güç olmaktan çıkmıştı; İsveç Doğu Hindistan Şirketi 1813 yılında iflasını ilan etti.

Polonya'da da soylular ile krallar arasında benzer siyasi egemenlik kavgaları yaşandı; ancak Polonya soylu sınıfı *szlachta* ("şılahta" okunur) tam bir başarı sağladı. 16. yüzyılda *szlachta* Polonya krallarının kendisi tarafından seçileceğini kabul ettirdi ve 17. yüzyılın büyük bir bölümünde kralları, mevcut Polonya hanedanının üyeleriyle evlenmiş olan ve ağabeyleri veya kuzenleri İsveç'i

yöneten Vasa hanedanının genç üyeleri arasından seçti. Polonya ile İsveç arasındaki sona ermez gibi görünen savaşlar kısmen aile içi kıskançlıklardan ve anlaşmazlıklardan kaynaklanıyordu. 17. yüzyılda yapılan savaşların Polonya üzerinde yıkıcı bir etkisi oldu; Polonya, Baltık bölgesini İsveç'e, Ukrayna'yı da Kazaklara kaptırdı. (Kazaklar büyük çoğunluğu Rusya'dan kaçan eski serflerden oluşan ve Karadeniz'in kuzeyinde bağımsız otonom topluluklar halinde yaşayan süvari savaşçılardı.) Kazaklar bunu fırsat bildiler ve Yahudilerin Leh baskısının ajanları olduklarını söyleyerek on binlerce Yahudiyi katlettiler. Yetenekli bir komutan olan ve kral seçilen III. Jan Sobieski'nin (hsd 1674-1696) liderliğindeki Polonya orduları, Osmanlı ordusunun Viyana önlerinde yenilgiye uğratılmasında anahtar rol oynadı. Ancak, Sobieski bu askeri başarıları monarşiye daha fazla güç kazandırmak veya Polonya parlamentosunda (*sejm*) reform yapmak için kullanamadı. *Sejm* tek bir üyenin bile her türlü girişimi engelleyebileceği *liberum veto* uygulaması nedeniyle işlemez durumdaydı.

18. yüzyılda Polonya toprakları son derece yıkıcı bir dizi savaşa sahne oldu. Bunlardan bazılarında yabancı ordular savaşırken, bazıları da yabancı bir gücün taraflardan birini desteklediği iç savaş niteliğindeydi. 1768-1772 yılları arasında Rus orduları Türklere karşı bir dizi zafer kazanınca paniğe kapılan Avusturya, Rusların elindeki toprakları işgal etme hazırlıklarına başladı. Yedi Yıl Savaşı'nı sona erdiren antlaşmadan tam beş yıl sonra yeniden Avrupa çapında bir savaşın başlamasından korkan Prusya Kralı Büyük Friedrich, Osmanlı İmparatorluğu'ndan toprak kazanmak yerine Rusya'ya Polonya'nın bir bölümünün verilmesini önerdi. Rus topraklarının bu şekilde genişlemesi yine aynı şekilde Polonya'dan toprak alan Prusya ile Avusturya'nın da genişlemesiyle dengelenecekti. Bu antlaşma üç egemen güç için de uygundu ve Polonya, kralının ve parlamentosunun bu antlaşma karşında çaresiz kalması üzerine, bu bölünmeyle nüfusunun yarısını kaybetti. Siyasi reformlar ve ulusal devrimler 1793 ve 1795 yıllarında meydana gelen iki başka bölünmeyi durdurmada yine başarılı olamadı ve Polonya Avrupa haritasından silindi.

Belge 26 Jan Pasek'in anıları

Jan Chryzostom Pasek (1636?-1701) Polonya'nın küçük soylu sınıfındandı ve bir subay olarak 1650'lerde ve 1660'larda İsveç'e ve Moskova Prensliği'ne karşı savaştı. Yaşamının sonuna doğru anılarını yazmaya başladı. Anlatısında kendini her zaman kahraman olarak gösteriyordu. Anılarında savaşlar hakkında çok çarpıcı öyküler ile aynı zamanda da atların önemi ve sınıf farklılıklarını koruma gibi askeri yaşamın gerçekleriyle ilgili küçük ayrıntılar bulunmaktadır. Buradaki alıntı 1660 yılında Minsk yakınlarında Moskova askerleriyle yapılan bir muharebeyi anlatmaktadır.

> Ordumuz, Tanrı'nın yardımıyla, bu harekâta erkenden başlamak için harekete geçti. İlerlerken herkes kendi tarzında dua ediyordu – ilahiler söyleniyor, Bakire Meryem'e dualar ediliyordu; at üstünde yol alan papazlarımız günah çıkartıyordu. Herkes kendini elinden geldiğince ölüme hazırlıyordu ... Irmağı geçmekte olan sağ cenahımızın tam karşısında bir soylunun etrafı çitlerle çevrili çiftliği bulunuyordu; Moskovalılar şansımızı orada deneyeceğimizi düşünerek birkaç yüz piyade ve dört küçük top yerleştirmişlerdi. Çamurdan toprağa çıkmaya çalışana kadar kendilerini gizlemişlerdi ve tam o sırada Moskova piyadesi ortaya çıktı. Kâh üstümüze ateş açıyor, kâh top atıyorlardı. Top gülleleri dolu gibi yağıyor, birçok adamımızı deviriyordu; bazıları da tüfek ateşiyle yere düşüyordu. Yine de, kaçmaya başlarsak yok olacağımızı bildiğimizden son sürat onlara saldırdık. Kör bir şekilde ateşin içine daldık ve buğdayla saman gibi iç içe girdik, çünkü yapacak başka bir şey yoktu.
>
> Bu kapışmayla birlikte acımasız bir katliam başladı. En kötüsü savaş baltalarıydı. Çarpışmaya başlamamızın üstünden çeyrek saat geçmeden hepsini öldürmüştük; açık arazide olduğumuzdan tek bir tanesi bile kaçamamıştı. Denildiğine göre 100 ceset vardı. Bizim adamlarımız da kayıp verdi; kimisi öldürüldü, kimisi yaralandı. Benim doru -at- ben üstündeyken göğsünden vuruldu, kafasına savaş baltası yedi, daha sonra da dizine yedi. Dizine aldığı o darbe olmasaydı onu kullanmaya devam ederdim. İşte, orduda atlardan yana böyle bir şansım var; o kadar pahalıya satın aldıktan sonra, bir tanesini bile sattığımı hatırlamıyorum. Hepsi ya yaralandı, ya öldü ya da öldürüldü; bu kötü şans ordudan ayrılmama sebep oldu. Yoksa hâlâ askerdim; bu zamana kadar asker olarak kalırdım, ama artık babamın at alacak parası kalmamıştı, ben de bu şanssızlığımdan artık nefret ediyordum. Öyle ki, birçok kereler şanssızlığım yüzünden gözyaşı döktüm. Onun üzerine at değiştirdim ve hizmetlimden bindiği gri atımı istedim ve ona ırmağı yaya olarak geçmesini söyledim; ama o kısa bir süre sonra elegeçirdiği, benimkinden daha iyi olan bir atla bana yetişti ... paralı süvariler üzerimize yoğun bir ateş açtılar, ama bizimkiler fişeklerini piyade üzerinde kullanmış olduklarından çok az karşılık verebildiler; zaten tüfeklerimizi doldurmak için zamanımız yoktu. Her zaman düşman üzerine dolu bir tüfekle ilerlemenin çok yararlı olduğunu söylerim ancak ordular göğüs göğse çarpışmaya başladıklarında tüfeği yeniden doldurmak nadiren mümkün olabilir, bu durumda ana silah kılıçtır. Ancak kılıçlar adam adama, insan insana karşı olduğunda etkilidir ... Artık onları koyun gibi boğazlamaya başlamıştık. Eğer o sırada yanımda bir hizmetlim olsaydı canının çektiği en mükemmel ata sahip olabilirdi; çünkü yüksek rütbeli subayları, at üstünde ne kadar şık donanımlı insan varsa doğruyorduk. Efendisi içki içerken yanından ayrılmayan, ama savaşta ortalıkta görünmeyen alçak bir hizmetkârınız varsa ne yapabilirsiniz ki! Ayrıca bir şövalyeye ikinci bir atın dizginlerinden tutmak hiç yakışmaz; eğer etrafta dizginleri tutacak biri yoksa, gururuna önem veren bir kişi o dizgini eline hiç almamayı yeğler.

(*Memoirs of the Polish Baroque: The Writings of Jan Chryzostom Pasek, A Squire of the Commonwealth of Poland and Lithuania*, der. ve çev. Catherine S. Leach -Berkeley: University of California Press, 1976–, s. 67, 68, 69, 71. İzin alınarak basılmıştır.)

Rusya

18. yüzyıla gelindiğinde Avrupa haritası ve aynı zamanda insanların zihnindeki "Avrupa" çok büyük bir Rusya'yı içeriyordu. 16. yüzyılın ortalarında elli yıl boyunca ülkeyi yöneten IV. İvan ("Korkunç") yüzlerce yüksek soyluyu (*boyar*), ailelerini ve hizmetkârlarını yakalamaları ve öldürmeleri için karalar giymiş özel askerler kullandı. Soyluların mülklerine el koydu ve toprakların yarısını kendisine bağlılıklarını kanıtlayan aşağı düzeydeki "hizmet soylularına" verdi; toprakların geri kalanını kendisine ayırdı (çarın kişisel topraklarına *opriçnina* deniyordu). Bu yeni soylular ve İvan, kendi mülklerine bağlı serfler üzerindeki taleplerini artırdılar. Bunun üzerine serflerin birçoğu İvan'ın sürekli olarak genişleyen ülkesinin sınırları içindeki az sayıda insanın yaşadığı bölgelere kaçtılar ve buralardaki Kazak gruplarına katıldılar. İvan'ın ve kendisinden sonra gelen hükümdarların baskıcı yönetimi ticaret ve sanayiyi de kapsıyordu; çünkü İvan ve daha sonraki hükümdarlar, madenleri, ticari faaliyetleri ve üretimi kraliyet tekeline dönüştürmüşlerdi. Bu durum kentlerin büyümesini engelliyor, Londra ve İstanbul gibi şehirleri zenginleştiren ticari büyümeye izin vermiyordu.

İvan'ın ölümünü ülkede toplumsal çalkantıların çıktığı ve Rusların "Karışıklık Dönemi" adını verdikleri bir dönem izledi. Bu dönemde tahtı ele geçirmeye çalışan hizipler birbirleriyle savaşıp cinayetler işlediler; öldürülen prenslerden biri ya da öteki olduğunu öne süren bir dizi sahtekâr ortaya çıktı; Polonya Moskova'yı işgal etti; Kazaklar ve köylüler de ayaklandı. Boyarlar ve hizmet soyluları ulusal meclisi topladılar (*zemski sobor*) ve İvan'ın yeğeninin torunu Mihail Romanov'u (hsd 1613-1645) çar seçtiler; böylece ülkeyi 20. yüzyılın başlarındaki Rus Devrimi'ne kadar yönetecek olan hanedan kurulmuş oldu. Ancak, *zemski sobor*, Polonya'daki *sejm*'in kralları seçerken veya İngiliz parlamentosunun yüzyılın sonuna doğru William ile Mary'yi çağırdığında yaptığı gibi, bu fırsatı hükümdarın gücünü sınırlamak için kullanmadı. Mihail çok yetenekli biri değildi; ancak danışmanları soyluların desteğini kazanmakta çok becerikliydiler çünkü soylulara, köylülerin ve şehirlilerin zara-

rına olacak yeni ayrıcalıklar veriyorlardı. 1649 yılında soylular çıkardıkları yeni yasayla serfleri tamamen toprağa bağladılar. Mihail'in danışmanları, diplomasi ve yıllık ödemeler yoluyla Ukraynalı Kazaklarla bile bir ittifak kurmayı başardılar; Kazaklar çar ordusunun sadık askerleri oldular ve çarın otoritesinin, özellikle Sibirya'ya genişlemesinde önemli bir rol oynadılar. 1670-1671 yıllarında soylular ve Kazaklar, çarın düzenlemelerinden yararlanmamış olan yoksul Kazakların başlattığı büyük bir köylü isyanını bastırmasında çara yardımcı oldular. Bu olaydan sonra çar kendini *zemski sobor*'u toplantıya çağırmayacak kadar güçlü hissetmeye başladı.

1680'lerde tahtın vârisleri arasındaki anlaşmazlıklar Rusya'yı ikinci bir karışıklık dönemine sokabilirdi, ama küçük yaştaki iki üvey kardeşin tahtı ortak olarak paylaşmaları (onlara yardımcı olan bir de ablaları vardı) gibi sıra dışı bir uygulama buna engel oldu. Erkek kardeşlerin küçüğü I. Petro'ydu ve 1689 yılında, on yedi yaşındayken, ablasını ve üvey ağabeyini devre dışı bırakarak yönetimi ele geçirdi. Petro Rusya'yı olduğundan daha büyük ve daha güçlü bir hale getirmeye kararlıydı ve bunu başarmanın en iyi yolunun savaş olduğuna karar verdi. Rusya, Petro'nun hüküm sürdüğü dönem boyunca bir yıl hariç, her yıl bir ya da daha fazla sınırında savaş halindeydi. Petro, çocukken Batı teknolojisi ve savaş tekniğini incelemişti ve genç bir erkekken –Osmanlıların Karadeniz'deki topraklarını almak için yaptığı büyük savaşlardan sonra– üretim süreçlerini daha iyi öğrenmek ve müttefikler bulmak amacıyla Avrupa şehirlerine gitti. Daha sonraları buralara tebdili kıyafet gittiği hikâyesi anlatılmaya başlandı, ama iki metre boyunda ve refakatinde 250 memur bulunan bir Rusun Londra veya Amsterdam caddelerinde halkın arasına nasıl karışmış olabildiğini düşünmek zordur. Ancak, öğrenmesini engelleyecek protokol uygulamaları olmaksızın seyahat ediyordu ve ülkesine kafası planlarla dolu olarak döndü.

Baltık kıyısında bir liman ele geçirmeye çalışan Petro, 1700 yılında, genç bir kral olan XII. Karl'ın hüküm sürdüğü İsveç'e saldırı emri verdi. Disiplinli İsveç orduları Rus askerlerini çabucak yendiler; bunun üzerine Petro derhal orduyu çok sıkı bir yeniden örgütlenme ve modernizasyon programına soktu. Ordunun gücünü artıracak her şeyi teşvik ediyordu. İsveç modelini örnek alarak zorunlu askerlik uygulamasını getirdi, ama bunu son derece büyük çapta

gerçekleştirdi. İster *boyar* olsun, ister hizmet soylusu, bütün soyluların yaşamları boyunca orduda veya hükümet bürokrasisinde çalışmaları gerekiyordu. Yüz binlerce köylü de bu devasa ordunun çekirdeğini oluşturacak piyadeler olarak yaşam boyu asker olmak üzere askere alındılar. Yine yüz binlerce köylü, madenlerde ve fabrikalarda çalışmak, top, üniforma, tüfek, araba veya ordunun neye ihtiyacı varsa onu imal etmek üzere çalıştırılmaya başlandı. Köylüler, askerleri ve kendilerini besleyecek yeni ürünler, özellikle de patates yetiştirmeye zorlandılar. Savaşlar para gerektiriyordu; bu nedenle Petro vergileri üç katına çıkardı ve XIV. Louis'nin yapmış olduğu gibi, bütün gelirlerin en az dörtte üçünü savaş için harcamaya başladı. Etkili bir savaş düzeni için teknik açıdan yetenekli askerler ve iyi eğitimli liderler gerekiyordu; Petro bu yüzden okullar ve üniversiteler açtı. Ülkeye teknoloji ve taktik konularda danışmanlık yapacak Hollandalı, Alman, İngiliz ve Fransız uzmanlar getirdi; Neva ırmağının Baltık Denizi'ne döküldüğü yere yeni bir başkent inşa etmek için Batılı mimarlar tuttu. Doğal olarak, Sen Petersburg (Petrograd) adını verdiği bu şehrin yapımında da askere alınan işçiler kullanılmıştı. Tarihçiler Neva'nın bataklıklı bölgelerinde caddeler, kanallar, evler, köprüler, saraylar, kiliseler ve kaleler inşa etmek için yüz binlerce işçinin çalıştırıldığını hesaplıyorlar. Batılı fikirler, sık sık kurulan bu ilişkilerle Rusya'ya, ama temelde sadece bir grup eğitimli soyluya sızmaya başladı. Rusların büyük çoğunluğu için ise Petro'nun yaptıkları, sadece çektikleri acıları artırdı.

Petro'nun hedefleri ışığında bakıldığında, otokratik reformları çok etkili olmuştu. Rus orduları daha sonraki savaşlarda İsveç ordularını yendi ve Baltık kıyısında büyük topraklar kazandı; 18. yüzyılın daha sonraki dönemlerinde Karadeniz'in kuzey kıyısını ve Polonya'nın büyük bir kısmını ele geçirdi ve bu toprakları korumak için büyük bir donanma inşa etti. Ancak, Petro'nun yetki makamlarına yetenekli yabancıları yerleştirmesi, sonunda kendisinin bile tahmin etmediği olaylara yol açtı. Kızı Yelizaveta (hsd 1741-1762) zayıf ve aptal oğlu Petro'yu, küçük bir prenslikten Alman bir prensesle evlendirdi; prensesin annesi uzaktan Romanovlarla akrabaydı. Prenses Rus Ortodoksluğuna geçince Katerina adını aldı, Rusça ve Fransızca öğrendi ve sarayda, soylu âşığı Gregory Orlov ve onun

subay kardeşleri de dahil olmak üzere güçlü müttefikler edindi. Kocası III. Petro (hsd 1762) unvanıyla çar oldu ve Büyük Friedrich'e olan hayranlığı, Rusya'nın Prusya'ya yaptığı saldırıyı durdurmasına yol açtı. Bu tam da Katerina ile Orlov'ların aradığı bahaneydi ve Petro'yu tutuklattılar; Orlov'lar Petro'yu öldürdü ve Katerina çariçe oldu. 1773-1775 yıllarında Yemelyan Pugaçov önderliğinde başlatılan büyük bir Kazak ayaklanması, Katerina'nın vilayetlerdeki kraliyet memurlarının rolünü güçlendirmek için reformlara, tarımın geliştirilmesine ve kamu düzenini artırmaya gereksinim olduğuna karar vermesine sebep oldu ve daha sonraki yorumcuların "kanun yapma çılgınlığı" (*legislomania*) olarak adlandırdığı, bir dizi yeni yasa çıkardı.

Katerina –daha sonra ona da Petro'ya denildiği gibi "Büyük" denilmeye başlandı– Piskopos Bossuet'nin yapıtlarını Fransızcasından okumuş ve yüz yıl önce Bossuet'nin inandığı gibi, hükümdarın otoritesinin tanrısal, mutlak ve pederşahi bir özelliği olduğuna yürekten inanmış olabilir. ("Pederşahi" sözcüğünün, iyi ebeveynlerin çocuklarına baktıkları gibi halkına bakan kadın hükümdarları da içerdiğini düşünüyordu.) Ancak Katerina'nın akıl anlayışı –Bossuet'nin kralların yönetimini desteklemesinin dördüncü nedeni– Bossuet'ninkinden çok farklıydı; çünkü aradaki yüzyılda yazarlar, düşünürler ve aydınlar sadece politikada değil, yaşamın bütün alanlarında aklın rolünü tartışmışlardı. Katerina bu düşünürlerin birçoğuyla doğrudan mektuplaşıyor, onları sarayına davet ediyor ve onlara para gönderiyordu. Bunun karşılığında onlar da Katerina'yı "aydın" olarak –bu kendileri için kullandıkları bir sözcüktü– övüyorlardı. "Aydın" tanımı, eğitimli Avrupalılar arasında, izleyen bölümde de göreceğimiz gibi, 18. yüzyılda dünyayı gözlemlemek ve yargılamak için giderek önemli bir standart haline gelmişti.

Aydın hükümdarlar

"Aydın" olarak nitelenen veya kendisini öyle niteleyen tek hükümdar Katerina değildi. 1760'lardan başlayarak Rusya, Prusya, Avusturya, İspanya, İsveç ve Almanya ile İtalya'daki bazı küçük

devletlerin hükümdarları da reform programları başlattılar. Bu programlar kısmen hükümdarların otoriteyi kendi ellerinde toplamaya devam etme ile ülkelerinin askeri gücünü artırma ve ekonomisini geliştirme ama aynı zamanda halklarının yaşam standartlarını da yükseltme arzusuna dayanıyordu. Giderek bu hedeflerin iç içe geçtiğini kabul etmeye başlamışlardı.

"Aydın" hükümdarların reformları yaşamın birçok alanına biçim veriyordu. Krallar hükümette ve yönetimde çoğunlukla bürokrasileri yeniden örgütlüyorlardı; amaçları bürokrasiyi daha uyumlu bir hale getirmek ve devlet politikalarının uygulanmasını hızlandırmaktı. Birçok hükümdar, devlet memurluğu için sınav sistemi oluşturdu; böylece hiç olmazsa bazı devlet makamları, bu görevleri satın almak yerine, liyakat sahibi ve yetenekli oldukları için atanan kişiler tarafından doldurulmaya başlandı. Ülkelerindeki yasaları uyumlu ve sistemli bir hale getirmeye, mahkeme sürecini kısaltmaya ve sadeleştirmeye çalıştılar. İşkence cezasına kısıtlama getirildi, suda boğarak öldürme türünden zalim idam cezaları yasaklandı, ama suçlara verilen cezalar sert olmaya devam etti; hatta hırsızlık gibi sıradan suçlara verilen cezalar sınır dışı etmeyi veya kürek cezasını bile içerecek denli arttı.

Ülkelerinin üretim kapasitesini artırmayı hedefleyen aydın hükümdarlar, ekonomide ithalata karşı korumacı politikalar geliştirdiler ve bazı sanayi kollarına yatırımlar yaptılar. Loncalar gibi bağımsız grupların üretimi düzenleme güçlerini veya ülke içindeki ticaretten vergi alan şehirlerin veya bölgelerin yetkilerini kısıtlamaya çalıştılar. Tarıma çok önem verdiler, tarım yapılan arazi miktarını artırmaya veya patates gibi yeni ürünleri yaygınlaştırmaya uğraştılar. Vergi sisteminde reform yapmaya çalıştılar; bu, birçok yerde ruhban sınıfını vergilendirmek veya kilise arazilerine el koymak anlamına geliyordu. Zaman zaman soyluları bile vergilendirdiler; ancak bu bir politika değildi ve buna genellikle sadece son çare olarak başvuruluyordu. Okulların, özellikle de mesleki ve teknik eğitime yönelik olanların, ama aynı zamanda okuma-yazma öğretilen ilkokulların kurulmasını desteklediler. Avrupa'da zorunlu eğitim ilk kez Prusya'da 1763 yılında yasalaştı. Hükümdarlar aynı zamanda öksüz ve yetimlerin, sakatların, yaşlıların ve malul gazilerin

bakıldığı kurumları destekledikleri, toprak sahiplerinin köylüler üzerinde kurduğu baskıyı hafifletmeye çalıştılar. Hükümdarlar bir emek düzeni olan serfliğe son vermediler, ama serfliğin tarımda üretimi azaltan veya köylüleri askerlik hizmeti yapamayacak hale getiren özelliklerine sınır getirmeye çalıştılar. 1780'lerde Avusturya-Macaristan Kralı II. Joseph serfliği yasakladı; ancak, bu yasakla köylülerin toprak sahiplerine karşı olan yükümlülükleri –bu aşamada artık zorunlu işçilik olarak değil, genellikle para olarak ödeniyordu– devlete vergi ödeme yükümlülüğüne dönüştürüldü.

Devlet okulları kilise okullarıyla yarış içindeydi ve hükümdarlar kilisenin bağımsız gücünü başka şekillerde de sınırlıyordu. Katolik ülkelerde hükümdarlar kilise atamalarında daha fazla söz sahibi oldular veya ruhban sınıfının işledikleri suçlar için özel mahkemelerde yargılanmaları gibi ayrıcalıklara kısıtlamalar getirdiler. Avusturya'da II. Joseph manastırlarda yaşayanların tembel parazitler olduklarını ve manastırların mülklerini devlet okulları ve yardım kurumları açmak için kullanmanın daha iyi olacağını ileri sürerek birçok manastırı kapattı. Birçok ülkede hükümdarlar Cizvit tarikatını yasakladılar. Dini azınlıklara sınırlı da olsa, resmen hoşgörü sağlandı ve yüzyılın sonunda bu hoşgörü bazı ülkelerde Yahudileri de kapsadı. Bu tür önlemler genellikle mali açıdan yarar sağlıyordu; çünkü vasıflı işçi göçünü teşvik ederek ekonomiye canlılık getiriyordu. Bunlar aynı zamanda kilisenin hükümdarın gücüne rakip bir güce sahip ayrı bir organ olmayıp diğer birçok kurum gibi, onun da amacının devleti desteklemek olması gerektiğinin açık işaretleriydi.

18. yüzyılın sonlarına doğru, mutlakıyetçi hükümdarlar hedeflerine ulaşmakta bir önceki yüzyıla göre daha başarılıydılar; ama yine de planları, bunları gerçekleştirme imkânlarını çok aşıyordu. Aydın hükümdarlar reform yaparken halklarının refahı ile ilgili insani düşüncelerle hareket ediyorlardı; ama bunlarda daha çok ülkenin askeri ve ekonomik açıdan güçlü olması ve mutlaki monarşinin siyasi bütünlüğünü koruma gibi pragmatik kaygılar rol oynuyordu. Ancak bu hedeflerin birbirine karşıt olduğunu düşünmüyorlardı; tersine sağlıklı, varlıklı ve mutlu vatandaşların daha fazla çalışacağını, daha fazla çocuk sahibi olacağını ve daha fazla vergi ödeyeceğini düşünüyorlardı.

*

17. yüzyıl ile 18. yüzyılın başları, hem siyaset kuramı hem de hükümdarların bizzat uyguladıkları önlemler bakımından "mutlakıyet çağı" olarak değerlendirilir. Ancak, neredeyse kesintisiz yapılan savaşların büyük maliyetlerinin yanı sıra, geleneksel ayrıcalıklar, yasal çeşitlemeler ve coğrafi gerçekler, mutlak hükümdarların kendi iradelerini dayatma güçlerine bazı sınırlamalar getiriyordu. Bu savaşlar arasında Otuz Yıl Savaşları gibi tüm Avrupa'ya yayılan çatışmalar, bölgesel savaşlar, iç savaşlar, hanedan savaşları, isyanlar ve son olarak da 1755-63 yılları arasında yapılan ve ilk "dünya savaşı" olarak değerlendirilen Yedi Yıl Savaşı vardı. Bütün bu savaşlar giderek daha büyük ve daha ölümcül olan sürekli ordularla ve donanmalarla yapılıyordu ve taraflar arasında değişken ittifaklar kuruluyordu.

Savaşlar devletlerin her biri kendine özgü modelleri izleyen iç siyasetlerini biçimlendirdi, ama bazı ortak temalar da ortaya koyuyordu: Bunlar, ister tek bir hükümdarın isterse temsili bir meclisin elinde olsun, merkezi otoritenin yayılması, devlet bürokrasisinin giderek gelişmesi ve bölgesel bir güç olma ve sömürgelerden zenginlik elde etme arayışlarıydı. Fransa'da XIV. Louis yasal ve dinsel bir birlik kurmaya çalıştı ve sürekli olarak Habsburg gücüne karşı çıktı, ama yaptığı savaşlar ülkesini mali olarak tüketti. Yayılmacı bir dış politika İspanya'da da siyasal krizlere yol açtı, İspanya sık sık iflasını ilan etti ve Hollanda Cumhuriyeti'ni bağımsız bir ülke olarak tanımak zorunda kaldı. Britanya Adaları'nda Kral I. Charles ile para, din ve kralın gücünün sınırları konusunda düşülen anlaşmazlık iç savaşa ve krallığın kaldırılmasına yol açtı, ama yıllarca süren savaş ve toplumsal kargaşa sonrasında monarşi, Avam Kamarası'nın toprak sahibi soylularını İngiltere'nin en güçlü grubu yaparak yeniden kuruldu. Hollanda Cumhuriyeti, İspanya'dan bağımsızlığını kazandıktan sonra uluslararası ticaret ve dini ve toplumsal hoşgörü politikaları sayesinde inanılmaz bir refaha kavuştu. Doğu Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu, Avusturyalı Habsburglar, Brandenburg-Prusya, İsveç, Polonya ve Rusya hükümdarla soylular arasında geçen mücadelelere ve birbirleriyle giriştikleri savaşlara sahne oldu. 18. yüzyılın sonlarına doğru, bu devletlerin çoğunda

kendilerini "aydın/aydınlanmış" sayan hükümdarlar hem kendi iktidarlarını ve askeri güçlerini artırmak hem de tebaalarının hayatlarını iyileştirmek için reform programları başlattılar.

XIV. Louis kendisinin devlet olduğunu ve gerçekten Tanrı'ya vekâlet ettiğini düşünmüş olabilir. Prusya Kralı II. Friedrich kendisinin devletin "birinci hizmetkârı" olduğunu ve gücünün tebaasının refahından geldiğini söylüyordu. Ne Louis ne de Friedrich halklarının buna karşı çıkacağını düşündüler; ama izleyen bölümde de göreceğimiz gibi, 18. yüzyılın son yıllarında Fransa, Prusya ve Avrupa'nın başka bölgelerindeki bazı bireyler mutlakıyetçiliğin, hatta sınırlı monarşinin bile, hiçbir şekilde "aydın" olamayacağını düşünüyorlardı.

Mutlakıyet ve mutlakıyetin sınırlamaları, William Beik, *Absolutism and Society in Seventeenth Century France: State Power and Provincial Aristocracy in Languedoc* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985) ve Valerie A. Kivelson, *Autocracy in the Provinces: The Muscovite Gentry and Political Culture in the Seventeenth Century* (Stanford: Stanford University Press, 1996) başlıklı kitaplarda ele alınmaktadır.

"17. yüzyıl krizi" ile ilgili birçok farklı bakış açısı, Trevor Ashton, der., *Crisis in Europe, 1560-1660* (New York: Basic Books, 1965) ve Geoffrey Parker ve Lesley M. Smith, der., *The General Crisis of the Seventeenth Century,* 2. baskı (Londra: Routledge, 1997) başlıklı kitaplarda bulunmaktadır. Theodore Rabb konuyu *Struggle for Stability in Early Modern Europe* (Oxford: Oxford University Press, 1975) başlıklı kitapta yeniden kavramsallaştırmıştır. Bu konuları tekrar ele alan antoloji için *bkz.* Philip Benedict ve Myron P. Gutmann, der., *Early Modern Europe: From Crisis the Stability* (Dover: University of Delaware Press, 2006) ve "The Crisis of the Seventeenth Century: Interdisciplinary Perspectives," özel sayı, *Journal of Interdisciplinary History* 40/2 (Autumn 2009).

Devletlerin yükselişinde savaşın rolü ve finansmanı konusu için *bkz.* John Brewer, *The Sinews of Power: War, Money, and the Eng-*

lish State, 1688-1783 (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990); Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States A.D. 990-1990* (Oxford: Oxford University Press, 1990); Brian M. Downing, *The Military Revolution and Political Change: Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe* (Princeton: Princeton University Press, 1992); Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare, 1500-1800* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1999); Robert I. Frost, *The Northern Wars: War, State, and Society in Northeastern Europe, 1558-1721* (Harlow, UK: Longman, 2000); H. M. Scott, *The Emergence of the Eastern Powers, 1756-1775* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001). Geoffrey Parker, der., *The Thirty Years War,* 2. Baskı (Londra: Routledge, 1997) seçilmiş makaleleri bir araya getirmiştir, Peter H. Wilson, *The Thirty Years War: Europe's Tragedy* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009) ise, konuyu ayrıntılı olarak ele alır.

İngiliz İç Savaşı'nı çeşitli açılardan ele alan birçok yapıt vardır. İç savaşın nedenlerini ele alan iki kitap şunlardır: Christopher Hill, *Intellectual Origins of the English Revolution Revisited*, gözden geçirilmiş baskı (Oxford: Clarendon Press, 1997) ve Ann Hughes, *The Causes of the English Civil War,* 2. baskı (Basingstoke, UJ: Palgrave-Macmillan, 1998). David Scott, *Politics and War in the Three Stuart Kingdoms, 1637-1649* (Basingstoke, UK: Palgrave-Macmillan, 2003) iç savaş hakkında iyi bir çalışmadır. Jonathan Scott, *England's Troubles: Seventeenth-Century English Political Instability in European Context* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000) ise İngiltere'deki olayların Avrupa'nın geri kalanı üzerindeki etkisini incelemektedir. Christopher Hill'in, *The World Turned Upside Down: Radical Ideas during the English Revolution* (New York: Viking Press, 1972) başlıklı kitabı radikal gruplar üzerine yapılmış en iyi analizdir. İzleyen gelişmeler için *bkz.* Eveline Cruickshanks, *The Glorious Revolution* (Basingstoke, UK: Palgrave-Macmillan, 2000) ve Gerald Newman, der., *Britain in the Hanoverian Age, 1714-1837* (New York: Garland, 1997).

Hollanda siyasi tarihi için *bkz.* Jonathan I. Israel, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall, 1477-1806* (Oxford: Oxford University Press, 1995). Simon Schama, *The Embarrassment of*

Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age (New York: Vintage, 1997) Hollanda kültürünü daha geniş bir şekilde ele almaktadır.

Fransa ile ilgili genel çalışmalar için *bkz.* William Doyle, der., *Old Regime France* (Oxford: Oxford University Press, 2001) ve Sharon Kettering, *French Society, 1589-1715* (Harlow, UK: Longman, 2001). Fronde konusunda en yetkin çalışma Orest Ranum'un, *The Fronde: A French Revolution, 1648-1652* (New York: W. W. Norton, 1993) adlı kitabıdır. John B. Wolf'un, *Louis XIV* (New York: W. W. Norton, 1968) başlıklı kitabı bu dramatik kralın İngilizce olarak yazılan en iyi biyografisi olma özelliğini hâlâ korumaktadır. İspanya için *bkz.* John Lynch, *Bourbon Spain, 1700-1800* (Oxford: Oxford University Press, 1989).

Siyasi değişiklikleri yerel düzeyde inceleyen çalışmalar için *bkz.* David Underdown, *Fire From Heaven: Life in an English Town in the Seventeenth Century* (New Haven: Yale University Press, 1992), William Beik, *Urban Protest in Seventeenth-Century France: The Culture of Retribution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997); Wayne te Brake, *Shaping History: Ordinary People in European Politics, 1500-1700* (Berkeley: University of California Press, 1998); John Morrill, *Revolt in the Provinces: The People of England and the Tragedies of War, 1603-1648* (Londra: Longman, 1999).

Kuzey ve Doğu Avrupa için *bkz.* D. G. Kirby, *Northern Europe in the Early Modern Period: The Baltic World, 1492-1772* (Londra: Longman, 1990); Simon Dixon, *The Modernization of Russia, 1676-1825* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999); Nancy Shields Kollman, *By Honor Bound: State and Society in Early Modern Russia* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1999); Charles Ingrao, *The Habsburg Monarchy, 1618-1815,* 2. baskı (Cambridge: Cambridge University Press, 2000); Donald Quartaert, *The Ottoman Empire, 1700-1922* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000); Philip G. Dwyer, der., *The Rise of Prussia 1700-1830* (Harlow, UK: Longman, 2000).

Aydın mutlakıyet için John Gagliardo'nun, *Enlightened Despotism* (New York: Harlan Davidson, 1967) başlıklı kitabı temel eser

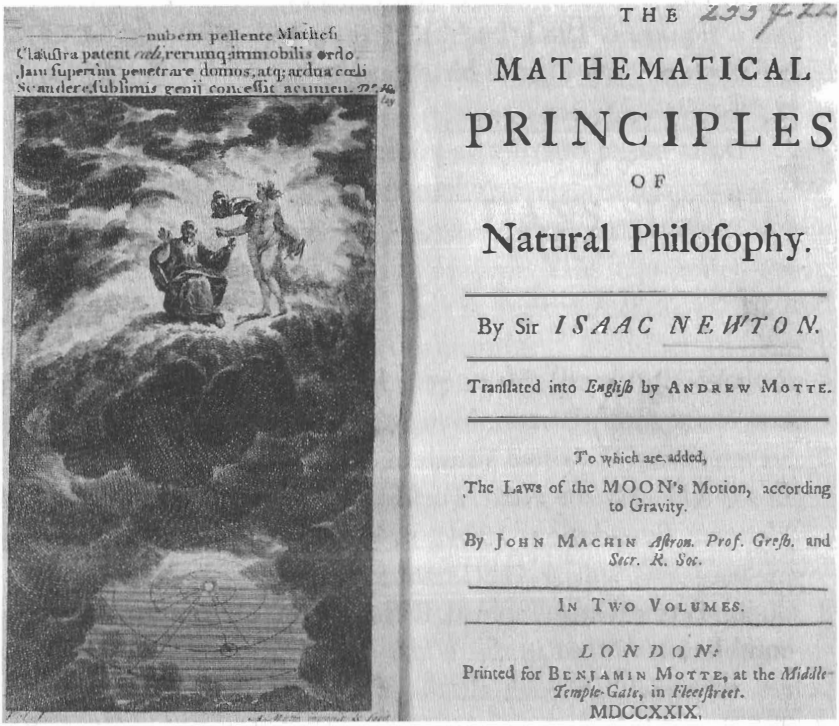
olma özelliğini korumaktadır. Hamish Scott, der., *Enlightened Absolutism: Reform and Reformers in Later Eighteenth-Century Europe* (Londra: Macmillan, 1990) değişik ülkeler üzerine bir dizi makale içermektedir. James Van Horn Melton, *Absolutism and the Eighteenth-Century Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988) hükümdarların ilgilendikleri bir konuyu ele alırken Marc Raeff'in, *The Well Ordered Police State: Social and Institutional Change Through Law in the Germanies and Russia* (New Haven, CT: Yale University Press, 1983) başlıklı kitabı hukuk alanındaki değişiklikleri inceleyen çok önemli bir yapıttır.

Daha başka öneriler ve yönlendirmeler için *bkz.* www.cambridge.org/wiesnerhanks.

Notlar

1 Richard H. Powers, der. ve çev., *Readings in European Civilization Since 1500* (Boston: Houghton-Mifflin, 1961), s. 129,130.
2 Steven G. Reinhardt ve Vaughn L. Glasgow, der., *The Sun King: Louis XIV and the New World* (New Orleans: Louisiana State Museum Foundation, 1984), s. 181 başlıklı kitaptan alıntılanmıştır.
3 Büyük Petro, Rütbe Tablosu, Richard Lim ve David Kammerling Smith'in, *The West in the Wider World: Sources and Perspectives,* başlıklı kitabından alıntılanmıştır II. cilt (Boston: Bedford, 2003), s. 100.
4 James I, "Speech of 1609,"[1609 Konuşması] *The Political Works of James I,* der. Charles Howard McIlwain (New York: Russell and Russell, 1965), s. 307.
5 Büyük Petro, Batılı Kıyafet ve Tıraş Hakkında Kararname, 1701 ve 1705, Lim ve Smith'in *The West,* başlıklı kitabından alıntılanmıştır, s. 99.
6 James I, *Political Works of James I,* s. 307.

10 Kültürel ve Entelektüel Yaşam, 1600-1789

Isaac Newton'ın ölümünden iki yıl sonra, 1729'da yayımlanan *Principia*'sının İngilizce çevirisinin başlık sayfası ile kapaktaki temsili resim. Resimde klasik çağ giysileri içindeki bir adam bulutların üzerinde oturmakta, önünde elinde bir pergel tutan çıplak bir kadın figürü bulunmakta, altında ise güneş sistemi yer almaktadır. Önemli bilim adamları veya onların düşünceleriyle ilgili kitaplarda kullanılan bu tarz yüceltici resimlerde pergeller feraset simgeleri olarak kullanılır ve genellikle çıplak kadın figürleri bulunur, bazen bunlar açıkça "gizlerini gösteren Doğa" olarak adlandırılırdı.

Kronoloji

1543	Kopernik, *Göksel Kürelerin Dönüşleri Üzerine*'yi yayımlar
1610	Galileo *Yıldızların Habercisi*'ni yayımlar
1620	Bacon *Yeni Organon*'u yayımlar
1635	Académie Française kurulur
1637	Descartes *Metot Üzerine Konuşma*'yı yayımlar
1660	Royal Society of London kurulur
1661	Versailles Sarayı'nın inşaatı başlar
1667	Milton *Kayıp Cennet*'i yayımlar
1687	Newton *Principia*'yı yayımlar
1748	Montesquieu *Kanunların Ruhu Üzerine*'yi yayımlar
1752-72	Diderot ile d'Alembert *Encyclopédie*'yi yayımlar
1759	Voltaire'in *Candide*'i anonim olarak yayımlanır
1762	Rousseau *Emile veya Terbiyeye Dair*'i yayımlar
1786	Mozart *Figaro'nun Düğünü*'nü besteler
1789	Lavoisier *Temel Kimya Kitabı*'nı yayımlar

1550'de, Rönesans sözcüğünün yaratıcısı olan İtalyan sanat tarihçisi Giorgio Vasari, yazdığı bir dizi biyografide çağının ressamlarını, heykeltıraşlarını ve mimarlarını "ender bulunan dâhiler" olarak tanımladı. Yüz yetmiş beş yıl sonra, kültür üzerine yorum yapan bir başka yazar, İngiliz şair Alexander Pope (1688-1744), bu tanımı matematikçi ve fizikçi Isaac Newton'ı da (1642-1727) kapsayacak şekilde genişletti ve Newton'ın ölümünün hemen ardından yağmaya başlayan övgülerin bir parçası olarak onun için bir beyit yazdı:

> Karanlıkta gizliydi Doğa ile Doğa'nın kanunu,
> Tanrı *Newton olsun!* buyurdu, her şey *Işık oldu.*

Newton'ın kendisi ise bundan bu kadar emin değildi. 1675 yılında kendisi gibi bir bilim adamı olan Robert Hooke'a yazdığı bir mektupta, "Eğer ben [başkalarından] daha uzakları gördüysem, bunu devlerin omzunda durduğum için yapabildim" diyordu. Entelektüel gelişim bakımından, Vasari'nin biyografilerinden Pope'un şiirine kadar geçen döneme çoğunlukla "Bilim Devrimi" adı verilir. Bu ad, okumuş ve bilgi sahibi insanların doğal dünyaya yaklaşımındaki ve bu dünyayı kavramsallaştırma ve inceleme yöntemlerindeki değişikliği göstermek için kullanılır. Rönesans gibi Bilim Devrimi de tam olarak nerede başladığı ve nerede bittiği saptanabilen bir olay olmaktan çok, bir dizi gelişmenin adıdır. Ancak bu gelişmelerin Pope'un algıladığı gibi birden her şeyi değiştiren ani deha patlamaları şeklinde mi ortaya çıktığı, yoksa Newton'ın tanımladığı gibi, önceki gelişmelere dayalı olan istikrarlı bir ilerleme mi olduğu konusu hâlâ tartışılmaktadır.

Yakın geçmişteki bilim adamları arasında, dramatik bir değişimin gerçekleştiğine dair tezi en hararetle savunan kişi, felsefeci ve fizikçi Thomas Kuhn (1922-1996) olmuştur. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions* [1962, Bilimsel Devrimlerin Yapısı] adlı kitabında doğal dünyayı inceleyen (bugün kendilerine bilim insanı dediğimiz) kişilerin belli bir dünya görüşü çerçevesinde çalıştıklarını ve bu görüşün kendisiyle çelişen birçok veri toplanana ve ar-

tık hiçbir kuramın bu çelişkilerin tümünü açıklamaya yetmediği bir an gelene kadar sürdürüldüğünü ileri sürmüştür. Bu noktada, genellikle bilim insanlarının normal olarak içinde çalıştıkları düzenin dışından biri, Kuhn'un "paradigma değişikliği" dediği, köklü bir biçimde farklı bir dünya görüşü önerir. Bu yeni paradigma yalnızca bilgiyi artırmakla kalmaz, aynı zamanda kendisini kabul edenlerin dünyayı tamamen farklı bir biçimde görmelerini sağlar. Kuhn bu tarz paradigma değişikliklerinin örneği olarak 16. yüzyılla 18. yüzyıl arasında görülen çok sayıda bilimsel gelişmeden söz eder, ama Kuhn'a göre bunların en önemlisi dünya-merkezli bir evren görüşünden güneş-merkezli bir evren görüşüne geçilmesidir. O zamandan bu yana başka bilim tarihçileri, Kuhn'un büyük değişiklikleri fazlasıyla abarttığını öne sürmüşlerdir. Onlara göre, Bilim Devrimi'nin önde gelen düşünürleri, eski kaynaklarda yer aldığı gerekçesiyle birçok düşünceye sahip çıkmayı sürdürmüşler ve kendi görüşlerini ortaçağdaki âlimlerin çalışmaları üzerine inşa etmişlerdir. Ancak Kuhn'un tezi çok etkili olmuş ve "paradigma değişikliği" sözü iş yaşamında, siyasi hayatta ve hayatın başka alanlarında öyle yaygınlaşmıştır ki, özellikle "farklı düşünmek" ile birlikte kullanıldığında neredeyse bir espri haline gelmiştir.

Paradigma değişikliği adını verelim veya vermeyelim, 17. ve 18. yüzyıllarda eğitimli Avrupalıların dünya görüşünde köklü bir değişiklik meydana gelmiş olduğu düşüncesi güçlü bir kanıdır ve bilim alanının ötesine uzanır. Pope, Newton'ı övmek için "ışık" sözcüğünü kullanır, çünkü Newton'ın keşiflerinden çoğu ışık ve optik ile ilgilidir; aynı zamanda Pope onu evreni araştırırken "aklın ışığını" kullanan biri olarak görür. 18. yüzyıl düşünürleri kendi dönemlerini "Aydınlanma" olarak tanımlıyorlardı; bu düşünce biçiminin ilkelerini 1784'te Alman filozof Immanuel Kant (1724-1804) "*Sapere aude!* [Bilmeye cüret et!] *Kendi* anlayışını kullanma cesaretine sahip ol!"[1] biçiminde özetlemişti.

Aydınlanma da Rönesans gibi getirdiklerinin bilincinde olan bir entelektüel akımdı. Rönesans düşünürleri, kendilerinin klasik dönem kültürünün yeniden doğuşunun bir parçası olduğunu; Aydınlanma düşünürleri ise bilginin onları eski çağlardan kurtaracağını

düşünüyorlardı. Onlara göre, "aklın ışığı" önyargının, batıl düşüncenin, kör inancın, cehaletin, zulmün ve adaletsizliğin karanlığını aydınlatmak için kullanılabilirdi. Klasik dönem toptan reddedilmiyordu, çünkü mimarlar, yazarlar ve hatta siyaset kuramcıları kendilerine model olarak eski Yunan ve Roma örneklerini alıyorlardı, ama bunlar bilinçli olarak ve seçerek kullanılmalı ve üstün görülmemeliydi. Çağlar öncesinden süzülen bilgeliğin sorgulanması din alanına da yayıldı ve düşünürler, Hıristiyan kiliselerinin kültürel ve kurumsal otoritesini sarsmaya ve birçok inancı ve uygulamayı "batıl itikat" olarak tanımlamaya başladılar.

Aydınlanma düşünürleri –ki Fransa'dakiler kendilerine *philosophes* diyordu– bilimdeki gelişmeleri entelektüel özgürlüklerini sağlayan en önemli kaynak olarak görüyor ve René Descartes ve John Locke gibi, eskiden kalma görüşlerin karşısında aklın ve gözlemin rolünü vurgulayan bazı 17. yüzyıl düşünürlerinin yapıtlarına başvuruyorlardı. Doğa bilimlerinden aldıkları düşünceleri ve yöntemleri toplum bilimlerine uyguluyor, fiziksel dünyada geçerli olan yerçekimi kanunu ve diğer "doğa kanunları" gibi, insanlara da uygulanabilecek kanunlar ve kurallar bulmaya çalışıyorlardı. Bu düzen çabası tek bir ideolojiye götürmedi, çünkü birçok konuda farklı bir sürü düşünce vardı. Ama genel olarak bazı değerler etrafında bir fikir birliği oluştu. Bunlar akıl, dini hoşgörü, ilerleme, özgürlük ve fayda ile geleneklere ve dogmalara karşı duyulan kuşkuculuktu.

17. ve 18. yüzyıl Avrupa'sındaki kültürel ve entelektüel gelişmeler Bilim Devrimi ve Aydınlanma ile sınırlı değildi; çünkü sanatta, edebiyatta ve müzikte de yeni biçimler ve temalar ortaya çıkıyordu. Bütün bu gelişmeler 9. bölümde ele aldığımız merkeziyetçi hükümdarlar tarafından destekleniyordu; çünkü akıllı yöneticiler, saraylarında eğitimli ve yetenekli yazarların, bilim adamlarının, felsefecilerin, müzisyenlerin ve sanatçıların bulunmasının kendi itibarlarını güçlendireceğini anlamışlardı. Bu yüzden yöneticiler –ve zengin din adamları ile soylular– övgü dolu ithaflarla kendilerine adanan bilimsel ve felsefi eserlerin, politikalarını ateşli bir biçimde savunanların yazılarının, taşkın bir övgüyle dolu şiirlerin, gerçek

boyutların çok ötesindeki dev kişi ve aile portrelerinin karşılığında, bu kişilere para, öğretmenlik gibi işler ve sarayda veya kilisede memuriyetler dağıtıyorlardı.

Ancak bu geleneksel hamilik sisteminin yanı sıra, fikirlerin paylaşılmasını ve yazarlara, sanatçılara ve düşünürlere destek verilmesini sağlayan yeni toplumsal ve kültürel kurumlar da gelişti. Bu kurumların bazıları, bilim ve edebiyat dernekleri, dergiler ve gazeteler, üye olmak için para ödenen kulüpler ve localar gibi resmi kurumlardı. Çoğu ise salonlar, kahvehaneler ve tavernalar gibi gayri resmi kurumlardı. Bu gibi yeni kurumlar genellikle sarayların, kiliselerin ve üniversitelerin geleneksel entelektüel çevrelerinin dışında oluşuyor ve yeni fikirlerin dinleyici bulduğu ve bu fikirlerin genellikle doğduğu yeri, Alman filozof Jürgen Habermas'ın "kamusal alan" adını verdiği alanı oluşturuyordu. Buralar Aydınlanma'nın işlerinin görüldüğü yerlerdi.

Bilim cemiyetleri, salonlar, gazeteler

Habermas'ın tanımladığı anlamdaki "kamusal alan" tam olarak 18. yüzyılda gelişti, ama bunun kökeninde daha önceki dönemlerdeki insanların konuşmak, tartışmak ve fikirlerini savunmak üzere bir araya geldikleri resmi ve gayri resmi gruplar vardı. İtalyan Rönesansı dönemindeki şehirlerde hümanistler kendilerinin "Edebiyat Cumhuriyeti"nin üyeleri olduğunu düşünür, bu terimi sözlü ve yazılı olarak her türlü fikri paylaşan eğitimli insanlar için kullanırlardı. Bunların arasında en resmi olanları, başlangıçta klasik dönemi incelemek için kurulan, ama 16. yüzyılın sonunda birçok konuda bilimsel konuşmaların yapıldığı yerler haline gelen akademiler ve cemiyetlerdi. Birçok akademi kısa ömürlü kişisel girişimler olarak kaldı, ama kraliyet hamiliğine giren ve genellikle sınırlı sayıda üyesi olan bazıları da ulusal akademilere dönüştü. Örneğin Fransız dili ve kültürü ile ilgilenen Académie Française, 1635 yılında Kardinal Richelieu ile XIII. Louis tarafından kuruldu ve bugün hâlâ varlığını sürdürmektedir.

17. yüzyılda Roma'da, Floransa'da, Paris'te, Londra'da ve birçok başka yerde, sadece doğa ve bilim araştırmacılığı yapmak üzere özel akademiler kuruldu. The Royal Society of London (1660'da kuruldu) incelenmek üzere örnekler topluyor, hava pompası ve barometre gibi yeni aletlerle yapılan deneyleri destekliyor ve raporlar yayımlıyordu. Berlin'de 1700 yılında Alman filozof ve matematikçi Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) tarafından Elektör Sophie Charlotte için kurulan Bilim Akademisi'nde astronomi araştırmaları ve diğer bilimsel çalışmalar destekleniyordu. 18. yüzyılın ortalarında bazı yeni bilim toplulukları, kendi misyonlarını (1731'de kurulan Royal Dublin Society'nin sözleriyle) "ziraatı, imalatı ve diğer yararlı zanaatları" geliştirmek olarak tanımlıyorlardı. Bunların amacı, bilimi pratik sorunların çözümünde kullanmak ve bilgiyi daha geniş kitlelere yaymaktı, bu yüzden bulgularını Latince olarak değil, yerel dillerde yayımlıyorlardı.

Önce İtalya'daki, daha sonra başka yerlerdeki bilim cemiyetlerinde doğal nesnelerin sergilendiği daimi koleksiyonlar bulunuyordu. Bugün doğa tarihi müzeleri diyebileceğimiz bu yerlere o zamanlar "harikalar salonu" veya "tuhaflıklar odası" deniyordu. Buralarda yerel olarak bulunmuş ilginç şeyler, yani olağandışı bitki örnekleri, (kavanozlarda veya doldurulmuş olarak saklanan) kusurlu doğmuş hayvanlar, fosiller, geodlar gibi güzel jeolojik oluşumlar ve dünyanın başka yerlerine seyahatler yapan Avrupalıların getirdikleri nesneler sergilenirdi. Bu koleksiyonlar başlangıçta özeldi, ama çoğu sonradan halka açıldı. Böyle bir koleksiyonu görmek, sergiyi gezenlere, Royal Society of London koleksiyonunun ilk küratörü olan Robert Hooke'un (1635-1703) sözleriyle "Doğa'nın Kitabını okumak, sayfalarını çevirmek, ezberlemek ve düşünmek" fırsatını tanıyordu. Günümüzdeki müzelerin yaptığı gibi bu koleksiyonları oluşturanlar da kendilerine daimi bir bina ve daha fazla örnek toplamak için kaynak sağlayabilecek varlıklı hamiler arıyorlardı. Büyük Petro, Sibirya ve Rusya'nın orta kısımlarından toplanan arkeolojik bulgulardan oluşan koca bir koleksiyon biriktirmişti. "Doğa harikala-

rı"nın yanı sıra, bu koleksiyonlarda Avrupa'nın geçmişine veya dünyanın farklı bölgelerine ait sanat yapıtları ve insan yapımı başka nesneler de bulunur, bunlar ve doğal nesneler bir araya konularak insanları şaşırtmak ve hayran bırakmak amaçlanırdı. Bu koleksiyonları gezip görenler yazdıkları mektuplarda ve yazılarda gördüklerini anlatırlardı. Bazı koleksiyonların katalogu basılırdı; böylece bunları gidip görmeye parası yetmeyenler de oralarda hangi harikulade şeylerin bulunduğunu bilirdi. Özellikle İngiltere'de yaşayan varlıklı gençler, bilgi ve tecrübe kazanmak amacıyla Avrupa'nın entelektüel merkezlerine yaptıkları seyahatleri kapsayan "Büyük Tur" sırasında bu koleksiyonları da mutlaka görürlerdi.

Bu bilim cemiyetlerinden birinin, en ünlü üyesi İtalyan bilim adamı Galileo Galilei olan Academy of Linceans'ın (adını vaşak *–lynx–* sözcüğünden almıştı) üyeleri, doğayı resmetmeye karar verdiler. Bütün Avrupa'yı gezip, koleksiyonlardaki her malzemenin resmini çizdiler. Bu koleksiyonların çoğu daha sonra oluşan ulusal müzelerin alt yapısını oluşturdu ve 18. yüzyılın sonlarında, bunlardan birkaçı ellerindeki malzemeyi doğanın taşkınlığını değil de düzenini vurgulayacak biçimde sergilemeye başladı.

Avrupa'daki şehirlerde fikir tartışmalarının geliştiği yerler yalnızca bilim cemiyetleri ve müzeler değildi. Kökeni tam olarak bilinmeyen, gönüllü kardeşliğe dayalı Mason Derneği ilk önce İngiltere'de, daha sonra Avrupa kıtasında, üyelerinin politika ve bilim konularını tartışmak üzere bir araya geldikleri localar oluşturdu. Edinburgh'daki tartışma grupları üniversitelerde, evlerde ve kentteki sayısız tavernada buluşuyordu –bir tahmine göre, sadece kırk bin nüfusu olan bu kentte içki içilebilen altı yüz mekân vardı. Paris'te yaşayanlar da 18. yüzyılın sonlarında *museé* adı verilen kulüpler kurdular. Bu kulüplerde yapılan konuşmaları dinlemek, bilimsel deneyleri izlemek veya yapmak ve bir sürü farklı konuda yapılan tartışmalara katılmak için bir ücret ödemek gerekiyordu. Bunların çoğunun yüzlerce üyesi vardı; ücretler zanaatçılar ve işçiler için çok yüksekti; ama hukukçular, memurlar, dükkân sahipleri, hatta bazı orta sınıf kadınları bile üye oluyorlardı. Kendileri-

ni "ilerleme"ye ve "yararlı işler"e adamış olan cemiyetlerle kulüpler ve Mason locaları, Philadelphia ve Rio de Janeiro gibi sömürge şehirlerinde de ortaya çıktı; bunların üyeleri de sıklıkla Avrupalı düşünürlerle temas içindeydiler.

Ulusal bilim akademilerinin kurulmaya başladığı sıralarda, Paris'teki seçkin kadınlar kendilerini de "Edebiyat Cumhuriyeti"ne bağlayan gayri resmi ve özel kurumlar olan salonları oluşturmaya başladılar. Salonlar, salon sahibesinin kararlaştırdığı konularda resmi ve gayri resmi tartışmalar yapmak üzere bir araya gelen ve ev sahibesinin salonunda toplanan kadınlarla erkeklerin buluştukları yerlerdi. *Salonnière*, yani salon sahibesi, konuklarını kendi seçer, o geceki konuşmaların ciddi mi hafif mi olacağını belirler, toplantıda tartışmaların dışında şarkı söylemek, şiir okumak, tiyatro gösterileri sunmak gibi bazı ek faaliyetlerin de yer alıp almayacağına karar verirdi. Yaptığı işi çok ciddiye alır, okuyarak, mektup yazma ve sohbet becerilerini geliştirerek kendini hazırlardı. *Salonnière*'lerin kamusal alanda resmi veya akademik bir işlevleri yoktu, ama bazı salon sahibeleri tarafından onaylanmak, bir Fransız aydını veya yazarı için en büyük onur sayılan Académie Française üyeliğine seçilmek için çoğunlukla gayri resmi bir zorunluluk sayılırdı. (1979'a kadar Académie Française'e hiç kadın seçilmemişti ve Avrupa ulusal akademilerinde sadece bir avuç kadın vardı; British Royal Society'ye bir kadının asil üye olarak seçilmesi ancak 1935'te mümkün oldu.) Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) gibi yazarlar, salonların Fransız kültürünü "dişileştirdiği", ülkenin askeri ve çalışma etiğini zayıflattığı uyarısında bulundular. 18. yüzyılın sonlarında salonlar, Aydınlanma'nın felsefi ve siyasal düşüncelerinin geliştirilmesi ve yayılması açısından çok önemli kurumlar haline geldi. Buralarda varlıklı soylular, meslek adamları, yeni fikirler ve kültürel biçimlerle ilgilenen din adamları, kendilerinden daha az varlıklı olan yazarlar ve sanatçılarla tanışıyorlardı. İngiliz ve Alman kadınları da Fransız salonlarını örnek alarak kendi ülkelerinde salonlar başlattılar; Almanya'daki salonlar, Hıristiyanlarla Yahudilerin bir araya gelebildiği ender yerlerden biri oldu.

Bu tür bilim cemiyetleri ile eğitim ve edebiyatla ilgilenen diğer cemiyetlerin üyeleri, düşüncelerini sözlü olarak veya mektuplar aracılığıyla, 17. yüzyılın sonlarında ise, örneğin Pierre Bayle'in *News from the Republic of Letters* (1684, Edebiyat Cumhuriyetinden Haberler) adlı yayını gibi dergilerde yazarak tartışıyor ve yayıyorlardı. Oyun yazarı Richard Steele ile şair Joseph Addison'ın editörlüğünü yaptıkları *The Tatler* (1709-1711) ve *The Spectator* (1711-1712) gibi dergilerin baskı sayısı on binleri buluyordu, ki bu da onların yalnızca küçük bir seçkinler grubu tarafından okunmadığının göstergesiydi. Bu dergilerde editörlerin yazıları, sahnelenen tiyatro oyunları üzerine yorumlar ve sosyete haberleriyle toplumsal eleştirinin zekice bir karışımı yer almaktaydı. Okuyucuların tepki vermesi isteniyor ve hem yazarların hem de okurların sayısı artsın diye okur mektupları yayımlanıyordu. 18. yüzyılın sonlarında buna benzer edebiyat dergileri Almanya, İtalya ve Hollanda'da da çıkmaya başladı.

Birçok Avrupa devletinde, kiliseyi veya hükümeti fazlaca eleştiren dergiler ve kitaplar genellikle sansür ediliyor veya yasaklanıyordu, ama bu çabalar fikirlerin yayılmasını engellemek konusunda fazla etkili olmuyordu. Birçok dildeki felsefi ve siyasi eser, hoşgörülü Amsterdam'da veya İsviçre'de yayımlanıp aç okuyucuların okuması için ülkeye kaçak olarak sokuluyor, siyasileri veya dini otoriteleri eleştiren veya taşlayan eserler ise doğru kitapçıya fısıldanan bir çift sözle kolayca elde edilebiliyordu.

Dergilerin yanı sıra gazeteler de fikirlerin yayılmasında önemli bir rol oynuyordu. Düzenli bir posta servisi basılı malzemenin belli aralıklarla okurlara ulaşmasını sağlıyordu. Almanya'da ilk basılı gazete 1605 yılında yayımlandı. Diğer Orta ve Batı Avrupa ülkelerinde de kısa süre sonra gazeteler ortaya çıktı; 18. yüzyıla gelindiğinde, büyük şehirlerde birkaç günlük gazete, diğer yerlerde de haftalık veya haftada iki kez çıkan gazeteler bulunmaktaydı. Bunlar genellikle abonelik yoluyla satılıyor ve başlangıçta çok az reklam alıyor veya hiç almıyorlardı, çünkü iş sahipleri ürünlerini pazarlamak için para ödemenin mantığını anlamıyorlardı. Oysa kahvehane ve taverna sahipleri, şarapçılar ve kafeler, müş-

Yöntem ve Analiz 11 Aydınlanma'nın değişen biçimi

Son elli yılda Aydınlanma biçim değiştirdi ve daha geniş, daha kapsamlı, daha az bütüncül ve daha çok merkezli bir şey haline geldi. 1960'larda yazılmış klasik yapıtlar haline gelen kitaplarında düşünce tarihçisi Peter Gay büyük oranda Fransız düşünürlerle onların fikirleri üzerine, özellikle de kilise karşıtlıklarına ve bilimi yüceltmelerine odaklanmış, devasa incelemelerine "Modern Paganlığın Yükselişi" ve "Özgürlük Bilimi" gibi alt başlıklar koymuştu. Gay çalışmalarına David Hume gibi birkaç İskoçu ve Kant ve Lelbniz gibi birkaç Almanı da dahil etmişti ama genelde herkes Fransız, erkek ve çoğunlukla üst tabakadandı. 1980'lerde aralarında Margaret Jacob ile Robert Darnton'un da bulunduğu kültür tarihçileri masonların, dinsel özgür düşünürlerin, yayıncıların, avukatların ve seçkinler grubunun üyesi olmayan diğer kişilerin fikirlerini incelemeye başladılar. "Aydınlanma düşünürü" kavramını toplumsal olarak genişlettiler ve sadece fikirlere odaklanmak yerine Aydınlanma kurumlarına ve uygulamalarına da ilgi göstermeye başladılar.

Aydınlanmış fikirleri tartışan ve savunan gruplar sadece Paris'te değil Kuzey Avrupa'nın başka kentlerinde de bulundu ve böylece Aydınlanma coğrafi olarak da genişledi. 1990'larda, özellikle tıp tarihi alanındaki çalışmalarıyla tanınan İngiliz tarihçi Roy Porter, Paris merkezli görüşe karşı çıkmayı sürdürdü ve aralarında birkaç kadının da bulunduğu İngilizlerin Aydınlanma fikirlerinin yaratılmasında ve yayılmasında çok önemli bir rol oynadıklarını ileri sürdü. Başka araştırmacılar da Aydınlanma'yı farklı ulusal bağlamlarda incelediler ve İskoçya'da, İspanya'da, Napoli'de, Roma'da, Polonya'da, Rusya'da ve Atlantik'in öbür yakasındaki İngiliz, Fransız ve İspanyol sömürgelerinde de Aydınlanma'yı buldular. Buralardaki insanlar Fransız fikirlerini sadece okumakla kalmıyor, onlara farklı vurgular yapıyorlardı. Dena Goodman ve başka araştırmacılar da kadınların Aydınlanma tartışmalarında sadece ara sıra yer almadıklarını, bu tartışmaların oluşmasına çok önemli katkıları olduğunu ileri sürdü.

Toplumsal ve coğrafi çeşitlilik gösteren bu Aydınlanma'yı inceleyen tarihçilerin çoğu, Aydınlanma'yı Amerikan, Haiti ve Fransız devrimi dahil olmak üzere 18. yüzyılın sonundaki devrimlere doğrudan yol açan özgürleştirici bir hareket olarak görmeye devam ettiler. Bu devrimlerin sonucunda ortaya çıkan Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi ile Fransız İnsan ve Yurttaşlık Hakları Bildirgesi gibi belgelerde Locke'un geliştirdiği ve Aydınlanma düşünürlerinin genişlettiği "doğal haklar" dili kullanılmıştı.

Bazı araştırmacılar da Aydınlanma'nın daha olumsuz mirasını vurgulamaya başladılar. Alman düşünce tarihçisi Reinhart Kosseleck ve bazı başka araştırmacılar Aydınlanma'yı otoriter bir akım olarak gördüler ve "bilmeye cesaret et" diyen Aydınlanma düsturunun bllimln ve devletin her şeye üstün tutulmasına yol açtığını, bunun da 20. yüzyıldaki faşizmin niteliklerinden biri olduğunu söylediler. Peter Hulme gibi sömürgecilik araştırmacıları çoğu Aydınlanma düşünürünün doğal hakları ve sivil özgürlükleri beyaz erkek mülk sahipleri dışında kimseye vermeyi düşünmediklerini ve Avrupalıları Avrupalı olmayanlardan daha akılcı ve daha üretken gördüklerini, bunun da sömürgelerdeki eşitsizliklere destek sağladığını iddia ettiler.

2000'lerde düşünce tarihçisi Jonathan Israel, her iki bakış açısının da kabul edilebileceği bir argüman geliştirdi. Ona göre, Spinoza ve Diderot gibi "radikal" düşünürler ile Voltaire, Montesquieu, Hume ve Rousseau gibi "ılımlılar" arasında keskin bir ayrım vardı. Birinciler modern demokrasinin doğuşu olan fikir özgürlüğü ve eşit hak-

lar gibi fikirleri savunurlarken, ikinciler hiyerarşik toplumsal ve siyasal yapıları desteklemeyi sürdürdüler. Israel'e göre birbirinden ayrı ulusal Aydınlanmalar da yoktu; Avrupa'daki düşünürler birbirleriyle sürekli bir etkileşim içindeydi. Bu sınırlar ötesi Aydınlanma fikri 2000'lerde giderek daha da küreselleşti.

Çoğu araştırmacı da Aydınlanma fikirlerinin sadece doğudan Atlas Okyanusu'nu aşarak batıya gitmediğini, batıdan da doğuya geldiğini düşünüyor. Lauren Dubois gibi Karayip tarihçileri Fransız egemenliğindeki Karayip adalarında yapılmakta olan kölelik ve evrensel haklar tartışmalarının Avrupa'daki siyasal tartışmaları nasıl şekillendirdiğini incelemişlerdir, sömürgecilik sonrası tarihçileri de bu gibi etkilerin izini her yönde görmektedirler. Israel ile Dubois, Gay'in araştırmasının özünü oluşturan fikirlerin önemini göstermişlerdir ama Aydınlanma'ya yönelik bugünkü bakış yarım yüzyıl öncekinden çok farklıdır.

terilerinin okuması için gazete bulundurmanın yararını anlamışlardı. Böylece tek bir abonelikle alınan gazete birçok kişi tarafından okunabiliyor, hararetli tartışmalara yol açabiliyordu. Yöneticiler de basının önemli bir güç olabileceğini fark etmişlerdi; yayıncıların ruhsat almasını zorunlu kılıyor, onlara kanunlar ve yönetimin faaliyetleri hakkında bilgiler sağlıyor, hoşlarına gitmeyen haberleri de düzenli olarak sansür ediyorlardı. Eğitimli insanlar, yerel gazetelerin yanı sıra Hollanda'da Fransızca basılan uluslararası gazeteleri de okuyorlardı.

Gerçi hükümdarlar ve kilise önderleri hâlâ kültüre biçim vermeye devam ediyorlardı, ama bilim cemiyetleri, edebiyat dergileri, gazeteler, salonlar ve kulüpler gibi "kamusal alan"a özgü kurumlar, 18. yüzyılın sonlarına doğru giderek güçlenen ve bugün "kamuoyu" dediğimiz şeyin yaratılmasına büyük katkı sağladılar. Kamuoyu, seçkinler tabakasının zevkleriyle belirleniyordu, ama sıradan insanların da buna katkısı oluyordu. Kamuoyu giderek hangi sanatsal ve edebi türlerin ve üslupların övgüye değer olduğunu, hangi siyasi düşüncelerin ve planların benimseneceğini veya reddedileceğini belirlemeye başladı. Birçok sanatçı, yazar ve besteci hâlâ aristokrat hamilerden aldıkları paralarla geçiniyordu, ama birçoğu da eserlerini galeriler, sanat eserleri satan dükkânlar, kitapçılar veya abonelikler aracılığıyla orta sınıftan insanlara satıyordu. 18. yüzyılda kentlerdeki orta sınıf ailelerin 16. yüzyıla oranla harcayacak daha çok paraları vardı ve satın aldıkları tüketim maddeleri arasında kitaplar, gravürler,

tablolar, müzik aletleri ve bunlarla çalınabilecek notalar da bulunuyordu.

Derneklerde, akademilerde, kulüplerde ve salonlarda bir araya gelen kadınlar ve erkekler başka şeylerin yanı sıra bilimle de çok ilgileniyorlardı. Londra'daki tartışma gruplarının en sevilen kişisi olan Pope gibi, hepsi bilimdeki yeni gelişmeleri bilginin temeli sayıyor ve bütün eğitimli insanların bunları anlamaları gerektiğini düşünüyordu. Bu yüzden dünyayı anlamanın bu yepyeni biçimlerinin temelini ve etkilerini açıklamak amacıyla yazılmış popüler bilim kitaplarını düzenli olarak satın alıyorlardı.

Bilimde eski otoriteler ve yeni yöntemler

Ortaçağın sonlarında, "doğa felsefesi" adı verilen doğanın bilimsel olarak incelenmesi işi, Avrupa'nın üniversitelerinde yürütülür ve bu inceleme Tanrı'nın ihtişamını anlama çabalarının bir parçası olarak görülürdü. Bu tür incelemenin temelinde eski Yunan düşünceleri ve metinleri, özellikle de Aristoteles'in ve Ptolemaios'unkiler bulunurdu. Aristoteles (M.Ö. 384-322) evreni, merkezinde hareketsiz bir biçimde dünyanın durduğu, (ay ve güneş de dahil olmak üzere) kristal bir maddeden yapılmış olan gezegenlerin dünyanın etrafında döndüğü, dış çeperinde ise sabit yıldızların yer aldığı bir sistem olarak düşünüyordu. Ona göre, gezegenler aynı hızla tam bir daire çizerek dönen ve *eter*den oluşan mükemmel yuvarlaklıkta cisimlerdi. *Eter*, yeryüzündeki dört element olan toprak, hava, ateş ve sudan çok farklı bir nesneydi. Dünyaya en yakın gök cismi olan ayın ötesinde evren değişmezdi, öyleyse kuyruklu yıldız veya göktaşı gibi gökyüzünde değişen cisimlerin dünyaya aydan daha yakın olması gerekiyordu. Yeryüzünde ise her şey değişirdi ve her elementin kendine göre bir hareket yönü vardı: Ağırlıklı olarak toprak elementinden oluşan şeyler dünyanın merkezine doğru hareket etme eğilimindeydi; su dünyanın yan taraflarına doğru akar, hava ise yükselirdi. Dünya yuvarlaktı, mükemmel küresel bir evrenin mükemmel küresel merkeziydi.

Aristoteles'in bu görüşünde sorunlar vardı. Bir kere, gezegenlerin dünyadan gözlenebilen hareketleriyle uyumlu değildi –çünkü gezegenler çoğunlukla geri gidiyor veya ters yönde hareket ediyor gibi görünür– ama bu sorun 2. yüzyılda İskenderiye'de çalışan Yunanlı gökbilimci Ptolemaios (yak.100-yak.165) tarafından çözüldü. Ptolemaios'a göre, ay, güneş, gezegenler ve yıldızlar hareketsiz dünyanın çevresinde farklı hızlarda ve episikl (*epicycle*) adını verdiği sarmal biçimli bir yörüngede dönmekteydiler. Gözleme dayalı olarak büyük gökcisimlerinin episikllerini hesapladı; Ptolemaios'un bu sistemi uzun süre çok büyük kabul gördü.

Aristoteles ve Ptolemaios'unkilerin dışında başka Yunanca çalışmaların keşfedilmesi araştırmacıları başka yönlere götürdü. 15. ve 16. yüzyıllarda Pythagoras'ın (yak. M.Ö. 582-496), Platon'un (yak. M.Ö. 428-348) ve Arkhimedes'in (yak. M.Ö. 287-212) eserleri çoğaltıldı, çevrildi ve sonunda basıldı. Bu eski yazarların hepsi, evrenin temelinde bulunan yapı olarak matematiğin öneminden söz ediyordu. Bu düşünce daha sonra onların takipçileri tarafından tekrar dile getirildi. Gezegenlerin hareketlerini hesaplayan Alman gökbilimci Johannes Kepler (1571-1630) şöyle yazıyordu: "Evrenin yaratılışından önce Tanrı'yla sonsuz olan ve Tanrı'nın ta kendisi olan geometri ... dünyanın yaratılışında Tanrı'ya model oldu."[2] Kepler ve başka araştırmacılar evrendeki matematiksel düzeni, Tanrı tarafından yaratılan ve sonuçta insanlar tarafından anlaşılabilecek mistik bir uyum olarak görüyorlardı.

15. yüzyılda yeniden keşfedilen antik metinlerin arasında, Musa zamanında yaşamış olduğu düşünülen Mısırlı bilge Hermes Trismegistos'a atfedilen yazılar da vardı. Artık M.S. 2. ve 3. yüzyılda yazıldığı bilinen bu Hermetik yazılara antik dönem bilgeliği olarak o zamanlar büyük saygı gösteriliyordu ve bunlarda minerallerin, bitkilerin, gezegenlerin ve diğer doğal nesnelerin içinde gizli olan tanrısal güçlerden nasıl yararlanılacağı konusunda bilgiler vardı. Damıtma, ısıtma ve süblimasyon (bir şeyi gaz haline gelene kadar kaynattıktan sonra yeniden katılaştırma) yoluyla bu gizli güçler ortaya çıkarılabilir ve kurşundan altın elde etmede, hastalıkları iyileştirmede ve ömrü uzatmada, yani genellikle simyanın alanına giren etkinliklerde kullanılabilirdi.

Kendisine Paracelsus adını veren İsviçreli doktor Theophrastus Bombastus von Hohenheim da (1493?-1541), Hermesçiliği Hıristiyanlıktaki meleklerin gücü düşüncesiyle ilişkilendiren diğer birçok bilim adamı gibi, bu Hermetik geleneği tümüyle kucaklamıştı. Paracelsus, Aristoteles'in elementlerini ve Galenus'un hastalığın bedensel salgıların dengesizliği yüzünden oluştuğu görüşünü kabul etmiyor ve ilaç olarak saflaştırılmış minerallerin, özellikle de kükürt, antinom ve cıvanın küçük dozlarda kullanılmasını öneriyordu. Paracelsus ve diğer simyacılar, genellikle "felsefe taşı" veya "yaşam iksiri" adı verilen ve tüm hastalıkları iyileştirme ve daha az mükemmel maddeleri daha mükemmel maddelere dönüştürme gücüne sahip olan güçlü bir "ajan" bulmak umuduyla, saf elementler (*magisteria*) ve tanrısal özler (*arcana*) elde etme deneyleri yaptılar. Oda sıcaklığında sıvı bir metal olma özelliği bulunan cıva ile çeşitli sıvılarda damıtılarak içilebilir hale gelen altın da (*aurum potabile*) çoğunlukla simya kuramlarının bir parçasıydı.

Paracelsus gibi simyacılar antikçağ metinlerine bel bağlıyorlardı, ama yöntemlerinde yenilikçiydiler ve çeşitli maddelerdeki gizli özleri ortaya çıkarmak için en iyi yolun deney yapmak olduğunu düşünüyorlardı. Daha sonraları "bilimsel yöntem" adı verilen yöntemden yoğun olarak yararlanan ilk kişiler onlardı. Buna göre, bir olguyu açıklamak için bir hipotez geliştiriliyor, bu hipotez sınanıyor, sonuçları kaydediliyor, ölçülüyor ve sonuçta hipotez doğrulanıyor, reddediliyor veya değiştiriliyordu. Bugün hâlâ laboratuvarlarda kullanılan şişe ve terazi gibi aletleri icat edenler ve ilk olarak asit ve alkolleri kullanarak kimyasal değişimler gerçekleştirenler de onlardı.

Çoğunlukla bu bilimsel yöntemi geliştiren kişinin, ilhamını ve uygulamalarını doğrudan simyadan almış olan İngiliz filozof ve devlet adamı Francis Bacon (1561-1626) olduğu düşünülür. Bacon, *The Advancement of Learning* (1605, Bilginin Gelişimi) ve *Novum Organum*'da (1620, Yeni Organon) önceki dönemlerin bilgisini hatalı bir akıl yürütmeye dayalı olduğu için reddetti ve doğa felsefesinin, benzer olguların ampirik bir biçimde gözlenmesinden yola çıkması gerektiğini söyledi. Bu olguları inceleyenler

daha sonra akıl yürütme yeteneklerini kullanarak genel bir açıklama veya hipotez ortaya koyacaklardı ki, bu sürecin adı tümevarımdı. Bu genelleme de daha sonra yine ampirik ve tümevarımcı araştırmalarla sınanacaktı. Bütün iyi simyacılar gibi Bacon da insanın ilerlemesi ve doğanın denetim altına alınması çabalarında bilimin pratik bir değeri olduğuna gönülden inanıyordu. Bilimsel araştırmaların ulusça desteklenmesini istedi, bu da 1660 yılında İngiliz Royal Society'yi kuranların onu ilham kaynağı olarak görmelerini sağladı.

"Bilim Devrimi" düşüncesini geliştiren 19. yüzyıl bilim tarihçileri, savundukları düşünürlerin simyaya ve büyüye olan ilgilerini çoğunlukla görmezden gelmeye çalıştılar, ama Bilim Devrimi sırasındaki birçok büyük figür, simyaya, astrolojiye ve artık kıyıda köşede kalmış gizli inançlar olarak değerlendirilen birçok başka şeye kesin olarak inanıyordu. Kepler gezegenlerin hareketleri üzerine çalışırken evrenin temelinde yatan mistik oranlara ve gök cisimlerinin insan yaşamını nasıl etkilediğine de bir açıklama getirmeyi umuyordu. Danimarkalı gökbilimci Tycho Brahe (1546-1601) çok gelişmiş bir gözlemevi kurmuştu ve gökyüzünü dikkatle izliyor ve kayda geçiriyordu, ama aynı zamanda içinde bitkileri ve mineralleri kaynatıp tinsel özlerini damıtmak için kullandığı bir sürü fırını olan bir simya laboratuvarı da vardı. İrlandalı kimyacı Robert Boyle (1627-1691) gazların davranışlarına ilişkin kanunları keşfetmiş ve temel elementlerin hava, toprak, ateş ve su olduğu kuramını çürüterek her şeyin aslında "korpüskül" adı verilen çok küçük hareketli partiküllerden oluştuğunu ileri sürmüştü. Şifreyle yazılmış uzun laboratuvar notlarında Boyle aynı zamanda iksirlerin kurşunu altına, altını da kurşuna dönüştürdüğüne tanık olduğunu da yazmıştı.

18. yüzyıla gelindiğinde, doğal dünya üzerine deney yapanlar görünmeyen güçleri ve maddeleri tinsel ve mistik terimler yerine maddesel terimlerle tanımlamaya başladılar. Alman kimyacı ve doktor George Ernst Stahl (1660-1734), yanma ve diğer süreçler sonucunda *phlogiston* adı verdiği bir maddenin açığa çıkıp emildiğini öne sürdü. Bu *phlogiston* kuramı başka kimyacıların da –"havalar" adını verdikleri– gazları incelemelerine yol açtı; 18. yüzyı-

lın ortalarında karbondioksit ve hidrojen bizi çevreleyen havadan farklı maddeler olarak tanımlandı. 1770'lerin başında hem İsveçli eczacı Carl Wilhelm Scheele (1742-1786) hem de İngiliz din adamı ve ilahiyatçı Joseph Priestley (1733-1804), içinde maddelerin çok daha kolay yandığı bir hava keşfettiler. Keşfine *phlogiston* kuramı bağlamında bakan Priestley buna "*phlogiston*u alınmış hava" adını verdi.

Fransız kimyacı Antoine Lavoisier de (1743-1794) benzer deneyler yaptı, ama çıkan sonuçları farklı yorumladı. O yanmayı, asitlerin davranışını ve canlılarda nefes almayı mümkün kılan maddenin aynı madde olduğunu fark etti ve bu maddeye "oksijen" adını verdi. Özellikle *Temel Kimya Kitabı* (1789) adlı yapıtında kimyasal bileşimleri ve süreçleri açıklarken oksijen kuramını yepyeni bir yöntem olarak kullanmasından sonra, Lavoisier'nin oksijen kuramı *phlogiston* kuramının yerini aldı. Bacon gibi Lavoisier de, bilimin yaşadığımız dünyanın sorunlarına çözüm olabileceğine inanıyordu, bu yüzden ürün rotasyonu, içme suyunun kalitesi, balonların askeri ve bilimsel alanlarda kullanımı ve barut üretimi gibi konularda deneyler yaptı. Ayrıca Fransız ekonomisinde ve hapishane sisteminde reform yapılmasını da önerdi, ama vergi toplanması işine karışması bütün katkılarını unutturdu ve Fransız Devrimi sırasında giyotine gönderildi.

Astronomide devrim

Priestley ve Lavoisier, düşüncelerini kimya alanında yaptıkları deneylerle geliştirirlerken, erken modern dönem bilimindeki en büyük gelişmeleri ortaya çıkaran şey matematik ve felsefe ilkelerinin fiziksel dünyaya uygulanması oldu. Bunların doğrulanması ancak çok sonra, fikirleri gözlem ve deney yoluyla sınayacak olan aletlerin ve yöntemlerin gelişmesiyle mümkün oldu. Bunun en önemli örneği, Polonyalı rahip, avukat, kilise görevlisi, ressam ve gökbilimci Mikolaj Kopernik'in (1473-1543) evrenin merkezinde dünyanın değil güneşin bulunduğu fikrini ileri sürmesidir. Koper-

nik daha öğrenciyken matematik ve gökbilimle ilgilenmeye başlamıştı ve bu ikisini bir araya getirip, önce anonim olarak yayımladığı bir yazıda, hayatının sonuna doğru da *Göksel Kürelerin Dönüşleri Üzerine* (1543) adlı kitabında, dünyanın, kendi ekseni etrafında dönerken güneşin çevresinde de dönmekte olduğu güneş-merkezli bir sistem içinde yer aldığını söyledi. Kopernik bunu elinde fiziksel kanıtları olduğu için değil; bir "matematik hipotezi" olarak ileri sürmüştü; ama bu hipotez gezegenlerin hareketlerini hesaplamaya yarayan geometri bakımından Ptolemaios'un sisteminden çok daha sade olduğu için hipotezin geçerliliğine çok inanıyordu. Platon'un mükemmel matematiksel biçimler konusundaki düşünceleriyle desteklenen bu sadelik arzusu, Kopernik'in de gezegenlerin dairesel yörüngeler çizdiği düşüncesinden vazgeçmeyeceği anlamına geliyordu, çünkü daire en mükemmel biçimdi.

Kopernik'in çalışması gökbilimciler tarafından tartışıldı, ama çok fazla bir etki yaratmadı; çünkü aynı zamanda bazı sorunlar da çıkarıyordu. Dünya evrenin merkezinde değilse, cisimler niye yere düşüyordu? Ve eğer dünya kendi ekseni etrafında dönüyorsa, niye havaya atılan cisimler atıldıkları yerin batısına düşmüyordu? Ama Aristotelesçi dünya görüşüne başkaları da karşı çıkmaya başlamıştı. 1570'lerde Tycho Brahe kendi gözlemevinden bir süpernova ile bir kuyruklu yıldız görmüş, bunların uzaklığını ölçmüş, bu cisimlerin aydan daha yakında olamayacağını ve gökyüzünün gerçekten de değiştiğini kanıtlamıştı. Ancak Brahe için Kopernik'in güneş-merkezli evren düşüncesini kabul etmek çok zordu, bu yüzden çok daha karmaşık olan çift-merkezli bir evren görüşünü ortaya attı. Buna göre, gezegenler güneşin çevresinde, güneş, ay ve yıldızlar da hareketsiz dünyanın çevresinde dönüyordu. Brahe'nin verilerini kullanan Johannes Kepler 1609'da evrenin merkezinde gerçekten de güneşin bulunduğunu, ama gezegenlerin güneşin çevresinde güneşten uzaklıklarına göre değişen hızlarda ve elips şeklindeki bir yörüngede döndüklerini ileri sürdü. Hız ile uzaklık arasındaki oranları tam olarak hesapladı –ki bunlara sonradan "gezegenlerin hareket kanunları" adı verilmiştir– ve bu oranların dünya da dahil olmak üzere tüm gezegenlere uygulanabileceğini iddia etti.

Kepler'in kuramında, güneşin çevresinde dönen gezegenler evrenin geri kalan kısmından farklı bir sistem oluşturuyordu (ki bu da açıkça Aristoteles'in bütüncül evren anlayışından bir uzaklaşmaydı) ve elips biçimindeki yörüngeler de yine Aristoteles'in (ve Kopernik'in) mükemmel dairesel biçimlerine aykırı düşüyordu.

Brahe ile Kepler'in gözlemleri çıplak gözle yapılmıştı, ama 17. yüzyılın başlarında Hollandalı optikçilerin teleskopu icat etmesinden sonra daha yakın gözlemler yapmak mümkün oldu. Hollandalıların icadını duyan Galileo da kendi teleskopunu yaptı ve gökyüzünü incelemek için kullandı. Galileo bir matematik öğretmeniydi, ama daha sonra Pisa ve Padova Üniversitelerinde önce matematik öğretmenliği, daha sonra da matematik profesörlüğü yaptı; ondan aynı zamanda gökbilim dersleri de vermesi istendi. Gökbilim kuramlarını inceleyince Kopernik'in haklı olduğuna kanaat getirdi ve kendi teleskopuyla Aristoteles'in evren anlayışının yanlış olduğunu ortaya koyan keşiflerde bulundu. Ay mükemmel yuvarlaklıkta, ışık yayan bir cisim değildi, üzeri dünya gibi pütürlüydü ve yalnızca ışığı yansıtıyordu; güneş de değişmez değildi, çünkü yüzeyindeki lekeler yer değiştiriyordu. Tek çekim merkezi dünya değildi, çünkü Jüpiter'in *dört* tane ayı vardı. Bu, Galileo'nun 1610'da yayımladığı *Yıldızların Habercisi* adlı yapıtında vurguladığı son derece önemli bir keşifti. Kapak sayfasında "büyük ve harika manzaraları gözler önüne seren" bir yapıt olarak tanımlanan bu kitapta Galileo, o zamanlar Floransa'yı yöneten Medici ailesine gönderme yaparak, Jüpiter'in aylarına "Medici Gezegenleri" adını vermişti. Galileo'nun yazdığına göre, bu övgülerin en güzeliydi, çünkü "insan eliyle yapılmış bütün abideler eninde sonunda zamanın yıkıcı etkilerine yenik düşüp yok olurdu." Galileo'nun hami arayışı karşılık buldu; Toscana Arşidükü Cosimo de Medici, Galileo'yu özel matematikçisi olarak atadı ve onu gökbilim araştırmalarını sürdürürken dünyadaki hareketin mekaniği üzerine de çalışmalar yapacağı Floransa'ya getirtti.

Galileo'nun çok güçlü bir kişiliği vardı ve fikir ayrılıklarını tartışmaktan hoşlanırdı. 1615'te Cosimo'nun annesi Düşes Christina'ya yazdığı bir mektupta Kopernik'in kuramının Kitab-ı Mu-

Belge 27 Kepler ile Galileo arasındaki mektuplaşma, 1597

Yayımlanmış yazılar ve bilim dernekleri yeni fikirlerin yayılmasında önemliydi, ama bilime ilgi duyan insanlar, ulaştıkları sonuçları ve kuramlarını açıkça tartışma konusunda kendilerini daha özgür hissettikleri kişisel mektuplar yoluyla da iletişim kuruyorlardı. Aşağıdaki mektuplaşmada Kepler, Galileo'yu görüşlerini yayımlamaya teşvik eder; Galileo da bu tavsiyeye 10 yıldan daha fazla bir süre sonra uyar.

Galileo'nun Kepler'e yazdığı mektup; 4 Ağustos 1597, Padova

Kitabınız elime geçti, çok saygideğer âlim ... Şimdilik yapıtınızın sadece giriş bölümünü okudum, ama buradan planınızı bir ölçüde kavradım ve kendimi, sizin gibi doğruyu arayan bir yoldaşa sahip olduğum için kutluyorum. Doğruyu arayan ve felsefede yanlış bir yöntemin peşinden gitmeyen bu kadar az sayıda insan olması ne kadar kötü ... Kopernik'in fikirleri hakkında birçok dolaylı ve dolaysız yazı yazdım, ama hocamız Kopernik'in başına gelenlerden korktuğum için, şu ana kadar onları yayımlamaya cesaret edemedim. –Kopernik yatağında huzurlu bir şekilde öldü; Galileo burada Kopernik'in maruz kaldığı ve bir sonraki cümlesinde belirteceği alaylara atıfta bulunuyor.– Birkaç kişinin gözünde kendisine ölümsüz bir isim edindi, ama sonsuz sayıda (budalaların sayısı işte bu kadar fazladır) insan tarafından alaya alındı ve yuhalandı.

Kepler'in Galileo'ya yazdığı mektup; 13 Ekim 1597, Graz

4 Ağustos tarihli mektubunuz 1 Eylül'de elime geçti. İki kat sevince boğuldum; birincisi, sizinle olan dostluğumu perçinledi; ikincisi, Kopernik kozmolojisi ile ilgili görüşlerimizin uyuştuğunu gördüm ... Bize deneyimlerinizden yola çıkarak cehaletin karşısında gerilememizi ve kendimizi ortaya çıkarmamamızı örtülü bir şekilde tavsiye ediyorsunuz ... Ama günümüzde Kopernik daha sonra da birçok bilge matematikçinin ele aldığı çok zorlu bir görevden sonra ve dünyanın hareket ettiği tezi artık yeni bir şey olarak kabul edilemeyeceği için ve madem artık yola çıkmışız, güçlü seslerimizle tartışmaları çok dikkatle tartmayan sürüyü susturmamız ve ortak çabamızla arabayı hedefine çekmemiz çok daha iyi olmaz mı?

("Comrades in the Pursuit of Truth", çev. Mary Martin McLaughlin; içinde bulunduğu yapıt: James Bruce Ross ve Mary Martin McLaughlin, der., *The Portable Renaissance Reader*, s. 597-9. Telif 1953, yenileme 1981, Viking Penguin Inc. Penguin Group –USA– Inc.'in bir şirketi olan Viking Penguin'in izni ile kullanılmıştır.)

kaddes'teki öğretiye ters düşmediğini, hem zaten "Kutsal Ruh'un amacının gökte* ne olduğunu değil, göğe nasıl gidileceğini öğretmek" olduğunu ileri sürdü. Mektup elden ele dolaştı, Roma'daki Engizisyona şikâyet edildi, Galileo'ya Kopernik kuramını "matematiksel bir hipotez olarak tartışabileceği" ama asla "kabul edip savunmaması" gerektiği emredildi. Kısa süre sonra bu yasak bü-

* *Heavens*, hem gök hem de cennet anlamına gelmektedir. (ç.n.)

tün yazarlara geldi. Galileo bir süre uslandı, ama 1632'de gökbilime ilişkin gözlemlerinin uzun bir sentezini yapan *İki Büyük Dünya Sistemi Hakkında Diyalog, Ptolemaios ve Kopernik Sistemleri Üzerine Konuşmalar* adlı kitabını yayımladı. Galileo kitabı iki farklı görüşün savunucuları arasında bir diyalog olarak yapılandırdığı için dengeli bir tartışma sunduğunu iddia ediyordu, ama beceriksiz Aristotelesçiye Simplicio (Saf) adını vermişti, kitabın sonundaki tartışmada da kendi konumunu açıkça ortaya koyuyordu. Tekrar Roma'ya çağırılan Galileo sözlerini geri almaya zorlandı ve ömür boyu hapse mahkûm edildi; ömrünün geri kalan kısmını ev hapsinde geçiren Galileo birçok alanda yeni bilimsel düşünceleri savunan bir başka eser yazmaktan geri durmadı.

Eski bilim tarihi görüşüne göre Galileo'nun mahkemesi dinle ve özellikle de Katoliklikle bilim arasındaki uzun savaşın bir parçasıydı; bilim veya en azından Galileo'nun kendisi, 1992'de Papa II. Jean-Paul'ün kilisenin onu mahkûm etmekle bir hata yapmış olduğunu itiraf etmesiyle sonunda aklandı. Oysa günümüzdeki bilim tarihçileri öykünün bundan çok daha karmaşık olduğunu ve Katolik kilisesi içinde, özellikle de Cizvitler arasında, Galileo'nun birçok destekçisi olduğunu ve 1633'teki mahkûmiyette hem kişisel hem de siyasal konuların rol oynadığını düşünmektedirler. Kopernik'in sistemine ve diğer yeni fikirlere karşı takındıkları tavırlar bakımından Katolikler de Protestanlar da kendi içlerinde farklılık gösteriyorlardı, üstelik birçok bilim adamının dini inançlarını bilimsel çalışmalarının temeli olarak gördüğü de açıktır.

Matematik, hareket ve Tanrı'nın zihni

Matematiğin birçok yeni ve köklü fikre yol açtığı tek alan kozmoloji değildi. Fransız matematikçi ve felsefeci René Descartes da (1596-1650) her şeyin Tanrı'nın gücüne bağlı olduğu yolundaki geleneksel öğretilere katılıyordu, ama aynı zamanda Tanrı'nın dünyayı matematiksel ilkelere göre yarattığını da ileri sürüyordu. Descartes, insanların mükemmel ve sonsuz bir varlığa, ancak böyle bir

varlık gerçekten varsa ve onları yaratmışsa inanabileceklerini söylüyordu. Tanrı konusundaki bu sezgisinin yanı sıra, Descartes aynı zamanda başka neyi kesin olarak bilebileceğimizi merak ediyordu. Michel de Montaigne (1533-1592) gibi daha eski yazarlar da –epistemoloji denilen ve felsefenin bir kolu olan– bilginin temeli konusuna kafa yormuşlar ve Aristoteles gibi otoritelerin yanıldığının kanıtlandığına ve duyularla elde edilen algıların ve ampirik gözlemlerin yanıltıcı olabileceğine dikkat çekmişlerdi. Montaigne herhangi bir konuda gerçek bilgiyi elde etmenin mümkün olabileceğinden kuşku duyuyordu, ama Descartes kesinlikle bilebileceğimiz şeyin, düşünen varlıklar olarak var olduğumuz gerçeği olduğunu ileri sürdü. Felsefi bir görüş olarak bunun adı rasyonalizmdi. *Metot Üzerine Konuşma*'da (1637) bu düşünceyi "Düşünüyorum, öyleyse varım" (Latincesi, *Cogito ergo sum*) biçiminde ifade etti.

Tümdengelim adı verilen bir süreç olan mantık ilkelerinin uygulanmasıyla, bu iki kavramdan –Tanrı ile benlik– evrenin geri kalan kısmının varlığı ve evrene ilişkin kanunlar çıkarılabilirdi. Descartes'ın Kartezyencilik veya Kartezyen düalizm adıyla bilinen felsefi sisteminde dünyada iki temel öz vardır; bunlar, en azından kuramsal olarak, diğeri olmadan da var olabilecek madde (beden) ve zihindir (ruh). İnsanlar bu iki özün birleşmesinden oluşurlar; ama zihnin maddi, bedenin veya maddesel hiçbir nesnenin de tinsel bir yönü yoktur. Maddi nesneler yalnızca dışarıdan gelen bir güce tepki verirler. Descartes hareket denilen şeyin gözle görülemeyecek kadar küçük parçacıkların itmesi olarak açıklanabileceğini düşünüyordu, bu da tümüyle mekanik bir açıklamaydı. Gerçi o yerçekimi ile mıknatıs gücünün de böyle oluştuğunu düşünüyordu, ama onu izleyenlerden bazıları evrendeki tüm hareketlerin ve olayların asıl nedeni olarak Tanrı'yı görüyorlardı; Tanrı, Ana Kuvvet'ti.

Isaac Newton'a göre doğal dünya, belli dini düşünceleri doğrulayan çok açık kanıtlar sunuyordu. Ciddi ve mesafeli bir genç olan Newton, Cambridge'de önce öğrenci sonra da matematik profesörü olmuş, burada yeni mekanik ve kozmoloji kavramlarını incelemiş, ilk aynalı teleskopu yapmıştı. Ayrıca bugün modern fiziğin,

mühendisliğin ve matematiğin temel taşı sayılan ve değişim oranlarını, farklı nicelikleri ve eğrileri hesaplamaya yarayan kalkülüs adı verilen hesap sistemini de geliştirmişti.

1670'lerde Newton bir yandan ışığın doğası üzerinde, diğer yandan da Kitab-ı Mukaddes ile Hıristiyan kilisesinin erken dönemine ait belgeler üzerinde çalışıyordu; çünkü Cambridge'deki göreve getirilmesinin ön koşulu Anglikan kilisesinde rahip olmasıydı. Optik konusundaki görüşleri Royal Society tarafından yayımlandı, ama din konusundaki düşünceleri açıklanamayacak kadar tehlikeliydi. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'u üç başlı bir Tanrı'nın eşit parçaları olarak gören Kutsal Üçleme (Teslis) öğretisinin Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde bulunmadığına, 4. yüzyılda icat edildiğine karar vermişti; sonuçta, Mesih tanrısaldı ama Tanrı üç değil, tekti. Kutsal Üçleme'ye inanmamak hem kâfirlik hem de suçtu, bu yüzden Newton dini konulardaki yazılarını kendine sakladı ve Cambridge'de rahip olmadan çalışabilmek için özel izin aldı. Simya ile ilgili ve hermetik metinleri topladı ve yıllarca madenlerin büyümesini veya dönüştürülmesini sağlayacak olan bir maddeyi keşfetmek veya imal etmek için uğraş verdi. Din ve simya üzerine yazdığı ama hiç yayımlamadığı yoğun ve kapsamlı yazıları 20. yüzyılın ortalarında Newton'ın elyazmalarını satın alan İngiliz iktisatçı John Maynard Keynes'i şu yorumu yapmaya yöneltmiştir: "Newton akıl çağının ilk ürünü değil ... büyücülerin sonuncusuymuş."

Newton'ın ünü yayımlanmış olan eserleri, özellikle de en önemli eseri olan ve kısaca *Principia* olarak anılan 1687 tarihli *Philosophiae naturalis principia mathematica* (Doğa Felsefesinin Matematik İlkeleri) adlı kitabı sayesinde oluştu. *Principia* hareket kanunlarını ve yerçekimini matematiksel olarak açıklıyordu. Kitap, Galileo'nun yeryüzündeki harekete ilişkin keşifleriyle Kepler'in gökyüzündeki hareketlere ilişkin keşiflerini birleştiriyor ve bunlardan evrenin her yerinde geçerli olan ve matematiksel olarak ifade edilen evrensel kanunlara varıyordu. Boş uzayda bütün cisimler birbirini çeker; çekim gücü cismin büyüklüğüne ve cisimler arasındaki uzaklığa göre değişir (evrensel kütleçekim) ve bütün ci-

simler, bir kuvvet etkilemediği sürece hareket etmeye veya hareketsiz kalmaya devam eder (eylemsizlik). Gerçekte pek az kişinin anlamasına rağmen *Principia* hemen bir deha ürünü olarak algılandı ve Newton, Kraliyet Darphanesi'nin başına getirilerek ödüllendirildi. Buradaki görevi madeni ve kâğıt para bastırmak ve kalpazanlığı önlemekti. Newton'ın şöhreti artmaya, toplumsal konumu yükselmeye devam etti. Birkaç kez parlamentoya üye seçildi, 1703'te ise Royal Society'nin başkanlığına getirildi ve bu görevi ölene kadar sürdürdü. Cenazesi görkemli bir devlet töreniyle kaldırıldı ve Westminster Abbey'de kralların ve diğer önemli kişilerin yanına gömüldü.

Newton *Principia*'da kütleçekimin *nasıl* gerçekleştiğini anlatıyor, ama *niye* olduğunu açıklamıyordu ve boşlukta bir cismin bir başka cismi çekebileceği düşüncesi Avrupa'daki birçok düşünür açısından kabul edilebilir bir şey değildi. Ancak, 18. yüzyılın ortalarında Newton'ın fikirleri galip geldi ve diğer bilim adamları da ısı, ışık, mıknatıs gücü ve elektrik konusundaki araştırmalarında onun teoremlerini kullanmaya başladılar. Kendisini izleyenler Newtoncu bilimi matematikçi olmayan eğitimli kişilerin de anlayabileceği biçimlerde anlatan popüler kitaplar yazdılar, bunlar "Bayanlar için Newton" gibi adlarla piyasaya çıktı. Bu da Pope'un beytinde özlü bir biçimde dile getirmiş olduğu düşünceyi, yani Newton'ın evrenin mekanizmasını her şeyiyle tam olarak açıklamış olduğu düşüncesini körükledi.

Bilimdeki gelişmeler, felsefeyi ve hayatın başka alanlarını da biçimlendirdi. Siyasette maliye bakanları ve diğer yetkililer kamu idaresinde daha fazla sayısal yöntem kullandılar; hükümetler nüfus artışında, üretimde, gelirde, ithalat ve ihracatta toplu rakamları hesaplayabilmek için istatistiksel araştırmalar yaptırmaya başladılar. Yetkililere göre bu, merkantilist ilkelerin daha etkili bir biçimde uygulanmasını sağlayacak ve Newton'ın bütüncül evrenine paralel bir biçimde bütüncül bir ulus tablosu çıkaracaktı. Edebiyatta, yazarlar her türlü düzyazıda daha fazla bilimsel terim kullanmaya başladılar ve bazıları bilimin mantık ve netliğe yaptığı

vurguya uygun olarak, daha açık ve sade bir üsluptan yana tavır aldılar. Pope'un bir başka beytinde söylediği gibi:

> Sözler yaprak gibidir; çok oldukları yerde
> Ender olarak yer kalır anlam meyvesine.

Ancak herkes bilimin değerine inanmıyordu. 1726'da, Newton'ın ölümünden bir yıl önce, Jonathan Swift (1667-1745) *Gülliver'in Seyahatleri*'ni yayımladı. Bu kitaptaki düşsel gezgin, Laputa ve Lagado'ya gider, buralardaki bilim adamları salatalıktan güneş ışığı elde etmeye, buzu baruta dönüştürmeye, evleri çatıdan başlayarak inşa etmeye ve koyunların tüylerinin çıkmasını engellemeye çalışmaktadırlar. Bütün bu taşlamalar, Swift'in yazmakta olduğu sırada Royal Society tarafından tartışılan öneriler üzerine kuruludur. Bilimsel keşiflerin insanların çoğunun hayatında herhangi bir iyileştirmeye yaramadığını dile getiren yalnızca Swift değildi. Newton'ın hareket kanunları topçuların daha isabetli nişan almalarını sağladı, ama genel olarak 18. yüzyılın sonuna kadar bilimsel düşüncelerin teknoloji üzerinde pek az pratik etkisi oldu.

Akıl, bilgi ve mülkiyet

Matematik, soyut akıl yürütme ve deney yapma, 17. yüzyılda doğal dünyanın incelenmesi için olduğu kadar, bu dünyada Tanrı'nın ve insanların yeri ve insan bilgisinin sınırları üzerine düşünen düşünürler için de birer araç oldular. Descartes bütün bilgiyi Tanrı'nın var olduğu konusundaki sezgimize ve kendimizi düşünen varlıklar olarak görmemize dayandırmıştı, ama başka filozoflar farklı düşüncelere sahipti.

Baruch Spinoza (1632-1677) Amsterdam'da Yahudi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmişti, ama özgür düşüncesi ve farklı görüşleri Yahudi toplumundan dışlanmasına neden oldu. Şehirden şehre dolaşıp yaşamını mercek yapımcısı olarak kazandı, ama sürekli cam tozu soluduğu için bu meslek onun ömrünü kısalttı. İlk

yayımladığı yazılara gösterilen düşmanca tepki ve Hollanda'daki siyasi istikrarsızlık nedeniyle diğer yazılarını yayımlamaktan vazgeçti, en önemli eseri olan *Ethica* ancak ölümünden sonra yayımlandı. *Ethica*'da (1677) Spinoza aslında evrende tek bir öz olduğunu ileri sürer. Bu öz Tanrı'dır. Tanrı ile Doğa, Yaratan ile yaratılan, zihin ve madde aslında aynı şeydir. Bu görüşün adı Panteizm'dir ve Spinoza bunu mantıksal geometrik kanıtlar ve teoremlerle açıklıyordu. Ona göre birbirimizden veya Tanrı'dan uzak olduğumuz duygusu bir yanılsamaydı ve ölümsüzlüğümüz kesindi, çünkü bu Tek Öz (töz) ebediydi. Olan şeyler olmaları gerektiği için oluyordu –ki bu Calvin'in *predestination* anlayışına yakın bir anlayış olan determinizmdi– ama Tanrı ile evren aynı şey olduğuna göre, her şeyin bir nedeni olduğundan emin olabilirdik. İnsanın özgür iradesi yoktu, ama insan doğadaki yerini anlarsa, zihinsel bir özgürlüğe ve Spinoza'nın mutluluk adını verdiği entelektüel bir Tanrı sevgisine ulaşması mümkündü. Bu mutluluk, yani Tanrı'yla ve diğer insanlarla bir olma duygusu Spinoza'nın denetlenmesini istediği diğer bütün duygulara üstün olan bir duyguydu.

Alman filozof Gottfried Wilhelm Leibniz, Spinoza ile tanışmış ve yaşamları çok farklı olmasına rağmen, kendi felsefe sistemini Spinoza'nınkinin üzerine kurmuştu. Leibniz, Paris'te diplomatlık yaptığı, Brunswick düklerine resmi tarihçi ve kütüphaneci olarak hizmet verdiği uzun yaşamı boyunca Avrupa'daki birçok düşünür, hükümdar ve devlet adamı ile yazışmış ve görüşmüştü. Newton'dan bağımsız olarak o da kalkülüsü icat etmiş, akılcı Kartezyen ilkeleri bilimsel konuların yanı sıra hukuka, ilahiyata ve siyasete de uygulamaya çalışmıştı. Çin'de bulunan, Cizvitlerle yazışan ve Çin kültürü üzerine bir araştırma kitabı yayımlayan Leibniz, Çinlilerin bilgeliğine hayrandı. Spinoza'nın her şeyin bir sebebi olduğu, bütün sebepleri Tanrı'nın bildiği ve Tanrı da iyi olduğu için her şeyin iyi bir sebebi olması gerektiği düşüncesini o da kabul ediyordu. Bildiğimiz şekliyle dünya, mümkün olabilecek birçok dünyadan yalnızca biriydi, ama Tanrı böyle olmasını istediğine göre, olabilecek dünyaların en iyisiydi. Kötülük ve çekilen acılar Tanrı'nın sebeplerini anlamamamızdan kaynaklanıyordu.

Fransız yazar Voltaire'in anonim olarak yayımladığı *Candide veya İyimserlik Üstüne* (1759) adlı kitabında Leibniz acımasızca taşlandı. Kitabın genç kahramanı Candide ile sürekli Leibniz'den alıntılar yapan öğretmeni Pangloss'un başından gemi kazaları, Engizisyon'da yargılanma, açlık, kırbaçlanma ve 1755 Lizbon depremiyle arkasından gelen tsunami ve yangın gibi bir sürü felaket geçer. Ama ne olursa olsun, Pangloss her zaman "olabilecek dünyaların en iyisi olan bu dünyada, olan her şeyin iyi bir nedeni vardır" diyerek yanıt verir. Ama sonunda Candide gerçek kaçışın, sade bir çalışma hayatı olduğuna karar verir. Kitabın sonunda "Bütün her şey çok iyi" der, "ama biz bahçemize bakalım."

Descartes, Spinoza ve Leibniz dünyayı anlamak için soyut akıl yürütmenin en iyi araç olduğunu düşünürlerken, İngiliz filozof ve siyaset kuramcısı John Locke (1632-1704), Francis Bacon'ın vurguladığı deneyim, gözlem ve duyularla elde edilen algıların bilginin gerçek temeli olduğunu ileri sürdü. *An Essay Concerning Human Understanding* (1690, İnsan Anlağı Üzerine bir Deneme) adlı yapıtında Locke, insan zihninin en başta hiçbir fikirle dolu olmayan boş bir kâğıt (*tabula rasa*) olduğunu ileri sürdü. Ona göre bütün bilgi deneyimle elde ediliyordu –bu düşünceye ampirizm veya deneycilik denmektedir– bu yüzden de eğitim son derece önemliydi, çünkü zihin tam potansiyeline ancak eğitim yoluyla ulaşabilirdi. Ama Locke'un ampirizmi mutlak değildi; çünkü bilginin elde edilmesinde akla da, inanca da yer veriyordu.

Locke için akıl, deneyim ve tanrısal irade yalnızca insan anlayışının kaynağı değildi, aynı zamanda siyasi yönetimlerin de dayanması gereken temellerdi. Locke, *Two Treatises on Government* (1690, Hükümet Üzerine İki İnceleme) adlı kitabında, hem *Patriarcha* adlı kitabında kralların tanrısal haklarını Tanrı'nın Âdem'e vermiş olduğu ataerkil güce dayandıran Robert Filmer'e (1588-1653), hem de krallarla yapılmış olan orijinal "sözleşme"yle onlara düzen karşılığında verilen yetkinin değişmez olduğunu söyleyen Hobbes'a karşı çıkıyordu. Locke, aile ile siyasal toplum arasında benzerlik görmüyor, siyasal yetkinin temelinde babalığın değil, mülkiyetin bulunduğunu düşünüyordu. Tanrı dünyayı insanların

hepsine vermişti, bireysel mülkiyet de bu ortak mirasa yapılan emek ve yetenek yatırımından kaynaklanıyordu. Doğal durum da Hobbes'un söylediği gibi "yalnız, yoksul, kötü, hayvani ve kısa" değil, aslında oldukça güzel bir durumdu. Bireyler kaostan kaçınmak için değil, sahip oldukları şeylerin daha iyi korunmasını sağlamak için hükümetlerle sözleşme yapmışlardı. Bunu yapmayan veya güçlerini değişken ve keyfi bir biçimde kullanan hükümdarlar tahttan indirilebilirdi.

Locke "mülk" sözcüğünü birçok anlamda kullanır. Dar anlamıyla mülk, toprak, mal ve paradır. Ona göre ancak mülk sahipleri başkaları tarafından etkilenmeden siyasal kararlar verebilirdi. Bu düşünce, 17. yüzyılın sonlarında İngiltere'deki siyasal gerçeklerle örtüşüyordu ve 19. yüzyıla kadar ulusal seçimlerde yalnızca mülk sahibi erkeklere oy hakkı verilmesine meşruiyet kazandırıyordu. (İngiltere'nin bazı yerlerinde ve daha sonraları Kuzey Amerika'daki İngiliz sömürgelerinde yapılan bazı yerel seçimlerde evli olmayan veya dul mülk sahibi kadınların da oy kullanmasına izin verildi. 19. yüzyılda mülk sahibi olmayı oy kullanmanın ön şartı olmaktan çıkaran kanunlarda "erkek" sözcüğü hâlâ duruyor ve kadınları cinsiyetleri yüzünden açıkça dışlıyordu.) Geniş anlamda ise Locke, mülkü "yaşam, özgürlük ve sosyal konum" olarak kullanır ve bunları biraz muğlak bir biçimde Tanrı'nın insanlara verdiği "doğal haklar" olarak tanımlar. Böylece despot hükümdarlara yalnızca bireylerin mülklerini koruyamadıkları zaman değil, bu daha geniş anlamdaki doğal hakları savunmadıklarında da meşru bir şekilde karşı çıkılabilirdi.

Aydınlanma'da doğal haklar ve bu hakların sınırları

Locke ve başka siyaset kuramcıları tarafından tanımlanan doğal haklar kavramı, 18. yüzyıl Aydınlanma düşünürleri için son derece önemliydi. Bu düşünürler, çeviriler, yorumlar yaptılar ve siyaset kuramına ilişkin yapıtların popüler biçimlerini hazırladılar;

böylece haklar, akıl ile birlikte akademilerde, salonlarda ve kahvehanelerde tartışılan bir konu haline geldi. Dev bir bilgi derlemesi olan *Encyclopédie*'nin editörlerinden biri olan Denis Diderot köle ticaretinin eleştirisine katılıyor, Fransız matematikçi ve filozof Condorcet Markisi Marie Jean Antoine Caritat ise (1743-1794) daha geniş bir siyasal temsil sağlanması ve kadınlara, Avrupalı olmayanlara ve Yahudilere (siyasal haklar olmasa da) insani hakların tanınması gerektiğini savunuyordu. Bu insanların yazdıkları, Avrupa dışındaki Avrupalı topluluklarda da okunuyor ve düşünceleri kabul görüyordu. Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nin ilk cümlesinde Thomas Jefferson (1743-1826), "Tüm insanlar eşit yaratılmışlardır; yaratan tarafından verilmiş bazı belli vazgeçilemez haklara, yaşam, özgürlük ve mutluluğa erişme haklarına sahiptirler" demektedir.

Aydınlanma düşünürleri, Locke'un deneyimin rolü ve eğitimin değeri konusundaki görüşlerini de benimsediler. İskoç filozof ve tarihçi David Hume (1711-1776) *Enquiries* (Sorgulamalar) adını verdiği denemeler ve popüler felsefe yazıları yazdı; bunlarda analitik becerilerin yanı sıra, çok farklı konuların öğretilmesinin gerektiğini de savunuyordu. Hume tam bir ampiristti ve tüm düşüncelerin deneyime dayalı olduğunu düşünüyordu; hakkında deneyim sahibi olmadığımız şeylere ilişkin fikirlerimiz izlenimlerimizi yeni yollarla bir araya getirmemizle oluşuyordu. Hume'a göre tek aracımız duyularla elde edilen izlenimler olduğu için, herhangi bir şeyin özünü bilmemiz mümkün değildi ve dünya hakkında yaptığımız "çıkarsamalar" (tümdengelim) aslında doğrulanması mümkün olmayan inançlardan başka bir şey değildi; doğa bize mutlak bir kesinlik değil, sadece olasılık modelleri sunuyordu. Ama Hume doğuştan içimizde başkalarıyla duygudaşlık kurma kapasitesi ve dünyanın nasıl bir yer olduğunu ve nasıl davranmamız gerektiğini anlamamıza yardım eden bir sağduyu da bulunduğunu düşünüyordu. Herhangi bir şeyi kesin olarak bilebilsek de bilemesek de, bu "doğal" duygular eğitimle birleşince etik, siyasal ve toplumsal sistemler kurmamızı sağlayacaktı. İnsanın gerçek bilgiye ulaşabilmesi olasılığından bu kadar kuşku duymayan ve insanlığın ilerle-

yebileceğine daha fazla inanan Condorcet de eğitimin değeri konusunda Hume'a katılıyordu. *İnsan Zekâsının İlerlemeleri Üzerinde Tarihi Bir Tablo Taslağı* (1794) adlı yapıtında, "Herkes için eğitim yaygınlaştığı oranda, keşifleriyle bilimin sınırlarını zorlayan insan sayısının da artacağını" söylüyor ve bunun da sonuçta "insan türünün genel refahına" ve "insanlığın sonsuza kadar mükemmelleşmesine" yol açacağını iddia ediyordu.

Bilim aynı zamanda felsefi yapıtlar için de hazır bir model oluşturuyordu. Birçok tarihçinin en etkili Aydınlanma yapıtı olarak gördüğü *Kanunların Ruhu*'nda (1748) Charles de Secondat, Baron de Montesquieu (1689-1755), sosyal bilimleri deney yapma, gözlem ve tümdengelim gibi doğa bilimleri yöntemleri üzerine oturtmaya çalışıyordu. "Maddi dünyada kanunlar vardır" diyordu, "insana üstün olan varlıkların kanunları vardır, hayvanların kanunları vardır, insanların da kanunları vardır." Montesquieu bu ampirik gözlemlerden genel kanunlar çıkarmak amacıyla, tarih boyunca, dünyanın her yerindeki bütün yönetim biçimlerini ve toplumları inceledi. Kanunlar olmadan ne özgürlük ne de hakların güvencesi olacağını ileri sürdü ve en iyi yönetim biçiminin yasama, yürütme ve yargının birbirinden ayrılıp dengede tutulduğu bir yönetim biçimi olduğu sonucuna vardı. Montesquieu'nün fikirleri Birleşik Devletler Anayasası hazırlanırken çok etkili oldu; Jefferson 1811 yılında Montesquieu'nün kitabı üzerine Fransızca bir yorumu İngilizceye çevirdi. Daha sonra tarih yazımındaki gelişmeler, ekonomi kuramları ve siyasal sistemlerin yaratılmasında temel alınan *Kanunların Ruhu*, Atlas Okyanusu'nun her iki yakasında da çok etkili bir metin oldu.

Montesquieu'nün temel ilgi alanı insanların yaptığı kanunlardı, başkaları ise Tanrı yasalarıyla doğal yasalar arasındaki ilişkiyi araştırıyordu. Tanrı evreni yaratırken önce fizik ve ahlak yasalarını oluşturmuş, ama Aydınlanma düşünürlerine göre, sonradan büyük oranda dünyadan elini çekmişti. Deizm adı verilen bu düşünce Descartes'ın ve Newton'ın fikirlerinden yola çıkar, ama Tanrı'ya onların verdiklerinden çok daha az aktif olan bir rol verir; çok yaygın bir benzetmeye göre Tanrı saat yapımcısıydı ve yarat-

Belge 28 Encyclopédie

Yazılı bilgi derlemeleri eski Yunan ve Çin'e kadar gider; ancak alfabetik sıralı, referanslı, çok yazarlı ve bibliyografyalı modern ansiklopedi biçimi 17. yüzyılda ortaya çıktı. Bir İngiliz harita yapımcısı olan Ephraim Chambers iki ciltlik *Cyclopaedia, Universal Dictionary of Arts and Sciences* (Cyclopedia veya Evrensel Sanat ve Bilim Sözlüğü) isimli yapıtını 1728 yılında yayımladı. Yapıt çok iyi sattı ve bir Fransız yayımcı, iki yakın arkadaştan, Denis Diderot (1713-1784) ile matematikçi Jean le Rond d'Alembert'den (1717-1783) bu yapıtı çevirmelerini istedi. Bu proje büyüdü ve 28 ciltlik *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (Ansiklopedi ya da Bilimlerin, Sanatların ve Mesleklerin Sınıflandırılmış Sözlüğü) ortaya çıktı; buna 150'den fazla yazar katkıda bulundu ve 1751-1772 yılları arasında yayımlandı, daha sonra 7 cilt daha eklendi. Diderot, *Encyclopédie*'nin kendisi üzerine yazdığı maddede, bilginin gücü ile her kuşağın bildiklerini sonraki kuşaklara aktarma sorumluluğu hakkındaki Aydınlanma fikirlerini ele alır:

> Bir ansiklopedinin amacı, yeryüzüne yayılmış olan bilgiyi toplamak, çağdaşımız olan insanlara bu bilginin genel sistemini açıklamak ve bunları bizden sonra gelecek olanlara aktarmaktır; böylece geçmiş yüzyılların çalışmaları gelecek yüzyıllar tarafından kullanılabilecektir; böylelikle, çocuklarımız daha iyi eğitim alacak ve aynı zamanda daha erdemli ve mutlu olacaklardır; ve bizler de insan ırkına bir hizmet yapmadan ölmüş olmayacağız ... Tek bir insanın bile ne kadar ileri gidebileceğini bilemeyiz. İnsan ırkının ne kadar ilerleyebileceğini, ilerleme halindeyken durdurulmadığında neler başarabileceğini ise çok daha az biliyoruz ...
>
> Her şeyden önce gözden kaçırılmaması gereken nokta şudur: Eğer insan veya düşünen ve gözlemleyen varlık yeryüzünden kovulursa, bu etkileyici ve yüce doğa hüzünlü ve sessiz bir sahneden başka bir şey olamaz ... Varlıkların varoluşuna anlam veren insanın varlığıdır ...
>
> Sadece felsefeye önem veren bir yüzyılın bir ansiklopedi ortaya çıkarma girişiminde bulunabileceğini söyledim; bunu söyledim çünkü öyle bir yapıt, korkak zevklerin bulunduğu yüzyıllara göre çok daha büyük cesaret gerektirmektedir. İnsan, ayrım gözetmeden ve çekinmeden her şeyi incelemeli ve deşmelidir ... Bütün o eski aptallıkları ayaklarımızın altına almalıyız; akıl tarafından konulmamış olan bütün engelleri yıkmalıyız; bilim ve sanatı eski özgürlüklerine kavuşturmalıyız.

(Denis Diderot, "Encyclopedia –Felsefe–," çev. Philip Stewart, *Encyclopedia of Diderot and d'Alembert Collabo-rative Translation Project*, http://www.hti.umich.edu/d/did. Dena Goodman ve Kathleen Wellman, der., *The Enlightenment* –Boston: Houghton Mifflin, 2004–, s. 14, 16, 19 ve 20.)

tığı saat o kadar mükemmeldi ki, hiçbir şekilde ayarlanması gerekmiyordu. Birçok Aydınlanmacı yazar, doğa yasalarının eninde sonunda keşfedileceğini düşünüyordu; çünkü insanlara akıl vermiş olan Tanrı, insanların anlayamayacağı kadar karmaşık bir evren

yaratmış olamazdı. Hume daha da ileri gitti ve dünyayı büyük ve karmaşık bir şey olarak algılamamızın onun zeki bir varlık tarafından yaratılmış olduğunun kanıtı olmadığını; çünkü dünyanın rastlantısal olarak da ortaya çıkmış olabileceğini söyledi.

Başka Aydınlanmacı yazarların yazılarında Tanrı yalnızca bir saat yapımcısı olmaktan çok daha öte bir varlıktı. Prusyalı filozof, Kitab-ı Mukaddes araştırmacısı, edebiyat eleştirmeni ve Yahudi toplumu önderi Moses Mendelssohn (1729-1786), aklın önemine ilişkin Aydınlanma fikirlerini kabul ederek bunları bir Yahudi din felsefesi geliştirmekte kullandı. Geleneksel dini ibadetleri yerine getiriyordu, ama aynı zamanda Yahudi eğitiminde ve yaşam tarzında reform yapılması ve modernleşmeye gidilmesi gerektiğini savunan bir kültürel akım olan *Haskala*'nın da (Aydınlanma anlamına gelen İbranice bir sözcük) parçasıydı. Mendelssohn aynı zamanda Yahudilere medeni hakların verilmesini de savunuyordu ve Tevrat'ın yeni bir Almanca çevirisini ve yorumunu yapmıştı.

Birçok Aydınlanma düşünürüne göre doğa, insan toplumu için yalnızca model olmakla kalmıyor, aynı zamanda onu biçimlendiriyordu. Montesquieu üç temel yönetim biçimi olduğu sonucuna varmıştı: Despotluk, monarşi ve cumhuriyet. Yönetenleri halkın seçtiği cumhuriyet en iyisiydi, ama sadece insanların "sabırlı ve cesur olmalarını ve çetin işlere kalkışmalarını sağlayan bir zihinsel ve bedensel dinçlik" veren soğuk veya ılıman iklimlerde yaşayanlar için mümkündü. Özellikle ılıman iklimli yerlerde –ki Fransa bunun en iyi örneğiydi– "kimsenin ticaretin yasaları ve avantajları dışında hiçbir nedenle yabancı bir güce boyun eğmemesini sağlayan bir özgürlük ruhu" vardı. Oysa bunun tam tersine, "sıcak iklimlerde yaşayan insanların kadınımsı halleri onları hep köle yapmıştır ... O zaman Asya'daki güç her zaman despot olmak zorundadır, çünkü ... Asya'da, burada yaşayanların üzerlerinden atmayı başaramadıkları bir köle ruhu vardır ... Afrika da Güney Asya'dakine benzer bir iklime sahiptir ve aynı kölelik ruhunu taşır."[3]

Bu kölelik ruhu, siyasal ilişkilerin yanı sıra aile ilişkilerinde de görülür, çünkü sıcak iklimlerde kadınlar çok genç yaşta, "daha

akılları güzellikleri kadar gelişmemişken" evlenirler, bu yüzden "bu kadınların başkalarına bağımlı olarak yaşamaları gerekir." Ilıman iklimlerde ise kadınlar daha geç yaşlarda evlenirler, dolayısıyla "evlendikleri sırada daha akıllı ve bilgilidirler" ama hiçbir zaman kocalarının üzerinde egemenlik kuracak kadar akıllı ve bilgili olmazlar; çünkü "ailede kadının egemen olması akla da, doğaya da aykırıdır." Montesquieu kadınların davranışlarına ilişkin Paris normlarının Asya ve Afrika gibi sıcak iklimlere taşınması durumunda doğabilecek kötü sonuçları da görür:

> Bizim kadınlarımızdaki hafifliğin, münasebetsizliğin, zevklerin ve kaprislerin, onlara eşlik eden yüksek veya alçak ihtirasların bütün ateşiyle birlikte ve bizlerin arasında olduğu kadar özgür bir biçimde bir Doğu ülkesine taşındığını düşünelim. Bir an bile kafasını dinleyebilecek bir aile reisi bulmak mümkün olabilir mi? Erkeklerden her yerde kuşkulanılacak, her yerde düşman olarak görüleceklerdir; devlet allak bullak olur, ülke kan gölüne döner.[4]

Dolayısıyla Montesquieu'ye göre, –akılla varılan– özgürlük olasılığı iklim ve cinsiyete bağlıydı. Bu, Adam Smith de dahil olmak üzere birçok 18. yüzyıl düşünürü tarafından paylaşılan bir görüştü. Montesquieu'nün sıcak iklimlerde yaşayanların "kadınsılığına" atıfta bulunmasından da anlaşıldığı gibi, iklimle cinsiyet arasında da bir ilişki olduğu düşünülüyordu. Avrupalıların seyahat edebiyatında ve bu edebiyata dayalı kültür karşılaştırmalarında hemen her zaman yerlilerin yarı çıplaklıkları konu edilir ve bu giyim tarzı onlardaki denetlenemez cinselliğin bir göstergesi olarak görülürdü. Sıcak iklimin kendisinin de –ki bizler için giyim tarzının üzerinde asıl etkili olan şey budur– daha güçlü bir cinsellik dürtüsüne ve daha az çekingenliğe neden olduğu düşünülüyordu. Yerli halklar genellikle dişileştiriliyor, güçlü ve erkeksi fatihlerin karşısında zayıf ve edilgen olarak tanımlanıyor ve görsel olarak böyle betimleniyorlardı ya da cinsellikleri abartılıyor, hayvansı ve yırtıcı varlıklar olarak gösteriliyorlardı (bazen de her iki türlü). Irka dayalı hiyerarşiler cinsel erdemle

ilişkilendiriliyor, beyaz kadınlar iffeti, beyaz ırktan olmayanlar ise şehvet düşkünlüğünü temsil ediyorlardı.

Dünyanın üç iklim kuşağı –sıcak, ılıman ve soğuk– hem iklimler hem de cinsellik için kullanılıyor ve bu şema uygarlığın ilerlemesiyle ilişkili görülüyordu. Hume, *Political Discourses*'da (1752, Siyasal Söylevler) "Dönenceler arasında yaşayan hiçbir halk henüz sanata ve uygarlığa ulaşamamıştır" diye yazıyordu. Hume insan grupları arasındaki farkları *Of National Characters* (1753, Milli Karakterler Üzerine) adlı yapıtında daha ayrıntılı olarak inceledi ve bu farkları yaratan şeyin yalnızca iklim değil, aynı zamanda ten rengi olduğu sonucuna vardı:

> Zencilerin ve genel olarak bütün diğer insan türlerinin (çünkü dört ya da beş ayrı çeşit insan var) doğal olarak beyazlardan daha aşağıda olduklarını düşünüyorum. Dünyada beyazlardan başka ne farklı bir ten rengine sahip olan bir ulus bir uygarlık kurdu, ne de beyaz olmayan herhangi bir kişi eylemleri veya düşünceleriyle ün kazandı. Bu insanlar ne yeni bir şey ürettiler ne sanat ne de bilim ... Doğa farklı insan türleri arasında en baştan bir ayrım yaratmamış olsaydı bu kadar çok ülkede, bunca uzun zaman böylesine sürekli ve istikrarlı bir farklılık meydana gelemezdi.[5]

Böyle ırkçı görüşler yeni değildi; çünkü Hıristiyan Avrupalılar da, Müslüman Araplar da 14. yüzyıldan beri sürdürdükleri köle ticaretine mazeret olarak Afrikalıların "barbarlıklarını" kullanıyorlardı, ama Hume düşüncelerini, otoritesini reddettiği dine değil "doğaya" dayandırıyordu. Bu gözlemlerin, tıpkı fiziksel dünyayı araştıran çağdaşlarının kullandığı yöntemler gibi ampirik araştırmalara dayalı olduğunu söylüyordu ama öyle değildi; Hume, Paris'te uzun süre bulunmuştu ama Avrupa'dan hiç ayrılmamıştı. Ama 19. yüzyılda bilimsel ölçme ve deney yapma yöntemleri, Hume'un (ve başkalarının) öne sürdüğü ırklar arasında farklılıkları kanıtlamak için *gerçekten de* kullanıldı.

Birçok Aydınlanma düşünürüne göre, doğa yalnızca farklı ırklar arasında değil, aynı zamanda cinsler arasında da belirgin ve de-

ğişmez farklılıklar yaratmıştı. "Edebiyat Cumhuriyeti"nin içinde yer alan kadınlar ve erkekler, kadınların entelektüel kapasitelerini, ahlaki erdemlerini ve onlara uygun toplumsal rolü tartışıyorlardı. Kimileri, örneğin Voltaire'in yakın dostu ve hamisi olan ve Newton'ın *Principia*'sını Fransızcaya çeviren Emilie du Châtelet (1706-1740), kadınların bilime ve felsefeye daha az katkı yapmış olmalarının nedeninin sınırlı ve eşit olmayan bir eğitim görmeleri olduğunu söylüyordu. Condorcet de bu düşünceye katılıyor ve şöyle diyordu: "İnsanın mutluluğu için elzem olan zihinsel gelişime, cinsler arasında, bir cins lehine eşitsizlik yaratan ve koruduğu cins için bile iyi olmayan önyargıların tümüyle yok edilmesini de katmalıyız."[6] Başka yazarlar ise bu kadar emin değillerdi; onlara göre kadınların bir başarı gösterememesinin sebebi, daha sınırlı bir akıl kapasitesine sahip olmaları ve temelde kadınlarla erkeklerin yaradılışlarında çok büyük farklılıklar bulunmasıydı. Kadınlar, akıl konusundaki eksikliklerini dengelemek için daha üstün bir ahlak sahibi olabilirlerdi; ama bu ahlakın gösterilmesi gereken yer siyasetin kamusal alanı değil, ailenin özel alanıydı. Condorcet bile kadınlarla erkeklere eşit davranmanın en büyük yararının "ailelerin yaşayacağı daha büyük mutluluğu ... ve bütün erdemlerin üzerine kurulu olduğu ailevi erdemlerin yaygınlaşması"[7] olduğunu düşünüyordu.

Kadınlarla erkeklerin birbirinden çok farklı varlıklar olduğu düşüncesini dillendiren en etkili ses, "kusursuz bir kadın ile kusursuz bir erkeğin kafaca benzerliği görünüşlerinin benzerliğinden fazla olmamalıdır"[8] diyen filozof Jean-Jacques Rousseau'ydu. Rousseau İsviçre'nin Fransızca konuşulan bölgesinde, Cenevre'de doğmuş ve entelektüel bir iz bırakmak amacıyla Paris'e gelmişti. Gençliğinde başarıyı yakalayamayınca *philosophe* dostlarına ve onları destekleyen salon sahibelerine karşı içinde bir güvensizlik doğdu. Ayrıca Rousseau'nun akla ve ilerlemeye dayalı Aydınlanmacı görüşe duyduğu inanç da sarsılmaya başlamıştı; insanın özgürlüğünü kısıtladıklarını ve insanlığı yozlaştırdıklarını söyleyerek akılcılığa ve kültüre saldırıyordu. Rousseau, *Emile: Veya Terbiyeye Dair* (1762) adlı yapıtında, çocukları şehrin yozlaştırıcı etkisinden

uzaklaştıracak bir eğitimi savunur ve erkek çocukları kendilerini anlayan ve ilgilerine kılavuzluk eden bilge bir öğretmenin himayesine bırakır. Dünyanın her yerinde, eğitim üzerine en çok okunan kitap haline gelmiş olan bu eserin büyük kısmında, ana karakter olan Emile'in eğitiminden söz eder, ama son bölümde Emile'in karısı olacak olan Sophie'nin de eğitimini ele alır. "Kadın" der Rousseau, "özellikle erkeği mutlu etmek için yaratılmıştır ... ve boyun eğmek için." Kadının eğitimi iffet, erdem ve "ev işleri"ne odaklı olmalıdır, ama biraz da bilgi edinmelidir; çünkü "kendisinin bilmediği erdemleri çocuklarına başka nasıl öğretebilir?" Rousseau bu düşüncelerini kendi çocukları üzerinde denememiştir. Yanında çalışan ve sonradan evlendiği okur-yazar bile olmayan terzi kadından beş çocuğu olmuş, ama bu çocukları yetimhaneye göndermiştir.

Rousseau ve çoğu erken modern dönem siyasal düşünürü için, evlilik eşit olmadığı kabul edilen iki kişi arasında yapılan bir sözleşmeydi. Rousseau *Emile* ile aynı yıl yazdığı ve Batı tarihinde siyaset felsefesinin en etkili yapıtlarından biri olan *Toplumsal Sözleşme* (1762) adlı kitabında, sözleşmeleri daha geniş anlamda ele aldı. Rousseau ilk insan toplumunun temelde iyi olduğunu söylerken Hobbes'a katılmıyor, Locke gibi düşünüyordu; ama özel mülkiyet eşitsizliği ve rekabeti artırdıkça bu toplumun giderek bozulduğunu ileri sürerken de Locke'a karşı çıkıyor, Hobbes'un yanında yer alıyordu. Bu noktada varlıklı ve güçlü olanlar zayıfları, onların üzerlerinde kurmuş oldukları egemenliği pekiştiren yasaları ve siyasal yapıları kabullenmeye zorlamışlardı. Bu durumdan tek kurtuluş yolu, bireylerin Rousseau'nun "halkın genel iradesi" dediği şeye boyun eğmeyi kabul ettikleri bir toplumsal sözleşme etrafında birleşmeleriydi. Bununla çoğunluk oyunu kastetmiyordu; kastettiği şey, herkesin yeterince bilgisi, sağduyusu ve topluluk ruhu olması durumunda, vatandaşların oybirliğiyle kabul edeceği şeylerdi. Bu "genel iradeye" karşı gelmek demek, insanın "özel iradesini" toplum yararının önüne koyması anlamına geleceğinden, "genel iradeye uymaya direnen bir kimse, tüm toplum tarafından bu iradeye uymaya zorlanacaktı." Tek bir bireyin zorbalı-

ğından veya karmaşadan korunmayı garantileyen tek şey genel irade olduğundan, bu, insanların "özgür olmaya zorlanacağı" anlamına geliyordu. Rousseau'nun siyasal bir değişim yaratmak için uygulanabilir bir plan önermediği açıktı, ama sonradan onun bu fikirleri hepsi de gerçek "genel iradeyi" temsil ettiklerini ileri süren demokratik devrimciler ve diktatörler tarafından kullanıldı. Rousseau'nun Aydınlanma ile kendi ilişkisi de benzer şekilde karmaşıktı: Kimi tarihçiler onu en önemli Aydınlanma düşünürlerinden biri sayarken kimileri de Aydınlanma'ya karşı çıkan güçlü bir ses olarak görmüşlerdir.

Aydınlanma hem 18. yüzyılın sonundaki devrimlere yol açan özgürleştirici bir akım hem de ırkçılığı ve Avrupalı imparatorlukların egemenliğini haklı kılan otoriter bir akım olarak görülmüştür. Aydınlanma mirasının çok karmaşık olduğu açıktır. Birçok Aydınlanma düşünürü siyasal devrimi savunmadı, daha çok din özgürlüğü ve ifade özgürlüğü gibi bazı sınırlı yurttaşlık haklarının uygulamaya geçirilmesiyle ilgilendi. Birkaç radikal kimse dışında Avrupa'daki Aydınlanma düşünürlerinin hiçbiri bu hakların Avrupalı olmayanlar, yoksul ve eğitimsiz erkekler veya kadınlar arasında da yaygınlaştırılmasını savunmamıştır. Ama 19., 20. ve 21. yüzyıllarda hakların farklı grupları da kapsaması gerektiğini savunanlar, Aydınlanma kavramlarından yararlanmışlardır.

Edebiyat ve tiyatro

17. ve 18. yüzyılda bilim adamları, filozoflar ve siyaset kuramcıları kendilerini yalnızca ciddi yazılar ve araştırmalarla sınırlamamış, aynı zamanda şiir, öykü, oyun, hiciv ve başka yaratıcı yapıtlar da yazmışlardır. Francis Bacon (ölümünden sonra 1627'de yayımlanan) *Nova Atlantis*'i (Yeni Atlantis) yazmış, bu kitapta mutlak güce sahip babalar tarafından yönetilen ve kendilerini bilime adamış ailelerin yaşadığı hayali Bensalem adasını anlatmıştır. Galileo şiirler yazmış ve gerçek bölgelerin haritalarını çıkaran haritacıların yaptığı gibi, Dante'nin *Cehennem*'de (*Inferno*) anlattığı ce-

hennemin haritasını çıkarmaya çalışmıştır. Montesquieu'nün yankı yaratan ilk yapıtı zekice kotarılmış bir hiciv olan *İran Mektupları*'dır (1721). Bu kitapta iki hayali İranlı aristokrat, Paris'i ziyaret eder ve Fransızların toplum yaşamı, dini ibadetleri, edebiyat yetenekleri ve siyasal eylemleri konusunda yorumlar yaparlar. Diderot da *Rahibe* (1760) ve *Kaderci Jacques ile Efendisi* (1773) gibi romanlar ve sahnelemede ve oyunculukta daha büyük bir gerçekçilik gerektiren tiyatro oyunları yazmış ve bu yenilik sonraki oyun yazarları tarafından benimsenmiştir. Yeni bilimsel ve felsefi düşünceler hepsi çok popüler olan ve çok satan bu yapıtlar aracılığıyla da yayılmıştır.

Edebiyatı biçimlendiren yalnızca bilimsel ve felsefi akımlar değil, aynı zamanda siyasal olaylardı. Almanya'da Otuz Yıl Savaşları'nın dehşeti, Jakob von Grimmelshausen'in *Serüvenci Simplicissimus* (1669) adlı kitabında ve sonradan yazdığı devam öykülerinde çok canlı bir şekilde anlatıldı. Bu kitapların kahramanı, kendini savaşın dehşeti içinde bulan saf bir gençti; Candide gibi Simplicissimus da sonunda dünyadan elini eteğini çekerek huzur bulur. Grimmelshausen'in sempatik kahramanı, dil becerisi, acımasız toplumsal eleştirisi ve kara mizahı bu kitabın soylular ve orta sınıf okurlar arasında çok tutulmasına neden oldu, ama içerdiği şiddet sahneleri bakımından da zaman zaman eleştirildi.

17. yüzyıl İngiltere'sindeki siyasal gelişmelerin de edebiyat, özellikle de tiyatro üzerinde doğrudan etkileri oldu. 17. yüzyılın ilk yarısında halk tiyatroları giderek daha çok sayıda trajikomedi –mutlu sonla biten ciddi oyunlar– sahneliyordu; oysa sarayda süslü sahne dekoru, pahalı kostümler ve karmaşık müzikler eşliğinde masklar (*masques*) oynanıyordu. 1642'de İç Savaş çıkınca, halk tiyatroları kapandı, ama özel gösterimler, özellikle de sahnelenmek için değil okunmak için yazılmış olan oyunlar (*closet drama*) sürdü. 1660'da monarşinin geri gelmesiyle birlikte tiyatrolar yeniden açıldı ve halk aşırı davranışları hem destekleyen hem de eleştiren töre komedyası (*comedy of manners*) ile süslü konuşmalar ve şiddet içeren kahramanlık trajedilerini görmek için tiyatroları doldur-

du. Artık kadın rolleri de daha çok kadınlar tarafından oynanmaya başlanmıştı ve bazı kadın ve erkek oyuncular, çok tanınan varlıklı kimseler haline gelmişti. İngiliz düzyazısı ve şiiri de siyasal, toplumsal ve ekonomik değişimleri yansıtıyordu. İç Savaş döneminde monarşi yandaşları krallara ve soylulara övgülerini kahramanları yiğit aristokratlar olan romansların ardına gizliyorlardı, yöneticileri ve hükümet üyelerini hicveden baladlar ve popüler şiirler ise ağızdan ağza veya tek sayfalık broşürler olarak elden ele dolaşıyordu. Böyle yapıtlar sesleri biraz kısılmış olarak monarşinin tekrar kurulmasından sonra da çıkmaya devam etti; örneğin John Dryden'ın bir siyasal hiciv olan *Abşalom ve Ahitofel* (1681) adlı yapıtı, daha sonra kral olacak olan II. James'in düşmanlarını kötü Kitab-ı Mukaddes karakterleri olarak resmeder.

John Milton da (1608-1674) birçok siyasal yapıt yazdı. Bunların arasında sansüre karşı bir saldırı olan *Areopagitica* (1644), kralın öldürülmesinin kanuna uygunluğunu savunan *Eikonoklastes* (1649) ve monarşinin hızla yeniden kurulmasını eleştiren *The Ready and Easy Way to Establish a Free Commonwealth* (1660) adlı yapıtları bulunmaktadır. Milton, parlamento yönetimi sırasında devlet memuru olarak çalışmış –bu görevini kör olduktan sonra da sürdürmüş– 1660'tan sonra bir süre hapis yatmış, ama daha sonra yalnızca saraydan uzak durması istenmiştir. Milton'ın en büyük yapıtı *Paradise Lost* (1667, gözden geçirilmiş baskı 1674; Kayıp Cennet) adlı destansı şiiridir. Bu yapıtta yaratılış öyküsünü, Şeytan'ın Tanrı'ya isyanını ve Âdem ile Havva'nın cennetten kovuluşunu anlatırken özgürlük ve kötülük konusunda çok temel bazı soruları ele alır.

İngiltere'de yazar olarak hayatını kazanan ilk kadın olan Aphra Behn'in (yak. 1640-1689) *Oroonoko, or the History of the Royal Slave* (1688, Oroonoko veya Soylu Bir Kölenin Hayatı) adlı kitabında köle ticaretine ilişkin sorunlar ele alınmaktadır. Behn bu kitapta bir Güney Amerika sömürgesi olan Surinam'da bir köle isyanı başlatan Afrikalı bir prensi anlatır. Behn genç kızlığını Surinam'da geçirmiş olduğu için doğal ortamın ve kölelik sisteminin ayrıntılarını anlatırken kendi deneyimlerinden yararlanmıştır. Behn

ve bazı başka yazarlar yeni bir tür olan ve karakterlerin düşünceleri ve davranışları aracılığıyla gelişen uzun ve karmaşık bir öykünün anlatısı olan roman türünü yaratıyorlardı. Daniel Defoe'nun *Robinson Crusoe* (1719) adlı kitabıyla Swift'in *Güliver'in Seyahatleri*, *Candide* gibi öykünün içerisine denizaşırı seyahatleri katan ilk romanlardandı.

Edebiyat araştırmacılarının gözünde, 17. yüzyılda "Altın Çağ"ını yaşamış olan İspanyol edebiyatının siyasal yönü İngiliz edebiyatında olduğu kadar belirgin değildi. Bu edebiyatta Lope de Vega'nın çoğunlukla trajik, romantik ve komik öğeleri birleştiren yüzlerce oyunu vardı. Pedro Calderón de la Barca da (1600-1681) soyluların onuru ve entrikalar hakkında birçok oyun yazdı, ama gerçekte onun tanınmasını sağlayan daha ciddi yapıtlarıydı. Bunların arasında Evkaristiya teması üzerine yazılmış dini-alegorik oyunlar olan yetmiş *autos sacramentales* bulunuyordu. Bu oyunlar Corpus Christi Yortusu'nda açık havada ve tekerlekli arabalarda veya daha kalıcı sahnelerde, kilisenin veya belediye yetkililerinin tuttuğu profesyonel oyuncu grupları tarafından oynanıyordu. Calderón yazdığı *autos sacramentales*in çoğunda, Descartes'ı, Locke'u ve Calvin'ci ilahiyatçıları da çok meşgul etmiş olan insan anlayışının sınırları sorununu ele aldı; hükümdara koşulsuz bir itaati ve Katolik kilisesine yoğun bir bağlılığı savunarak bu sorunu çözdü. Doğal olarak bu tavrı Calderón'un sarayda çok sevilmesini ve oyunlarının pahalı ve gösterişli seyirlikler olarak sahnelenmesini sağladı. Calderón, metresinin ölümünden sonra rahip, daha sonra da saray papazı oldu. Onun ve Lope de Vega'nın oyunları, 18. yüzyıl boyunca oynanmaya devam etti, ama 1765'te Madrid kenti yetkilileri Corpus Christi gösterilerini yasakladılar; çünkü insanların bu oyunları seyretme sebebinin dini bir oyun izlemek değil, öykülerin aralarındaki giderek daha müstehcenleşen komik ara oyunlar (*interlude*) olduğunu düşünmeye başlamışlardı.

Fransa'da genellikle "klasisizm" olarak adlandırılan bir akım çerçevesinde şiirde ve tiyatroda ele alınan siyasal temalar, iradenin, görevin ve onurun önemini vurguluyordu. François de Malherbe (1555-1628) gibi klasik şairler, ahlak ve vatanseverlikle il-

gili konularda açık ve güçlü lirikler yazıyor, Pierre Corneille (1606-1684) gibi oyun yazarları, korkusuz ve acımasız karakterlerini genellikle Roma tarihinden alıyorlardı. Jean Racine de (1639-1699) genellikle Yunan-Roma konularını, tutkuları ve denetleyemedikleri iç çatışmaları sebebiyle yıkıma giden abartılı erkek ve kadın kahramanları ele aldığı trajedilerine uyarlıyordu. Racine sade ve ciddi bir dil ile karakterleri düşüşe götüren iyi tasarlanmış olay örgüleri kullanıyordu. Birçok oyununu özel olarak bazı kadın oyuncular veya St. Cyr kız okulu için yazmıştı; oyun kahramanı yok olmaya yazgılı kadın figürünün derinliği ve karmaşıklığı, bu rolleri kadın oyuncular için o zamandan beri çekici kılmıştır. Asıl adı Jean Baptiste Poquelin olan Molière (1622-1673) ise bugün hâlâ oynanan oyunlarında insanın kusurlarını trajedi yerine komediye çevirdi. Oyun yazarı olmasının yanı sıra oyuncu, tiyatro yöneticisi ve yönetmen de olan Molière, oyunlarında toplumsal gösteriş ve dini ikiyüzlülükle alay ediyordu, ama bunu eğlenceli ve iyi niyetli bir yaklaşımla yapıyordu. Molière'in aralarında *Tartuffe* (1664) de bulunan birçok oyunu Fransız kilisesi yetkilileri tarafından yasaklandı; ancak kendisi Kral XIV. Louis ile kardeşi Orléans dükünün himayesi altındaydı.

18. yüzyılda oyunlarda ve romanlarda çoğu zaman Aydınlanma değerleri ortaya çıkıyordu. Alman oyun yazarı ve filozof Gotthold Ephraim Lessing de (1729-1781) trajedileriyle komedilerinde eski krallarla efsane kahramanları yerine gerçekçi orta sınıf insanları kullanarak izleyicinin özdeşleşebileceği karakterler yarattı. Lessing, oyunlarında ve diğer yapıtlarında, dinde aklın rolü ve hoşgörü gibi temel Aydınlanma konularını ele aldı; en son ve en ünlü oyunu *Nathan der Weise*'de (1779, Bilge Nathan) üç büyük dini geleneğin –Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık– ahlak değerlerinin ve temel öğretilerinin, farklılıktan çok benzerlik taşıdığını ileri sürer. Lessing bu oyundaki başkahramanı konusunda ömür boyu dostu olan Moses Mendelssohn'dan esinlenmiştir. Fransız oyun yazarı Pierre Augustin Caron de Beaumarchais de (1732-1799) *Sevil Berberi* (1775) ve *Figaro'nun Düğünü* (1784) adlı oyunlarında aristokratların ayrıcalıklarını hicvetmek için ha-

Belge 29 Françoise de Graffigny, Perulu Bir Kadının Mektupları

Fransız yazar Françoise de Graffigny (1695-1758) 1747'de *Perulu Bir Kadının Mektupları*'nı yayımladı. Bu kitapta Zilia adındaki Perulu hayali bir prenses yakalanıp Fransa'ya getirilir ve Fransız toplumu ve kültürü üzerine yorumlar yapar. Zilia'nın uzaktaki sevgilisi Aza'ya yazdığı bir mektup dizisi olarak roman, bu kadının toplumsal yorumlarını, âşıkların ayrılması, sürgün ve romantik çatışma içeren bir öykü içersine yerleştirir. Roman birçok dilde en çok satanlar arasına girmiştir ve 130'dan fazla yeni baskısı ve çevirisi yayımlanmıştır. Graffigny romana yazdığı girişte, İnkalar hakkındaki bilgilerini 17. yüzyılın başlarında El Inca Garcilosa de la Vega tarafından yazılmış ve Fransızcaya çevrilmiş olan bir Peru tarihi kitabından edindiğini açıklamıştır. Hem bir kadın hem de Avrupalı olmayan biri olarak Zilia'nın konumu, kültürler arası karşılaştırmalar yapabilmek için standart bakış açısını tersine çevirir, bu da romanı okurlar için çekici kılar.

Üzülerek söylüyorum ki sevgili Aza, Fransızların dehasına olan hayranlığım onların bu dehayı nasıl kullandıklarına bakınca küçümsemeye dönüşüyor. Bu milleti çok sevimli bulmak hoşuma gidiyordu, ama kusurları olduğunu da inkâr edemem ... Azıcık inceleme yapan biri, hiçbir özel yeteneğe ve ferasete sahip olmasa bile, bu insanlardaki gereksiz şeylere gösterilen dizginlenmemiş düşkünlüğün onların akıllarını, yüreklerini ve ruhlarını yozlaştırdığını, gerekli şeylerin kalıntıları üzerine kurulmuş hayali zenginlikler yarattığını, allanıp pullanmış bir kibarlığın edebin yerini aldığını ve sahte bir zekâ pırıltısının sağduyunun ve mantığın yerine geçmiş olduğunu fark edebilir.

Fransızlar arasındaki en büyük sahtelik, savurgan bir zenginlik içinde görünme çabası. Deha, sanatlar, hatta bilimler bile hep bu gösteriş merakıyla ilgili şeyler ve büyük servetlerin yok olmasına yol açıyorlar. Sanki bu merakın yönelebileceği nesneleri artırmak için dehalarının doğurganlığı yetmezmiş gibi, kendi ağızlarından duyduğuma göre bir de Fransa'nın kendisinin bolca ürettiği o sağlam ve hoş nesnelere burun kıvırıyor, onun yerine dünyanın her yerinden büyük masraflarla evlerini süsleyen o gereksiz ve kırılgan şeyleri, giydikleri o pırıltılı kumaşları, hatta yaptıkları yemeklerde kullanılan yiyecek ve içecekleri getirtiyorlarmış...

Fransızların sağlam mallarını bu saçma sapan nesnelere dönüştüren aynı yozlaşma toplumu bir arada tutan bağları da daha az yüzeysel hale getirmemiş. Bu yozlaşmayı eleştiren mantıklı Fransızlar bana eskiden tıpkı bizde olduğu gibi onlarda da onurun ruhta, insanlığın da yürekte olduğunu söylüyorlar. Doğru olabilir, ama şu anda kibarlık dedikleri şey hassasiyetin yerini almış. Kibarlıkta anlamı olmayan bir sürü boş söz, gerçek saygıdan yoksun saygı belirtileri ve duygudan yoksun bir ihtimam var ...

Sevgili Aza, Peru'da biz insanları erdeme hazırlamak için onları küçük yaştan belirgin bir kişilik oluşturacak bir yiğitlik duygusuyla ve sebatkâr bir ruhla yetiştirmemiz gerektiğini biliyoruz. Fransa'da böyle bir şey bilinmiyor. Çocuklar erken yaşlardan itibaren sanki yalnız ebeveynlerinin ve onlara bakan kişilerin zevki için dünyaya getirilmiş gibiler... Fransa'da, bizim genç bakirelerimizin kalplerini doldurması için o kadar ihtimam gösterdiğimiz o öz saygısı hiç bilinmiyor. Bizi kendi düşünce-

lerimizin ve davranışlarımızın en sert yargıcı yapan ve gerçekten hissedildiğinde güvenilir bir ilke olan bu muhteşem duygu burada kadınlar için geçerli değil. Kadınların ruhlarına gösterilen ilginin azlığına bakılırsa, insan Fransızların da bazı barbar halkların düştüğü yanılgıya düşerek kadınların ruhu olmadığına inandıklarını düşünüyor... Bu tarz ilkelerden yola çıkarak kadınlardan onlara öğretilmeyen erdemli davranışları göstermeleri bekleniyor... Ama anlaşılması daha da zor olan şey, ebeveynlerin ve kocaların birbirleriyle kızları ve eşleri hakkında konuşurken onları aşağılayarak şikâyet etmeleri ama aynı zamanda bu eleştirilere neden olan şeyleri cehalet, yeteneksizlik ve eğitimsizlik yoluyla kuşaktan kuşağa sürdürmeleri.

Ah, sevgili Azal Umarım başka yönleriyle son derece çekici olan bu ulusun göz kamaştırıcı kusurları bizim terbiyemizde doğal sadeliğe verdiğimiz değeri herhangi bir şekilde kaybetmemize yol açmaz.

(Kaynak: Françoise de Graffigny, *Letters from a Peruvian Woman*, çeviren David Kornacker [New York: The Modern Language Association of America, 1933], s. 122-3, 142-3, 144, 145, 151.)

zırcevap ve küstah berber Figaro'yu kullanmıştır. Bu iki oyun da sonradan bestelenen ve artık standart opera repertuvarının parçası haline gelmiş operalara temel oluşturmuştur, bunlar Wolfgang Amadeus Mozart'ın *Figaro'nun Düğünü* (1786) ile Gioacchino Rossini'nin *Sevil Berberi* (1815) adlı operalarıdır.

Olağan durumlarda başlarına gelen talihsizliklerin üstesinden gelen veya kendi kusurları yüzünden tıpkı Racine'in klasik kahramanları gibi yok olan sempatik karakterler yaratan tek yazar Lessing değildi. Samuel Richardson'ın *Pamela: or, Virtue Rewarded* (1740-41, Pamela ya da Ödüllendirilen Erdem) adlı kitabının kadın kahramanı, kendisinden daha üst bir toplumsal sınıftan bir adamın yanında hizmetçi olarak işe başlar; bu adam ırzına geçmeye çalışır –evlilik dışı gebeliğe ilişkin mahkeme kayıtlarından anlaşıldığına göre bu senaryo gerçek yaşamda çok yaygındı– ama o karşı koyar. Çok uzun olan ve mektuplar biçiminde yazılan bu romanın sonunda, kahramanın erdemi sayesinde adam onunla evlenmesi gerektiğini anlar. Richardson'ın romanı son derece popüler oldu ve piyasaya hemen Pamela bebekleri ve başka malzemeler sürüldü, ama aynı zamanda kitaptaki erdem anlayışı başka yazarların da hemen parodiler yazmasına yol açtı. Bunların arasında Eliza Heywood'un keskin bir hiciv olan *Anti-Pamela*'sı

(1741) ile Henry Fielding'in sivri dilli ama çok komik *Shamela*'sı da (1741) bulunmaktadır.

18. yüzyılın sonlarında Almanya'daki *Sturm und Drang* (Fırtına ve Hamle) adı verilen edebiyat akımını takip eden oyun yazarları ve şairler de, tıpkı Fransa'da Rousseau'nun yaptığı gibi, Aydınlanma fikirlerini hem geliştiriyor hem de onlara karşı çıkıyorlardı. Friedrich Schiller'in *Die Räuber*'i (1781, Haydutlar) gibi oyunlar, Aydınlanma fikirlerini radikalleştirerek derhal reform ve daha büyük özgürlük çağrısı yapıyordu. Öte yandan yazar, halkbilimci ve filozof Johann Gottfried von Herder (1744-1803), Fransız klasisizmi ve rasyonalizminin karşısında duygusal ve aşırı şeyleri yücelten Alman zevklerini savunuyor, her kültürün biricik olduğunu ve evrensel akıl diye bir şey olamayacağını iddia ediyordu.

Sanat ve mimari

17. yüzyılda sanat ve mimari de, bilim cemiyetlerinin ve ilginç nesnelerden oluşan koleksiyonların oluşturulmasına sebep olan doğal dünyaya hayranlık duygusuyla doludur. Bu tür yapıtların birçoğu, aynı zamanda büyük tabloların ve binaların yapılmasını isteyen, bunların masraflarını ödeyen, hatta bazen tasarlanmasına da katkıda bulunan devlet yöneticileri ve kilise yetkilileri gibi güçlü önderlerin gücünü yüceltiyordu. 17. yüzyıl sanatını, mimarisini ve müziğini tanımlamak için genellikle "barok" sözcüğü kullanılır; kökeni tartışılmakla birlikte bu sözcüğün düzgün bir yuvarlak olmayan, çarpık inci tanesi anlamındaki Portekizce *barocco* sözcüğünden türediği sanılmaktadır. Bu sözcük ilk olarak 18. yüzyılın ortalarında, abartılı, duygusal, karışık, karmaşık ve gösterişli bir sanatı tanımlayan eleştirel bir terim olarak kullanıldı. 18. yüzyıldaki eleştirmenlerin gözünde barok üslup, Rönesans'ta ve 17. yüzyılın başlarında çok beğenilmiş ve taklit edilmiş olan ve kendi dönemlerinde de yeniden sahiplenilen klasik biçimlerin bozulması anlamına geliyordu. Kimilerine göre ise, "rokoko" bundan daha da kötüydü. Bu terim de ilk kez 18. yüzyılın so-

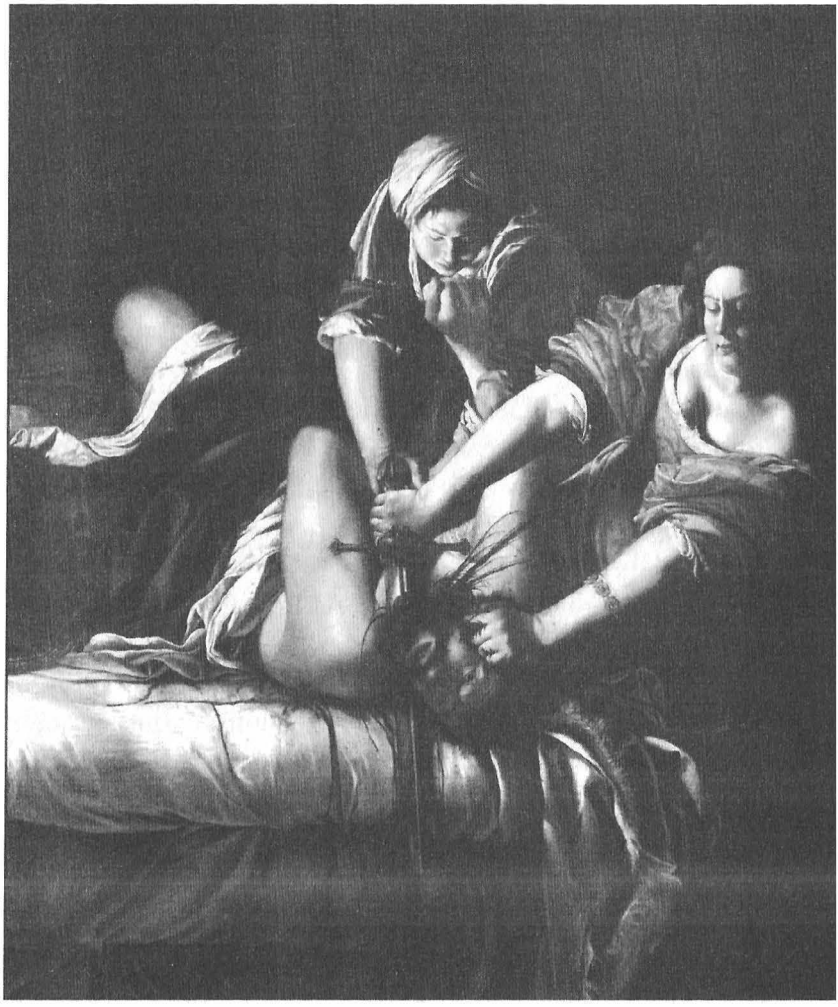

Şekil 25 Roma'daki San Pietro Bazilikası'nın dışındaki avluyu çevreleyen ve en etkili İtalyan barok heykeltıraş ve mimar Gian Lorenzo Bernini (1598-1680) tarafından inşa edilmiş olan yan yana dizilmiş büyük sütunların üzerinde güçlü papaların ve kilise önderlerinin heykelleri bulunmaktadır. Avlu, kilisenin kucak açan kollarını simgelemesi için anahtar deliği şeklinde inşa edilmiştir ve içinde barok mimarinin yaygın bir özelliği olan iki fıskiyeli havuz bulunmaktadır.

nunda yaşamış sanatçılar tarafından, yüzyılın başında üretilmiş ve onlara göre son derece ayrıntılı, kalabalık, pahalı ve dekoratif olan bazı sanat ve mimari yapıtlarını dışlamak için türetilmişti. Bu sözcüklerin ortaya atılmasından sonra sanat tarihçileri ve kültür eleştirmenleri neyin "barok" neyin "rokoko" sayılması gerektiği, hatta bu sözcüklerin eleştiride yeri olup olmadığı konusunu tartışmayı sürdürmüşlerdir. Bunlar hâlâ bazı akımları ve üslup özelliklerini tanımlamada işe yarayan sözcüklerdir ve başlangıçtaki olumsuz anlamlarını kaybetmişlerdir; artık baroktan, rokokodan veya klasikten –veya her üçünden de– hoşlanıp hoşlanmadığımız kişisel zevkimizle ilgili bir meseledir.

Barok olarak tanımlanan sanat türü ilk kez 16. yüzyılın sonlarında Roma'da ortaya çıktı. Bu dönemde Papalık, Cizvitler ve sanatın diğer hamileri, Rönesans'ın düzenli ve çoğunlukla simetrik sanatı yerine daha duygusal, güçlü ve heyecan verici bir sanatı tercih ediyorlardı. Dramatik bir sanatın, reform geçirmiş ve canlanmış olan Katolik kilisesinin ihtişamını artıracağını, bu sanatın resimlere ve heykellere bakan ve kiliselerde ibadete gelen bütün insanların duyularına seslenerek kilisenin gücünü duyumsatacağını düşünüyorlardı. Özellikle Katolik Avrupa'daki siyasi yöneticiler, bu görkemli üslubun kilisenin olduğu kadar devletin otoritesini de yansıtacağını anlamış ve içinde katlı çeşmeler, ilginç biçimlerde budanmış ağaçlar ve deniz kabukları, fosiller ve başka ilginç nesnelerle süslenmiş yapay mağaralar bulunan geniş bahçelerin ortasında göz alıcı barok saraylar inşa ettirmişlerdir. XIV. Louis'nin Versailles Sarayı (inşasına 1661'de başlandı) bu tür bahçelerin en önemlileri arasında yer alır; sarayın 1.300 odası vardır, bunlardan biri de kralın başarılarını anlatan tablolarla dolu Aynalı Salon'dur. Bu tablolardan biri 9. bölümün ilk sayfasında yer almaktadır.

Barok mimaride çok sayıda sütun, hareketli kıvrımlar ve gösterişli süslemeler bulunur; barok heykeller ise izleyiciyi büyük bir hareket, güçlü duygular ve gerçekçi ayrıntılar katılmış sahnenin içine çeker. Barok resimde büyük çaplı dinamik biçimler ve yoğun duygular genellikle "chiaroscuro" denilen ışık-gölge oyunlarıyla betimlenir; dramatik özelliği artırmak için figürler genellikle çap-

Şekil 26 *Holofernes'in Kafasını Kesen Yudit* (1620'ler). Ressam Artemisia Gentileschi, Kitab-ı Mukaddes'teki bu hikâyeyi farklı hamiler için birkaç kez resmetti. Gentileschi'nin kadınları resmetmesinin onun kişisel yaşamının ve psikolojik durumunun ipuçlarını verdiği düşünülmüştür; ancak onun tablolarına, kadınları resmetme ve barok dramatik stilini aktarma konusundaki yeteneklerinin tezahürü olarak bakılması daha doğrudur.

raz yerleştirilir. Ancak, Avrupa'nın farklı yerlerindeki sanatçılar ve hamiler farklı konulardan ve üsluplardan hoşlanıyorlardı, bu yüzden "barok" tarzı yansıttığı söylenen tablolar arasında çarpıcı farklılıklar bulunur.

İtalya'da Michelangelo da Caravaggio (1573-1610) Kitab-ı Mukaddes'ten geleneksel karakterleri betimlerken bunları köylü ve zanaatkâr görünümlü figürler kılığına soktu; onun bu sade ve aykırı yorumu, bazen kendisine bu tabloları ısmarlamış olan kilise yetkililerini kızdırıyordu. Genellikle figürleri kaynağı belirsiz bir ışığın deldiği karanlıkla sarmalıyor ve –"tenebrizm" (koyuluk)– denilen bu tekniği Aziz Paulus'un din değiştirmesi veya Vaftizci Yahya'nın başının kesilmesi gibi çarpıcı bir olay karşısında verilen tepkiyi anlatmak için kullandığı yüz ifadeleri ve hareketlerle birleştiriyordu. Resim yapmayı babasından öğrenmiş olan Artemisia Gentileschi (1597-?1651), Caravaggio'nun bu devrimci tavrından etkilenen birçok ressamdan biriydi; genellikle Kitab-ı Mukaddes'ten veya klasik çağdan güçlü kadın kahramanları gergin bir anı yaşarken resmediyordu. Caravaggio'nun etkisi çoğu İspanyol ressamı üzerinde görülür. Bunların arasında bulunan Francisco de Zurbarán'ın (1598-1664) tablolarındaki tefekküre dalmış keşişler ve azizler hem gerçek insanlar hem de saygı uyandıran göksel modeller gibi görünür. Kırk yıl boyunca İspanya Kralı IV. Felipe'nin saray ressamı olarak çalışan Diego Velázquez de (1599-1660) kraliyet ailesinin üyelerinin portrelerinde dramatik bir ışıklandırma ve cesur renkler kullanmıştır.

Hollanda'da çalışan sanatçılar, özellikle de Rembrandt van Rijn (1606-69) çoğunlukla bireyleri içe dönük durumlarda betimleyen resimlerinde benzer bir anlayışı ortaya koyuyorlardı. Bu özellikler en açık biçimde Rembrandt'ın yaşamı boyunca ürettiği kişisel portrelerinin yüze yakın eskizinde, çiziminde ve tablolarında ortaya çıkar ve onun bıraktığı bu görsel miras, Vasari'nin ressamların "ender bulunan dâhiler" oldukları yolundaki yargısına haklılık kazandırır. Ancak Rembrandt bütün zamanını kendi içine bakarak geçirmedi; çünkü özellikle zengin orta sınıf kentlilerden bireysel ve grup portreleri yapması için sipariş alıyordu. Çoğunlukla "Hollandalı Ustalar" olarak anılan Rembrandt ile Franz Hals (1580?-1666) ve Jan Vermeer (1632-1675) gibi çağdaşları, portreler, deniz manzaraları, ölü-doğa veya kadınları okurken, çocukları oynarken ve aileleri yemekte resmettikleri ev halleri gi-

Şekil 27 Rembrandt, *Doğu Kıyafetiyle Otoportre* (1631). Rembrandt'ın yaptığı birçok otoportreden tek tam boy olanı budur; ayaklarından hoşnut kalmadığı için daha sonra tabloya bir köpek eklemiştir. Birçok insan gibi Rembrandt da Hollanda limanlarında rahatlıkla bulunabilen Asya mallarına hayranlık duyuyordu; babası da dahil olmak üzere birçok erkeği sarıklı olarak resmetti.

bi belli bazı resim türlerinde ustalaşmışlardı. Bu tabloların çoğu özel hamiler için yapılmamıştı, fuarlarda ve sayıları giderek artan ve ellerindeki yapıtları anlatan kataloglar bastıran profesyonel sanat eseri satıcılarının dükkânlarında satılıyordu. Bu sanat dükkânları yeni kültürel biçimlerle ilgilenen insanların buluşma yerleri haline geldi, sanat eseri satanlar da yerel olarak üretilen tablolar, gravürler ve çizimlerin yanı sıra, antika parçalar ve ithal yapıtlar da satmaya başladılar. 18. yüzyılda ünlü eserlerin röprodüksiyonları da orta sınıftan insanların alabileceği makul fiyatlarla bütün şehirlerde dükkânlarda satılıyordu; daha az tanınmış sanatçılar ise eserlerini sokak fuarlarında ve pazarlarda satışa çıkarıyorlardı.

Sahip olduğu ün ve aldığı siparişler bakımından en başarılı 17. yüzyıl ressamı Peter Paul Rubens'di (1577-1640). Rubens, hamilerinden istek geldiğinde, dev tuvallerinin her santimetrekaresini kraliyet gücünü yüceltmek için kullanıyordu. Siyasi tarihten, Hıristiyanlık tarihinden ve mitolojiden aldığı olayları anlatan tabloları, ana konu azizlerin mucizeleri veya kraliyet düğünleri olsa bile, kaslı erkekler, (sonradan "Rubenesk" olarak adlandırılan bir beden tipine sahip olan) etli-butlu, yarı çıplak kadınlar ve gülümseyen tombul çocuk meleklerle doluydu. Rubens'in büyük bir atölyesi vardı; ustanın kompozisyonu tasarlamasından ve model olarak yağlıboya eskizler hazırlamasından sonra, tablonun çoğunu öğrencileri ve asistanları boyarlar, Rubens ise en sonunda gelir ve tablonun orasına burasına birkaç çizgi ve renk eklerdi. Rubens kendi tablolarının röprodüksiyonlarının ve bu tablolar model alınarak yapılan duvar halılarının toplu üretimini de denetler, tablolarının dekor olarak kullanıldığı gösteriler düzenlerdi. Reform sonrasında savaş halindeki Avrupa'da diplomat olarak görev yapmıştı. Bu görevlerden biri sonrasında –Madrid'de İspanya ile İngiltere arasında bir antlaşma sağlamaya çalışmıştı– İngiltere Kralı I. Charles tarafından şövalye ilan edildi.

Sonradan I. Charles'ın saray ressamı olan Anthony Van Dyck da (1599-1641) Rubens'in çırakları arasındaydı. Kraliyet ailesinin, Van Dyck tarafından yapılmış hoş ve ince bir zevki yansıtan

portreleri, varlıklı ve güç sahibi insanları yücelten portreler için model oldu ve bu model daha sonra Royal Academy of Arts'ın (Kraliyet Sanat Akademisi) kurucuları arasında yer alan Thomas Gainsborough (1727-1788) ve Joshua Reynolds (1723-1792) tarafından da kullanıldı.

17. yüzyılın sonlarında Paris bir sanat başkenti olarak Roma ve Amsterdam ile yarışmaya başlamıştı. Boyutları açısından XIV. Louis'nin mimari projelerinin barok olduğu düşünülür; ama Louis üslup açısından, sonradan klasisizm olarak adlandırılacak ve tipik özelliklerini Nicolas Poussin'in (1594-1665) mitolojiden ve Kitab-ı Mukaddes'ten aldığı sahneleri vakur ve ciddi bir tarzda betimlemesinde görebileceğimiz, daha sade bir sanatı tercih ediyordu. Ama 1715'te Louis'nin ölümünden sonra, Paris'teki evlerini ve kent dışındaki villalarını dekore eden Fransız aristokratları daha sonra rokoko olarak adlandırılacak hafif, narin ve çok süslü bir üslubu tercih etmeye başladılar. İç ve dış mekânları, pembe, sarı ve açık maviye boyatıp alçıdan yapılmış süsler, deniz kabukları ve yapay mermer kullandılar. Duvarlara asmak için çeşitli oyunları, dişi çobanları, âşık çiftleri ve benzeri hafif konuları betimleyen tablolar satın aldılar. Bu tarz konuların tartışmasız ustası Antoine Watteau'ydu (1684-1721). Rokoko, Fransa'dan Güney Almanya ve Avusturya'ya yayıldı ve buralarda da saraylar, kiliseler ve hatta manastırlar, mitolojideki tanrıçalarla Hıristiyan azizlerini bir arada kullanan bu karışık üslupla inşa edildi.

Rokoko İtalya'da ve İngiltere'de hiç popüler olmadı; bu ülkelerde 16. yüzyıl İtalyan mimarı Andrea Palladio'dan (1508-1580) esinlenen mimarlarla heykeltıraşlar –ve hamileri– daha klasik üslupları tercih ediyorlardı. Neo-klasik de denen Palladiocu üslupta, kıvrımlar ve girdaplar yerine, kare ve daire gibi daha sade biçimler kullanılıyor ve barok tarzın cesur, rokokonun pastel renkleri yerine de beyaz renk tercih ediliyordu. (Beyaz rengin tercih edilmesinde kısmen 18. yüzyılın ortalarındaki kazılarla gün ışığına çıkarılan eski Roma kentleri Pompei ile Herculaneum'daki heykelleri taklit etme çabası vardı. Oysa artık bu klasik heykellerin çoğunun yapıldıkları zaman parlak renklere boyanmış oldu-

ğunu biliyoruz.) Neo-klasik binalar ve heykeller önce İngiltere'de daha sonra da Avrupa'nın diğer ülkelerinde ve İngiliz sömürgelerinde şehir meydanlarında ve evlerde kullanılmaya başlandı. Günümüzde Washington şehrinin merkezinde beyaz kubbeli, sütunlu neo-klasik binalar bulunmaktadır. Birçok Amerikan resmi binası da bu tanıdık tarzda inşa edilmiştir.

Müzik

Sanatta ve mimaride olduğu gibi barok müzikte de güçlü zıtlıklar, yoğun duygular ve dinamik bir hareket vardı. Bu özelliklerin en iyi görülebileceği yer, 16. yüzyılın sonunda İtalya'da doğmuş bir sanat olan operaydı. Operalar genellikle açık havada sahneleniyor ve resim, heykel ve mimariyi şarkı, enstrümantal müzik ve dansla birleştiren çok süslü dekorlara sahip sahnelerde oynanıyordu. İki ya da daha fazla ses için yazdığı madrigal denilen şarkılar da bestelemiş olan Claudio Monteverdi (1567-1643), klasik öyküler üzerine kurulu ilk operaları bestelemişti. Bunlarda koro için pasajlar da vardı, ama daha çok solistlerin olay örgüsünü ilerleten resitatifleri ve yine solistlerin şan yeteneklerini ve duygularını gösteren sanatsal aryalar ön plandaydı. Monteverdi birçok İtalyan şehir-devletinde yönetici hanedanın saray besteciliğini yapmış ve 1637'de ilk halka açık opera kurumu olan Venedik'teki Teatro San Cassiano'nun bestecisi olmuştu.

17. yüzyılın sonunda, bestecinin ve seyircilerin anadili ne olursa olsun genelde İtalyanca yazılan, İtalyan tarzı operalar birçok Avrupa ülkesinde sahneleniyordu. Hükümdarlarla soylular, gökte uçan tanrıları göstermek için kullanılan havai fişeklere, gerçek toplara ve canlı atlar gibi özel efektlere çok büyük paralar yatırıyorlardı. Bunların bazıları klasik öyküler üzerine yazılmış ciddi operalar, bazıları da *opera buffa* denilen komik operalardı. *Opera buffa*, ciddi operaların perde aralarında oynanan ve *intermezzi* denilen komik skeçlerden gelişmişti. Bunlardaki karakterler, ciddi operaların abartılı kadın ve erkek kahramanlarından çok,

köylüler, tüccarlar, hizmetçiler ve askerler gibi sıradan insanlardı. Geniş seyirci kitlelerine hitap eden olay örgüleri genellikle aşk veya parayla ya da bunların her ikisiyle birden ilgili komik bir durumu anlatırdı.

Müziğin en dinamik merkezi İtalya'ydı ve Avrupa'nın her yerinden müzisyenler ve besteciler İtalya'ya gelip müzik türlerini öğrenir ve kendi müziklerini bu bilgi üzerine inşa ederlerdi. Alman besteci George Frideric Handel* (1685-1759), on iki yaşındayken doğum yeri olan Halle'deki katedralin orgculuğuna atanan bir harika çocuktu. O da İtalya'da müzik okudu, daha sonra İngiltere'ye yerleşti ve orada hem soylular hem de orta sınıf kentliler arasında çok tutulan ve İtalyanca söylenen sahne operalarını ilk besteleyen kişi oldu. Handel, hayatının sonraki dönemlerinde insan sesi ve enstrümanlar için İngilizce olarak, kutsal temalı karmaşık besteler olan oratoryolar yazdı. Bunlar sahnelenmiyordu; içlerinde en iyi bilineni *The Messiah* (1742, Mesih), özellikle de onun "Hallelujah" korosudur. Handel daha hayattayken derhal popüler olan *The Messiah* –bestecinin kendisi en az otuz temsilde şeflik yapmıştı– günümüzde de amatör ve profesyonel korolar tarafından her yıl seslendirilmektedir; Handel'in ilk seslendirmesinde olduğu gibi dinleyicilerin de katılıp birlikte söyleyebilecekleri versiyonları genellikle hayır kurumları menfaatine seslendirilmektedir.

Handel'in çağdaşı Johann Sebastian Bach (1685-1750) çoğunlukla en büyük barok besteci sayılır. Kontrpuan –aynı anda iki veya daha fazla melodinin birlikte çalınması– ve aynı melodinin küçük farklılıklarla değişik enstrümanlar tarafından tekrarlanması olan füg gibi yeni teknikleri kullanarak yüzlerce karmaşık eser yazdı. Bach da müzik kariyerine Lutherci bir kilisede orgcu olarak başlamıştı; çeşitli Alman devletlerinde saray bestecisi ve müzik yönetmeni olarak çalıştı. Oğullarından dördünün önemli besteciler olmasıyla bir tür müzik hanedanı kurdu. Bach çok dindar bir insandı; Luther gibi o da müziğin derin tinsel gerçeği anlatabileceğine ve insanları Tanrı'ya yaklaştırabileceğine inanıyordu ve

* Almanya'da doğan Georg Friedrich Händel 42 yaşından sonra İngiliz vatandaşı olmuş ve adını George Frideric Handel olarak değiştirmişti (ç.n.).

çoğunlukla bestelerinin arasına ilahiler katıyordu. Ancak çağdaşlarının çoğu onun müziğini fazlasıyla süslü buluyordu. Bach'ın öldükten sonra besteci olarak edindiği ün, yaşarken yalnızca bir orgcu olarak sahip olduğu ünü kat kat aşmıştır.

Handel çok büyük bir ticari başarı kazandı, Bach ise gitgide daha itibarlı kalıcı görevlere getirildi; ama diğer besteciler hem geleneksel hamilik kurumundan hem de yeni ticari yapılardan yararlanma konusunda bu kadar başarılı olamadılar. Bu konuda en çarpıcı başarısızlık Avusturyalı besteci Wolfgang Amadeus Mozart'ınkiydi (1756-1791). Bir orkestra şefinin oğlu olan Mozart beş yaşına geldiğinde Avusturya sarayı için müzik besteliyor ve çalıyordu. Daha ikisi de on yaşına gelmeden babaları onu ve kız kardeşini Avrupa'da konser turlarına çıkardı. Besteler yapan, sarayda ve halka açık konserler veren Mozart uluslararası bir olay oldu. Saray bestecisi olarak devamlı bir göreve gelmektense, Viyana'da serbest çalışmaya ve sipariş üzerine beste yapmaya karar verdi. Mozart aralarında *Figaro'nun Düğünü* (1786) ile *Sihirli Flüt* de (1791) bulunan İtalyanca ve Almanca yirmi iki opera, kırktan fazla senfoni, *missa*lar, konçertolar, serenatlar ve dini ve seküler türde başka bir sürü eser yazdı. Bazı eserleri, özellikle de operaları, çok nükteli ve müzikal açıdan yenilikçiydi; ama dini müziği, özellikle de öldüğü sırada bestelemekte olduğu Requiem Mass çok ağırbaşlı ve derindi. Ancak Mozart'ın besteleri ona çok istediği ünü ve parayı kazandırmadı; otuz beş yaşında yoksulluk içinde öldü. Günümüzde kendi şehri Salzburg'da onun onuruna yapılan festivallere ve ziyaretçilerin üzerinde kendi resmi bulunan kâğıtlara sarılı top şeklindeki çikolataları (*Mozartkugeln*) yiyerek katıldıkları turlara harcanan milyonlarca doları görse, hiç kuşkusuz çok şaşırırdı.

Mozart'ın çok sayıdaki bestesi arasında halka çalınmak üzere yazılmış ve 18. yüzyılda yeni olan türler vardı. Bunlar, yaylı sazlar için kuartetler, (yeni bir enstrüman olan ve Mozart'ın sayesinde popülerleşen) piyano sonatları, solistlerin virtüözlüklerini sergilemelerini sağlayan şan parçaları ve senfonilerdi. Bu türlerin tartışmasız en büyük ustası Joseph Haydn idi (1732-1809). Haydn öm-

rünün büyük bölümünde varlıklı bir soylu ailenin müzik direktörü olarak çalıştı, ama sonradan tiyatrolarda, konser salonlarında ve bahçelerde halka açık konserler için yazdığı ve yönettiği besteleriyle Londra ve Viyana'da büyük bir ticari başarı elde etti. İnsanlar daha o zaman "klasik" denilen bu müziği dinlemek için konserlere koştular, bu talep de yalnızca 18. yüzyılda yüzlerce yaylı sazlar kuarteti ile binden fazla senfoni yazılmasına yol açtı.

Besteciler hem beste yapımında hem de enstrümanlarda yenilikler yapıyorlardı. Bach daha büyük ve daha karmaşık orgların tasarlanmasına katkıda bulundu; İtalyan besteci Antonio Vivaldi (1678-1741) ve bazı başka besteciler ise yaylı sazları geliştirdiler. Vivaldi'nin sahip olduğu kemanlar ve viyolonseller arasında, bugün hâlâ müzisyenlerin ve dinleyicilerin gözdesi olan ve ender olarak da olsa satışa çıktığında yüz binlerce dolar eden Antonio Stradivari (1644?-1737) tarafından yapılmış olanlar vardı. Keman imalatçıları, müzisyenler, kimyagerler ve fizikçiler bir Stradivarius enstrümanına o tatlı sesi veren şeyin ne olduğunu –cilası mı, ahşabı mı, orantıları mı, yoksa gizli bir madde mi?– araştırmışlar ama bir fikir birliğine varamamışlardır. Bu enstrümanların çoğunun sonradan konser salonlarının büyümesiyle daha çok ses çıkartmaları için yapılan değişiklere ve daha yakın zamanlarda müzisyenlerin daha otantik barok sesler elde etmek istemeleri yüzünden ilk hallerine döndürüldükleri restorasyon işlemlerine o güzel sesi kaybetmeden karşı koydukları bilinmektedir.

Barok ve klasik müziğin karmaşıklığı eğitim görmemiş şarkıcıların bu müzikleri çalmalarını ve söylemelerini çok güçleştiriyordu; bu yüzden saraylar, kiliseler ve belediyeler profesyonel besteciler ve icracılar tuttular. Bunların kimi oldukça uzmanlaşmış kişilerdi. Örneğin Vivaldi, Venedik'te mükemmel korosu ve orkestrasıyla ün yapmış olan kız yetimhanelerinden birinde keman öğretmeni olarak çalıştı. Bu *Ospedali grandi*'de düzenli olarak müzik icra edilir, yetim olmayan yetenekli kızlar da müzik becerilerini geliştirmeleri için buralara gündüzlü öğrenci olarak kabul edilirlerdi. Ama bu fırsatlar ender çıkıyordu, çünkü Katolik kilisesi kadınların çoksesli müzik söylemelerine ve enstrüman

çalmalarına karşı çıkıyordu. 1686 yılında Papa XI. Innocentius bu yasağı daha da genişletti ve "kadın cinsinin sahip olması gereken iffete zarar verdiği"[9] gerekçesiyle kadınların her ne sebeple olursa olsun müzik öğrenmelerini tümüyle yasakladı. Venedik'te bu tarz emirlere aldırış edilmese bile, bu yasaklar diğer yerlerde kadınların müzik alanına girmelerini kısıtladı; saray ve belediye orkestraları, hatta Protestan bölgelerdekiler bile, yalnızca erkekleri işe aldılar.

Kadınların halka açık yerlerde şarkı söylemelerinin resmen yasak olması ergenlik çağında gırtlakları ve ses telleri kalınlaşmadan hadım edilmiş erkekler olan "kastrato" şarkıcıların popülerleşmesine yol açtı. Tiz sesler için yazılmış bölümler, resmi yasaklara rağmen bazen kadınlar tarafından, bazen de "kastrato" denilen ve ergenlik çağında gırtlakları ve ses telleri kalınlaşmadan hadım edilmiş erkekler tarafından seslendirilirdi. Bu hadım edilmiş erkekler ilk olarak İspanya ve İtalya'daki katedral korolarında söylediler; buralarda sergiledikleri ses genişliği –ki bazen dört oktavı geçiyordu– falsetto tarzında şarkı söyleyen oğlan çocuklarla erkeklerden çok daha fazla beğenilmelerine yol açtı. Özellikle Sistina Kilisesi Korosu kastratolarıyla çok ünlüydü. Bu yetenekleri operaya çok uygun düşüyordu. Kastratolar hem kadın rollerini hem de erkek kahraman için yazılmış olan ve bu kastratoların yıllarca süren eğitimleri sonucunda elde ettikleri parlak bir teknikle inanılmaz bir ses genişliğini ve olağanüstü bir gücü birleştiren kısımları seslendiriyorlardı. Handel'in ve bazı İtalyan çağdaşlarının operalarının bir kısmı özel olarak bazı kastratolar için yazılmıştı; onlar da virtüözlüklerini sergilemek için melodik çizgiyi daha da süslüyorlardı. (Bugün bu operalar sahnelendiğinde bu roller kadınlar veya kontratenorlar tarafından seslendirilmektedir.)

Farinelli adını alan Napolili Carlo Broschi (1705-1782) gibi bazı kastratolar uluslararası yıldızlar oldular; üzerinde resimleri bulunan madalyonlar takan hayranları onları konserden konsere izlerdi. Farinelli, Roma'da, Viyana'da, Londra'da ve Paris'te şarkı söyleyerek çok ünlü oldu ve tam yirmi yıl Madrid'de kaldı. Burada İspanyol kraliçesi, Kral V. Felipe'nin ağır depresyonunu tedavi etmesi

amacıyla Farinelli'ye her gün şarkı söyletiyordu (ama bu işe yaramadı). Bu büyük şöhret bazı yoksul ailelerin yoksulluktan kurtulmak umuduyla erkek çocuklarını hadım ettirmelerine yol açtı, ama hadım etmenin güzel bir ses oluşmasına yol açacağının garantisi yoktur; hadım edilmiş şarkıcıların çoğu varlıklı süperstarlar değil, en iyi olasılıkla katedral veya opera korolarının üyesi oluyorlardı. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, kastratolar hâlâ düzenli olarak operalarda görülüyorlardı; ama kadın rolleri giderek çoğunlukla kadınlar tarafından seslendirilmeye başlamıştı. Mozart gibi bazı besteciler başroldeki erkek için yazdıkları kısımları tenorlar tarafından söylenebilsin diye daha alçak perdede yazıyorlardı.

Bu dönem boyunca kadınlar evlerinde müzik dinlemeye, şarkı söylemeye ve enstrüman çalmaya devam ettiler. Bunlar orta ve üst sınıftan kadınları evlilik pazarında daha çekici kılan uygun "beceriler" sayılıyordu. 1722 tarihli bir adabımuaşeret kitabı yazarının söylediği gibi "Müzik zevkleri inceltir, Zihni geliştirir; [genç kadınları] Erdemin en büyük Düşmanı olan Aylaklığın Pasından koruyan bir Eğlencedir."[10] 8. bölümde Pepys'in güncesinden alınan parçadan da anlaşıldığı gibi, profesyonel müzisyen olmayan erkekler de evlerinde müzik çalıyorlardı. Müzik yayıncıları amatörler tarafından daha kolay çalınabilmesi için karmaşık bestelerin sadeleştirilmiş versiyonlarını satışa çıkartıyorlar, bazen bir masa çevresinde oturan arkadaşların veya aile bireylerinin farklı bölümleri çalabilmeleri için notaları masa örtülerine basıyorlardı.

Kadınların ev dışında müzik icra etmeleri üzerindeki kısıtlamalar dansta hiç geçerli olmadı; kadınlarla erkeklerin birlikte rol aldığı bale, amatörler tarafından yapılan bir şey olmak yerine seyirci tarafından izlenen profesyonel bir gösteri olarak müzikli temsiller arasına girdi. Fransa Kraliçesi Catherine de Médicis dansı saray yaşamının daha önemli bir parçası haline getirdi ve saraylı kadınları ve erkekleri dans, gösterişli kostümler ve dekorlar içeren görkemli seyirlikler icra edebilmeleri için eğitmesi amacıyla bir İtalyan dans öğretmeni tuttu. XIV. Louis bu saray eğlencelerini sürdürdü ve profesyonel dansçılara ciddi bir eğitim sağlanması için Kraliyet Dans Akademisi'ni, daha sonra da Pa-

ris Operası'nı kurdu. Louis'nin dans hocası Pierre Beauchamp (1636-1705), aralarında beş temel ayak pozisyonu da bulunan birçok bale adımını kodlayan kişi oldu. 18. yüzyılda profesyonel dansçılar sarayların yanı sıra tiyatrolarda da gösteriler yapmaya ve hareketleri daha iyi görülsün diye kostümlerini kısaltarak ve sadeleştirerek baleden şarkıları ve konuşmaları çıkarmaya başladılar. Etkili dans hocaları ve koreograflar, öyküyü asıl anlatanın dansçıların hareketleri, vücutları ve yüzleri olması gerektiğini ileri sürdüler. Birçok Avrupa başkentinde, aralarında Sen Petersburg'daki Rus İmparatorluk Balesi de bulunan bale okulları açıldı.

*

Süslü dramatik biçimleriyle barok sanat, mimari ve müzik, Aydınlanma'nın ve Bilim Devrimi'nin odağında bulunan akıl vurgusunun tam zıddı gibi görünebilir; bir dereceye kadar öyledir de. Ancak 17. ve 18. yüzyıllardaki bütün entelektüel ve kültürel gelişmelerde bazı örtüşen temalar bulabiliriz. Bilim adamları, filozoflar, yazarlar, sanatçılar, besteciler ve bunların yapıtlarını kulüplerde, kahvehanelerde ve salonlarda okuyan, gören, dinleyen ve tartışan insanların hepsi, düzen ve yapılara ilişkin konularla ilgileniyorlardı. Evrenin, insan toplumunun temelinde yatan yapılar nelerdi? Bireyin özünde ne vardı? İnsanlar bu yapıları nasıl öğreniyordu? Doğal yapılar nasıl yeniden üretilebilir veya geliştirilebilirdi? Böyle yapılmalı mıydı? Toplumsal yapılar nasıl iyileştirilebilirdi? İyileştirilmeli miydi? Düzensiz şeyler düzenli hale getirilebilir miydi? İnsan doğasının sınırları var mıydı, yoksa bireyler sonsuza kadar gelişebilir miydi? Bu bütün bireyler için mi, yoksa bazıları için mi mümkündü? İnsanın bilebileceği ve anlayabileceği şeylerin sınırları var mıydı? Eğer varsa, bu sınırları kim veya ne koymuştu?

Bu soruların yanıtlarının çoğu uzun bir süre önce din adamları tarafından verilmişti, ama bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi bu yüzyıllarda din kurumlarının kendilerinin de aralarında yapı ve düzen konusunda derin ayrılıklar bulunuyordu. Bu yüzden çoğu kimse ya başka otoritelerden de medet umdu ya da kendile-

ri evreni ve insanın evrendeki yerini düşünmenin yeni yollarını geliştirdi. Doktorlar, kimyacılar ve simyacılar doğal dünyayı gözlemleyip deneyler yaparak altta yatan kalıpları ve maddeleri keşfetmeye çalıştılar. Galileo gibi astronomlar yeni icat edilmiş olan teleskopla gökleri araştırdılar, Newton gibi matematikçiler ise temel güçlerin nasıl işlediğini açıklayan kanunlar buldular. Filozoflar giderek insana Tanrı ve doğa tarafından bahşedilmiş olan aklın dünyayı anlamak için en iyi araç olduğunu öne sürmeye başladılar, ancak çoğu, çeşitli insan tipleri arasında akılcı düşünme kapasitesi bakımından büyük farklılıklar olduğunu düşünüyordu. Düzene ve insan anlayışının sınırlarına gösterilen bu ilgi, şiir, komediler, tiyatrolarda, saraylarda ve okullarda oynanan ciddi oyunlar ve yeni bir tür olan roman gibi her türlü edebiyatta da ortaya çıktı. Bu eserlerin çoğu klasik kahramanlar veya eski çağlardaki krallar yerine gerçekçi sorunlarla karşı karşıya kalan çağın insanlarını konu alıyordu. Sanatta ve müzikte barok kiliseler, büyük saraylar, opera gibi dev eserler verildi, ama aynı zamanda bireysel kişilikleri ve özel alanları anlatmaya çalışan daha küçük çaplı ve daha düşündürücü eserler de üretildi.

İnsanların bilim, felsefe, edebiyat, sanat veya müzik yoluyla sordukları bu soruların hiçbirine tek bir yanıt verilemiyordu, ama 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, en azından Avrupa'nın büyük kentlerinde, bu konularda düşünen, konuşan ve yazan insanların sayısı iki yüzyıl önce olduğundan katbekat daha fazlaydı. Rönesans hümanistlerinin "Edebiyat Cumhuriyeti" adını verdikleri bu topluluğun genişlemesi, Avrupa nüfusunun köylerde yaşayan ve tarım üretimi yapan büyük çoğunluğunu kapsamıyordu, ama sonradan "orta sınıf" kültürü olarak adlandırılacak şeyin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynadı. Bu genişleme aynı zamanda amatörlükle profesyonellik arasındaki ayrımın da derinleşmesini getirdi. Bilimsel ve felsefi yapıtların popülerleştirilmiş türleri çokça vardı, ama bilimsel ilerlemeler giderek birçok insanın ulaşamayacağı kadar pahalı bir ekipman ve üst düzey bir matematik bilgisi gerektiriyordu. Opera ve oratoryo gibi müzik türleri evde çalmak veya söylemek için yazılmıyordu. İnsanlar bu etkinliklere ka-

tılıyorlardı; ama üretimlerine değil, yalnızca izleyici olarak. Bu iki eğilim –yani yaygınlaşma ve profesyonellik– aslında birbiriyle ilişkilidir; çünkü her ikisi de farklı türlerdeki kültür ürünleri için daha büyük bir pazar yaratıyordu. 18. yüzyılın sonunda artık kültür, oturma odalarına asılan tablolar, gösteri biletleri, dergi abonelikleri ve müze ziyaretleri gibi satın alınabilen bir meta haline gelmişti. "Edebiyat Cumhuriyeti" de "fikir pazarı" olmuştu ki, bu giderek ticarileşen bir dünya için daha uygun bir metafordu.

[redacted]

Thomas Kuhn'un *The Structure of Scientific Revolutions* (Chicago: University of Chicago Press, 1962) başlıklı kitabı kısadır ve okuması çok kolaydır; Peter Dear'ın 17. yüzyıl ile daha önceki bilim arasındaki sürekliliği inceleyen kitabı *Revolutionizing the Sciences: European Knowledge and its Ambitions, 1500-1700* (Princeton: Princeton University Press, 2001) da öyledir. Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society,* çev. Thomas Burger ve Frederick Lawrence (Cambridge, MA: MIT Press, 1989) biraz uzun ve zor bir kitaptır.

Yeni kültür kurumlarını ele alan kitaplar şunlardır: James E. McClellan III, *Science Reorganized: Scientific Societies in the Eighteenth Century* (New York: Columbia University Press, 1985); Elizabeth L. Eisenstein, *Grub Street Abroad: Aspects of the French Cosmopolitan Press from the Age of Louis XIV to the French Revolution* (Oxford: Oxford University Press, 1992); Geoffrey V. Sutton, *Science for a Polite Society: Gender, Culture, and the Demonstration of Enlightenment* (Boulder: University of Colorado Press, 1995); Paula Findlen, *Possessing Nature: Museums, Collecting and Scientific Culture in Early Modern Italy* (Berkeley: University of California Press, 1996); David Zaret, *Origins of Democratic Culture: Printing, Petitions and the Public Sphere in Early-Modern England* (Princeton: Princeton University Press,

2000; James van Horn Melton, *The Rise of the Public in Enlightenment Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001); David Freedberg, *The Eye of the Lynx: Galileo, his Friends, and the Beginnings of Modern Natural History* (Chicago: University of Chicago Press, 2003). Joad Raymond, der., *News Networks in Seventeenth Century Britain and Europe* (London: Routledge, 2006); Margaret C. Jacob, *Strangers Nowhere in the World: The Rise of Cosmopolitanism in Early Modern Europe* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2006).

Dorinda Outram'ın yazdığı *The Enlightenment* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), tek bir kitapla konuya iyi bir giriş sağlamaktadır ve Thomas Munck imzalı *The Enlightenment: A Comparative Social History* (New York: Bloomsbury, 2000) ise, Aydınlanmanın sıradan insanlar üzerindeki etkisini inceler. Aydınlanmanın değişen biçimiyle ilgili kutuda adı geçen tarihçiler ve kitaplar için bkz. Peter Gay, *The Enlightenment: An Interpretation*, 2 cilt (New York: W. W. Norton, 1966 ve 1969) Robert Darnton, *The Literary Underground of the Old Regime* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1985); Margaret C. Jacob, *Living the Enlightenment: Freemasonry and Politics in Eighteenth-Century Europe* (New York: Oxford University Press, 1991); Roy Porter, *The Creation of the Modern World: The Untold Story of the British Enlightenment* (New York: W. W. Norton, 2001) Dena Goodman, *The Republic of Letters: A Cultural History of the French Environment* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1994); Reinhart Kosseleck, *Critique and Crises: Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society* (Boston: MIT Press, 1998); Peter Hulme ve Ludmilla Jordanova, *The Enlightenment and its Shadows* (Londra: Routledge, 1990). Steven Kale, *French Salons: High Society and Political Sociability from the Old Regime to the Revolution of 1848* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2006; Jonathan Israel, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity* (Oxford: Oxford University Press, 2002) ve çok daha kısa olan *Democratic Enlightenment: Philosophy, Revolution, and Human*

Rights (Oxford: Oxford University Press, 2011); Laurent Dubois, *A Colony of Citizens: Revolution and Slave Emancipation in the French Caribbean, 1787-1804* (Durham: University of North Carolina Press, 2006); Daniel Carey ve Lynn Festa, der., *The Postcolonial Enlightenment: Eighteenth-Century Colonialism and Postcolonial Theory* (New York: Oxford University Press, 2010).

Bilim Devrimi'ni kısaca ele alan kitaplar arasında bulunan Steven Shapin, *The Scientific Revolution* (Chicago: University of Chicago Press, 1998) bir bilim devriminin yaşanmadığını söylemektedir. John Henry, *The Scientific Revolution and the Origins of Modern Science,* 2. baskı (Basingstoke: Palgrave-Macmillan, 2002) başlıklı kitabında ise, bilim devrimi olduğunu ileri sürmektedir. Margaret J. Osler, der., *Rethinking the Scientific Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000) her iki görüşten makaleler içermektedir. Bilim kültürü için *bkz.* Lisa Jardine, *Ingenious Pursuits: Building the Scientific Revolution* (Londra: Anchor, 2000). Bilimde büyü ve simya için *bkz.* Charles Webster, *From Paracelsus to Newton: Magic and the Making of Modern Science* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982) ve Bruce T. Moran, *Distilling Knowledge: Alchemy, Chemistry, and the Scientific Revolution* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2010). Newton üzerine yazılmış Michael White'ın rahatlıkla okunabilen biyografisi için *bkz. Isaac Newton: The Last Sorcerer* (Londra: Perseus Group, 1999). Kadın ve bilimle ilgili konular için *bkz.* Londa Schiebinger, *The Mind Has No Sex? Women in the Origins of Modern Science* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989).

17. yüzyıl siyasi filozoflarının en yetkin incelemeleri Quentin Skinner'ın kitaplarıdır: *The Foundations of Modern Political Thought*, 2 cilt (Cambridge: Cambridge University Press, 1978) ve *Visions of Politics*, 3 cilt (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

Değişen sanat ve müzik kültürü için *bkz.* Thomas E. Crow, *Painters and Public Life in Eighteenth-Century Paris* (New Haven: Yale University Press, 1985); Simon McVeigh, *Concert Life in London from Mozart to Haydn* (Cambridge: Cambridge Univer-

sity Press, 1993); John Butt, *Music Education and the Art of Performance in the German Baroque* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994); James H. Johnson, *Listening in Paris: A Cultural History* (Berkeley: University of California Press, 1995); Pamela H. Smith ve Paula Findlen, der., *Merchants and Marvels: Commerce, Science, and Art in Early Modern Europe* (New York: Routledge, 2002).

Daha başka öneriler ve yönlendirmeler için *bkz.* www.cambridge.org/wiesnerhanks.

Notlar

1 Immanuel Kant, "An Answer to the Question: What is Enlightenment?" (1784), yer aldığı kitap: James Schmidt, der. ve çev., *What is Enlightenment? Eighteenth-Century Answers and Twentieth-Century Questions* (Berkeley: University of California Press, 1996), s. 58.
2 Johannes Kepler, *The Harmony of the World* (1619), çev. E. J. Aiton, A. M. Duncan ve J. V. Field, *Memoirs of the American Philosophical Society,* Cilt: ccix (Philadelphia: American Philosophical Society, 1997), s. 304.
3 Montesquieu, *The Spirit of the Laws,* 17. kitap, "How the laws of political servitude bear a relation to the nature of the climate," http://www.constitution.org/cm/sol—11-17.htm#002
4 *A.g.e.*, 16. kitap.
5 David Hume, "Of National Characters," *The Philosophical Works of David Hume* içinde (Boston: Little, Brown and Company, 1854), Cilt: III, s. 228.
6 Condorcet, "Sketch for a Historical Picture of the Progress of the Human Mind," *Modern History Sourcebook* içinde, der. Paul Halsall, http://www.fordham.edu/halsall/mod/condorcet-progress.html.
7 *A.g.e.*

8 Jean-Jacques Rousseau, *Emile,* çev. Allan Bloom (New York: Basic Books, 1979), s. 358.

9 Jane Bowers'ın çevirip alıntı yaptığı yazı "The Emergence of Women Composers in Italy, 1566-1700," Jane Bowers ve Judith Tick, der., *Women Making Music: The Western Art Tradition, 1150-1950* (Urbana: University of Illinois Press, 1986), s. 139.

10 John Essex, *The Young Ladies' Conduct: Or Rules for Education* (Londra, 1722), s. 85.

11 Dini birleşme ve yenilenme, 1600-1789

William Hogarth (1697-1764), *Hudibras and Ralpho in the Stocks* (1726, Tomruğa Vurulmuş Hudibras ile Ralpho). Restorasyon döneminde Samuel Butler'ın (1610-1680) Püritenlerle alay etmek için yazdığı komik-epik şiiri *Hudibras* için Hogarth'ın yapmış olduğu on iki illüstrasyondan biri. Katı bir ahlak ve dindarlık isteyen Püritenlerin ve onlara benzeyen diğer grupların amaçlarını destekleyenler çoktu, ama Butler gibiler de, şiirin başında söylediği gibi "Din Hanım uğruna deliler veya ayyaşlar gibi savaştıran" böyle koyu bir dindarlığa karşıydı.

Kronoloji

1555	İtalya'da ilk Yahudi mahallesi (getto) kurulur
1563	İngiltere ve İskoçya'da cadılık ölüm cezası gerektiren bir suç sayılır
1581	Polonya'da Dört Bölge Yahudi Konsili kurulur
1589	Moskova piskoposu patrik ilan edilir
1631	Hollanda Genel Meclisi Calvin'ciliğin farklı türlerine resmi hoşgörü tanır
1650'ler	George Fox Dostlar Cemiyeti'ni kurar
1653, 1656, 1713	Papalık fermanlarıyla Jansencilik lanetlenir
1667	Rus Ortodoksluğunda yapılan reformlar Staroverlerle (Kadim Müminler) ayrılmaya yol açar
1675	Philipp Spener *Pia desideria*'yı yayımlar
1685	XIV. Louis Nantes Fermanı'nı iptal eder
1689	İngiliz Parlamentosu sınırlı dini hoşgörüyü kabul eder
1721	Büyük Petro, Moskova patrikliğini fesheder
1738	John Wesley İngiltere'de vaaz vermeye başlar
1773	Papa XIV. Clemens Cizvit tarikatını kapatır
1774	Mother Ann Lee, Shakerları Amerika'ya götürür
1780	II. Joseph Avusturya'daki manastırları kapatmaya başlar

Amsterdam'da 1650 yılında yayımlanan *Bir Anne ile Çocuğu Arasında Gerçek Hıristiyanlıkla İlgili Ruhani Konuşmalar* adlı hiciv türünde yazılmış şiirde, bir anne çocuğuna "Bugün kilisede ruhun kurtuluşu ve Kitab-ı Mukaddes hakkında neler öğrendin?" diye sorar. "Hiçbir şey" diye yanıtlar çocuk. "Peygamberler ve Vahiy hakkında?" "Hiçbir şey." Bunun üzerine anne, din adamlarının tinsel anlayışa sahip olmamalarına rağmen dini tartışmaları kendi tekellerine almalarını sert bir biçimde eleştirmeye başlar:

> Kimse karşı çıkamaz ona
> Eğriye doğru dese de
> Ya da beyaz siyaha.
> O haklıdır daima.

Bu şiirin yazarı olan Anna Owen Hoyer (1584-1655) elbette Martin Luther kadar bilinen bir ad değildir, ama Luther'in yaşamını ve yazdıklarını bilmek 16. yüzyılı anlamamız için ne kadar gerekliyse, Hoyer'ın yaşamı ve yazdıkları da 17. ve 18. yüzyıllardaki önemli dini gelişmelere ayna tutmak için o denli gereklidir. Hoyer ülkenin resmi kilisesindeki –ki bu, onun yaşadığı yer olan Kuzey Almanya'daki Schleswig-Holstein'daki Lutherci kiliseydi– din adamlarına gevşek, kibirli, açgözlü ve kuralcı olduklarını, hatta Otuz Yıl Savaşları'nın sorumluları olduklarını söyleyerek saldırıyor, onlara "şeytan papazlar" diyordu. Ona göre, kiliselerin devletle yakın ilişkileri olmamalıydı, halka dini ihtiyaçlarını devlet kiliselerinden daha iyi karşılayabilecek yeni yöntemleri yaratmaları çağrısında bulunuyordu. Kendisi gibi düşünen bir grup insanla tanıştı ve onlarla birlikte dini baskılardan kaçarak vatanından çok uzaklara sığınmak durumunda kaldı. Düşmanlarının dili de kendisininki kadar sertti; onlar da Hoyer gibi kadınları "sahte peygamberler ve çılgın kadınlar"[1] olarak tanımlıyorlardı.

Hoyer ve onun gibi birçok başka kimse Avrupa Hıristiyanlığında yaşanan, güç ve başarı işaretleri olarak görülebilecek bazı gelişmelere tepki veriyorlardı. 16. yüzyılın sonlarından başlayarak Lutherci, Calvin'ci ve Katolik üniversite profesörleri ve ilahiyatçılar,

Hıristiyan mezhepleri arasında kesin çizgiler çizen karmaşık ilahiyat sistemleri yaratıyor ve savunuyorlardı. Bu sistemlere çoğunlukla "mezhep" (*confession*) veya "ortodoksluk" denir. Bu terimlerin ikincisi uzun zaman Hıristiyanlar tarafından "gerçek inanç" anlamında kullanılmış olan Yunanca kökenli bir sözcüktür. Batı Avrupa ortodokslukları küçük "o" ile yazılır, böylece Yunan Ortodoksluğu, Rus Ortodoksluğu, Sırp Ortodoksluğu gibi Doğu Avrupa Hıristiyan kiliselerini tanımlamak için kullanılan Ortodoksluktan farklı olduğu anlaşılır (kaldı ki bunlar da bir ölçüde kendi "ortodokslukla rını" geliştirmişlerdir). Çok iyi eğitilmiş din adamları birçok şehirdeki entelektüel yaşama egemen olmuştu; Lutherci ve Calvin'ci bölgelerdeki önemli vaizlik görevleri ve ilahiyat kürsüleri babadan oğla veya babadan damada geçiyor ve bu uygulama fiili bir din adamları hanedanı yaratıyordu. Köy papazları ve vaizleri Reform öncesine oranla daha kapsamlı bir eğitim alıyorlar ve tarihçilerin yakın zamanlarda "mezhepçilik" olarak tanımladıkları dini inancı güçlendirme ve dine bağlılık yaratma sürecinde, onlardan ortodoks dini düşünceleri vaazlar ve eğitim yoluyla cemaatlerine aktarmaları bekleniyordu.

Mezhepsel birlik sadece bir ibadet konusu değil, aynı zamanda din dışı hukukun konusuydu. Gerçi Otuz Yıl Savaşları nedeniyle çoğu kişi Avrupa'nın tamamında dini bir birlik sağlanmasının olanaklı olmadığını düşünüyordu, ama dini ve siyasi önderlerin çoğu, bir ülkede dini hoşgörü olmasının yararlarına da inanmıyordu. Kral I. Charles'ın hükümranlığının başlarında piskoposlara ve şatafatlı törenlere yüksek sesle karşı çıkan İngiliz Püritenleri baskı ve zulüm görmüşlerdi, ama onlar da daha sonra Katolikleri ve radikal Protestanları bastırmak için çıkartılan sert yasaları desteklediler. Bütün bunlar, Fransız Kralı XIV. Louis'nin Protestanlara karşı alınan önlemleri yoğunlaştırdığı, Rus çarlarının da "Kadim Müminlere," (Staroverler) yani kilise törenlerinde, dualarda ve ibadette yapılan tepeden inme değişikliklere karşı çıkan din adamlarına ve halktan kişilere uyguladığı baskılarla aynı zamanda gerçekleşiyordu. 1689 yılında İngiltere Parlamentosu ile [eş] hükümdarlar William ile Mary sınırlı bir dini hoşgörü üzerinde anlaştılar. Bu po-

litika Hollanda'yı kontrol eden tüccarların çok işine yaramıştı. Ancak, sadece birkaç Alman ve Hollanda şehrinde farklı Hıristiyan inançlara sahip kişilerin eşit siyasal ve yasal hakları vardı. Bu durum 18. yüzyılın sonuna kadar değişmedi. Hatta 1731 yılında bile Salzburg'daki Katolik başpiskoposu kendi bölgesindeki binlerce Protestanı sadece sekiz günlük bir mühlet vererek sürgüne gönderdi; Prusya yetkilileri bu insanların birçoğunu Prusya'ya yerleştirdi, ama bazıları ta Georgia'daki İngiliz sömürgesine kadar gittiler. Avrupa'daki tüm devletlerde cadılık ve büyücülüğe karşı laik yasalar vardı ve devlet yetkilileri de cadı avında ve cadıların idamında din adamları kadar etkindiler.

Mezheplerin standartlaşması ve dini zorlama, çok güçlü kurumlar olan yerleşik devlet kiliselerini yarattı, ama giderek daha çok sayıda insan bu kiliselerin ruhani kuvvetlerini yitirdiğini ve yalnızca boş bir bağlılığı desteklediğini düşünüyordu. Anna Hoyer gibi bu kişiler de, yüzlerini kişisel inancı, Tanrıyla aracısız bir ilişkiyi, içsel dindarlığı ve ahlaki yenilenmeyi vurgulayan gruplara çevirdiler. Bu grupların bazıları, örneğin İç Savaş İngilteresi'nde ortak mülkiyeti savunan *Leveller*lar, yalnızca kısa bir süre yaşadılar ve uzun vadeli etkileri pek olmadı. *Quaker*lar gibi başka gruplar ise hem Avrupa'daki hem de Avrupa'nın sömürgelerindeki toplumsal ve siyasal değişikliklerin parçası oldular. Orta Avrupa'daki Moravyalılar ile İngiltere'deki Metodistler gibi bazı gruplar da ayrı birer mezhep olarak kurumlaştılar. Yine Hollanda ve Fransa'da Jansenciler veya Almanya ve İskandinavya'daki Pietistler gibi bazı başka gruplar, mevcut Katolik ve Protestan kiliselerini biçimlendirdiler. Katoliklik, Luthercilik ve Calvin'cilik sonunda, hem kilise hizmetlerini ve törenlerini hem de kişisel dindarlığı ve dine uygun bir yaşam biçimini Hıristiyanlığın temeli olarak gören kişileri içlerine almak zorunda kaldılar.

Daha çok Batı Avrupa Hıristiyanlığı içinde incelenmiş olmasına karşın, dinin içselleştirilmesi, kişisel dindarlığa önem verilmesi ve yerleşik kiliselere karşı duyulan düşmanlık, Doğu Ortodoksluğunu, Yahudiliği ve bir dereceye kadar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslümanlığı da etkiledi. Rusya'daki Kadim Müminler

devlet kilisesinin din hizmetlerinde ve törenlerde yaptığı değişiklere karşı koydular ve 18. yüzyılda çok sıkı dindarlık ve davranış kurallarına göre yaşayan büyük topluluklar oluşturdular. Yahudiler, ahlak kılavuzu olarak kabalanın mistik öğretilerine önem verdiler ve 18. yüzyılda Hasidimliğin etkili ve duygusal tinselliğini desteklediler. İslamiyet'te ise sufi türbeleri ve tarikatları, yıllarca Kuran öğrenmeden de yoğun bir dindarlık yaşanabilmesine imkân verdi. Bu yüzden dini yaşam bakımından, 17. ve 18. yüzyıllarda hem 16. yüzyılda başlayan birleşme ve bütünleşme süreci devam etti hem de yerleşik kiliselerin eksiklerini ve kusurlarını ortaya çıkaran yenilenme çağrıları yapıldı.

Protestan devlet kiliseleri

Kilise ile devlet arasındaki yakın ilişkinin en iyi görülebileceği yerler Almanya ve İskandinavya'daki Lutherci devletlerdir. Buralarda hükümdarlar, kilisede yüksek görevlere yapılan tüm atamaları kontrol ediyor, din adamlarının maaşlarını kararlaştırıyor ve kilisenin her türlü işini denetliyorlardı. Bu yöneticiler, kiliseyi yalnızca inancı sağlamlaştıran ve seslendiren bir kurum olarak değil, aynı zamanda kamu düzeni için bir araç olarak görüyor, din adamlarının resmi buyruklar vermelerini ve orduya asker sağlamalarını istiyorlardı. Buna karşı çıkan veya kilisenin bağımsız olması gerektiğini savunan rahipler ya işten çıkartılıyor ya da çok az maaşla, kırsal kesimde etkili olamayacakları önemsiz görevlere atanıyorlardı.

Ruhban sınıf, düşünsel, finansal ve siyasal bağımsızlığa sahip olamayacağından, din adamlarının çoğu, dini anlaşmazlık konusu olan meselelerle ilgilenmeye başladılar ve Kitab-ı Mukaddes'in nasıl tanrısal bir esinle ortaya çıkmış olduğu gibi konularda kendileriyle aynı fikirde olmayanları suçlayarak çok katı bir Lutherci mezhep geliştirdiler. Kendilerine katılmayan veya ilahiyattaki bazı noktaların ruhun kurtuluşu için elzem olmayabileceğini söyleyen kişileri eleştirdiler. Vaazlar ahlaki kılavuzluk yapmak yerine, ra-

hiplerin kıyıda köşede kalmış ilahiyat meseleleri konusunda ne kadar bilgili olduklarını gösterme fırsatları haline geldi. Örneğin Matta 10:38 ("Başınızdaki saçlar bile sayılıdır") üzerine 17. yüzyılda verilen bir vaaz bu ayetin genel anlamından çok –Tanrı'nın insan yaşamının en küçük ayrıntısıyla bile ilgilendiği– saçın nasıl çıktığı ve saç bakımının nasıl yapılması gerektiği, Kitab-ı Mukaddes'te saça yapılan diğer atıflar ve Lutherci kadın ve erkekler için uygun olan saç modelleri gibi konulara değiniyordu.

Calvin'ciler de ilahiyat konularında sıkı tartışmalara giriyor, Calvin'in zaten çok kapsamlı olan ilahiyat sistemini çok ayrıntılı iman ikrarlarına dönüştürüyorlardı. Hollanda'da ilahiyat konusundaki anlaşmazlığın temelinde *predestination*'ın tam olarak ne olduğu meselesi vardı. Tutucu bir fraksiyon olan Gomarusçulara göre, dünyanın yaratılışından önce Tanrı kimin imanlı, kimin imansız olacağını kararlaştırmıştı; yani, bir kimsenin cennete veya cehenneme gitmesi Tanrı'nın *iradesine* bağlı bir şeydi. Bu kadar tutucu olmayan Arminiusçular veya Remonstrant fraksiyonuna göre ise, dünyanın yaratılışından önce Tanrı, Mesih'i Kurtarıcı olarak göndermeye karar vermişti; Tanrı insanların bunu nasıl karşılayacağını biliyordu, ama kendisi belirlememişti, yani *predestination* yalnızca Tanrı'nın *bilgisi* dahilinde olan bir şeydi. 1618 yılında, tam Otuz Yıl Savaşları patlak verirken, Hollanda Genel Meclisi bu konuyu açıklığa kavuşturmak üzere bütün Calvin'cilerin katılacağı uluslararası bir konferans çağrısında bulundu. Dort Sinodu adı verilen bu toplantı tartışılan konularla ilgili olarak son derece tutucu bir tavır benimsedi ve buna katılmayanlar lanetlendi. Toplantıyı izleyen yaklaşık yirmi yıl boyunca muhalefetin ileri gelenleri sürgüne veya idama gönderildi; ama 1631 yılında Genel Meclis bunun pek akıllıca bir davranış olmadığına karar verip bazı Calvin'ci görüşlere resmi hoşgörü tanıdı. Bu, daha sonra Hıristiyan olmayanları bile kapsayacak olan hoşgörünün yaygınlaştırılmasında atılan ilk adımdı ve Hollanda'nın zenginliğinin ve kültürel ilerlemesinin en önemli sebeplerinden biri oldu. Bu davranış kalıbı bir kere yerleştikten sonra Genel Meclis de, Hollanda'daki farklı valiler de Almanya'daki Lutherci prensler gibi kilisenin işleyişine karışmadı.

İngiltere'de 1640'larda çıkan iç savaşın sebeplerinden biri de yerleşik devlet kilisesinin yapısı ve ilahiyatı konusundaki anlaşmazlıklardı. 17. yüzyılın başında bütün yetişkinlerin, resmi İngiltere kilisesinin üyesi olmaları, kiliseye gitmeleri ve kilise vergilerini ödemeleri gerekiyordu. Bütün öğretmenler ve eğiticiler aynı zamanda kitapları sansür eden ve kendilerine katılmayanları aforoz edebilen piskoposlardan ruhsat alıyorlardı. Piskoposların Lordlar Kamarası'nda sandalyeleri vardı ve birçoğu kraliyet hükümetinde başka görevler de yapıyorlardı. Kilisede ibadet İngilizce yapılıyordu, din adamlarının evlenmesine izin veriliyordu ve ilahiyatın birçok konusunda resmi görüş Protestandı, ama çoğu kişi hâlâ çok sayıda "Papalık" kalıntısı olduğunu düşünüyordu. Bu kişiler Anglikan kilisesini "arındırmak" için gerekli gördükleri bazı değişiklikleri destekliyorlardı –bu yüzden kendilerine "Püriten" denmiştir– ve bu kilisenin ilahiyatını alınyazısını ve kişisel dindarlığı vurgulayan Avrupa Calvin'ciliğine yaklaştırmak istiyorlardı.

Püritenler hem bilgili hem de ruhani din adamları istiyor, Kitab-ı Mukaddes okuyarak ve dua ederek geçirilmesi gereken zamanın boşa harcanmasına yol açtığını söyleyerek, dans etmek ve kâğıt oynamak gibi "boş eğlencelere" karşı çıkıyorlardı. Uyku dışındaki bütün zamanlar ruhani meselelere kafa yorarak geçirilmeliydi: Evde gün ibadetle başlayıp ibadetle sona ermeli, Tanrı'yı memnun etmek için çalışma saygı ile yapılmalı, boş zamanlar ise kişinin kendini ve vicdanını incelemesine ayrılmalıydı. Kilisenin nasıl yapılanması gerektiği konusunda Püritenler arasında çok farklı görüşler vardı. Bazıları, tütsüler, süslü rahip giysileri ve karmaşık ibadet törenleri olmadığı sürece piskoposların varlığını sürdürebileceklerini düşünüyordu. Bazıları, İskoç kilisesindeki Calvin'ci modeli izlemek ve kilisede en büyük gücün din adamı olmayan ve "presbiter" denilen yaşlılar meclisine verilmesini istiyordu. "Bağımsızlar" denilen bir başka grup ise her cemaatin doktrin ve yapılanma konusunda bir miktar bağımsız olmasını savunuyordu. Hatta hiç devlet kilisesi istemeyen küçük bir grup bile vardı.

I. James, Püritenlerin hiçbir talebini kabul etmeyerek mevcut kilise yapısını korudu. Bir grup araştırmacıyı görevlendirerek Ki-

tab-ı Mukaddes'in yeni bir çevirisini yapmalarını, bu çevirinin mevcut İngilizce Kitab-ı Mukaddes çevirilerine göre orijinal Yunanca ve İbraniceye daha sadık olmasını, çevirilerdeki bazı tartışmalı noktalara çözüm getirmesini ve Hıristiyan ilahiyatının ve kilise yapısının İngiltere kilisesi tarafından kabul edilen biçimine yakın bir anlayışı desteklemesini istedi. Sonuçta ortaya çıkan resmi çeviri –ki buna "Kral James çevirisi" de denir– İngiltere'de çok yavaş kabul gördü, ama sonunda İngilizce konuşulan yerlerde standart Kitab-ı Mukaddes haline geldi ve hem dini hem de din dışı konularda üretilen İngilizce edebiyat üzerinde çok büyük bir etkisi oldu.

Püritenler, James'in İngiltere kilisesini desteklemesine, reform konusunda ısrar ederek ve alternatif kurumlar geliştirerek karşılık verdiler. Özellikle Londra'da yaşayan varlıklı kimseler, vaaz vermeleri ve öğretmenlik yapmaları için parayla resmi görevli olmayan "konuşmacılar" tuttular. James bunları isyankârlık olarak değerlendirdi. Püritenler aynı zamanda kendi evlerinde, genellikle bir din adamı olmadan, kişilerin bir araya gelip dua ederek Kitab-ı Mukaddes okudukları "kilise toplantıları" (*gathered churches*) düzenlediler. Püritenler duanın devlet işlerini etkileyebilecek güçlü bir etkisi olduğunu düşünüyorlardı, bu yüzden bazı siyasal değişikliklerin gerçekleşmesi için hem özel hem de toplu olarak dua ediyor, duanın insanın ailesine, topluma ve siyasal müttefiklerine yardımcı olacağına yürekten inanıyorlardı. Yukarıda söylendiği gibi Püritenler, İngiltere kilisesinin görüşlerini tamamıyla kendi görüşleri doğrultusunda değiştireceğini umuyorlardı, ama bunun olmayacağı anlaşılınca giderek daha çok içe dönüp, kurumsal bir değişim yaratmaktan çok kişisel dönüşüme odaklanmaya başladılar. Bazı Püritenler İngiltere'den ayrılıp Hollanda'ya gittiler. Burada egemen olan Calvin'ci geleneklerle kendi amaçları ve davranışları uyum sağladığından, yetkililerle başları pek belaya girmiyordu. 1620 yılında bu kişilerden yüz kadarı Hollanda'dan ayrılıp İngiliz sömürgesi olan Kuzey Amerika'ya gitti. Kısa bir süre sonra Püritenler Amerika'ya doğrudan İngiltere'den göç etmeye başladılar. Bu gruplar Massachusetts koyundaki Plymouth'da kendi resmi ki-

liseleri olarak Püritenliği kurdular ve bu kez de onlar kendilerinden farklı olan Quakerlar gibi gruplar üzerinde baskı kurmaya başladılar.

İngiltere'de kalan Püritenler ise kendi görüşlerini evlerinde ve sokaklarda olduğu kadar parlamentoda da açıklamaya başladılar. Bu da, 9. bölümde gördüğümüz gibi savaşa ve sonuçta Oliver Cromwell yönetimine yol açtı. Ordunun çoğunluğu gibi, Cromwell de esas olarak bağımsızdı, ama yeni bir kilise yapılanması için kapsayıcı bir planı yoktu. Bu yüzden dini değişiklikler yavaş yavaş ve parça parça gerçekleşti. Piskoposlar görevlerinden alındı, kiliseye gitmek zorunlu olmaktan çıkartıldı, kilise mahkemeleri kaldırıldı, ama İngiltere'yi yöneten ordu komutanları bu mahkemelerin bazı görevlerini üstlenerek horoz dövüşlerini yasaklamak, asayişi bozan birahaneleri ve tiyatroları kapatmak gibi çoğu Püritenin hoşuna giden bazı sosyal politikaları uygulamaya koydular. Parlamentodaki Püriten önderler kısa bir süre bir presbiteryen kilise kurdular ve ilahiyatın temel noktalarında Dort Sinodu ile benzeşen ve Westminster İman İkrarı adı verilen bir belge hazırladılar. Ancak Cromwell bu yapılanları desteklemedi, iç savaş karmaşası da herhangi bir zorlamayı güçleştirdiğinden, İngiltere'de tam anlamıyla Calvin'ci bir kilise hiç kurulamadı.

1660'da monarşi yeniden kurulunca, İngiltere kilisesi de bütün piskoposları ile birlikte yeniden kuruldu ve İngiltere kilisesine karşı çıkanlar ve Katoliklere karşı yasalar çıkartıldı. Kendilerine "ayrılıkçı" denilen bu gibi itizal etmiş Muhalif Protestanların (*Nonconformists*) özel dini toplantılar yapması ve kamu görevlerine getirilmesi yasaklandı; Muhalif din adamları ise görevlerinden ve gelirlerinden yoksun bırakıldılar. 1689'da çıkarılan Hoşgörü Yasası, Muhaliflerin kendi din adamları ve ibadet yerleri olmasına izin verdi, ama hem onların hem de Katoliklerin üniversiteye girmelerini yasaklıyordu. Muhaliflerin buna tepkisi kendi yüksek öğretim kurumlarını kurmak oldu. 18. yüzyılda bu kurumlar kalabalık ve seçkinci olduğu söylenen Oxford ve Cambridge'dekilerden çok daha etkin entelektüel tartışmaların yapıldığı yerler haline geldiler. 18. yüzyıl boyunca Muhalifler üzerindeki kısıtlamalar yavaş yavaş

kalkmaya başladı, ama Katoliklere uygulanan kısıtlamalar daha uzun süre uygulamada kaldı. İrlanda dahil Britanya'nın her yerinde Katoliklerin erkek çocuklarını eğitim için yurtdışına göndermeleri, topraklarını tek bir vârise bırakmaları ve parlamentoya girmeleri yasaktı. Oy verme hakkı yavaş yavaş yaygınlaştırılıyordu, ama 1728 yılında Katolikler özel olarak oy verme hakkının dışında tutuluyorlardı. 18. yüzyılın sonlarına doğru bir dizi değişiklikle bu kısıtlamalar kaldırılmaya başlandı, ama bu değişiklerin ilki 1780'deki Gordon isyanlarına yol açtı. Bu isyanlarda büyük bir kalabalık parlamentoya yürüdü, Katoliklerin kiliselerini, şapellerini ve evlerini yıktı. Daha sonraları Birleşik Krallık'ta herkese dini hoşgörü tanındı, ama bugün bile İngiltere kilisesi resmi devlet kilisesidir ve hükümdar kilisenin resmi başıdır.

Katoliklikte kilise ve devlet

Papa hem İtalya'nın ortasında yer alan bir siyasal birimin "devlet" başkanı hem de Roma Katolik kilisesinin evrensel başı olduğu için, Katoliklikte kilise-devlet ilişkisinin katı bir inanç sisteminin gelişmesindeki rolü, Protestanlıkta olduğundan biraz daha farklıydı. Trento Konsili, 16. yüzyılın ortasında Papalığın gücünü onaylamıştı, 16. yüzyılın sonundaki papalar da gelişmekte olan ulus-devletlerde ortaya çıkan ve bazen de onlara model oluşturan güçlü bir bürokrasi ile merkezi kurumlar oluşturdular. 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde Papalık otoritesinin bu şekilde sağlamlaşması hem yerel piskoposlarla hem de laik hükümdarlarla giderek artan çatışmalara sebep oldu.

İspanyol krallar kilise tayinlerini denetliyor, Papalığın vergilerini sınırlıyor, Papalık fermanları yayımlanmadan önce bunları onaylama hakkını saklı tutuyor ve İspanyol Engizisyonu'nu yönetiyorlardı. Engizisyon, İspanyol üniversitelerindeki her türlü sapkınlıkla savaşma konusunda başarılıydı, ama bu durum özgür araştırmaya ve İspanyol üniversitelerinin gelişmesine engel oluyordu. Trento Konsili'nde alınan din adamlarının eğitiminin iyileşti-

rilmesi kararına karşın, İspanya'daki rahiplerin çoğu yalnızca çok basit bir eğitim alıyordu. Nüfusa oranına göre, İspanya'da diğer Katolik ülkelere kıyasla çok daha fazla sayıda rahip ve keşiş vardı, ama bunların çoğu entelektüel araştırmalarla ilgilenmiyordu.

Fransa'da da krallar Katolik kilisesi üzerindeki etkilerini artırdılar. 9. bölümde gördüğümüz gibi, XIV. Louis ülkesinde birlik yaratmaya çalışırken Huguenotların yaşamını çok zorlaştırdı. Bu baskıcı politikalar, 1685'te Nantes Fermanı'nın iptal edilmesiyle doruğa çıktı ve binlerce Huguenot ülkeden kaçtı. Louis bunun papaya, kendisinin Katolikliğe olan bağlılığını göstereceğini umuyordu, çünkü başka konularda Papalığın gücünü sınırlamayı amaçlayan birçok değişiklik yapmıştı. Bu değişiklikler, Fransız kilisesinde uzun bir geçmişi olan, 14. yüzyılda Papalığın Güney Fransa'daki Avignon'a taşınmasıyla başlayan ve "Gallikanizm" denilen Papalık otoritesine düşmanlık geleneğine dayanıyordu. Avignon Papalığı sırasında bütün papalar Fransızdı ama Papalık yeniden İtalya'ya dönünce, hemen hemen bütün papalar İtalyan olmuştu. XIV. Louis'nin zamanına gelindiğinde yüz yılı aşkın bir süredir papalar hep İtalyandı –1978'de II. Jean-Paul'ün papa seçilmesine kadar da durum değişmedi–, bu yüzden kral ile Fransız din adamlarının çoğu papaya uluslararası bir kilisenin başı olarak değil, öncelikle bir İtalyan hükümdar olarak bakıyorlardı.

Fransız kilisesi Trento Konsili'nin kilise-devlet ilişkilerine ait hiçbir buyruğunu kabul etmedi ve 17. yüzyılda yapılan bir konsilde Fransız piskoposlar, papadan üstün olduklarını ilan ettiler. Kral dini konularda papanın otoritesine boyun eğmek zorunda olmadığını söylediğinde onu desteklediler. Papalar bu duruma karşı çıktılar, ama kralın kilise personeli üzerinde giderek artan etkisi veya eğitim ve evlilik gibi daha önce kilisenin alanına giren konulara devletin müdahalesi hakkında yapacakları bir şey yoktu.

Ancak Fransa'da din adamlarıyla krallar, papanın gücünün nasıl ve neden sınırlanması gerektiği konusunda her zaman aynı fikirde değillerdi ve ilahiyat meseleleri siyasetle yakından ilişkiliydi. Bütün Katolik Avrupa'da olduğu gibi, Fransız din adamları da çok çeşitliydi; aralarında soylu piskoposlar ve başpiskoposlar da var-

dı, son derece yoksul mahalle rahipleri de. Kilisenin çok büyük toprakları olduğu ve bu toprakların hiçbiri vergilendirilmediği için yüksek kilise görevlileri maddi olarak saraydan bağımsızdı, ama mahalle rahipleri tümüyle piskoposlar tarafından denetleniyordu. 17. yüzyılda gitgide daha çok sayıda insan, kilise hiyerarşisinin para işleriyle ve ibadetin dışsal göstergeleriyle çok meşgul olduğunu düşünmeye başladı. Başlattıkları akımın adı İspanyol Hollandası'ndaki Ypres Piskoposu Cornelius Jansen'den (1585-1638) alınan bu kişiler tinsel yenilenme, ahlaki samimiyet ve derin dindarlık istiyorlardı. Jansen, özellikle ölümünden sonra yayımlanan *Augustinus* (1642) adlı kitabında, daha derin bir kişisel dindarlığı, Kitab-ı Mukaddes'in din adamı olmayanlarca okunup üzerinde düşünülmesini, kilise ayinlerine din adamı olmayanların daha fazla katılımını ve ahlaka çok özel bir önem verilmesi gerektiğini savunuyordu. Jansencilik orta sınıf kentliler, aydınlar, kırsal kesimdeki din adamları ve hatta birkaç manastır ve soylu tarafından benimsendi. Akımın en ünlü destekçisi olan matematikçi Blaise Pascal (1623-1662) Tanrı'yı anlamak için felsefi akıl yürütmenin yeterli olmayacağına gönülden inanmıştı.

Jansenci düşünceler Cizvitlere saldırılmasına yol açtı. Bazı Cizvitler "muhtemelcilik" (*probabilism*) dedikleri bir tövbe sistemi geliştirmişlerdi. Buna göre kişiler herhangi bir eylem konusunda ahlaki kuşkular taşıyorlarsa kendi vicdanlarına göre davranmakta özgürlerdi. Günah çıkartan hiçbir din adamı bir şeyin ölümcül bir günah olduğunu söyleyemez veya kişiye günah çıkarttırmayı reddedemezdi. Bu görüşleri yüzünden muhtemelci rahipler çok sevildiler ve günah çıkarma insanların dini yaşamlarında giderek daha sık yer alan ve daha çok önem verilen bir uygulama halini aldı. Jansenciler ise tersine, esnekliği olmayan ahlaki kurallara sarılıyor, kişilerin daha az günah çıkarmalarını ve komünyon ayinine daha az katılmalarını salık vererek günah çıkartan rahiplerin ve diğer din adamlarının cemaat üzerindeki etkilerini azaltmaya çalışıyorlardı.

1653 ve 1656 tarihlerinde çıkartılan iki Papalık fermanı *Augustinus*'taki bazı düşünceleri lanetledi; 1661'de ise XIV. Louis, Fran-

sız kilisesinin bütün mensuplarının bu fermanlara uyacaklarını beyan eden bir belgeyi imzalamalarını istedi. Birçok kişi bunu yapmayı reddetti. Bunların arasında Port-Royal Manastırı'nın rahibeleri de vardı. Burası başrahibe Angélique Arnauld'nun (1591-1661) yönetiminde Jansenciliğin Fransa'daki tinsel merkezi haline gelmiş, dindarlığı ve disipliniyle ünlü bir manastırdı. Papalıkla yapılan bir ateşkes tartışmaya kırk yıl kadar ara verilmesini sağladı, ama 1705'te Port-Royal rahibelerinden bir başka Jansencilik-karşıtı Papalık fermanını kabul etmeleri istendi. Rahibeler yine reddettiler, bunun üzerine XIV. Louis manastırı kapatıp rahibeleri başka manastırlara dağıttı.

Port-Royal rahibelerinin yazıları, elden ele dolaşan Jansenci külliyatın bir parçası oldu ve Jansencilik konusundaki mücadele sürdü. Bazı Jansenci rahipler Fransa'dan kaçtı, ama din adamı olmayan Jansenciler gizli toplantılar yapmayı sürdürdüler. İnsanların yalnızca okur-yazar olmalarını değil, aynı zamanda sürekli okumalarını ve ailecek yapılan ibadetlerle çocuklarının dindarlığını geliştirmelerini teşvik eden Jansencilik, Fransa'da birçok kadının ve erkeğin dini yaşamını biçimlendirmeye devam etti. Ruhun kurtuluşu yalnızca din adamlarının eline bırakılacak bir şey değildi, kişisel dindarlık ve dua yoluyla ulaşılmaya çalışılan bir şey olmalıydı. Bu düşünce Fransa dışında yaşayan Katolikler arasında da yaygınlaştı. 1713 yılında Papa XI. Clemens, Jansenciliğin ana düşüncelerini lanetleyen ve sonunda Utrecht'te ayrılıkçı bir Katolik kilisenin kurulmasına yol açan *Unigenitus* fermanını yayınladı. Fransa kilisesi Jansenciliğin ortaya attığı ilahiyat konularını ve Papalık gücünün ne düzeyde olması gerektiğini Fransız Devrimi'ne kadar tartıştı.

Katoliklikte, Jansencilikle birlikte sonradan Dingincilik adı verilen akım da tartışmalara yol açtı. Dingincilik, İspanyol ilahiyatçı Miguel de Molinos'un (1628-1696) fikirlerini temel alıyordu. Molinos *Guia espirituale* (1675, Tinsel Rehber) adlı kitabında, insanın kendi ruhunu Tanrı'nın ruhunda kaybetmesini, dua ve çıkarsız, saf bir Tanrı sevgisi yoluyla iç huzura kavuşmasını savunuyordu. Dışarıdan görünen herhangi bir ibadet şeklini, kiliseye gitmeyi

ve hatta sofuca bir disiplini bile kişiyi bu pasif tefekkürden uzaklaştıran şeyler olarak görüyordu. Molinos, öğretilerinin insanların ahlakı göz ardı etmelerine ve kilisenin otoritesini reddetmelerine yol açtığı suçlamasıyla Engizisyon tarafından tutuklandı. Molinos mahkeme sırasında kendini savunmayı reddetti. Bu, onu izleyenler tarafından eylemde Dingincilik, muhalifleri tarafından ise suçlu olduğunun işareti olarak yorumlandı. Papa, Molinos'un martir olmasını engellemek amacıyla onu idam etmek yerine ömür boyu hapiste tuttu.

Kilise-devlet ilişkisi konusundaki çatışmalar Almanca konuşulan Katolik bölgelerde de ortaya çıktı. Papalığın gücüne karşı koyacak birleşik bir Alman devleti yoktu, ama bazı Alman ilahiyatçıları Gallikanizmin fikirlerini temel alan yazılar yazdılar. 1763'te "Justinus Febronius" takma adıyla yazan ve Trier piskoposunun yardımcısı olan Nikolaus von Hontheim (1701-1790), Papalığa saldırarak konsillerden oluşan bir kilise yapısı kurulmasını ve laik hükümdarın kilise işlerinde daha etkin bir rol almasını istedi. Febroniusçuluk, Papalık tarafından lanetlendi, ama hem laik hükümdarların hem de prens-piskoposların XIV. Louis'nin izinden giderek kendi bölgelerinde papanın etkisini azaltmaya çalıştıkları Almanya'da destek kazandı.

Avusturya'da Habsburg hükümdarları Katolik olmayı sürdürdüler, ama dinin her yönüyle denetlenmesi sorumluluğunun kendilerinde olduğunu düşünüyorlardı. Onlara göre, kilise yalnızca, hükümetin hükümdarlara halkının mutluluğu konusunda yardımcı olan bir koluydu ve bağımsız bir rol oynamamalıydı. II. Joseph bir Yararsız Kurumlar Fermanı (1780) çıkartarak yüzlerce manastırı kapattı ve onlara ait malları, kırsal kesimdeki rahiplerin gelirlerini ve devlet denetimindeki din kurslarıyla laik okulların sayısını artırmada kullandı. Bir sonraki yıl ise Protestanlar ve Yahudiler için bir dini hoşgörü fermanı çıkarttı, daha sonra da evliliklerin ve cenazelerin devlet tarafından yapılmasını istedi. Katolik kilisesinin ekonomik ve kültürel gücünü sınırlamaya yönelik bu politikalara, Tanrı'nın hizmetinde olmakla devletin hizmetinde olmanın aynı şey olduğunu söylemiş olan Joseph'in adı verilerek "Josephcilik" denmektedir.

Belge 30 Madame Guyon ve dua

Miguel de Molinos tarafından savunulan ve içsel dindarlık ile tefekkürü vurgulayan düşünceler Fransa'ya da yayıldı. Burada Jeanne-Marie Bouvier de la Mothe Guyon (1647-1717) bazı üyeleri mistik olan son derece dindar bir grubun önderi oldu. Madame Guyon içe dönüşü sağlayan bu mistik yöntemi yaymanın kendine Tanrı tarafından verilmiş bir görev olduğunu düşünüyordu ve 1685'te *Kısa ve Kolay Bir Dua Yöntemi*'ni yayımladı.

> İnsanlığın büyük çoğunluğu nasıl da dua etmelerine hiç gerek yokmuş gibi korkunç bir yanılsama ile yaşayagelmiş! Oysa dua edebilen herkesin dua etmesi gerekir ve bu gereği yerine getiren herkesin de ruhunun kurtuluşu için umut vardır.
>
> Dua, yüreğin Tanrı'ya döndürülmesi ve içsel bir sevgi deneyimidir. Aziz Pavlus bizlere "sürekli dua edin" demiş (I. Selanikliler, v, 17), Rab da "Dikkat edin, uyanık kalın, dua edin" diye uyarmıştır (Markos, xiii, 33, 37): Dolayısıyla herkes dua edebilir ve etmelidir...
>
> O halde öyle bir dua türü öğrenmelisiniz ki her zaman uygulanabilsin; yapılan işlere engel olmasın; prensler, krallar, yüksek kilise görevlileri, rahipler, yargıçlar, askerler nasıl dua ediyorsa, çocuklar, tüccarlar, işçiler, kadınlar ve hastalar da aynı şekilde dua edebilsin. Böyle bir dua kafadan değil yürekten gelir; bu yalnızca aklın duası değildir, çünkü akıl tek bir anda tek bir şeye odaklanabildiği için çok sınırlıdır; oysa yürek duası aklın işleyişiyle kesintiye uğramaz...
>
> Okuma bilmeyenler de bu anlamdaki duadan dışlanmış değillerdir; çünkü bize her şeyi öğreten ve dışarıdan olduğu gibi içeriden de okunabilen o Büyük Kitap, İsa Mesih'in kendisidir...
>
> Onların uygulayacakları yöntem şu olmalıdır: İlk olarak şu temel gerçek öğrenilmelidir: "Tanrı'nın Egemenliği içinizdedir" (Luka, xvii, 21) ve yalnızca o aranmalıdır.
>
> Daha sonra da kendi dillerinde Rabbin Duasını okumalı, bu duanın sözleri ve içimizde yaşayan o Tanrı'nın gerçekten de Babamız olmaya istekli oluşu üzerinde biraz düşünmelidirler. Bu durumdayken bütün gereksinimlerini Tanrı'ya açsınlar; o sevgili Babamız sözcüğünü söyleyince, bir süre saygılı bir sessizlikle durup göklerdeki bu Babalarının kendi iradesini onlara belli etmesini beklesinler...
>
> Eğer içlerinden bu huzuru ve sessizliği uzatmak gelirse, bu his devam ettiği sürece duanın sözlerine ara versinler; bu his geçince, duanın ikinci dileğiyle devam etsinler: "Gökte olduğu gibi, yeryüzünde de senin istediğin olsun!" Bu noktada dua edenler Tanrı'dan O'nun istediği şeyin onlarda ve onlar aracılığıyla gerçekleşmesini dilemeli ve kendi yüreklerini ve özgürlüklerini istediği gibi kullansın diye tamamıyla O'nun ellerine teslim etmelidirler. İsteğin yöneleceği şeylerin en güzelinin sevmek olduğunu anlayarak, Tanrı'yı bütün güçleriyle sevmeyi arzulamalı, O'na O'nun saf sevgisi için yakarmalıdırlar, ama bütün bunlar tatlı bir huzurla yapılmalıdır: Bir rahibin öğretebileceği bu duanın kalan kısmı da böyle tamamlanmalıdır. Ama bir sürü dua ezberleyip sürekli boş sözler tekrarlamamalıdırlar (Matta, vi, 7); çünkü Rabbin Duasının anlattığım şekilde bir kez söylenmesi zaten bol meyve verecektir.

Aralarında ondan herhangi bir ilahiyatçıdan öğrendiğinden çok daha fazla şey öğrendiğini ileri süren Cambrai Başpiskoposu François Fénelon (1651-1715) gibi yüksek kilise görevlileri de bulunan pek çok kadın ve erkek onun düşüncelerinden etkilendi. Madame Guyon birçok kez hapse girip çıktı, Fénelon

ise Fransa'daki en güçlü din adamı olan Piskopos Bossuet tarafından susturuldu ve Paris'ten sürüldü. Bossuet'yi en çok kızdıran şey, onun (Guyon'un) düşüncesine göre herkesin duasının eşit değerde olması ve ibadetin dışsal biçimlerine hiç önem verilmemesiydi. Bossuet, eğer bu düşünceler yayılırsa, sonuçta bunların otoriteye karşı kabul edilemez bir saygısızlığa yol açacağını yazdı. Madame Guyon öldükten sonra yazıları Hollanda'da ve İngiltere'de çevrildi ve basıldı; bu çeviriler İngiltere ve Kuzey Amerika'daki Metodistler arasında çok popüler oldu. Günümüzde bu yazılar tarihsel belgeler olarak değil, dua ve tinsellik kılavuzları olarak tanımlanıyor ve çoğu Hıristiyan yayınevinden temin edilebiliyor.

Bu bölüme ilişkin ek kaynaklar için bkz.
www.cambridge.org/wiesnerhanks

17. yüzyılın sonuyla 18. yüzyılın başlarında, Cizvitlerin hem papayı hem de Fransız krallığını Jansenciliği lanetlemeleri için ikna etmiş olmalarına karşın, 18. yüzyılın ortalarında Cizvitler de giderek gerici ve cehaletten yana kişiler olarak görülmeye başlandılar. "Aydın" Katolik hükümdarlar Cizvitlerin özerkliğinden hoşlanmıyorlardı. Konunun su yüzüne çıktığı bir alan eğitim oldu. 16. ve 17. yüzyıllarda Cizvit okulları Avrupa'nın en iyi okullarıydı ve Katolik Reformu'nda son derece etkili araçlar olmuşlardı; ama 18. yüzyılda gerilediler ve buralarda verilen eğitimin çağdışı olduğu düşünülmeye başladı. Cizvitlerin sömürge güçlerinin yerlileri sömürmelerine müdahale etmeleri ve Cizvit misyonerlerin Avrupalı olmayan ritüelleri kabul etmeleri de tartışmalara yol açtı. Hıristiyanlığa dönenlerin Hindistan'da hâlâ Brahmin nişanlarını taşıdıklarına, Çin'de ise atalarının mezarları önünde eğilmekte olduklarına dair raporlar diğer tarikatların üyelerinin (ve bazı Cizvitlerin) Cizvitlerin sulandırılmış bir Katolik inancını yaymakta olduklarını ileri sürmelerine yol açtı. Üçüncü çatışma alanı diplomasiydi. Günah çıkartan Cizvitler ve elçiler, diplomatik entrikalara karışmakla ve giderek yükselen bir milliyetçilik ortamında enternasyonalizmin ajanları olmakla suçlandılar. Dördüncü eleştiri ekonomiyle ilgiliydi; çünkü bütün kilise örgütlenmeleri gibi Cizvitler de büyük bir zenginliğe sahip olmalarına karşın vergi ödemiyorlardı. Cizvitlere karşı propaganda bu tezadı işledi ve eski defterleri açarak Cizvitleri, 1610'da cinayete kurban giden Fransız Kralı IV. Henri'nin ölümünden bile sorumlu tuttu.

Bütün bu sorunlar, sonunda Avrupa'daki laik hükümdarların Cizvitleri yasaklamalarına yol açtı. 1759'da Portekiz buna öncülük etti, onu daha sonra 1764'te Fransa, 1767'de de İspanya izledi. Hükümdarlar ya kendileriyle aynı görüşte olan ya da kendi iradelerine boyun eğecek olan bir papa seçilmesi için baskı yaptılar ve böylece papalığa XIV. Clemens (1769-1774 arasında papalık yaptı) seçildi. Papa 1773'te tarikatı her yerde yasakladı, açıklanan sebep Fransa kralıyla fesat planlamaları, muhtemelciliği ve özgür iradeyi desteklemeleri ve Çin'de atalara tapınmaya katılmalarıydı.

Cizvitlerin yasaklanması her yerde etkili olmadı. Polonya'nın Rusya'ya ait olan kısmındaki Cizvitler, Çariçe Katerina tarafından korunuyorlardı ve orada bir çıraklık okulu ile merkezleri varlığını sürdürmeye devam etti. Ama Cizvitlerin dağıtılmasının etkisi eğitimde ve misyonerlik işlerinde hemen hissedildi. 1814'te Papa VII. Pius yasağı kaldırdıysa da bu Papalığın Trento Konsili'nden beri çoğu Katolik ülkede zayıflamakta olan etkisini güçlendirmeye yetmedi.

Tinselcilik ve Pietizm

Protestanlık içinde devlet kiliselerine muhalefet, devletle hiç ilişkisi olmayan gönüllü inananlardan oluşan bir kiliseyi savunan Mennonitler, Hutterciler ve başka radikal gruplar arasında, daha Reform sırasında başlamıştı. 5. bölümde gördüğümüz gibi, 16. yüzyılda radikal gruplar, Katolikler ve *magisterial* Protestanlar tarafından zulüm görmüş ve çoğu daha hoşgörülü olan Moravya, Silezya ve Transilvanya (Erdel) ile Doğu Avrupa'nın başka yerlerine kaçmışlardı. İç savaşın çıkması İngiltere'deki radikal ve aykırı grupların kısa bir süre için gelişmesini sağladıysa da, monarşinin yeniden kurulmasıyla krallığın ve Anglikan yetkililerin baskısı yeniden geldi. Bazı İngiliz gruplar ve diğer radikaller, Hollanda'ya, Doğu Avrupa'ya veya İngiltere'nin Yeni Dünya'daki sömürgelerine göç ettiler.

17. yüzyılda bazı gruplar, kendilerinden önceki radikaller gibi, içsel dindarlığı vurgulamayı ve Kitab-ı Mukaddes'in, görevli rahiplerin, törenlerin ve sakramentlerin, yüksek öğretimin ve hatta aklın önemini küçümsemeyi sürdürdüler. Bu gruplara genellikle "tinselci" adı verilmektedir. Bunların aralarında en örgütlü olanı Quakerlar adı verilen ve 1650'lerde George Fox tarafından kurulan Dostlar Cemiyeti'ydi. Fox'un kendisi, Mesih'in İçsel Işığını almak olarak tanımladığı güçlü bir deneyim geçirdikten sonra bu inanca dönmüştü ve tanrısal olanla böyle bir temasın herkes için mümkün olduğunu düşünüyordu. Quakerların görevli rahipleri ve resmi ayinleri yoktu; aralarından birisi kutsal ruh tarafından konuşmaya veya dua etmeye teşvik edilene kadar sessizce tapınıyorlardı. Meseleleri bir anlaşmaya ulaşıncaya kadar tartıştıktan sonra kararları topluca alıyorlardı. Kilise vergisi ödemeyi, yemin etmeyi veya üstlerine saygı göstermeyi reddediyorlar, sade bir biçimde giyiniyorlar ve hiyerarşiyi reddettiklerini ve başkalarından farklı olduklarını ortaya koymak için daha resmi olan "siz"i kullanmak yerine, birbirlerine "sen" diye hitap ediyorlardı. İlk Quakerlar tanrısal olmadığına inandıkları ayinleri bozuyor, başka tapınma biçimlerini hararetle eleştiriyorlardı.

Kadın ve erkek Quakerlar, İngiltere'nin ve Yeni Dünya'daki İngiliz sömürgelerinin her yerinde vaazlar verdiler; İrlanda'da, Kıta Avrupası'nda ve bazen de dünyanın başka yerlerinde misyonerlik yaptılar. Kırbaçlandılar ve hapse atıldılar, ama çoğu zaman hapisteyken bile inanan arkadaşlarını yüreklendirmek için kendi inançlarını savunan kehanetler veya "yüreklendirmeler" (*encouragements*) yazdılar. 1688'de William ile Mary'nin tahta geçmesi ve 1689'daki Hoşgörü Yasası nedeniyle çoğu Quaker, kiliseye vergi ödemeyi ve siyasete karışmamayı kabul ederek daha ılımlı bir tutum takındı. Ancak hem İngiliz hem de Amerikan Quakerları toplumsal olaylara karışmayı sürdürdüler ve uluslararası kölelik karşıtı hareket ile kadın hakları hareketinin kuruculuğunu ve önderliğini yaptılar.

Başka tinselci önderler asla Fox'un ulaştığı örgütlenme düzeyine ulaşamadılar ve grupları Quakerlardan çok daha küçük kal-

dı. Bir ayakkabı tamircisi olan Alman Jakob Boehme (1575-1624) gençliğinde mistik rüyetler görmeye başlamıştı. Bu özelliği ona hayranlar kazandırdı, ama aynı zamanda Lutherci yetkililerin dikkatini çekmesine de yol açtı. Yazdığı bir dizi kitapta, anlattığı rüyetleri Hıristiyan temalar, büyü ve simyadan alınan düşüncelerle birleştiriyor ve dünyanın Tanrı'nın gücüyle diyalektik bir biçimde kaostan çıkıp varoluşunu açıklayan karmaşık bir kuram geliştiriyordu. "Bakir bilgelik," Tanrı'nın ebedi rahmi ve Tanrı'nın doğadaki varlığının titreşimlerini duymamızı sağlayan sezginin gücü gibi konularda kullandığı dil, düşüncelerinin sapkınlık olup olmadığını tartışan ilahiyatçıların kafasını karıştırıyordu. Bundan daha açık bir biçimde tehlikeli olan şey ise, Boehme'nin Kitab-ı Mukaddes'in önemini reddetmesi ve ruhun özgürlüğüyle doğrudan vahyi vurgulamasıydı. Boehme'nin yaşadığı kentteki belediye meclisi onu yazı yazmaktan men etti. Boehme bu emre bir süre uyduysa da, yaşamının sonuna doğru yazılar kaleminden akmaya başladı. Eserlerinin çoğu sonradan Hollanda'da ve İngiltere'de yayımlandı, Fox'u ve birçok başka dini düşünürü etkiledi; William Blake gibi Romantik şairler ve daha sonra da Georg Friedrich Hegel gibi Alman filozoflar üzerinde de önemli etkileri oldu.

Boehme'yi okuyanlardan biri de, gerçek dini bilginin insanın içine dönmesiyle ve kendi iç ışığını bulmasıyla elde edilebileceğini yazan Jane Lead (1623-1704) idi. Lead, kendisi gibi düşünenlerle birlikte Philadelphia Derneği adında bir grup kurdu ve onlara "Akıl Efendisine fahişelik yapmak" yerine "Tanrı'nın bakir bilgeliğini" aramalarını söyledi. Eski bir Fransız Cizviti olan Jean de Labadie (1610-1674) ile bir Fransız mistik olan Antoinette Bourignon da (1616-1680) tinselci düşünceler geliştirdiler ve yazılarında tinsel bir yeniden doğuşun vaftizden daha önemli olduğunu, bu nedenle Yahudilerle Müslümanların da kutsanabileceklerini ve yeniden dirilebileceklerini söylediler. Labadist denilen küçük bir grup insan onları izledi, ama Fransa'dan önce Flandre'a, sonra Almanya'ya en sonunda da Danimarka egemenliğindeki Altona kentine ve Philadelphia Derneği mensuplarıyla Quakerlara da sığınma sağ-

lamış olan Hollanda'ya gitmek zorunda bırakıldılar. 17. yüzyılın sonunda Hollanda Avrupa'daki en hoşgörülü yerdi, bu yüzden radikal din düşünürlerinin yazdıkları en çok orada yayımlanıyordu.

Gerçi Boehme ile Lead akla güvenmiyorlardı, ama bütün tinselciler bu kadar entelektüellik karşıtı değildi. İçlerinden bazıları, akıl ile vahiy arasındaki ilişkileri vurgulayan İtalyan reformcusu Fausto Sozzini'nin başlattığı geleneği sürdürüyordu. Örneğin İsveçli bir soylu olan Emanuel Swedenborg (1688-1772) ilk İsveç bilim dergisinin editörlüğünü yapıyor, jeoloji ve kozmoloji ile ilgileniyordu. Beynin loblarını araştırıp ruhun kortekste yer aldığı sonucuna varmıştı ve dünyanın başlangıcını açıklamak için bilimsel ve dini tahminleri bir araya getiriyordu. Fox, Boehme ve Madame Guyon gibi, onun da hakikat hakkında Tanrı'dan gelen doğrudan bir mesaj olarak gördüğü mistik bir rüyeti vardı. Bu rüyet ruh için yeni bir çağ başlatacak ve var olan her şeyin Tanrı'nın yansıması olduğunu gösterecekti. Swedenborg yaşarken fazla müridi yoktu, ama ölümünden sonra Londra'da onun yazılarından esinlenen Yeni Kudüs Kilisesi (*Church of the New Jerusalem*) kuruldu; günümüzde de çoğu Kuzey Amerika'da yaşayan Swedenborgcu küçük gruplar hâlâ varlıklarını sürdürmektedir.

Quakerlar dışında, spiritüalist grupların çoğu çok küçük kaldı. Devlet kiliseleriyle yolunu tümüyle ayırmayan daha büyükçe bir akım da Pietizmdi. Bu sözcük önceleri bir aşağılama sözcüğü olarak kullanılıyordu, ama Yankee* sözcüğü gibi, sonradan böyle tanımlananların kendileri tarafından olumlu anlamda kullanılmaya başladı. Farklı Pietistlerin farklı amaçları vardı, ama genel olarak Pietistler dindarlık, ahlaki disiplin ve kişisel dini deneyimler aracılığıyla devlet kilisesi *içinde* anlamlı bir dini birlik kurmak istiyorlardı. İngiltere'deki Püritenlik, Pietizme benzer; çünkü o da kişisel bir dönüşümü, gönüllülük esasına dayalı dua toplantılarını ve sıkı ahlak kurallarını vurgular.

Lutherci Pietizm 17. yüzyılın sonlarında gelişmiştir. Alman rahip ve ilahiyatçı Philipp Spener (1635-1705), 1670'lerde Frank-

* Yankee: Amerikalı; Kuzey Amerikalı. (ç.n.)

furt'ta "dindarlık okulları" adını verdiği İncil çalışma gruplarını kurdu, 1675 yılında ise din okullarında reform yapılması, hayır işleri ve dua grupları yoluyla dindarlığı artırmak için bir program sunan *Pia desideria*'yı yayımladı. Spener vaizlerin vaazlarında doktrine ilişkin karmaşık konuları değil, Tanrı'nın sözünü vurgulamalarını ve kendilerine bir görev verilirken ilahiyat alanındaki eğitimlerinin yanı sıra kişisel olarak tinsel bir yenilenme yaşamış olduklarının kanıtını göstermelerini istiyordu. Lutherci doktrine hiç doğrudan saldırmadı, ama Wittenberg Üniversitesi'ndeki ve diğer yerlerdeki ortodoks Lutherci ilahiyatçılar onun bir Calvin'ci olduğuna karar verdiler; çünkü o, imanla aklanmadan daha çok, Tanrı'nın gücü aracılığıyla ulaşılan hayatın kutsallığını vurguluyordu. Spener önce Frankfurt'tan, sonra da Dresden'den ayrılmaya zorlandı. Bu muhalefete karşın, ya da o yüzden, halktan kişiler birçok Alman şehrinde dindarlık okulları kurup bu okullara gittiler; başka çok sayıda Lutherci rahip de benzer düşünceleri savundu. Leipzig'de bir rahip olan August Francke de (1663-1727), tinsel dönüşümü ve din adamı olmayanların işe karışmasını vurguladığı için görevinden alındı; o da Almanya'daki en hoşgörülü eyalet olan Brandenburg'daki Halle'de Spener'e katıldı ve orada birlikte bir üniversite kurdular.

Halle Üniversitesi Almanya'daki en büyük ilahiyat okulu oldu; mezunları yetimhaneler, okullar ve çalışma grupları kurdular. Misyonerlik yapan ilk Protestanlar onlardı; 1707'de Danimarka kralı iki Halle mezununu Hindistan'daki Danimarka sömürgesi Tranquebar'a gönderdi; kısa bir süre sonra da Protestan Pietist misyonerler Lapland, Grönland ve Amerika'daki sömürgelere gittiler. Lutherci Pietistlerin siyasal değişimler karşısındaki tutumları farklıydı. Bazıları siyasal açıdan pasifti, ama genişlemekte olan Brandenburg-Prusya eyaletindekiler bürokratik mutlakıyet rejiminin oluşmasında önemli bir rol oynadılar.

Moravya kilisesi ve Metodistler

Spener ile Francke, devlet kilisesi olan Luthercilikten resmen kopmamışlardı, ama Almanya'daki Pietist akım, Biraderler Birliği adı verilen ama daha çok Moravya kilisesi olarak bilinen yeni bir mezhebin doğmasına yol açtı. Bir Alman soylusu olan Kont Nicholas von Zinzendorf (1700-1760) Halle'de okumuş ve daha sonra Katolik yetkililer tarafından (şu anda Çek Cumhuriyeti'nde bir bölge olan) Moravya'dan kaçmaya zorlanan bir grup radikal Protestan ile tanışmıştı. Zinzendorf onlara Moravya'da Herrnhut'taki malikânesinde sığınma sağlamış ve daha sonra gruba kendisi de katılmıştı. Quakerlar gibi Moravyalıların da kendilerine has giyimleri ve konuşma tarzları vardı. Son derece fiziksel ve duyumsal olan ilahilerinde, yazılarında ve törenlerinde Mesih ile mistik bir birleşme vurgulanıyor, Mesih'in yaralarında yıkanma imgeleri bolca bulunuyor, hatta Mesih'in insanlığının simgesi olarak penisi övülüyordu.

Aslında Zinzendorf, Herrnhut topluluğunun Lutherci kilise içinde daha derin dini duyarlılığın oluşmasını sağlayacak bir grup olmasını istemişti, ama onlar ayrı bir topluluk oluşturdular. Zinzendorf on yıldan daha fazla bir süreliğine Almanya'dan uzaklaştırıldı ve Moravya kilisesini kurmak için İngiltere'ye ve Amerika'ya gitti. (Pennsylvania'daki Bethlehem ve Nazareth ile Kuzey Carolina'daki Salem, başlangıçta Moravya kolonileri olarak kurulmuştur). Diğer Moravyalı misyonerler ise, Afrika'ya, Hindistan'a, Karayipler'e ve Güney Amerika'ya gittiler. 18. yüzyılda görev yapan Protestan misyonerlerin yarısından çoğunu bu küçük Moravya kilisesi sağlamış olabilir.

Moravyalı misyonerlerin güçlü inancı, sömürgede yaşayanlarla Amerikan yerlilerine vaazlar vermek üzere Georgia'ya gitmekte olan genç İngiliz rahip John Wesley'yi (1703-1791) çok etkiledi. Wesley'nin babası Samuel, İngiltere kilisesinde rahipti, annesi Susanna ise on dokuz çocuğuna dini ve ahlaki bir eğitim vermişti. Wesley Oxford'a gitti, orada kardeşi Charles ile birlikte her gün

birkaç saat Kitab-ı Mukaddes okuyan, sık sık komünyon ayinine katılan, hapishaneleri ve yoksulları ziyaret eden ve ahlaklı bir yaşam yaşamaya yemin etmiş kişilerden oluşan bir grup kurdu. Diğer öğrenciler onlara "kutsal kulüp" ve tinsel mükemmellik yoluyla kutsallaşma metodu önerdikleri için, "Metodistler" diyerek alaya aldılar.

Wesley rahip oldu ve Amerika'ya gitmeye karar verdi; gemideyken, şiddetli bir fırtına sırasında ilahiler söyleyerek büyük bir cesaret gösteren bir grup Moravyalı ile tanıştı. Wesley Georgia'da çok başarısız oldu; beyaz cemaat ondan nefret etti, Amerikan yerlileri de onun görmeyi umduğu soylu vahşiler değillerdi. Sonuçta kendi inancından kuşkuya düştü ve küskün ve kararsız bir insan olarak İngiltere'ye döndü. İngiltere'de küçük bir Moravyalı grupla birlikte ibadet etti ve "Mesih'e güven duygusuyla yüreğini garip bir biçimde ısıtan" bir inanç değiştirme deneyimi yaşadı.

Wesley, Oxford'daki "kutsal kulüp"ten eski bir arkadaşı olan George Whitefield'a (1714-1770) katılarak, özellikle kiliseleri ve okulları olmayan yeni fabrika ve madencilik kasabalarında, açık alanlarda geniş kalabalıklara vaazlar vermeye başladı. Genellikle günde üç, dört vaaz veriyorlar, insanlar da ağlayarak, inleyerek ve bağırarak tepki veriyorlardı. Bazı durumlarda bu vaazlar isyanlara yol açıyordu; bu isyanları bazen yerel Anglikan rahiplerin veya toprak sahiplerinin parayla tuttuğu kabadayılar kışkırtıyordu; ufak tefek biri olan Wesley fiziksel cesareti ve korkusuzluğuyla ün yaptı. İlahiyat konusunda ve kişisel bazı düşünce farklılıkları yüzünden Whitefield ile yolları ayrıldı, ama başlattıkları akım büyüdü ve rahiplerin yanı sıra din görevlisi olmayan kişiler de vaaz vermeye başladı. Başlangıçta Wesley buna karşı çıktıysa da, derin bir manevi ihtiyacın olduğu böyle bir zamanda, din adamı olmayan vaizleri de yavaş yavaş kabul etti. Wesley, kendisini izleyenleri, din adamı olmayan kişiler tarafından yönetilen haftalık toplantılar yapmak üzere "sınıf" adı verilen gruplar biçiminde örgütledi; bu sınıfların bir araya gelmesinden oluşan "devre"lerin başında bir yönetici bulunuyordu ve devreler yıllık toplantılarda buluşuyordu. Bu yapı sayesinde, kadınlar da dahil olmak üzere, sıradan insanla-

Belge 31 Metodist ilahiler

Metodizmde ilahiler hem okuma yazma bilmeyen kişilere temel fikirleri öğretmek hem de dini bağlılığı ve coşkuyu artırmak için son derece önemliydi. John Wesley'nin kardeşi Charles (1707-1788), aralarında *Hark the Herald Angels Sing* de (Şarkı Söyleyen Melekleri Dinle) bulunan ve çoğu diğer gruplar tarafından da söylenen yüzlerce ilahi yazmıştı. İlk Metodist ilahi kitaplarından birinde yer alan ve Charles tarafından yazılmış olan bu ilahide ruhun kurtuluşunun herkes için mümkün olduğu ve Tanrı'nın lütfunun nasıl karşılanması gerektiği anlatılmaktadır.

"Binlerce Ağızdan Söyleyin Şarkısını" (1740)

Binlerce ağızdan söyleyin
Sevgili Kurtarıcımı öven şarkıyı;
Tanrımın ve Kralın utkularını
İnayetinin zaferini.

Yüce Efendim ve Tanrım
Yardım et bana
Bütün dünyaya yaymama
Görkemli adını.

İsa Mesih! Korkularımızı yok ediyor bu İsim
Sona erdiriyor üzüntülerimizi;
Adın müziktir günahkârların kulağına
Yaşamdır, sağlıktır, barıştır.

O konuşuyor; ve onu dinleyen
Ölüler can buluyor,
Üzgün, kırık kalpler neşe doluyor
Zavallı yoksullar inanıyor.

Duyun ey sağırlar, ey dilsizler,
Kullanın çözülen dillerinizi;
Ey âmâlar, bakın Kurtarıcınız geliyor
Ey sakatlar, zıplayın neşeyle!

Şan olsun Tanrı'ya ve şimdi ve sonsuza kadar
Övgü ve sevgi sunsun
Yerdeki ve gökteki azizler,
Dünyadaki ve cennetteki Kilise.

Bu bölümle ilgili daha fazla kaynak için bkz.
www.cambridge.org/wiesnerhanks

ra da yöneticilik fırsatı verilmişti; ayrıca, böylece mükemmel bir Hıristiyan sevgisine ulaşma yolundaki çabalarını her hafta gruba anlatmak zorunda olduklarından, üyeler de denetlenmiş oluyordu.

Wesley bütün bunları normal Anglikan ibadetine bir destek olarak görüyordu ve Anglikan kilisesiyle yolunu resmen hiç ayır-

madı. Ama Anglikan piskoposlar onun vaizlerini rahip yapmayı reddettiler, Anglikan din adamları ise Metodist olduğu bilinen kişileri komünyon ayinine kabul etmediler. 1780'lerde, Wesley rahip atamalarında yalnızca piskoposları yetkili kılan Anglikan kuralını dinlemeyerek bağımsızlığını yeni kazanmış olan İngiliz sömürgelerinde ve İrlanda'da çalışmaları için birçok kişiyi kendisi rahip yaptı. Öldüğü sırada Metodizm ayrı bir kilise olmaya başlamıştı, daha sonra ise dünyanın İngilizce konuşulan yerlerindeki en büyük Protestan mezhebi haline geldi. Wesley siyasi anlamda tutucuydu –hem Amerikan hem de Fransız Devrimi'ne karşı çıkmıştı– ama Metodistler sonunda, köleliğin kaldırılması, hapishane reformu, alkol karşıtlığı, devlet eğitimi gibi siyasi yönü de olan insani konuları desteklemeye başladılar. Yine de siyasi ya da toplumsal değişimden çok, önem verdikleri şey kişisel yenilenme ve kutsallıktı. Bu da sendikal hareketin birçok öncüsünün, Metodistleri işçilere üstünlük taslayan ve onları yatıştırmaya çalışan kişiler olarak görerek, onlardan nefret etmelerine yol açtı. 19. yüzyılda Avrupa'nın birçok yerinde kentlerdeki işçi sınıfından insanlar Metodistler ve diğer Pietistlerle daha radikal olan sendikacılar arasında bölünmüşlerdi; bu grupların her ikisi de Pazar toplantıları düzenliyor ve insanların bir kısmı kiliseye, bir kısmı ise sendika salonlarına gidiyordu.

Batı Hıristiyanlığında toplumsal cinsiyet

Tinselci ve Pietist grupların çoğuna göre, kişisel dindarlık, kimin Tanrı tarafından görevlendirildiğine karar vermede, ilahiyat eğitiminden veya resmi bir din görevi yapıyor olmaktan çok daha önemliydi. Bu yüzden kadınlar bu gruplarda çoğunlukla resmi devlet kiliselerinde oynadıkları rolden daha önemli roller oynuyorlardı. Johanna Eleonora Petersen (1644-1724) bazı Pietist gruplar kurdu ve aralarında Yuhanna'nın Vahiyi üzerine bir yorum da bulunan çok sayıda risale yazdı. Erdmuthe von Zinzendorf (1700-1756), kocasının Almanya'daki Herrnhut kentinde bulunan Mo-

ravyalı Biraderler topluluğunun mali işlerinden sorumluydu, grubun günlük işleriyle ilgileniyordu ve Danimarka ile Livonya'da misyonerlik işleri yapıyordu. John ile Charles'ın anneleri Susanna Wesley, yüzlerce kişinin katıldığı toplantılarda vaazlar okuyor ve din konularını tartışıyordu; başka Metodist kadınlar da haftalık toplantılar düzenliyor ve vaaz veriyorlardı.

1740'larda İngiltere'de Manchester civarında kurulan ve resmi adı Mesih'in İkinci Zuhuruna İnananların Birleşik Topluluğu (*United Society of Believers in Christ's Second Appearing*) olan *Shaker*lar, Ann Lee (1736-1784) adında bir kadın mistiğin önderliğine girdi. Lee'yi izleyenler onun Mesih'in ikinci zuhuru olduğuna inanıyorlardı. Onların gözünde Tanrı hem dişi hem de erkekti, bu yüzden Mesih'in ikinci zuhurunun bir kadın bedeninde gerçekleşmesi gerekiyordu. Görümleri ona aynı zamanda cinselliğin günah olduğunu söylüyordu, bu nedenle o ve kendisini izleyenler iffetli kalma ve cinsel ilişkiye girmeme yemini etmişlerdi. Hem kendisi hem de müritleri müthiş bir baskı ve zulüm gördüler; Ann Lee 1774'te sekiz müridiyle birlikte Amerikan sömürgelerine gitti. Zulüm orada da devam etti ve Lee dövülerek öldürüldü. Cinsel ilişkiden uzak durma yeminine karşın, veya belki de bu yüzden, Shakerlara katılanların sayısı arttı; yaklaşık 1830'larda en yüksek noktaya geldiklerinde, Amerika'daki sayıları 6.000 dolaylarındaydı.

Cinsellik konusunda sıra dışı görüşleri olan ve kendilerine özgü bir evlilik modeli geliştiren radikal gruplar yalnızca Shakerlardan ibaret değildi. Bu gruplara göre evlilik bir sakrament değildi –zaten çoğu, sakrament düşüncesini tümden reddediyordu– ve asıl önemli olan evliğin tinsel doğasıydı. Evliliğin bu yönünü Luthercilerden ve Calvin'cilerden daha fazla vurguluyorlardı. Onlara göre evlilik, bir inananlar topluluğu üyesi olmaları temelinde, bir kadınla bir erkek arasında yapılan bir anlaşma, bir sözleşmeydi ve bu nedenle ruhun kurtuluşu ile ilişkiliydi. Bu yüzden eş seçiminde bütün grubun veya en azından grup önderlerinin de söz hakkı olmalıydı. Bu, Luther, Calvin ve daha az radikal olan diğer reformcuların gerekli kıldığı ebeveyn onayının çok daha geniş bir çevreye ya-

yılması demekti. Evlenmek isteyen Quakerlar evlenecek kişilerin ikisinin de Quaker olduğuna dair bir belge göstermek zorundaydı, yoksa gruptan atılıyorlardı. Pennsylvania'daki Moravyalılar evlenene kadar karşı cinsle bir araya gelmezlerdi; evlenmek isteyen bir erkeğe İhtiyarlar Heyeti muhtemel bir eş önerirdi. Burada "evet," "hayır" ve "bekle" anlamına gelen üç ayrı renkte oy bir kutuya atılır, bir tanesi çekilir ve burada yazılı olan şey "Kurtarıcı'nın kararı" olarak değerlendirilirdi.

Kendilerini izleyenler ve destekleyenler açısından, kadın önderlerin davranışları Tanrı'nın en değersiz yaratıkları aracılığıyla bile kendini göstermesinin işareti olarak görülüyordu; alışılmışın dışındaki evlilik yapıları ise kendilerini dünyadaki diğer "günahkâr" insanlardan ayırıyordu. Muhaliflerinin gözünde ise kadınların davranışları ve garip evlilik kuralları grubun şeytani doğasının veya en azından yolunu şaşırmış olduğunun kanıtıydı. Thomas Edwards'ın devlet kiliselerine karşı olanları eleştirmek için yazdığı *Gangraena* (1646, Londra) adlı kitabında, dökümünü yaptığı "mezhepçilerin hataları, sapkınlıkları, küfürleri ve zararlı uygulamaları" arasında kadınların vaaz vermesine izin verilmesi de sayılıyordu. Bir Alman ilahiyatçı olan Johann Feustking ise, *Gynaeceum haeretico fanaticum* (1704, Frankfurt ve Leipzig) adlı yapıtında sadece kadınları hedef alıyor ve 700 sayfada kitabın tam başlığında söylendiği gibi "Tanrı'nın kilisesinde huzur bozan sahte dişi peygamberleri, şarlatanları, fanatikleri ve diğer hizipçi ve çılgın dişi yaratıkları" anlatıyordu. Metodistler, kadınların vaaz vermesine izin verdikleri için alaya alınıyor ve hepsi çok duygusal ve hassas oldukları için "budala kadınlar" denilerek eleştiriliyorlardı. Kadın olsun, erkek olsun, Tanrı tarafından esinlendiğini söyleyen herkese "taşkın" (*enthusiast*) deniyor, ibadetleri onlara göre daha ağırbaşlı olan kişilerce, ilahiyat açısından kuşkulu, tıbbi açıdan ise tehlikeli bulunuyordu.

18. yüzyılın sonlarında, özellikle Fransa'da, kadınları çok etkili kıldığı gerekçesiyle Katoliklik de lanetleniyordu. Katolik kilisesinin eğitim, evlilik, hayır işleri ve kültürün diğer yönleri üzerindeki gücünü eleştiren filozoflar, rahiplerle kadınlar arasındaki ittifakı

kınıyor, bunun aklın dışlanmasına, duygunun ve "körü körüne" inancın önem kazanmasına yol açtığını söylüyorlardı. Fransız Devrimi'nden sonra, kadınların hükümete bağlılık yemini etmeyi reddeden rahipleri saklamak, yasadışı ibadet törenlerine katılmak, dua toplantıları ve gösteriler düzenlemek gibi eylemlerinin, kadınların "batıl inanç" konusundaki zayıflıklarının göstergesi olduğunu ileri sürdüler.

19. yüzyılın sonunda, Hıristiyan kilisesinin tarihçileri genelde daha "nesnel" ve "bilimsel" olmaya çalıştılar; yani, kurumsal ve entelektüel gelişmeleri ön plana çıkartıp ana görüşün dışında kalan popüler ibadet biçimlerini veya kişileri pek dikkate almadılar. Yeni yeni profesyonelleşmeye başlayan laik tarih alanında çalışan meslektaşları gibi onlar da, çoğunlukla kadınları çizdikleri tablonun dışında bıraktılar. Johanna Petersen, Erdmuthe von Zinzendorf veya Susanna Wesley gibi kadınları ele alan Pietist ve Metodist tarihçiler ise onları yalnızca birer "yardımcı" olarak gösterdiler.

Oysa son otuz yılda, birçok araştırmacı 19. yüzyıl kilise tarihçilerinden çok, Edwards ile Feustking'in görüşüne yaklaşmıştır. Onlar 17. ve 18. yüzyılları Avrupa'sının birçok yerinde Hıristiyanlığın –sadece "hizipçiler," "fanatikler" ve "taşkınlar" açısından değil– bir bütün olarak kadınlar için yepyeni bir dini yaratıcılık ve eylem alanı açan bir dönem olduğunu düşünmektedirler. Devlet kiliselerinde bile kadınlar erkeklerden daha çok dini yayınlar satın almış, birliklere ve dua gruplarına katılımları rekor sayılara ulaşmış ve hem kadınlar hem de erkekler tarafından okunan kitaplar yazmışlardır. İster farklı mezheplerde, ister devlet kiliselerinde yer alsınlar, kadınlar erkeklere imtiyaz tanıyan, kadınlardan da onlara boyun eğmelerini ve yardımcı olmalarını bekleyen dini geleneklere pek karşı çıkmamışlardır, ama kadınların bağımsız davranışları daha üstü kapalı bir mesaj vermiştir. "Dinin dişileşmesi" adı verilen bu gelişme 19. yüzyılda da sürmüştür ve din giderek aileyle birlikte daha çok kadının dünyasına ait bir şey olarak görülmeye başlanmıştır.

Doğu Ortodoksluğu

Erken modern dönemde Doğu Avrupa'da, devlet-kilise ilişkileri iki genel çizgi izledi. 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlemesiyle, Yunanistan'da, Balkanlar'da ve Güneydoğu Avrupa'nın diğer yerlerinde yaşayan Hıristiyanlar, Müslüman bir devletin egemenliğine girdiler. Ortodoksluğa, Katolikliğe ve diğer Hıristiyan mezheplerine hoşgörü gösteriliyordu ama resmi din İslamdı. Rusya'da ise devlet dini Ortodoksluktu ve kilisenin başı Moskova'daydı; din ile devletin birlikte çalışması bekleniyordu, ama her ikisi de giderek çarın daha fazla denetimi altına girmeye başladı.

15. yüzyılın ortalarında Bizans imparatoru ve Konstantinopolis patriği, ilerlemekte olan Türklere karşı Batı'dan yardım istedi; hatta Doğu ve Batı kiliselerinin papanın önderliğinde birleşmesini bile kabul etti. Bu antlaşma 1453'te Konstantinopolis'in Osmanlılar tarafından fethedilmesi ile ortadan kalktı. Patrik şehirden kaçtı, ama Sultan II. Mehmed piskoposların yeni bir patrik seçmelerine izin verdi ve yeni patriği kendi eliyle göreve getirdi. Mehmed, şehirdeki kiliselerin yarısının faaliyetlerini sürdürmelerine izin verdi, aralarında şehrin en büyük kilisesi olan Ayasofya'nın da bulunduğu diğer yarısını ise camiye çevirdi. Patriğe, yalnızca Yunanistan'da değil, Balkanlar'da, Suriye'de, Filistin'de ve Mısır'da Osmanlı yönetimi altında bulunan bütün Hıristiyanların sivil ve dini önderi olma yetkisini verdi. Hıristiyanların evlilik, boşanma ve diğer konularda Hıristiyanlık kurallarına göre yaşayan ve millet denilen yarı-özerk bir topluluğa ait oldukları kabul ediliyordu. Bu uygulamalar, patriklerin gücünü olduğu kadar, sultana olan bağımlılıklarını da artırıyordu; yönetimin politikalarını uygulamayanlar hemen görevden alınıyordu. Osmanlı yetkililer, yerel piskoposluklara ve patrikliğe aday olanlardan hediyeler ve rüşvetler isteyebileceklerini de fark ettikleri için, görev değişikliklerinin sık yapılmasını teşvik ettiler; 17. yüzyıl boyunca, bazı kişiler bu göreve birkaç kez gelmiş olsalar da, patriklik tam altmış bir kez el değiştirdi.

Patrikler ve onlara bağlı din adamları Hıristiyan milletinden vergi toplamakla yükümlüydü. Bu vergiler Müslümanların ödediği vergilerden daha ağırdı ve toplanmasında sivil yetkililere görev veriliyordu. İstanbul'da yaşadıkları bölgenin adından dolayı Fenerliler (*Phanariots*) olarak anılan bu yetkililerin bazıları uluslararası ticarete yatırım yaparak çok zenginleşmişler ve çocuklarını Avrupa'daki üniversitelerde okumaya göndermişlerdi. Fenerliler, Doğu Avrupa'nın Eflak ve Boğdan gibi bölgelerinde de yönetim hakkı elde ettiler ve buralarda Rumca konuşulan okullar kurup yerel soylularla evlilikler yaptılar. Buralarda Rum idarecilerin ve kilise görevlilerinin egemenliği, özellikle de patriklerin ibadette birlik sağlanması amacıyla Sırpça, Rumence, Bulgarca ve diğer dillerde ibadet etmeye alışmış olan Ortodoks Hıristiyanlara Rumca ibadeti dayatmaları sık sık rahatsızlıklara yol açıyordu.

16. yüzyıldaki Reform sırasında her iki taraf da kendi dini görüşlerini desteklemesi için Ortodoks kilisesini yanına çekmeye çalıştı. Luther'in yakın dostu ve takipçisi olan Philipp Melanchthon, Augsburg İman İtikatnamesi'ni Yunancaya çevirerek yorumunu almak üzere patriğe gönderdi. Yanıt yıllar sonra, Melanchthon öldükten sonra geldi; burada Lutherci ve Ortodoks anlayışların arasındaki farklar belirtiliyordu. Bu farklar; inanç ile hayır işleri yapmak, sakramentlerin sayısı, Evkaristiya'nın niteliği ve azizlerle Bakire Meryem'e tapınma biçimine ilişkindi. 17. yüzyılda Patrik Kyrillos Lukaris (1572-1638), İstanbul'daki Hollandalı diplomatlarla konuşurken ve Hollandalı rahiplerle yaptığı yazışmalar aracılığıyla öğrendiği Calvin'ci düşüncelerle çok ilgilenmeye başladı. Oldukça Calvin'ci bir tonda bir Ortodoks Amentüsü yazdı; bu İstanbul'daki Fransız büyükelçisi ile Cizvitleri öyle telaşlandırdı ki, sultanı onu boğdurtmaya ikna ettiler. Kyrillos'un amentüsü sapkınlık olarak lanetlendi, ama bu amentü diğer Doğu Ortodoks ilahiyatçılara kendi amentülerini yazmak için esin kaynağı oldu. 17. yüzyılın sonunda, birkaç onaylanmış Ortodoks amentüsü vardı. Bunlar Batı'da Hıristiyan mezhepler tarafından yazılan amentülere göre daha az ayrıntı içeriyordu, çünkü Ortodoks kilisesi ilahi gizemlerin çok ayrıntılı bir biçimde tanımlanmaması gerektiğine ve tanımlanamayacağına inanıyordu.

İnananların çoğu için Ortodoksluğun merkezinde iman ikrarları değil, ritüeller vardı. Ortodokslar, düzenli olarak yapılan pazar ayinlerine katılıyor, kutsal ikonalara saygı gösteriyor, hayatın farklı dönemlerini ve mevsimlerin değişimini gösteren törenlerde ve dini bayramlarda kutlama alaylarında yer alıyorlardı. Topluluklar rahiplerini genellikle köyün evli erkekleri arasından seçiyorlardı; bu kişi ayinleri öğrenmek için birkaç aylığına bir manastıra gidiyor, daha sonra ailesine ve rahiplik görevine dönüyordu. Keşişler ve rahibeler kendilerini entelektüel başarılardan çok duaya adıyor, kendini sıkı bir biçimde duaya verenler yerel halk tarafından çok saygı görüyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda çokça bulunan manastırlarda ve rahibe manastırlarında mucize yaratan ikonaların varlığına inanıldığı için buralar aynı zamanda hac yerleriydi.

Reform'dan önce bile Avrupa'da bazı gruplar, papaya bağlılık yemini etmek koşuluyla kendi dillerini kullanma ve ritüellerini uygulama ve evli din adamlarını kabul etme, ama yine de Katolik sayılma izni almışlardı. *Uniate*ler veya Doğu Katolik Mezhepleri adı verilen bu gruplar ilk olarak Polonya-Litvanya'da ortaya çıktı; 18. yüzyılın sonunda Polonya'ya ait bölgelerde Polonyalıların yarısı Roma Katolikliğine bağlıydı, kalanların çoğu ise ayinlerde Latince yerine Yunanca veya kilise Slavcası kullanan Uniate kilisesine mensuptu. Uniate kilisesine bağlı olanlar, Roma ve Uniate kilise hiyerarşileri arasında çatışmaların yaşandığı Macaristan, Hırvatistan ve Dalmaçya'da da önemli bir azınlıktı.

17. ve 18. yüzyıllarda Habsburglarla Osmanlıların karşılıklı olarak birkaç kez ilerlemesi ve geri çekilmesiyle Balkanlar'daki dini durum daha da karmaşıklaştı. Bosna ve Arnavutluk'ta nüfusun çoğu Müslüman olmuştu, ama Balkanlar'ın diğer yerlerinde farklı Hıristiyan mezhepleri egemendi. Habsburg fetihlerine, Roma'ya olan bağlılıklarını sağlamlaştırmak için genellikle Cizvit ve Fransisken misyonerler de eşlik ediyordu; Ortodoks hiyerarşisi ise Roma'dan farklılığını vurguluyor ve Batı'da vaftiz edilmiş olan Hıristiyanların Ortodoks kilisesine katılabilmeleri için yeniden vaftiz olmalarını istiyordu. (Batı Avrupa'daki Katolikler ve Pro-

testanlar bunu gerekli görmüyor, biri tarafından gerçekleştirilen vaftizi ve evliliği diğeri de tamamen geçerli sayıyordu.)

Bu politika Uniate kilisesi mensupları için hayatı zorlaştırıyor, bazıları daha hoşgörülü olacağını umdukları yerlere göç ediyordu. Örneğin 1690'da, 3.600 Uniate aile, Ortodoksluğun egemen olduğu Sırbistan'dan ayrılıp aşağı Macaristan'a gitti. Başlarında Uniate kilisesi piskoposu vardı, ama Macaristan'a gelince oradaki Roma Katolik kilisesinin kendilerine kucak açmaktan uzak olduğunu gördüler. Macaristan'daki ve Balkanlar'daki dini çatışmalar Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında olduğu kadar Ortodoks, Roma Katolik ve Uniate kiliseler, bazı yerlerde de bunlarla Protestanlar arasındaydı. Savaş, bu grupların çoğunu yerlerinden edip göçe zorladı, bu da dini ve etnik ayrımları daha da karmaşıklaştırarak uzun süreli etnik çatışmalara sahne hazırladı.

Doğudaki en büyük Ortodoks topluluk, Hıristiyanlığı 10. yüzyılda benimsemiş olan Doğu Slavlarıydı. 15. yüzyılda Doğu Avrupa'daki en güçlü devlet, başkenti aynı zamanda Rus kilisesinin de merkezi olan Moskova prensliğiydi. Rus kilisesinin metropolit denilen başı, önceleri Konstantinopolis patriği tarafından atanıyordu, ama 1453'te Konstantinopolis'in Türkler tarafından fethedilmesinden sonra metropolitler büyük oranda bağımsızlaştılar. Türklerin fethi sonucunda Moskova Doğu'da bir Hıristiyan hükümdar tarafından yönetilen tek büyük şehir olarak kalmıştı; Rusların çoğu da bunu Tanrı'nın iradesi olarak yorumluyordu. Onlara göre, Tanrı, Rum Ortodoks kilisesini Roma'yla anlaşma yaptığı için cezalandırıyordu. Artık "İkinci Roma" olan Konstantinopolis inançsızların yönetimine geçtiğine göre, Moskova'nın kaderi "Üçüncü Roma" olmaktı. Moskova prensleri, Rusça kayser anlamına gelen "çar" unvanını kullanmaya başladılar ve Tanrı'nın öteki Rus prenslerini egemenlikleri altına almalarını istediğini iddia ettiler. 1589 yılında Moskovalı siyasi ve dini yetkililer Doğu'daki bütün kilise önderlerine Moskova metropolitini patrik ilan etmeleri için baskı yaptılar. Bu, ona Roma'daki papa ile İstanbul'daki patriğe eşit bir statü sağladı.

Bizans kilisesinin önderleri gibi, Moskova patrikleri de kilise ile devlet arasında uyumlu bir ilişki olması gerektiğini düşünü-

yorlardı. Kilise, evlilik ve vasiyetnamelerin düzenlenmesi gibi özel aile işlerini denetliyordu ve içinde köylerin bulunduğu ve serflerin yaşadığı geniş topraklara sahipti, ama siyasal gücü yoktu. Çar da doktrine ilişkin meselelere karışmıyor, ama genellikle yüksek kilise görevlerine kimin geleceğini o belirliyordu. 1551'de Rus kilisesi, çarın kısa bir süre önce yayınladığı kanuna paralel olarak, büyük ölçüde doğru ritüeller, inançlar ve ibadetler konusunda daha önce bilinen şeylerin tekrarı olan ve *Stoglav* (Yüz Bölüm) adı verilen bir kanun çıkarttı. Bu belge ve kilise görevlilerinden çıkan diğer yazılar ilahiyatla pek ilişkili değildi; çünkü Ortodoks kilisesi Tanrı'nın özünün bilinemeyeceğine inandığından –bu tarz ilahiyata *apophatic* adı verilir– Tanrı'nın doğasına ilişkin kesin ifadeler küfür olma tehlikesini taşıyordu. Aslında, kutsal metinlerin eleştirel bir yaklaşımla incelenmesi ve ilahiyatta yenilikler özel olarak lanetleniyordu. Evkaristiya'nın doğası veya Kitab-ı Mukaddes'in bazı parçalarının yorumları hakkındaki entelektüel tartışmalar Rus kilisesine çok yabancıydı. Kiliseye göre inanç ebedi ve değişmez olduğundan hiçbir kilisenin doktrini veya sakramentleri değiştirmeye hakkı yoktu. 1490'lara kadar tam bir Rusça Kitab-ı Mukaddes bile yoktu; Yunanca metinlerle çalışan çevirmenler arasında da tartışmalar pek olmadı; çünkü onlara göre "kitaplar Kutsal Ruh tarafından yaratılırdı," çevirmenler tarafından değil.

17. yüzyılın başlarında Rusya'nın Polonya ve İsveç orduları karşısında verdiği büyük kayıplar ve bu "Karışıklık Dönemi"ndeki diğer sorunlar, hem kilise hem de devlet yöneticilerini, acaba Tanrı daha önce Yunanlıları terk ettiği gibi Rusları da mı terk etti, sorusunu sormaya yöneltti. Çar Aleksey (hsd 1645-1676) ile bazı kilise yetkilileri, Rus kilisesinin kilise hayatının merkezinde yer alan ritüellerinde "gerçek" Hıristiyanlıktan saptığı için böyle olduğuna gitgide daha fazla inanıyorlardı. Aleksey'in 1652'de patrik yaptığı Piskopos Nikon'un (1605-1681) önderliğinde, kilise Hıristiyanlık dışı veya karnavalımsı öğeler içeren ritüelleri yasakladı ve ayinlerin bir örnek yapılması için önlemler aldı. Kilise, törenlerinde, dualarda ve ritüellerde yumuşak reformlar yaptı.

Bunlar arasında Rus ibadetini Yunan ve Ukrayna Ortodoks kiliselerininkine yaklaştıran haç çıkarmada iki yerine üç parmak kullanılması veya İsa'nın adının farklı bir biçimde yazılması gibi şeyler vardı. Bu değişiklikler 1666-1667'de yapılan Moskova Kilisesi Konsili'nde resmileştirildi ve bunları kabul etmeyenler aforoz edildi.

Sonradan Staroverler (Kadim Müminler) diye anılan, geleneksel uygulamalardan ayrılmak istemeyen kişilerle Nikon'un merkeziyetçi değişikliklerine muhalif olan yerel kilise yöneticileri bu reformlara karşı çıktılar. Bazı Kadim Müminler yeni dini topluluklar oluşturarak buralarda eski ritüelleri uygulamaya devam ettiler; bazıları ise bu reformların Deccal'in işi olduğuna ve Kıyamet'in yakınlaştığına inanıyorlardı. Bunlar 1688'de tarlalarını sürmeyerek beyaz kefenlerle tabutlara yattılar. Çarı ve onun hükümetini "Deccal'in ruhu" olarak gördükleri için askerlik yapmayı, merkezden gelen emirlere uymayı veya vergi ödemeyi reddettiklerinden, Kadim Müminler çoğunlukla üzerlerine gönderilen askeri birliklerin baskı ve zulümlerine maruz kaldılar. Bazı Staroverler, genellikle kendi boğazlarını keserek martir olma yolunu seçerken, diğerleri büyük Rus İmparatorluğu topraklarının en ücra köşelerine, hatta yurtdışına kaçtılar. Hayatta kalmayı başaran küçük gruplar martir olan önderlerinin mektuplarını ve yazılarını çoğalttılar, bunlardan kahramanlık öyküleri ve bir Kadim Mümin kimliği yarattılar.

Batı'daki ibadetin benimsenmesi yolunda yapılan ve Staroverleri dehşete düşüren yumuşak reformlar, Çar Büyük Petro'nun talep ettiği değişikliklerin yanında hiç kaldı. 9. bölümde gördüğümüz gibi, Petro Rusya'yı daha büyük, daha güçlü ve daha merkezileşmiş bir devlet yapmak için modernleştirmek ve Batılılaştırmak konusunda kararlıydı. Bağımsız bir kilise bu hayale uymuyordu. 1700 yılında patrik ölünce, Petro yeni bir patriğin seçilmesini engelledi. 1721'deki kilise reformunda Petro patriklik makamını ortadan kaldırarak kiliseyi yönetmek üzere başında kendi atadığı kilise dışından birinin bulunduğu Kutsal Sinod adlı bir komite kurdu. Böylece kilise laik hükümetin birimlerinden biri hali-

ne geldi. Petro, kilise hiyerarşisini böylece oluşturduktan sonra, yerel rahiplerden doğum, vaftiz, evlilik ve ölüm kayıtlarını tutmalarını istedi. Bu kayıtlar sayesinde devlet insanların vergi ve askerlik durumunu belirleyebilecekti.

Büyük Petro'nun siyasal hırsları ülkenin sürekli bir savaş durumunda olmasına yol açtı, bu yüzden Rusların nüfusunu artıracak her şeyi olumlu karşılıyordu. Petro mutsuz evliliklerde az çocuk yapıldığına inandığı için 1722'de Ortodoks kilisesi ile birlikte, toplumun hangi tabakasında olursa olsun zorla gerçekleştirilen tüm evlilikleri yasakladı; buna toprak sahiplerinin serflerini evlendirmeleri de dahildi. Evlilik dışı doğan çocuklar için yetimhaneler açarak bebek öldürmeyi hukuki suç ilan etti. Hem nüfusun çoğalmasını istediğinden hem de Batılı modellerden etkilenerek, erkek eşcinselliğini suç kapsamına aldı. 15. yüzyılda başlamış olan uygulamayı sürdürerek rahiplerin evlenmesini ve eşleri ölünce emekliye ayrılmalarını zorunlu kıldı.

Petro, Rusların cinsiyete ilişkin kurallarını ve evlilik âdetlerini de modernleştirmek istiyordu. 16. ve 17. yüzyıllarda Rusya'da seçkin kadınların, özellikle de evlenme çağındaki kız çocukların namusunu korumak için, onları kadınlara ait ayrı bir yerde (*terem*) tutmak âdet haline gelmişti. *Terem*deki kadınlar ekonomik faaliyetlerini sürdürür ve misafir kabul ederlerdi, ama halk arasına pek çıkmazlardı. Petro kadınların *terem*den çıkmalarını, toplumsal etkinliklere katılarak erkeklerle bir araya gelmelerini istedi. Seçkinler sınıfındaki kadınların ve erkeklerin Batı tarzında giyinmelerini, Ortodoks geleneklerini hiçe sayarak erkeklerin sakallarını kesmelerini, varlıklı kadınların da korseli elbiseler giyip, başlarını açarak saçlarını Batılı kadınlar gibi yaptırmalarını emretti.

Gerdek gecesinin sabahında gelinin kanlı çarşafını veya geceliğini göstermek gibi kadının namusunu simgeleyen halk âdetleri yasaklandı; evlilik dışı ilişkiden çocuk doğuran kadınların, eğer kendisi istemiyorsa, çocuğun babasıyla evlenmesi zorunluluğu kaldırıldı. (Batı Avrupa'da olduğu gibi Rusya'da da kırsal kesimde evlilik dışı çocuklar, eğer anne-babaları sonradan evlenirse pek fazla utanca sebep olmazlardı.) Petro toplumsal eşitler arasındaki evliliğin da-

ha iyi olduğunu düşündüğü için eşlerin aynı toplumsal sınıfa ait olmasını zorunlu kıldı. Dini faklılıklar ise hiç sorun değildi; kilisenin itirazlarına karşın, doğan çocukların Ortodoks inancına göre vaftiz edilmesi koşuluyla farklı mezheplere ait kişiler arasındaki evliliklere izin verdi. İnsan kaynaklarının manastır yaşamında harcanmasını anlamlı bulmadığından, çocuk doğurma yaşındaki kadınların ve sağlıklı erkeklerin manastırlara girmelerini yasakladı.

Petro'nun zamanında kiliseyle devlet birçok yenilik getirdiyse de yerleşik düşünceleri ve davranışları değiştirmek çok zor oldu. Kilise önderleri, köylülerin Hıristiyan öğretisi konusundaki cehaletinden yakınıyorlardı, ama durumu düzeltmek için somut adımlar da atmadılar. Petro ile Petro'dan sonra gelen çarlar rahiplerin eğitilmesi için din okulları açtılar ama buralarda Yunanca, Rusça veya kilise Slavcası yerine Latince kullanılıyordu, dolayısıyla buradan çıkan rahipler ve keşişler cemaatlerine iyi hizmet verebilecek şekilde hazırlanmış olmuyorlardı. Manastırlara ve rahibe manastırlarına girişin kuralları gevşetildi; özellikle evsiz kalan dul kadınlar bu seçeneği tercih ediyorlardı, ama manastırlar toprağa bağlı zenginliklerini giderek kaybettiler. Çariçe Katerina manastırların elindeki toprakların devlete geçişini hızlandırdı ve bütün kilise makamlarına atanmaları devlet denetimi altına soktu.

Petro'nun hükümdarlığı zamanında çok sayıda köylü askere alınmaktan, yüksek vergilerden ve zorla dayatılan değişiklerden kaçmak için Staroverlerin topluluklarının bulunduğu yerlere taşındılar; 1800 yılında Rusya'nın Güney ve Batı Sibirya sınırındaki topluluklarda birkaç milyon Kadim Mümin vardı. Bu topluluklarda yaşayanlar özel bir biçimde giyinerek, alkol, tütün ve çay kullanımını yasaklayarak, okullar açarak, topluluk dışındakilerle ilişkileri sınırlayarak ve Rus Ortodoksluğundan farklı bir ilahiyat geliştirerek giderek Rus toplumunun geri kalan kısmından koptular. Dindarlık ve ibadet konusunda birçok bakımdan Batı Avrupa'daki tinselci ve Pietist grupları andırıyorlardı. Ara sıra Staroverlerin topluluklarına saldırılar yapılıyordu, ama sonunda Çariçe Katerina onlara belli bir hoşgörü sağladı; yine de ödedikleri vergiler devlet kilisesi üyelerinin ödediği vergilerin iki katıydı.

Cadılık

Reform sonrasındaki yüzyıllarda devlet ve kilise yetkililerinin resmi Hıristiyan kiliselerinin oluşturulmasında gösterdikleri işbirliği, 16. yüzyılın sonlarıyla 17. yüzyılın başlarında doruğa ulaşan cadı mahkemelerinde de açıkça görülür. Kayıtların çoğu kaybolmuş olduğu için bütün Avrupa için doğru bir tahmin yapabilmek güç olsa da, çoğu araştırmacı 16. ve 17. yüzyıllarda 100.000 ilâ 200.000 kişinin resmen cadılıktan yargılandığı, 40.000 ilâ 60.000 kişinin de idam edildiği fikrinde birleşmektedir. Avrupa'nın farklı yerlerinde cinsler arası denge büyük farklılıklar gösterse de, bunların yüzde 75 veya 85'i kadındı. Kadınların bu kadar ön planda olmalarının çok karmaşık nedenleri vardı: Kadınların zayıf yaratıklar olduğu ve şeytanın cazibesine kapılmaya veya istediklerini elde etmek için ağızlarını bozmaya ve küfre daha yatkın oldukları düşünülüyordu; yemek yapmak, yeni doğurmuş annelere ve bebeklerine bakmak, hayvan bakımı gibi işler yaparak kötü şeylerin beklenmedik bir anda meydana gelebileceği yaşam alanlarıyla daha yakın bir temas içindeydiler; hepsi de şeytanla bağlantılı olan doğa, düzensizlik ve bedenle ilişkilendiriliyorlardı. Avrupalılar cadılık kavramını Yeni Dünya'ya da taşıdılar: Kuzey Amerika'daki Avrupa sömürgelerinde çoğu kadın olan bazı kişiler idam edildi. Güney Amerika'nın And dağları bölgesinde Hıristiyan olmayı reddeden ve dağlık bölgelere kaçan yaşlı yerli kadınlar cadılıkla ve puta tapmayla suçlandı. Bazı Avrupalı düşünürler, cadılığı coğrafi keşiflere bile bağladılar. Buna göre, Hıristiyan misyonerler Amerika kıtasına gidince oradaki ifritler Avrupa'ya dönmeye karar vermişlerdi ve ortaçağda olduğundan çok daha fazla sayıdaki insanın ruhunu ele geçirip baştan çıkarmaktaydılar.

Antropologlar ve tarihçiler hemen hemen bütün modern çağ öncesi toplumların cadılığa inandığını ve kötü şeyler (*maleficia*) yapmak için büyülü güçler kullandıklarını düşündükleri cadıları kontrol etmek için girişimlerde bulunduklarını ortaya koymuşlardır. Cadıların kendileri de çoğunlukla hayatlarını kazanmalarını veya komşuları üzerinde etkili olmalarını sağlayan bir güce sahip

olduklarına inanırlardı. Ancak ortaçağın sonlarına doğru, birçok eğitimli Hıristiyan ilahiyatçı, din hukukçusu ve resmi görevli, bu cadılık tarifine şeytani bir kavram ekledi. Onlara göre, cadılığın özü şeytanla bir anlaşma yapmaktı, bu anlaşmaya göre cadı şeytanın istediği şeyleri yapmak zorundaydı. Artık cadılar istedikleri şeyleri elde etmek için büyünün gücünden yararlanan insanlar değil, şeytan tarafından, *onun* isteklerini yerine getirmek için kullanılan kişiler olarak görülmeye başlandı. Bu şeytani cadılık kavramı ayrıntılandırıldı ve cadıların grup halinde şeytanla vahşi bir seks yaptıkları, sebt adı verilen ve kutsal ayinin parodisi olan toplantılara gitmek için geceleri uçtukları, ritüellerinde kullanmak üzere Rabbin Sofrası'nın ayin ekmeklerini ve vaftiz edilmemiş bebekleri çaldıkları düşünülmeye başlandı. Bazı şeytanlık kuramcıları cadıların Hıristiyanlığı yok etmek için dünya çapında örgütlendiklerini ve bu örgütte Hıristiyan filozofların yaratmış olduğu melekler ve baş melekler hiyerarşisine benzer bir hiyerarşi bulunduğunu öne sürdüler. Böylece cadılık tinselleştirildi ve cadılar en büyük sapkınlar, Tanrı'nın düşmanları olarak gösterildi.

Cadılığın böyle şeytani bir sapkınlık olarak görülmesine ilişkin ilk mahkemeler 1430'larda İsviçre'deki Cenevre gölü civarında ve Fransa'da yapıldı; 1484'te ise Papa VIII. Innocentius (1484-1492 yılları arasında papalık yaptı) Güney Almanya'daki bölgelerde cadı avı yapmaları için Heinrich Krämer (yak. 1430-1505) ile Jacob Sprenger (yak. 1436-1495) adlı iki Alman Dominikeni görevlendirdi. Krämer hepsi kadınlardan oluşan bazı grupların yargılanmalarını ve idam edilmelerini sağladı, ama yerel yetkililer işkence yapmasına ve cadılık konusundaki aşırı görüşlerine karşı çıkarak onu kovdular. Sürgündeyken düşüncelerini ve yöntemlerini savunduğu ve 1486 yılında yayımlanan *Malleus maleficarum* (Dişi Cadıların Çekici) adlı bir kitap yazdı. *Malleus* cadılığın cinsellikle ve cinsiyetle ilişkisine özel olarak değinmektedir:

> Niye cadıların erkeklerden çok, kırılgan kadın cinsine mensup olanlar arasından çıktığı sorusuna gelince ... bunun ilk cevabı kadınların daha kolay kandırılabilmeleridir, şeytanın ana amacı

> inancı yok etmek olduğundan, önce onlara saldırır ... İkincisi, kadınlar kolayca etkilenirler ... ve üçüncüsü, çeneleri durmaz, kara büyü aracılığıyla öğrendikleri şeyleri diğer kadınlardan saklayamazlar ... Ama bunun doğal sebebi kadının erkeğe göre daha şehvetli bir varlık olmasıdır ki, bu onun gösterdiği birçok cinsel iğrençlikten de anlaşılmaktadır ... Sonuç: Her türlü cadılık şehvetten kaynaklanır, bu da kadında doymak bilmez bir arzudur.[2]

Malleus ayrıca geleceğin cadı avcılarına pratik bilgiler de veriyor, cadıların nasıl tanınıp sorgulanacakları konusunda önerilerde bulunuyor ve cadıları mahkeme ederken laik yetkililerin de sorgucularla birlikte çalışmasını tavsiye ediyordu. Daha sonra ortaya çıkan şeytanilikle ilgili yapıtlar *Malleus* kadar büyük bir kadın düşmanlığı sergilemedi ama Avrupa'da gelişen cadı imajı dişi hale geldi.

Alpler'in kuzeyindeki sivil yöneticiler, cadılıkla ilgili rolleri konusunda gitgide Krämer'le aynı görüşü paylaşmaya başladılar ve cadıları büyü ve efsun yoluyla insanlara zarar vermeleri durumunda ölüm cezasına çarptıran genelgeler çıkardılar. Bu sivil cadılık yasalarında, örneğin 1532'de çıkarılan Kutsal Roma İmparatorluğu ceza yasasında veya 1563'te çıkan İngiliz ve İskoç cadılık genelgelerinde, şeytanla yapılan anlaşmadan çok *maleficia* vurgulanıyordu; ama özellikle Orta Avrupa'da yapılan yargılamalarda *Malleus*'un ve şeytanilik kuramına ilişkin diğer yapıtların etkisi çok açıktır. Protestan Reformu'ndan sonraki ilk 20 yılda Protestanlarla Katolikler birbirleriyle savaşmakla meşgul olduklarından, cadı mahkemeleri ortadan kalktı, ama 1570'lerde eskisinden çok daha güçlü bir biçimde canlandı. Gerçi en aktif cadı avcıları piskoposluk bölgelerinde hem dini hem de sivil otorite olan Alman prens-piskoposlardı, ama yine de mahkemelerin çoğu sivil yetkililer tarafından yapıldı.

Halk bir cadının güçlerinin *etkisiyle* ilgilenmeye devam ederken, eğitimli insanlar bu güçlerin *kaynağı* ile ilgileniyordu ve giderek eğitimli insanların düşünceleri cadı olmanın ne anlama geldiği konusunda halkın görüşlerini etkiledi. Resimli ilanlar ve bro-

Şekil 28 F. M. Guazzo'nun 1610 tarihli *Compendium Maleficarum*'unda diğer cadılar ona bakarken kanatlı bir keçi ile uçarak sebte giden bir cadı tasviri. Cadı mahkemelerini ve şeytanlığı anlatan risaleler genellikle resimli olurdu, sanatçılar da birbirlerinin çizimlerini kopyalayarak tiplerin yaratılmasına katkıda bulundular. Bu resim bir İtalyan cadılık rehberinden alınmıştır; kadın ve erkek cadıların giysileri, gerçekte cadılıkla suçlanan kişilerin alamayacağı kadar pahalı ve güzel.

şürler cadıları keçilerin veya yabaların üstünde ifritlerle cinsel ilişkiye girmek ve Evkaristiya'ya tükürmek gibi Hıristiyanlık karşıtı eylemler yaptıkları sebt toplantılarına giderken resmediyordu. Cadı mahkemeleri gizliydi ama idamlar değildi; bunları geniş kalabalıklar seyirlik olarak izler, cadılara yöneltilen suçlamaların listesini dinlerlerdi. 16. yüzyılın sonunda, Avrupa'nın birçok yerinde cadılığın ifşa edilmesi sırasında cadılığın şeytani yönünün belli bir kısmı yer alıyordu ve zanlılar gece uçuşları yaptıklarını ve sebt toplantılarına katıldıklarını itiraf ediyorlardı. Finlandiya, İzlanda, Estonya ve Rusya gibi, Avrupa'nın cadılığın şeytani bir iş olduğu düşüncesinin kök salmadığı yerlerinde ise büyük çaplı cadı avları yapılmadı.

Finlandiya ile Estonya'da cadılık suçlamasıyla yargılananların yarısı erkekti; İzlanda ile Moskova'da ise yasal kovuşturmaya uğrayanların büyük çoğunluğu büyü yapmak veya insanlara veya hayvanlara zarar vermekle suçlanan erkeklerden oluşuyordu.

Cadılık genelgelerinin yanı sıra, diğer hukuki değişiklikler de çok sayıda cadı mahkemeleri yapılmasına yol açtı veya en azından dava açılmasını kolaylaştırdı. Bunlardan biri, suçlamaya dayalı bir hukuki prosedürden sorgulama prosedürüne geçilmesiydi. Birincisinde zanlı kendisini kimin suçladığını ve ne ile suçlandığını bilirdi ve eğer mahkemede bu suçlamalar kanıtlanamazsa, suçlayan kişinin kendisi de yargılanabilirdi; ikincisinde ise davayı açanlar hukuk otoritelerinin kendileriydi. Bu değişiklik insanların başkalarını suçlamaya daha istekli olmalarına neden oldu; çünkü artık suçlama yaparken kişisel bir sorumluluk alınmıyor, suçlanan kişinin akrabalarıyla yüzleşmek de gerekmiyordu. Sorgulama prosedürü zanlıya yoğun bir biçimde, genellikle işkence eşliğinde sorular sorulmasına dayanıyordu. Avrupa'da bu değişikliği yapmayan bölgelerde ise çok az mahkeme yapıldı ve kitlesel panikler hemen hemen hiç yaşanmadı. Sorgulama prosedürü Avrupa'ya Roma Hukuku'nun kabul edilmesiyle birlikte gelmişti ve Roma Hukuku da (en azından kuramsal olarak) bir zanlının idam edilebilmesi için suçunu itiraf etmesini zorunlu kılıyordu. Aslında bu, masum insanların ölmesini engellemek için tasarlanmış bir şeydi, ama Avrupa'nın bazı yerlerindeki uygulamada sorgulama sırasında çok ağır işkence yöntemlerinin kullanılmasına yol açtı. İşkence başka zanlıların adını öğrenmek için de kullanılıyordu; çünkü Roma Hukuku eğitimi almış hukukçular hiçbir cadının tek başına hareket etmeyeceğine inanıyorlardı.

Ancak, sorgulama prosedürlerinin kullanılması her zaman cadı avlarına yol açmadı. Erken modern dönemdeki en ünlü Engizisyon mahkemeleri olan İspanyol, Portekiz ve İtalyan Engizisyonları aslında cadılıkla suçlananlara karşı çok yumuşak davrandı: İspanya'daki Engizisyon sadece birkaç cadıyı, Portekiz'deki tek bir cadıyı idam etti, Roma'daki ise hiç cadı idam etmedi. Oysa buralarda yüzlerce cadılık davası vardı. Sorgucular şeytanın

gücüne kesinlikle inanıyorlardı ve onlar da başka yargıçlar kadar kadın düşmanıydı, ama *maleficia* yapmakla suçlanan kişilerin gerçekten de kendilerine özel güçler veren şeytanla bir anlaşma yapmış olduklarından kuşku duyuyorlardı. Bu kişileri şeytana tapan iblisler olarak değil, idam edilmek yerine eğitilmeleri gereken cahil ve batıl inançlı köylüler olarak görüyorlardı. Suçları sapkınlık değil, özel güçleri olduğunu söyleyerek kilisenin doğaüstü sağaltma yöntemleri üzerindeki tekelini kırmaya çalışmaktı. Bu yüzden sorgucular cadılığı sapkınlık ve dinden çıkma bağlamında değil, gerçekdışı olarak büyücü olduğunu ve manevi güçleri bulunduğunu iddia etme bağlamında değerlendiriyor, suçlanan kişiyi uyarıp tövbe etmesini söyleyerek evine gönderiyorlardı.

Gerçi Krämer ile 1640'larda kendini cadı-saptayıcısı ilan eden İngiliz Matthew Hopkins gibi özellikle cadı avlamak için bazı bölgelere giden "cadı avcıları" vardı, ama cadılık davalarının çoğu bir köyde veya kasabada yapılan bir *maleficia* suçlamasıyla başlıyordu. Birileri tanıdıkları bir kişiyi yiyecekleri bozmak, çocukları hasta etmek, hayvanları öldürmek, dolu yağdırmak veya başka zarar verici olaylar yaratmak için büyü yapmakla suçluyordu. Yerel araştırmalar göstermiştir ki, bu ilk suçlamalarda akrabalık ilişkilerinin önemi de rol oynamaktaydı; çünkü erken modern dönem ailelerinde mal, üvey çocuklar veya bir akrabanın veya eşin akrabasının halk içindeki davranışları sıklıkla gerginlik yaratabiliyordu. Aile içindeki veya komşular arasındaki düşmanlıklar da suçlamalara sebep olabiliyordu. *Malleus* özellikle ebelerin cadılığa yatkın olduğunu söylemişti, ama ebelere yapılan suçlamalar sayıca çok değildi. Yeni doğmuş bebeklere ve loğusa kadınlara bakan kadınlar bebeği öldürmek veya annenin sütünün gelmesini engellemek gibi suçlamalarla karşılaşarak daha açık bir hedef oldular.

Cadılara karşı kullanılan, çocuklara zarar vermek veya annenin sütünü kesmek gibi suçlamalar genel olarak kadının alanına ait şeyler olduğu için cadılıkla suçlananların olduğu kadar suçlayanların ve tanıklık yapanların da çoğunluğu kadındı. Ayrıca kadınlar iyi eş ve iyi anne standartlarına uydukları ve bu standart-

lardan sapanlara karşı çıktıkları ölçüde ekonomik ve toplumsal güvenceye kavuşuyorlardı. Cadılıkla suçlanan kadınlar genellikle tartışmacı, iradeli, bağımsız ve saldırgan kadınlardı; 1662'de İskoçya'da Margaret Lister'ın iddianamesinde söylendiği gibi o bir "cadı, göz boyayıcı ve kadın hakları savunucusu" idi.[3] Sonuncu niteleme günümüzde "özgür kadın" nitelemesinin taşıdığı aynı çağrışımları ve olumsuz anlamı taşıyordu.

Çoğunlukla suçlamaya neden olan olay, ilk olay olmuyordu; suçlayan kişi herhangi bir nedenle artık zanlının davranışlarına katlanmamaya karar vermiş oluyordu. İlk suçlama yapıldıktan sonra suçlayan kişi eski yıllara döner ve zanlının geçmişte yapmış olduğu şeylerin bir listesini çıkartarak mevcut suçlamaları çoğaltırdı. Bunun üzerine yargıçlar diğer komşuları ve tanıdıkları sorgulamaya başlar ve onlarca yıl geriye gidebilen bir kuşkulu olaylar listesi hazırlardı. Tarihçiler cadılıkla suçlananların genellikle daha yaşlı olmalarının nedenlerinden birinin, cadı olarak ün kazanmaları için yılların geçmesi gerektiği olduğuna işaret etmişlerdir. Cadıdan korkulduğu veya ondan yararlanılmak istendiği için komşular uzun süre bu davranışlara katlanmış olabilirler, ama sonunda neyin onları resmi bir suçlama yapmaya yönelttiğini söylemek çok zor.

O noktada zanlı yasal görevliler tarafından sorgulamaya alınırdı. Avrupa'nın birçok yerinde bu mahkemelere ilişkin çok ayrıntılı kayıtlar mevcuttur. Bunlar cadılığın çeşitli yönlerini araştıran tarihçiler tarafından kullanılmıştır, ama hiçbiri bizim için önemli olan şu soruyu yanıtlayamıyor: İnsanlar gerçekten de büyücülük yaptıklarına ve cadı olduklarına inanmakta mıydılar? Bazen işkence bile olmadan kötülük ve şeytanca işler yaptıklarını itiraf etmişlerdir, ama gerçekle hayalin sınırını nerede çizeceğiz? Geceleri yabalara binip uçmadıkları açıktı, ama acaba uçtuklarına inanıyorlar mıydı? Bir komşularına kızdıkları zaman gerçekten de şeytanı çağırıyorlar mıydı, yoksa bu yalnızca kendilerini suçlayan kişinin tahmini miydi? Mahkeme kayıtlarında bunlar yok, tarihçiler de açıklamalarında genellikle psikanalizden veya yakın zamanlarda işkenceye maruz kalan kurbanların anlattıklarından yola çıkarak bu sorulara çok farklı yanıtlar veriyorlar.

İnsanların ne ölçüde cadılık yaptıklarını belirleyemesek de bir mahkemenin olası sonucu bağlamında bölgeler arasında çok büyük farklılıklar olduğunu biliyoruz. Yukarıda değinildiği gibi, Güney Avrupa'da bütün cadılık davaları İspanyol, Portekiz ve Roma Engizisyonları tarafından yürütülmüş ve bu davaların çoğu düşmüştür. Avrupa'da Alpler'in ve Pirene dağlarının kuzeyinde kalan kesimde de yargıçlar kanıtları kuşkulu bulursa yapılan suçlamalar dikkate alınmayabiliyordu. İngiltere'deki Home Assize Circuit mahkemesinin kayıtları gösteriyor ki, 1559 ile 1736 yılları arasında 513 kişiye cadılık suçlaması yapılmış, 200'ü ceza almış, 109'u asılmış ve ceza ve idam yüzdelerinde dönem boyunca bir azalma yaşanmıştır. Ama aynı zamanda bir İngiliz yargıç, Alman meslektaşlarına cadılıkla suçlanan birinin nasıl olup da ceza almaktan kurtulduğunu sorduğunda bu soruyu yanıtlayamamışlardır.

Şeytanla cinsel ilişkiye girmek halkın kafasındaki cadılık kavramının çok küçük bir parçasını oluşturuyordu (hatta Avrupa'nın bazı yerlerinde, özellikle de İskandinavya'da hiç oluşturmuyordu); ama sorgulamayı ve işkenceyi yapanlar eğitimli yetkililerdi ve onlar şeytan bilimini daha iyi biliyorlardı ve cinselliğe büyük vurgu yapan *Malleus*'u okumuşlardı. Sorgulama sırasında yargıçlar ve sorgucular cadının şeytanca cinsel ilişkilerinin ayrıntılarını öğrenmeye çalışıyorlardı. Zanlılar genellikle çırılçıplak soyuluyor ve tıraş ediliyor, üzerlerinde bir "cadılık işareti" aranıyor ve acıya duyarsız bir bölge bulmak için bedenlerine "iğneler batırılıyordu." Orta Avrupa'da ve İskoçya'da şeytanla cinsel ilişkiye girme suçlaması genellikle kadınlara yöneltiliyordu, ama Fransa'daki şeytan bilimciler her iki cinsin de şeytanla cinsel ilişkiye girebileceğini düşündüklerinden cadılıkla suçlanan erkekler de kadınlar gibi bu tarz ilişkiler konusunda sorgulanıyordu.

İlk suçlanan kişi sorgulandıktan sonra ve özellikle eğer işkence görmüşse, sorgulamada adı geçen başka kişiler de sorguya alınıyorlardı. Bu, İskoçya'da, İsviçre'nin bazı bölgelerinde ve Almanya'da yaygın olarak görüldüğü gibi, beş ilâ on kurbanı kapsayan küçük çaplı cadı avlarına yol açıyordu. Bu küçük cadı av-

ları ara sıra (Matthew Hopkins yüzünden 1640'larda olduğu gibi) İngiltere'de ve (1668-1676 yılları arasında Dalarna'da olduğu gibi) İsveç'te büyük çaplı paniklere yol açsa da, aslında böyle panikler en çok, genelde en fazla sayıda cadılık suçlamasının yapıldığı yerler olan Kutsal Roma İmparatorluğu'nda, İsviçre'de ve Fransa'nın bazı bölgelerinde ortaya çıkıyordu. Bunun birçok açıklaması olabilir: Bu bölgenin büyük kısmında Reform'dan sonra din ayrılıkları yüzünden bölünmüş ve birbirlerini kıskanan çok küçük yönetim birimleri vardı. Bu küçük bölgelerin hükümdarları, Batı Avrupa'daki monarşilerden daha fazla tehlike altında olduklarını düşünüyor, yasal ve hukuksal eylemlerinde daha yüksek bir makam tarafından denetlenmiyorlardı. Fransa'da monarşinin ve Paris parlamentosunun temyiz mahkemesinin daha sıkı denetimi altındaki bölgelerde, İsviçre veya imparatorluk sınırındaki bölgelere oranla çok daha az sayıda büyük cadı avları ortaya çıktı. En korkunç avlar ise imparatorluğun Trier, Mainz, Würzburg, Ellwangen, Bamberg ve Köln gibi, piskoposların cadı avlamayı dindarlık ve düzene verdikleri önemin göstergesi olarak gördükleri yerler olan piskopos-prensliklerinde yapıldı. Ellwangen'deki bir avda 1611-1618 arasında 400'den fazla kişi idam edildi, Bamberg piskoposlarından biri ise sonradan "Bamberg'in yakan piskoposu" lakabıyla anılmaya başladı.

Aralarında İngiltere'nin, Kuzey Hollanda'nın ve İskandinavya'nın da bulunduğu ve eğitimli kişilerce öne sürülen cadılığın şeytana tapanların uluslararası bir komplosu olduğu görüşünün kabul edilmediği yerlerde, işkence daha sınırlı bir biçimde kullanıldı ve kitlesel panikler yaşanmadı. (Şeytan bilimiyle işkence birbirine bağlı şeylerdi, çünkü işkence genellikle sadece bir cadının işbirlikçilerini ve şeytanla yapmış olduğu anlaşmanın ayrıntılarını öğrenmek amacıyla; çok sayıda cadının varlığından emin olan kişilerce kullanılıyor ve bu da yargıçların gerekli gördüğü sayıda kişinin adı ifşa edilene kadar sürüyordu; çünkü işkenceye ancak yargıçların yeterli gördüğü sayıya ulaşıldığında son veriliyordu.) Bazı araştırmacılar, İngiltere'de cadıların bir jüri tarafından mahkeme edilmelerinin daha yumuşak cezalar verilmesini sağladığını

düşünmektedir; ama Danimarka'daki jürili mahkemelerde bu sonuç ortaya çıkmadı.

Büyük çaplı panikler farklı biçimlerde ortaya çıkabiliyordu. Çoğu, başlangıçta küçük olan soruşturmalarda sorgulanmak üzere getirilen zanlıların sayısının giderek artması ve işin sonunda denetimden çıkmasıyla oluşuyordu. Bazıları ise kanun yetkililerinin bir grup zanlıyı bir araya getirmesi ve başkalarını ifşa etmelerini sağlamalarının sonucunda ortaya çıkıyordu. Panikler genellikle örneğin çok soğuk ve yağışlı geçen bir yaz mevsimi gibi bir iklim faciasının ardından görülüyor ve dalgalar halinde yaşanıyordu. Güney Almanya'da ve Doğu Fransa'da 1570'lerde, 1590'larda, 1610'larda ve 1660'larda panikler çıktı, sonuncusu İsveç'e kadar yayıldı. Büyük çaplı mahkemelerde, aralarında varlıklı insanlar, çocuklar ve daha büyük oranda erkeklerin de bulunduğu daha geniş kesimlerden insanlar tutuklanıyordu. Kitlesel panikler, sorgulanan veya idam edilen kişilerin cadılıktan anlaşılan şeyle ilgilerinin olmadığı yetkililer veya topluluk tarafından anlaşıldığı zaman veya suçlamalar inandırıcılığını yitirince sona erme eğilimi gösteriyordu. Bu topluluktan bazı kişiler Şeytan'la bir anlaşma yapmış olabilirlerdi, ama bunlar bu tür kişiler olamazdı veya bu kadar çok sayıda olamazlardı.

Birçok bakımdan, sonunda Avrupa'daki cadı avlarının sona ermesine neden olan şey de benzer bir kuşkuculuktu. 16. yüzyılda bile aralarında Alman doktor Johann Weyer (1515-1588) ile İngiliz toprak sahibi Reginald Scott'un da (1538?-1599) bulunduğu bazı kişiler, cadıların gerçekten de zarar verebileceklerinden, şeytanla anlaşma yaptıklarından veya onlara atfedilen vahşi eylemler içinde bulunduklarından kuşku duyuyorlardı. 1631'de Cizvit ilahiyatçı Frederick Spee (1591-1635) gizli ifşaların geçerliliğini ve işkence yoluyla gerçek bir itirafa ulaşmanın mümkün olup olmadığını sorguladı. Bu tür kuşkular giderek cadılara çok sert bir baskı uygulamış olan din ve devlet yetkilileri arasında bile yayıldı. 16. yüzyılın sonunda Hollanda'da, Bavyera'da ve Paris parlamentosunun hukuki egemenlik alanında bulunan bölgelerde cadılık davaları çok zorlaşmıştı; İngiltere'de cadılık gerekçesiyle

idam cezası en son 1682'de uygulandı ve o sırada Kutsal Roma İmparatorluğu'nda bile mahkemeler çok azalmıştı. Cadı mahkemeleri Fransa'da 1682'de, İngiltere'de 1736'da, Avusturya'da 1755'te ve Macaristan'da 1768'de yasaklandı. Diğer bölgelerde 18. yüzyılın sonlarına kadar ender de olsa bazı mahkemeler yapıldı, ama artık insanlar hâlâ şeytana inansalar da, kendisinin cadı olduğuna inanan kimseleri cezalandırılmak yerine acınmayı hak eden şaşkınlar ve zihinsel özürlüler olarak görüyorlardı. Halk arasında cadılara hâlâ inanılıyordu, ama seçkinler bu inancı bir batıl inanç olarak aşağılıyorlardı. İnsanlar da ciddiye alınmayacaklarını bildiklerinden resmi suçlamalar yapmaktan vazgeçtiler.

Yahudilik

Hıristiyan yetkililer cadıların yanı sıra Yahudilere de zulüm yaptılar. Erken modern dönemde Yahudilerin yaşamı, Hıristiyan toplumundan gördükleri baskı, kısıtlanma ve hatta kovulmalarla geçti, ama ekonomik ve entelektüel yeniliklerden de etkilendiler. Avrupa'daki Yahudi kültürünün merkezi ve Yahudi nüfusun çoğunluğu doğuya kaydı. 1492'de Fernando ile Isabel'in Yahudilerden ya Hıristiyan olmalarını ya da İspanya'yı terk etmelerini istemeleri üzerine, İbranice İspanya demek olan *Sepharad* sözcüğünden türetilerek Sefarad Yahudileri denilen İspanyol Yahudileri sınırı geçerek Portekiz'e ve Navarra'ya gittiler. Din değiştirenlerle onların soyundan gelenler –*converso* (dönme) veya "Yeni Hıristiyanlar" olarak adlandırılıyorlardı– sık sık, gizlice Yahudi ibadeti yaptıklarından veya Yahudi inançlarına bağlı olduklarından kuşkulandıkları dönmeleri soruşturan ve cezalandıran İspanyol Engizisyonu'nun hedefi oldular. Portekiz 1496'da, Navarra ise 1498'de Yahudileri kovdu, ama Portekiz Engizisyonu İspanyol Engizisyonu kadar kurumlaşmış olmadığından, en azından 1579'da Portekiz Engizisyonu güçlenene ve 1580'de Portekiz İspanya'yla birleşene kadar, *converso* olarak Portekiz'de yaşamak İspanya'da yaşamaktan daha kolaydı.

Sefarad Yahudilerinin çoğu, daha hoşgörülü olan Alçak Ülkeler'e veya İtalya'ya, bazı hükümdarların dış ticareti geliştirmeye yardım etmeleri için kendilerini davet ettikleri şehirlere göç ettiler; ama burada yaşayan Hıristiyanları yatıştırmak için Yahudiler duvarlarla çevrili gettolara yerleştirildiler. 1555-1779 arasında İtalya'da yirmi üç getto kuruldu; buralara İspanya'dan, İtalya'nın İspanyol egemenliği altındaki bölgelerinden, (1569'da Yahudiliğin yasaklandığı) Papalık Devletleri'nden ve Avrupa'nın diğer yerlerinden Yahudiler geliyordu. Bu tür yasaklar her zaman uygulanmıyordu; ama yine de 16. ve 17. yüzyıllarda bireyler, aileler ve topluluklar bir diaspora olarak oradan oraya göç ettiler; bu göçler ayrılıklara ve mal kaybına olduğu kadar, ailelerin geniş bölgelere yayılmasına ve bu bölgeler arasında kişisel ve aile ilişkileri kurulmasına da yol açtı. Yahudiler, lonca kurallarıyla kısıtlanmayan tütün ve şeker gibi Yeni Dünya ürünleri ile kürk ve tahıl ticaretinde önemli rol oynuyorlardı. 17. yüzyılın ortalarında Yahudi bankerler askeri malzeme temin etmede ve bankacılık hizmetlerinde Batı ve Orta Avrupa'daki hükümdarlar için çok önemli hale geldiler. Kendilerine "saray Yahudileri" denen Samuel Oppenheimer (1630-1703) ve ("Yahudi Süss" diye bilinen) Joseph Süss Oppenheimer (1698-1738) gibi kişiler, hizmetinde oldukları hükümdarlar için vazgeçilmezdiler. Ama aynı zamanda çok da savunmasız bir durumdaydılar; Samuel, Viyana'da öfkeli bir kalabalık tarafından öldürüldü, Joseph ise idam edildi.

Çoğu Yahudi, Osmanlı sultanlarının Yahudilerin becerilerine kucak açtığı Doğu Akdeniz'e gitti. Osmanlı İmparatorluğu içinde Hıristiyanlar gibi Yahudiler de evlilik, ahlak ve din konularında kendi kurallarını uygulayan bir millet oldular. Yahudiler dilleri ve kültürleri bakımından farklılıklar gösteriyorlardı: Rum Yahudiler Rumca, Ortadoğulu Yahudiler Arapça, Sefarad Yahudileri ise İspanyolca konuşuyorlardı. Bu İspanyolca daha sonra, İbranice alfabe ile yazılan ve hem Rumca hem de Türkçe sözcüklerle karışarak "Judezmo" veya "Ladino" denilen farklı bir dile dönüştü. Yahudiler İstanbul nüfusunun önemli bir bölümünü, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk matbaayı kurdukları yer olan Selanik'te ise

çok daha büyük bir nüfusu oluşturuyorlardı. Selanik'teki Yahudi araştırmacılar, bilimsel ve hukuki kitaplar yazdılar, Kabala üzerine yorumlar yaptılar ve Tevrat'ı üç dilde yayımladılar.

Ren nehri civarındaki bölgenin İbranice adından dolayı Aşkenazi denilen Orta Avrupa Yahudileri de doğuya, baskı gördükleri yerlerden, yöneticilerin ve soyluların daha kucaklayıcı politikalar izledikleri Polonya-Litvanya'ya göç ettiler. Geniş topraklarını ve üzerinde yaşayan serfleri yönetmeleri için büyük toprak sahibi soylular tarafından işe alındılar; Litvanya ve Ukrayna gibi nüfus yoğunluğunun az olduğu yerlere yerleştirildiler. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Sefarad Yahudileri gibi Aşkenazi Yahudileri de yerleştikleri yerlere dillerini götürdüler; onların dili de İbranice harflerle yazılmasına rağmen kulağa Almanca gibi gelen ve Almancadan evrilen Yiddiş diliydi. Aşkenazi göçmenleri Lublin, Poznán ve Krakov'da Talmud araştırmaları merkezleri haline gelen din akademileri açtılar. 1648'de baskıcı ekonomik koşulların köylülerde yarattığı huzursuzlukla Ukraynalı Kazakların Polonya egemenliğine karşı çıkmaları birleşince, Ukraynalı Bohdan Khmelnytsky (1595-1657) önderliğinde şiddetli bir isyan çıktı. Yahudilerin dörtte biri –bazı tahminlere göre 40.000 kişi– öldürüldü. Bu, 20. yüzyıla kadar yapılan en büyük katliamdı. Bu rakamdan çok daha fazlası batıya göç etti, ama Polonya Avrupa'da en fazla Yahudi nüfusu barındıran yer olmaya devam ediyordu.

Hükümdarlar Yahudi toplumlarına hayatın birçok alanında özerklik tanıyorlardı; Yahudiler de özerk yerel ve uluslararası kurumlar kurdular. Yerel düzeyde, meşru bir Yahudi topluluğunda zorunlu dualarda on yetişkin erkekten oluşan bir grup (*minyan*), bir mezarlık, Yahudi usulüne göre hayvan kesilen (*koşer*) bir mezbaha ile bir dini banyo (*mikve*) bulunması gerekiyordu. Topluluklar konsilleri ve görevlileri seçiyor, ritüellerde önemli bir rol oynamasalar da, manevi önderler olarak hahamlar tutuyorlardı. Dini ve sivil mahkemeleri, vergi sistemleri, yoksullar için hayır kurumları ile cenaze ve dua işlerine bakan defin dernekleri (*havra*) vardı. Resmi görevler, toplu dualar ve okul eğitimi genellikle erkekler içindi, ama kadınlar tarafından yönetilen az sayıda kadın hav-

rası da vardı. Kadınlar, âdet görme, gebelik, doğum, ekmek pişirme veya mezarlık ziyaretleri yapma gibi kadınlar için özellikle önem taşıyan biyolojik ve kültürel olaylar için Yiddiş dilinde özel dualar (*thkine*) geliştirdiler ve bunlar Yom Kippur için mum yapmak gibi Yahudi yasasında sözü edilmeyen bazı halk âdetlerini gerçek anlamda dini görevlere dönüştürdü.

Yerel topluluklar bazen bölge konsillerine veya haham sinodlarına temsilci gönderiyorlardı, 1581'de de Polonya krallığı, yönetimi altındaki Yahudiler için genel politikaları saptamak üzere yılda bir veya iki kez toplanan ve hahamlarla din adamı olmayan görevlilerin oluşturduğu bir meclis olan Dört Bölge Konsili'ni kurdu. Bu konsil 1764'te Polonya parlamentosu tarafından feshedilene kadar çalıştı. Bundan sonra ise, Polonya'nın bölünmesiyle Polonya'daki her şey gibi, Yahudilerin hayatı da Prusya, Rusya ve Avusturya egemenliğine girdi.

Yahudi hayatının merkezinde Musa'nın yasasına ve Talmud'a dayalı olan Yahudi yasasına (*halaha*) uygun yaşamak yer alıyordu. Talmud, M.S. 6. yüzyılda Babilonya'da oluşturulmuş geniş bir hukuki yorum ve hahamlık görüşleri kitabıydı. Talmud'daki ilkeler *responsa* (cevaplar) adı verilen yazılarda daha da derin bir biçimde ele alınmış, geliştirilmiş ve özel durumlara uygulanmıştı. Bu yazıları oluşturan şeyler, yasal ilkelerin doğru biçimde nasıl uygulanacağı konusunda yerel hahamların veya toplulukların sordukları sorulara ileri gelen ilahiyatçıların verdikleri cevaplardı. Erken modern dönemdeki çalkantılar, göçler ve başka yerlere yerleşmeler bir sürü tartışma konusu ortaya çıkarıyor, Yahudi hukuk otoriteleri de çok sayıdaki Yahudi yasasını pratik kullanıma uygun bir hale getirmek için belli bir çerçeve yaratmaya çalışıyorlardı. (Bu çabalar Hıristiyan hukukçuların ve hukuk araştırmacılarının da Batı Avrupa'da bir sürü yerel yasa yerine daha düzenli bir Roma hukukunu oturtmaya çalıştıkları zamana denk geliyordu.) Önce Sefarad, daha sonra da Aşkenazi hahamları yasa yorumlarını sistemleştirdiler, ama yerel durumlara uygulanabilmeleri için de bazı esneklikler bıraktılar.

Birçok haham ve sıradan Yahudi için *Halaha*'nın yanı sıra, 12. ve 13. yüzyıllarda İspanya ve Güney Fransa'da ortaya çıkan, ama

kökleri çok daha eskiye uzanan mistik Yahudilik yazıları olan Kabala da giderek daha fazla önem kazanıyordu. Kabalacı yazılar ve uygulamalar İbranice ilk yazılı metinlerdi ve İspanyol Yahudileriyle birlikte Avrupa'ya ve bütün Akdeniz'e yayılmıştı. Kabala'da Tanrı'nın, kötülüğün kökeninin, dini metinlerin ve törenlerin, insan ruhunu oluşturan şeylerin ve daha birçok başka konunun mistik yorumları vardır. 16. ve 17. yüzyıllarda Yitshak ben Salomon Luria (1534-1572) gibi Kabalacılar, dini uygulamalar ve mistik törenler için sistemler ile Kabala'ya dayalı davranış kılavuzları geliştirdiler. Birçok Yahudi topluluğunda Kabala'yı öğrenen ve uygulayan, kendini yoğun duaya, ahlaklı davranışlara, içsel bir dindarlığa ve kutsal metinlerin incelenmesine adayan gruplar örgütlendi. Bu bakımdan aynı sıralarda Hıristiyanlık içinde ortaya çıkmakta olan Pietist gruplara çok benziyorlardı.

Yahudi bilim adamları ile sıradan halk bazen erken modern dönemdeki olayları, çalkantıları ve gördükleri zulmü Yahudilerin kurtuluşunun ve Mesih'in (İbranicede "yağla kutsanmış" demektir) geleceğinin, dini metinlerde söylendiği gibi yakın olduğunun işaretleri olarak yorumluyorlardı. Karizmatik bireyler Mesih kabul ediliyorlardı ve bunların en önemlisi, Türkiye'nin batısında, İzmir'de doğan Sabetay Sevi (1626-1676) isimli bir hahamdı. Sevi, Yahudi hukuku ve mistisizm okudu ve kendisinin kutsal metinlerde geleceği haber verilen Mesih olduğuna inandı. Osmanlı İmparatorluğu'nda dolaşarak kendisine müritler buldu ve yarattığı mucizeler hakkındaki söylentiler ve görüşleri 1666 yılına odaklanan kıyamet kehanetlerinden beslenerek Avrupa'da hem Yahudiler hem de Hıristiyanlar arasında yayıldı. 1665 yılında Mesih olduğunu ilan etti ve kitleler akın akın onun İstanbul'da yaşamakta olduğu yere gitmeye başladılar; bazıları da Kutsal Topraklar'a doğru yola çıkmak için onun işaretini bekliyorlardı. Avrupa'daki Yahudi topluluğunun liderleri onu çok ciddiye aldılar, ona dualar ettiler ve para yolladılar.

Sultan, olabileceklerden giderek kaygı duymaya başladı ve Sevi'yi hapse attı; Sevi 1666 yılında idam edilmektense Müslüman

olmayı kabul etti. Bu karar müritlerini böldü; bazıları bunun onun planının gereği olduğunu ileri sürdüler ve kendileri de Müslüman oldular; bazıları ise onu terk etti. Ölümünden sonra bile müritleri onun döneceğini söyleyerek Sabetaycılık hareketini canlı tuttular ve Yahudi ve İslam öğretilerini harmanlayarak gizlice tapınmalarına devam ettiler. 18. yüzyılda Jacob Frank (1726-1791) adında Polonyalı bir tüccar kendisinin Sabetay Sevi'nin reenkarnasyonu olduğunu ileri sürerek etrafına yüzlerce mürit topladı; Sabetaycılığa Hıristiyan öğretiler de kattı. Daha sonra bir Hıristiyan olarak vaftiz oldu ve onun Yahudiler arasında Hıristiyanlığı yayabileceğini düşünen Maria Theresia'nın gözüne girdi. Sabetaycılık hareketinin Osmanlı topraklarında ve Hıristiyan Avrupa'da yaşayan Yahudilerin yüzyıllar boyunca bölünmesine yol açmasına karşın, Frank'ın kurucusu olduğu Zoharcılık mezhebi kısa sürede ortadan kalktı ve uzun vadeli etkisi çok az oldu.

18. yüzyılda Yahudilik farklı yönlerde gelişti. Adını İbranice zihin veya aydınlanma anlamındaki sözcükten alan *Haskala*, Almanya ve Polonya merkezli entelektüel bir akımdı ve dini metinler ile tarihin eleştirel bir biçimde okunmasını savunuyor, laik eğitimi yaygınlaştırıyor ve toplumun Yahudi olmayan kesimleriyle daha büyük bir entegrasyonu destekliyordu. Geleneksel Yahudi inançlarının ve uygulamalarının bu şekilde modernleştirilmesi, bir yandan daha büyük bir asimilasyona, bir yandan da Yahudi kimliğine çok daha yoğun bir ilgi duyulmasına yol açtı. Bunların ikincisi giderek İsrail devletinin kurucularını çok etkilemiş olan Yahudi milliyetçiliği akımı Siyonizm'e dönüştü. Aşağı yukarı aynı sıralarda Ukrayna'da Baal Şem Tov veya Beşt adıyla da bilinen Haham İsrael ben Eliezer de (1700-1760), Tanrı'yla birleşmenin yolu olarak dua, ilahi söyleme, hareket etme ve mistisizm ile sevinçli bir ibadeti vurgulayan daha duygusal bir dindarlık biçimi geliştirdi. Onun başlattığı Hasidimlik akımı adını İbranice "sevgi dolu iyilik" anlamına gelen *hasidim* sözcüğünden almaktadır. Tanrı'nın her yerde var olduğuna içten bir inanç taşınması gerektiğini vurgulayan bu akım, Doğu Avrupa'da yaşayan Yahudilerin büyük bir kısmı arasında yayıldı.

Belge 32 Haham Naphtali Ha-Kohen Katz'ın etik vasiyetnamesi

Haham Naphtali Ha-Kohen Katz (yaklaşık 1640-1719) uzun bir alimler ve hahamlar silsilesinden geliyordu ve kendi zamanındaki Yahudi toplumunun en önemli dini önderlerinden biri olmuştu. Şu anda Ukrayna'da bulunan Stepan'da doğdu, önce Polonya'daki Poznan'da, daha sonra da Almanya'nın Frankfurt am Mainz şehrinde hahamlık yaptı. Hayatının sonlarına doğru tarihçilerin "etik vasiyetname" dedikleri vasiyetnamesini yazdı. Bu vasiyetnamede malını ve mülkünü karısı ve çocukları arasında paylaştırıyor, ama aynı zamanda onların kendisine ve Tanrı'ya karşı olan görevlerini de belirtiyordu. Bu metnin büyük bölümü onlardan kendi ölümünden sonra yapmalarını istediği dinsel ayinlerle ilgilidir, ama bir kısmında da nasıl davranmalarını istediğini anlatır ve Yahudilikteki dindarlık ve ahlak ideallerine açıklık getirir. 1729'da yayımlanan bu belge birçok kez farklı baskılarda tekrar tekrar yayımlanmış, belli ki dindar Yahudi kocalar ve ebeveynler kendi ailelerinin üyelerinin de Katz'ın tavsiye ettiği biçimde davranmalarını istemişlerdir.

"Rab verdi, Rab aldı, Rab'bin adına övgüler olsun" [Eyüp 1:21]. "İnsan kendi vaktini bilmez" yazılmış [Vaiz 9:12] ve şöyle de yazılmış: "Doğru ve adil olanı yaparak yolumda yürümeyi oğullarına ve soyuna buyursun diye" [Yaratılış 18:19]. Bunlar çelişkili ayetler gibi görünüyor, çünkü Tanrı korusun, o vakit ansızın gelebilir, "çünkü insan bir soluğu andırır, günleri geçici bir gölge gibidir" [Mezmur 144:4]. İnsan ani ölümden, Tanrı korusun konuşamadan ölmekten korkmalıdır... İnsan ölmeden önce Yakup, Musa ve Davut gibi kendini eleştirmeli ve düzeltmelidir, onlar da ölmeden böyle yapmışlardı. Ama Tanrı korusun, insan aniden ölecek olursa bunu nasıl yapar? Bu ikisini uzlaştıran üçüncü bir ayet daha var ve diyor ki: "Her insanın sonu ölümdür, yaşayan herkes bunu aklında tutmalı" [Vaiz 7:2]. İnsan sağlığı hala yerindeyken ve gücü varken bir vasiyet hazırlamalı. Benim de aklıma böyle bir şey yapmak geldi ve yaptım...

Şimdi karımdan ve oğullarımdan dünyevi işlere dair isteklerimi söyleyeceğim.

Sen, sevgili karım Esther Sheindel, bir zamanlar birbirimizi çok sevdiğimiz için, birimizden biri ölecek olursa, bu dünyadan birlikte ayrılalım diye diğerimizin de ölmek için dua edeceğine dair seninle el sıkışmıştık [genellikle arada yasal bir anlaşma olduğunun kanıtıdır]. Ama ben bu anlaşmayı yeniden düşündüm – Tanrı'nın gizlerinden biz ne anlarız? Kesinlikle, eğer uzun yaşarsak; ayrıca, Tanrı'nın hükmü iyidir ve kabul edilebilir ve insan [bu hükmü] kendi başına bozmamalıdır, özellikle de, Tanrı korusun, uzun yaşamazsak. Seni şu anda bu anlaşmadan azat ediyorum, yüz yaşına kadar yaşayabilir ve ömrün boyunca iyilik yapmaya devam edebilirsin. Aramızdaki anlaşmayı sanki hiç yapılmamış gibi tamamen bozuyorum. Eğer, Tanrı korusun, tersi olursa [yani, önce sen ölürsen], sen de aynısını yapmalısın [yani ben seni azat ettiğim gibi, sen de beni azat etmelisin]; "Rab gözünde iyi olanı yapsın" [I. Tarihler 19:13].

[Oğullarına]

"Atalarımın hizmet ettiği" [Yakup'un ölüm döşeğinde Yusuf'u kutsamasından, Yaratılış 48:15] ve "sığırların boynuzlarından haşarat yumurtalarına kadar" [Babil Talmudu, Şabat 107b] tüm dünyayı besleyen Tanrı, size meleklerini gönderip nasıl yürüyeceğinizi ve nasıl davranacağınızı gösterecek. Saygınlığınızı onurla artıracak ve sizleri o dolu, açık ve

geniş kutsal eliyle doyuracak ki, akrabalarınızın vereceği ne hediyelere (yani yapacakları yardımlara) ne de borçlara muhtaç olmayın...

Birbirinizden almaya ihtiyaç duyacağınız şeylere gelince, damadım da dahil olmak üzere hepiniz kardeşlerinize yardım edin, birbirinize güzel şeyler verin, teselli eden sözler söyleyin. Birbirinize mektup yazın ve mektuplarınızda Tevrat yorumları olsun. Çünkü hepiniz çok büyük birer bilgesiniz. Birbirinize işlerinizi, işinizin ne olduğunu, niteliğini ve durumunu anlatın, iyi veya, Tanrı korusun, kötü olsun, hayatınızdaki yeni gelişmeleri birbirinizle paylaşın, ve sakın kötü konuşmaların sizi birbirinizden ayırmasına izin vermeyin. Nidui, herem ve şamta adına söylüyorum ki (yılan anlamındaki nahaş sözcüğünden türetilmiş üç toplumsal dışlanma türü) kimse erkek kardeşinden, kız kardeşinden veya kız kardeşinin kocasından nefret etmemeli, çünkü benim sağlığımda siz kardeş ve sevgili dosttunuz. Özellikle benim evimde yetişmemiş ve bizim davranışlarımızı görmemiş olan gelinlerimi uyarmak isterim ki, Tanrı korkusuyla davransınlar ve kibirden arınsınlar, birbirlerini hiçbir düşmanlık duymadan sevsinler ve her zaman birbirleriyle, kadınlar kadınlarla, erkekler erkeklerle konuşsunlar. Herhangi biri buna engel olur ve nefret veya kin yüzünden bir kadın bir diğer kadınla veya bir erkek bir diğer erkekle konuşmayacak olursa, sizi yargılar ve sorumlu tutarım.

(Metnin tümüne şu adresten ulaşılabilir: www.earlymodern.org/workshops/2011/bar-levav/text01/intro.php?tid=179. Bu mükemmel web sitesinde erken modern dönemdeki Yahudi yaşamına dair çok sayıda başka kaynak da bulunmaktadır, bu belgelerin hepsi İngilizceye çevrilmiş ve belgelere çevirileri yapan araştırmacılar tarafından açıklayıcı notlar eklenmiştir.)

18. yüzyılın sonlarında Yahudilere yurttaşlık haklarının verilmesi kamusal alanda ve siyasette tartışılmaya başlandı. Yahudilerin kovulmasına ilişkin yasaklar göz ardı edildi ve Yahudiler yeniden Batı Avrupa'ya dönmeye başladılar. İngiltere'de parlamento 1753 yılında yabancı ülkelerde doğmuş olan Yahudilere vatandaşlık hakkı veren Yahudi Yasası'nı çıkardı. Ancak bu, büyük bir halk protestosuna sebep olunca, ertesi yıl yasa iptal edildi. İngiltere'deki Yahudiler tam yurttaşlık haklarına 19. yüzyıla kadar kavuşamadılar. 1782'de II. Joseph, Yahudilere eşit yurttaşlık hakkı veren "Aşağı Avusturya'daki Yahudiler için Hoşgörü Yasası"nı çıkarttı, ama Habsburg bölgesi hâlâ resmen Yahudilere yasaktı ve Yahudiler, çok ağır vergiler ödemeye devam ettiler. Fransa'da 1784'te Yahudilere ülkenin her yerinde yerleşme izni verildi ve Fransız Devrimi sırasında yurttaşlık haklarını elde ettiler.

İslamiyet

Osmanlı İmparatorluğu erken modern dönemde Avrupa'da yalnızca Yahudi yaşamının değil, aynı zamanda Granada'nın Hıristiyanlar tarafından fethinden sonra Müslüman yaşamının da en önemli merkezi oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudilerin ve Hıristiyanların iç işlerine bakmak için kendi mahkemeleri vardı, ama Müslümanları ilgilendiren her konuya İslami mahkemeler bakıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk zamanlarında şeriat, fıkıh veya ilahiyat öğrenmek isteyen erkeklerin Şam'a veya Kahire'ye gitmeleri gerekiyordu; ama 15. yüzyılın ortalarından itibaren camilerin yanında medreseler açılmaya başladı; medreselerin gelirleri çevredeki vakıflardan sağlanıyordu. Bunların en önemlileri padişahlar tarafından kurulmuştu ve büyük bir şehirde kadı olmak veya önemli bir camide imamlık yapmak isteyenlerin bu seçkin okullara gitmeleri gerekiyordu. Kadılar davalara bakıyor, hem dini hem de örfi yasaları yorumluyor ve aynı zamanda padişahın kararlarını uyguluyorlardı.

Kadıların verdiği karar yalnızca önlerindeki dava için geçerli oluyordu; daha kapsamlı bir karar alınması gerektiğinde insanlar, fetva verme veya herkesi bağlayıcı yasal kararlar alma yetkisine sahip din görevlileri olan müftülere başvuruyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun baş müftüsü (şeyhülislam) sadece bir avuç aileden çıkan çok önemli bir kişiydi. Görüşlerinin padişah fermanıyla uygulamaya konulması gerekiyordu, ama padişahlar siyasal konularda da şeyhülislama görüş sorduklarından, şeyhülislamlar çok önemli saray danışmanları oldular. Aslında Müslümanlıkta papa gibi önemli bir dini önder olmamakla birlikte, 16. yüzyılın sonlarında şeyhülislam dini-yasal düzenin başı olarak algılanıyor, o da düzenli olarak hayatın birçok alanına ilişkin fetvalar yayınlıyordu.

Müslüman dünyada dini anlamanın bir yolu, hukuk, ilahiyat veya Kuran eğitimi görmekse, bir diğeri de doğrudan vahiylerdi. 8. yüzyıldan itibaren mutasavvıf denilen Müslüman mistikler, ba-

zı ilahi insanlara, özellikle de kendi benliklerini Tanrı'da eriten ermişlere doğrudan vahiy gelebileceğini öğretmeye başladılar. Bu köklü farklılık ayrı bir Müslümanlık biçiminin oluşmasını sağlayabilirdi, ama mutasavvıfların çoğu, mistisizm aracılığıyla Tanrı'yı anlayanların yine de şeriata uymaları gerektiğini söyleyerek tasavvufun hem Şii hem de Sünni mezheplerde yerleşik Müslümanlığın bir parçası olmasını sağladılar. Sufiler genellikle bilgelikleri ve kanaatkâr yaşam biçimleri nedeniyle büyük saygı gören gezgin dervişlerdi. Belli sufi veliler adına dini tarikatlar kuruldu; bunlar da Hıristiyan manastırları gibi mülk edinebiliyorlardı.

Müslümanların çoğu bir sufi tarikatına üyeydi, bazı tarikatlarda kadınlar da bulunuyor ve bu durum onlara İslamiyet'in başka alanlarında mümkün olmayan bir dini cemaat ve rol sağlıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Müslüman dünyanın başka yerlerinde birçok farklı sufi tarikatı vardı, bunlar yüzyıllar içinde sık sık bölünüp yeniden birleştiler. Her grubun genellikle müzik ve zikirleri içeren kendine ait ritüelleri ve törenleri vardı. Bektaşilik gibi bazı tarikatlar kırsal kesimde daha yaygındı; bunlar Türkçe nefesleri yayıyor, köylülere İslamiyet'i anlatıyor ve yolculara kalacak yer sağlıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda örgütlü bir din değiştirtme planı yoktu, ama birçok farklı yerdeki köylüler, sonunda İstanbul'daki eğitimli ilahiyatçılar yüzünden değil, Bektaşilik gibi tarikatlarla karşılaştıkları için Müslüman oldular. Ama bütün sufi tarikatları kırsal kesim dervişlerinden oluşmuyordu. Mevlevi tarikatında ibadet Farsça metinlere ve "Tanrı sevgisi denizinde bir şarap damlası" olmak biçiminde tanımlanan bir vecd hali yaratan sema'a odaklanmıştı. (Batı Avrupalılar semazenlere "dönen dervişler" diyorlardı.) Mevlevi tarikatı bu yolla Farsçayı, Fars şiirini ve müziğini öğretti; Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en önemli şairler ve besteciler Mevlevi idi.

Veliler halk inancında da çok önemliydi; Hıristiyanlıkta olduğu gibi, insanlar onların yaşamları ve kerametleri ile ilgili öyküler okuyor, yardım istemek için onlara dua ediyor ve türbelerini ziyaret ediyorlardı. Aslında bazı sufi türbeleri daha önce Hıristiyan

Şekil **29** 1720 yılında Fransız sanatçı Gérard Jean-Baptiste Scotin (1690-1745?) tarafından yapılan *Semadan Sonra Dergâhlarındaki Dervişler* başlıklı gravür. Batı Avrupalılar sufi tarikatlarına, özellikle de Mevlevilere ve mistik danslarına büyük ilgi duyuyorlardı.

kabirleriydi, bazıları ise hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar için kutsal yerlerdi. Bir Yunan adası olan Levitha'daki (Koçbaba Adacığı) türbe böyle bir yerdi; Katolik ve Ortodoks Hıristiyanlar için burası ejderhayı öldüren Aziz Georgios (Aya Yorgi) ile ilişkili olduğu için kutsal sayılan bir yerdi; Müslümanlar ise aynı yeri aynı şekilde efsanevi hayvanları öldürdüğüne inanılan Koç Baba ile ilişkilendiriyorlardı. Bazen ulema, mutasavvıflarla müritlerinin duygusal ritüellerine ve türbe ziyaretlerine karşı çıkıyor, bu gibi şeylerin insanları İslamiyet'in özünden uzaklaştırdığını ileri sürüyorlardı. Ancak sufi tarikatları çok önemli toplumsal bağlara olanak tanıyorlardı, törenleri de genellikle camilerdeki resmi ve ciddi ibadetten çok daha fazla seviliyordu. Bu nedenlerle, ayrıca padişahların çoğu ve diğer devlet ricali de sufi tarikatların üyeleri ol-

dukları için, tasavvuf öğretilerine karşı çıkılmasının pek etkisi olmadı ve çoğu ulema da bu konuda ısrarcı olmaktan vazgeçti.

Ancak, farklı dini uygulamalara gösterilen bu hoşgörü Şiiliği kapsamıyordu. Sünni Osmanlılar, Şiileri İran'daki Safevi hanedanıyla ilişkilendiriyor ve bu sebeple onları hem sapkın hem de siyasal muhalif olarak görüyorlardı. İnsanları tutukluyor, Safevi sempatizanı olmakla suçluyor, sadakatlerini sınamak için onlardan Sünni duaları okumalarını ve ilk halifelerin Hz. Muhammed'in gerçek ardılları olduklarını kabul etmelerini istiyorlardı. (Sünniler ilk halifelerin peygamberin meşru ardılları olduklarına, Şiiler ise halifeliğin ancak Hz. Muhammed'le kan bağı olanlara geçebileceğine inanırlar.) 1537'de I. Süleyman her köyde bir cami yapılmasını ve bütün erkeklerin düzenli olarak camide ibadete gitmesini emretti. Ancak ne o ne de daha sonra gelen Osmanlı padişahları insanların inançlarına çok fazla müdahale ettiler ve 17. yüzyılda Safevilerin güç kaybetmesiyle birlikte soruşturmalar ve davalar da azaldı. Genel olarak Osmanlı İmparatorluğu, İslamiyet içindeki inanç ve ibadet farklılıklarına çoğu Hıristiyan devlette Hıristiyanlığın farklı biçimlerine gösterilenden çok daha büyük bir hoşgörü gösterdi; imparatorluk diğer dinlere mensup olanlara kesinlikle anlayışlı davranıyordu.

*

16. yüzyıldaki din savaşları ve bunları izleyen Otuz Yıl Savaşları, Orta ve Batı Avrupa'daki dinsel ve siyasal bölünmeleri daha da güçlendirdi. 17. yüzyılda, büyük olsun küçük olsun, Avrupa'daki tüm devletlerin resmi bir kilisesi vardı ve bu kiliselerdeki din adamları belli bir ahlak ve inanç birliğini dayatmak için laik yöneticilerle işbirliği içinde çalışıyordu. Bunların çoğu Hıristiyandı ama Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi devlet dini Sünni İslam'dı. Ancak çoğu insan bu devlet kiliselerinin kof ve fazlasıyla şekilci olduğunu düşünmeye başlamış ve bunun yerine yüzlerini daha kişisel bir dini ve daha bireysel bir dindarlık anlayışını teşvik eden bazı gruplara dönmüştü. Dinin bu şekilde içselleştirilmesi Katolik, Protestan ve Ortodoks Hıristiyanlar arasında

olduğu kadar Yahudiler ve Müslümanlar arasında da gerçekleşmişti ve çok ironik bir biçimde tam da yetkililer bu inançlar arasında kesin çizgiler çizmeye çalıştıkları bir sırada, aralarındaki benzerlikleri artırmıştı.

18. yüzyıl genellikle Avrupa'da dinin insanların yaşamında çok daha az yer tutmaya başladığı ve laikliğin geliştiği bir dönem olarak tanımlanır. Bu bazı kişiler, özellikle de Batı Avrupa şehirlerindeki eğitimli seçkinler için doğrudur; hatta bazı Aydınlanma düşünürleriyle daha sıradan bazı insanlar tanrıtanımaz olduklarını, artık herhangi bir tanrıya inanmadıklarını bile söylediler. Ama çoğu Avrupalı için dua etmek gibi bireysel ve ibadete katılmak gibi toplu eylemler yoluyla ifade edilen dindarlık sarsılmadı. Aslına bakılırsa, Metodizm, Jansencilik, Pietizm ve Hasidimlik gibi akımlar insanların yaşamında dini önemsizleştirmedi, aksine *çok daha önemli* kıldı. Dinin önemi, Fransız Devrimi'ne karşı çıkılmasında ve 19. yüzyılda Hıristiyanlığı gerçek anlamda bir dünya dinine dönüştüren Hıristiyan misyonerlik çabalarına verilen geniş destekte görülecekti.

Ancak 18. yüzyılın sonunda Avrupa'daki dini görünüm, iki yüzyıl önceye göre çok daha büyük bir çeşitlilik gösteriyordu. 1789'da Avrupa'daki bütün devletlerin hâlâ resmi bir kilisesi vardı, ama sınırlı hoşgörü sayesinde farklı inançlardan veya en azından farklı Hıristiyanlık mezheplerinden insanlar çoğu zaman aynı köyde veya aynı mahallede yan yana yaşıyorlardı. Bu farklı mezheplerin her birinin kendi içinde de kiliseye ancak bayramlarda ve aile olaylarında gidenlerden, inancın hayatlarının her alanını şekillendirdiği insanlara kadar herkesi kapsayan geniş bir yelpaze vardı. Ancak Avrupalılar için 1600'e göre 1789'da çok büyük çeşitlilik gösteren tek yaşam alanı din değildi; çünkü bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, dini akımlar manevi hayatı değiştirirken, aynı sıralarda ekonomideki değişikler de fiziksel ve toplumsal manzarayı değiştirmekteydi.

Bu dönemdeki Hıristiyanlıkla ilgili birkaç iyi genel giriş kitabı vardır: W. R. Ward, *Christianity under the Ancien Régime, 1648-1789* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999); Gerald R. Cragg, *The Church and the Age of Reason, 1648-1789* (Londra: Penguin, 1990); Nigel Aston, *Christianity and Revolutionary Europe, 1750-1830* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004). Ted A. Campbell'ın kitabı, *The religion of the Heart: A Study of European Religious Life in the Seventeenth and Eighteenth Centuries* (Columbia: University of South Carolina Press, 1991) içselleştirilmiş dini vurgulayan bireyler ve gruplar hakkında olumlu bir görüş sunmaktadır; buna karşın Michael Heyd, *Be Sober and Reasonable: The Critique of Enthusiasm in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries* (Leiden: E. J. Brill, 1995) bunlara karşı olanları incelemektedir. Craig Harline, *Miracles at the Jesus Oak: Histories of the Supernatural in Reformation Europe* (New York: Doubleday, 2003) 16. ve 17. yüzyıllardaki popüler inanışlara ve uygulamalara bakmaktadır. Euan Cameron, *Enchanted Europe: Superstition, Reason, and Religion 1250-1750* (New York: Oxford University Press, 2010) ise, bu tarz popüler inanışlar üzerindeki tartışmaları ele almaktadır.

Kıta Avrupası'ndaki Protestanlık için *bkz.* Bodo Nischan, *Prince, People, and Confession: The Second Reformation in Brandenburg* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1994); Philip Benedict, *Christ's Churches Purely Reformed: A Social History of Calvinism* (New Haven: Yale University Press, 2002). Katoliklik için *bkz.* R. Po-chia Hsia, *The World of Catholic Renewal, 1540-1770* 2. baskı (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).

17. yüzyıl İngiltere'sindeki dini gelişmeler çok geniş bir şekilde incelenmiştir. Önemli çalışmalar arasında bulunanlar: Stephen Brachlow, *The Communion of Saints: Radical Puritan and Separatist Ecclesiology, 1570-1625* (Oxford: Oxford University Press, 1988); Phyllis Mack, *Visionary Women: Ecstatic Prophecy in Se-*

venteenth-Century England (Berkeley: University of California Press, 1992); Tom Webster, *Godly Clergy in Early Stuart England: The Caroline Puritan Movement, 1620-1643* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003). Fransa için *bkz.* Joseph Bergin, *Church, Society and Religious Change in France, 1580-1730* (New Haven: Yale University Press, 2009). Fransa'da yapılan birkaç yeni ve iyi çalışma Jansencilik üzerine odaklanmaktadır: William Doyle, *Jansenism: Catholic Resistance to Authority from the Reformation to the French Revolution* (Londra: St. Martin's, 2000); Ephraim Radner, *Spirit and Nature: A Study of 17th Century Jansenism* (Londra: Herder and Herder, 2002).

Carter Lindberg, *The Pietist Theologians: An Introduction to Theology in the Seventeenth and Eighteenth Centuries* (Londra: Blackwell, 2004) ile Frederick Herzog, *European Pietism Reviewed* (Princeton: Princeton Theological Monograph Series, 2003) kitaplarının başlığındaki konuların içini tamamen doldurmaktadırlar. Mary Fulbrook, *Piety and Politics: Religion and the Rise of Absolutism in England, Württemberg and Prussia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983) ile Richard L. Gawthrop, *Pietism and the Making of Eighteenth-Century Prussia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993) Pietizm ile siyasi gelişmeler arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Moravya kilisesi için *bkz.* Colin Podmore, *The Moravian Church in England, 1728-1760* (Oxford: Oxford University Press, 1998), Metodizm için *bkz.* David Hempton, *Methodism: Empire of the Spirit* (New Haven: Yale University Press, 2005). Son yıllarda Wesley'nin çok ilginç biyografileri çıkmıştır: Henry Abelove, *The Evangelist of Desire: John Wesley and the Methodists* (Stanford: Stanford University Press, 1992) ve Henry D. Rack, *Reasonable Enthusiast: John Wesley and the Rise of Methodism* (Londra: Epworth, 2002).

Timothy Ware, *The Orthodox Church,* 2. baskı (Harmondsworth: Penguin, 1993) Ortodoks kilisesinin tüm tarihine, öğretisine ve ritüellerine iyi bir giriş sunmaktadır. Çeşitli makalelerin derlendiği iki kitap, erken modern dönem Rusya'sında din konusunda çok yeni araştırmalar sunmaktadır: Samuel H. Baron ve

Nancy Shields Kollmann, der., *Religion and Culture in Early Modern Russia and Ukraine* (DeKalb, IL: Northern Illinois University Press, 1997) ve Valerie A. Kivelson ve Robert H. Greene, der., *Orthodox Russia: Belief and Practice under the Tsars* (University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 2003).

Brian Levack, *The Witch-Hunt in Early Modern Europe,* 3. baskı (Londra: Longman, 2006) bu dönemdeki cadılık hakkında genel bir inceleme sunmaktadır. Daha ayrıntılı incelemelerin yapıldığı yapıtlar şunlardır: Robin Briggs, *Witches and Neighbors: The Social and Cultural Context of Early Modern Witchcraft* (New York: Penguin, 1996); Stuart Clark, *Thinking with Demons: The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe* (Oxford: Oxford University Press, 1997) ve Lyndal Roper, *Witch Craze: Terror and Fantasy in Baroque Germany* (New Haven: Yale University Press, 2004). Edward Bever, *The Realities of Witchcraft and Popular Magic in Early Modern Europe: Culture, Cognition, and Everyday Life* (New York: Palgrave-Macmillan, 2008).

Anna Foa, *The Jews of Europe after the Black Death,* çev. Andrea Grover (Berkeley: University of California Press, 2000) Yahudi yaşamını birçok açıdan inceler. David B. Ruderman, *Early Modern Jewry: A New Cultural History* (Princeton: Princeton University Press, 2011) göç, topluluklar ve kimlik konularını ele alır ve "erken modern" teriminin Yahudi tarihine uygulanabilir olup olmadığı konusuyla ilgilenir. Isadore Twersky ve Bernard Septimus, der., *Jewish Thought in the Seventeenth Century* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1987), orijinal kaynaklar ve analizler sunmaktadır.

J. Spencer Trimingham, *The Sufi Orders in Islam* (Oxford: Oxford University Press, 1998) tüm tarikatları anlatan iyi bir giriştir. Kendisi Mevlevi olan Shems Friedlander, şu kitabında Mevlevi tarikatını incelemektedir: *The Whirling Dervishes* (Binghamton: State University of New York Press, 1992). Norman Itzkowitz'in, *Ottoman Empire and Islamic Tradition* (Chicago: University of Chicago Press, 1972) adlı daha eski tarihli yapıtı, din ve siyaset hakkında güzel bir tartışma sunmaktadır.

Daha başka öneriler ve yönlendirmeler için *bkz.* www.cambridge.org/wiesnerhanks.

Notlar

1 Johann Feustking, *Gynaeceum haeretico fanaticum* (Frankfurt ve Leipzig, 1704), başlık sayfası (benim çevirim).
2 *Malleus maleficarum* (1486), çeviren ve alıntı yapan Alan C. Kors ve Edward Peters, der., *Witchcraft in Europe 1100-1700: A Documentary History* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972), s. 114-127.
3 Christina Larner, *Witchcraft and Religion: The Politics of Popular Belief* (Oxford: Basil Blackwell, 1984), s. 85'ten alıntı yapılmıştır.

12 Ekonomi ve Teknoloji, 1600-1789

Kahve satıcısı; 1730 yılında Martin Engelbrecht tarafından yayımlanan ve değişik sanatçılar tarafından yapılmış gravürleri bir araya getiren koleksiyondan. Kahvecinin elindeki tepside buharı tüten kakao cezvesi, başında çay kutusu, kolunda bir kahve maşrapası ve kemerinde fincanlar var. Piposuyla Avrupalı tüketiciler için bir başka yeni ürün olan tütün içmekte. Sanatçı egzotik çekiciliği artırmak için arka plana tütün ve uyarıcı içecekler içen Çinli ve Arap erkek figürleri koymuş.

Kronoloji

1630'lar	İngiltere'de bataklıklar geniş çaplı olarak kurutulmaya başlanır
1647	Napoli halkı hükümetin vergi politikalarına isyan eder
1649	Rusya'daki serfler tamamen toprağa bağlanır
1665-66	Veba salgını ve Büyük Londra Yangını
1712	Thomas Newcomen buhar makinesini icat eder
1720	Mississippi ve South Sea borsa spekülasyonu balonları
1760'lar	Richard Arkwright iplik eğirme makinesini icat eder
1760'lar	James Watt buhar makinesini geliştirir
1775	Fransa'da yükselen fiyatlara karşı Un Savaşları protestosu

Glickl bas Judah Leib, on iki çocuk doğurup büyüttüğü sırada, bir taraftan da kocasına iş konusunda danışmanlık yapıyordu. Kocasının ölümü üzerine işi kendisi devraldı, en büyük oğlunu sürekli karşılaştığı iflas durumundan kurtararak yeni pazarlara açıldı:

> Bir Hamburg pantolonları* imalathanem vardı, burada binlercesini kendi adıma yaptırıyordum ... Hollanda'dan mal getirttim, Hamburg'dan da epeyce mal aldım ve bunları kendi dükkânım-

* *Stockings*: Vücudu saran ve pantolon gibi kullanılan örme çorap. Bu nedenle "pantolon" demeyi tercih ettim. (ç.n.)

> da sattım. Kendimi hiç sakınmadım, yaz-kış demeden seyahat ettim, gün boyu şehirde koşuşturdum. Ayrıca, çok iyi inci ticareti de yapıyordum. Yahudilerin hepsinden inci satın alıyor, içlerinden iyilerini seçip ayırıyor, sonra da onları inciye talep olduğunu bildiğim şehirlerde satıyordum.[1]

Glickl birçok bakımdan çok sıra dışıydı. O, erkekler dünyasında iş yapan, imalathane çalıştıran, ticaret fuarlarına ve pazarlarına giden, inci, mücevher ve altın kordon gibi lüks malları da içeren büyük bir stok bulunduran bir kadındı. Yahudi olması ticarette ona avantaj sağladı. Yahudilerin Hıristiyanlar tarafından çalıştırılan hanlarda kalmaları yasak olduğundan, yanlarında güvenle kalabilecekleri geniş bir dost çevreleri olurdu; Yahudilikte âlim olmaya tüccar olmaktan daha fazla değer verildiği için de Yahudi kadınlar, ticaret yapmak konusunda Hıristiyan komşularına oranla çok daha özgürdü. Daha da sıra dışı olan, 8. bölümde gördüğümüz gibi, Glickl'ın çocuklarına ve torunlarına yaşam öyküsünü anlatmaya karar vermesiydi.

Glick'in anıları tümüyle kendi yaşamına ilişkindir, ama yaptığı işler 17. ve 18. yüzyıllardaki en önemli ekonomik gelişmeleri yansıtmaktadır. Onun bir pantolon "imalathanesi" vardı, yani birçok işçi tek bir kapitalist yatırımcının mülkiyetindeki bir yerde bir araya geliyor ve ücret karşılığı tek bir tekstil ürününü üretiyordu. Büyük çaplı iplik, kumaş ve giysi üretimi bu dönemde Avrupa'nın ekonomik gelişmesinde çok önemli bir yer tutuyordu. Patlama yapan bir başka ekonomi sektörü ise ticaretti. Glickl, Güney ve Güneydoğu Asya'dan Amsterdam ve Hamburg gibi Avrupa şehirlerine gelen incinin ticaretini yapıyordu. İnciler önce, muhtemelen onları getirtmiş olan toptancıların, sonra erkek (Glickl'ın durumunda bir kadın) aracıların, daha sonra da perakende satıcıların elinden geçiyordu. Perakende satıcılar bu incileri nakışçılara, kuyumculara, terzilere ve diğer zanaatçılara satıyor, onlar da diğer değerli ve yarı değerli taşların yanı sıra incileri ve mücevherleri, giysilerde, tabak ve çatal-bıçak yapımında, rahip cüppelerinde, Evkaristiya ayininde kullanılan kupalarda ve varlıklı Avrupalıların satın aldıkları ev eş-

yalarında kullanıyorlardı. Uluslararası ticaret yapanlar genellikle erkekti, ama perakende satış aile işi olarak sürüyor, böylece kadınlar da bazen kendi başlarına çalışma fırsatı buluyorlardı.

Üretimdeki ve ticaretteki artış, ortalama gelir grubuna dahil olan Avrupalılar için bile daha ucuz ve daha çeşitli tüketim malları sağladı. Avrupa'nın denizaşırı sömürgelerinden şeker, çikolata, çay ve kahve gibi yeni gıda ürünleri, patiska gibi yeni kumaşlar ve lake ve porselen ev eşyaları geldi. Tarçın ve karabiber gibi baharatlar o kadar ucuzladı ki, bunları kullanmak artık bir statü göstergesi olmaktan çıktı ve tüketimi azaldı; onların yerine, gösteriş yapmak isteyenler hamur işlerinde ve soslarda gülsuyu veya portakal çiçeği suyu gibi kokulu sular kullandılar. 1750 yılına gelindiğinde, modayı takip edenler Paris'te sayısı yaklaşık altı yüzü bulan kahvehanelerde ve kafelerde kahve ve kakao içiyorlardı. Bazı ülkelerde, özellikle de İngiltere'de, çay demlemek ve içmek şehirlilerin hayatının çok önemli bir parçası haline geldi; hatta hizmetçilerin bile kendilerine ait çaydanlıkları vardı. Hizmetçiler ve görece daha yoksul kesimlerden diğer insanlar, paralarını tütün, dantel yaka ve boyunluk, ayna, güneş şemsiyesi, şekerli pasta, Çin çay takımları ve şapka gibi "önemsiz" bir sürü tüketim malı satın almak için de harcıyorlardı. Orta sınıf insanları hem daha çok sayıda hem de daha gösterişli giysiler ve ev eşyaları alıyor, bunları alırken yalnızca kalitesine ve fiyatına değil, aynı zamanda yazılı basın ve dükkân vitrinleri yoluyla takip ettikleri değişen modaya uygun olmasına da dikkat ediyorlardı. Gösteriş yapmak için, hem güzel döşenmiş evlerin içini resmeden hem de karmaşık çiçek düzenlemelerinden oluşan natürmort tablolar, cam tabaklar, saatler, aynalar ve kitaplar satın alıyorlardı.

Çay ve kahve gündüz içilen içecekler olarak yaygınlaşınca, Avrupalılar sert alkollü içki tüketimlerini de artırdılar. Bira, *ale**, şarap ve *cider*** uzun zamandır bütün toplumsal sınıflarda en çok tüketilen içeceklerdi, ama 17. yüzyılda damıtılmış alkollü içkiler de çok yaygınlaştı. Şarap üretilen her yerde konyak ve tatlı likör de üretil-

* *Ale*: Fermente edilmiş malt. (ç.n.)
** *Cider*: Fermente edilmiş elma suyu. (ç.n.)

meye başlandı; şeker kamışından yapılan rom, Batı Hint adalarından geliyordu; elma, armut, erik ve kirazdan yapılan konyak da yerel olarak üretiliyor ve satılıyordu. Tahıl damıtışında yapılan keşifler, damıtılmış içkilerin fiyat bakımından konyakla yarışmasını sağladı; viski, cin ve votka, özellikle daha yoksul kesimler arasında en yaygın içkiler haline geldi. İngiltere'de hükümet kötü kalite tahılın damıtılarak cin yapımında kullanılabileceğini gördü ve herkesin cin yapıp satmasına izin verdi; 1740'ta cin üretimi bira üretiminin altı katına çıkmıştı ve yalnızca Londra'da cin satan binlerce dükkân vardı. Ancak cin içmenin birçok toplumsal soruna yol açtığı görüldüğünden, 1751'de hükümet cin satışını sadece ruhsatlı kişilere izin vererek sınırladı, ama yine de yasadışı üretim ve satış sürdü.

Tarihçiler ekonomik sistemlerin analizini yaparken, geleneksel olarak, hep en önemli değişkenin üretim, ikinci derecede önemli olan faktörün ticaret, üçüncü ve en önemsiz şeyin ise tüketim –üretilen ve ticareti yapılan malların satın alınıp kullanılması– olduğunu kabul etmişlerdir. Avrupa ekonomisinin "modern" ticaret ekonomisine dönüşmesinin, mal arzını çok artıran ve fiyatları çok düşüren teknolojik ve örgütsel değişikliklerin sonucunda gerçekleştiği düşünülmüştür. Ancak, kısmen günümüzün sanayi dönemi sonrası ekonomisinde tüketimin çok önemli bir rol oynaması dolayısıyla, günümüzde tarihçiler geçmişte tüketicilerin oynadıkları role daha fazla dikkat etmeye başlamışlardır. Avrupa'daki ekonomik büyüme, üretimdeki değişimlerle, uluslararası ticari girişimlerle ve 13. bölümde ele alacağımız bir konu olan sömürgeci imparatorlukların gelişmesiyle hızlanmıştır. Ama aynı zamanda bu büyümeyi hızlandıran bir başka şey, Avrupa'nın bazı yerlerinde yaşayan insanların bazı tüketim maddelerinin, uğruna daha uzun saatler çalışmaya değecek kadar değerli olduğunu düşünmeye başladıkları için Avrupa'da tüketim mallarına duyulan talebin artmasıydı da. İktisat tarihçisi Jan de Vries'in deyimiyle bu "çalışma devrimi," Avrupa'nın bazı bölgelerindeki insanların daha yüksek bir yaşam standardına kavuşmalarına neden olarak ve teknolojik ve örgütsel değişimi kamçıladı.

Bu değişimler çok dengesizdi; çünkü Avrupa'nın birçok yerinde, daha uzun süre ve daha çok çalışmak birçok insanın yaşamın-

da bir iyileşme sağlamazken, diğer bölgelerde bazı insanlar için iyileşen koşullar, başkalarının yaşam kalitesinin düşmesine yol açtı. Ancak, tüketici talebi Avrupa'da tek tüketicilerin aristokrat seçkinler olduğu yerlerde bile bir ekonomik değişime sebep oldu. Bu değişimler Glickl gibi tüccarların mal alımı, satımı ve üretimi yaptıkları şehirlerde olduğu kadar kırsal kesimde de meydana geldi.

Tarımda değişim ve köylü protestoları

1600'de Avrupa'da tarım üretimindeki verimlilik iki yüzyıl önce olduğundan çok farklı değildi: Verimli alanlarda ekilen tahıl bire beş ürün veriyordu – ki bu, bugün alınan ortalama verimin onda biri kadardır. Verimsiz toprakta veya sıkça yaşanan kuraklık, don veya aşırı yağış gibi durumlarda alınan ürün daha da azalıyordu. Gıda üretiminde çalışan işçiler bütün çalışan nüfusun üçte ikisi oranındaydı ve bu oran yüzyıllar öncesindeki orandan sadece birazcık daha azdı. Ürünün biçilmesi, toplanması, demetlenmesi ve tanelerin kabuk ve saplarından ayrılması için kadın, erkek ve çocuk herkese ihtiyaç duyulan hasat zamanında kırsal kesimde çok daha fazla sayıda insan çalışıyordu. İki yüzyıl sonra, Avrupa'nın geneline bakıldığında, bu sayılar hâlâ çok fazla değişmemişti. Tarımda çalışan insan sayısı ancak 19. ve 20. yüzyıllarda ekin biçme ve harman dövme makineleri, çelik sabanlar ve diğer tarım makineleri yaygın olarak kullanılmaya başlayınca düştü ve ancak kimyasal gübre kullanımıyla mahsul miktarı fırladı.

Ancak toplam rakamlar bölgeler arası farklılıkları örtmektedir; çünkü 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'nın bazı yerlerinde tarım çok büyük değişiklikler geçirdi. Bu değişikliklerin arasında yeni ürünler ve ürün rotasyonu takvimleri, toprak sahipliğinde değişen modeller, hayvan ve bitki yetiştiriciliğinde seçicilik, bataklıkların ve sahillerin kurutulması ve ormanlık alanların tarıma açılmasıyla elde edilen işlenebilir toprak miktarının artması sayılabilir. Bu değişikliklerin yaşama geçirildiği ilk yerler olan Hollanda ve daha sonra da İngiltere'de tarımda çalışanlar başka yerlerdeki çiftçilere

oranla yüzde 50 ilâ yüzde 175 daha fazla üretim yapıyorlardı. Bu, satacak daha fazla ürün olduğu anlamına geliyordu; her iki ülkedeki hükümetler ve özel sektör yatırımcıları, ürünlerin yerel ve bölgesel pazarlara, hatta uluslararası taşımacılık yapan gemilere kadar ulaştırılabilmesi için kanal yapımına destek verdiler. Ürün fazlası aynı zamanda kırsal kesimde yaşayanların bu gemilerle getirilen tüketim mallarını satın almalarına veya mülklerinde daha fazla değişiklikler yapmalarına izin veriyordu.

Bu gelişmelerin çoğunda Hollandalılar başı çekiyordu; daha önce gemi ve tekstil üretimini hızlandırmak için yaptıkları gibi, tarımı geliştirmek için de teknolojik ve örgütsel yenilikleri birleştiriyorlardı. 14. yüzyılın sonunda, Hollanda –Flandre ve sonradan Dutch Cumhuriyeti olan yerler de dahil olmak üzere– Avrupa'nın en fazla şehirleşen ve dolayısıyla tarım ürünleri için sürekli talep yaratan bölgelerinden biriydi. 6. bölümde gördüğümüz gibi, bu durum çiftçileri topraklarını daha yoğun bir biçimde kullanmaya ve tarlanın nadasa bırakılması gereken süreyi azaltan ürün rotasyonlarını denemeye yöneltti. Fasulye, bezelye, alfalfa veya yonca gibi sebzeleri ekmenin toprağı zenginleştirdiğini ve ertesi yılın tahıl rekoltesini artırdığını keşfettiler. Tarım alanında çalışan bilim adamları daha sonra bu etkinin baklagillerin atmosferdeki nitrojeni tahıl ürünleri için gerekli olan toprak nitratlarına dönüştürmesinden kaynaklandığını öğrendiler, ama çiftçiler bu kimyasal süreçler anlaşılmadan çok daha önce ekin rotasyonu uygulamasına başlamışlardı. 18. yüzyılda çiftçiler ürün rotasyonuna şalgamla patatesi de eklediler ve saman yetiştirme sıklığını artırdılar. Bu ürünler hayvan yemi miktarını artırdı, böylece kırsal kesimdeki insanlar kendi koyun ve büyükbaş hayvan sürülerini oluşturup, onları sonbaharda kesmek zorunda kalmadan kışın da besleyebildiler. Hollanda'daki çiftçiler, ürün rotasyonunun yanı sıra, hayvan üretimi ve daha fazla veya daha iyi kalite et ve süt verecek hayvanları yetiştirmek için melez cinsler yaratma konularında da deneyler yaptılar. Hollanda tereyağı ve peyniri bütün Avrupa'da ve Avrupa dışında ün yaptı. Daha çok ve daha büyük hayvan demek, tarlaların verimliliğini artıran daha çok gübre demekti.

Hollandalılar ellerindeki toprakları çok yoğun bir şekilde kullanmanın yanı sıra, yeni topraklar da yarattılar. Sığ kıyıları boyunca, deniz içinde setler ve duvarlar inşa edip bu setlerin arkasındaki toprakları kuruttular. Alçak Ülkeler'in zaten alçak olan ortalama yüksekliği böylesi büyük çaplı toprak kurutma projeleriyle daha da alçaldı; *polder* denilen bu tarlaların etrafında hendekler ve kanallar bulunuyordu ve geniş olanları ulaşım için kullanılabiliyordu. (Bugün Hollanda topraklarının nüfusun yüzde 60'ının yaşadığı yüzde 27'lik kesimi deniz seviyesinin altındadır ve denizdeki duvarların bakımı ülke için çok önemli bir konudur.) Rüzgâr değirmenleriyle çalışan pompalar toprağın kuru kalmasını sağlıyordu.

Bu kurutma işlemi sulak topraklarda ve bataklıklarda da yapılabiliyordu; 17. yüzyılda Avrupa'nın diğer bölgelerindeki toprak sahipleri ve hükümdarlar, benzer projeleri yürütmeleri için Hollandalı mühendisler çalıştırdılar. Bu mühendisler İtalyan prensleri, Fransız şehirleri ve İspanya krallığı için kanallar inşa ederek onlara toprak kazandırdılar; Polonya, Rusya ve diğer Baltık bölgelerinde ise madenler açtılar. 1619'da Kral Gustaf Adolf, Danimarkalıların saldırılarını bertaraf etmek için İsveç'in batı sahillerinde kalın duvarlarla çevrili bir şehir inşa etmeye karar verdi. Kanalların ve kale duvarlarının yapımında Hollandalıların planlarını kullandı ve Göteborg şehrinin inşasında Hollandalı mühendisler ve işçiler çalıştırdı. Göteborg şehri Endonezya'nın Cava adasındaki Hollanda sömürgesi Batavia (bugün Cakarta) örnek alınarak inşa edildi. İlk şehir meclisi üyelerinin çoğunluğu Hollandalıydı, 1731'de de Göteborg, aynı isimli Hollanda şirketini model alan İsveç Doğu Hindistan Şirketi'nin merkezi oldu.

Hollandalıların yeniliklerini uygulamaya en hazır pazar, toprak sahiplerinin tarlaları ve ortak arazileri koyun otlakları yapmak için çitle çevirmeye başladıkları ve elde ettikleri yünü gelişmekte olan tekstil sanayiine sattıkları İngiltere'ydi. Bir köy topluluğu yerine tek bir toprak sahibinin denetiminde olan çitlenmiş alanlara, eğer toprak sahibi bunun yünden daha kârlı olduğunu düşünürse, yeni bir rotasyon modeliyle ürün ekilebiliyordu. Vi-

kont Charles Townshend (1674-1738) bu tür yeniliklerin baş savunucusuydu; Hollanda'da İngiliz büyükelçisi olarak görev yaptığı sırada Hollandalıların yaptıklarını görmüş, bu yeni ürünlere ve yöntemlere hayran bir şekilde sahibi olduğu geniş topraklara dönmüştü. Dörtlü ürün rotasyonunu savunuyordu. Buna göre her tarlaya sırasıyla iki çeşit tahıl, baklagiller ve şalgam ekiliyordu; bu ürünlerin her biri toprağa besin eklediğinden veya topraktaki besinleri farklı biçimde kullandığından, tarlaların nadasa bırakılması gerekmiyordu. Bu sistem İngiltere'deki bazı çiftçiler tarafından zaten kullanılıyordu; Townshend kendi topraklarını kiralayan çiftçileri de bu yöntemi benimsemeye teşvik etti, bu da onun diğer toprak sahipleri tarafından "Şalgam" Townshend olarak adlandırılmasına sebep oldu.

Avrupa'da temel gıda maddesi olan tahılın ekimi, tohumların elle serpilmesiyle yapılıyordu, çeşitli mucitler de tohumların toprağın üzerine gelişigüzel serpilmesi yerine, düzenli aralıklarla içine ekilmesini sağlayacak makineler icat etmeye çalışıyorlardı. Bir toprak ağasının oğlu olan Jethro Tull (1674-1741) ilk mekanik tohum ekme makinesini geliştirdi. Atların çektiği bu makine toprakta sıra sıra küçük oluklar açıyor ve içine tohum bırakıyor, böylece elle serpmeye göre çok daha az tohum kullanılıyordu. Tull'ın tohum ekme makinesi modern tarım makinelerinin atası olarak kabul edilir; çünkü bu, içinde hareketli parçalar bulunan ilk başarılı tarım makinesiydi. Ancak çok karmaşık ve pahalı olduğundan, tohum ekme makineleri 19. yüzyılın başlarına kadar yaygın olarak kullanılmadı. Tull aynı zamanda otları temizlemek için at tarafından çekilen bir çapa da icat etmiş ve mevcut saban tasarımlarında değişiklikler yapmıştı, ama bunların hiçbiri kendisine büyük bir başarı sağlamadı. Büyük umutlarla Refah Çiftliği adını verdiği çiftliğinde mutsuz bir adam olarak öldü; bu ad da doğru olmaktansa ironik bir ad olarak kaldı.

Mucitlerin çoğu yeni yöntemler düşünecek kadar parası ve zamanı olan aristokrat veya eşraftan kişilerdi, ama aralarında toprağı bizzat kendileri işleyenler de vardı. Robert Bakewell (1725-1795) kiraladıkları topraklarda çiftçilik yapan bir aileden geliyor-

du; tarım yöntemlerini incelemek için bütün Avrupa'yı dolaştı. Saman üretimini artırmak için tarlaları su altında bırakma deneyleri yaptı ve büyükbaş hayvanların kendi dışkıları üzerinde yatmalarını önleyecek ahırlar inşa etti. Böylece hayvanlar daha sağlıklı oluyor, daha fazla gübre üretiyor ve altlarına daha az saman konması gerektiği için hayvan yemi olarak kullanılmak üzere daha çok ot kalıyordu. Özellikle selektif hayvan yetiştirme konusuyla ilgileniyordu. Sürülerinde dişilerle erkekleri birbirlerinden ayırarak özel hayvanlar üretti. Diğer deneysel çiftçiler gibi o da daha fazla et veren büyükbaş hayvan ve koyun yetiştirerek koyun etini sadece yüksek sınıfların yiyeceği olmaktan çıkartıp bütün İngilizler için temel bir gıda maddesine dönüştürdü.

İngiltere'deki toprak sahipleri aynı zamanda Hollandalıların yeni toprak kazanma tekniklerini de kullandılar. İngiltere'nin doğusundaki sulak alanlarda kurutma projeleri tasarlamaları ve uygulamaları için Hollandalı mühendisler ve teknisyenler getirterek az kullanılan bu yerleri çok kullanılan tarlalara dönüştürdüler. Ormanlık alanlar ve tepe yamaçları da açılarak buralara verimsiz toprakta bile yetişen yonca ve şalgam ekildi; bu da hayvanlar için daha fazla yem anlamına geliyordu. Bütün bu değişimler sürdürülebilir bir tarım sistemi yarattı ve yiyecek miktarında sürekli bir artış meydana geldi.

Kırsal kesim hayatındaki değişimler yavaş gerçekleşiyor, ama yine de sonuçları çok yıkıcı olabiliyordu. Tarlalar çitlerle çevrilince, bütün köyün ortak malı olan topraklar, tek bir bireyin veya ailenin mülkiyetine geçiyordu; bireylerin açık tarlalardaki payları oranında toprak almaları gerekiyordu, ama büyük toprak sahipleri çoğunlukla iyi topraklardan orantısız miktarda pay alıyorlardı. Bu durum özellikle 1750'den sonra, çitlemenin yerel toprak sahipleri arasındaki bir anlaşmadan çok parlamentoda yasa çıkartmak yoluyla yapılmaya başlandığı dönem için geçerliydi. Çitlenen arazi yalnızca mevcut tarlalardan oluşmuyor, ormanlık ve çalılık alanları da kapsıyordu. Buraları yoksul insanların birkaç domuz veya kaz yetiştirdikleri ve kendi kullanımları için veya ek gelir sağlamak için yemiş, kömür, taş ve yakacak odun topladıkları yerlerdi. Çit-

Belge 33 İngiltere'de bataklık arazilerin kurutulması üzerine düşünceler

Amerika'daki Everglades'e benzeyen ve alçak yerlerde bulunan ve çok geniş sulak alanlar olan İngiltere'deki bataklık araziler (*fens*), buralarda yaşayanların balıkçılık ve avcılık yaparak, mobilya yapımı için söğüt, yakacak olarak satmak üzere de bataklıkların yüzeyini kaplayan kalın turbalıklardan turba keserek geçindikleri, farklı bir yaşam biçimine ev sahipliği yapan yerlerdi. Bataklık arazilerin kimi kısımlarında öyle çok su vardı ki, insanlar basamaklı sırıklar üzerinde çalışmak zorunda kalıyorlardı; daha yüksek ve kuru olan yerlerde köyler, kasabalar ve Ely şehri bulunmaktaydı. 1630'larda, Bedford dükü ile o zamanlar kendilerine "yatırımcılar" denen bir grup girişimci kapitalist, büyük bir kurutma projesini başlatmak üzere Hollandalı mühendis Cornelius Vermuyden'i tuttu. Projenin işe yaraması durumunda yatırımcılar binlerce hektar çok verimli araziye sahip olacaklardı. Bataklık arazilerde yaşayanlar geçim kaynaklarının yok olacağını söyleyerek protesto ettiler ve özellikle 1640'larda, yani İngiliz İç Savaşı döneminde, kendi dertleri başka siyasal ve toplumsal şikâyetlerle birleşince, şiddetli isyanlar çıktı. Adı bilinmeyen bir yazar bataklık insanlarının şikâyetlerini şiire döktü:

> Gelin su kardeşleri, hepimiz toplanalım,
> Bizi ürkütüp titreten bu konuyu birlikte tartışalım,
> Çünkü eğer doğruysa bataklıklarımız elimizden alınacakmış,
> Saz satarak geçindiğimiz bu yerde inek ve domuz yetiştireceklermiş.
> Şu uygulamaya kararlı oldukları plana bir bakın,
> Bizi yok edecek, kargalara, farelere yem edecek;
> Çünkü onlar bataklıklar kurutup suları akıtacaklar,
> Her yer kuruyacak, Essex inekleri yaşasın diye öleceğiz bizler.
> Kuşların başka yerlere gitmek için kanatları var,
> Biz ise burada kalmaya mahkûm zavallılar.
> Ne yazık ki yerimizi vermemiz gerekiyor boynuzlu hayvanlara,
> Tabii eğer kovmazsak onları buradan savaşla.

(William Dugdale'in *The History of Imbanking and Draining of Divers Fens and Marshes* [1661] adlı kitabından alınmıştır.)

Yatırımcılar ve tarıma yenilik getirenler de buna kendi şiirleriyle cevap verdiler. Parlamento ordusunda bir yüzbaşı olan Walter Blithe, 1649'da, bataklıkların kurutulması da dahil olmak üzere tarım yöntemlerindeki bazı değişiklikleri savunan *The English Improver* adlı bir elkitabı yayımlamıştı. 1652'de aynı kitabın geliştirilmiş baskısı olan *The English Improver Improved*'a, belli ki ilk kitabın yayımlanmasından sonra kendisine övgü olarak yazılmış olan şu anonim şiiri de ekledi:

> Böyle bir yazarı herkes bulunmaz saymalıdır!
> O ki, deneyim ve gözlem sayesinde
> Toprak en iyi nasıl işlenir biliyor
> Ve bildiği her şeyi herkesle paylaşıyor!
> Belli ki eskiye yeniyi katıp anlattığı her şeyde
> Açıkça ortak çıkarlarımızdır genel düşünce.
> O yüzden bizlere anlatıyor,
> Sulama sanatını anlamamızı sağlıyor.
> Odur bize öğreten bataklıkları kurutmamız gerektiğini,
> Toprağı çitle çevirmenin herkesin işine geleceğini,

Otlaklar sürülürse toprağın canlanacağını,
Ekilmiş topraktan daha iyi otlar çıkacağını,
Hangi toprak, hangi gübre iyidir bilmeyi
Ve en iyi yolla ağaç yetiştirmeyi.

Blithe'ın kendisi ise, buna itirazı olanları daha doğrudan eleştiriyordu: "Bataklıkların kurutulması meselesine gelince: Devletin şanı olan bu yararlı işlere köpeklerin hırlamasına ve havlamasına izin verilmemeli."

Hem kurutma hem de protestolar sürdü, ama 1850'de geleneksel meslekler den para kazanan çok az sayıda insan kalmıştı. 1950'ye gelindiğinde bataklıkların yüzde doksan dokuzu kurutulmuştu. Son yıllarda sulak alanların ekolojik değerinin ve bataklık kurutmanın çevre açısından yaratacağı sonuçların anlaşılması üzerine çevreciler bataklıkların küçük bir kısmını eski haline getirmeye ve sulak alanlarda yaşayan bitkiler ve hayvanlar için doğal bir yaşam alanı yaratmaya çalışmaktadırlar.

Daha fazla bilgi için bkz.
www.cambridge.org/wiesenehanks

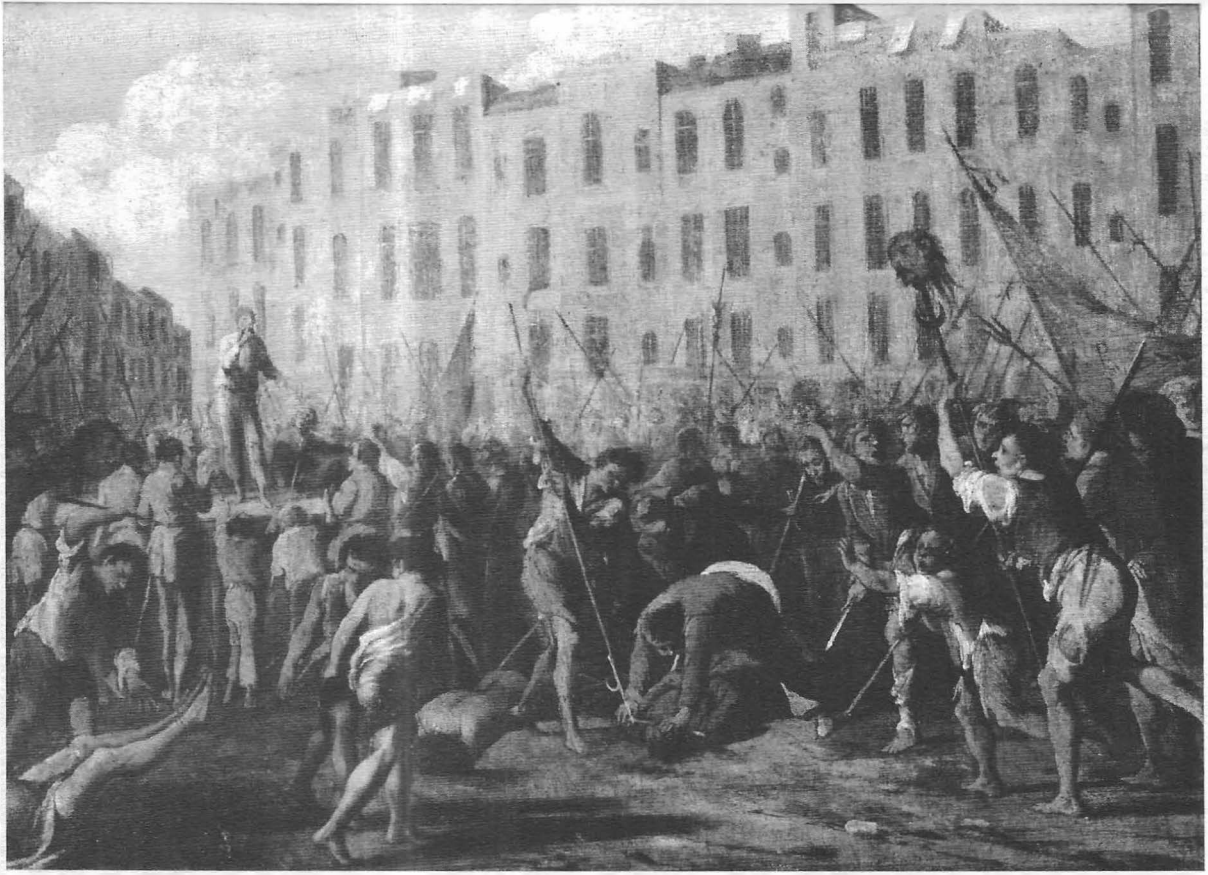
leme, hatta bunun yapılacağının söylentisi bile, protestolara, tehditlere ve kimi zaman isyanlara yol açıyordu. Örneğin 1631'de Gloucestershire'da binlerce kişi kraliyet ormanlarının bölünerek girişimcilere satılmasını protesto etmek için toplandı; kalabalık çitleri yıktı, tarlayı çitleyen beyin adamlarının evlerini ve en son olarak da çitleten kişinin kendisinin, yani Sir Giles Mompesson'un kuklasını yaktı. 1753'te silahlı bir kalabalık, soylu bir toprak sahibinin şehirler için tavşan yetiştirdiği alana girerek, otlakları mahvettiklerine inandıkları bu hayvanların binlercesini öldürdü.

Bu tür protestolar kırsal kesimdeki değişimleri durdurmadı. Kırsal kesimde yaşayan küçük toprak sahipleri, ortak alanları kullanma hakkını kaybedince ellerindeki toprakları satmak zorunda kaldılar ve böylece topraksız köylülerin sayısı arttı. Daha sonra bu kişiler büyük toprak sahiplerinin yanında hizmetçi veya gündelikçi işçi olarak çalışmaya başladılar; çünkü kök bitkiler, saman ve özel pazarlar için yetiştirilen ürünler yoğun işgücü gerektiriyordu ve kırsal kesimde çalışacak işçilere yalnız hasat zamanında değil, yılın her günü talep yaratıyordu. Gelişen hayvancılık ve çitle çevrili alanlar, artık hayvanların özgür bir biçimde kırlara yayılarak değil, yıl boyunca ahırlarda beslenmesi anlamına geliyordu. Hayvanlara yem vermek kadın işi olarak kabul edildiğinden bu durum özellikle kadınlar için sürekli bir iş alanı yarattı. Tarihçilerin tah-

minlerine göre, 1700 yılına gelindiğinde, İngiltere'de aşağı yukarı her bağımsız çiftçiye karşılık iki topraksız tarım işçisi bulunmaktaydı ve kırsal kesim nüfusunun bu şekilde proleterleşmesi 18. yüzyılda da devam etti. 1800 yılında İngiltere'deki kırsal kesim nüfusundaki topraksız ücretli işçi oranı Batı Avrupa'daki tüm ülkelerden daha çoktu.

Avrupa'nın başka yerlerinde olduğu gibi, İngiltere'de de aristokrat toprak sahiplerinin çok geniş toprakları vardı, ama bu toprakların büyük kısmını geniş ölçekli tarım yapan kişilere kiralıyorlardı. Soylu toprak sahibi yapılan iyileştirmeler için para veriyordu; kiracı çiftçi ile ücretli işçiler de tarlaları çitle çevirmek, ağaçları kesmek, toprağı gübrelemek ve hayvan yetiştiriciliği gibi işleri yapıyorlardı. Hem İngiltere'de hem de Hollanda'da oldukça büyük çiftlik sahibi olan kiracı çiftçiler ile varlıklı köylüler esas girişimcilerdi ve tarımın gelişmesine yol açan teknik uzmanlığı geliştiriyor ve değişen talepler ve pazar koşulları doğrultusunda yeni ürünler üretiyorlardı. İngiltere'deki bağımsız köylü çiftçilerin sayısında giderek bir azalma oldu; çünkü bu kişiler topraklarını büyük toprak sahiplerine satıp daha sonra onlardan bu toprakları kiralamanın daha avantajlı olduğunu gördüler, ama yine de tamamen yok olmadılar.

Avrupa'nın başka yerlerindeki tarım uygulamaları, Hollanda ve İngiltere'de olduğundan daha yavaş değişti. Doğu Avrupa'da 16. yüzyılda kurulan serflik kurumları daha da katı hale geldi; 1649'da Rusya'daki serfler tümüyle toprağa bağlanmışlardı, başka yerlerdekiler de benzer durumdaydılar. Aristokratların binlerce hektar toprakları vardı, ama toprağa bağlı varlıklarını hesaplarken kaç hektar toprakları olduğuna değil, kaç serfe sahip olduklarına bakıyorlardı; çünkü toplam üretimde en belirleyici unsur sahip oldukları işçilerin sayısıydı. Ancak verimliliği artırmakla fazla ilgilenmiyorlardı; çünkü o kadar büyük çaplı iş yapıyorlardı ki, hektar başına düşen işgücünün çok yüksek bir oran olmasına ve çok ilkel yöntemlerle çalışmalarına rağmen yine de ihracat yapılabilecek miktarda ürün elde edebiliyorlardı. İspanyol toprak sahipleri de aynı şekilde tarımdaki yeniliklere karşı ilgisizdi. Yüksek vergiler ve kiralar köylüleri topraklarını soylulara satmak zorunda

Şekil 30 Domenico Gargiulo (1612-1679) tarafından yapılmış olan ve 1647'deki Napoli İsyanı'nı gösteren tablo. Olaylar meyveye getirilen yeni bir verginin protesto edilmesiyle başlamış, daha sonra tırmanarak dokuz aylık bir isyana dönüşmüştü. Silahlı kalabalıklar (tabloda halka hitap ederken gösterilen) bir balık satıcısı olan Masaniello'nun önderliğinde şehri ele geçirerek depoları ve resmi binaları yaktı, bankerleri ve vergi memurlarını öldürdü. Masaniello daha sonra İspanyol valinin emriyle öldürüldü ve şehirdeki seçkinlerin kırsal kesim üzerindeki gücü arttı.

bıraktı; soylular da uluslararası yün ticareti için koyun yetiştiriyorlardı ama bu işi, yoğun bir şekilde hayvancılık yaparak değil, geleneksel yöntem olan koyunları otlatmak için bir bölgeden diğer bölgeye götürmek (*transhumant*) yoluyla yapıyorlardı.

Batı Avrupa'nın çoğu yerinde, toprağın büyük kısmı küçük toprak sahibi köylülerin elindeydi; soylular, şehirliler, manastırlar ve kilise görevlileri gibi büyük toprak sahiplerinin bile elinde 400 hektardan daha fazla toprak bulunmuyordu. Yerel aristokratlar çoğunlukla köylülerin topraklarından ücret alıyorlar ve değirmenlerde tahıl öğütmek gibi bazı hizmetler için para talep ediyorlardı; prenslikler veya merkezi hükümetler de vergi topluyordu. 6. bölümde gördüğümüz gibi, 16. yüzyılda alınan bu ücretler ve vergiler yükselmiş ve bazı köylü toprak sahiplerini topraklarını satarak kiracı çiftçi veya tarım işçisi olmak zorunda bırakmıştı. Toprağını elinde tutmayı başaran köylülerin bile ödemek zorunda oldukları yüksek ücretler ve vergiler yüzünden ellerinde yeni ürünleri ve yöntemleri deneyecek para kalmıyor, değişim için arzu duymuyorlardı; çünkü değişim demek, daha da yüksek bir vergi yükü altına girmek demekti. Bunun sonucunda, Paris civarındaki bölge, Almanya'nın Kuzey Denizi kıyıları ve Kuzey İtalya'daki bazı bölgeler dışında elde edilen mahsul Hollanda'da ve İngiltere'de olduğu gibi artmadı. Ortak alanların çitle çevrilmesi buralarda da yapıldı, ama bunun oranı çok azdı. Tarım ürünlerinin taşınması için çok az sayıda kanal ve yol vardı; bu nedenle İtalya ve Fransa'daki şarapçılık bölgeleri gibi özel tarım yapılan yerlerde bile, köylüler hayatlarını sürdürebilmek için tahıl üretimi yapmak zorundaydılar. Şarap, zeytin ve ipek iplik pazara götürülecek kadar değerli ürünlerdi, ama eğer bir başka yerden getirilmişse tahılın fiyatı genellikle köylülerin alamayacağı kadar pahalı oluyordu. Hasadın iyi olmadığı yıllarda kırsal kesimdeki insanlar karayollarını ve suyollarını kapatarak tahılın yakındaki şehirlere götürülmesini engellediler. Bu olaylar 1630'larda Londra'ya, 1640'larda Roma'ya tahıl sağlayan bölgelerde meydana geldi; bunların ikincisinde, kalabalıklar şiddete başvurdu ve yerel Papalık yöneticisini öldürerek evini yaktı.

18. yüzyılda artan tahıl fiyatları, durumu iyileştirmek yerine daha da kötüleştirdi. 16. yüzyıldaki "fiyat devrimi"nde olduğu gibi,

buğday fiyatları, özellikle de Fransa'da, yüzyıl boyunca arttı. Köylüler ve diğer toprak sahipleri de baklagiller veya hayvan yemi ekmek yerine mümkün olduğu kadar çok buğday yetiştirmeye başladılar. Buğday topraktaki besinleri çok çabuk tükettiği için ve nitrojence zengin gübre üreten yeterince çiftlik hayvanı olmadığından, hektar başına üretim düştü. Bu durum fiyatların daha da yükselmesine yol açarak, *daha fazla* buğday ekilmesiyle ortaya çıkan bir kısır döngü yarattı. Fransız köylülerinin çoğu hayatta kalmak için hâlâ tahıl satın almak zorundaydı, bu yüzden fiyatların artmasından yararlanmak yerine zarar gördüler. Fransa'nın birçok yerinde kötü hasatların yapıldığı 1775 yılında fiyatların artmasını protesto eden kalabalıklar yüzlerce şehirde toplandı; buğday, un ve ekmeklere el koyarak bir kısmına kendi tüketimleri için, bir kısmına da kendilerine makul gelen fiyatlardan (buna *taxation populaire* deniyordu) satmak üzere el koydular. Sonradan Un Savaşı adı verilen bu şiddet hareketleri ancak krallığın 25.000 asker göndermesiyle bastırılabildi.

Fransız monarşisi bu sorunlarla baş etmek için tahıl ticaretini kimi zaman düzenleyen kimi zaman serbest bırakan önlemler aldı, ama bu kararsızlık hasattaki azalmalarla birleşince daha çok göçe ve huzursuzluğa sebep oldu. 1788'de hasat yine çok azdı, ekmek fiyatları yükseldi ve 1788 sonu ile 1789'da isyanlar çıktı. Bunlardan en dramatik olanı, 14 Temmuz günü silah ele geçirmek isteyen kalabalıkların Paris'te hem bir kale hem de hapishane olan Bastille'i basmalarıydı. Aynı sırada kırsal kesimdeki köylüler de soylu toprak sahiplerinin evlerini talan ediyor, eski ortak alanları işgal ediyor, vergi ve kira borçlarının kayıtlı olduğu belgeleri yakıyorlardı. İnsanların alabilecekleri fiyatlarda yeterli miktarda gıda üretimi yapamamak ekonomik olduğu kadar siyasal bir soruna da dönüştü ve Fransız Devrimi'nin önemli bir nedeni oldu.

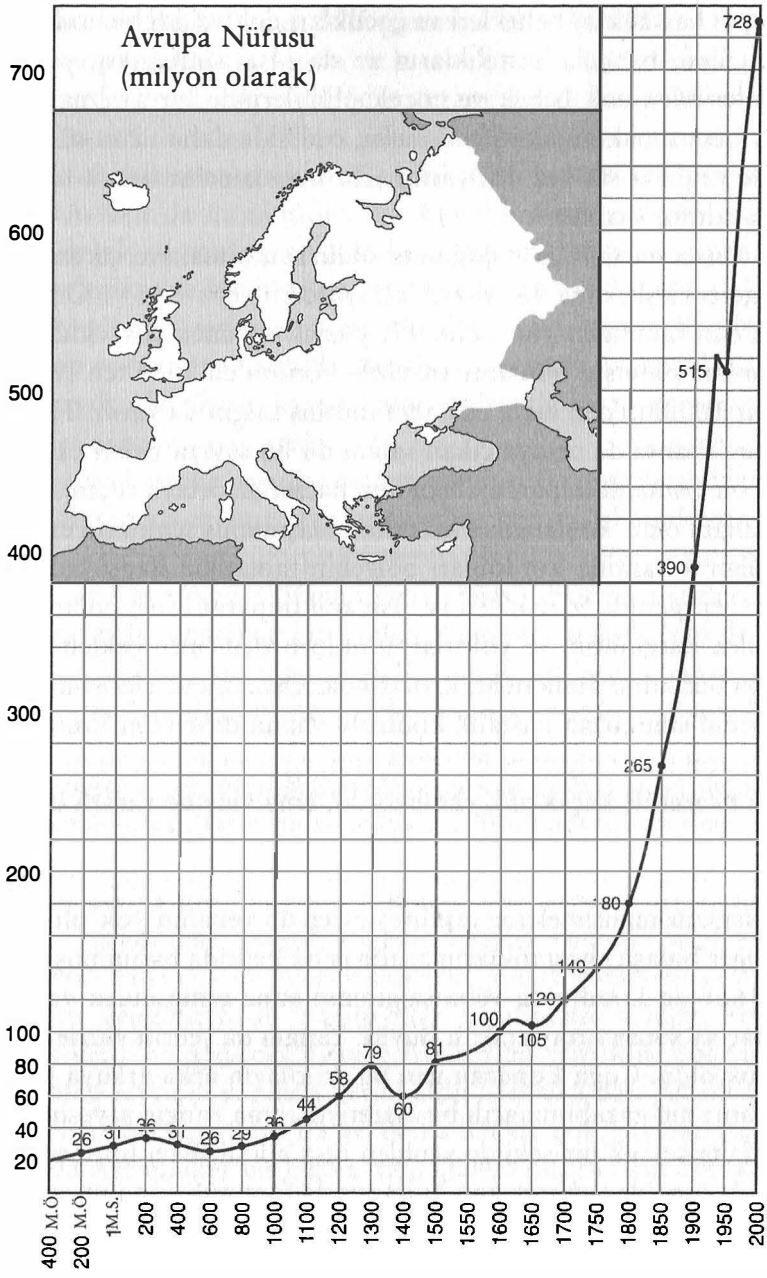
Nüfus Artışı

18. yüzyılda gıda fiyatlarındaki artışın sebebi neydi? O çağda yaşayanlar genellikle "stokçuları ve spekülatörleri" suçluyor, tahıl

ve un stoku yaptığından kuşkulandıkları kişileri öldürüyorlardı. Oysa kötü hasatlar ve çok miktardaki tahılın bir yerden başka bir yere taşınmasındaki zorluklar, gerçek veya hayali spekülatörlerin eylemlerinden daha önemli faktörlerdi. Bundan daha da önemli bir sebep, özellikle yüzyılın ortasından sonra nüfusun sürekli olarak artmasıydı. 16. ve 17. yüzyıllarda yavaşça artmakta olan Avrupa nüfusu –yaklaşık her yüzyılda yüzde 20 civarındaydı– hızla yükselişe geçmiş, 1750-1850 arasındaki dönemde Avrupa'nın toplam nüfusu ikiye katlanmıştı. 16. yüzyılda da olduğu gibi, daha fazla sayıda insan, gıdaya daha fazla talep ve daha yüksek fiyatlar anlamına geliyordu (*bkz.* Şekil 31).

Bu açıklama bir başka soruyu doğurmaktadır: Nüfus neden artmıştı? Tarihteki nüfus hareketlerini araştıran demograflar bu çarpıcı artışın sebeplerini saptayabilmek için bütün kayıtları incelemişlerdir. Acaba insanlar daha erken mi evleniyorlardı diye evlenme yaşına baktılar; çünkü etkili bir doğum kontrolünün yapılmadığı bir çağda bu, daha çok çocuk yapılması anlamına gelirdi. Bunun İngiltere gibi bazı yerlerde doğru olduğunu gördüler; çünkü buralarda kırsal kesimde yaşayan kadınların çoğu için genç yaşta paralı işlerde çalışma olanağı vardı ve daha erken bir yaşta çeyiz düzebilmek için para biriktirebiliyorlardı. En hızlı nüfus artışı İngiltere'de oldu, 1750'de 5,8 milyon olan nüfus 1850'de üç katına çıkarak 16,6 milyona ulaştı. Ancak hem İngiltere'de hem de genel olarak Avrupa'da nüfus artışına sebep olan en önemli gelişme doğum oranlarının artması değil, ölüm oranlarının azalmasıydı.

Ölüm oranlarının neden düştüğü, dolayısıyla ömrün nasıl uzadığı, karmaşık bir sorudur ve tarihçiler bunu yanıtlamak için birbiriyle ilişkili birçok farklı sebep göstermektedirler. Kullanma suyunun kalitesini yükseltmek ve atıklar için kanalizasyon sistemleri kurmak gibi halk sağlığına yönelik önlemler, bunları yapanların umdukları kadar etkili olmasa da, tifo, dizanteri ve başka bağırsak hastalıkları salgınlarını azaltmaya yardımcı oldu. (Günümüzde bağırsak hastalıkları, çoğunlukla temiz su kaynakları ve iyi kanalizasyon sistemleri olmayan yerlerde, dünyadaki en büyük yedinci ölüm sebebidir.) Sulak alanların ve bataklıkların kurutulması sinek

Şekil 31 Avrupa nüfusunun artışını gösteren grafik

ve sivrisinek sayısını azalttı, bu da sıtma salgınlarını seyrekleştirdi. Bulaşıcı hastalıklar bebekleri ve çocukları daha ciddi biçimde etkilediğinden, bu tarz hastalıkların az da olsa azaltılması, yetişkin ölümlerinden çok bebek ve çocuk ölümlerinde bir azalmaya yol açtı. Çocuk bakımındaki gelişmeler, özellikle daha uzun süre emzirme ve daha sık bez değiştirme gibi uygulamalar bebek ölümlerini azaltmış olabilir.

Bulaşıcı hastalıkların çoğunun öldürücü olmaktan çıkması yavaş gerçekleşti, ama 18. yüzyılda hıyarcıklı veba Batı ve Orta Avrupa'dan tamamen yok oldu. 17. yüzyıl boyunca çok ciddi veba salgınları çıkmıştı; bunların arasında Londra'da 1665'ten 1666'ya kadar 100.000'den fazla can alan müthiş salgın da vardı. 1721'de Güney Fransa'da ortaya çıkan salgın da bu sayıya yakın can aldı, ama bu Osmanlı İmparatorluğu'nun batısında ortaya çıkan son veba salgını oldu. Başlangıçta hastalık bulaşmamış şehirlerin etrafına kurulan karantina kordonları bölgenin tamamını kapsayacak şekilde genişletildi. Suriye'den ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen gemiler, kargolarını ve yolcularını indirmeden önce beklemek zorunda bırakıldı; Tuna nehri kıyılarında, Osmanlı ve Habsburg bölgelerinin sınırlarına hastalık kontrolü yapan devriyeler kondu. Bu gibi karantina önlemleri elbette kusursuz olamazdı; çünkü büyük çaplı ticaret ve kaçakçılık yapılıyordu, ama yine de yararlı oldu.

İnşaat tekniğindeki değişiklikler, daha geniş caddeler ile fare ve başka kemirgenlerin evin içine girişini zorlaştıran tuğla, taş ve diğer sağlam malzemelerle yapılmış evler de vebanın yok olmasına ve diğer bulaşıcı hastalıkların azalmasına katkıda bulunmuş olabilir. 1666'da Londra'da veba salgınının sona ermesinden yalnızca birkaç ay sonra ortaya çıkan Büyük Yangın'da şehrin yüzde sekseni yok oldu. Çoğu Londralı için bu iki olayın arka arkaya gelmesi, Tanrı'nın gazabının açık bir işaretiydi, ama yangın sayesinde şehir daha seyrek bir şekilde yeniden inşa edildi. Bazı tıp tarihçileri Batı Avrupa'da vebanın son bulmasında fare nüfusunun yapısında veya farelerin hastalığa karşı bağışıklığında meydana gelmiş değişmelerin rol oynamış olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Ancak salgın hastalık uzmanları benzer değişimlerin Doğu Avrupa'da ve Yakın-

doğu'da niye aynı etkiyi göstermediğini sorgulamaktadırlar, yani vebanın ortadan kalkması hâlâ gizemini korumaktadır.

Difteri, kabakulak, verem ve kızamık gibi birçok bulaşıcı hastalık ise yaygın olarak görülmeye devam etti ve bunlar bazen binlerce insanı öldüren salgınlara dönüştü. Yeni Dünya'ya taşınan Avrupa hastalıklarının en ölümcülü çiçekti; bu hastalık 18. yüzyıl boyunca Avrupa'da da öldürücü bir hastalık olmaya devam etti; 8. bölümde ele alınan aşılama sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı yerlerinde ve İngiltere'de yapılıyordu, bu yüzden genel olarak Avrupa nüfusu üzerinde çok az etkisi oldu. Bit, pire ve keneler tarafından yayılan bir hastalık olan tifüs salgınları Avrupa'da 18. ve 19. yüzyıllarda, özellikle kalabalık şehirlerde ve savaş nedeniyle göçenler arasında çok arttı.

Bulaşıcı hastalık sonucu ortaya çıkan ölüm oranlarındaki yavaş azalmanın yanı sıra, yeni gıdalar ve yeme alışkanlıklarındaki değişiklikler de insan ömrünü uzatmış olabilir. Atlas Okyanusu'ndaki Grand Banks'te balıkçılık yapan büyük balıkçı tekneleri binlerce ton balık getiriyor, bu balıklar hem taze olarak hem de tuzlanıp kurutulmuş veya tütsülenmiş olarak satılıyor ve insanların günlük gıdalarındaki protein miktarını artırıyordu. Daha çok sayıda çiftlik hayvanı demek, özellikle zaten dünyada en çok et yenen yerlerden biri olan Kuzey Avrupa için daha çok et demekti. 17. yüzyılda havaların biraz soğuma eğilimi göstermesinden sonra iklim koşulları düzeldi ve bu da tahıl üretiminin artmasına ve daha az sayıda kötü hasadın meydana gelmesine sebep oldu. Ispanak, kuşkonmaz, marul, enginar, bezelye ve yeşil fasulye gibi sebzelerin daha çok ekilmesi insanların günlük gıdalarını çeşitlendirdi ve zenginleştirdi. İspanyollar tarafından Güney Amerika'dan getirilen ayçiçeği, Güney Avrupa'da yemeklik yağ olarak kullanılan zeytinin yanında yerini aldı; Meksika'dan getirilen mısır da İspanya'da, İtalya'da ve Balkanlar'da çok yaygınlaştı. 17. yüzyılda Avrupalılar bir başka Yeni Dünya bitkisi olan domatesin zehirli olmadığını anladılar ve bu bitkiyi bahçe süsü ve sebze olarak yetiştirmeye başladılar.

Domatesten kuşku duyulması kısmen bu bitkinin çok zehirli bir bitki olan köpek üzümü ile olan akrabalığı yüzündendi; çok önem-

li bir başka Yeni Dünya yiyeceği olan patates de köpek üzümü familyasındandı. Patates And dağlarında yetişiyordu, İspanyol denizciler de bu bitkiyi Avrupa'ya taşıyor ve yolda yiyorlardı. Ancak Avrupa'da patates hiç iyi karşılanmadı. Kitab-ı Mukaddes'te patatesten söz edilmiyordu ve patates toprak altında yetişiyordu, bu yüzden de şeytani şeylerle bağdaştırılıyordu, üstelik insanlar tadını hiç beğenmemişlerdi. Şalgam gibi patates de hayvanlara (ve Yeni Dünya'daki kölelere) yedirilebilirdi, ama Avrupa'daki insanlara uygun değildi. Patatese gösterilen bu ilgisizlik yavaş yavaş değişti; çünkü insanlar bu bitkinin son derece verimsiz topraklarda da yetişebileceğini, hasadının ve depolanmasının çok kolay olduğunu fark ettiler; patates ekili bir tarladan elde edilen ürün, aynı tarladan elde edilen tahılın doyurabildiğinden iki veya üç katı daha fazla insanı doyurabiliyordu. 17. yüzyılın sonunda patates Hollanda'da, İsviçre'de ve İrlanda'da hem hayvanları hem de insanları doyuran önemli bir ürün haline geldi. Tarım tarihçilerinin tahminlerine göre, 1800 yılında İrlandalıların günlük yiyecekleri arasında adam başı on patates bulunuyordu; bir başka deyişle, patatesle beslenen hayvanlardan elde edilen süt, peynir ve et dışında, insanların günlük kalori alımının yüzde sekseni patatesten sağlanıyordu.

Prusya hükümdarları, özellikle de Büyük Friedrich, patatesin Prusya'nın serin yazlarında ve kumlu topraklarında da yetişebileceğini fark etti ve çiftçilere patates ekmelerini emretti; aynı şeyi İsveç ve Norveç kralları da yaptılar. 1778-1779 yıllarında Prusya ile Avusturya arasındaki Bavyera Veraset Savaşı "Patates Savaşı" diye de anılır; çünkü bu iki ülke çarpışmak yerine karşı tarafın gıda kaynaklarını ele geçirme taktiğini uygulamışlar ve Prusyalı askerler zamanlarının çoğunu patates toplayarak geçirmişlerdi. Yedi Yıl Savaşı sırasında Prusyalılar tarafından esir alınan Fransız ordu doktoru ve tarım bilimci Antoine-Auguste Parmentier (1737-1813), Fransa'da patates yetiştirilmesini teşvik etti ve rivayete göre, Marie-Antoinette'i saçına patates çiçekleri takması ve önemli kişileri sadece patates yemekleri sunulan davetlerde ağırlaması için ikna etti. (Patatesle yapılan bazı çorbalara ve garnitüre onun adı verilmiştir.)

Aslında patates tahıldan daha besleyici bir gıdadır, çünkü içerdiği vitamin ve mineral oranı daha yüksektir. Ayrıca patates dolu,

kuraklık veya beklenmeyen don gibi hadiselerden daha az etkilendiğinden, daha güvenilir bir üründür. (Ancak tahıl gibi patates de bitki hastalıklarına yakalanabilir; bunlardan en kötüsü 1840'larda Avrupa'nın birçok yerinde ürünü mahveden, ama en büyük felakete İrlanda'da sebep olan hastalıktır; bu felaketin sonucunda bir milyondan fazla kişi açlıktan ve hastalıktan öldü, çeyrek milyon insan da göç etti.) Bu yüzden patates rekoltesi yıldan yıla fazla değişiklik göstermez ve diğer yiyeceklerin arzını dengeler.

Ölüm oranlarını azaltan bir başka şey de savaşma şeklinin değişmesi olabilir. Otuz Yıl Savaşları sırasındaki felaket, askeri ve siyasi önderlerin askerlerin tayınına daha fazla önem vermelerine yol açtı; bu da orduların geçtikleri yerleşimlerde el koydukları yiyecek ve erzak miktarını azalttı. 18. yüzyılda ordular daha büyük, silahları daha öldürücüydü; ama sivil halktan daha ayrışmış bir haldeydiler. Bu yüzden hastalık yayma veya kasten ya da kazaen sivilleri öldürme olayları azaldı. 18. yüzyılda savaş nedeniyle meydana gelen kitlesel göçler önceki yüzyıllara göre azaldı, kendi toprakları üzerinde büyük bir savaş yapmamış olan İngiltere'de ise hiç olmadı; bu da terk edilmiş tarlaların veya hiçbir ekimin yapılmadığı yılların azaldığı anlamına geliyordu.

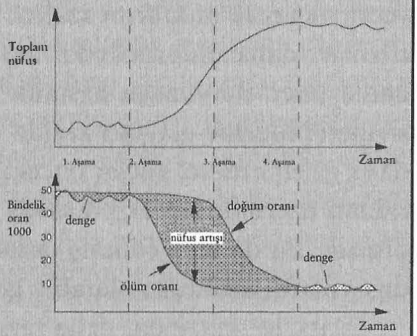
Tarihçiler arasında, daha fazla ve daha farklı gıdaların olması, taşımacılığın gelişmesi, daha fazla toprakta tarım yapılması, salgın hastalıkların azalması, daha gelişmiş halk sağlığı önlemleri ve savaşların şeklinin değişmiş olması gibi etmenler arasında en önemlisinin hangisi olduğunda fikir birliği yoktur, ama bu dönemdeki eğilimlerin neler olduğunu da tartışmamaktadırlar. Açlık, hastalık veya savaş yüzünden haftalık, aylık veya yıllık ölüm oranlarını birden yükselten toplu ölümler yoğunluğunu kaybetmiş ve azami ve asgari ölüm oranları arasındaki fark azalmıştır. İnsan ömrü yavaş, ama istikrarlı bir biçimde artarak 1750-1850 arasındaki dönemde Fransa'da yirmi sekizden otuz dörde, İngiltere'de otuz yediden kırka, İsveç'te ise otuz yediden kırk üçe yükselmiştir.

Ölüm oranlarındaki düşüşün toplam nüfusu artırmaktan başka etkileri de oldu. Yaşam sürecini düzenleyerek, ölümün gelişigüzel meydana gelen bir olay olarak görülmekten çok, yaşlılıkla bağlan-

Yöntem ve Analiz 12 Demografik değişim modeli

Erken modern dönemde nüfusta meydana gelen dramatik artış elbette Avrupa ile sınırlı değildi. Dünya nüfusundaki değişimi gösteren bir tablonun şekli de, tarihler biraz değişse de, Şekil 31'deki Avrupa nüfus artışı grafiğinden çok farklı olmazdı. Nüfus tarihçileri, dünyadaki nüfus artışının "demografik değişim" adını verdikleri bir modeli izlediğini buldular. Bu modelde başlangıçta doğum ve ölüm oranları çok yüksektir ve ikisi arasında bir denge vardır (Tablodaki 1. Aşama). Daha sonra, genellikle halk sağlığı alanında alınan önlemler sayesinde, ölüm oranları sert bir düşüşe geçer ve nüfus hızla artar (2. Aşama). Birkaç on yıl, hatta birkaç yüzyıl sonra, geç evlenme, doğum kontrol yöntemleri ve cinselliğe ilişkin diğer bazı uygulamalar nedeniyle doğum oranları düşmeye başlar ve nüfus artışı yavaşlar (3. Aşama). En sonunda da, hem doğum hem de ölüm oranları nüfustaki değişimin başladığı noktadan çok daha alt bir seviyede düz ilerlemeye başlar ve denge yeniden kurulur (4. Aşama). Avrupa'daki demografik değişim ilk olarak Kuzey ve Batı Avrupa'da başlamış, daha sonra da Doğu ve Güney Avrupa'da görülmüştür. Bunun gelişmekte olan dünyada ortaya çıkması ise ancak 20. yüzyılda, aşıların, antibiyotiklerin ve DDT'nin yaygınlaşmasından sonra mümkün olabilmiştir.

20. yüzyılın sonlarına doğru, Avrupa'nın bazı ülkelerinde (ve Japonya gibi dünyadaki başka ülkelerde) doğum oranları ölüm oranlarının altına düşmüştür. Böyle bir durum oluştuğunda, nüfusun ortalama yaşı yükselmeye başlar ve nüfus düzeyleri ancak göçmenler sayesinde dengede tutulabilir.

Demografik değişim modeli.

tılandırılmasını sağladı. Bebek ve çocuk ölümleri yavaş yavaş azaldı; böylece hayatın en tehlikeli yılları –nüfusun en büyük yüzdesinin öldüğü dönem– hayatın ilk beş yılı olmaktan çıktı. Bundan daha da çarpıcı bir gelişme, daha büyük çocukların ve ergenlerin ölüm oranlarındaki azalma oldu. 1750'de Fransa'da, on yaşındaki bir çocuğun annesinden önce ölme olasılığı dörtte birdi; 1850'de bu olasılık önemli ölçüde azalmıştı (günümüzde ise altmışta birdir).

18. yüzyılda nüfusun arttığının farkında olan çoğu kişi, bunu sevindirici bir gelişme olarak görüyordu. Merkantilistler bu durumun ekonomik anlamda bir artısı olduğunu düşünüyorlardı; çünkü daha fazla insan demek hem daha fazla işçi hem de daha fazla tüketi-

ci demekti. 18. yüzyılın ortalarında ortaya çıkan ve Fizyokratlar olarak anılan bir grup Fransız ekonomist ise merkantilistlerin ticarete önem vermelerini eleştiriyor, bütün zenginliğin kaynağı olarak tarımı görüyorlardı. Fiyat denetimleri ve vergiler dahil olmak üzere tarım üzerindeki bütün kısıtlamaların ulusal zenginliği azalttığını ve ülkenin bünyesini, tıpkı insan vücudunu tıkayan pıhtı ve tıkanmalar gibi hasta ettiğini düşünüyorlardı; böylece *laissez-faire* ("bırakınız yapsınlar") deyiminin yaygınlaşmasını sağladılar. Ama Fizyokratlar da genelde kırsal kesimdeki nüfus artışını olumlu bir şey olarak görüyorlardı; çünkü nüfus artışı ülkelerin refahının gerçek kaynağı olan tarım ürünlerinde artış olasılığını sunuyordu. Ancak, artan nüfusun bu fazlayı tüketebileceğinden de korkuyorlardı. İngiliz iktisatçı Thomas Malthus (1766-1834) bu düşünceyi çok açık bir biçimde ortaya koydu. Malthus, *Essay on the Principle of Population* (1789, Nüfus İlkesi Üzerine Deneme) adlı kitabında nüfusun geometrik olarak, gıda üretiminin ise aritmetik olarak arttığını ileri sürerek artan nüfusun her zaman artan gıdayı tüketeceğini söyledi. Bu iddiasını kanıtlamak için matematik modellerden olduğu kadar tarihten de yararlanıyor ve tarihte nüfus artışını çoğu kez açlık, hastalık ve savaşın durdurduğunu söylüyordu. Kendinden sonraki iktisatçıların "Malthus sınırı" adını verdikleri noktaya Avrupa toplumunun ne zaman geleceğini ve bir felakete yol açacak çöküşün ne zaman gerçekleşeceğini bilemiyordu ama ahlaki kısıtlamalar ve (Malthus'un doğum kontrolü anlamında kullandığı) "günah" ile engellenmezse, böyle bir şeyin eninde sonunda olacağından emindi.

İlk sanayi ve imalathaneler

Artan nüfusun büyük bir çoğunluğu kırsal kesimde, doğrudan tarımla ilgili işlerde çalışıyordu. Daha çok tarla, daha çok hasat anlamına geliyordu, daha fazla uzmanlaşma da pazara daha fazla mal götürülmesi demekti. Yıl boyunca süren hayvancılıkta olduğu gibi, zeytin, şarap ve (kumaş için) keten tohumu gibi ticari ürünler de çok işgücü gerektiriyordu. İpek üretimi ise çok daha

emek-yoğun bir işti. İtalya'nın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kırsal kesimlerinde yaşayan kadınlara ve kızlara ekmek kapısı açıyordu; bu işçiler dut ağaçlarının yapraklarını topluyor, ipek kozaları yetiştiriyor, bu kozaları eğirerek ham ipek ipliği haline getiriyorlardı. İpek yapımı kadınlara uygun bir iş olarak görülüyordu; çünkü kadınların, daha doğrusu genç kızların erkeklere göre el becerilerinin ve konsantrasyonlarının daha gelişmiş olduğu düşünülüyordu, ki bu sıkıcı bir iş olan ipek eğirme işinde çok gerekliydi. Ayrıca bu iş için verilen son derece düşük ücretleri kabul etmeye hazır işçiler de yalnızca kızlardı. Ama kötü ışıkta sürekli olarak ipek eğirmenin gözlere verdiği zarar, çok yoksul kızların bile bu işi sürekli olarak yapmak istememesine yol açıyordu. İpek üreticileri yeterli işgücü bulabilmek için genellikle bir yetimhanenin tümünü tutmak zorunda kalıyorlardı (tabii çocukların fikrini almadan).

Toprak sahipleriyle varlıklı kiracı çiftçiler belli işler için birçok işçi çalıştırıyor, evlerinde çalışacak devamlı hizmetçiler tutuyorlardı. Hizmetçiler genellikle yerel iş panayırlarından yıllık olarak işe alınıyor ve işverenlerinin yanında en az bir yıl çalışmaları bekleniyordu. Hizmet süreleri çok ender olarak yazılı bir kontratla belirleniyor, genellikle küçük bir miktar para verilerek sözlü olarak yapılıyordu. İşverenleri onlara oda, yiyecek ve bazı giysiler temin ediyor, çok genç olanlar dışındakiler ayrıca yıllık maaş alıyorlardı. Bu maaş ancak yılın sonunda veriliyor, hatta hizmetçi evden ayrılmadan verilmiyordu; yani hizmetçiler hizmetçilik yaptıkları süre içinde kendi maaşlarını kullanması için işverenlerine ödünç vermiş oluyorlardı. Gençler hizmetçiliği daha sonra yapacakları evlilik için bir para biriktirme dönemi olarak görüyorlardı; ama bazen, Almanya'da, İsveç'te ve Finlandiya'da 18. yüzyıla kadar süren bir uygulama uyarınca, aileleri adına feodal borçları ödemek için çalışmaya devam etmeleri gerekebiliyordu.

Kırsal kesimde oturanlar ayrıca giderek el sanatları üretimine de başladılar; özellikle tekstil üretiminde kullanmak üzere tüccarların yakındaki kasaba ve şehirlerden getirdikleri işlenmemiş malzemeleri kullanıyorlardı. Kırsal kesimdeki bu ev sanayii ilk olarak Hollanda'da ve Flandre'da ortaya çıktı; buralarda tüccarlar şehir-

deki loncaların kalite, miktar, ücretler ve işgücü üzerine getirdikleri kısıtlamalardan kaçmayı amaçlıyorlardı. Kırsal kesimdeki işçiler genellikle kendi yiyeceklerini kendileri yetiştirdikleri için daha az paraya çalışıyorlardı. Tüccarlar ham yün veya keten satın alıyor, bunları iplik eğirmeleri için köydeki evlere dağıtıyorlardı. Daha sonra bu iplikler beyazlatma, boyama, dokuma ve son haline getirme işlemlerinin her biri için farklı evlere götürülüyor, böylece o zamanlarda söylendiği gibi, her eve bir iş dağıtılıyordu. Evlere dağılmış bu sistemde (*putting-out system*), her ev yaptığı iş için para alıyor ama üretimin her aşamasında malın asıl sahibi tüccar olduğundan, en büyük kârı o elde ediyordu.

Başlangıçta bu ev sanayii, yalnızca kışın yapılan veya aile üyelerinden yalnızca bazılarının düzenli olarak yaptığı bir yan işti, ama sonradan Avrupa'nın bazı yerlerindeki, özellikle de topraksız köylülerin çok olduğu bölgelerdeki aileler tam zamanlı çalışarak üretim yapmaya başladılar. Alman din reformcusu Sebastian Franck, Augsburg ve Ulm civarındaki bazı köyleri gezdikten sonra şu yorumu yapmıştı: "Sadece kadınlar ve genç kızlar değil, erkekler ve oğlan çocuklar da iplik eğiriyor. İnsan çelişkiler de görüyor; bu erkekler kadınlar gibi çalışıyor ve dedikodu yapıyorlar ama yine de her yerde bulunması istenecek cinsten gayretli, aktif, güçlü ve kavgacı insanlar."[2] 18. yüzyılda tekstil ürünlerine artan talep ile büyüyen kırsal kesim nüfusu bir araya gelince, Hollanda, Belçika, İngiltere, Rhineland ve Kuzey Fransa'daki bazı bölgeler tekstil üretiminde uzmanlaştı. Bu bölgelerde yaşayanlar için ücretler artık gıda üretiminin yanında bir ek kazanç olmaktan çıktı, onun yerini aldı ve uluslararası çaptaki pazar koşullarına tamamıyla bağımlı hale geldi. İktisat tarihçileri ücret karşılığı emeğin böylesine yaygınlaşması sürecine "proleterleşme" demektedirler; ayrıca bu süreçte ücretlerin çoğunlukla çok düşük olduğuna ve ailelerin, bütün bireyleri gün boyu çalışsa da, yine de yoksul kaldıklarına dikkat çekmektedirler. Ev halklarını iplik eğirme ve dokuma işlerinde çalıştıran tüccarlar ve yatırımcılar da aynı şekilde değişen modalara, siyasal koşullara ve hatta hava durumuna bağımlıydılar; ama akıllı ve şanslı girişimciler inanılmaz kârlar elde edebiliyorlardı.

İktisat tarihçileri bu yoğun dağınık manifaktür sistemine "ön-sanayileşme" (*proto-industrialization*) adını veriyor ve bu sistemin ekonomik olduğu kadar toplumsal etkileri de olduğunu belirtiyorlar. Avrupa'nın toprağın en bereketsiz olduğu ve tarımın bölgede yaşayanları ancak doyurabildiği bölgelerinde, girişimciler bütün bir ev halkına iş veriyorlardı ve ilk sanayi çoğunlukla cinsler arasındaki ayrımı ortadan kaldırıyordu. Franck'ten yapılan alıntıdan da anlaşılacağı gibi, bütün işlerde kadınlar, erkekler ve çalışacak kadar büyük çocuklar birlikte çalışıyorlardı. Hatta ev sanayii cinsiyet rollerini de değiştirebiliyordu; kadınlar iplik üretirken, 18. yüzyılda bir gözlemcinin belirttiği gibi, "erkekler, çalışkan eşlerini iş yaparken rahatsız etmemek için ... yemek yapıyor, ortalığı süpürüyor ve inekleri sağıyorlar"dı.[3] Bu gibi bölgelerde emek maldan daha önemli bir ekonomik değer haline geldi, bu da daha erken yaşta yapılan evliliklere, ailelerin çocukları üzerinde daha az söz sahibi olmalarına ve doğurganlıkta daha hızlı bir artışa sebep oldu. Bazı tarihçiler bu durumun ailedeki genç kadınlara daha büyük bir güç ve daha fazla bağımsızlık duygusu vermiş olabileceğini öne sürmüşlerdir, ama erkeklerin de daha özgür olması ve bu durumun genç kadınların baştan çıkarılıp terk edilmesi riskini artırdığı gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, durumun dengelendiği söylenebilir.

Ön-sanayileşme Avrupa'nın diğer yerlerinde, özellikle kadınlar arasında, mevsimsel işsizliğin yüksek düzeyde olduğu bölgelerde başladı. Fransa'daki bazı yerlerin de aralarında bulunduğu bu bölgelerde bütün ev halkı yerine ailenin bazı kadınları işe alınıyor, erkekler ise ücretli tarım işçiliği yapmayı sürdürüyorlardı. Bu gibi yerlerde ev işleri paylaşılmıyor ve cinsler arası roller değişmiyordu; çünkü erkeklerin işleri daha yüksek ücretliydi ve genellikle evden uzakta çalışıyorlardı, bu yüzden kadınlar ev işlerinin de çoğunu yapmayı sürdürüyorlardı. Bu bölgelerdeki ilk sanayi kadının durumunda büyük iyileşmelere yol açmadı; çünkü kadınların kazandığı ücretler aileye ek bir gelir sağlıyordu ama bu gelirin ne zaman ve nasıl harcanacağına karar verenler hâlâ ailenin erkekleriydi. Onlar da bu parayı tavernalarda, 18. yüzyılda ise kafelerde topla-

narak kendileri harcıyorlardı. Augsburg'daki kadın iplik işçilerinin, şehir engellemeye çalışsa da, aileleriyle veya bir dokuma ustasının evinde yaşamaktansa ücretlerini bir havuzda biriktirerek birlikte yaşamayı tercih etmiş olmalarının sebebi bu olabilir.

Girişimciler, nüfusun yeterince yoğun olduğu kırsal alanlarda, işleri evlere dağıtmaktansa bazen işçilerin hepsini tek bir çatı altında toplamayı tercih ediyorlardı. "İmalathane" denilen yerler açılıyor, burada girişimciye ait olan el aletleri ve elle çalışan makineler kullanılıyor ve sıkça yapılan kalite kontrolleri sonrasında işçiler parça başı ücret alıyorlardı. İşçi olarak kadınlar tercih ediliyorlardı; çünkü onlar hem daha düşük ücretle çalışıyorlardı hem de ellerinin daha yatkın ve hünerli olduğu düşünülüyordu; ama yatırımcılar bu kadınların aynı zamanda kaba ev işleri ve mevsimlik tarla işçiliği yaptıklarının ve ellerinin şiş ve çatlak olduğunun farkında değillerdi. Bu yüzden her ürettikleri aynı kalitede olmuyor ve sık sık kalitesiz iş çıkardıkları için ücretleri düşürülüyordu.

18. yüzyılda, şehirlerde ve kasabalarda da imalathaneler açıldı; bu imalathaneler genellikle henüz loncası kurulmamış yeni sanayi dallarının kurulduğu veya loncaların çok etkili olmadığı şehirlerde bulunuyordu. Bu bölümün başında gördüğümüz gibi, Glickl bas Judah Leib'in de Hamburg'da böyle bir pantolon imalathanesi vardı. Bu imalathanelerdeki koşullar çoğunlukla nahoş ve sağlıksızdı; havada kumaş lifleri uçuşuyor, kaynatma kazanları yüzünden işçilerin giysileri hep nemli oluyordu. Ücretler çok düşüktü, ama gençler evlerde hizmetçilik yapmaktansa imalathanede çalışmayı tercih ediyorlardı; çünkü bu işten az da olsa boş zaman kalıyordu ve işçilere daha büyük bir bağımsızlık duygusu veriyordu. Ancak 18. yüzyılda şehir imalathaneleri kırsal kesimdeki üretimin önüne geçemedi. 1740'larda Silezya'da (Avusturya'da bir bölge) keten kumaşın yüzde 80'inden fazlası kırsal bölgelerde üretiliyordu; 1780'lerde ise Paris'in kuzeyindeki Picardy'de yoğun bir ilk sanayinin kurulduğu dokuma tezgâhlarının yaklaşık yüzde 75'i kırsal kesimdeydi.

Başlangıçta "ön-sanayileşme" terimini icat eden iktisat tarihçileri bu olguyu loncalardaki el üretimiyle başlayıp Sanayi Devri-

mi'ndeki makineli fabrikalarla son bulan tarihsel bir sürecin orta aşaması olarak görmüşlerdir. Bu düşünceye göre, bu süreçte başı çeken İngiltere olmuş ve her aşama bir önceki aşamayı çağdışı bırakmış ve değişmeden kalan bölgeler ekonomik açıdan geri kalmışlardır. Oysa daha yakın zamanlardaki iktisat tarihçileri böyle tek bir gelişim çizgisi yerine, birbiriyle aynı zamanda yer alan ve iç içe geçen farklı üretim biçimlerinin varlığını vurgulamışlardır. 18. yüzyılda bazı yerlerde kumaş dokumacılığı imalathanelere taşınmıştı, ama giysi yapılması için bu kumaşlar hâlâ birilerinin evlerine gönderiliyordu; yani bu durumda, imalathaneler ev üretimini azaltmamış, aksine artırmıştı. Maden tasfiyeciliği gibi bazı sanayiler fabrikaların dışında makineleşmişti; Sanayi Devrimi'ni başlatan makineler de fabrikalarda değil, lonca üyesi olan dükkânlarda üretiliyordu. 18. yüzyılın sonlarına doğru, buharla çalışan bıçkıhaneler marangozların kendi dükkânlarında mobilya yapmak için kullandıkları keresteyi üretiyordu. Bu gibi durumlarda zanaatkârlar, malzeme temini açısından ve bitmiş malların satışı bakımından kapitalist girişimcilere kendilerinden öncekilere göre daha fazla bağımlı olsalar da, yeni üretim sistemleri tarafından dışlanmıyor, aksine bu sistemlere uyum sağlıyorlardı.

Loncalar 17. yüzyıl boyunca Avrupa'nın birçok yerinde gücünü sürdürdü; hatta 18. yüzyıl, İsveç ve Avusturya gibi bazı yerlerde loncaların en güçlü oldukları zamandı. Şehir, prenslik ve krallık yönetimleri ekonomiyi düzenlemek için loncalar aracılığıyla çalıştılar. Fransa'da Maliye Bakanı Jean-Baptiste Colbert kalite, fiyat, üretim süreçleri, rekabet, üyelik ve lonca sistemine ilişkin birçok konuda yüzlerce tüzük çıkarttı. Bu, diğer devletler tarafından da benimsenen bir politika oldu. Ayrıca, özellikle bu yapılmadığı takdirde kamu desteğine gereksinim duyacak olan gruplar için yeni loncalar da kurdu. Örneğin 1675'te Paris'te sadece kadınların üye olduğu bir terzilik loncası kurdu; çünkü kadınlar birçok loncaya kabul edilmiyorlardı ve "bu, hayatlarını düzgün bir biçimde kazanmalarının tek yoluydu."[4] Bu tür düzenlemelerin uygulatılması, özellikle de ürünlere artan talebi loncaların karşılayamadığı büyümekte olan şehirlerde zordu. Bu boşluğu doldurmak için kırsal ke-

sime iş dağıtan girişimciler, bazı ürünleri, özellikle de tekstil ürünlerini sağlıyordu; bazı zanaatkârlar da giysi, ayakkabı, ekmek ve başka ürünleri, lonca üyeliği ve onayı olmadan yapıyor, gizlice satıyor, şehirden şehre kaçak olarak götürüyorlardı. Yani aslında ekonomi, düzenlemelerin öngördüğünden çok daha esnekti, hatta düzenleyici yapının kendisi bile bireysel inisiyatife ve rekabete fırsat veriyordu.

Kalfalar bu esnekliğe şiddetle karşı çıkıyorlardı; çünkü loncaya bağlı olmayan işlerin mevcut işyerlerini azalttığını veya sanatlarının onurunu zedelediğini düşünüyorlardı. Bağlı oldukları derneklerin desteğiyle grevler yaptılar, lonca üyesi olmayanlarla yan yana çalışmayı reddettiler ve bazı dükkânlarla, içindeki malları tahrip ettiler. Almanya'da lonca üyesi olmayanlara *Bönhasen* diyorlar ve onları dövüyorlardı (*Bönhasen*, "ambar faresi" anlamına gelen bir sözcüktü; çünkü bu insanların ambardan yiyecek çalan fareler gibi kalfaların ekmeğini çaldıkları düşünülüyordu). Almanya'da kalfaların meslek onuru ilkelerini gevşetmelerini ve boykotlara veya cezalandırmalara son vermelerini emreden bir imparatorluk fermanı 1720'lerde, 1730'larda ve daha sonra 1790'larda grev ve isyan dalgalarına yol açtı. Aynı şey 1770'de Avusturya'da, Maria Theresia'nın kalfalardan lonca üyesi olmayan meslektaşlarını kabul etmelerini istemesinden sonra da oldu. Kalfalar aynı zamanda yeni imalathanelere de karşı çıktılar; 1794'te Berlin'de kurdele yapan kalfalar yeni açılan bir kurdele fabrikasını bastılar, içeride çalışan genç kadınları dışarı çıkartıp dövdüler.

Çoğu ekonomi gözlemcisi için kalfaların esnekliğe ve değişime karşı çıkışı daha genel bir sorunun simgesiydi. 18. yüzyılın sonunda bazı iktisat planlamacıları, kalfa dernekleri, loncalar, tüccar dernekleri gibi birliklerin büyümeye engel olduğunu düşünüyor ve serbest ticaretle hükümet denetimi altında olmayan pazarların egemen olduğu bir ekonomik liberalizm istiyorlardı. Adam Smith *Milletlerin Zenginliği* (1776) adlı kitabında, bu tarz birliklerin denetimindeki ekonomi sektörlerini eleştiriyor, bütün ekonomik çabalarda serbest pazarı savunuyordu. Smith'in iddiasına göre bu "ortak çıkara" en büyük hizmeti yapacak olan şeydi; çünkü "fa-

Belge 34 On bir yaşındaki bir çocuğun çıraklık sözleşmesi, Paris 1610

Çocuklarını çırak olarak veren ebeveynler ve vasiler, bunu çoğunlukla noterlikte hazırlanan bir sözleşme aracılığıyla yapıyorlardı. Aşağıdaki belgede, bir kadın oğlunu kendisini uzun zaman önce terk etmiş olan kocasının da yaptığı iş olan kurdele ve süs imalatçılığı işine çırak olarak vermektedir.

Kendi ifadesine göre dokuz yıl önce Paris'teki kurdele ve süs ustası Mahis Deslandres tarafından terk edildiğini söyleyen Marie Frevel, Mahis Deslandres ile adı geçen Frevel'in oğulları 11 yaşındaki Adam Deslandres'ı üç yıl süreyle hizmet etmesi ve çalışması için verdiğini ve işe yerleştirdiğini ve Frevel'in bu işte tam bir sadakatle çalışacağına söz verdiğini söylemektedir. [Oğlunu] Paris'te saygıdeğer bir kurdele ve süs ustası olan Henry Camue'nün yanına vermiştir.

Camue, Adam Deslandres'ı söz konusu süre için almış ve kabul etmiştir; bu süre içinde çocuğa kendi sanatını ve bu sanatın gerektirdiği her şeyi göstermek ve öğretmekle, ısınma, yatacak yer, yiyecek ve aydınlanma ihtiyaçlarını sağlayıp gidermekle ve ona uygun olduğu gibi iyi davranmakla yükümlüdür ve böyle yapacağına söz vermektedir.

Frevel, oğlunu verdikten sonra söz konusu sürede onun giysi, çarşaf, ayakkabı ve konumunun gerektirdiği diğer giyim ihtiyaçlarını temin edecektir.

Bu hizmetin sağlanması konusunda taraflar, Frevel'in oğluna söz konusu desteği sağlayabilmesi için Camue'nün Frevel'e veya onun adına bir başkasına vermeye söz verdiği ve ödemeyi taahhüt ettiği 18 livres tournais miktarında mutabık kalmışlardır ... Bu anlaşmanın yapılması sırasında adı geçen işçi de hazır bulunmuş, ustasına sadakatle hizmet edeceğine, onun iyiliği için çalışacağına, bir kayıp olduğunu fark ederse ustasını uyaracağına ve söz konusu süre boyunca kaçmayacağına veya başka bir yerde çalışmayacağına söz vermiştir.

Eğer kaçar veya işe gitmezse adı geçen Frevel oğlunu şehirde ve Paris'in varoşlarında arayacağına ve onu bulursa söz konusu hizmet süresini tamamlaması için geri getireceğine söz vermektedir ...

Bu belge, aşağıda imzası olan noterlerin bürosunda 1610 yılının Aralık ayının yirmi ikinci günü olan çarşamba öğleden sonra hazırlanmış ve geçerlilik kazanmıştır. Adı geçen Frevel yazmayı ve imza atmayı bilmediğini beyan etmiştir.

(Paris, Archives Nationales, Minutier central, Etude X/15, Aralık 22, 1610, çev. Carol Loats, kaynak Monica Chojnacka ve Merry Wiesner-Hanks, der. *Ages of Woman, Ages of Man: Sources in European Social History, 1400-1750* [Londra: Longman, 2002], s. 24.)

kir bir insanın gücünü ve geleneğini kendisine uygun gelen herhangi bir şekilde kullanmasını engellemek, bu en kutsal güveni ihlal etmek ... ve hem işçinin hem de onu işe almak isteyen kişilerin özgürlüğünü kısıtlamak demektir."[5]

Aynı yıl, Fransa maliye genel müfettişi Anne-Robert-Jacques Turgot (1727-1781) loncaları kapattı ve tarifelerin kaldırılmasını

ve hükümetin ekonomiye müdahalesinin durdurulmasını istedi. Ancak bu Fransız hükümetinin birçok üyesi için fazlasıyla köklü bir değişiklikti; çünkü onlar yerleşik usta-kalfa-çırak hiyerarşisinin sona erdirilmesi durumunda ortaya çıkabilecek toplumsal ve ekonomik anarşiden ürküyorlardı. Aylar sonra kralı, Turgot'yu kovması için ikna ettiler. 1791'de, Fransız Devrimi'nin ortasında, loncalar bir kez daha kaldırıldı; aynı şey kısa zaman sonra Avrupa'nın başka yerlerinde de gerçekleşti. Çoğunlukla yasadışı oldukları ve gizli çalıştıkları için kalfa dernekleri daha uzun süre yaşadı; ama 19. yüzyılın ortalarında ekonomik liberalizm ilkeleri hemen hemen yerleşmiş ve hükümetin ticaret ile ekonominin başka yönleri üzerindeki düzenleyici etkisi büyük ölçüde ortadan kalkmıştı.

Sanayi ve Sanayi Devrimi

Sanayi üretimi, hammadde ve araçların sağlanması için bir mal sahibine bağlı olan büyük bir işgücü tarafından, tek bir malın veya birkaç değişik malın toptan üretimi demektir. Sanayinin çoğunlukla Sanayi Devrimi olarak tanımlanan gelişim öyküsü sanayinin başlangıcını, genellikle 18. yüzyılda İngiltere'deki tekstil üretimine bağlar. 7. bölümde gördüğümüz gibi, Yeni Dünya'daki plantasyonlarda şeker gibi tek bir şeyin toptan üretimi yapılıyor, bu üretimde üretim araçlarına sahip olmayan büyük bir köle işgücü kullanılıyordu; aynı şey Yeni Dünya madenlerinde de yapılıyor, buralarda da binlerce, belki de milyonlarca kişi gümüş ve altın çıkarma işinde çalışıyordu. Doğu Avrupa'da soylu toprak sahipleri yüzlerce, hatta binlerce serfi kontrol ediyor, onları küresel pazarda satılmak üzere tahıl üretiminde kullanıyorlardı. Geleneksel yönetici sınıfı olan aristokratlar bu büyük çaplı girişimlerin çoğunu kontrol ediyor, elde edilen kârları giderek daha lüks hale gelen bir yaşam tarzı için tüketim maddeleri satın almakta kullanıyorlardı.

Avrupa'daki hükümetler 18. yüzyıldan çok daha önce de sanayi atılımlarında bulunmuşlardı. Venedik şehrinin gemi ve silah ya-

pımı için işlettiği Arsenal'de (silah yapılan yer) beş binden fazla işçi çalışıyordu ve Venedik ile müttefiklerinin 1571'de Türkleri yendikleri İnebahtı Savaşı'nda kullanılan gemilerin yüzden fazlası burada yapılmıştı. İdareciler ve teknik uzmanlar üretimin her aşamasını denetliyorlardı; üretim o kadar randımanlıydı ki, mecbur kalınırsa işçiler birkaç hafta içinde bir kadırga yapabiliyor veya bir kadırgayı birkaç saat içinde savaşa hazır şekilde donatıyorlardı. Ortaçağdaki feodal ordularla karşılaştırıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve daha sonraları da Batı Avrupa'daki diğer devletlerin orduları, çapları ve levazım sistemleri bakımından da sanayileşmişti. XIV. Louis'nin maliye bakanı Colbert'den ihaleler alan Fransız askeri levazım imalatçıları yüzlerce işçi çalıştırıyorlardı.

İşgücü ve üretim bakımından, 19. yüzyılın sonlarına kadar tarım, madencilik ve askeri operasyonlar, kapitalist girişimciler tarafından örgütlenen üretime göre çok daha büyük çaplıydı. Ancak, 17. yüzyılın sonunda, sadece birkaç düzine işçi çalıştıran küçük işletmelerin ve imalathanelerin sayısındaki artış, iktisat tarihçilerinin sanayinin başlamasında en önemli önkoşul olarak gördükleri şeyi, yani ucuz mamuller için geniş bir pazar yaratmıştı. Özellikle tarım mevsimi dışında kalan zamanlarda aileler ve bireyler daha uzun saatler çalışıyor, böylece hem pazar için mal üretmiş oluyor hem de başkaları tarafından yapılan malları satın almak için para kazanıyorlardı. Böylece Avrupa'daki mal tüketiminin kendisi, yeni üretim biçimlerinin ortaya çıkması için en önemli itici güç oluyordu.

Bu ürünlerin en önemlisi kumaştı. Avrupa'da üretilen ve giyilen kumaşların çoğunluğunu yünlüler oluşturuyordu; birkaç yüzyıl boyunca en kârlı kumaş türünü, çalıştırılabilmesi için birkaç dokumacı gereken büyük dokuma tezgâhlarında üretilen lüks ince kumaş oluşturmuştu. 16. yüzyılın sonunda girişimciler daha kolay boyanan, daha hafif ve ucuz yünlü veya yünlü pamuklu, yünlü keten ve pamuklu keten (bu tür kumaşlara dimi deniyordu) karışımı kumaşlar için bir pazar oluştuğunu fark ettiler. İngiltere'de "yeni kumaşlar" denen bu daha hafif kumaşlar uzun za-

mandan beri şehirlerdeki loncaların üretmekte olduğu yüksek kaliteli kumaştan daha sağlam değildi, ama kırsal kesimde uzun süreli bir lonca eğitimi almamış olan aileler tarafından kolayca ve çabucak üretilebiliyordu. Kalitesinin düşük olması aslında iyi bir şeydi; çünkü bu, insanların daha sık giysi satın almak zorunda oldukları anlamına geliyordu; bu durum hem talebi artırıyor hem de insanların değişen modaya uymalarını sağlıyordu. Londra ve Paris gibi moda meraklısı şehirlerde modaya uymak giderek daha önemli olmaya başlamıştı.

Yeni makineler aynı zamanda 17. yüzyılda önemli moda malzemesi olan birkaç ürünün üretiminin artmasını da hızlandırdı. Bir ayak üzerinde çakılı şişleri olan pantolon çerçeveleri pantolon ve eldiven örülmesini çok daha hızlandırdı; örgü pantolonlar çabucak, dokunmuş pantolonların yerini aldı. Çünkü bunlar bacakları daha güzel sarıyordu. Kozaları açan ve ipek iplik eğiren makineler ipeği biraz ucuzlattı; böylece orta sınıf şehirliler gündelik yün pantolonlarının yanı sıra en azından bir ipek pantolon sahibi olabildiler. Suni veya pamuklu ipliklerin yaygın olarak kullanılmaya başlamasından önceki bir çağda, ipek pantolon ve iç çamaşırlar gerçek bir konfor sağlıyordu. Başka insanlar tarafından görülebilen moda anlamında ise, kurdele tezgâhları bir defada on iki veya daha fazla kurdele üretebiliyor ve şapkalar ve yakalar için kurdeleyi ucuz bir süsleme malzemesi haline getiriyordu. Dantel boyunluklar ve yakalar da çok yaygınlaştı (boyları da büyüdü); dantelcilik Hollanda'da, Belçika'da ve Fransa'nın bazı bölgelerinde önemli bir ev sanayii haline geldi; bunun sonucunda da desen işlenmesini kolaylaştıran karton kalıpları olan özel dantel tezgâhları icat edildi.

17. yüzyılın sonunda Hollanda ve İngiliz Doğu Hindistan Şirketleri tarafından Hindistan'dan ithal edilen pamuklu kumaşlar da Avrupa pazarına girdi. Tüketiciler bunları hemen kapıştılar, çünkü bu kumaşlar hafifti, cilde teması hoş bir duygu veriyordu, iplik halinde boyanmış olanların çok canlı renkleri oluyor ve bu renkli ipliklerden kareli veya çizgili kumaşlar dokunmuş oluyordu, kimilerinin üzerlerinde ise ya renkli desen baskılar vardı veya çok renkli

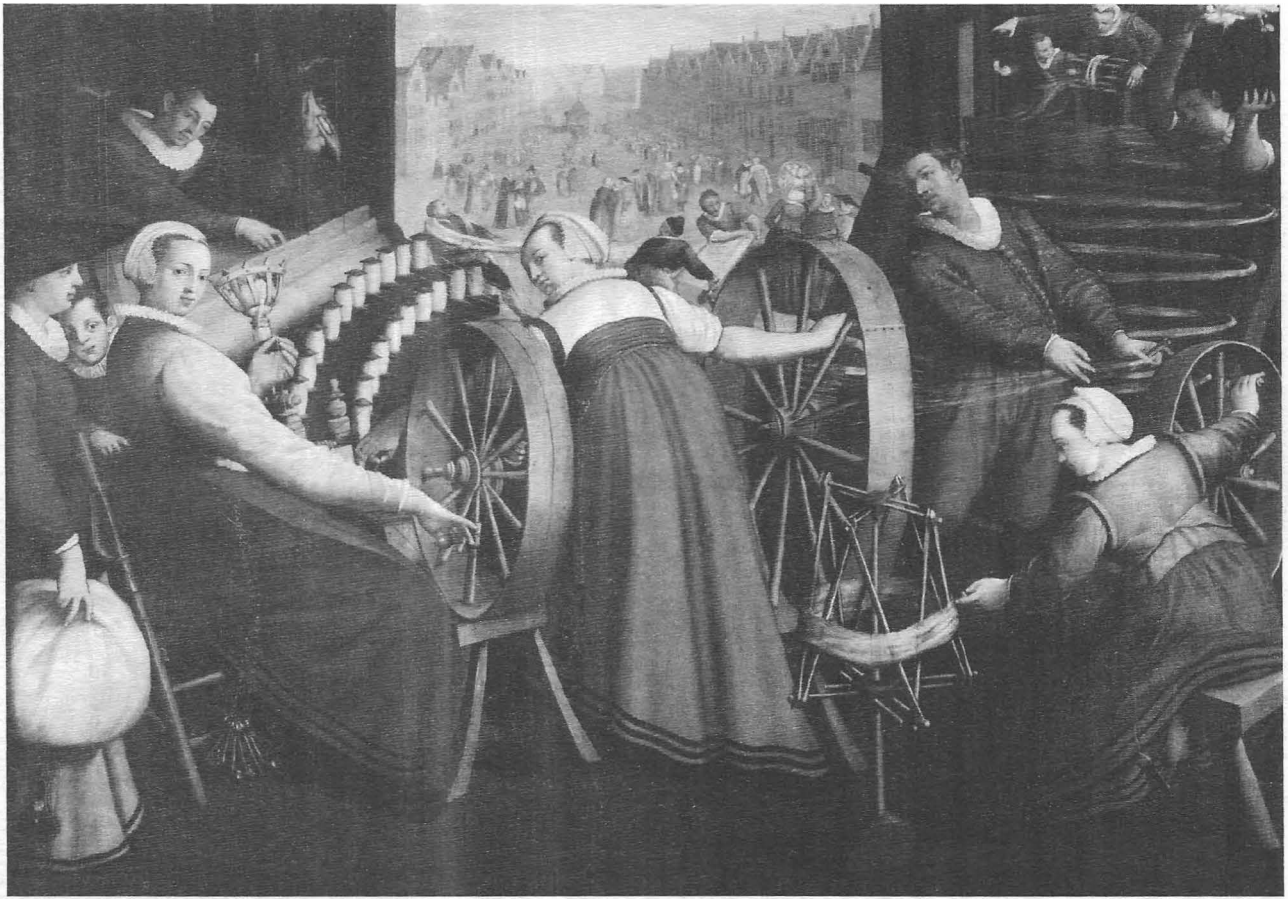
muhteşem desenler boyanmıştı. O günlerde yazanlar "calico [basma] çılgınlığı" diye bir şeyden söz ediyor ve bu kumaşları her sınıftan kadın giydiği için toplumsal sınıflar arasındaki ayrımların ortadan kalktığından yakınıyorlardı. Merkantilist hükümetler ise halkı yerel olarak üretilmiş kumaşları satın almaya ikna etmek amacıyla Hint mallarına ya yüksek gümrük vergileri koydular ya da tamamen yasakladılar. Ancak, Britanya hükümetinin bu malları giderek artan yasaklama çabalarına karşın, 1740'ta İngiliz Doğu Hindistan Şirketi tarafından ithal edilen Asya mallarının yüzde 80'ini Hint kumaşları oluşturuyordu. Avrupalı imalatçılar Hint kumaşlarını taklit etmeye de çalıştılar; ama başlangıçta bunu ancak ithal Hint ipliğiyle yapabiliyorlardı; çünkü Avrupalılar dokuma işlemi sırasında kopmayacak kadar sağlam pamuklu iplik üretme konusunda başarılı değillerdi. Başlangıçta Avrupa kumaşları Hint kumaşlarına göre çok kalitesizdi ama Hint pamuklularının aynısını yapabilme arzusu İngiltere'deki makinecilerin ve yatırımcıların, İngiliz pamuklu kumaşlarının dünya pazarında rekabet edebilmelerini sağlayan daha sağlam ve daha ince pamuk iplikleri üreten makineler icat etmelerine ve bütün Atlantik dünyasında sevilerek kullanılan indigo mavisi baskı yapma yöntemleri geliştirmelerine yol açtı.

Hammaddeyi kumaşa dönüştürmek çok aşamalı bir süreçtir ve bu süreçlerin herhangi biri tıkanmaya yol açabilir. Başlangıçta sorun iplik eğirmekti. Tek bir el tezgâhı dokumacısı bir günde, yün ve ketende yirmi, pamukta ise on tarakçı ve iplik eğiricinin bir günde ürettiği ipliği kullanabiliyordu. Bu yüzden yatırımcılar ve merkantilist hükümet yetkilileri daha fazla iplik eğrilmesini teşvik etmek için birçok plan önerdiler ve uygulamaya koydular. Bunların çoğu, yetkililerin kullanılmaya hazır bir işgücü havuzu olarak gördükleri kadınlara ve çocuklara yönelikti. Gerçi daha önce söylediğimiz gibi, kırsal kesimin bazı bölgelerinde hem erkekler hem de kadınlar iplik eğiriyorlardı, ama iplik eğirmek esasen kadın işi sayılıyordu. Yetkililer yetimhanelere iplik eğirme odaları koydular, en fazla iplik eğiren kadınlara ödüller dağıttılar, iplik eğirmeyi kabul eden kişilerin borç para almalarını kolaylaştırdılar ve yoksul çocuklar için iplik eğirme okulları kurdular. İngiltere'de yoksulluk

yasasını uygulayan yetkililer, kendilerine çıkrık alacak parası olmayan yoksul kadınlara alet sağlayan iplik eğirme atölyeleri açtılar. Hastanede veya hapishanede yatan kadınların, bakım masraflarının bir kısmını karşılaması için iplik eğirmeleri bekleniyordu, bazı şehirlerdeki fahişelerin de genelev halka kapalı olduğu zamanlarda, günde belli sayıda makara iplik üretmeleri gerekiyordu.

İplik eğirme ücretleri düşüktü, ama yine de gitgide daha fazla kadın ya işin az olduğu mevsimlerde ek iş olarak ya da tam zamanlı iş olarak iplik eğiriyordu. İngiltere'de 17. yüzyılda o kadar fazla sayıda kadın iplik eğirme işinde çalışıyordu ki, "eğirici" (*spinster*) sözcüğü evlenmemiş kadınlar için kullanılan standart terim haline geldi. Kadınların çoğu evlerinde veya yaşadıkları odalarda çalışıyorlardı, ama özellikle Almanya ve Fransa'da bazen akşamları çıkrıklarını, örekelerini ve iğlerini alıp bir araya gelerek hep birlikte iplik eğiriyorlardı. Büyük oranda evlenmemiş kadınlardan oluşan bu topluluğa genç erkekler de ilgi gösteriyorlardı, bu nedenle iplik eğirme toplantılarında şarkılar söyleniyor, şakalaşılıyor, içki içiliyordu. Dini ve resmi yetkililer bu toplantılarda olan şeylerden kaygı duymaya başlayıp bunları yasaklamaya çalıştılar. Merkantilist reformcular ise genç erkeklere eş adaylarının becerilerini ve çalışkanlıklarını kıyaslama olanağı vermesi bakımından aslında bu tarz toplantıların mutlu evlilikler kurulmasına yaradığını ve genç işçiler arasında rekabet yarattığı için de üretim seviyesini artırdığını savunuyorlardı.

Zaman içinde şehirlerde açılan ve kadınların erkek bir denetçinin gözetiminde çalıştıkları imalathaneler bu toplantıların yerini almaya başlayınca, yetkililer rahatladılar. İngiltere'de iş organizasyonundaki bu değişim yeni makinelerin geliştirilmesiyle hız kazandı. İlk zamanlardaki iplik eğirme makineleri ya ipliği kopartıyor ya da hep aynı kalınlıkta üretemiyordu, ama 1760'larda ve 1770'lerde James Hargreaves'in iplik eğirme makinesi, Richard Arkwright'ın eğirme tezgâhı ve Samuel Crompton'ın iplik makinesi gibi yeni makineler sayesinde hem daha sağlam ve daha ince iplik üretilmeye başlandı, hem de tek bir işçinin aynı anda birkaç iplik eğirebilmesi sağlandı. Bu makineler pamuklu iplik için geliştiril-

Şekil 32 Isaac Claesz van Swanenburgh'un (1537-1614) Hollanda'da iplik eğiren ve yün dokuyan işçileri resmeden tablosu, yaklaşık 1600. Ön plandaki kadınlar iki farklı tip makaraya sardıkları ipliği eğirmek için büyük çıkrıklar kullanmakta, sol üst köşedeki erkek kumaş dokumakta, arka plandaki insanlar da kumaş esnetip yün sarmaktadır. Bu ev atölyesi hem Hollandalıların çalışkanlığının simgesi hem de su gücüyle çalışan makinelerin icadından önceki dönemde yapılan kumaş imalatında kullanılan en verimli yöntemlerin gerçeğe uygun bir temsilidir.

mişti, ama 18. yüzyıl boyunca Avrupa'da en çok üretilen kumaş olmayı sürdüren yünlü kumaş ipliğine de uyarlanabiliyordu. 1790'larda İngiltere'deki eğirme makinelerinde birkaç yüz iğ oluyordu; bu da evlerde iplik eğirmeyi sona erdirdi.

Yatırımcılar hemen ilgilerini bu mekanik tezgâhlara çevirdiler, ama bunların kullanımı 19. yüzyıldan önce yaygınlaşmadı ve çıkrık makinelerinin icadından sonraki 30-40 yıl boyunca dokumacılık hâlâ el tezgâhlarını kullanan dokumacılar tarafından yapılmayı sürdürdü. Kumaş üretiminin son aşaması da makinelerle yapılmaya başladı. Suni kimyasallar çırpıcıda kullanılan külün, idrarın ve kille ağartmada kullanılan güneşin yerini aldı. Kumaş desenleri kalıplarla basılmak yerine kumaşı boyalı bir silindirden geçirerek elde edilmeye başlandı.

18. yüzyıl boyunca yünlü imalatı arttı, ama pamuklu imalatı daha hızlı bir artış gösterdi; 1770-1800 arasında İngiltere'nin ithal ettiği ham pamuk miktarı on ikiye katlandı. Bu artış İngiltere'nin denizaşırı imparatorluğu ile doğrudan ilişkiliydi; çünkü hem ham pamuk arzı hem de bitmiş kumaşa olan talebin çoğu buradan geliyordu. Daha hafif ve renkli pamuklu kumaşlar Avrupa'da çok beğeniliyordu, ama tropik iklimlerde ve yazları çok sıcak geçen, yani pamuğun en kolay yetiştiği yerlerde daha çok aranıyordu.

Çıkrık makinesi elle çalıştırılabildiği için ev sanayiine uygundu, ama eğirme tezgâhı ile eğirme makinesi için bir dış enerji kaynağı gerekiyordu. Başlangıçta bu kaynak akarsulardan sağlandı ve önce İngiltere'de daha sonra da Avrupa'nın diğer yerlerinde ve Kuzey Amerika'da çıkrıkçılar genellikle kırsal kesimdeki çayların ve ırmakların kıyısında kuruldu. Uygun ırmak sistemlerinin bulunduğu bölgelerdeki şehirler pamuk üretiminin ve pamuk ticaretinin merkezi haline geldiler ve nüfusları birden arttı; örneğin İngilizlerin pamuklu üretiminin en önemli merkezi olan Kuzeybatı İngiltere'deki Manchester'ın 1760'da 17.000 olan nüfusu 1830'da 180.000'e çıktı.

Ancak su enerjisiyle çalışan makineler sınırlı bir coğrafyada kullanılabiliyor ve kuraklık veya suyun donması gibi koşullardan etkileniyordu, bu yüzden başka enerji kaynaklarının aranmasına

ihtiyaç duyuldu. Başlangıçta maden ocaklarından dışarı su pompalamak için geliştirilmiş olan buharlı makine bu kaynağı sağladı. İngiliz alet satıcısı Thomas Newcomen'in (1663-1729) geliştirdiği buharlı makine gibi ilk buharlı makineler, pistonların içinde vakum yaratıp bununla suyun emilmesi esasına dayanıyordu; 1730'larda Newcomen'in makineleri birçok Avrupa ülkesindeki kömür, bakır ve demir madenlerinden dışarı su pompalanmasında kullanılıyordu. 1760'larda İskoç mühendis ve aygıt yapımcısı James Watt (1736-1819), Newcomen'in buhar makinesine ayrı bir buhar yoğunlaştırma bölmesi ekleyerek bu makinenin verimliliğini, yani yakılan birim kömür başına elde edilen enerji miktarını çok artırdı. Watt'ın buhar makineleri, pamuk ipliği makinelerine, buharlı çekiçlere, körüklere ve 1783'te Fransa'da olduğu gibi buharlı bir gemiye uygulanarak sanayinin başka dallarında da kullanıldı. İngiliz çömlekçi Josiah Wedgwood (1730-1795) kömürle çalışan buhar makinesini çömlekçilikte kullanılacak şekle sokarak toptan porselen üretimine başlayınca porselen fiyatı çoğu kişinin satın alabileceği düzeye düştü.

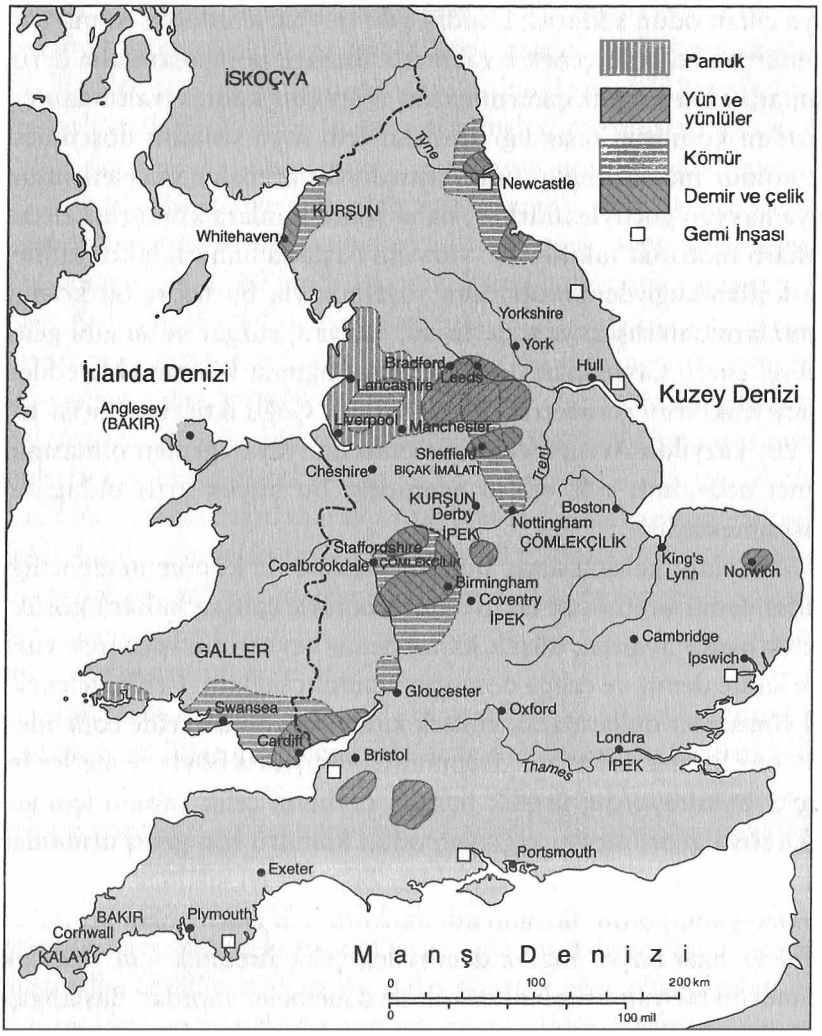
Watt başka aygıt yapımcılarıyla çalışarak deliciler, torna ve planya tezgâhları gibi metal işlemede kullanılan makineleri daha ince işler yapabilecek şekilde geliştirdi ve böylelikle ürettiği motorlarının parçaları sızıntı yapmayacak şekilde birbirine uymaya başladı ve verimlilikleri arttı. Aynı zamanda pistonların hızını artıran ve düzenleyen düzenekler de geliştirdi ve pistonların ileri-geri hareketini bazı makinelere daha uygun düşen dairesel harekete dönüştürdü. 1800'lerin başında, daha önceleri ahşaptan yapılan birçok makine ile makine parçası artık, çok daha dayanıklı olan demirden yapılmaya başlanmıştı.

Buharlı makineler için ucuz yakıt gerekiyordu; bu yakıt da Avrupa'nın birçok yerinde, özellikle de İngiltere'de kömür anlamına geliyordu. (En zengin kömür yataklarından biri Kuzey İngiltere'deki Newcastle yakınlarındaydı; İngilizcede gereksiz bir işi anlatmak için "tereciye tere satmak" anlamındaki "Newcastle'a kömür götürmek" deyiminin kaynağı burasıdır.) Kömür, yakıldığı zaman duman ve koku çıkarıyordu; ama 17. yüzyılın ortalarında or-

taya çıkan odun sıkıntısı, Londra gibi büyük şehirlerde ısıtma için kömürden başka seçenek bırakmadı. Buharlı pompalar daha derin damarlardan kömür çıkartılmasını mümkün kıldı, yeraltından çıkartılan kömürün taşındığı arabalar için raylı yolların döşenmesi de kömür madenciliğini kolaylaştırdı. Bu arabalar önceleri insan veya hayvan gücüyle itilirken, daha sonra bunlara kömürle çalışan buharlı motorlar takıldı. 19. yüzyılın başında buharlı lokomotiflerin kullanıldığı demiryollarının yapılmasıyla bu teknoloji kömür yataklarından dışarı yayıldı. İnsan, hayvan, rüzgâr ve su gibi geleneksel enerji kaynaklarıyla karşılaştırıldığında kömür, elde edilen enerji miktarını geometrik olarak artırdı. Çoğu iktisat tarihçisi 19. ve 20. yüzyılda Avrupa ekonomisinin dünyaya egemen olmasının temel nedeninin elde edilen enerjideki bu büyük artış olduğunu düşünmektedir.

Sanayinin gelişmesinde buharlı makine ile kömür madenciliği kadar demir üretimi de etkili oldu. Kömürle çalışan buharlı körükler ve başka aygıtlar, düşük kalite demir cevherinin işlenerek yüksek kalite demir ve çeliğe dönüştürülmesini sağladı. Çelik, geleneksel yöntemler kullanılarak yüksek kaliteli cevherden elde edilebilen çok sert bir demir-karbon alaşımıdır; Avrupa'da böyle cevherler İsveç'te bulunuyordu, üstelik burada cevherin çelik yapımı için gerekli ısıya getirilmesini sağlayan odun kömürü için geniş ormanlar da vardı. Bu yüzden 18. yüzyıldan önce en iyi silahlar İsveç çeliğinden yapılıyordu. İkisinin adı da Abraham Darby olan bir baba-oğul ve bazı başka İngiliz demirciler, çelik üretmek için yakacak kömürün bir yan ürünü olan kok ile denemeler yaptılar. Başlangıçta kokla eritilen çeliği işlemek zor oluyordu, ama 18. yüzyılın ortalarında bu işlem mükemmelleştirildi ve kokla maden eritmek bütün İngiltere'de yaygınlaştı.

Demirin nakliyesi kömürünkinden daha ucuzdu, bu yüzden demir sanayii Staffordshire, Yorkshire, Güney Galler ve Batı İskoçya gibi kömür madenciliğinin yapıldığı bölgelerde gelişti. Kârlı olmaları için bunların çok büyük işletmeler olmaları gerekiyordu; örneğin sanayici John Wilkinson'ın (1728-1808) işletmelerinde binlerce kişi çalışıyordu. (Wilkinson'ın adı "Wilkinson sword" marka jilet-

Harita 12 1800'de Britanya'daki sanayinin gelişimi.

le ölümsüzleşmiştir.) Sanayi bölgeleri kırsal kesime yayılmak yerine bazı şehirlerin çevresinde gelişti. Bu şehirler inanılmaz bir hızla büyüdüler, ama buralarda yeterli konut, temiz su veya halk sağlığını koruma hizmeti yoktu. Bu yüzden tifüs ve verem gibi hastalıklar kolayca yayılıyordu. Yoğun olarak kömür kullanıldığı için şehirler

son derece kirli oluyorlardı ve bu durum buralara gelenleri dehşete düşürüyordu; örneğin İngiliz şair William Blake 1805'te "İngiltere'nin güzel yeşil toprakları"nın yerini alan "kara, şeytani fabrikalar"dan söz ediyordu. İş, makinelerin verimli kullanılması gereksinimine göre yapılanmıştı; bu nedenle yapılan işler rutinleşti ve işgünü daha planlı oldu. Makineler çocuklar da dahil olmak üzere daha az becerileri olan kişiler tarafından kullanılabiliyordu, bu yüzden de ücretler düşüktü. Yaygın bir şekilde çocuk işçi kullanılmasıyla yetişkin işçilerin statüsü geriledi. Ancak "şeytani fabrikaların" niteliksiz işçilere ödediği ücretler yine de "güzel yeşil topraklarda" ödenenden fazlaydı ve buralarda çalışanların ebeveynlerinin ve ailelerinin kontrolünün dışına çıkma olanakları daha fazlaydı; bu yüzden yeni sanayi şehirlerinde hiç işçi sıkıntısı çekilmiyordu.

Sanayi üretiminin yoğunlaştığı yerlere kömür ve demirin yanı sıra para ve taşımacılık da gerekiyordu. Maden ocaklarının ve kömür yataklarının yakınında ırmaklar ve limanlar bulunan İngiltere bu bakımdan şanslıydı; mühendisler de bu ırmak ve limanları genişletip derinleştirdiler. 18. yüzyılın sonlarında mühendisler kömür yataklarını ırmaklarla, limanları da başka şehirlerle birleştiren kanallar inşa etmeye başladılar. Kaynağı büyük ölçüde, ticaretten ve alışverişten büyük paralar kazanmış olan yatırımcılar sağlıyordu. 18. yüzyılda sayıları çok artan bankalar parayı yönetiyordu, ama bunlar nadiren makinelere veya fabrikalara yatırım yapıyordu. Özel yatırımcılar arasında, hayata on üç kardeşin en küçüğü ve bir berber olarak başlayan Richard Arkwright (1732-1792) gibi mütevazı ailelerden gelip sonradan çok zengin olan kişiler de bulunuyordu. Arkwright peruklara artan talep sayesinde patlama yapan saç toptancılığı işine girmiş ve patentini alarak perukçulara sattığı bir saç boyası geliştirmişti. Bu işten kazandığı parayı iplik eğirme makinelerine yatırdı; önce atla, daha sonra da su gücüyle çalışan eğirme tezgâhı için patent aldı ve bu makineleri kullanan fabrikalar açtı. Başka mucitlerin mevcut teknolojiyi büyük ölçüde değiştirmediğini söyleyerek Arkwright'ın aldığı patentlere itiraz etmelerine karşın, o şövalyelik nişanı aldı ve İngiltere'nin en zengin insanlarından biri olarak öldü.

Arkwright'ınki gibi yoksulluktan zenginliğe ulaşma öyküleri insanları heveslendiriyordu, ama aslında İngiltere'de sanayinin gelişiminin ilk evresinde paranın çoğu geleneksel seçkinlerden, yani unvan sahibi aristokratlardan ve toprak sahibi eşraftan geliyordu. Kömür ve demir madenleri çoğunlukla onların topraklarında bulunuyordu, bu yüzden madenciliğin ve metalürjinin gelişmesinden önemli kazançlar elde ediyorlardı. Bazıları zaten ticari tarım işletmeciliğinden çok para kazanmışlardı, madencilikten ve tarımdan gelen bu parayı sanayiye yatırıyorlardı. Aristokratlar Lordlar Kamarası'na, eşraf ise Avam Kamarası'na egemendi; böylece ekonomik politikalar onların çıkarlarını gözetiyor, yani yabancıların rekabeti karşısında yerli üretimi ve ticareti koruyordu.

Ama Arkwright'ın öyküsündeki bir şey çok tipikti: Patentlerin zenginliğin oluşmasındaki rolü. Avrupa'da mucitleri yasal koruma altına almak için yeni icatların kayda geçirilmesinin ilk uygulandığı yer Venedik şehriydi. 1623 yılında da I. James, 20. yüzyılın sonlarına kadar patent yasasının temelini oluşturan "yeni icatların korunması için" İnhisar Yasası'nı (*Statute of Monopolies*) çıkardı. (Bu tarihten önce, mühürlü özel mektuplardan farkını belirtmek için "açık mektup" anlamına gelen *letters patent* denen kraliyet inhisarları her türlü malın satışı için verilmekteydi; ama parlamento James'i bunları kaldırmaya ve patentleri yalnızca yeni icatlara ve belli bir süre için vermeye ikna etti.) Avrupa'daki diğer devletler 1790'lara kadar patent vermediler. Bağımsızlığını yeni kazanmış olan Birleşik Devletler'de de ilk patent yasaları bu tarihte çıkarıldı. Arkwright'ın durumunda olduğu gibi, bazı patentlere itiraz ediliyor ve bazı durumlarda da patent göz ardı edilebiliyordu, ama yine de patentler yenilikleri teşvik etti.

Sanayileşmeyi mümkün kılan teknolojik, organizasyonel ve yasal yenilikler ilk olarak İngiltere'de ortaya çıktı. Bu, daha ilk fabrikanın açılışından beri büyük tartışmalar yaratan bir durumdur. İngiltere'nin bu konuda başı çekmesinin sebebi, Avrupa'nın başka yerlerine göre daha esnek bir toplumsal yapıya, daha fazla bireyciliğe, risk almaya ve yeni ürünlerle yöntemleri denemeye daha açık bir geleneğe sahip olması gibi kültürel farklılıklar mıydı? Yoksa

Belge 35 Patent başvurusu, Venedik 1568

Venedik yüksek mahkemesine yapılan bu başvuruda, dördü kız biri erkek beş kardeş ile bir başka erkekten oluşan altı kişi, insanın birkaç saat su altında kalabilmesini sağlayacak iki aygıt icat ettiklerini iddia etmekte ve icatları için patent almak istemektedirler. 1500 yılı civarında Leonardo da Vinci'nin yüz maskesine deri ve kamış tüpler takarak su altında nefes almayı sağlayacak bir aygıt tasarladığı biliniyor. Patenti istenen bu aygıtlara ilişkin tek kayıt bu olduğundan, bunların tam olarak neye benzedikleri hakkında hiçbir fikrimiz yok. İlk patent başvurularında ayrıntılı çizim veya maket yapılması gerekmiyordu.

Yaratıcılıklarıyla bireylerin ve kamunun yararına katkı yapacak önemli icatları yapan kişileri kucaklamak her zaman Zatıâlilerinizin âdeti olmuştur. İşte bizler, şanlı şehrinizin yurttaşı olan Salvador di Gradi g. Marc'antonio, adı geçen Salvador'un kız kardeşleri Laura, Isabetta, Simona, Chrestina ve Francesco Cavanei, en sadık hizmetkârlarınız olarak bu inançla size başvuruyoruz. Savaş gemisi olsun veya olmasın, gemilerin battıkları zaman ne büyük zarara uğradığını ve bu gemilerdeki silahların ve malların kurtarılmasının ne kadar yararlı olacağını gördüğümüzden ... büyük çabalar ve masraflar sonucunda iki gizi çözdük ve iki buluş yaptık. Bunlardan birincisi; bir veya birkaç kişinin bir haznenin içine girmeden su altına inip, orada nefes alabilmelerini mümkün kılarken diğeri, su altında yaklaşık üç saat boyunca kalırlarken etrafı görebilmeleri ve gemilerden kalanları kurtarmaları için ışık sağlayacaktır. Bu gerçekten de çok büyük bir hizmet olacak ve büyük yarar sağlayacaktır; çünkü insanlar hem hava hem de ışık olunca batık gemilere girebilecekler ve yeterli zaman olduğu için istedikleri malları kolayca kurtarabileceklerdir ... Bizler, yukarıda adları geçen Salvador, Laura, Isabetta, Simona, Chrestina ve Francesco, Zatıâlilerinizden bu icadın haklarını elli yıl süreyle bize bahşetmenizi saygılarımızla arz ederiz.

(Archivio di Stato di Venezia, Pien Collegio, filza 3, no. 100, Kasım 1568, çev. Monica Chojnacka, kaynak Monica Chojnacka ve Merry Wiesner-Hanks, *Ages of Woman, Ages of Man: Sources in European Social History, 1400-1750* [Londra: Longman, 2002], s. 219-220.)

parlamentonun gücü ve Britanya İmparatorluğu'nun büyüklüğü gibi siyasal farklılıklar mıydı? Ya da, büyük ölçüde rastlantısal mıydı? Yani, taşımacılık yapılabilir ırmaklara ve kolay ulaşılabilir yerlerde bulunan doğal kaynaklara sahip olmasının ve Fransa'daki devrimin ve 1789'dan sonra çıkan savaşın İngiliz imalatçıların kendilerini gösterebilmelerine olanak sağlamasının sonucunda ortaya çıkan bir durum muydu? Açıklamalar bu faktörlerin hepsine değinmektedir ve bir tarihçi bunu "cesaret mi, şans mı" tartışması olarak tanımlamıştır. (Bu tartışmanın küresel boyutları için 13. bölüme bakınız.) Günümüzde çoğu araştırmacı bu sürecin karmaşıklığını vurgulamakta ve teknolojik değişimlerle daha geniş anlamdaki

değişimlerin nasıl iç içe geçmiş olduğuna dikkat çekmektedir. Teknolojik gelişmelere bakarsak, daha derin damarlarda yapılan madencilik; ancak buharlı pompalarla mümkün olmuş, bu pompaları çalıştırmak için gereken ısı derecelerine de ancak kömür yakılarak ulaşılabilmiştir. Bu kömür, bu derin maden damarlarından gelmiş ve bu damarlar aynı zamanda pompa yapımı için gerekli olan yüksek kalite demirin imalatında kullanılan kok kömürünü de sağlamıştır. Değişikliklere daha geniş açıdan bakarsak, sanayi ürünler için belli yerlerde yoğunlaşmıştı ve sadece şehirler tarafından sağlanabilen pazarlara gereksinim duyuyordu. Bu durum, sanayi için işçilerin de belli yerlerde toplanmasını gerektirdi; böylece onları daha yerleşik hiyerarşilerin ve ilişkilerin olduğu köylerinden çekip alarak, daha kolay sömürülebilecekleri ve paraları oldukça tüketim mallarını özgürce satın alabilecekleri bir konuma getirdi.

Sanayileşmenin sebepleri kadar sonuçları da hararetle tartışılan bir konudur, ama bu tartışmanın çoğu, sanayileşmenin uluslararası bir olgu haline geldiği 19. ve 20. yüzyıllara ilişkindir. 18. yüzyıl tarihçileri erken sanayi ile ondan önceki dönem arasında çok keskin bir ayrım yapılmaması gerektiğini söylemişlerdir. Sanayi işçileri gibi lonca ustaları ve kalfaları da günde on iki ilâ on dört saat çalışıyor, işe başlama ve bitirme saatlerini zillerle belirliyorlardı. Ev sanayii ve ilk sanayileşme sırasında da çok az beceri gerektiren, uzun çalışma saatleri olan ve çocuklar dahil olmak üzere bütün aile bireylerinin çalıştığı işler söz konusuydu. Borulardan buhar pompalanan binalarda dükkân kiralayan bazı zanaatkârlar da bazen buhar makineleri kullanıyorlardı. Sanayi bölgelerinde bile aile ilişkileri iş bulmanın en yaygın yöntemi olarak kaldı. Tarihçiler aynı zamanda 1800'den önce sanayinin çok sınırlı bir coğrafyada yayıldığını da vurgulamışlardır; belki İngiltere'nin bazı bölgelerinde "kara, şeytani fabrikalar" olan şehirler vardı, ama Avrupa'daki insanların büyük çoğunluğu köylerde yaşamaya devam ediyordu. Londra'nın 1600'de 200.000 olan nüfusu 1800'de bir milyona çıkmıştı; ama Avrupa'nın genelinde nüfusu 10.000'den fazla olan şehirlerde yaşayan insanların oranı 1600'de yüzde 8 iken 1800'de yalnızca yüzde 10'a çıktı. Doğu Avrupa'da 1800 yılında bu oran

muhtemelen yüzde 3 civarındaydı. Hollanda gibi çok şehirleşmiş yerlerde bile, insanların yalnızca üçte biri şehirlerde yaşıyordu ve aile işletmelerinde çalışan insanların sayısı ilk sanayi veya sanayi şirketlerinde çalışanlara göre çok daha fazlaydı.

Ticaret, bankacılık ve para

17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'daki tarımda ve sanayi üretiminde görülen değişim içindeki süreklilik modelleri ticaretle bankacılığa da uzanıyordu. Birçok tüccar, aile şirketleriyle ve ücretli elemanlarla çalışmayı sürdürürken, bazıları da, devamlı elemanları olmayan ve yalnızca bağladıkları işten komisyon alan aracılarla çalışmak gibi yeni çalışma şekilleri geliştirdiler. İş hayatında geçerli olan pek az uluslararası yasa olduğundan, tüccarların etkin ve güvenilir temsilcilere ihtiyaçları vardı. Ticari temsilciler adlarını özenle koruyorlardı; sahtekârlık veya açıkça hırsızlık yapmak kısa vadede kârlı olabilirdi, ama bir temsilcinin ileride yeni antlaşmalar yapma şansını tümüyle yok edebilirdi. Tüccarlar ve tüccarlığa başlamak isteyenler için yararlı öğütler içeren kılavuzlarda pratik konuların yanı sıra uzun uzun onur, dürüstlük ve güvenilirlik gibi konular da tartışılıyordu; çünkü kredi ve ortak bulmak için becerinin yanında iyi bir nam salmış olmak da çok önemliydi.

Kişilerin veya işletmelerin iflasına ilişkin olarak ilk kez 16. yüzyılda çıkarılan yasalarda da ticaret, onur ve güvene dayalı bir ahlak konusu olarak görülüyordu. Bu yasalarda iflas, yönetim beceriksizliğinden veya kötü kararlar verilmesinden dolayı değil, doğrudan doğruya sahtekârlık yüzünden gerçekleşen bir şey olarak ifade ediliyordu. Örneğin, 1571 tarihli bir İngiliz iflas yasasında "hileyle başkalarının malını ele geçirdikten sonra bilinmeyen yerlere kaçan" veya aldıkları kredileri "kendi zevkleri ve lüks yaşamları için akılsızca, insafsızca ve vicdansızca harcayan" tüccarlardan söz ediliyordu. Ancak bu yasalar, özellikle İspanya'da ve Fransa'da, hükümetlerin aldıkları borçları geri ödememesi nedeniyle baş gösteren iflas dalgalarını önleyemedi. Hükümetlere borç para verenlerin baş-

vuracakları bir merci yoktu, ama 1575'te İspanya'nın iflası, İspanya krallığına en büyük kredileri sağlayan Cenovalı bankerlerin İspanya'ya verdikleri tüm ticari kredileri durdurmalarına yol açtı. Bu, İspanya'nın ordusuna para verememesi anlamına geliyordu, bu yüzden askerler Anvers şehrini yağmaladılar. Bu da Hollanda'nın İspanya'ya isyan etmesine yol açtı. Birkaç yıl sonra İspanya krallığı Cenovalı bankerlerle anlaştı, ama onlar da başka borçların ödenmesini talep ettiler ve sonuçta bir sürü kişi ve şirket iflas etti.

Bireysel ve kamusal finans, iflaslarda olduğu gibi bankacılıkta da iç içe geçmişti. 15. ve 16. yüzyıllardaki en önemli bankalar, Floransa'daki bazı aileler veya Augsburglu Fuggerler tarafından yönetilen özel uluslararası tüccar bankalarıydı. Bunların büyük krediler vermesi ve ellerinde yalnızca çok az para rezervi bulundurması sık sık banka iflaslarına yol açıyordu; bu yüzden Barcelona, Cenova ve Napoli gibi bazı şehirler kendi kamu bankalarını açtılar. 1609'da Amsterdam'da Wisselbank adlı bir kamu bankası açıldı; bu banka altın ve gümüşle ilgili bütün ticari muamelelerin tekelini aldı, mevduat hesapları açtı ve hem hükümete hem de Hollandalı büyük ticari şirketlere krediler verdi. 17. yüzyılda Londra'da kuyumcular, mevduat bankaları gibi çalışmaya başladılar, hükümete ve özel şirketlere ait para ve değerli şeyleri saklayıp, karşılığında alındı makbuzu veriyorlardı. 1649'da bu işlevi onlarla birlikte yerine getirmek üzere kamusal bir kurum olan Bank of England (İngiltere Bankası) kuruldu. Anvers, Amsterdam, Hamburg ve Londra gibi şehirlerde kuzeyli tüccarlar bankalardan aldıkları makbuzları giderek daha esnek mali araçlara dönüştürdüler; bankalara para yatıranlar paralarını kendileri çekmek yerine makbuzlarını başkalarına devredebiliyorlardı. Böylece makbuzlar modern banknotlara dönüştü. Ancak her zaman bu banknotların karşılığı olarak yeterli değerli maden bulunmayabiliyordu; 1664'te Stockholm Bankası çok sayıda kişinin madeni para çekmek istemesiyle zor duruma düştü; 1720'de de Fransa'da bir banka benzer bir nedenle battı. Bunun sonucunda Fransa'da çoğu insan bankalara duydukları güveni kaybetti ve Fransa'da 1800 yılına kadar bir kamu bankası açılmadı.

Bankalarla birlikte borsalar da resmi olmayan düzenlemelerden doğdu. Herhangi bir mal gibi hisse senetlerinin de, yani özel veya

kamuya ait işletmelerin kolayca alınıp satılabilen hisselerinin de alıcıları ve satıcıları olması gerekmekteydi. İlk hisse satıcıları İtalyan şehir devletleriydi; zengin tüccarlara ve soylulara tahvil satıyorlardı. (Bunlar günümüzde belediyeler veya merkezi hükümetler tarafından satılan tahvillere benziyordu; bunları satın alanlar, borsadan kâğıt aldıkları zaman olduğu gibi aldıkları hissenin sahibi olmuyorlar, devlete daha sonra kendilerine faiziyle ödenecek olan bir borç vermiş oluyorlardı.) 1602'de Hollanda'nın çeşitli şehirlerindeki tüccarlar, Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'ni kurdular ve denizaşırı yatırımlara para koymak isteyen kişilere hisse sattılar. Bu hisseleri alıp satan uzmanlar her türlü malın toptan alım satımının yapıldığı bir pazar olan Amsterdam Borsası'nda buluşmaya ve burada hisse fiyatlarını düzenli olarak günlük Hollanda gazetelerinde ilan ederek başka özel veya kamusal yatırımların hisse alım satımını da yapmaya başladılar. 1688'den sonra, Londra'daki tüccarlar da İngiliz Doğu Hindistan Şirketi ve İngiltere Bankası gibi kamusal kurumların tahvillerini alıp satmaya başladılar. 1773'te verdikleri hizmete halkın duyduğu güveni daha da artırmak ve belli kurallara göre çalışacaklarını yatırımcılara garanti etmek için bir örgüt kurdular ve 1801 yılında Londra Borsası resmen kuruldu.

Borsa ve devlet tahvilleri alım satımı, çoğunlukla simsarların spekülasyonlara ve "balon" denen hızlı fiyat artışlarına yol açan karmaşık planlarıyla iç içe geçmişti. 1720'de iki önemli balon, Fransa'daki Mississippi balonu ile İngiltere'deki South Sea balonları meydana geldi. Fransa'da İskoç iş adamı John Law (1671-1729) bir ulusal banka kurdu; bankanın sermayesi büyük oranda Kuzey Amerika'daki ve Batı Hint Adaları'ndaki Fransız bölgelerinde ticaret tekelleri elde etmiş olan birkaç şirket hissesinden ve devlet tahvillerinden oluşuyordu. Daha sonra Law, şirketlerini ulusal bankayla birleştirdi ve şirket hisselerini devlet tahvilleri ile takas ederek teoride Fransa'nın borçlarını sıfırladı. Yeni Dünya'dan elde edilebilecek kârlardan yararlanmaya istekli yatırımcıların spekülasyonları sonucunda bir hissenin fiyatı birkaç ay içinde 500 livre'den 15.000 livre'e çıktı. Toplumun her kesiminden insanlar hisse satın aldı, hatta bazıları –en azından kâğıt üzerinde– "milyoner" oldular, bu sözcük ilk kez bu spekülasyonlar sırasında kullanıldı;

ulusal banka para talebini karşılayabilmek için daha fazla banknot çıkardı. Yüksek kâr olasılığının umulandan çok daha az olacağı anlaşıldığı zaman hisse fiyatları yeniden 500 livre'e düştü. Birçok yatırımcı, hisselerini borç parayla ve artık değerini yitirmiş banknotlarla almıştı, bu yüzden bir iflas dalgası koptu ve Fransa ulusal bankası battı. Law, Fransa'dan kaçtı.

İngiltere'de de South Sea Şirketi aynı şekilde Amerika kıtasındaki İspanyol sömürgeleriyle münhasıran ticaret yapma hakkı karşılığında devlet tahvili satın aldı. Şirket, devlet görevlilerine ve diğer etkili insanlara rüşvetler verdi, İspanyol limanlarına çıkabilmek için kendisine haklar verildiği yalanını söyledi, gösterişli bürolar açtı ve hem gazetelerde hem de kahvehanelerde bu ticaretin son derece büyük kârlar getireceği söylentisini yaydı. Hisse satın almak çok moda oldu ve 1720'nin Ocak ayında 100 sterlin olan hisse fiyatı Haziran ayında neredeyse 1.000 sterline fırladı. Bir anda ortalığı çeşitli denizaşırı girişimlerin hisselerini satan bir sürü şirket kapladı; bunların bazıları "çok kârlı ama kimsenin bilmemesi gereken bir işe yatırım yapan bir şirket" gibi muğlak ifadeler kullanıyorlardı. South Sea Şirketi'nin yöneticileri hisselerin aşırı değer kazandığını fark edip ellerindeki hisseleri satmaya başladı; bu haber sızınca başka hissedarlar da satmaya başladılar ve hisse fiyatları Eylül ayında 135 sterline kadar düştü. Paniğe kapılan yatırımcılar başka şirketlerdeki hisselerini de satmaya başladılar, bu da borsanın çökmesine ve çok sayıda iflasa yol açtı. 20.000 sterlinin üzerinde para kaybeden Sir Isaac Newton daha sonra şu yorumu yaptı: "Gökcisimlerinin hareketlerini hesaplayabilirim, ama insanların çılgınlığını hesaplayamam." Londra'da biriken kalabalıklar hükümetin olaya müdahale etmesini istedi, ama yöneticiler yanlarına servetlerini ve rüşvet kayıtlarını da alarak ülkeden kaçmışlardı. Sorunla baş etmek üzere Robert Walpole hazine bakanı olarak göreve getirildi ve yavaş yavaş halkın İngiliz mali kurumlarına yeniden güvenmesini sağladı. Bu onun siyasi gücünü perçinledi ve yirmi yıl (o zamanlar yaptığı işe bu ad verilmiyor olsa da) başbakanlık yaptı.

Avrupa'daki ticarette banknotlar giderek daha büyük bir önem kazansa da, alım satım işlerinin çoğunda hâlâ madeni para kulla-

nılıyordu. Madeni para yapımı için gerekli olan altın ve gümüş miktarındaki artış ve bu artışın sebep olduğu enflasyon 16. yüzyılda üretilen madeni para miktarının birden yükselmesine yol açtı, darphane müdürleri de çıkardıkları paraların kalınlık, büyüklük ve üzerlerindeki mühür bakımından tek tip olmasını sağlamaya çalıştılar. Madeni para üretiminde elle çekiçleme ve boyama işlemleri, yerini su enerjisiyle çalışan kesme ve baskı makinelerine bıraktı. 1797'de ise bakır para yapımında ilk kez buharlı bir baskı makinesi kullanıldı. Makineler aynı zamanda paraların kenarına tırtık da koyuyordu, böylece insanların altın ve gümüş paraların kenarlarından keserek bunları eritip satmaları engelleniyordu. Hükümetler, savaşlar için para gerektiğinde, paraların içindeki değerli maden oranını azaltmayı sürdürdü –insanların ellerindeki paralar alınıp yerine içinde daha az altın ve gümüş olan yeni paralar veriliyor, aradaki fark da devlete kalıyordu– ama para yavaş yavaş istikrarlı bir hale geldi.

Bankacılık ve iş organizasyonu konusundaki değişimler 17. ve 18. yüzyıllarda bütün Avrupa'da görüldü, ama bu konudaki önderlik İtalyan şehir devletlerinden Kuzeybatı Avrupa'ya geçti. 1500 yılında Avrupa bankacılığının merkezi Cenova iken 1700'de bu merkez Amsterdam, 1800'de ise Londra olmuştu.

*

Avrupa'nın ekonomik merkezinin İtalya'dan Kuzeybatı Avrupa'ya kayması, sadece bankacılıktaki yeniliklerin değil, aynı zamanda tarımdaki, üretimdeki ve taşımacılıktaki değişimlerin sonucuydu. Hollanda'da ve İngiltere'de yeni ekinler ve farklı ekinleri sırayla ekme yöntemleri, gelişmiş hayvancılık, bataklıkların kurutulması ve diğer gelişmeler tarım üretiminde önemli bir artış getirdi, ama bu durum aynı zamanda toplumsal bir yıkıma yol açtı, gıda arzındaki artış da nüfusun artmasına katkıda bulundu. Çoğu kişi tarım işçiliğinin yanı sıra el sanatları da üretmeye başladı veya iş aramak için kentlere göç etti. İlk olarak İngiltere'de, daha sonra da başka yerlerde, işler elle, suyla, 18. yüzyılın sonunda ise buharla çalıştırılan makinelerle yapılıyordu. Tarım ve imalat ürünleriyle insanların bir yerden bir yere taşınması, kanal ağlarıyla ve tekne

tasarımındaki ilerlemelerle kolaylaştırıldı. Kuzeybatı Avrupa'da ekonominin gelişmesine, şehirleşmenin, yoğun ticaret ağlarının, teknolojik ilerlemelerin, tüketim mallarına artan talebin, sermaye birikimini teşvik eden kurumların ve başka yerlere göre daha yüksek olan okuma-yazma oranının katkısı oldu. Bunların eksikliği, Doğu Avrupa'yı kıtanın en az gelişmiş bölgesi kılmıştır. İtalya'nın kuzeyindeki kentler başlangıçta ekonomik gelişmeye önderlik etmişti, çünkü Avrupa'daki bankacılık, iş organizasyonu ve büyük çaplı kumaş üretimi buralarda başlamıştı. Ancak 17., hele 18. yüzyıla gelindiğinde Amsterdam ile Londra Cenova ile Venedik'i gölgede bırakmıştı.

Ekonomik merkezin İtalya'dan İngiltere'ye ve Hollanda'ya kayması, sadece Avrupa'yla sınırlı kalmayıp, Avrupa sınırlarının çok ötesine uzanan kimi süreçlerin sonucunda meydana geldi. 15. ve 16. yüzyıllarda Portekiz ve İspanyol seferleri ve sömürgeciliği Batı Avrupa limanlarına, özellikle de Lizbon'a, Sevilla'ya ve Anvers'e yeni ürünler getiriyordu. Akdeniz'de yoğunlaşan ticaret yolları Atlas Okyanusu ticaretiyle karşılaştırıldığında giderek hacim ve değer kaybetti. 17. ve 18. yüzyıllarda Hollanda, Fransız ve İngiliz ticaret gemileri ile bu ülkelerin sömürgelerdeki yatırımları, Amsterdam ile Londra'yı bu yeni Atlas Okyanusu ekonomisinin merkezi haline getirdi. Bu küresel süreçler, Avrupa'nın dünyanın geri kalan yerleriyle olan ilişkilerini, ekonominin çok ötesine geçen bakımlardan da geliştirdi.

[redacted]

Bu dönemdeki ekonomik gelişmeleri genel olarak inceleyen kitaplar arasında şunlar vardır: Jan de Vries, *The Economy of Europe in an Age of Crisis, 1600-1750* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976) Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century,* çev. Sian Reynolds, 3 cilt (New York: Harper and Row, 1982); Robert Duplessis, *Transitions to Capitalism in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997);

Keith Wrightson, *Earthly Necessities: Economic Lives in Early Modern Britain* (New Haven: Yale University Press, 2000). Jan Luiten van Zanden, *The Long Road to the Industrial Revolution: The European Economy in Global Perspective* (Leiden: Brill, 2009); Joel Mokyr, *The Enlightened Economy: An Economic History of Britain* (New Haven: Yale University Press, 2010). "Çalışkan devrim" için bkz. Jan de Vries, *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present* (New York: Cambridge University Press, 2008) ve Craig Muldrew, *Food, Energy, and the Creation of Industriousness: Work and Material Culture in Agrarian England, 1550-1780* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

Tüketici malları için *bkz.* Carole Shammas, *The Pre-Industrial Consumer in England and America* (Oxford: Clarendon Press, 1990); Beverly Lemire, *Fashion's Favorite: The Cotton Trade and the Consumer in Britain, 1660-1800* (Oxford: Oxford University Press, 1991); Wolfgang Schivelbusch, *Tastes of Paradise: A social History of Spices, Stimulants, and Intoxicants* (New York: Vintage, 1992); John Brewer ve Roy Porter, der., *Consumption and the World of Goods* (Londra: Routledge, 1993); Lisa Jardine, *Worldly Goods: A New History of the Renaissance* (New York: Norton, 1998); Maxine Berg ve Helen Clifford, der., *Consumers and Luxury: Consumer Culture in Europe, 1650-1850* (Manchester: Manchester University Press, 1999); John Styles, *The Dress of the People: Everyday Fashion in Eighteenth-Century England* (New Haven: Yale University Press, 2008).

Tarımdaki değişiklikler ve bunların yol açtığı toplumsal sorunlar için *bkz.* Robert C. Allen, *Enclosure and the Yeoman: The Agricultural Development of the South Midlands, 1450-1850* (Oxford: Clarendon Press, 1992); Cynthia A. Bouton, *The Flour War: Gender, Class, and Community in Late Ancien Régime French Society* (University Park, PA: Penn State University Press, 1993); Liana Vardi, *The Land and the Loom: Peasants and Profit in Northern France 1680-1800* (Durham, NC: Duke University Press, 1993); Mark Overton, *Agricultural Revolution in England: The*

Transformation of the Agrarian Economy 1500-1850 (Cambridge: Cambridge University Press, 1996); Steven Laurence Kaplan, *The Bakers of Paris and the Bread Question, 1700-1775* (Durham, NC: Duke University Press, 1996); Govind P. Sreenivasan, *The Peasants of Ottobeuren, 1487-1726: A Rural Society in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004). John Bohstedt, *The Politics of Provisions: Food Riots, Moral Economy, and the Market Transition in England, c. 1550-1850* (Burlington, VT: Ashgate, 2010).

Sanayileşme öncesi imalathaneler için *bkz.* Thomas Safley ve Leonard Rosenband, der., *The Workplace before the Factory: Artisans and Proletarians, 1500-1800* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1993); Darly Hafter, der., *European Women and Pre-industrial Craft* (Bloomington: Indiana University Press, 1995); James R. Farr, *Artisans in Europe, 1300-1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).

İmalatın erken safhaları için *bkz.* John Rule, *The Experience of Labour in Eighteenth-Century Industry* (Londra: Croom Helm, 1981); Myron Gutmann, *Toward the Modern Economy: Early Industry in Europe, 1500-1800* (Philadelphia: Knopf, 1988); Maxine Berg, *The Age of Manufactures, 1700-1820,* 2. baskı (Oxford: Oxford University Press, 1994); Sheilagh Ogilvie ve Markus Cerman, *European Proto-Industrialization* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996). Maria Ågren, der., *Iron Making Societies: Early Industrial Development in Sweden and Russia, 1600-1900* (London: Berghahn Books, 1988); Giorgio Riello ve Prasannan Parthasarathi, der., *The Spinning World: A Global History of Cotton Textiles, 1200-1850* (New York: Oxford University Press, 2010); E. A. Wrigley, *Energy and the English Industrial Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010). Arlette Farge'ın, *Fragile Lives: Violence, Power, and Solidarity in Eighteenth-Century Paris* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993) başlıklı kitabı ekonomik ve toplumsal değişikliklerin, Avrupa'nın en büyük şehirlerinden birinde yaşayanların üzerindeki etkilerini incelemektedir.

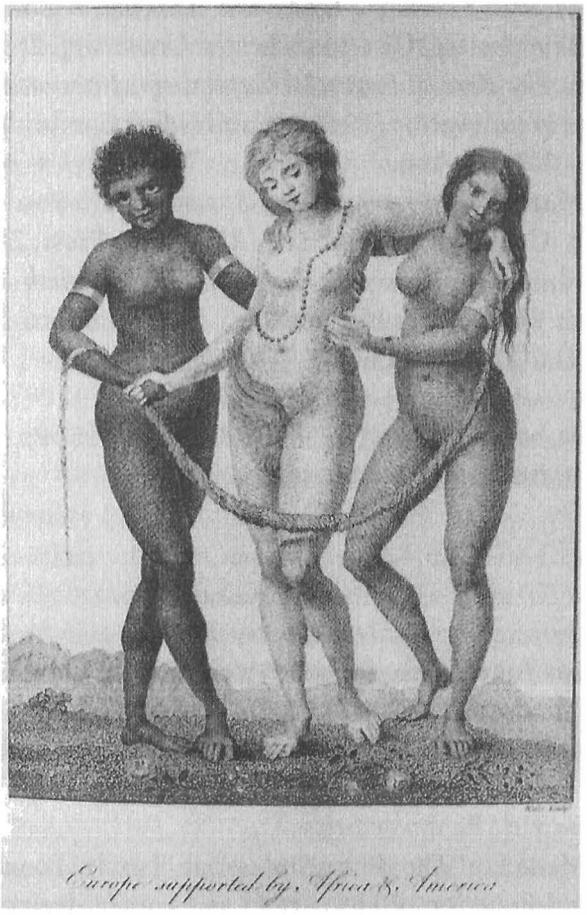
Bankacılık ve para için *bkz.* Carlo Cipolla, *Money, Prices, and Civilization in the Mediterranean* (Princeton: Princeton University Press, 1956); Eric Kerridge, *Trade and Banking in Early Modern England* (Manchester, UK: Manchester University Press, 1988); Larry Neal, *The Rise of Financial Capitalism: International Capital Markets in the Age of Reason* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990). Ann L. Murphy, *The Origins of English Financial Markets: Investment and Speculation before the South Sea Bubble* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009); Carl Wennerlind, *Casualties of Credit: The English Financial Revolution, 1620-1720* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011).

Daha başka öneriler ve yönlendirmeler için *bkz.* www.cambridge.org/wiesnerhanks.

Notlar

1 Glickl bas Judah Leib, *Memoirs,* çev. Marvin Lowenthal (New York: Schocken, 1987), s. 166, 179.
2 Gustav Schmoller, *Die Strassburger Tucher- und Weberzunft: Urkunden und Darstellung,* 2 cilt (Strasbourg: Karl J. Trübner, 1879), s. 519. Benim çevirim.
3 Hans Medick, "The Proto-Industrial Family Economy: The Structural Function of Household and Family during the Transition from Peasant Society to Industrial Capitalism," *Social History* 1 (1976): 312.
4 Fransa kraliyet genelgeleri, 1675, Cynthia M. Truant, "The Guildswomen of Paris: Gender, Power, and Sociability in the Old Regime." *Proceedings of the Annual Meeting of the Western Society for French History* 15 (1988): 131'den alıntı yapılmıştır.
5 Adam Smith, *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations,* I. Kitap, 10. Bölüm, "Of Wages and Profit in the Different Employments of Labour and Stock," paragraf I.10.67.

13 Dünyada Avrupa, 1600-1789

John Gabriel Stedman'ın Surinam'daki köleliği anlatan *Narrative of Five Years' Expedition Against the Revolted Negroes of Surinam, in Guiana, on the Wild Coast of South America; from the Year 1772 to 1777* ... (Londra, 1796) (Güney Amerika'nın Vahşi Sahilindeki Guyana'da İsyan Eden Surinam Zencilerine Karşı 1772-1777 Yılları Arasında Düzenlenen Beş Yıllık Seferin Tarihi) adlı kitabına eşlik etmek üzere İngiliz şair ve ressam William Blake'in yaptığı ve *Europe Supported by Africa and America* (Afrika ve Amerika Tarafından Desteklenen Avrupa) adını verdiği gravür. Blake, Avrupa'nın zenginliğinin simgesi olarak ithal incilerden yapılmış kolyeyi, Afrika ve Amerika'nın köleliğinin simgesi olarak da altın kol bantlarını kullanmış, yani bu halkların kendi kaynakları aracılığıyla köleleştirildiğini vurgulamıştır. Stedman, Hollanda ordusuna bağlı olarak Hollanda egemenliğindeki Surinam'daki kaçak kölelerle savaşmak üzere kurulmuş özel bir tugay olan Scots Brigade'de subaydı. Blake ile başka sanatçıların Stedman'ın çizimlerine dayanarak yaptıkları seksen gravürü içeren Stedman'in kitabı kölelere uygulanan zulmün ayrıntılı bir dökümünü veriyordu ve sayıları giderek artan kölelik karşıtı yayınların bir parçası oldu.

Kronoloji

1602	Hollanda Doğu Hindistan Şirketi kurulur
1607	Kuzey Amerika'da ilk başarılı İngiliz sömürgesi kurulur
1619	Kuzey Amerika'ya ilk Afrikalı köleler getirilir
1620'ler ve 1630'lar	Karayipler'de Fransız, Hollanda ve İngiliz sömürgeleri kurulur
1662	Virginia Meclisi Avrupalılarla Afrikalıların evlenmesini yasaklar
1670'ler	Marquette ile Joliet, Orta Kuzey Amerika'yı keşfe çıkarlar
1682	William Penn'e Pennsylvania'yı kurmak için berat verilir
1699	Fransızlar Louisiana'yı kurar
1720'ler ve 1730'lar	Vitus Bering, Sibirya'da keşiflere çıkar
1735	Linnaeus *Systema naturae*'yi (Doğa Sistemi) yayımlar
1763	Yedi Yıl Savaşı'nı bitiren antlaşmada sömürgeler el değiştirir
1764	İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ne Bengal'de doğrudan yönetim hakkı tanınır
1768-79	James Cook Pasifik'te üç kez sefere çıkar
1775-83	Amerikan Bağımsızlık Savaşı
1795	Blumenbach *İnsan Irkındaki Doğal Farklılıklar Üzerine*'nin üçüncü baskısını yayımlar
1799	Hollanda Doğu Hindistan Şirketi dağılır

Kolomb'un ilk seferinden yüz yıl sonra, onun seyahatleri tarih olmuştu bile. Avrupa'nın birçok yerindeki yazarlar ve editörler, onun ve başka kaptanların, denizcilerin, askerlerin ve misyonerlerin günlükleriyle mektuplarını kullanarak bir seyahat, keşif ve fetih öyküsü oluşturmuş ve bu öykü üzerine yorumlar yaparak onu tam anlamıyla bir tarihe dönüştürmüşlerdi. İki İngiliz din adamı, Thomas Hakluyt (1552-1616) ile Samuel Purchas (1575?-1626) bu tarihin önemli yaratıcılarındandı. Hakluyt, Oxford'da bir öğrenciyken Avrupalıların yaptığı keşifler hakkında bütün yazılanları okudu, coğrafya konusunda dersler verdi ve İngiliz bayrağı altında yapılanları ön plana çıkaran bir yolculuklar tarihi yayımladı. Bu, sarayın dikkatini çekmesini sağladı ve bir İngiliz heyetiyle birlikte vaiz olarak Paris'e gönderildi. Burada Fransızlarla İspanyolların Yeni Dünya'daki eylemleri ile İngiliz çıkarlarına yarayacak herhangi başka bir konuda bilgi elde etmeye çalışması bekleniyordu. Hakluyt öykü toplamaya devam etti, Fransızların Florida yolculuklarını anlatan bir tarih kitabını çevirdi ve yayımladı, Latince başka birkaç kitap yazdı ve İngiltere'ye döndükten sonra en önemli yapıtı olan *The Principal Navigations, Voyages and Discoveries of the English Nation*'ın (1589, İngiliz Ulusunun Önemli Deniz Seferleri, Seyahatleri ve Keşifleri) ilk baskısını yayımladı, sonraki baskılarında kitabını genişleterek üç cilde çıkardı.

The Principal Navigations'da, Hakluyt'un "küflü karanlıklardan ... sisli köşelerden ... ve sonsuza kadar unutulmaktan" kurtararak "sözcüğü sözcüğüne" aktardığını söylediği ve ünlü olan olmayan birçok seyyah tarafından yazılmış metinler bulunmaktadır. Yazdığı önsözlerden anlaşıldığına göre, bu kitapların İngilizleri Batı'ya doğru daha fazla seyahat yapmaya teşvik edeceğini ve bu yolla Hıristiyanlığın yayılacağını, İngiltere'nin ipek ve baharat gibi tropikal bölge ürünlerini elde edeceğini, İngiliz kumaşı pazarının genişleyeceğini ve bu seyahatlerin İngiltere'yi güçlü bir ülke haline getireceğini ummaktadır.

Hakluyt'un keşif seyahatlerini teşvik etmesi sadece yazdıklarıyla sınırlı değildi. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ne danışmanlık yaptı ve Kral James'in Kuzey Amerika'da sömürgeler kurmasını is-

teyen grup içinde önemli bir yeri oldu. Kuzey Amerika'da ileride kurulacak olan bir sonraki yerleşime Anglikan kilisesi piskopos vekili olarak atandı; çoğu dini makam gibi bu makamın da bir geliri vardı ve Hakluyt zaten bu tür birkaç makama sahipti. 1607'de hiç de şaşırtıcı olmayan bir biçimde Jamestown adı verilen bu yerleşim kurulduğunda, dini görevleri yerine getirmesi için Hakluyt oraya bir papaz gönderdi; bu Anglikan kilisesinde standart bir uygulamaydı. Atandığı çeşitli kilise makamları sayesinde zenginleşti, denizaşırı seyahatlere yatırım yaptığı için, o zamanlar kullanılan deyimle "maceraperest" oldu. Aynı zamanda seyahat raporlarını çevirip yayımlamayı sürdürdü ve Avrupa dışındaki dünyaya ilişkin her türlü kitabın çevrilmesini teşvik etti. Öldüğünde Westminster kilisesine gömüldü, ki bu büyük bir onurdu.

Samuel Purchas, meslek yaşamları benzer yollardan geçtiği halde Hakluyt kadar talihli değildi. Hakluyt gibi o da daha öğrenciyken keşif seyahatlerine ilgi duymaya başladı ve birçok kilise görevine getirildi. Hakluyt'un ve başka kişilerin yazdıklarını temel alan ve karşılaştırmalı din tarihi denebilecek iki kitap yazdı: *Purchas, his Pilgrimage; or, Relations of the World and the Religions observed in all Ages* (1613, Purchas'ın Seferleri veya Tüm Çağlarda Dünya Ülkeleri Arasındaki İlişkilerin ve Dinlerin İncelenmesi) ve *Purchas, his Pilgrim. Microcosmus, or the histories of Man. Relating the wonders of his Generation, vanities in his Degeneration, Necessity of his Regeneration* (1619, Purchas, Mikrokozmos veya İnsanlık Tarihi. İnsanın Hayranlık Uyandırıcı Yaratılışı, Dejenerasyonu ve Yeniden Doğmasının Zorunluluğu). İki yazar 1613'te tanıştılar, ama kişisel görüş ayrılıkları yüzünden Purchas, Hakluyt'un elindeki yazıları Hakluyt'un ölümünden önce ele geçiremedi. Aralarında Hakluyt'un yayımlanmamış kendi notlarıyla bir sürü günlükler, seyir defterleri ve daha başka kaynaklar bulunan bu yazılar Purchas'ın birkaç ciltten oluşan *Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes, contayning a History of the World in Sea Voyages and Lande Travells, by Englishmen and others* (1625-1626, Ölümünden Sonra Hakluyt veya Purchas'ın Seyahatleri ve İngilizler ve Diğerleri Tarafından Yapılan Deniz ve Kara Seferleriy-

le Dünya Tarihi) adlı yapıtına temel oluşturdu. Purchas, Hakluyt kadar dikkatli bir editör değildi, ancak kitaba kaynaklık eden orijinal el yazmalarının çoğu kaybolduğundan bu kitaptaki bilgiler başka hiçbir yerde bulunmamaktadır.

Hakluytus Posthumus'ta Hakluyt'un oluşturduğu, Purchas'ın anlattığı tarihe ilişkin Purchas'ın kendi görüşleri de vardır. Purchas, Avrupa'nın en küçük kıta olduğu, ama "Avrupa'nın niteliğinin niceliğini aştığı" yorumunu yapar:

> Ölümlü insanlardan ölümsüzlüğe intikal edecek yegâne gerçek şeyler olan Sanatlar ve İcatlardan söz edecek olursam, dünyanın geri kalanı bunlarla kıyaslanabilecek ne yapmıştır? Bir kere Özgür Sanatlar, Asya ve Afrika'daki okulları çoktandır terk ettikleri ve burada Kolejler ve Üniversiteler açıldığı için sadece bize özgüdür. Doğu'daki bir Atina (ki Avrupa'nın eski şanıdır) artık Türk Barbarlığıyla kirletildiyse, Batı'da onun yerine ne Hıristiyan Atina'lar yarattık. Mekanik Bilimlere gelince, saatlerde yaratılan yapay labirentleri, büyük gökcisimlerinin ve bunların hareketlerinin bu kadar küçük modellere yerleştirilmesini sayabilirim. Dev Okyanusu kim sahiplendi ve koca Dünyanın çevresini kim dolaştı? Yeni takımyıldızları kim keşfetti, Buzlu Kutuplara kim gitti, Sıcak Bölgeleri kim ele geçirdi? ... Hepsi bu mu? Avrupa sadece verimli bir Tarla, bakımlı bir bahçe, hoş bir Doğa Cenneti mi? Sürekli oturulacak bir Şehir mi? Güç anlamında Dünyanın Kraliçesi mi? Özgür Sanatlar için Okul, Mekanik Bilimler için dükkân, Ordu için çadır, Silah ve gemi yapan bir Tophane mi? Hayır, bunlar Avrupa'ya kartal kanatları veren ve onu Yıldızlardan daha yükseklere çıkartan özelliklerinin en önemsiz olanları ... Avrupa Göğü Matematik ilkeleriyle değil Kutsal gerçekle tartmayı öğrenmiştir. Avrupalıların yolu, gerçeği, hayatı İsa Mesih'tir; o ki, doğduğu yer olan nankör Asya'ya ve kaçıp sığındığı yer olan Afrika'ya Boş Ol demiş, tamamen ve sadece Avrupalı olmuştur.[1]

Purchas 1625'te Avrupa'nın "Dev Okyanusu sahiplendiğinden" söz etmekte biraz erken davranmıştı. O tarihte Orta Amerika'nın, Peru'nun, Filipinler'in çoğunu ve Karayipler'deki adaların

bazılarını İspanyollar kontrol ediyordu, Güney Amerika'nın kuzey ve batı sahillerinde de biraz söz sahibiydiler. Hollandalılarla Portekizliler, Brezilya sahillerini ve Hint Okyanusu'ndaki ve Batı Afrika'daki bazı sahillerde ve adalarda bulunan ticari sömürgeleri paylaşıyorlardı. Ama Quebec'teki Fransız sömürgesinde toplam nüfus seksen beşti, Kuzey Amerika'daki iki İngiliz sömürgesi Jamestown ve Plymouth ile Hollanda sömürgesi New Netherland de hem yeni hem de çok küçüktü. İngiliz denizciler Barbados'a yeni çıkmışlardı, ama orada henüz yerleşimciler yoktu.

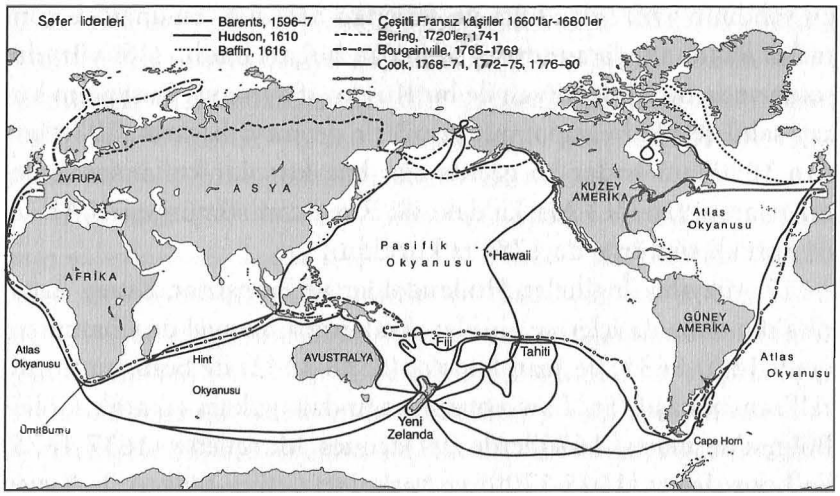
1789'a gelindiğinde tablo çok değişmişti. İspanya ve Portekiz, Güney Amerika'nın çoğu kısmını etkili bir biçimde kontrol ediyordu, İspanya'nın Orta Amerika'daki bölgeleri de Kuzey Amerika'ya uzanıyordu; Portekiz'in ise Afrika sahillerinde ve Hindistan'daki Goa'da birkaç ticaret sömürgesi vardı. Yedi Yıl Savaşı'nda (1756-1763) verdiği kayıplar yüzünden Fransız imparatorluğu önemli ölçüde küçülmüştü, ama elinde hâlâ Karayipler'deki yoğun nüfuslu adaları, Güney Amerika'daki Guyana'yı ve Hint Okyanusu'nda, Pasifik'te ve Afrika sahillerindeki küçük sömürgeleri bulunduruyordu. Hollanda, 17. yüzyılda ulaştığı gücü kaybetmişti ve Dördüncü İngiliz-Hollanda Savaşı'nda (1780-1784) Hollanda ticareti çok ciddi biçimde aksamıştı, ama Hollandalıların elinde hâlâ Batı Hint adalarının çoğu, Seylan, Karayipler'de birçok ada ve Güney Amerika'daki Surinam bulunuyordu. En iyi durumda olan ise Purchas'ın kendi memleketi İngiltere'ydi. Gerçi İngiltere, Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nda (1775-1783) Kuzey Amerika'daki topraklarından bir kısmını kaybetmişti, ama yine de Kuzey Amerika'nın çoğu, Karayipler'deki birçok ada ve Orta Amerika'da küçük bir sömürge ona aitti. Hindistan'ın bir kısmını doğrudan, bundan daha büyük bir kısmını da dolaylı olarak bir İngiliz şirketi yönetiyordu. İngiltere'nin Pasifik'te adaları, Kuzey Amerika'nın batı sahillerindeki Vancouver adasında bir kalesi vardı ve Avustralya'daki ilk sömürgeyi kurmuştu.

Avrupalıların 17. ve 18. yüzyıllardaki girişimleri, 7. bölümde gördüğümüz 16. yüzyıldaki girişimlerine çok benziyordu, ama bu kez bunlara yeni temalar ve yeni oyuncular katılmıştı. Kâşifler Avrupa'dan Asya'ya gidecek yollar aramayı sürdürdüler, ama aynı

zamanda bilimsel bilgiler de topladılar ve Kuzey ve Güney Amerika'nın daha içlerine girdiler. Hükümdarlar keşifleri ve sömürgeciliği desteklemeyi sürdürdüler, ama mali destek, gemi ve personel sağlayan özel şirketler daha önemli bir rol oynamaya başladılar. Bazı yerlerde bu özel şirketler, yerli yetkililerin yerini alarak veya onlarla işbirliği yaparak ülkeleri yönetmeye başladılar. Sömürgeler çıkartılan değerli madenler ve kürk gibi doğal kaynaklar yoluyla hükümdarlara ve özel yatırımcılara servet sağlamayı sürdürüyordu; ama en büyük zenginlik kaynakları, kölelerin veya başka zorunlu işgücünün çalıştırıldığı, tropik bitkiler yetiştirilen geniş topraklı plantasyonlardı. Dünyanın bazı yerlerinde Avrupalıların varlığı birkaç ticari sömürgeyle sınırlı kalırken, başka yerlerde Avrupalıların ve Avrupalıların kendileriyle birlikte başka kıtalardan getirdikleri insanların sayısı yerli halkların nüfusunu kat be kat aştı. Avrupalılar bu dönemde değişen farklılık kavramları doğrultusunda, her sömürge bölgesinde kontrolleri altındaki çeşitli halkları tanımlayan ve yöneten sistemler geliştirdiler.

Keşifler

16. yüzyılın ortalarında İspanyolların seferleri, günümüzün Meksika'sı olan New Spain'den Kuzey Amerika'nın içlerine doğru ilerledi, Karayipler'den kuzeye, Florida'nın çevresinden içlerine, günümüzde Güney Amerika'daki Paraguay'ın bir parçası olan Rio de la Plata'nın yukarısına ve doğruca Pasifik'i geçerek Molük adalarına ve Filipinler'e gidip geri döndüler. 16. yüzyılın sonlarında, Brezilya'da altın ve değerli taşlar keşfedildikten sonra Güney Amerika'nın içlerine daha çok maceracının çekilmesiyle İspanyol ve Portekiz kâşifler Orinoco ve Amazon ırmak sistemlerinde daha yukarılara çıkmaya başladılar. Bu sırada Fransızlar, Hollandalılar ve İngilizler de Asya'ya kuzeyden giden ve Portekizlilerle İspanyollar karşısındaki rekabet güçlerini artıracak bir yol arıyorlardı. Bazı kâşifler Kuzey Amerika'dan geçen bir kuzeybatı geçidi arıyordu. 1520'lerde, Fransa Kralı I. François İtalyan Giovanni de Verrazzano'nun (yak. 1485-yak. 1528) Kuzey Amerika'nın doğu sahilinde

Harita 13 Avrupalıların önemli seyahatleri, 1600-1789.

yaptığı bir keşif seyahatine destek verdi; Verrazzano ırmaklar ve koylar keşfetti, ama kıtanın içlerine götüren bir yol bulamadı. 1530'larda Jacques Cartier'nin St. Lawrence adını verdiği ırmakta yaptığı keşif biraz daha umut vericiydi, ama başka kâşiflerin St. Lawrence'ın iyice yukarılarına kadar çıkıp Göller Bölgesi'ne ulaşmaları için yetmiş yıl daha geçmesi gerekti.

Bu arada İngiliz ve Hollandalı keşif ekipleri, Norveç sahilinden bir kuzeydoğu geçidi aramaktaydılar. 1553'te bir İngiliz keşif ekibi Rus şehri Arhangelsk'e vardı, 1590'larda da Willem Barents (1550-1597) önderliğindeki Hollandalı bir keşif ekibi Spitsbergen adasını keşfetti ve doğuya yöneldi, ama buzlar yüzünden gemiler ilerleyemedi. Rus kürk tüccarları ve balina avcıları da kuzeyi keşfetmeye çalışıyor, Sibirya'nın geniş coğrafyasında seyahat ederek tilki ve samur aramak için günümüzde Alaska olarak bilinen yerlere kadar gidiyorlardı. Rus Çarı Büyük Petro, 1720'lerde ve 1730'larda Danimarkalı kaptan Vitus Bering'in (1681-1741) Sibirya'nın kuzey ve doğu sahillerinde yaptığı birçok keşif gezisini destekledi; buraların haritasını çıkaran ilk kişi Bering oldu ve seyahatlerinin birinde Aleut adaları ve Kuzey Amerika'nın kuzeydo-

ğu sahilinin yanı sıra, Asya ile Amerika arasında bulunan ve sonradan kendi adıyla anılmaya başlanan boğazı buldu. (19. yüzyılın sonlarında bir Finlandiyalı ile bir Rus kâşif ayrı ayrı Rusya'nın kuzey sahil şeridinin tamamını gemilerle geçmeyi başardı; 1930'lardan 1990'lara kadar bu geçitte ağır buz kırıcılar kullanılarak deniz ticareti yapıldı.) Alaska'daki ilk Rus ticari sömürgesi 1741'de, ilk sürekli sömürge de 1784'te kuruldu.

17. yüzyılda İngilizler, Hollandalılar ve Fransızlar, Kuzey Amerika'nın daha da içlerine girdiler. Aralarında Samuel de Champlain (yak. 1570-1635) ile Jean Nicolet (1598-1642) de bulunan bir dizi Fransız kâşif, St. Lawrence ırmağından yukarı çıkarak Göller Bölgesi'ne ulaştı, 1670'lerde de Jacques Marquette (1637-1675) ile Louis Joliet (1645-1700) ve başkaları Göller Bölgesi ile Kuzey Amerika'nın ortalarındaki ırmaklar arasında kalan bölgeyi keşfe çıktılar. Fransız keşif ekipleri Mississippi ırmağının ağzını keşfetti; 18. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Fransızlar Quebec'ten Meksika Körfezi'ne kadar bir dizi kale ve küçük yerleşim merkezi kurmuştu. İngiliz kaptan Henry Hudson (yak. 1570-yak. 1611) önderliğinde ve Hollandalıların desteğiyle yapılan seyahatlerle İngilizlerin desteklediği seyahatlerde, Kuzey Amerika'nın kuzeyinde bir kuzeybatı geçidi aranırken birçok suyolu keşfedildi; bunların çoğu umut vaat ediyordu, ama sonuçta karadan geçit vermeyen kapalı koylar veya buzlarla tıkanmış boğazlar oldukları anlaşıldı. Bu seyahatlerin çoğunda başkan ve rehber olarak bulunan William Baffin (1584-1622) sonuçta daha sonraları bu seyahatlerin çoğundan daha önemli olduğu ortaya çıkan astronomiye, gelgitlere ve manyetik ortamlara ilişkin gözlemlerini kaydetti. Ama bu bulguların doğrulanması ve bu kadar kuzeye bir başka Avrupalı keşif ekibinin gelmesi için birkaç yüzyıl geçmesi gerekti.

Asya'ya bir türlü bulunamayan kuzey geçidinin yanı sıra, keşif seyahatlerinde Avrupalıların kuzey yarımküredeki kıtaların ağırlığını dengelemek için güney yarımkürede bulunması gerektiğine inandıkları büyük kıta da aranıyordu. Bu "Terra Australis" ("güneydeki topraklar" anlamına gelen bir terim) 16. yüzyıl boyunca haritalarda gösterilmişti ve 1606 yılında Avrupalılar yakında

Avustralya diye adlandıracakları kıtayı ilk kez gördüler. Hollandalı keşif ekipleri Avustralya'da, Tazmanya'da, Yeni Zelanda'da ve Pasifik'teki diğer adalarda keşifler yaparak haritalar çıkarırken, Hollandalı tüccarlar ve gemi kaptanları Portekiz'in Doğu Hint adalarındaki ticari egemenliğini sarsıyorlardı.

Avustralya çok büyüktü, ama "güneydeki topraklar" adıyla nam salamayacak kadar küçüktü, bu yüzden 18. yüzyılda düzenlenen seferler aramayı sürdürdü ve bu esnada Pasifik'in büyük bir kısmı keşfedildi ve buraların haritası çıkarıldı. Fransız ve İngiliz gemileri Samoa'ya, Tahiti'ye ve diğer ada gruplarına ulaştılar, geriye döndüklerinde yanlarında gördükleri şeyleri anlatan raporlar ve çizimlerle birlikte, oralara ait bitkiler, hayvanlar ve çoğunlukla birkaç yerli de getirdiler. Bu bilgiler Avrupalılarda doğal dünyayı sınıflama, sistemleştirme ve anlama arzusunu kamçıladı.

Bu Pasifik seyahatlerinin en önemlileri Kaptan James Cook'un (1728-1779) önderliğinde gerçekleştirildi. Cook genç bir adam olarak ticaret filosunda çalışmış, İngiliz kraliyet donanmasına gönüllü olarak katılmış ve Kuzey Amerika'da Yedi Yıl Savaşı'nda özellikle haritacı olarak hizmet etmişti. Hem karaları hem de sahilleri ölçerek çıkardığı haritalar Royal Society'nin dikkatini çekmesini sağladı ve Royal Society onu işe alarak Venüs'ün güneşin önünden geçişini kaydetmesi için Pasifik'e gönderdi. Cook, 1768-1771 arasındaki bu ilk seyahatinde Güney Amerika'nın etrafından dolaşarak güneye indi, gezegeni gözlemledi, daha sonra da Yeni Zelanda'nın her iki adasında keşifler yaparak haritalarını çıkardı. Oradan Avustralya'ya geçti, birçok noktada karaya çıkarak botanik örnekleri topladı ve yerleşime uygun yerler aradı; bulduğu koylardan birine sonradan Botanik koyu adı verildi ve Avustralya'daki ilk İngiliz ceza sömürgesi 1788 yılında orada kuruldu. Cook farklı yerli halklarla temas kurdu ve onlarla, gördüğü en farklı hayvanı yerli dilinde tanımlayan kanguru sözcüğünü benimseyecek kadar iyi bir iletişim kurdu. İngiltere'ye dönmek üzere dünyanın çevresindeki seyahatine devam etmeden önce, Avustralya'yı Yeni Gine'den ayıran Torres boğazının varlığını da doğruladı.

Cook, yine Royal Society tarafından desteklenen 1772-1775

yılları arasındaki ikinci seyahatinde, bu sefer öbür yöne giderek Afrika'nın çevresini dolaştı ve Pasifik'in güneyinde keşifler yaptı; bunu yaparken Antarktika dairesini birkaç noktadan geçti, ama Antarktika'ya çıkmadı. Havaya ve denizlere ilişkin tuttuğu kayıtlar, Avustralya'nın güneyinde yaşanabilir bir kıta olamayacağını en inatçı kişiler dışındaki herkese açıkça gösteriyordu. 1776-1779 arasında yaptığı üçüncü seyahatte Bering boğazından geçip buzullara kadar gitti ve bir kuzeydoğu veya kuzeybatı geçidinden Avrupa'dan Asya'ya gitmenin imkânsız olduğunu kanıtlayarak başka umutları da yok etti. (Kuzeybatı geçidinden tek bir mevsimde geçmeyi başaran ilk gemi 1944 yılında geçen Kanada bandıralı bir uskuna oldu. Yolun ticari anlamda uygun olmamasına karşın birkaç gemi daha buradan geçti; ancak son zamanlarda küresel ısınma buradaki buzları inceltip geçişi kolaylaştırmıştır ve bazı ülkeler şimdiden bu bölgede gelecekte yapılacak gemi taşımacılığını görüşmektedirler; çünkü New York'tan veya Londra'dan Çin'e gitmek isteyen gemilerin kullandığı Panama kanalı üzerinden giden yola kıyasla, bu yol binlerce mil daha kısadır.) Cook, California'dan kuzeye doğru Kuzey Amerika'nın batı sahillerinin haritasını çıkardı. Bu bölgeyi İspanya sahipleniyordu, ama buralarda yerleşik pek az İspanyol varlığı vardı. Bu yolculuk aynı zamanda (Cook'un Sandviç adaları adını verdiği) Hawaii adalarında yaşayan ve M.Ö. 500 civarında Markiz adaları üzerinden buraya gelmiş olan Polinezyalı yerliler olan insanlarla Avrupalıların belgelenmiş ilk temasını oluşturuyordu. Seferin daha ileriki bir aşamasında Hawaii'ye tekrar dönen Cook, burada öldürüldü.

Cook'un bilimsel amaçlarla Royal Society tarafından desteklenen ilk iki seyahatinin, çoğu keşif seyahatinde olduğu gibi siyasal ve ekonomik amaçları ve sonuçları da vardı. 1770'lerde, İspanyol keşif ekipleri Kuzey Amerika'nın batı sahillerinden yukarıya, sonradan Vancouver adası olarak adlandırılan noktaya kadar çıktılar ve İspanyollar Baja California'nın kuzeyinde kalan geniş bölgede birkaç garnizon ve misyon kurmaya başladılar. Bunların arasında İspanya'nın kendisine ait olduğunu iddia ettiği toprakların kuzeydeki en uç noktası olan Point Loma burnunun (bugünkü San Die-

Yöntem ve Analiz 13 Kaptan Cook'un mirası

Kolomb'unkiler gibi Cook'un seyahatlerinin de amacı ve etkileri hararetli tartışmalara neden olmuştur. Cook, gerek kendi günlüklerinin yayımlanmasıyla doğrudan, gerekse ona eşlik eden botanikçilerin ve sanatçıların raporları, topladıkları örnekler ve çizimleri aracılığıyla Avrupa'nın Pasifik konusundaki bilgilerine çok büyük katkıda bulunmuştur. Denizlerde boylam hesaplamasına yardımcı olan yeni zaman tutma aygıtlarını ilk kullanan oydu ve tarihteki en iyi denizcilerden ve haritacılardan biriydi. Adamlarını C vitamini eksikliğinden kaynaklanan ve uzun deniz yolculuklarında çok yaygın olan iskorbüt hastalığından korumak için, onları narenciye ve lahana turşusu yemeye zorladı – bunun tam olarak neden işe yaradığını bilmese de. Cook'u yaşadığı dünyanın her yönüyle ilgili ve ampirik olarak kanıtlanmış aygıtları ve teknikleri kullanmaya açık bir Aydınlanma insanı olarak değerlendiren bu görüş, onu aşağı gördüğü yerel kültürleri yok eden, Avrupa hastalıklarını gittiği yerlere taşıyan, halkları sağlıksız ürünlerle tanıştıran ve Pasifik'i keşiflere açan biri olarak değerlendiren görüşlerle taban tabana zıttır.

Cook'un ölümü de bu tartışmanın bir parçasıdır. O zamanlar yapılmış olan birkaç tablonun kopyalarını ve bu tablolardan hareketle yapılmış ve her yere yayılmış olan gravürleri temel alan geleneksel görüşe göre o, Hawaiili yerlilerle kendi adamları arasında çıkan bir kavgada barış yapılmasını sağlamaya çalışırken ölmüştür. Oysa bu tablolardan birinin orijinali 2004 yılında yeniden bulunmuştur ve burada Cook yerlilere şiddetli bir biçimde saldırırken görülmektedir. Hawaiililerin anlattıklarına bakılırsa da Cook çok saldırgan bir insandı, ama kendi adamları bunu Cook'un üçüncü seyahatinde yakalandığı bir hastalığın sebep olduğu deliliğe bağlıyorlardı.

Adalarda yaşayan yerli halkın davranışları ise çok daha hararetli bir şekilde tartışılmaktadır. Antropolog Marshall Sahlins ve onun gibi düşünen başkalarına göre Hawaiililer, Cook'un hasat tanrısı Lono'nun görünümü olduğunu düşünmüşlerdi; çünkü tam olarak bunun olmasının beklendiği bir anda çıkagelmişti. Oysa daha sonra dini takvime göre başka bir zamanda geri geldiğinde onu öldürdüler; çünkü bu kutsal inançlara hürmetsizlik sayılan bir tabuydu (tabu sözcüğü Hawaii dilindeki kapu sözcüğünden türemiştir). Yakın zamanlarda başka araştırmacılar ise Cook'un yerlilerden çok fazla yiyecek istediği ve onlara çok sert davrandığı için öldürüldüğü görüşünü ortaya atmışlardır. Onlara göre Sahlins'in görüşü hem emperyalist hem de etnosantrik bir görüştür; çünkü Hawaiilileri insanlarla tanrıları birbirinden ayıramayan mantıksız vahşiler olarak göstermektedir. Sahlins ise bu eleştirilere, asıl etnosantrik olanların kendisini eleştirenler olduğunu; çünkü onların kendilerininkinden farklı bir gerçeklik algısının var olabileceğini kabul etmeyerek Batılı düşünme biçimlerini otomatik olarak başka düşünme biçimlerine üstün tuttuklarını söyleyerek cevap vermiştir. Bu tartışmadaki tüm taraflar farklı kanıtlar gösterebilmekte ve tartışma aslında yorumlama yöntemleri ile antropoloji ve tarih kuramlarının uygulanmasındaki sınırlar etrafında dönmektedir.

Bu bölüme ilişkin daha fazla bilgi için bkz.
www.cambridge.org/wiesnerhanks

go) kuzeyindeki kıyı yerleşimleri de vardı. Böylece iki yüzyıl önce Francis Drake'in İngiltere adına sahip çıkmış olduğu bu bölgelere İspanyol papazlar ve askerler gelmiş oldu. (Drake'in tam olarak nerede karaya çıktığı belli değildir, ama San Francisco Körfezi'nin hemen kuzeyindeki Reyes burnu yakınlarında bir yer olduğu düşünülmektedir.) Cook'un üçüncü seyahatinden sonra, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi sonradan Vancouver adası olarak adlandırılan ve 1789'da İspanyolların ele geçirdiği yerin batı kıyısındaki Nootka Körfezi'nde tek binalık bir ticaret sömürgesi kurdu. Aynı yıl İspanya bölgeye Alessandro Malaspina (1754-1810) önderliğinde bir keşif ekibi gönderdi; bu ekipte küçük İspanyol garnizonunu desteklemek için gönderilen askerlerin yanı sıra, Cook'un ekibindeki gibi, bilim adamları, sanatçılar ve yerli halklarla ilgilenen araştırmacılar da vardı. Malaspina, Puget Körfezi de dahil olmak üzere batı sahilinin büyük bir kısmını keşfedip haritasını çıkardı, sonra da Batı Pasifik'e giderek çoğu önceden Cook tarafından keşfedilmiş olan yerleri keşfedip haritalarını çıkardı. İngilizlerle İspanyollar Nootka Körfezi konusunda neredeyse savaşın eşiğine geldiler, ama bu konu Cook'un himayesine aldığı ve aynı bölgede keşifler yapan biri olan George Vancouver'ın (1757-1798) aracılık ettiği antlaşmalarla İngilizler lehine çözümlendi. Ancak Kuzeybatı Pasifik uluslararası anlaşmazlıkların odak noktası olmayı sürdürdü; çünkü Rus kürk tüccarları bu bölgeye Cook'tan da, Malaspina'dan da önce gelmişlerdi, 1783'ten sonra ise bağımsızlığını yeni kazanmış olan Birleşik Devletler de işin içine girdi.

Bu anlaşmazlığa Fransa karışmadı, ama Kuzey Amerika'nın öteki kıyısında Fransızların İngilizlerle –aşağıda daha ayrıntılı ele alınan– çatışmaları Fransızların da Cook'unkilere benzer keşif seyahatleri yapmalarına yol açtı. 1766'da Yedi Yıl Savaşı'nda Fransa'nın Kuzey Amerika'daki topraklarını İngilizlere kaybetmesinden kısa süre sonra, XV. Louis Quebec'te subaylık yapmış olan Louis Antoine de Bougainville'i (1729-1811) dünyanın çevresini dolaşması için görevlendirdi. Bougainville, Tahiti adasına gitti ve daha sonra yazdığı çok okunan bir kitapta adalıları gerçek "soylu vahşiler" olarak tanımladı. Onun bu seyahati daha sonra Fransızların

Polinezya üzerinde hak iddia etmelerine de temel oluşturdu. Bougainville'in kitabı ile daha sonra *filozof* Denis Diderot'nun onun Tahitililerle karşılaşmasını konu alan kurmaca kitabı *Bougainville'in Seyahatine Ek* (1771), Aydınlanma döneminde yapılan uygarlığın yararları tartışmalarında çok önemli bir yer tuttu. Cook'un günlükleriyle birlikte bu iki kitap, bir başka Fransız kâşif ve Yedi Yıl Savaşı gazisi olan La Pérouse Kontu Jean François Galaup'a (1741-1788) 1785'te Pasifik'e bilimsel bir sefer düzenlemesi için esin kaynağı oldu. La Pérouse, İngilizlerin Avustralya'da kurdukları yeni yerleşim ile Rusların Kamçatka'da Bering tarafından kurulmuş olan yerleşimleri de dahil olmak üzere Pasifik kıyılarının ve adalarının tamamını gezdi, ama sonra gemisi battı ve gemideki herkes öldü. Bu keşif seyahatiyle ilgili olarak Paris'e göndermiş olduğu ve sonradan yayımlanan mektuplar ve belgeler sayesinde, kendinden sonraki kâşifler bu bilgilerden yararlanabildiler.

18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Hint ve Arktik okyanusları ile birlikte Atlas Okyanusu ve Pasifik'in çoğu yeri keşfedilmiş ve buraların haritaları çıkarılmıştı. 19. yüzyılda Avrupalıların ilgisi artık özellikle Afrika ve Asya kıtalarının içlerine yönelecek ve buraları imparatorlukların oluşması sürecinde Avrupa'da çıkan çatışmaların odağında yer alacaktı. 17. ve 18. yüzyıllarda bu çatışmalar, büyük oranda denizlerde veya denizlere yakın yerlerde ortaya çıktı, çünkü güç kazanmanın en önemli yolu deniz yollarına egemen olmaktan geçiyordu. Dünyanın tüm denizleri, özellikle de Hint Okyanusu, Karayip Denizi ve Atlas Okyanusu, mal, insan ve değişik fikirler taşıyan ve giderek hızını artıran gemiler tarafından aşılıyordu.

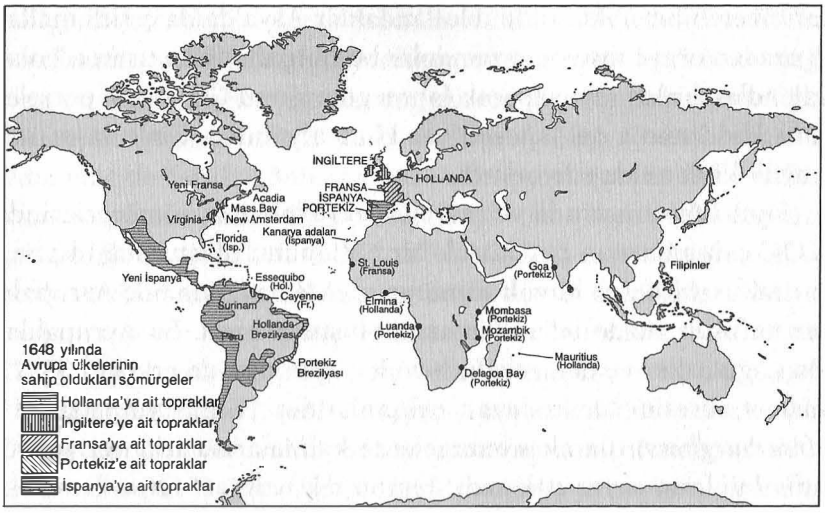
Hint Okyanusu'nda ticaret ve sömürgeler

Genellikle Asyalı tüccarlarla ortaklık kurarak baharat, değerli madenler, at ve başka malların ticaretini yapan Portekizliler 1600 yılında, Hint Okyanusu'ndaki ticari girişimlerin birçok oyuncusundan biri olmuştu. Bir dizi tahkim edilmiş ticaret sömürgesi ve

birkaç kilisesi vardı, ama değişik bölgelerden tüccarların katılımıyla gerçekleşen yüzlerce yıllık ticaret biçimlerini büyük ölçüde değiştirmemişlerdi. Hollandalıların ve daha sonra da İngilizlerin Asya'daki denizlere girmesiyle bu durum değişti.

16. yüzyılın son on yılında, sağlam inşa edilmiş ve genellikle kaptanlığını önceden Portekizliler için çalışmış olan kişilerin yaptığı büyük Hollanda gemileri Güney ve Güneydoğu Asya'ya giderek bol miktarda baharatla dönüyorlardı. Aslında o kadar fazla sayıda gemi gidiyordu ki, Hollanda pazarları baharatla doldu, fiyatlar düştü ve kârlar azaldı. Bu durum 1602'de Hollandalı tüccarları kaynaklarını yeni bir ticari yatırım biçimi oluşturmak için bir havuzda toplamaya yönlendirdi ve Hollanda Genel Meclisi tarafından Doğu ticaretinde ulusal tekel olma hakkı verilen Birleşik Doğu Hindistan Şirketi (kısaca VOC diye bilinen Vereenigde Oost-Indische Compagnie, kuruldu. VOC artık tek tek yolculuklara mali destek vermektense, şirkette hisse satın almakta olan yatırımcılarla yöneticileri birbirlerinden ayırdı; yıllık olarak yatırımcılara dağıtılan kâr payının hesaplanmasında şirketin bütün faaliyeti hesaba katıldığından risk minimuma iniyordu. Bu tarz şirket organizasyonu "anonim şirket" olarak adlandırıldı ve bu yapılanma daha sonra Hollanda'da ve başka yerlerdeki diğer şirketler tarafından da benimsendi. Gerçi bazen çok büyük şirket iflasları söz konusu oluyordu, ama anonim şirketlere yatırım yapmak genellikle kârlıydı ve gitgide moda haline geldi. Yatırımcı çevreleri genişleyerek büyük tüccarların ve bankacıların yanı sıra, kenarda çok az parası olan kadınları ve erkekleri de içermeye başladı.

Genel Meclis ilk yıllarda VOC'a mali destek sağladı ve kendi kontrolü altındaki bölgelerde VOC'a siyasal egemenlik vererek şirketin kaleler inşa etmesine, vali atamasına, ordu ve donanma bulundurmasına ve yerli devletlerle savaş yapmasına izin verdi. Başlangıçta VOC işlerini çoğu Portekizlilerden ele geçirilen tahkim edilmiş ticaret sömürgelerinden yürüttü. Şirketin bir genel vali önderliğindeki yöneticileri, Hollanda deniz kuvvetlerinin gücünün şirketin bu ticaret sömürgelerini kendi çıkarlarına göre yeniden organize etmesini sağlayabileceğine karar verdiler. 1619'da Hollan-

Harita 14 Avrupa ülkelerinin 1648 yılındaki sömürgeleri.

da kuvvetleri Cava'nın limanı Cakarta'yı ele geçirip adını Batavia olarak değiştirdi, VOC da burada bir donanma üssü ile tersane kurdu. Şirket yöneticileri zaten bölgede yaşamakta olan Çinli tüccarlarla ortaklıklar kurdu. Şeker kamışı plantasyonları olan bu tüccarlar hem çiftliklerde hem de gemi yapımı ve ihracat için kereste imalatında çalışan işçileri Çin'den getirtme işini organize ediyorlardı. Hollanda kuvvetleri, genellikle kanlı savaşlar sonrasında, baharat üretimi ve ticareti yapılan Doğu Hint adalarındaki, Seylan'daki (günümüzde Sri Lanka) ve Hint sahillerindeki birçok küçük devleti de yendi; bazen kalan nüfusu köleleştirerek onları çalışmaları için zorla başka yerlere gönderdi.

1680'lerde, Batavia'nın etrafındaki adalar Hollanda sömürgeleri olmuştu ve dünya baharat tekeli VOC'un elindeydi. Gerçi yerli tüccarlar ve Çinliler büyük kârlar elde etmeye devam ettiler, ama Hint Okyanusu'ndaki ticaret ağı, artık Asyalı tüccarları daha bağımlı hale getiren bir ortaklığın söz konusu olduğu köklü bir değişim geçiriyordu. Hollanda sömürgeleri arasında Hindistan'da Portekizlilerden alınan birkaç kale ile, Afrika'nın güney sahilinde bulunan Cape Town da vardı; burası gemilerin erzak ikmali yaptık-

ları önemli bir nokta oldu. Hollandalılar Asya'da da çeşitli malları oradan oraya taşıyor, o zamanlar bu bölgede "ülke ticareti" olarak adlandırılan şeyi yaparak Japon gümüşünü Çin'e, Çin porselenini Hindistan'a ve Japonya'ya, Hint afyonunu Çin'e taşıyarak büyük kârlar elde ediyorlardı.

Hint Okyanusu'nda ve çevresindeki Hollanda sömürgelerinde VOC çalışanlarının çok küçük bir bölümünü oluşturduğu karma bir nüfus vardı; en büyük sömürge olan Batavia'da bile Avrupalılar nüfusun yüzde 10'undan azını oluşturuyordu. Bu Avrupalıların çoğu asker ve denizciydi, büyük çoğunluğu da erkekti. VOC, hizmet süresini tamamlayan çalışanlarının "özgür vatandaşlar" (*free burghers*) olarak sömürgelerde kalmalarına izin veriyordu, ama bunların sayısı çok azdı. Bunun tek istisnası Cape Town'dı; burada özgür vatandaşlar ve Boer –Hollandaca çiftçi anlamına gelmektedir– denilen diğer Avrupalı yerleşimciler 18. yüzyılda kırsal kesime taşınmaya ve orada çiftçilik ve hayvancılık yapmaya başladılar.

Hollanda sömürgelerinin birçoğunda, Avrupalıların, yerlilerin ve karışık ırktan insanların yanı sıra, başka yerlerden gelmiş olan özgür Asyalılarla çok sayıda köle de bulunmaktaydı. Yakın zamanlarda yapılan bir tahmine göre, Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'ne ait şehirlerde kölelerin nüfusa oranı, üçte bir ilâ üçte iki arasındaydı. 1660'lara kadar kölelerin çoğu Güney Asyalıydı; bu tarihten sonra ise köleler arasında hem Güneydoğu Asyalılar hem de Afrikalılar bulunuyordu. Bunların bazıları doğrudan doğruya VOC'un kölesiydi, ama çoğunun sahibi bireylerdi. Bu köleler çoğunlukla evlerde, çeşitli işleri yapan hizmetçiler olarak kullanılıyorlardı ama madenlerde, gemi taşımacılığında ve tarımda, özellikle de şeker kamışı plantasyonlarında çalıştırılanlar da vardı.

Kölelik, Doğu Hint adalarındaki zorunlu işçilik sisteminin sadece bir türüydü. Çinli tüccarlar da Çin'den –bugün birçok bölgede aşağılayıcı bir sözcük olarak görülen "coolies" sözcüğüyle tanımlanan– vasıfsız işçiler getirtiyor ve onları köleliğe çok benzeyen koşullarda çalıştırıyorlardı. Çinli işçilerin Batavia'ya göçmen ola-

rak gelmeleri teknik olarak yasadışıydı, ama Hollandalı yetkililer bu durumu görmezden geliyorlardı; çünkü ucuz işgücü kaynağı olan bu Çinliler, şeker fiyatlarının görece düşük tutulmasını sağlıyor ve bu yüzden onlara şeker üretiminde ihtiyaç duyuluyordu. Ama yine de fiyatlar Brezilya'daki köle işgücü tarafından üretilen şekerin fiyatları kadar düşük değildi. 1740'ta şeker talebi düşünce işsiz kalan Çinli işçilerin VOC'un Seylan'daki çay tarlalarına gönderilmeleri emredildi. Yolda gemilerden denize atılacakları rivayeti çıkınca işçiler isyan etti ve VOC yetkilileri buna Batavia'daki bütün Çinlilerin evlerini arayıp talan ederek karşılık verdi. Üç günlük bir şiddet dalgasında, şehirde sayıları yaklaşık 10.000 kadar olan Çinlilerin tümü öldürüldü. Soruşturma yapılması istendi, ama bir sonuç çıkmadı. Hollandalıların kendi vatanlarında gösterdikleri ve mali başarılarına katkı sağlayan farklılıklar karşısındaki hoşgörü, sömürgelerde çok sınırlıydı.

Batavia'daki katliamın sonuçları hemen ortaya çıkmadı ama bu, VOC'un sömürünün sonuçlarıyla başa çıkmakta ve ekonomik ve siyasal gelişmelere etkili bir biçimde ayak uydurmakta giderek yetersiz kaldığının göstergesiydi. VOC, Avrupa'daki tüketicilerin değişmekte olan taleplerini kavramakta da zorlanıyor, çok daha büyük pazarı olabilecek yeni ürünlere yatırım yapmaktansa, her zaman sağlam bir kâr kaynağı olmuş baharattan vazgeçmiyordu. Oysa bazı değişiklikler oluyordu. Örneğin 1780'de, Amsterdam'a Doğu Hint adalarından yapılan ithalatın toplam değerinin yüzde 25'ini çay ile kahve oluşturuyordu, oysa yüz yıl önce bu ürünler ithal edilmiyordu bile. Yine aynı dönemde baharatın payı yüzde 60'tan yüzde 35'e düşmüştü. Başka ülkelerin limanlarının rakamları bundan daha da büyük çaplı bir değişim olduğunu göstermekteydi, sonuçta Hollandalıların uluslararası ticaretteki payı giderek düştü. 18. yüzyılın ikinci yarısında masraflar gelirleri aşmaya başladı ve şirket 1799 yılında dağıtıldı.

Hollandalıların Hint Okyanusu'ndaki üstünlüğü sadece VOC'un içindeki sorunlar yüzünden değil, aynı zamanda VOC'un İngiliz rakibi İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin (EEIC) yükselen gücü nedeniyle de sona erdi. Aslında EEIC imtiyaz be-

ratını 1600'de, VOC'tan iki yıl önce almıştı, ama Hollandalıların Doğu Hint adalarındaki güçlü baskısı, İngiliz tüccarlarını Hindistan'a odaklanmaya yöneltmişti. Şirketin temsilcileri 17. yüzyıl boyunca Hindistan'daki güçlü Babür İmparatorluğu'nun hükümdarlarından, kendilerine imparatorluk topraklarında ticaret yapma ayrıcalıkları veren bir ferman çıkartmaları için ricalarda bulundular. Şirkete sadece batı sahilindeki Bombay dahil birkaç bölgede ayrıcalık verildi ama, şirket bu süreci hızlandırmak için 1686'da Babürlülere savaş açıp feci bir şekilde kaybettiğinde, bu da ellerinden alındı. İmparator ancak küçültücü özürler –bunlar içinde Babür imparatoru önünde secde etmek de vardı– ve büyük bir para cezası sonucunda şirketin geri gelmesine izin verdi. EEIC, Hindistan'ın doğu sahilindeki Madras ve Kalküta üzerinden ticarete başladı ve baharat yerine daha çok yeni tüketim maddelerinin, özellikle de pamuklu ve ipekli kumaş ile (barutta kullanılan) güherçile ve 18. yüzyılda da çay ve afyonun ticaretine yöneldi.

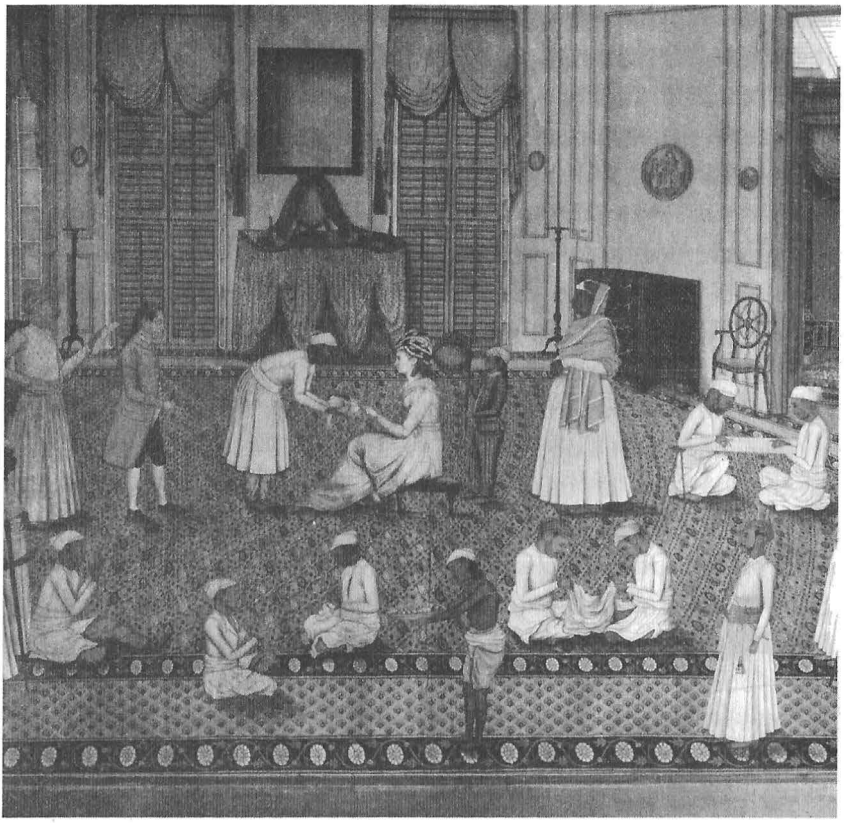
İngiltere'nin Hindistan ve çevresinde yaptığı ticaret 18. yüzyılın ilk yarısında büyük bir artış gösterdi. Teoride temsilcilerinin özel işler yapmalarını yasaklayan VOC'un aksine, EEIC bunu destekledi. İngiliz tüccarlar birlik (*syndicate*) denilen küçük şirketlerin yanı sıra, Hintli ortaklarla ittifaklar kurarak, Asya'da yapılan "ülke ticaretinde" de uzmanlaşmaya başladılar. Avrupa'da Hint mallarına, Çin'de ise Hint afyonuna yüksek bir talep olması, bu ticaretin her aşamasında kâr getiriyordu.

EEIC aynı zamanda imparatorluk çapında ticarete izin veren bir ferman çıkartılması için de baskı yaptı; 1716'da, şirket Batı Hindistan'dan bütün sermayesini ve yatırımlarını çekmekle tehdit edince, Babür İmparatoru Ferruh Siyer sonunda razı oldu. Bu sayede EEIC'nin giderek artan ekonomik gücünü korumak için Hindistan'daki siyasete karışmasının yolu da açıldı. Bundan sonraki yıllarda şirket temsilcileri ile genellikle zengin Hintli tüccarlarla işbirliği yapan İngiliz tüccarlar, iş yaptıkları alanları genişletmek için Babür devletinin gücünü kaybetmekte olmasından ve her türlü ticari fırsattan yararlandılar. Hintli prenslerle anlaşmalar yaptılar,

askeri operasyonlar düzenlediler ve bir şirketten çok, egemen bir devlet gibi davrandılar.

1740'larda, İngilizlerle Fransızlar, Güney Hindistan'daki bazı devletlerin yönetimini ele geçirmeye çalışan rakip tarafları destekleyerek, Avrupa'daki rekabeti yerel rekabete taşıdılar. Onlarca yıl süren savaşlar yayıldı ve Yedi Yıl Savaşı'nın parçası oldu. Sonunda İngilizler kazandı; bunun sebebi kısmen İngilizlerin bu savaşlarda asıl çatışmalara giren ve rakip güçlerin planları hakkında önemli bilgiler sağlayan *sepoy* denilen Hintli askerleri kullanmış olmalarıydı. Bazı önemli muharebeler de, meslek yaşamına genç yaşta Hindistan'da EEIC'de çalışan bir kâtip ve muhasebeci olarak başlamış olan Robert Clive'ın (1725-1774) askeri yetenekleri sayesinde kazanıldı. İngilizlerle Fransızlar arasında düşmanlık baş gösterince, Clive, EEIC'nin özel ordusuna katılmış ve çok yetenekli bir komutan olduğunu göstermişti. Kısa bir süre İngiltere'de kaldıktan sonra vali ve komutan olarak Hindistan'a döndü ve Bengal'de Fransızlar tarafından desteklenen büyük bir orduyu yenerek burayı ele geçirdi. Clive, EEIC ile şirketin Hintli müttefikleri tarafından cömertçe ödüllendirildi, İngiltere'ye dönüşünde de parlamentoya girdi. Ancak Hindistan'daki huzursuzluk yüzünden tekrar geri döndü ve 1764'te EEIC'ye Hindistan'ın kuzeydoğusundaki Bengal vilayeti ile ülkenin bazı yerlerinde doğrudan yönetim hakkı veren bir antlaşma yapılmasını sağladı; Clive Bengal'in ilk genel valisi oldu. Diğer bölgelerde yerel hükümdarlar vardı, ama onlar da EEIC ile ittifak içindeydi. Ancak parlamentoda Clive'ın elde ettiği zenginlik soruşturulmaya başlandı. Clive'ın aynı zamanda uzun süredir çektiği muhtemelen manik depresyon hastalığı ve afyon kullanarak dindirmeye çalıştığı çeşitli fiziksel rahatsızlıkları vardı. Bütün bunlar bir araya gelince Clive kırk dokuz yaşında intihar etti.

İngiliz sömürgeciliğini, örneğin 1911 tarihli *Encyclopaedia Britannica* gibi yayınlar tarafından öne sürüldüğü gibi, bir kahramanlık öyküsü olarak sunan görüşe göre Clive, Hindistan'daki İngiliz imparatorluğunun kurucusuydu. Oysa daha sonra yapılan araştırmalar bu sürecin çok daha yavaş ve karmaşık olduğunu or-

Şekil 33 Bir Hint halısının üzerine yerleştirilmiş Avrupa mobilyalarıyla döşeli bir evde, bir Doğu Hindistan Şirketi yöneticisinin eşini hizmetçileriyle çevrelenmiş olarak gösteren 1785 tarihli bir Hint minyatürü. Evin hanımı kendisinden yardım talep eden Hintli ve İngiliz tüccarları kabul ediyor. Sömürge ortamlarında cinsler arası hiyerarşiyle etnik hiyerarşi karmaşık biçimlerde yan yana geliyordu. Burada görüldüğü gibi, yalnızca hanımdan yardım istemeye gelenler değil, aynı zamanda evin bütün hizmetçileri, en azından bu kabul odasında gösterilenlerin hepsi erkek.

taya koymuştur. EEIC siyasal gücünü artırdıkça, şirket temsilcileriyle yerel tüccarlar arasındaki ilişki, ortaklıktan yerel tüccarların müşteri haline geldiği bir ilişkiye dönüştü ve şirket, koşulları kendisi belirlemeye ve kendisine mal sağlayan yerel tüccarların kârlarından pay almaya başladı. Örneğin 1773'te, Bengal genel valisi Hindistan'daki afyon ticareti üzerinde bir tekel oluşturdu; Çin imparatoru 1729'da Çin'de afyon içilmesini yasaklamıştı, bu yüzden EEIC afyonu özel İngiliz tüccarlarına açık artırmayla satıyor,

onlar da afyonu kaçak olarak Çin'e sokuyor ve herkes bu işten çok para kazanıyordu. (19. yüzyılda İngiltere, Çin'i sınırsız afyon ithalatına izin vermeye zorlamak için onunla iki kere savaştı.) Hindistan'ın İngiltere'nin siyasal ve ekonomik kararlarına büyük ölçüde direnmesine ve 18. yüzyılda yapılan bir dizi savaşa rağmen, İngiltere'nin Hindistan'daki gücü artmaya devam etti.

Tarihçiler İngiltere'nin Hindistan'ı ele geçirmesinde imparatorluk kurma hayallerinin ne ölçüde rol oynamış olduğunu hararetle tartışmaktadırlar. Kimileri bütün bu sürecin biraz rastlantısal olarak geliştiğini, EEIC'nin de İngiliz hükümetinin de belli bir plan yapmadan yalnızca bazı ekonomik ve siyasal gelişmelere göre davrandığını düşünmektedir. Kimileri ise imparatorluğun kurulmasını 18. yüzyıl boyunca, hatta daha da önceden belirlenmiş bir amaç olarak görmektedir. Bir başka grup ise, 1740'larda ve 1750'lerde ortaya çıkan değişime dikkat çekmekte ve Robert Clive'ın muhasebecilikten generalliğe ve valiliğe dönüşümünü bu değişimin simgesi olarak göstermektedir.

Hint Okyanusu'nda ticaret yapan Avrupalı şirketler yalnızca VOC ile EEIC değildi. Hollandalı ve İngiliz şirketlerle rekabet etmek için Fransa, Danimarka, Portekiz ve İsveç de kendi Doğu Hindistan şirketlerini kurmuşlardı. Ancak onlar bu kadar başarılı olamadılar; çünkü özel yatırımdan çok devlet desteğine bel bağlamışlardı, uzun vadeli planları yoktu ve bu yüzden kendilerinden çok daha büyük ve daha sağlam şirketler olan Hollanda ve İngiliz şirketleriyle rekabete giremediler.

Karayipler'de ticaret ve sömürgeler

Hint Okyanusu'nda iki güç egemenken, Avrupa sömürgeciliğinin Avrupa dışında geniş çaplı olarak başladığı ilk yer olan Karayipler'de birçok güç rekabet halindeydi. Kolomb bütün bölgeye İspanya adına el koymuştu, ama bölgedeki çoğu adadaki yerleşimler küçüktü ve güçlü bir korumaya sahip değildi. 16. yüzyılın ortalarında İngiliz ve Fransız gemileri İspanyol yerleşimlerine her

türlü malı kaçak olarak sokmaya başlamışlardı ve İngiliz ve Fransız korsanları İspanyol gemilerine saldırıyorlardı. 16. yüzyıldaki din savaşları, Protestan kaptanlara Katolik İspanyol yerleşimlerine çok daha ciddi saldırılarda bulunmaları için bir bahane oluşturuyordu, ama bu saldırıların çoğu düzmeceydi: Kaptanlar tehdit ediyor, İspanyol valiler boyun eğiyor ve arkasından taraflar ticarete başlıyordu. 1610 yılından sonra bu tür "saldırılar" seyrekleşti ve kaçakçılar işe geri döndüler; birçok ülkenin sömürge kurması Karayipler'de kaçakçıların işini kolaylaştırdı; çünkü kaçakçılık rotaları kısaldı ve kaçak mallardan veya farklı tarife politikalarından dolayı kâr etme olanakları arttı.

17. yüzyılda İngiltere, Fransa, Hollanda, Danimarka ve hatta Baltık'taki küçük Kurland düklüğü (bugünkü Letonya) bile Karayip adalarında ve Güney Amerika'nın kuzey sahilinde bulunan İspanyol sömürgelerini ele geçirdiler veya buralarda kendi sömürgelerini kurdular. Çoğunlukla iki ülke aynı adada küçük rakip sömürgeler kuruyordu ve bu sömürgeler kolaylıkla ve sıklıkla düşman güçler tarafından yok ediliyorlardı. Sömürgelerde egemenlik sık sık değişiyordu; örneğin, küçük Sint Maarten/St. Martin adası en sonunda Hollanda ile Fransa arasında bölünmeden önce en az on altı kez el değiştirmişti.

İspanyol egemenliği ilk olarak Güney Amerika'nın kuzey sahilinde sarsılmaya başladı: İngiltere, Fransa ve Hollanda tropikal ürünler yetiştirip ihraç etmek ve kendi ülkelerinin gemilerine sığınacak bir liman sağlamak amacıyla bu bölgede yerleşimler kurdular. Bu üslerden Brezilya'ya, oradaki son derece kârlı Portekiz yerleşimlerine askeri seferler düzenlediler. Fransızların birkaç istila girişimi başarısızlıkla sonuçlandı; ancak 1630 yılında Hollanda birlikleri Brezilya'nın kuzeydoğu kısmını ele geçirdi ve topraklarını güneye doğru genişletmeye başladılar. Bu sırada Portekiz, İspanyol Habsburg kralları tarafından yönetiliyordu ve Hollanda Otuz Yıl Savaşları'yla birlikte sona eren Habsburg egemenliğiyle uzun bir süredir savaş içindeydi. Dolayısıyla Brezilya'daki askeri operasyonlara yön veren şey kısmen Hollanda'nın Avrupa'daki emelleri, kısmen de Brezilya'daki şeker plantasyonlarının sunduğu maddi

olanaklardı. İspanyol askerleri Avrupa'da savaştığından, İspanya az sayıda asker gönderebildi ve Hollandalılar Brezilya'nın büyük bir kısmını fethetti. Portekizlilerin 1640 yılında İspanya'ya karşı başarılı bir şekilde ayaklanmasından sonra, yerli Portekizli yerleşimciler Hollandalılara karşı ayaklandılar ve 1654 yılında Brezilya tekrar Portekiz'in eline geçti. Bunun üzerine Hollandalılar daha kuzeyde daha büyük yerleşimler kurdular; aynı zamanda bir İngiliz sömürgesi olan ve daha sonra adı Hollanda Guyanası olarak değiştirilen ve 1800'lerde Amerika'daki en büyük Hollanda sömürgesi haline gelen Surinam'ı ele geçirdiler.

Brezilya'da ve birçok Karayip adasında olduğu gibi, Surinam'ın da refahı köleler tarafından ekilen ve hasadı yapılan şeker kamışına bağlıydı; 1800'lere gelindiğinde sömürge nüfusunun yüzde 90'ından fazlasını köleleştirilmiş Afrikalılar oluşturuyordu. Bölgenin büyük bir kısmını, tıpkı Hollanda'da olduğu gibi, sahil şeridindeki alçak ovalar oluşturuyordu. Hollandalı mühendisler Avrupa'da geliştirdikleri yeteneklerini kullanarak köleleri büyük arazi kurutma projelerinde çalıştırdılar ve ekilebilir alan miktarını büyük ölçüde artırdılar. Bu gelişmeden sonra, toprak sahipleri şeker kamışının yanı sıra, pamuk, kahve ve kakao da ekmeye başladılar. Bu malların büyük kısmı Hollandalıların küçük Kurasao adasında inşa ettikleri limandan geçerek Hollanda'ya ve oradan da Avrupa'nın diğer kesimlerine gidiyordu. Doğu Hint adalarındaki Batavia gibi, Kurasao da Batı Hint adalarında gemi inşa ve tamir merkezi ve denizcilerin tayfa arayan kaptanları bulabilecekleri bir yer haline geldi.

Hollandalıların Amerika kıtalarındaki faaliyetleri bir dizi bağımsız girişim olarak başladı; ancak 1621 yılına gelindiğinde, ticaret tekeli ayrıcalığı ve hükümet gibi davranma yetkisi verilmiş başarılı VOC modeli üzerine kurulu bir Batı Hindistan Şirketi (WIC) Genel Meclis'ten berat aldı. O sıralarda Hollanda İspanya ile savaş halinde olduğundan WIC'in aynı zamanda çok açık bir askeri misyonu da vardı ve bu yüzden yatırımcılar paralarını riske atmak istemiyorlardı. Bir keresinde WIC gemileri bir İspanyol gümüş konvoyunu ele geçirdi ve hissedarlar o yıl yüzde 50 kâr payı aldı;

ama genelde WIC mali açıdan çok büyük bir başarısızlıktı. Asla VOC'un baharat tekelini elde ettiği gibi şeker tekelini elde edemedi, özel tüccarların, hatta Hollandalı tüccarların bile faaliyetlerini kontrol edemiyordu. Hollanda hükümetinin VOC'tan büyük miktarda para transfer etmesine karşın WIC 1674 yılında iflas etti. WIC yeni yöneticiler atanarak yeniden organize edildi; ancak bu kez askeri gücü veya herhangi bir şey üzerinde tekeli yoktu; tek görevi Amerika kıtalarındaki Hollanda sömürgelerini idare etmekti.

Doğu Hint adalarında çok küçük bir Hollandalı nüfusuyla, VOC tarafından işletilen sömürgeler son derece verimliydi; ancak WIC'in yaşadığı mali sıkıntılar Hollanda'daki birçok kişinin, Hollandalı yerleşimci nüfusunu artırmanın Amerika'daki sömürgeleri daha kârlı bir hale getirebileceğini veya en azından onların hayatta kalmalarına izin vereceğini düşünmelerine yol açtı. WIC bireylere *patroon*luk* adı verilen bir yetki verdi; *patroon*lara bir toprak parçası üzerinde ekonomik ve yasal haklar veriliyor ve karşılığında onlardan yerleşimci getirmeleri bekleniyordu. Dolayısıyla çoğu Hollanda sömürgesi özel kişilerin elindeydi; ancak bu sistem ana hedefi olan daha fazla yerleşimci çekmeyi asla başaramadı.

Bu bölgedeki ilk Fransız sömürgesi olan Cayenne (daha sonra Fransız Guyanası adını aldı), anakarada 1604 yılında kuruldu; ancak hiçbir zaman ekonomik olarak çok önemli bir konuma gelemedi. Fransız sömürgelerinin çekirdeğini ve Fransa'nın en önemli denizaşırı yerleşimlerini Karayipler'deki adalar oluşturuyordu. Bu adaların bazıları bu bölgenin yerli halkı Kariplerden, bazıları da İspanyollardan alınmıştı; bazılarında ise insan yaşamıyordu. Bunların arasında İspanyolların elinde bulunan büyük Santo Domingo adasının batı sahili de bulunmaktaydı. İspanyol sömürgeciler buraya sığır getirmişlerdi ve bu sığırların bazıları Arjantin'de olduğu gibi kaçmış ve çoğalarak büyük sığır sürülerinin oluşmasına yol açmışlardı. Bol miktarda bulunan diğer tüm doğal kaynaklarda olduğu gibi, bu sığırlar da insanların dikkatini çekti; bu fırsattan ya-

* *Patroon*: Toprak ve bazı ayrıcalıklara sahip olan kişi; bu unvan, eski New York ve New Jersey yönetimleri tarafından Hollanda WIC üyelerine veriliyordu. (ç.n.)

rarlanmak isteyenler oradan geçen çok sayıdaki gemiye deri ve *boucan* adı verilen tahtalar üzerinde tütsülenmiş et satıyorlardı. *Boucanier*'lerin (İngilizce *buccaneer*) yaşadıkları yerler kanunsuz, şiddetin kol gezdiği ve çok değişik etnik kökenden gelen erkeğin –ve çok az sayıda kadının– bir arada yaşadığı yerlerdi. 17. yüzyılın sonlarında Fransızlar Santo Domingo adasının bu kıyısı üzerinde denetim kurmaya başladı ve buraya Saint-Domingue adını verdiler. Fransızlar Saint-Domingue'i (ada daha sonra Haiti adını aldı) yavaş yavaş Karayipler'in en kârlı köle plantasyonuna dönüştürdüler. Varlıklı çiftçiler birkaç yüz kölenin çalıştığı, sulama kanalları ve yeni işleme makineleri bulunan büyük plantasyonlar kurdular.

Karayipler'deki diğer Fransız sömürgeleri de benzer değişimler geçirdi. 17. yüzyılın ortalarında çiftliklerde genellikle sözleşmeli (*indentured*) beyaz işçiler çalıştırılıyor ve tütün yetiştiriliyordu; sömürgeler ise bir dizi beratlı, kısa ömürlü şirket tarafından başarısız bir şekilde yönetiliyordu. Sözleşmeli işçiler çoğunlukla seyahatleri karşılığı toprak sahibinin emrinde belli bir süre çalışan çok yoksul genç erkeklerdi; ne kadar hizmet edecekleri sözleşmeyle belirleniyordu. ("Çentikli" demek olan "indentured" sözcüğü, aynı sayfa üzerine sözleşmenin iki kez yazılması ve daha sonra kabaca yırtılması veya kesilmesi sonucu kenarlarda oluşan düzensiz şekillerden gelmektedir; taraflara sayfanın bir yarısı veriliyordu ve böylece sayfa sadece orijinal sözleşmelerle yeniden oluşturulabiliyordu.) Bu işçiler, yerel yasal otoriteler tarafından aşırı derecede sömürülmekten en azından kuramsal olarak korunuyorlardı.

Ancak yüzyılın sonuna doğru birçok adada köle yapılmış Afrikalıların çalıştırıldığı büyük plantasyonlar kurulmuştu. Eski sözleşmeli işçiler idareci olarak kaldılar, Fransa'ya geri döndüler, başka işlerde çalışmaya başladılar veya az sayıda şanslı işçi toprak sahibi oldu. Bir yüzyıl sonra bu sömürgeler Avrupa'nın şeker ve kahve ihtiyacının yarısını karşılıyor, Fransız dış ticaret dengesinin artıda kalmasını sağlıyor ve Fransa'da sömürgeler için yapılan belli türde malların üretimini, özellikle de kumaş üretimini hızlandırıyordu. Bu kumaşlar Saint-Domingue'e getirilen kölelere elbise olu-

yordu; buraya o kadar çok köle getiriliyordu ki, Fransa İngiltere'den sonra köle ticareti yapan ikinci en büyük ülke konumundaydı. Fransız ordusu sömürgelerin idaresini beratlı şirketlerden aldı. Sömürgecilerden milis olmaları (bundan hiç hoşlanmıyorlardı ve çoğunlukla yerine getirmiyorlardı) ve ürettikleri tüm malları Fransa'ya yollamaları bekleniyordu (malları başka sömürgelere, İngiltere'ye veya Hollanda'ya kaçak olarak soktuklarından, bu isteği de çoğunlukla yerine getirmiyorlardı).

XIV. Louis'nin denetimi merkezileştirme arzusu Karayipler'e kadar uzanıyordu; kral 1685 yılında *Code Noir*'ı ("Kara Kanun") çıkardı. Yasa birçok düzenlemenin yanı sıra, Yahudilerin Fransız sömürgelerinde yaşamasını, Katoliklik dışındaki dinlere tapınmayı yasaklıyor, efendileriyle köleler arasındaki ilişkiyi düzenliyor ve çocuğun yasal statüsünün babanınki değil, anneninki olacağını belirtiyordu. (Louis aynı yıl Nantes Fermanı'nı iptal ederek ve Protestanlığı yasaklayarak, dinle ilgili maddeleri Fransa'da da geçerli kıldı.) Ancak efendileri kölelere az yiyecek verdiğinden, onlara işkence ettiğinden, onları vaftiz etmeyi veya onlara Hıristiyanlığı öğretmeyi reddettiğinden yasanın birçok maddesine sıklıkla uyulmuyordu.

Code Noir firari köleleri çok ağır cezalara çarptırıyordu, ama aynı zamanda yirmi yaşından büyük insanlara, sahip oldukları kölelere özgürlüklerini verme hakkı da tanıyordu. Bazı köleler, özellikle de beyaz erkeklerle cinsel birlikteliği olan kadınlar ve onların çocukları azat ediliyordu ve zaman içinde özgür siyah insanlar ile karışık ırktan insanların nüfusu artmaya başladı. 1789 yılında Fransız Karayipleri'ndeki nüfus tahminlerine göre bölgede 56.000 beyaz, yaklaşık 700.000 köle ve 23.000 özgür siyah ve karışık nesepli insan yaşıyordu. "Renkli* özgür insanlar" olarak tanınan bu insanlardan bazıları son derece zenginleşip mülk ve köle sahibi oldular. Bu kişiler aynı zamanda Fransız kıyafetleri giyiyor, Fransız mobilyası satın alıyor ve Fransız kültürünün diğer özelliklerini be-

* Renkli: İngilizce *colored (people of color)* kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Bu ifade, beyaz ırktan olmayanları tanımlar. (ç.n.)

Belge 36 Kara Kanun (Code Noir)

XIV. Louis Mart 1685'te kapsamlı Kara Kanun'u çıkardı ve yasa iki yıl sonra Saint-Domingue'de resmen yürürlüğe kondu. Yasanın giriş bölümü Louis'nin bir kral olarak rolü hakkındaki anlayışını yansıtmaktadır.

Tanrı'nın lütfuyla Fransa ve Navarre kralı olan Louis buradaki herkesi selamlar. Tanrı'nın yönetimimiz altına soktuğu tüm halklara eşit önem verdiğimizden, –Louis burada krallara özgü bir konuşma tarzı ile kendisinden "biz" olarak söz etmektedir– Amerika'daki adalarımızda bulunan memurlarımız tarafından yollanan raporları inceledik; adamlarımız Katolik Roma kilisesinin disiplinini korumak ve sözü edilen adalardaki kölelerin statüsünü ve durumunu düzenlemek için bizim otoritemize ve adaletimize ihtiyaç duymaktadır; bu arzuyu yerine getirmek ve ülkemizden çok uzaklarda bulunan bölgelerde yaşadıkları halde bizim mevcudiyetimizi her zaman hissetmelerini sağlamak için şöyle söylüyor, irade beyan ediyor, emrediyor ve arzuluyoruz:

I. Parlak anılarla andığımız müteveffa Kral, değerli efendimiz ve babamızın 23 Nisan 1615 tarihinde çıkardığı fermanının adalarımızda yürürlükte olmasını istiyor ve dolayısıyla bütün memurlarımızın bütün adalarımızdan, oralara yerleşmiş olan bütün Yahudileri çıkarmalarını; bu insanlar Hıristiyanlığın tescilli düşmanları oldukları için, bunun –fermanın– yayınlanmasından sonraki üç ay içinde buraları terk etmelerini, yoksa hapse atılıp mallarına el konulacağını bildiriyoruz.

II. Adalarımızdaki bütün köleler vaftiz edilecek ve Katolik kilise öğretisi eğitimi alacaklardır ...

III. Katolik dini dışında başka herhangi bir dinin halk arasında faaliyet göstermesini yasaklıyoruz; buna uymayanlar emirlerimize karşı gelmekten cezalandırılacaktır ...

VI. Statüsü veya konumu ne olursa olsun tüm uyruklarımızdan, Katolik dininden olan uyruklarımızın Pazar günlerinde ve kutsal günlerde davrandıkları gibi davranmalarını istiyoruz. Bu günlerde uyruklarımızın, gece yarısından ertesi gece yarısına kadar, tarlada, şeker üretiminde veya başka işlerde çalışmalarını veya kölelerini çalıştırmalarını yasaklıyoruz ...

VIII. Katolik dininden olmayan uyruklarımızın yapacakları evliliklerin geçersiz olduğunu ilan ediyoruz. Bu birleşmelerden doğan çocukları gayrimeşru ilan ediyoruz ...

XII. Köleler arasındaki evlilikten doğan çocuklar köle olacaktır ve kadın kölenin efendisine ait olacaklardır ...

XIII. Erkek bir köle özgür bir kadınla evlenirse, doğan çocuklar, ister kız ister oğlan olsun, babalarının köleliğine rağmen anne gibi özgür olacaklardır; eğer baba özgür, anne köleyse, çocuklar da köle olacaktır ...

XV. Kölelerin her türlü silah veya kalın sopa taşımasını yasaklıyoruz; uymayanlar kırbaç cezasıyla cezalandırılacaklardır ve silah, silaha el koyanın olacaktır ...

XVI. Değişik efendilere ait kölelerin, gündüzleri veya geceleri düğün veya başka bir nedenle, kendi efendilerinin mülkünde veya başka yerde, özellikle de ana caddelerde veya uzak yerlerde toplanmalarını yasaklıyoruz; uymayanlar dayak cezasına çarptırılacaktır ...

XXII. Efendiler her hafta 10 yaşından daha büyük olan kölelerinin beslenmeleri için iki buçuk kavanoz manyok unu veya her biri en az 1,5 kilogram çeken üç manyok veya eşdeğeri bir yiyecek, 1 kilogram tuzlanmış et veya 1,5 kilogram balık veya başka bir yi-

yecek; sütten kesilmiş çocuklar için de 10 yaşına gelene kadar yukarıda belirtilenlerin yarısını vereceklerdir ...

XXV. Efendiler her yıl kölelerine kanvastan yapılmış iki elbise vereceklerdir ...

XXXIII. Efendisine veya efendisinin karısına, metresine veya onların çocuklarına kanatacak şekilde vurmak veya onların yüzüne vurmak idamla cezalandırılacaktır.

XLII. Efendiler, kölelerinin hak ettiklerini düşündüklerinde, onları zincire vurabilir ve onları sopayla veya kırbaçla dövebilir. Ancak efendilerin kölelerine işkence etmeleri veya herhangi bir uzvunu kesmeleri yasaktır; uymayanların kölelerine el konulacaktır ...

XLIII. Memurlarımıza, himayelerindeki veya denetimlerindeki köleleri öldüren efendileri veya ustabaşlarını cinayetten tutuklamalarını ve efendiyi gerçekleştirilen şiddetin durumuna göre cezalandırmalarını emrediyoruz ...

LIX. Azot edilmiş kölelere özgür doğan insanların yararlandığı hakları, ayrıcalıkları ve özgürlükleri ihsan ediyoruz; onların elde ettikleri bu özgürlüğü hak etmelerini ve bu özgürlüğün onlarda, hem kendileri hem de mülkleri için, doğal özgürlük şansının diğer uyruklarımızda yarattığı etkileri yaratmasını istiyoruz.

nimsiyorlardı. Beyaz sömürgeciler *francisation* (Fransızlaşma) diyerek bu süreci aşağılıyorlardı. Yetkililer renkli özgür insanlara giderek kuşkuyla yaklaşmaya başladı ve 18. yüzyılın sonuna doğru bu insanların ekonomik ve yasal konumlarını kısıtlayan yasalar çıkardılar.

Hollanda sömürgeleri gibi, Karayipler'deki çoğu İngiliz sömürgesi de, İspanyol askerlerinin Avrupa'da savaşla meşgul oldukları Otuz Yıl Savaşları sırasında kurulmuştu ve Fransız sömürgeleri gibi bu sömürgelerin çoğunda da tütün veya pamuk yetiştirmek için başlangıçta beyaz, sözleşmeli hizmetkârlar kullanıldı. Tarımdaki değişiklikler, İç Savaş dönemindeki çalkantılar ve dini farklılıklar nedeniyle bazı insanlar kendi istekleriyle sözleşmeli işçi olmak üzere buralara göç ederken, diğerleri zorla askere alındı. Cromwell'in İrlanda ve İskoçya'da yaptıklarına karşı çıkanlardan bazıları ile serseriler, müflisler ve küçük suçlar işleyenler Karayipler'e gönderildiler; zaman zaman da hizmetkârlar ve yoksullar "Barbadoslanıyorlardı" (kaçırılmak ve sömürgelere götürülmek anlamına gelen argo bir terim).

Ancak Fransız Karayipleri'nde olduğu gibi, şeker kamışı üretimine başlamak, sözleşmeli işçiliğin, hatta adam kaçırmanın karşılayabileceğinden çok daha fazla işçi talebi yarattı; bu ihtiyacı birçok değişik ülkenin tüccarları tarafından sağlanan Afrikalı köleler

karşıladı. Şeker üretimi ancak büyük ölçekte yapıldığı takdirde kârlı olabiliyordu; dolayısıyla varlıklı plantasyon sahipleri, komşularının plantasyonlarını satın alıyor ve arkasından plantasyonun işletimini aynı kişilere veya o ailelerden ücret karşılığı ustabaşı olarak tuttukları erkeklere devrediyorlardı. Daha yoksul olan birçok beyaz, avcılık yaparak, bir miktar tahıl ve hayvan yetiştirerek, balık avlayarak ve orada burada buldukları işleri yaparak yaşamaya çalışıyorlardı. Varlıklı plantasyon sahipleri, güneş yanığı tenleri nedeniyle onlara "kızıl bacak" (*redleg*) diyordu. (Amerika'da kullanılan *redneck** terimi de güneydeki sömürgelerde açık havada çalışan yoksul beyazların güneş yanığı tenlerinden geliyor olabilir; ancak bu terim İngiltere kilisesine muhalif olan ve bazıları bu sömürgelere göç eden İskoçların taktığı kırmızı fulardan da geliyor olabilir.) Sömürgeci grupları bir adadan diğerine de göç ediyor, yeni sömürgeler kuruyor veya diğer ülkelerin sömürgelerini ele geçiriyordu. Örneğin, İngiliz askerleri 1655 yılında İspanyol Jamaikası'nın bir kısmını ele geçirdiler ve birkaç yıl sonra tüm ada ellerine geçmişti; daha sonra İngiliz Jamaikası'nda yaşayanlar kereste elde etmek için Sivrisinek Sahili (bugünkü Belize) denilen İspanyol Orta Amerikası'nda bir sömürge kurdular. Bu tür girişimler karşı saldırılara, yerleşim yerlerinin ve plantasyonların yakılmasına ve kölelerin kaçırılmasına yol açıyordu. 1670'lerden başlayarak Barbados'tan giden yüzlerce sömürgeci Carolina'ya yerleşti ve burada pirinç ve çivit yetiştirdikleri ve işgücü olarak Afrikalı köleleri kullandıkları plantasyonlar kurdular.

18. yüzyılda da yerel anlaşmazlıklar ve uluslararası çatışmalar sürdü. Yedi Yıl Savaşı sonunda Fransız ve İngiliz toprakları bir kez daha el değiştirdi, Amerikan Bağımsızlık Savaşı ise daha başka değişikliklere yol açtı. İngiliz sömürgecilerinin henüz bağımsızlıklarını kazanmış olan Amerikalılarla ticaret yapmaları yasaklandı; çok miktarda kaçakçılığın sürmesine rağmen Karayipler'deki köleleri ve diğer insanları doyurmak için Amerika'daki sömürgelerden ge-

* *redneck*: Kızıl enseli. Amerika'nın güneyinde siyahlara karşı olan fakir ve eğitimsiz çiftçiye verilen ad. (ç.n.)

tirilen büyük miktarlardaki tahılı temin edecek başka yerler bulmak zordu. Bazı adalarda kıtlık baş gösterdi; bölgede sıklıkla görülen kasırgalar durumu daha da kötüleştiriyordu ve sarıhumma salgınları sonucunda birçok göçmen öldü. Varlıklı plantasyon sahipleri ve aileleri giderek zamanlarının büyük kısmını hayatın çok daha güvenli olduğu, çok daha fazla okulun, kafenin, kulübün ve yeni yeni ortaya çıkmaya başlayan "kamusal alanın" diğer kurumlarının sömürgelerdekinden çok daha fazla sayıda bulunduğu İngiltere'de geçirmeye başladılar. Ancak bu sorunlara karşın İngiliz Batı Hindistan "şeker adaları" 18. yüzyılın sonunda refah içindeydi ve sömürgelerden uzakta, Londra'da yaşayan toprak sahipleri ulusal politikaların bu durumu bozmamasını sağlamakta başarılıydılar.

Karayipler'deki ve Güney Amerika kıtasının kuzeyindeki sömürgelerin birbirleriyle sık sık savaş halinde olmalarına karşın, temel ekonomik ve toplumsal yapıları birbirine çok benziyordu. Çoğu sömürge plantasyon köleliği veya plantasyon ekonomilerinin ihtiyaç duyduğu malları karşılamak üzerine kuruluydu. Aslında Afrikalı köleler Amerika kıtalarına 1502 yılında gelmişlerdi, ama sömürgeleşmenin ilk yıllarında sayıları azdı; çünkü İspanyollar ve Portekizliler işçi gereksinimlerinin yerli halklar tarafından karşılanacağını umut ediyorlardı. Hastalıklara ve sömürülmeye bağlı ölümler bunu olanaksız kılınca, Afrikalı köle ithalatı arttı. Köle ticareti sonucu 1580'den önce Afrika'dan Amerika'ya götürülen köle sayısının yaklaşık 75.000 olduğu hesaplanmaktadır; yine aynı dönem boyunca çoğu İspanya ve Portekiz'den olmak üzere Avrupa'dan giden insan sayısı ise yaklaşık 225.000'dir. Ama 1580'den 1700 yılına kadar bu oranlar çok değişti. Tahminler farklılık göstermektedir, ama Avrupa'dan Amerika kıtalarına giden yaklaşık bir milyon insana karşılık Afrika'dan bir buçuk ilâ iki milyon insan götürülmüştü. Tropik ürünlere talebin arttığı 18. yüzyılda bu oran daha da çarpıktı; Afrika'dan iki buçuk ilâ beş milyon insan götürülürken, Avrupa'dan yarım milyondan az insan gitti. Köle ticaretinin yapıldığı bütün yılları ele alırsak, kölelerin yaklaşık yüzde 40'ı Brezilya'ya, yüzde 40'ı da Karayipler'e giderken, kalan

yüzde 20 Amerika kıtalarının geri kalan kısımlarına gitti. Kölelerin yaklaşık yüzde 4'ü Kuzey Amerika'ya gitti; buradaki kölelerin arasında üreme oranının çok yüksek olması Afrika'dan büyük çaplı ve sürekli bir köle akışı olmaksızın sistemin sürmesini sağlıyordu.

16. yüzyılda köle ticaretine Portekizliler egemendi; 17. yüzyılda ise Hollanda, Fransız ve İngiliz anonim şirketleri kendi tekellerine aldıkları rotalar ve bölgeler belirlediler. Ancak diğer mallar gibi, köleler de düzenli olarak adalardan ve limanlardan kaçırılıyor veya buralara gizlice sokuluyorlardı. İspanyol, Portekiz, Fransız ve Hollanda sömürgelerinde kölelikle ilgili yasalar, diğer birçok yasal konuda olduğu gibi gevşek bir şekilde, kölelerin azat edilmesine izin veren ve efendilerin köleleri öldürmesini yasaklayan Roma Hukuku'nu temel alıyordu. Ayrıca sömürgeler, XIV. Louis'nin Kara Kanun'u gibi anavatandan yollanan genelgeler ve fermanlara olduğu kadar yerel gelenekler ve gereksinimleri üzerine kurdukları yasalarını da geliştirdiler. Örneğin, 18. yüzyılda, İspanyol Amerikası'ndaki köleler *coartación* yoluyla kendi özgürlüklerini satın alabiliyorlardı. Adil bir fiyat önerdikleri sürece efendileri onları serbest bırakmak zorundaydı. İngiltere, Roma Hukuku'nu hiçbir zaman benimsememişti; ayrıca içtihat hukukunda (*common law*) köleliğe pek atıf yoktu. Bu nedenle her İngiliz sömürgesi kendi kanunlarını ve içtihat hukukunu oluşturdu.

Kölelikle ilgili Kara Kanun ve diğer yasalar, kaçan köleleri veya onların kaçmalarına yardım edenleri ağır cezalara çarptırmaktaydı, ama yine de birçok köle kaçma girişiminde bulunuyordu. Muhtemelen çoğu geri getiriliyordu, ama *maroon* adı verilen kaçak köleler sömürge yetkililerinin ulaşamayacağı dağlarda, bataklıklarda, ormanlarda ve yerleşilmemiş bölgelerin sınırlarında köyler ve yerleşimler kuruyorlardı. Bu topluluklardan bazıları o kadar büyüdü ki, bazı bölgeler onlar tarafından yönetilmeye başlandı ve sömürge yetkilileri tıpkı komşu devletlerle yaptıkları gibi zaman zaman onlarla da antlaşmalar imzaladılar. *Maroon*'lar 16. yüzyılda başlayan ve plantasyon köleliği dönemi boyunca süren köle ayaklanmalarında çoğunlukla başroldeydiler. Çoğu isyan kısaydı,

yereldi ve küçüktü; ama birkaç tanesi geniş alanlara yayıldı. Her zaman kölelerin isyan edeceğine dair bir korku vardı; açığa çıkarılan isyan girişimleri, ele geçirilen silahlar ve tehdit edilen köle sahipleri hakkındaki sansasyonel hikâyelerin kulaktan kulağa, mektuplar ve kitaplar yoluyla yayılmasıyla bu korku daha da tırmanıyordu. İsyan korkusu insanın sadece etrafına bakmasıyla da artıyordu; çünkü 18. yüzyılın sonunda Karayipler'deki nüfusun çok büyük bir çoğunluğunu, söz konusu sömürge hangi ülkeye ait olursa olsun, Afrika'dan getirilen köleler oluşturuyordu.

Atlas Okyanusu'nda ticaret ve sömürgeler

Karayipler coğrafi olarak Atlas Okyanusu'nun bir parçasıdır. Karayipler'in ekonomisi, toplumsal yapısı ve siyasal durumu giderek tarihçilerin "Atlas Okyanusu dünyası" diye tanımladıkları dünya ile bağlantılıydı. 17. ve 18. yüzyıllarda bu dünya Hint Okyanusu'na ve denizlerden uzaklarda yaşayan insanların yaşamlarına da bağlandı. İç bölgelerdeki Jingdezhen şehrinde yapılan milyonlarca parça Çin porseleni Kanton'a götürülüyor, oradan gemilerle Amsterdam'a ve Londra'ya taşınıyor ve sonra da Jamaika, Boston, Berlin ve Moskova'ya ihraç ediliyordu. Kuzeybatı Hindistan'ın Gucerat bölgesindeki köylülerin yaptığı basma kumaş Avrupa'ya gönderiliyordu; ama aynı zamanda Batı Afrika'daki Senegambia'ya da gönderiliyor ve kölelerle ve akasya ağacı sakızıyla takas ediliyordu. İngiltere'de ve Fransa'da akasya ağacının sakızı kâğıt yapımında ve Avrupalıların Hindistan'da üretilen basma kumaşla günün birinde yarışabileceğini umdukları basmaları üretmede kullanılıyordu. Basma kumaş İngiliz ve daha sonra da Amerikalı yetkililerin Amerikan yerlileriyle anlaşma yaparken onlara "sonsuza kadar" vermeyi taahhüt ettikleri birçok maldan biriydi. Atlas Okyanusu'nda yapılan ticaret çoğunlukla Avrupa, Afrika ve Amerika kıtalarının oluşturduğu bir "ticaret üçgeni" olarak tanımlanır; ancak hiçbir geometrik şekil çok sayıdaki etkileşim hattını eksiksiz bir şekilde gösteremez.

Kuzey Amerika'da İspanya ve Portekiz dışındaki güçler tarafından kurulan sömürgeler bu yeni Atlas Okyanusu dünyasının en önemli bölümünü oluşturuyordu. İlk sömürgeler küçük ve yoksuldu ve çoğunlukla yerli halka bağımlıydılar. Bir başka ülke tarafından fethedilme, hastalık, terk edilme, ekonomik veya çevresel çöküş veya yerli halkın muhalefeti sonucu bu sömürgelerin yarısı başarısız oldu.

Amerika kıtalarına İngilizlerin yaptığı seferler 1495 yılında John Cabot ile başladı; ancak yaklaşık bir yüzyıl sonra Hakluyt ve diğerleri hâlâ ilk başarılı yerleşimi kurmaya çalışıyorlardı. 1585 yılında İngiliz yazar, kâşif ve Yeni Dünya hayranı Sir Walter Raleigh (1554-1618) günümüzde Kuzey Carolina'nın içinde bulunan bölgenin yakınlarındaki Roanoke adasında küçük bir sömürge kurdu, ama sömürgeciler birkaç yıl içinde ortadan kayboldular. Yaklaşık yirmi yıl sonra bir başka grup, Virginia Company önderliğinde Virginia'daki Jamestown'a yerleşti; ancak sömürgenin istikrara kavuşması için 30-40 yıl geçmesi gerekti. Sömürgeciler hem para karşılığı satmak için çeşitli ürünler hem de kendi kullanımları için tahıl ve toprak altında yetişen ürünler üretme deneyleri yaptılar ve gerekli işgücünü karşılamak için yavaş yavaş sözleşmeli işçilik sistemini kurdular. Gemi kaptanları genç insanları, çoğunlukla erkek çocukları ve genç erkekleri, ama aynı zamanda genç kadınları sözleşmeli işçi olarak topluyor, daha sonra sözleşmeleri Virginia'daki sömürgecilere satıyordu. Kuzey Amerika'nın İngilizlere ait kısmına Afrikalılar ilk olarak *Jesus* isimli bir gemiyle 1619 yılında geldiler; ilk yıllarda sözleşmeli işçi olarak getirilen bazı Afrikalılar vardı, ama çoğu köleydi. Güneydeki birçok sömürgede aynı zamanda köle olarak Amerikan yerlileri kullanılıyordu, ama sayıları daha sonra gelen Afrikalıların sayısı karşısında kısa sürede çok az kaldı.

İlk sömürge kurma girişimleri berat almış çeşitli şirketler tarafından yapıldı ve asıl amaç para kazanmaktı; ancak 1620 yılında Hacılar (*Pilgrims*) olarak adlandırılan ayrılıkçı bir dini grup Jamestown'ın oldukça kuzeyinde, Plymouth'ta bir sömürge kurdu. Bunu izleyen 30-40 yıl içinde İngiltere'deki dini durumdan hoşnut

Belge 37 Çocukların nakledilmesi

Karayipler'de olduğu gibi Kuzey Amerika'da da her sözleşmeli işçi kendi isteğiyle gelmedi. 1620 yılında yazılmış olan aşağıdaki mektupta Virginia Company yetkililerinden Sir Edwin Sandys kralın özel meclisindeki (Privy Council) bir üyeden çocukları zorla Virginia'ya götürmesine izin vermesi için yetki istemektedir. Bu çocuklar Londra belediye meclisi tarafından "fazlalık" olarak nitelendirilmişlerdi; muhtemelen çocukların çoğu yetimdi; ancak başka kaynaklardan yoksul çocukların, ailelerinin karşı çıkmalarına rağmen, sokaklardan toplanıp başka yerlere götürüldüklerini öğreniyoruz. Sandys mektubunda Virginia'daki işçi gereksiniminden hiç söz etmemekte, bunun –onların Virginia'ya götürülmesinin– kenti bir yükten kurtaracağını ve tehlikeli ve beş para etmez olarak gördüğü genç insanların karakterini düzelteceğini söylemektedir.

Saygıdeğer Beyefendi –Kralın Özel Meclisi üyesi Sir Robert Naughton–:

Lordların –Özel Meclisi üyeleri– huzuruna şahsen çıkamadığım için birkaç satırla talebimi size sunma cesaretini göstermiş bulunuyorum. Londra Şehri Belediye Meclisi'nin çıkardığı yasayla yüz çocuğun fazlalık olduğuna, bu çocukların Virginia'ya gönderilmelerine ve burada kendileri için çok iyi koşullarda belli bir süre için çırak olarak çalıştırılmalarına karar vermiştir. Bunun yanı sıra, bu çocukların giyim ve seyahat masraflarını karşılamak için kendi aralarında beş yüz İngiliz lirası toplayarak bağışlamışlardır. Ama şimdi anlaşılıyor ki, bu Şehirden çok uzaklarda yaşamaya layık bu çocuklardan gönülsüz olanları Virginia'ya gitmek istemediklerini belirtmektedirler; oysa Şehrin özellikle kurtulmak istediği bu çocuklar Virginia'da sert efendileri tarafından ıslah edilebilirler. Ancak Şehrin bu insanları kendi arzuları hilafında teslim etme, Virginia Company'nin de onları götürme yetkisi bulunmadığından, Lordlarımdan bu yetkinin tarafımıza verilmesi ricasında bulunma yükü benim sırtıma bindi. Siz efendimizden, Şirket'in temsilcisi olan bizlere ve Virginia'daki plantasyona, siz efendimizin doğasının bir özelliği olan âlicenaplığı göstererek, Lord hazretleri ve siz efendimizin bilgeliğinizle çok uygun olacağını düşüneceğiniz bu çözüm için yüksek emirlerinizle Şehri ve Şirketi bu güçlükten kurtarmanızı rica ediyorum. Sağlığınız ve mutluluğunuza Şirketimiz her zaman duacı olacaktır ...

(Alıntının yapıldığı yapıt, Susan M. Kingsbury, der., *The Records of the Virginia Company of London: The Court Book, from the Manuscript in the Library of Congress*, III. Cilt –Washington: Government Printing Office, 1933–, s. 259)

olmayan gruplar, özellikle de Püritenler tarafından Massachusetts Körfezi, Rhode Island, Connecticut ve New Haven'da başka sömürgeler kuruldu; Katolikler de Maryland sömürgesini kurdular. Bu sömürgelerin hepsi de kraliyetten berat almıştı; bu berat sömürgeye, İngiltere yasalarına aykırı olmamak koşuluyla, yerel yasalar çıkarma hakkı veriyordu. Bu sömürgelerin çoğu bir çeşit meclis oluşturdular; çoğu sömürgede mülk sahibi erkekler meclis

üyeliği seçimlerinde oy kullanabiliyorlardı; ancak Massachusetts'te sadece kilisenin erkek üyelerinin oy kullanma hakkı bulunuyordu. Kilisenin tam üyesi olabilmek için erkeklerin mezhep değiştirirken yaşadıkları kişisel deneyimleri tüm cemaate anlatmaları gerekiyordu. Kadınlar da kendi mezhep değiştirme deneyimleri yoluyla erkeklerden bağımsız olarak kilise üyesi oluyorlardı, ama bu onlara siyasi haklar kazandırmıyordu.

Kuzey Amerika'daki ilk Fransız sömürgeleri tıpkı İngiliz sömürgeleri kadar küçük ve zayıftı. Fransa 16. yüzyılın ortalarında Florida ve Kanada'da sömürge kurma girişiminde bulundu; ancak bu sömürgeler ya İspanyollar tarafından ele geçirildiler ya da başarısız oldular. 17. yüzyılın başlarında Acadia ve Quebec'te kurulan ilk uzun ömürlü Fransız yerleşimlerinin sahipleri soylu kişilerdi ve zaman zaman sömürgeleşmeyi teşvik etmek amacıyla tüccar şirketleriyle işbirliği yapıyorlardı, ama pek başarılı olamadılar. Hem Quebec hem de Acadia 17. yüzyıl boyunca birkaç kez İngilizler tarafından kısa süreliğine işgal edildiler; bunun üzerine Fransız kâşifler, kürk tüccarları ve misyonerler batıya doğru ilerleyerek Göller Bölgesi ve Mississippi ırmağı kıyıları boyunca kaleler, ticaret sömürgeleri ve birkaç küçük misyon kurdular. Bu ilk Fransız sömürgeleri tek bir ürün üzerine, özellikle de şapka yapımında kullanılan kastor kürkü üzerine kurulmuştu; çünkü bu tür şapkalar Avrupa'da son derece modaydı.

Karayipler'de olduğu gibi Kuzey Amerika'da da sömürge kurmak isteyen diğer ülkeler İspanya, İngiltere ve Fransa'yı takip ettiler. 1609 yılında İngiliz kâşif Henry Hudson Kuzey Amerika'nın kuzeybatısına sponsorluğunu VOC'un yaptığı bir sefer düzenledi ve keşfettiği yerlere şirket adına el koydu. Hollandalı kürk tüccarları bugünkü Albany ile New York yakınlarında birkaç kale inşa ettiler ve 1623 yılında yeni kurulmuş olan Hollanda Batı Hindistan Şirketi (WIC) Genel Meclis'i, New Netherland adını verdiği bütün bölgeyi bir Hollanda vilayeti olarak ilan etmeye ikna etti. WIC 1626 yılında, kürk ticaretini koruyacak bir üs olması amacıyla, Hudson ırmağının ağzındaki Manhattan adasının güney ucuna New Amsterdam'ı kurdu. Burası Hollanda'nın Kuzey Ame-

rika'daki en büyük sömürge yerleşimi haline geldi ve Avrupa'nın diğer kesimlerinden yerleşimcileri çekti. İsveç 1638 yılında, Delaware ırmağı boyunca kuracağı sömürgelerden ilkini kurdu; ancak 1655 yılında bu sömürgelerin çoğu, onları bir tehdit olarak gören Hollandalılar tarafından ele geçirildi. Ancak çoğu İsveç sömürgecisi orada kaldı ve Hollanda sömürgelerindeki yerleşimcilerin çeşidini artırdı.

1660'larda, başta İngiltere tarafından olmak üzere, ikinci bir sömürge kurma dalgası yaşandı. İngiliz güçleri New Netherland ile New Amsterdam'daki yerleşimi ele geçirdi ve tahta yeni çıkmış olan Kral II. Charles'ın küçük erkek kardeşi York Dükü James'in şerefine, her ikisine de New York adını verdi. 1670 yılında, Virginia ile Florida'daki İspanyol sömürgeleri arasında bir tampon bölge oluşturmak ve çivit, tütün ve pirinç gibi kârlı astropikal ürünler yetiştirmek amacıyla, Güney Carolina ve Georgia'da da sömürgeler kuruldu. Georgia aynı zamanda müflislerin, serserilerin ve suçluların gönderildiği bir ceza sömürgesi olarak görev görüyordu. Dostlar Derneği'nin –Quakerların– seçkin bir üyesi olan William Penn (1644-1718) 1682 yılında eski New Sweden'ı da içeren bölgede daha sonra Pennsylvania adını alan bir sömürge kurmak için berat aldı. Penn'inki de dahil olmak üzere yeni sömürgelerin çoğu sahipliydi; yani, bu sömürgelerin sahibi bir kişi veya bir gruptu. Virginia'nın kral tarafından atanan bir valisi ve seçilmiş bir meclisi vardı; New England'daki sömürgelerin büyük çoğunluğu da seçilmiş meclisleri tarafından yönetiliyordu. Ekonomik olarak Atlas Okyanusu'nun ortasındaki ve New England'daki sömürgeler, aileler tarafından, bazen de birkaç sözleşmeli işçinin yardımıyla yapılan tarıma bağlıydı. Virginia'nın iç bölgelerine genel olarak küçük çiftçiler yerleşmişti, ama ekonomiye sahil bölgesindeki tüccarlar ile büyük toprak sahipleri egemendi. Durumlarından şikâyetçi olan yoksul çiftçiler ile sözleşmeli işçiler 1676 yılında Bacon's Rebellion adıyla anılan bir isyan başlattılar; Virginia toplumunun önde gelenleri gelecekte çıkabilecek isyanların sayısını azaltmanın ve beyaz sömürgeciler arasındaki gerilimi düşürmenin çözümünü daha fazla Afrikalı köle getirerek daimi ve ırk temeline dayalı bir işgücü oluşturmakta buldular.

Daha önce de gördüğümüz gibi, beratlı Fransız şirketlerinin Kuzey Amerika'da daimi yerleşimler kurma girişimleri pek başarılı değildi; 1663 yılında XIV. Louis bütün New France'ı doğrudan kraliyetin denetimi altına soktu. Askeri konularla ilgilenmesi için bir genel vali, yönetimle ilgili konuları halletmesi için de, Fransa'da yaptığı gibi, bir *intendant* atadı. Her bölge sömürgesinin bir valisi ve *intendant*ları vardı ve onlar da kral tarafından atanmışlardı. Bazı tarihçiler New France'ı, geleneksel soylu ayrıcalıklarının pek bir şey ifade etmediği, ticaret ve üretimin hiçbir lonca tarafından kısıtlanmadığı ve sıradan insanların krala hizmet ederek ve kendi becerileri sayesinde çok daha çabuk yükselebileceği mutlakıyet yönetiminin bir tür laboratuvarı olarak görmektedirler.

XIV. Louis, veya daha doğrusu onun maliye bakanı Jean-Baptiste Colbert, Fransız sömürgelerinin sürekli olarak büyüyen İngiliz sömürgeleri ile yarışabilecek duruma gelebilmeleri için New France'ın nüfusunu artırmanın gerekli olduğunu gördü. 17. yüzyılda çoğu göçmen, sömürgede kısa bir süre kalan ve daha sonra ölen veya Fransa'ya geri dönen şehirli işsiz genç erkeklerdi. İngiliz sömürgeleri de bekâr genç erkekleri çekiyordu; ama aynı zamanda bu erkeklerle evlenen genç ve bekâr kadınları ve genç aileleri de çekiyordu; dolayısıyla bu sömürgelerin nüfusu hem göç hem de üreme yoluyla arttı. Fransa krallığı 1660'larda kısa bir süre için çoğu hayırsever derneklerinin hastanelerinde yaşayan genç kadınları, seyahat masraflarını karşılayarak sömürgelerine getirdi; göç eden bu *filles de roi*'nın (kralın kızları) sayısı yaklaşık sekiz yüzdü ve böylelikle rahibe olmayan Avrupalı kadınların sayısı iki katından fazlasına çıktı. Ancak Colbert açıkça, "Kanada'nın nüfusunu artırmak için krallığın nüfusunu azaltmanın akıllıca olmadığını" söyledi; ona göre "bunu başarmanın en etkili yolu Hıristiyanlığı kabul etmiş olan Algonquinleri, Huronları ve diğer vahşileri uygarlaştırmaya çalışmak, onları Fransızlarla birlikte yaşamaya ikna etmek ve çocuklarını bizim örf ve âdetlerimize göre eğitmek olacaktır."[2] Böylelikle 17. yüzyılda New France'taki resmi politika, Amerikan yerlilerini *francisation* yoluyla asimile ederek onların "Fransız olmalarını" sağlamaktı.

Francisation siyaseti Fransız erkekler ile yerli kadınlar arasında evliliği de içeriyordu; çünkü Fransızlar bu tür evliliklerin kürk ticaretine katkıda bulunacağını, Fransız ve Amerikan yerli toplulukları ile aileleri arasındaki bağı güçlendireceğini düşünüyordu. Fransız kürk tüccarları –onlara *voyageurs* veya *coureurs de bois* (orman koşucuları) deniyordu– giderek daha batıya doğru ilerledikçe Amerikan yerli kadınlarıyla evleniyor, birçok şey için karılarına ve karılarının ailelerine bel bağlıyorlardı. Ancak, Fransız Karayipleri'ndeki renkli özgür insanların tersine, New France'ta Fransız kültürünü benimsemeye veya Fransızların koşullarında Fransız toplumuyla uyum içinde olmaya istekli çok az sayıda Amerikan yerlisi vardı ve bu politika 17. yüzyılın sonunda terk edildi. Fransız tüccarları ile Amerikan yerli kadınları arasındaki evlilikler, özellikle 1820'lere kadar Avrupalı kadınların gitmeleri yasak olan kıtanın ortasındaki ve batısındaki kürk ticareti bölgelerinde sürdü. Ancak yetkililer şimdi de erkek sayesinde kadının Fransızlaşacağını ummayı bırakıp, erkeğin kadın yüzünden "vahşi" âdetleri benimseyeceğinden korkmaya başladılar. Cizvit misyonerler Hıristiyanlığı kabul edenler için topluluklar kurdular, ama onlardan biraz uzakta yaşıyorlardı; Hıristiyanlığı anlatan yazıları yerel dillere çevirdiler ve Çin'de olduğu gibi Hıristiyan inanışlarını ve uygulamalarını yerel âdetler bağlamında açıklamaya çalıştılar. Hıristiyan olmak artık Fransız olmayı gerektirmiyordu.

İngiliz misyonerler, yerli halklarla ilgili olarak, Fransızlara veya İspanyol Cizvitlere ve Fransiskenlere göre çok daha az faaldiler ve yerli insanlarla evliliği teşvik hiçbir zaman İngilizlerin politikası olmadı. New England'da Hıristiyan Kızılderililer için ayrı yerleşimler bulunuyordu. "Dua kentleri" (*praying towns*) adı verilen bu yerleşimlerde Hıristiyanlığa geçenlerin evlilik ve davranışlar açısından olduğu gibi, diğer dini uygulamalarda da Hıristiyan âdetlerini takip etmeleri beklenmekteydi. Ancak bu yerleşimlerin sayısı hiçbir zaman çok fazla olmadı ve New England'da hızla artan Avrupalı nüfus, yerli-göçmen ilişkilerinde başlıca hikâyenin, Avrupalı-

ların yeni yerleşimler için Amerikan yerlilerinin topraklarına el koymaları, savaş ve en sonunda da yerlilerin New England'ın birçok bölgesinden kovulması olmasına yol açtı.

Güney eyaletlerde çok az misyonerlik faaliyeti ve göçmenler için bile çok az kilise vardı. Köle sahipleri çoğunlukla kölelerini vaftiz etmemeyi yeğliyordu; çünkü bunun kölelerini azat etmelerini gerektireceğinden korkuyorlardı. 1667 yılında *House of Burgesses* adı verilen Virginia Meclisi vaftiz edilmenin kişinin kölelik durumunu değiştirmediğini belirten bir yasa çıkardı, ama buna rağmen çoğu köle sahibi kölelerinin vaftiz edilmesine hâlâ izin vermiyordu. Bu durum İngiliz Karayipleri'nde de geçerliydi; buna karşın Fransız ve İspanyol sömürgelerindeki Katolik köle sahipleri Kara Kanun'un emrettiği gibi kölelerini vaftiz ettirmeye daha eğilimliydiler.

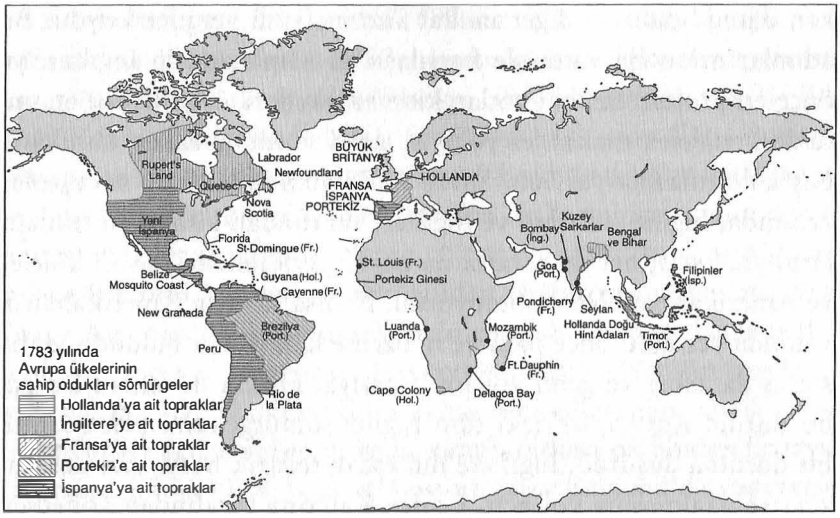
18. yüzyılda Kuzey Amerika'daki Fransız, İngiliz ve İspanyol toprakları daha da genişledi ve el değiştirdi. 1699 yılında Fransızlar iç bölgelerden yapılan ticareti, özellikle de bir Fransız sömürgesi olan Illinois'den yollanan kürkleri İspanyolların veya İngilizlerin ele geçirmesini engellemek için Mississippi'nin ağzında Louisiana'yı kurdular. 1750 yılında Louisiana'da yaklaşık dört bin Avrupalı yaşıyordu; bu insanlardan bazıları Fransız hapishanelerinden ve şehirlerinden zorla getirilen ve "Louisiana köleliği" adını alan zorunlu ikamete mahkûm edilen kişilerdi. Bunların dışında kalanlar Almandı. Almanlar, finansör John Law'un bastırdığı broşürlerden etkilenerek gelmişlerdi. Law'un inanılmaz büyüklükte kâr getirecek yatırım projesi, Amerika kıtalarındaki Fransız sömürgelerine binlerce yeni yerleşimcinin gönderilmesini içeriyordu. Louisiana'nın nüfusunun beş binini tütün, çivit ve pirinç yetiştiren Afrikalı köleler oluşturuyordu. 1750'lerin sonunda bu insanların arasına İngilizler tarafından fethedilen bölgede bulunan Acadia'dan (günümüzde Kanada'nın Nova Scotia vilayetinin bir parçasıdır) sınır dışı edilen Fransız sömürgecileri de katıldı. Louisiana'ya gelen Acadialıların sayısının binin biraz üzerinde olmasına karşın, onların hikâyeleri Louisiana kültürünün vazgeçilmez bir parçası haline geldi ve bu grupla hiçbir bağı olmayan çoğu yerleşimci de kendilerini "Cajun" olarak görmeye başladılar.

Acadia'nın fethi, İngiltere'nin Fransız topraklarındaki yayılmasının sadece bir kısmıydı. 1750 yılında St. Lawrence River vadisi Karayipler'e tahıl ihraç eden Fransız çiftlikleriyle doluydu ve Ile Royale'deki (günümüzde Nova Scotia'ya bağlı olan Cape Breton adası) Louisbourg liman kenti, Grand Banks'ten gelen balıkların ve dünyanın dört bir yanından getirilen malların ticaretinin yapıldığı önemli bir merkezdi. Ancak, New France'ın toplam nüfusu sadece 100.000 Avrupalı ve Afrikalıdan oluşuyorken, İngiltere'nin Kuzey Amerika'daki sömürgelerinde en az bir buçuk, hatta belki de iki milyon kişi yaşıyordu. İngiltere'nin kuzeydeki sömürgeleri, gemi yapımcılığı, çömlekçilik ve demir mamulleri gibi büyük çaplı endüstriler geliştirmişlerdi ve üç kentin nüfusu on binden fazlaydı: Philadelphia, New York ve Boston. New England'da yaşayanlar 1745 yılında, Avusturya Veraset Savaşı'nın (1740-1748) bir parçasını oluşturan küçük bir çatışmada İngiliz askerleri ile donanmasının Louisbourg'u almasına yardımcı oldular. Barış antlaşması sonucu Louisbourg Fransa'ya iade edildi, ama Fransız ve İngiliz yerleşimciler arasındaki gerginlik devam ederek Ohio River vadisine genişledi. 1754 yılında genç George Washington Batı Pennsylvania'da, küçük bir birliğin başında, Fransız kuvvetleriyle, Birleşik Devletler'de Fransız ve Kızılderili Savaşı (1754-1763) adıyla tanınan savaşın ilk muharebesini yaptı. İngiliz kuvvetleri New France üzerine yaptıkları saldırıları artırdılar ve Kuzey Amerika Yedi Yıl Savaşı (1756-1763) olarak bilinen savaşta muharebe meydanlarından biri haline geldi. Louisbourg ve Quebec yine düştü ve savaşın sonunda Fransa Louisiana'yı İspanya'ya; iki küçük ada hariç Kuzey Amerika'daki diğer topraklarını da İngiltere'ye terk etmek zorunda kaldı.

Yedi Yıl savaşı sonunda İngiltere Kuzey Amerika'nın doğu kısmının büyük bölümünü ele geçirmiş oldu ve Kral III. George ile bakanları İngiltere ile onun en değerli sömürgeleri arasındaki bağları güçlendirmeye ve sömürgelerin imparatorluğun idaresine (İngilizlere göre) çok daha adil bir parasal katkıda bulunması gerektiğine karar verdiler. Hükümet parasal talepleri ile daha önceleri yürürlüğe konulmayan bazı yasaları yürürlüğe koymaya karar verdi ve şe-

ker, damga pulu ve diğer mallar üzerine yeni vergiler koydu. Bu adımlar artan bir direnişle karşılaştı ve sömürgelerin İngiltere'ye önceleri protestolar, boykotlar, kitle hareketleri, örgütlenmeler, nutuklar, risaleler, makaleler yoluyla, daha sonra da askeri harekâtla baş kaldırmasına yol açtı. Savaş 1775 yılında başladı; savaşanlar arasında, İngiliz askerleri ve İngiltere tarafından kiralanan Almanların yanı sıra, her iki tarafta da beyaz yerleşimciler, siyah köleler ve Amerikan yerlileri bulunuyordu. Fransa savaşta Amerikalıların yanında yer aldı; önce para ve malzeme katkısında bulundu, daha sonra da asker ve gemi yolladı. İspanya, Fransa ile ittifak kurdu; bu durum Karayipler'deki tüm İngiliz sömürgelerini çok sıkıntılı bir duruma düşürdü, İngiltere'nin erzak tedarik hatlarının uzamasına ve azalmasına yol açtı. Çariçe Katerina tarafından yönetilen Rusya dahil diğer birçok Avrupa devleti Silahlı Tarafsızlık Birliğini (League of Armed Neutrality) kurdu; bu durum İngiltere'nin Amerikan kerestesi ve ziftinin yerine Baltık kerestesi ve ziftini koymasını ve dolayısıyla gemilerin tamir edilmesini ve bakımlarının yapılmasını engelleyerek İngiliz çıkarlarına balta vurdu.

Sömürgeler savaşa kısa süreli askerlik yapmaya alışkın milis kuvvetleriyle girdiler, ama sonunda bu askerlerin bir kısmı, Avrupalı generaller için savaşan askerler kadar yetenekli ve disiplinli oldular. Aslında, Amerikalı subaylardan bazıları ya İngiliz ordusundan emekli olmuş veya savaşmak isteyen Avrupalı generallerdi. 1781 yılında büyük bir İngiliz ordusu, Fransız gemilerinden destek gören Fransız ve Amerikan birlikleri tarafından teslim olmak zorunda bırakıldı ve Kuzey Amerika'daki savaş sona erdi. Çarpışmalar Karayipler'de devam etti; 1783 yılında on üç sömürgenin bağımsızlığını kabul eden barış antlaşması imzalandığında, İngiliz ve Fransız askerleri dünyanın öteki ucunda, Hindistan'da hâlâ çarpışıyorlardı. Anavatana sadık olanlar diğer İngiliz sömürgelerine, özellikle de Kanada'daki birkaç vilayete ve Karayipler'deki İngiliz adalarına gittiler. İngiltere bu tarihten sonra Kuzey Amerika'ya sözleşmeli işçi olarak mahkûm gönderemedi; birkaç yıl sonra Avustralya'da ilk ceza sömürgesini kurdu.

Harita 15 Avrupa ülkelerinin 1783 yılındaki sömürgeleri.

9. bölümde ele alınan Yedi Yıl Savaşı, Amerikan Bağımsızlık Savaşı ve daha başka birçok savaş, Amerika kıtalarındaki yerleşime açılmamış bölgelerle sınır bölgelerindeki muharebelerin yanı sıra, Atlas Okyanusu'nda donanma savaşlarına sahne oldu. Savaş Atlas Okyanusu'ndaki bağlantıları kesintiye uğrattığı gibi, aynı zamanda bu bağlantıları artırarak onları daha da karmaşık yaptı: Siyasi sürgünler yaşamak için yeni yerler ararken, dini mülteciler çok daha özgürce tapınabilecekleri yerleşimler kurdular, eski sözleşmeli işçiler yerli halklardan ele geçirilen topraklara yerleştiler, yerli halklar kıtanın içlerine göç ettiler, savaşta ölenler ile plantasyonlardaki normal çalışma koşulları nedeniyle ölen milyonlarca kölenin yerine yenilerini koymak için çok daha büyük sayılarda köle satın alındı.

Bütün bu insanlar, âdetlerini, dillerini, hikâyelerini, dini inançlarını, yedikleri yiyecekleri, müziklerini, akrabalık ilişkilerini, cenaze âdetlerini ve kültürlerinin diğer birçok özelliklerini beraberlerinde getirdiler. Bazılarının kültürel gelenekleri susturuldu veya bastırıldı, ama çoğu yerde başka yerlerden gelen geleneklerle yan yana var oldular, insanlar yeni ortamlarıyla başa çıkmayı öğrendikçe yeni anlamlar kazandılar veya yepyeni melez biçimlere dö-

nüştüler. Örneğin Batı Afrikalılar Vodun adını verdikleri dinlerini beraberlerinde Yeni Dünya'ya getirdiler; bu din burada Afrika'nın başka yerlerinden gelen insanların dini gelenekleriyle ve popüler Hıristiyanlığın azizlere tapınma gibi bazı öğeleriyle karışarak Haiti'de Vudu ve Küba'da Lukumi gibi yeni dinlerin ortaya çıkmasına yol açtı. Yerli halkın veya kölelerin resmen yasaklanan veya bir kenara itilen gelenekleri bazen daha kabul edilebilir biçimlere sokuldu. Örneğin Karayipler ve Brezilya Hıristiyanlığı Afrika gelenekleri ve inançlarıyla, Meksika Hıristiyanlığı ise yerli halkın gelenekleri ve görüşleriyle biçimlendi.

Sömürgeler, farklılık ve ırk

Dünyanın dört bir köşesindeki Avrupa sömürgeciliği, uzun zamandan beri birbirlerinden kopuk yaşamakta olan insanları bir araya getirdi; ama bu durum bir fırsat değil, genellikle bir sorun olarak görüldü. İlk sömürge imparatorluklarında, İspanya ve Portekiz krallıkları değişik grupları –Avrupalıları, Afrikalıları ve yerli halkları– birbirlerinden ayrı tutmaya çalıştılar; ancak Avrupalı ve Afrikalı kadın azlığı bunu olanaksız kılıyordu ve farklı gruplara mensup bireyler arasında cinsel ilişki yaşanıyordu. Bu ilişkilerden doğan çocuklar mevcut kategorilere karşı çıktılar; ancak sömürge yetkililerinin buna tepkisi, *castas* adı verilen nesebi karışık bu kişiler için çok daha karmaşık bir sınıf sistemi yaratmak oldu. Katolik kilisesi ile İspanyol ve Portekizli yetkililer, kuramsal olarak kişinin doğum yeri, hangi coğrafyadan geldiği ve annesinin statüsü gibi özelliklerin her birine özel isimler vererek on beş-yirmi kadar farklı kategori ve kombinasyon belirlediler. Pratikte bir kişinin "*mestizo*" mu, "*mulatto*" mu, yoksa "*caboclo*" mu olduğu veya başka bir kategoriye mi girdiği büyük ölçüde kişinin fiziki görünüşüyle ilgiliydi ve karışık nesepli ama açık renkli kişilere koyu renkli kişilerden, o kişiyle kardeş bile olsalar, daha yüksek bir statü veriliyordu. 1763 yılında Fransa'nın Karayipler'deki sömürgelerinde

çıkarılan yeni yasalarla, kişinin atalarının şeceresi üzerine kurulu çeşitli kategoriler içeren benzer bir sistem kuruldu.

Amerika'daki İspanyol ve Portekiz sömürgeleri ile Karayipler'de (daha sonra da Fransız Karayipleri'nde) ortaya çıkan toplumsal yapı, kısmen fiziksel görünüş üzerine kurulu bir sistemdi, ama sınıf ve aile statüsünden gelen şeref ve erdem kavramlarıyla çapraşık bir şekilde ilintiliydi. Kişinin *calidad* denen toplumsal statüsü, bölgesel ve toplumsal hiyerarşi içinde sürekli değişen ve oldukça belirsiz bir –ahlak, fizik ve sınıfa dayalı– yargılar dengesi üzerine kuruluydu. Kişinin evlenmesi veya miras edinebilmesi, manastıra girmesi, rahip olması veya üniversiteye gitmesi şeceresinin saf olduğunun resmen kabul edilmesine bağlı olduğundan, bireyler toplumda ayrıcalıklar elde edebilmek için toplumsal statülerini "beyazlatma"ya çalışıyorlardı. Birçok bölgede varlıklı ve statü sahibi aileler, etnik görünümlerine veya atalarının kimliklerine bakmaksızın Avrupalıların torunları olduklarını gösteren belgeler satın aldılar.

İspanyol Amerikası'nın sınır bölgelerinde veya siyasi ve toplumsal geçiş dönemlerinde, aile üyeleri çocuklarını vaftiz kayıtlarında, vaftiz törenini yürüten papazın çocuğun fiziki görünümü hakkındaki gözlemlerine açıkça karşı çıkarak, "İspanyol" veya "Castellano" olarak sınıflandırıyorlardı. Bunun yanı sıra, bireyler yaşamlarının değişik dönemlerinde kendilerini farklı kategorilere ait olarak tanımlayabiliyor veya başkaları tarafından öyle tanımlanabiliyorlardı; dolayısıyla, kuşaklar değiştikçe hiyerarşi giderek karmaşık ve keyfi bir hal aldı.

Sömürgelerdeki yetkililer giderek çeşitlenen nüfuslarını düzenlemeye ve yönetmeye çalışırken Avrupalılar insanların arasındaki farklılıkları yerel ve küresel açıdan anlamaya çalışıyorlardı. "Kan" çoğu kültürde çok uzun zamandan beri aile, klan ve son olarak da sınıf farklılıklarını belirlemenin sıradan bir yolu olmuştu; "soylu kan"dan gelenlerin sıradan insanlarla evlenmeleri yasaktı ve onlara soy ağaçlarına önem vermeleri öğretiliyordu. Bu konu en kapsamlı olarak Avrupa'da incelenmiştir, ama dünyanın diğer bölgelerindeki yüksek statülü kişilerin de üstün kana sahip oldukları dü-

şünülüyordu. Bazı Avrupa dillerinde "ırk" sözcüğü aynı zamanda şecere veya soy anlamında kullanılmaktaydı; 17. yüzyılda yayımlanan İngilizce ve Fransızca sözlükler ile Samuel Johnson'ın son derece kapsamlı *Dictionary of the English Language* (1755) adlı sözlüğü ırkı böyle tanımlamaktadırlar. Hem "kan" hem de "ırk" sözcükleri aynı zamanda ulusal sınırları da tanımlamak için kullanılıyor, "Fransız kanı"na sahip olanlar "Alman kanı"na sahip olanlardan, "İngiliz ırkı" "İspanyol ırkı"ndan ayrı tutuluyordu. Dini inançlar da kan ile kavramsallaştırılmıştı ve insanların Yahudi, Müslüman veya Hıristiyan, Reform'dan sonra ise, Protestan veya Katolik kanına sahip oldukları kabul ediliyordu. Bu, erken modern dönemde en çarpıcı olarak İspanya'da görüldü; İspanya'da "safkan" olmak –yani kişinin herhangi bir Yahudi veya Müslüman atasının olmaması– bir saplantı haline geldi; ama aynı durum başka yerler için de geçerliydi. Çocuklarına sütannesi arayan babalar sütannenin aynı dinden olmasına önem veriyorlardı; aksi halde örneğin eğer baba Katolik ise, kadının Protestan kanı Protestan sütüne dönüşür ve çocuğu sapkın fikirlerle zehirlerdi. Farklı dinlerden olan eşlerden doğma çocuklara karşı biraz güvensizlik duyuluyordu; çünkü hiç kimse bu çocuklarda Protestan kanının mı, yoksa Katolik kanının mı baskın geleceğini bilmiyordu.

Avrupalılar sömürge imparatorlukları kurdukça, bu "kan" ve "ırk" kavramları sosyal statü, milliyet ve din gibi etnik kökenleri de kavramsallaştırmanın bir yolu haline geldi. İspanya ve İspanyol imparatorluğundaki Yahudiler veya din değiştiren Yahudilerde veya İrlanda'daki Kelt İrlandalılarda olduğu gibi, bazı durumlarda dini ve etnik farklılıklar arasında bağ kuruluyor, dini gelenekler barbarlık ve etnik anlamda aşağılık işaretleri olarak görülüyordu. Din, Avrupa dışındaki sömürge bölgelerinde de bir farklılık işaretiydi ve buralarda Hıristiyanlığın yayılması fethetmeye ve köleleştirmeye bir gerekçe olarak gösteriliyordu. Ancak, yerli halklar din değiştirdikçe, din insanlar arasındaki farkı göstermenin kolay bir yolu olma özelliğini kaybetti, deri rengi daha büyük önem kazandı. Örneğin, İngiliz sömürgesi Virginia'da cinsel ilişkileri düzenleyen yasalar 1662 yılında "Hıristiyan" ile "zenci" arasında ayrım

yaparken, 1691 yılında bu ayrımı "beyaz" erkekler ve kadınlar ile "zenci, melez veya Kızılderili" olanlar arasında yapıyordu.

İspanyol ve Portekizli otoriteler sınıf hiyerarşileri oluştururken, Hollandalı otoritelerin etnik karışım konusundaki tutumları daha az sistematikti. Başlangıçta Avrupalı erkeklerle yerli kadınlar arasındaki cinsel ilişkileri, hatta evlilikleri bile teşvik ettiler; çünkü evlilikleri ittifaklar kurmanın, sömürgenin gücünü pekiştirmenin ve nüfusu artırmanın bir yolu olarak görüyorlardı. VOC yöneticileri askerlere, denizcilere ve küçük rütbeli subaylara yerli kadınlarla evlenmeyi ve Hollanda sömürgelerinde özgür kentliler (*burgher*) olarak yaşamayı kabul ederlerse ikramiye veriyorlardı. Bazı Hollandalı misyonerler bu politikaya itiraz ettilerse de bu tutum yerli kadınlarla kurulan evliliklerin sadece dindaş kazanılmasına katkıda bulunmakla kalmayıp, misyonerlere kadınların dini ritüellerine katılma ve böylelikle bunları denetleyip bastırma fırsatını vereceğini uman misyonerlerce kabul edildi. Ancak, ırklar arası evliliği kabul etmenin de bir sınırı vardı. 1670'lerde VOC genel valisi olan Rijkloff von Goens karışık evlilikleri destekliyordu, ama bu evliliklerden doğan kız çocuklarının Hollandalı erkeklerle evlenmesini istiyor, böylelikle "ırkımız olabildiğince az dejenere olacaktır"[3] diyordu. ("Irkımız" derken von Goens muhtemelen "Hollanda ırkı"nı kastediyordu; çünkü Portekizli bir atadan gelen kadınlarla yapılan karışık evliliklerden de kaygı duyuyordu.) İkinci ve üçüncü kuşağa gelindiğinde, birçok Avrupalı erkek eş olarak yerli kadınları değil, karışık ırktan gelen kadınları seçmeyi yeğliyorlardı. Hollanda sömürgelerindeki model, Hint Okyanusu havzasındaki diğer Avrupa ülkeleri tarafından da örnek alınıyordu. Örneğin 17. yüzyılda, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi yöneticileri ırklar arası evliliği genellikle onaylıyorlardı; yöneticiler 1687 yılında askerler ile yerli kadınların evliliğinden doğan çocukların vaftiz töreninde ödül olarak bir miktar para verilmesini bile emrettiler.

Doğal olarak sömürge dünyasında karışık evliliklerden doğan çoğu çocuk bu tür bir hediye almıyordu ve kaderleri çok büyük farklılıklar gösteriyordu. Bazıları babaları tarafından evlat edinilerek veya babalarının meşruiyet sertifikası satın almasıyla meşru-

laştırılıyor ve sömürge toplumunda çok önemli makamlara gelebiliyordu. Örneğin, yirmi yıl VOC için çalışmış olan ve Japon bir kadından beş çocuğu bulunan François Caron'un iki oğlu daha sonra Hollanda kilisesinde çok tanınmış papazlar oldular. Karayipler'deki Fransız ve İspanyol erkekleri düzenli olarak köle kadınlardan yaptıkları çocukları azat ediyor, onları ve çoğunlukla annelerini de yasal olarak tanıyorlardı. Diğer melez çocuklar bu kadar talihli olmuyor, plantasyon sömürgelerinde köle olarak kalıyor veya liman kentlerinde dilencilik veya hırsızlık yaparak hayatta kalabiliyorlardı.

VOC ve EEIC'in ırklar arası evliliklere hoşgörüyle yaklaştığı, hatta teşvik ettiği sıralarda Kuzey Amerika'daki İngiliz sömürgeleri bunu yasaklıyordu. 1691 yılında çıkarılan ve yukarıda sözü edilen Virginia yasası bir "İngiliz veya başka bir beyaz erkek veya kadın" ile bir "zencinin, melezin veya Kızılderili erkeğin veya kadının" evlenmesini yasakladı. 1700 ile 1750 yılları arasında bu tür yasalar Kuzey Amerika'nın güneyindeki tüm sömürgeler ile Pennsylvania ve Massachusetts'te de çıkarıldı. (Bu yasalar 1967 yılında ABD Yüksek Mahkemesi'nde geçersiz sayıldı, ama yine de uzun yıllar bazı eyaletlerin yasalarında kalmaya devam etti; "melezleşme"ye karşı çıkarılan bu tür yasaların sonuncusu, 2000 yılında eyalet çapında yapılan bir referandum sonucunda Alabama'da iptal edildi.) Sahil bölgelerindeki yerleşimlerde beyaz yerleşimciler arasındaki büyük kadın nüfusu ile oldukça az sayıdaki yerli kadın nüfusu, Kuzey Amerika'daki İngiliz sömürgelerinde beyaz erkeklerle yerli kadınlar arasındaki evliliklerin, hatta uzun süreli cinsel ilişkilerin bile çok ender olarak söz konusu olduğu anlamına geliyordu. Güneydeki sömürgelerde köle nüfusunun artmasıyla beyaz erkeklerle siyah kadınlar arasındaki cinsel ilişkiler de yaygınlaştı; ancak bunlar hiçbir zaman evlilikle sonuçlanmıyordu. İspanyol, Portekiz ve Fransız sömürgelerinde bulunan hiyerarşi kategorilerinin tersine, Kuzey Amerika'daki İngiliz sömürgeleri ve daha sonra da Birleşik Devletler ikili bir sistem geliştirdiler; bu sistemde kuramsal olarak bir damla "siyah kan" kişiyi siyah yapıyordu; oysa

pratikte karışık nesepli açık tenli bireyler beyazların dünyasına pek dikkat çekmeden geçiş yapmış olabilirdi.

Irklar arası evliliği düzenleyen yasalarda kullanılan dilde çoğunlukla cinsiyet ifade edilmiyordu; ancak yasa koyucularını en kaygılandıran şey, Virginia anayasasının giriş kısmında belirtildiği gibi, "İngilizlerle veya başka beyaz kadınlarla evlenen zenciler, melezler ve Kızılderililer" ile sonuç olarak ortaya çıkan "iğrenç bir karışım ve gayri meşru çocuklar" idi. Başlangıçta sömürge bölgelerindeki bütün Avrupalıların hemen hemen hepsi erkek olduğundan, gruplar arasındaki cinsel ilişki genellikle Avrupalıların üstünlük duygularını altüst etmiyordu; çünkü cinsiyet hiyerarşisi ile etnik hiyerarşi birbirini destekliyordu. Ancak, Avrupalı kadınlarla yerli veya diğer beyaz olmayan erkekler arasındaki ilişkiler bambaşka bir konuydu. Irklar arası evliliği teşvik eden bölgelerde bile, gelenekler ve yasalar Avrupalı kadınların hareket kabiliyetini ve faaliyetlerini kısıtlıyordu. Karışık şecereli çocuklar doğuran bekâr beyaz kadınlar, beyaz çocuk doğuranlardan daha ağır bir şekilde cezalandırılıyordu; buna karşın beyaz erkeklerin beyaz olmayan kadınlardan karışık şecereli çocuk sahibi olması, çocuk evlilik dışı bile olsa, kabul ediliyordu. Kuzey Amerika'daki İngiliz sömürgelerinde ve başka yerlerde beyaz bir kadının siyah bir erkek tarafından tecavüze uğraması erkeğin hadım edilmesine yol açabilirdi. Irklar arası evliliğe izin verilen yerlerde, yerli erkeklerle evlenen Avrupalı kadınlar çoğunlukla yasal olarak "Avrupalı" olma statüsünü kaybediyorlardı, ama yerel kadınlarla evlenen erkekler kaybetmiyordu. (Benzer bir eşitsizlik 20. yüzyılın ortalarına kadar birçok ülkenin medeni kanunlarında da yer alıyordu; bugün bile bazı ülkelerde yabancı uyruklu bir erkekle evlenen bir kadın otomatik olarak vatandaşlığını kaybederken, bir erkek kaybetmemektedir.)

Sömürge dünyasının birçok bölgesinde göçler, yeni etnik gruplar yarattı. Örneğin 18. yüzyılın sonunda, İspanya ve Portekiz'in Amerika'daki sömürgelerinin çoğunda nüfusun yaklaşık dörtte biri *casta* idi. Karışık şecereli birçok insan ile her türden yoksul insanlar, çoğu kez komşuları ve dostları tarafından istikrarlı olarak

nitelenen uzun vadeli ilişkiler kursalar bile çoğunlukla resmi bir evlilik töreni yapmakla ilgilenmiyorlardı. Beyaz Avrupalı seçkinlerin kan konusundaki kaygıları geniş aile içinde evlenme modelinin yaratılmasına yol açtı; ailenin yaşlı kadınları eş olabilecek uzak kuzenleri belirliyorlardı. Dolayısıyla, Hıristiyan normlarına rağmen Karayipler'deki ve Latin Amerika'daki aileler fazlasıyla çeşitlilik gösteriyordu: Seçkin erkekler evleniyorlardı ama çoğunlukla, evlerinin bir parçası olan kölelerinden veya hizmetkârlarından da çocukları oluyordu; özgür yoksullar evlenmiyordu ama genellikle istikrarlı bir çekirdek ailede yaşıyorlardı; kölelerin birliktelikleri çoğunlukla kısa süreliydi ve çocuklar ya anneleriyle birlikte kalıyorlardı ya da annelerinin sahiplerinin malı oluyorlardı.

Beyazlığa verilen ayrıcalıklar, Avrupalıları diğer tüm gruplardan ayıran sınırın çok ciddi bir şekilde korunduğu anlamına geliyor olsa bile, bu çeşitlilik sömürge dünyasının başka yerlerinde de görülüyordu. 18. yüzyılda giderek daha fazla sayıda beyaz kadın sömürgelere göç ettikçe, ırklar arası uzun süreli ilişkiler giderek daha az kabul edilebilir oldu; çünkü Avrupalı topluluklar "ırklarının bekası" için kaygı duyuyorlardı. Irksal farklılıklarla ilgili fikirler çoğunlukla cinsiyetçi ve cinsel terimlerle ifade ediliyordu. Hindistan'da İngiliz erkekleri "erkeksi," Hint erkekleri ise "kadınsı" olarak kabul ediliyordu; Saint-Domingue'de karışık ırktan erkekler züppe ve sakalsızken, Avrupalı bir ziyaretçiye göre karışık ırktan kadınlar, "güherçilenin patlayıcılığı ile ihtirasın coşkusunu birleştiriyor ve bu, her şeyi küçümsemelerine ve onları zevkin peşinden koşup, elde edip tüketmeye yönlendiriyor"du.[4]

16. ve 17. yüzyıllarda toplumsal statü, milliyet, din ve etnik kökenin yarattığı farklılıklar ile ilgili görüşlerin çoğunlukla –bazen aynı kişi tarafından– hem kültürel olarak yaratıldığı hem de insanın doğasında bulunduğu kabul ediliyordu. Dolayısıyla, kişileri yanlış sütanne seçmemeleri konusunda uyaran din reformcuları, aynı zamanda insanların din değiştirmelerini de sağlamaya çalışıyordu. Sıradan insanlardan farklı oldukları için soyluların ayrıcalıklı olduğunu savunan hükümdarlar, general veya devlet görevlisi olarak yararlı hizmetlerde bulunmuş halktan kişileri düzenli ola-

rak soylu yapıyorlardı. Sömürgelerde yetkili Fransız kraliyet memurları "Fransız kanı"nın üstünlüğünden söz ediyor, ama aynı zamanda yerli halkı "Fransız" yapacak asimilasyonları savunuyorlardı. Katolik yetkililer belli manastırlara girişi "safkan" beyazlarla veya yerli kadınlarla sınırlayarak *casta*ları dışlıyorlardı; ama bir beyazın "safkan" bir yerliyle evlenmesindense, açık renkli bir *casta*yla evlenmesine çok daha hoşgörüyle bakıyorlardı.

Bu çeşitli, karmaşık ve bazen de birbiriyle çelişen Yahudi kanı, Hollanda ırkı, soylu ırk gibi "kan" ve "ırk" anlayışları 18. yüzyılda devam etti; ama eğitimli Avrupalılar gitgide insanlar arasındaki farklılıkların tek bir şemada gösterilebileceği ve nedenlerinin açıklanabileceği bir sistem istiyorlardı. İsveçli doğa bilimci ve kâşif Carl Linnaeus (1707-1778) ilk olarak 1735 yılında yayımlanan ve daha sonra yapılan on iki baskısında genişletilen *Systema naturae* (Doğa Sistemi) adlı yapıtında, yaşayan tüm canlılar için bir sınıflama sistemi önerdi. O ve öğrencileri dünyanın her tarafından bitki ve hayvan örnekleri topladılar ve Linnaeus organizmaları adlandırmak ve sınıflandırmak için günümüzde hâlâ kullanılan kuralları belirledi. Linnaeus, bitkilerin ve hayvanların yanı sıra, insanları da sınıfladı ve çıktıkları kıtayı temel alarak onları dört gruba ayırdı: Americanus, Europaeus, Asiaticus ve Africanus. Her grubu, deri rengine, kişinin huyunu belirleyen baskın Galenik salgıya, duruşuna ve genel davranışına göre tanımladı: Americanus; kırmızı, öfkeli, dikti ve ona alışkanlıkları yön veriyordu. Europaeus; beyaz, neşeli (kanı ona egemen oluyordu), kaslıydı ve ona gelenekler yön veriyordu. Asiaticus; solgun, melankolik, katıydı ve ona önyargıları yön veriyordu. Africanus; siyah, sakin, rahattı ve ona kaprisleri yön veriyordu. Linnaeus açıkça Europaeus'u üstün görmekle birlikte, gruplar arasında bir hiyerarşi oluşturmamakta veya onları farklı türler olarak görmemektedir. Ona göre bu çeşitlilik temelde iklim ve çevre farklılıklarından kaynaklanıyordu. Prusya Kralı II. Friedrich'in sarayında filozof ve doğa bilimcisi olarak çalışan Hollandalı Cornelius de Pauw (1734-1799) iklimin etkisi hakkında Linnaeus ile aynı fikirdeydi ve özellikle Amerika kıtalarını çok aşağılıyordu: Burası, hayvanları ve insanları "dejenere veya canavar" olan "devasa

ve kısır bir çöl"dü ve Avrupalı göçmenler gemiden indikleri andan itibaren aşağı bir nitelik ediniyorlardı.[5]

Linnaeus'un dört grubu Würzburg piskopos prensinin sarayının ana merdivenlerinin üzerinde bulunan ve Venedikli sanatçı Giovanni Battista Tiepolo (1696-1770) tarafından 1750-1753 tarihleri arasında yapılan tavan fresklerinde muhteşem bir şekilde görsel ifadesini buldu; ama burada Avrupa'nın üstün olduğu açıkça görülmektedir. Dünyanın en büyük tavan freski olan yapıt, bir gezegenler ve hepsi de kadın olarak gösterilen kıtalar alegorisi sunmaktadır. Son derece göz alıcı bir şekilde giyinmiş olan Avrupa, Zeus'u temsil eden çok uysal ve ehlileştirilmiş bir boğaya yaslanmış bir şekilde bir tahtta oturmaktadır; etrafı ellerinde kilisenin sembolleri bulunan müzisyenler, sanatçılar ve saraylılarla ve bir minder üzerinde taç taşıyan bir uşakla sarılıdır. Avrupa'nın başının üstünde, yarı-tanrıçalar Erdem ve Şeref, piskopos prensin resmini tutmakta ve ayağının dibinde alegorik Resim figürü yerkürenin çeşitli kısımlarını renkli boyayla boyamaktadır. Freskin diğer kısımlarında Amerika, Asya ve Afrika'nın bulunduğu sahnelerde taç, yerküre, sanatçı ve bina yoktur, onun yerine yamyamlar, köleler, pipo içenler ve çok sayıda vahşi hayvan yer alır.

Tiepolo'nun tavan resmine hayran kalan Linnaeus, de Pauw, konuk devlet adamları ve "Büyük Tur"a çıkan genç erkekler, insanlar arasında neden farklılıklar bulunduğu ve bu farklılıkların değiştirilebilir olup olmadığı konusunda yapılan geniş çaplı tartışmalara katılıyorlardı. Hıristiyanlık bütün insanların atasının aynı olduğunu öğretiyordu –daha sonra bu öğretiye "monogenesis" dendi– ancak bazı yazarlar değişik insan grupları için farklı bir tanrısal yaratılışın söz konusu olabileceğini söylüyorlardı –buna da daha sonra "polygenesis" dendi. Alman Aydınlanma filozofu Immanuel Kant, Von den verschiedenen Rassen der Menschen (1775 Farklı İnsan Irkları Üzerine) başlıklı yapıtında ikisinin arasını önererek, tek bir yaratılış olduğunu, ama ilk çiftin dört değişik grubun tohumlarını taşıdığını ve bölünmenin artık geriye çevrilemeyeceğini ileri sürdü. Düşünce tarihi uzmanları, modern anlamıyla "ırk" sözcüğünü ilk kimin kullandığı konusunda fikir birliği içinde değildirler, ama Kant adaylardan

biridir. Kant'ın *Farklı İnsan Irkları Üzerine* ile diğer yapıtları, aralarında Fransız doğa bilimci Georges Louis Buffon'un (1707-1788) da bulunduğu çağdaşları üzerinde çok etkili oldu. Irklar arası evlilik ile ilgili 1691 tarihli Virginia yasasında olduğu gibi, ırka dayalı ayrımcılık yasalarda ortaya çıkmıştı bile ve bu durum 18. yüzyılın sonlarına doğru çok daha fazla yaygınlaştı. Örneğin 1777 yılında Fransa Kralı XVI. Louis, bütün siyahların ve beyaz olmayan insanların Fransa'ya girişini yasaklayan *Police des Noirs* adında yeni bir yasa çıkardı. Eski yasalar insanları özgür ve köle olarak ayırırken bu yasa bir ırk şeması üzerine kuruluydu. 19. yüzyılda ise "ırk," insanlar arasındaki çeşitliliği tartışmada ana terim haline geldi.

18. yüzyılın sonunda Alman anatomi uzmanı ve doğa bilimci Johann Friedrich Blumenbach (1752-1840) hem Linnaeus hem de Kant'tan yararlanarak son derece büyük bir etki yaratmış olan bir sınıflama sistemini kurdu. Blumenbach, *İnsan Irkındaki Doğal Farklılıklar Üzerine* (1795) başlıklı yapıtının üçüncü baskısında, dört değil, beş kategori bulunduğunu ileri sürdü. Buna göre Avrupa ile Batı Asya'nın açık tenli insanları orijinal insan türünü oluşturmaktadırlar; bu biçimden iki kol çıkmakta ve biri Amerikan yerlilerinden Asyalılara, ikincisi de (Blumenbach'ın Linnaeus'un sistemine eklediği bir kol olan) "Malay"lardan Afrikalılara gitmektedir. Blumenbach, Rusya ile Gürcistan sınırı arasındaki Kafkas dağlarının, muhtemelen insanların ilk yerleşim yeri veya Nuh'un gemisinin Tufan'dan sonra geldiği yer olduğu ve bu bölgede "en güzel insan ırkı yaşadığı" için açık tenli gruba "Caucasian" adını verdi. Kafkasların çekiciliği hakkındaki görüşü, çok sayıda kafatasını incelemesi esnasında, Gürcistan'dan gelen bir kafatasını diğer kafataslarıyla karşılaştırıp bunu "dünyanın en güzel kafatası biçimi" olarak nitelemesi sonucunda ortaya çıktı. Blumenbach ırksal farklılıkları yüzeysel buluyor ve akıl ve ahlak açısından bütün grupların eşit olduğunu ileri sürüyordu, ama onun hiyerarşik düzenlemesi ve bu hiyerarşinin, kendi terimiyle, "doğanın gerçeği"ndeki temeli, onun eşitlikçi görüşlerinden çok daha etkiliydi.

De Pauw hem yerli hem de göçmen Amerikalıları insan grupları hiyerarşisinde en alta yerleştirdi; Yeni Dünya'daki Avrupalı sö-

mürgeciler yerli halkı yeni hastalıklardan hemen öldükleri için (ölerek bu yeni toprakları işgale yazgılı Avrupalıların önünü açıyorlardı) aşağı olarak niteliyorlardı. 18. yüzyılda Avrupalıların Çinlilere bakışları da daha olumsuzlaştı; yüzyılın başında Leibniz, Çin kanunlarını "halkın huzurunu sağlamak için mükemmel bir şekilde uygulanıyor" diye tasvir ederken, yüzyılın ortalarında yazan Montesquieu "Çin, korku ilkesi üzerine kurulmuş despot bir ülkedir" diyordu.

Ancak, çoğu 18. yüzyıl Avrupalısına göre Afrikalılar, ırklar hiyerarşisinin en altında yer alıyorlardı. Polygenesis kuramının savunucuları siyahların beyazlardan farklı kökenden geldiklerini ileri sürüyorlardı; Kitab-ı Mukaddes'te bulunan "Ham'ın laneti" hikâyesi (hikâyede Nuh kendisini sarhoş görmesi üzerine oğlu Ham'ın soyunu lanetleyerek onları ağır işçiliğe mahkûm eder) ırkçı bir şekilde yorumlanıyor ve siyahların Ham'ın soyundan geldikleri kabul ediliyordu. Tıpkı seyyahların, Afrikalıların plantasyon köleliğinin son derece aşağılık koşullarında yaşadıklarını ve çalıştıklarını belirttikleri yazılarının ırkçı görüşleri hem güçlendirdiği hem de onayladığı gibi, bu hikâye de hem köleliği açıklıyor hem de ona gerekçe buluyordu.

Bütün erken modern dönem boyunca köleliğe veya en azından köle ticaretinin vahşiliğine dini nedenlerle karşı çıkan birkaç ses vardı ve 18. yüzyılın son çeyreğinde bu seslere insani ve ahlaki nedenlerle köleliğe karşı çıkan laik tezler de katılmaya başladı. Pennsylvania'daki bazı Quakerlarla Metodistler köle sahibi olmalarına karşın, Quakerlar ve Metodistler bu iki tezi de savunanların başında geliyorlardı. Fransa'daki mahkemeler de 18. yüzyılda Fransa sınırları içinde köleliği yasaklayan kararlar aldı ve birkaç yüz köle buna dayanarak Fransa mahkemelerinde dava açarak özgürlüklerini kazandılar. (XVI. Louis'nin *Police des Noirs*'ı bazı açılardan buna bir cevap idi; beyaz olmayan insanların ülkeye girmesini yasaklayarak bu tür davaları engellemeye çalışıyordu.) 1770'lerde İngiltere ve İskoçya ülke sınırları içinde köleliği yasaklayan yasalar çıkardılar; bazı Amerikan eyaletleri de Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasında köleliği yasakladı. İngiltere'deki kölelik

karşıtı eylemciler, 1787 yılında Köle Ticaretini Durdurmayı Sağlama Derneği'ni kurdular ve eski köleler anılarını sözlü olarak, birkaç tanesi de yazarak yavaş yavaş köleliğin yasaklanması için destek sağladılar. 1791 yılında Saint-Domingue'de patlak veren bir köle isyanı, Fransız sömürgeciliğine karşı topyekûn bir devrime dönüştü ve bunun sonucunda batı yarımkürenin ikinci bağımsız ülkesi olan özgür Haiti Cumhuriyeti doğdu. Ancak kölelik yanlısı güçler bütün bu gelişmelere muhalefet ettiler, Afrikalıların aşağılıkları hakkında giderek daha ağır ifadeler kullanarak yeni ırk kuramları geliştirdiler. Amerika kıtalarının tamamında köleliğin yasaklanması için bir yüz yıl daha geçmesi gerekti.

Sömürgeciliğin etkileri

Irk ideolojisi kısmen Avrupa'nın dışına hiç çıkmamış olan Kant, Hume, Buffon, de Pauw, Blumenbach gibi insanlar tarafından yaratıldı, ama aynı zamanda sömürge imparatorluklarında yaşayan Avrupalıların gerçek deneyimleri de bu ideolojinin yaratılmasında rol oynamıştı. New France'ta asimilasyon politikasının terk edilmesinin nedeni kısmen ırksal farklılıkların değiştirilemeyeceği konusunda yükselen görüşler olmakla birlikte, büyük ölçüde bu politikanın işe yaramamış olmasıydı da. Bazı Amerikan Yerlileri Hıristiyanlığı kabul etmişti, ama pek azı "Fransız olmak" istiyordu. İspanyolların, Portekizlilerin ve Fransızların kullandıkları sosyal-ırksal sınıflandırma sistemleri, Karayipler ve Latin Amerika topluluklarında ne tür insanların yaşadığına dair yapılan gözlemlerden doğmuştu ve bu da neden onlarda doğa bilimcilerin öne sürdüğü dört, beş kategoriden çok daha fazla kategori bulunduğunu açıklamaktadır. Creole denen ve Amerika kıtalarında dünyaya gelmiş olan beyaz sömürgeciler, Amerika'daki iklimin etkilerini kötüleyen Avrupalılara, kendilerinin çok sağlıklı olduklarını ve çevresel etkilere karşı bağışıklıkları bulunduğunu söylüyor; başka gruplar karşısındaki üstünlüklerinin doğuştan geldiğini, yaşadıkları ortam tarafından yaratılmadığını öne sürü-

yorlardı. Bu yüzden, hiyerarşiye dayalı ırk kuramları sömürgeciliğin ürünlerinden biriydi.

Sömürgeciliğin bir başka ürünü de Hıristiyanlığın yayılmasıydı. Katolik misyonerler, özellikle de Cizvitler, *Recollect*ler ve Dominikenler gibi dini tarikatların üyeleri, İspanyol, Portekiz ve Fransız tüccarlara ve görevlilere eşlik ediyorlardı. Bunlar aynı zamanda Güney Amerika'nın dağlık kesimleri ile Kuzey Amerika'nın çölleri gibi Avrupalıların fazla sayıda bulunmadığı bölgelerde misyonlar inşa ettiler. Kısa süre sonra bunları kadınlar için yapılan manastırlar izledi. Cizvit misyonerlerin Kanada'da Hıristiyanlığı kabul eden Kızılderililer için ilk topluluğu kurdukları yıl olan 1637'de, Quebec'te de bir Azize Ursula Kardeşliği manastırı kuruldu; 1725 yılına gelindiğinde, New France'ta yaşayan her yüz kişiden biri rahibeydi. Önce Portekizli misyonerler tarafından Hint Okyanusu bölgesinde, daha sonra da Fransız misyonerler tarafından Vietnam'da Hıristiyanlığı kabul eden yerli halk için kardeşlik örgütleri kuruldu.

Güç kullanma ve ikna karışımı bir yol izleyerek yerel inançların ve uygulamaların büyük ölçüde ortadan kaldırıldığı bu süreç, "tinsel fetih" olarak tanımlanıyordu. Günümüzde Katolik Hıristiyanlığın yayılmasına çok farklı bakılmakta, –bu unsurların var olmasına rağmen– sadece bir fetih ve direniş olarak değil, kültürel bir pazarlık süreci olarak görülmekte ve bu süreç sırasında Hıristiyanlık fikirlerinin ve uygulamalarının kabul edildiği, ama aynı zamanda değiştiği de düşünülmektedir. Bu değişim yerli halk ile misyonerleri, aynı zamanda da köleleri, göçmenleri ve karışık etnik kökene sahip insanları kapsıyordu. Hıristiyanlık, birçok sömürge bölgesinde paylaşılan yeni bir kültürün parçası haline gelmekle birlikte, çoğunlukla da aynı sömürge içinde birçok yerel çeşitlilik içeriyordu.

Quakerlar, Moravyalılar ve Metodistler gibi radikal ve Pietist gruplardan kadınlar ve erkekler çoğunlukla Avrupalıların yerleşimlerinden uzaklardaki yerli halklara eğitim ve vaaz vermiş olsalar da, Protestan misyonerler, 17. ve 18. yüzyıllarda, 19. yüzyılda olacakları kadar faal değildiler. VOC kendi personeli için papaz bulu-

yor, onlara ücret ödüyor ve denetliyordu ve bu papazlardan birkaçı yerli halkı, özellikle de Portekizliler tarafından Katolikliğe geçirilenleri Hollanda Reformcu kilisesine geçirmeye çalıştı. Asya'daki birçok VOC ticaret sömürgesinde Reformcu Hıristiyanlığa geçiş, hemen hemen tamamen ırklar arası evlilik sonucu gerçekleşiyordu, ama Seylan ve Ambiona dahil birkaç yerde çok daha geniş çaplı din değiştirmeler gerçekleşti. Genellikle de din değiştirme sonucu maddi ve siyasi kazanç sağlayacaklar arasında bu süreç görülüyordu. Yeni Ahit'in bir Güneydoğu Asya diline ilk çevirisi bir Hollandalı misyoner tarafından 1688 yılında Yüksek Malaycaya yapıldı; ama okuma-yazma düzeyi düşük olduğu için din değiştirme büyük ölçüde sözlü olarak yapılıyordu. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, çalışanlarına rahip sağlamakla birlikte misyonerlere karşıydı, çünkü onların faaliyetlerinin ticareti baltaladığını düşünüyordu.

Kuzey Amerika'daki bazı İngiliz sömürgeleri dini topluluklar olarak kurulmuşlardı ve erkeklere siyasi haklarının verilmesi için kişisel din değiştirmenin kanıtlanması gerekiyordu. Dini ayrılıkçılar birçok sömürgede kırbaçlanıyor, sürülüyor, hatta idam ediliyordu; ama bazı sömürgeler kuruluş ilkelerinin arasına dini hoşgörüyü de koyuyordu. Virginia ve her iki Carolina eyaletlerindeki ilk yerleşimciler, teoride Anglikan kilisesine bağlıydılar, ama buralarda çok az sayıda din adamı ve kilise vardı. Atlas Okyanusu'nun ortasındaki sömürgeler etnik olduğu kadar dinsel olarak da karmaydı. 17. yüzyılın sonlarında, Kuzey Amerika'nın birçok bölgesinde dini çeşitliliğe bir de ilgi kaybı eklendi. İnsanlar Baptist, Quaker, Presbiteryen, Anglikan, Katolik, Kongregasyonalist veya bir başka topluluğa üye oluyor veya daha yaygın olarak da hiçbirisine girmemeyi yeğliyorlardı. Amerikalıların kiliseye giden insanlar olduğu yönündeki yaygın görüşün tersine, çoğu tarihçi 1700 yılına gelindiğinde sömürgelerde yaşayanların çoğunluğunun kilise üyesi olmadığını ve nadiren kilisede törene gittiklerini tahmin ediyorlar. Dine ilgi duymama, daha sonraları "Büyük Uyanış" olarak adlandırılan dinsel uyanış hareketinin yayılmasıyla 1730'larda ve 1740'larda bir ölçüde değişti. Bu, bütün sömürgelere, özellikle de resmi devlet kiliselerinin çok zayıf olduğu sahillerden uzaktaki

iç bölgelerde yayılan pietist bir kişisel din değiştirme hareketiydi. Avrupa'daki Pietizm gibi duyguyu, konuşmayı, kişisel deneyimi ve görevlendirilme duygusu üzerine kurulu liderliği vurguluyordu ve Avrupalıların yanı sıra, Amerikan yerlilerini ve Afrikalıları da çekti. 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, dine bağlılık yeniden gerilemişti ve ancak 1820'lerde ve 1830'larda, İkinci Büyük Uyanış'la birlikte tekrar alevlendi.

Sömürgelerin gelişmesinin, farklılıklara dair ideolojiler oluşturmanın ve Hıristiyanlıkta daha fazla çeşitlilik yaratmanın yanı sıra, Avrupa'nın ve dünyanın üzerinde ekonomik bir etkisi de oldu. Ancak, bunun çerçevesi hararetle tartışılmaktadır. Sosyolog Immanuel Wallerstein, *The Modern World System* (Modern Dünya Sistemi) başlıklı kitabında, Latin Amerikalı toplum bilimcilerinin görüşlerinin üzerine kurduğu çok etkili bir tez geliştirdi. Wallerstein modern küresel ekonominin "merkezi" olarak tanımladığı Batı Avrupa'daki ekonomik gelişmenin, dünyanın geri kalanındaki hammaddeler ile insanların kullanılması ve sömürülmesi sonucu gerçekleştirildiğini ileri sürmektedir. Merkez ülkeler kendi ekonomik egemenliklerini mamul madde ihracatını ve hammadde ithalatını teşvik eden merkantilist ticaret politikalarıyla geliştirdiler. Bu ticaretin karşı tarafında, Wallerstein'in "çevre" adını verdiği şeker ve tütün gibi hemen paraya dönüştürülebilir ürünler üreten, kereste ve maden gibi hammadde ile köle ve serf şeklinde işgücü sağlayan bölgeler bulunmaktadır. Başlangıçta çevreyi Doğu Avrupa ve İspanyol Amerikası oluşturuyordu; buna daha sonra Asya ve Afrika da katıldı. Az miktarda endüstriyel gelişme gösteren ve uluslararası ticaretten çok küçük pay alan Güney Avrupa, zaman içinde "yarı-çevre" haline geldi. Marksist kuramda proleterlerin burjuvazi için zenginlik üretmesi gibi, dünya-sistemleri kuramında da çevre ve yarı-çevre, merkez için zenginlik üretir. Dünya-sistemleri kuramı, bazı Marksist analiz biçimleriyle ve 7. bölümde tartışılan ve madun grupların bastırılıp sömürülmesini vurgulayan post-kolonyal kuramla uygunluk gösterir. Wallerstein analizinde dinin rolüne kısaca değinmiştir, ama post-kolonyal kuramın savunucuları egemenliğin kültürel yönlerine dünya-sistemleri kuramcılarından daha büyük önem verirler.

Tek bir merkez-çevre sistemi öne sürmeden Avrupa'nın ekonomik gelişmesinde sömürge imparatorluklarının oynadığı önemli rolü vurgulayan başka araştırmacılar da vardır. *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy* adlı kitabında Kenneth Pomeranz, İngiltere'nin ekonomik yükselişini açıklayan en önemli iki faktörden birinin Amerika kıtasındaki kaynaklara erişimi olduğunu ileri sürmektedir. Avrupa'nın sömürge toprakları Avrupa gücünün sonucu değil, aynı zamanda o gücün kaynağıydı. Sanayileşmeye sömürgeler yol açmadı ama sanayileşmeyi kolaylaştırdı, bu da Pomeranz'ın "büyük ayrışma" dediği şeye, yani Batı ile dünyanın geri kalanı arasındaki o büyük açıklığın oluşmasına neden oldu. Pomeranz'a göre diğer faktör ise, kömüre göreceli olarak daha kolay ulaşılması ile ormansızlaşma nedeniyle madencilik teknolojilerinin gelişmesi ve kömürün daha ucuz kullanılmasıdır.

Wallerstein'in dünya sistemi kavramı gibi, Pomeranz'ın büyük ayrışma kavramı da, bunun nedenleri üzerine anlaşamayan bilim insanları arasında bile, son derece etkili olmuştur. Tarihçiler arasında sömürgelerin ve kömürün önemli olduğunu reddeden pek az kişi vardır, ama başka faktörler de önemli görülmüştür. Joel Mokyr ve Margaret Jacob, 17. yüzyılın ortalarından itibaren İngiltere'de gelişen yeni bir icat yapma kültürüne işaret eder. Anglikan kilisesinin bile onayını kazanmış olan İngilizce bilimsel yapıtlar, özellikle de Newton'ın yerçekimi ve mekanik üzerine yapıtları her yerde bulunuyor ve motorlar ve başka makineler tasarlar ve geliştirirken pratik sorunlara çözümler arayan zanaatkârlar ve yatırımcı mucitler tarafından okunuyordu. Mülkiyet haklarıyla ilgili yasalar, mucitlerin (bazen) icatlarından kâr sağlamalarına izin veriyordu ve genellikle uluslararası ticaretten gelen kârla finanse edilen bankalar, makine yapmak için kredi almayı eskisinden daha kolay hale getirdiler. Jan de Vries ve Philip Hoffman, tüketici taleplerini artıran ve aynı zamanda insan emeği yerine makineleri koyma arzusu yaratan yüksek iş verimliliğini ve daha yüksek ücretleri vurgularlar. Hem onlar hem de Prasannan Parthasarathi, tüketicilerin en çok istedikleri şeyin hafif ve canlı renkli Hint

pamuklu kumaşları olduğuna dikkatimizi çekiyorlar. İngiliz makineciler ve yatırımcılar bu tür kumaşları üretecek makineler icat ettiler ve Britanya devleti kendi ürünlerini, daha sonra da tüm mamul malları gümrük tarifeleriyle, ticaret politikalarıyla, bazen de savaşlarla korudular.

Büyük ayrışmada savaş başka bakımlardan da rol oynadı. Jean-Lauren Rosenthal ile R. Bin Wong, Avrupa devletleri arasındaki savaşın ve savaş tehdidinin yatırımcıları ve işçileri daha yüksek güvenlik için şehir surları içinde yaşamaya yönelttiğini ileri sürüyorlar. Bu sayede yatırım sermayesi bir araya toplandığı için ucuzladı, bu olay, artı şehirlerde emeğin daha yüksek maliyetli oluşu, sermayenin (yani makinelerin) emeğin yerini almasıyla sonuçlandı. Avrupa'da 17. ve 18. yüzyıllarda neredeyse hiç durmadan süren savaşları finanse etmek için geliştirilen vergilendirme sistemleri bürokratların umduğu kadar etkili değildi; ama yine de daimi orduların ve sürekli olarak büyüyen ve daha ölümcül hale gelen donanmaların masraflarını karşılamak için yeterli para sağlıyordu. Bu ordular ve donanmalar artık bir dini veya hanedanı korumuyor, giderek daha yaygın bir şekilde "ulusal" olarak nitelenen çıkarlar için seferber ediliyordu. 18. yüzyıla gelindiğinde, bu ulusal çıkarlar ticaretin korunmasını da içermeye başladı; çünkü artık, bu bölümde tartıştığımız gibi, Avrupa ülkelerinin gemileri dünyanın tüm denizlerinde dünya kargolarının büyük bir kısmını taşıyordu. Robert Allen'ın da gösterdiği gibi, 18. yüzyılda savaşlarda elde ettiği zaferler Britanya'nın sömürge mallarıyla en büyük ticareti yapmasını sağladı, Britanya ekonomisi patladı, ücretler yükseldi, yatırımcılar üretim maliyetlerini makine kullanarak düşürmeye çalıştılar, bunun sonucunda da Sanayi Devrimi meydana geldi. İngiltere, 1750 yılında dünya üretiminin yüzde 2'sinden daha azını gerçekleştiriyordu; oysa 1880'lerde İngiltere'nin payı yüzde 20'den fazlaydı.

Başka araştırmacılar—ve aralarında siyasi veya popüler yazılar yazan yazarlar ve uzmanlar bulunan birçok başka kimse de—"Batı'nın yükselişini" çok daha kapsamlı kültürel genellemelerle açıklıyorlar. Bu bölümün başında adı geçen Samuel Purchas gibi,

onlar da bu olguyu Avrupa'nın (veya Avrupa temelli olanların) akıl, eğitim, ticari dinamizm ve rekabetçi ruh anlamındaki üstünlüğüne bağlıyorlar ve genellikle bunları başka yerlerdeki zorbalığın ve durağanlığın karşısına koyuyorlar. David Landes gibi bazıları Purchas'ın izinden giderek Protestan Hıristiyanlığı bu üstünlüğün önemli kaynaklarından biri olarak görüyor, başkaları ise farklı köklere işaret ediyor. Ricardo Duchesne bunun kaynağını M.Ö. üçüncü binde Batı Asya steplerinden gelerek Avrupa'ya giren, Hint-Avrupa dillerini konuşan ve at binen göçebelerin aristokrat kültüründeki rekabetçi bireysellikte buluyor. Niall Ferguson bu kadar eskiye gitmiyor, o Batı'nın yükselişinin geçmişinden çok muhtemel geleceğiyle ilgileniyor: Bu konuda bir zamanlar Batı'yı egemen kılmış olan ve gelecekte de egemen kılabilecek rekabet, bilim, mülkiyet hakları, iş etiği, tıp ve tüketicilik gibi altı "muhteşem uygulamadan" söz ediyor.

Ancak çoğu tarihçi Batı'nın yükselişini kaçınılmaz bir şey veya bir alınyazısı olarak görmektense, bunun rastlantısal bir şey olduğunu düşünmektedir. Joel Mokyr'ın "tuhaf bir yol" olarak nitelediği sanayileşme birçok şeyin rastlantısal olarak birbirine bağlı olmasının sonucuydu. Sanayileşmenin nihai etkileri ancak daha sonra anlaşıldı, geleceği görebilen birkaç kişi tarafından bile önceden kestirilemedi. Herhangi bir tarih analizi yapmanın sorunlarından biri, daha sonra neler olduğunu veya en azından daha sonra şu ana kadar ne olduğunu bilmemizdir. Dolayısıyla, rastlantısal olan veya şans eseri meydana gelen gelişmeler kaçınılmaz gibi görülür. 19. ve 20. yüzyıllardaki Batı egemenliğinin kökleri erken modern dönemde bulunmaktadır; ama özel bir yetenek veya özel bir açgözlülük gibi açıklamalar değişik faktörleri göz önünde bulunduran açıklamalardan çok daha az tatmin edicidir.

*

16. yüzyılda Fransız ve İngiliz hükümdarları Kuzey Amerika sahillerine yapılan birkaç keşif yolculuğunu desteklemiş ve kaptanları bu topraklara Fransa ve İngiltere adına el koymuşlardı. Ancak, buralarda sürekli sömürgeler oluşturma çabalarının tümü başarısızlıkla sonuçlanmıştı. 1600 yılına gelindiğinde, Avrupa'da

ikisi de aynı İspanyol hükümdar tarafından yönetilen İspanya ve Portekiz dışında kimsenin Avrupa dışında önemli bir sömürgesi yoktu.

17. yüzyılda İngilizler ile Fransızlar Kuzey Amerika'nın daha içlerine doğru ilerlediler ve bu kez başarılı olan sürekli sömürgeler kurdular. Hollanda'nın İspanya'dan bağımsızlığı tanındı ve Hollandalılar da Kuzey Amerika'da, Güney Afrika'da ve Güneydoğu Asya'da sömürgeler ve ticaret merkezleri kurdular. İngiltere ve Hollanda'da bu girişimleri destekleyen, bunlara mali destek, gemi ve personel sağlayan özel şirketler kuruldu. Asya'ya kuzeyden bir geçit ve güney yarımkürede yeni topraklar aramak için yapılan bu keşif yolculuklarının en önemli amacı ticaret yollarını ve çeşitli mallara ulaşımı güvence altına almaktı. Royal Society'nin keşif yolculuklarını desteklediği bazı kâşifler, örneğin Kaptan Cook, aynı zamanda bilimsel bilgiler de topluyorlardı.

Hint Okyanusu havzasında ilk olarak Hollandalılar, daha sonra da İngilizler giderek daha fazla ticaret yapmaya başladılar. Hollanda Birleşik Doğu Hindistan Şirketi (VOC) baharat ticaretinde egemendi ve baharat ve şeker çiftliklerinde bir tür kölelik sistemi uyguluyordu. 18. yüzyılda, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi (EEIC) Hindistan'la gelişen ticareti yürütüyor, yerel yöneticilerle anlaşmalar yapıyor ve askeri müdahaleler yaparak gücünü daha da artırıyordu. Karayipler'de ve çevre topraklarda değişik Avrupalı güçler İspanyol egemenliğine karşı savaştı ve büyük çiftliklerde çalışan Afrikalı kölelerin şeker ürettiği sömürgeler kurdular. Avrupa ülkeleri, özellikle de İngiltere ve Fransa, Kuzey Amerika'da koloniler kurdular ve 18. yüzyılın ortalarında Britanya ile Fransa arasında yapılan Yedi Yıl Savaşı'na bunlar da katıldılar.

Sömürgecilik, milyonlarca insanın yanlarına âdetlerini, dillerini, dini inançlarını, yiyeceklerini ve kültürlerinin diğer yönlerini alarak yaptıkları gönüllü veya zorunlu göçleri gerektiriyordu. Gruplar evlilik ve diğer cinsel ilişkiler yoluyla birbirine karıştığı gibi, bu göçmen toplulukları da birçok yerde yeni melez toplumlar oluşturdular. Bu sömürgeleri yöneten Avrupalılar, egemenlikle-

ri altındaki çeşitli halkları farklılıklar çerçevesinde tanımlama ve kurallara bağlama sistemleri geliştirdiler. Bu hiyerarşik sistemler giderek daha fazla "ırk" temelinde biçimlenmeye başladı. Sömürgecilik aynı zamanda Hıristiyanlığın, Katolik bölgelerdeki misyonerler aracılığıyla yerli halklar arasında, Protestan bölgelerde ise yerleşimciler arasında dünyada yayılmasını da sağladı. Sömürgelerin gelişmesinin ekonomi üzerinde de güçlü bir etkisi oldu, ama "Batı'nın yükselişinde" bunun ne derece önemli bir faktör olduğu çok tartışılmaktadır.

Epilog

Bu kitapta ele alınan yüzyıllar, sadece modern dönemin başlangıcı değildi, aynı zamanda kendi başına özel bir dönemdi. 16. yüzyılın başında bu kitabın giriş bölümünün ilk sayfasında yer alan Europa efsanesinin eskizini yapan Albrecht Dürer, eğer zamanda yolculuk yapıp bu bölümün başında yer alan Afrika tarafından desteklenen Avrupa gravürünü yapmış olan William Blake'in 18. yüzyılına gelseydi ne düşünürdü? Ne gibi değişiklikler dikkatini çekerdi, ne gibi şeyler ona tanıdık gelirdi?

Dürer çok gezen biriydi ve yaptığı aslan ve gergedan çizimleri ile gravürleri ve inci gerdanlıklı kadın ile sarıklı erkek portrelerinin de gösterdiği gibi, Avrupa'nın çok ötelerindeki birçok şeyi biliyordu. Buna rağmen, 1789 yılında Atlas Okyanusu dünyasından ve kalabalık limanlardan uzakta olan (doğduğu şehir) Nürnberg'de bile satılan ürünlerin çeşitliliği onu çok şaşırtırdı. Dürer'in yaşadığı dönemde henüz başlamış olan "Kolomb takası," artık "Kaptan Cook takası" olmuştu; çünkü artık dünyanın bir bölgesinden bir başka bölgesine incelemek veya kullanmak üzere yüzlerce bitki ve hayvan götürülüyordu. Doğa bilimciler "tuhaflıklar odası" için örnekler topluyor, sömürgeciler ise başka yerlerin endemik tarım ürünleriyle deneyler yapıyorlardı. 1780'lerde Fransız ve İngiliz gemileri, Pasifik'ten Karayipler'e köleleri beslemek amacıyla yetiştirmek üzere ekmekağacı götürdü. Bu gemilerden biri olan ve kaptanlığını Cook'un eski subaylarından William Bligh'ın

yaptığı *Bounty*'de, gemiyi görevinden çok daha ünlü yapan bir isyan yaşandı. Dürer Nürnberg'de ekmekağacı bulamazdı; ama birçok yeni şey, pirinç, patates, çeşitli türde biber, kahve, çay, kakao, belki bir-iki ananas ve dağlar kadar şeker bulabilirdi.

İnsan yapımı ürünler ise çok daha geniş bölgelere yayılıyordu. Dürer, Çin işi vernikli mobilyalar, Hint basmaları satın alabilirdi; porselen çaydanlık, şamdan, biblo veya vazo almak istediğinde ise İngiliz Wedgwood, Fransız Sèvres ve Alman Meissen markaları arasında seçim yapabilirdi. Bunları satın alırken küresel dolaşımda olan ve üzerindeki heybetli hükümdar tasvirleri Buda'ya benzetildiği için özellikle Çin'de çok ünlü olan Meksika parası gümüş pezo ile ödeme yapabilirdi. Büyük miktarlardaki mallar hâlâ 16. yüzyılda olduğu gibi gemilerle geliyordu; ama küçük miktarlardaki mal ve kişisel mektuplar artık posta yoluyla yollanabiliyordu. Posta yoluyla aynı zamanda dergi ve gazete de getiriliyor, bunlar kafelerde ve entelektüel derneklerde, hatta Nürnberg gibi nispeten geri kalmış yerlerde bile okunup tartışılıyordu. Dürer oldukça sosyal bir insandı ve hiç kuşkusuz bu yerlerde satılan damıtılmış likör, tatlı şarap, kahve, çay, tütün, hatta tütünle karıştırılarak pipoyla içilen afyon gibi bir dizi keyif verici şeye de çabucak alışabilirdi.

Dürer'in Nürnberg'i önemli bir entelektüel, sanatsal ve ekonomik merkezdi; burada Luther'in fikirleri tartışılıp basılıyor, İtalyan ürünleri ve İtalyan tarzı işletmeler Alpler'in kuzeyinde yayılıyor, ressamlar, heykeltıraşlar ve şairler çokça kopyalanan ürünler yaratıyordu; "Nürnberg yumurtası" adı verilen ilk cep saati de bir çilingir tarafından burada icat edilmişti. Oysa 18. yüzyılın sonunda artık Nürnberg de, orta büyüklükteki diğer Orta Avrupa kentleri gibi pek önemli bir kent değildi. Yine de bağımsızdı ve bir şehir meclisi tarafından yönetiliyordu; ama 1806 yılında, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun içinde giderek güçlenen bölgesel devletlerden biri olan Bavyera tarafından yutulacaktı. Eğer Dürer Londra'ya veya Paris'e seyahat etmiş olsaydı Nürnberg'in gerileyişi çok daha dikkat çekici olurdu; gücünün doruk noktasındayken Dürer'in doğduğu kentin nüfusu 30.000 civarındaydı; ama 1789 yılında Paris'in nüfusu 500.000'i aşıyordu, Londra'nınki ise 800.000'den fazlaydı. Varlıklı insanlar çok pahalı ve çok büyük evlerde yaşıyor-

lardı; evlerin bağımsız odaları vardı ve aile bireyleri hizmetkârlardan ve birbirlerinden uzakta özel bir yaşam sürebiliyorlardı. Zanaatkârların evleri çok daha sadeydi; yoksullar ise, tavan aralarında veya bodrum katlarında çok sıkışık bir şekilde yaşıyorlardı; ancak artık zanaatkârlar ve hizmetkârlar bile cep saati satın alabiliyorlardı. Bu cep saatlerinin, "Nürnberg yumurtaları"nda olduğu gibi akrep ve yelkovanı vardı; çünkü çalışma gününün ritmi giderek saate göre belirlenmeye başlamıştı; saate göre çalışmak köle plantasyonlarından şehirlere yayılan bir kuraldı.

Buna karşın kırsal bölgeler çok daha az değişmişti. Buralarda gelenekler, görenekler ve dini fikirler hâlâ ağızdan ağza aktarılarak öğretiliyor, hikâyeler ve şarkılar paylaşılıyor ve doğal veya doğaüstü felaketlerle insan kaynaklı acılardan korkuluyordu. Bazı hastalıkların ölümcül olmaktan çıkmış olmasına karşın, Dürer'in ahşap baskısını yaptığı mahşerin dört atlısı –hastalık, açlık, savaş ve ölüm– 18. yüzyılda düzenli ziyaretçiler olmayı sürdürüyordu. Efsanevi zaman gezginimiz, Dürer gibi Batı Avrupa'da yaşayan bir şehirli değil de Doğu Avrupalı bir serf olsaydı, aile yapılarının, evlerin tipinin ve tarım tekniklerinin pek fazla değişmemiş olduğunu görürdü.

Geniş siyaset sahnesi söz konusu olduğunda, hiç kuşkusuz Dürer pek Avrupalı ve uygar olarak nitelemediği Prusya ve Rusya gibi ülkelerin artık Fransızca konuşan hükümdarlarıyla ve görkemli saraylarıyla birer güç merkezi olduğunu gördüğünde çok şaşırırdı. Öte yandan, Habsburgların öneminin sürüyor olması ve düzenli olarak yapılan savaşlar onu hiç şaşırtmazdı; ama orduların büyüklüğü karşısında şaşırırdı.

Dürer bir sanatçıydı ve barok ve rokoko türü tablolar ile mimari üslupları görmek için çok uzaklara gitmesi gerekmezdi; piskoposun Würzburg'daki sarayında Tiepolo'nun yaptığı tavan resmi arabayla iki günlük mesafedeydi. Hiç kuşkusuz Dürer ressamın ustalığını beğenirdi; ama uyum ve dengeyle ilgili kendi Rönesans sanat anlayışına uymayan resmin abartılı bir seyirlik olmasından pek etkilenmezdi. Sarayın arkasında bulunan ve klasik ilkelere göre düzenlenen bahçeleri çok daha kabul edilebilir bulurdu, ama yine de tanrıların ve su perilerinin arasına süs olarak yerleştirilmiş Çin pagodası onu şaşırtırdı.

Dürer, özgür bir imparatorluk kentinde yaşayan biri olarak, şehir yurttaşlığının insana haklar ve ayrıcalıklar kazandırdığı görüşüne aşinaydı; dolayısıyla, Locke'un veya *filozof*ların fikirleri ona çok yeni gelmeyebilirdi. Ancak, bu insanların bu hakların geleneklerden değil de doğadan kaynaklandığını söylemeleri ve insan aklının gücünü vurgulamaları ona yeni ve belki de yanlış gelebilirdi. Galileo veya Newton'ın fikirleri çok daha ürkütücü olabilirdi, özellikle de bilginin, eski otoriteleri okuyarak değil de, doğal dünyayı ölçme ve analiz etme yoluyla keşfedilebileceğini söylemeleri ona şaşırtıcı gelebilirdi.

Avrupa'nın büyük kısmında olduğu gibi Nürnberg'de yaşayanlar da Dürer'in yaşadığı dönemde din adına savaşmışlardı. 18. yüzyılın sonunda Lutherci Protestanlık hâlâ şehrin resmi diniydi; ama artık bu dinden olanlar arasında, Avrupa'nın diğer bölgelerindeki Hıristiyanlar gibi, kiliseye nadiren gidenlerden dine bağlılığın son derece önemli olduğunu düşünenlere kadar farklı gruplar bulunuyordu. Ancak, artık şehirde farklı Hıristiyan kiliseleri ile bir sinagog da vardı; 18. yüzyılın başında, 1499 yılında şehirden kovulan Yahudilerin geri dönmesine izin verilmişti.

Dürer, William Blake'in kendisininkinden çok farklı olan Avrupa tasviri hakkında ne düşünürdü? Avrupa'nın Afrika ile Amerika'ya bağımlılığının veya onlarla ittifakının, Avrupa'nın diğer kıtalardan ayrı olduğunu vurgulayan klasik geleneğin bir parçası olmadığı kesindi. Ancak Dürer karışık ırktan Portekizli-Afrikalı bir kadının sempatik bir resmini çizmişti ve 1520 yılında Avrupa'ya gönderilen bir Aztek sanatı sergisini gezdikten sonra hatıra defterine şöyle yazmıştı: "Hayatımın hiçbir gününde beni bunlar kadar mutlu eden bir şey görmemiştim; çünkü bu şeylerin arasında muhteşem sanat yapıtları gördüm ve uzak ülkelerde yaşayan insanların o ince zekâsına hayran kaldım."[6] Dürer ile Blake'i ayıran yüzyıllar içinde, dünyanın geri kalanıyla kurdukları ilişkilerde Avrupalıların büyük çoğunluğu Dürer'le aynı duyguları paylaşmadı; ama bu duygular, onun Blake'in verdiği karşılıklı bağımlılık mesajını ve dünyanın çeşitli kesimleri arasındaki bağları anlamasına yardımcı olabilirdi.

Sömürgecilikle ilgili konulara genel bir bakış için *bkz.* Peter Kriedte, *Peasants, Landlords and Capitalists: Europe and the World Economy, 1500-1800,* çev. Volker Berghahn (Cambridge: Cambridge University Press, 1983); Karen Kupperman, der., *America in European Consciousness, 1493-1750* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995); Anthony Pagden, *The Lords of All the World: Ideologies of Empire in Spain, Britain and France c. 1500-c. 1800* (New Haven: Yale University Press, 1995); *Oxford History of the British Empire,* I. ve II. ciltler (Oxford: Oxford University Press, 1998); Kenneth Pomeranz ve Steven Topik, der., *The World that Trade Created: Society, Culture, and the World Economy, 1400 to the Present* (Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1999); David Armitage, *The Ideological Origins of the British Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000); Tony Chafur ve Amanda Sackur, der., *Promoting the Colonial Idea: Propaganda and Visions of Empire in France* (Basingstoke, UK: Palgrave-Macmillan, 2002); Lauren Benton, *Law and Colonial Cultures: Legal Regimes in World History, 1400-1900* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

Keşifler için *bkz.* Nicholas Thomas, *Entangled Objects: Exchange, Material Culture, and Colonialism in the Pacific* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991); Glyn Williams, *Voyages of Delusion: The Quest for the Northwest Passage* (New Haven: Yale University Press, 2002). Cook'un ölümüyle ilgili tartışma Marshall Sahlins'in, *Historical Metaphors and Mythical Realities: Structure in the Early History of the Sandwich Islands* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1981) başlıklı kitabıyla başladı ve Obeyesekere Gananath, *The Apotheosis of Captain Cook, European Mythmaking in the Pacific* (Princeton: Princeton University Press, 1992) başlıklı kitabında ona karşı çıktı; Marshall Sahlins de, *How "Natives" Think: About Captain Cook, For Example* (Chicago: University of Chicago Press, 1996) baş-

lıklı kitabında cevap verdi. Cook'un karşılaştığı şeylerin daha geniş bir çerçevede ele alınışı için bkz. Vanessa Smith, *Intimate Strangers: Friendship, Exchange and Pacific Encounters* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010). Cook'un seyahatlerine büyüleyici ve komik bir bakış ile Pasifik'teki modern adalıların Cook'a karşı takındıkları tavır için *bkz.* Tony Horwitz, *Blue Latitudes: Boldly Going Where Captain Cook Has Gone Before* (New York: Picador, 2003).

Hint Okyanusu için, Charles T. Boxer'ın klasik çalışması, *The Dutch Seaborne Empire, 1600-1800* (Harmondsworth: Penguin, 1965) ile başlayın. Daha ayrıntılı çalışmalar arasında bulunan kitaplar: Jonathan Israel, *Dutch Primacy in World Trade, 1585-1740* (Oxford: Oxford University Press, 1989); Prasannan Parthasarathi, *The Transition to a Colonial Economy: Weavers, Merchants and Kings in South India* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000); H. V. Bowen, Margarette Lincoln ve Nigel Rigby, der., *The Worlds of the East India Company* (Rochester, NY: Boydell, 2002).

Karayipler için *bkz.* Robert Louis Stein, *The French Sugar Business in the Eighteenth Century* (Baton Rouge: University of Louisiana Press, 1988); Hilary McD. Beckles, *A History of Barbados: From Amerindian Settlement to Nation-State* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990); Richard S. Dunn, *Sugar and Slaves: The Rise of the Planter Class in the English West Indies, 1624-1713* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2000).

Atlas Okyanusu dünyası için *bkz.* Nicholas Canny ve Anthony Pagden, der., *Colonial Identity in the Atlantic World* (Princeton: Princeton University Press, 1987); Alan L. Karras ve J. R. McNeill, der., *Atlantic American Societies: From Columbus through Abolition 1492-1999* (Londra: Routledge, 1992); Colin Kidd, *British Identities before Nationalism: Ethnicity and Nationhood in the Atlantic World, 1600-1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999); Jorge Cañizares-Esguerra, *How to Write the History of the New World: Histories, Epistemologies, and Identities*

in the Eighteenth-Century Atlantic World (Stanford: Stanford University Press, 2001); David Armitage ve Michael J. Bradick, der., *The British Atlantic World, 1590-1800* 2. baskı (Basingstoke, UK: Palgrave-Macmillan, 2009); Christine Daniels, der., *Negotiated Empires: Centers and Peripheries in the New World, 1500-1820* (Londra: Routledge, 2002). Elizabeth Mancke ve Carole Shammas, der., *The Creation of the British Atlantic World* (Baltimore: Johns Hopkins Univerity Press, 2005); John H. Elliott, *Empires of the Atlantic World: Britain and Spain in America, 1492-1830* (New Haven: Yale University Press, 2006); Jeremy Adelman, *Sovereignty and Revolution in the Iberian Atlantic* (Princeton: Princeton University Press, 2009); Bernard Bailyn ve Patricia L. Denault, der., *Soundings in Atlantic History: Latent Structures and Intellectual Currents, 1500-1830* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009); John R. Chávez, *Beyond Nations: Evolving Homelands in the North Atlantic World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009); Carla Gardina Pestana, *Protestant Empire: Religion and the Making of the British Atlantic World* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2010); Jane Landers, *Atlantic Creoles in the Age of Revolutions* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2010).

Kuzey Amerika'nın iç kısımları için *bkz.* James Axtell, *The Invasion Within: The Contest of Cultures in Colonial North America* (New York: Oxford University Press, 1985); Richard White, *The Middle Ground: Indians, Empires, and Republics in the Great Lakes Region* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991); Daniel Usner, *Indians, Settlers, and Slaves in a Frontier Exchange Economy: The Lower Mississippi Valley before 1783* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1992); Allan Greer, *The People of New France* (Toronto: University of Toronto Press, 1997). Warren R. Hofstra, der., *Cultures in Conflict: The Seven Years War in North America* (New York: Rowman and Littlefield, 2007).

Atlas Okyanusu'ndaki kölelik ve köle ticareti için *bkz.* Robin Blackburn, *The Making of New World Slavery: From the Baroque to the Modern 1492-1800* (Londra: Verso, 1998); David Eltis, *The Rise of African Slavery in the Americas* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999); Herbert S. Klein, *The Atlantic Slave Trade* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999). Kenneth Morgan, *Slavery and the British Empire: from Africa to America* (Oxford: Oxford University Press, 2008); Walter Hawthorne, *From Africa to Brazil: Culture, Identity, and an African Slave Trade, 1600-1830* (Cambridge, Cambridge University Press, 2010). Köleliğin Avrupalılar üzerindeki kültürel etkisi için *bkz.* Susan Dwyer Amussen, *Caribbean Exchanges: Slavery and the Transformation of European Society* (Durham, NC: University of North Carolina Press, 2007); Simon Gikandi, *Slavery and the Culture of Taste* (Princeton: Princeton University Press, 2011); ve Catherine Molineux, *Faces of Perfect Ebony: Encountering Atlantic Slavery in Imperial Britain* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2012).

Sömürgelerdeki melez kültürler için *bkz.* Kenneth J. Andrien, *Andean Worlds: Indigenous History, Culture, and Consciousness under Spanish Rule, 1532-1825* (Albuquerque: University of New Mexico Press, 2001); Serge Gruzinski, *The Mestizo Mind: The Intellectual Dynamics of Colonization and Globalization* (Londra: Routledge, 2002); James H. Sweet, *Re-creating Africa: Culture, Kinship, and Religion in the Portuguese World, 1441-1770* (Durham, NC: University of North Carolina Press, 2003).

Irkla ilgili fikirlerin gelişimi için, Ivan Hannaford'ın, *Race: The History of an Idea in the West* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996) başlıklı çalışması iyi bir başlangıç olacaktır. Daha ayrıntılı analizler için *bkz.* Sue Peabody, *"There Are No Slaves in France": The Political Culture of Race and Slavery in the Ancien Régime* (New York: Oxford University Press, 1996); Sue Peabody ve Tyler Stovall, der., *The Color of Liberty: Histories of Race in France* (Durham, NC: Duke University Press, 2003).

Asya ile ilgili fikirler için *bkz.* Franklin Perkins, *Leibniz and China: A Commerce of Light* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004). Tiepolo'nun tavanı ve bazı kısımların mükemmel renkli resimleri için *bkz.* Svetlana Alpers ve Michael Baxandall, *Tiepolo and the Pictorial Intelligence* (New Haven: Yale University Press, 1994).

Irksal ve cinsel ideolojiler yaratmada erken modern dönem bilim adamının rolü ile ilgili olarak *bkz.* Londa Schiebinger, *Nature's Body: Gender in the Making of Modern Science* (Boston: Beacon Press, 1995). Joyce E. Chaplin, *Subject Matter: Technology, the Body, and Science on the Anglo-American Frontier, 1500-1676* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001). Sömürge dünyasında cinsiyet ve ırkın kesişmesi için *bkz.* Kathleen M. Brown, *Good Wives, Nasty Wenches, and Anxious Patriarchs, Gender, Race and Power in Colonial Virginia* (Durham, NC: University of North Carolina Press, 1996); Ann Laura Stoler, *Carnal Knowledge and Imperial Power: Race and the Intimate in Colonial Rule* (Berkeley: University of California Press, 2002); Kathleen Wilson, *The Island Race: Englishness, Empire and Gender in the Eighteenth Century* (Londra: Routledge, 2002). Jennifer Morgan, *Laboring Women: Reproduction and Gender in New World Slavery* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004).

Sömürgeciliğin kültürel etkileri ve diğer değişiklikler için *bkz.* Kathleen Wilson, *The Sense of the People: Politics, Culture and Imperialism in England, 1715-1785* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995); Victor Lieberman, der., *Beyond Binary Histories: Re-imagining Eurasia to c. 1830* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999) ve Hans Joachim Voth, *Time and Work in England 1750-1830* (Oxford: Oxford University Press, 2000). Emma Rothscild, *The Inner Life of Empires: An Eighteenth-Century History* (Princeton: Princeton University Press, 2011).

Immanuel Wallerstein'in kitabı *The Modern World System* (New York: Academic Press, 1974, 1980, 1989) en önemli yapıtıdır. Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe,*

and the Making of the Modern World Economy (Princeton: Princeton University Press, 2000) bulunmaktadır. Adı geçen diğer araştırmaların çalışmaları için *bkz.* Joel Mokyr, *The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress* (Oxford: Oxford University Press, 1990) ve *The British Industrial Revolution,* 2. baskı (Boulder, CO: Westview Press, 1999); Margaret C. Jacob, *Scientific Culture and the Making of the Industrial West* (New York: Oxford University Press, 1997). Jan de Vries, *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present* (New York: Cambridge University Press, 2008); Philip T. Hoffman, Gilles Postel-Vinay ve Jean-Laurent Rosenthal, *Surviving Large Losses: Financial Crises, the Middle Class, and the Development of Capital Markets* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007); Prasannan Parthasarathi, *Why Europe Grew Rich and Asia Did Not: Global Economic Divergence 1600-1850* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011); Jean-Laurent Rosenthal ve R. Bin Wong, *Before and Beyond Divergence: The Politics of Economic Change in China and Europe* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011); Robert C. Allen, *The British Industrial Revolution in Global Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009). Avrupa'nın üstünlüğünden söz eden kitaplar şunlardır: David Landes, *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some are so Rich and Some so Poor* (New York: W. W. Norton, 1998); Ricardo Duchesne, *The Uniqueness of Western Civilization* (Leiden: Brill, 2011); Niall Ferguson, *Civilization: The West and the Rest* (London: Allen Lane, 2011). Jack A. Goldstone'un, "Efflorescences and Economic Growth in World History: Rethinking the 'Rise of the West' and the Industrial Revolution," *Journal of World History* 13:2 (2002): 323-390 başlıklı makalesi bu konuları geniş kapsamlı bir şekilde ele almaktadır ve çok uzun bir bibliyografyaya sahiptir. Bu değişikliklerde devletin rolü ile ilgili olarak geniş ve güzel bir çalışma ve aynı zamanda uzun bir bibliyografya için *bkz.* J. H. H. Vries, "Governing Growth: A Comparative Analysis of the Role of the State in the Rise of the West," *Journal of World History* 13:1 (2002): 67-138.

Daha başka öneriler ve yönlendirmeler için *bkz.* www.cambridge.org/wiesnerhanks.

Notlar

1 Samuel Purchas, *Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes, contayning a History of the World in Sea Voyages and Lande Travells, by Englishmen and others* (Londra: Hakluyt Society, 1905), XX. cilt, s. 248, 249, 250 ve 251.
2 Colbert'in Intendant Jean Talon'a yolladığı 5 Ocak, 1666 tarihli mektup. Saliha Belmessous tarafından çevrilmiş ve "Assimilation and Racialism in Seventeenth and Eighteenth-Century French Colonial Policy," *American Historical Review* 110:2 (Nisan, 2005): 326'da alıntı yapılmıştır.
3 Charles Boxer'ın, *The Dutch Seaborne Empire, 1600-1800* (New York: Knopf, 1965), s. 221 başlıklı yapıtında alıntı yapılmıştır.
4 Baron de Wimpffen, John D. Garrigus'un, "Tropical Temptress to Republican Wife: Gender, Virtue, and Haitian Independence, 1763-1803," başlıklı yayımlanmamış bildiride çevrilmiş ve alıntı yapılmıştır.
5 Cornelius de Pauw, *Recherches philosophiques sur les Américains* (Berlin, 1771).
6 Albrecht Dürer, Benjamin Keen, *The Aztec Image in Western Thought* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1971), s. 69.

DİZİN

Académie Française 461, 509, 513, 516
Acosta, Jose de 379, 380
âdet kanaması 75, 89, 421
adlar 42, 112, 178, 184, 191, 202, 254, 311, 335, 449, 478, 531, 681
Afonso I (Nzinga Mbemba), Kongo Kralı 363, 366
afyon 706, 708-711, 753
Agricola, Georgius 281, 305
aileler ve aile yapısı 6, 17, 24, 37, 39, 41, 46, 52, 58, 71, 77, 93, 96, 98, 107-110, 113, 116, 130, 133, 135, 152, 155, 158, 163, 165, 166, 168, 193, 196, 209, 215, 221, 262, 265, 287, 292, 297, 313, 315, 316, 320, 321, 340, 368, 384, 395, 397, 402, 409, 412, 419, 433, 434, 461, 469, 479, 484, 497, 544, 555, 564, 614, 620, 660-663, 668, 669, 677, 682, 719, 720, 724, 727, 728, 734, 739
d'Ailly, Pierre 345, 346
akıl hastalığı 409, 430
akraba grupları ve klanlar 107-116
Albert, Mainz'lı 234
Alberti, Leon Battista 214
Albrecht II, Habsburg Kralı 42, 158
Albrecht, Brandenburglu, Prusya Dükü 163
Albuquerque, Afonso de 356, 385, 759
Alciato, Andrea 187
Aleksey, Rus Çarı 490, 605
Alexander VI, Papa 155, 191, 262, 381, 510
alkollü içkiler 639
Almanya 9, 11, 19, 27, 38, 42, 44, 50, 54, 59, 62, 65, 95, 111, 113, 157, 159, 160, 169, 181, 187, 199, 201, 209, 210, 218, 227, 233, 236, 238, 239, 245, 249, 252-255, 259, 275, 276, 278, 297, 299, 303, 305, 308, 399, 409, 443, 445, 452-454, 457, 458, 500, 517, 545, 551, 558, 574, 576-578, 593, 594, 597, 610, 618, 625, 650, 660, 665, 671
  aileler 95, 111, 113, 297, 399, 660, 671
  din 54, 199, 239, 245, 252, 255, 259, 275, 453, 574, 576-578, 593, 594, 597, 610, 618, 625
  eğitim 50, 181, 259
  ekonomi 27, 38, 59, 62, 303, 305, 308, 650, 665
  müzik 210
  sanat 9, 11, 19, 201, 209, 218, 517, 545, 551, 558
  siyaset 42, 44, 65, 157, 159, 160, 169, 187, 227, 233, 236, 238, 249, 253-255, 276, 278, 299, 443, 445, 452-454, 457, 458, 500
Altın Ferman (1356) 159
Ambrosius, Aziz 70, 199
Amerikan Bağımsızlık Savaşı, Amerikan Devrimi 299, 449, 459, 481, 518, 536, 691, 695, 719, 731
Amerikan yerlileri 374, 376, 594, 722, 723, 727, 729, 731, 742, 744, 747
  Güney Amerika 374, 376, 723, 729
  Karayipler 364, 594, 729, 731, 744
  Kuzey Amerika 594, 722, 723, 727, 729, 731, 742, 744, 747
Amsterdam 273, 281, 309, 314, 315, 325, 427, 431, 456, 481, 482, 498, 517, 532, 558, 574, 638, 682, 683, 685, 686, 707, 722, 725, 726
Anabaptistler *bkz.* radikal reform
anatomi 72, 75, 85, 86, 187, 412-416, 422, 423, 435, 437, 742
Anderson, Benedict 124, 172, 175, 233
d'Angoulême, Marguerite 197, 203, 204
Anne I, İngiltere Kraliçesi 241, 434
Anne, Avusturyalı, Fransa Kraliçesi 146, 462
Anne, Azize 54, 209, 233, 269
Anne, Britanyalı 470, 480
anneler ve annelik 45, 71, 77, 80, 89, 90,

92, 104, 105, 110, 113, 157, 202, 205, 321, 400, 411, 412 421-423, 426, 429, 486, 607, 609, 614, 658, 716, 733, 735, 737, 739
Anvers 182, 246, 273, 281, 307, 313-315, 334, 682, 686
Araf 106, 113, 234
Aragon *bkz.* İspanya
Argyropulos, İoannes 194
Ariosto, Ludovico 127, 203
Aristoteles 64, 72, 86, 197, 201, 520-522, 525, 526, 528, 529
Arkhimedes 521
Arkwright, Richard 637, 677, 678
Arnauld, Angélique 585
askeri teknoloji 63, 126, 130, 133, 171, 285, 369, 382, 443, 458, 487, 657
astronomi 8, 359, 360, 514, 524, 698
aşk 13, 92, 101, 195, 202, 205, 214, 320, 339, 409-411, 560
Augsburg Barışı 227, 255-257, 259, 450
Augsburg Birliği Savaşı 456
Augsburg İtikatnamesi 254
Augustinus, Aziz 199, 257
Augustinusçular 53, 233, 263
auto da fé 92, 153, 361
Avrupa *çeş. yer.*
Avustralya 10, 138, 695, 699, 700, 703, 731
Avusturya 10, 30, 42, 95, 112, 125, 136, 138, 191, 245, 253, 396, 443, 451, 457, 458, 462, 464, 488-492, 495, 500, 503, 558, 561, 573, 586, 619, 622, 626, 656, 663-665
Avusturya Veraset Savaşı 441, 456, 489, 730
ayaklanmalar 44, 47, 111, 121, 123, 166, 192, 230, 249, 272, 273, 286, 287, 301, 319, 403, 448, 469, 489, 500, 713, 721
aydın mutlakıyetçiler 500-506
Aydınlanma 8, 511-513, 516, 518, 519, 535-539, 541, 542, 544, 548, 551, 568, 624, 631, 701, 703, 741
ayinler 11, 54, 55, 57, 76, 92, 106, 113, 151, 182, 212, 232, 234, 237-239, 243-246, 250, 253, 265, 268, 366, 370, 584, 590, 595, 597, 603, 605, 610, 625, 638
aynı cinsten olanlar arasındaki ilişki 84, 92
Aziz Bartolomeus (St. Barthélemy) Yortusu Katliamı 193, 227
Aziz Thomas Hıristiyanları 361
azizler 12, 26, 31, 34, 54, 55, 182, 199, 205, 207, 209, 235, 236, 242, 268, 555, 557, 558, 596, 602, 733
Asor adaları 28, 296, 343
Aztek İmparatorluğu 333, 370, 371, 376, 382, 755

Bach, Johann Sebastian 560-562
Bacon, Francis 190, 509, 522-524, 534, 544, 726
Baffin, William 698
baharatlar 28, 314, 340, 343, 344, 346, 355, 356, 358, 375, 639, 692, 703-705, 707, 708, 714, 751
Bainton, Roland 228
Bakewell, Robert 644
bale 564, 565
balıkçılık 62, 249, 291, 308, 350, 352, 646, 655
bankalar 58, 281, 309, 310, 313-315, 328, 330, 350, 466, 479, 620, 677, 681-686, 689, 704, 748
Barcelona 28, 265, 281, 309, 334, 682
Barents, Willem 697
Barnabasçılar 263
barok sanat 551-554, 558-560, 562, 565, 566, 754
Batavia 643, 705-707
Bavyera Veraset Savaşı 656
Bayle, Pierre 517
Beauchamp, Pierre 565
Beaumarchais, Pierre Augustin Caron de 548
bebek öldürmek 103, 106, 110, 383, 422, 423, 425, 426, 438, 607, 614, 654, 658
beden 37, 64, 72-76, 78, 80, 82, 84, 86, 87, 104, 107, 115, 129, 195, 213, 214, 222, 237, 283, 291, 324, 391-393, 396, 403, 408-413, 415-418, 421, 425, 434-436, 522, 529, 539, 557, 598, 609, 616
Beguinler 54
Behn, Aphra 546

bekâret 86, 264
bekârlık 90, 92, 93, 108, 250, 266, 322, 361, 411, 727, 738
Bembo, Pietro 203
berber-cerrahlar 38, 75, 422
Bering, Vitus 691, 697, 700, 703
Bernard, Siena'lı 12
Bernini, Gian Lorenzo 552
Bilim Devrimi 510-512, 523, 565, 569
bireycilik 228, 244, 678
Blake, William 591, 677, 690, 752, 755
Blumenbach, Johann 691, 742, 744
Boccaccio, Giovanni 203, 206
Bodin, Jean 177, 192, 193
Boehme, Jakob 591, 592
Bohemya 228, 232, 233, 403, 451, 488, 489
Boleyn, Anne 241
Bologna 47, 119, 186, 270
Bora, Katharina von 250
Borgia, Cesare 189, 191, 262
Borgia, Lucrezia 191, 262
Borgia, Rodrigo, *bkz.* Alexander VI, Papa
borsa 281, 314, 637, 682-684
borsa balonları 637, 683
Bosch, Hieronymus 218
Bossuet, Jacques 441-443, 445, 446, 459, 500, 587, 588
boşanma 97, 98, 115, 245, 251, 601
Botticelli, Sandro 214, 217, 219, 220
Bougainville, Louis Antoine de 702
Bourges Fermanı 145
Bourignon, Antoinette 591
Boyle, Robert 404, 523
bölgesel diller ve edebiyat *bkz.* edebiyat
Brahe, Tycho 523, 525, 526
Bramante, Donato 215
Brandenburg-Prusya 441, 443, 491, 492, 503
  siyaset 491, 503
Brendan, Clonfert'li, Aziz 34
Brezilya 265, 352, 353, 364, 367, 381, 456, 695, 696, 707, 712, 713, 720, 733
Britanya sömürgeleri
  Asya'da 670, 696, 706, 722, 746, 751
  Karayipler'de 691, 695, 711, 718-720, 729, 731, 751, 752
  Kuzey Amerika'da 350, 381, 382, 456, 458, 459, 481, 580, 691, 692, 695, 698, 702, 723, 725, 729-731, 737, 738, 746, 750, 751
Britanya *bkz.* İngiltere
Bruegel, Pieter 218
Brugge 28, 273
Brunelleschi, Filippo 214
Bry, Theodor de 379
Buffon, Georges 742, 744
buhar makinesi 636, 637, 674, 680, 685
Burckhardt, Jacob 71, 116, 118, 123, 124, 172, 175, 220
Burgonya, dukalık 41, 145, 157, 218
Burton, Robert 402, 408, 435, 439
Butler, Samuel 572
büyü 76, 291, 298, 409, 569, 591, 595, 611, 613, 614, 664

Cabot, John 333, 350, 352, 381, 723
Cabral, Pedro 352
Calderon de la Barca, Pedro 547
Calvin, Jean 185, 227, 257-260, 264, 270, 276, 277, 279, 533, 578, 598, 632
Calvin'cilik 252, 257-261, 270, 273, 277, 279, 285, 404, 450, 451, 453, 460, 472, 474, 484, 547, 573-576, 578-581, 593, 598, 602
Cambridge Grubu 110
Campion, Edmund 265
Canisius, Peter 264
Caravaggio, Michelangelo da 555
Carlos III, İspanya Kralı 470, 471
Cartwright, Edmund 10
Carvajal, Luise de 267
Castiglione, Baldassar 202, 400
Cateau-Cambresis Barışı 121, 160, 270
Catherine de Médicis 191, 564
Catherine, Aragonlu 140, 149, 240, 241
Celtis, Conrad 197
cenaze 52, 55, 57, 60, 104-107, 114, 269, 318, 339, 349, 467, 531, 586, 621
Cenevre 185, 227, 258, 259, 261, 270, 542, 610
Cenova 28, 29, 135, 310, 314, 340, 344, 349, 418, 685, 686
Cervantes, Miguel de 177, 204, 282, 331
ceza gereksinimi 106, 573
Champlain, Samuel de 698

Charles "Cesur", Burgonya Dükü 146
Charles I, İngiltere Kralı 470, 473, 478, 479, 503, 557, 575
Charles II, İngiltere Kralı 406, 441, 470, 726
Châtelet, Emilie du 542
Chaucer, Geoffrey 206
Christian III, Danimarka-Norveç Kralı 164, 240
Cıng Hi (Zheng He) 36, 333, 358
Cicero 49, 184, 189, 201
cinsellik 55, 71, 72, 84-88, 91, 117, 204, 407, 434, 435, 439, 540, 541, 598, 616, 658
cinsiyet 7, 39, 61, 74, 75, 85, 170, 180, 208, 290, 291, 337, 399, 408, 415, 435, 535, 540, 597, 607, 610, 738, 739, 760
  Aydınlanma 191, 192
  Reform 243, 266
  Rönesans 191, 384
cinsiyet farklılıkları 208, 291
  ailelerde 39, 290, 291, 607
  dinde 191, 243, 266, 597-600
  eğitimde 180
  iş hayatında 61
  sanatta 39, 408
  yasalarda 170, 384, 399, 435, 535, 738
Cisneros, Francisco Jimenez de 197
Cizvitler 185, 227, 263-265, 267, 269, 276, 277, 359-361, 363, 380, 450, 488, 502, 528, 533, 553, 573, 584, 588, 589, 591, 602, 603, 618, 728, 745
  sürülmesi 472
Clemens VII, Papa 241, 262
Clemens XI, Papa 585
Clemens XIV, Papa 573, 589
Clive, Robert 709, 711
Code Noir ("Kara Yasa") 716, 717
Colbert, Jean-Baptiste 463, 664, 668, 727, 762 Columbus, Christopher *bkz.* Kristof Kolomb
commedia dell'arte 205, 206
Condorcet, Marki 536, 537, 542, 570
Cook, James 691, 699-703, 751, 752, 756, 757
Corneille, Pierre 548
Cortes 148
Cortés, Hernando 333, 371, 372, 376
Corvin, Matyas 125, 217
Cranach, Lucas 12, 219
Cranmer, Thomas 241, 242
Cromwell, Oliver 476-478, 481, 581, 718
Cromwell, Thomas 241

çamaşırcılık 30, 322, 426
çay ve kahve 376, 636, 639, 707, 753
çeyiz 98-100, 114, 140, 150, 652
çiçek hastalığı 369, 371, 419, 420, 655, 656
Çin 27, 36, 62, 63, 65, 308, 333, 338, 341, 347-349, 358, 359, 363, 371, 374, 376, 380, 419, 533, 538, 588, 589, 639, 700, 743, 753, 754
  misyonerler 30, 34, 265, 728
  tüccarlar 28, 35, 327, 360-362, 375, 377, 494, 705, 706, 708, 710, 711, 722
çitleme 295, 645
çocukluk 30, 70, 80, 81, 83, 84, 103, 118, 143

Da Gama, Vasco 333, 343, 344, 386
daimi ordular *ayrıca bkz.* savaş; askeri teknoloji 130-136, 145, 150, 171, 172, 454, 479, 488, 749
d'Alembert, Jean 18, 509, 538
Danimarka 28, 44, 112, 123, 135, 160, 164-166, 171, 240, 254, 451, 455, 490, 493, 494, 592, 593, 598, 618, 711, 712
  büyü 611
  ekonomi 135, 711
  siyaset 28, 44, 123, 160, 164-166, 171, 240, 254, 451, 455, 490, 493, 494, 592, 593, 598, 643, 697, 712
  yasalar 112, 618
Dante Alighieri 203, 206, 544
dantel işlemeciliği 307, 404, 639, 669
davranışlar 12, 54, 78, 79, 81, 87-89, 91, 97, 154, 190, 228, 235, 237, 238, 244, 257, 258, 262, 276, 300, 321, 325, 400-402, 431, 432, 434, 442, 465, 523, 524, 540, 545, 547, 550, 577, 578, 580, 599, 600, 608, 614, 615, 623, 728, 740
Davranışları Düzeltme Derneği (Society for the Reformation of Manners) 431

Defoe, Daniel 547
deizm 537
Del Cano, Sebastian 354
demir üretimi 59, 129, 303, 304, 674, 675, 677, 678, 680, 730
demografi *bkz.* nüfus
denizcilik teknolojisi ve savaşları 135, 327
dernekler 202, 266, 418, 461, 513-517, 519, 520, 551, 621, 665, 667, 727, 753
Descartes, René 410, 481, 509, 512, 528, 529, 532, 534, 537, 547
Desmond isyanı 141
Dias, Bartolomeu 343, 352
Diderot, Denis 18, 509, 518, 536, 538, 703
dilencilik 60, 256, 323-325, 737
din savaşları 7, 31, 33, 65, 125, 134, 161, 162, 188, 212, 240, 248, 249, 252-257, 262, 263, 287, 295, 300, 303, 307, 379, 382, 443, 450, 452, 456, 474, 528, 572, 574-576, 579, 630, 712, 755
Fransa 32, 139, 140, 145, 157, 171, 193, 230, 270-276
Dingincilik (Quietism) 585, 586
dini hoşgörü 244, 264, 479, 484, 488, 502, 503, 548, 582, 586, 601, 630
diplomasi 25, 35, 44, 168, 175, 190, 492, 498, 588
direniş kuramı 193, 194
doğal haklar 518, 535-544
doğum 16, 31, 45, 55, 57, 86, 89, 91, 105, 110, 229, 284, 321, 342, 404, 417, 421-423, 435, 438, 607, 622, 733
doğum kontrolü 421, 424, 425, 652, 658, 659
Dominikenler 53, 113, 234, 378, 610
Don Quijote (Don Kişot) 127, 177, 204, 281-283, 287, 308, 328, 331
Donatello 177, 214
Dort Sinodu 578, 581
Dozsa, György 300
dönme 55, 151, 441, 619
Drake, Francis 378, 702
Dryden, John 546
Dudley, Robert 131
dul erkekler 99-101, 115, 393
dul kadınlar 38, 39, 71, 92, 99-101, 108, 114, 115, 154, 250, 290, 320, 322, 325, 393, 417, 535, 608
çalışan 170
Duplessis de Mornay, Philippe 193, 329, 686
düğünler 52, 78, 149, 210, 557
dünya-sistemi kuramı 747
Dürer, Albrecht 218, 220, 371, 752-755, 762
düşük 89-91, 425

ebeler 55, 170, 401, 404, 421-423, 435, 614
Eck, Johann 235
edebiyat 18, 49, 73, 88, 172, 179, 186, 194, 201, 204-207, 212, 214, 223, 225, 409, 410, 512, 513, 517, 519, 539, 540, 544, 545, 547, 551, 566, 580
Edebiyat Cumhuriyeti 516, 542, 567
Edinburgh 515
Edward IV, İngiltere Kralı 139, 146, 147
eğitim *ayrıca bkz.* okullar; üniversiteler 16, 47, 49, 52, 59, 65, 75, 81, 115, 127, 130, 179, 181-186, 188, 196, 201, 202, 204, 206, 207, 219, 224, 228, 229, 240, 245, 259, 261, 263, 264, 285, 301, 314, 318, 414-415, 418-421, 423, 445, 448, 452, 454, 455, 487, 492, 501, 517, 520, 534, 536, 537, 539, 542, 543, 563, 565, 582, 583, 588, 593, 594, 597, 599, 621, 627, 669, 745, 750
Eleonore, Portekizli 24, 25, 597
El Greco 217
Elias, Norbert 400, 401, 437
Elizabeth I, İngiltere Kraliçesi 121, 140, 147, 188, 243, 251, 392, 472
encomienda sistemi 364, 372, 373
Encyclopédie 18, 429, 509, 536, 538, 709
endüljans 106, 232, 234-236, 268
Engizisyon 92, 151-155, 157, 171, 174, 182, 230, 262, 269, 360, 471, 527, 582, 586, 613, 616, 619
Erasmus, Desiderius 198-200, 223, 224, 232
Etats-Généraux 145, 148, 402, 463, 465, 466, 468
Etiyopya 32, 342, 343
Europa 2, 3, 350, 740, 752

ev sanayii 662, 669, 673, 680
Evkaristiya 232, 234, 236-238, 242, 259, 268, 272, 547, 602, 605, 612, 638
evlenmemiş insanlar 92, 96, 97, 114, 247, 292, 425, 426, 671
evlilik 16, 24, 25, 27, 30, 37-39, 51, 55, 57, 60, 71, 81, 82, 84, 86-91, 93, 96-100, 107, 110, 112, 113, 115, 122, 124, 139, 140, 143, 144, 146, 149, 150, 152, 156, 158, 163, 166, 169, 171, 284, 316, 323, 398, 399, 402, 411, 428, 432, 433, 435, 484, 543, 550, 564, 583, 586, 598, 599, 601, 602, 604, 605, 607, 608, 620, 660, 662, 671, 728, 736-739, 742, 746, 751
ve Reform 229, 235, 239-242, 245-252, 258, 262, 268, 271
evlilik sözleşmeleri 17, 94, 95, 184
evlilik stratejileri 136, 138, 172, 460, 471, 479

fahişeler ve fahişelik *ayrıca bkz.* genelev 12, 78, 87, 91, 92, 114, 322, 323, 424-428, 430, 431, 435, 591, 671
Febroniusçuluk 586
Felipe II, İspanya Kralı 147, 155, 157, 221, 451
Felipe III, İspanya Kralı 147, 155, 275, 468, 470
Felipe V, İspanya Kralı 147, 471, 564
felsefe 47, 184, 185, 190, 194, 195, 199, 204, 215, 335, 410, 510, 520, 522, 524, 528-531, 533, 536, 539, 542, 543, 566
Fenelon, François 587
Ferdinand I, Kutsal Roma İmparatoru 164, 451
Ferdinand II, Kutsal Roma İmparatoru 451, 451, 490
Ferrara 48, 203, 210, 314
Ficino, Marsilio 177, 194, 195, 198, 263
Fielding, Henry 551
Filipinler 157, 328, 333, 341, 353, 354, 358, 458, 694, 696
Filmer, Robert 192, 534
Finlandiya 165, 493, 494, 612, 613, 660, 698
fiyatlar 78, 148, 280, 281, 285-288, 294-296, 300, 303, 304, 311, 313, 323, 327, 328, 364, 367, 375, 557, 637, 639, 640, 650-652, 659, 664, 674, 683, 684, 707, 721
Fizyokratlar 659
Flodden Muharebesi 143
Floransa 25, 28, 42, 58, 91, 98, 121, 160, 167, 176, 177, 189, 194-196, 286, 294, 309, 323, 334, 340, 346, 350, 514, 526
sanat 202, 214, 215, 218, 310
Fontana, Lavinia 83, 221
Foucault, Michel 400, 437
Fox, George 475, 573, 590-592
Fox, Margaret Fell 475
Foxe, John 12
Francesca, Piero della 214
Francke, August 593, 594
Franco, Veronica 432
François I, Fransa Kralı 112, 137, 146, 147, 160, 165, 197, 270, 696
Fransa *çeş. yer.*
aileler 7, 41, 44, 59, 100, 112, 113, 138, 139, 143, 160, 165, 168, 191, 193, 196, 203, 209, 259, 316, 319, 327, 395, 397, 403, 423, 433, 446, 453, 461, 462, 479, 539, 564, 585, 661, 662, 669, 681, 682, 727
din 7, 32, 42, 50, 51, 65, 139, 140, 144, 145, 148, 150, 151, 157, 171, 180, 185, 193, 230, 251-255, 257, 259, 266, 270-272, 276-278, 295, 303, 307, 326, 354, 376, 383, 394, 445, 450, 452, 453, 457, 460, 463-466, 478, 479, 481, 503, 512, 539, 547, 576, 583, 585, 587, 592, 610, 617, 618, 622, 661, 671, 716, 743, 751
edebiyat 18, 512, 539, 547, 551
eğitim 50, 59, 65, 150, 151, 180, 185, 196, 202, 259, 316, 422, 423, 445, 452, 464, 492, 512, 539, 583, 599, 616,
ekonomi 62, 65, 100, 103, 140, 145, 276, 316, 319, 448, 458, 461, 464, 482, 651, 658, 662, 664, 711, 714, 722
ordu 122, 145, 146, 150, 157, 160, 164, 165, 171, 253, 383, 397, 450, 452, 454, 457, 459, 464, 468, 479, 482, 492, 493, 716

siyaset 41, 50, 65, 121, 122, 252, 444, 459, 462, 472, 479, 482, 503, 512, 583, 626
tarım 295, 319, 376, 383, 466, 492, 650, 657, 662, 681
Fransız Devrimi 1, 10, 249, 459, 518, 524, 585, 597, 600, 626, 631, 651, 667
Fransız sömürgeleri 128, 369, 377, 455, 456, 458, 459, 466, 467, 518, 519, 588, 686, 691, 695, 696, 698, 711, 712, 714-716, 718, 721, 725, 727, 729-731, 735, 737, 740, 744, 745, 750-752
Fransiskenler 35, 53, 113, 263, 325, 603, 728
frengi 167, 322, 417, 418
Friedrich Barbarossa, Kutsal Roma İmparatoru 157
Friedrich II (Büyük), Prusya Kralı 458, 495, 500, 504, 656, 740
Friedrich III, Kutsal Roma İmparatoru 24, 25, 167
Friedrich Wilhelm, Brandenburg-Prusya elektörü, Prusya Kralı 491, 492
Fronde 446, 462, 506
Fugger ailesi 234, 313, 314, 682

Gainsborough, Thomas 558
Galenus 64, 72, 73, 75, 187, 413, 415, 522
Galilei, Galileo 413, 515
Galilei, Vincenzo 212
Galizia, Fede 221
Garcia II, Kongo Kralı 368
Gassendi, Pierre 413
gazeteler 15, 124, 190, 299, 460, 478, 513, 517, 519, 683, 684, 753
gemiler ve gemi yapımcılığı 9, 10, 28, 29, 58, 62, 63, 133, 135, 140, 166, 208, 274, 275, 308, 309, 322, 326, 332, 339, 340, 343, 348, 349, 352, 353, 355-358, 362, 365, 367, 368, 373, 377, 378, 381, 455, 456, 468, 483, 484, 486, 642, 654, 668, 697-700, 703-705, 707, 711-713, 731, 749, 752, 753
gençlik 30, 70, 71, 80, 81, 202, 542, 591
genelev 39, 46, 47, 91, 169, 322, 323, 426, 671
Gentileschi, Artemisia 554, 555
George I, Britanya Kralı 470, 480
George II, Britanya Kralı 111, 470, 480
George III, Britanya Kralı 470, 730
Giotto di Bondone 214
Giovanni, Montecorvino'lu 35
Glickl bas Judah Leib 405, 407, 637, 638, 641, 663, 689
Goa 333, 356, 360, 361, 695
Gordon isyanları 582
Graffigny, Françoise de 549, 550
Gramsci, Antonio 337, 361, 385
Granada 32, 44, 121, 149, 150, 152, 153, 155, 157, 627
Grebel, Konrad 245
Gregorius VII, Papa 32
Gresham, Thomas 314
Grimmelshausen, Hans Jakob von 545
Grönland 4, 35, 593
Grünewald, Matthias 218
Guanche 29
Gustaf Adolf 452, 490, 493, 643
Gutenberg, Johannes 9, 21, 177
Guyon, Jeanne-Marie 587
Güller Savaşı 139
gümüş *bkz.* metal değeri
günlükler *bkz.* hatıra defterleri ve günlükler

Habermas, Jürgen 513
Habsburglar 42, 125, 136, 138, 158, 160, 174, 273, 304, 403, 451, 453, 456, 457, 461, 464, 471, 481, 487, 488, 490, 503, 603, 754
Habsburg-Valois savaşı 129, 160, 254, 263, 270
hac 55, 56, 199, 232, 403, 603
Haçlı Seferleri 31-33, 138, 230, 340
hadım 210, 563, 564, 738
Hajnal, John 96, 119
Hakluyt, Thomas 387, 692-694, 723, 762
halk sağlığı 416-421, 502, 652, 657, 658, 676, 701
Haller, Albrecht von 415
Hals, Franz 555
Hamburg 28, 166, 405, 637, 638, 663, 682
hamilelik 74, 88-91, 93, 96, 115, 321, 421, 425, 435
hamilik 113, 147, 194, 196, 197, 218, 219, 313, 314, 460, 472, 513, 561

Handel, George Frideric 560, 561, 563
Hansa Birliği (Hansa) 28, 165
hapishaneler 27, 246, 267, 326, 359, 427, 430, 524, 595, 651, 671, 729
harcama yasaları 78, 79, 136, 139, 171, 393, 401, 434
Harvey, William 413, 415
Hasidimlik 577, 624, 631
Haskala 539, 624
hastalık 7, 13, 26, 29, 51, 54, 60, 74-77, 97, 110, 115, 132, 143, 167, 285, 290, 291, 325, 353, 355, 362, 369, 371, 373-376, 382, 393, 403, 406, 408, 409, 411-413, 416-422, 424, 428, 435, 448, 452, 464, 468, 469, 521, 522, 652, 654, 655, 657, 676, 701, 709, 720, 723, 743, 754
hastaneler 169, 170, 214, 263, 269, 322, 326, 400, 409, 417, 418, 420, 466, 484, 671, 727
hatıra defterleri ve günlükler 16, 179, 403, 404, 408, 755
Hawaii adaları 700, 701
Haydn, Franz Joseph 561, 570
hayırseverlik 38, 250, 313, 324, 325, 418, 727
Hemessen, Caterina van 221
Henri II, Fransa Kralı 137, 146, 147
Henri III, Fransa Kralı 147, 271, 433
Henri IV, Fransa Kralı 147, 227, 271, 450, 460, 470, 589
Henrique, Denizci, Portekiz Prensi 341, 342, 344, 345
Henry VII, İngiltere Kralı 122, 139, 140, 147, 149, 350
Henry VIII, İngiltere Kralı 79, 140, 147, 165, 197, 219, 227, 231, 240, 275, 324, 473
Herder, Johann Gottfried von 551, 633
Hermetik yazılar 195, 521, 522
Herodotos 3
Heywood, Eliza 550
Hıristiyan hümanizmi 194-201, 223
Hildegard, Bingenli 197
Hindistan 7, 28, 30, 34, 207, 265, 333, 340-342, 344, 352, 356, 358, 361, 363, 376, 456, 458, 588, 593, 695, 705, 706, 709, 711, 720, 722, 731
Hint Okyanusu 31, 36, 62, 327, 333, 338, 339, 341, 343, 344, 353, 356-358, 369, 377, 381, 382, 386, 486, 695, 703, 705-707, 711, 722, 726, 745, 751, 757
Hippokrates 72, 187
hizmetkârlar 59, 88, 89, 93, 102, 205, 301, 317-321, 340, 392, 396, 398, 402, 496, 497, 504, 679, 718, 739, 754
  sözleşmeli 94, 718
Hobbes, Thomas 390, 391, 410, 435, 534, 535, 543
Hogarth, William 572
Holbein, Hans 183, 219
Hollanda *çeş. yer.*
  din 54, 140, 157, 230, 245, 252, 259, 266, 273-276, 287, 295, 307, 354, 379, 450-453, 456, 457, 464, 481, 484, 491, 503, 517, 576, 580, 592, 602, 618, 661, 718, 736, 746, 751
  ekonomi 7, 140, 276, 287, 288, 295, 305, 307, 309, 313, 315, 328, 464, 482, 484, 487, 491, 641, 643, 645, 661, 669, 681, 683, 685, 686, 707, 708, 711, 714, 718, 726
  sanat 221, 307, 379, 432, 483, 519, 555, 660, 685, 690
  siyaset 157, 252, 315, 444, 447, 451, 453, 455, 457, 459, 481-483, 491, 499, 503
  tarım 288, 295, 328, 487, 641, 642, 644-646, 648, 650, 656, 681, 685, 706, 718
  ve savaş 7, 140, 157, 230, 252, 261, 273, 275, 276, 287, 295, 307, 379, 441, 450-452, 455, 456, 459, 464, 482, 484, 499, 503, 576, 578, 646, 690, 695, 704, 705, 708, 712, 713, 718, 751
Hollanda Doğu Hindistan Şirketi (VOC) 704-708, 711, 713, 714, 725, 736, 737, 745, 746, 751
Hollanda sömürgeleri 275, 310, 354, 369, 456, 459, 468, 503, 576, 580, 643, 686, 691, 695, 704-707, 712-714, 716, 718, 721, 725, 726, 736, 737, 746, 751
homoseksüellik *ayrıca bkz.* aynı cinsten olanlar arasındaki ilişki 85, 88, 91, 438

Hooke, Robert 510, 514
Hoyer, Anna Owen 574, 576
Hrisoloras, Manuel 194
Hudson, Henry 698, 725
Huguenot'lar 193, 270, 272, 278, 460, 461, 463, 464, 492, 583
hukuk 11, 37, 38, 47, 52, 58, 65, 98, 109, 138, 146, 186-188, 196, 198, 214, 233, 257, 399, 445-447, 465-467, 469, 489, 507, 613, 622, 627
  içtihat 138, 141, 265, 721
  kilise 38, 45, 47, 52, 65, 84, 109, 145, 170, 198, 233, 258, 265, 289, 425, 465-467, 575, 607
  Roma 11, 52, 170, 187, 188, 196, 466, 613, 617, 622, 721
Hume, David 518, 536, 537, 539, 541, 570, 744
Hunyadi, János 125
Hurll, Mary 404
Hus, Jan 32, 227, 232, 233, 633
Hutten, Ulrich von 198
Hutter, Jakob 245, 247
Hutterciler 248, 589
hümanizm 50, 189, 194, 195, 197-200, 223, 769

Innocentius III, Papa 32
Innocentius VIII, Papa 610
Innocentius XI, Papa 563
ırkçı görüşler 367, 541, 544, 743
Isabel ile Fernando, İspanya'nın kral ve kraliçesi 121, 137, 140, 147, 149-157, 240, 619
  ve Kolomb 333, 347, 348, 381

idamlar 89, 91, 92, 105, 144, 151, 153, 157, 188, 227, 230, 233, 242, 245-247, 265, 273, 274, 313, 326, 357, 403, 406, 426, 427, 432, 460, 476, 501, 576, 578, 586, 609, 610, 612-614, 616-620, 623, 718, 746
iklim 292, 363, 364, 371, 539-541, 618, 655, 673, 740, 744
ikonoklazm 219, 271
ilaç 76, 91, 115, 205, 364, 369, 376, 411, 420, 421, 424, 522
ilahiler 11, 35, 105, 178, 180, 182, 209, 212, 236, 239, 246, 476, 496, 560, 594-596, 624, 628
İnanç Antlaşması 254
İnebahtı Muharebesi 121, 134, 135, 162, 204, 314, 668
İngiliz (daha sonra Britanya) Doğu Hindistan Şirketi (EEIC) 707-711, 737
İngiliz İç Savaşı 406, 505
İngiltere *çeş. yer.*
  aileler 16, 41, 58, 59, 108, 110, 113, 138, 143, 165, 191, 206, 240, 243, 259, 265, 287, 290, 297, 298, 327, 368, 395, 397, 399, 403, 419, 423, 479, 557, 580, 661, 677, 680, 719, 726,
  din 30, 37, 65, 139, 140, 145, 148, 151, 171, 180, 181, 185, 188, 231, 242, 243, 251, 254, 259, 265, 267, 275, 287, 354, 394, 420, 443, 456, 457, 473-479, 481, 503, 573, 575, 576, 579-582, 591, 592, 594, 617, 618, 632, 661, 671, 692, 723, 743, 749, 751
  edebiyat 179, 206, 545, 547, 580
  eğitim 16, 65, 151, 180, 181, 185, 198, 259, 423, 455, 472, 473, 594, 617
  ekonomi 10, 16, 30, 58, 65, 108, 145, 287, 289, 295, 297, 303, 311, 364, 458, 473, 640, 641, 643, 645, 661, 664, 667, 671, 673, 675, 677, 683, 685, 686, 708, 711, 722, 726, 749
  sanat 180, 219, 515, 558, 559, 685, 702
  siyaset 10, 41, 65, 121, 122, 131, 137, 139, 143, 145, 147, 149, 157, 165, 171, 188, 443, 444, 447, 449, 455, 457, 459, 472, 473, 475, 477, 479, 481, 482, 503, 505, 535, 590, 626, 708
  tarım 289, 290, 294, 295, 297, 298, 376, 641, 644-646, 648, 650, 657, 678, 685, 726
  tıp 65, 197, 419, 420
  yasalar 45, 138, 139, 298, 324, 395, 425, 426, 447, 477-480, 503, 581, 617, 721, 724, 730, 743, 748
İnka İmparatorluğu 333, 370-373, 380, 382, 549
insanın evreleri 70, 72, 80, 81

intendant'lar 461, 462, 727, 762
intihar 105, 411, 709
ipek ve ipek dokumacılığı 34, 35, 62, 79, 145, 214, 305, 307, 308, 356, 358, 362, 375, 401, 446, 650, 659, 660, 669, 692, 708
İrlanda 34, 41, 111, 121, 140-144, 147, 174, 259, 291, 474, 476, 479, 480, 523, 582, 590, 597, 656, 657, 718, 735
İskoçya 25, 41, 122, 137, 143, 144, 147, 191, 251, 254, 259, 291, 425, 472-474, 479, 480, 518, 573, 616, 675, 718, 743
  din 254, 259, 474, 518, 718, 743
  ekonomi 291, 675,
  siyaset 41, 122, 137, 143, 147, 472, 473, 479
  yasalar 425, 480, 743
İslamiyet *ayrıca bkz.* Müslümanlar 30, 58, 87, 162, 171, 343, 360-362, 627
  öğretileri ve ibadetleri 34, 57, 153, 341, 577, 628, 629
  yayılması 34, 339, 342
İspanya *çeş. yer.*
  din 32, 37, 38, 92, 140, 148, 150-153, 155, 162, 180, 182, 185, 231, 243, 267, 354, 372, 376, 445, 450, 452, 456, 503, 583, 619, 735
  eğitim 150, 180, 182, 185, 314, 432, 445, 452, 462, 464, 563, 583
  ekonomi 44, 58, 62, 288, 293, 305, 313, 315, 327, 375, 471, 655, 681, 700, 720, 723
  ordu 131, 150, 160, 164, 347, 383, 397, 459, 468, 482, 682
  sanat 180, 217, 221, 314
  siyaset 137, 147, 149, 153, 155, 315, 445, 449, 451, 459, 461, 462, 469, 471, 473, 482, 489, 503,
İspanyol Armadası 274, 378
İspanyol sömürgeleri 265, 373-375, 458, 468, 518, 684, 686, 695, 702, 712, 714, 719, 721, 725, 726, 729, 734, 737, 751
İspanyol Veraset Savaşı 441, 456, 464, 471, 484, 488, 489
İstanbul *ayrıca bkz.* Konstantinopolis 161, 162, 186, 217, 218, 305, 314, 340, 370, 383, 485, 494, 497, 620, 623, 628
İsveç 28, 44, 59, 121, 123, 165, 166, 171, 240, 254, 303, 394, 452, 453, 455, 461, 493-496, 498-500, 503, 592, 605, 617, 618, 643, 657, 660, 664, 675, 711, 726
  din 240, 254, 394, 453, 592, 617
  ekonomi 44, 461, 494, 664, 711
  maden 59, 303, 643, 675
  siyaset 121, 123, 165, 171, 453, 455, 461, 493, 495, 499, 503
İsveç sömürgeleri 726
İsviçre 25, 71, 108, 126, 183, 185, 196, 236, 238, 251, 276, 401, 415, 428, 453, 456, 517, 522, 542, 610, 616, 617
İtalya *çeş. yer.*
  aileler 26, 38, 39, 44, 58, 71, 96, 111, 123, 138, 159, 166, 168, 169, 196, 203, 204, 214, 262, 316, 340, 399, 403, 423, 555, 620
  eğitim 25, 49, 50, 65, 127, 150, 162, 178, 182, 186, 196, 198, 201, 202, 204, 206, 219, 285, 316, 407, 423, 429, 462, 500, 513, 562, 563, 582
  ekonomi 30, 34, 38, 39, 44, 48, 58, 62, 64, 65, 96, 111, 166, 231, 285, 305, 307, 309, 316, 320, 323, 328, 643, 655, 685, 686
  müzik 212, 223, 407, 559-564
  sanat 48, 50, 178, 179, 196, 202, 212, 214, 215, 217, 219, 221, 223, 283, 307, 379, 510, 513, 515, 559, 612, 685, 753
  siyaset 65, 121, 123, 127, 137, 159, 167, 169, 171, 175, 190, 337, 443, 461, 462, 489, 583
  tarım 26, 64, 96, 292, 294, 298, 302, 328, 500, 650, 685
İvan III, Moskova arşidükü 164, 165
İvan IV, "Korkunç," Rus Çarı 164, 165, 497
İzlanda 4, 34, 35, 612, 613

Jacob, Margaret 518, 568, 748, 761
Jacobite isyanları 480
James IV, İskoçya Kralı 140, 143, 147
James V, İskoçya Kralı 143, 147
James VI ve I, İskoçya ve İngiltere Kralı 144, 147, 193, 392, 393, 395, 439, 443, 446, 470, 579, 678

James VII ve II, İskoçya ve İngiltere Kralı 470, 480, 546
Jan Sobieski III, Polonya Kralı 490, 495
Jansen, Cornelius, ve Jansencilik 573, 576, 584, 585, 588, 631, 633
Japonya 265, 333, 348, 360, 361, 658, 706
Jeanne d'Arc 145
Jefferson, Thomas 536, 537
Jenkins'in Kulağı Savaşı 456
Jenner, Edward 420
Joao I (Nzinga Nkuwu), Kongo Kralı 363
Joao III, Portekiz Kralı 147, 187, 366
Joao IV, Portekiz Kralı 470, 471
Joao V, Portekiz Kralı 470, 471
Joliet, Louis 691, 698
Jose I, Portekiz Kralı 470, 471
Joseph II, Avusturya Kralı 489, 490, 502, 573, 586, 626

Kabala 195, 197, 577, 621, 623
kaçakçılık 654, 712, 719
kadın hükümdarlar 151, 170, 192, 193, 223, 251, 396, 434, 489, 500, 535, 621
kadınların kiliseye dönme ritüeli 54
kadınların manastıra kapanması 53, 98, 155, 185, 323, 430, 608
Kahire 28, 162, 340
kalfa 38, 39, 59, 60, 81, 93, 114, 209, 240, 317-319, 321, 328, 665, 667, 680
kalkülüs 530, 533
Kalmar Birliği 44, 165
kameralizm 445
kamu refahı *bkz.* sosyal yardım
kan çektirme 76
Kanarya adaları 29, 150, 343, 348
Kant, Immanuel 511, 518, 570, 741, 742, 744
kanunlar 11, 16-18, 57, 100, 108, 124, 131, 136, 139, 140, 142, 149, 152, 161, 165, 172, 187, 192, 200, 229, 240, 249, 251, 252, 285, 289, 290, 300, 321, 325, 426, 465, 466, 509, 512, 519, 523, 525, 529, 530, 532, 535, 537, 566, 738, 743
kapitalizm 2, 8, 283-285, 327
Kara Efsane 378
Karayipler 328, 333, 348, 356, 364, 365, 367-369, 371-373, 378, 379, 456, 594, 691, 694-696, 711, 714-716, 718-720, 722, 724, 725, 729-731, 733, 734, 739, 744, 751, 752, 757
kardeşlik cemiyetleri 113, 114, 150, 219, 745
Karışıklık Dönemi 497, 498, 605
Karl V, (Carlos I) Kutsal Roma İmparatoru ve İspanya Kralı 121, 157, 165, 166, 241, 273, 353, 375
ve dinde reform 253, 261, 273
ve İspanyol imparatorluğu 160, 353, 375
Karl VI, Kutsal Roma İmparatoru 489, 490
Karl XII, İsveç Kralı 490, 494, 498
Karlstadt, Andreas 243
Karmelit 266
kasabalar ve şehirler 26, 37, 46, 169, 181, 185, 239, 307, 324, 374, 416, 467, 660, 663
Kastilya 37, 44, 121, 147-151, 153, 155, 156, 163, 191, 204, 383
Katerina II, Rus Çariçesi 490, 499, 500, 589, 608, 731
kaynaklar 5, 6, 10, 11, 14-20, 73, 77, 79, 80, 99, 115, 207, 305, 336, 366, 408, 412, 435, 511, 634, 693
Kazaklar 495, 497, 498, 621
Kepler, Johannes 521, 523, 525-527, 570
Kett İsyanı 287
kilise mahkemeleri 16, 51, 109, 136, 140, 169-171, 229, 239, 255, 425, 478, 581
kimya 76, 509, 522-524, 562, 566, 642, 673
Knox, John 192, 259, 277
Kolomb Günü 349
Kolomb, Kristof 1, 9, 14, 27, 30, 66, 228, 332-336, 338, 344-350, 352, 355, 364, 368, 371, 381, 386, 387, 404, 692, 701, 711, 752
Kolomb takası 374-376, 752
Kongo 343, 362, 363, 366, 368, 763
konsil hareketi 51-53,
Konstantinopolis (İstanbul) fethi 9, 25, 32, 121, 604
Konstanz Konsili 32, 227, 233
Kopernik, Mikolaj 509, 524-528
korsanlar 122, 204, 274, 275, 358, 368, 377, 712

kozmoloji 527, 529, 592
köle ayaklanmaları 301, 721
köle ticareti 30, 340, 341, 356, 362, 365, 366, 368, 382, 536, 546, 706, 716, 721, 729, 743, 744, 759
köleler 30, 130, 136, 301, 302, 320, 328, 340, 341, 356, 364-367, 373-375, 378, 379, 392, 466, 656, 690, 691, 696, 706, 713, 715-722, 729, 731, 733, 739, 741, 744, 745, 751, 752
kölelik 299, 301, 341, 364, 365, 367, 368, 466, 519, 539, 546, 590, 690, 706, 721, 729, 743, 744, 751, 759
Amerika 299, 365, 367, 546, 590, 597, 690, 717, 720, 721, 729, 743, 744
Batı Avrupa 299, 368, 519
Hint Okyanusu bölgesi 341, 706, 751
Moskova 301
Osmanlı İmparatorluğu 9, 130, 301, 302
kömür 63, 286, 303, 304, 322, 645, 674-678, 680, 748
köylerin yönetimleri 44, 46, 93, 161, 165, 168-171, 302
köylü isyanları 61, 125, 249, 287, 300, 313, 402, 462, 464, 498, 621, 651
köylüler 5, 6, 19, 36-38, 44, 45, 57, 61, 112, 113, 165, 183, 245, 249, 250, 252, 275, 288-290, 293, 295, 297, 299, 300, 302, 307, 313, 322, 394, 402, 429, 445, 460, 462, 463, 469, 483, 488, 491-494, 497, 502, 560, 608, 614, 621, 628, 647, 648, 650, 651, 722
Köylüler Savaşı 227, 245, 287, 290, 300, 462
kralların kutsal hakkı 442, 443, 445, 446, 472
Kuhn, Thomas 510, 511, 567
kumaş üretimi 58, 65, 78, 140, 298, 308, 328, 463, 638, 659, 663, 664, 668, 673, 686, 715, 749
Kutsal Roma İmparatorluğu 157-161, 166, 171
kürek mahkûmiyeti 326, 327, 501

La Pérouse, Jean François Galaup, Kont 703
La Salle, Robert 463
Labadie, Jean de 591
Laclos, Pierre Choderlos de 410
Landes, David 750, 761
Las Casas, Bartolome de 378-381
Lasso, Orlando di 210
Laud, William 473, 474
Lavoisier, Antoine-Laurent 413, 509, 524
Law, John 683, 684, 729
Le Brun, Charles 440
Lead, Jane 591, 592
Lee, Ann 573, 598
Leeuwenhoeck, Anton von 413
Lefèvre d'Etaples, Jacques 197, 198, 232, 270
Leibniz, Gottfried Wilhelm 514, 533, 534, 743, 760
Lenclos, Ninon de 433
Leo X, Papa 234
Leonardo da Vinci 177, 191, 196, 214, 225, 679
Lessing, Gotthold 548
Leveller'lar 475-477, 576
Lex Salica 489
Linacre, Thomas 197
Linnaeus, Carl 691, 740-742
Litvanya 44, 62, 163, 164, 166, 171, 264, 397, 603, 621
Livonya 163, 598
Lizbon 154, 274, 344, 346, 376, 471, 534, 686
Locke, John 481, 512, 518, 534-536, 543, 547, 735
Lollardlar 232, 233
loncalar 39, 59-61, 64, 65, 71, 81, 93, 113, 114, 116, 205, 208, 214, 219, 286, 304, 307, 311, 315-320, 322, 326, 328, 330, 418, 421, 446, 463, 501, 620, 661, 663-666, 669, 680, 727
Londra 28, 198, 206, 207, 240, 281, 393, 396, 418, 428, 431, 472, 475, 480, 498, 514, 520, 563, 592, 654, 669, 680, 684, 724, 753
Büyük Yangın 637, 654
ekonomi 297, 314-316, 323, 325, 328, 383, 473, 497, 562, 580, 640, 675, 682, 683, 685, 686, 700, 720, 722
Lope de Vega, Felix 204, 206, 547

Louis XI, Fransa Kralı 145-147
Louis XIII, Fransa Kralı 460, 470, 513
Louis XIV, Fransa Kralı 272, 396, 430, 433, 440-445, 447, 459, 461-464, 470, 471, 478, 479, 481, 487, 499, 503, 504, 506, 507, 548, 553, 558, 564, 565, 567, 573, 575, 583, 585, 586, 668, 717, 721, 727
Louis XV, Fransa Kralı 433, 467, 470, 702
Louis XVI, Fransa Kralı 433, 465, 467, 468, 470, 742, 743
Loyola, Ignacio de 231, 263-265
Lucca 35, 91
Lukaris, Kyrillos 602
Luo Wanzao 381
Luria, Yitshak 623
Luther, Martin 12, 21, 87, 163, 199-201, 212, 219, 226-229, 231, 233-240, 243-245, 247-255, 257, 263, 264, 270, 273, 275, 277, 278, 285, 313, 323, 346, 354, 372, 450, 451, 453, 560, 574-578, 591, 593, 594, 598, 602, 753, 755
Macaristan 96, 125, 126, 162, 217, 247, 299, 300, 312, 441, 447, 487-489, 502, 604, 619
  din 125, 254, 259, 443, 488, 603, 604
Macellan, Fernao de 333, 353, 354, 372
Machiavelli, Niccolo 117, 121-123, 126, 175, 177, 189-191, 205, 225
madencilik ve madenciler 18, 59, 65, 209, 233, 281, 297, 303-305, 312, 313, 369, 372, 373, 565, 668, 675, 678, 680, 748
Magna Carta 138, 139
Maintenon, Madame de 433
makam satışı 146-148, 157, 170, 171, 262, 270, 460, 461, 501
Malaspina, Alessandro 702
Malherbe, François de 547
Mali İmparatorluğu 9, 25, 30, 35, 343
Malleus maleficarum 610, 611, 614, 616, 635
Malthus, Thomas 659
manastırlar 14, 37, 46, 50, 53, 54, 92, 96, 98, 114, 155, 185, 210, 219, 240-242, 249, 257, 264, 288, 302, 323, 325, 429, 430, 466, 502, 558, 573, 584-586, 608, 628, 650, 740, 745, 771
Mantegna, Andrea 213, 214
Manuel I, Portekiz Kralı 147, 344
Manutius, Aldus 198
Marco Polo 27, 35, 345, 346, 351
Margarete, Parmalı 273
Margrethe I, Danimarka Kraliçesi 44
Maria Theresia, Avusturya Kraliçesi 447, 489, 490, 624, 665
Marie-Antoinette, Fransa Kraliçesi 433, 434, 656
Marie de Médicis, Fransa Kraliçesi 460
Marie, Burgonya Kraliçesi 120, 121, 137, 149, 273
Marlowe, Christopher 206
Marquette, Jacques 691, 698
Marx, Karl 284
Mary (Stuart), İskoçya Kraliçesi 143, 144, 147, 190-192, 274, 472
Mary I, İngiltere Kraliçesi 147, 191, 241, 441, 470, 479, 480, 482, 497, 575, 590
Mason Derneği 515, 516, 518
mastürbasyon *bkz. onanism*
matbaa 9, 11, 12, 14, 15, 19, 21, 25, 27, 64, 65, 88, 124, 177, 198, 201, 210, 220, 234, 235, 275, 332, 334, 335, 346, 354, 382, 383, 404, 465, 620
matematik 184, 217, 342, 346, 510, 514, 521, 524-532, 536, 538, 566, 584, 659, 694
Maximilian I, Kutsal Roma İmparatoru 120, 164, 211
Mazarin 462, 463
Medici ailesi 176, 189, 219, 220, 234, 350, 526
Medici, Cosimo de 194, 315
Medici, Lorenzo de *ayrıca bkz.* Catherine de Médicis, Marie de Médicis 202, 215
Mehmed II 9, 164, 186, 601
Meksika 335, 349, 370-372, 374, 375, 378, 380, 655, 696, 733, 753
mektuplar ve mektup yazma 14, 16, 25, 33, 35, 48, 111, 179, 180, 215, 226, 233, 235, 238, 239, 247, 260, 333-335, 342, 343, 346, 350, 366, 380, 403, 404, 406-410, 419, 420, 432, 434-436, 465, 478, 500, 510, 515-517, 526,

527, 545, 549, 550, 606, 626, 678, 692, 703, 724, 753, 762
Melanchthon, Philipp 235, 237, 253, 602
melankoli 74, 403, 409, 410, 412, 428, 740
Memling, Hans 218
Memluk İmparatorluğu 28, 162
menopoz 101, 103
Mendelssohn, Moses 539, 548
Mennonitler 247, 589
Mercator, Gerardus 352
Merici, Angela 266
merkantilizm 286
Meryem Ana 26, 54, 55, 209, 213, 233, 269, 602
meslek loncaları *bkz.* loncalar
mestizo kültürü 349, 374, 733, 759
metal değeri 286
Metodistler ve Metodizm 576, 588, 594-599, 631, 633, 743, 745
Mevlevilik 628, 629, 634
mezhepleşme 230, 255, 257, 450, 575, 576, 600-603, 608, 628, 631
Michelangelo (Buonarotti) 176, 177, 202, 215, 218-220, 222, 234, 555
mikroskop 413
Miller, Mattheus 404
Milton, John 392, 439, 509, 546
Mirandola, Pico della 195, 220
misyonerler 32, 34, 35, 87, 264-267, 269, 336, 355, 356, 360-363, 367, 372, 374, 378, 588-590, 594, 598, 603, 631, 692, 725, 728, 729, 736, 745, 746, 752
Moctezuma 371
Moğol İmparatorluğu 35, 36, 63, 65, 161, 163, 341, 342, 347
Mohaç Savaşı 121, 125, 126, 131, 488
Mokyr, Joel 687, 748, 750, 761
Molière 548
Molinos, Miguel de 585-587
Montagu, Lady Mary Wortley 111, 419, 420
Montaigne, Michel de 529
Montesquieu, Baron de 509, 518, 537, 539, 540, 545, 570, 743
Monteverdi, Claudio 559
Moravya 233, 488, 589, 594, 633
Moravyalılar 576, 595, 599, 745
More, Thomas 177, 198, 200, 242, 295
Moriskolar 153, 155, 157, 162
Moskova 44, 163, 165, 171, 301, 496, 497, 573, 601, 604, 606, 613, 722
Mozart, Wolfgang Amadeus 509, 550, 561, 564, 570
Murad IV 377, 490
mutlakıyet 444, 447, 462, 485, 491, 494, 502, 504, 506, 593
Münster 141, 143, 245, 247
Müntzer, Thomas 245
Müslümanlara karşı tutumlar 31, 32, 35, 44, 153, 155, 162, 171, 174, 347, 381, 441, 591, 602, 604, 631
ibadetler 37, 57, 153, 602, 628, 629, 631
müzik 124, 172, 179, 208-213, 223, 225, 396, 405, 407, 409, 512, 520, 545, 559-567, 569, 596, 628, 732

Nantes Fermanı 227, 272, 441, 460, 463, 481, 573, 583, 716
Napoli 25, 149, 150, 160, 286, 448, 518, 637, 649, 682
Napoli Krallığı 44
Nasi ailesi 313
Nebrija, Antonio de 197
Nesturiler 35
Newcomen, Thomas 637, 674
Newton, Isaac 508, 509-511, 529-532, 537, 566, 569, 684, 748, 755
Nicolet, Jean 698
Nicot, Jean 376
Nikon, Piskopos 605, 606
Nobunaga, Oda 358
Norveç 28, 44, 62, 123, 164, 165, 171, 240, 291, 490, 656, 697
Nürnberg 38, 101, 166, 218, 312, 399, 753-755
nüfus 10, 18, 29, 30, 37, 38, 41, 47, 60, 61, 65, 96, 109, 110, 143, 153, 165, 180, 222, 281, 283-285, 287, 288, 291, 292, 295, 296, 298, 301-303, 317, 319, 356, 362, 369, 376, 382, 393, 394, 397, 417, 424, 448, 452, 454, 459, 464, 469, 471, 475, 479, 481, 482, 485, 491-493, 495, 515, 566, 583, 607, 619-621, 641, 643, 648,

651-655, 657-659, 661, 663, 673, 680, 685, 695, 696, 705, 706, 713, 714, 716, 722, 727-730, 734, 736-738, 753

O'Gorman, Edmundo 335, 349, 384
okullar *ayrıca bkz.* eğitim; okuma yazma 46, 47, 49, 50, 57, 69, 73, 81, 130, 180, 181-187, 194, 196, 199-201, 217, 256, 262, 264, 265, 268, 366, 421, 423, 430, 447, 448, 466, 487, 488, 493, 499, 501, 502, 517, 548, 565, 566, 586, 588, 593, 595, 602, 608, 621, 627, 670, 694, 720
  Hıristiyan 153, 182, 184-186, 229, 256, 463, 588, 608
  Müslüman 130, 186, 487, 627
  Yahudi 57, 181, 621
okuma yazma 9, 15, 17, 27, 47, 49, 125, 180-182, 184, 223, 232, 380, 421, 501, 596, 686, 746
onanism 428
onur 39, 48, 69, 94, 112, 114, 115, 127, 318, 319, 326, 516, 547, 549, 561, 625, 665, 681, 693
opera 550, 559-561, 563-567
Oppenheimer, Samuel ve Joseph 620
ortalama ömür 101
Ortodoksluk, Doğulu 230, 575, 576, 601
Osmanlı İmparatorluğu 5, 9, 19, 25, 32, 37, 44, 45, 58, 65, 78, 98, 121, 125, 126, 130, 135, 153, 155, 157, 161-163, 171, 181, 186, 205, 218, 301, 302, 307, 357, 376, 386, 419, 441, 454, 455, 459, 484-488, 494, 495, 498, 503, 576, 601, 620, 621, 623, 624, 627, 628, 630, 655, 660, 668
  din 37, 45, 58, 161, 162, 181, 357, 376, 576, 601, 620, 627, 628, 630
  eğitim 186, 487, 627
  ekonomi 487
  ordu 45, 130, 161, 171, 301, 454, 459, 486-488, 495, 668
  sanat 205
  siyaset 125, 357, 485-487, 627
Otuz Yıl Savaşları 441, 449, 450, 454, 456, 458, 461, 469, 482, 488, 493, 503, 574, 575, 578, 630, 657, 712, 718
Oxenstierna, Axel 112, 493

ölüm 26, 33, 51, 55, 68, 103, 104, 106, 107, 110, 115, 118, 132, 149, 156, 183, 229, 233, 258, 284, 326, 365, 393, 417, 423, 425, 426, 466, 496, 573, 607, 611, 625, 652, 655, 657, 658
ön-sanayileşme 662, 663
örgü 305, 307, 669

Palestrina, Giovanni 210
Palladio, Andrea 558
Papalık ve Papalık Devletleri 13, 44, 51, 54, 135, 136, 140, 155, 159, 171, 189, 210, 215, 229, 230, 238, 239, 243, 255, 261, 262, 263, 276, 361, 432, 553, 573, 579, 582, 583, 585, 586, 620, 650
Paracelsus 522
Paré, Ambroise 85, 127
Paris 47, 90, 160, 186, 193, 263, 264, 271, 272, 298, 316, 328, 334, 383, 396, 407, 427, 430, 431, 433, 460, 462, 514, 518, 533, 540, 542, 545, 558, 563, 588, 639, 650, 651, 663, 664, 666, 669, 692, 703, 753
Paris Antlaşması 441, 459
Paris parlamentosu 146, 148, 462, 467, 617, 618
Paris Üniversitesi 204, 345
Parlamento, İngiliz 139, 141, 143, 145, 146, 392, 406, 456, 472-476, 479, 480, 497, 546, 573, 575
Parlamento, Polonya (*Sejm*) 163, 299, 495, 497, 622
Parmentier, Antoine-Auguste 656
Parsons, Robert 265
Pascal, Blaise 584
Pasek, Jan Chryzostom 496
Pasifik'in keşfi 353, 699-703
patates 358, 376, 446, 501, 642, 656, 657, 753
patentler 677-679
Paulus III, Papa 233, 261-265, 268
Paulus IV, Papa 263
Pauw, Cornelius de 740-742, 744
Pedro II, Portekiz Kralı 470, 471
Penn, William 691, 726
Pepys, Samuel 405-407, 564
Perrault, Charles 207

Peru 372, 374, 380, 549, 694
Petersen, Johanna Eleonora 597, 600
Petrarca 127, 177, 178, 201, 203, 206
Petro, Büyük, Rus Çarı 443, 445, 447, 490, 498-500, 514, 573, 606-608, 697
Philadelphia Derneği 591, 592
Philippe "İyi", Burgonya Dükü 146
Philippe Auguste, Fransa Kralı 144
Philippe d'Orléans 433
Pietizm 589, 592, 593, 631, 633, 747
Pigafetta, Antonio 354, 404, 408
Pilgrimage of Grace 242
Pitt, William 481
Pius II, Papa (Aeneas Sylvius Piccolomini) 24-26, 33, 196
Pius IV, Papa 188, 263
Pius VII, Papa 589
Pius IX, Papa 424
Pizan, Christine de 102
Pizarro, Francisco 333, 371, 372
Platon 177, 189, 194-196, 202, 212, 223, 521, 525
polis gücü 150, 164, 427
Poliziano, Angelo 202, 220
Polonya 10, 28, 31, 44, 47, 59, 111, 157, 163, 164, 166, 171, 185, 210, 220, 247, 259, 264, 265, 281, 299, 300, 340, 397, 441, 490, 493-497, 503, 518, 524, 573, 589, 603, 605, 621, 622, 624, 625, 643
  din 163, 259, 264, 573, 603, 621, 622, 624, 625
  eğitim 47
  maden 59, 643
  parçalanması 10
  siyaset 44, 494, 495
Polyglotta Complutensia 177, 197
Pombal Markisi (Sebasti o Jos de Carvalho e Melo) 471, 472
Pomeranz, Kenneth 748
Pompadour, Madame de 433
Pope, Alexander 510, 511, 520, 531, 532
Portekiz 9, 24, 25, 28-30, 38, 44, 47, 114, 136, 137, 147-149, 151, 153, 156, 207, 210, 267, 269, 275, 290, 296, 313, 314, 320, 333, 341, 343-346, 350, 352-358, 360-363, 366, 367, 369, 374, 377, 448, 456, 468-471, 481, 486, 589, 613, 616, 619, 686, 695, 696, 699, 711-713, 720, 721, 723, 734, 737, 738, 745, 751
  din 114, 151, 153, 267, 269, 275, 346, 360, 619
  eğitim 47, 361
  ekonomi 448, 471, 686
  siyaset 38, 44, 148
Portekiz sömürgeleri ve seferleri 9, 30, 153, 344, 356, 358, 360-362, 369, 374, 377, 381, 456, 468, 686, 695, 696, 699, 703, 704, 711-713, 720, 721, 723, 733, 734, 736-738, 744-746, 751
  Amerika 344, 350, 358, 369, 374, 377, 381, 456, 468, 695, 696, 712, 713, 720, 721, 723, 734, 737, 738, 744-746, 751
  Hint Okyanusu 344, 356, 358, 369, 377, 381, 695, 703, 711, 736, 745, 751
posta hizmeti 403, 404
post-kolonyal kuram 337, 385, 747
Poussin, Nicolas 558
Prez, Josquin des 210
Priestley, Joseph 413, 524
Prokopios 34
Prusya *bkz.* Brandenburg-Prusya
Ptolemaios 345, 346, 351, 520, 521, 525, 528
Pugaçov Ayaklanması 500
Purchas, Samuel 692-695, 749, 750
Püritenler ve Püritenlik 104, 188, 222, 259, 285, 463, 473, 475, 477, 572, 575, 579-581, 592, 724
Pythagoras 195, 521

Quaker'lar 248, 463, 475, 476, 576, 581, 590-592, 594, 599, 726, 743, 745, 746

Rabban Sauma 35
Rabelais, François 177, 203, 204
Rabutin-Chantal 407
Racine, Jean 548, 550
radikal reform 244, 245, 247, 248, 250, 252
Raffaello (Sanzio) 215-220
rahatsızlık *bkz.* hastalık; akıl hastalığı
rahibe manastırları 37, 50, 53, 54, 429, 585, 608

Rahip Johannes 342, 343, 345, 362
Ráko zi, II. Ferenc 489
Raleigh, Sir Walter 723
reconquista 44, 347
Reform (Karşı-Reform) Hareketi, Katolik 86, 91, 182, 185, 188, 200, 212, 261, 262, 266, 269, 271, 275, 276, 277, 383, 450, 553, 588
Reform, Protestan 1, 8, 13, 87, 91, 96, 97, 104, 141, 159, 181, 184, 185, 188, 192, 199, 200, 212, 222, 229, 239, 240, 242, 243, 250, 252, 253, 259, 261, 266, 271, 276, 313, 346, 354, 383, 450, 589, 611
Reinhart, Anna 250, 518
Rembrandt van Rijn 555, 556
Reuchlin, Johann 196, 197
Reynolds, Joshua 558
Ricci, Matteo 359
Richardson, Samuel 410, 550
Richelieu, Armand-Jean du Plessis, Kardinal 460, 461, 513
Roches, Madeleine ve Catherine des 202
rokoko üslubu 553, 558, 754
Roma 31, 49, 140, 157, 159, 160, 164, 168, 170, 189, 191, 212, 214, 215, 218, 234, 235, 241, 262, 334, 346, 379, 380, 392, 466, 512, 514, 518, 527, 528, 548, 552, 553, 558, 563, 603, 604, 613, 650
Romanlar 302
Romanov, Mihail, Rus Çarı 490, 497,
Romanya 96, 162
Ronsard, Pierre de 203
Roser, Isabel 265
Rossi, Properzia de' 221
Rossini, Gioacchino 550
Rousseau, Jean-Jacques 190, 509, 518, 542-544, 551
Royal Society (Kraliyet Bilimler Akademisi) 405, 509, 514, 516, 523, 530-532, 699, 700, 751
Rönesans 1, 50, 58, 71, 123, 176, 178, 179, 191, 199, 219, 220, 221, 223-225, 228, 283, 336, 346, 384, 434, 510, 511, 513, 553, 754
Rubens, Peter Paul 557
Rusya 5, 7, 10, 19, 28, 34, 52, 123, 164, 247, 275, 281, 340, 441, 444, 445, 455, 457-459, 487, 490, 492, 494, 495, 497-500, 503, 514, 518, 576, 589, 601, 605-608, 612, 622, 633, 637, 643, 648, 698, 731, 742, 754
  din 52, 275, 576, 589, 601, 606, 608, 698
  ekonomik hayat 7
  keşifler 698
  siyaset 445, 495, 503, 754
  tarım 500, 648, 754

Sabetay Sevi 623, 624
saf kan kanunları 152, 469
Safeviler 162, 630
Sahlins, Marshall 701
Salamanca 47, 186
salgı 72, 73, 75, 76, 412, 416
salonlar 513, 516, 519, 520, 536, 542, 562, 565, 597
sanat ve sanatçılar 5, 13, 18, 19, 50, 64, 104, 123-125, 132, 172, 176, 178-180, 183, 196, 202, 205, 208-215, 217, 219-223, 225, 228, 269, 283, 295, 307, 313, 314, 358, 371, 379, 390, 414, 432, 433, 440, 442, 444, 483, 510, 512, 513, 515, 516, 519, 538, 541, 549, 551, 553-555, 557-559, 565, 566, 612, 629, 636, 660, 665, 685, 690, 701, 702, 741, 753-755
sanayi 286, 287, 297, 298, 327, 377, 410, 446, 463, 467, 469, 471, 491, 497, 501, 640, 643, 659-664, 667-669, 673-678, 680, 681, 688, 748-750
São Tomé 29, 30, 343
savaşlar *ayrıca bkz.* askeri teknoloji; daimi ordular 7, 15, 41, 124, 146, 149, 157, 167, 290, 449, 454, 467, 479, 487, 495, 496, 499, 503, 685, 705, 709, 754
Scheele, Carl Wilhelm 524
Schiller, Friedrich 551
Schmalkalden Birliği 254
Schrader, Catharina van 404
Schwenkfeld, Kaspar von 245
Schwenkfeldciler 247
Scott, Reginald 618
seferler 8, 14, 32, 36, 132, 195, 314, 333, 336, 341-345, 347, 349, 350, 352,

354-358, 362, *365*, 367, *375*, 381-383, 404, 480, 686, 696, *699*, 712, 723
Atlas Okyanusu *365*
Hint Okyanusu 36, 333, 341, 343, 344, 356-358, 381, 382
Pasifik 358, 696, *699*
Selim I 162, 164, *357*
Selim II 164, 314
Sessiz Willem, Oranj Prensi 273, 482
Sévigné Markizi (Marie de Rabutin-Chantal) 407
seyrüsefer cihazları 62, 338, 343
Shaker'lar *573*, *598*
Shakespeare, William 111, 177, 206-208, 224, 392
sığınma evleri 114, 412
sınıf *bkz.* toplumsal hiyerarşi
Sınıflar Meclisi *bkz.* Etats-Généraux
sınır dışı etme 430, *501*
Sırbistan 45, *52*, 209
Sidney, Philip 206
Sigismund Waza III, Polonya Kralı *265*
sikkeler 286, 310, 311, 313, 358, 372
silahlar *bkz.* askeri teknoloji
Simons, Menno *245*
simya 420, *521-523*, *530*, *566*, *591*
Sinan, Mimar 217, 218, 220
Sixtus IV, Papa 151
siyaset kuramı 10, 188, 189, 194, *503*, *535*
siyasi beden 434, *435*
Smith, Adam 283, 284, 410, *540*, *665*
Socinusçular 264
sosyal yardım 102, *256*
soylular 36, 38, 39, 41, 44, *65*, 71, 77, 82, 112, 122, 125, 127-129, 131, 132, 135, 136, 138, 139, 143, 145, 147, 148, 150, 152, 163, 165, 171, 172, 196, 210, 220, 221, 227, 247, 249, 264, 270, 294, 299, 300, 310, 312, 394-399, 401, 407, 433, 442, 447, 460-465, 469, 473, 485, 488, 489, 491-494, 497, 498, *501*, *503*, *512*, *516*, *545-547*, *559*, *560*, 602, 621, 648, 683, 739
Batı Avrupa 397, *650*
Doğu Avrupa 44, 164, 166, 210, 247, 299, *399*
Fransa 32, 41, 122, 138, 148, 171, 206, 261, 270, *295*, 396, 463-467, 487
İngiltere 41, 139, 141, 144, 165, 190, 208, 242, 460, 469, 471, 474, *503*
İspanya 122, *150*, 292, *375*, 432, 469, 471
İsveç 44, 112, 165, 171, 494
İtalya 42, 166, 196, 292
Kuzey Avrupa 165, 171
Portekiz 114
Sozzini, Fausto *592*
sözleşmeli işçi *715*, 718, 723, 724, 726, 731
sözlü gelenekler *5*, 18, 207
Spee, Frederick *618*
Spener, Philipp *573*, *593*, *594*
Spenser, Edmund 142, 206
Spinoza, Baruch *518*, *532-534*
spiritüalizm *592*
Stahl, Ernst *523*
Staroverler *573*, *575*, 606, 608
St. Lawrence 697, 698, 730
Stradivari, Antonio *562*
Strasbourg 91, 464
Stuart, Charles Edward 111
Stubbes, Phillip 104
Sturm und Drang *551*
Sufizm *577*, 628, *629*
Sully, Maximilian de Béthune, Dük 460
Süleyman I, Kanuni Sultan ("Muhteşem") 131, 162, 164, 186, 218, 220, 254, 314, 490, 630
sünnet *57*, 78, 151
Swedenborg, Emanuel ve Swedenborgçular *592*
Swift, Jonathan *532*, *547*

Şanlı Devrim 479
şeker 30, 309, 333, 343, 362-365, 367, 368, *375-377*, 620, 639, 640, 667, 707, *712-715*, 719, 720, 747, 751, *753*
Şövalyelerin İsyanı 248

Taino halkı 348
tarım 15, 26, 61, 64, 77, 96, 288-292, 294, 295, 297, 298, 301, 302, 319, 328, 356, 358, 370, 372, *375*, 376, 382, 383, 466, 469, 487, 492, *500-502*, *566*, 626, 641, 642, 644-646, 648, 650, 656, 657, 659, 662, 668, 678, 681, *685*, 706, 718, 726, *752*, *754*

tarihsel tartışmalar 5
ve beden ve cinsellik 72, 80, 84, 86, 87, 435, 598
ve bilim ve teknoloji 2, 8, 19, 64, 532
ve din 8, 12, 54, 193, 204, 267, 528, 574, 585, 605
ve ekonomi 711
ve sanat 50, 202, 212, 553, 741
ve siyaset 204, 444, 515, 516
ve sömürgecilik 337, 518, 519
Taxis ailesi 403, 409
tecavüz 88, 89, 738
tefeciler 311, 312
tekstil *ayrıca bkz.* kumaş üretimi 108, 305, 308, 340, 377, 638, 642, 643, 660, 661, 665, 667
temsilciler meclisi 149, , 394, 446, 480
Tenochtitlán 370, 371
Teresa, Avilalı 266, 405
Tetzel, Johann 234
Theotokópoulos, Domenikos *bkz.* El Greco
ticaret üçgeni 368, 722
Tiepolo, Giovanni Battista Tintoretto, Jacopo 741, 754, 760
Tissot, Samuel-August 428, 429
tiyatro 70, 201, 205-208, 223, 225, 259, 405, 407, 409, 432, 433, 477, 516, 517, 544, 545, 547, 548, 562, 565, 566, 581
Tiziano 215, 217, 219, 220
toplumsal disiplin 91, 229, 255, 276
toplumsal hiyerarşi 38, 39, 152, 250, 312, 384, 394, 399, 734
arasındaki farklar 152, 394, 734
hakkında fikirler 519
Tordesillas Hattı 353, 354
Toscanelli, Paolo 346
Townshend, Charles 644
Töton Şövalyeleri 163, 491
Trento Konsili 185, 227, 236, 261, 268, 269, 276, 361, 582, 583, 589
Tudor, Margaret 143
Tull, Jethro 644
Turgot, Anne-Robert-Jacques 666, 667
tüccarlar 3, 27, 28, 30, 31, 34, 36, 38, 39, 58, 59, 62, 64, 133, 166, 171, 190, 196, 220, 258, 265, 273, 275, 280, 283, 285, 287, 291, 296, 298, 302, 305, 307, 309, 310, 314, 315, 317-319, 338-341, 344, 350, 355-358, 360, 362, 364, 368, 372, 375, 376, 381, 382, 392, 398, 399, 403, 445, 469, 472, 473, 479, 482-484, 487, 560, 576, 587, 641, 660, 661, 681, 682, 683, 697, 699, 702-706, 708, 710, 714, 718, 725, 726, 728, 745
Tüccarlar Konfederasyonu 314
tüketim maddeleri 78, 375, 520, 640, 667
tütün 309, 358, 376, 377, 608, 620, 636, 639, 715, 718, 726, 729, 747, 753
Tyrone'un isyanı 121, 141, 143

Ukrayna 5, 123, 162, 163, 301, 340, 495, 498, 606, 621, 624, 625
ulus-devletler 2, 8, 65, 122-126, 130, 171, 172, 196, 283, 383, 443, 491, 582
Un Savaşı 651
Urbanus II, Papa 31
Ursulacılar 266

üniversiteler 6, 47-49, 53, 65, 75, 81, 82, 186-188, 196, 197, 201, 202, 222, 232-235, 240, 254, 256, 264, 415, 416, 418, , 478, 513, 515, 520, 574, 581-583, 593, 602, 734

vaftiz 16, 52, 55, 57, 78, 106, 112, 113, 153, 163, 209, 229, 230, 234, 244, 245, 268, 284, 360, 381, 425, 463, 591, 603, 604, 607, 608, 610, 624, 716, 729, 734, 736
vaftiz ebeveynliği 112, 113
Valdés, Juan de 198
Valla, Lorenzo 25, 178
Van der Weyden, Rogier 218
Van Dyck, Anthony 557
Van Eyck, Jan 218
Vancouver, George 702
Vasa, Gustav, İsveç kralı 165
Vasari, Giorgio 134, 177-179, 213, 214, 219, 220, 283, 510, 555
Vasili I, Moskova arşidükü 164
Vasili II, Moskova arşidükü 164
vasiyetler 14, 16, 55, 105, 111, 183, 184, 258, 341, 605, 625
veba 13, 28, 35, 38, 61, 281, 285, 311,

340, 369, 372, 392, 403, 416, 418, 421, 452, 637, 654, 655
Velázquez, Diego 555
Venedik 25, 28, 91, 135, 166, 167, 215, 231, 269, 338, 340, 345, 433, 559, 562, 667, 668, 678, 678
ekonomi 28, 294, 309, 310, 314, 340, 686
veraset 160, 167, 170, 242, 361, 394, 395, 397, 465, 489
vergi politikaları 122, 125, 166, 637
Britanya Adaları 138
Doğu Avrupa 125, 328, 383, 485
Fransa 122, 138, 139, 144, 145, 148, 295, 395, 445, 460-464, 626
Osmanlı İmparatorluğu 37, 161, 162, 171, 302, 485, 487
Vergilio, Polidoro 122, 123, 139, 196
Vermeer, Jan 483, 555
Vermigli, Peter Martyr 196
Verrazzano, Giovanni da 696, 697
Versailles Sarayı 396, 440, 442-444, 465, 485, 509, 553
Vesalius, Andreas 75, 413
Vespucci, Amerigo 350, 351, 354, 380, 404, 408
Vikingler 4, 35, 36, 62, 350
Visconti, Giangaleazzo 167
Vivaldi, Antonio 562
Vives, Juan Luis 198
Viyana 25, 27, 162, 197, 254, 264, 384, 396, 441, 443, 487, 495, 562, 563, 620
Vodun 733
Voltaire 509, 518, 534, 542
Vudu 733

Waldseemuller, Martin 350, 351
Wallenstein, Albrecht von 451, 452
Wallerstein, Immanuel 747, 748
Walpole, Robert 480, 684
Washington, George 730
Watt, James 637, 674
Watteau, Antoine 558
Weber, Max 285, 329
Wedgwood, Josiah 674, 753
Wesley, John 573, 594-598
Westphalia Antlaşması/Barışı 441, 452-454, 458
Weyer, Johann 618
Whitefield, George 595
Wilkinson, John 675
William ve Mary, İngiltere hükümdarları 441, 470, 479, 480, 482, 497, 575, 590
William, Normandiya Dükü 138, 148
Winstanley, Gerrard 477
Wittenberg, 234
Wittenberg Üniversitesi 227, 233, 235, 244, 275, 593
Wollstonecraft, Mary 10
Wolsey, Thomas 240, 241
Wyclif, John 232, 233

Xavier, Francisco 264

Yahudiler ve Yahudilik 37, 57, 78, 92, 107, 112, 151-154, 190, 231, 314, 315, 340, 361, 405, 468, 469, 477, 502, 516, 532, 536, 548, 573, 576, 577, 586, 591, 619-626, 634, 638, 716, 735, 740, 755
Doğu Avrupa 495, 573, 624
İspanya ve Portekiz 121, 151-155, 162, 171, 174, 185, 227, 231, 313, 314, 481, 619, 627
Osmanlı İmparatorluğu 153, 162, 181, 620, 621, 623, 624, 627, 631
öğretiler ve ibadetler 37, 57, 58, 65, 77, 78, 82, 87, 94, 97, 107, 151, 195, 197, 539, 621-624
Yasak Kitaplar Listesi 263
yaşlılık 70, 80, 99, 101, 103, 657
Yavuz Sultan Selim *bkz.* Selim I
yaygın inançlar 105, 234
Yedi Yıl Savaşı 441, 449, 454, 456, 458, 481, 492, 495, 503, 691, 695, 699, 702, 703, 709, 719, 730, 731
yeniçeriler 130, 161, 486, 487
yerli kadınlarla evlilik 736, 738, 740
yeşil hastalık 411
yetimhaneler 46, 169, 263, 269, 322, 412, 426, 427, 484, 562, 593, 670
yetimler 16, 114, 182, 298, 325, 562
yiyecek 31, 51, 56, 60, 62, 77, 78, 110, 115, 116, 130, 132, 133, 274, 285, 287, 291, 292, 295, 296, 311, 312, 323, 339, 353, 364, 365, 376, 417,

484, 549, 614, 645, 656, 657, 660, 661, 665, 701, 716, 732, 751
yönetim/siyaset kuramları 10, 188, 189, 192, 194, 337, 434, 444, 503, 512, 534, 535, 537, 544
Yunanistan 2, 3, 32, 62, 130, 314, 601
yurttaşlık 170, 189, 195, 249, 401, 447, 518, 544, 626, 755
yün eğirme 81, 209, 302, 322, 323, 661, 670, 672, 673
Yüz Yıl Savaşları 9, 25, 41, 121, 126, 139, 145, 146, 206

Zarlino, Gioseffo 212
zina 88, 97, 115, 241, 251, 252, 258, 323, 425, 427, 430
Zinzendorf, Erdmuthe von 597
Zinzendorf, Nicholas von 594
Zurbarán, Francisco de 555
Zwingli, Ulrich 227, 236-239, 243, 245, 249, 250, 252, 253, 259

Avrupa tarihinin matbaa makinesinin icadından Fransız Devrimi'ne kadar geçen bölümünü kapsayan bu kolay okunan, sürükleyici referans kitabı, erken modern dönemde insanların hayatlarındaki çeşitliliği ve Avrupa'daki gelişmelerin nasıl bir küresel bağlam içine oturduğunu yeni bir yaklaşımla anlatıyor. Doğuda Osmanlı İmparatorluğu'na, kuzeyde İsveç'e, güneyde Portekiz'e kadar Avrupa'nın tümünü, denizaşırı sömürgelerle birlikte ele alan metin, 1450-1600 ve 1600-1789 olmak üzere iki kronolojik bölüme ayırdığı dönemi, belirli temalar üzerinden karşılaştırmalı bir bakış açısıyla inceliyor.

MÖ 600'den günümüze kadar gelen "Cambridge Avrupa Tarihi" dizisi içinde yer alan bu kitap, erken modern döneme getirdiği özgün yorumlarla tarih bölümü öğrencileri için olduğu kadar, tarihe meraklı okur açısından da önemli bir boşluğu dolduracak bir başvuru eseri niteliğini taşıyor.
Haritalar, illüstrasyonlar, kronolojilerle, orijinal metinlerin ve özel konuların yer aldığı kutularla zenginleştirilmiş metin, tarihi düşünerek, sorular sorarak öğrenmenin keyfini paylaşıyor.

Merry E. Wiesner-Hanks Wisconsin-Milwaukee Üniversitesi'nde tarih profesörüdür ve deneyimli bir ders kitabı yazarıdır. Son zamanlarda çıkan kitapları arasında, *Discovering the Global Past* (2003), *Gender in History* (2001) ve ikinci baskısını yapmış olan *Women and Gender in Early Modern Europe* (2000) bulunmaktadır.

9 789944 886963

Kapak Resmi:
Pieter Brueghel, Yaşlı (1525-1569)

42 TL